

ESTUDIS ROMÀNICS

Revista fundada per R. Aramon i Serra

A cura de
JOAN VENY
i JOSÉ ENRIQUE GARGALLO

Volum XLVIII

BARCELONA
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
2026

ESTUDIS ROMÀNICS

ESTUDIS ROMÀNICS (ER)
[Revista publicada per l'Institut d'Estudis Catalans]

Fundada i dirigida per Ramon Aramon i Serra (1947-1986), represa per Antoni M. Badia i Margarit (2000-2015), continuada per Joan Veny (des de 2003) i amb la codirecció de José Enrique Gargallo des de 2020, *Estudis Romànics* és una revista científica, oberta a la recerca internacional, que acull treballs de dimensió lingüística, filològica i literària sobre les llengües i literatures romàniques, sense limitació cronològica i amb particular atenció a l'àmbit català. Es publica en volums anuals i conté les seccions següents: articles, miscel·lània, recensions, llibres rebuts, crònica i necrologies. El Comitè de Redacció, d'acord amb els informes confidencials d'experts avaluadors externs, decideix sobre la publicació dels articles rebuts, que hauran de ser originals inèdits. La direcció de la revista es compromet a comunicar als autors l'acceptació o refús dels originals en un termini màxim de tres mesos. La revista és d'accés obert i no cobra als autors cap tarifa per l'enviament, el processament o la publicació dels seus textos.

Director: Joan Veny (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)

Director adjunt: José Enrique Gargallo (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)

Serveis d'informació

Les opinions i fets consignats en cada article són d'exclusiva responsabilitat dels seus autors.

Els originals d'*Estudis Romànics*, publicats en paper i en versió electrònica, són propietat dels autors; en qualsevol reproducció total o parcial cal citar-ne la procedència.

Aquesta revista és accessible en línia des de la pàgina <https://www.publicacions.iec.cat> i també des de la pàgina <https://revistes.iec.cat/index.php/ER>.

Estudis Romànics està inclosa a les bases de dades:

ANEP, ANVUR (Rivista Fascia A), Archives de littérature du Moyen Âge (ARLIMA), ARLIMA - Périodiques en ligne, 1947-, BACON (Base de Connaissance Nationale)- Mir@bel - GLOBAL_LIBRESACCES, Bacon Proquest Couperin Periodicals-Index-Online, BITRA. BIBLIOGRAPHY OF INTERPRETING AND TRANSLATION, Brepolis: Medieval and Early Modern Bibliographies, CARHUS Plus+ 2018 (A), Ciencias Sociales y Humanidades-ISCO (CSIC), Consorci de Biblioteques Universitàries de Catalunya, COPAC, CWTs Journal Indicator (Leiden Ranking), DIALNET Métricas (C2 IDR 2023 FILOLOGÍA MODERNA, C3 IDR 2023 FILOLOGÍA HISPÁNICA), DICE, DOAJ, DULCINEA, EBSCOhost Linguistics Abstracts Online, Elektronische Zeitschriftenbibliothek-EZB- Frei zugängliche E-Journals (Universitätsbibliothek Regensburg), Elsevier BV, ERIH Plus, ERIH, Freely Accessible Arts & Humanities Journals, Google Scholar Metrics (Index H 5, Mitjana iH 8), IMB, inDICES-CSIC, International Bibliography of Art (IBA) (Getty Research Institute), International Bibliography of the Social Sciences-IBSS (ProQuest), ISOC, JSTOR, L'Année philologique: Bibliography of the Classical World, Latindex (33 característiques de 33), Linguistic Bibliography Online (Brill), Linguistics Abstracts-Online (Wiley-Blackwell Publishing Ltd.), Linguistics and Language Behavior Abstracts-LLBA (ProQuest), MIAR (ICDS 10), MLAIB - MLA International Bibliography, OCLC WorldCat, PCI Español (ProQuest), Periodicals Archive Online - PAO, Periodicals Index Online, Portal del Hispanismo, ProQuest Central, ProQuest Arts and Humanities, ProQuest Latin America & Iberia Database, ProQuest Linguistics Database, ProQuest Politics Collection, ProQuest Religion Collection, ProQuest Social Sciences Premium Collection, ProQuest Sociology Collection, Qüern, RACO (CBUC), REGESTA IMPERII, RESH, SCOPUS, SCOPUS Sources, Scopus CitesScore 0.1 (2024), Percentile 15%. Field Position 948/1126, SHERPA-ROMEO, SJR (Scimago Journal Rank-Scopus) 0.12 Q4 (2024) Linguistics and Language, SJR (Scimago Journal Rank-Scopus) Citable Documents 51 (2024), SJR (Scimago Journal Rank-Scopus) Female Authors 35.59 (2024), SJR (Scimago Journal Rank-Scopus) International Collaboration 1.47 (2024), Social Science Premium Collection (ProQuest), SUDOC, Ulrichs's Serial Solutions, ZDB.

Estudis Romànics es publica completament en accés obert i compleix amb tots els criteris de «revista diamant» (inclosa en AskBisht.com).

© dels autors dels articles

© 2026, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: gener del 2026

Compost per Fotoletra, SL
Impress a Service Point FMI, SA

ISSN: 0211-8572

Dipòsit Legal: B 34870-1986

Els continguts d'ESTUDIS ROMÀNICS estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així, doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

ESTUDIS ROMÀNICS

Revista fundada per R. Aramon i Serra

A cura de
JOAN VENY
i JOSÉ ENRIQUE GARGALLO

Volum XLVIII

BARCELONA
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
2026

CONSELL CIENTÍFIC

Éva Buchi (Centre national de la recherche scientifique, 2021-2026)
Francisco Fernández Rei (Universitat de Santiago de Compostel·la, 2021-2026)
Albert Rossich (Universitat de Girona, 2021-2026)
Giovanni Ruffino (Centro di studi filologici e linguistici siciliani, 2021-2026)
Elisabetta Carpitelli (Université Grenoble-Alpes, 2022-2027)
Martin Glessgen (Universität Zürich, 2022-2027)
Hans Goebel (Universität Salzburg, 2022-2027)
Annalisa Nesi (Università degli Studi di Siena, 2022-2027)
João Saramago (Centro de Linguística da Universidade de Lisboa, 2022-2027)
Vicent Martines (Universitat d'Alacant, 2023-2028)
Ildikó Szijj (Universitat Eötvös Loránd, Budapest, 2023-2028)
Dolores Corbella (Universidad de La Laguna, 2023-2028)
Tullio Telmon (Università degli Studi di Torino, 2023-2028)
Nicolae Saramandu (Universitat de Bucarest, 2023-2028)
Lorenzo Massobrio (Università degli Studi di Torino, 2023-2028)

COMITÈ DE REDACCIÓ

Joan Veny (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)
José Enrique Gargallo (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)
M. Reina Bastardas (Universitat de Barcelona)
Eulàlia Duran i Grau (Universitat de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans)
Pilar García Mouton (Consejo Superior de Investigaciones Científicas)
Albert G. Hauf i Valls (Universitat de València, Institut d'Estudis Catalans)
Joan Martí i Castell (Universitat Rovira i Virgili, Institut d'Estudis Catalans)
Xavier Luna-Batlle (Universitat Autònoma de Barcelona)
Enric Cassany (Universitat Autònoma de Barcelona)
Jordi Malé (Universitat de Lleida)
Pere Rosselló Bover (Universitat de les Illes Balears)
Coloma Lleal Galceran (Universitat de Barcelona)
Neus Nogué-Serrano (Universitat de Barcelona)

COORDINACIÓ I GESTIÓ: Gemma Boada i Pérez

Redacció, llibres per a ressenya i intercanvis
Estudis Romànics
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona

Subscripcions i comandes
Publicacions
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona

ARTICLES

ELS COLORS DE L'AIGUA EN EL PAISATGE DE LA CATALUNYA ALTMEDIEVAL

Anahí ÁLVAREZ AGUADO¹
Universität Hamburg

1. INTRODUCCIÓ

El color és un dels elements més significatius que defineix el paisatge. Així, en estudiar la toponímia és freqüent trobar-hi denominacions constituïdes d'un nom genèric, que designa un element del paisatge (natural o urbà), juntament amb un adjectiu de color. Certament, en els darrers anys diversos autors han estudiat a bastament la qüestió de la presència del color en les denominacions toponímiques catalanes, tot tractant-ne diversos períodes i àmbits geogràfics. En aquest sentit, és especialment del nostre interès el treball de Pere J. Quetglas i Ana Gómez Rabal (2018), dedicat a les denominacions toponímiques formades per termes de color que hom troba a la documentació llatina del domini lingüístic del català, en el marc cronològic que va de l'any 800 al 1150, aproximadament. Els autors, tot fent una divisió entre paisatge rural i paisatge urbà (2018: 317), se centraren en l'estudi del primer, i tingueren en compte els noms genèrics i específics que designen elements constitutius del paisatge, com ara *mons*, *podium*, *collum*, *petra*, *serra*, *spina*, etcètera; en canvi, per bé que sí que hi inclogueren els termes *gurgus* i *ripa*, descartaren en general les denominacions de formacions aquoses, referides a rius i mars, entre d'altres (2018: 318). Seguint ben de prop aquest estudi, enfoquem el present treball precisament en les denominacions que fan al·lusió a cursos d'aigua i altres formacions aquoses, i que donen nom a rius, torrents, brols, llacs i gorgs, així com d'altres que inclouen la idea d'aigua en un sentit més ampli, i que es testimonien juntament

1. Aquest treball ha estat realitzat en el si del grup de recerca del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, beneficiari del projecte de R+D+I «Ampliación y desarrollo de la base de datos *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT) (3)» (PID2020-115276GB-C21) i integrant de la Xarxa d'Investigació «*Corpus Documentale Latinum Hispaniarum* 2» (RED2022-134432-T), ambdós finançats pel Ministeri de Ciència i Innovació, Agència Estatal d'Investigació (10.13039/501100011033). És beneficiari, a més, dels ajuts de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i de la Union Académique Internationale (UAI), i forma part del Grup de Recerca Consolidat GRATAEM, reconegut per la Generalitat de Catalunya (2021SGR00864).

amb un adjectiu de color. Per al recull de denominacions hem tingut en compte especialment aquelles en què el nom genèric es manté diferenciat del terme de color (en certa manera, com si es tractés d'un pretopònim² aplicat a noms de rius i similars), per tal com això ens permet individuar i evidenciar la presència dels termes de color com a elements que l'home ha tingut a l'abast per assenyalar allò que és vistós o diferent en el paisatge. Tanmateix, en alguns casos, que exposarem oportunament, el mot de color s'ha fusionat amb el terme genèric, esdevenint un topònim. Hi tornarem més endavant.

Pel que fa a la qüestió de la hidronímia catalana, la majoria dels principals rius del nostre territori no té un nom de caràcter descriptiu, o si ho era en el moment de la seva creació avui se'n desconeix el significat primigeni (Rabella 2019: 205). D'entre els noms de riu que sí que sembla que tingueren, en l'origen, un significat descriptiu, n'hi ha, en efecte, un nombre considerable que està constituït per un terme de color, juntament amb el denominatiu de riu o de curs fluvial. En el sistema llatí inicial hi hagué una sèrie de noms genèrics que designaven els cursos fluvials majors (*flumen*, *fluuius* i *amnis*) i uns altres, els menors, ja fossin intermitents o estacionals (com ara *riuus*, *aqua* i *torrens*). Posteriorment, s'integraren en aquest sistema altres mots llatins, com *ripa*. En les llengües romàniques aquest model patí variacions i, de la mateixa manera que s'esdevé també en d'altres àmbits lèxics, hi tingueren lloc desplaçaments semàntics. Un dels canvis més evidents en català, castellà i occità³ és la pèrdua dels noms llatins que designaven els cursos fluvials majors, mentre que, en canvi, mots com *riuus* hi guanyaren el predomini (Rabella 2019: 210). Altres canvis semàntics es troben, per exemple, en el català *aigua*, nom que a partir del seu sentit més primigeni va prendre el valor de 'curs fluvial'; el mateix succeeix amb el terme *riparia*, derivat de *ripa*, que a partir del sentit originari en al·lusió a una 'riba' va esdevenir el nom comú per designar un 'curs d'aigua'. Aquests termes, quan apareixen combinats amb adjectius de color, devien actuar primerament com a simples descriptors del paisatge (en tant que devien cridar l'atenció del vianant), per esdevenir en alguns casos, més tard, l'hidrònim que ha pervingut fins ara.

2. LES NOSTRES FONTS

En aquesta ocasió, ens proposem de fer una ampliació del treball que hem esmentat unes línies més amunt (Quetglas / Gómez Rabal 2018), tot centrant-nos en la qüestió de la cromohidronímia, a partir dels textos i diplomes de l'alta Edat mitjana del nostre domini lingüístic. Per dur a terme l'anàlisi d'aquest lèxic és indispensable el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC) —que actualment també està disponible en la seva

2. Sobre el concepte de pretopònim ja han parlat a bastament diversos autors, i ens sembla que no caldria aportar-hi res de nou. Sobre aquesta qüestió, hem seguit de prop les aportacions de Maria-Reina Bastardas (2015) i d'Enric Moreu-Rey (1982: 20).

3. Per contrari, en italià es manté el nom *fiume*, derivat romànic de *flumen*, i en francès coexisteixen dos mots: *fleuve* 'riu' i *rivière* 'curs menors', 'afluent'.

versió digital—,⁴ glossari de les veus llatines i romàniques que es testimonien en les fonts documentals catalanes entre els segles IX i XII, i que recull les innovacions lèxiques i semàntiques d'aquests mots. La nostra investigació s'ha servit a més en gran mesura de la base de dades del *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT) —el límit cronològic del qual s'amplia fins a finals del segle XII—, plataforma que ens ha permès dur a terme el recull complet de variants i formes, així com de testimonis documentals. L'estudi que aquí presentem s'emmarca, doncs, en el treball desenvolupat per l'equip del GMLC, i és a partir d'aquest corpus documental que indagarem en les fonts per escatir quina és la presència de les denominacions de formacions aquoses formades a partir d'adjectius de color.

Tot centrant-nos en aquesta documentació, eminentment notarial i jurídica, del domini lingüístic del català, la recerca ha revelat la presència de diversos substantius genèrics que designen els cursos fluvials majors i menors, així com d'algunes formacions aquoses i d'altres cursos d'aigua, i que apareixen juntament amb un adjectiu de color que els identifica. De formacions que apareixen conjuntament amb un terme de color, n'hem individuat nou: *aqua*, *flumen*, *fluuius*, *fons*, *gorgus*, *lacuna*, *ripa*, *riuus* i *stagnum*.⁵ La classificació dels elements constitutius d'aquestes denominacions es pot mostrar de la manera següent:

- a) Cursos d'aigua: *flumen*, *fluuius*, *fons* i *riuus*.
- b) Formacions aquoses: *gorgus*, *lacuna* i *stagnum*.
- c) Llindars i marges: *ripa*.
- d) Aigua: *aqua*.

L'estudi d'aquests mots genèrics inclou, a més, les variants i formes romàniques amb què sovint es llegeixen en els testimonis documentals.⁶ En alguns casos, i com dèiem unes línies més amunt, els genèrics s'han integrat amb l'adjectiu de colors, i aquests casos també els hem contemplat.

3. EL COLOR EN LA HIDRONÍMIA

A partir del rastreig de testimonis documentals al corpus de documentació del domini lingüístic del català, hem pogut establir quatre àmbits de color, representats lèxicament pels adjectius següents: blanc (*albus* i *argenteus*), negre (*niger*), vermell (*rubeus* i

4. Actualment s'està publicant, digitalment, la nova edició de les entrades lexicogràfiques publicades prèviament en paper, i lemes nous de les lletres E i H-Z Vid. *GMLC digital* v. 2 (2022).

5. Així doncs, no s'han inclòs la resta de denominacions referides al paisatge de l'aigua, en tant que no apareixen acompanyades d'un terme de color. Són les següents: *alueus*, *amnis*, *aqueductus*, *lacus*, *mare*, *pelagus*, *puteus*, *regus*, *riuulus*, *sponda*, *stillicinius* i *torrens*.

6. Així, de *gorgus* s'inclouen també *gorg* i *gurgite*; de *lacuna*, *laccuna* i *laguna*; d'*aqua*, *agua*, i de *riuus*, la forma romànica *riu*.

rubricatus) i groc (*aureolus*); d'aquestes famílies cromàtiques, les tres primeres semblen més segures, mentre que la del groc, a la llum de l'únic testimoni recollit, s'inclou amb certes reserves, que mirarem d'explicar pertinentment. A continuació, presentem l'anàlisi de les dades recollides en cadascun d'aquests àmbits a partir de les eines ofertes tant pel *GMLC* com pel *CODOLCAT*, acompanyada d'una selecció dels testimonis documentals més representatius.⁷

3.1. ÀMBIT DEL BLANC

	albus	argenteus
aqua	x	
flumen		
fluuius		
fons	x	x
gurgus		
lacuna	x	
ripa	x	
rius	x	x
stagnum		

Taula 1

El color blanc referit al paisatge de l'aigua està representat principalment per l'adjectiu *albus*; de denominacions que inclouen aquesta noció n'hem testimoniats diverses amb els noms genèrics *aqua*, *fons*, *lacuna*, *ripa* i *rius*. Així, pel que fa a *lacuna*, hem trobat els exemples següents:

1002 CSCugat II 364, p. 11: in termino de castrum Olerdola, in locum que dicunt **Laccuna Alba** uel Canellas.⁸

7. Els testimonis documentals se citen segons els criteris establerts pel *GMLC*; així, van encapçalats per la data del diploma en negreta, seguida de l'abreviatura de l'edició i del número del document en ella, així com la pàgina o les pàgines en què apareix la cita concreta. La relació de les abreviatures emprades i la referència completa a les edicions es pot consultar a la web del *CODOLCAT*. Pel que fa a la selecció de testimonis oferts, hem mirat de proporcionar el nombre d'exemples més representatiu; en el cas d'algunes denominacions que es testimonien a bastament al nostre corpus, s'ha ofert una selecció de testimonis. Aquest és el cas, per exemple, de les denominacions del tipus *aqua alba* o *rius niger*, que apareixen en un nombre molt gran d'ocasions.

8. En aquest document de Sant Cugat el nom de *Lacuna Alba* apareix com a alternativa al topònim de *Canyelles*. Segons Bastardas i Rufat (1994: 156), es tracta de colònies de canyes a les vores d'una llacuna. Segons Balari (1899: 146), aquest indret es troba en el terme del Castell d'Olerdola, i Roca

1080 CSCugat II 699, p. 362: et ipsam medietatem de alodio de **Lacuna Alba**, omnem meum directum.

1161 CSCugat III 1039, p. 208: filium nostrum ad monachinalem abitum cum ipsa honore qui uocatur **Lacuna Alba**, quod nos damus per suam hereditatem.

Tenim també un nombre considerable de mencions del lloc anomenat *aqua alba*, en un origen 'riera d'aigües blanques', nom antic que es correspon amb l'actual topònim de *Gualba*; per contracció dels dos mots, el terme passà a *aqualba* i *agualba* i, més endavant, per supressió de la vocal inicial, esdevingué *Gualba*:⁹

984 CSCugat I 161, p. 135: et afrontad: de parte orientis in **Agua alba**, de meridie in Tordaria.

1002 CSCugat II 363, p. 10: de occiduo in terminos de ualle que dicunt **Aqua Alba** uel in summitate Monte Signo.

1023 CSCugat II 488, p. 138: manifestum est enim quia precepit nobis quondam predicti Udardi ... de suos alodes quod ille habebat in comitato Barch., id est, ipsa uilla que dicunt **Aqualba**.

1039 CSCugat II 548, p. 208: per hanc scripturam donacionis nostre donamus eiusdem predicto cenobio alodium nostrum proprio in Pertigacio, siue in **Agualba**.

1045 CSCugat II 577, p. 241: de quibusdam uineis que sunt in terminio de **Aqua Alba** siue de rio Tort ... et sunt hec infra terminio uille **Aque Albe** nominate.

I, encara, algunes al·lusions a cursos fluvials, amb el mot *riuus* i l'adjectiu *albus*:

1010 CDipÀger 1, p. 202: et inde peruadit in Rialbo, et ascendit contra circi in **riuo Albo** superiore et sic peruadit contra occiduo in castro Comezols.

1090 Baraut, *ActUrgell* 74, p. 159: et in **Riuo Albo** simili modo omne decimum de nostra dominicatura.

Aquesta denominació, amb el sentit de 'riu blanc' —ja sigui per l'aigua que hi raja, com pel color dels còdols presents al riu—¹⁰ es llegeix també amb la forma *Rialb*, freqüentíssima als nostres textos i diplomes ja com a topònim:

839 Baraut, *ActUrgell* 2, p. 51: deinde ipsas parrochias de Kapudeizo Horganiano uel Fauano atque Kapudeizo atque Lazouez uel Curtizda ... siue Palierolus atque **Rialbo**.

Garriga (1961: 65) l'inclou entre els topònims antics de color, els derivats moderns dels quals no s'han pogut identificar.

9. Balari (1899: 141-142) assenyala que aquest nom fou donat a un sallent situat en la part nord-est del Montseny, que en caure aixecava una escuma blanca tot presentant a la vista un desnivell de 250 a 300 metres: «el nombre *Gualba* no es debido al salto o caída, sino al color del agua, que es blanca (*alba*) al despeñarse. Ofrécese la particularidad de que la cascada dio nombre al pueblo de *Gualba*, de 800 habitantes, y después dicha cascada lo ha tomado del mismo pueblo, y por esto se la llama *Salt de Gualba*». Vid. etiam Coromines, *Onomasticon* IV 390a, 34.

10. En efecte, el topònim *Rialb* es testimonia a bastament al CODOLCAT, sobretot a partir del segle xi. Vegi's, per exemple, **1048** Bolòs, *Serrateix* 93, p. 171: in comitatu Bergitano, infra termineis de Balcebre, in loco que nuncupant **Rialb**.

Constatem encara tres testimonis de l'adjectiu *argenteus*, un adjectiu que al nostre corpus documental es llegeix a bastament en al·lusió a monedes platejades o a objectes fets d'aquest metall; tanmateix, hem trobat algunes mencions en què *argenteus* s'aplica a un broll i a un riu, 'argentat' o potser 'molt blanc', tal vegada per l'efecte que hi fa l'esclat de l'aigua. Els testimonis següents els incloem amb reserves, car no és segur que *argenteus* al·ludeixi al color (Quetglas 2019: 97):

805 Baraut, *CartAndorra* I 1, p. 89: a parte orientis in stacnum Laugencium et in **fonte Argentea**.

1059 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 396, p. 1170: iuxta ipsam **fontem de Argentiam**.

1097 DACCBarcelona 1637, p. 2536: a riuo Primiane usque in **riuo Argenton**a.

3.2. ÀMBIT DEL NEGRE

	niger
aqua	
flumen	
fluuius	
fons	
gurgus	x
lacuna	
ripa	
rius	x
stagnum	x

Taula 2

El negre és un color força present en la denominació de cursos fluvials i formacions aquoses, i està representat lèxicament per l'adjectiu *niger* 'negre'. Així, el trobem en construccions del tipus *gurgo nigro*, *riuo nigro*, *stagnu nigrum*, tot expressant la característica d'aquests rius, llacs i gorgs de tenir unes aigües profundes, potser per la presència de còdols i pedres fosques en els seus fons. En el cas dels gorgs, per exemple, no resulta difícil d'imaginar-se un indret ombrívol, en què s'hi escola poca llum i la vegetació és densa, i amb un fons aquàtic abundós en roques (Balari 1899: 148).¹¹ Vegeu així alguns

11. L'autor identifica alguns gorgs qualificats amb l'adjectiu *niger*, la majoria dels quals molt profunds: «el río de Santa Fe en el Montseny precipitándose con estrépito desde una altura de treinta metros forma el Salt de Gualba, y esta cascada cae en el tétrico y legendario *Gorch negre*, que mide de dieciocho a veinte metros de profundidad con diez metros de longitud por unos seis de anchura. La cristalina superficie del *Gorch negre* es de color azul oscuro, debido a su profundidad y a la entonación negruzca de las rocas del fondo».

testimonis de les denominacions referides a *gurgus* i *riuus*, molt presents en la nostra documentació:¹²

867 (925?) Baraut, *DipTavèrnoles* 7, p. 81: alia in grado de Exouallo, de IIIa in **Riuo Nigro**.

951 DipRosselló 328, p. 309: de uno latius in quia qui pergit ad **gurgo nigro**, de alio latius in terra Ilario.

954 DipGirona 304, p. 281: peruenit subtus monte Caluel per ipsa uia que assendit et uadit in **Gurgo Nigro**.

977 Baraut, *ActUrgell* 37, p. 100: et pergit per ipsa strata Cardonense usque ad ipso gradello et uadit inde usque in orto regis et usque in ipso **riuo Nigro**.

988 Baraut, *DocUrgell* 214 (*Urgellia* 3, p. 46): et afrontat hec omnia ... de meridie afrontat in Monte Rufo, de oociduo afrontat in **Riuo Nero**.

992 DCBarcelona 222, p. 439: et discurrit ipse torrens usque in **Gorgo Nigro**, et iniungit in ipsa aqua que dicunt Aragon.

1002 Bach, *DipADSolsona* 15, p. 53: a meridiana quoque plaga in **rium Ner**.

1067 Llorens, *DocSolsona* 144 (*Urgellia* 11, p. 430): et sunt infra fines **Riu Nero** uel in monte Rupto siue in ipso Salano de Charunga uel ad ipso Chouil super ipso molino qui fuit de Maztofs.

1073 Ordeig, *Dotalies* II 229, p. 229: sunt suprascripte uinee pecie due in loco que uocatur **Gorg Ner**, qui fuerunt de Mir Seniofredi et de Guillelmus Macode.

1145 Pons, *Roca Rossa* 1, p. 37: et uadit ferire a meridie in **Gurgite Nigro**.

Semblantment, en un document pallarès es llegeix, en el context de les afrontacions d'una compravenda, el lloc dit *stagnu nigro* 'estany negre' a la Vall d'Orrit:

[987-996] DipPallars 313, p. 445: et est ipsa terra in ualle Orritense, in loco ubi dicitur ad ipsa insula de **Stagnu nigro**.

I adduïm encara un altre testimoni del lloc dit 'estany negre', que es llegeix en les afrontacions d'una donació a Santa Maria de Solsona:

1117 DipADSolsona 146, p. 203: et est alia pecia in locum quem uocant an al Gradel, et afrontat ex una parte in **Stagnum Nigrum**, de uero parte alia in alaudio de Boccaters, de alia in alaudio de Bernard Esclua.

12. La denominació *riuo nigro* i les seves variants es documenten arreu del CODOLCAT. Vegi's, per exemple: **1001** Baraut, *DocUrgell* 270, p. 100: **riuo Nigro**; **1102** DipADSolsona 22, p. 62: **riuo Nigro**, entre d'altres.

3.3. ÀMBIT DEL VERMELL

	rubeus ¹³	rubricatus ¹⁴
aqua	x	
flumen		x
fluuius		x
fons	x	
gurgus		
lacuna	x	
ripa	x	
rius	x	x
stagnum		

Taula 3

Juntament amb les tonalitats negres són molt presents les vermelles i roges, representades principalment per l'adjectiu *rubeus* 'vermell', i també 'roig', i referides a diversos genèrics, com ara *rius*:¹⁵

1065 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 420, p. 1210: iterum dono tibi ipsum meum mansum quem habeo in **Riuo Rubeo** cum terris et uineis et omnibus que ad illum pertinent.

En aquest sentit, sembla que l'adjectiu devia caracteritzar, potser, el llit, tal vegada de tons rogencs, per on s'esmunyen les aigües. Tenim notícies també d'una llacuna (amb la variant *laguna*) qualificada amb l'adjectiu *rubeus* (que al diploma es llegeix amb la forma *rubia*). Probablement el nom de color ve donat per les tonalitats vermellenques de la terra que forma aquest petit llac, que devien caracteritzar l'indret:

1011 (?) CSCugat II 432, p. 77: uaditque per ipsum estret de Alastro ad ipsa fonte de Iunchosa et pergit per ipsa serra ad **laguna Rubia**.

L'adjectiu *rubeus* es llegeix també en referència als marges i riberes dels rius. Així, per exemple, en un document de l'any 980 s'indiquen les afrontacions del castell de Cabra, que pel costat oriental limitava amb el pont de l'Armentera i amb el riu Gaià, i seguia per on discorria aquest riu fins les *ripas rubeas* 'ribes roges':

13. S'inclouen les variants *rubius*, *roijs*, *roia*, etc.

14. Inclouem també les variants *lubricatus*, *lubrigadus* i *lupricatus*.

15. Rabella (2019: 218) identifica la denominació *riuo rubeo* 'riu roig' amb l'actual riera de Rubí.

980 ACondal 186, p. 365: in flumen Gaiani et uadit per ipso flumine usque ad **Ripas Rubeas** que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gaiani.

Així, també, tenim esment dels marges del torrent anomenat *Avellà*, prop del riu Noia del Penedès, en què es descriuen uns indrets en què, per la part oriental, comença el lloc en què una ribera és blanca i l'altra, vermella:

917 CSCugat I 9, p. 366: ipso torrente de fonte que uocant de Auellano, ubi una **ripa** est **alba** et alia **rubia**, usque in rio de Annolia, et de parte occidentis afrontat similiter in torrente ad ipso Sanniliare, et parte meridie in alueo Annolia et de parte circi per ipsum torrente unde ipsa uia pergit ubique.

A partir de la cerca de variants dels termes, hem trobat gràcies al *CODOLCAT* un testimoni de la segona meitat del segle XII, en què es llegeix la forma *roia*, variant romànica de l'adjectiu *rubeus*, referit a una riba, potser ja com a nom del castell (*castrum*):

1169 Bisson, *Fiscal Accounts* II 22, p. 76: et castrum similiter de **Ripa roia** mitto uobis in pignore.

I, encara, documentem tot un seguit de testimonis, des de la segona meitat del segle X, en què apareix una font denominada *fonte rubea*, topònim que es va fer extensiu al castell (*castrum*) i finalment a tot el municipi, en l'actual *Font-rubí*.¹⁶ En l'origen hi devia haver segurament un broll, potser caracteritzat per la presència de terra vermellenca.¹⁷

983 DCBarcelona 144, p. 346: et per hanc scripturam uinditionis uindimus tibi in pago Barchinonensi in terminio de castro **Fonte Rubea**.

Arribats a aquest punt, és precís esmentar l'existència d'un altre terme, ben arrelat en la llengua des de temps antics, que conté la noció de 'vermell'. Es tracta de l'hidrònim *Llobregat*, que en l'origen (i aquest és el consens sostingut pels experts, per bé que hi ha algunes etimologies populars) devia el seu nom al llatí *rubricatus* 'rogenc'. Així, el riu dit *Rubricatum* es testimonia des d'antic, i ja en donen notícies Pomponi Mela i Plini el Vell.¹⁸ Les mencions medievals d'aquesta denominació revelen la coexistència ja sigui de la forma *rubricatus* com d'una forma dissimilada *lubricatus*, amb les variants *lubrigadus* i *lupricatus*. Segons Coromines,¹⁹

16. Vid. Coromines, *Onomasticon* IV 252a, 55 ss.

17. El topònim es testimonia abundantment al *CODOLCAT*. Així, vegi's **956** CSCugat I 45, p. 121: **Fonte Rubia**; **1098** CSCugat II 773, p. 430: ut ipse locus **s. Marie de Fonte Rubia**, etcètera.

18. En efecte, ja des del segle I d.C. apareix la denominació *rubricatum flumen* en Pomponi Mela (*de situs orbis* 2, 80: *Rubricatum in Barcinonis litore*) i a Plini (*nat.* 3, 21: *flumen rubricatum*).

19. Coromines, *Onomasticon* V 92a, 50.

palesament el color de les aigües d'aquest riu, sobretot des de Montserrat en avall (que era la zona més trepitjada i des de més antic, pels romans); amb dissimilació $r-r > l-r$, dissimilació d'un tipus molt general en català.

Aquesta dissimilació amb la forma *lubricatus* fa que es perdi l'associació amb el color roig que designa el mot llatí *rubricatus*, i no seria impossible veure-hi un encreuament amb el mot *lubricus* 'fangós', 'fosc', 'llòbrec'. Vegem-ne alguns dels testimonis recollits, des de la primera meitat del segle IX:

835 Baraut, *DipTavèrnoles* 5, p. 79: locus qui antiquitus uocabatur uilla Tineosi, in pago uide licet bergense, supra fluuium qui dicitur **Lubricatus**.

888 ACondal 5, p. 108: habet affrontaciones ex latere uno in medio **Lubrigado**; ex alio uero latus pergit per ipsa serra et uadit per aquaducto, qui intrat in riuo de Auizano et pergit per ipsa Amendula et infundit in **Lubrigado**; ... et infundit per ipsa serra usque in rio de Noceto et peruenit usque in flumen **Lubrigado**.

904 CSCugat I 2, p. 4: in casto Ceruillione, territorio Barch. quod situm est ultra fluuium **Lubricatum**, tractans et disponens.

939 DipGirona 248, p. 234: et ipsos terminos de Oliuos sunt: de oriente in rio **Lubricato** et de rio **Rubricato** uadit in directum per ipsa petra usque ad ipso Cannidello qui est ad ipsa mare.²⁰

964 DCBarcelona 76, p. 271: alia terra affrontat: de circi, in ipso regario; de aquilonis, in terra de Oliba uel suos eres; de meridie, in flumine **Lupricato**.

1055 MEBBarcelona 9, p. 40: attamen, si a castro Montiscati a flumen **Rubricati** et a montibus usque ad mare tantum alodii dederimus predicta canonica ... faciamus donacionis scripturam.

3.4. ÀMBIT DEL GROC

	aureolus
aqua	
flumen	
fluuius	
fons	x
gurgus	
lacuna	
ripa	
riuus	
stagnum	

Taula 4

20. En aquesta menció, en què se cita com a límit d'uns alocs, hi conflueixen les dues variants que donen nom al riu: *Lupricato* i *Rubricato*.

La presència del color groc a hidrònims o denominacions que incloguin la idea d'aigua és molt escassa, i en l'únic testimoni recollit apareix representat lèxicament per l'adjectiu *aureolus* 'dauratet' (i a partir d'aquí, tal vegada, 'groguet'). Aquest adjectiu el trobem únicament en la menció d'una font, denominada *fonte aureola* 'font groguenca', probablement a causa del rastre de color groc que hi deixaven aigües sulfuroses:²¹

1094 DACCB Barcelona V 1604, p. 2486: et abet affrontationes a parte orientis in torrent qui discurrit per tempus pluuiarum, de meridie in **fonte Oriola**, de occiduo in Ruira de feuo de Rosdors et de uicarios, de circi in alod de Sancta Maria Stagno.

4. CONCLUSIONS

Tot i que les dades extretes dels textos en relació a la cromohidronímia són de vegades escadusseres, i en general ofereixen poca informació sobre qüestions de *realia*, tanmateix a partir de l'anàlisi dels testimonis aquí presentats se'n poden inferir algunes conclusions interessants. En primer lloc, crida l'atenció el fet que en el context del paisatge de l'aigua el lèxic referent al color blau és inexistent; en efecte, allò que en l'imaginari col·lectiu caracteritza tot el que té a veure amb l'aigua no apareix en cap dels textos i diplomes adduïts. Es tracta d'una particularitat que segurament s'expliqui pel fet que l'home té la necessitat d'assenyalar, identificar i, en definitiva, anomenar allò que és diferent en el paisatge, que se surt de la normalitat. Aquest tret il·lustra el principi metodològic de l'excepcionalitat, concepte formulat pel toponimista rus F. P. Savarensky, i que fou desenvolupat pel geògraf Joan Tort, segons el qual en el naixement d'un topònim hi intervé més la raresa que no pas la tipicitat. Així, Tort n'explica el següent:

Conegut més aviat com a "principi de negativitat relativa" [...] podem resumir-lo com un tipus particular de comportament toponímic en què els noms de lloc, en contextos determinats, tendeixen a reflectir primer les característiques excepcionals de l'entorn on s'insereixen que no les característiques "típiques".²²

21. Així ho entén Coromines (*Onomasticon* VI 84a, 45 ss): 'font groga'. L'adjectiu *aureolus* i les seves variants (*oriolus*, *oriol*, *auriol*, etc.) és molt present en la toponímia medieval catalana i devia gaudir de vitalitat en la llengua, per bé que, com a adjectiu de color referit a altres elements, pràcticament no hi té presència.

22. Per a un tractament complet d'aquest concepte, vegeu Tort (2006: 78-79) i les aportacions de Henri Dorion, que en fou el gran divulgador (Dorion 1998). Aquest autor de l'escola de Quebec, juntament amb Jean Poirier, formulà la definició segons la qual «on appelle "principe de négativité relative" une règle qui ressort de la confrontation des choronymes et des caractères géographiques du milieu qui les a engendrés, et qui veut que les choronymes reflètent souvent les caractéristiques exceptionnelles de milieu plutôt que leurs caractères typiques. Ainsi, les choronymes témoignent souvent, du fait de leur occurrence même, de la carence relative ou de la rareté du phénomène qu'ils évoquent» (Dorion / Poirier 1975: 93).

En efecte, en referència a les denominacions dels cursos d'aigua, testimoniem termes de color pertanyents a altres tonalitats, però no hi ha ni rastre d'adjectius com *blauus*, el germanisme que en la documentació llatina medieval de Catalunya al·ludeix a aquest color i que sí que es testimonieja a bastament en referència a altres elements, com ara peces de vestir i teixits. Un fenomen similar s'observa, de fet, en el camp dels colors dels elements terrestres del paisatge, això és, la cromotoponímia: de termes de color referits a aquests elements se'n testimoniegen de moltes tonalitats, sobretot de vermell, blanc i negre, però en canvi el verd, que és el color més inherent en la natura, té una presència molt modesta en la toponímia.²³

Tornant, doncs, a les denominacions referides als cursos d'aigua, hom constata principalment mencions a les tonalitats obscures, per mitjà de l'adjectiu *niger*, sobretot en al·lusió a gorgs, estanys i rius, tot caracteritzant uns indrets ombrívols, de fons profunds plens de roques i de còdols. En segon terme, hi ha una presència considerable de denominacions que inclouen la idea de 'vermell' o de 'roig' com a caracterització de la terra rogenca dels marges i riberes de rius, així com dels cursos d'aigua d'algunes fonts. Finalment, el blanc, representat per l'adjectiu *albus*, adjectiu propi del llatí clàssic, s'aplica als cursos d'aigua que tenen a l'entorn roques i pedra calcària, d'una banda, i en d'altres casos esdevé la caracterització de salts d'aigua destacats, que de vegades acabaren esdevenint topònims pròpiament dits. Talment ho hem constatat, per exemple, en la denominació d'*aquae albae*, que esdevingué *Gualba*, o de *rius albus*, a *Rialb*. En canvi, cal destacar, en aquest sentit, la nul·la presència de *blancus* aplicat al paisatge de l'aigua, per bé que fou el mot d'origen germànic que, segons sembla a partir de l'estudi de les nostres fonts, gaudí de més vitalitat en la llengua en aquell temps per al·ludir a la noció de 'blanc'.

La caracterització per mitjà de l'element cromàtic d'aquests cursos d'aigua i formacions aquoses acabà esdevenint, en alguns casos, el topònim d'un indret. Així s'ha pogut observar en el cas d'alguns d'aquests noms de lloc que són identificables encara ara, com *Gualba*, *Rialb* o *Font-Rubí*, i que tenen llur origen en una construcció formada d'un mot genèric i d'un adjectiu de color. En d'altres casos, hem intentat rastrejar la identificació actual de l'indret i, malgrat que la identificació no ha estat possible, és clar que la denominació d'una formació aquosa formada a partir d'un terme de color ja devia funcionar en aquell moment com a nom de lloc, pel nombre de concurrències en els documents al llarg de diversos segles i per l'estabilitat lèxica que presenta.

Hom conclou, a partir de les dades recollides, que el color és un element molt característic no només del paisatge terrestre, sinó també de l'aquàtic, tal com es desprèn de les fonts documentals de la Catalunya altmedieval. Es constata, a més, que l'element cromàtic devia funcionar en l'origen com a mitjà per identificar i assenyalar allò que cridava l'atenció de l'home en el paisatge i que se'n diferenciava.

23. Sobre la qüestió de la cromotoponímia en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval i de les tonalitats predominants, vegeu el treball de Quetglas i Gómez Rabal (2018: 328-329), i d'Álvarez Aguado (2023: 721-723).

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

Publicacions en línia

- CODOLCAT = QUETGLAS, Pere J. (dir.) / GÓMEZ RABAL, Ana (coord. ed.): *Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOLCAT)* 11 (2022). Barcelona: CSIC / UB. En línia: <<https://gmlc.imf.csic.es/codolcat>>. [Consulta: 30 d'octubre de 2023.]
- GMLC digital = QUETGLAS, Pere J. (dir.) / GÓMEZ RABAL, Ana (coord. ed.) / PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè (ed.): *GMLC digital* 2 (2022). Barcelona: CSIC / UB / IEC. En línia: <<https://gmlc.imf.csic.es/glossarium>>. [Consulta: 15 de setembre de 2023.]

Llibres

- ÁLVAREZ AGUADO, Anahí (2023): *Els colors de la Catalunya altmedieval. Estudi lèxic*. Universitat de Barcelona, disponible a: <<http://hdl.handle.net/10803/688916>>.
- BASTARDAS I RUFAT, Maria-Reina (1994): *La formació dels collectius botànics en la toponímia catalana*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- BASTARDAS I RUFAT, Maria-Reina (2015): «El terme pretopònim en el DECat de Joan Coromines», *Quaderns de filologia: estudis lingüístics* 20, p. 149-162.
- COROMINES, Joan (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*, vol. I-VIII. Barcelona: Curial.
- DORION, Henri / POIRIER, Jean (1975): *Lexique des termes utiles à l'étude des noms de lieux*. Québec: Les Presses de l'Université Laval.
- DORION, Henri (1998): «La toponymie, complice involontaire de la politique?», dins NICOLAISEN, Wilhelm Fritz Hermann (ed.): *Scope, Perspectives and Methods of Onomastics. Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences (Aberdeen, august 1996)*, Aberdeen, vol. 1, p. 5-19.
- GMLC = BASSOLS, Marià / BASTARDAS, Joan (dir.) (1960-1985): *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, vol. I (A-D). Barcelona: CSIC / Universidad de Barcelona; BASTARDAS, Joan (dir) (2001 i 2006): *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, fasc. 11 (F) i fasc. 12 (G). Barcelona: CSIC; *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, vol. I (A-D). Barcelona: CSIC / Universidad de Barcelona, 2ª ed., curadores GÓMEZ RABAL, Ana / GRÀCIA SAHUQUILLO, Teresa / QUETGLAS, Pere J.
- MOREU-REY, Enric (1982): *Els nostres noms de lloc*. Mallorca: Editorial Moll.
- QUETGLAS, Pere J. / GÓMEZ RABAL, Ana (2018): «El paisatge inexistent», dins PÉREZ RODRÍGUEZ, Estrella (ed.): *Las palabras del paisaje y el paisaje en las palabras de la Edad Media. Estudios de lexicografía latina medieval hispana*, (Corpus Christianorum, Lingua Patrum XI). Turnhout: Brepols, p. 315-338.
- QUETGLAS, Pere J. (2019): «Para problemas, los colores. Variación e innovación en la terminología cromática de la latinidad altmedieval hispánica», dins GÓMEZ RABAL,

- Ana / HAMESSE, Jaqueline / PAVÓN, Marta (ed.): *El lenguaje del arte. Evolución de la terminología específica de manuscritos y textos*. Basel: FIDEM (TEMA 94), p. 49-121.
- RABELLA, Joan Anton (2019): «Els noms dels rius catalans», *Onomàstica. Anuari de la Societat d'Onomàstica*, 5, p. 205-225.
- ROCA GARRIGA, Pere (1956): *Los términos de color en la toponimia catalana*. Sallent: Abadia de Sant Cugat del Vallès.
- TORT, Joan (2006): «Els noms de lloc i el territori», dins MALLORQUÍ, Elvis (coord.) / RABELLA, Joan Anton / TORT, Joan / ROMA, Francesc: *Toponímia, paisatge i cultura. Els noms de lloc des de la lingüística, la geografia i la història*. Girona: Fonts, 4, p. 78-79.

RESUM

El color és un dels elements que de bell antuvi l'home ha tingut a l'abast per caracteritzar el paisatge, no només terrestre, sinó també el comprès per rius, llacs, gorgs i estanys, a partir de les tonalitats dels fons aquàtics, marges i riberes. En aquest treball es fa una anàlisi dels hidrònims, o denominacions que inclouen la idea d'aigua, constituïts d'un nom genèric i d'un adjectiu de color, que es testimonien en el corpus documental de textos i diplomes del domini lingüístic del català, en el marc cronològic dels segles IX-XII. El present estudi segueix de prop l'article de Quetglas i Gómez Rabal (2018) dedicat als colors en els topònims de la Catalunya altmedieval, i es presenta com una ampliació d'aquest, tot oferint per primer cop un recull dels cromohidrònims, això és, de les denominacions referides als cursos i formacions d'aigua constituïdes d'un element de color.

PARAULES CLAU: Cromohidronímia; llatí medieval; color; base de dades lèxica.

ABSTRACT

The colour of water in late medieval Catalan landscapes

Colour is one of the elements that the human race has had at its disposal in the characterization of landscapes right from the start, not only in the depiction of the land itself, but also rivers, lakes, pools and ponds, exploiting the shades found at the bottom of areas of water, and on banks and shores. In this paper, we analyse hydronyms, or words which include the idea of water, derived from a generic term or colour adjective, and found in the corpus of texts and legal documents from the Catalan linguistic area of the 11th and 12th centuries. We have based our study on the article published by Quetglas i Rabal in 2018, which examines the role of colour in late medieval Catalan place names, and which

we have attempted to expand by offering for the first time a collection of colour terms referring to water (chromohydronyms), that is, words containing a colour element and referring to watercourses and formations of water.

KEYWORDS: chromohydronymy, medieval Latin, colour, lexical databases.

INFLUÈNCIES INTERLINGÜÍSTIQUES EN ELS FRANCÒFONS APRENENTS DE CATALÀ COM A LLENGUA ADDICIONAL: LA DESCRIPCIÓ LINGÜÍSTICA COM A EINA DE BASE FORMATIVA

Carme BACH
Universitat Pompeu Fabra¹
Anna JOAN CASADEMONT
Université TÉLUQ²

1. LA INFLUÈNCIA LINGÜÍSTICA COM A OPORTUNITAT DIDÀCTICA

El concepte d'influència lingüística ha estat molt estudiat en la recerca de segones llengües i des de diferents punts de vista, i ha rebut diverses denominacions, com ara influència translingüística (Muñoz 2006), o influència interlingüística (*cross-linguistic influence*) (Muñoz 2007; Jarvis / Pavlenko 2008; Perpiñan / Soto-Coromina 2021), en funció del punt de partida i la finalitat de l'estudi dut a terme. De fet, en aquest treball partim de la definició de Jarvis / Pavlenko (2008: 1), segons la qual la interferència lingüística es pot definir com «the influence of a person's knowledge of one language on that person's knowledge or use of another language».

Els investigadors en el camp de l'adquisició de llengües segones i addicionals s'interessen des de fa anys a conèixer una mica més com funciona el nostre cervell a l'hora d'aprendre una nova llengua: Jarvis (2014) analitza en quins aspectes les influències interlingüístiques són més freqüents; Rignbom (2016), quin paper juga el nivell de coneixement de les altres llengües que sabem en la influència que poden tenir en la nova llengua addicional que aprenem; Kellerman (1983) i De Angelis (2019) estudien fins a quin punt la psicotipologia lingüística (com un aprenent considera que diverses llengües són més o menys properes formalment) pot suposar més o menys influències d'unes llen-

1. Carme Bach és professora agregada Serra Húnter. La seva recerca s'adscriu al grup Gr@el, grup de recerca consolidat (2021 SGR 00471).

2. Anna Joan Casademont és catedràtica a la Université TÉLUQ del Québec i col·laboradora dels Estudis Catalans a l'Université de Montréal. És membre fundadora del grup GLACE (Grup en llengües: adquisició, corpus i ensenyament; <<https://glace.teluq.ca>>).

gües, però no d'unes altres, en les produccions dels aprenents en una llengua addicional (Diaubalick / Eibensteinerm / Salaberry 2020; Gujord 2021; Westergaard *et al.* 2017, Gagné i Joan Casademont, en premsa), etc.

En el cas d'aprenents d'una llengua minoritzada (sovint com a llengua addicional), l'aprenentatge d'aquesta llengua conviu amb l'aprenentatge d'altres llengües, a més de la influència que hi pugui tenir la primera llengua de l'aprenent. En aquest sentit, De Angelis (2007) ha demostrat que l'adquisició de llengües addicionals no es produeix de la mateixa manera que l'adquisició d'una segona llengua, perquè els estudiants tenen diversos punts de referència lingüística en l'aprenentatge. De fet, la influència que es produeix pot ser tant per causes interlingüístiques, degudes a les influències de la llengua primera o d'altres apreses, com per causes intralingüístiques (quan l'estudiant desconeix o confon elements propis de la llengua que està aprenent) (Alexopoulou 2006, Dulay *et al.* 1982, Fernández Jodar 2006, James 2013).

Per tant, la influència pot ser entesa o bé com una influència positiva, que permet a l'aprenent aprendre més de pressa una llengua perquè en coneix una altra de semblant, o bé com una influència negativa, si només s'estudien els errors que ha comès l'estudiant per influència d'una altra llengua.

Des de la perspectiva que adoptem en aquest article, la interferència negativa amb causes interlingüístiques pot considerar-se també una oportunitat d'aprenentatge, ja que permet detectar les necessitats formatives dels aprenents d'una LA i empoderar-los cap a una reflexió metalingüística adequada sobre les semblances i les diferències que mantenen les llengües que coneixen, sobretot si ens referim a llengües de la mateixa família lingüística, com són el català, llengua que estan aprenent els estudiants les produccions escrites dels quals són objecte d'aquest estudi, i el francès, primera llengua dels estudiants que ens ocupen en aquest article. De fet, partim de la idea que conèixer els diversos recorreguts dels aprenents d'una llengua addicional pot ser beneficiós per a l'aprenentatge d'una altra llengua (Festman 2021), sobretot si ens referim a l'activació de la consciència metalingüística dels aprenents multilingües (Haukås *et al.* 2018, Modirkhamene 2006). Per això, observem també les produccions del nostre corpus en aquest sentit i anotem les altres llengües que aprenen o han après els estudiants a més de la seva llengua primera.

Encara que hi ha pocs estudis que abordin aquests aspectes en l'aprenentatge d'una llengua minoritzada com és el català en tant que a LA, alguns s'hi aproximen des d'un punt de vista sociolingüístic, valorant motivacions i identitats dels estudiants que no la tenen com a pròpia per aprendre-la (Ning / Bach 2021, Byrne *et al.* 2022, Manuel-Oronich *et al.* 2021; Tudela *et al.* 2020) o valorant algun aspecte concret del seu aprenentatge (Comajoan 2015; Comajoan / Llop 2021). Encara són menys els estudis que es dediquen a analitzar les influències que afecten els estudiants en l'aprenentatge del català com a LA. Concretament, trobem tres estudis que se centren a estudiar els errors que comenten en l'aprenentatge de català estudiants que tenen com a primera llengua una llengua eslava (Cremades 2022, Rodríguez 2020, 2023).

Ara bé, tenim constància de pocs estudis que tractin la influència com una oportunitat per a l'aprenentatge de la llengua i que ofereixin mirades didàctiques que explotin les necessitats dels estudiants per fomentar la reflexió metalingüística. En aquest sentit, cal

destacar la recerca que s'ha dut a terme per a l'aprenentatge multilingüe en els enfocaments sobre la intercomprensió en les llengües i, especialment, entre llengües romàniques (Martín-Peris et al. 2005; Candelier 2007; Araujo / Pinho 2015; Carrasco / de Carlo 2019, Clua / García Santa-Cecilia 2019).

Destaquen també, en la línia d'aquest article, els treballs de Gagné / Joan Casademont (2023) per a l'aprenentatge de català per part d'anglòfons; i Joan Casademont (2020) i Joan Casademont et al. (2022) per a l'aprenentatge del català per part de francòfons.

Ahora, estudis recents situen l'ensenyament explícit i l'augment de la consciència metalingüística com a elements eficaços en l'ensenyament de llengües (Jessner 2008). Angelovska / Hahn (2014: 187) defineixen el concepte de consciència metalingüística com una habilitat mental que «develops through focusing attention on and reflecting upon language(s) in use and through establishing similarities and differences among the languages in one's multilingual mind».

Aquesta idea de consciència o coneixement metalingüístics no es refereix només, doncs, a una sola llengua aïllada o compartimentada, sinó que pot arribar a ser útil quan l'aprenent pot relacionar totes les llengües que coneix. I en aquest context multilingüe, trobem també recerca que suggereix que, com més consciència metalingüística entre llengües hi ha per part de l'alumnat i del professorat, més benefici hi ha en l'aprenentatge, conscient i eficaç de les llengües a l'aula (Orcasitas-Vicandi 2019).

Si partim de la idea que les influències interlingüístiques d'un aprenent «will come from the background language that the learner's internal mechanisms perceive as being the most similar to the target language», tal com assenyala Rothman (2010: 246), això ens pot donar moltes eines per comprendre millor els mecanismes d'adquisició conscients i inconscients del nostre alumnat i incentivar-lo a l'aula.

De fet, la necessitat de treballar a través de la reflexió metalingüística a l'aula i de permetre una relació conscient entre llengües conegudes no és nova. Tal com preconitzaven Herdina & Jessner (2002) i Woll (2019), entre d'altres, l'activació i separació de diferents llengües a l'aula seria una estratègia beneficiosa que podria ajudar a reduir errors que semblen freqüents en certs perfils d'estudiants mitjançant l'augment dels nivells de consciència metalingüística de l'alumnat.

Per tot això en aquest article ens proposem tres preguntes de recerca:

1) En quins aspectes lingüístics concrets es produeixen influències interlingüístiques negatives prou significatives en la producció de textos escrits, amb conseqüències per a la comunicació, per part d'estudiants francòfons aprenents de català LA del nivell B1 del MCER?

2) Quines necessitats formatives es desprenen de les interferències interlingüístiques detectades?

3) És possible desenvolupar alguna proposta pedagògica per tal de fomentar la reflexió metalingüística en els aprenents de català com a LA, considerant la proximitat tipològica d'ambdues llengües?

2. METODOLOGIA

La recerca que duem a terme s’inscriu en el projecte BlaBla Corpus,³ que se centra en l’estudi de la correcció en la producció escrita en l’aprenentatge de llengües segones i addicionals i que considera, entre d’altres, la influència que altres llengües apreses poden tenir en l’aprenentatge d’una nova llengua addicional. Així doncs, s’hi té en compte tot el bagatge o recorregut lingüístic dels aprenents, és a dir, la llengua primera o L1, així com les altres llengües apreses posteriorment.

Per a l’estudi que ens ocupa en aquest article, hem analitzat les produccions escrites de quaranta-un estudiants adults francòfons (L1 = francès) de català (LA = llengua addicional), dividits alhora en tres subgrups/subcorpus segons el bagatge lingüístic de cadascun: a) aprenents francòfons de català que a més només coneixen l’anglès; b) aprenents francòfons de català que a més coneixen l’anglès, el castellà i altres llengües romàniques; i c) aprenents francòfons de català que a més només coneixen el castellà (taula 1):

Altres estudis de llengües	anglès [n=9]	anglès / castellà /altres llengües romàniques [n=23]	castellà [n=9]
Sexe			
Masculí (M)	5	9	4
Femení (F)	4	14	5
Edat			
Mitjana	43	32	34
Edats entre	28-70	19-69	21-67
Mitjana de longitud dels textos	219	240	243

Taula 1. Distribució dels participants de l’estudi segons sexe, edat i aprenentatge lingüístic a més del català com a LA.

Concretament el text a partir del qual hem extret les interferències interlingüístiques dels estudiants és una redacció de caràcter autobiogràfic, en forma de carta, en què els estudiants han d’explicar a un amic una experiència que estan vivint a l’estranger. Es tracta d’una redacció, d’una longitud mitjana de 234 paraules, proposada per superar l’examen del nivell B1 de l’Institut Ramon Llull, que els aprenents del nostre corpus van realitzar entre el 2009 i el 2016, a França, a Bèlgica i al Quebec.

De fet, aquest gènere textual serveix com un índex més per avaluar el grau d’assoliment del nivell B1 per part dels estudiants que el redacten, ja que, segons el MCER

3. Per a una descripció completa del projecte podeu veure Joan Casademont *et al.* (2022).

(2001), els estudiants d'aquest nivell ja són capaços d'escriure textos senzills i ben enllaçats sobre temes que coneixen o que són del seu àmbit personal, poden escriure cartes personals que expliquin les seves vivències.

Un cop informatitzades les redaccions dels estudiants, les analitzem, amb un programa d'anàlisi de dades qualitatives (*Atlas.ti* o *Invivo*, en funció de la universitat que s'en-carrega de l'etiquetatge). Per a l'etiquetatge de les dades, seguim un etiquetari propi del projecte format per un mínim de cinc etiquetes per fenomen detectat. Aquest etiquetari *ad hoc* s'ha elaborat per tal de poder observar en les redaccions un mateix error des de diverses perspectives: a) aspectes lingüístics dels errors comesos; b) tipus de modificació produïda; c) possible etiologia interlingüística (possibles influències negatives d'altres llengües); d) possible etiologia intralingüística (possibilitat que un cert desconeixement de la llengua addicional impliqui suposicions/proposicions errònies); i, finalment, e) conseqüències comunicatives de l'error produït, aspecte que considerarem primordial en el nostre estudi, ja que el nostre objectiu aplicat és de caràcter pedagògic (taula 2).

Aspectes lingüístics dels errors (Alexopoulou 2006; Corder 1973; Ellis 2008)
Ortografia (en la forma en què està escrita una paraula)
Morfologia (sobre la formació de mots tant flexiva com derivativa)
Sintaxi (error relacionat amb l'absència o presència de constituents obligatoris en la frase i el seu ordre)
Lèxic i semàntica (en la selecció d'un mot que existeix però no en aquell significat)
Coherència i cohesió (per sobre del nivell de frase, relacionat tant amb el lligam d'idees com en la construcció del significat)
Pragmàtica (en les convencions discursives)
Tipografia (convencions tipogràfiques)
Tipus de modificació (Alexopoulou 2006; Fernández Jodar 2006; James 1998, 2013)
Omissió (hi fa falta un element)
Sobreinclusió (hi sobra un element)
Selecció incorrecta (s'utilitza un element de forma incorrecta)
Ordre incorrecte (presentació d'elements en un ordre no correcte)
Influències interlingüístiques (Alexopoulou 2006; Dulay et al. 1982; Fernández Jodar 2006; James 1998, 2013)
L1 (per influència de la llengua primera)
Altra L (per influència d'una altra llengua apresada)
Múltiples altres L (per influència de múltiples altres llengües apresades)
L1 i altra L (per influència de la llengua primera i de múltiples altres llengües apresades)
Interlingüístic S.O. (sense influències interlingüístiques)

(Continua)

Causes intralingüístiques (Alexopoulou 2006; Dulay et al. 1982; Fernández Jodar 2006; James 1998, 2013)
Aplicació incorrecta de les regles (aplicació parcial de les regles)
No-aplicació de les excepcions de les regles
Falsa analogia (aplicació d'una regla que no correspon al context)
Intralingüístic S.O. (sense causes intralingüístiques)
Conseqüències comunicatives (Dulay et al. 1982; Gozali 2018)
Amb problemes de comprensió (l'errada dificulta la comprensió del missatge)
Sense problemes de comprensió

Taula 2. Classificació dels errors per interferència interlingüística, definicions i fonts.

Posteriorment, hem realitzat anàlisis estadístiques de les dades amb el programa SPSS, que inclouen, principalment, anàlisis descriptives generals i anàlisis de correlacions de variables (tipus d'errors). Per tal de tenir en compte totes les característiques anotades per a cadascun dels errors, hem creat també la categoria LAMT (*Linguistic Aspect + Modification Type*) mitjançant la combinació de les variables que indiquen els aspectes lingüístics dels errors i el tipus de modificació realitzada per l'aprenent. Aquesta combinació LAMT ens permet considerar en detall el 91,4 % del total del corpus en qüestió. Alhora, les diferències significatives entre diferents subgrups d'aprenents s'han detectat mitjançant una equació d'estimació generalitzada (EGG).

3. ANÀLISI I RESULTATS

Les diferències concretes trobades entre subgrups, que són estadísticament significatives, han permès demostrar que els resultats per al català concorden amb teories generals de l'àmbit de l'adquisició de llengües i del procés d'aprenentatge d'una llengua addicional en els aprenents plurilingües (vegeu Gagné i Joan Casademont en premsa, per a més informació sobre aquest aspecte de l'adquisició de llengües).

Ara bé, en aquest article ens interessa tractar en concret els aspectes més rellevants en relació amb les influències interlingüístiques significatives detectades en el corpus de redaccions en català. Per tal d'acotar encara més quines necessitats formatives és pertinent de considerar en el cas dels aprenents francòfons de català, ens fixarem en aquells errors que poden provocar conseqüències comunicatives, és a dir, en els que podrien impedir que l'aprenent es pugui comunicar de manera entenedora. La idea subjacent en aquest procediment és poder focalitzar el nostre interès en necessitats formatives per a les quals sigui eficaç, després, fomentar la reflexió metalingüística entre els aprenents i poder obtenir, així, el màxim de resultats positius.

En primer lloc, observem el nombre total d'errors i el seu percentatge per a cada aspecte lingüístic (taula 3):

Aspectes lingüístics	n	%
Cohesió i coherència	209	15,8
Lèxic i semàntica	167	12,6
Morfologia	129	9,7
Ortografia	458	34,5
Pragmàtica	32	2,4
Sintaxi	290	21,8
Tipografia	44	3,3
Total	1329	100,0

Taula 3. Errors i percentatge dels errors en el corpus d'aquest estudi.

Com veiem en la taula anterior, de forma general, els errors d'ortografia són els que apareixen més en el corpus (34,5 %, en total); seguits dels sintàctics (21,8 %), els de coherència i cohesió (15,8 %), els de lèxic i semàntica (12,6 %) i els morfològics (9,7 %).

En canvi, si tenim en compte aquells errors que poden provocar problemes de comunicació entre l'aprenent i la persona que llegirà el seu text, veiem que els problemes se situen principalment en aspectes de coherència i cohesió, lèxic i semàntica, i morfologia. (taula 4):

Tipus d'error	Amb problemes comunicatius	Sense problemes comunicatius
Coherència i cohesió (+selecció incorrecta o omisió)	3,8 %	10,6 %
Lèxic i semàntica (+ selecció incorrecta)	5,7 %	6,5 %
Morfologia (+ selecció incorrecta)	3,5 %	4,7 %
Ortografia (+ selecció incorrecta, omisió o sobreinclusió)	0,6 %	33,2 %
Sintaxi (+ selecció incorrecta, omisió o sobreinclusió)	3,4 %	17,2 %
Tipografia (+ sobreinclusió)	0,0 %	2,3 %
Altres*	3,2 %	5,4 %

*Altres = errors no considerats en la combinació de variables LAMT per la seva poca rellevància quantitativa.
Taula 4. Tipologia dels errors relacionada amb l'existència o no de problemes comunicatius.

Per a aquest estudi, i per tal de mantenir la pertinença quantitativa dels resultats qualitius, hem decidit aprofundir en l'anàlisi només dels errors amb un mínim de 3,5 % dels casos amb problemes comunicatius (coherència i la cohesió, lèxic i semàntica, i aspectes morfològics). Alhora, si tenim en compte el tipus de modificació associat als tres grups d'errors en qüestió, la selecció incorrecta d'un element n'és quasi exclusivament el tipus principal, excepte en el cas dels errors de coherència i cohesió, que mostren també alguns casos d'omissió d'un element.

En els següents apartats presentarem l'anàlisi qualitativa que hem fet dels errors més significatius en aprenents francòfons de català com a LA, és a dir, dels errors de coherència i cohesió, de lèxic i semàntica, i de morfologia.

3.1. LES NECESSITATS FORMATIVES DE COHERÈNCIA I LA COHESIÓ EN ELS TEXTOS DELS APRENENTS FRANCÒFONS DE CATALÀ DE NIVELL INTERMEDI

La coherència i la cohesió són dues propietats del text, diferents, però íntimament relacionades entre elles. Per a Lluís Payrató (1990: 76) la coherència d'un text fa referència al conjunt de característiques que el fan interpretable com a unitat, que li donen un sentit. En canvi, la cohesió pot definir-se com el conjunt de lligams formals que presenta un text. Segons Cuenca (2006: 13), i en relació amb el treball clàssic de Halliday / Hassan (1976):

parlem de mecanismes cohesius sempre que hi ha marques gramaticals o lèxiques que manifesten lligams entre parts del text, entenent el text com una unitat global en què interactuen els components lingüístics i els extralingüístics.

Hyland (2005) parla de coherència i cohesió com a elements metadiscursius que permeten l'establiment de lligams en el text; dins del text (marcadors intertextuals) i amb els receptors (marcadors interaccionals). En aquest sentit, Cuevas-Alonso i Miguez-Álvarez (2021: 1) expliquen el paper essencial dels marcadors metadiscursius en el text:

Metadiscourse is crucial to text creation because markers help to establish relationships between the speaker/writer, the listener/reader, the socio-cultural context, and the specific communicative situation.

Diversos treballs indiquen que el domini de la coherència i de la cohesió és essencial en l'aprenentatge d'una llengua addicional. Concretament d'Arienzo (2019: 77) indica la importància del domini d'aquests mecanismes textuais en els exàmens certificadors de nivell:

The importance of the ability to produce coherent language and effectively use cohesive devices is recognized in such ways as their inclusion in textbooks for teaching English as a Second Language (ESL) and English as a Foreign Language (EFL), as well as in grading rubrics for standardized language assessments, such as the Cambridge English exams.

En el mateix sentit, el MCER (2020: 138) de les llengües indica també que el domini de la competència discursiva:

concerns the ability to design texts, including generic aspects like Thematic development, Coherence and cohesion as well as, in an interaction, co-operative principles and Turntaking. Functional competence includes Flexibility in the use of one's repertoire and the selection of appropriate sociolinguistic choices.

En el corpus que hem estudiat, hem trobat un total de 209 errors d'aquest tipus, que suposen el 15,8 % del nombre total d'errors detectats. D'aquests, els que suposen problemes comunicatius són el 3,8 % dels casos. Passem a explicar el tipus d'errors que localitzem i a comentar-los.

En el cas de la coherència i de la cohesió, les combinacions d'errors més productives són la selecció incorrecta i l'omissió, que també són els tipus més freqüents de modificació en els errors en general.

Observant els errors del nostre corpus, podem comprovar que els elements amb més pes en els errors que poden causar problemes de comunicació són la *referència* (a mig camí entre la coherència i la cohesió) i la *connexió*, a través de l'ús que els aprenents fan d'alguns *marcadors discursius*.

3.1.1. *Els errors de referència en els aprenents francòfons: l'ús dels passats i la dixi temporal*

Així, els problemes de referència dels nostres aprenents es troben vinculats a la relació dels temps de passat dins del discurs referit. Així, els estudiants s'equivoquen amb la correlació del temps del passat i la situació dítica dels estudiants en el moment de la producció del text; en aquest cas, la seva estada imaginària al país des d'on escriuen les produccions escrites que analitzem. Són errors relacionats amb la selecció incorrecta del temps verbal vinculat al moment dític des del qual s'escriu el text o amb aplicació incorrecta de les regles, com en els exemples següents, que consignem per a cada cas:⁴

(1) Al menys, hi ha molta gent interessant al curs. *Vaig conèixer una noia quebequesa fantastica. La Isabelle. Que maca! [QUEBEC-001]

(2) M'agrada ser aquí, tots els dies fa bon temps, *vaig trobar molts amics, per fer gresca és un país fabulós. [FRANÇA-001]

(3) La gent és més agradable que els parisencs, però he de parlar de la cuina. Em sembla que és la pitjora que *vaig menjar. És massa grassa com el "fish and ships". [FRANÇA-002]

4. Els exemples es presenten tal com han estat escrits pels estudiants, això vol dir que no corregim cap dels errors que hi apareixen. Al final de cada fragment, entre claudàtors, es presenta la identificació que el text té en el corpus d'anàlisi, que inclou la referència a la zona on es va fer l'examen i l'ordre d'entrada per zona en el Blabla corpus.

(4) Visc en una residència d'estudiants, en una habitació molt petita! Per rentar-se, és la mateixa dutxa per tot el pis! Per sort, *allà *vaig conèixer una noia molt simpàtica. [FRANÇA-003]

En aquests exemples (de 1 a 4), els estudiants, tot i que narren uns fets que encara duren («hi ha gent interessant en el curs en què s'ha inscrit / m'agrada ser aquí perquè fa bon temps / el menjar que menjo no m'agrada / hi ha gent molt simpàtica»), usen incorrectament el passat perifràstic «vaig + infinitiu», temps usat per a una situació produïda en un moment anterior a aquell des que es parla, en lloc de fer servir el passat perfet, que indica que la situació designada s'ha iniciat en un passat que no s'ha acabat encara. En tots aquests casos caldria haver usat en present perfet a 1) «en aquest curs en què *hi ha* gent molt interessant»; a 2) «*he trobat* molts bons amics»; a 3) «el menjar es el més dolent que *he menjat* mai» i a 4) «per sort aquí *he conegut* una noia simpàtica».

En el darrer exemple (4), a més, trobem que el problema de la dixi textual es reflecteix també amb un problema amb la dixi espacial, en què s'usa *allà*. Aquest díctic fa referència a un lloc allunyat en el passat, però, en realitat, hauria de ser proper al lloc on viu l'estudiant i des d'on escriu el text autoreferencial *aquí*.

En altres casos, trobem la situació oposada, en què els estudiants utilitzen el present perfet per referir-se a una acció acabada, com a (5) i (6):

(5) Fan sis mesos què *he marxat de Barcelona per anar cap a Montreal al Quebec i compartir la meua vida amb una noieta molt maca. [FRANÇA-004]

(6) Vaig arribar a Berlín a Alemanya per fer un curs de formació de gestió d'empresa durant una setmana. *He arribat diumenge passat a les deu de la tarde i la primera impressió que he hagut és que Berlín esta una ciutat molt llarg però molt antiga també. [FRANÇA-005]

La GIEC (2016: 1172) parla d'aquests errors i indica que «entre l'adjunt o el complement temporal i el temps expressat pel verb s'ha d'establir una relació de concordança; altrament l'oració no estarà ben formada». A més, aquests errors segurament podrien explicar-se, seguint la hipòtesi del discurs de Bardovi-Harling (2000), com una confusió entre el primer pla i el segon pla de la narració, massa propers per als estudiants tot i que distanciats en el temps.

3.1.2. Els errors de connexió dels aprenents francòfons

Pel que fa a la connexió, els problemes es relacionen amb l'ús de marcadors discursius o conjuncions GIEC (2016: 961), que existeixen en català, però que no vehiculen el valor semanticopragmàtic esperat pel context en què es produeix el text.

(7) Em tindrè d'acostumar a aquest temps nublòs i húmid. *Doncs estic aquí per mi-llorar la llengua i no fer de turista. [FRANÇA-006]

En aquest cas, veiem com l'estudiant utilitza la conjunció consecutiva *doncs* quan el que convindria seria usar una conjunció causal, com *ja que* o *perquè*. Aquest error pot ser degut, doncs, a una interferència amb el castellà, llengua que també ha après l'estudiant

que produeix aquest error, tal com figura a la base de dades del corpus d'on s'han extret les dades.

I és que, tant en francès com en català, aquest marcador no es pot utilitzar mai com a causal. En canvi, en castellà, tal com indica el *DLE* *pues* també pot fer tant la funció de marcador causal com la de consecutiu («Me tendré que acostumbrar a este tiempo, *pues* estoy aquí para mejorar la lengua y no para hacer turismo»).

En altres ocasions, el marcador discursiu utilitzat per l'estudiant vehicula un valor semàntic proper a l'indicat, però no encerta del tot en l'elecció. És el cas dels exemples (8) (9) i (10).

(8) Primer, he trobat una habitació que comparteixo amb un altre estudiant en un pis a Ramonville, prop de Tolosa. *A continuació, el contingut del curs està molt bé. [FRANÇA-007]

En aquest cas, el marcador utilitzat vehicula una addició continuativa, «addició d'informació en el text considerat com a contínuum espaciotemporal» [GIEC (2016: 973)], quan el que hauria calgut seria un marcador que pogués vehicular la «suma d'idees que s'organitzen en el text considerat com un espai o com un temps fragmentables» GIEC (2016: 973), com podria ser el dels marcadors *d'altra banda* o *al seu torn* (d'un registre més formal).

A (9) observem un cas similar, en què l'estudiant utilitza el marcador discursiu *en fi*, conclusiu, quan, com en l'exemple anterior, hauria d'haver utilitzat un valor additiu de tipus distributiu, *per fi* o *finalment*.

(9) Saps que des de que hem acabat la carrera he sigut buscant feina. *En fi m'han contractat de receptionista en el hotel Pau Pi en la platja d'Olive al meu poble. [FRANÇA-005]

De fet, la GIEC (2016: 976) ja indica que, en aquest cas, la conclusió vehiculada pel segon element «és la conseqüència discursiva que finalitza un raonament, valor, aquest, que és proper a l'additiu», motiu pel qual l'estudiant es confon. Cunillera *et al.* (2022: 37) es refereixen a aquest mateix error produït per estudiants universitaris que tradueixen del francès cap al català:

Entre A y B existe una relación semántica, de modo que podemos hablar de un grado de equivalencia parcial. La formulación A corresponde a más de una unidad léxica en catalán (B1, B2...), las cuales pueden tener, según el contexto, significados muy distintos entre ellas o bien significados emparentados. En el primer caso, suele producirse un error grave porque se crea un falso sentido o un contrasentido por ejemplo, si se ha traducido [...] enfin por en fi cuando la opción adecuada hubiera sido por fi 'por fin'.

A (10) trobem un cas similar, relacionat amb un altre grup de marcadors. L'estudiant utilitza la conjunció *mentre*, que, tot i que pot tenir un valor adversatiu, no és correcta en aquesta ocasió:

(10) Cal que et parli del meu pis. És molt espaiós : té quatre habitacions, *mentre sóc tot sol. [FRANÇA-008]

Com es pot llegir al DEIEC, *mentre* «Indica que l'acció o la situació expressada per l'oració que introdueix es contraposa a l'acció o la situació expressada per l'oració prin-

cial», però, en aquest cas, l'estudiant no oposa dues realitats en un mateix pla, ja que confronta *habitacions* amb *persones*, dues realitats que implícitament sí que tenen una relació, però que no pertanyen al mateix camp semàntic. Per això, en aquesta ocasió hauria d'haver utilitzat la conjunció contrastiva per excel·lència *però*, que li permetria oposar dues realitats en diferents plans, ja que la conjunció *però* vehicula una relació de contrast no excloent, parcial, i, per tant, pot transmetre aquest valor:

el segon coordinat indica una oposició parcial o restricció sobre el primer, cosa que exigeix que un dels membres sigui negatiu o que almenys pugui contrastar d'alguna manera amb l'altre. (GIEC 2016: 983).

En altres ocasions, els errors en els marcadors discursius que trobem poden relacionar-se més directament amb el funcionament de la llengua primera dels aprenents, el francès com a (11) i (12):

(11) És molt interessant per la meua formació professional **sino també* per el meu plaer personal i cultural. [FRANÇA-009]

A (11) l'estudiant tradueix el connector *mais* d'oposició correctament per *sinó*, però en calca l'ús del francès, en què té valor d'oposició absoluta, mentre que en català aquest valor semàntic s'ha d'expressar amb *però*, que, com ja hem indicat, a propòsit de l'exemple (10), permet una oposició no excloent.

A (12), en canvi, l'estudiant utilitza *sinó*, que podria funcionar com a traducció de *mais*, però en realitat hauria d'emprar un marcador semblant fonèticament al francès *mais*, *a més*, però amb un valor semàntic additiu i no pas contrastiu, tal com indica la GIEC (2016: 973):

Diferents connectors tenen un valor additiu i assenyalen, en un sentit ampli, suma entre els continguts dels elements que uneixen. És el cas, per exemple, del connector *a més*, que indica que una cosa es fa, succeeix o s'esdevé, afegida a una altra que s'ha enunciat prèviament.

(12) A més, visc a prop de la universitat, a un pis a la planta baixa. És lluminós i té una terrassa. M'avinc amb els veïns, però tenen un gos molt sorollós... **Sino*, a la universitat, vaig conèixer un company en les classes de filosofia moral, que em record molt a ti. Es diu Damien i s'assembla físicament a ti = és alt i moreno, i té grans ulls verds. També és molt rialler, com tu! [FRANÇA-010]

Cunillera *et al.* (2022: 36) assenyalen que aquest tipus de confusió entre valors que semblen propers i no ho són en realitat és també present en estudiants del grau en Traducció (francès-català).

Fins aquí hem exposat els problemes de cohesió i de coherència que hem detectat com a aspectes en què caldria incidir en els aprenents francòfons de català com a LA, que es refereixen bàsicament a problemes de referència i de connexió, i hem explicat quins aspectes en concret hem localitzat com a més problemàtics.

En el següent apartat abordarem els errors de lèxic que hem trobat en estudiants francòfons de català LA del nivell B1 del MCER.

3.2. LES NECESSITATS FORMATIVES EN EL REPERTORI LÈXIC DELS APRENENTS DE CATALÀ FRANCÒFONS B1

Tenir un bon domini comunicatiu d'una llengua addicional que s'està aprenent implica també dominar en certa manera cada una de les dimensions comunicatives de la llengua en què el repertori lèxic juga també un paper destacat, com serien per exemple «les diverses xarxes associatives en què el parlant col·loca un element lèxic» (MCER 2003).

«De fet, el MCER (2020: 130) especifica que, dins les competències lingüístiques, és important dominar una àmplia gamma de vocabulari i tenir-ne un cert control. Per al nivell B1, s'especifica que l'estudiant

has enough language to get by, with sufficient vocabulary to express him/herself with some hesitation and circumlocutions on topics such as family, hobbies and interests, work, travel, and current events, but lexical limitations cause repetition and even difficulty with formulation at times.

Per aquesta raó, ens hem fixat en els errors presents en el nostre corpus relacionats amb el repertori lèxic que els aprenents ja han treballat en el nivell B1 o amb anterioritat.

En el corpus que hem estudiat, hem trobat un total de 167 errors d'aquest tipus, que suposen el 12,6 % del nombre total d'errors detectats. D'aquests errors, els que suposen problemes comunicatius són el 5,7 % dels casos. Passem a explicar el tipus d'errors que localitzem i a comentar-los.

Entre els errors que suposen problemes comunicatius, en trobem que venen causats per la interllengua (francès com a L1 o castellà com a LA).

La majoria dels errors que hem trobat en el nostre corpus d'aprenents de català francòfons estan relacionats amb la seva llengua primera:

(13) He decidit de **quitar* la feina et de viatjar sis meses en el món. [FRANÇA-011]

A (13), l'estudiant utilitza el verb francès *quitter*, adaptat a la catalana, com si fos un verb de la primera conjugació, perquè segurament no coneix el verb *deixar* ni les seves accepcions, una dels quals és *No prosseguir (alguna cosa), renunciar-hi*, que seria l'adiant en aquest cas. De fet, l'estudiant d'aquest nivell hauria de conèixer aquest vocabulari relacionat amb el món de la feina i les accions quotidianes, que se suposa que s'aprèn a un nivell A2.

(14) La família és simpàtica i **compta* amb sis persones: la mare, el pare, dos fills i dues filles. [BÈLGICA-001]

A (14) l'estudiant fa un error de nou per una falta d'analogia amb el francès, utilitzant *compter* com en francès, accepció 5 del Diccionari Le Robert: «Comprendre dans un compte, un total. → inclure. Ils étaient quatre, sans compter les enfants». En canvi en català *comptar* no té pas aquest valor. L'estudiant hauria d'haver utilitzat la forma lèxica *estar compost* o *estar format* o fins i tot, en un nivell inicial podria utilitzar-se el verb *tenir*. Aquest vocabulari es treballa des dels nivells inicials de català per a persones de fora del domini lingüístic, tal com pot consultar-se a la *Gramàtica del CPNL* per a l'ensenyament del català a persones adultes.

A (15) trobem un altre error lèxic per una falsa analogia amb el francès, quan l'estudiant usa *partit* en lloc de *part*:

(15) No serà possible conèixer tot sinó un **partit* [BÈLGICA-001]

Aquest error es produeix per una clara falsa analogia sonora amb la llengua primera, ja que *parti* (*partit*; amb el sentit d'agrupació política o enfrontament entre equips o jugadors, segons el *DEIEC*) i *partie* (*part*; element que, juntament amb d'altres, integra un tot unitari, segons el *DEIEC*), tot i escriure's també de forma diferent en francès, es pronuncien igual, i això ha influït segurament la confusió entre els dos mots en català.

Finalment, trobem també un altre tipus d'errors, menys habituals al nostre corpus, possiblement atribuïbles al fet que els estudiants que els cometien aprenen o han après castellà també, com és el cas dels exemples (16) i (17):

(16) Anirem a visitar el palau **real* [QUEBEC-002]

En aquest cas (16), observem que, en castellà, hi ha una única paraula *real* amb dos significats diferents, un relacionat amb els fets objectius, no ficticis, i un altre relacionat amb la reialesa. En català, el primer s'expressa amb l'adjectiu *real*, mentre que el segon, amb l'adjectiu *reial*. Per això, l'estudiant es confon i usa el mot *real*, quan hauria d'haver usat el mot *reial*. Aquest mot podria conèixer-lo l'estudiant perquè està relacionat amb el vocabulari dels viatges i del turisme que ja s'ha treballat en aquest nivell.

A (17), hi trobem una altra clara interferència del castellà. L'estudiant utilitza l'expressió *donar temps* en lloc de *tenir temps*. De fet, moltes expressions que en català es vehiculen amb el verb *fer* o *tenir*, en castellà es construeixen sobre el verb *dar*, com és aquest cas, *te da tiempo*, en què destaca també l'ús de la forma pronominal. A més, aquesta expressió està clarament vinculada a l'àmbit de les accions quotidianes i/o dels viatges i del temps d'oci.

(17) En quedo aquí fins al juliol doncs **et dona temps* [BÈLGICA-002]

Després d'explicar els errors més freqüents en relació amb el repertori lèxic que causen problemes de comunicació comesos pels aprenents francòfons de català com a llengua addicional, a continuació ens centrarem a explicar els errors morfològics que tenen conseqüències comunicatives.

3.3. LES NECESSITATS FORMATIVES DE CAIRE MORFOLÒGIC DELS APRENENTS DE CATALÀ FRANCÒFONS B1

En el corpus que hem estudiat, hem trobat un total de 129 errors d'aquest tipus, que suposen el 9,7 % del nombre total d'errors detectats. D'aquests errors, els que suposen problemes comunicatius són el 3,5 % dels casos. Passem a explicar el tipus d'errors que localitzem i a comentar-los.

Entre els diversos problemes recurrents en l'àmbit morfològic detectats en el corpus (terminacions verbals, concordança de gènere i nombre), els que semblen més urgents a resoldre amb els estudiants, ja que apareixen freqüentment tot i que haurien d'estar assimilats a nivell B1 segons el MCER, són els que fan referència a la indicació de nombre en noms i adjectius. Concretament, es tracta de dos fenòmens als quals podríem atribuir

etiologies interlingüístiques diferents, encara que ambdues de la L1: errors relacionats amb la *no-pronunciació* de la -s de plural en francès, i errors relacionats amb la *formació* del plural en francès.

En el primer cas, és a dir, pel que fa als errors relacionats amb la pronunciació de la -s de plural en la L1, com que aquesta no es pronuncia en francès, sembla que els aprenents tampoc la troben a faltar quan escriuen en català. Vegem tres exemples d'aquest tipus d'errors (18), (19) i (20), en què els aprenents haurien d'haver escrit *són molt simpàtics*, *dos llits* i *els restaurants*:

(18) Els altres alumnis —som dotze— son del mateix edat que jo. Son molt **simpatic*. [FRANÇA-012]

(19) Podries venir passar tres o quatre dies a Londres. L'habitació és espaciosa, té **dos llit* i a la mestressa em sembla que no li fara res. [FRANÇA-013]

(20) Tot i que els sopars són cars en *els *restaurant*, sempre hi vaig perquè l'empresa paga. [QUEBEC-003]

En el segon cas, és a dir, quant als errors relacionats amb les diferències entre la formació del plural en francès i en català, veiem que principalment suposen una selecció incorrecta de la forma de plural segons les regles del català (21) i (22):

(21) També he tingut d'anar a la universitat per els espectes generals dels *meus *curs* com els horaris, els professors i el contingut *dels *curs*. [BÈLGICA-003]

(22) A més, la cuina no és gaire bona tampoc, i *els *anglès* són més aviat avorits. [QUEBEC-001]

En francès, els noms i els adjectius acabats en -s en singular són invariables pel que fa al nombre (*un cours, des cours; un repas anglais, des repas anglais*). Ara bé, en català, hi ha múltiples regles en la formació del plural dels mots acabats en -s. Per exemple, s' -os a les paraules acabades en -ç, -s, -x (*fals, falsos*), dupliquen la -s en el plural una sèrie de mots acabats amb vocal tònica + s (*gos, gossos*), però no tots (*pagès, pàgesos*). Això explicaria la confusió en mots com *curs* o *anglès*, que veiem als exemples anteriors (22) i (23), en mots que no són invariables pel que fa el nombre en català (*cursos, anglesos*).

Ens trobem aquí amb exemples que donarien suport a les recerques que s'oposen a l'existència d'un ordre universal en l'adquisició de la morfologia quan s'aprèn una llengua, i que apunten a possibles influències de la llengua primera en la tendència d'adquisició de la morfologia en L2 o una llengua addicional (Gass / Selinker 2001; Luk / Shirai 2009). Tot i que aquestes recerques comparen sovint l'anglès com a llengua en procés d'aprenentatge per part d'aprenents d'alguna llengua primera allunyada des del punt de vista tipològic (japonès, coreà o xinès), també és possible trobar alguna recerca centrada en estudiants que tenen el francès com a llengua primera. Mencionem, per exemple, Lightbown (1983), que presenta resultats d'aprenents francòfons d'anglès amb menys correcció pel que fa a l'ús del plural -s respecte a d'altres tipus de morfemes estudiats, i ho atribueix al fet que el morfema en qüestió no es pronuncia en la llengua primera (ve-

geu Luk / Shirai 2009 per a una revisió més detallada sobre les diferents posicions respecte a l'ordre universal en l'adquisició de la morfologia).

Així, doncs, pel que fa a la morfologia, caldria dedicar atenció especial a fomentar les reflexions metalingüístiques dels estudiants francòfons en relació amb la diferència de regles entre la formació del plural en francès, L1 dels estudiants dels quals s'han analitzat els escrits i el català com a LA.

4. CONCLUSIONS

A l'inici d'aquest article ens preguntàvem en quins aspectes lingüístics concrets en la producció escrita d'estudiants francòfons aprenents de català LA del nivell B1 del MCER es produeixen influències interlingüístiques negatives prou significatives, amb conseqüències per a la comunicació. Els resultats quantitativs exposats ens permeten dir que es tracta sobretot d'elements relacionats amb la coherència i la cohesió, amb el lèxic i amb la morfologia.

Ahora, també volíem establir necessitats formatives concretes que es desprenguessin de les influències lingüístiques negatives detectades. Amb l'anàlisi qualitativa de les dades del nostre corpus, hem pogut observar un seguit de necessitats formatives concretes que, un cop superades, permetrien una millora significativa en la producció escrita dels aprenents del perfil i nivell que hem estudiat (francès com a llengua primera, aprenents de català amb un nivell B1). Així doncs, sembla que caldria treballar amb més èmfasi amb aquests estudiants els aspectes següents:

- Les correlacions del passat i la dixi.
- L'ús particular de certs connectors.
- Els errors de lèxic provocats pels calcs.
- La construcció del plural en noms i adjectius.

Finalment, pensem que l'anàlisi de corpus que hem realitzat en aquest article ens permet començar a establir algunes propostes pedagògiques útils per als docents i per als dissenyadors de materials didàctics que els permetin orientar els estudiants a qui s'adrecen cap a una reflexió metalingüística que contribueixi a millorar les produccions escrites dels aprenents francòfons de català com a LA.

Pel que fa a les correlacions del passat i la dixi, creiem essencial fer reflexionar els estudiants sobre la seva posició d'íctica en el moment d'escriure el text; sobretot, en gèneres en què predomini la seqüència narrativa, com és el cas que ens ocupa; i la relació d'aquesta posició amb el temps dels esdeveniments narrats, per tenir en consideració l'eix d'anterioritat, simultaneïtat, en el passat; i posterioritat, des del passat; tal com ja s'indica a (Bach 2022: 252).

Quant a l'ús particular de certs connectors, considerem que caldria proporcionar als estudiants algunes nocions que els permetessin conèixer les principals classes de marcadors discursius, seguint la proposta de la GBU (2019: vii), ja que, com s'indica al pròleg, és la que «s'adreça al gran públic i també a assessors, redactors i professors que busquen

orientacions més directes sobre els fenòmens lingüístics i els usos vacil·lants». A més, seria convenient posar una èmfasi especial en els valors diferents que connectors molt semblants tenen en llengües romàniques properes i treballar aquesta diferència a través d'exercicis de traducció, per exemple. D'aquesta manera, la reflexió metalingüística sobre la importància de la tria d'aquests elements cohesius seria de gran ajuda per a la millora de les produccions escrites dels estudiants. En aquest sentit, creiem que podria ser d'utilitat adaptar la proposta d'Obis (2014) a l'àmbit de l'ensenyament de les llengües addicionals per a l'activació de la reflexió metalingüística al voltant dels dels marcadors discursius i per a la creació de materials *ad hoc*.

Respecte als errors de lèxic, un nombre important dels calcs detectats sembla ser causat per influència de la llengua primera (L1), ja que és una llengua propera a la llengua addicional, tal com indica Jarvis (2014: 82). Alhora, com assenyala Ringbom (2016: 46), per tal que els aprenents es puguin basar en coneixements d'altres llengües apreses que considerin properes en la seva producció en llengua addicional, cal també que el nivell de competència en les llengües en qüestió sigui prou consolidat.

A l'aula, doncs, tal vegada seria interessant explicar, en el cas de tenir aprenents francòfons que estudien o han estudiat castellà abans del català, que el lèxic del català és habitualment més proper al del francès que no pas al del castellà. D'aquesta manera, l'explicació d'alguns exemples de similituds i diferències entre paraules podria minimitzar el nombre de calcs per influència del castellà com a altra llengua apresada que s'han detectat en el corpus i seria útil també per a la creació d'exercicis sobre problemes en el lèxic deguts a calcs que es detectin.

Pel que fa a la construcció del plural en noms i adjectius, quan els aprenents tenen tendència a oblidar les -s finals de plural, seria interessant saber si és un error que també fan quan escriuen en francès, i si és un error que també cometien quan parlen en català. Respondre a aquestes dues preguntes a l'aula donaria pistes a cada docent sobre com tractar metalingüísticament aquest punt feble. Aquesta estratègia coincidiria amb el que proposaven Herdina / Jessner (2002) i Woll (2019), mencionats més amunt; en el nostre cas, proposem que explicitar les diferències del plural dels mots acabats en -s al singular en francès i en català podria ser una estratègia útil per ajudar a reduir errors que semblen freqüents en aquest perfil d'estudiants, ja que en permetria augmentar els nivells de consciència metalingüística.

Amb els resultats d'aquest article, hem volgut contribuir al canvi de paradigma sorgit des de fa uns anys en l'ensenyament de llengües segones i addicionals, pel qual els errors són vistos com a oportunitats d'aprenentatge i les influències interlingüístiques (abans només considerades com a interferències negatives) ja no són tractades com un aspecte a evitar de totes totes. Creiem que propostes teòriques com les que hem exposat en aquest article, que consideren les influències interlingüístiques en l'adquisició de llengües addicionals, combinades amb treballs de recerca a partir de corpus d'aprenents com el que presentem aquí, han de poder ajudar-nos a elaborar estratègies que permetin als nostres aprenents comprendre el funcionament de les diferents llengües que utilitzen i, d'aquesta manera, augmentar-ne la consciència metalingüística, que sembla una influència positiva rellevant en les produccions dels estudiants.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALEXOPOULOU, Ángela (2006): «Los criterios descriptivo y etiológico en la clasificación de los errores del hablante no nativo: Una nueva perspectiva », *Porta Linguarum*, 5, p. 17-35.
- ANGELOVSKA, T. / HAHN, A. (2014): «Raising language awareness for learning and teaching L3 grammar», dins BENATI, Alessandro / LAVAL, Cécile / ARCHE, Maria (ed.): *The grammar dimension in instructed second language learning*. Bloomsbury Academic Publishing, p. 185-206.
- ARAÚJO, Maria Helena / PINHO, Ana (2015): *Intercompreensão em contexto educativo: resultados da investigação*. Aveiro: Universidade de Aveiro <https://www.miriadi.net/sites/default/files/livro-book_miriadi_-_v.01-08_-_final.pdf>. [Consulta: 2 de maig de 2023.]
- BACH, Carme (2022): «Autobiographical texts written by learners of Catalan as an additional language: From formative needs to reflection in the teaching of narrative genres», *Caplletra. Internacional de Filologia*, núm. 73, p. 233-255 <<https://doi.org/10.7203/caplletra.73.24640>>. [Consulta: 2 de gener de 2023.]
- BARDOVI-HARLIG, K. (2000): *Tense and Aspect in Second Language Acquisition: Form, Meaning and Use*. Oxford: Blackwell.
- BYRNE, Steven / BERTRAN, Adelaida / TUDELA ISANTA, Anna (2022): «Continuity and change: language ideologies of Catalan university students», *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 1-16. <<https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2134880>>.
- CANDELIER, Michel (coord.) (2007): *CARAP – Cadre de Référence pour les Approches Plurielles des Langues et des Cultures*. Graz : CELV- Conseil de l'Europe. <<http://carap.ecml.at/Portals/11/documents/C4pub2007E20080302FINAL.pdf>>. [Consulta: 2 de maig de 2023.]
- CARRASCO PEREA, Encarnación / DE CARLO, Magdalena (2019): «¿Cómo implementar una educación plurilingüe y evaluarla? El ejemplo de la Intercomprensión», *Lenguaje y textos*, vol. 50, p. 75-85. <<https://doi.org/10.4995/lyt.2019.12004>>. [Consulta: 2 de maig de 2023.]
- COMAJOAN-COLOMÉ, Llorenç (2015): «L'adquisició i l'ensenyament dels usos del passat: anàlisi de manuals de català com a segona llengua», *Zeitschrift für Katalanistik*, vol. 28, p. 283-306.
- COMAJOAN-COLOMÉ, Llorenç / LLOP NAYA, Ares (2021): «An SLA-informed and cognitive linguistic approach to the teaching of L2 Catalan tense-aspect», *Círculo de Lingüística Aplicada a la Comunicación*, vol. 87, p. 95-120.
- CONSELL D'EUROPA (2001): *Common European framework of reference for languages: learning, teaching, assessment*. <<https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages>>. [Consulta: 18 de maig de 2021.]
- CONSELL D'EUROPA (2003): *Marc europeu comú de referència per a les llengües: aprendre, ensenyar, avaluar*. <<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjtxJz6t4mCAxVETa->

- QEHVNzDrIQFnoECBIQAQ&url=https%3A%2F%2Fllengua.gencat.cat%2Fca%2Fserveis%2Finformacio_i_difusio%2Fpublicacions_en_linia%2Fclas-sific_temes%2Ftemes_materials_didactics%2Fmarc_europeu_de_referencia_per_a_les_llengues%2Findex.html&usg=AOvVaw1yFb9MUKainX6-D-y1zMct&opi=89978449>. [Consulta: 10 d'octubre de 2023.]
- CONSELL D'EUROPA (2020): *Common European Framework of reference for Languages: Learning, teaching, assessment companion volume with new descriptors*. <<https://rm.coe.int/cefr-companion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989>>. [Consulta: 16 de juliol de 2023.]
- CORDER, Stephen Pit (1973): *Introducing applied linguistics*. Londres: Penguin Books.
- CONSORCI PER A LA NORMALITZACIÓ LINGÜÍSTICA: *Gramàtica per aprendre català al CPNL*. <<https://www.cpnl.cat/gramatica/>>. [Consulta: 20 de maig de 2023.]
- CLUA, Esteve / GARCÍA SANTA-CECILIA, Álvaro (2019): «Plurilingüïsmo e intercomprensió: Enfoques para el entendimiento en la diversidad», dins LÓPEZ-FERRERO, Carmen / PUJOLÀ, Joan-Tomàs: *La didàctica de lenguas de par en par. Diálogo entre teoría y práctica. Homenaje a Ernesto Martín Peris*. Barcelona: Difusión, p. 40-60.
- CREMADES, Elga (2022): «Expressió escrita i català com a llengua addicional: anàlisi d'errors en parlants de llengües eslaves», *RESERCLE. Revista de la Societat d'Ensenyament i Recerca del català com a llengua estrangera*, vol. 3, p. 50-69.
- CUENCA, M. Josep (2006): *La connexió i els connectors*. Vic: Eumo Editorial.
- CUEVAS-ALONSO, Miguel / MÍGUEZ-ÁLVAREZ, Carla (2021): «Metadiscursive Markers and Text Genre: A Metareview», *Publications*, vol. 9, núm. 4 <<https://www.mdpi.com/2304-6775/9/4/56>>. [Consulta: 13 de desembre de 2021.]
- CUNILLERA DOMÈNECH, Montserrat / BERNAL, Elisenda / MARFANY, Marta (2022): «Interferencias lingüísticas en la traducción: recursos y actividades prácticas francés/español-catalán para mejorar la competencia escrita», *Entreculturas*, vol. 12, p. 30-42.
- D'ARIENZO, Meredith (2019): «Cohesion or coesione? L1 Italian learners' use of linking adjuncts in academic essays», dins GÖTZ, S. / MUKHERJEE, J. (ed.): *Learner Corpora and Language Teaching*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, p. 75-99.
- DE ANGELIS, Gessica (2007): *Third or Additional Language Acquisition: Second Language Acquisition*. Clevedon: Multilingual Matters.
- DE ANGELIS, Gessica (2019): «Cross-linguistic influence and multiple language acquisition and use», dins SINGLETON, David M. / ARONIN, Larissa (ed.): *Twelve lectures on multilingualism*. Bristol: De Gruyter, p. 163-177.
- DLE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA DE LA LENGUA (2022): *Diccionario de la Lengua Española*. <<https://dle.rae.es/>>. [Consulta: 3 de gener de 2023.]
- DIAUBALICK, Tim / EIBENSTEINER, Lucas / SALABERRY, M. Rafael (2020): «Influence of L1/L2 linguistic knowledge on the acquisition of L3 Spanish past tense morphology among L1 German speakers», *International Journal of Multilingualism*, núm. 20, vol. 2, p. 329-346 <<https://doi.org/10.1080/14790718.2020.1841204>>. [Consulta: 22 de novembre de 2023.]
- DULAY, Heidi C. / BURT, Marina / KRASHEN, Stephen D. (1982): *Language Two*. Nova York: Oxford University Press.

- ELLIS, Rod (2008): *Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- FERNÁNDEZ JODAR, Raúl (2006): *Análisis de errores léxicos, morfosintácticos y gráficos en la lengua escrita de los aprendices polacos de español*. <<https://www.educacionyfp.gob.es/dam/jcr:1709ed7b-e843-4f54-9413-237adb00b8f9/2007-bv-08-10raul-fernandez-pdf.pdf>>. [Consulta: 5 de setembre de 2022.]
- FESTMAN, Julia (2021): «Learning and processing multiple languages: The more the easier?», *Language Learning*, 71, p. 121-162.
- GAGNÉ, Nancy / JOAN CASADEMONT, Anna (en premsa): «Crosslinguistic influences and L3/Ln learning: a corpus-based analysis of L3/Ln Catalan intermediate learners' errors in writing», dins TYNE, Henry / SPINA, Stephania (ed.): *Applying corpora in teaching and learning romance languages*. Amsterdam: John Benjamins.
- GAGNÉ, Nancy / JOAN CASADEMONT, Anna. (2023): «The Challenges of Multilingual English Speakers Learning Catalan as a Third or Additional Language», *Journal of Catalan Studies*, vol. 24, p. 1-24.
- GASS, S. M., / SELINKER, L. (2001). *Second language acquisition: An introductory course* (2a ed.). Hillsdale / NJ: Lawrence Erlbaum.
- GOZALI, Imelda (2018): «Local vs global errors: Comprehensibility judgment on the speech of Indonesian students by native speakers», dins RUMIMPUNU, C. I. / SETIAWAN, D. / TEHUAYO, I. S. K. / PATRICIA, M. / UTOMO, N. K. / ALAMSYAH, N. E. (eds.): *Language in the online & offline world 6: The fortitude*. Surabaya: Petra Press, pp. 152-158. <<http://repository.ukwms.ac.id/id/eprint/26278>>. [Consulta: 2 de desembre de 2022.]
- GUJORD, Ann Kristin (2021): «Crosslinguistic influence», dins TRACY-VENTURA, Nicole / PAQUOT, Magalí (ed.): *The Routledge handbook of SLA and corpora*. Nova-York: Routledge, p. 345-357.
- HALLIDAY, Michael / KIRKWOOD, Alexander / HASAN, Ruqaiya (1976): *Cohesion in English*. Londres: Longman.
- HAUKÅS, Åsta / BJØRKE, Camilla / DYPEDAHL, Magne (2018): *Metacognition in language learning and teaching*. Londres: Taylor & Francis.
- HERDINA, Philipe / JESSNER, Ulrike (2002): *A dynamic model of multilingualism*. Bristol: De Gruyter. <<https://doi.org/10.21832/9781853595547>>. [Consulta: 20 de novembre de 2023.]
- HYLAND, Kent (2005): *Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing*. Londres: Continuum.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2016): *Gramàtica de la llengua catalana (GIEC)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2019): *Gramàtica bàsica i d'ús de la llengua catalana (GBU)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2023): *Diccionari essencial de la llengua catalana (DEIEC)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<https://deiec.iec.cat/>>. [Consulta: 22 d'agost de 2023]
- JAMES, Carl (1998): *Errors in Language Learning and Use*. Londres: Longman.
- JAMES, Carl (2013): *Errors in Language Learning and Use*. Londres: Routledge.

- JARVIS, Scott (2014): «Influences of Previously Learned Languages on the Learning and Use of Additional Languages», dins JUAN-GARAU, M. / SALAZAR-NOGUERA, J. (ed.): *Content-based Language Learning in Multilingual Educational Environments*. Nova York: Springer, p. 69-86.
- JARVIS, Scott / PAVLENKO, Aneta (2008): *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. Londres: Routledge.
- JESSNER, Ulrike. (2008): «A DST model of multilingualism and the role of metalinguistic awareness». *The Modern Language Journal*, vol. 92, núm. 2, p. 270-283.
- JOAN CASADEMONT, A. (2020): «Analysis of compositions by B1 level (Threshold) Francophone learners of Catalan: Typology of errors and correspondences», *Journal of Catalan Studies*, vol. 1, núm. 22, p. 32-56.
- JOAN CASADEMONT, Anna / GAGNÉ, Nancy / VILADRIH CASTELLANAS, Èric (2022): «Allers-retours entre recherche et pratique: Analyse de besoins et capsules de micro-apprentissage en apprentissage d'une langue tierce ou additionnelle», *Médiations et médiatisations*, vol. 12, p. 8-33. <<https://revue-mediations.telug.ca/index.php/Dis-tances/article/view/288/262>>. [Consulta: 2 de gener de 2023.]
- KELLERMAN, Eric. (1983): «Now you see it, now you don't», dins GASS, Susan / SELINKER, Larry (ed.): *Language transfer in language learning*. Amsterdam: John Benjamins, p. 112-134.
- LE ROBERT <<https://dictionnaire.lerobert.com/>>. [Consulta en línia: 21 d'agost de 2023.]
- LIGHTBOWN, P. M. (1983): «Exploring relationships between developmental and instructional sequences in L2 acquisition», dins SELIGER, H. W. / LONG, M. H. (ed.): *Classroom-oriented research in second language acquisition*. Rowley, MA: Newbury House, p. 217-245.
- LUK, Zoe / SHIRAI, Yasuhiro (2009): «Is the Acquisition Order of Grammatical Morphemes Impervious to L1 Knowledge? Evidence From the Acquisition of Plural -s, Articles, and Possessive's», *Language Learning*, núm. 59, p. 721-754. <10.1111/j.1467-9922.2009.00524.x>. [Consulta: 15 d'octubre de 2023.]
- MANUEL-ORONICH, Ruben / REPISO-PUIGDELLIURA, Gemma / TUDELA-ISANTA, Anna (2021): «Motivations to learn Catalan outside the Catalan-speaking community: Factors and affecting variables», *International Journal of Multilingualism*, núm. 20 vol. 3, p. 950-965. <<https://doi.org/10.1080/14790718.2021.1963259>>. [Consulta: 30 d'abril de 2023.]
- MARTIN-PERIS, Ernesto / CLUA, Esteve / KLEIN, Horst G. / STEGMANN Tilbert D. (2005): *EuroComRom - Los siete tamices: Un fácil aprendizaje de la lectura en todas las lenguas románicas*. <<https://www.shaker.de/de/content/catalogue/index.asp?lang=de&ID=8&ISBN=978-3-8322-3303-7&search=yes>>. [Consulta: 2 de maig de 2023.]
- MODIRKHAMENE, Sima (2006): «The reading achievement of third language versus second language learners of English in relation to the interdependence hypothesis», *International Journal of Multilingualism*, vol 3, núm. 4, p. 280-295.
- MUÑOZ, Carmen (2006): «Influence translinguistique et changement de code dans la production orale d'une L4», *Acquisition et interaction en langue étrangère*, vol. 24, p. 75-99.

- MUÑOZ, Carmen (2007): «Cross-linguistic influence and language switches in L4 oral production», *Vigo International Journal of Applied Linguistics*, vol. 4, p. 73-94.
- NING, Ruochen / BACH, Carme (2021): «Nous aprenents xinesos adults de català a Catalunya: motivació, actitud i identitat en estudiants xinesos de postgrau», *Revista de Llengua i Dret*, vol. 75, p. 222-239. <<https://doi.org/10.2436/rld.i75.2021.3579>>. [Consulta: 16 de juliol de 2022].
- OBIS, Aina (2014): «Incidencia de la interacción entre aprendices en el aprendizaje de los marcadores discursivos en el ámbito académico universitario», *RAEL revista electrónica de lingüística aplicada*, núm. 13, vol. 1, p. 133-156.
- ORCASITAS-VICANDI, María (2019): «Lexical crosslinguistic influence in Basque-Spanish bilinguals' English (L3) writing», *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, núm. 25, vol. 2, p. 491-501. <<https://doi.org/10.1080/13670050.2019.1701979>>. [Consulta: 6 de maig de 2023.]
- PAYRATÓ, Lluís (1990): *El català colloquial. Aspectes de l'ús corrent de la llengua catalana*. València: Universitat de València.
- PERPIÑÁN, Sílvia / SOTO-COROMINAS, Adriana (2021): «Indirect structural crosslinguistic influence in early Catalan-Spanish bilinguals in adulthood: Predicate selection in Catalan existential constructions», *Applied Psycholinguistics*, vol. 42, núm. 6, p. 1.463-1.502.
- RINGBOM, Håkan (2016): «Comprehension, Learning and Production of Foreign Languages: The Role of Transfer», dins ALONSO ALONSO, Rosa (ed.): *Crosslinguistic Influence in Second Language Acquisition*. Portland: Multilingual Matters, p. 38-52.
- RODRÍGUEZ, Cristina (2020): «Anàlisi d'errors en català com a llengua estrangera en l'expressió oral d'estudiants universitaris txecs», *Estudis Romànics*, vol. 42, p. 83-99.
- RODRÍGUEZ, Cristina (2023): «Anàlisi d'errors en l'ús de l'article en català com a llengua estrangera amb aprenents txecs», *Reserçle*, 4, p. 22-37.
- ROTHMAN, Jason (2010): On the typological economy of syntactic transfer: Word order and relative clause attachment preference in L3 Brazilian Portuguese, *International Review of Applied Linguistics (IRAL)*, vol. 48, p. 243-271.
- TUDELA-ISANTA, Anna / VIDAL ARRÁEZ, Josep / REPISO PUIGDELLIURA, Gemma / MANUEL ORONICH, Ruben (2020): «Característiques de l'alumnat de català L2 fora del domini lingüístic», *Treballs de sociolingüística catalana*, núm. 30, p. 39-55, <<https://raco.cat/index.php/TSC/article/view/374466>>. [Consulta: 30 d'abril de 2023.]
- WESTERGAARD, Mitrofanova / MYKHAYLYK, R. / RODINA, Y. (2017): «Crosslinguistic influence in the acquisition of a third language: The Linguistic Proximity Model». *International Journal of Bilingualism*, núm. 21, vol. 6, p. 666-682. <<https://doi.org/10.1177/1367006916648859>>. [Consulta: 20 d'octubre de 2023.]
- WOLL, Nina (2019): «Investigating positive lexical transfer from English (L2) to German (L3) by Quebec Francophones», dins VETTER, Eva / JESSNER, Ulrike. (ed.): *International Research on Multilingualism: Breaking with the Monolingual Perspective*. Springer.

RESUM

L'estudi de les influències interlingüístiques en aprenents de català com a llengua addicional (LA), enteses com a oportunitats didàctiques, no ha estat gaire abordat fins ara. En aquest article analitzem: (a) en quins aspectes es produeixen influències interlingüístiques negatives significatives, que poden afectar la comunicació, en textos escrits per estudiants francòfons aprenents de català del nivell B1 del MCER; (b) quines necessitats formatives es desprenen de les interferències detectades, i (c) plantejem la possibilitat d'ajudar aquests aprenents fomentant la reflexió metalingüística i aprofitant la proximitat de totes dues llengües romàniques. La recerca, basada en l'anàlisi de corpus, l'etiquetatge d'errors i el tractament estadístic de les dades, ha demostrat que per a aquests estudiants caldria centrar-se a fomentar la reflexió metalingüística fonamentalment en aspectes relacionats amb les correlacions del passat i la dixi; l'ús particular de certs connectors; els errors de lèxic provocats pels calcs i la construcció del plural en noms i adjectius.

PARAULES CLAU: influències interlingüístiques, reflexió metalingüística, català com a llengua addicional, necessitats d'aprenentatge, anàlisi d'errors.

ABSTRACT

Interlinguistic influences on Francophone learners of Catalan as an additional language: linguistic description as a formative tool

The study of interlinguistic influences on learners of Catalan as an additional language (AL), understood as didactic opportunities, has received little attention so far. In this paper we analyze: (a) in what respects significant negative interlinguistic influences occur, especially when they can affect communication, in texts written by Francophone students learning Catalan at the B1 level of the CEFR; (b) what training needs arise from the interference detected, and (c) we consider the possibility of helping these learners by encouraging metalinguistic reflection and taking advantage of the proximity of the two Romance languages. The research, based on corpus analysis, error labelling and statistical treatment of the data, has shown that it is necessary for these students to focus on metalinguistic awareness, in particular the correlations of the past and deixis, as well as the specific use of certain discourse connectors, lexical errors caused by calques, and the construction of the plural in nouns and adjectives.

KEY WORDS: interlinguistic influences, metalinguistic awareness, Catalan as an additional language, learning needs, error analysis.

APELLES MESTRES I RAMON D. PERÉS: DOS MODERNISTES ANTIMODERNES

Gemma BARTOLÍ MASONS
Universitat de Girona – ILCC

1. INTRODUCCIÓ

Les figures d'Apelles Mestres i Ramon D. Perés ocupen una posició isolada entre els seus contemporanis que ha fet que tradicionalment en la historiografia literària catalana fos difícil d'encasellar-los. Perés ha estat qualificat com un crític «excepcional» (Pla i Arxé 1975: 25) que no acaba d'integrar-se en la cultura catalana ni espanyola,¹ mentre que s'ha parlat de Mestres com una «rara avis» que tampoc no troba un encaix en cap «tipologia» específica concreta (Fontbona 2021: 10). Tots dos experimenten el seu període de màxima esplendor als anys vuitanta del segle XIX, l'un en el terreny de la crítica literària, establint les bases del primer modernisme català, i l'altre en el terreny de creació artísticoliterària. Però, tot i ser dels primers a modernitzar el panorama artístic i literari, a mesura que passen els anys i el modernisme es consolida com a moviment, tots dos acaben resultant uns antimoderns, per servir-nos de la terminologia de Compagnon (2016), si bé cal aclarir d'entrada que els autors catalans mantenen diferències substancials amb els que defineix l'estudiós francès.

Les proximitats entre Perés i Mestres fan que, quan el primer s'inicia en la crítica literària catalana, el 1883, de seguida trobi un referent del model literari que ell vol propugnar en el segon, per la qual cosa es convertirà en un ferm defensor seu. L'admiració arriba fins al punt que des de *L'Avens* mateix —la publicació des d'on Perés exposa les primeres opinions sobre l'autor— reconeixen: «En Perés s'ha fet el panegirista de l'Apelles Mestres entre els que volien apagar o desconèixer el mèrit veritable del poeta» («Ramon D. Perés...» 1892: 61). En efecte, entre els seus articles només hi abunden els elogis, i el to que adopta quan parla de Mestres és només comparable al que utilitza quan

1. També el defineix així Jordi Castellanos en les notes manuscrites que es poden consultar al seu Fons de la Universitat Autònoma de Barcelona: «Ramon D. Perés és un personatge excepcional. Hem de preguntar-nos qui és i què és aquest personatge que no acaba ni d'integrar-se a la cultura catalana, ni arriba a ser reconegut més enllà dels cercles erudits de la cultura espanyola».

parla de la magistralitat de Jacint Verdaguer, davant del qual cau rendit malgrat que no segueixi plenament les idees de modernitat que propugna.

2. LA PRIMERA REVOLUCIÓ MODERNA

L'obra d'Apeles Mestres encaixa plenament amb les idees estètiques del primer modernisme, identificat artísticament amb el naturalisme (Armangué 2007: 112). Per aquest motiu, Ramon D. Perés, atent als corrents literaris europeus, no dubta a incorporarlo com a col·laborador a *L'Avens* quan ell n'és el director, entre els anys 1883 i 1884. A això cal sumar-hi el fet que Mestres encaixa amb el model de l'artista total i, a més, s'ajusta als principis promulgats per les Arts and Crafts de William Morris. La seva faceta com a dibuixant i il·lustrador, doncs —no pas la de música, o, com li agradava dir-se a ell mateix, la de cançoner (Boada 1980: 31)—, també és lloada i comentada reiteradament en les lectures que Perés fa de l'autor, i encara en la semblança que li dedica a *La Vanguardia* (Perés 1888a: 1) —l'últim dels tres articles que publica sota l'epígraf «Perfiles catalanes», a la manera dels retrats de Sainte-Beuve— destaca la seva personalitat catalana i alhora molt cosmopolita, un binomi que en la crítica peresiana sempre pren forma d'elogi.

El polifacetisme de Mestres el converteix en un artista complet i, per tant, tot i que per a Perés sigui essencialment un poeta —i, alhora, un gran dibuixant—, cal estudiar-lo des de totes les perspectives. Per això el crític, tot i que no entra a analitzar-ne els dibuixos, s'atreveix a situar-lo en l'escola «moderníssima» de Daniel Vierge, amb fortes influències d'Albrecht Dürer (Perés 1888a: 1), i hi distingeix tant l'aspecte caricaturista —que reflecteix el seu humorisme— com el de dibuixant seriós. Pel seu temperament artístic, el considera un predecessor de Santiago Rusiñol, un tipus de figura més present en altres països que a Espanya, motiu pel qual convé celebrar-ne encara més la seva presència i homenatjar un mestre que no és ni clàssic ni modern, sinó que «es sencillamente poeta de moderna orientación» (Perés 1908a: 65) —i aquest *sencillamente* cal entendre'l en el sentit més positiu del terme.

Perés es fa ressò de cadascuna de les noves publicacions de l'artista, encara que això suposi parlar-ne al llarg de diversos articles seguits o separats per molt poc temps. És el que passa, d'una manera destacada, a *La Vanguardia*, on Perés escriu de 1888 a 1903 i on la presència de Mestres es troba molt per sobre que la d'altres escriptors —i encara més si ho comparem amb l'espai que dedica als autors específicament de literatura catalana. Tot plegat cal entendre-ho dins un context cultural més ampli: Mestres encapçala, en el camp de la poesia catalana, «la primera gran revolució moderna» (Molas 1984: 7), i entre 1885 i 1895 esdevé el referent més sòlid de la modernitat amb què comptava la gent del país.

En aquest punt convé recordar també com Perés s'ha situat, als anys vuitanta, sobre tot des de les pàgines de *L'Avens* i *La Vanguardia*, com el capdavanter de les primeres idees literàries modernes, fins al punt que a ell se li atribueix la primera encunyació del

terme *modernista*, al suplement de *L'Avenç* del 15 de gener de 1884,² en el sentit d'un art que pugui establir un diàleg vàlid i significatiu amb l'europeu, i amb indiferència dels continguts ideològics (Valentí 1973b: 159). Perés utilitza la idea de *modern* per contraposició a *antic*, evocant l'antiga *Querelle des Anciens et des Modernes*, la qual cosa genera unes oposicions sense les quals l'evolució de la consciència crítica moderna seria incomprensible (Calinescu 2003: 49).

En el tombant de segle, mentre Joan Maragall es converteix en una de les grans esperances de la poesia, Mestres ja acumula un quart de segle de producció poètica i, amb tot, no ha obtingut el reconeixement que, segons el crític, mereixeria. Paradoxalment, «es una de las figuras poéticas más reales que hay en España, y su reputación fuera de Cataluña está muy por debajo de sus méritos, sin duda por haberse ido formando su renombre paulatinamente, sin grandes sacudidas, y aun de modo que podría llamarse contra viento y marea» (Perés 1901: 47). Tot i que a l'inici del nou-cents es reconeix com un model, els últims corrents es desvien cap a França, i l'autor dels *Cants íntims* ja es troba en un punt en què ha d'imposar el propi estil i no pot adoptar el d'altres.

Amb tot, Perés sempre mostra entusiasme per Apelles Mestres i el reivindica. Ho fa, per exemple, en el repàs de la poesia catalana que publica a *Cultura Española* el 1908, on el qualifica com un dels primers poetes catalans i dels que li generen sentiments més profunds des de la seva joventut. També recorda, amb orgull, que va tenir la primacia cronològica a l'hora d'assenyalar el valor de la seva obra, abans que s'estengués a Catalunya, Espanya i Amèrica. Amb aquesta excusa, fa memòria dels inicis de Mestres com a poeta, quan ja era conegut i valorat com a dibuixant, tot fent-los coincidir amb els propis inicis com a crític, i rememora els temps en què solien reunir-se al seu taller: de fet, era un punt de trobada d'amics i artistes, entre els quals s'inclouen noms com ara Pompeu Gener, Josep Roca i Roca, Joaquim Riera i Bertran o Joaquim Maria Bartrina (Armangué 2003: 16).³

Mestres mor el 1936, però ja tres dècades abans Perés en dona la trajectòria literària per acabada, tenint en compte el gruix de la seva producció i l'esgotament dels anys, més enllà de la seva vida retirada com a malalt —recordem que Mestres no surt de casa entre 1893 i 1908 perquè pateix agorafòbia. El poeta, després d'haver obtingut tant la indiferència com el triomf, no evoluciona davant les noves modes i tendències: únicament acaba de completar la seva obra i conrea algun gènere nou com ara el teatre, tot i que en els seus inicis ja hi havia fet algunes incursions, com ara amb la sarsuela *Lo senyor del pis de dalt* (1875), amb música de Francesc Porcell. Tanmateix, continua sent el «poeta de la Naturaleza», la característica que més agrada a Perés: el poeta que canta al bosc, a les flors, als pastors i als mariners, i deixa de banda les conviccions polítiques —una

2. Tot i que l'article no va signat, se li atribueix l'encunyació del terme a ell perquè en aquest moment era el director de la publicació.

3. Encara en una carta de 1920 de Perés a Mestres, després que l'autor li hagi enviat unes «quartilles», el crític fa memòria: «No li sembla curiós que, de retop, nos tornem a trobar plegats vostè i jo en aquest assumpte? Qui havia de dir-m'ho quan jo tenia 19 o 20 anys i l'anava a veure, tot encongint i nerviós, al seu taller, per veure dibuixos i sentir-li llegir los darrers versos sortits del forn?» (Carta a Mestres, 14/VIII/1920).

qüestió en què, amb el pas dels anys, cada cop divergeixen més. El crític, doncs, es mostra partidari de les poesies més líriques, amb les quals es converteix en un poeta cabdal i, sobretot, en l'iniciador d'una poesia moderna:

Escribo esto con el pensamiento puesto, no en la juventud de hoy, sino en la de mañana, que ha de calificar, como siempre ocurre, a la actual de *anticuada*, y espero que ella diga un día u otro: todo eso pertenece ya al pasado, no usa nuestros procedimientos, pero quien lo escribió era todo un poeta, moderno para su época, y en el cual el conjunto está muy por encima de cuantos pormenores se analicen minuciosamente. Apareció en el momento oportuno y marca una transición entre la poesía vieja y la nueva; reflejando no pocas tendencias de su tiempo, mezclando el realismo con el idealismo, las influencias clásicas con las románticas; cierto afán de libertad en la forma con el deseo de ser armónico y correcto, aunque espontáneo. (Perés 1908a: 64)

En altres paraules, el punt fort de l'autor és que fa una poesia sincera, no pas de certamen: «És poeta no per haver-se empenyat en ser-ho, sinó perquè té gran cor [...] i gran imaginació, és a dir, més per naturalesa que per estudi» (Perés 1883: 17).⁴ I, a més, s'assembla amb autors de fora per les noves formes i estils que utilitza, «signes de joventut i força en los pobles» (Perés 1883: 17).

3. A PROPÒSIT DE L'IDILLI

Els primers temptejos poètics de Mestres —*Avant* (1875), *Microcosmos* (1879), *Cançons ilustrades* (1879)— són la base per arribar a una fórmula de síntesi que als anys vuitanta el consagra com un dels poetes del moment (Domingo 2018: 439). Aquesta fórmula no és altra que la modernització del gènere de l'idilli de Teòcrit i constitueix un dels elements més destacats de la renovació poètica que es duu a terme, ja que en el darrer terç del XIX s'acudeix als clàssics com a via de modernització de la literatura catalana (Valentí 1973a: 18) i aquest cas n'és un exemple patent. Anteriorment a la publicació en volum dels *Idillis*, Jacint Verdaguer havia donat a la impremta *Idillis i cants místics* (1879), de manera que tots dos adopten el gènere «com una de les possibles sortides de la crisi del romanticisme, durant els anys de predomini del realisme» (Cabré 2010: 39). Posteriorment, també Josep Carner el conrea en algunes de les seves composicions d'*Els fruits saborosos* (1906).

En el cas de l'autor de *Margaridó*, si bé el primer idilli que escriu és «L'oreneta», el primer amb què obtindrà un reconeixement és «La cigala i la formiga», guardonat amb la Flor Natural als Jocs Florals de 1883, el mateix any que a Verdaguer li és atorgat el premi de la Diputació per l'oda «A Barcelona». Perés comença a ocupar-se de Mestres ales-

4. Transcriu els textos prefabrians adaptant l'ortografia a la normativa actual, sense alterar-ne les particularitats fonètiques, morfològiques ni sintàctiques.

hores, quan ell mateix s'inicia en la crítica literària, i de seguida es queixa de l'escàs ressò que obté l'idilli: per a ell l'obra resulta «notabilíssima [...] per més d'un concepte i sobre-tot per la tendència que mostra a buscar un nou motllo en què buidar lo pensament poètic sortint de l'etern i no gaire difícil de l'oda i rebutjant també los altres lírics més usuals» (Perés 1883: 17), per la qual cosa remou les «aigües pacífiques» del certamen (Molas 1984: 7). En efecte, malgrat el guardó, la recepció no és l'esperada i l'opinió de Perés no és la majoritària entre el públic, com es desprèn de les paraules de Mestres (1900: I-II): «Lo cert és que “La cigala i la formiga” va ser rebut amb un crit casi unànim de protesta. El gènere bucòlic “era passat de moda”. El llenguatge que jo empleava “era vulgar, pobre, groller...” què sé jo!».

Fet i fet, «La cigala i la formiga» no presenta forma lírica sinó dramàtica, i sembla una protesta contra tot el que estigui subjecte a una reglamentació estreta i clàssica, en un mal sentit del terme. Des de la manera d'introduir el tema fins a la variació del metre i la rima, passant per l'originalitat d'adaptar una faula a una forma nova, fins a l'ús d'un llenguatge comú i espontani: tot plegat conforma «una espècie de poemeta» diferent del que se sol fer en la literatura catalana i tan sols comparable a alguns autors del Nord o de «la moderna Grècia» (Perés 1883: 17), que conserven encara la forma dramàtica per a la lírica. Al capdavant, el judici positiu del poema no es quedarà en el discurs de Perés i en el certamen: encara el 1932 aquesta composició serà inclosa en l'antologia *Les vint millors poesies dels vint poetes més grans* (Boada 1980: 47).

Mestres continua la forma de l'idilli amb «Los dos Cresos». Com Alfred de Musset i Alfred de Vigny, l'autor ressuscita i actualitza la forma de Teòcrit, però, així com en «La cigala i la formiga» —i en «Lo rei i el pastor», inclòs en el volum dels *Idillis*— Perés hi detecta influències medievals, a «Los dos Cresos» hi apareix la influència hel·lènica, la qual cosa fa que s'hi observi el Teòcrit més pur, com també el diàleg filosòfic tan propi dels grecs, a més d'una manera de parlar molt moderna i alhora molt naturalista. Tot i no considerar-la la millor composició de l'autor, un cop més el crític veu com el jurat dels Jocs Florals de 1884 no n'ha entès l'originalitat i la magistralitat d'alguns fragments.

El certamen literari, però, contribueix a augmentar la popularitat de Mestres, i el seu èxit s'acaba consolidant amb la distinció de mestre en gai saber, que tanmateix no obté fins al 1908 (Armangué 2007: 121). Abans, Mestres torna a concórrer als Jocs amb altres idillis que no resulten premiats, la qual cosa no satisfà Perés, que es reafirma en el seu «odi» cap als certàmens:

«L'hereu» i «L'anyell de Pasqua» no són en rigor poesies d'accèssit sinó de premi. Per què, doncs, han d'aparèixer als ulls del públic baix un aspecte diferent del que els hi correspon? Sé també (i d'això me n'alegro molt) que «L'hereu de l'hivern», contra la costum establerta, serà llegit lo dia de la festa. Entre la notrida salva d'aplausos que necessàriament ha d'acollir-lo busqui bé el meu i de segur que li trobarà, perquè l'hauré enviat des d'aquí es-tant [Madrid]. (Carta a Mestres, 30/IV/1885)

Segons l'opinió de Perés, si Mestres ha estat sovint mal jutjat ha estat perquè només s'han tingut en compte les seves obres de joventut, a més de prendre-se'l per un poeta polític. En aquest punt el crític hi veu també una semblança amb Heinrich Heine, del qual

beu el Mestres líric, en la mesura que s'ocupa de política únicament per satiritzar allò que considera que no està bé. En canvi, com a poeta èpic, se serveix tant dels bucòlics grecs com de moderns com ara Jean de La Fontaine, Ramón de Campoamor —que li indica el camí del cant íntim entès com un cant natural, oposat a la retòrica, i el porta en alguna ocasió a caure en el prosaisme (Armangué 2007: 98)— o Josep Anselm Clavé, unes influències que també identifiquen altres crítics com ara Josep Roca i Roca (1891) o el poeta Jeroni Zanné (1902).

De totes les seves lectures, Mestres n'agafa les idees per construir un gènere propi. Per això es converteix en una figura singular que fa trontollar les conviccions dels crítics, també en alguna ocasió les de Perés. La paradoxa es fa evident amb la publicació dels *Idil·lis*: és una obra que recupera unes idees poètiques que es donaven per mortes, però alhora seria inconcebible que algú no l'aplaudís. Segons el crític, Mestres fa renéixer el gènere de la poesia bucòlica d'una manera excel·lent, realista i moderna, fent *tabula rasa* del gènere de Teòcrit i agafant el significat inicial del mot, en el sentit de petit poema per designar unes peces que no són estrictament bucòliques. El fet és que, si bé els termes d'«idylle, églogue, bucolique, bergerie, pastorale» poden coincidir amb una «thématique champêtre», no tots designen exactament el mateix, perquè en varia la forma i l'estructura (Boneu 2014: 12). L'*idil·li*, doncs, resulta una estructura complexa amb unes fronteres poc definides, i això fa que el crític trobi més varietat —i, doncs, més riquesa— en el volum de Mestres.

Ara bé, cal tenir present que ja des de finals del set-cents apareix, en el camp literari francès, l'expressió *fin de l'idylle*, i tanmateix n'hi continuen havent mostres al llarg del vuit-cents, no només en la poesia sinó també en la narrativa realista (Camps i Arbós 2020: 23-24). Per tant, Mestres s'insereix en la poètica del moment, tal com fa notar Perés quan esmenta Núñez de Arce o Tennyson —i encara podria haver citat la influència de Schiller, que fa una aproximació moderna al gènere pastoral, Leopardi o Campoamor (Cabré 2010). D'altra banda, el crític coincideix plenament en la manera com l'autor presenta els *Idil·lis* al pròleg, com aquella «poesia d'acció senzilla, de llenguatge natural i de sentiment delicat, en què el poeta desapareix tot lo possible per posar en evidència el personatge que introdueix, i en què la Naturalesa ocupa el lloc d'*element complementari* que ocupa en altres gèneros lo criteri o l'erudició del poeta» (Mestres 1889: 18). El poeta agafa de Teòcrit l'aroma de la seva poesia, i ho aconsegueix perquè «es poeta de veras y sabe por impresión directa lo que es naturaleza» (Perés 1889a: 1), i així és com, en lloc de limitar-se a copiar el poeta grec, produeix una obra nova, pròpia i original, un reclam constant al llarg de la producció crítica de Perés: cal agafar el tresor dels clàssics, que s'ha «malbaratat» perquè se n'han assimilat només formalismes externs, i recuperar-ne els aromes.

De tot el volum dels *Idil·lis*, l'obra mestra del gènere a la manera de Teòcrit és, segons Perés, «Los sardinalers», l'expressió de la darrera manera de fer de l'autor, plena d'influències diverses, però d'un realisme en què s'hauria de mantenir. També Menéndez Pelayo havia elogiat aquest poema, i, de fet, el mateix Mestres hi tenia una predilecció especial (Domingo 2018: 440). D'altra banda, «La rosella», que seria una ampliació de la idea de «La cigala i la formiga», i «La nit al bosc» són escrits en un gènere que remet a una poesia del Nord, cosa que des del punt de vista de Perés suposa tot un elogi: el

Nord no deixa de ser, a ulls dels modernistes i també des dels primers reclams de modernitat del crític, el model on cal emmirallar-se.

D'altra banda, en el camp teatral l'autor dels *Idillis* també aconsegueix èxits importants —*La nit de Reis* o *Sirena*, per exemple—, i fa incursions al Teatre Líric Català amb obres com ara *La Rosons* i *Picarol*. La forma dels seus versos també evoluciona, des dels poemes curts fins als llargs, com ara *Liliana* o *Atila*. En qualsevol cas, Mestres és sempre «el poeta lírico profundamente artista, espontáneo, fácil, personalísimo, sin rebuscamientos ni erudiciones o filosofías de libro, y solo con aquella especie de filosofía natural que suele ser propia de los hombres que han pensado, vivido y observado mucho» (Perés 1918: 30).

4. REALISME I SINCERITAT

Més enllà de la innovació formal, Mestres presenta també nous enfocaments temàtics. Amb les *Balades*, publicades el mateix any que els *Idillis* i els *Cants íntims*, l'autor poetitza l'Edat Mitjana, igual com ho havien fet els autors romàntics, però des d'una nova perspectiva. Mestres fa d'aquesta època un camp d'observació de les debilitats humanes, la qual cosa suposa un tractament nou i personal: fins i tot la perspectiva satírica que hi posa demostra la capacitat de veure'n també els aspectes negatius. El poeta mostra admiració i optimisme per la natura —dona importància als petits éssers, al camp, al cel...—, mentre que quan canta als homes fa tot el contrari, «es todo análisis de sus injusticias y pasiones, encarnando en él solo raramente, y por lo común en algún ser humilde, las buenas cualidades que no desconoce nuestro autor, pero que tampoco se empeña inocentemente en hallar esparcidas con profusión» (Perés 1889b: 1). El resultat no encaixa del tot amb el model de modernitat propugnat entre els seus coetanis, però així i tot la valoració que Perés fa del conjunt és molt positiva, entre altres coses pel segell de catalanitat i de poesia popular que es troben en les composicions que, alhora, segueixen la línia de Heine o Uhland.

Comptat i debatut, Mestres i Perés tenen uns mateixos referents i una mateixa concepció del gènere líric:

Mestres detesta la ampulosidad en poesía, se ríe, como me río yo, de esos poetas que se encaraman sobre el trípode y desde allí, con contorsiones y sacudidas epilépticas lanzan imprecaciones, sentencias y profecías, que si todos fuéramos sinceros, independientes y críticos no habían de inspirarnos más que lástima. Si fueran solo los grandes, los mayores poetas de la humanidad los que esto hicieran, menos mal, porque al fin y al cabo ellos tienen cierto derecho a esas grandezas y a esos endiosamientos de expresión, pero la verdad es que nos vamos poniendo en España de tal modo que no hay ya medio de decir las cosas a derechas, con sencillez, fuerza y arte y que no queda ya autor de sonetos malos y odas ficticias y sin sustancia que no tenga su trípode desde el cual nos hable en un lenguaje que por no parecer de humanos es acaso por lo único que logre el triunfo de ser embaucador de bobos y arrapador de injustas glorias. (Perés 1888a: 1)

Tots dos comparteixen el rebuig a la literatura més grandiloqüent i ampullosa, cosa que inclou la forma de l'oda (Bartolí 2023: 14-15). Es decanten, doncs, per una poesia més intimista, que es fixi en els petits detalls de la natura, on hi hagi més art poètic que no pas pretensions oratòries, i sense la presència incòmoda d'uns versos efectistes per agradar a les multituds. El fet que Mestres comparteixi totes aquestes idees amb Perés és el que fa que el crític el distingeixi per sobre de la resta de poetes no només de Catalunya, sinó també d'Espanya. I el prefereix sobretot quan, en una segona etapa, l'autor s'allunya de l'idealisme i la fantasia de *L'ànima enamorada* per desembocar en un estadi més realista:

Mestres no se aparta ya del realismo; dentro de él está y por él sigue su camino en línea recta, como el que ha hallado ya el verdadero y no tiene para qué titubear buscándolo. Difícil le habrá de ser dominar su fantasía para no salirse a las veras del sendero emprendido, pero ha de acertar a quedarse en el centro como sujeto sus creaciones a la piedra de toque de la verosimilitud, no de la que llaman verosimilitud artística, sino de la que se llama verosimilitud a secas, sin aditamentos. (Perés 1888a: 1)

A part del realisme, d'una manera recurrent Perés treu a collació la sinceritat i la presència de la natura, especialment en els *Cants íntims*, «una obra independiente y bella donde se halla contenida en toda su sencillez y sinceridad una de las fases más características de nuestro poeta-dibujante» (Perés 1890a: 1). En un moment en què el crític ja ha constatat el gruix de poetes —catalans i d'altres nacions— que es fixen en la natura, Mestres resulta molt més que un «poeta a secas» (Perés 1890a: 1). Això es transmet d'entrada en els dissenys dels seus llibres com a artefactes artístics, però els seus dibuixos i el seu temperament d'artista contribueixen també a enriquir els textos:

Mestres no solo ve la Naturaleza sino que la imagina, la fantasea; no es un observador frío, sino un enamorado que le presta alma semejante a la suya. Y por esto es poeta, pero por esto, también, él que es tan artista [ha de dir *realista*]⁵ a veces, ha dejado de serlo otras para convertirse en idealista, según que lo que ha visto o sentido ha despertado sus facultades observadoras o imaginativas, como si dijéramos, el órgano de la visión o el de la clarividencia poética (Perés 1890a: 1).

En efecte, als *Cants íntims* convergeixen aquestes facultats perquè s'hi troben tant notes fugitives d'un viatger i croquis del natural com la fantasia d'un poeta íntim, heineà i «moderníssim». Aquí, Mestres fins i tot ja no canta a Catalunya i les seves muntanyes, sinó que s'obre als Alps i a Suïssa, de manera que posa encara més distància amb les exaltacions patriòtiques i s'allunya dels poetes de la Renaixença. Tenint en compte que,

5. «En lo número d'avui de *La Vanguardia* un caixista m'ha fet dir que vostè, que és tan artista de vegades, altres deixa de ser-ho per a convertir-se en idealista. Per supuesto que a on diu *artista* ha de dir *realista*, cosa que vostè ja haurà endevinat des de la segona lectura de l'estranya frase, però com que a la primera li haurà semblat potser que em permetia insultar-lo o poc menys li faig saber i faig aquí constar *urbe et orbe* [sic] que el que ha escrit aquella frase no soc jo sinó el brètol de l'impressor, que, ademés, m'ha fet cometre varies faltes d'ortografia». (Carta a Mestres, 14/I/1890)

en l'opinió de Perés, el creixement de la literatura catalana depèn d'aquesta ampliació de mires, el crític marca la fita de la modernització de la literatura catalana quan Mestres es fixa en Suïssa, el 1878, i quan Verdaguer se'n va a Terra Santa. D'aquí vindrà la renovació literària, i l'autor de *Margaridó* hi contribueix molt amb cada llibre per la seva excepcionalitat, per la qual cosa cal llegir-lo amb atenció:

Hay que sentirse inclinado a admirar las grandezas de lo pequeño que oculta en su amplio seno la madre Naturaleza, a comprender y saborear un amor único, uniforme, que se complace en la contemplación de sí mismo y para el cual ya es una gran belleza el no morir. Luego hay que leerse todo el tomo compenetrándose con él y oyendo aquí cantar las internas melodías que vagan por entre los versos de una composición y que hacen pensar en si el autor la ha escrito tecleándola al mismo tiempo sobre el piano [...]; luego, animando toda aquella Naturaleza que vemos esparcida por el libro y comprendiendo que el autor pone en lo íntimo de su alma una idea en cada uno de los seres y cosas naturales que canta y que en el conjunto de los diminutos dramas de flores o insectillos, de rocas y montañas y mares, que él nos refiere como al descuido, pone el narrador no solo su propio ser, sino mil escenas del inmenso e incondensable drama de la Humanidad. Después de sentir todo esto, ya me parece que se ha entrado algo adentro en los *Cants íntims* de Mestres y que se han gustado algunas de las cualidades que los avaloran. (Perés 1890a: 1)

Mestres és, en definitiva, un poeta «de los que saben» (Perés 1890a: 1), però esdevé especialment encomiable quan fa sentir la poesia popular o quan s'assimila més a l'estil de Heine. A les «Marines», una de les parts més notables dels *Cants* i un dels gèneres preferits de l'autor —també n'apareixeran a *La garba*, als *Poemes de mar* o a les noves *Marines*—, s'actualitza la recerca de noves fórmules temàtiques i líriques que posen en relació l'autor amb el seu model alemany. En concret, és influenciat per obres de Heine com ara l'*Intermezzo* —que, a més, tradueix— i *El mar del Nord*. Una altra de les seccions que el crític assenyala són les «Alpestres», que recullen algunes balades locals i enalteixen el caràcter liberal de la terra alpina (Armangué 2007: 105) i a partir de les quals s'inspirarà Joan Maragall per a les seves «Pirinenques» (Masferrer 193-?: 52). Abans de la publicació dels *Cants íntims*, Mestres ja havia publicat el poema «Alpestre» a *L'Avenç* l'any 1884, quan la revista estava sota la direcció de Perés.

Ja entrat el segle xx, Perés encara s'ocupa d'analitzar les reedicions dels volums del poeta, com passa el 1907 amb els mateixos *Cants íntims*. Els nous corrents estètics s'imposen, i l'entusiasme general i de Perés en particular es rebaixa:

La poesía va cambiando; el gusto de los escritores catalanes ha ido refinándose y adquiriendo mayores pretensiones, y es difícil abrir un libro que empieza ya a pertenecer a otra época sin hallar algo en él que su mismo autor diría de otro modo o dejaría de decir si lo escribiera hoy de nuevo. Hay que juzgar las obras, sin embargo, con relación al tiempo en que vinieron al mundo, y algunas existen que son como fechas importantes en la vida de un escritor, jalones que marcan su paso en el camino ascendente del arte. (Perés 1907a: 1.336)

Convé, doncs, analitzar i valorar l'obra en relació amb el seu context. Ara bé, quan l'any següent apareix el recull de poesies líriques *Pom de cançons*, tot i tractar-se de

composicions ja publicades anteriorment, Perés les rellegeix amb la mateixa satisfacció i admiració «por esa música alada y sencilla, por ese fácil desarrollo de íntimas impresiones poéticas que fija nuestro autor en cuatro rasgos, como jugando con el dócil instrumento que tan bien domina» (Perés 1908c: 4.076). Els poemes no han perdut la frescor i Mestres no deixa de ser un artista que s'ha d'estudiar fins i tot en les composicions líriques breus: «Allí, en estrecho recinto, es donde he distinguido mejor entre el pájaro que llega de los bosques y el jilguerillo doméstico que ya aprendió a cantar desde la jaula» (Perés 1908c: 4.077).

Amb el vincle tellúric, Mestres escriu els *Poemes de terra* (1906), que deixa a Perés una impressió «dulce, suave, tibia» (Perés 1907b: 4.223), cosa que li permet classificar-lo com a artista-poeta. Semblen textos que hagin estat escrits sense esforç, com un joc, potser amb massa facilitat, i en general les figures són alegres i la sensació general és d'optimisme, de floriment, una sensació que ja transporta al lirisme i a la poesia de la natura. Els poemes surten de l'observació: així com als *Poemes de mar* (1900) l'objecte central era el que ja descriu el títol, aquest cop l'objectiu és la terra, no com a contrast, sinó com a complementació amb el volum anterior. En aquest període, sorprèn que Perés no s'ocupi dels *Poemes d'amor* (1904), un volum paral·lel als dos esmentats, si bé s'explicaria perquè en aquell moment encara no tenia la tribuna regular del *Diario de Barcelona* i ja havia deixat *La Vanguardia*: només escrivia regularment a *La Lectura*, amb un espai molt més limitat.

5. MÉS ENLLÀ DEL LIRISME

Tant els *Poemes de mar* com els *Poemes de terra* s'allunyen de la forma lírica habitual i conformen una altra línia: la dels poemes narratius. Entre aquests, el primer que destaca Perés és *Margaridó* (1890). La composició, d'un «valor absolut» (Perés 1890c: 140), inicia un camí per al catalanisme que el crític comparteix: «Aquest és lo verdader poema de nostres dies, no les monumentals epopeies complertament divorciades de nostre modo de ser» (Perés 1890c: 141). Amb motiu de la publicació de l'obra, Perés escriu un dels articles més extensos que publicarà a *La Vanguardia*. L'anàlisi assimila la protagonista a la Mireia de Mistral o a la Mignon de Goethe, sobretot pel final de l'obra, on veu un símbol que l'engrandeix, a més de considerar que el fet d'escriure-la en català és un «gran modo de trabajar por su patria catalana» (Perés 1890b: 4). Ara bé, el que el crític més valora és que torni a enaltir allò més humil i desconegut, perquè fa que s'acosti a la tendència moderna. L'aspecte del detallisme ja s'havia notat a l'epíleg dels *Cants íntims*, on l'autor condensa les seves opinions literàries i mostra la predilecció per les coses petites.

Margaridó resulta, en definitiva, «una obra de poeta, pero de poeta que domina magistralmente su arte», «es algo verdaderamente bello y que emociona» (Perés 1890b: 5). També Zanné (1902: VII) s'adona que es troba no pas davant d'un versificador amb traça, sinó «davant d'un ver poeta d'ànima i cor, eminentment personal: d'un poeta que sentia i

observava per si mateix i per a si mateix». L'obra fins i tot havia tingut ressò abans de la publicació en volum: és cert que havia estat presentada als Jocs Florals el 1887 i el jurat ni tan sols n'havia fet menció, però l'any següent, quan s'hi va tornar a presentar, el jurat se'n va enamorar —això sí, no pas als Jocs Florals de Barcelona sinó als Jocs Florals del primer diumenge de maig, coneguts com els dissidents. A més, Mestres l'havia dut també a l'Ateneu i el públic l'havia rebut amb aplaudiments i felicitacions. Perés li'n parla en una carta en la qual també s'excusa per alguns errors apareguts a l'article de *La Vanguardia* i apunta a un pròleg que tanmateix no va publicar mai:

Li endreço sols quatre mots de lletra a aquest racó de món a on los vents de la fama m'han dit que s'amagava, per a donar-li la grata nova (que potser haurà rebut ja) de l'èxit de la *Margaridó* en l'Ateneu i perquè facin d'acompanyants al número de *La Vanguardia* en què n'he dit jo alguna cosa. Si li haig de dir la veritat, no sé ben bé encara què és lo que he escrit, perquè va haver de sortir en un moment en la mateixa Redacció allà a les dotze de la nit i entre converses de tota mena. Crec que dugues o tres vegades m'han distret de lo que anava a dir i haurà sortit altra cosa o la mateixa dita d'un modo diferent de com me proposava. Prengui'n la bona voluntat i consideri que de pitjors ne veiem cada dia en aquest món.

L'èxit de la *Margaridó* ha sigut un èxit dels bons i dels honorosos, un èxit d'amor i de respecte, no un d'aquells baladrers i irracionals que semblen fets per una *foule en délire*. Company, la batalla es guanya *quand même*; sento no tenir a mà una copa per a brindar per l'estimada *Margaridó*.

Aún hay patria, Veremundo, encara hi ha gent que sentim lo delicat i lo bo.

Acabo reclamant lo compliment d'una oferta: que sigui jo qui posi el pròleg a la *Margaridó* feta llibre.

Serà *tout à fait charmant* de dir a la gent: oi que la senyora és maca? Bé prou que ho dèiem los entrants de la casa!

Nota bene: en l'article de *La Vanguardia* hi ha vàries errades que no s'han corregit i no per culpa meva. (Carta a Mestres, 29/III/1889)

Perés no vol buscar-hi defectes i, com és habitual en el seu estil de crítica, només anticipa algunes possibles veus contràries per rebatre-les; en aquesta ocasió ho fa en forma d'interrogació retòrica i hi inclou aspectes com ara la complicació de la trama o la desigualtat a l'hora de donar-hi la forma poètica. Per a ell, la forma segueix l'escola de La Fontaine i «es de lo más digno de estudio que presenta el catalanismo y de lo más cercano a la relativa perfección en la estructura del verso», cosa que el porta a concloure que és «una obra en conjunto exquisita y bien moderna» (Perés 1890b: 5).

En realitat, aquesta és la impressió que té amb cada nova publicació de l'autor, i es veu empès a parlar-ne i a justificar-se amb l'argument que sempre s'hi troben «acentos de verdadero poeta y delicadezas de consumado artista literario» (Perés 1890d: 4), freqüents en la producció literària catalana, perquè «la verdadera poesía rimada anda hoy tan escasa en España que cuando, como en este caso, se la ve aparecer sencilla y hermosa, no hay más que saludarla con efusión como a una antigua amiga cuya falta veníamos sintiendo uno y otro día» (Perés 1890d: 4). Això li val per argumentar que la majoria de vegades que parla de literatura catalana en els articles a *La Vanguardia* tracti sempre de Mestres: «Como el caudal de nuestro autor es inagotable y sus volúmenes menudean,

mis artículos se empalman casi y los elogios tienen que suceder a los elogios con raras soluciones de continuidad. Culpa todo de la escasez de publicaciones tan notables como las de Mestres» (Perés 1890d: 4). I, a continuació, en fa un dels elogis més imponents:

Cójase uno cualquiera de los libros que este lleva publicados en los últimos años y a la lectura de las primeras páginas se dice uno forzosamente: aquí hay un hombre, aquí hay un poeta. Profundícese algo y no tardaremos en decir también: aquí hay una voz que no habíamos oído antes. ¿Puede esto decirse de otras muchas de las obras que se publican diariamente? Razón sobrada hay, pues, para llamar la atención hacia esos libros de un autor que es hoy uno de los pocos que tenemos de valor absoluto y de serios y originalísimos propósitos literarios. (Perés 1890d: 4)

Tot això ho escriu a propòsit de la publicació de *La garba* (1891), un dels llibres més coneguts del poeta i que en mostra dues facetes: la de les composicions líriques i més breus i la dels poemes més extensos. En tots els casos, la personalitat poètica de Mestres es veu clara i s'imposa sempre, escrigui el que escrigui. Per això, quan a Perés li encarreguen de pronunciar una conferència al Centre Català sobre aquest llibre —prèviament el Centre ja li havia retut un homenatge—, a més de destacar l'amistat i l'admiració especialment pel gènere que l'escriptor sol cultivar, es proposa de desgranar-ne l'obra, començant per la portada.⁶ La figura que hi apareix —una pagesa catalana— és, revela, la musa habitual de l'autor, i no és cap element secundari:

Per a entendre'l no es necessita més, per lo general, que saber (però saber-ho bé) lo que són camps, i espigadores, i espigues, i roselles, i majestuós cel blau. No es necessita més que saber lo que és Naturalesa i també un xic lo que és Art. Sa musa no ha cursat en més Universitats que en l'*Alma Mater*, la que, com ell diria, té per sostre el cel, per columnes els arbres, per bancs les roques, rentades per la pluja i recremades pel sol. Però de més a més sa musa ha sentit molts cops moltes cançons, les ha estudiades nit i dia, i avui sap perfectament com s'ha de fer per treure'n una de ben arrodonida i harmoniosa. Per això, quan ella canta, son cant sol ser clar, transparent i al mateix temps dolç i refrescant com una marinada. (Perés 1891a: 52)

6. L'edició de *La Vanguardia* de l'1/III/1891 es fa ressò del discurs de Perés: «Comenzó el conferenciante caracterizando la inspiración y el género poético de Mestres, cuya musa comparó a la campesina que se halla dibujada en la portada del libro *La garba*. En esta obra, sin embargo, hizo notar que la musa del autor no es siempre la sencilla campesina a que nos tiene acostumbrados en otras anteriores, sino que como en aquellos cuentos de hadas en que las pastoras se casan con príncipes y se convierten en grandes señoras la ha llevado también el autor a la vida ciudadana y le ha hecho tomar parte en luchas y problemas de nuestros días. De ahí el aspecto variado y complejo de *La garba*, complejidad y variedad que el conferenciante puso de relieve por medio de la lectura y comentario de algunas de las poesías de aquella colección. Esto le llevó de la mano a trazar la silueta literaria del poeta y luego generalizando el concepto expuso la teoría literaria del mismo, la cual hizo suya con encarecimiento propio explicándola en los breves y sustanciosos párrafos [...]. La conferencia fue muy aplaudida, demostrando al público con sus aplausos que no sería tiempo perdido el que empleasen nuestros críticos y escritores de literatura en implantar entre nosotros el sistema de la conferencia acerca del libro de actualidad, sistema que en algunas capitales extranjeras se ha desarrollado grandemente con notorio beneficio de la cultura literaria y fomento de la gloria de los autores».

Aquesta és la percepció que Perés té de l'essència de la poesia de Mestres, que a *La garba* ofereix un caràcter propi i original i no es limita a ser únicament poeta de la naturalesa. Per aquest motiu el llibre encara té més interès que els anteriors, perquè s'hi mostren les diverses tendències i aptituds de la seva inspiració, «una de les més típiques i curioses que té el catalanisme» (Perés 1891a: 52). Aquesta composició no té caràcter oratori, sinó que és per ser llegida en silenci, a diferència del que passa la majoria de les vegades amb els versos que s'escriuen a Catalunya —en clara al·lusió a la poesia de certamen. Mestres, que va a contracorrent, escriu per a ell mateix, no té afanys de grandesa, i per això pot ser que costi de ser comprès. Convé, llavors, demanar-se si l'autor ho fa per desconeixement dels altres o si, pel que sembla, és que «sap drecceres millors» (Perés 1891a: 53).

Entre aquestes noves direccions sobresurt la forma, i el crític es mostra partidari de poesies com ara «Soleiada» i «Nota de tardor», dues «miniatures felices, de procediment heineà» (Perés 1891a: 53), amb un tema comú de fons: la naturalesa. La concisió dota les composicions de més força i de més poesia:

Compreneu que dintre de la brevetat d'aqueix gènere de poesia hi ha molt més coneixement, molt més domini de l'art d'escriure, que en moltes obres interminables, diluïdes [...] Jo us confesso que, a pesar de tota ma indestructible afició pels versos, al llegir de vegades certes composicions he hagut d'admirar molt més la paciència de qui les ha escrites que l'art i les idees que contenen, i això que no em refereixo a obres d'aquelles que no han rebut ni han de rebre mai aplausos. (Perés 1891a: 54)

A diferència del que passa en la sèrie «Roselles», a les «Espigues» hi ha composicions que contrasten amb la forma i amb l'amplitud i grandesa dels temes i que semblen escrites per un altre poeta, cosa que demostra que «el cantor de la Naturalesa riolera i tranquil·la pot ser-ho també de les lluites i misèries de la vida que res tenen d'idíl·liques» (Perés 1891a: 59). En un mateix llibre, doncs, s'observen diverses fases, aptituds i tendències. Malgrat que Perés escrigui que la part «Espigues» no correspon al veritable terreny de l'autor, no se'n desentén; al contrari, la continua trobant interessant, personal i, en definitiva, poètica, perquè les composicions que la formen tenen frescor i sinceritat, fins al punt que alguns d'aquests poemes, com ara «En la tomba de Heine», «A Guillem II» o «Fraternitat», haurien de traduir-se a l'alemany per ser més apreciats. Tant és així que «En la tomba de Heine» esdevé un programa literari, en el qual el poeta català es mostra admirat per l'originalitat de l'alemany i parla, a través de la veu d'un rossinyol, de l'«estrofa nova, que és la vella, | la que has cantat i no ha comprès ningú». Perés li respon:

L'amor a lo modern, a la llibertat i a la veritat en tot, l'admiració per aquell home de lluita que hi havia en Heine i aquell innovador atrevit que sempre fou, sobresurten aquí demostrant que nostre poeta va educar-se en la fecunda escola del gran poeta alemany. En poesia, sobretot, son credo literari resulta ben manifest: és un adepte d'aquella poesia moderna que veu en Heine a un de sos déus. (Perés 1891b: 67)

Tanmateix, Mestres no és tan sols un pur imitador de la poesia heineana, sinó que adopta l'estrofa nova amb un segell característic; d'aquesta manera, la seva poesia està

plena de «realitats» però també, i encara més, d'«esperances». A propòsit de l'admiració per l'autor de l'*Intermezzo*, però, Perés cita —i copia sencer, en català, «porque preferimos esto a desvirtuarla en una pálida traducción en prosa o en verso» (Perés 1888b: 6)— el poema «A Guillem II, emperador d'Alemania», que Mestres va escriure després de la negació del permís per erigir un monument al poeta alemany. El crític, que comparteix aquesta indignació, ho aprofita per recordar que l'autor de *La garba* és «uno de nuestros poetas de espíritu más cosmopolita» (Perés 1888b: 6) i el lloa també perquè defensa la glòria immortal del que va ser odiat i perseguit tant en vida com en mort.

En aquest moment, el 1891, Mestres «té ja un envejable present i està destinat encara a un més envejable pervindre» (Perés 1891b: 65). A més, ha tractat una gran diversitat de temes i s'ha mostrat tant tendre i delicat com vigorós i enèrgic. Poeta de la naturalesa, també ha portat als seus versos les pròpies conviccions socials i religioses, però per sobre de tot ha exhibit un caràcter propi i independent: fet i fet, *La garba*, juntament amb *Gaziel* (1891), *Vobiscum* (1892) i *L'estiuet de Sant Martí* (1892), confirmen a Mestres la condició adquirida de figura literària (Domingo 2018: 443).

No és gens sorprenent, doncs, que en el balanç dels llibres de 1892 Perés hi posi aquests dos darrers volums:

Es el primero una colección de bellas líricas, de sabor heineano a ratos, en que el poeta refleja sueños y pasiones de lo más íntimo que ha escrito. En cuanto al segundo libro, es un hermoso poema de elegante y artística forma, que encaja en la corriente iniciada en *Margaridó* y tiene la suave inspiración de Coppée y de algunas narraciones cortas de Daudet, con más la consabida *bonhomie* de La Fontaine y Campoamor. (Perés 1893: 16)

Així mateix, tot i que *L'estiuet de Sant Martí* sigui de publicació molt recent —això justifica el fet que no n'hagi parlat abans—, ja ha tingut èxit en la lectura pública feta per Josep Roca i Roca. Perés no se n'ocupa fins a la segona edició, quan reconeix que és un llibre que li fa sentir «la poesía del ocaso» (Perés 1906: 8.447), per la malenconia, la força i la bellesa que li transmet, a més de transportar-lo a un record juvenil perquè evoca com va veure néixer i evolucionar el poema. Tampoc no se'n pot estar, en aquest cas, de deixar entreveure una crítica a aquells que barraven el pas a l'autor i no el valoraven com calia.

Ara bé, el projecte més ambiciós de Mestres és *Liliana* (1907), on l'autor reuneix les seves millors qualitats tant de poeta com de dibuixant. En efecte, l'obra és «una fita enlluernadora del llibre d'art modernista a Catalunya» (Domingo 2018: 446), fruit de l'experiència i sense les presses de la joventut ni la fluïxesa de la vellesa: és, en definitiva, la seva millor obra, la que ajuda a fer-se una idea més clara de l'autor. Carregada d'elements fantàstics, simbòlics i salvatges, Perés la compara amb *The Jungle Book*, de Rudyard Kipling, una novel·la que ell coneix perfectament ja que l'havia traduïda al castellà. Però, per sobre de tot, i més enllà del pretext de la falla, a l'obra hi ha un cúmul d'«alta y delicadísima» poesia que la recobreix, a més del «sello de hermoso y primitivo apólogo que le imprime» (Perés 1908b: 1.907): així manté el caràcter exòtic d'altres èpoques i d'altres països, i alhora la perspectiva clàssica que es barreja amb una temàtica romàntica i un desenvolupament modern. Més encara, per la forma podria rivalitzar amb les millors

obres poètiques de Verdaguer. El volum és lloable en el seu conjunt, malgrat que Perés ja vaticina que, un cop més, no tindrà l'èxit que li pertocaria: «*Liliana* es obra que ha de ser muy leída y admirada, y que si tal vez no contará con el aplauso incondicional de los que se postran exclusivamente ante los altares y otros dioses, marca un feliz momento en la historia de la poesía catalana y en el desarrollo de uno de sus primeros poetas» (Perés 1908b: 1.908).

En un altre ordre de coses, davant *Records i fantasies* (1906), el crític observa com el domini que Mestres demostra en el vers també el té en la prosa. I encara ampliant el camp creatiu, Perés celebra la traducció que fa dels contes infantils de Charles Perrault, com també la creació que fa d'un conte per a nens: *La perera. Llegenda poemàtica* (1908). L'entusiasme del crític pel text el porta a animar l'autor a escriure més obres en prosa d'aquesta mena. A més, pel que fa al fons, hi detecta un cop més un aire de *bonhomie* barrejat amb una subtil ironia:

La impresión más marcada que deja la lectura es de suave ironía contra las debilidades y defectos de la humanidad, que Mestres siente con fuerza como los satíricos, y de ello saca partido para escribir intencionadas páginas, añadiendo al cuento transcendencia, o algo de lo que podríamos llamar filosofía, si la palabra no pareciera harto pretenciosa aquí. Aquel hombre que después de vivir años y años pide aun un momento más para realizar su último deseo es, al fin y al cabo, el símbolo de la humanidad, que, burla burlando, nos ha presentado un poeta en cuyas manos lo pequeño y vulgar se ha ido engrandeciendo hasta redimirse de su origen. Por eso un breve cuento para niños se ha convertido por medio del arte en un libro para hombres, que, valiéndose de una serie de esbozos, ofrece un animado compendio de la vida, y sugiere aún más que lo que dice, para el que quiera leer con atención. (Perés 1908d: 14.243)

6. UNA RELACIÓ EXTRALITERÀRIA

Les coincidències en els ideals estètics els acosten i els porten a construir una estreta relació d'amistat més enllà del terreny literari, tal com es posa de manifest en el gran volum de cartes que s'envien i en el tractament «millor amic» que s'adrecen en alguna ocasió. En tenim mostres des de 1884, quan són companys de redacció de *L'Avens*. De fet, en aquest cas, la relació es consolida per parlar, com diu Perés, «de negocis»: això és, quan ell és el director de la publicació i demana a Mestres que li enviï uns originals i uns gravats que s'han de publicar. D'altra banda, mai no es posa per sobre de l'altre, sinó que fins i tot, quan s'acomia, li envia «una afectuosa encaixada de son admirador, amic e indigne director» i li ofereix d'anar-lo a visitar a Gelida quan vulgui: «té una masia a sa disposició» (Carta a Mestres, 19/II/1884).

Amb el pas dels anys la seva relació s'enforteix i fins i tot proliferen les bromes, habituals de Mestres amb altres noms destacats del moment com ara Pompeu Gener, Frederic Lliurat o Lluís Via. En el cas de Perés, ho veiem en targetes en què es presenten com a president i vicepresident d'una suposada «Sociedad Antipirenaica», o en una targeta de

visita —sense datar, tot i que devia ser de 1887— en què el crític, a sota del nom de Mestres, hi afegeix: «Profesor de violoncelo del Real Conservatorio de Carabanchel de Abajo; Gran Cruz del Hábito del Sultán, e inventor del nuevo sistema de navegación subcutánea y locomoción tetánica». Fet i fet, en aquesta correspondència es deixa veure la cara més còmica i irònica de Perés, també quan encapçala una carta amb «Gelida i octubre, 12, 13 o 14 de 1887 (si no és cap d'aquestes fetxes deu ser una altra per l'estil)»; o bé una altra amb «Gelida, un dia del mes d'agost, que crec que és lo vint-i-tants, i que correspon, segons notícies que tinc per fidedignes, a l'any de Nostre Senyor Jesucrist 1887». I encara, després: «Sr. D. Apelles Mestres, *dessinateur en vacances*. De part d'un poeta en id.». També carregada de sentit de l'humor és la postal que li envia el 3 de desembre de 1908, amb referència a *La perera*, de Mestres:

Amic Apelles: moltíssimes gràcies per la perera que va tenir l'amabilitat d'enviar-me! El seu enginy de jardiner consumat li ha fet fer unes peres dolcíssimes. I em sembla que com a individu de la família puc saber lo que són peres, pereres i perers! Llegeixi el *Diari* d'avui i veurà que trobo a la tocaia ben maca. Ja tornarà a dir-li de paraula el seu afitm. Perés.

Als anys vuitanta, els temes tractats a les cartes són diversos. S'expliquen aventures personals i anècdotes quotidianes, i encara fan broma, de tant en tant, a l'hora de parlar de literatura:

Fora d'aquests importants assumptos, lo temps dona ja poc de si, a no ser que descendim a parlar d'assumptos literaris. En aquest fèrtil terreny, del qual espero que vostè em dispensarà que n'hi parli, puc dir-li sols que «La cigala i la formiga», obra, segons m'han dit, d'un poeta barceloní que vostè deu conèixer, acaba de ser traduïda per complet al castellà per un escriptor que està estiuejant entre nosaltres los gelidencs. Per si li interessa, n'hi enviaré còpia demà. Avui no, perquè se li han de fer certes correccions. (Carta a Mestres, agost 1887)

Disposem només de correspondència unidireccional, ja que no es conserva un Fons Ramon D. Perés, però en les cartes conservades al Fons Apelles Mestres ja es veu com el crític està assabentat de totes les creacions i projectes de l'autor: «Com estem de balades? Respiren o no respiren?» (Carta a Mestres, 30/IV/1885). Això també es palesa en els seus articles: per exemple, en el retrat que li fa a *La Vanguardia* (Perés 1888a: 1), on anticipa algunes de les futures publicacions de l'autor, com ara els *Idillis* i *Margaridó*. Val a dir, però, que al cap d'uns anys la relació comença a refredar-se i es nota la distància en el to i la informació rebuda de segona mà: «Ja he tingut notícia de que havia publicat un nou llibre: que per molts anys pugui fer semblants bones obres i civilisar un xic a la gent, ensenyant-los a no ser baladers quan facin versos» (Carta a Mestres, 29/XII/1899).

Les epístoles donen compte de les diverses visites que es feien l'un a l'altre —de vegades amb sorpreses que acaben fracassant perquè no es troben, com Perés explica a la carta del 17/IX/1887—, tant a Barcelona com a Gelida, o bé a Caldetes, on Mestres estiuejava amb la seva dona, Laura Radenez, des de 1885. De fet, és per la procedència parisenca de Radenez que Perés sovint s'acomia amb unes paraules en francès, una llengua que per a Mestres també serà el tràmit necessari per a les traduccions de Heine i de *Poesia xinesa*, a més de ser la llengua dels grans escriptors que llegeix de jove i que

l'influencien més, com ara Lamartine, Hugo o Coppée (Armangué 2007: 8). Perés fins i tot en alguna ocasió escriu fragments llargs en francès, servint-se del sentit de l'humor per fer una carta aparentment més formal: «Monsieur, Madame, je vous serre la main affectueusement (supposez que je dis ça courbé en deux comme un diplomate) [...]. Veritat que aquesta carta sembla una de nostres converses poliglotes? *Never mind*, que ve a ser “No hi fa res”» (Carta a Mestres, agost de 1887).

Ara bé, la connexió de Mestres amb França va més enllà de la procedència de la seva dona, fins al punt que el govern francès li atorga la Creu de la Legió d'Honor per haver compost el cèlebre himne «No passareu!», que cantaven els voluntaris catalans (Boada 1980: 34). Això té lloc el 1916, la relació entre el crític i l'artista ja no és tan estreta com abans, però Perés es disculpa per no haver-lo anat a veure per felicitar-lo per la condecoració i li confessa la seva opinió sobre el reconeixement:

Ja que no hagi pogut complir més bé i més aviat, permeti'm que de moment li enviï, ben tancada dintre d'aquesta carta, la intenció d'una coral abraçada no al Monsieur décoré, sinó al mestre i amic que ja havíem condecorat moralment tots els que l'estimem.

I precisament per lo molt que jo l'he estimat sempre, m'hauria agradat ara veure'l anar més sol en aquest cas, perquè sempre val més anar sol que mal acompanyat. Vraiment, c'est un peu trop mêlé tout ça... Je vous vois en compagnie un peu suspecte... Mon Dieu ! Mais c'est vous, l'auteur de *Fleurs de sang*, qu'on a mis de côté avec un germanophile, ou avec plus d'un encore ? Vous avez dit : no passareu ; mais ça a été bien inutile, puisqu'on vient de les laisser passer avec honneur et à votre côté... Il faudra bien faire un peu plus d'attention la prochaine fois ! Tout de même c'est un peu fort !.... a qui la faute ? Qu'est-ce que vous en pensez, mon ami ? Et vous, Madame, que je salue et félicite aussi, n'êtes vous pas contente et mécontente un peu au fond de votre cœur de française ? mais... vous êtes décoré... C'est juste et ça suffit. N'est-ce pas, mon bon ami ? (Carta a Mestres, 1/VI/1916)

Malgrat el refredament progressiu de la relació, també causat pel fet que Perés es va apartant cada cop més de la vida pública i cultural catalana, el 1918 el crític fa la contestació a Mestres del discurs «El color en el Quijote» a la Reial Acadèmia de Bones Lletres. A més de recordar la seva amistat, celebra la incorporació del nou acadèmic:

Lo conocí en mi juventud como poeta lírico de inspiración dulce, suave, íntima, con tendencias, innatas en él, a lo musical, a la canción popular, lleno de sutil ingenio y enamorado de una forma que resultaba entonces muy moderna, muy nueva, porque Mestres es uno de los poetas que han contribuido a modernizar nuestra poesía desde una época en que pocos pensaban en ello y con anterioridad a otra renovación de la poesía castellana, cuyos elementos, en todo o en parte, existían ya en Cataluña, en la Galicia de Rosalía de Castro y de Curros Enríquez, y en América, influida esta, más que nosotros, de absorbente *parisianismo*. (Perés 1918: 29)

En aquest cas no diu res que no hagués dit anteriorment, però és lògic: ja havia elogiat al poeta cada cop que n'havia tingut l'oportunitat. Perquè, en definitiva, i això no canvia amb el pas del temps, el crític celebra cada reconeixement a l'autor i no deixa de lloar-lo públicament —i privadament— en cap moment. Si bé es disculpa per no assistir

a l'homenatge de 1931, demana a Lluís Via que faci present la seva «coral adhesió» a «tan simpàtic i just acte» (3/VI/1931), i encara el 1945 recordarà que Mestres va ser «tan excelente artista y poeta como amigo» (Perés 1945: 31).

7. CONCLUSIONS

Les trajectòries de Mestres i Perés es poden resseguir en paral·lel, per tal com permeten entendre les tendències, els valors i les contradiccions del primer modernisme català. Tot i que Apel·les Mestres ha estat classificat en el cànon literari català com un modernista, ell no va arribar a sentir-se part del moviment i va fer-ne diverses paròdies, especialment del modernisme decadentista de la dècada dels noranta (Planellas 2021: 187). Tampoc combregava amb les propostes més trencadores que venien de París, en la mateixa línia que ho farà Perés, però no únicament: també des de les pàgines de *La Esquella de la Torratxa* són habituals les paròdies de Pompeu Gener, Josep Roca i Roca, o Juli Francesc Guibernau sobre l'estil modernista pictòric i literari més decadentista i simbolista (i, per tant, Adrià Gual és el blanc perfecte).

D'altra banda, més enllà de les propostes literàries, els dos autors entenen l'art en un sentit ampli, i la rellevància que el modernisme dona a les arts plàstiques i decoratives es fa notar tant en la producció artística de Mestres com en els articles de Perés, que valora el llibre com a artefacte artístic i el comenta globalment. L'artista total que anhela el modernisme és, doncs, també, l'ideal d'artista que espera trobar Perés, per la qual cosa celebra que hi hagi una figura com Apel·les Mestres, igual com també valorarà Santiago Rusiñol i Alexandre de Riquer.

Les idees naturalistes que integren la producció artística de Mestres encaixen amb les noves propostes de modernitat de principis dels anys vuitanta. Per això Perés aplaudeix cada nova creació de l'autor i coincideix amb les seves línies estètiques, i cap dels dos no participa de les noves propostes literàries —sobretot en el terreny poètic— més trencadores. S'adonen que les seves idees no coincideixen amb els corrents més renovadors, de manera que dos dels pioners del modernisme català acaben resultant també els més antimoderns i acaben sent arraconats pels nous artistes i intel·lectuals. Paradoxalment, però, això els situa dins la mateixa modernitat si considerem que, com afirma Marshall Berman (2012: XVIII), «ser totalmente modernos es ser antimodernos». La figura del modernista antimodern seria, seguint Compagnon (2016) —malgrat les diferències entre els models—, la dels veritables moderns, i aquesta és la contradicció principal que defineix l'essència de Ramon D. Perés i d'Apel·les Mestres.

BIBLIOGRAFIA

- ARMANGUÉ, Joan (2003): «Estudi introductori», dins MESTRES, Apelles: *Cants íntims*. Tarragona: Arola Editors.
- ARMANGUÉ, Joan (2007): *L'obra primerenca d'Apelles Mestres (1872-1886)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BARTOLÍ, Gemma (2023): «Ramon D. Perés i la poesia: de l'escola antiga a la “musa nova”», *Llengua & Literatura*, 33, p. 7-25.
- BERMAN, Marshall (2012): *Todo lo sólido se desvanece en el aire. La experiencia de la modernidad*. Madrid: Anthropos.
- BOADA, Antoni (1980): *Apelles Mestres. Franciscà o descregut?*. Barcelona: Dalmau.
- BONEU, Violaine (2014): *L'idylle en France au XIXe siècle*. París: Presses de l'Université Paris-Sorbonne.
- CABRÉ, Rosa (2010): «L'idilli en el Vuit-cents i la seva projecció en Jacint Verdaguer i Apelles Mestres», dins AVIÑOÀ, Xosé et al. (eds.): *L'idilli als segles XIX i XX. Literatura, música i arts plàstiques*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum / Publicacions URV, p. 35-94.
- CALINESCU, Matei (2003): *Cinco caras de la modernidad*. Madrid: Tecnos / Alianza.
- CAMPS I ARBÓS, Josep (2020): «Estudi preliminar», dins VERDAGUER, Jacint: *Idillis i cants místics*. Folgueroles: Verdaguer Edicions, p. 21-121.
- COMPAGNON, Antoine (2016): *Les antimodernes. De Joseph de Maistre à Roland Barthes*. París: Gallimard.
- DOMINGO, Josep M. (2018): «Apelles Mestres, 1875-1907», dins CASSANY, Enric / DOMINGO, Josep M. (dirs.): *Història de la literatura catalana. Literatura contemporània (I). El Vuit-cents*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Barcino, p. 433-447.
- FONTBONA, Francesc (2021): «Pròleg», dins PLANELLAS, Maria: *Les bullangues se comencen el dilluns. Vida, obra i viatges d'Apeles Mestres*. Barcelona: Trípod, p. 9-16.
- MASFERRER, Santiago (s.d.): *La nostra gent: Apelles Mestres*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- MESTRES, Apelles (1889): *Idilis*. Barcelona: Ed. il·lustrada per l'autor.
- MESTRES, Apelles (1900): *Idilis. Llibre primer*. Barcelona: A. López.
- MOLAS, Joaquim (1984): *Apelles Mestres*. Barcelona: Edicions Destino.
- PERÉS, Ramon D. (1883, agost): «Los fruyts d'enguany», *L'Avenç*, 17, p. 17-20.
- PERÉS, Ramon D. (1888a, 7 desembre): «Perfiles catalanes. Apeles Mestres», *La Vanguardia*, 587, p. 1.
- PERÉS, Ramon D. (1888b, 31 octubre): «La estatua de un poeta», *La Vanguardia*, 519, p. 5-6.
- PERÉS, Ramon D. (1889a, 9 gener): «Hojeando libros. Conversaciones literarias. Literatura catalana. Los Idilios de Apeles Mestres (I)», *La Vanguardia*, 643, p. 1.
- PERÉS, Ramon D. (1889b, 26 juny): «Hojeando libros. Conversaciones literarias. Las Baladas de Apeles Mestres», *La Vanguardia*, 943, p. 1.
- PERÉS, Ramon D. (1890a, 14 gener): «Hojeando libros. Conversaciones literarias. Cants íntims, por Apeles Mestres», *La Vanguardia*, 1301, p. 1.

- PERÉS, Ramon D. (1890b, 6 maig): «Margaridó, poema en catalán de Apeles Mestres», *La Vanguardia*, 1451, p. 4-5.
- PERÉS, Ramon D. (1890c, 30 juny): «Al autor de “Margaridó”. Ab motiu de la serenata que li dedicà'l Centre Catalá», *L'Avenç*, 6, p. 139-141.
- PERÉS, Ramon D. (1890d, 6 maig): «*La garba*, colección de poesías catalanas de Apeles Mestres, con un prólogo de J. Roca y Roca», *La Vanguardia*, 1689, p. 4-5.
- PERÉS, Ramon D. (1891a, 28 febrer): «Conferencia donada en el “Centre Catalá” sobre l'últim llibre d'Apeles Mestres», *L'Avenç*, 2, p. 51-60.
- PERÉS, Ramon D. (1891b, 31 març): «Conferencia donada en el “Centre Catalá” sobre l'últim llibre d'Apeles Mestres», *L'Avenç*, 3, p. 65-69.
- PERÉS, Ramon D. (1893, 1 gener): «Espigueo literario. Los libros en 1892», *La Vanguardia* (*Resumen del año 1892*), 3466, p. 15-16.
- PERÉS, Ramon D. (1901, gener): «El movimiento literario en Cataluña», *La Lectura*, volum I, any I, p. 43-50.
- PERÉS, Ramon D. (1906, 19 juliol): «Literatura. La poesía del ocaso», *Diario de Barcelona*, 200, p. 8.447-8.448.
- PERÉS, Ramon D. (1907a, 31 gener): «Literatura. Libros nuevos», *Diario de Barcelona*, 31, p. 1.335-1.336.
- PERÉS, Ramon D. (1907b, 11 abril): «Literatura. Versos catalanes», *Diario de Barcelona*, 101, p. 4.223-4.225.
- PERÉS, Ramon D. (1908a, febrer): «De poesía catalana III», *Cultura Española*, 9, p. 59-65.
- PERÉS, Ramon D. (1908b, 13 febrer): «Literatura. “Liliana”, por Apeles Mestres», *Diario de Barcelona*, 44, p. 1.906-1.908.
- PERÉS, Ramon D. (1908c, 2 abril): «Literatura. Libros nuevos», *Diario de Barcelona*, 93, p. 4.076-4.079.
- PERÉS, Ramon D. (1908d, 3 desembre): «Literatura. Libros nuevos», *Diario de Barcelona*, 338, p. 14.242-14.243.
- PERÉS, Ramon D. (1918): «Contestación», dins *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la solemne recepción pública de D. Apeles Mestres el día 21 de abril de 1918*. Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, p. 19-32.
- PERÉS, Ramon D. (1945): «Mi Jacinto Verdaguer. Recuerdos personales», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XVIII, p. 29-39.
- PLA I ARXÉ, Ramon (1975, maig): «“L'Avenç” (1881-1915): la modernització de la Renaixença», *Els Marges*, 4, p. 23-38.
- PLANELLAS, Maria (2021): *Les bullangues se comencen el dilluns. Vida, obra i viatges d'Apeles Mestres*. Barcelona: Tríode.
- «Ramon D. Perés. A dos vientos» (1892, febrer): *L'Avenç*, 2, p. 61-62.
- ROCA I ROCA, Josep (1891): «Pròlech», dins MESTRES, Apeles: *La garba*. Barcelona: Llibreria Espanyola, p. 11-29.
- VALENTÍ, Eduard (1973a): *Els clàssics i la literatura catalana moderna*. Barcelona: Curial.
- VALENTÍ, Eduard (1973b): *El primer modernismo catalán y sus fundamentos ideológicos*. Barcelona: Ariel.
- ZANNÉ, Jeroni (1902): «Pròlech», dins MESTRES, Apeles: *Croquis ciutadans*. Barcelona: Joventut, p. V-XLI.

RESUM

Apelles Mestres i Ramon D. Perés són dues figures cabdals del primer modernisme català. Les seves idees estètiques, properes al naturalisme i amb una predilecció pel gènere líric, són les que contribueixen a modernitzar el panorama literari de les darreres dècades del segle XIX, però tots dos acaben resultant uns antimoderns en la mesura que els nous corrents artístics es van imposant i no en comparteixen les idees més trencadores. L'article ressegueix les opinions crítiques de Perés sobre la producció literària de Mestres, que resulten sempre favorables i que acaben fent que s'estableixi una estreta relació entre ells més enllà del terreny literari.

MOTS CLAU: Apelles Mestres, Ramon D. Perés, modernisme, literatura catalana.

ABSTRACT

Apelles Mestres and Ramon D. Perés: two hesitant modernists

Apelles Mestres and Ramon D. Perés are two of the most important names in early Catalan modernism. Their aesthetic ideas, closely bound up with naturalism and with a predilection for the lyrical genre, contribute to modernizing the literary panorama of the last decades of the 19th century. However, they both turn out to be resistant to change while the new artistic currents are taking hold, and they do not share the most groundbreaking ideas. This article traces Perés' critical opinions of Mestres' literary output, which are always positive and establish a close relationship between them beyond the field of literature.

KEYWORDS: Apelles Mestres, Ramon D. Perés, modernism, Catalan literature.

JOSEP CARNER I ELS JOCS FLORALS. DOS APUNTS (DE 1898 A 1908)¹

Jaume COLL MARINÉ
Universitat de Vic
Universitat Pompeu Fabra
Universitat de Girona

La marca que Carner va deixar en el sistema dels Jocs Florals que s'havia desplegat per tot Catalunya a partir del tombant del segle xx va ser profundíssima, tant pel que fa a l'estètica de la poesia participant (i resultant) d'aquells certàmens (amb el caient evident en la producció general de poesia en català d'aquells anys i posterior), com pel que fa a la mena d'imbricació de l'artefacte *Jocs Florals* dins el sistema literari de cada moment. Carner és un dels agents principals que generen una idea de Jocs Florals pròpia, sobretot, per a les dues primeres dècades del segle xx —passada la dictadura de Primo de Rivera, l'artefacte perd part de l'eficàcia, i un cop a l'exili torna a ser una peça central del mal-mès sistema cultural i literari català. Com explica Josep M. Domingo, generar un espai de prestigi per a la literatura catalana al mateix temps que es carregava simbòlicament l'entorn i la vida col·lectiva dels catalans ja va ser un dels objectius fundacionals de la restauració dels Jocs Florals de Barcelona, el 1859:

Els Jocs oferien a la ciutat [de Barcelona], i al país, per damunt de les precarietats ostensibles de tot ordre, una instància de representació en què projectar-se i un mirall idealitzador i opulent on reflectir-se com a subjectes protagonistes dels seus propis afers, tal com es postulaven. I era la literatura catalana que hi feia de pretext i d'argument d'autoritat. I hi era protagonista. En projectar atenció al català i a la literatura en català com a valor patrimonial

1. Aquest article s'emmarca en el projecte de recerca «Literatura i corrents territorials (III): la contribució de la literatura i els seus espais de socialització als processos de construcció de les identitats (segles XIX-XX)» (referència PID2019-108296GB-I00), que porta a terme el grup de recerca de Literatura de l'Edat Moderna, Contemporània i Patrimoni Literari (Institut de Llengua i Cultura Catalanes) de la Universitat de Girona. He d'agraciar a Jordi Cornudella, a Marcel Ortín pels múltiples arxius consultats i les informacions facilitades al llarg de la redacció d'aquest treball.

Aquest article és la primera part d'una recerca que es completa amb l'article «Josep Carner i els Jocs Florals. Tres apunts (de 1906 a 1933)» (*en premsa*) i «Pàtria, Fe, Amor i Exili. Mitges notes a dos poemes d'«Absència» (Costa, Clàudia / Bartolí, Gemma / Torra, Georgina (ed.): *Literatura i societat: els certàmens literaris i la construcció de les identitats*. Documenta Universitària, en premsa), que hi fa de postilla.

i monumentalitzador, els Jocs i tot el que hi duu acaben en un univers simbòlic ben definit i prestigiats i doten l'escriptor en català d'un rol inequívoc —el d'elaborar els monuments contemporanis imprescindibles per a la nació literària dels catalans—. I li asseguren una socialització llúida (Domingo 2018: 155).

Entrat el segle xx, amb la generació de Prat de la Riba, sembla que l'articulació de la idea de país ha passat del camp simbòlic de la literatura al camp de la política activa. D'altra banda, Verdaguer, producte inigualable dels Jocs, mor havent generat tot un corpus d'obra (amb *L'Atlàntida* i *Canigó* a dalt de tot) que ja en farien bons els quaranta primers anys. També és evident que d'ençà d'aquell 1859 la centralitat dels Jocs (en l'espectre oficial de la literatura catalana) va anar minvant en la mesura que es van anar generant altres llocs des d'on presentar amb eficiència què era i què podria ser la literatura en català, i a principis del xx ja hi ha un sistema de periòdics, revistes i publicacions prou establert arreu del país, i sobretot a Barcelona, que serveix de plataforma de promoció i de font d'ingressos a un gruix important d'escriptors. Amb tot, els Jocs generaven un discurs oficial de què havia de ser la literatura catalana, cosa que es pot dir que van seguir fent fins a la dictadura de Primo de Rivera, si no fins arribada la guerra. Els conflictes i polèmiques entorn dels Jocs que hi ha durant els anys en què Carner hi participa amb més assiduïtat no són sinó entorn d'això: es genera la polèmica quan els Jocs no serveixen com a òrgan rector, diríem, de la literatura del país.

És llavors que —com dirà Gaziel— Carner els «assalta», amb el canvi de segle, quan els Jocs Florals (a Barcelona i arreu) encara tenien una presència i un prestigi —una *aura*, cosa que permetia a Domingo parlar de «socialització llúida»— ineludible, però en decadència. Carner encara veu els Jocs Florals com un lloc per a la literatura, és on encara hi ha bona part de la literatura catalana del moment i, per tant, un lloc de sociabilitat (i articulació) de la gent d'aquella república de les lletres catalanes de la qual n'acabaria sent el príncep. Carner organitza Jocs, hi fa de jurat i, sobretot, hi participa i hi guanya premis. La participació ingent de Josep Carner en els Jocs Florals d'arreu de Catalunya i Mallorca és més que cèlebre.² Si hi fem una repassada més o menys exhaustiva, veiem que, abans de la guerra, Carner va obtenir, com a mínim, uns 139 premis (entre premis principals, premis extraordinaris, accèssits i alguna menció honorífica) en, com a mínim, uns 109 Jocs Florals o certàmens afins, i que va fer de jurat en uns altres 15.³ Però potser és més il·lustratiu —sobretot si pensem en la mena de presència que feia Carner en aquests nombrosíssims certàmens— el comentari de Gaziel que citava unes línies més amunt:

2. Albert Manent, al seu *Josep Carner i el noucentisme*, assenyala que Carner, el «1907 havia guanyat més de trenta premis en diferents certàmens» (Manent 1988: 115). Octavi Saltor (1959: 153) ho expressa així: «Josep Carner i Guerau de Liost [...] feren acte de presència en festes literàries innombrables, arreu de Catalunya. A vegades, per actitud polèmica; altres, per homenatge o companyia a una figura jeràrquica; altres, per atracció directa de l'escenari o de la tribuna».

3. Són xifres inevitablement aproximades per la dificultat de resseguir fins i tot l'existència d'alguns certàmens, especialment aquells de dimensions i ambicions més reduïdes o els de poblacions o barris que no comptaven amb una capçalera que fes les funcions de cronista. D'altra banda, en aquest còmput no hi incloc certàmens com ara «Concurs de Prosa» impulsat per la revista *Montserrat*, de la Lliga Espiritual de Ntra. Senyora de Montserrat, del qual Carner n'era el secretari del jurat (veg. *La Veu*

[A]mb aquell diable de poeta barbamec, se'ns ficaven a casa totes les temptacions de sant Antoni —des de Shakespeare i Shelley, passant per Leopardi i Carducci, fins a Laconte de l'Isle, i Heredia, amb les infernals abominacions de Verlaine i Baudelaire [...]. Els xiscles que les escorrialles del floralisme llançaren tot fugint, tot batent-se en retirada, clamaven al cel [...]. I aviat Josep Carner, convertit en capítost d'una nova força poètica, assaltà i destruí els Jocs Florals, després de convertir-los per tot Catalunya en un mena de rifa de premis de moneda, que ell i els seus acapararen estratègicament (Gaziel 1959: 265).

Carner havia esdevingut l'àngel salvador d'aquell artefacte que eren els Jocs Florals, els donava vida nova i un sentit: acostar la literatura catalana a les grans literatures del moment. Amb el temps, tanmateix, aquell àngel salvífic es va anar convertint, als ulls, ja, dels més joves que ell, en àngel exterminador. El comentari de Gaziel és una gran hipèrbole, però no deixa de ser simptomàtic d'alguna cosa: Carner, amb el seu grup (o amb els seus grups, però amb Bofill i Matas al capdavant), havia fet relluir de nou els Jocs Florals durant la primera i segona dècades del segle xx, però amb el temps els havia esgotat per a la generació immediatament posterior: Sagarra hi participa amb assiduitat, rere l'estela de Carner, fins a inicis del anys vint, i acaba publicant diversos articles contra la institució (veg. Sagarra 1930a, 1930b i 1932); Carles Riba, que ja no hi participa amb tant d'ímpetu, i igualment deixa de participar-hi regularment cap a l'any vint; amb matisos, passa alguna cosa semblant amb Clementina Arderiu, Marià Manent o López-Picó. És a dir, és una generació que creix veient que els Jocs Florals poden ser una institució eficaç; però un cop comencen a participar de la vida socioliterària del país, ben entrada la vintena, quan els tocaria heretar de ple dret els Jocs, es troben amb una maquinària que ja no pot respondre eficaçment a la idea que s'han fet de què ha de ser el sistema literari en què s'haurien de moure. Els Jocs ja no els poden ser una institució normativitzadora de res. Els Jocs ja no els podien generar una imatge ni del que havia de ser la literatura catalana ni, molt menys, del que havia de ser el país. Aquesta sensació ja serà insalvable per a les generació d'Agustí Bartra o Mercè Rodoreda —els Jocs Florals de la Llengua Catalana de l'exili ja seran una altra cosa—, i encara més per a la de Joan Vinyoli, Rosa Leveroni, Bartomeu Rosselló-Pòrcel o Salvador Espriu.

1. ALGUNES IDEES, ACCIONS I CONTEXTOS ENTORN DELS JOCS FLORALS (1898-1908)

1.1. Sembla que el primer cop que Carner va concórrer als Jocs Florals de Barcelona va ser el 1898, quan tot just tenia 14 anys,⁴ amb el romanç «Sempreviva. A la mort del

de Catalunya, 05.09.1902, p. 4) i algun altre certamen semblant perquè segueixen una tradició certamentística més acostada a la d'època moderna que no pas a la pròpia dels Jocs Florals d'ençà de la seva restauració.

4. Encara un any abans, el 1887, amb només tretze anys, havia guanyat un accèssit al Certamen científico-literari convocat per la revista *L'Atlàntida* amb la composició «Aplech de refrans» i un altre per la composició en estrofes sàfiques «L'envejós» (Veg. Aulet 1989: 32 i Manent 1982: 21).

eximi poeta en Marián Aguiló» (veg. Carner 2024: 63). L'any següent hi obté un accèssit a la Viola, per «Elevació», i el 1903 hi aconsegueix el primer gran premi: la Viola, per «La sacra expectació dels patriarques». D'ençà d'aquella la primera participació, hi concorre ininterrompudament cada any fins a 1910,⁵ any en què obté la Flor Natural i, després de les violes de 1903 i 1904, el títol de Mestre en Gai Saber. Mentrestant, Carner ha anat guanyant premis diversos en altres certàmens d'arreu del país, hi ha fet de jurat i n'ha ajudat a organitzar. Sens dubte, són els anys de més implicació personal i ideològica en els Jocs Florals.

La concurrència en certàmens literaris, sobretot aquells primers anys, té l'objectiu clar de «sortir de l'anonimat» (Aulet 1989: 30), en la mesura que al tombant de segle els Jocs Florals encara eren «una bona plataforma per a un poeta jove, delerós de fer-se conèixer» (Manent 1988: 114). Aquests primers anys del segle xx Carner es va fent un nom en el panorama literari català i barceloní i progressivament va passant de ser un adolescent que vol fer part del panorama literari i intel·lectual del moment a ser-ne una peça clau com a centre d'un grup de joves —de mentalitat cívica conservadora i catòlica, però de mentalitat literària renovadora— amb capacitat d'opinió i d'acció sobre l'estat de coses de la literatura que s'està fent a Catalunya. És el grup format per gent com Jaume Bofill i Mates, Joan Alzina, Joan Llongueras o Emili Vallès, entre molts altres, que s'articularà al voltant de la revista *Catalunya*, que sortirà entre el gener de 1903 i el maig de 1905 (veg. Aulet 1984).

A les pàgines de *Catalunya* es tracta sovint la qüestió dels Jocs Florals, sempre amb una voluntat de renovació i actualització de la institució. Veiem, per exemple, que el número 9, del 15 de maig de 1903, està tot dedicat als Jocs de Barcelona, que s'havien celebrat el dia 3: s'obre amb la reproducció de l'article de Gabriel Alomar «Los Juegos Florales» (vid. *infra*), i continua amb una nota de redacció sobre els guanyadors, una presentació de Josep Franquesa, president d'aquells Jocs, i un fragment del seu discurs presidencial, una presentació de Francesc Pujols, que havia guanyat la Flor Natural amb *Idili* i el primer accèssit a la Flor amb *La balada de les festes*, i la reproducció dels poemes. Com diu Aulet, «[p]er als redactors de *Catalunya*, els jocs florals constitueixen la principal activitat pròpia del model del xix. Se'n respecta la reputació obtinguda, però se'n rebutja l'encarcament. En l'àmbit cultural en el qual Carner i els seus companys s'estan formant, és la institució més prestigiosa» (1992: 166-167). Carner i el seu grup entenen que els Jocs tenen una eficàcia sobre el panorama literari i cultural català; de la mateixa manera hi veuen el risc de l'anquilosament de la festa en una estètica i una manera de fer cada cop més encarcerada als ulls de les noves generacions.⁶ Serà per aquest darrer punt que cal renovar-los —per mantenir-ne el pes i, per tant, l'eficàcia—, per poder fer compatible tot el pes dels anys de la institució, i, per tant, la tradició, amb les estètiques i maneres que el nou segle portava. Per aconseguir-ho, proposen una doble via de renovació: que tant les maneres de desenvolupar-se de la festa com la literatura concur-

5. Tret de 1907, en què hi és mantenidor.

6. Carner ja havia començat a expressar els dubtes sobre la futura eficàcia dels Jocs, especialment alguns de fora de Barcelona, en alguns articles publicats a *Montserrat*, signats amb el pseudònim *Plautus* (veg. Aulet 1992: 170-171).

sant responguessin al seu temps i —molt lligat a això— «la promoció dels joves autors sorgits de la plataforma jocfloralesca [com ara Francesc Pujols]» (Aulet 1992: 168).⁷ Els Jocs Florals, amb els Jocs de Barcelona com a nucli irradiador inexcusable, es veien com una institució obsoleta i viciada, però irremplaçable, que vivia del prestigi massa antic que emanaven els noms de Verdaguer i Guimerà, amb tot el que arrossegaven també per a la comprensió del país tal com era —un prestigi que, gairebé físicament, definia i unia el país (com ho fa ara) amb una quantitat enorme de places i carrers—, però que, a efectes pràctics, posava al mateix parnàs que noms com ara el d'Ubach i Vinyeta —noms que, d'alguna manera, estèticament, eren cadàvers estètics vivents i que, als ulls dels joves —i amb els Jocs de 1905, ja serà evidentíssim (vd, *infra*)—, eren garants d'un poder que no feia sinó entorpir i embrutar uns camins que estaven pensats per a accedir als setials de la immortalitat literària. Per netejar aquests camins calia que els mecanismes estètics que anaven associats als Jocs s'adaptessin a les maneres del temps.

En un primer moment, Carner i els seus promouen aquesta renovació dels Jocs a través de plataformes públiques, com *Catalunya*, i a través de la participació en nombrosos certàmens. Però partir de 1904, sobretot

[I]a consolidació del grup i els interessos comuns en aquest camp permeten la utilització d'alguns d'aquests certàmens com a plataforma conjunta, per la qual cosa es converteixen en autèntiques activitats pròpies, ja sigui per l'acapament dels premis o per la iniciativa d'organitzar-los. I són concursos suficientment dúctils i efímers com perquè un grup com el de Carner pugui fer-se'ls a mida, cosa impossible de pensar per als de Barcelona (Aulet 1992: 171).

Són certàmens com el de Moià, el de Palma —tots dos el 1904 i protagonistes del número 33-34 de *Catalunya*— o els d'Olot o Girona d'aquells anys. Hi havia, com diu Manent, «la intenció, mig formulada, d'apoderar-se'n» (1988: 114): d'apoderar-se de la institució, que feia anys que es reproduïa arreu del país (Figueras 2015 i Casacuberta 2013), des de la generació nova d'escriptors, en part, perquè «[o]rganitzar i acaparar els certàmens és també una manera de preservar-los, de vetllar per llur qualitat» (Aulet 1992: 171). Però de mica en mica també va apareixent la qüestió crematística, reivindicada per Carner i els seus des del principi i lligada a la professionalització dels homes de lletres, que, per Carner i tants altres, a la segona dècada del segle xx, ja serà gairebé l'única rellevant.⁸

1.2. Per Carner, treballar per la renovació dels Jocs és treballar per l'expansió del catalanisme per tot el país —el catalanisme que havia de dur a la Mancomunitat el 1914—, però també per la construcció d'un país intel·lectualment vertebrat i literàriament

7. La batalla per la renovació dels Jocs —que és una constant en la seva història— no es du a terme només en els cercle de Carner i, per exemple, altres plataformes com *El Poble Català* també hi remun a favor (veg. Aulet 1992: 167, n. 117).

8. Per a una exposició detallada de la importància dels Jocs Florals en l'evolució intel·lectual de Carner i el grup de *Catalunya* d'aquest primers anys és imprescindible consultar *Josep Carner i els orígens del Noucentisme* de Jaume Aulet (1992: 166-177).

ambiciós. Si en llegim els textos de diguem-ne història literària d'aquesta primera dècada del segle xx, d'alguna manera, per Carner encara funciona la identitat (tot i que cada cop és més feble) entre literatura catalana (si més no el que entendríem per literatura culta oficial) i literatura de Jocs Florals —sobretot la dels de Barcelona. En l'article «De la Província», a partir dels exemples del poeta Francis Jammes i l'historiador Edmond Biyé, dos intel·lectuals francesos que vivien lluny de París i que havien traspassat feia poc, Carner demana de poblar la província, és a dir, les ciutats mitjanes de Catalunya (Vic, Girona, Cervera, Reus, Olot, etc.) de poetes i erudits. Són ciutats que han de funcionar com a contrapès a la brutalitat capitalícia de Barcelona, que han de ser el lloc de calma per a la intel·lectualitat catalana; per tant, per a la generació de productes de civilitat per a Catalunya —és a dir, Barcelona. Escriu Carner: «D'aquesta pobra Barcelona que lluita per totes vosaltres, us en vindrà una vida més enlairada. Sereu transfigurades de glòria, y cada una de vosaltres serà'l símbol d'un aspecte de la noble vida catalana, renascuda en alta civilització» (Carner 1907b: 1). Barcelona és el motor de civilitat de Catalunya, i la província —el país, les ciutats mitjanes— li ha de retornar part d'aquesta lluita cap a l'acompliment de la cosa catalana tot treballant-se intel·lectualment a si mateixes en la seva particularitat, i tot pensant en la seva participació en la totalitat de Catalunya, que ha de tenir el seu mirall òptim en Barcelona.

Sembla clar, doncs, que aquesta educació estètica i sentimental del país està més destinada a no desvincular-lo de Barcelona que no pas a generar unes dinàmiques locals autènticament autònomes.⁹ Barcelona és i hi ha de ser la capital de Catalunya —i de la catalanofonia. Carner i el seu grup agafen l'artefacte dels Jocs per fer-la entrar en aquesta dinàmica. Es pot entendre que, així com Barcelona s'ha de construir, també, a partir de les ciutats mitjanes i de tot el país, els Jocs Florals de Barcelona també s'hauran de construir a través dels certàmens floralescos d'arreu.

En cada reproducció local dels jocs —en comarques, ciutats mitjanes, pobles o, fins i tot, balnearis i espais d'estiueig— es manté aquell element de monumentalització del lloc i del moment a través de la literatura i de la festa —a través de l'artefacte que són els Jocs. El 16 d'agost de 1904, Moià, amb la celebració de la Festa dels seus Jocs, és una virtualitat d'una Catalunya possible. El grup de Carner s'*apodera* d'alguns dels certàmens mitjans i petits per poder generar un precedent tant per a altres certàmens mitjans o més petits com per, a l'últim, influir en les dinàmiques dels de Barcelona. Inventar-se els Jocs Florals de Moià és inventar-se una reproducció alterada del model de Barcelona per tal d'acabar modificant el model. Si, per exemple, s'aposta per una estètica concreta, es generen precedents cap a certàmens que els són veïns i que són encara més perifèrics, però també els serveixen com a antecedent del model de literatura i de societat literària que propugnen. Hi ha l'intent de contaminació cap als Jocs Florals de Barcelona —la festa se celebra a Moià, però tant la premsa (*Catalunya*, *La Veu*, etc.) com els participants: premiats i jurat els hem de situar directament o indirectament a Barcelona—, però

9. Per exemple, en una carta a Maria Antònia Salvà del 04.12.1906, Carner escriu: «Però coses majors vindran, y V. hi serà si a Déu plau. L'èxode de Mallorquins a Barcelona esdevindrà incessant. Ja deu saber qu'ara ens quedem en Torrendell com a redactor de *La Veu de Catalunya*. Yo tinch esperances de veure establerts a Barcelona Mn. Costa, En Riber, En Gabriel Alomar [...]» (EC3: 219).

hi ha, sobretot, una educació estètica del país.¹⁰ A Moià, se cerca un cert prestigi del certamen amb la presidència de Joaquim Ruyra, que l'any anterior havia publicat *Marines i boscatges*, i la presència en el jurat de dos mestres en Gai Saber: Maragall i Guillem A. Tell. I els premiats entren clarament en l'òrbita dels interessos de Carner pel que fa a la renovació floualesca i literària del país: hi ha una presència elevada d'autors que no superen la trentena (Eduard Girbal i Jaume, Ramon Suriñach i Senties, Josep Maria Folch i Torres, Ramon Garriga i Boixader), d'autors mallorquins (Maria Antonia Salvà, Josep Maria Tous i Morató, Joan Rosselló), d'autors indestriables de l'estètica carneriana (Jaume Bofill i Matas, Rafel Masó) i autors de la generació anterior que, com Ruyra, Tell o Maragall, en major o menor mesura, eren reivindicats pel grup de Carner (Salvà, Bertrana), a part d'autors d'àmbit local (Ramon Garriga i Boixader).¹¹

Com diu Jaume Aulet, en els certàmens com el de Moià, hi trobem

la divulgació d'aquells poetes i models que més convenen a cada moment, la institucionalització dels contactes amb aquelles zones geogràfiques seleccionades com a adients per a l'expansió de la influència o l'excusa per a la connexió entre escriptors amb idees afins mitjançant trobades intermitents (1992: 171).

És la manera de crear una Catalunya que estigui relligada culturalment amb si mateixa a través de Barcelona: es creen vincles personals i institucionals al mateix temps que s'expandeix la influència i el model pel qual vetllaven Carner i el seu grup. Carner ressegueix el camí que el catalanisme feia a través dels Jocs Florals per a l'expansió d'unes idees i per a l'articulació d'un país, però amb la idea que a aquella expansió ideològica del país futur li correspon també una expansió i expressió estètica concretes (veg. Casacuberta 2013).

1.3. Als Jocs Florals de Barcelona, el 1903 Carner havia guanyat la Viola d'Or i Argent amb «La sacra expectació dels patriarques»; el 1904, la Flor Natural, amb «Corones». El 1905 es proposava d'endur-se el premi ordinari que li faltava, l'Englantina, amb «Mallorca», i així li seria atorgat el títol de Mestre en Gai Saber. Tenia 21 anys. Però, si anem al volum dels Jocs Floral d'aquell any, veiem que Carner només s'endú un accèssit a la Flor, amb «Llegenda del Montsant» i una menció per «Mallorca», que hem d'entendre que era la seva aposta principal; l'Englantina se la va endur Antoni Bori i Fontestà, amb «La nit a Montgrony».

La història és més o menys coneguda: arribades les votacions, la composició de Bori i Fontestà s'endua quatre vots (els d'Ubach i Vinyeta —president d'aquell any—, Manuel Ribot i Serra, Antoni Maria Alcover —que no hi era present i havia cedit el vot a

10. Albert Manent ho apunta així: «I a còpia d'anys [de passejar de certamen en certamen] els seus versos havien exercit una certa pedagogia auditiva en els assistents als certàmens i aquests sabien valorar-los ja per damunt de les deixalles romàntiques que acostumaven a presentar els floralistes clàssics» (1988: 116).

11. Per a un estudi detallat dels Jocs Florals de Moià, veg. Clarà (2002).

Ubach i Vinyeta—, i Rossend Serra i Pagès, que actuava com a secretari); la de Carner se n'endua tres (els de Manuel de Montoliu, Arnau Martínez Serrià, i Ildefons Suñol). Martínez Serrià i Montoliu tenien 25 i 28 anys; i Suñol, 39; Ubach i Vinyeta en tenia 62, Alcover, 43, un més que Serra i Pagès; i Ribot i Serra, 46. Que Ubach i Vinyeta tingués poders sobre el vot d'Alcover havia de fer que les disputes entre partidaris i detractors de Carner quedessin, de fet, insalvablement igualades, i que el vot de qualitat que exercia Ubach i Vinyeta es veiés com un cop d'autoritat. Això va fer que els tres partidaris de Carner (que semblaria que també havien apostat per composicions de Gabriel Alomar i Josep Pijoan que la resta de mantenidors —i especialment Ubach i Vinyeta— no van considerar), van dimitir de les seves funcions. La crisi de seguida va passar a la premsa, especialment a *El Poble Català*, plataforma habitual de Martínez Serrià i de Montoliu, a qui són fàcilment atribuïbles les diverses diatribes contra el Consistori d'aquell any. El 22 d'abril, cinc dies abans de la firma oficial del veredict, hi llegim:

Hi havien entre les poesies presentades [als Jocs] hermoses composicions den Josep Carner, En Gabriel Alomar, y En Josep Pijoan y contra d'elles s'hi rebelaren el president y altres dos individus del Consistori. Per sort davant per davant d'ells altres mantenidors reivindicaren la justícia, y abans de subscriure un fallo, depriment pera la Institucio dimitiren llurs càrrecs (Redacció EPC 1905a: 4).

El conflicte es va plantejar de seguida com una disputa entre poesia nova i poesia vella. Cal recordar, per exemple, que Ubach i Vinyeta és dels autors que té més premis als Jocs Florals de Barcelona, el primer dels quals, obtingut el 1866; és, per tant, algú que, d'alguna manera, com deia més amunt, encarna la mena de poesia vella, la que, el 1905, com critiquen Montoliu i Martínez Serrià, és la que acaben promovent els Jocs. La poesia nova, no cal dir-ho, s'encarnava (i encara s'encarnarà durant molts anys) en la figura de Josep Carner.

Un cop conegut el veredict, *El Poble Català* tornava a emmarcar clarament la disputa al fet generacional:

Es aquest fallo una bona lliçó pera'ls que patrocinen el nomenament de certes *patums* pera'1 Consistori, mal que no fos més que pera jubilarlos de les belles lletres o com una alegria de ses últimes hores.

Que's mirin ara la seva obra (Redacció EPC¹² 1905b: 4).

El Poble Català arriba a publicar fragments d'algunes composicions guanyadores al número del dia 6 de maig, un dia abans de la celebració de la festa;¹³ escriuen: «A continuació publicuëm uns fragments de les notables composicions premiades dels Srs.

12. EPC = *El Poble Català*.

13. En el número del 13 de maig publicaran el «Mallorca» de Carner, que també havia publicat ell mateix al número del 15 de maig de *Catalunya*, juntament amb la «Llegenda del Montsant» i les «Inscripcions» d'Alomar.

Copio un fragment del poema de Bori i Fontestà, reproduït al número d'*El Poble Català* del 6 de maig per veure'n l'aire: «La font de mos sospirs | D'hivern me la cor-núen | Pel maig quan hi ha llirs, |

Alcover, Alomar y Carner, una petita mostra de la del Sr. Bori y Fontestà, ben expressiva de la seva mediocritat», i, un cop copiats els poemes, tanquen amb un: «Creiem inútil fer qualsevolga mena de comparances. Les faràn els qui llegixin, per nosaltres» (Redacció EPC 1905c: 1-2). La invectiva contra Bori continuarà en la ressenya al volum dels Jocs d'aquell any, signada pel mateix Martínez Serinà. Pel que fa a la resta de composicions del volum —exceptuant «La Serra», «Inscripcions» i «Llegenda del Montsant», de Joan Alcover, Gabriel Alomar i Josep Carner respectivament— no s'està de dir que «son una sèrie de proves més en pro de la causa dels que sustentem el criteri de que o 's renoven totalment els Jocs Florals o es precis enfonar l'instiucio, abandonantla a les pacadores mans de les masses estultes del *Paralelo* de nostra literatura» (Martínez Serinà 1905: 3).

El conflicte generacional d'aquell 1905 s'havia d'entomar, des de la generació dels joves, que tenien Carner com a epítom evident, com una aposta per frenar el canvi generacional que s'estava produint els darrers anys. Si ens fixem en els premis ordinaris, veiem que el 1903 —amb un veredict, com hem vist, celebrat per *Catalunya*—, per exemple, la Flor se l'enduia Francesc Pujols; la Viola, Carner, i l'Englantina era concedida, pòstumament, a Verdaguer. El 1904, Maragall guanyava la Flor Natural, i els accésits eren per Carner, Bofill i Matas, i Joan Llongueras; la Viola va ser per Carner, i l'Englantina per Miquel Ramon Ferrà. El retrocés, doncs, d'aquell any 1905, si més no en termes generacionals, era evident. Manuel de Montoliu ho constatava en un altre article a *EL Poble Català* intitulat, precisament, «Salt endarrera», publicat també el dia abans de la Festa:

lo que havia d'ésser manifestació solemnia del rejuveniment constant dels ideals d'un poble, afirmació conscient d'una infatigable exploració y conquesta de l'avenir, constatació indubitable del glatir de la nostra ànima en Intima comunió ab el de l'ànima moderna; lo que havia d'ésser testimoni de la nostra perpetua joventut y de la nostra incansable carrera de cara a la llum, serà en part demà una exhibició pública de velluries ridicles y carrincloneries estantises, que guardàvem soterrades en el baix fons de la nostra societat literària y que ara, per la complicitat d'uns, per la dissidia d'altres y contra els esforços d'uns pocs han conseguit pujar a la superfície, reptant ab un somris triomfal la nostra inquieta llegió d'esperits joves y proclamant a crits que es factible, pera vergonya nostra, una reculada d'anys en el nostre camí cap avant (Montoliu 1905: 1).

Per contra, en la seva «Memòria del secretari», Serra i Pagès es defensava doblement de la davallada que els Jocs de Barcelona havien patit aquell 1905. Per un cantó, en culpava la baixa qualitat general dels textos rebuts:

[E]ls Jòchs Florals d'enguany, no seràn pas d'aquells que marquin fita en el desenrotllament de l'instiució. De 352 composicions rebudes, la primera garbellada n'ha tretes una munió considerable; y les escullides, fóra d'alguna qu' altra, no passen de mitjanies acceptables, no exemptes pas de defectes y defectes greus en més d'una ocasió (Serra 1905: 67).

Segàntmels se'ls endúen. || M'en roben els serrells | De líquens y de molsa | M'axonen de clavells, | M'axuguen d'aigua dolsa. || Y tot perquè he florit | Boi sempre entre poncelles, | Y tot perquè a la nit | Estimo a lcs estrelles!» (citat de Redacció EPC 1905c: 2).

Per l'altre, situava aquells Jocs en «una tongada de transició» entre dues estètiques, unes massa tendres, i per tant, poc preparades per donar, encara, productes de qualitat, i les altres massa gastades per continuar produint composicions notables:

Romanticismes regressius sense la lluminositat dels idealistes que'ls varen imposar; formes clàssiques, ampuloses, pobres de concepte, ressonàncies axordadores que com el bombo mouen tanta fressa per la buydor que tenen, y obres Incoherents ensemps qu'enigmàtiques que no s'proposen la Bellesa, sinó'l *snobisme* de temporada, venen a lluytar ab les composicions tradicionals de llochs comuns y frases sabudes, ab ressorts coneguts fa temps y respirant un ayre tan mansoy y casolà, que constituexen un art migrat, al que ab prou feynes salva la noblesa de l'aspiració (Serra 1905: 67).

Serra i Pagès continua, tot referint-se a l'adopció de models estrangers per a la literatura catalana:

Els Jòchs Florals vetllan el foch sagrat de la literatura catalana; y si axò no pot excluhir de cap manera tot lo que sigui manifestació de Bellesa, l'instint de patria ha de sobreposarse per llògica evident y fins per egoisme, a fi de conreuar ab preferencia lo que a la terra catalana pertoqui. Vingan alenades regeneradores de per tot arreu; estudiem les grans obres de tols els pobles, però no'ns en fem pas servils copistes, y tractem d'aportar a casa tots els elements possibles per vigorisar y enfortir l'Art català, seleccionantlo y depurantlo, fins que's presenti ben caracterisat, [...].

No'ns hem de dexas enlluhernar per totes les fulguracions literàries d'altres països; prou sovint son no més meteors lluminosos que creuan el cel de les lletres, sense dexas rastre. Hem de procurar per damunt de tot, l'enaltiment de lo nostre, fent Art y Patria a la vega-da, concepcions hermosíssimes, que ben be s'agermanan (Serra 1905: 68).

Recordem el que deia Gaziol sobre la incorporació de models estrangers en la poesia de Carner: «[A]mb aquell diable de poeta barbamec, se'ns ficaven a casa totes les temptacions de sant Antoni —des de Shakespeare i Shelley, passant per Leopardi i Carducci, fins a Laconte de l'Isle, i Heredia, amb les infernals abominacions de Verlaine i Baudelaire» (1959: 265). Pel que fa a l'Englantina que va acabar-se enduent Bori i Fontestà, Serra i Pagès ho resol de la manera següent: «A judici del Jurat no s'ha presentat cap composició d'indiscutible mèrit optant a aquest premi» (Serra 1905: 69). Que guanyés aquella composició era tot just un mal menor.

El 7 de maig, sembla que Bori i Fontestà no es va presentar a la Festa dels Jocs. Qui sí que hi va anar va ser Carner, que havia obtingut el segon accèssit a la Flor Natural —guanyada, aquesta sí, per unanimitat, per «La serra» de Joan Alcover. Sembla que, en fer-se públic que havia aconseguit un accèssit, part del públic va demanar, contra el que marcava el protocol, que es llegís la composició; Carner va arribar a pujar a la tribuna, tot i que al final no va llegir el text. Després que Serra i Pagès obrís la plica de la composició guanyadora de l'Englantina, amb el nom d'Antoni Bori i Fontestà, la lectura que en va fer Ribot i Serra va ser interrompuda en més d'una ocasió (veg. Redacció *Juventut* 1905: 6 i Redacció *LVC*¹⁴ 1905: 1).

14. *LVC* = *La Veu de Catalunya*.

1.4. Als Jocs Florals de Barcelona de 1907, celebrats el 12 de maig, Carner, amb 23 anys, ja hi va fer de mantenidor, i hi va llegir el Discurs de gràcies. També va ser l'encarregat d'organitzar la Festa, i va aprofitar l'ocasió per introduir una sèrie de modificacions (veg. Coll Llinàs 2024: XXXVI). Sembla que Carner va ser qui va introduir la Cort d'Amor que acompanyava la Reina de la Festa als Jocs Florals de Barcelona —cosa que feia anys que passava en diversos Jocs d'arreu—; d'altra banda, també va modificar la disposició del Saló —amb grades al voltant i un espai central on hi havia l'estrada presidencial. Un altre canvi previst per Carner, i que no sembla que es vagi implementar, era que els textos guanyadors fossin llegits per «distingides lectores, y entre elles una notable actriu catalana, de talent per tothom reconegut» (Redacció LVC 1907a: 3), i no pels seus autors, com era costum. La preparació i instal·lació de la decoració, encomanada a Antoni Gaudí, va fer endarrerir la celebració de la Festa una setmana (al segon cap de setmana de maig) i encara va tenir el públic esperant al carrer sota la pluja durant una hora (veg. Redacció LVC 1907a: 3 i 1907b: 1). L'aire de canvi que Carner vol donar a la Festa també es trasllada als poetes guanyadors d'aquell any; la majoria, companys seus de generació (i de trifulgues), o, si més no, de la seva corda; hi trobem, per exemple: Llorenç Riber, Miquel Ferrà, Jaume Bofill i Mates, Josep M. Tous, Josep M. López-Picó, Joan Alcover o Gabriel Alomar.

Uns dies abans, el dia 9, Carner publicava a *La Veu de Catalunya* l'article «A propòsit dels Jocs Florals d'enguany», en què marcava la Festa d'aquell any —la seva Festa, gairebé podríem dir— com el moment de transició cap a una nova etapa del Jocs Florals de Barcelona. Abans n'hi havia hagut dues més. La primera, la dels inicis, era d'una «solemnitat provinciana i particularista», «una Acadèmia inofensiva de mitgevalisme», i «tot plegat, escrit en una llengua de vocabulari arcaic i sintaxi castellana» (Carner 1986 [1907]: 54). El segon període seria el de Verdaguer i Guimerà, però també el de la bel·ligerància política en els discursos; són temps en què «[l]a terra catalana fa sentir cada any a la Llotja el deler de llibertat». És un període que s'iniciaria entorn de la Revolució de 1868 i el Sexenni Democràtic i que tindria un dels seus moments de màxima esplendor, segurament, en els Jocs de 1877, any en què Guimerà guanya els tres premis ordinaris, i és nomenat Mestre en Gai Saber, i Verdaguer guanya el Premi extraordinari de la Diputació Provincial de Barcelona amb *L'Atlàntida*. Com assenyala Josep M. Domingo (2013: 183) en relació a aquest anys, tot coincidint amb la partició epocal del Jocs que fa Carner: «Així, és d'una manera ostensible que l'agitació ideològica a l'entorn de 1868 confronta la norma jocfloralesca i el desplegament del populisme herderià, sobre els quals s'ha construït l'escriptor catalanista, amb els requeriments urgents d'una literatura que sigui veritablement “del segle”». Aquesta poesia «del segle», Carner la presenta com a portadora d'un «no sé què de robust, de pagès, de sanot», i escrita amb un «llenguatge realista, massís, vehement» (Carner 1986 [1907]: 55). La tercera etapa dels Jocs Florals que proposa Carner surt d'una nova urgència política: però en aquest cas perquè aleshores, en aquells darrers anys de la primera dècada del segle xx, la política ja «no necessita el caminador del certamen». En el moment en què la política catalana fa «Assembles, fa *meetings*, organitza grans centres [i] guanya cada cop més formidables eleccions», la poesia pot entrar en un «període civil, de poesia elegant i acurada, de dicció subtil, de rima preciosa» —i això malgrat el Consistori i el Cos d'Ad-

junts, afegeix. És el moment d'una «nova corrent poètica», que té els noms de Gabriel Alomar, Guillem A. Tell, Costa i Llobera o Ruyra com a detonants i que havia de tenir la generació de Carner com a continuadors. Aquest 1907 és el moment que «[l']enaltiment de la Poesia Catalana és ja per ell tot sol una tasca eminentment patriòtica i als Jocs Florals els resta ara només aquesta a fer. Hem assolit que, a l'últim, els Jocs Florals siguin dels poetes» (Carner 1986 [1907]: 55).

En la conferència «De l'acció dels poetes a Catalunya», dita poc més d'un any després de l'article de 1907, Carner torna a establir les tres etapes dels Jocs Florals. El que és interessant d'aquesta conferència, a part de l'aprofundiment més gran que fa de cada període, tot parlant d'autors i textos concrets, és que la història literària dels Jocs s'identifica amb la història literària del país. Una idea implícita que desenvolupa Carner és que la literatura catalana (que vol dir, essencialment, la poesia catalana) reneix, es genera i evoluciona entorn dels Jocs; per dir-ho així, gairebé només és historiable i digna de consideració crítica real la poesia catalana escrita sota el paraigua *floralesc* de 1859 ençà. Això que dic sembla una exageració, però en 1908 tampoc ho devia semblar gaire. És només quan entra al tercer període, «normal, civil, ideal», que «la poesia trenca la fórmula estreta dels Jocs Florals», i «la poesia ja no cap en un concurs» (Carner 1986 [1908]: 89). És el moment, doncs, en què la poesia no només ha pogut deixar de banda la seva tasca política, sinó que, en bona mesura, també ha començat a tenir una vida ressenyable fora dels Jocs. Dic *en bona mesura* perquè, si bé Carner creix amb l'establiment d'una premsa catalana que incorpora tant la literatura com el debat literari, sembla que li és impensable la possibilitat de crear-se un lloc dins el panorama literari del moment al marge dels certàmens, i, especialment, al marge dels Jocs de Barcelona. En 1908, els Jocs encara són, per Carner (i tants altres escriptors), el centre de la vida literària del país i, per tant, el lloc on s'ha d'acabar validant la norma estètica de cada moment —no en va, a «De l'acció dels poetes a Catalunya», lloarà a Guillem A. Tell per ser l'introduïdor de motius de «la moderna poesia francesa» als Jocs, però sobretot per ser l'introduïdor del sonet als Jocs; diu: «Ell duqué el sonet als Jocs Florals, i guanyà per a aquesta privilegiada forma poètica la més envejable fecunditat» (Carner 1986 [1908]: 92). És un moment, encara —i encara s'allargarà—, en què qualsevol transcendència literària (estètica, personal) depèn, malgrat tot, dels Jocs; i Carner va saber-hi jugar per remar-hi a favor i perquè els Jocs li ho retornessin.¹⁵

A la conferència «La dignitat literària», publicada a *La Veu de Catalunya* cinc anys més tard, el 2 de juny de 1913, aquest paper central dels Jocs en la literatura catalana sembla que es deixa de banda a l'hora de fer el repàs (molt més breu que en la conferència anterior) de l'evolució de la poesia del país, que encara queda dividida en tres etapes.¹⁶ De fet, la cosa *floralesca* hi és vista amb una certa ironia; tot parlant dels Jocs de

15. Hi ha autors com J. V. Foix o Salvat Papasseit que tenen una vida literària plena lluny —i de vegades en contra— dels Jocs Florals; malgrat tot, hem de pensar que encara trigaran bastants anys a ser considerats fora d'alguna marginalitat literària barcelonina. També veiem que autors tan poc *floralescos* com Riba o Folguera participen en diversos certàmens d'arreu del país.

16. El 1918, per exemple, segons la crònica que publica *La Veu de Catalunya* d'una conferència seva, Carner encara distingiria tres etapes en la història de la literatura catalana recent, i donaria la pre-

Víctor Balaguer i de tots els vicis que arrossegava es demana «[q]uè esdevindria de la literatura catalana [...] quan manqués un catedràtic d'Institut per a guanyar el darrer brot de taronger d'or o argent» (Carner 1986 [1913]: 123). Per al Carner de 1913, el poeta continua sent «l'entranya més íntima i genuïna del poble», però ha d'optar per la llibertat en la mesura que «[l]a poesia és l'obra més perfecta del món en el sentit que és la menys tributària de la contingència» (Carner 1986 [1913]: 122). El poeta ha de tendir a rejevenir «la llei comuna dels homes» (Carner 1986 [1913]: 122), això és, que ha d'enfortir la normalitat de la comunitat en la mesura que aquesta comunitat és *normal* i ja ha pres consciència de si mateixa com a particular dins el marc de les comunitats particulars. La poesia d'*ara* només pot existir dins aquest marc de normalitat —encara que sigui, en alguns aspectes, aparent i precipitada. Idealment, el 1913, el context social en el qual ha d'escriure el poeta és «[l]'organització creixent de la vida catalana, la frisança barcelonina» i ja no la Festa que la prefigura (Carner 1896 [1913]: 124). No per això deixarà de participar-hi, en part, perquè els Jocs esdevenen durant aquells anys una veritable font d'ingressos per a autors com ell (veg. Sagarra 1930a).

2. IDEES ENTORN DE REINA DE LA FESTA: ALGUNS PAPERS D'ENTRE 1904 I 1908

2.1. Entre 1906 i 1908, Carner va escriure cada any un article dedicat a la Reina de la Festa dels Jocs Florals de Barcelona a *La Veu de Catalunya*. Són textos de to, sobretot, sorneguer i galant, i que serveixen per assenyalar una figura dels Jocs Florals que, malgrat haver estat pensada per incloure a la Festa la meitat femenina de la població —en la mesura que tant jurats com premiats eren (i havien de ser, gairebé diríem) homes—, tenia una transcendència mínima i, a l'últim, una funció gairebé decorativa. La Reina només era l'*altra necessària*, l'element que evitava que la Festa es convertís en una celebració dels homes amb els homes; i calia que la societat hi fos representada sencera. Amb aquests tres articles, al costat d'alguns dels discursos floralescos que pronunciarà entre 1904 i 1908,¹⁷ Carner mira de plantejar la funció diguem-ne metafísica d'aquesta figura —de la qual n'arribarà a dir que (amb la Cort d'Amor) és l'«essència de la festa» (Carner

ponderància dels Jocs només en la segona: «Si mirem la posició actual de la llengua catalana ens serà fàcil de distingir tres períodes. El primer és el que podríem dir-ne l'etapa acadèmica, el d'En Milà i Fontanals, sota la suggestió de Walter Scott, el dels Jocs Florals, el d'En Víctor Balaguer i d'altres. L'altra etapa, del realisme, d'En Verdager, d'En Guimerà i d'altres. I l'etapa actual, en que es va de dret a la consolidació de l'idioma, en quant pugui ésser instrument apte per totes i les més exigents necessitats de la civilització» (Redacció LVC 1918: 9).

17. Carner pronuncia, com a mínim, cinc discursos en diferents Jocs Florals. El discurs presidencial a Berga (1906); i els discursos de gràcies a Moià (1904), Capellades (1906), Barcelona (1907) i Igualada (1908). Al discurs de gràcies dels Jocs Florals de Palma de 1910 la idea encara hi és present en la comparació, de passada i com a salutació, de la Reina de la Festa com la Nuredduna de Costa i Llobera. Vd. ANNEX 4.

1906b: 2)— dins el microcosmos dels Jocs Florals —per tant, performàticament, gairebé s’hi tractarà com a epítom de la funció de la dona dins la Catalunya Ideal.

El 1906, Carner, després de saber el nom de la Reina d’aquell any, que va ser Carme Amat i Matas, escriu:

Y totseguít s’ens es feta present a la imaginació la Llotja esbelta, plena de flors, impetuosa-ment invadida de frescor y de joventut. Y la gent plena de vivacitat, contenta de sentirse l’esperit tan amplement obert a una emoció poètica inusitada.

Y en aquella llum hermosa, forta, daurada, de debó «reyal», el redressarse de tothom, el guaytar ávidament, vulnerant àdhuc les lleys del equilibri, onejant les testes ab veritable emoció... La Reyna avansa!

Es la personificació de les perennes belleses invencibles, en una deliciosa y momentània bellesa corpòria als encisos de la qual tothom se ret. Es, com ha dit esquisidament l’Alomar, la sibilla d’un poble renaixent que ceneix al bell idioma la *mística corona de l’alta joventut*... (Carner 1906a: 2)

La Reina de la Festa no només encarna la Bellesa, sinó que, acompanyada per l’aura del lloc i del moment, també encarna, des del seu tron, el guiatge del «poble renaixent» a través del guiatge de l’idioma d’aquest poble en la seva expressió més ideal, que és la poesia. Com dirà al cap d’uns mesos en el discurs presidencial dels Jocs Florals de Berga, la poesia «acompleix encara en els pobles una missió parecuda» a la de la paraula de Déu, que, «penetrant els cors, l’infame i esvalotada confusió, asserena, reparteix i harmonitza. Ella dóna a cada cosa la seva manera i raó d’esser, les oposa entre elles i les hi adjudica privilegis distints, unificant-les, però, en una bellesa suprema» (Carner 1986 [1906]: 43).¹⁸ A la primera dècada del segle xx, per a Carner, els Jocs Florals encara podien servir a la societat catalana d’«instància de representació en què projectar-se» i de «mirall idealitzador i opulent on reflectir-se com a subjectes protagonistes dels seus afers» (Domingo 2018: 155). Els Jocs eren encara un lloc en què Catalunya es podia representar i projectar desvinculada de qualsevol altra realitat que ella mateixa, i l’eina més directa per a aquesta representació i projecció era la llengua. I això també ho entén Carner: la llengua és el fonament i el que amalgama diguem-ne ètnicament un poble, però la llengua no és tot just el punt de partida, cal una *actitud* i unes idees de construcció social en els seus individus; i per al Carner d’aquells anys (i per molts dels seus contemporanis) això passava per diferenciar en què consistia aquesta actitud pel que fa als homes i pel que fa a les dones. Dins el Joc dels Jocs Florals això suposarà també les seves representacions: els homes (majoritàriament) seran els encarregats del pensament i de l’acció, del jurat i de la creació, del moviment, per tant; i les dones (representades per la Reina de la Festa) hi seran un element estàtic, inamovible: el botó de la roda al voltant del qual hi haurà el canvi —de premisats, de lectures, de discurs, d’accions: d’homes— que és el transcurs de la festa.

És partint d’aquesta idea de fons que, quan unes línies més avall, en l’article de 1906, escriu «¡Oh Bellesa! Tú has presidit la nostra ressorgensa. Heus aquí la glòria, l’orgull juvenivol del Catalanisme» (1906a: 2), Carner ens fa evident la corrua de substitucions

18. El paral·lisme entre la paraula de Déu i la poesia de Carner ja el feia servir a l’inici del «Discurs de Gràcies» que va pronunciar als Jocs Florals de Mojà de 1904 (veg. Carner 1904: CLXIV).

que hi ha en la Festa dels Jocs. La Bellesa hi és, en un darrer grau d'abstracció, l'Ideal del país, presidint, conscientment o inconscientment, el dia a dia dels individus del poble, transcendits «d'una joia íntima [...] d'ésser catalans» (Carner 1914a: 322); en l'individu hi ha l'*aspiració* —mot caríssim carnerià d'aquests anys— «que no calla mai més de la vida quan ha entrat dins el cor» (Carner 1914a: 322).¹⁹ L'Ideal presideix el ressorgiment d'aquesta *aspiració* en els individus i en el poble perquè n'és la fi a aconseguir.

En un grau intermedi, la Bellesa hi seria com a substitució de la Poesia, com a primer element de realització d'aquest Ideal i com a primer moment ordenador —civilitzador— del poble, espiritual i material. Al discurs de Berga llegim, en aquest sentit —en copio un fragment una mica llarg per veure'n, també, el to—:

Quina és aquesta veu que ressona per damunt de nosaltres, simbòlica, prodigiosa i transcendental, atraient-nos a la Divinitat, abrandant-nos amb valenties d'epopeia, fent-nos forts en la raça, dant-nos l'esgarripança de la pàtria, recordant-nos les reivindicacions i les justícies? Es certament la de la Poesia, que decideix la sort dels pobles; el so de la lira del diví Orfeu, fundador de ciutats; i la Poesia essent estada ella sola el motiu de què pedres vinguessin sobre pedres, i casals i murs fossin bastits, no abandona jamai l'obra de la seva creació, li conserva tothora la natural essència, en purifica i exalta els compostos, i ateny cada vegada més nobles ideals guiant l'ànima popular en una ascensió indefinida per la llum.

[...] les civilitzacions i els imperis es mouen només en virtut de la Poesia, i les superbes acometivitats dels polítics, les brillants conquestes de les armes, els guanys desbordants dels hòmens d'afers, els somnis deliciosos dels artistes, només neixen, coexisteixen i s'unifiquen en incomparable conjunt nacional mercès al verb d'un poc qui és estat capaç de fer rajar la font de l'energia, i consegüentment de la victòria, de les mateixes àrides roques d'un desert d'indiferència, de les mateixes tombes del desengany i de l'oblit.

Catalunya, nostra Mare, ha reviscut a l'evocació que infalliblement reïx. Contempleu el miracle de la Poesia (Carner 1986 [1906]: 43-44).

La Poesia —el verb conscient de ser-ho a través dels seus poetes, ordenat i ordenador— presideix el camí cap a la consecució de l'Ideal de Catalunya en la mesura que és el verb —el verb del lloc— la cosa que fa que els individus que viuen i *actuen* en el desordre es puguin ordenar com a comunitat —civilitzar. La Poesia és la materialització d'aquesta «energia» —mot també utilitzat sovint per Carner aquests anys—, que crec que l'hem d'entendre com a l'*enèrgeia* aristotèlica, és a dir, de procés actiu cap a la realització del *si mateix*; és l'activitat que du a una consecució. La Poesia, doncs, és constatació i anunciació d'un Ideal a *acometre* —que per al Carner d'aquests anys, i com es pot sobreentendre en el discurs de Berga, té alguna cosa de la Ciutat de Déu—, i neix d'aquesta energia original, que funda els pobles en la seva unitat nacional, i, en la civilització, els manté també arranats a aquest primer moment d'existència, impulsant-los des de baix i fent-los mirar enrere, diríem (veg. Carner 1986 [1908]). La Poesia presideix la constatació d'un *nosaltres* en els individus d'un poble, el funda (Carner 1986 [1908]: 76-77), i presideix «la nostra ressorgensa» com a catalans perquè n'és el primer motor. En aquest punt —i en d'altres, com veurem més endavant— sembla clar que Carner té present el

19. Al mateix «L'èxit i la immortalitat» Carner arriba a parlar de «misticisme patriòtic».

text «Els Jocs Florals» de Gabriel Alomar (publicat el 15 de maig de 1903 a *Catalunya*, revista que dirigia Carner mateix, però aparegut uns dies abans, el 9 de maig, al diari mallorquí *La Tarde*). En el text, Alomar parla així de la funció del poeta i de la Poesia per a la formació i afirmació dels pobles:

Los grandes movimientos sociales se inician en las estrofas de los poetas, en el sentimiento, vago todavía, pero fecundo y de infalible intuición, de los videntes, de los evangelistas; y de ellos lo recoge, amplificándolo, parafraseándolo, definiéndolo, la intelectualidad de los pensadores, antes de que tome cuerpo y se encarne en la voluntad enérgica de los apóstoles y los grandes guías. Pues bien: los Juegos Florales de Barcelona han sido el primer aleteo, el primer latido de la resurrección de Cataluña (Alomar 1903: CCCLXXXVII).

Els primers paràgrafs de «De l'acció dels poetes a Catalunya», de fet, semblen gairebé una paràfrasi d'aquest fragment. No cal dir que Carner —amb Alomar—, com dirà a l'article «A propòsit dels Jocs Florals d'enguany» (i més tard a «De l'acció dels poetes a Catalunya»), se situaria en aquest diguem-ne segon moment del sosteniment de Catalunya: passat el moment de la «infantesa» del país (Carner 1986 [1908]: 77) —que és el moment dels homes de la poesia i del desvetllament intuïtiu—, ara tocava deixar pas als homes de pensament i als homes d'acció —i així els poetes podien escriure no per *fundar* (una llengua, un poble), sinó per *construir* una literatura; ja no són centrals, però sí que són necessaris en la mesura que, per la llengua, encarnen la veu del poble: tenen cura de l'ordenació i eixamplament de la llengua i, per tant, de l'ordenació i eixamplament de les seves possibilitats en la mesura que són part de la comunitat que la llengua agombola.

Finalment, en el discurs, i en un grau primer, de presència física, que permetria la resta de substitucions, la Bellesa hi seria com a substitució de la Reina de la Festa —que és la figura que permet tota la resta de substitucions—; primerament a partir del verb *presidir*, perquè és la Reina de la Festa, qui presideix, de fet, els Jocs Florals, que són la marca material més evident, per simbòlica, del ressorgiment del país. Per un dia, retòricament, la Catalunya Ideal podia prendre forma i cos i, en la seva essencialització màxima, com vèiem més amunt, asseure's en el tron de Puig i Cadafalch; és per això que Carner, en l'article que li dedica el 1908 («Per Madona Reina de la Festa d'Enguany»), pot escriure:

Nova Regina—vinguí a dir—puig us posen en una mena d'altar, jo us adreçaré una mena de pregació. Benèhiu nostra civilitat naixenta. Convertiu en una amable estrofa l'aldarull de les nostres gentades. Feu que'l poble, per admiració de la vostra bellesa, esdevingui pietós y contemplatiu. Deu elegant inspiració als poetes. Multipliqueu la finesa de les converses (Carner 1908a: 1).

La Reina de la Festa, als ulls (retòrics, simbòlics, diguem-ne com vulguem) de Carner es torna una mena de marededeu trobada²⁰ que té el poder d'obrar el miracle de la civilitat

20. El joc amb la Mare de Déu, Carner el juga ja al «Discurs de Gràcies» dels Jocs Florals de Mojà: «Hermosa verge, vostres mans ens ofereixen els guardons, vostre esguard ens dú a revolades vers aquell foc qui engendra l'imortalitat. Un poeta us ha donat flors y tot un poble us en demana» (Carner 1904: CLXV).

i de l'ordre —no en va actuar amb «les gentades» com actuen els poetes amb els mots de la tribu, que els ordenen en versos i estrofes.²¹ Carner, com deia, no fa altra cosa que donar a la Reina de la Festa la funció de centre de representació al voltant del qual orbiten per un dia els ideals que encarnen els Jocs i, a l'últim, la Catalunya que es mostra amb «l'orgull juvenívol del Catalanisme» (Carner 1906a: 2), un catalanisme que és, sobretot, el catalanisme polític de Prat de la Riba, però que és l'herència del catalanisme literari de la Renaixença.

A l'inici de l'article de 1906, Carner, com vèiem, evoca el poema «A una reina de la festa», també de Gabriel Alomar. Al text, la figura de la Reina de la Festa es tracta com una sibilla: hi és un oracle que assenyala i guia el poble «renaixent» cap al futur, però que, al mateix temps, està amarada d'aquella llatinitat i mediterraneïtat tan cares al moment, una llatinitat i mediterraneïtat que no deixen de ser l'evocació d'un passat ideal que es lliga a l'ancestralitat del «vell idioma», que és la testa del poble, el lloc d'honor on la reina-sibilla ceneix «la mística corona de l'alta joventut». L'idioma és el garant de la tradició i l'element més palpable i més fondo de l'esperit del poble i, per tant, n'és també el fonament per al progrés i la civilització.²² En el poema d'Alomar —i aquest és el fil que estira (mig amb sornegueria i mig amb serietat) Carner—, la Reina de la Festa tindria, simbòlicament, una funció semblant a la d'una sacerdotessa enmig d'un culte a Apollo, posem per cas, però, en lloc d'embriagar-se del déu, s'embriagaria —serenament però— d'aquella idea de Catalunya a què els catalans, sense saber-ne gaire la forma final, *aspiren*. Al discurs de gràcies d'Igualada de 1908, Carner ho diu així: la Reina de la Festa i la Cort d'Amor que l'acompanya són «com una personificació miraculosa de tots aquells ideals may definits, de totes aquelles aspiracions may aquietades, hont se trova la causa deliciosa y crudel de la vida dels homens» (Carner 1908b). (El que separa l'actitud romàntica d'Alomar de l'actitud cívica de Carner és aquest *com*). És una visió de la Reina de la Festa que Carner ja havia de tenir present de l'article en castellà de Gabriel Alomar que citava més amunt. Alomar resumia així —amb molt més d'abrandament i molta menys ironia que Carner— els atributs de transcendència de la Reina de la Festa:

que el Eterno Femenino, personificado en la desconocida que este año consagrará la fiesta desde el trono presidencial, bajo el rayo de sol que ampara todas las princesas de la leyenda madre, ungida de luz la gentil cabeza, cubierto el pecho de flores como un nido de madrigales y de idilios, derrame sobre el pueblo reunido a sus pies la gracia protectriz, santificadora de todas las empresas humanas (Alomar 1903: CCCLXXXVII).

La transcendència i abrandament romàntic d'Alomar figuren una Reina de la Festa que, en ser-ho, perd alguna cosa de la seva personalitat i de la seva humanitat concretes —el *desconocida* és prou clar en aquest sentit. Per Alomar, la Reina de la Festa és alguna cosa així com la garant del *Volksgeist*, que es mou entre l'agre de la terra i la urbanitat

21. La metàfora de la construcció nacional com a *epopeia*, per exemple, també la hi llegim més d'un cop (veg. Carner 1906b i Carner 1914a).

22. En el text de 1903, Alomar, per exemple, escriu «por la boca de los poetas, habla la tradición, la abuela tradición, el alma oculta de las naciones» (Alomar 1903: CCCLXXXV).

més aristocràtica. Carner, per la seva banda, tot prenent-ne l'esperit, anteposarà l'exemple civil concret al joc retòric transcendental, és a dir, el símbol al valor simbòlic —anteposarà la dona concreta a l'Etern Femení, però sense oblidar-lo—, i per això no deixarà de dedicar els tres articles a *La Veu de Catalunya* a les persones concretes que ostentaran la posició de Reina de la Festa.

En aquests textos —i en els discursos floralescos, potser de manera més evident— hi ha una retòrica apresada de la *donna angelicata* i els seus derivats. Ara bé, com apuntava, per Carner la Reina de la Festa no serà mai una dona *només* idealitzada, vista i no vista en sortir de missa, sinó que és una dona cívicament i moralment compromesa (o, si més no, plenament imbricada en la societat), tractada sempre entre la galanteria i la ironia. Si hi ha una transcendència (sempre entre parèntesis, sempre invocada des de la ironia),²³ s'ha d'evocar des de la vida pràctica, que és el lloc real per a la construcció d'alguna cosa. En l'article de 1907, «A la Reina de la Festa» (signat amb el pseudònim Oleguer Recó perquè aquell any Mn. Llorenç Riber, guanyador de la Flor Natural, havia delegat a Carner l'elecció de la Reina), Carner esbossa aquest capteniment exemplar de la futura Reina de la Festa, que es podria resumir amb la «gràcia» i la «gentilesa»:

Car la bona gracia es dó sobreexcel·lent en una Sobirana, y, ella, juntament ab la vostra gentilesa, us fa invencible. [...]

Sia donchs lloada la bona gracia que poseu en tota cosa; en la pietat, en la joia, en el fresch parlar, en el riure ahont sona vagament un picaroleig infantívol, en la lluminosa simpatia del esguart, en la posa del cap tan escaiguda —entre aquiescent y maliciosa (Carner 1907a: 1).

Àgata Sanllehy és una barcelonina exemplar —llavors ja vindran l'aura de la Festa dels Jocs Florals i la retòrica a fer evidents els aires de transcendència que emanarien de l'exemplaritat. A l'article de 1908 també lloarà Maria Ricart perquè «Ama les venustats literaries, y àdhuc n'és una subtil escatidora» (Carner 1908a: 1). La civilitat concreta és assumible per les barcelonines; i si la civilitat és el camí cap a l'ideal femení de què parla Carner quan parla de la Reina de la Festa, arribar a ser-ho, arribar a ser la Reina de la Festa, pot ser, fins i tot, una cosa desitjable per tota dona: un petit triomf individual i ciutadà —un mirall i una projecció— que arrossega tota una idea de ciutat (i de país), i, amb ella, tota una moral. En el gest concret hi ha la *representació* de l'Ideal en la mesura que la dona concreta que fa de Reina de la Festa *representa* «la molt graciosa feminitat» (Carner 1908b).

És en el «Parlament de comiat» que pronuncia a Igualada quan fa més evident aquesta participació del comportament i del gest d'aquella Bellesa —d'aquell Ideal cívic:

Vosaltres, dones gentils [les de la Cort d'Amor, amb la Reina de la Festa] qui heu rebut la besada inmaterial de l'art suprema, esdevindreu d'una bellesa mes gran. Els ayres clars, el sol de primavera, el ví d'or, el caminar per entre vergers, podran augmentar vostres encisos,

23. En el camp de la vida diguem-ne real, Carner, el 31 de gener de 1907, escrivia a M. Antònia Salvà el següent: «Per no fer res, no faig ni l'amor. No he passat ja may en matèria femenina d'una contemplació entre idealista y picaresca» (EC3: 222).

però la Bellesa no té pas un origen material, y may assolireu mes que una hermosura fada i grollera, caricatura de la Bellesa, si no us asserena i eleva les mirades la dolça contemplació, si la vostra paraula no es escullida com la tumbaga de vostres dits, si en el mohiment adorable y armoniós dels vostres cossos no hi [ha] un principi d'excelsitut espiritual que us faci de tothom enamoradores y no pertorbadores de ningú (Carner 1908b).

Si la bellesa no és material, és moral; i la vida moral només es *mostra* per les maneres de fer.

2.2. El pensament entorn d'un ideal femení del moment, d'una dona implicada moralment en la construcció del país, amb una quotidianitat que també cerca una transcendència social (potser puntual), tenia un petit marc en algunes de les gloses de 1906 d'Eugeni d'Ors —i, finalment, en la concepció de la figura de *La ben plantada* i de les «oceànides» en general (veg. Murgades 2020: 435-438). Ors dedica tres gloses a Carme Amat, Reina de la Festa dels Jocs Florals de 1906: la primera («Elogi de Carme Amat», del 5 de maig), anterior a la festa, la celebra com a amant de la música i com a «gentil escoltadora»:

En tant, els ulls de la gentil escoltadora vagabundegen... Vagabundegen! Si, certament. Els més hàbils y aplicats investigadors no han sigut prou subtils pera esbrinar en ells una o altra decidida direcció. Se diria que la Reina Carme, quan oeix música, no mira altra cosa que... la música. La música vivent en les invisibles visions que vaguen per l'aire. Y, si en algunes mortals formes arriba l'esguard a fixar-se, és amb repartiment tan imparcial, tan equitatiu, que massa clarament revela que lo que en elles el logra reposar, no és la llur materialitat contingent, sinó l'ideal Arquetipus, la eterna Perfecció formal que hi dorm al fons... (Ors 1996: 107-108).

La idea, amb menys matisos diguem-ne metafísics que en els textos de Carner, és la mateixa: hi ha un gest que fascina, i fascina perquè *amaga* alguna cosa més alta, una perfecció (moral, ciutadana), i el *model* d'alguna cosa que és una certa condició de «sobirana» (en un sentit moral i de *naturalesa* diríem); per tant, de persona òptima per ocupar la posició de Reina de la Festa —per fer que Catalunya, d'alguna manera, s'hi emmiralli. La segona de les gloses («La roba de Carme Amat», del 7 de maig), més breu, està dedicada al vestit que duia Amat durant els Jocs: perfecte, tant per al lluïment del seu «cos gentilíssim» com per al lluïment de la festa mateixa; era la reina amb el seu vestit qui il·luminava la Festa. És en el tercer article («Encara sobre les catalanes hermoses», del 9 de juny), inserit dins la sèrie que Ors dedica a parlar d'una possible «Galeria de catalanes hermoses»,²⁴ quan veiem que la fascinació que genera el gest de Carme Amat, exemple de dona hermosa i de dona il·lustre, té un *efecte* damunt del poble; escriu Ors:

24. Ors presenta la creació de la «Galeria de catalanes hermoses» en la «Glosa» del 26.03.1906 («Bellesa regina») i l'acaba de presentar en la del 06.04.1906 («Galeria de catalanes hermoses»): «Imagino per a la realització una cosa així: —un cop l'any els nostres pintors tindrien una festa de pàtria, art i galanteria. —¿No la tenen els poetes? ¿No la tenen, a hores d'ara, els músics, també? ¿Per què no els

Un significatiu episodi dels aconeixements d'aquests últims dies és prou eloqüent en així. Parlo de l'ovació tributada pel nostre poble, en el curs de la manifestació de la Solidaritat Catalana, a la Carme Amat, Reina de la Festa dels Jocs Florals... Aquella sola ovació basta pera demostrar com son fecondes en la vida certes propagandes sentimentals, que, al primer esguard dels ulls frívols, podrien aparèixer com estèrils (Ors 1996: 147).

En el context polític, l'ovació a Carme Amat és una ovació col·lectiva *sentimental* —és a dir, inconscient— a la bellesa de la Reina de la Festa, i, per tant, a l'ordre ideal del país; és una ovació a un símbol de la civilitat de la pàtria construint-se. És una ovació a la cosa perfecta que rau al fons del gest de Carme Amat —i de la qual n'és símbol—, que és la idea de Catalunya que representa la Solidaritat Catalana de Prat de la Riba. A la manifestació potser hi ha hagut el discurs polític que presentava unes idees, però ha calgut la presència de l'esguard, diríem, per *fer-les evidents* al poble.

Laia Martín ha resumit molt bé l'interès simbòlic d'Ors per la figura femenina (centrant-se, sobretot en *La ben plantada*, que encara s'havia de perfilar, al llarg de les «Gloses» de l'estiu de 1911), i el planteja en dos punts. El primer és «l'apostolat pràctic (la dona és agent de civilitat)»; la dona és qui educa els infants i qui té cura del bon funcionament del nucli darrer de la societat, que és la família. El segon seria «de caire més profund: les dones són les mares, les que transmeten i reproduïxen la Raça. Raça que té una vessant essencial: l'estètica (reproduïxen la Bellesa clàssica i mediterrània). I estètica ja implica Cultura: és *fer* Bellesa, crear a partir del Caos, ordenar sota l'imperi de la voluntat» (Martín 1984: 37). L'educació moral del poble passa per una educació estètica. Sens dubte els textos de Carner d'aquests anys participen d'aquesta concepció de la dona en la societat catalana, que, com també indica Martín, és més o menys transversal als autors que en diríem noucentistes (Carner, Ors, Guerau de Liost, etc.). És una concepció que té a darrera l'«Etern Femení» que apareix als versos finals del *Faust* de Goethe (veg. Murgades 2020: 435-438), una idea que a finals del XIX, amb la generació d'Alomar —com hem vist— i Maragall,²⁵ ja generava una gran atracció.²⁶ És la idea de la dona redemptora, portadora d'eternitat, que *contempla* ingènuament alguna mena d'absolut (per això la Mare de Déu n'és l'exemple més perfecte), i que a través del gest —de l'esguard— acompanya l'*acció* de l'home, de l'heroi —la metàfora bèl·lica (de la justa de poetes, per exemple) és presentíssima en aquests textos carnerians. En la dona, com en la poesia, tot s'expressa de forma intuïtiva; i tant la dona com la poesia tenen una funció de deixondiment de l'altre; hem d'entendre, però, que només són indicadors del camí a fressar, mai

pintors? —Aquesta festa consistiria en la celebració d'una Jocs, d'un concurs. Algú —que bé podria ser l'Ajuntament de Barcelona, antic protector d'institucions semblants— destinaria una quantitat per a premi i adquisició del *més artístic retrat d'una bella dona catalana*. —Foren així dos els elements a atendre en la tria: hermosura del model; valor de l'art pictòrica» (Ors 1996: 75). Ors insisteix en el tema amb les gloses del 07.04, 09.04, 10.04, 16.04 i 17.04.1906; després el tema tornarà a aparèixer puntualment.

25. És fàcil de plantejar —i segurament s'ha fet— aquell «basta una noia amb la veu viva | per redimir la humanitat» sota la idea d'Etern Femení.

26. El 1904, per exemple, Guerau de Liost guanya el segon accèssit a la Flor Natural dels Jocs Florals de Barcelona amb un conjunt de poemes amb el títol, precisament, de «L'Etern Femení», en què, sota l'empara de la Mare de Déu, repassa i idealitza les edats de la dona.

agents del canvi, diríem. Per tant, hi ha d'haver un després: «De la visió cal passar a la realització» —escriu Carner—, que és la cosa dels homes —i ho escriu tot estrafit «algunes veus autoritzades» del moment que optarien per l'abandó dels Jocs (i de la poesia) un cop s'havia encarrilat la construcció *activa* del país (1986 [1908]: 76). Cal arribar a aquesta *realització* de després, però s'ha de fer sense oblidar la part de la *visió* que l'ha propiciat. Com passa amb les derivades dantesques de la *donna angelicata*, l'home s'acompanya de la dona com a *altra absoluta* d'ell mateix, que l'ajuda a aconseguir-se i a aconseguir la seva fi per via de l'acció. Ara bé, si per les laures i les beatrises de sempre i arreu aquest acompanyar cap a un compliment d'alguna cosa es feia des d'una acorporalitat, de la mena que fos, i per Maragall o Alomar aquesta ja pot *acompanyar* plenament dins la terrenalitat i la presència física —encara que amb regust impersonal—, en la generació d'Ors i Carner ja ho farà des de la circumstància, des del gest efectiu i pràctic exemplar, és a dir, des de la ciutadania concreta. És per aquesta raó que Ors i companyia no veuen en la figura de la dona només la projecció del jo de l'home, sinó la projecció del nosaltres: la dona es representa a si mateixa com a sostenidora i nodridora de tota collectivitat (família, país, civilització); és a dir, que cada dona representa la seva idealització, finalment, com a mare del seu poble sencer i en l'«eternitat» —és el procediment metafòric invers al que fa Carner quan parla de «Catalunya, nostra mare» al discurs dels Jocs Florals de Berga (1986 [1906]: 44).

El Carner d'aquests anys —igual que l'Ors que promou la «Galeria de dones hermoses»— és prou clar en la idea que l'homenatge i el reconeixement a la dona catalana serveix per mirar de representar l'ideal a través de l'aura dels contextos —ja sigui presidint simbòlicament els Jocs, ja sigui tenint un retrat penjat a una galeria noble de la ciutat— com a eina de propaganda didàctica i moralitzant per a la resta de dones i, per tant, per al país sencer. En l'article de 1906, per exemple, Carner no s'estava de reclamar un augment de la presència i «veneració» de la Reina de la Festa, no només pels Jocs com a institució, sinó per la ciutadania mateixa —i especialment per les dones (veg. Carner 1906a: 2).²⁷ I el 1907, a «A propòsit dels Jocs Florals d'enguany», no s'està de reclamar per a l'etapa dels Jocs que llavors començava un «exaltament cortesà de la feminitat» (Carner 1986 [1907]: 55); és un *exaltament* que ell mateix inicia amb la incorporació de la Cort d'Amor a la Festa de Barcelona i amb la proposta (no reeixida) de donar a declamar els textos guanyadors a diverses dones, entre elles, actrius reconegudes (veg. Redacció LVC 1907a: 3). Si hi ha una presència més gran de la Reina de la Festa i de la feminitat,

27. «Jo estich segur de que'ls Consistoris dels Jochs Florals aniran tendint cada any més a enriquir la supremacia de la Reina y a fer lo més amples y imponents possibles els ritus de la nostra veneració. Però també ha d'ésser la gent, la gent catalana amiga del Art, l'Amor, la Pàtria qui instauri belles usances a llahor de la Reina, y li fassi reyaltat tot el reste del dia desde que ella surt de Llotja. No sé quins plahents ensomnis me venen: un present sumptuós ofert per les dones catalanes en significansa de llur adhesió a l'Escullida; cants dels infants a la Bellesa, qui s'adresa en una personificació adorable; mil varis homenatges serenament apoteósichs».

Com a precedent d'això, en el número de *Catalunya* dedicat als Jocs Florals de Moià de 1904, el primer poema que hi llegim és una «Endressa. A la Reyna de la Festa» de Rafel Masó, que hi havia guanyat la Flor Natural (Masó 1904). És altament versemblant pensar que el poema va ser escrit a instància de Carner.

hi haurà una presència més gran de l'exemple, que, recordem-ho, no és només per a les dones del país, sinó per a la societat en general.

Al final del discurs de gràcies dels Jocs Florals d'Igualada de 1908 és el lloc on més clarament advocarà per aquesta idea d'homenatge a la dona i exemplaritat pública:

Nosaltres, els poetes, guardonant la vostra amistat us aclamarem Regines no solament en aquestes festes, sino en tota la complexitat de la vida social, ahont vosaltres, testimoni de les nostres continues batalles, heu de ferhi presidir un sentit superior de galania, com si assistissiu a un torneig heróych. Y en cap de les lluytes empreses per la nostra gloriosa y amada Catalunya, en tots els camps de la civilisació, podrèm assolir joya total si, haguda la victòria, no us veyem a vosaltres en el trono de la pau oferintnos l'amor cobejat, l'amor qu'es ordenació a la fi de totes les coses, occeà ahont totes les contingències febrejen incessantment per arribar (Carner 1908b).

No cal dir que, malgrat aquests moments diguem-ne de reconeixement, es tractava d'una visió de la dona que la mantenia allunyada de tota presència pública real i de tota acció política institucional; i això és el que denunciava Carme Karr a Ors des de *Joventut* el setembre d'aquell mateix 1906. Karr s'adreça a Ors, que des del «Glosari» havia escrit diversos textos didàcticomorals sobre la funció social de la dona catalana en la línia que vèiem fa un moment. Escriu Karr:

Vostres gloses ens han parlat sovint de la dòna, pero sobre tot de la dòna hermosa: *de la Catalana hermosa*. [...] Y arribo —¿*Tarde y con daño*?— al seu propòsit: Vinch, *Glosador* galant i sincer, a demanarvos: què'n pensèu de la dòna catalana baix el punt de vostè de la Inteligencia —de la Percepció, —de la Cultura, de la Unitat social? [...]

¿Creyèu en la dòna Catalana fòra de la llar? [...] ¿Creyèu que *pot arribar* a la Fe de la dòna Catalana l'Intellectualisme modern tal com el sentiu? [...]

Aquí ahont les poques dònes artistes tenen més por que jo —encara— de tot. [...]

Aquí ahont les dònes qui escriuen —alguna d'elles certament millor y ab altres hardides volades que més de quatre mestres en Gay Saber y que algún *gran* novelista —català de testa grisa ab traduccions y tot...— *Aquí*, donchs, ahont dites dònes pera *poder* escriure les veritats de la vida vera, tenen d'amagar llur valenta y admirable personalitat sota una vergonyanta firma masculina...

Aquí... ¿qué *pot*, què *dèu* fer la dona? (Karr 1906: 584-585).²⁸

Karr reclamava un espai real per a l'acció de la dona dins la societat catalana. Fins aleshores el mínim espai de què havia disposat (que gairebé havia furtat, podríem dir), malgrat totes les limitacions per a la llibertat individual i d'expressió de les dones, bé havia donat resultats més que òptims, com Víctor Català en la novel·la o Lluïsa Vidal en la pintura. Per això, irònicament, Karr demana a Ors què *pot* i *deu* fer la dona *aquí*, és a dir, a Catalunya, si el model femení orsià era poc més que algú que té un capteniment *gentil* i que només pot aspirar a una certa «immortalitat» —a una certa transcendència social—

28. Veg. Julià (2020) per a un esbós de la polèmica. Per a una perspectiva sobre Karr en relació a la percepció de la figura femenina del moment, es pot consultar Pinatella (2023).

a través de «les bel·leses de l'art», quan l'artista (el pintor —o el poeta, si pensem en Carner—) immortalitzés «les bel·leses de la dona» dins l'obra acabada (Ors 1996: 77).

La crítica de Karr és segurament aplicable al Carner d'aquests anys, que encara triarà a deixar de banda aquesta mena de discursos sobre l'estatus cívic de la dona. És amb el temps que anirà rebaixant (si més no) la insistència en aquest tema: com apuntava més amunt, per exemple, en el discurs de Mallorca de 1910 la menció a la Reina de la Festa ja hi és gairebé formulari, i acaba desapareixent dels discursos de Lleida i de Badalona de 1914, per deixar pas a una mena de discurs més plenament polític.²⁹ De fet, el que sembla que deixa d'interessar-li, amb el temps, són els discursos didàctics i moralitzants, siguin de la mena que siguin. Al cap de poc, la dona ja passarà a ser només aquella *altra necessària* del poema, de vegades més desdibuixada, de vegades més concreta, a partir de la qual podrà jugar amb tota la corrua de tòpics de la lírica amorosa heretats de la tradició, i, sobretot, passarà a ser l'esca —també: de vegades més desdibuixada, de vegades més concreta— que propiciarà l'amor com a cosa psicològica viscuda per l'individu, i que cal indagar i perfilar amb el poema.

CONCLUSIONS

La vida literària de Josep Carner va estar estretament lligada a l'evolució dels Jocs Florals al llarg del segle xx. Carner creix com a poeta gairebé a l'empenta de la institució, que li serveix, primer, com a plataforma pública, i després com a banc de proves per a mirar de donar cos a la seva idea de vertebració del país a través de la literatura i la “intel·lectualitat” (com passa per exemple amb els Jocs Florals de Moià). Carner volia un país amb una capital forta (econòmicament, políticament, intel·lectualment), però que visqués acompanyada d'un conjunt important de ciutats mitjanes autosuficients; una Barcelona que pogués irradiar amb força a la resta del país per tal que el país, al seu torn, la pogués alimentar.

Amb els anys, però, Carner anirà deixant de banda la “confiança” en la institució com a articuladora del país i de la societat literària present i futura, especialment a partir de 1914, amb la negativa del consistori es nega a adoptar les normes de l'Institut d'Estudis Catalans. Passada aquesta data, si bé Carner continuarà participant en diversos Jocs, llavors ho farà cada cop més amb una voluntat, sobretot, crematística, fins al punt de desvin-

29. Amb tot, no és una retòrica que obli del tot. El 1920, per exemple, a l'article «Segon Llibre de Poesies d'Àngel Guimerà», llegim: «em plauria de veure cada any al costat d'En Guimerà [mentre rep la Flor Natural del Jocs de Barcelona] una noia gentil, símbol, arran dels cabells blancs del poeta miop i decantat, de la joventut eterna de la seva imaginació i la seva paraula, exemple, honorament i orgull de la pàtria, així com estímul de a tots nosaltres després de les pitjors crisis i depressions» (Carner 1920: 5).

Per exemple, el novembre de 1929 també publicarà un article sobre l'exemplaritat de la dona dins la societat: «Per què les dones reïxen» (Carner 1929).

cular-se'n progressivament un cop ja ha aconseguit una feina estable com a diplomàtic. El 1933, enmig de l'enèsima controvèrsia entorn de la funció i necessitat de renovació dels Jocs, Carner hi guanyarà la Flor Natural. Però serà en va: la institució que l'havia vist néixer i créixer, ara se servia del prestigi del poeta per mostrar vigoria davant d'una societat literària que ja la considerava, gairebé unànimement, caduca en molts aspectes.

Amb l'exili, refundats el Jocs Florals de la Llengua Catalana, institució i poeta tornaran a anar de bracet: part de la idea de reconstrucció i pervivència de la cultura del país —i, per tant, del poeta com a tal— passava per reeixir en les seves tasques respectives.

BIBLIOGRAFIA

- ALOMAR, Gabriel (1903, 15 de maig): «Els Jocs Florals», *Catalunya*, p. CCCLXXXV-CCCLXXXVII.
- ARTIGUES, Josep (2016): «Els Jocs Florals de Falset de 1902», *La Portadora. Revista d'Estudis Socials i Humanístics del Priorat*, 1, p. 9-26.
- AULET, Jaume (1984): «La revista *Catalunya* (1903-05) i la formació del Noucentisme», *Els Marges*, 30, p. 29-53.
- AULET, Jaume (1987, gener): «Els textos primerencs de Josep Carner. Un petit complement», *Serra d'Or*, 328, p. 47-49.
- AULET, Jaume (1989): *Josep Carner i els orígens del noucentisme*. Tesis doctoral. UAB.
- AULET, Jaume (1992): *Josep Carner i els orígens del noucentisme*. Barcelona: Curial.
- CARRERAS, Lluís (1908): «Joseph Carner», dins *Certamen Literari. Sabadell 1907*. Impremta de J. Canals Domenech, p. 46-47.
- CARNER, Josep (1904, setembre-octubre): «Discurs de Gracies [als Jocs Florals de Moià]», *Catalunya*, p. CLXIV-CLXVI.
- CARNER, Josep (1906a, 4 de maig): «La Reina de la Festa», *La Veu de Catalunya*, p. 2.
- CARNER, Josep (1906b, 29 d'agost): «Discurs de gracies [als Jocs Florals de Capellades]», *La Veu de Capellades*, p. 2. Vd. ANNEX 1.
- CARNER, Josep (1907a, 3 maig) [pseud. Oleguer Recó]: «A la Reina de la Festa», *La Veu de Catalunya*, p. 1.
- CARNER, Josep (1907b, 26 d'agost): «De la provincia», *La Veu de Catalunya*, p. 1.
- CARNER, Josep (1908a, 1 de maig): «Per Madona la Reina de la Festa d'Enguany», *La Veu de Catalunya*, p. 1.
- CARNER, Josep (1908b): «Parlament de comiat». Arxiu Comarcal de l'Anoia; Fons Gabriel Castellà, sig. doc. 373. Vd. ANNEX 2.
- CARNER, Josep (1914a, 23 de maig): «L'èxit i la immortalitat», *Catalunya*, p. 322-324.
- CARNER, Josep (1920, 31 desembre): «Segon Llibre de Poesies d'Angel Guimerà», *La Veu de Catalunya*, p. 5.
- CARNER, Josep (1929, 7 de novembre): «Per què les dones reïxen», *La Publicitat*, p. 1.
- CARNER, Josep (1986): *El reialme de la poesia*. A cura de Núria Nard i Iolanda Pelegrí. Barcelona: Edicions 62.

- CARNER, Josep (1986 [1906]): «Discurs als Jocs Florals de Berga», dins Carner (1986), p. 43-47.
- CARNER, Josep (1986 [1907]): «A propòsit dels Jocs Florals d'enguany», dins Carner (1986), p. 54-55.
- CARNER, Josep (1986 [1908]): «De l'acció dels poetes a Catalunya», dins Carner (1986), p. 76-95.
- CARNER, Josep (1986 [1913]): «La dignitat literària», dins Carner (1986), p. 122-132.
- CARNER, Josep (1994-2009): *Epistolari de Josep Carner*. A cura d'Albert Manent i Jaume Medina, 6 volums. Barcelona: Curial.
- CARNER, Josep (2024): *Poesia dispersa pròpia i traduïda 1896-1924*. Edició crítica de Jaume Coll i Llinàs. Barcelona: Edicions 62.
- CASACUBERTA, Margarida (2013): «Els Certàmens floralescos en el procés de construcció de la cultura del catalanisme. Els casos de Girona, d'Olot i de l'Empordà», dins Domingo, Josep M. (coord.): *Joc literari i estratègies de representació: 150 anys dels jocs florals de Barcelona*. Barcelona: IEC, p. 403-435.
- CLARÀ, Jaume (2002): «Els Jocs Florals de Moià de 1904», *Modilianum*, 27, p. 27-42.
- COLL LLINÀS, Jaume (2024): «Taula analítica», dins Carner (2024), p. XXVII-XLV.
- DOMINGO, Josep M. (2013): «Els Jocs Florals en la literatura catalana contemporània», *Catalan Historical Review*, 6, p. 179-187.
- DOMINGO, Josep M. (2018): «Renaixença i literatura catalana 1859-1893», dins CASSANY, Enric / DOMINGO, Josep M. (dirs.): *Història de la literatura catalana. Literatura contemporània: El Vuit-cents*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Barcino / Ajuntament de Barcelona, p. 153-198.
- FIGUERAS, Narcís (2015): «Els jocs florals i els certàmens literaris: expansió territorial i protagonistes en l'àmbit local. El cas de la comarca de la Selva (1895-1934)», dins *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Santa Coloma de Farners, amb motiu del centenari de les "Normes ortogràfiques" de l'IEC (25 i 26 d'octubre de 2013)*. Barcelona: IEC.
- FIGUERAS, Narcís (2021, juny): «Josep Carner i Lloret. Estiueig, literatura, memòria persistent», *Sesmond*, 20, p. 33-44.
- GAZIEL (1959): «Records d'una altra vida. El cant primaveral de Josep Carner», dins *L'obra de Josep Carner. Volum d'homenatge*. Selecta, p. 260-266.
- JULIÀ, Lluïsa (2020): «Carme Karr, l'ideal d'una vida (1904-1911)», *Haidé*, 9, p. 31-50.
- KARR, Carme (1906, 13 de setembre) [pseud.: Xènia]: «Carta Oberta endreçada a n'el glosador de La Veu de Catalunya: Xènius», *Joventut*, p. 584-585.
- MANENT, Albert (1988 [1969]): *Josep Carner i el noucentisme*. Barcelona: Edicions 62.
- MARTÍN, Laia (1984): *Aproximació a la imatge literària de la dona al noucentisme català*. Fundació Salvador Vives Casajuana.
- MARTÍNEZ SERIÑÀ, Arnau (1905, 7 d'octubre): «Jocs Florals de 1905», *El Poble Català*, p. 3.
- MASÓ, Rafel (1904, setembre-octubre): Endressa. «A la Reyna de la Festa», *Catalunya*, p. LXI.
- MONTOLIU, Manuel de (1905, 6 de maig): «Salt endarrera», *El Poble Català*, p. 1.
- MURGADES, Josep (2020). «Eugení d'Ors», dins CASTELLANOS, Jordi / MARRIGAR, Jordi (dirs.): *Història de la literatura catalana. Literatura contemporània: Modernisme*.

- Noucentisme. Avantguardes*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Barcino / Ajuntament de Barcelona, p. 428-449.
- ORS, Eugeni d' (1996): *Glosari 1906-1907*. Edició de Xavier Pla. Barcelona: Quaderns Crema.
- PINATELLA, Clàudia (2023). *Carme Karr i la cultura femenina*. Treball de final de grau. Girona: Universitat de Girona.
- PONS, Damià (1994): «El certamen literari d'Inca de l'any 1905», dins RAYÓ BENNÀSSAR, Pere / FULLANA PUIGSERVER, Pere / LLABRÉS I MARTORELL, Pere-Joan /, SEGUÍ PONS, Joana Maria / BARCELÓ CRESPI, Maria (coord.): *I Jornades d'Estudis Locals: Inca, 6 i 7 de maig, 1994*. Inca: Ajuntament d'Inca, p. 213-222.
- Redacció *Juventut* (1905, 11 de maig): «Els Jochs Florals d'enguany», *Juventut*, p. 6-8.
- Redacció *LVC* (1905, 8 de maig): «Jochs Florals de Barcelona», *La Veu de Catalunya*, p. 1.
- Redacció *LVC* (1907a, 1 de maig): «Darreres notícies: De Jochs Florals», *La Veu de Catalunya*, 2.889, p. 1.
- Redacció *LVC* (1907b, 13 de maig): «Els Jochs Florals d'Enguany», *La Veu de Catalunya*, 2.900, p. 1.
- Redacció *LVC* (1918, 1 de juliol): «L'Assemblea de la Premsa Nacionalista de les comarques tarragonines», *La Veu de Catalunya*, p. 9.
- Redacció *EPC* (1905a, 22 d'abril): «Els Jocs Florals», *El Poble Català*, p. 4.
- Redacció *EPC* (1905b, 29 d'abril): «El fallo dels Jocs», *El Poble Català*, p. 4.
- Redacció *EPC* (1905c, 6 de maig): «Els autors premiats», *El Poble Català*, p. 1-2.
- SAGARRA, Josep M. de (1930a, 28 d'agost): «Resurreccions lamentables», *Mirador*, p. 2.
- SAGARRA, Josep M. de (1930b, 9 d'octubre): «Magí P. Sandiumenge», *Mirador*, p. 2.
- SAGARRA, Josep M. de (1932, 25 d'agost): «Sobre els Jocs Florals», *Mirador*, p. 2.
- SALTOR, Octavi (1959): «Els Jocs Florals en l'obra de Josep Carner», dins *L'obra de Josep Carner. Volum d'homenatge*. Selecta, p. 153-157.
- SERRA, Rossend (1905): «Memoria del secretari», dins *Jochs Florals de Barcelona 1905*. Estampa La Renaixensa, p. 63-71.
- VELLVEHÍ, Jaume (2020): *En la construcció de la cultura del catalanisme. Els Jocs Florals de Mataró de 1904 i el certamen literari de la Nueva Constancia de 1905*. Treball de Final de Grau. Barcelona: UOC.
- VELLVEHÍ, Jaume (2022): «Els certàmens literaris de Canet de Mar (1902, 1907 i 1908)», *Sessió d'Estudis Mataronins*, 38, p. 162-178.

ANNEXOS

A continuació presento, primer, la transcripció de tres textos que van servir de discurs de gràcies de tres certàmens: els Jocs Florals de Capellades de 1906, els Jocs Florals d'Igualada de 1908 i els Jocs Florals de Palma de 1910. El primer i el tercer van ser publicats a la premsa de l'època i ressenyats en més d'una publicació. El segon es conserva

manuscrit a l'Arxiu Comarcal de l'Anoia, i és aquest text, que transcriu; Antoni Boada, divulgador i estudiós de l'obra de Verdaguer, ja l'havia copiat al cos del text de l'article «Igualada i un treball inèdit del poeta Josep Carner» (*Diari d'Igualada*, núm. 3.891, 03.12.1993, p. 34). Transcriu aquests textos en annex perquè no sembla que hagin rebut cap mena d'atenció per part de la crítica, i poden ajudar a entendre algunes de les idees del Carner d'aquells anys.

En la transcripció dels textos impresos, només esmento alguna errada puntual i en retoco la puntuació quan és necessari per a la comprensió del text. Pel que fa al text manuscrit, només en retoco la puntuació quan és necessari per a la comprensió del text.

El quart annex és la llista, tan completa com he sabut fer, primer, dels certàmens en què Carner va obtenir alguna mena de premi, i, després, dels certàmens en què va participar com a jurat.

ANNEX 1

Discurs de gràcies als Jocs Florals de Capellades, 15.08.1906

Discurs de gràcies.

[Josep Carner]³⁰

Mercès a tots. La manifestació de cultura y patriotisme qu' en dihem Jochs Florals, se forma, y aquesta és la seva major virtut, pel concurs de tot u de tothom; aquesta ratxada generosa de llum, de bellesa, de joventut, d' entusiasme tènua eficàcia tal que res pot serli hostil ni estranger. Perfums, músiques, bellugadiga de testes enriolades y encuriosides, heusaquí prestigis ben difícils de resistir. Y me sembla qu' essent ben lloables tants esforços realitzats, tantes proteccions otorgades, tants premis oferts, tants treballs inspirats, encare hi ha una cosa que cal remerciarla més que no pas tots els qui cooperen als Jocs Florals, y es la mateixa institució. Ella fou la benefactora de la nostra terra, la desvetlladora de nostre mohiment patriòtic, em comensament d' aquesta gloriosa epopeya, qu' are 'n som al plé. Al magnífic plé; ja que tots els germans oblidant antigues divisions, estreches de mires, se donen la superba abraçada de Solidaritat.

Y Vos, Senyora—Vos, Regina excelsa d' un poble conscient y lliure; y vosaltres, les seves dames d' Amor, sou la genuina encarnació de la Bellesa qui a fet tots aquets miracles y totes aquestes resurreccions; vosaltres sou dotades d' aquell poder immortal qui s' ensenyoreix ab una sola mirada del cor dels hòmens, qui motiva lluytes magnànimes, qui sona la benhaurança a la prosperitat.

Vosaltres, ahora qu' els catalans semblaven cedir vergonyosament en la seva Veritat i el seu Dret, al temps de la decadència de Catalunya, heu conservat la nostra tradició, heu seguit cantant les nostres cançons, heu seguit resant les nostres pregaries, heu servat á la llar qu' us es encomanada el foc sagrat que nosaltres hauriem deixat morir ab criminal indiferència.

Y quan la Renaixença ha començat, aleshores heu sigut vosaltres les qui assegurades en aquests llocs eminent d' Amor y Poesia mirífiques de bellesa heu pres; dit les nostres festes de revivalla,

30. Discurs no firmat. Tanmateix, per temes tractats i per to, ha de ser de Carner. D'altra banda, a *La Veu de Catalunya* (núm. 2639, 21.08.1906, ed. Matí, p. 2, «Jochs Florals de Capellades»), llegim: «En Joseph Carner llegí un discurs de gracies, remerciant tots els esforços y enaltint especialment la gloriosa presencia femenina als Jochs Florals».

y la vostra graciosa inclinació y la vostra gentil mirada han premiat als poetes, mes que no pas els premis u els aplaudiments, assegurant la continuïtat de nostra inspiració y els nostre fervor á la lluyta.

Perxó á vosaltres, essencia de la Festa, us dono, mes que no á tothom, les gracies. Perqué vosaltres, entre els lluitadors, entre els obsessionats d' un ideal, entre els frenétichs d' una aspiració, perpetuant-vos en eixos llocs preclars, aneu fent immortal aquest dó diví qu' individualment es tan efímer, y que de segur des esser tan efímer perquè els mortals no mereixem gaire la seva incomparable excelsitut: el somriure de la joventut y la bellesa qui enjoya la terra i asserena el cel.— He dit.

La Veu de Capellades, núm. 24, 29.08.1906, p. 2

ANNEX 2

Discurs de gràcies als Jocs Florals d'Igualada, 09.06.1908

Parlament de comiat.

[del individu del jurat, en Joseph Carner]³¹

Vibra en l'espai, ab una mena d'alegría vertiginosa, el centelleig de les festes populars. Fills de bona raça, celebrèm l'heroisme ancestral ab pompes religioses, dances y cançons. No podia mancar en aquestes festes de commemoració la veu generosa de la poesia, qui, reflex de la paraula divina, redimeix les coses moridores y les sublima a una vida inestroncable y pura; ni aquesta veu generosa podia deixar de infondreus bellament les semences del heroisme de demà.

Rebeu l'agrahiment de la Poesia tots els qui haveu contribuït al esplendor de la seva festa ab qualsevol llinatge de munificència, de sacrifici, o tan solament d'atenció. Però a qui Ella sobretot remercia es a la molt graciosa feminitat aquí representada egregiament per Vos, Donsella Electa, lliri, rosa, carboncle, joyell de resplendor, Reyna gentil, qui heu donat als poetes les estatuïdes recompenses, y les recompenses mes divines del vostre somriure y de la vostra inclinació cortesana; a Vos, qui sou com una personificació miraculosa de tots aquells ideals may definits, de totes aquelles aspiracions may aquietades, hont se trova la causa deliciosa y crudel de la vida dels humans. A vos sigui donada tota mercè, aixís com a les dames de vostra Cort, benhaurada constel·lació de bellesa qui nosaltres guaytém ab meravella, com l'infant esguarda embaladit les taules y les vitralls de l'esglesia, transfigurades de llum.

La Poesia es l'expressió mes alta que may hagi trovat per revelar-se l'esperit misteriós de la Bellesa. Vosaltres, dones gentils qui heu rebut la besada inmaterial de l'art suprema, esdevindreu d'una bellesa mes gran. Els ayres clars, el sol de primavera, el ví d'or, el caminar per entre vergers, podran augmentar vostres encisos, però la Bellesa no té pas un origen material, y may assolireu

31. Afegit per una altra mà, en llaips.

El diari *Pàtria* (núm. 112, 13.06.1908, p. 3) ressenyava així el discurs de Carner: «Y acabà tant gaya festa, ab un bell parlament del pulcre y distingit poeta senyor Carner, què ab aquella puresa de llenguatge que '1 carecterisa, aantà un himne a l'hermosura de la Reyna y acompanyantes, extasiant a tot l'auditori ab aquella manera de dir y ponderar llurs gracies, Un fort picament de mans coronà l'oració del Sr. Carner». La crònica de *La Veu de Catalunya* (núm. 3.285, 15.06.1908, p. 3) en deia tot just: «Don Joseph Carner clogué la festa ab un poètic i vibrant discurs de gràcies».

Modernament, Antoni Boada ja havia copiat el discurs dins el cos del text de l'article «Igualada i un treball inèdit del poeta Josep Carner» (*Diari d'Igualada*, núm. 3.891, 03.12.1993, p. 34).

mes que una hermosura fada i grollera, caricatura de la Bellesa, si no us asserena i eleva les mirades la dolça contemplació, si la vostra paraula no es escullida com la tumbaga de vostres dits, si en el mohiment adorable y armoniós dels vostres cossos no hi [ha] un principi d'excelsitut espiritual que us faci de tothom enamoradores y no pertorbadores de ningú.

Nosaltres, els poetes, guardonant la vostra amistat us aclamarem Regines no solament en aquestes festes, sino en tota la complexitat de la vida social, ahont vosaltres, testimoni de les nostres continúes batalles, heu de ferhi presidir un sentit superior de galania, com si assistissiu a un torneig heróych. Y en cap de les lluytes empreses per la nostra gloriosa y amada Catalunya, en tots els camps de la civilisació, podrèm assolir joya total si, haguda la victòria, no us veyem a vosaltres en el trono de la pau oferintnos l'amor cobejat, l'amor qu'es ordenació [a la] fi de totes les coses, occeà ahont totes les contingències febrejen incessantment per arribar.

Arxiu Comarcal de l'Anoia, Fons Gabriel Castellà, sig. Doc. 373

ANNEX 3

Discurs de gràcies als Jocs Florals de l'Asociación de la Prensa, de Palma
Teatre Principal, 04.07.1910

[Discurso del Mantenedor]
[Josep Carner]³²

A l'altra banda de la mar, hont viu la gent qui parla vostre llenguatge, Mallorca s'apareix intensament á la fantasia d'els homos, adhuc dels mes ingenus y esquerps. Quant el nom de Mallorca es llençat al col-loqui achequen els ulls, y ja'ls-e sobta l'impressió delectable d'aquesta terra, miraculosa entre les aigües, que els-e sembla filla del sol y de la escuma, que els-e sembla repetir ab dolça cantarella la posada d'una de vostres sobiranes rondalles:

ma mare n'es blanca
mon pare n'es ros.

.

Per haver declarat en mos versos aquest sentiment de nostre col·lectiu s'em deu haver otorgat un lloc, que no mereixo, en aquest consistori. El vostre Ramon Llull s'anomenava en sos documents catalá de Mallorca; jo pertany al estol, nombrós a l'altra banda de la mar, que gustosament s'anomenarien mallorquins de Catalunya si axó no podes semblar una gosadia y una fatuitat. Ja que afirmen els savis que l'amor es d'una fortitud que bellament esfondra les muralles glacials d'el isolament; ja que diu el mateix Doctor Il·luminat, reconeixent al amor el dó d'acoblar les diversitats: «Si no ens entenem per llenguatge, entenemnos per amor», ¿quina será l'amor suprema si no aquella que pervingué á una unitat del verb? Diu el Goett en el «Faust» que la rima d'els poetes,

32. Títol donat per la capçalera a la secció dedicada al discurs de Carner, dins l'article «Los Juegos Florales».

El discurs no és complet. El redactor de la nota ho lamentava així: «Leídas las composiciones en verso, el mantenedor, don José Carner, *mestre en gay saber*, leyó el discurso de rúbrica. Sentimos no poder publicarlo íntegro, como fuera nuestro deseo. Hé aquí algunos fragmentos».

aquest voloptuos atançament de dues paraules bessones, equival á la besada dels amants; doncs bè, les germanes de l'Espanya llevantina se donen una besada davant la qual la rima dels poetes fora apartament y desterro, divagació en el buit.³³

.

Per damunt de tot ha de ser amada Mallorca perquè devingués palau egregi y verger tancat de nostra parla, quan nosaltres els continentals la mustiàrem ab el castellanisme y la vulgaritat.

.

Quant el renaixement català semblava un esforç de *dilettanti*, fou Mallorca per boca del Aguiló qui ens digué: ¿Voleu qu'el vostre somni esdevingui realitat? ¿Voleu que vostra concepció salti, tota ragant, d'una naixença vera, dins el sí de la patria? No mes cal que prengueu en nostra llengua als deus de la terra!³⁴

Mes tard, quan el nostre idioma, desorientat, atançava a un naturalisme pobre y de mal gust, quan perillava de naufragar davant la seua missió d'adaptarse als matisos y canviants de la civilitat moderna, foren vostres poetes, l'Alcover, en Costa, l'Oliver, l'Alomar, els qui principalment el feren policromat y flexible, capaç de tots els meandres de l'ingení, de tots els celatges de la fantasia, de totes les aures de la insinuació. Y quan (darrera la copiosa creació artística catalanesca y la reintegració del català als llibres dels investigadors y a la eloqüència de les corporacions, a la cultura y al poder) vingué la necessitat d'assegurar científicament la conquesta, un mallorquí il·lustre passà en triomf per tota nostra terra, y comprovant que l'antich sentiment ja s'era tornat convicció, mudà la convicció en activitat y organís el memorable primer Congrés de la llengua catalana.

Y aquesta missió sembla providencial; vosaltres ens duèu la iniciativa de la paraula renaixent; nosaltres ens acuítem a treurer conseqüències actives. La vostra tasca no es finida; cal seguir vet-

33. La crònica de la festa que va publicar *La Última Hora* (núm. 6.050, 05.07.1910, p. 3), a continuació d'això reporta un petit elogi del paisatge mallorquí: «Bella es Mallorca por el verdor de sus pinos, por la gracia adolescente de sus valles, por sus cuevas donde ríen los espíritus invisibles y por sus calas encantadas».

34. Segons la crònica de la festa que va publicar *La Última Hora* (núm. 6.050, 05.07.1910, p. 3), a continuació d'això: «Narra lo que ocurrió a un obispo en su visita pastoral, haciendo presente que tres santos no sabían interpretar sus sentimientos en la oración que les enseñó, y en cambio, tenían fe en una sencilla jaculatoria que empleaban. | Termina diciendo: ¡Ah! yo estoy seguro que si alguna vez en la complejidad del vivir de la otra parte del mar, se quisiera sacrificar una pequeña parte del amor a nuestro idioma por un deslumbramiento de extraña civilización, o simplemente por la sórdida conveniencia, de la gente sin ideal, vosotros vendríais de vuestra isla sobrelas ondas y les haríais venerar vuestra oración, nuestro verbo que contiene todo lo que nosotros hacemos».

La crònica que publica *La Tarde* (núm. 2.320, 05.07.1910, p. 2) també reporta la mateixa narració del bisbe i els tres sants, més detallada: «El mantenedor narra después el episodio de un Obispo que en su visita pastoral encontró en una isla a tres Santos que rezaban la misma oración; el Obispo les enseñó el Padre nuestro, y se fue a la ciudad. | Cuando vio llegar a la semana siguiente a los tres santos que venían sobre las aguas pues habían olvidado el Padre nuestro, díjoles que en paz marchasen pues en su oración sencilla, primitiva, en la que cantaban el amor y la sabiduría de Dios estaba encerrada la esencia de la Santidad. | Así —dice— haríais vosotros, así vendríais a Cataluña si nosotros los catalanes, por conveniencias pequeñas o alucinaciones de civilización olvidásemos o sacrificásemos nuestra lengua, a hacernos venerar nuestro idioma, que es el nuestro».

llant en august sacerdocí per que jamay s'estronqui la font viva de l'estímul y l'il·lusió de nostres vides, la mateixa vida essencial, o sense tu s'aixugaria nostra mar y se clivellaria el fonament de les montanyes payrals.

Ab festes com la que acabem de celebrar refermem encare la nostra vitalitat, que es penyora de goig pel demà de tothom. Gracies us sian dades, donzella egregia qui en aquest lloch sobirà personifiqueu la Nuredduna dels temps homèrics: tota nostra niçaga que us faci reverencia y s'embriagui del perfum de aquesta flor esquisida que duheu a la destra. Gracies us sian donades, cultissima prempsa mallorquina, organitzadora d'aquest homenatge al esperit; gracies a vosaltres, qui cooperàreu an aquesta solemnitat oferint el guardó, la tasca aciençada o la presencia cordial.

Correo de Mallorca, núm. 111, 5.07.1910, p. 3

ANNEX 4

Relació de premis obtinguts i participacions en jurats de Jocs Florals
(i certàmens afins) per Josep Carner
(1899 - 1936)

Aquesta llista parteix de la informació existent al portal <patrimoniliterari.cat/mapa> (en data 31.01.2024), és per això que li dono prioritat com a font; quan la informació que s'hi dona és incompleta, miro d'acompanyar-la amb altres fonts. El volum *Poesia dispersa pròpia i traduïda 1896-1924* m'ha servit per completar alguna informació que tenia incompleta i per incorporar algun certamen que no tenia comptabilitzat. Quan desconec alguna informació, n'omple el buit amb « ***** ». Quan la data del certamen (o qualsevol altra informació) és aproximada o inferit, i no segura, l'acompanyo amb un interrogant en superíndex: «xxx?».³⁵

Premis obtinguts

1897

07.12 — Primer Certamen Científic Literari de *L'Atlántida* — *L'Atlántida* — Accèssit: *L'Envejós* (PD:³⁶ 47) | Accèssit: *Aplech de refrans* (PD:47)

1899³⁷

08.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Accèssit Viola d'Or: *Elevació* (PatriLit)³⁸

35. Aquesta llista, com deia al principi del treball, només pot ser provisional, vista la dificultat per trobar referències en les publicacions periòdiques —i el problema s'accentua si parlem de certàmens menors. Si bé no hi incloc aquells certàmens en què Carner va participar però no hi va obtenir cap premi (dificilíssims de rastrejar), bé pot ser orientativa per valorar la importància dels certàmens en la carrera literària de Carner.

36. PD = *Poesia dispersa pròpia i traduïda 1896-1924* (Carner 2024).

37. El 10.12.1899 Carner aconsegueix el 3r accèssit al Premi X («Romance sobre un hecho histórico de Cataluña») dels Certamen literari del *Semanario Católico* de Reus amb el poema «La Reyna Elianor» (*Diario de Reus*, 11.12.1899 i PD: 99). No l'incloc a la llista perquè l'estructura del concurs no parteix de l'estructura floroalca; el certamen de la mateixa capçalera de 1908 sí que en reproduïx l'esquema.

38. <Patrimoniliterari.cat/mapa>.

1900

06.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Accèssit Viola d'Or: *Vora'l foch* (PatriLit) | Accèssit Viola d'Or: *¡Lo temporal!* (Aulet 1987:48)

1901³⁹

05.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Accèssit Premi extraordinari de prosa: *Llàntia que s'apaga* (PatriLit)

Maig — Certamen literari celebrat per la Societat Barcelonina Protectora d'Animals i Plantes — Accèssit al premi ofert pel marquès d'Alella: *****⁴⁰ (Aulet 1989: 255) i *El Pensament Català*, 19.05.1901)

09.09 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Flor Natural: *Els primers versos* (PatriLit i *Sanch Nova*, 15.09.1901)

29.09 — Jocs Florals Sarrianencs — Centre Regionalista de Sarrià — Accèssit al premi ofert per Lluís Tintoré: *Boscatanas* (Aulet 1989: 255) | Accèssit al premi ofert per Eusebi Güell: *Lo poeta en lo festí* (Aulet 1989: 255)

Octubre — Jocs Florals Sarrianencs — Centre Catalanista de Sarrià — Flor Natural: *Somnis d'amor* (PatriLit) | Premi ofert per diverses senyoretes sarrianenques: *Trista* (PatriLit i Aulet 1989: 255)

1902

09.05 — Jocs Florals de Girona — *L'Enderroch* — Flor Natural: *Seculars* (PatriLit i *L'Enderroch*, maig-juny 1902) | Premi de la Lliga Catalanista de Girona: *Rondalla de Sanch* (PatriLit i *L'Enderroch*, maig-juny 1902)

16.08 — Jocs Florals de Manlleu — Associació Catalanista en Rafel de Casanova de Manlleu — Premi del Bisbe de Vic: *Glosas* (PatriLit i Aulet 1987: 256)

08.09 — Jocs Florals de Falset — Secció de Literatura, Arts i Ciències del Foment de Falset — Premi d'Isidre Gassol: *Aletejant* (LVC, 03 i 16.09.1902 i Artigues 2016)

09.09 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Flor Natural: *Faulas del riu* (PatriLit) | Premi extraordinari XI: *Epigramas* (Aulet 1989: 256)

11.11 — Jocs Florals de Barcelona (a Sant Martí de Canigó) — Consistori dels JFB — Accèssit a la Flor Natural: *Ègloga* (PatriLit) | Accèssit a l'Englantina: *Agullas blavas* (PatriLit) | Accèssit a la Viola d'or: *Retorn* (PatriLit) | Premi extraordinari del consistori: *Parellas* (PatriLit)

1903

19.04 — Certamen Literari de Sants — Agrupació Catalanista de Sants «Els Segadors» — Accèssit a la Flor Natural: ***** (LVC, 20.04.1903 i *Joventut*, 23.04.1903) | ***** : ***** (LVC, 20.04.1903) | Accèssit: ***** (LVC, 20.04.1903)

03.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Viola d'Or i Argent: *La sacra expectació dels patriarques* (PatriLit) | Accèssit a la Viola d'Or i Argent: *A la Mare de Deu del Pi* (PatriLit)

15.05² — Jocs Florals de Lleida — Associació Catalanista de Lleida — Accèssit a la Flor Natural: *Oració* (PatriLit i *La Comarca de Lleida*, 17.05.1903)

31.05 — Jocs Florals de Sallent — Agrupació Catalanista de Sallent — Premi ofert per don Lluís Vila i Miralles: *Tinch Fret* (LVC, 04.06.1903 i *PD*: 362)

39. Aulet (1989: 256) hi afegeix el text *A la terra* (en castellà), guardonat a un certamen literari de Zamora, amb el premi ofert per la Infanta Isabel.

40. Lema: Company fidel (Aulet 1989: 255).

16.08 — Jocs Florals de L'Escut Emporitá (La Bisbal) — Associació Regionalista L'Escut Emporitá — Tercer Accèssit a la Flor Natural: *Herbas y amor* (PD: 363)

03.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi del Fomento de la Industria, Comercio y Propiedad: *A la ignorada* (PatriLit)

29.11 — Segon Certamen Literari de Sant Andreu de Palomar — Centre Popular Catalanista de Sant Andreu del Palomar — Premi ofert per J. Saladrigas: *Cosas blancas* (LVC, 02.12.1903 i PD: 372) | Premi del Cos d'Adjunts: *Cant de Poeta* (LVC, 02.12.1903 i PD: 372)

1904

01.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Accèssit a la Flor Natural: *La filla del carmesí* (PatriLit) | Viola d'or i argent: *Coronas* (PatriLit) | Accèssit Premi extraordinari de l'Ajuntament de Tarragona: *Estiueig* (PatriLit)

10.07 — VII Certamen literari d'Arenys de Mar — Ateneu Arenyenc — Flor Natural: ***** (PatriLit i LVC, 13.07.1904)

29.07 — Jocs Florals de Mataró — Comissió Organitzadora dels JFM — Premi extraordinari ofert pel diputat S. Rius i Torres: *Escavacions* (PatriLit i Vellvehí 2020: 29)

10.08 — Jocs Florals de Palma — Comissió de Fires i Festes — Englantina: *Les fruytes saboroses* (PatriLit i *La Última Hora*, 11.08.1989)

09.09 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Flor Natural: *A una donzella* (PatriLit)

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Menció honorífica a la Flor Natural: *Las frutas savorosas* (PD: 432)

1905

07.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Accèssit a la Flor Natural: *Llegenda del Montsant* (PatriLit) | Menció honorífica a l'Englantina: *Mallorca* (JFB1905: 69)

07.07 — Certamen de Mataró — Societat Nueva Constancia de Mataró — Premi ofert per Joan Garí: *Bell estiu* (PatriLit i Vellvehí 2020: 35)⁴¹

18.08 — Jocs Florals de la Bisbal d'Empordà — Associació Regionalista L'Escut Emporità de la Bisbal — Premi del Marquès de Camps: *Els infants de l'horta* (PatriLit; Aulet 1989: 391 i EPC, 12.08.1905)

24.08 — Jocs Florals de Viladrau — Ajuntament de Viladrau² — Englantina: *De la meva cistella* (PatriLit) | Premi dotat per Andreu Iglesias: *Cançó de don Farfan* (PatriLit, Figueras 2015: 137 i LVC, 17.08.1905)

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi del Centre Moral Gerunden-se: *Capvespral* (PatriLit) | Premi ofert per l'Ajuntament de Girona: *Gironines* (PatriLit) | Premi de l'Orfeó Gironí: *Els raïms immortals* (PatriLit)

26.11 — Certamen Literari de la Ciutat d'Inca — Ajuntament d'Inca — Premi del setmanari *La Bona Causa*: *A la mare de Deu de la Bona Pau* (*La Almudaina*, 25 i 27.11.1905 i Pons 1994)⁴²

1906

01.08 — Certamen Literari de Sabadell — Secció d'Arts i Lletres del Centre Industrial de Sabadell — Premi de don Joaquim Montaner: *Feminals* (EPC, 02.05.1906)

41. Aulet (1989: 391) també esmenta una «Premi en el Certamen Literari de la “Nueva Constancia” de Mataró» que no he sabut contrastar. PD no en dona referència.

42. He d'agrair a Damià Pons que em deixés llegir el treball seu inèdit «Certàmens literaris i jocs florals a Mallorca (1899-1910)», que conté informació sobre aquest certamen.

15.08 — Jocs Florals de Badalona — Cos d'Adjunts⁴³ — Premi ofert per la Unió Republicana: *A la Llibertat* (EPC, 17.08.1906, *La Lucha*, 02.06.1906 i *Pàtria i Llibertat*, setembre)

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi de l'Ajuntament: *Gerunda* (PatriLit) | Premi ofert per la Revista *Stakanowitchz: La humil bellesa* (PatriLit i EPC, 04.11.1906)

1907

13.01 — Jocs Florals de la Barceloneta — Lliga Regionalista. Delegació de la Barceloneta — Premi de don Josep Masana: *Metamorfosi* (LVC, 14.01.1907 i *Or y Grana*, 19.01.1907)

09.09 — Jocs Florals de Sant Cugat del Vallès — Consistori JFStC — Premi de la Companyia del Ferrocarril: *La balada del tren* (PatriLit) | Premi de la Casa Fayans Catalá: *A Cibeles, deesa de les Terres Abruptes* (PatriLit)

10.11 — Jocs Florals del Ateneu Obrer Català del Clot (Sant Martí) — Ateneu Obrer Català del Clot (Sant Martí) — Englantina: *Carlemany y el Rey don Jaume* (*Aurora Social*, 16.11.1907 i EPC, 11.11.1907)

1908

24.05 — Jocs Florals del *Semanario Católico* de Reus — *Semanario Católico* — Flor Natural: *Llohança de l'Esposa* (LVC, 27.05.1908)

05.07 — Jocs Florals de Terrassa — Joventut Catòlica de Terrassa — Flor Natural: «*Oh, quan ma vida fou una balada*» (EPC, 06.07.1908 i *La Escena Catalana*, 11.07.1908)

15.08 — Jocs Florals de la Cerdanya a Puigcerdà — Ajuntament de Puigcerdà — Menció a la Flor Natural: *Versos d'amor* (LVC, 22.08.1908, EPC, 19.08.1908 i *Gazeta Cerdana*, 20.08.1908)

09.09 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Premi del Sr. Manel Farguell: *Versos d'amor i de record* (PatriLit, LVC, 27.06.1908 i EPC, 11.09.1908)

20.09 — Jocs Florals de Canet de Mar — Orfeó Canetenc — Premi de la Joventut Canetenca: «*T'he vist en el passeig caminà d'esma*» (Vellvehí 2021 i *La Costa de Llevant*, 26.09.1908)

24.09 — Jocs Florals de Calella — [Entitats del poble] — Viola: *L'Espòs de la Verge* (EPC, 28.09.1908 i *La Costa de Llevant*, 26.09.1908)

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi del Marquès de Camps: *Ele-gies* (PatriLit)

24.05 — Jocs Florals de Reus — Centre de Lectura de Reus — Flor Natural: *Cansons d'Amor* (PatriLit i LVC, 12.11.1908)

1910

01.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Flor Natural: *L'estranya amor* (PatriLit)⁴⁴

1911

04.02 — Jocs Florals de Valls — Ajuntament de Valls — Premi de don Anselm Guasch: *La Tardorada* (PatriLit, LVC, 06.02.1911 i *La Veritat*, 11.02.1911) | Premi de la Càmera Oficial de Comercio: *A una Madona de poch* (*La Veritat*, 11.02.1911)

43. Compost per membres del Centre Unió Republicana, el setmanari *La Lucha*, entre d'altres «elements socials» de Badalona (EPC, 17.08.1906 i LVC, 17.08.1906). No s'han de confondre aquests Jocs Florals amb els que organitzava cada any l'Associació Catalanista Gent Nova de Badalona (i que aquell any se celebraren el mateix dia, creant certa polèmica que es pot resseguir sobretot als números que sortiren aquells dies de *El Garrot*, *Gent Nova*, LVC i *La Publicidad*).

44. Amb aquest premi, Carner obté el títol de Mestre en Gay Saber.

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi del Bisbe de Girona: *La Dona Forta* (PatriLit)

1912

09.09 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Premi del consistori: *La paraula gosada* (PatriLit, LVC, 13.09.1912 i PD: 709)

12.10 — Jocs Florals de les Corts — Societat Choral Joventut — Premi de Jaume Cladellas: *La mes alta* (PD: 710)

12.11 — Jocs Florals del Ateneu Obrer Català de Sant Martí (El Clot) — Ateneu Obrer Català de Sant Martí (El Clot) — Englantina: *El dia revolt* (*La Escena Catalana*, 16.11.1912) | 50 pessetes: *Cant de retorn* (*La Escena Catalana*, 16.11.1912)

1913

13.07 — Jocs Florals d'Esparreguera — Patronat de la Joventut — 150 pessetes: *Les flames de Sant Joan* (PD: 730)

27.07 — Festes Constantinianes de Ripoll (Fe) — Joventut Catòlica de Barcelona — Primer premi: *La paraula vers Déu* (LVC, 28.07.1913)⁴⁵

12.10 — Jocs Florals de les Corts — Societat Choral Joventut — Premi d'Esteve Llobet: *Les flors enceses* (*Renaixement*, 21.08.1913 i PD: 754)

19.10 — Festes Constantinianes de Barcelona (Caritat) — Joventut Catòlica de Barcelona — Primer Premi: *Cançó de l'amor diví* (*Revista Montserratina*, 08.11.1913) | ***** : *El Tresor* (*Revista Musical Catalana*, octubre 1913)

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi de l'Ajuntament: *Cançons per ésser dansades* (PatriLit)

1914

25.08 — Certamen de l'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera — l'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera — Premi de Gaspar Camps: *Per muntanya* (PD: 812)

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi ofert per Frederic Rahola: *Rura* (PatriLit)

15.11 — Jocs Florals de Sant Martí (El Clot) — Secció «Foment i Avant» del Foment Mar-tinenc — ***** : *La nova amiga* (LVC, 16.11.1914) | ***** : *El diumenge del senyor Pere* (LVC, 16.11.1914)

1916

20.05 — Jocs Florals de Sant Boi del Llobregat — Ateneu Familiar — Premi de la Pàtria: *L'Endreça* (PD: 848)

02.09 — Jocs Florals Festes de la Coronació de la Verge de Queralt — Comissió organitza-dora — Premi de la Junta de la Coronació: *Virolai de la Mare de Déu de Queralt* (LVC, 04.09.1914 i PD: 851)

03.09 — Jocs Florals de l'Escala — Ateneu Víctor Català — ***** : ***** (LVC, 11.09.1916)

09.09 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Premi de D. Francisco Vayreda Casabó: *L'amor consirosa* (PatriLit i PD:850)

45. Si bé cada certamen no tenia l'estructura típica dels Jocs Florals, si que les tres Festes Cons-tantinianes organitzades per la Joventut Catòlica de Barcelona partien de lema dels Jocs: Ripoll (Fe), Montserrat (Pàtria) i Barcelona (Amor). El certamen montserratí sembla que el va guanyar Josep M. de Sagarra (*Revista Musical Catalana*, octubre).

10.09 — Certamen Literari de «La Alianza» (Poblenou) — La Alianza — Premi de l'Ajuntament: *Llegenda* (LVC, 12.09.1916 i EPC, 13.09.1916)

24.09 — Jocs Florals de Badalona — Círcol Catòlic de Badalona — Flor Natural: *La íntima veu* (PatriLit)

24.09 — Jocs Florals de la Bonanova — Centre de la Defensa Social de Nostra Senyora de la Bonanova — Flor Natural: *El viatge en tartana* (PD: 854)

01.11² — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi de 100 pessetes: *La dèria del senyor Lluc* (PatriLit) | Premi ofert per Santiago Masó i Valentí: *Rims a l'atzar* (PatriLit)

1917

29.07 — Jocs Florals de Mallorca (Palma) — *Nostra Parla* — Viola d'Or i Argent: *Branca Florida* (PatriLit)

02.09 — Jocs Florals de la Seu d'Urgell — Ajuntament de la Seu d'Urgell — Premi de prosa literària: *L'encís de Carlemany* (Aires Llegitimistes, 25.08.1917)

09.09 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Flor Natural: *Flora urbana* (PatriLit)

30.09 — Jocs Florals de Montblanc — Ajuntament de Montblanc² — Premi de la Societat El Foment: *Cançó de la lluna minvant* (LVC, 09.10.1917 i L'Escut, 06.10.1917)

01.11² — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi ofert per Agustí Vilà: *Goigs de llaor a Santa Cristina de Lloret de Mar* (PatriLit) | Premi ofert per Frederic Rahola: *Cançó catalana* (PatriLit) | Premi ofert per Joaquim Coromina: *Ram de tres poncelles* (PatriLit i PD: 866)

02.12 — Jocs Florals de Sant Andreu — Biblioteca pública — Premi del senyor Cararach: **** (LVC, 04.12.1917)

08.12 — Jocs Florals de l'Empordà (Figueres) — Ateneu Empordanès de Barcelona — Premi den Lluís Ballvé de Gallard: *Estances* (PatriLit, EPC, 07.12.1917 i Emporion, 10.04.1918)

1918

07.07 — I Certamen Literari-Musical de la *Revista de Vich* — *Revista de Vich* — Premi de Ramon de Badal i de la Joventut Catòlica: *El Palau del vent* (LVC, 19.07.1918 i *Revista de Vich. Volum: I Certamen Literari-Musical de la Revista de Vich*⁴⁶)

03.08 — Jocs Florals de la Joventut Catòlica de Sabadell — Joventut Catòlica de Sabadell — Englantina: *La veu pairal* (PD: 900)

28.09 — Jocs Florals de Mataró — La Nau i Joventut Nacionalista de la Unió Regionalista de Catalunya a Mataró — Flor Natural: *El salt de la mar* (PatriLit)

01.09 — Festa de la Poesia de Sitges — Ajuntament de Sitges² — Flor Natural: *Esparses* (LVC, 02.9.1918 i *Vila-Nova*, [01].09.1918)

22.09 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Premi de Francesc Fàbregas: *El nostre cant* (PatriLit i *Vida Olotina*, 01.11)

08.09 — Jocs Florals de Vilanova i la Geltrú — Ajuntament de Vilanova i la Geltrú² — Premi del Sr. Bertran i Musitu: *Cançó del deler conhortat per un arbre* (Vila-Nova, [01] i [15].09.1918)

24.09 — Jocs Florals de Vilafranca del Penedès — Societat La Principal — Flor Natural: *Ram de tres roses* (Baix Penedès, 02.11.1918)

21.12 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi dels regidors Xavier Montsalvatge, Francisco Coll Turbau, Josep Sambola i Joan Deulonder: *Magda* (PatriLit)

46. Es tracta d'una publicació extraordinària de la revista.

1919

22.06 — Jocs Florals Llobregatans (a Cornellà) — La Unió Social — Premi del Sr. Miracle: *L'obsés (Pàtria i Treball, 25.07 i 09.08.1919)*

31.08 — Jocs Florals de Juneda — Associació Nacionalista de Juneda — Flor Natural: *Ram de tres roses (PatriLit)*

03.09 — Jocs Florals de Granollers — Joventut Nacionalista de Granollers — Premi de don Fèlix Fages: *Tres sonets (PatriLit)*

07.09 — Jocs Florals de Sant Martí (El Clot) — Joventut Els Néts dels Almogàvers, del Casal Nacionalista Martinenc — Premi Extraordinari: ***** (PatriLit i LVC, 10.09.1919)

07.09 — Jocs Florals de Berga — Centre d'Acció Social-Catòlica de Berga — Premi de Carles Cusí de Miquel: *Cançó de muntanya (LVC, 11.09.1919 i PD: 935)*

24.09 — Jocs Florals de Vilafranca del Penedès — Societat La Principal i Penedès— ***** : *L'errívola (Acció, 27.09.1919 i Penedès, octubre 1919)*

12 i 13.10 — Jocs Florals de la Joventut Nacionalista de la Barceloneta — Joventut Nacionalista de la Barceloneta — Flor Natural: *El tenderol (PatriLit)* | Premi ofert per Enric Ràfols: *Solitud (PatriLit)*

01.11⁷ — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi de Carles Cusí de Miquel: *Cançó de la muntanya (PatriLit)*

1920

04.07 — Jocs Florals de Terrassa — Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria — Flor Natural: *Proximitat de la mort (PD: 960)*

08.08 — Jocs Florals del Masnou — Lliga Regionalista del Masnou — Francesc Maristany: *Dues nits (LVC, 19.08.1920 i PD: 972)*

08.08⁷ — Jocs Florals de Sabadell — Joventut Nacionalista de Sabadell — Flor Natural: *Pro-nòstic de setembre (LVC, 19.08.1920)*

15.08 — Jocs Florals de l'Hospitalet — Centre Autonomista de l'Hospitalet — Englantina: *Romanç dels dos corbs i de les dues tórtors (LVC, 16.08.1920 i Pàtria i Treball, 01.09.1920)*

29.08 — Jocs Florals de Castellterçol — Ajuntament de Castellterçol — Premi de Francesc Cambó: *Els nostres pins (LVC, 22 i 31.08.1920 i 24.08.1929, i Butlletí de la Lliga Defensa de l'Arbre Fruiter, setembre 1920)*

12.09 — Jocs Florals del Centre Estiuenc Sant Jordi (Sant Boi de Llobregat) — Centre Estiuenc Sant Jordi — Premi ofert per Jacint Serra: *Ram de tres roses (La Publicidad, 08.09.1920 i PD: 975)*

26.09 — III Jocs Florals de l'Empordà — Ateneu Empordanès de Barcelona — Premi cinquè (100 pessetes): *El reialme i el rei (PatriLit i Emporion, 21.10.1920)*

1921

28.07 — Jocs Florals i Certamen Musical de Mataró — Ajuntament de Mataró⁷ — Premi de don J. A: *Sonet del gai cementiri (LVC, 30.07.1921 i Setmanari de Mataró i la Comarca, 06.08.1921)*⁴⁷

25.09⁷ — Jocs Florals del Guinardó — Associació de Propietaris del Guinardó — ***** : ***** (LVC, 27.09.1921)

47. «He tramès un sonet als J. F. de Mataró. Si pots dir a en Manent [que n'era membre del jurat] que el favoreixi amb la modesta rosada de 50 ptes. faràs una bona obra. Es diu: *Sonet del gai cementiri*» (Carta a Jaume Bofill i Mates, 05.07.1921, ECI: 118).

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi dels regidors nacionalistes de Girona: *Diàleg tardoral* (PatriLit)

1922

07.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Premi extraordinari Joya Montserdà: *Poemes de la nit* (PatriLit)

30.10 — I Jocs Florals del Poblet — Ateneu Nacionalista Verdager — ***** : ***** (LVC, 01.11.1922 i *La Publicidad*, 02.11.1922)

1923

03.04 — Jocs Florals de la Creu Roja (Palma) — Associació de Senyores de la Creu Roja de Palma — Premi ofert pel Sr. Antoni Maura: *De cara al foc* (LVC, 13.04.1923 i *Sóller*, 07.04.1923)

29.07 — Jocs Florals de Mataró — Associació de Dependents del Comerç i de la Indústria, — Premi del senyor Alcalde, N'Enric Arañó i Rodón: *El beat supervivent* (LVC, 01.08.1923 i *Diari de Mataró*, 30.07.1923)

09.09 — Jocs Florals de Sant Sadurn d'Anoia — Ajuntament de St. Sadurn d'Anoia² — ***** : ***** (LVC, 15.09.1923)

1924

18.05 — Jocs Florals de Sóller — Ajuntament de Sóller² — III premi extraordinari: *El meu amor* (Sóller, 24.05.1924)

1933

07.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Flor Natural: *El blanc de les vuit fulles* (PatriLit)

01.11² — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Premi senyors Raimon d'Abadal i Joan Vallès i Pujals: *La represa* (PatriLit)

Participació en jurats

1904⁴⁸

16.08 — Jocs Florals de Moià — Comissió de Festes i Catalunya — Membre del jurat: *Discurs de gràcies* (ed. *Catalunya*, setembre i octubre 1904)

1906⁴⁹

26.08² — Jocs Florals de Capellades — *La Veu de Capellades* — Membre del jurat: *Discurs de gràcies* (ed. *La Veu de Capellades*, 29.08.1906 i ANNEX 1)

08.09 — Jocs Florals de Berga — *Cim d'Estela* — President del jurat: *Discurs Presidencial* (ed. *El reialme de la poesia*: 43-47)

08.11 — Jocs Florals d'Olot — Centre Catalanista d'Olot — Membre del jurat: [No pronuncia cap discurs] (EC2:⁵⁰ 480-481, n. 23 i Casacuberta i Rius: 60-62)⁵¹

48. El 1902 fa de secretari del jurat del concurs de prosa literària promogut per la revista *Montserat* (LCV, 05.09.1902)

49. El 1906, com a secretari del jurat, Carner escriu la «Memoria» de la «Fiesta Literaria de La Hormiga de Oro» (*La Hormiga de Oro*, 15.12.1906)

50. EC = *Epistolari de Josep Carner* [1-6] (Carner 1994-2009).

51. «Es donà la circumstància que Carner substituï Oriol Pell i Cufí, que morí a començament de juliol un cop s'hagué publicat el cartell del jurat qualificador» (EC2: 480-481, n. 23).

1907

12.05 — Jocs Florals de Barcelona — Consistori dels JFB — Mantenidor: *Discurs de gràcies* (ed. *Jochs Florals de Barcelona. Any XLIX de sa restauració*: 267-268)

18.08 — Jocs Florals de Cardedeu — Ajuntament de Cardedeu⁷ — Membre del jurat: [No pronuncia cap discurs] (PatriLit)

11.08 — Certamen Literari de Sabadell — Secció de Propaganda de Lliga Regionalista de Sabadell — Membre del jurat: [No pronuncia cap discurs] (*Revista de Sabadell*, 11.08.1907)

01.11 — Jocs Florals de Girona — Consistori dels JFG — Membre del jurat: [No pronuncia cap discurs] (PatriLit)

1908

08.06 — Jocs Florals d'Igualada — Comissió Organitzadora — Membre del jurat: *Discurs de gràcies* (Arxiu Comarcal de l'Anoia; ed. ANNEX 2)

1910

04.07 — Jocs Florals de Mallorca (Palma) — Associació de la premsa de Balears — Membre del jurat: *Discurs de gràcies* (ed. *Correo de Mallorca*, 05.07.19010 i ANNEX 3)

1914

13.05 — Jocs Florals de Lleida — Associació Catalanista de Lleida — President del jurat: *Discurs presidencial* (ed. *Els Jocs Florals de Lleida 1895-1923. Discursos i materials*:123-125)

24.06 — Jocs Florals de Palamós — *Marinada* i Orfeó Aucellada — Membre del jurat: [No pronuncia cap discurs] (*LVC*, 14.05.1914 i *Marinada*, 24.06.1914)

15.08 — Jocs Florals de Badalona — Associació Catalanista Gent Nova — President del jurat: *Discurs presidencial* (ed. *Reduccions* 117: 44-48)

1920

22.08 — Jocs Florals de Lloret de Mar — Ajuntament de Lloret de Mar⁷ — President del jurat: *Discurs presidencial* (perdut, veg. Figueras 2021)

1925

[Novembre] — Homenatge als Jocs Florals de Barcelona i als Mestres en Gai Saber — Consistori dels JFB — Mantenidor: [No pronuncia cap discurs] (PatriLit)

RESUM

La vida literària de Josep Carner, especialment durant els primers anys, està estretament lligada a la institució dels Jocs Florals, tant de Barcelona com d'arreu de Catalunya i Mallorca. Aquest article intenta resseguir, en el primer apunt, com s'entrecreuen les històries de Carner i dels Jocs entre 1898, any de la primera participació de Carner als Jocs de Barcelona, i 1908, any de redacció d'un dels textos carnerians més importants sobre literatura catalana: «De l'acció dels poetes a Catalunya». El segon apunt perfila les idees de Carner entorn de la figura de la Reina de la Festa i entorn de la figura femenina

en la societat d'entre 1904 i 1908. Per completar-ne la lectura, es transcriuen en annex tres Discursos de Gràcies de Carner pràcticament desconeguts sobre els quals la crítica no ha parat mai atenció (Capellades 1906, Igualada 1908 i Palma 1910). Finalment, també en annex, s'inclou una relació, tan completa com ha estat possible, de les participacions de Carner en Jocs Florals.

PARAULES CLAU: Josep Carner, Jocs Florals, Poesia catalana, noucentisme, figura femenina.

ABSTRACT

Josep Carner and *Els Jocs Florals*. Two notes of interest (from 1898 to 1908)

The literary career of Josep Carner, especially during the early years, is closely linked to the institution of the *Jocs Florals*, both in Barcelona and around Catalonia and Mallorca. The first note in this article is an attempted reconstruction of the development of the interlacing of the stories by Carner and those in the *Jocs Florals* between 1898, the year of Carner's initial participation in the *Jocs Florals* in Barcelona, and 1908, the year Carner wrote one of his most important texts on Catalan literature, "De l'acció dels poetes a Catalunya". The second note outlines Carner's ideas on the figure of the *Reina de la Festa* and the role of women in society between 1904 and 1908. To complete this contribution, there is an annex with the transcription of three practically unknown *Discursos de Gràcies* by Josep Carner, to which critics have never paid any attention (Capellades 1906, Igualada 1908 and Palma 1910). Finally, also in an annex, there is a list, hopefully containing, if not all, the majority of Carner's engagements in the *Jocs Florals*.

KEYWORDS: Josep Carner, *Jocs Florals*, Catalan poetry, *Noucentisme*, role of women.

LA SABIDURÍA BÍBLICA HEBRAICA Y SAN JUAN DE LA CRUZ

Lola JOSA
Universitat de Barcelona

Si un día se pudiera demostrar de manera irrefutable que Juan de Yepes descendía de la familia judeoconversa de Gonzalo de Yepes, su abuelo paterno, «habilitado» por la Inquisición en 1495 (Rodríguez 2016: 74-76), esto es, que tras pagar una gran suma de dinero había podido recuperar algunos derechos civiles que sus antecesores habían perdido al ser condenados por la Inquisición, si se encontrara un documento que de modo contundente despejara cualquier sombra de duda sobre su más que probable origen judío, no arrojaría más luz a lo que creó con su *Cántico espiritual*, el poema mayor de su pensamiento místico.

Silenciosamente, durante los años de estudiante en la Universidad de Salamanca, respiró en medio de un hervidero de humanistas que difundieron el legado hebreo de la España medieval. Ello explica el cambio radical que se le dio a la exégesis bíblica y que la filología se convirtiera en la ciencia con la que buscar, ahondar y demostrar la verdad hebraica. Fue alumno, con matrícula oficial o no, de profesores que partían de las lenguas originales en sus explicaciones de la Biblia, que demostraban los errores en los que incurría la Vulgata y que, además, habían incorporado en sus discursos conceptos y métodos exegéticos propios de la Cábala (Fernández 2009: 24 y 28). Sin olvidar, por supuesto, que algunos de aquellos profesores eran sefardíes.

1. LA SINGULARIDAD DEL HUMANISMO CASTELLANO

El estudio de la espiritualidad hebrea en sus fuentes, en el saber de los rabinos, estuvieran vivos o no, el amor por la exégesis bíblica que, en buena medida, se despertó gracias a las biblias judeorromances medievales fue lo que condujo al humanismo español a una búsqueda intensa y singular en el seno del Renacimiento europeo (Fernández 2009: 13 y 30). De hecho, cuando a partir del siglo xv, en algunos círculos cristianos de Europa, se avivó el interés por la Cábala, pensemos, por ejemplo, en Pico della Mirandola, se

puso el énfasis solo en que, supuestamente, la mística hebrea tendría las claves de un saber oculto que entroncaría con el cristianismo. Esa Cábala cristiana, como se llamó, preocupada por una praxis mágica, resultó completamente ajena a los cabalistas judíos, que evitaron vincularse con ellos, puesto que aquella intrusión en una espiritualidad como la hebrea que era, al fin y al cabo, la raíz de la tradición religiosa europea suponía un descrédito. Tanto era así que la Cábala cristiana devino en «un sistema independiente de especulación esotérica» (Laenen 2006: 289-290) que nada tenía que ver con la espiritualidad o la mística judías. Y cuando a finales del siglo XVI el simbolismo alquímico se convirtió en la expresión por excelencia de la Cábala cristiana, la escisión y la extrañeza respecto a las enseñanzas rabínicas no pudo ser más evidente.

El ambiente intelectual que acogió al carmelita era el del humanismo singularizado por un saber hebreo, una «llamativa formación semítica de algunos humanistas» (Fernández 2009: 24) que se manifestó en el *Cántico espiritual*. De hecho, si ha llamado la atención la hermandad que, desde la Edad Media, hubo en España entre exégetas judíos y cristianos, no menos significativo, pese a estar relacionado, fue que durante el Renacimiento español la dedicación y el estudio de los biblistas fuera a propósito del Antiguo Testamento (Fernández 2009: 24-25), tal y como demuestra a su vez toda la obra de san Juan de la Cruz, en la que las citas del Antiguo Testamento son mucho más numerosas que las del Nuevo Testamento. Otro ejemplo decisivo es que su saber, su pensamiento místico, parte del esquema de la Creación y de las emanaciones del Árbol de la Vida (Josa 2023), el símbolo más importante de la espiritualidad judeocristiana.

El fraile tuvo que ser uno de aquellos alumnos que llenaron, felizmente, las clases de hebreo antes vacías. El conocimiento y la justa fama de aquellos profesores los atraía irremediablemente:

estos maestros judeoconvertos modelaron sin duda la faz interna del humanismo español, hasta el punto de que los cambios generados en su importante movimiento bíblico no podrían explicarse sin aquella aportación. (Fernández 2009: 27)

De aquellas clases, de aquel magisterio y de todo lo vivido intelectualmente en Salamanca, el descalzo debió de guardar apuntes, cuadernos, libros, referencias, un material de estudio que un buen cristiano reformador, humanista en la tierra de Sefarad, necesitaba en su experiencia mística. Sin embargo, era obligado ocultar bajo un manto de silencio todo lo que estuviera relacionado directamente con la espiritualidad hebrea y con la rica tradición de la Cábala castellana. Era necesario silenciarlo tanto para proteger la vida como para experimentar la unión con Dios. Tanta era la precaución que humanistas y personas de espíritu se apropiaron literalmente de enseñanzas y comentarios de la tradición judía en sus obras sin remitir a las fuentes para evitar citar autoridades que descubrieran referencias a rabinos. La profusión de citas de autoridad grecolatinas vino a desviar, en gran parte, la atención de los censores (Fernández 2009: 604-607), aunque no se renunció a defender y divulgar con cautela el saber hebreo. Quizá formó parte de un duro aprendizaje para el espíritu, pero aprendizaje al fin. El silencio fue, así pues, prudencia, temor, pero también expresión de la vivencia gozosa del Dios estudiado por los cabalistas.

2. EL DECIR Y EL HACER DIVINOS

La filología fue la mejor aliada de los humanistas españoles a la hora de profundizar en el estudio y la meditación de una espiritualidad como la judía, cuyo Dios crea con el verbo: «Y dijo Dios: *sea la luz*, y fue la luz» (Gn, 1: 3). Resulta evidente que lo primero que hizo Dios fue hablar y crear a través del lenguaje. Esto explica que para la mística hebrea las palabras y lo que nombran sean lo mismo, que en sus letras y en sus sonidos esté comprendida la realidad que va a manifestarse en cuanto sea dicha. Cada letra del hebreo bíblico es una piedra fundacional, una medida, una densidad, una energía cuya vibración afecta a lo visible y a lo invisible de la creación. Se trata de una espiritualidad que enfatizó el poder divino, creador, de la sonoridad de la lengua, de una armonía que el místico debía propiciar para que se revelara. De ahí surgió la importancia de la alabanza, de elevar un cántico capaz de comunicar y unir el cielo con la tierra, lo divino con lo humano, en todas las distintas dimensiones de lo creado. De este modo, el lenguaje adquiere la responsabilidad de ser el conductor de la experiencia espiritual, e incluso es la experiencia espiritual en sí. Esta sería la explicación de que en las creaciones cabalísticas se recurra al estilo directo con la intención de reforzar «el carácter performativo del lenguaje empleado: cuando se dice algo, ocurre» (Laenen 2006: 280 y 282).

Cántico espiritual está concebido a partir de esta consciencia del lenguaje, junto a la importancia que tiene en la Cábala el desarrollo lingüístico en el proceso de la creación, un proceso que tiene un origen desde el cual se va conformando el cumplimiento final, la obra terminada. Este origen es el *Ein Sof*, el Infinito, de donde emana todo. A partir de él, se despliega el devenir que lleva al cumplimiento de la unión final (Scholem 2006: 50-54). De esta concepción nace la crucial importancia que adquiere la escritura para la Cábala, en cuanto «verdadero tesoro que oculta los secretos del lenguaje. Las 22 letras del alfabeto hebreo constituyen el depósito de poderes o energías procedentes de los mundos divinos» (Laenen 2006: 283). Así pues, podemos entender que la exégesis sea tan necesaria, que lo sean los comentarios capaces de desentrañar lo que dice un texto bíblico, ya que la expresión última es el resultado de un proceso de emanación y formación (Scholem 2006: 46-49). Y comprenderlo es asistir al *hacer* divino, saberlo.

Dentro de esta tradición, la matemática del Verbo se estudia de manera concreta mediante la guematria, un método exegético que estudia el mensaje sagrado a través del valor numérico de las letras, de las palabras y de las relaciones que, conforme al número, se establecen entre términos y conceptos. Este método de búsqueda de los significados bíblicos más profundos a partir de la relación alfanumérica, esta guematria mística, arraigó de manera determinante en la península Ibérica desde la segunda mitad del siglo XIII, y de manera especial en la llamada escuela de Castilla, dedicada, por un lado, a ahondar en los orígenes de la guematria mística iniciada con los jasidim de Asquenaz, los judíos de la Europa central y oriental, y, por otro, a reinterpretarla y difundirla.

Además de la mística de las letras, los números y el lenguaje, lo que singularizó a la escuela cabalista castellana (Laenen 2006: 286 y 288) fue un descubrimiento decisivo de la cábala medieval. Nos referimos al protagonismo que la potencia femenina adquiere en el *hacer* divino en cada una de las fases de la creación. De este saber de una divinidad

sexualmente diferenciada, de la polaridad entre la potencia divina femenina y la masculina nació el estudio y la experiencia del ritmo de la «vida intradivina» que pasó a comprenderse «en términos audazmente eróticos». Fruto de ello fue que se empezaran a describir «modos para tomar parte en tal ritmo e influir en él» (Idel 2009: 15-16). San Juan de la Cruz, sensible a esta sabiduría, estudió y experimentó, como un cabalista, el conocimiento interno del reino de Dios (Idel 2009: 239).

3. «EL SANTO DE LOS SANTOS»

El descalzo vivió unos penosos años de «esclavitud malvada» en los que no se podía decir ni lo que se pensaba ni lo que dictaba el sentimiento (Fernández 2009: 606). Hubo quien denunció aquella represión por escrito de manera explícita. Otros lo hicieron mediante la ironía o el eufemismo, y algunos se expresaron a través de un silencio forzado por el temor, o, en el caso de los menos, como fray Juan, por un silencio que es imperativo de la experiencia mística.

Por medio del mutismo, encerrado en la oscuridad de aquella denigrante prisión en el convento del Carmen de Toledo, elevó un cántico a modo de exégesis poética y sublime del Cantar de los cantares. Lo inició allí dentro, después de haber descendido a lo más hondo de sí, y no lo dio por terminado, podríamos decir, hasta 1584, cuando el *Cántico espiritual* empezó a conocerse como poema suyo, porque, muy probablemente, fue también entonces cuando concluyó las declaraciones a las treinta y nueve canciones (San Juan de la Cruz 2002: CXXV y n).

Cabe preguntarse por qué el Cantar de los cantares fue el texto bíblico inspirador del *Cántico*. La clave de la respuesta nos la da el hecho de que el poema hebreo se convirtió en el motivo principal de estudio de los humanistas determinantes del periodo. Parece como si el Dios de los hebreos se revelara con todo su esplendor en el Cantar judío, el libro bíblico más comprometido y enigmático, el más estudiado, traducido, interpretado y alabado por los prestigiosos biblistas del humanismo hispánico del siglo XVI, y, por supuesto, por el místico más carismático de Occidente. Pero retomemos la pregunta: ¿qué contenía el Cantar de los cantares para que se dedicaran tanto a él, aun a riesgo de ser encarcelados y sufrir todo tipo de coacción? ¿Qué misterio oculta que lo convierte en un «reto exegético»? (Fernández 2009: 14). El poema bíblico forma parte del canon gracias a Rabí Akiva ben Iosef, «cabeza» del judaísmo rabínico, que se opuso a otros maestros que no consideraban el poema digno de estudio. El argumento de defensa de Rabí Akiva fue irrefutable. Sostuvo que «el mundo entero no vale tanto como el día en que se le dio a Israel el Cantar de los Cantares [...], porque todos los Escritos son santos, pero el Cantar es el Santo de los Santos» (*Miçna*, Tratado *Yadayim* 3, 5; 1422).

Con estas palabras aludía al *Debir* o *Kodesh hakodaschim* (el *Sancta Sanctorum*), el misterioso espacio en el que entraba el sumo sacerdote del Templo de Jerusalén, llegado el Día de la Expiación, el *Yom Kipur*, el día más santo del año judío. Allí, separado del resto por una cortina, envuelto por el aroma del cedro y de la mirra, el sacerdote pronun-

ciaba en voz baja el Nombre Inefable, el Nombre más oculto de Dios. Resulta muy curioso que el sacerdote israelita permanezca durante todas las ceremonias en absoluto silencio. Jamás pronuncia ni una sola palabra mientras cumple con las ofrendas y los rituales (Scholem 2006: 18-19). De este modo, la invocación del Nombre de Dios cobra una excepcional realidad o, por mejor decir, «una magnitud real» (Scholem 2006: 21), surgida de la esencia de lo humano que es el lenguaje, y del absoluto silencio que le precede y del que surge. Tengamos en cuenta, además, que la palabra *Debir* está hermanada por su valor numérico con las palabras hebreas correspondientes a «madre» y «padre», «unión» y «coito», «concepción» y «embarazo», e «iluminar». Es decir, en el *Debir* se produce la fecunda unión a la que alude el libro de oraciones del hebraísmo: «[La liturgia se realiza] en nombre de la unión del Santo, sea Él bendito, con su Divina Presencia». «Él» es «un atributo divino masculino», y la «Divina Presencia», «una manifestación divina femenina» (Idel 2009: 15). Dos naturalezas complementarias, una da y la otra recibe, que engendran una nueva vida que no es otra que la de una existencia del todo sacralizada, iluminada. El Cantar de los cantares alcanza un carácter despatriarcalizante.

La defensa de Rabí Akiva radicó, precisamente, en la creencia de que la *Shekhinah*, la «Divina Presencia», logra su máximo esplendor en la encarnación humana, dado que le permite morar en la dimensión más densa de la energía, en la materia. Ello condiciona que la *Shekhinah* esté presente en el acto sexual porque su posibilidad de habitar en el mundo depende de la fecundidad del ser humano, y por esta razón Rabí Akiva reivindicó la magnitud espiritual de una relación sexual plena, entregada y conscientemente elevada, ya que esta pasó a considerarse el único tabernáculo posible después de la destrucción del Templo. Según algunos rabinos, en el *Debir* o *Kodesh hakodashim*, la *Shekhinah* estaba presente en la unión sexual, con intención religiosa, de los querubines, pero, al destruirse el Templo, el ministerio sexual y cultural de los querubines tuvo que ser preservado por el ser humano. De ahí la exigencia de pureza y esplendor en la sexualidad. Lo que la tradición rabínica centrada en el Cantar de los cantares defiende es que el poema bíblico debe entenderse como «una hipóstasis superna» de la relación erótica con Dios, pues el amor divino lo alcanza todo.

La creación puede explicarse gracias a lo que hemos señalado a propósito de la palabra *Debir*, es decir, gracias a un sistema de «coitos», de «uniones» entre «padres» y «madres» que «conciben» e «iluminan» todo cuanto el ser humano puede alcanzar a comprender y experimentar, desde lo puramente biológico hasta lo más intangible y sutil de la espiritualidad. Desde esta perspectiva cabalística, el Cantar de los cantares no podía ser sino *el Santo de los Santos*. En él se encuentran las características de gran parte de las interpretaciones de la teología del Pacto centradas en las alianzas descritas a lo largo de la Biblia, así como los fundamentos del conocimiento de las potencias femeninas y masculinas que protagonizan el libro del Génesis (1) y el de Ezequiel (1: 26-27), dos libros axiales en el *Cántico espiritual*.

Que una leve modificación vocálica nos lleve de *Debir* a *dabar* también abre la comprensión del misterio del *Sancta Sanctorum* y, de esta forma, del Cantar de los cantares. *Dabar* es una de las palabras polisémicas más importantes de la lengua hebrea, porque significa «palabra» y «cosa», o la palabra y lo nombrado, aquello en lo que se fundamenta la espiritualidad judía, como hemos dicho, puesto que la primera acción de Dios fue un

acto lingüístico, y todo cuanto existe ha sido nombrado, emana del lenguaje. Ello justifica, al mismo tiempo, que *dabar* signifique también «Verbo» y «Dios». El Cantar, al igual que el *Debir*, es el eje donde converge lo horizontal con lo vertical, la entrega y el receptáculo, allí donde se produce el encuentro entre lo inmanente y lo trascendente, donde el habla nace del silencio a fin de que la creación tenga inicio. Y solo la desnudez del corazón puede convertirlo en realidad. El *Yom Kipur*, el Día de la Expiación, es el día del arrepentimiento del corazón, que solo así es perdonado, vaciado, y puede, entonces, quedar dispuesto como vasija y, de esta forma, recibir desde el vacío la Palabra de Dios.

Al igual que en el *Debir*, en los versos del poema de la Biblia se descubre lo masculino y lo femenino de la creación que, en el movimiento del amor divino, todo lo unen, iluminan y renuevan. Es el poema de amor más cumplido de todos los tiempos porque cada una de sus palabras y pasajes son la ferviente expresión del deseo unitivo en cualquiera de sus posibilidades. Verbalmente es la manifestación más cabal del movimiento del amor, de su hacerse. Es un diálogo de enamorados que se buscan y se encuentran, que viven la ausencia del otro con la misma entrega con la que unen sus cuerpos, sus miradas y sus halagos, un amor que resulta ser lo único que confiere sentido absoluto y pleno a la existencia humana, y en el que participa toda la creación, los minerales, la vegetación, los cuerpos celestes, todos los terrestres, y al que Dante, por ejemplo, no pudo menos que atribuirle el movimiento del sol y las estrellas. Sin embargo, la acción que la búsqueda amorosa implica es convertida por el ser humano, y pese a sí mismo, en dolor; un dolor que, simultáneamente, aguijonea en busca del amor. De este modo, tiene inicio nuevamente la experiencia de amar que siempre se perpetúa. Este sería el trazado, el movimiento de todo el Cantar. En sus versos se recogen las uniones, las separaciones que pautan los dos tiempos que mueven el argumento, el tiempo de la presencia y el de la ausencia, los dos tiempos de un único movimiento que es el de la fuerza unitiva del amor. En sus versos se celebra y se describe con precisión una plenitud erótica en la que participa lo creado en medio de un desierto necesario capaz de enfatizar la irrupción de la unión de los amantes, del mismo modo que el silencio es previo al Verbo. De hecho, la Biblia es una gran historia de amor entre Dios y la humanidad, y solo el amor permite el regreso al Paraíso. Según R. Yohanan Alemanno, exégeta del Cantar de los cantares y amigo de Pico della Mirandola, este amor «fue emanado con el fin de poner todo en reposo y esta es la intención última con la que Dios creó Su mundo, para hacerlo en un movimiento circular, de modo que de Él retornase a Él» (Idel 2009: 218).

La geografía paradisiaca del Cantar de los cantares es un oasis creado por el amor en medio de ese desierto que no deja de ser el mundo en sí, carente del aliento del Espíritu. En el Edén, la voz del misterio del amor se oye cuando Dios pregunta a Adam: «¿Dónde estás?» (Gn, 3: 9). La misma pregunta hace la amada del Cantar de los cantares que busca al amado. Y el *Cántico espiritual* se inicia con la pregunta en sí, con la pregunta por el paradero del Amado: «¿Adónde te escondiste, / Amado...?» (vv. 1-2).

La unión de los amantes es la manifestación del amor divino de los orígenes. Y ahí radica la belleza y la importancia del Cantar, porque está escrito con términos eróticos profanos para verbalizar con vigor las efusiones de amor divino y convertirlas en una propuesta de estudio y meditación, en un conocimiento propicio que despierte y desarrolle una disciplina de ascenso por los distintos niveles de la consciencia (del alma) que

debe cumplirse, finalmente, en una divinización de lo humano. O, dicho de otro modo, tiene que culminar con el paso de lo óntico al origen de lo ontológico mediante un ferviente amor que mueve a un intenso y constante estudio y autoconocimiento.

El «Cantar más bello» transformó el amor erótico y sexual en símbolo divino. Según la Cábala, amar conlleva una única exigencia, implícita, a su vez, en la medida numérica de la palabra «amor» (*ahabah*), que es la misma que la de «unidad» (*ejad*) y que la de la palabra *bohu* ‘vacío’. La sinonimia de los tres conceptos enseña que solo a través de la vivencia de la vacuidad es factible gozar la extática unión del amor. Si nos detenemos un poco más en la palabra, «vacío», hallamos también que esa *bet* en posición inicial se convierte en preposición y se lee como «en». Así pues, «en» las dos letras que crean el nombre más oculto de Dios, las dos centrales del Tetragrama. De esta manera, descubrimos que lo que nos permite leer *bohu* ‘vacío’ es «en Dios», o «en lo más oculto de Dios». Es decir, en el vacío, en la vacuidad, y desde ella, es donde se da la anhelada y excepcional vivencia del amor. La siguiente pregunta que se impone gira en torno a lo que debe vaciarse, pero la respuesta sale al camino de inmediato, porque se trata de la ilusoria identidad que creemos que es lo más irreductible de nosotros mismos y que en ella nos va la vida. Según la cábala, el ego, si bien hay que fortalecerlo durante los primeros años de la existencia porque tiene que arraigarse en el mundo, después hay que vaciarlo, que no aniquilarlo, para que no entorpezca a la consciencia, al conocimiento y la sabiduría.

En el Cantar de los cantares, las descripciones gozosas de los miembros del cuerpo humano son la manifestación más precisa y la única expresión humana posible, por su plasticidad, sensitiva y física, del vacío. Juan de la Cruz escribió: «El amor no consiste en sentir grandes cosas, sino en tener grande desnudez» (2005: 167). El carmelita sabía que la desnudez es el mismo Dios (Ceronetti 2001: 138-140). Lo dicen los versículos del poema hebreo que alaban lo físico como revelación y don, porque amar es descubrir al *otro* su propia belleza, la que no puede ver. En este sentido, en el Cantar la Palabra se hace carne porque «el cuerpo humano es un concepto espiritual que conecta todas las fuerzas individuales que en él funcionan, y a través del cual se reconoce el poder del alma» (Sabán 2011: 76 n).

A propósito del que podríamos considerar vacío uterino de donde nace el amor, no deja de resultar llamativo que Guido Ceronetti, el traductor italiano moderno del Cantar de los cantares, concluyera su trabajo y su relación con el bello poema bíblico afirmando que el gran misterio de sus versos es que:

el Cantar está vacío. No contiene nada. No significa nada. Nada más allá de la letra, una canción a dos voces [...], y sin embargo [...], imagen pura de Dios en tanto que inmensa Nada trascendente, lejanía de lejanías, de la que el vacío, la interna desnudez erótica [...] viene a ser entre las llamas y la noche del mundo humano un deslumbramiento anatómico, una puerta del deseo. Por esto, y solo por esto, el Cantar es *santo de los santos* y Escritura que quema las manos. Dios no está en el Cantar, y aun así lo llena. El Cantar es poesía erótica, aun así el amor humano no es más que la sombra sobre el muro. En el Cantar Dios busca a Dios, pero Dios no puede andar en busca de sí mismo. El Cantar no tiene principio, ni medio, ni conclusión. Como *libro* es el más descosido de los Hagiógrafos. ¿Enseña algo? Nada... ¿Qué nos dice del amor? Nada. El Cantar me vacía en la misma medida que el Eclesiastés [...] me da vigor de espíritu. (Ceronetti 2001: 135)

Esta conclusión a la que llegó Ceronetti tras años de estudio del poema hebreo se debe a que la lectura de sus versos vacía. Todo él es un texto, una textura, un tejido, que reviste un desnudo que escandaliza a quienes pretendían dejar el Cantar de los cantares fuera de las Sagradas Escrituras. Estamos refiriéndonos al desnudo de Dios, el *bohu*, el «vacío» que se descubre mediante la desnudez humana. Su vivencia da cuenta de cómo el misterio divino lo impregna todo, se refleja en todo, se transforma en todo y, por eso, puede equipararse con el amor. Genera el mismo movimiento de búsqueda y el mismo dolor de ausencia.

Entendido así, Dios y el amor serían dos vacíos o, por mejor decir, el mismo. Por eso leemos en la primera epístola de san Juan (4: 9) que «Dios es Amor». A través de la lengua hebrea llegaríamos al mismo pensamiento, porque la palabra del amor es un tesoro repleto de significados. El término *ahabah* está escrito con la letra que representa el aliento, el soplo, pero por duplicado, la *hei*, y también está escrita con la partícula *ab* (*aba*), que significa «Padre». Dentro de la palabra *ahabah*, «amor», conviven dos soplos en uno. Lo plural diluido, la convergencia de lo plural en unidad. No importa si es amor erótico o fraternal. Incluso podemos ahondar más y encontraremos en *ahabah* la transformación del Uno o del Infinito representado por la letra *alef*, en lo plural de la creación, expresado por la *bet*, letra con la que empieza la Biblia. Por tanto, hay dos soplos en *ahabah*, dos *hei* que representan lo primero que hacen los amantes cuando se unen, porque intercambian sus alientos. Y alientos al unísono es el amor. Así es como en la lengua hebrea el amor y Dios son lo mismo incluso deletreando la palabra *ahabah*. Por esta razón, la experiencia de amar es incomparable y sagrada en la espiritualidad hebrea, y el Cantar de los cantares, su *Kodesh hakodashim*.

4. LA BIBLIA DEL OSO

En la escritura del *Cántico espiritual* son constantes las huellas de la lectura que San Juan de la Cruz realizó de la Biblia del Oso, publicada, en la Basilea de 1569, en los talleres del impresor Thomas Guarin. Se trata de la traducción castellana y completa de la Biblia por parte de Casiodoro de Reina, después de doce años de severas dificultades y en medio de la furia desatada contra los defensores de la verdad hebrea. Lo consiguió pese a la orden de Felipe II de quemar el original a fin de impedir la reproducción de copias y, lo más grave, pese a la orden de detener a Casiodoro allá donde fuese para castigarlo e incluso darle muerte. Desde el siglo XIII, la persecución y la quema del Talmud fueron una constante, el libro que da cuenta de la valiosa tradición rabínica a propósito del *Tanaj* o Biblia hebrea, una tradición rica y al mismo tiempo imprescindible en el estudio y comprensión de las Sagradas Escrituras como hemos señalado anteriormente. Pese a las prohibiciones, los cristianos más leales al Evangelio no dejaron de recurrir a maestros judíos porque eran los que permitían entender y estudiar la Biblia y, especialmente, la Biblia hebrea, la *veritas hebraica*. Fue en aquel entonces cuando nació la necesidad de tener versiones de los textos hebreos y de la sabiduría de la espiritualidad judía, y ello implica-

ba un conocimiento, por reducido que fuera, de la lengua hebrea y de los métodos judíos para el estudio y la meditación bíblicas. Si bien esta querencia fijó una escisión con respecto a las interpretaciones del Libro sagrado, la verdad hebraica pasó a convertirse en la necesidad cristiana de conocer la lengua hebrea y poder vivir la revelación de la Palabra de Dios. A su vez, significó la alianza entre cristianos y judíos en el estudio y meditación de un origen común, de una *verdad* que les hermanaba por el Verbo. La península Ibérica, además, era la tierra del *Zohar* (*Libro del Esplendor*), y resultaba inconcebible que, en algún momento de la historia, pudiera interrumpirse el fructífero intercambio de sabiduría entre maestros y discípulos, ya fueran judíos o cristianos. Tanto es así que la mística del Renacimiento no puede entenderse sin los maestros espirituales judeomedievales, aquellos que también tradujeron la Biblia hebrea antes del siglo XVI, como es el caso de la Biblia de Alba, traducida al romance por el rabino Rabí Moisé Arragel (1422) por encargo de Luis de Guzmán, maestre de la orden de Calatrava.

Esta búsqueda o necesidad hebraica fue la que movió a Cisneros a llevar a cabo el proyecto de la Biblia Complutense o Políglota (1514-1517), comprendida por el Antiguo Testamento en hebreo, caldeo y arameo, y el Nuevo Testamento en griego y latín. De esta manera, confiaba en dar un paso firme en la reforma religiosa con la finalidad de que pudieran surgir personas de espíritu con una formación que les capacitara para conocer los genuinos fundamentos que sostienen la Iglesia de Cristo. Uno de los episodios más tristes e irónicos en la historia de esta sincera hermandad en España fue el hecho de que Felipe II aprobara la impresión de la Biblia Regia (1568-1572), mientras en la Universidad de Salamanca se desataba la cruel persecución y el castigo contra los defensores de la *veritas hebraica*, en cuya nómina estaban tres nombres decisivos: Gaspar de Grajar, Martín Martínez de Cantalapiedra y fray Luis de León, todos ellos ferozmente atacados por el celo de la Inquisición. La Biblia Regia tuvo que imprimirse en Amberes, fuera de España, claro está. El responsable y editor fue Benito Arias Montano, que tampoco escapó de la vigilancia intolerante de los defensores de la *veritas graeca*, pese a que con la Biblia Regia —o Biblia Políglota de Amberes— quiso salvar el vacío abierto por la imposibilidad de encontrar (por agotada) la Biblia Políglota o Biblia Complutense que el cardenal Cisneros dirigió. A su vez, lo que movió al humanista extremeño fue la motivación de que la Biblia se explicara a sí misma, y ello solo sería posible con la fijación del texto como única autoridad legítima ante la Palabra de Dios. Sin embargo, los problemas también acosaron a Arias Montano. En su caso, a raíz de las acusaciones ante la Inquisición por parte de León de Castro, catedrático de griego y latín en Salamanca y defensor de la *veritas graeca* y, así pues, de la Vulgata. León de Castro fue el mismo que denunció a fray Luis de León, Martín Martínez de Cantalapiedra y Gaspar de Grajar, y por idéntico motivo, por ser defensores de la verdad hebraica.

Pese a ello, Arias Montano contó con la protección de Felipe II y pudo defender con firmeza, en Roma, la *verdad* que los textos hebreos transmiten. El propio Papa, Gregorio XIII, hizo constar el *Nihil obstat* de la Biblia Regia, compuesta por la Biblia Políglota Complutense, la Biblia rabínica de Yacob ben Hayim, la versión latina moderna de la Biblia hebrea de Sanctes Pagnini, la versión siriaca del Nuevo Testamento, Rewswitta, con traducción latina de Guy Le Fèvre de La Boderie, el Targum arameo de profetas y hagiógrafos y los tratados de carácter filosófico escritos, en su mayor parte, por el propio Benito Arias Montano.

Fuera de España, las Biblias romanceadas, aunque reducidas a meros testimonios parciales o libros de horas, también estaban prohibidas. Desde 1551, el celo de la vigilancia de las traducciones en romance fue férreo porque se quería impedir que los criptojudíos iniciaran a los más pequeños en su tradición, porque era la manera que tenían de salvaguardar la transmisión de su legado. Seis años antes, cuando tuvo inicio el Concilio de Trento (1545), la Vulgata se había declarado la única versión autorizada de la Biblia, y solo en su traducción (afirmaban) se encontraba la verdad que buscaban los cristianos y que la Iglesia católica transmitía. Ni tan siquiera el obispo-príncipe de Trento, cardinal Madruzzo, provocó un giro hacia la tolerancia mediante su fervorosa defensa de las traducciones al romance, bajo el argumento de que la observancia debía recaer exclusivamente sobre teólogos y obispos, los únicos responsables que tenían la obligación de garantizar la correcta interpretación de los Libros sagrados, dado que muchas de las versiones de la Vulgata eran transmisoras de un sinnúmero de errores y de lecturas que alejaban a los fieles de la Palabra de Dios y del ejemplo de Cristo. Las firmes acusaciones de los protestantes a la Iglesia católica por impedir a los fieles el conocimiento directo de las Sagradas Escrituras eran irrefutables. Los disidentes defendían la conversión de los corazones de los cristianos en «biblioteca de Dios» (Moreno 2018: 158). Les resultaba intolerable que únicamente pudiera leer la Biblia en romance quien tuviera el permiso del inquisidor o del obispo, ya que eso significaba que casi nadie podría hacerlo.

Casiodoro de Reina concibió su traducción guiado por la convicción del humanismo cristiano de la Reforma e influido, en particular, por Sébastien Châteillon, protestante moderado que tradujo la Biblia al francés en 1555. Si la experiencia espiritual tenía que fortalecer Europa y reformar a quienes se habían hecho portavoces de la Palabra divina, esto solo podría conseguirse con traducciones de las Sagradas Escrituras a las lenguas vernáculas que brindaran a cada creyente la oportunidad de ser sacerdote de sí mismo o,

con palabras de Erasmo de Róterdam, para que erigieran un altar en el corazón. Reina, ferviente defensor de todo ello, lo expuso de manera explícita en la «Amonestación» de su Biblia, donde, además de reivindicar la legitimidad de la traducción del texto Sagrado a cualquier lengua siguiendo fielmente las fuentes textuales, centró sus palabras en la concordia cristiana y en el ataque al «diabólico» catolicismo romano, al que considera el verdadero enemigo de la Palabra de Dios y el artífice de la destrucción de la Iglesia. Reina estaba animado por un compromiso espiritual de servicio al pueblo, manipulado, como a su vez la monarquía, por la Inquisición, por el poder del Santo Oficio que estaba enfermando social, intelectual y culturalmente a España mediante el soborno, la mentira, el miedo y la muerte. Su labor como traductor se asentó en el respeto a los textos originales sin que ello le impidiera allanar la transmisión del mensaje de la Palabra de Dios, preservándolo siempre de que ni la revelación, ni la hondura, ni los matices, ni el lirismo pudieran verse alterados o desvanecidos.

La portada de su traducción se ilustró con la imagen de un oso encaramado a un árbol cuyo tronco está agujereado por un gran mazo que pende de una de las ramas. En el hueco del árbol hay un panal del que salen y entran abejas que revolotean en torno al árbol y al oso que está con la boca abierta dispuesto a saborear la miel que va sacando con la garrá izquierda. Detrás del árbol, abierto en el suelo, se ve un libro con alguna hoja movida por el viento o el revolotear de las abejas. Y, en la página de la derecha, en el margen inferior, está escrito el Tetragrama, el Nombre sagrado del Dios de Israel que es ensalzado y proclamado como Dios único en la Consolación de Israel de Isaías (40), el libro bíblico al que remite, precisamente, el lema del pie de la ilustración del oso que se alimenta de miel. Casiodoro transcribe en hebreo y debajo lo traduce al castellano: «La Palabra del Dios nuestro permanece para siempre» (Isa. 40). El «Dios nuestro» es el Dios de Israel, refrendado por su transcripción hebrea del Tetragrama. El Libro de Isaías se caracteriza por contener la primera declaración del Dios único del judaísmo (Is, 44: 6), así como por la crítica contundente contra el poder corrupto de quienes gobiernan y rigen el mundo, perjudican y empobrecen al resto de la población, tal y como denuncia, según hemos indicado, Casiodoro de Reina en el prefacio a su traducción. En Isaías se explica que Dios convertirá Jerusalén en el centro de su reino por la intervención de un mesías real capaz de destruir Babilonia. Y esta es, también, otra de las divisas del prefacio de Casiodoro cuando exige a los gobernantes y reyes que se conviertan en ese mesías real y redentor. La importancia del Libro de Isaías estriba, a su vez, en que es uno de los libros sagrados canónicos del judaísmo que conforman la *Tanaj* o Biblia hebrea, y por ser el primero de los profetas mayores para los cristianos; motivo por el que el Libro de Isaías mereció ser considerado como el quinto Evangelio.

El porqué del oso lo encontramos en el emblema del escudo de la ciudad de Berna, lugar donde estaba la imprenta de Samuel Biener, *Apiarius*. Era el distintivo de una marca tipográfica suya en desuso ya, aunque, en realidad, la traducción de Reina se imprimió, como dijimos, en los talleres de Thomas Guarin, cuyo distintivo era una palmera a la que quizá remita el árbol al que se encarama el animal (Moreno 2018: 181-182). Las ramas y las hojas parecen apuntar a ello. De ser así, es símbolo de la palmera iniciática del salmo 92 (12). La miel, en cambio, nos remite al Cantar de los cantares (5: 1), cuando Salomón le dice a la Sulamita que ha ido a su huerto a coger la mirra, los aromas, y, según

la traducción del propio Casiodoro, «he comido mi panal y mi miel». Bien sabía el traductor que el «panal de miel» en hebreo (*yaar*, רֵעִי) está compuesto por el «despertar» (*eir*, עִיר). El despertar al que conduce la revelación de Dios. Por tanto, hay que adentrarse en el huerto o jardín, en el Paraíso, para saborear la miel de la revelación de la Palabra del Dios de Israel.

5. LA HUELLA DE CASIODORO DE REINA EN EL *CÁNTICO ESPIRITUAL*

En el Libro de Isaías también se pide que toda la naturaleza se disponga dulcemente para celebrar que Dios hablara y dijera: «Consolaos, consolaos, pueblo mío» (Isa, 40: 1). Dos de los accidentes geográficos aludidos son «monte y collado» (40: 4), allí donde la Amada (el alma) del *Cántico espiritual* de san Juan de la Cruz pide ir al Amado (a Dios) para encontrarse en Su «hermosura». Quiere ir al «monte u al collado» (v. 173) donde brota el agua pura, dice ella (v. 174). Semejante sintagma del Libro de Isaías traducido por Casiodoro de Reina es susceptible de ser considerado una coincidencia en el *Cántico* del Descalzo, porque también en el Cantar de los cantares, traducido por el propio Reina, aparecen «montes» y «collados», aunque no emparejados en un sintagma. Sin embargo, lo que resulta irrefutable son los préstamos de la traducción de Casiodoro de Reina del Cantar de los cantares que san Juan fija en sus «Canciones entre el Alma y el Esposo». El influjo de Reina en el *Cántico* es mucho mayor, por ejemplo, que el de fray Luis, cuya traducción al castellano del Cantar hebreo también leyó, aunque corriera en manuscritos y secretamente. En el caso de la traducción de Casiodoro de Reina hallamos su presencia en el *Cántico* mediante formas verbales, animales, detalles paisajísticos o descriptivos surgidos de la delicadeza y la vitalidad inconfundible y original del castellano de Reina. El compromiso reformador y el espíritu del traductor tuvieron que impresionar a Juan de la Cruz hasta el punto de aprehender el poema hebreo en esa versión e incorporarlo a su propio saber bíblico, a su deseo y necesidad de cantar el amor divino.

A estas intertextualidades en el *Cántico espiritual* con respecto a la traducción de Casiodoro de Reina viene a sumarse otro préstamo decisivo. En esta ocasión, no está relacionado con el Cantar de los cantares, sino con la traducción de Reina del Libro de Ezequiel, un libro bíblico excepcional para la espiritualidad judía porque en él Ezequiel describe su testimonio de la revelación del *Maasé Merkabá*, el Dios de Israel; Dios de naturaleza antropomórfica. La traducción de Reina del pasaje que nos importa es la siguiente:

una gran nube, y un fuego, que venía revolviéndose, y tenía al derredor de sí un resplandor, y en el medio de él, es a saber, en el medio del fuego una cosa que parecía como de ámbar. [...] y sobre la figura del trono había una semejanza que parecía de hombre, sobre él encima. Y vi una cosa que parecía como de ámbar, que parecía que había fuego dentro de ella (Ez, 1: 4 y 26-27).

Casiodoro es el único traductor bíblico en lengua castellana que traduce «ámbar». En el resto de las traducciones lo habitual es siempre «zafiro». Y fray Juan, cuando en la canción 31 del *Cántico* quiere aludir al misterioso secreto reservado solo para el goce de los esposos, lo hace refiriéndolo como «ámbar» (v. 153), el «ámbar» que, por dos veces, Reina fija en su traducción a fin de remitir al *Maasé Merkabá*, al Dios de la Merkabá. El místico, en la declaración a la canción 31, lo refiere, asimismo, como el «divino ámbar» (2002: 171).

La lectura que el carmelita hizo de la traducción de Reina resulta esclarecedora, sobre todo, también, si tenemos en cuenta que, en el largo prefacio latino que el traductor escribió como pórtico a su Biblia, escogió la revelación de Ezequiel (1: 4-28) para dar ejemplo de cómo debían ser los reyes y príncipes según el pensamiento del humanismo reformador y, por consiguiente, a qué debían aspirar: a la vivencia encarnada de Dios, porque es lo único que legitima a saber qué es Dios. Casiodoro de Reina escogió la visión de Ezequiel con la intención de responsabilizar a «todos los príncipes cristianos, católicos y protestantes» en la propagación de la obra de Dios, y con especial ahínco se dirigió a los protestantes, pues «tenían una doble responsabilidad porque, habiendo entendido el «Evangelio de Cristo», debían ahora cuidar de aquella tierna iglesia renacida y comprometerse en la extensión de ese Evangelio entendido al modo protestante» (Moreno 2018: 165 y 169).

Casiodoro quiso traducir la Biblia al castellano con el propósito de que el Libro Sagrado pudiera convertirse en el modo de la derrota del catolicismo sin necesidad de recurrir a actos violentos, sino mediante la propia palabra divina, bien entendida y respetada como verdad revelada y, por eso mismo, rigurosamente traducida con reverencia. Reina ofreció su traducción con el propósito de participar en la liberación de los españoles de «la tiranía y tinieblas» de una Iglesia puesta en manos de corruptos e impíos.

La lectura del trabajo de Casiodoro de Reina significó la complicidad de otro reformador como él cuya labor era la transmisión del Verbo divino como única fuerza y ley legítima para el gobierno del ser humano. A buen seguro, el Descalzo comprendió profundamente a aquel hombre que había empezado vistiendo el hábito de monje jerónimo y había terminado siendo un proscrito, tanto a ojos de los católicos como a los de los ortodoxos calvinistas. Casiodoro de Reina, a su vez, sabía del valor de consagrarse al estudio del Árbol de la Vida, aquel que veía en la pintura mural del patio de los Evangelistas del convento donde empezó su vida religiosa, en San Isidoro del Campo. Por aquel entonces, fray Casiodoro tenía como maestro al llamado doctor Constantino, de origen hebreo, y uno de los protestantes más célebres de la Sevilla de la década de 1530. Pese a haber sido capellán de Carlos V, tras la muerte del rey, Constantino fue encarcelado y acusado de luterano por la Inquisición. Murió en la cárcel, sin defensa alguna. Entre las obras de su maestro, a Reina le fue cara la *Confesión de un pecador*, donde el doctor escribió que «el hombre es verdadero Dios. [...] Todos los hombres tienen habilidad y ciencia para ser como Dios» (Moreno 2018: 24-25). Casiodoro de Reina lo creyó, y durante toda su vida obró en consecuencia.

Por su parte, Juan de la Cruz sintió, de nuevo, la hermandad de otro reformista español que, al igual que él, buscaba cumplir la habilidad y la ciencia para ser *verdadero Dios*.

BIBLIOGRAFÍA

- CERONETTI, Guido (2001): *El Cantar de los cantares*. Barcelona: Acantilado.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, Sergio (2009): *El Cantar de los Cantares en el humanismo español. La tradición judía*. Huelva: Universidad de Huelva.
- GRAJAR, Gaspar de (2002-2004): *Obras completas*. Introducción, búsqueda de fuentes, edición crítica, notas y versión española de Crescencio Miguélez Baños, revisión y colaboración en las citas bíblicas de Juan Francisco Domínguez Domínguez. León: Junta de Castilla y León / Universidad de León, 2 vols.
- IDEL, Moshe (2009): *Cábala y eros*. Madrid: Siruela.
- JOSA, Lola (2023²): *San Juan de la Cruz. «Cántico espiritual» a la luz de la mística hebrea*. Estudio y edición de Lola Josa. Barcelona: Lumen.
- LAENEN, J. H. (2006): *La mística judía. Una introducción*. Madrid: Trotta.
- MORENO, Doris (2018): *Casiodoro de Reina. Libertad y tolerancia en la Europa del siglo XVI*. Sevilla: Fundación Pública Andaluza / Centro de Estudios Andaluces / Consejería de la Presidencia / Administración Local y Memoria Democrática / Junta de Andalucía.
- RODRÍGUEZ, José Vicente (2016): *San Juan de la Cruz. La biografía*. Madrid: San Pablo.
- RODRÍGUEZ-SAN PEDRO BEZARES, Luis Enrique (2016): «San Juan de la Cruz, una personalidad compleja y libre», en *San Juan de la Cruz. La biografía*. Madrid: San Pablo, pp. 919-939.
- SABÁN, Mario (2011): *Sod 22. El Secreto. Los fundamentos de la Cábala y la tradición mística del judaísmo*. Buenos Aires: [s. e.].
- SAN JUAN DE LA CRUZ (2002): *Cántico espiritual y poesía completa*. Edición, prólogo y notas de Paola Elia y María Jesús Mancho, con un «Estudio preliminar» de Domingo Ynduráin. Barcelona: Crítica.
- SAN JUAN DE LA CRUZ (2005): *Obras completas*. Edición crítica, notas y apéndices de Lucinio Ruano de la Iglesia. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- SCHOLEM, Gershom (2005): *Las grandes tendencias de la mística judía*. Madrid: Siruela.
- SCHOLEM, Gershom (2006): *Lenguaje y Cábala*. Madrid: Siruela.

RESUM

El pensamiento místico de san Juan de la Cruz es el fruto de su labor exegética de los libros y los pasajes bíblicos centrales de la espiritualidad hebrea. El Descalzo dejó constancia de ese saber y aludió, de manera directa, a los pilares del reformismo judeo-cristiano característico de la cultura peninsular de la segunda mitad del siglo XVI. Este artículo da cuenta, en parte, de la labor y la intención reformista del místico más carismático de Occidente.

PARAULES CLAU: San Juan de la Cruz, mística hebraica, reformismo judeocristiano, Renacimiento, literatura castellana.

ABSTRACT

Hebraic biblical wisdom and St. John of the Cross

The mystical thought of St. John of the Cross is the fruit of his exegetical work on the books and central biblical passages of Hebraic spirituality. The “Descalzo” left a record of this knowledge and alluded directly to the pillars of the Judeo-Christian reformism characteristic of the peninsular culture of the second half of the 16th century. This article is a partial account of the work and reformist intentions of the west’s most charismatic mystic.

KEYWORDS: St. John of the Cross, Hebraic mysticism, Judeo-Christian reformism, Renaissance, Castilian literature.

APROXIMACIÓN A LA FITONIMIA POPULAR EN ESPAÑOL Y EN CATALÁN: ESTUDIO DE LOS SOMAFITÓNIMOS¹

Carolina JULIÀ LUNA
Universidad Nacional de Educación a Distancia

1. INTRODUCCIÓN

La importancia del cuerpo humano como fuente de inspiración para categorizar y entender el mundo ha sido destacada desde múltiples áreas de investigación (la filosofía, la psicología, la lingüística, la ciencia, la religión, la musicología, la metrología etc.). Foucault (1994 [1966]: 136), en su obra *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, resume este interés en relación con las expresiones lingüísticas cuando se refiere al organismo humano como un elemento tangible que permite describir lo abstracto y facilitar su comprensión: «Pueden describirse ciertas formas bastante complejas a partir de su semejanza, muy visible, con el cuerpo humano, que sirve como especie de reserva a los modelos de visibilidad y sirve espontáneamente de articulación entre lo que se puede ver y lo que se puede decir». Señala, también, en relación con la botánica, que el cuerpo humano se toma en esta disciplina como arquetipo para describir las plantas (Foucault 1968: 135, nota 10). Y así se confirma en la *Philosophie Botanique* de Carl von Linné (1778 [1751]), en la que se mencionan las partes del cuerpo humano que pueden servir, por un lado, como modelo en la descripción de las dimensiones y las formas de las plantas (epígrafe 331), y, por otro, como fuente de comparaciones que facilitan la comprensión de las descripciones botánicas (epígrafe 299):

Une comparaison dit par un seul mot ce qui ne se rend quelquefois que par un discours entier ; mais toute comparaison cloche : ainsi toutes similitudes obscures, & qui ne font pas de la plus grande évidence à tous les yeux, ne se font introduites qu'à la honte de l'art. Ne rece-

1. La presente investigación se ha desarrollado en el marco del proyecto I+D+i «CORPAT-PEPLEs: corpus digital para la preservación y el estudio del patrimonio lingüístico del español» (ref. TED2021-130752A-I00), financiado por MCIU/AEI/10.13039/501100011033 y por la Unión Europea NextGenerationEU/PRTR; y del proyecto I+D+i «CORPAT: lengua oral y cambio lingüístico en los atlas españoles» (ref. PID2022-136628NB-I00), financiado por MCIU/AEI/10.13039/501100011033/ y FEDER/UE.

vez donc aucune comparaison que celles qui se rapportent à ce qui frappe nos sens dans le corps humain, comme l'Oeil, l'Oreille, le Doigt, le Nombril, le Scrotum, le Pénis, la Vulve, la Mamelle, & non les comparaisons qui auroient égard à l'intérieur qui n'est connu que des Anatomistes.

Une comparaison peut s'employer sans définition ; ce qui la distingue de tout autre terme de l'Art. Des Botanistes introduisirent des comparaisons obscures & même en grand nombre, qui n'étoient pas connues de tout le monde. (Linné 1778 [1751]: epigrafe 299)

La influencia del modelo corporal en la conceptualización de las plantas al que se refiere Linné puede estudiarse a partir de los nombres que estas reciben. Los estudios sobre fitonimia, tanto popular (Gili Gaya 1919 y 1947, Brown 1979, Lisová 2011, López Trabanco 2012, Llerena 2015) como científica (López Trabanco 2009, Salvador 1994), coinciden en señalar que el cuerpo humano y animal constituye una fuente de creación muy productiva en la formación del léxico de los nombres de plantas. Asimismo, las investigaciones sobre semántica, lexicología y dialectología que analizan este vocabulario (Guiraud 1986 [1967]: 204-223, García Mouton 1982, Montes Giraldo 1983, Buenafuentes 2017: 1075-1076) también mencionan numerosos ejemplos de fitónimos de este tipo. Muchos de estos estudios destacan que es más frecuente que se tome como fuente de categorización de las plantas el cuerpo de los animales que el del ser humano (*cuerno de ciervo*: *Plantago coronopus*, *pie de liebre*: *Plantago lagopus*, *uña de caballo*: *Petasites hybridus*, *lengua de perro*: *Primula acaulis*, etc.). Esto sucede, seguramente, según Berlin / Breedlove / Raven (1973), porque en la jerarquía del mundo natural el ser humano está más próximo al reino animal (por las similitudes morfológicas, funcionales y vitales) y este, a su vez, está más conectado con el mundo vegetal, por lo que funciona como intermediario de categorización entre los dos cosmos (Julà 2012: 65). Sin embargo, las similitudes que existen entre la morfología humana y la animal generan que, en muchas ocasiones, los *somafitónimos*, es decir, las denominaciones de plantas que contienen el nombre de una parte del cuerpo humano o animal (López Trabanco 2012: 533), no puedan ser categorizados claramente si el fitónimo no incluye un elemento en su estructura que permita identificarlo como miembro corporal de las personas o de los animales.

Teniendo en cuenta todo lo anterior, el objetivo principal de la presente investigación es analizar tanto el vocabulario fitonímico popular en español y en catalán que tiene una base somática humana claramente identificable como el que tiene una base somática universal, es decir, aquella que podría referirse tanto a miembros anatómicos humanos o animales. De este objetivo derivan otros más específicos que determinan el desarrollo y la estructura de la investigación: (a) describir las características formales de este tipo de vocabulario con la finalidad de determinar los procesos de creación léxica más comunes en ambas lenguas; (b) analizar la motivación semántica que da lugar a estas formaciones desde la perspectiva de la semántica cognitiva con el fin de describir patrones cognitivos generales e individuales en la categorización del mundo natural relativo al ámbito vegetal; (c) establecer el grado de relación que los fitónimos de base somática pueden tener con el cuerpo humano y con el cuerpo animal; y (d) comprobar el grado de proximidad y de lejanía que existe entre el léxico popular del español y del catalán.

Esta investigación se enmarca en los trabajos sobre etnobotánica cognitiva que analizan cómo perciben los seres humanos las plantas a través de las expresiones lingüísticas que se emplean para denominarlas (Berlin 1992 *apud* Arias 2006: 15; Vallès / Garnatje 2016: 23). Por ello, además, y de una forma más específica, este estudio se incluye entre las investigaciones sobre fitonimia popular o etnofitonimia en español (Gili Gaya 1919, 1947, Puente 1956, Cáceres / Salas 1991, 2020, Molina 2002, Álvarez Arias 2006, Lisyová 2011) y en catalán (Veny 2001, 2016; Bonet 2010; Vigo / Vallès 2016) y constituye un complemento a estudios sobre otras lenguas románicas (Séguy 1953).

2. CORPUS Y METODOLOGÍA

Para llevar a cabo el análisis, se ha trabajado con un corpus de 832 formas léxicas que designan plantas y que se han obtenido de dos fuentes de datos metodológicamente comparables, que comparten objetivos y que ofrecen informaciones similares, además de ser ambas accesibles en internet.

En el caso del español, variedad para la que se han estudiado 403 fitónimos, se parte esencialmente de los datos que contiene la base de datos *Anthos. Sistema de información sobre las plantas de España*, que recoge información sobre la biodiversidad de España y que constituye uno de los resultados del proyecto de investigación *Flora Ibérica*. La aplicación, desarrollada por el Real Jardín Botánico, permite buscar por taxón,² familia y nombre vernáculo, entre otras informaciones (galería fotográfica e información geográfica). Según datos de la página web en la que se aloja esta base de datos, contiene 1,8 millones de registros sobre la diversidad de las plantas de España.

Asimismo, en el caso del catalán, lengua para la que se han examinado 429 fitónimos, se parte principalmente de los datos que contiene el *Corpus de fitonímia catalana (CFC)* dirigido por Joan Vallès, que puede consultarse en línea y que se actualiza periódicamente. Se trata de una obra de especial interés y de carácter interdisciplinar que recoge de forma exhaustiva los nombres de plantas que reúnen las publicaciones sobre botánica publicadas en catalán en los últimos 150 años y comprende «35.000 noms populars de plantes, que corresponen a uns 6.000 tàxons, que són recollits i classificats sàviament» (Veny 2016: 275). La organización de los datos y la posibilidad de buscar tanto por el nombre estándar como por los sinónimos ha facilitado la obtención de la información para la presente investigación.

El corpus de análisis se ha obtenido a partir de la búsqueda de treinta y dos sustantivos (para cada lengua) referidos a una parte externa o interna del cuerpo en las bases de datos mencionadas. Aunque la mayoría de ellas son fáciles de clasificar según esta división, existe un grupo de cinco palabras (*boca*, *barriga* (cat. *panxa*), *garganta* (cat. *gola*),

2. Se emplea el término *taxón* (y no *taxon*) siguiendo las decisiones tomadas en la traducción española del *Código Internacional de Nomenclatura para algas, hongos y plantas* (*Código de Melbourne*) (Greuter / Rankin 2012: x).

tripa y *vientre* (cat. *ventre*)) que pueden clasificarse tanto en el grupo de partes internas como en el de externas en función de si se refieren a la cavidad interna o a la superficie exterior que designan por metonimia. Esto se determinará en el apartado del análisis en función de la motivación que origina la denominación. En la tabla 1 se presentan los sustantivos que se han buscado en las bases de datos ordenados por lengua y alfabéticamente:

Español	<u>Partes externas:</u> <i>barba, barbilla, barriga/tripa, boca, brazo, cabellera, cabello, cuello, dedo, diente, lengua, mano, moño, muela, muslo, nariz, ojo, ombligo, oreja, pelo, pie, pierna, talón, uña</i> <u>Partes internas:</u> <i>bazo, corazón, garganta, hígado, riñón, vientre</i>
Catalán	<u>Partes externas:</u> <i>barba, barbeta, boca, cabell, cabellera, cama, cap, coll, cuixa, cul, dit, llengua, melic/llobrígol, mà, monyo, orella, panxa/tripa, pèl, peu, queixal, taló, ull, ungla</i> <u>Partes internas:</u> <i>cor, fetge, gola, melsa, ronyó, ventre</i>

Tabla 1. Sustantivos referidos a partes del cuerpo en español y en catalán que se han buscado en las bases de datos de fitónimos.

La búsqueda de estos sustantivos —entre los que se incluyen también sus formas en plural (esp. *muelas* y cat. *cabells*), derivados por sufijación (esp. *corazoncillo, orejicas, dedicos, piecitos*, y cat. *ditets, peuets, manetes*) y compuestos de diverso tipo (esp. *abrejo, arrancamño* y cat. *llevamà, picatalons*)— ha arrojado como resultado la lista de los 832 somafitónimos analizados. No forman parte del corpus de estudio los siguientes fitónimos: (a) los que se refieren a partes del cuerpo de animales (esp. *garganta de lobo, pie de caballo* y cat. *peu de gavina, cames de rata*), a pesar de que son muy abundantes; (b) los que se refieren a seres fantásticos animalizados (esp. *diente de dragón*); (c) los que incluyen referencias a los seres humanos, pero no se corresponden con partes del cuerpo propiamente, aunque estén relacionados con ellas (cat. *llàgrimes de Sant Josep, perruca del blat de moro*).

Los datos se han compilado en una base de datos con el fin de poder manejar y explotar mejor la información. En ella se ha organizado la información en seis campos: (1) *lexema*, en el que se incluye el nombre de la parte del cuerpo que contiene el fitónimo; (2) *fitónimo*, que recoge la variante léxica documentada en el corpus; (3) *taxón*, que presenta el nombre científico de la planta a la que se refiere el fitónimo; (4) *morfología*, que clasifica el nombre popular según las características formales que lo definen (derivado, compuesto, sintagma); (5) *tipo de compuesto*, que categoriza los fitónimos formados por composición según la estructura que presentan (V+N, N+N, etc.); y (6) *lengua*, que marca el registro según si pertenece al catalán o al español. Es importante señalar que, con el objetivo de no perder datos, se ha creado un registro para cada fitónimo y para cada una de sus variantes formales en relación con cada uno de los taxones a los que se asocia, como puede verse en la tabla 2:

Lengua	Variante léxica (fitónimo)	Taxón ³
Español	<i>barba blanca montesina</i>	<i>Adenostyles alliariae</i>
	<i>barba de algodón</i>	<i>Adenostyles alliariae</i>
	<i>barba lisa</i>	<i>Adenostyles alliariae</i>
Catalán	<i>llevamà</i>	<i>Calendula arvensis</i>
	<i>llevamà bord</i>	<i>Calendula arvensis</i>
	<i>llevamà de camp</i>	<i>Calendula arvensis</i>
	<i>llevamans</i>	<i>Calendula arvensis</i>
	<i>lligamà</i>	<i>Calendula arvensis</i>
	<i>lligamans</i>	<i>Calendula arvensis</i>
	<i>lleva mans</i>	<i>Calendula arvensis</i>
	<i>ungla</i>	<i>Calendula arvensis</i>

Tabla 2. Ejemplo de la polisemia de los taxones.

Así, como se observa en la tabla 2, cada variante gráfica y formal se ha considerado un registro distinto en la base de datos, aunque se refiera al mismo taxón o constituya una variante formal de otra más extendida (cat. *llevamans*, *lleva mans* o *lligamà* o *lligamans*).

3. ANÁLISIS

El análisis se lleva a cabo desde diferentes ópticas. En primer lugar (§ 3.1), se contrastan los datos del español y del catalán desde el punto de vista de la productividad de las partes del cuerpo en función del número de ocurrencias halladas en las bases de datos consultadas. En segundo lugar (§ 3.2), se examinan los datos desde la perspectiva morfológica, con el objetivo de ver cuáles son los procedimientos de creación de palabras más frecuentes en las dos lenguas. En tercer lugar (§ 3.3), desde la teoría de la semántica cognitiva, interesa determinar de forma general cuáles son los mecanismos semánticos más habituales en la creación de fitónimos y la motivación que los origina.

3.1. DESCRIPCIÓN GENERAL

La consulta de los treinta y dos sustantivos para cada una de las lenguas referidos a partes del cuerpo humano en las bases de datos mencionadas ha arrojado los datos que se presentan en la tabla 3:

3. Siguiendo el *Código internacional de nomenclatura para algas, hongos y plantas* (Greuter / Rankin 2012) en este trabajo se citan los taxones en cursiva.

Español		Catalán	
<i>barba</i>	35	<i>barba</i>	37
<i>barbilla</i>	2	<i>barbeta</i>	1
<i>barriga / tripa</i>	7	<i>panxa / tripa</i>	3
<i>bazo</i>	1	<i>melsa</i>	1
<i>boca</i>	3	<i>boca</i>	1
<i>brazo</i>	1	<i>braç</i>	1
<i>cabellera</i>	7	<i>cabellera</i>	15
<i>cabello</i>	23	<i>cabell(s)</i>	40
<i>cabeza</i>	12	<i>cap</i>	44
<i>corazón</i>	19	<i>cor</i>	10
<i>cuello</i>	2	<i>coll</i>	8
<i>culo</i>	34	<i>cul</i>	1
<i>dedo</i>	7	<i>dit</i>	13
<i>diente</i>	10	<i>dent</i>	0
<i>garganta</i>	1	<i>gola</i>	1
<i>hígado</i>	3	<i>fetge</i>	13
<i>lengua</i>	50	<i>llengua</i>	10
<i>mano</i>	12	<i>mà</i>	14
<i>moño</i>	7	<i>monyo</i>	5
<i>muela</i>	10	<i>queixal</i>	28
<i>muslo</i>	0	<i>cuixa</i>	13
<i>nariz</i>	1	<i>nas</i>	0
<i>ojo</i>	46	<i>ull</i>	34
<i>ombligo</i>	12	<i>melic / llombrígol</i>	5
<i>oreja</i>	31	<i>orella</i>	10
<i>pelo</i>	40	<i>pèl</i>	20
<i>pie</i>	11	<i>peu</i>	17
<i>pierna</i>	1	<i>cama</i>	60
<i>riñón</i>	10	<i>ronyó</i>	4
<i>talón</i>	0	<i>taló</i>	1
<i>uña</i>	6	<i>ungla</i>	11
<i>vientre</i>	0	<i>ventre</i>	8
TOTAL	403	TOTAL	429

Tabla 3. Número de fitónimos que contienen sustantivos referidos a nombres de partes del cuerpo según las ocurrencias por sustantivo.

Los datos de la tabla 3 muestran, por un lado, que el corpus está bastante equilibrado desde el punto de vista cuantitativo, pues la información del español supone el 48 % del corpus y la del catalán, el 52 %, lo que permite asegurar resultados equiparables. Por otro lado, se observan divergencias y semejanzas en relación con el número de ocurrencias por sustantivo, lo que ayuda a determinar patrones de productividad somafitonímica en cada lengua.

Si se analizan los datos de la tabla 3 desde un enfoque cuantitativo, se obtienen dos gráficos (1 y 2) a partir de los que se advierte el distinto comportamiento de cada variedad lingüística de forma general:

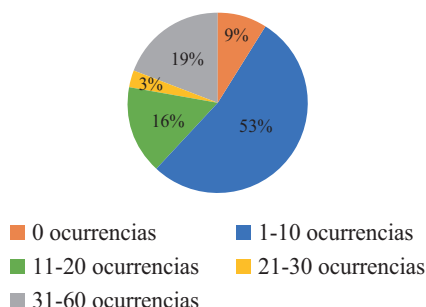

Gráfico 1. Distribución de los datos del corpus por número de ocurrencias en español

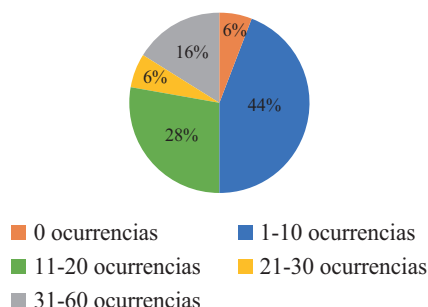

Gráfico 2. Distribución de los datos del corpus por número de ocurrencias en catalán

Estas imágenes muestran similitudes cuantitativas en cuanto al número de formas que presentan el mayor y el menor número de ocurrencias: entre el 50 % y el 60 % de los sustantivos examinados (de 16 a 20 voces) tienen una productividad nula (sin ocurrencias) o escasa (entre 1 y 10 ocurrencias) en los dos corpus; asimismo, el mayor número de ocurrencias los registran entre el 16 % y el 19 % de las palabras consultadas, por lo que, para ambas lenguas, el mayor número de ocurrencias se reduce a un 20 % del corpus. Las diferencias principales parece que se encuentran en los sustantivos que presentan entre 11 y 20 ocurrencias en el corpus, pues, en español, este grupo representa el 16 %, mientras que en catalán es mucho mayor, ya que supone el 28 % de los datos del corpus de estudio. Sin embargo, lo interesante no es la distribución cuantitativa en sí misma, sino, como se demuestra a continuación, el contraste de los sustantivos que se encuentran entre los que presentan más ocurrencias (a) y los que apenas tienen representación (b).

a) Partes del cuerpo con mayor número de ocurrencias en el corpus

En español, las partes del cuerpo que presentan mayor número de ocurrencias (con más de 30 ejemplos en el corpus) son *lengua* (50), *ojo* (46), *pelo* (38), *barba* (36), *culo* (34) y *oreja* (31). Este grupo de sustantivos supone el 58 % de los datos de análisis. Si se contrastan estos con las formas más recurrentes en el corpus del catalán —*cama* (59), *cap* (43), *cabell(s)* (40), *barba* (39), *ull* (34) y *queixal* (28)—, se observa que los ojos y la barba son dos partes del cuerpo bastante productivas para ambas lenguas, como puede observarse en los gráficos 3 y 4:

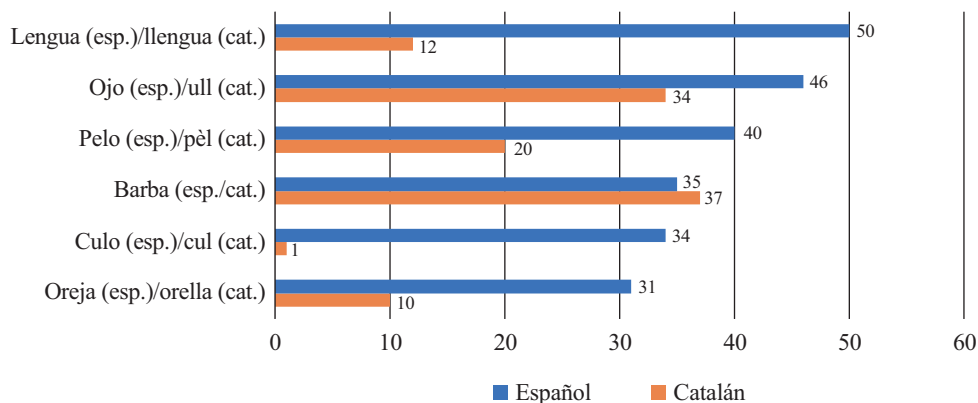

Gráfico 3. Partes del cuerpo con más ocurrencias en español.

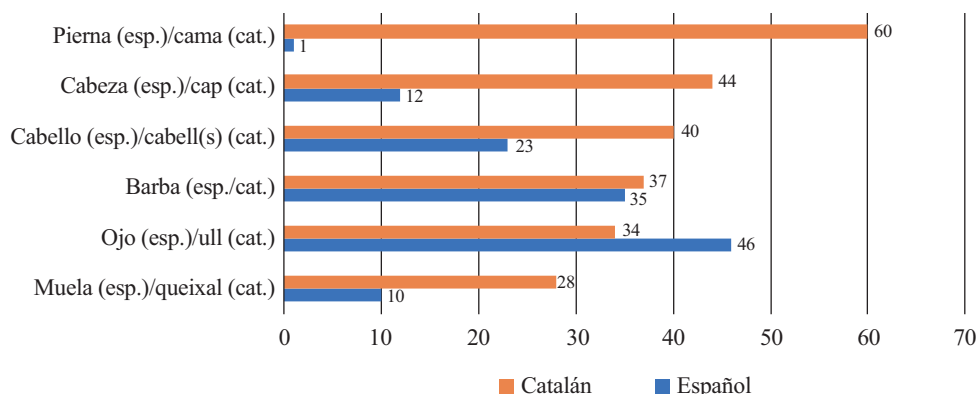

Gráfico 4. Partes del cuerpo con más ocurrencias en catalán.

Sin embargo, si se contrastan las otras formas de mayor productividad se advierten notables diferencias. Así pues, mientras el sustantivo *culo* (34) es el cuarto más productivo en español, en catalán solo presenta una ocurrencia. Asimismo, para el catalán, la palabra *cama* (59) es la que presenta mayor productividad; en cambio, en español, la forma equivalente *pierna* solo aparece en una ocasión en *Anthos*. De igual modo, también son destacables las diferencias que existen para el sustantivo *lengua* (50), que en español es la forma más recurrente, mientras que, en catalán, la palabra *llengua* ocupa la decimotercera posición con doce ocurrencias.

Otro dato interesante que se advierte del contraste de la información de los gráficos es que para las dos lenguas las partes más productivas son externas, prototípicas —si se analizan los datos desde la teoría de prototipos (Rosch 1978)— y de aparición habitual en otras creaciones somáticas (*ojo* incluye más de 150 acepciones de unidades fraseológicas y compuestos sintagmáticos en el *DLE* y *ull* más de 80 en el *DIEC*).

b) Partes del cuerpo con menor productividad

En español, el 62 % de las partes del cuerpo estudiadas presenta menos de diez ocurrencias (*bazo, brazo, garganta, nariz, pierna, barbilla, cuello, boca, hígado, barriga/tripa, cabellera, dedo, diente, moño, muela, riñón, uña*) o ninguna (*muslo, talón, vientre*) en el corpus. En catalán, el porcentaje del corpus que se refiere a las formas menos empleadas es inferior al del español, ya que se corresponde con el 50 % de las palabras que presentan menos de diez ocurrencias (*barbeta, boca, braç, cor, coll, cul, gola, melic/llobrígol, melsa, monyo, panxa / tripa, ronyó, taló, ventre*) o ninguna (*dent, nas*).

Si se examinan las propiedades de estas partes del cuerpo, se advierte que se relacionan, en diversos de los casos, con miembros internos (esp. *bazo, garganta, hígado, riñón, vientre* y cat. *cor, gola, melsa, ronyó*), lo cual no es extraño, ya que, al constituir partes no visibles, no son una fuente tan productiva de categorización del mundo, como se ha advertido en otros trabajos sobre la metáfora corporal (Julià 2012) y como señalaba Linné (1778 [1751]: epígrafe 299).

El análisis de los ejemplos en que se encuentran permite comprobar que suelen aparecer, en muchos casos, en fitónimos metonímicos, pues reciben el nombre de la parte del cuerpo de la que se benefician sus propiedades. Véase, por ejemplo, el fitónimo *hierba del riñón* (esp.) / *herba del ronyó* (cat.), que es la forma popular de diferentes taxones tanto en español (*Amelanchier ovalis, Cynoglossum creticum, Herniaria cinerea, Phagnalon rupestre, Sanguisorba lateriflora, Sanguisorba minor, Sanguisorba rupícola, Teucrium hifacense*) como en catalán (*Silene saxifraga L., Lepidium latifolium L. subsp. latifolium*). El nombre parece que tiene origen en el motivo por el que se emplea, ya que la corteza de esta planta suele tomarse infundada por ser un potente diurético, astringente y antiinflamatorio. No obstante, también pueden generar metáforas de imagen. El taxón *Phaseolus vulgaris* recibe el nombre de *pochas del riñón* porque la imagen del fruto recuerda a la forma del riñón. Sobre los motivos y el origen de los somafitónimos se profundiza en el § 3.3 de este estudio.

La coincidencia entre los sustantivos del español y los del catalán es bastante elevada, ya que trece de las partes del cuerpo aparecen en las dos lenguas entre los conceptos poco representativos. Además, es muy probable que la categorización de las plantas a partir de metáforas de imagen basadas en miembros anatómicos internos tenga una relación más directa con el cuerpo de algunos animales domésticos (grandes mamíferos) que con el de las personas (§ 3.3.).

3.2. ESTUDIO FORMAL

Según un artículo de Gili Gaya (1919: 181), «uno de los dominios del lenguaje en que aparece más activa la formación nominal romance, es el de los nombres vulgares de plantas». El análisis formal de los datos del corpus refleja que la fitonimia popular somática del español y del catalán puede clasificarse en cuatro grupos: sustantivos simples, sustantivos derivados y compuestos (léxicos o sintagmáticos). A continuación, se analizan por orden de frecuencia.

3.2.1. Compuestos sintagmáticos

Para ambas lenguas, la forma más frecuente en la que se presentan los fitónimos son los compuestos sintagmáticos, que constituyen el 59 % del corpus para el español y el 67 % para el catalán y presentan las siguientes estructuras:

a) La estructura [N + SP [prep. (+ art.) + N]] es la más frecuente y lo más habitual es que el nombre referido a la parte del cuerpo sea el primero de la estructura; sin embargo, como se puede observar en la lista de los ejemplos de la tabla 4, el corpus recoge también fitónimos en los que la parte del cuerpo la designa el segundo sustantivo. En el primer caso, los nombres surgen, en general, por un proceso metafórico en el que se compara alguna parte de la planta con un miembro del cuerpo (como se analizará en el epígrafe 3.3), y, en el segundo, por un proceso metonímico, en el que la planta se vincula a la parte del cuerpo para la que, según la etnobotánica, tiene propiedades beneficiosas.

Parte del cuerpo	Español	Catalán ⁴
N (parte del cuerpo) + SP [prep. + (art.) + N]		
barba	<i>barba de Aarón, barba de abad, barba de algodón, barbas de ajedrea, barba(s) de capuchino, barba de Dios, barba de Jove, barba de Júpiter, barba de la cotoya, barbas de pastor, barba de portugués, barbas de viejo</i>	<i>barba d'Aaró, barba (-es) de caputxí, barba (-es) d'ermità, barbes de farigola, barba de frare, barba de Júpiter, barbes de romaní</i>
cabellera	<i>cabellera de agua, cabellera de la reina, cabellera de Venus</i>	<i>cabellera de dacsà, cabellera de panolla, cabellera de panotxa, cabellera d'àngel, cabellera d'argelaga, cabellera de monja, cabellera de Nostre Senyor</i>
cabello	<i>cabello de ninfa, cabello de rey, cabello de Venus, cabellos de capuchino, cabellos de monte, cabellos de Nuestro Señor, cabellos de tomillo, cabellos de Venus</i>	<i>cabell(s) de caputxí, cabell de dacsà, cabell (-ets) de farigola, cabell(s) (-ets) de Nostre Senyor, cabell de romaní, cabell de la panotxa, cabell(s) d'àngel, cabells de la Mare de Déu, cabells de Venus</i>
cabeza	<i>cabeza de espinas, cabeza de turco, cabeza de viejo</i>	<i>cap de moro, cap de frare, cap de mort, cap de reina, cap de turc</i>
corazón	<i>corazón de la piedra, corazón de la roca, corazón de María, corazón de peña, corazón de piedra, corazones de agua</i>	<i>cor codony, cor de Maria, cor(s) d'àngel, cor de penya, cor de roca</i>

(Continúa)

4. Se mantiene el uso de las mayúsculas según aparecen en el corpus consultado.

Parte del cuerpo	Español	Catalán ⁴
N (parte del cuerpo) + SP [prep. + (art.) + N]		
dedo	<i>dedos de la bruja, dedo de Mercurio, dedos de la bruja, dedillos de Dios, dedicos de la Virgen</i>	<i>dots de bruixa, dots de frare, dots de riu, dots de Santa Maria,</i>
diente	<i>diente de las peñas, diente de muerto, diente de Cádiz</i>	—
lengua	<i>lengua de mujer, lengua de pedrisca, lengua de prado</i>	<i>llengua de frare</i>
mano	<i>mano de hierro, mano de Santa María, mano de viejo, manos de Dios, manitas de la Virgen</i>	<i>mà de bruixa, mà de Crist, mà de Maria, mà de Santa Maria, manetes de Nostre Senyor</i>
moño	—	<i>monyo de la Mare de Déu, monyo de panolla</i>
muela	—	<i>queixals de vella, queixal(s) de(l) diable</i>
muslo	—	<i>cuixa de dona, cuixa (-es) de senyora, cuixes de burbera, cuixes de monja</i>
ojo	<i>ojo de ajo, ojos de fuego, ojo(s) de Cristo, ojos de diosa, ojo(s) de los sembrados</i>	<i>ull d'àngel, ulls de Maria, ulls d'àngel, ulls de poeta</i>
ombbligo	<i>ombbligo de la reina, ombbligo de tierra, ombbligo de Venus</i>	<i>llombrígol de venus</i>
oreja	<i>oreja(s) de abad, oreja(s) de fraile, orejicas de fraile, oreja de gigante, oreja de hombre, orejas de monje, oreja de monte, oreja de vecino</i>	<i>orella d'abat, orella de frare, orella de monjo,</i>
pelo	<i>pelo de ángel, pelo de Dios, pelo(s) de vieja, pelo(s) de bruja, pelosilla de los muros</i>	<i>pèl d'espiga, pèl(s) de caputxí, pèl de dacsà, pèl de panís, pèl de panolla, pèl de panolla, pèl de panotxa, pèl(s) de farigola, pèls de la Mare de Déu, pèl(s) de nuvi, pèls de romaní, pèl de senyora</i>
pie	<i>pie de cama, pie de Cristo, pies del Señor, piecillos de Nuestro Señor</i>	<i>peu de Crist, peus del Bon Jesús, peu de fofja, peu de rei, peu del soroller, peuets de Nostre Senyor</i>
pierna	—	<i>cama-roja del capoll, cama-roja del capollet, cama-roja d'arrel, cama-roja de tarongera</i>

(Continúa)

Parte del cuerpo	Español	Catalán ⁴
N (parte del cuerpo) + SP [prep. + (art.) + N]		
uña	<i>uña del diablo, uñas del Señor</i>	<i>ungla de mar, ungla (-es) del diable, unglot del dimoni</i>
N + SP [prep. + (art.) + N (parte del cuerpo)]		
barriga / tripa	<i>hierba de las tripas</i>	<i>col de tripa</i>
cabeza	<i>escobas de cabecilla</i>	<i>carbassera de cap</i>
cuello	<i>calabaza de cuello</i>	—
corazón	<i>hierba del corazón</i>	<i>herba del cor</i>
garganta	<i>hierba de la garganta</i>	—
hígado	<i>hierba del hígado</i>	<i>herba del fetge, mal de fetge</i>
muela	<i>planta de las muelas</i>	<i>herba del queixal</i>
ojo	—	<i>herba de l'ull</i>
ombligo	<i>hojas del ombligo</i>	<i>herba de melic</i>
oreja	<i>sauce de orejillas</i>	—
riñón	<i>hierba del riñón, patatas de riñón, pochas de riñón</i>	<i>herba del ronyó</i>
uña		<i>fulla d'ungla</i>
vientre	—	<i>herba de ventre</i>

Tabla 4. Ejemplos de fitónimos con la estructura N + SP [prep. + (art.) + N].

Si se comparan los dos grupos de la tabla 4, se advierte, en primer lugar, que los que incluyen el nombre —en singular o, menos frecuentemente, en plural— de la parte del cuerpo como núcleo del sintagma nominal presentan nombres referidos a múltiples realidades humanas y naturales:

a) personajes religiosos (esp. *abad, Cristo, Dios, diosa, Júpiter, María, Nuestro Señor, Santa María, señor, Venus, Virgen*; cat. *Aaró, àngel, Bon Jesús, caputxí, frare, Mare de Déu, monja, Nostre Senyor, Santa Maria, Venus*);

b) seres mágico-religiosos de apariencia humana (esp. *ángel, bruja, diablo, ninfa*; cat. *àngel, bruixa, diable, dimoni*);

c) personas (esp. *reina, rey, vecino, turco, viejo*; cat. *dona, ermità, moro, mort, nuvi, poeta, portuguès, senyora, turc, vella*);

d) elementos naturales (esp. *agua, fuego, hierro, monte, peña, piedra, prado, sembrados, tierra*; cat. *mar, penya, riu, roca*); y

e) plantas y partes de plantas (esp. *ajedrea, ajo, algodón, espinas*; cat. *argelaga, arrel, capoll, codony, dacsà, espiga, farigola, panís, panotxa, romaní*).

En segundo lugar, se comprueba que los fitónimos cuyo sintagma preposicional contiene un sustantivo referido a una parte del cuerpo suelen presentar generalmente la mis-

ma palabra como núcleo del sintagma nominal principal para ambas lenguas (esp. *hierba*, cat. *herba*), por lo que parece que, en estos casos, la especificación de la parte del cuerpo sirve principalmente para identificar un tipo de planta empleada para problemas de salud asociados con el miembro corporal indicado (las muelas, el riñón, el corazón, el hígado, etc.). El español, además de estos casos, presenta algunas variantes en las que, en lugar de emplearse el sustantivo genérico *hierba*, se usa el sinónimo *planta* o el merónimo *hoja*. Son infrecuentes los casos del segundo grupo que no cumplen con esta condición. En español, por ejemplo, en el fitónimo *escobas de cabecilla* (*Mantisalca salmantica*), cuyo origen es metafórico, se compara la parte de la flor con una escoba y una cabeza por la forma que tiene.

En algunos casos, la estructura de los ejemplos de la tabla 4 puede aparecer complementada por otros sintagmas preposicionales (esp. *ojos de doncella de hoja ancha*, cat. *agrella de fulla de cor*, *herba del mal de ventre*, *herba de l'ull del sol*, *herba del mal de queixal*), por adjetivos (esp. *barba de macho cordobesa*, cat. *blat de cama vermella*, *falguera de la cama negra*, *fals peu de Crist*, *herba de l'ull blanc*, *herba del cap blanc*), por cuantificadores (esp. *cerezo ciento en boca*; cat. *herba de cinc dits*) e incluso por oraciones subordinadas adjetivas (esp. *ombligo de Venus que nace en el agua*).

b) Los compuestos sintagmáticos [N + Adj. (+ Adj.)] constituyen el segundo grupo más frecuente en el corpus de fitónimos y, como en el caso anterior, según el lugar que ocupa la voz somática, se pueden clasificar en dos grupos: uno en que el sustantivo se refiere a la parte del cuerpo y otro en que es el adjetivo el que constituye un derivado denominativo de un sustantivo referido a un miembro corporal. En el primer caso, los nombres de partes del cuerpo van acompañados de adjetivos que pueden referirse a colores (esp. *barba blanca*, *barba blanca montesina*, *barba roja*, *brazo ceniciento*, *dedos citrinos*, *lenguaza negra*, *diente sangriento*, *ojos albillos*; cat. *barba blanca*, *cama negra*, *cama-roja*, *cap blau*, *coll blau*), al tamaño (esp. *barba(s) corta(s)*), a la forma (cat. *llengua rodona*), a la procedencia (esp. *lengua árabiga*, *lenguaza portuguesa*) y a otras características (esp. *lenguaza real*, *lenguaza seca*) y propiedades físicas (esp. *barba lampiña*, *barba silvana*, *corazón duro*, *diente agudo*, *oreja rota*, *pies sudados*) o metafóricas (humanas) de la planta (esp. *corazoncillo humilde*, *oreja sorda*; cat. *peu trist*). Y en el segundo caso, el sustantivo suele hacer referencia a un tipo de planta o a sus frutos, y el adjetivo es un derivado denominativo del cuerpo (esp. *higo bocal*; cat. *herba fetgera*, *herba melsera*).

3.1.2. Compuestos léxicos

El segundo grupo más representativo en el corpus para las dos lenguas es el de los compuestos, que representan el 25 % de los fitónimos para el español y el 24 % para el catalán. La composición, como ya se advirtió en Julià (2009), es altamente productiva en la creación de nombres de animales y, como señalan múltiples investigaciones, también lo es en el ámbito de la flora (Lloyd 1968, Bustos Gisbert 1986, Buenafuentes 2007). El análisis de todos los compuestos refleja que existen tres estructuras composicionales recurrentes y que es la primera, en la que el compuesto se forma mediante un verbo y un sustantivo, la más productiva:

a) Los compuestos del tipo N [V + N] son, con diferencia, la estructura compositiva más frecuente en los dos corpus. Estos datos confirman lo apuntado ya en trabajos como los de Lloyd (1968) y Bustos (1986) sobre la productividad de la composición en la creación de nombres de plantas en las lenguas románicas. Los verbos de estas formaciones suelen presentarse en tercera persona del singular del presente de indicativo y la relación que establecen con el sustantivo es la misma que suele tener el núcleo verbal con el complemento directo (Bustos Gisbert 1986: 263). Desde el punto de vista semántico, el verbo suele referirse a algún tipo de acción agresiva o al resultado de una acción de este tipo que afecta a la parte del cuerpo a la que designa el sustantivo (esp. *azotar, agarrar, arrancar, doler, hinchar, picar, pinchar, quebrantar, quemar, romper, sangrar*; y cat. *arrençar, lligar, picar, punxar, rapar, raspar, xuclar*). Sin embargo, también se forman con otro tipo de verbos —a menudo con valor metafórico—: sensoriales (esp. *oler*), escatológicos (esp. *cagar*), de movimiento (esp. y cat. *saltar*) y de acción (esp. *abrir, buscar, escarbar, pintar, soldar, tapar*, cat. *gratar, llevar, plegar, obrir*). El sustantivo se refiere normalmente a alguna parte del cuerpo externa y aparece en plural casi siempre, como se observa tanto en los ejemplos del español (*abrebocas, abreculos, agarramoños, arrancamochos, atrancaculos, azotalenguas, buscapiernas, cagatripa, duelecabezas, escarbaculos, hinchamanos, pegamanos, picaculos, picacuellos, pinchaculos, pintauñas, quemalenguas, rompebarrigas, suelda-tripas, rascaculos, rascalenguas, raspalenguas, saltaojos, sangraculos, tapaculos*) como en los del catalán (*arrencamonyos, enganxamonyos, gratacul, llevamans, lligamà, obreüls, picatalons, plegamans, punxapeus, rapallengua, raspallengua, saltaüls, xuclabarba*).

b) Los compuestos del tipo N [N + Adj.] son el segundo grupo más habitual en el corpus y solo se documentan en catalán. Este tipo de formaciones se han recogido para los fitónimos formados con tres sustantivos: *cama, cap* y *coll*. La mayor parte de los ejemplos se forman con un sustantivo referido a estas partes del cuerpo y con un adjetivo cromático (cat. *cama-roja, cama-rojot, capblau, capblanc, cap-roig, collblau*), por lo que en su creación intervienen tanto la metáfora (en la que se establece una analogía entre una parte de la planta y una parte del cuerpo) como la metonimia (el color de una parte de la planta da nombre a toda la planta).

c) Los compuestos del tipo N [N + N] constituyen el grupo menos representativo. Solo se han documentado dos casos para ambas lenguas: *barba-arón* y *pataculo* en español y *cuixabarba* y *peucrist* en catalán. Los casos de *barba-arón* y *peucrist* constituyen probablemente variantes acortadas de los sintagmas *barba de Aarón* y *peu de Crist*, que también se documentan en el corpus. En cambio, los casos *pataculo* y *cuixabarba*, formados por dos nombres referidos a miembros corporales, es probable que tengan su origen en metáforas de imagen. El origen del catalán *cuixabarba* parece que se encuentra en la comparación de la flor con el pelo púbico femenino, según se deduce del sinónimo *cuixa de dona* que incluye el DCVB (s. v. *cuixa-barba*) y que también aparece en el corpus.

En última instancia, debe mencionarse que, tanto para una lengua como para otra, se encuentran ejemplos de compuestos léxicos en los que no se siguen las normas de ortografía relativas a la escritura de este tipo de palabras. Entre las voces del catalán que no siguen las reglas se halla, por ejemplo, el término *camarroja*, que debería escribirse con

guion porque el primer componente acaba en vocal y el segundo empieza por *r* (*Ortografia catalana* 2017: 116-118), frente a *cama-roja* y *cama-rojot* que sí siguen las reglas ortográficas. En español, son diversos también los casos que aparecen escritos con guion erróneamente, según señala la *Ortografía de la lengua española* (2010: § 4.1.1.2): *barbarón*, *quebranta-dientes* y *salta-ojos*, entre otros. La variabilidad en la escritura de estas palabras podría deberse a las diferentes fuentes documentales empleadas en las bases de datos consultadas.

3.2.3. Derivados

La derivación, como ya han señalado algunos investigadores (Clavería 2003), es un proceso productivo en la creación léxica de nombres de plantas. En el corpus de este estudio constituye el tercer recurso más empleado en la formación de fitónimos y es más recurrente en español (11 %) que en catalán (4 %). No obstante, a pesar de esta diferencia, en ambas lenguas lo más habitual es la formación mediante sufijos apreciativos, tanto diminutivos como aumentativos. Se trata de un procedimiento muy recurrente en la creación de nombres de animales, como se demostró en Julià / Prat (2016), por lo que no es extraño que también tenga representación en el caso de los fitónimos populares. El repertorio de sufijos mediante los que se crean las voces es variado para ambas lenguas, aunque predomina *-illo*, a por encima de los demás en español (*-aza*: *lenguaza*; *-eta*: *naricetas*; *-osa*: *pelosa*; *-illo*, *a*: *pelosilla*, *cabecilla*, *orejilla*, *pelillo*; *-ito*: *piececito*; *-uda*: *peluda*) y en catalán *-et*, *a* (*-all*, *a*: *barball*, *barballa*; *-era*: *barballera*, *fetgera*, *queixalera*; *-eta*: *boqueta*, *cabellets*, *ditets*, *bracets*; *-ot*: *orellot*; *-ola*: *cabeçola*).

3.2.4. Sustantivos simples

El grupo menos significativo desde el punto de vista cuantitativo es el de los sustantivos simples, que, en muchos casos, suelen documentarse en plural tanto en español (*barba(s)*, *barbillas*, *cabellera*, *cabellos*, *cabezas*, *corazón(es)*, *lenguas*, *muela(s)*, *oreja*) como en catalán (*barbes*, *barbeta*, *cabells*, *cap*, *dits*, *gola*, *llengües*, *melic(s)*, *pèls*, *ungla*).

3.3. ESTUDIO SEMÁNTICO

El análisis semántico de las formas del corpus se va a llevar a cabo desde la perspectiva de la lingüística cognitiva y, en concreto, se va a partir de las teorías de la metáfora y de la metonimia para clasificar las formaciones. Salvador (1994: 35 y 47) señala que las relaciones que se establecen entre el cuerpo y la naturaleza se basan no solo en el aspecto, sino también en sus funciones y sus propiedades. Por ello, la clasificación semántica que se plantea en este trabajo parte de las relaciones que el ser humano establece con la planta. La mayoría de los fitónimos en las dos lenguas tienen origen en las proyecciones

metafórico-metonímicas: por un lado, se establecen analogías entre el cuerpo humano o animal —en el caso de no poderse determinar si el somatismo empleado hace referencia a un animal o a una persona— y la planta y sus partes; y, por otro lado, las proyecciones metonímicas se producen cuando la planta recibe el nombre por una de sus propiedades físicas o naturales. En general, por tanto, la mayoría de los fitónimos surgen por un proceso denominado *metaftonimia* (Goossens 1995), por lo que no es posible dividirlos en dos grupos claramente diferenciados basados en proyecciones metafóricas y metonímicas, pues, en su formación, la metáfora y la metonimia interactúan.

Se han clasificado los fitónimos en diferentes categorías en función de la motivación que parece haber generado su nombre, siguiendo trabajos sobre zoonimia popular románica (Alinei 1984, 1997, 2002), y junto a ellos se señala el taxón al que se refieren según la información recogida en las bases de datos analizadas:

a) *Denominaciones basadas solo en la forma de alguna de las partes de la planta (hojas, tallo, semillas)*: en este grupo se incluyen los sustantivos simples, los derivados y los sintagmas nominales cuyo origen se encuentra en la comparación de una parte de la planta con un miembro corporal (*dits*: *Antirrhinum majus*, *ditets*: *Carpobrotus edulis*, *gola*, *Antirrhinum majus*). En el caso de los sintagmas nominales, destaca la variedad de motivaciones que subyacen a los complementos preposicionales que acompañan a los nombres de las partes del cuerpo, ya que en algunos casos pueden ser descriptivos y referirse al lugar en el que suele encontrarse la planta (*dits de riu*: *Paspalum*) y en otros pueden constituir parte de la metáfora al identificar a la persona a la que pertenece la parte del cuerpo (*queixals de vella*: *Hyoseris radiata*).

b) *Denominaciones basadas en la forma y en el color de la planta*: para las dos lenguas existen ejemplos de compuestos léxicos y sintagmáticos de este tipo que suelen hacer referencia tanto el color de las hojas como al de las flores (esp. *barba blanca*: *Lobularia maritima*, *barba roja*: *Echinochloa crus-galli*, *brazo ceniciento*: *Erica cinerea*; cat. *capblau* y *collblau*: *Muscari comosum*, *cap-roig*: *Crepis vesicaria*) y los tallos (cat. *cama-roja*: *Kochia scoparia*).

c) *Denominaciones basadas en la forma de la planta y en creencias populares y religiosas asociadas a ella*: en algunos casos, las formaciones que se refieren a partes del cuerpo de dioses y personajes religiosos pueden tener su origen en formaciones empleadas por boticarios, curanderos y farmacéuticos (Gili Gaya 1947), por lo que es posible que, a pesar de constituir hoy formas de la lengua oral popular, procedan originalmente de la deformación o adaptación de algunos cultismos y semicultismos. En este grupo se incluyen los casos de sintagmas nominales que, como segundo miembro, tienen un sintagma preposicional referido a un personaje religioso (*mano de Santa María*: *Leonurus cardiaca*).

d) *Denominaciones basadas en la parte del cuerpo a la que beneficia su aplicación*: la mayor parte de estos fitónimos de este grupo surgen por un proceso metonímico y se corresponden con los casos que tienen la estructura del tipo N + SP [prep. + (art.) + N (parte del cuerpo)] que se han analizado en el epígrafe 3.2: *hierba de las tripas*: *Lythrum salicaria*, *hierba del corazón*: *Ajuga chamaepitys*, *hierba del bazo*: *Phyllitis scolopendrium*.

e) *Denominaciones basadas en los males que pueden causar las plantas por contacto con la parte del cuerpo a la que se refieren debido a sus propiedades*: en este grupo se incluyen mayoritariamente compuestos léxicos del tipo V+N y en los que el verbo se re-

fiere a una acción agresiva (esp. *rompebarriga*: *Festuca indigesta*, *cagatripa*: *Prunus spinosa*, *atrancaculos*: *Prunus spinosa*, *quemaculo*: *Pistacia terebinthus*, *raspalenguas*: *Galium aparine*).

f) *Denominaciones basadas en las acciones humanas que genera la planta*: el caso de todas las formas del español y del catalán que reciben este nombre de *abreojos* (más de ocho taxones: *Ononis spinosa*, *Tribulus terrestres*, *Centaurea alba*, *Centaurea calcitrapa*, etc.) que tienen como característica principal ser especies espinosas, por lo que reciben su nombre por la atención que deben poner las personas cuando están cerca.

4. CONCLUSIÓN

La investigación desarrollada en las páginas anteriores ha permitido concluir, en primer lugar, que no todos los fitónimos que contienen el nombre de una parte del cuerpo se refieren a humanos, ya que algunos de los ejemplos obtenidos en las búsquedas de los corpus pueden identificarse con miembros corporales tanto del ser humano como de los animales (ojos, pelo, barba, oreja, etc.). Los casos que se refieren con seguridad al cuerpo de las personas son tres: (a) los que tienen un origen metonímico que vincula las propiedades curativas de la planta con la parte del cuerpo a la que beneficia (*herba del fetge*); (b) las formas pluriverbales que presentan un complemento en que se explicita que el miembro corporal pertenece a un ser humano (*oreja de monje*, *corazón de María*) o a una figura mágico-religiosa de carácter antropomórfico (*pelo de ángel*); y (c) los sustantivos que solo se pueden referir a seres humanos (*dedos de la bruja*).

En segundo lugar, el análisis contrastivo (español - catalán) a partir de los dos corpus de fitónimos ha permitido obtener resultados equiparables y fiables que muestran similitudes relevantes en cuanto a la cantidad de ejemplos y a las partes del cuerpo más productivas en la somafitonimia, lo que podría servir para comparar los resultados con los de otras lenguas románicas y establecer patrones de carácter general en esta familia lingüística. Las diferencias en la productividad de determinados lemas (*lengua* en español es muy productivo, pero no lo es en catalán; en cambio, *cama* en catalán presenta un número muy alto de ocurrencias y en español documenta escasos ejemplos en el corpus) podrían constituir marcas diferenciales en cuanto al proceso de categorización de la realidad en ambas lenguas: en español predominan los nombres basados en las hojas, y en catalán, los basados en los tallos.

En tercer lugar, desde el punto de vista formal, se puede confirmar la tendencia advertida en trabajos anteriores sobre fitonimia románica (Guiraud 1986 [1967]): los dos tipos de formas más frecuentes en este vocabulario son los compuestos sintagmáticos del tipo N + de + (art.) + N y los compuestos léxicos (principalmente del tipo V + N).

En cuarto lugar, desde el punto de vista semántico se advierte que la mayor parte de las designaciones se originan por un proceso conjunto de metáfora y metonimia (metafitonimia) cuya motivación atiende a factores diversos: la forma de la planta, el efecto que produce en las personas y sus propiedades medicinales.

Finalmente, sería necesario complementar los resultados de este estudio, que se basan en los corpus especializados, con datos procedentes de atlas lingüísticos, ya que estos constituyen una fuente de información esencial en la historia del léxico oral rural del siglo xx. Una lectura de los datos del *Corpus de los Atlas Lingüísticos (CORPAT)* para el concepto ‘escaramujo’, por ejemplo, arroja 107 formas léxicas que contienen la voz *culo* (*aprietaculos, arrascaculo, atrampaculos, cernaculo, cerraculo, mataculo, pataculo, tapaculo, trampaculo(s), rascaculo, raspaculo, zarraculo(s)*). Los casos se documentan en diversos atlas (*ADiM, ALCyL, ALEA, ALEANR*), lo que muestra la extensión de la metáfora somafitonímica. Esta información abre futuras líneas de trabajo que permitirán completar los resultados obtenidos con los datos de la geolingüística tradicional.

BIBLIOGRAFÍA

- ADiM* = GARCÍA MOUTON, Pilar / MOLINA MARTOS, Isabel (2015): *Atlas Dialectal de Madrid*. Madrid: CSIC. En línea: <<http://adim.cchs.csic.es/es>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- ALCyL* = ALVAR, Manuel (1999): *Atlas lingüístico de Castilla y León*. Valladolid: Junta de Castilla y León / Consejería de Educación, 3 vols.
- ALEA* = ALVAR, Manuel / LLORENTE, Antonio / SALVADOR, Gregorio (1961-1973): *Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía*. Granada: Universidad de Granada/CSIC, 6 vols.
- ALEANR* = ALVAR, Manuel / LLORENTE, Antonio / BUESA, Tomás / ALVAR, Elena (1979-1983): *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*. Madrid / Zaragoza: La Muralla / Institución Fernando el Católico de la Excma. Diputación provincial de Zaragoza / CSIC, 12 vols.
- ALINEI, Mario (1984): *Dal totemismo al cristianesimo popolare. Sviluppi semantici nei dialetti italiani ed europei*. Torino: Edizioni dell’orso.
- ALINEI, Mario (1997): «L’aspect magico-religieux dans la zoonymie populaire», en MELLET, Sylvie (ed.): *Les zonymes. Actes du colloque international tenu à Nice les 23, 24, 25 janvier 1997*. Nice: Centre de recherches comparatives sur les langues de la Méditerranée ancienne, p. 9-22.
- ALINEI, Mario (2002): «Il ruolo della motivazione nel lessico», en ÁLVAREZ, Rosario Blanco / DUBERT GARCÍA, Francisco / SOUSA, Xulio (eds.): *Dialectología e léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, p. 15-28. En línea: <<https://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=320>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- ÁLVAREZ ARIAS, Beatriz (2006): *Nombres vulgares de plantas en la Península Ibérica e Islas Baleares*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Tesis doctoral. En línea: <<https://bibdigital.rjb.csic.es/records/item/1526011-nombres-vulgares-de-las-plantas-en-la-peninsula-iberica-e-islas-baleares?offset=1>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]

- BERLIN, Brent (1992): *Ethnobiological classification: principles of categorization of plants and animals in traditional societies*. Princeton: Princeton University Press.
- BERLIN, Brent / BREEDLOVE, Dennis E. / RAVEN, Peter (1973): «Generale Principles of Classification and Nomenclature in Folk Biology», *American Anthropologist*, 75, p. 214-242.
- BROWN, Cecil H. (1979): «A Theory of Lexical Change: With Examples form Folk Biology, Human Anatomical Partonomy and Other Domains», *Anthropological Linguistics*, 21, p. 257-276.
- BONET, M. Àngels (2010): «Fitonímia en llengua catalana: una aproximació a l'estudi dels noms de les plantes», *Llengua i ús. Revista Tècnica de Política Lingüística*, 47, p. 59-67. En línea: <<https://raco.cat/index.php/LlenguaUs/article/view/234237>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- BUENAFUENTES, Cristina (2003): «Procesos de lexicalización en la formación de compuestos sintagmáticos que incluyen una parte del cuerpo», en *XXXIII Simposio de la Sociedad Española de Lingüística (Universitat de Girona, 16-19 de diciembre de 2003)*. Comunicación inédita.
- BUENAFUENTES, Cristina (2007): *Procesos de gramaticalización y lexicalización en la formación de compuestos en español*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis doctoral. En línea: <<https://www.tdx.cat/handle/10803/4879#page=1>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- BUENAFUENTES, Cristina (2017): «Aportaciones de la semántica cognitiva a la formación de palabras por composición», *RILCE: Revista de Filología Hispánica*, 33/3, p. 1063-1090. En línea: <<https://revistas.unav.edu/index.php/rilce/article/view/6902>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- CÁCERES-LORENZO, María Teresa / SALAS-PASCUAL, Marcos (1991): «Introducción al estudio de la fitonimia canaria», *Revista de Filología. Universidad de la Laguna*, 10, p. 31-49. En línea: <<http://hdl.handle.net/10553/59611>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- CÁCERES-LORENZO, María Teresa / SALAS-PASCUAL, Marcos (2020): *Fitónimos en el español panhispánico: pervivencia e innovación*. Madrid / Frankfurt: Iberoamericana / Vervuert.
- CASTROVIEJO, S. (coord. gen.) (1986-2012): *Flora ibérica 1-8, 10-15, 17-18, 21*. Real Jardín Botánico, CSIC: Madrid. En línea: <<https://www.floraiberica.org/>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- CLAVERÍA NADAL, Gloria (2003): «Procesos de lexicalización con sufijos diminutivos en nombres de plantas», en SÁNCHEZ MIRET, Fernando (ed.): *Actes du XXIIIè Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Salamanca, 24-30 de septembre de 2001)*. Tübingen: Max Niemeyer, vol. III, p. 69-81.
- CORPAT = JULIÀ LUNA, Carolina (ed.): *Corpus de los atlas lingüísticos*. En línea: <<http://corpat.es>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de B. (1978² [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll. En línea: <<http://dcvb.iecat.net/default.asp>>. [Consulta: 21 de julio 2024].

- FOUCAULT, Michel (1968 [1966]): *Las palabras y las cosas. Una arqueología de las ciencias humanas*. Barcelona: Siglo veintiuno editores Argentina. [Traducción de *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Paris.]
- GILI GAYA, Samuel (1919): «Casos de etimología popular en los nombres de plantas», *Revista de Filología Española*, 6, p. 181-184. En línea: <<https://fonsespecials.udl.cat/bitstream/handle/10459.3/15/OP-013.pdf?sequence=1>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- GILI GAYA, Samuel (1947): «Cultismos y semicultismos en los nombres de plantas», *Revista de Filología Española*, 31, p. 1-18.
- GOOSSENS, Louis (1995): «Metaphonymy: The Interaction of Metaphor and Metonymy in Expressions for Linguistic Actions», *Cognitive Linguistics*, 1/3, p. 323-340.
- GREUTER, Wener / RANKIN RODRÍGUEZ, Rosa (eds.) (2012): *Código Internacional de Nomenclatura para algas, hongos y plantas (Código de Melbourne)*. Madrid: CSIC / Real Jardín Botánico. En línea: <http://libros.csic.es/product_info.php?products_id=550>.
- GUIRAUD, Pierre (1986 [1967]): *Structures étymologiques du lexique français*. Paris : Payot.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2017): *Ortografia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. En línea: <https://www.iec.cat/llengua/documents/ortografia_catalana_versio_digital.pdf>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- JULIÀ LUNA, Carolina (2009): «El cuerpo humano en la creación y motivación de los nombres románicos de insectos», *Revue de Linguistique Romane*, tomo 73, n.º 291-292, p. 321-369.
- JULIÀ LUNA, Carolina / PRAT SABATER, Marta (2016): «Derivación apreciativa y procesos de lexicalización en nombres populares de animales», en COLUCCIA, Rosario / BRINCAT, Joseph M. / MÖHREN, Frankwalt (éd.): *27e Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Université de Nancy, 15-20 de julio de 2013)*. Nancy: ATILF, p. 339-356. En línea: <<http://www.atilf.fr/cilpr2013/actes/section-5/CILPR-2013-5-Julia-Prat.pdf>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- LINNÉ, Charles (1778): *Philosophie Botanique*. Paris : chez Cailleau, Libraire-Imprimeur, rue Gallande, n. 64.
- LISYOVÁ, Ol'ga (2011): «Algunas tendencias en la creación popular de los nombres de plantas en español», en ULAŠIN, Bohdan / VERTANOVÁ, Silvia (eds.): *Nuevas teorías, modelos y su aplicación en lingüística, literatura, traductología y didáctica en los últimos 20 años. Actas de las II Jornadas de Estudios Románicos*. Bratislava: Ana Press, p. 195-212. En línea: <https://sede.educacion.gob.es/publiventa/descarga.action?f_codigo_agc=15020_19>.
- LLERENA GARCÍA, Ernesto (2015): «Las metáforas antropomórficas, zoonímicas y vegetales: ejes de la cultura de los valles de los ríos Sinú y San Jorge», *Katharsis: Revista de Ciencias Sociales*, 20, p. 1-21. En línea: <<https://revistas.ue.edu.co/index.php/katharsis/article/view/735>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- LLOYD, Paul M. (1968): *Verb-Complement in Spanish*. Tübingen: Max Niemeyer.
- LÓPEZ TRABANCO, Pedro Jesús (2009): «Estudio lingüístico de la fitonimia científica de las orquídeas desde una perspectiva multidisciplinaria», *Boletín de Lingüística*, 21/32, p. 67-94. En línea: <https://ve.scielo.org/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0798-97092009000200005>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]

- LÓPEZ TRABANCO, Pedro Jesús (2012): «Estudio lingüístico de la fitonimia vulgar de las orquídeas en Cuba», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, LXVII/2, p. 515-534. En línea: <<https://doi.org/10.3989/rdtp.2012.20>>. [Consulta el 26 de mayo de 2024.]
- MARTÍN-MUNICIO, Ángel (1992): «La metáfora en el lenguaje científico», *Boletín de la Real Academia Española*, LXXII, cuaderno CCLVI, p. 221-249.
- MOLINA, Isabel (2002): «Procedimientos de nominación en la flora silvestre: agavanzo, escaramujo, rosál bravío», *Disparidades. Revista De Antropología*, 57(2), p. 189-202.
- MONTES GIRALDO, José Joaquín (1983): *Motivación y creación léxica en el español de Colombia*. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- NOMDEDEU-RULL, Antoni (2021): «La recepción del léxico de la taxonomía botánica de Linneo en los diccionarios españoles», *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, 73 (2), p. 1-20. En línea: <<https://doi.org/10.3989/asclepio.2021.29>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- PUENTE AMESTOY, Federico (1956): «Nombres vulgares de animales y plantas», *Suplemento de ciencias naturales del Boletín de la Real Sociedad Vascongada de amigos del país*, 8/3 y 4, p. 184-202. En línea: <<https://www.aranzadi.eus/fileadmin/docs/Munibe/1956183202.pdf>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2010): *Ortografía de la lengua española*. Madrid: Espasa-Calpe. En línea: <<https://www.rae.es/ortograf%C3%ADa/>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- ROSCH, Eleanor (1978): «Principles of categorization», ROSCH, Eleanor / LLOYD, Barbara B. (eds.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, p. 27-48.
- SALVADOR, Jesús A. (1994): «El fitónimo *σατύριον* un estudio sobre la denominación de plantas, el mundo vegetal y la religión griega», *Faventia*, 16/2, p. 33-49. En línea: <<https://raco.cat/index.php/Faventia/article/view/51118>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- SÉGUY, Jean (1953): *Les noms populaires des plantes dans les Pyrénées centrales*. Barcelona: Instituto de Estudios Pirenaicos.
- VIGO I BONADA, Josep / VALLÈS XIRAU, Joan (2016): «La nomenclatura botànica i els noms catalans de les plantes. Reflexions a propòsit d'un recull de fitònims», *Estudis Romànics*, 38, p. 283-294. En línea : <<https://raco.cat/index.php/Estudis/article/view/342690>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- VALLÈS, Joan / GARNATJE, Teresa (2016): «A vindication of ethnobotany between natural and social science», *Mètode Science Studies Journal: Annual Review*, 6, p. 22-27.
- VALLÈS, Joan (dir.) / VENY, Joan / VIGO, Josep / BONET, M. Àngels / JULIÀ, M. Antònia / VILLALONGA, Joan Carles (2014): *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya / Departament de Cultura / Termcat. En línea: <<https://www.termcat.cat/ca/diccionaris-en-linia/191>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]
- VENY, Joan (2001): *Llengua i entorn natural*. Barcelona: Edicions 62.
- VENY, Joan (2016): «Noms de plantes, una font d'estudis lingüístics», *Estudis Romànics*, 38, p. 273-279. En línea: <<https://raco.cat/index.php/Estudis/article/view/342689>>. [Consulta: 26 de mayo de 2024.]

RESUMEN

En esta investigación se analiza la influencia que ejerce el cuerpo humano en la conceptualización del mundo natural, con especial atención a los nombres populares de plantas en español y en catalán. El estudio examina los datos que contienen dos corpus digitales de fitónimos, uno sobre el español (*Anthos. Sistema de información sobre las plantas de España*) y otro sobre el catalán (*Corpus de fitonímia catalana*) desde una perspectiva morfológica y semántica. De forma general, los resultados muestran un alto grado de similitud entre las dos lenguas tanto desde el punto de vista de la formación como de la motivación que subyace a los nombres populares de plantas. Las diferencias principales se hallan en la distinta productividad de determinadas partes del cuerpo como fuente de conceptualización para cada una de las lenguas.

PALABRAS CLAVE: fitonimia popular, español, catalán, semántica cognitiva, corporeización.

ABSTRACT

An Approach to Vernacular Phytonymy in Spanish and Catalan:
The Study of Somaphytonyms

The aim of this research is to analyse the influence of the human body on the conceptualization of the natural world, with special attention to phytonyms in Spanish and Catalan. The article studies the data from two digital corpora of phytonyms, one Spanish (*Anthos. Sistema de información sobre las plantas de España*) and the other Catalan (*Corpus de fitonímia catalana*). In general, the results obtained show a high degree of similarity between the two languages both in morphology and semantic motivation. The main differences reside in the unequal productivity of certain parts of the body as sources of conceptualization in each of the languages studied.

KEY WORDS: popular phytonymy, Spanish, Catalan, cognitive semantics, embodiment.

JOSEP CARNER I EL CALC EN LA PASSIVA PERIFRÀSTICA A LES AVENTURES DE TOM SAWYER

Alexis LLOBET

1. INTRODUCCIÓ

Aquesta literalitat és una de les característiques més rellevants del mètode que segueix Carner com a traductor, el qual —com ja hem fet notar a propòsit del Tom Sawyer— parteix sovint d'un calc que després disfressa amb els clíxés noucentistes per donar al conjunt una aparença genuïna. (Pericay / Toutain 1996: 271)

[Carner] tot sovint cedeix a la pressió de les formes lèxiques i gramaticals de l'original, incorrent així en solucions massa literals i en calcs que els típics clíxés noucentistes s'esforcen a ocultar o disfressar. (Marco 2000: 35)

Crida prou l'atenció que, si bé la crítica dels últims seixanta anys ha rebut de manera força polaritzada l'estil de la prosa de les traduccions de Josep Carner, tant els qui l'han blasmat, com ara Xavier Pericay i Ferran Toutain, com els qui s'han circumscrit a descriure'n la finalitat, com Josep Marco, han estat d'acord que hi feia servir el calc, que podem definir com «una expressió del text meta que conserva l'estructura o el significat d'una expressió del text original» (Ainaud *et al.* 2003: 20).¹

Pericay i Toutain (1996: 269), basant-se en un exemple, que no converteixen en categoria, de la traducció carneriana de *The adventures of Tom Sawyer*, «Her spectacles were propped up on her gray head for safety» / «Les seves ulleres havien estat encimbellades damunt la seva testa gris, com a precaució de seguretat», apunten que hi conserva «els possessius i la construcció passiva de la frase original, que són trets ben propis de la llengua anglesa». En català, tant els possessius, que a partir d'ara deixem de banda, com la passiva perifràstica són construccions possibles i normatives. Ara bé, hi ha estructures que, per més que siguin correctes en la llengua de partida i en la d'arribada, en la primera hi apareixen més recurrentment; quan al text traduït la quantitat d'ocurrències d'aquestes construccions s'acosta a la de la llengua original, en diem calc de freqüència (Ainaud *et al.* 2003: 23).

1. En alguns casos en què fonamentalment les valoren positivament, també s'observa que se subjectaven gairebé de manera literal als moviments de la frase, com ara a Ortín (2002: 129).

Com que, teòricament, la passiva anglesa es dona molt més sovint que no pas la passiva perifràstica en català (Marco 2002: 138; Wheeler *et al.* 1999: 505; Ainaud *et al.* 2003: 23), el nostre estudi mirarà de discernir si Carner en calcava la freqüència. Per escatir-ho, anotarem el percentatge d'ocurrències de la primera traslladades amb la segona acarant, precisament, *The adventures of Tom Sawyer* (1876), de Mark Twain,² amb *Les aventures de Tom Sawyer* carnerianes (1918).

Els resultats els compararem amb els d'altres treballs que estudien com es tradueix la passiva anglesa: el de Romina Casals (2014: 22), que d'un corpus de noranta-un exemples d'originals i de traductors variats, observa que amb la perifràstica s'hi resolen tretze, el 14,28 %; el de Karen Duncan (1996: 678), que examina la traducció de Dámaso Alonso al castellà (1926) de *Portrait of an artist as a young man*, de James Joyce, en què, de 410 passives angleses, se'n van convertir en perifràstiques 107, el 26,1 %, ³ i també els confrontarem amb els d'un text recent que igualment parteix de l'original de Twain, *Les aventures de Tom Sawyer* de Maria Antònia Oliver (1982), escriptora prou allunyada en el temps dels postulats estilístics de Carner. Per afirmar que Carner calcava la freqüència de la passiva anglesa,⁴ caldrà que el tant per cent de passives perifràstiques quedi molt per sobre del de l'estudi de Casals, força per damunt del d'Alonso, i, a més, que sigui bastant més alt que el d'Oliver.⁵

Com a objectius secundaris, l'article també donarà compte de les passives angleses que Carner gira d'altres maneres i les separarà per manera de traduir, comptarà el percentatge de passives perifràstiques coincidents entre Carner i Oliver i estudiarà si en les passives perifràstiques i en les pronominals Carner hi fa servir l'estructura SV o VS.

El punt 2 detalla, sobretot, la funció que Carner assignava al model de llengua de les traduccions i les valoracions de la crítica; el punt 3 explica les semblances i les diferències entre la passiva anglesa i la passiva perifràstica, les restriccions més importants de la segona i alternatives a usar-la; al 4 s'hi mostren i analitzen les dades de l'estudi, amb exemples de cada cas, i el 5 es dedica a les conclusions.

2. Pseudònim de Samuel L. Clemens.

3. La passiva perifràstica castellana té una estructura igual que la catalana i restriccions similars.

4. Per calcar la freqüència, no volem dir que tradueixi totes les passives angleses per passives perifràstiques, sinó que la quantitat de perifràstiques superi la que podríem esperar en un text català. Cal afegir-hi, a més, que amb la passiva perifràstica no es poden solucionar totes les passives angleses.

5. A més, així com el *Tom Sawyer* carnerià va aparèixer al número 6 de la «Biblioteca Literària» de l'Editorial Catalana (Llanas / Pinyol 2011: 78), el d'Oliver forma part d'una col·lecció juvenil, «Els Grumets de La Galera», cosa que hauria d'afavorir que, pel registre, de passives perifràstiques encara n'hi apareguessin menys.

2. JOSEP CARNER I LA TRADUCCIÓ

2.1. IDEOLOGIA I TRADUCCIÓ

Josep Carner (1884-1970), un dels escriptors catalans més importants del segle passat, es va dedicar a la poesia, al teatre i als articles periodístics i va traduir de valent. A la primeria del segle xx, com a integrant del noucentisme, va participar en l'intent de superar els dèficits de la llengua catalana relacionats amb la subordinació al castellà o amb l'endarreriment secular respecte de cultures de tradició més continuada incrustant en la llengua i la cultura pròpies clàssics d'altres literatures traduïts. Com assenyala Josep Murgades (1994: 93), es va establir un «programa d'enriquiment i legitimació político-cultural per mitjà d'una activitat traductora conscientment planificada». Carner mateix demanava que, sobretot els pobles amb quadres de cultura incomplets, «disposessin d'un sistema raonablement complet i tècnicament segur de traduccions d'obres essencials de parles alienes» (Carner 1944: 5).

Carner hi va contribuir, d'una banda, traduint ell mateix; i, de l'altra, dirigint literàriament del 1918 al 1921 l'Editorial Catalana, que depenia del diari *La Veu de Catalunya*, i, per tant, de la Lliga Regionalista (Llanas / Pinyol 2011: 72). L'Editorial Catalana, destinada a la burgesia barcelonina, va dedicar la col·lecció «Biblioteca Literària» a cobrir els buits esmentats i a «fornir als creadors del moment un model de prosa i encara un model de novel·la» (Cabrè / Ortín 1984: 117). Segons que sembla, els títols els triava Carner mateix (Manent 1969: 183), amb l'ànim de fer-hi prevaler la qualitat, honrar la novel·la catalana amb obres estrangeres, transmetre pedagogia moral i formar la conducta civil (Cabrè / Ortín 1984: 119); segurament, hi havia «una càrrega ideològica darrere els propòsits educadors de la societat que Carner atribuïa a la literatura» (Marco 2000: 34). Com a afegit, traduir també posava al dia les possibilitats de la llengua i n'apujava el nivell intel·lectual dels continguts (Busquets 1984a: 20-21), i Carner se'n valia per formar-se com a escriptor, per arrodonir la mesada (Ortín 2017: 13), per entrenar-se en català (Ortín 1996: 61-62) i per emmirallar-se en literatures més consolidades i transferir-ne els models de llengua a l'obra pròpia (Ortín 2017: 132-133).

D'altra banda, no podem separar les traduccions carnerianes de l'obra de reconstruir la llengua nacional; els escriptors com Carner, que era ben conscient que per créixer necessitava una llengua fixada, se'n servien per validar amb l'ús la tasca de Pompeu Fabra (Ortín 1996: 50-54).

2.2. RECEPCIÓ DE LA LLENGUA DEL CARNER TRADUCTOR

2.2.1. *Recepció valorativa*

Quasi sense excepcions, les crítiques coetànies a les traduccions carnerianes n'elogien la contribució lingüística. N'esmentarem dos exemples representatius de la segona etapa

traductora de Carner (1918-1921),⁶ l'època de la traducció que analitzem, prou coincident amb la reforma fabriana. El 1918 Alexandre Plana sostenia que *Una cançó nadalenca* feia guanyar al català agilitat i fermesa (Plana 1918: 74), i el 1921 Carles Riba, amb el pseudònim Jordi March, escrivint sobre la traducció de les *Fables* de La Fontaine, hi arribava a afirmar que «l'època actual del català serà designada amb el nom de Josep Carner, perquè el seu estil passa tota la història del català, no feta, sinó fent-se en curs de creació» (March 1921: 9).⁷ L'única petita nota discordant⁸ la trobem en Josep Farran i Mayoral, que, enmig de grans elogis, gosava sostenir que *Una cançó nadalenca* potser respectava massa «certes formes i moviments d'estil anglesos» (Farran i Mayoral 1918: 128).

Pel que fa a les crítiques de la postguerra franquista, el 1959 Cèsar-August Jordana assegurava que llegint les traduccions carnerianes aprofundia en el coneixement del català i que eren un espai de troballes i de solucions; a més, va ser el primer a asseverar que, en els trasllats, la veu de Carner s'hi podia distingir clarament (Jordana 1959: 195-197).

El 1964 va aparèixer la traducció *David Copperfield*, que Carner havia acabat feia més de trenta anys.⁹ Joan Triadú, conscient que en tres dècades el model de llengua havia canviat, la va lloar magnament, però prevenia els qui desconeixien els altres Dickens seus que podrien «quedar esbalaïts davant el català indescriptible d'aquests tres volums del millor Dickens i del millor Carner» i els podria fer l'efecte que era una traducció «indeguda» (Triadú 1964: 46). És a dir, que, tot i que la vindicava, admetia implícitament que el model de llengua ja no era vigent.

Aquell mateix any, Joan Fuster considerava que, si bé les traduccions carnerianes eren monuments lingüístics que havien produït «prodigis idiomàtics d'una esplèndida delicadesa o d'una fastuositat sense precedents», el traductor s'exposava a circumscriure's a la tècnica i a «derivar cap a refinaments expressius d'estructura cada cop més complexa», amb una tendència creixent als «recursos insòlits, a la metamorfosi brillant dels residus polars, a les invencions enlluernadores»; *David Copperfield* n'era el punt àlgid: «la manipulació "estètica" del català aconsegueix una riquesa de registres inesgotable. En poques ocasions haurà estat sotmesa una llengua a un tracte "literari" de rendiments tan fabulosos» (Fuster 1964: 11). Fuster, a més, comparant *Les bonhomies* i *David Copperfield*, va diferenciar la llengua de la prosa de creació i la de les traduccions amb la remarca que pràcticament només es permetia l'escapada als «excessos» en la segona, i va pronosticar que els lectors futurs s'acostarien als trasllats per llegir l'idioma de Carner (Fuster 1964: 11-13).

6. La segona etapa traductora carneriana inclou els trasllats que van aparèixer mentre estava de director literari de l'Editorial Catalana, del 1918 al 1921, o, si més no, els que va començar a girar en aquell període (Ortín 2002: 126-127).

7. També signant com a Jordi March, justament a la ressenya de *Les aventures de Tom Sawyer*, Riba qualificava el llibre de «magnament traduït»; però, en canvi, de la llengua no en parlava (March 1918: 9).

8. A *Mirador*, Just Cabot havia desaprovat la versió d'*Els caràcters*, de La Bruyère. Cal dir, però, que és una traducció que es va publicar incompleta, sense revisar i al cap de molts d'anys d'haver-la lliurada Carner, el qual va respondre a Cabot per explicar-li-ho i reconèixer-li que les crítiques eren encertades (Cabot 1932a: 6; 1932b: 6).

9. Les crítiques del *David Copperfield* són coetànies a la publicació, no pas a la traducció.

El 1969 Albert Manent definia la llengua carneriana de les versions del 1918 al 1921 així:

El català modern s'eixampla i s'afina encara més amb aquesta altra aportació del geni lingüístic i literari del poeta. El seu enginy creador i el seu do per reabsorbir ben naturalment dins la llengua d'ús comú arcaïsmes, dialectalismes i neologismes (emprats com si ja fossin català de sempre) fan de les seves versions un prodigi, de vegades «gòtic», on la mateixa fluència i els esculls de la traducció el forcen a «inventar» girs, modismes, fórmules sintàctiques que encaixen perfectament dins el geni de la llengua. (Manent 1969: 185-186)

Dels anys vuitanta, en destacarem la ressenya sobre *Alícia en terra de meravelles* (1927) a càrrec de Joaquim Mallafrè (1984: 59-60), que en valorava ben positivament la precisió i la vivacitat lèxica, l'expressivitat i la concisió de diminutius i d'augmentatius, les exclamacions tradicionals o l'abundor i riquesa en les expressions idiomàtiques. En canvi, admetia que algunes de les solucions eren poc naturals i que generalment en les traduccions carnerianes hi trobava a faltar la varietat de registres dels originals per la por que en tenia el català literari del començament de segle (Mallafrè 1984: 59-60).

El 1996, amb *El malentès del Noucentisme*, Pericay i Toutain van censurar els «tics» del model de prosa noucentista que encara consideraven vius en l'àmbit de la traducció. Com hem vist al punt 2.2.1, els semblava que Carner seguia tan sovint les formes originals que acabava tendint a la literalitat i al calc, amagats amb clixés noucentistes (Pericay / Toutain 1996: 270-271).

Per acabar, destacarem l'opinió del traductor professional Joan Sellent, segons el qual Carner és «sens dubte un dels millors estilistes que ha donat la literatura catalana», d'un domini dels recursos lingüístics extraordinari, però amb un estil de traducció que barrejava «arcaïsmes, gallicismes, cultismes, formes dialectals i neologismes de collita pròpia», i que només reeixia per la gran habilitat a l'hora d'explotar «els recursos sintàctics, rítmics i locucionals del català» (Sellent 1998: 24-25).

2.2.2. *Recepció descriptiva*

Els objectius, els criteris i les normes de traducció de les etapes que van seguir el noucentisme es van anar allunyant de les vigents en l'època carneriana, per la qual cosa a partir dels anys setanta una part de la recepció ha tendit a analitzar les intencions originals. Loreto Busquets sostenia que per al primer Carner traduir era un camp d'experimentació que li permetia integrar a l'obra pròpia una part de la gran exuberància verbal i dels calcs sintàctics freqüents (Busquets 1977: 516-519), «un terreny apte per a proves estilístiques i lingüístiques de tota mena» i un «laboratori ric de possibilitats i de sorpreses» (Busquets 1984a: 24), del qual es valia per importar sistemes d'altres cultures (Busquets 1984b: 186). Més endavant, Marcel Ortín coincidia amb Fuster a l'hora d'assenyalar que el virtuosisme estilístic carnerià arribava al grau més alt en les traduccions (Ortín 1996: 23) i amb Busquets que les del període de l'Editorial Catalana eren «experiments estilístics molt vinculats amb la reforma lingüística» i n'exploraven les possibilitats i els límits (Ortín 2002: 124).

Els estudiosos posteriors ja van disposar del marc descriptiu de la teoria dels polisistemes, adscrita a l'Escola de la Manipulació. Postula que encara que en un sistema literari la traducció es pot situar en una posició central o en una de perifèrica, i tant en l'una com en l'altra hi pot tenir un paper innovador (primari) o conservador (secundari), tendeix a ser perifèrica i conservadora i a seguir patrons i normes vigents al centre del sistema; en són l'excepció les literatures subordinades o en situació de canvi, en què, per omplir les mancances de tradició, pot ocupar un espai central i innovador a l'hora d'introduir noves tècniques, propostes o models lingüístics (Even-Zohar 1990: 46-50). Aquesta situació es va esdevenir en la literatura catalana de la primeria del segle xx,¹⁰ en què, tot i que el valor literari de l'obra de creació pròpia era central i el de la traducció, perifèric,¹¹ la segona era central i innovadora a l'hora d'incorporar al centre noves formes d'expressió. A més, de manera oposada a la pràctica de les literatures més consolidades, en aquestes circumstàncies també es dediquen a traslladar els escriptors de més anomenada (Even-Zohar 1990: 46-47), com ara Carner o Riba en el cas català. D'altra banda, per a l'Escola de la Manipulació, la norma de traducció inicial implica triar entre seguir les convencions del pol origen (adequació) o les de la cultura d'arribada (acceptabilitat) (Toury 1999: 98); Carner es decantava clarament per l'acceptabilitat, però amb l'objectiu d'inserir en la literatura catalana un model de llengua nou.

Segons Toutain (1997: 70), per a Carner les traduccions tenien la finalitat de divulgar en el sistema literari català un estil que seguia les normes d'acceptabilitat del noucentisme. Com a activitat literària no central, hi posava a prova el nou model de llengua, consideració que prevalia sobre tota la resta; hi podien aparèixer gallicismes, anglicismes, castellanismes, arcaïsmes, neologismes o localismes sempre que el producte final fos «prou estrany per semblar pur» (Toutain 1997: 65-66).

Per a Marco (2000: 33), si bé els trasllats carnerians no tenien ni la importància ni la consideració literària intrínseca de la creació pròpia, eren primaris a l'hora d'experimentar amb formes expressives i models estilístics, i perseguïen promoure els usos lingüístics o els trets estilístics del model de llengua noucentista i divulgar-los i canonitzar-los. En la norma inicial, com hem dit, per més que s'orientessin al pol meta, no pretenien pas seguir-hi els estils vigents, sinó crear-n'hi un de nou, per la qual cosa es desmarcaven dels originals precisament a còpia de calcs (Marco 2000: 34-35). Respecte del cas que ens ocupa, a l'apartat 4 hi veurem si un d'aquests calcs consistia a acostar la freqüència de la passiva perifràstica a la de la passiva anglesa.

10. La majoria de les obres de creació publicades a l'Editorial Catalana, per exemple, eren traduccions (Llanas / Pinyol 2011: 77-80).

11. Ho palesa, per exemple, que Joan Fuster afirmés que Carner hi cometia més excessos que no pas en la creació pròpia (Fuster 1964: 11-12).

3. LA PASSIVA ANGLESA I LA PASSIVA PERIFRÀSTICA

Com a predicats, els verbs necessiten almenys un participant, anomenat argument. En la passiva hi intervenen normalment els arguments *agent*, que és una entitat animada que fa una acció; i *pacient*,¹² entitat que presenta una determinada propietat que una acció o procés crea o afecta (IEC 2016: 475-476).

Els termes (veu) activa i (veu) passiva estan en relació amb la funció del subjecte: en l'oració activa *L'empresari va enviar les mostres*,¹³ l'argument agent subjecte (l'empresari) executa l'acció i l'argument pacient (les mostres) fa de complement directe del verb transitiu, mentre que en l'oració passiva *Les mostres van ser enviades (per l'empresari)* l'argument pacient, que rep l'acció, hi és el subjecte sintàctic, i l'argument agent de l'oració activa s'omet o s'introdueix com a adjunt amb *per* (Bartra 2008: 2115). Morfològicament, en la passiva perifràstica el verb de l'activa hi apareix en participi, precedit d'una forma del verb *ser*, que funciona d'auxiliar de veu (Bartra 2008: 2119). Al seu torn, en la passiva anglesa amb *be* d'auxiliar,¹⁴ el verb de la frase activa hi apareix en *past participle*, precedit d'una forma del verb *to be* (Ward et al. 2017: 1428).

D'altra banda, la passiva perifràstica comporta canvis en l'estructura informacional. El català, com l'anglès, és una llengua de rema final: la informació coneguda o tema apareix al començament de la frase; la informació nova o rema, al final. Així, a *L'empresari va enviar les mostres*, d'entrada *l'empresari (va enviar)*, hi fa la funció de tema i *les mostres*, de rema.¹⁵ En la passiva, *Les mostres van ser enviades per l'empresari*, interpretaríem *les mostres (van ser enviades)* com a tema, i *per l'empresari*, com a rema. Tematitzar l'argument pacient es considera una de les funcions de la passiva perifràstica (Bartra 2008: 2115), però és potestativa: així com el subjecte agent es destematitza obligatòriament, el complement directe pacient es pot tematitzar (*Les mostres van ser enviades*, SV) o no (*Van ser enviades les mostres*, VS, en què *les mostres* és rema).

Pel que fa a altres funcions d'aquesta construcció, tradicionalment s'ha considerat una estratègia per impersonalitzar o suprimir el subjecte agent (Bartra 2008: 2115). També es pot fer servir quan la identitat de l'agent es desconeix, no és important o és òbvia pel context, per evitar subjectes actius llargs o per mantenir el subjecte en una coordinació.

Fem un excurs dedicat a l'agent, que amb freqüència s'omet, com s'esdevé, força majoritàriament, al text que analitzem. Quan s'explicita, quasi sempre és animat, com a *1a*; però n'hi ha algun d'inanimat, exemplificat a *1b*, i de vegades, en comptes d'agent hi trobem una causa, que és una entitat que provoca una acció o procés, com es pot veure a *1c*.

12. Se'n diu indistintament *pacient* o *tema*; ens hem decantat pel primer terme perquè el segon l'hem reservat per a l'estructura informacional.

13. Aquest exemple és nostre.

14. Per bé que també hi ha una passiva amb *get* d'auxiliar, només ens hem ocupat de la que hi usa *be*. D'ara endavant ens hi referirem com a «passiva anglesa» i prou.

15. En una explicació més completa de *L'empresari va enviar les mostres*, però sense entrar en la distinció tema marcat / reffons, *l'empresari va enviar* seria el tema i *les mostres*, el rema, de la resposta a *Què va enviar, l'empresari?* En canvi, *l'empresari* seria el tema i *va enviar les mostres* el rema si respon a *Què va fer, l'empresari?*, i *l'empresari va enviar les mostres* seria tot rema si respon a *Què va passar?*

(1)

a. «No. 2 had long been occupied by a young lawyer, and was still so occupied», p. 132.¹⁶
«el Número 2 havia estat ocupat de qui-sap-lo temps per un jove advocat, i ho estava encara», p. 241.

b. «it was in the midst of a cavern whose walls were supported by many fantastic pillars», p. 148.
«Es trobava en mig d'una caverna, els murs de la qual eren sostinguts per un bell nombre de columnes fantàstiques», p. 272.

c. «A good part of the whispering had been occasioned by an event which was more or less rare», p. 30.
«Una bella part dels murmuris havia estat ocasionada per un esdeveniment més o menys inavesat», p. 40.

Pel que hem vist, tant la passiva anglesa com la perifràstica catalana es comporten sintàcticament de manera similar. No es pot dir, però, que tinguin una freqüència d'aparició semblant. Ara, sense intenció de ser exhaustius, provarem d'incidir en alguna de les raons que expliquen aquesta diferència.

a) La passiva anglesa, molt característica de tipologies textuais com les instruccions o els escrits tècnics o científics (Brinton 2010: 334), normalment la podem trobar a partir d'una formalitat mitjana, a la qual pertany, per exemple, la veu del narrador a *The Adventures of Tom Sawyer*, que inclou totes les aparicions de la passiva menys una. Pel que fa al català modern, pensem que la passiva perifràstica queda per sobre de la formalitat mitjana, de manera que, abastant menys ventall de registres, és menys procliu a aparèixer.

b) El català disposa de la passiva pronominal, en què el pronom es bloca l'aparició del subjecte agent i fa concordar el verb¹⁷ amb el complement directe pacient (Bartra 2008: 2150), transformat en subjecte gramatical. Així, a *L'empresari va enviar les mostres* hi correspon *Es van enviar les mostres*. Aquesta construcció és apta per a tots els registres de la llengua, i un gramàtic del prestigi de Joan Coromines (1971: 77-82) la considera molt superior a la perifràstica. La passiva pronominal té les limitacions, sobretot, que no es pot combinar amb un pronom de tercera persona de referent inanimat, com a **El sobre s'ha perdut i se'l busca per tota la casa*;¹⁸ que no pot recuperar l'agent,¹⁹ i que pot ser ambigua quan podem interpretar el pronom *es* de més d'una manera (IEC 2016: 896-897).²⁰

16. Els exemples són del corpus i segueixen l'ordre Twain-Carner, amb el número de pàgina de les edicions que hem fet servir. Hi hem subratllat la forma de la passiva anglesa a què ens referim cada cop.

17. En tots els dialectes tret del nord-occidental (IEC 2016: 896).

18. L'exemple és nostre.

19. Modernament, hi ha qui introdueix l'agent de les passives pronominals amb *per part de*. Tot i que la normativa ho avala (IEC 2016: 897), no és una construcció gaire natural i Joan Solà la considera un calc del castellà (Bartra 2008: 2155).

20. A «Els pilots s'insultaven» / «S'insultaven els pilots», es pot indicar-hi reciprocitat o ser un subjecte indefinit; l'ordre SV afavoreix la primera interpretació; el VS, la segona.

c) En català, com que l'ordre de mots és prou flexible per tematitzar qualsevol element i deixar a tocar del verb un pronom feble com a marca, si escau, la dislocació a l'esquerra és una estructura productiva en tots els registres. Així, a *L'empresari va enviar les mostres* hi correspondria *Les mostres l'empresari les va enviar* o *Les mostres les va enviar l'empresari*,²¹ segons si volem que el subjecte sigui més o menys remàtic.²² Té com a restricció més significativa que no és compatible amb sintagmes nominals no específics (IEC 2016: 1233), com ara **Un home el van trobar dormint al carrer*.²³ Tot i que l'anglès també disposa d'aquesta estructura (Ward *et al.* 2017: 1408-1411), hi és marginal.

d) En anglès, el pronom no pot ser de represa, la qual cosa obliga a tematitzar el subjecte pacient amb la passiva; en canvi, en català, els pronoms febles permeten mantenir la veu activa. En podem veure exemples amb verbs que demanen tant complement directe com indirecte (ditransitius), (*He was given a new book* / *%%Un llibre nou va ser donat a ell* / *Li van donar un llibre nou*),²⁴ amb la particularitat que en aquests casos l'anglès tria l'indirecte com a subjecte de la passiva; amb verbs ditransitius de subjecte oracional, (*I was told to quit the game* / **Vaig ser dit de deixar el partit* / *Em van dir de deixar el partit*), o en una seqüència com *They left a package in the hall. It was picked by my brother* / *Van deixar el paquet al vestíbul. %Va ser agafat pel meu germà* / *Van deixar el paquet al vestíbul. El va agafar el meu germà*, en què, tot i que la passiva perifràstica hi és possible, apuja el registre força.

D'altra banda, la passiva perifràstica es circumscriu fonamentalment a verbs transitius agentius (els de subjecte agent i complement directe pacient) (IEC 2016: 887) i l'afavoreixen els predicats duratius i els que expressen la culminació de l'acció (Bartra 2008: 2140). En teoria, no l'admeten predicats sense punt de culminació (Bartra 2008: 2138), com ara els estatius (IEC 2016: 887). Amb verbs no duratius o de creació (*fer*, *dissenyar*, *escriure*), no es pot construir en present o imperfet, i, fora del llenguatge periodístic, no admet com a subjecte pacient un SN escarrit (IEC 2016: 888). Per totes aquestes restriccions lèxiques i sintàctiques, «s'usa gairebé exclusivament en registres formals, i més específicament en els llenguatges acadèmic, tècnic o, amb més limitacions, periodístic» (IEC 2016: 886).

Les alternatives principals a la passiva perifràstica aptes per a tota mena de registres són la passiva pronominal i la dislocació a l'esquerra, les quals ja hem vist, i el subjecte el·líptic de tercera persona. Altres possibilitats són els participis sense auxiliar o els pronoms indefinits existencials, com ara *un* o *hom*. Reprendrem aquestes opcions a l'anàlisi de dades, a l'apartat 5.

21. A *L'empresari les mostres les va enviar* hi tematitzem alhora el subjecte i el complement directe.

22. A més de dislocar a l'esquerra, el català, a diferència de l'anglès, pot col·locar el subjecte al final de la frase, com a *Va enviar les mostres l'empresari*, d'ordre VOS.

23. L'exemple és nostre.

24. Els exemples d'aquest paràgraf són nostres. Com podem veure, els resultats de la passiva amb verbs ditransitius són agramaticals. El símbol % indica força agramatical, %, molt agramatical, i *, completament agramatical.

4. DADES I ANÀLISI

Hem buidat en un corpus totes les passives de *The adventures of Tom Sawyer* que responen a l'estructura passiva amb *be* d'auxiliar i *past participle*²⁵ i n'hem buscat la traducció carneriana. Al corpus, les estructures angleses amb participi i prou només les hi hem incloses si formaven part d'una coordinació de passives i a partir de la segona l'auxiliar s'elidia, com el cas de sota, en què tant en anglès com en català n'hem comptades dues. L'estructura de les entrades sempre és Twain-Carner, amb les pàgines de les edicions respectives, i en Twain hi hem subratllat la passiva a què ens referim, com es pot veure a 2.

(2)

«The water was brought and thrown into Tom's face», p. 155.

«L'aigua fou servida i tirada a la cara de Tom», p. 286.

Pel que fa a considerar una estructura com a passiva perifràstica, n'hem donada per bona qualsevol de no copulativa que seguís la construcció *ser* + participi. En casos molt esporàdics, com els dos de sota, el resultat no és una passiva perifràstica real, com a 3a, d'una atributiva estativa,²⁶ en què un verb estatiu que expressa estat psicològic selecciona un experimentador (IEC 2016: 891), o a 3b, amb una passiva que presenta un complement de verbs²⁷ que indiquen relacions espacials.²⁸

(3)

a. «Huckleberry was cordially hated and dreaded by all the mothers of the town, because he was idle and lawless and vulgar and bad», p. 40.

«Huckleberry era cordialment odiat i temut de totes les mares del poble, perquè estava en vaga, i no coneixia llei, i era ordinari, i dolent», p. 59.

b. «Tom lifted up a glorious shout, and instantly that hand was followed by the body it belonged to—Injun Joe's!», p. 153.

«Tom féu un crit esclatant, i tot seguit la mà fou seguida pel cos al qual pertanyia: el de Joe l'Indi!», p. 281.

En acabar el buidatge, els resultats els hem separats per casos partint de la traducció carneriana i els hem quantificat a la taula 1.²⁹ Així, els apartats que pertanyen a la veu passiva els hem classificats en passives perifràstiques, passives pronominals i participi

25. Les oracions copulatives que responen a aquesta estructura les hem bandejades.

26. Al corpus n'hi ha quatre.

27. Al corpus n'hi ha dues.

28. El complement del verb que expressa relacions espacials i el de l'atributiva estativa es poden introduir tant amb *de* com amb *per*.

29. Per raons d'espai, el corpus no el reproduïm.

passiu;³⁰ i els que formen part de l'activa, en subjecte el·líptic de tercera persona, dislocació a l'esquerra, pronom indefinit existencial *hom* i subjecte definit.³¹ L'apartat «altres» és un calaix de sastre amb solucions que de vegades s'allunyen força de l'original. Hem consignat cada cas de manera numèrica i percentual (sempre amb un decimal i sense arrodonir). De cada apartat de les taules, en donem una explicació i almenys un exemple.

Pel que fa a la taula 2, hi consignem el total de passives perifràstiques de Carner i d'Oliver que tradueixen la passiva anglesa i hi anotem la quantitat de cops que coincideixen a traduir amb passiva perifràstica la mateixa passiva de l'original.

A la taula 3, hi hem computat les passives perifràstiques carnerianes que segueixen l'estructura original, SV, i les que, valent-se de la flexibilitat del català, destematitzen el subjecte pacient col·locant-lo en una posició postverbal, VS. També hem comptat si l'ordre era SV o VS en la passiva pronominal.

4.1. PASSIVA ANGLESA I PASSIVA PERIFRÀSTICA CATALANA

4.1.1. Dades

ANGLÈS	
Passives amb <i>be</i>	235
CATALÀ	
Passiva perifràstica	113 (48 %)
Passiva pronominal	13 (5,4 %)
Participi passiu	9 (3,7 %)
Subjecte el·líptic de tercera persona	6 (2,5 %)
Dislocació a l'esquerra	3 (1,2 %)
Pronom indefinit existencial <i>hom</i>	50 (21 %)
Subjecte definit	18 (7,6 %)
Altres solucions	24 (10,2 %)

Taula 1. Traduccions carnerianes de la passiva anglesa

4.1.2. Anàlisi

Començarem pel nucli d'aquest estudi, que consisteix a establir si Carner calcava la freqüència de la passiva anglesa. Per afirmar-ho, el tant per cert de passives angleses tra-

30. Quan el participi no va precedit del verb *ser*.

31. Si el subjecte definit coexisteix amb una dislocació a l'esquerra, l'hem situat en l'apartat de la dislocació.

duïdes per passives perifràstiques havia de superar amb escreix el 14,28 % de l'estudi de Casals i el 26,1 % del d'Alonso (de la comparació amb el d'Oliver en parlarem al punt 4.2). El 48 % carnerià és més del triple del percentatge de l'estudi de Casals i quasi dobla el d'Alonso, així que considerem que Carner sí que calca la freqüència de la passiva perifràstica. Ens sembla especialment rellevant que s'hagi traduït amb la passiva perifràstica gairebé la meitat de les passives angleses d'un text de registre de formalitat mitjana, grau de formalitat que admet la passiva anglesa molt més que no pas la perifràstica en català, llengua en què pertany a un nivell de formalitat alta.

És clar que, de tots els mètodes amb què Carner tradueix la passiva anglesa, la passiva perifràstica, amb aquest 48 % d'ocurrències, n'és el principal. No hem sabut trobar regularitats a l'hora d'escatir si tendeix més a traduir amb la passiva perifràstica unes construccions determinades. Als exemples següents de passives perifràstiques, hi trobem, a 4a, un agent animat omès, circumstància comuna a la gran majoria d'entrades del corpus; a 4b, dos agents explícits, que *by* introdueix en anglès i *per* en català; a 4c, una ocurrència amb causa en comptes d'agent, i a 4d una atributiva estativa, que selecciona un experimentador que Carner tant introduïa amb *per* com amb *de*. A 4e, el verb no és duratiu i va en imperfet, circumstància que s'esdevé en una dotzena d'ocasions; el resultat el trobem francament agramatical i ens sembla una prova més que en aquests trasllats Carner hi experimentava per trobar els límits de la llengua literària.

(4)

a. «The prize was delivered to Tom with as much effusion as the superintendent could pump up under the circumstances», p. 32.

«El premi fou remès a Tom amb tanta d'efusió com el superintendent pogué bombar-se en aquelles circumstàncies», p. 43.

b. «Every detail of the damaging circumstances that occurred in the graveyard upon that morning which all present remembered so well was brought out by credible witnesses, but none of them were cross-examined by Potter's lawyer», p. 116.

«Cada detall de les perjudicadores circumstàncies esdevingudes al cementiri, en aquell matí que tots els presents recordaven tan bé, fou declarat per testimonis fefaents; però cap d'ells no fou contraexaminat pel curial de Potter», p. 212.

c. «The latter third of the speech was marred by the resumption of fights and other recreations among certain of the bad boys», p. 30.

«El darrer terç del discurs fou malmès pel renovellament de lluites i altres divertiments entre alguns nois de mala conducta», p. 40.

d. «Jeff Thatcher immediately went forward, to be familiar with the great man and be envied by the school», p. 31.

«Jeff Thatcher immediatament avançà a mostrar-se familiar amb el gran home i a ésser envejat per l'escola», p. 41.

e. «Here's a big Milum apple I've been saving for you, Tom, if you was ever found again», p. 97.

«Aquí hi ha una grossa poma de Milum que us havia reservat, Tom, per si mai més éreu trobat», p. 171.

Acabarem les passives perifràstiques amb dos exemples que trobem rellevants. A 5a, volem remarcar que Carner sovint perd el parallelisme estilístic i l'estructura informacional de les construccions angleses: un original amb tres passives es converteix en una frase activa, una d'activa amb *hom*³² i una de passiva perifràstica. A 5b, hi hem volgut fer constar un fragment que, tot i que no forma part del corpus, ens ha semblat especialment destacable: Carner va traslladar amb passiva perifràstica una oració anglesa activa.

(5)

a. «The petition had been largely signed; many tearful and eloquent meetings had been held, and a committee of sappy women been appointed to go in deep mourning and wail around the governor», p. 157.

«La petició havia reunit una colla de firmes: hom havia tingut moltes de reunions ploroses i eloqüents, i un comitè de dones totes sentimentals havia estat designat per anar, amb extraordinari dol i megadissa, a trobar el governador», p. 289.

b. «The switch hovered in the air—the peril was desperate», p. 11.

«El fuet fou brandat per l'aire. El perill era desesperat», p. 8.

A l'hora de traduir la passiva anglesa, la passiva pronominal amb prou feines arriba a una desena part d'ocurrències de la perifràstica (un 5 % del total). Hi pot tenir a veure que la *Gramàtica catalana* del 1918 promovia substituir la passiva pronominal per l'arcaisme *hom*,³³ el qual oferia «avantatges incontestables», sobretot per evitar ambigüitats (Fabra 1918: 72-73).³⁴ És a dir, que el Fabra de l'època d'aquest trasllat desaconsellava la passiva pronominal, potser també perquè era de registre més baix i menys allunyada del castellà, i els autors hi devien tenir reserves. En veiem un exemple a 6.

(6)

«It was talked about, gloated over, glorified, until the reason of many of the citizens tottered under the strain of the unhealthy excitement», p. 165.

«Se'n parlotejà, de la cosa, i se la va estufar i glorificar fins que el seny de molts dels habitants vacillà sota la tensió del malaltís exaltament», p. 305.

Respecte dels participis passius sense auxiliar, que apareixen en un 3 % de les solucions, ens sembla una manera força elegant de mantenir l'estructura passiva sense la feixugor de l'auxiliar, com exemplifica 7.

32. Capgira l'estructura informacional.

33. A partir de la revisió del 1933, la *Gramàtica catalana* ja col·locava *hom* i la passiva pronominal en peu d'igualtat (Fabra 1933: 67-68).

34. Aquesta idea no es va acabar amb el primer Fabra. El 1961 el corrector Eduard Artells promovia *hom* en detriment de la passiva pronominal (Artells 1971: 23) de manera no gaire elegant: implícitament feia passar la versió de la *Gramàtica catalana* del 1918 per la definitiva. Pocs anys després Joan Coromines es lamentava que en aquella època a les actes de la Secció Filològica la passiva pronominal va passar a perifràstica (Coromines 1971: 77) i Joan Solà afirmava que la perifràstica tenia la reticència de certs sectors (Solà 1977: 15).

(7)

«Tom knew that when his name was pronounced in full, it meant trouble», p. 43.

«Tom sabia que el seu nom, pronunciat tot sencer, era averany de mal temps», p. 65.

Començarem la veu activa pel subjecte el·líptic de tercera persona, que en català és una solució ben productiva; l'exemplifiquem a 8, l'únic cop en què a l'original la passiva es fa servir en un diàleg. Segurament, el percentatge tan baix d'aquest recurs al corpus (2,5 %) es deu que Carner es va estimar més la construcció amb *hom*.

(8)

«You ought to be ashamed of yourself, Tom Sawyer; you know you're going to tell on me, and oh, what shall I do, what shall I do! I'll be whipped, and I never was whipped in school», p. 104.

«Vergonya us en hauríeu de donar, Tom Sawyer! Ara ho anireu a espigar; i (ai, pobra de mi!... ai, pobra de mi!) seré fuetejada, i mai no m'havien fuetejat, a l'escola!», p. 185.

Continuem amb la dislocació a l'esquerra, que al corpus amb prou feines hi apareix (1 % del total), tot i que hauria servit per conservar l'estructura tema/remà original. Aquest bandejament deu tenir relació amb l'opinió de Fabra, que aspirava a fer del català una llengua ordenada que mantingués l'ordre canònic dels constituents. A la primera de les «converses filològiques» que hi va dedicar, el 1920, aquesta construcció la tenia per un pleonasme «que no s'hauria de tolerar sinó excepcionalment», i es dolia que el que en el fons considerava una incorrecció gramatical corregués el perill d'esdevenir una estructura freqüent en català modern (Fabra 2010: 331). Per més que aquesta «conversa» sigui dos anys posterior a *Les aventures de Tom Sawyer*, Fabra i Carner, membres de la Secció Filològica de l'IEC, es coneixien prou per pensar que n'havien parlat. A l'exemple 9, de verb ditransitiu, el subjecte pacient anglès i el dislocat català són el complement indirecte.³⁵

(9)

«The visitors were given the highest seat of honor, and as soon as Mr. Walters' speech was finished, he introduced them to the school», p. 30.

«Als visitants hom els donà el més alt seient d'honor, i, tan prest com fou acabat el discurs del senyor Walters, ell els presentà a l'escola», p. 41.

Al corpus, la segona solució amb més ocurrencies és el pronom indefinit existencial *hom* com a subjecte, amb un 21 % del total. Considerat un tret que la generació de Carner va fer indiscutible (Pericay / Toutain 1996: 275), les nostres dades avalen aquesta afirmació, si més no pel que fa a ell.³⁶ L'exemple 10 ajunta dos *hom* en quatre paraules.

35. Havent comptat aquest exemple tant a la dislocació a l'esquerra com a *hom*, les traduccions sumen 236, en comptes de les 235 passives de l'original.

36. El pronom *hom* apareix al text 68 cops.

(10)

«It was said that one might wander days and nights together through its intricate tangle of rifts and chasms», p. 137.

«Hom deia que hom podia errar dies consecutius a través de la seva xarxa intrincada d'esquerdes i timbes», p. 252.

El subjecte definit abasta un 7,6 % dels casos. A *11a*, el complement agent anglès esdevé subjecte agent preverbal; a *11b*, l'agent no hi és explícit.

(11)

a. «Then Tom became Robin Hood again, and was allowed by the treacherous nun to bleed his strength away through his neglected wound», p. 54.

«Després Tom esdevingué Robin Hood de bell nou, i la monja traïdora consentí que perdés la força amb la sang que se li escolava de la ferida abandonada», p. 85.

b. «nothing was said for some time», p. 151.

«no digueren un mot per qui-sap-lo temps», p. 277.

Per acabar, hem encabit en un mateix apartat, com a calaix de sastre, casos que fan de mal agrupar. A *12a*, la traducció s'allunya força de l'original; *12b* usa una estructura copulativa amb *ser*, l'atribut de la qual és un adjectiu de regust carnerià característic, i *12c*, una copulativa amb *estar*.

(12)

a. «All the news that could be gained was that remotenesses of the cavern were being ransacked that had never been visited before», p. 146.

«Totes les noves no feien sinó dir que havien estat escorcollades llunyanies de la caverna mai visitades abans», p. 268.

b. «Rewards had been offered, the country had been scoured, but no Injun Joe was found», p. 119.

«Hom havia ofert recompenses, hom havia explorat la contrada; però Joe l'Indi era introbable», p. 216.

c. «The tavern-keeper's young son said it was kept locked all the time», p. 132.

«el fill del taverner digué que el Número 2 estava tancat a totes hores», p. 241.

4.2. PASSIVES PERIFRÀSTIQUES DE CARNER I D'OLIVER

4.2.1. Dades

Passives angleses	235
Passives perifràstiques	
Carner	113 (48 %)
Oliver	59 (25,1 %)
Coincidències entre Carner i Oliver	44

Taula 2. Passives perifràstiques de Carner i Oliver i coincidències

4.2.2. Anàlisi

Maria Antònia Oliver (1946-2022)³⁷ va ser una escriptora mallorquina que es va dedicar a la novel·la, a la narrativa, a traduir, als guions de ràdio i televisió i al periodisme (Julià 2016: 42). Va publicar el seu *Tom Sawyer* (1982)³⁸ seixanta-quatre anys després del de Carner, amb un model de llengua que, a causa de l'època, diferia força del del començament del segle.

A la taula 1, hi hem vist que Carner va traduir el 48 % de les passives angleses amb passives perifràstiques. Més de seixanta anys després, Oliver, partint del mateix text, va resoldre-n'hi un 25,1 %, és a dir, una mica més de la meitat. Tot i la diferència, el percentatge de passives perifràstiques d'Oliver ens sembla ben alt, i encara més en una traducció destinada a una col·lecció de literatura juvenil. Ara bé, tot i que el percentatge d'Oliver ens sembla més alt del que es podria esperar, que fins i tot així el tant per cent carnerià sigui quasi el doble confirma que Carner va calcar la freqüència de l'anglès. D'altra banda, volem esmentar que de les cinquanta-nou passives perifràstiques d'Oliver, n'hi ha quaranta-quatre, el 74,5 %, en què tradueix la mateixa passiva anglesa que Carner.

37. Tornem a recordar que la traducció de Maria Antònia Oliver l'hem feta servir instrumentalment per comparar la quantitat de passives perifràstiques carnerianes que tradueixen la passiva anglesa amb la d'un altre trasllat del mateix original. Els detalls que consignarem de l'escriptora proven d' aclarir mínimament si feia servir un model de llengua més o menys arcaïtzant, cosa que hauria de tenir correspondència en la xifra de passives perifràstiques: com menys arcaïtzant, més baixa.

38. En aquest article no entrarem en la funció de les retraduccions en els sistemes literaris.

4.3. ESTRUCTURA INFORMACIONAL DE LES PASSIVES PERIFRÀSTICA I PRONOMINAL CARNERIANES

4.3.1. *Dades*

Passiva anglesa (SV)	
Passiva perifràstica	113
SV	105 (92,9 %)
VS	8 (7 %)
Passiva pronominal	13
SV	8 (61,5 %)
VS	5 (38,4 %)

Taula 3. Estructura tema/rema de les passives perifràstica i pronominal carnerianes

4.3.2. *Anàlisi*

La passiva perifràstica comporta que, pel que fa a la informació canalitzada, l'agent es traslladi de la posició de tema a una de més remàtica, i, de retruc, en teoria tematitza el complement directe pacient, convertit en subjecte passiu, com es veu en tots els casos de l'original, que segueixen l'ordre SV. Ara bé, en català el subjecte passiu tant pot precedir el verb (SV), que és quan es tematitza, com seguir-lo (VS), i n'hem volgut comprovar l'ús carnerià. Si bé la gran majoria de passives perifràstiques, quasi el 93 %, són SV i, per tant, segueixen l'estructura informacional de l'original, en un 7 % l'ordre s'inverteix (VS). A 13a, l'estructura SV es conserva, mentre que a 13b i 13c es converteix en VS.

(13)

a. «After the hymn had been sung», p. 34.

«Després que l'himne fou cantat», p. 49.

b. «The visitors were given the highest seat of honor, and as soon as Mr. Walters' speech was finished, he introduced them to the school», p. 30.

«Als visitants hom els donà el més alt seient d'honor, i, tan prest com fou acabat el discurs del senyor Walters, ell els presentà a l'escola», p. 41.

c. «Some boards were soon uncovered and removed», p. 161.

«Aviat foren descoberts i separats alguns taulons», p. 296.

Aquests canvis en l'estructura tema/rema també s'esdevenen en la passiva pronominal, en la qual la diferència quantitativa entre construccions, però, és molt més petita: de tretze passives pronominals, vuit són SV, i cinc, VS, potser perquè la funció de tematitzar el subjecte pacient hi sembla menys rellevant que en la perifràstica. En donem exemples de cada.

(14)

a. «Tin pans and horns were added to the din», p. 154.

«Cassoles de llauna i corns s'uniren a l'aldarull», p. 284.

b. «Then the dead were counted, prisoners exchanged, the terms of the next disagreement agreed upon, and the day for the necessary battle appointed», p. 22.

«En acabat, hom comptà els difunts, hi hagué canvi de presoners, es fixaren els termes de la pròxima ruptura i s'assenyalà el dia per a la necessària batalla», p. 27.

5. CONCLUSIONS

El nostre treball ha volgut comprovar si Carner es lliurava al calc de freqüència convertint les passives angleses en passives perifràstiques en un percentatge superior al que podríem esperar. Per determinar-ho, hem buidat les passives de *The Adventures of Tom Sawyer* (1876) i els trasllats que Carner en va fer a *Les aventures de Tom Sawyer* (1918), i n'hem acarat els resultats amb estudis semblants: el de Casals, que parteix d'un corpus d'autors i traductors variats; el de Duncan, que analitza la traducció castellana de *Portrait of an artist as a young man* de Dámaso Alonso (1926), i el de *Les aventures de Tom Sawyer* de Maria Antònia Oliver (1982), que hem elaborat nosaltres mateixos seguint l'original de Twain.

Primer de tot, hem explicat l'estructura de la passiva anglesa i de la passiva perifràstica catalana, en la qual el subjecte agent de la frase activa o bé s'omet o bé es converteix en un adjunt, el verb es construeix en una forma del verb *ser* més un participi i l'argument pacient es transforma en subjecte. La passiva impersonalitza o suprimeix l'agent i, ben sovint, tematitza el pacient.

En acabat, hem constatat diferències entre la passiva anglesa i la perifràstica que causen que la segona aparegui molt menys freqüentment, com ara que l'anglesa es fa servir a partir d'un registre de formalitat mitjana, mentre que la perifràstica en pertany a un de més alt; que el català disposa d'alternatives reeixides, com la passiva pronominal, la dislocació a l'esquerra o el subjecte el·líptic de tercera persona, o que en anglès els pronoms no poden ser de represa. Cal remarcar, també, les restriccions de la passiva perifràstica, com ara que no s'acostuma a construir en present ni imperfet en verbs que no impliquin durada.

Seguidament, hem caracteritzat el Carner traductor, que s'emmarca en l'esforç noucentista de superar els segles de menys esplendor literària traduint els clàssics de llengües de cultura ininterrompuda per aparellar-s'hi. Carner hi va participar com a director literari de l'Editorial Catalana i també, prolíficament, com a traductor. Els trasllats eren una activitat innovadora que constituïa un banc de proves perfecte per als experiments lingüístics i per implantar-hi un model de llengua nou: eren de valor literari secundari respecte de l'obra pròpia, de manera que hi podia arriscar molt més i acostar-se a les construccions originals per importar-ne formes expressives que li servien per descobrir els límits i les possibilitats de la llengua moderna que s'anava formant.

Les aventures de Tom Sawyer coincideix en l'any de publicació, 1918, amb la *Gramàtica catalana*, i segueix en un any el *Diccionari ortogràfic*, del 1917. Per tant, les traduccions carnerianes d'aquest període anaven molt lligades a la reforma fabriana i ajudaven a provar si les propostes de Fabra funcionaven; precisament, la crítica les va saludar perquè eixamplaven les possibilitats del català.³⁹

Per establir que Carner calcava la freqüència de la passiva anglesa, el percentatge de passives perifràstiques havia de ser tan alt que quedés ben per sobre del de l'estudi de Casals (14,28 %) i superés força el d'Alonso (26,1 %) i el d'Oliver, que ara sabem que és d'un 25,1 %, i que ja ens sembla prou alt per l'època i perquè la traducció es va publicar en una col·lecció juvenil. El 48 % carnerià quasi dobla els percentatges d'Alonso i d'Oliver, així que creiem que la passiva perifràstica sí que és un calc de freqüència del traductor. En un text de formalitat mitjana, en la qual la passiva perifràstica és molt més propensa a aparèixer en anglès que en català, en què pertany a la formalitat alta, trobem molt destacable que gairebé la meitat de les passives originals es converteixin en perifràstiques. D'altra banda, volem remarcar que les passives perifràstiques carnerianes segueixen en un 92,9 % l'ordre de l'original, SV.

Havent convingut que Carner feia servir les traduccions per assajar un model de llengua nou, el percentatge tan alt de passives perifràstiques implica que aquesta construcció en forma part. Per més que l'estil del Carner traductor barregés «arcaïsmes, gallicismes, cultismes, formes dialectals i neologismes de collita pròpia» (Sellent 1998: 24-25), la base era un registre llibresc, amb el qual la passiva perifràstica s'adeia perfectament.⁴⁰ D'altra banda, el fet que de vegades les passives perifràstiques del text saltin les restriccions que les constrenyen, amb resultats força agramaticals, ens fa constatar que Carner es servia de la traducció per a provatures d'estil més o menys reeixides.

Remarquem que el segon recurs amb més aparicions, el pronom indefinit existencial *hom*, s'hi fa servir en abundància, amb un 21 % d'ocurrències. Justament a la *Gramàtica catalana* del 1918, que coincideix en el temps amb aquesta traducció, Fabra hi recomanava substituir la passiva pronominal amb l'arcaisme *hom* adduint que tenia l'avantatge que evitava ambigüitats (Fabra 1918: 72-73),⁴¹ la qual cosa pot donar compte dels resultats al corpus de totes dues.

Continuem tocant la passiva pronominal, reduïda al 5,4 % d'ocurrències, xifra molt baixa pels molts casos de subjecte inanimat en què era perfectament viable, perquè presenta força menys restriccions que la perifràstica i perquè funciona en tots els registres. Com acabem de dir, les edicions primerenques de la *Gramàtica catalana* palesen que era una estructura que es volia defugir, potser també perquè era suspecta de calcar el

39. Per contra, el 1982, quan es va publicar el trasllat d'Oliver, el català ja havia arribat a un estadi de fixació i normativització molt superior, havia entrat en els mitjans de comunicació de masses, els objectius carnerians ja no eren vigents i el model de llengua havia canviat.

40. Aquest percentatge potser també s'explica, en part, perquè en l'època de l'Editorial Catalana Carner traduïa torrencialment (Pla 1972: 247-248), i la passiva perifràstica és l'equivalent d'esma de la passiva anglesa.

41. Com hem vist a la nota al peu número 33, a partir de l'edició del 1933 va eliminar aquesta preferència.

castellà. Així, es pot capir que Carner en fes tan poc ús. D'altra banda, pel que fa a la l'estructura informacional, en la passiva pronominal Carner segueix l'ordre SV de l'original en un 61,5 % de les ocurrences.

Acabarem el repàs de construccions que podien tenir un paper destacat a l'hora de traduir la passiva anglesa per la dislocació a l'esquerra, molt productiva en tots els registres, però quasi inèdita al corpus (1 % d'ocurrences). Fabra s'oposava a alterar l'ordre de mots (a més, assumia que la posició natural dels elements marc és al final) i afirmava que fer servir sistemàticament la dislocació a l'esquerra posava el català en inferioritat respecte d'altres llengües germanes (Fabra 2010: 795), la qualificava de pleonasme i recomanava estilísticament evitar-la tant com fos possible (Fabra 2010: 331). Amb tot això, no és estrany que Carner se'n guardés prou, de fer-la anar.

En aquest article hem confirmat que un tret del Carner traductor consistia a calcar la freqüència a l'hora de girar les passives angleses per passives perifràstiques. Afegint al 48 % de passives perifràstiques el 21 % del pronom indefinit existencial *hom*, entre totes dues solucions resolen quasi el 70 % de les passives originals. Podríem certificar, doncs, que el Carner traductor va crear un model de llengua que tendia a barrejar construccions catalanes que es volien promoure, com ara *hom*, amb recursos que aprofitava de la llengua de partida, cosa que el calc de freqüència de l'anglès en la passiva perifràstica palesa perfectament.

BIBLIOGRAFIA

- AINAUD, Jordi / ESPUNYA, Anna / PUJOL, Dídac (2003): *Manual de traducció anglès-català*. Vic: Eumo.
- ARTELLS, Eduard (1971): *Llenguatge i gramàtica*, vol II. Barcelona: Barcino.
- BARTRA, Anna (2008): «La passiva i les construccions que s'hi relacionen», dins *Gramàtica del català contemporani*, vol. II. Barcelona: Empúries.
- BRINTON, Laurel (2010): *The Structure of Modern English: A Linguistic Introduction*. Amsterdam: John Benjamins.
- BUSQUETS, Loreto (1977): *Aportació lèxica de Josep Carner a la llengua literària catalana*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- BUSQUETS, Loreto (1984a): «Introducció», dins *Escrits inèdits i dispersos de Josep Carner*. vol. 2, *Prosa*. Barcelona: Barcino, p. 7-33.
- BUSQUETS, Loreto (1984b): «Carner, creador de llenguatge», dins *Josep Carner en els seus millors escrits*. Barcelona: Miquel Arimany, p. 179-189.
- CABOT, Just (1932a): «“Els caràcters”, de La Bruyère», *Mirador*, núm. 162, (10 març), p. 6.
- CABOT, Just (1932b): «Sobre una traducció», *Mirador*, núm. 165, (31 març), p. 6.
- CABRÉ, Lluís / ORTÍN, Marcel (1984): «Aproximació a Josep Carner, traductor (Els anys de l'Editorial Catalana: 1918-1921)», *Els Marges*, núm. 31, (maig), p. 114-125.
- CARNER, Josep (1944): «De l'art de traduir», *Lletres*, núm. 3, (juliol), p. 4-6.

- CASALS, Romina (2014): *The Translation of the English Passive Construction into Catalan*. Treball de Final de Grau. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- COROMINES, Joan (1971): *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor.
- DUNCAN, Karen (1996): «The passive Voice as translated by Dámaso Alonso in the *Portrait of an artist as a young man*», dins EDO, Miquel (ed.): *Actes del I Congrés sobre Traducció, Abril 1994*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la UAB, p. 671-678.
- EVEN-ZOHAR, Itamar (1990): «The Position of Translated Literature Within the Literary Polysystem», *Poetics Today*, núm. 11(1), p. 45-51.
- FABRA, Pompeu (1918): *Gramàtica catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FABRA, Pompeu (1933): *Gramàtica catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FABRA, Pompeu (2010): *Obres completes. Volum 7. Converses filològiques*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FARRAN i MAYORAL, Josep (1918): «Una cançó nadalenca de Charles Dickens, traducció de J. Carner», *La Revista*, núm. 62, (16 abril), p. 127-128.
- FUSTER, Joan (1964): «Pròleg», dins CARNER, Josep: *Les bonhomies*. Barcelona: A. C., p. 7-15.
- JORDANA, Cèsar August (1959): «Josep Carner, traductor», dins *L'obra de Josep Carner. Volum d'homenatge*. Barcelona: Selecta, p. 194-197.
- JULIÀ, Lluïsa (2016): «Maria Antònia Oliver, Premi d'Honor de les Lletres Catalanes 2016», *Serra d'Or*, núm. 678, (juny), p. 42-43.
- IEC (2016): *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'estudis Catalans.
- LLANAS, Manuel / PINYOL, Ramon (2011): «El traspàs de l'Editorial Catalana a Antoni López-Llausàs (1924-1925): context i documents», *Els Marges*, núm. 95, p. 72-93.
- MALLAFRÈ, Joaquim (1984): «Una traducció de l'anglès. Carner en terra de meravelles», *Serra d'Or*, núm. 298-299, (juliol-agost), p. 58-60.
- MANENT, Albert (1969): *Josep Carner i el noucentisme. Vida, obra i llegenda*. Barcelona: Edicions 62.
- MARCH, Jordi (1918): «De l'humor en el Tom Sawyer», *La Veu de Catalunya*, any XXVII, núm. 6839, (26 juliol), p. 9.
- MARCH, Jordi (1921): «La Fontaine, traduït per J. Carner», *La Veu de Catalunya*, any XXI, núm. 7915, (11 d'agost), p. 9.
- MARCO, Josep (2000): «Funció de les traduccions i models estilístics: el cas de la traducció al català al segle XX», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 5, p. 29-44.
- MARCO, Josep (2002): *El fil d'Ariadna. Anàlisi estilística i traducció literària*. Vic: Eumo.
- ORTÍN, Marcel (1996): *La prosa literària de Josep Carner*. Barcelona: Quaderns Crema.
- ORTÍN, Marcel (2002): «Els Dickens de Josep Carner i els seus crítics», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 7, p. 121-151.
- ORTÍN, Marcel (2017): *Josep Carner i la traducció*. Lleida: Punctum & Trilcat.
- PERICAY, Xavier / TOUTAIN, Ferran (1996): *El malentès del noucentisme*. Barcelona: Proa.
- PLA, Josep (1972): «Josep Carner. Un retrat», dins *Homenots. Tercera sèrie*. Barcelona: Destino, p. 233-271.
- PLANA, Alexandre (1918): «Una cançó nadalenca, de Charles Dickens», *La Revista*, núm. 64, (16 maig), p. 174.

- SELLENT, Joan (1998): «La traducció literària en català al segle xx: alguns títols representatius», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 2, p. 23-32.
- SOLÀ, Joan (1977): *A l'entorn de la llengua*. Barcelona: Laia.
- TWAIN, Mark (2007 [1876]): *The Adventures of Tom Sawyer*. Nova York: Norton.
- TWAIN, Mark (1918): *Les aventures de Tom Sawyer*, trad. de Josep Carner. Barcelona: Editorial Catalana.
- TWAIN, Mark (2012 [1982]): *Les aventures de Tom Sawyer*, trad. de Maria Antònia Oliver. Barcelona: La Galera.
- TOURY, Gideon (2004): *Los estudios descriptivos de traducción y más allá. Metodología de la investigación en estudios de traducción*. Madrid: Cátedra.
- TOUTAIN, Ferran (1997): «Traducció i models estilístics», dins: GONZÁLEZ, Soledad / LAFARGA, Francisco (ed.): *Traducció i literatura. Homenatge a Àngel Crespo*. Vic: Eumo, p. 63-72.
- TRIADÚ, Joan (1964): «*David Copperfield* traduït per Josep Carner», *Serra d'Or*, VI, núm. 10, (octubre), p. 46.
- WARD, Gregory / BIRDNER, Betty / HUDDLESTON, Rodney (2017): «Information packaging», dins: HUDDLESTON, Rodney / PULLUM, Geoffrey K. (ed.): *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WHEELER, Max / YATES, Alan / DOLS, Nicolau (1999): *Catalan. A comprehensive grammar*. Londres: Routledge.

RESUM

Josep Carner, un dels escriptors catalans cabdals del segle xx, es va dedicar a traduir a bastament, amb una aposta lingüística que tenia la intenció d'implantar un model de llengua nou. L'article investiga si un dels trets d'aquest model de llengua va consistir a traduir, més freqüentment del que es podria tenir per habitual, la passiva anglesa per la passiva perifràstica, la qual cosa es podria considerar un calc de freqüència. Per esbrinar-ho, examinarem el percentatge de passives angleses de *The adventures of Tom Sawyer* (1876), de Mark Twain, convertides en passives perifràstiques a *Les aventures de Tom Sawyer* carnerianes (1918), i els resultats els acararem amb dades d'altres estudis similars i amb les que hem obtingut de la traducció de Maria Antònia Oliver (1982) del mateix original.

PARAULES CLAU: Josep Carner, calc, passiva perifràstica, traducció, català.

ABSTRACT

Josep Carner and the calqued periphrastic passive in *The adventures of Tom Sawyer*

Josep Carner, one of the principal Catalan writers of the 20th century, devoted a fair amount of time to translating, with the idea of introducing a new linguistic model. This article investigates whether one of the features of this model consisted in translating the English passive, more frequently than would be considered usual, as a periphrastic passive, which could be considered a stereotyped calque. To research this point, we will examine what percentage of English passives in *The Adventures of Tom Sawyer* by Mark Twain appear as periphrastic passives in Carner's *Les aventures de Tom Sawyer* (1918), and we will compare the results with those obtained from similar studies and from the translation by Maria Antònia Oliver of the same original (1982).

KEYWORDS: Josep Carner, calque, periphrastic passive, translation, Catalan.

«UNA GRAN VERGÜENZA: EL POETA VERDAGUER EJECUTADO». LA SUBHASTA PÚBLICA DELS LLIBRES DE L'ESCRITOR I LA FORMACIÓ DE LA BIBLIOTECA DE CATALUNYA

Ramon PINYOL I TORRENTS
Institut d'Estudis Catalans

In memoriam Ricard Torrents i Bertrana

INTRODUCCIÓ

«Una gran vergüenza: El poeta Verdaguer ejecutado». Amb aquest títol tan cridaner, a l'edició de la nit de *La Publicidad* del 19 de setembre de 1908, a primera pàgina, sortia un article, reproduït del *Diario del Comercio* del dia anterior i signat pel director d'aquest, Simeón Muguerza Sáenz, que alertava que el 30 d'aquell mes en pública subhasta judicial es vendria la biblioteca de Verdaguer. En reproduïm alguns fragments:

[...] el nombre del incomparable poeta anda semiprofanado de papel de oficio de un juzgado y servirá tal vez de chacota a la gente curialesca, mientras esto pasa, un vulgar acreedor promueve un juicio ejecutivo contra los ignorados herederos del poeta [...].

Y este acreedor [...] va a aventar por los aires, por unes miserables pesetas, lo que verdaderamente tiene un valor inapreciable [*els mobles i els llibres de la biblioteca de Verdaguer*].

[...] el día 30 del corriente [mes de setembre] se venderán en pública subasta los cuadros y los libros de Verdaguer, para que cualquier yankee adinerado se pueda llevar por un puñado de dólares lo que ya debiera estar guardado con siete llaves en la biblioteca provincial o municipal.

[...] estos 4.053 volúmenes, que tantos afanes y tantos dineros costarían a mosén Jacinto, han sido justipreciados mercantilmente en menos de una peseta cada uno.

Entre los infinitos admiradores del grande, del incomparable, del eximio poeta Verdaguer, ¿no habrá siquiera 4.000 dispuestos a desprenderse de una peseta [...] y quedarse todas las pertenencias de mosén Jacinto y regalarlas después a la futura biblioteca provincial, para que allí se reconstituyera la sala Verdaguer?

Resulta interessant de seguir aquesta subhasta per la seva repercussió pública, i per la destinació final dels llibres. El diari *El Diluvio* (29-IX-1908, p. 14), republicà i anticlerical, de gran arrelament popular, s'afegia al debat amb una nota informativa: «El Ayuntamiento, en unión del Museo-Biblioteca Balaguer, trata de adquirir a todo trance la biblioteca de Mosén Jacinto Verdaguer».

Notícies confuses. Per tal d'aclarir-ho creiem que podem aportar documentació oblidada i sobretot de nova.

La premsa, feta la subhasta el 30 de setembre, comentava en els dies següents el resultat. Així, el primer d'octubre a l'edició de la nit de *La Correspondencia de España*, de Madrid, es publica un telegrama de Barcelona que diu que s'ha produït la subhasta i que se l'ha adjudicada el creditor. El mateix dia *La Publicidad*, amb el mateix títol que el dia 19 i reproduint-ne part del contingut, un article signat per Farfarello —pseudònim del periodista i dramaturg bilingüe Rafael Marquina— relata com va anar l'acte, que qualifica de «monstruoso»:

Y en este concierto bárbaro no ha faltado la voz de nuestro Excmo. Ayuntamiento, que en vez de evitar profanaciones ha cometido la mayor.

Porque este Ayuntamiento que gasta 10.000 pesetas en un viaje, no ha querido gastarse cinco mil y pico para salvar la honra de Barcelona... *El comisionado del Ayuntamiento que ha asistido a la subasta, después de cubrir solo las dos terceras partes de la tasación, ha ido después pujando de PESETA EN PESETA y una vez ha pujado hasta cinco [veces] y hasta llegar [a] 3.700 pesetas que ya no ha pujado más. El ejecutante ha quedado dueño del precioso legado.* [subratllat del diari]

Este es el hecho, en toda la horrible seguridad de sus perfiles.

El Ayuntamiento se ha cubierto de deshonor.

[...] Si el Ayuntamiento no sabe enmendar su error, los ciudadanos de Barcelona, rasgando como los antiguos, por el dolor, las vestiduras, maldecirán la fatalidad de su destino.

En els propers dies l'assumpte continua essent notícia a la premsa. I tant a la catalana com a la de la resta de l'Estat —en llocs com Terol, Palència, Sevilla o Santander—, fins a traspassar la frontera, com ara a Tolosa de Llenguadoc. No cal dir que la madrilenya (*ABC*, *La Prensa*, *El Globo*...) fou la que més s'hi va abraonar i que les publicacions espanyolistes van fer burla de la incapacitat catalana per evitar la subhasta. Com a mostra, un comentari de *Gedeón*, de Madrid, del 4 d'octubre:

¡Vivir para ver!

En Barcelona se acaban de adjudicar en pública subasta los libros del gran poeta Jacinto Verdaguer.

El caso es tan triste, tan vergonzoso, que solo en la noticia quedan hechos todos los comentarios.

¿Y el Ayuntamiento? ¡Y los catalanistas, amantes de sus glorias? ¿Y los hombres cultos? ¿Cómo no impidieron la perpetración de ese delito?

Si se hubiera cometido en Madrid ¡da miedo pensar cómo nos hubieran puesto los ramblistas!

¿Les parece a ustedes que dirijamos a Cambó un telegrama de protesta?

El dia 1 d'octubre, a l'edició del matí, *La Publicidad*, reproduint el títol i subtítol que ja havia emprat el dia 19 de setembre, publica un article, novament signat per Farfarello, que és un atac virulent contra l'Ajuntament de Barcelona per, segons ell, haver anat a la subhasta dels llibres i no haver aconseguit quedar-se'ls. El fet, que qualifica de «monstruoso», «bárbaro» i un «deshonor», representa una profanació i per això, amb «una apatía y una indiferencia culpables», l'«Excelentísimo Ayuntamiento de Barcelona ha dejado pisotear la gloriosa memoria de Verdaguer». I, entre altres perles, deixa anar que és una actitud semblant a la dels mercaders i fariseus repartint-se, en aquest cas, «las reliquias» de la vestimenta del poeta. L'article, que conté encara moltes més desqualificacions, acaba reclamant una rectificació: «Si el Ayuntamiento no sabe enmendar su error, los ciudadanos de Barcelona, rasgando, como los antiguos por el dolor, las vestiduras, maldecirán la fatalidad de su destino».

En aquest moment, amb la premsa clamant contra l'Ajuntament, alguns diaris insinuen que potser l'adjudicatari vendrà els llibres a l'Ateneu Barcelonès; d'altres, que el municipi els comprarà i els donarà al Seminari; i fins hi ha qui reclama que hi hagi una subscripció popular per aconseguir la quantitat necessària per a l'adquisició, sense concretar-ne una destinació. Bones intencions, improvisació i «rumorologia». Ara ja han aparegut tres institucions: Biblioteca Víctor Balaguer, Ateneu Barcelonès i Seminari Diocesà de Barcelona. I encara, com veurem, sortirà també una «Sociedad Literaria».

El 5 d'octubre *El Poble Català* tornava sobre la qüestió en un entrefilet a la primera plana, sense signatura i titulat «Els llibres den [sic] Verdaguer», on comentava que, entorn d'aquests «comença a formar-se una petita llegenda». Es tractava, per part de «plores fàcilment sentimentals», d'afirmar que tant l'ajuntament barceloní com el conjunt dels catalans han tornat «a decorar amb ortigues l'augusta memòria d'en Verdaguer». La nota explica que l'Ajuntament va anar a la subhasta, representat per Pere Coromines, el qual al final es va retirar veient la tàctica seguida pel creditor d'anar apujant el preu i forçar un acord per aconseguir «a costa de l'Ajuntament, un bon negoci».¹ I recull que els llibres s'havien ofert al Seminari i que l'Ajuntament podia contribuir a adquirir-los.

La idea del Seminari ignorem com es va divulgar, però s'havia estès arreu. El diari mallorquí *La Última Hora*, del dia 7, per exemple, deia:

Una Sociedad literaria se puso al habla con la persona a la que fueron adjudicados los libros, adquiriéndolos por la cantidad por él ofrecida.

Estos libros serán entregados a la biblioteca del seminario, formándose con ellos una sala especial, que llevará el nombre de Sala de Verdaguer.

I el dia 8 saltava la notícia: «El legado Verdaguer. La Biblioteca del gran poeta es adquirida por el Institut d'Estudis Catalans» (d'ara endavant, IEC), segons *La Publici-*

1. Els periodistes «sentimentals» serien Rafael Marquina, de *La Publicidad*, i altres d'idees afins, és a dir, els promotors de la campanya entorn de la subhasta dels llibres a la qual ens referim. Marquina, com veurem, va respondre a l'atac d'*El Poble Català*. Pere Coromines, d'altra banda, era col·laborador d'aquest periòdic, que acabaria dirigint a partir del novembre de 1909. La publicació estava vinculada al Centre Nacionalista Republicà, una escissió de la Lliga.

dad, edicions de la nit del 8 i del matí del 9. L'article, també a primera plana i en les dues columnes de l'esquerra, sense signar, és un cant a la memòria de Verdaguer, un repàs als seus infortunis i una lamentació per la vergonya que ha passat Catalunya a l'Estat i a l'estranger per aquest afer. Acaba lloant l'esforç de l'IEC i explicant que aquest vol formar una «gran biblioteca», els fons inicials de la qual seran els llibres de Marià Aguiló, que havien estat comprats al seu fill per la Diputació, la donació dels hereus de l'historiador Antoni Aulèstia i Pijoan i la biblioteca verdagueriana.

Aquest mateix diari, encara el dia 13, inseria un article de Marcellí Domingo —el mestre i polític republicà que havia de ser ministre d'Instrucció Pública a la II República—, en una secció titulada «De mi dietario», on encara feia retrets, a no sabem ben bé a qui, per com s'havia gestionat tot l'assumpte:

Unos cuantos caballeros, hermanos corporales —de ningún modo espirituales— [...] de nuestro amicísimo señor Esteve, pretendían afanar, en compensa[ción] a unos dineros, toda la biblioteca, todos los libros de mosén Jacinto Verdaguer. El Instituto de Estudios Catalanes [...] ha hecho zancadilla al Sr. Esteve, y los libros del poeta humilde y excelso, adquiridos por dicho Centro, ocuparán contiguos a los de D. Mariano Aguiló, algunos plúteos y anaqueles... (*La Publicidad*, 23-XII-1908, p. 1).

No sabem què hi podia haver de cert en aquesta suposada donació al Seminari. Però la «societat literària», com veurem a continuació, era l'Institut d'Estudis Catalans. I les actes i la documentació conservades al seu Arxiu² expliquen una altra història.

El diari mallorquí *La Almudaina*, el 10 d'octubre, en un article titulat «Los libros de Verdaguer», signat pel seu corresponsal a Barcelona, l'escriptor Joan Torrendell, feia unes consideracions interessants, alhora que curioses, sobre tot l'afer. Elogiava la tasca feta per l'IEC en tot l'assumpte, que havia acabat de manera positiva.³ Feia esment del seu «gran amigo, Pedro Corominas, alto empleado del Ayuntamiento», que el va representar en la subhasta i que no es va deixar portar per «el pugilato de las ofertas, quizás porque su poderdante no le autorizó para más», cosa que va aixecar «voces de protesta y escándalo».

La subhasta l'havia decretat el Jutjat de Primera Instància del Districte de la Universitat, i, en paral·lel, és sorprenent, en el Jutjat Municipal de la Llotja, el 29 de juliol d'aquell any, quatre creditors de Verdaguer —Agustí Valls i Vicens, Rafael Vilaclara i Gibert, Lluís Callén i Corzán, i Mn. Joan Güell i Pou—,⁴ obrien també una reclamació

2. Em plau d'agrar a la Cap del Servei d'Arxiu i Documentació de l'IEC, Laia Miret, que amb una gran celeritat trobés la documentació que sospitava que podia guardar-s'hi. Totes les actes de les reunions de l'IEC es poden consultar a la plataforma «IEC Obert» del web de l'Institut.

3. Torrendell, que dirigia el setmanari *La Cataluña* (p. 653), el mateix dia 10 hi inseria un entrefilet amb el repetitiu títol «Los libros de Verdaguer» on dona la notícia de l'adquisició, que contribuirà a la formació de la Biblioteca de l'Institut. L'única referència a la polèmica d'aquells dies són les ratlles finals: «En esta colección [*la Biblioteca de l'Institut*] se guardaran en adelante los libros de Verdaguer, la dispersión de los cuales no debía consentirse por el buen nombre de las letras catalanas».

4. Era cosí de Verdaguer i ajudant seu a Can Comillas. Posat al costat del marquès, va «heretar» tots els càrrecs que tenia el poeta. És l'autor d'un extens pamflet a favor dels seus perseguïdors —essent

contra els hereus testamentaris de Verdaguer.⁵ No tenim notícies que continuessin endavant, potser assabentats al cap de poc per la premsa del procés resolt en l'altre jutjat.

LA SUBHASTA I EL CREDITOR

És ben sabut que el nucli dels problemes de Jacint Verdaguer dels deu darrers anys de la seva vida és la compra el març de 1892 de la finca de la Santa Creu de Valldaroca (els Penitents), que havia sortit a subhasta.⁶ Per adquirir-la, el poeta es va endeutar, però el seu acomiadament aquell mateix any de les feines que tenia a Casa Comillas⁷ i posteriorment, el 1896, va deixar de tenir l'ajut que rebia del seu bisbe, i, doncs, no va poder fer front als pagaments.⁸ En morir, els deutes, en mans de diversos creditors, no els havia pogut cancel·lar.

En dos arxius es conserven notes autògrafes de Verdaguer sobre quantitats que li havien deixat algunes persones. Així, a la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat (ms. 854) hi ha una relació del que deu a diversos creditors, entre els quals anota «Cristòfol Creus 1.100 [pessetes]». Ignorem la data del document. I a la Biblioteca de Catalunya (d'ara endavant, BC), en el ms. 1818, f. 50v, en una anotació també sense data, figura novament Cristòfol Creus, amb la mateixa quantitat i la seva adreça: carrer Gignàs, 46, entresol. Però a la vista del que reclamarà aquest, li devia deixar més quantitats.

El que constitueix una qüestió per ara irresoluble és per què el jutjat porta a subhasta els llibres de Verdaguer per tal que el creditor Cristòfol Creus pugui recuperar els diners presats. Els llibres, en el moment de la mort del poeta, devien trobar-se en el domicili que compartia amb la família Duran, els membres de la qual foren els seus hereus. És cert que aquests van renunciar a l'herència després d'haver-se venut tot el que van poder.⁹ Es

benignes en la qualificació—, titulat *Vida íntima de Mossen Jacinto Verdaguer, prevere* (Barcelona: Impremta «El Siglo xx», 1911).

5. Vegeu la n. 10. Tots ells figuren en la llista autògrafa de deutes de l'escriptor citada més avall.

6. Per ampliar la informació sobre aquesta compra i els problemes que se'n derivaren, vegeu Pinyol (en premsa).

7. Li comportaven tres sous: capellà domèstic del marquès de Comillas, almoïner seu i inspector eclesiàstic dels vapors de la seva empresa naviliera (la Compañía Transatlántica Española).

8. Mentre estigué en residència forçosa al santuari de la Gleba (de maig de 1893 a maig de 1895), amb l'argument que «necessitava descansar», el bisbe Morgades el mantenia. Per desobediència, el prelat el va suspendre *a divinis* de qualsevol funció sacerdotal, amb la qual cosa va perdre l'únic ingrés que li quedava, l'anomenat «benefici de la missa», una quantitat mínima que el bisbe havia de donar als sacerdots perquè visquessin amb la dignitat pròpia de la seva condició. La suspensió va durar de juliol de 1895 a febrer de 1898.

9. Mercedes Duran, Amparo Duran i el marit d'aquesta, Amadeu Guri. Tanmateix, aquests conservaven documents de l'herència, que haurien d'haver passat als nous hereus per sentència del 20-III-1909 del Jutjat de Primera Instància del Districte de la Concepció, que foren els parents consanguinis, és a dir, la germana del poeta, Francisca, i la neboda Miquela Verdaguer i Aguilar. Els Duran encara tenien papers verdaguerians. El ms. 1198 de la Biblioteca de Catalunya consta, segons l'Inventari de manus-

tractava d'una biblioteca considerable, si tenim en compte el volum de les biblioteques personals en el segle XIX. Gairebé es pot afirmar que devia de ser una de les llibreries privades més importants de Barcelona. Tampoc no hem pogut aclarir de moment la raó per la qual n'era dipositari, com veurem més avall, Lluís Carles Viada i Lluch.

Però, qui era aquesta persona? Sabem que els cognoms eren Creus Amigó i que en una sentència del 22-V-1908 del Jutjat del Districte de la Universitat consta que és «lato-nero» i «residente como asilado en el Asilo del Desierto de Sarrià». La professió resulta poc clara, perquè es pot tractar tant d'un fabricant o venedor de llautó com del que anomenem «llauner».¹⁰ L'Asil del Desert de Sarrià, fundat el 1894 per l'industrial tèxtil Josep Sert i el metge Josep Ricart, era portat per les Germanes de la Caritat i acollia com a màxim vint-i-cinc asilats, que havien de ser, segons els seus estatuts, artesans i obrers «absolutament pobres i inútils per al treball».¹¹

Que aquell 1908 fos asilat per raó de ser mutilat i pobre no implica que ho fos un temps abans, en els moments en què prestà diners a Verdaguer. Cal tenir en compte que ser prestador o «prestamista», si es feia d'acord amb la legalitat, ho podia ser qualsevol persona i no implicava la condició o la consideració d'usurer. I Verdaguer hi va recórrer diverses vegades, pel que sabem. Crida l'atenció, tanmateix, l'embolic judicial que hi havia: Cristòfol Creus reclama¹² en principi (sentència del 22-IV-1908, citada abans) la quantitat

crits verdaguerians de 2004, que havia pertangut a Empar Duran, sense saber en quin moment, que havia de ser posterior a la renúncia, hi va ingressar. I, encara, la Diputació de Barcelona, va destinar a la BC, va comprar el 31-X-1929, a Amparo, un lot d'autògrafs verdaguerians per valor de 700 pessetes, una quantitat no menyspreable (Arxiu General de la Diputació de Barcelona, 4192, exp. 149). La despesa va ser inscrita en el llibre de registre de factures de la Biblioteca de Catalunya el 31 de desembre de 1929 (Arxiu Administratiu de la BC, llibre 193 (òlim 247), número de registre de despesa 671. Hem de fer constar el nostre agraïment a la Sra. Alícia Xicota, de l'Arxiu General, pel seu ajut per localitzar aquest document verdaguerià i altres documents relatius a la BC i l'IEC. Ve. També les notes 12 i 17.

10. Fem aquesta distinció perquè la paraula castellana sembla que no es va incorporar fins ben entrat el segle XX en el diccionari normatiu espanyol (on el mot només es contempla en el sentit de fabricant o venedor, no de treballador), ja que ni *latón* ni *latonero* figuren encara en el *Diccionario Histórico de la Lengua Española* (no surt en l'edició de 1974). Potser s'usà com a sinònim d'*hojalatero* o com una castellanització de «llauner»? D'altra banda, no hem trobat Creus documentat a la premsa més que com a donant entre 1902 i 1905 de petites quantitats per ajudar a la construcció del temple de la Sagrada Família, segons les relacions que publicava periòdicament *El Propagador de la Devoción a San José*, un butlletí que va sortir de 1866 a 1947 (excepte entre l'agost de 1939 i l'octubre de 1943). Tot i ser asilat, no consta que pledegés amb el benefici de pobresa.

11. «Per homenatge a l'insigne màrtir catalana [santa Eulàlia] i per ser ideat, fundat i posat en obra per fills amants de Catalunya, i destinat a obrers de Barcelona i voltants, solament s'hi parlarà la llengua catalana», segons un extracte dels seus estatuts que copiem literalment de <<https://www.historiadesaria.com/asilodesert.html>>. [Consulta: 25 de gener de 2025.] Avui amb el nom d'Institut continua essent una residència geriàtrica en la mateixa ubicació.

12. La demanda és «contra los ignorados herederos del Reverendo D. Jacinto Verdaguer, en rebeldía». Es tractava dels hereus testamentaris, els germans Empar, Manuel i Mercè Duran i Martínez [la demanda s'oblida del marit de la primera, Amadeu Guri Lloreda]. Ja feia uns anys, en una data indeterminada, que havien renunciat a l'herència després d'haver-se venut llibres, manuscrits i els drets d'autor, herència que passaria per sentència del 20 de març de 1909 als parents consanguinis de Verdaguer, la seva germana Francisca i la seva neboda Miquela Verdaguer i Aguilar.

de 3.147 pessetes —no s'indica d'on surt la xifra— i més endavant demana un increment, i li és concedit, de 2.100 pessetes d'interessos del període del 12 de juny de 1902¹³ al 12 de juny de 1908. En total, doncs, 5.247 pessetes. Els béns que surten a subhasta, però, només arriben, d'acord amb el peritatge que se'n va fer, a 3.471 pessetes, una discrepància a la baixa que és habitual en les subhastes. La puja, com hem vist, de tota manera no passà de 3.700 pessetes i els béns quedaren en poder del creditor Creus, que immediatament els vendria a l'Institut d'Estudis Catalans, com veurem, per 4.000 pessetes.

A l'edicta de la subhasta, hi figuren, a banda dels llibres, unes peces de les quals sembla que no van entrar en la compra a Creus, ja que no costen en les factures que té l'IEC, ni on es troben avui:

Un cuadro antiguo, pintado al óleo, representando un Santo, llevando una custodia y en la izquierda una Virgen; otro cuadro al óleo representando una Virgen con el Niño Jesús, con una dedicatoria a Mosén Jacinto Verdaguer, de don Sebastián Junyent; tres cromos [*gravats?*], uno representando a Moisés, otro con un Santo Cristo y otro representando [a] San Francisco al pie de un Santo Cristo, un clavo [*una reliquia?*] dentro de un cuadro, pesetas 471'-.

Aquests objectes no es troben ni a l'IEC, ni a la BC, ni al Museu Nacional d'Art de Catalunya, ni en l'inventari de Patrimoni de la Diputació de Barcelona, llocs on per la seva vinculació amb la corporació provincial podien haver anat a raure. El més interessant ha de ser l'oli de Sebastià Junyent, un modernista rellevant. Potser algun dia apareixerà, i, per ara, ens trobem amb un altre enigma.¹⁴

LA GESTIÓ DE L'AFER PER PART DE L'IEC

A l'acta de la sessió plenària del 6 d'octubre d'aquell 1908, presidida per Antoni Rubió i Lluch, s'hi troba aquest paràgraf, que transcrivim literalment amb l'ortografia del moment:

El senyor [Miquel dels S.] Oliver dona compte al Institut practicades per ell y pel Sr. [Pere] Corominas per adquirir la biblioteca de Mossen Jacinto Verdaguer, que fou venuda dies passats en pública subasta. L'Institut acorda aprobar en tots sos extrems les celoses gestions

13. Recordem que el poeta va morir el dia 10 d'aquell mes.

14. En la recerca, infructuosa com hem assenyalat, d'aquestes peces i, sobretot del quadre de Junyent, hi ha hagut diverses persones que m'hi ha ajudat i a qui em plau d'agrair-los-ho: Francesc Fontbona, especialista en aquest autor i antic cap de la Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya; Manuel Jorba, que ha estat director d'aquesta Biblioteca; Laia Miret, cap del servei d'Arxiu i Documentació de l'IEC; Laura Pinyol Rius, del MNAC; Josep M. Palau, cap tècnic de l'Oficina d'Assessorament Històric i de Patrimoni de l'IEC; i Joan Pérez Pinart, administrador de la Fundació Institut del Desert de Sarrià (continuadora de l'Asil).

fetes pels senyors Oliver y Corominas. Aquests senyors declaren per boca del present senyor Oliver que després d'haver fet tots els possibles per adquirir la biblioteca en la subasta, aquesta fou venuda á una tercera persona que s'en despendria avuy per la cantitat de 4.000 pessetes. L'Institut atenent al bon nom de mossèn Jacinto Verdaguer y del dol que seria veure dispersar els llibres que porten en sa majoria dedicatòries al poeta, acorda adquirir per aquest preu la dita biblioteca y facultar al senyor [Guillem Maria de] Brocá perquè firmi en nom de l'Institut els documents relatius á l'entrega. S'acorda també pagar immediatament la part de costes que puja a 1.233,33 pessetes que's descontaran després al pagar el total de l'import de la biblioteca.

Hi ha dos adverbis, «avuy» i «inmediatament», que cal entendre de manera literal. En data d'aquell mateix dia hi ha a l'Arxiu de l'IEC (d'ara endavant, AIEC) un document comptable manuscrit, no signat i amb número de «partida de sortida» 116, que diu: «He pagat: A Cristóbal Creus y Amigó, per primera entrega del preu de la Biblioteca que fôu de Mossén Cinto Verdaguer, fact. 118. Ptes. 1.233,33». En un altre document, d'identiques característiques, que s'indica corresponent a la factura 118, es fa constar que s'ha lliurat el 21 d'octubre al venedor la quantitat de 2.766,62 pessetes (Arxiu de l'IEC, Documentació de Gestió Econòmica (DGE), c. 2, balanç 1908, partides de sortida 116 i 118).¹⁵ És a dir, s'ha completat la compra de la biblioteca de Verdaguer per les 4.000 pessetes pactades.

En el mateix AIEC hi ha un altre document, redactat en castellà —única llengua vàlida llavors en l'àmbit mercantil, com en tots els altres registres formals— amb un estil jurídic, que és el del tancament legal de la compravenda. Es tracta de tres fulls, en part mecanografiats i en part manuscrits, on s'indica, en una primera clàusula, que el venedor ja ha rebut la primera part de l'import pactat per mitjà d'un taló de la Banca Arnús que li va lliurar el Tresorer de l'Institut (Brocà). En una segona clàusula, hi figura el compromís de donar la quantitat restant tan aviat com el Jutjat hagi emès l'ordre per la qual el dipositari judicial, que era Lluís Carles Viada i Lluch,¹⁶ una persona molt vinculada a

15. Es conserva igualment un justificant de pagament «Acord de gasto» del 1er rebut, establert de mà de Jordi Rubió i Balaguer, pel pagament acordat en sessió del 5 d'octubre de 1908 (AIEC, DGE, c. 1 – justificants). A la mateixa sèrie DGE hi ha també un document en català que dona el resum del balanç d'ingressos i despeses enviades al «Tribunal de cuentas» en què s'especifica com a «Gastos» el pagament dels 2.766,65 ptes. (AIEC, DGE, c. 2, «Copia de la relació enviada al Tribunal de cuentas respecte de l'empleu de les subvencions percebudes per l'Institut d'Estudis Catalans de la Diputació de Barcelona durant l'any 1908...»). Com es pot veure, el control de les despeses era ben exhaustiu.

16. Convé recordar que Viada fou una persona propera a Verdaguer, editor del llibre *Santa Eulària* (1899) i més endavant dels volums *Disperses* (1924) i *Barcelonines* (1925), a banda de col·lector de la primera antologia verdagueriana, *La mellor corona* (1902), que conté textos inèdits o poc coneguts, i traductor al castellà d'un nombre considerable de poemes. Escriví diversos articles sobre la vida i l'obra del poeta. Vinculat doblement a la família consanguínia de l'escriptor i als hereus testamentaris, havia figurat com un dels marmessors i, alhora, un dels hereus en el testament de Verdaguer del 3 de juny de 1902, després canviat del tot pel del 10 de juny. L·legà a la BC manuscrits verdaguerians (versions en net i esborranys), traduccions castellanques inèdites i documents personals seus i del poeta. Hi ha molt poca informació biogràfica sobre Viada; provisòriament, veg. Verdaguer (2006: 102-110) i Pinyol (2023: 352-354).

Verdaguer, faci lliurament dels llibres. Figuren com a signataris Cristóbal Creus i Guillem de Brocà.¹⁷

En el segon i en el tercer fulls, com a continuació del contracte esmentat, amb lletra pulcrament caligràfica, que no correspon a Cristóbal Creus, com es comprova comparant la de la seva signatura amb aquella. Ara es detallen no sols com es va efectuar el primer pagament, sinó com s'ha fet el segon en el dia que figura al peu, el 21 d'octubre. A banda de Cristóbal Creus, hi ha la signatura de Pere Coromines com a pagador en qualitat de «vocal tercero» de l'IEC.

A banda del que he detallat, hi ha en aquesta documentació dos esments interessants. El primer, que els béns embargats eren «libros y algunos cuadros». I en el segon es parla d'«objetos». No hi ha, tanmateix, cap constància que, a part dels llibres, entressin a l'IEC quadres o altres objectes, que sí que consten en l'edicta judicial. Ignorem què se n'ha pogut fer, si és que mai van ser lliurats a l'Institut. De moment no es pot resoldre el cas.

Tampoc no s'acaba de poder aclarir el nombre de llibres que integraven la biblioteca verdagueriana. Segons la premsa, com s'ha vist més amunt, eren 4.053. En el registre d'entrada de llibres de la BC, en data 22 d'octubre —noti's que consten com a entrats justament el dia després d'haver-se tancat la compravenda—, van enregistrats del número 4.861 al 9.861, una llista que ocupa 154 pàgines omplertes. En total, exactament 5.001 títols.¹⁸ Uns anys després, Jordi Rubió (1914: 7-8), afirmava:

Alguns dies més tard [*d'acordar-se la compra*] entrà l'Institut en possessió de la biblioteca, que consta, *en resum*, de 6.350 títols [*el subratllat és nostre*], als quals s'ha d'afegir encara una partida llarga de números escadussers de revistes i retalls de periòdics [...]. En Verdaguer, que sentia la transcendència de la seva obra, recollia amb molt de compte tots els articles que s'hi referissin.

La xifra, per l'autoritat de qui la dona, ha esdevingut canònica fins avui, i així la recullen les darreres obres que han tractat de la història de la BC (Fontanals / Losantos 2007: 47; Alaix / Bellostas 2014: 12). El mateix Rubió, en l'article acabat de citar (p. 9), explica que a 27 de desembre de 1909 la Biblioteca té inventariats 10.738 llibres i 1.129

17. Una còpia mecanografiada del mateix contracte, amb signatura autògrafa de Creus i Brocà però sense l'afegitò manuscrit, es conserva a l'Arxiu administratiu de la BC, c. 35/6.

18. En la relació dels béns trets a subhasta, segons l'edicta judicial publicat al *Diario Oficial de Avisos de Barcelona*, núm. 1887, del 17 de setembre de 1908, de llibres només es dona la xifra de 3.989. Si hi sumem els «40 tomos» de «Varios periódicos y revistes», encara en queden vint-i-quatre per arribar a la quantitat esmentada a la premsa. A l'edicta, sota el concepte «Diarios, periódicos, entregas, catálogos, recortes y otros papeles», es diu que n'hi ha «20 paquetes», que, amb els quatre manuscrits que també hi trobem, resultaria exactament la xifra de 4.053, que és la que corria en els mitjans periodístics. Ara, en el llibre de registre de la BC, quan comencen a anotar-se els llibres de Verdaguer el 20 d'octubre, ja n'hi havia d'anteriors enregistrats 4861 (data del 6 d'octubre). El darrer dels llibres verdaguerians té assignat el número 9861: la resta dona exactament 5.000 títols entrats. Quants llibres van entrar? En el «Registre d'entrada de llibres», vol. I, hi consten numerades 5.856 obres, amb els darrers núm. (5852 a 5856) ratllats. El vol. II s'inicia, continuant amb la relació de peces verdaguerianes, sorprenentment, amb el núm. 6872. Falten, doncs, del registre 1016 títols per consignar. Això no altera, en tots cas, la xifra de 5.000 entrats.

manuscrits. Si sumem els de la compra del fons de Marià Aguiló,¹⁹ 4.193, els del llegat dels fills d'Antoni Aulèstia, que «s'acostava als 500» (Fontanals / Losantos 2007: 49) —de fet, 450—,²⁰ els 1.212 de compres i donatius fets fins al 1909 segons Rubió i els suposats 6.350 de la llibreria de Verdaguer, obtenim la quantitat de 12.298 volums,²¹ superior als 10.738 que havia donat el director com a tancament de l'any 1909 i que és exacta. Però resulta que a 31 de desembre de 1908 només consten registrats en el volum d'entrades de la Biblioteca 9.913 llibres i, com hem vist, el 1909 acaba amb 10.738 (i el 1910 amb 13.799). Segons els Registres d'entrada, el 1908 va començar amb onze llibres (26 de febrer). El 28 de març es registren els que van donar els hereus d'Antoni Aulèstia i Pijoan, del núm. 18 al 421, però no vol dir que hagin entrat 403 llibres, perquè en els primers anys amb un mateix número entraven tots els volums o toms d'un mateix títol, cosa que complica saber el nombre exacte, sobretot quan la calligrafia de nombre de volums no és clara. En tot cas, fent el recompte per volums, ens dona la xifra de 469. El 28 de juliol comença el registre del fons Marià Aguiló, que anirà del núm. 428 al 4842bis, amb un total de 4.568 exemplars, als quals s'afegiran en diversos moments posteriors, i enmig dels registres d'altres autors, noranta-set llibres més, que fan, segons el nostre recompte, un total de 4.665.

El registre dels llibres verdaguerians comença el 22 d'octubre, just després de la compra a Cristòfol Creus del fons obtingut a la subhasta. L'enregistrament devia durar molts dies i els llibres d'inventari presenten buits estranys pel que fa als llibres de Verdaguer. El primer núm. de registre és el 4861 i el darrer serà el 9861. Ara, en el «Registre d'entrada de llibres» (vol. 1), els números del 5728 al 5765 són per a llibres del fons Aguiló que havien entrat a la BC posteriorment als de Verdaguer i que són enregistrats aquí. Són el conjunt de trenta-vuit peces a les quals ens hem referit en el paràgraf anterior. Els registres continuen amb el núm. 5766 i arriben fins al 5851. A partir d'aquí, el llibre té tot un seguit de fulls amb les dades sense emplenar, però marcant cada full (on hi caben trenta registres) amb els números corresponents de les desenes (5980-5990-6000, 6010-6020-6030...). Les anotacions es reprenen en el vol. 2 del Registre, on, sempre conservant la data inicial de l'entrada (22 d'octubre), amb el núm. 6872 i fins al 9861, ja hi ha el títol i el nombre de volums. Tot plegat fa difícil el recompte del total d'exemplars que contenia el fons. De les pàgines en blanc desconeixem els títols (i el nombre de volums de cada un) i la tasca de reconstruir-los a partir dels números de registres és pràcti-

19. Fou, tot just acabat de crear, el primer de què disposà l'IEC. Es comprà per la suma, pagada per la Diputació, de 100.000 pessetes, certament extraordinària, al seu fill Àngel. L'acord de l'IEC, a proposta del secretari Josep Pijoan, ja consta en l'acta fundacional del 5 de juliol de 1907, i la compra feta efectiva el 27 de gener de 1908, amb la indicació en l'acta d'aquest dia que s'adquiria «per a que formi el primer nucli d'una Biblioteca Nacional». Valguí, com a punt de comparació, que la Diputació dotà el 1910 l'Institut de 10.000 pessetes per a la compra de llibres, quantitat que passà a 20.000 pessetes el 1911 (Rubió 1914: 9-10). En el volum I de «Registre d'entrada de llibres» de la Biblioteca de Catalunya amb data 28 de juliol de 1908, n'hi consten, com diem, 4.193, enregistrats del 657 al 4842bis.

20. En el volum citat en la nota anterior, hi consten exactament 450 títols, entrats per donació dels hereus i enregistrats en data 28 de març de 1908 del número 18 al 427, però comptant per llibres, foren 469.

21. I, encara, hi ha els llibres que ja tenia la BC en el moment d'entrar els llibres d'Aguiló.

cament impossible. Sí que, quan tenim les dades, podem comptar, amb relativa seguretat, els volums que corresponen a cada títol. En total, 5.067 exemplars, als quals s'haurien de sumar els volums que sortissin dels títols dels fulls en blanc a què acabem de referir-nos. No sembla creïble, tanmateix, que, amb aquests, donin la xifra de 6.350 que aporta Rubió.

Ignorem les raons d'aquest ball de quantitats, que forçosament ha d'haver marejat el lector com ens ha marejat a nosaltres. Potser Rubió donà la xifra de 1909 com a pròpia del 1908? En tot cas s'hi acostava molt.²² Bo i esperant que algun dia s'esclareixi la qüestió, el fet cert és que l'IEC des que va saber la notícia de la subhasta va fer tota mena de gestions per adquirir els llibres de Verdaguer. En contra del que diuen algunes de les notícies de premsa que hem citat, sobretot a través de Pere Coromines, que va anar en nom de l'Ajuntament a la rematada, tot i ser-hi com a funcionari municipal, tenia també l'encàrrec de l'IEC de negociar la compra dels llibres. Si, com es diu en alguns articles periodístics, va fer un mal paper en retirar-se de l'acte de liquidació, la retirada només va ser tàctica perquè tenia un límit de diners per oferir, alhora que estava negociant amb el creditor.

I ho feia amb Miquel S. Oliver, membre de l'IEC que, com hem vist, informa el Ple el dia 6 d'octubre. Oliver, les gestions del qual no devien pas ser ignorades per tothom, podria, potser, explicar que l'Ateneu aparegui en certs mitjans com una possible entitat destinatària dels llibres de Verdaguer. Perquè Oliver era Oficial Major de Secretaria i Bibliotecari d'aquella institució. I, a més, era codirector de *La Vanguardia*, un diari que havia donat de manera mesurada informació sobre la subhasta. Així, el dia 20 de setembre, deia:

En la próxima sesión del Ayuntamiento es probable que se presente una proposición urgente para que, salvando los obstáculos de carácter legal que puedan existir, el Municipio acuda a la subasta de varios manuscritos y efectos [sic] y de los libros de la biblioteca que perteneció al gran poeta Verdaguer, señalada para el día 30 del actual.

El mateix periòdic tornava a referir-se a la qüestió uns dies més tard, el 27, en aquests termes:

¿Qué se han hecho los que tantas lágrimas dijeron derramar por la pérdida del insigne vate de Folgarolas? ¿No han podido reunir entre todos 3.471 pesetas [el preu de sortida], para evitar que saliera en los periódicos oficiales este anuncio?

22. Per acabar-ho d'embrollar, en el volum d'«Entrada de llibres: 1907-1908», l' anotació de títols de la llibreria verdagueriana va del número 4.861 al número 6.042, i a continuació van pàgines en blanc on, comptant les ratlles, s'anoten números del 6.043 al 6.871, però sense registrar cap títol. El segon volum del registre de llibres comença amb el número 6.872 i acaba amb el 9.861. O sia, que tenim un buit de 830 títols, no de ratlles per escriure noms de llibres. Si mai es vol reconstruir la Biblioteca de Verdaguer, hi haurà una feina considerable. Tampoc no devia ser menor la tasca de copiar tots els títols del fons Verdaguer en el Registre, per més que totes les entrades portin la data de 22 d'octubre i que, naturalment, n'ignorem els dies que devia durar. És possible que tot plegat es degui a la relativa inexperiència de les persones que tot just començaven a fer-se càrrec de la biblioteca.

I en donar la notícia de la liquidació, en el número del dia 3 d'octubre, indicava que els llibres de la biblioteca passarien «a poder de una entidad de esta ciudad, por encargo de la cual la ha adquirido el indicado postor [*el mateix creditor*]» (p. 3). El mateix dia, a la p. 4, inseria un interessant article signat per un desconegut «C. C.», amb el títol «Cotidianas», del qual reproduïm un fragment:

Desde que se divulgó la noticia de hallarse embargada y pendiente de remate, la expresada colección, no faltaron personas ni entidades de acendrado patriotismo que, en silencio y sin jeremiadas ni lamentaciones no sentidas, pusiesen manos a la obra para evitar que se dispersaran los libros que sirvieron al insigne poeta y fueron sus consejeros y sus confidentes.

Claro está que tal resolución debía ser conducida con prudencia para que el deseo patriótico de poner a salvo las reliquias literarias. Y del cantor de *L'Atlántida*, no fuera explotado por el respetable gremio de pr[esta]mistas y licitadores habituales de juzgado, y para que no resultase que la función periodística ofrecida en aparente desagravio de Verdaguer redundara en provecho exclusivo de la explotación o de la usura. Así se han pasado en silencio todas las recriminaciones injustas y poco sinceras que se han venido propalando, hasta que quedara firme la adquisición.

Ja queda clar que passa comptes amb els articulistes que han organitzat l'escàndol, aquells que s'han servit del «sentimentalisme» per agitar l'opinió pública en aquesta qüestió, com denunciava *El Poble Català* el 5 d'octubre (*supra*). Marquina, signant «Farfarello», en l'edició del matí del 9 d'octubre de *La Publicidad*, a primera plana, tanca unes informacions sobre el cas, amb un breu article titulat «En acción de gracias», del qual reproduïm uns fragments:

Vaya esta página de hoy en acción de gracias al *Institut d'Estudis Catalans* que, adquiriendo la biblioteca de Verdaguer, ha reivindicado el honor y la dignidad de estas Ramblas que, en la memorable tarde funeraria y dolorosa, hicieron homenaje de tristeza y de luto al gran poeta muerto. Muy loable, y muy patriótica y muy sentimental es la hazaña del Instituto. Sobre todo, muy sentimental. Ha llegado la hora de que esta pobre pluma a quien tanto con este motivo se ha atacado de sentimental, recabe y defienda el honor de su sentimentalismo. Yo os digo que si el acto del *Institut d'Estudis Catalans* no fuera sentimental no tendría ni la mitad del inmenso valor que ahora tiene; si no enraizara en el entusiasmo de un sentimentalismo, o fuera hijo de un cálculo o deber, perdería este perfume esencial de tributo fervoroso y sería como un ramo de flores artificiales arrojado por la fuerza sobre la tumba del poeta [...].

El sentimiento ha de salvar el mundo y la emoción ha de ser el camino.

[...] Pero me place figurarme que he contribuido en algo a que no se perdiera la biblioteca del Padre Verdaguer.

I acaba justificant-se pel seu «apasionamiento», ja que està «viviendo ese gran pecado que se llama juventud». Amb aquest estil abrandat i líric, es va tancar la polèmica, que, de ben segur, tenia raons ideològiques i, potser, també personals.

ELS PASSOS CAP A LA BIBLIOTECA NACIONAL

L'IEC, fundat el 5 de juliol de 1907, des dels seus inicis va tenir la idea i la voluntat de crear una Biblioteca Nacional, com van manifestar reiteradament els membres fundadors en les seves reunions i es reflecteix a les actes dels primers anys. Així, per exemple, ja el 21 d'octubre d'aquell any acorden adreçar-se a la Diputació i a l'Ajuntament de Barcelona perquè «procurin la fundació d'una gran Biblioteca Nacional» i nomenen una comissió redactora, integrada pel president, el tresorer i el secretari, perquè redacti una memòria-exposició. El 28 d'octubre continuen debatent la qüestió i concreten que (respectem l'ortografia original):

es procuraria d'una manera principalíssima reunir els fondos principals que's troben escampats y dislocats en colleccions públiques y privadas. Per aixó's procuraria reunir en la nova Biblioteca els llibres que are guarden les Corporacions y que's podrien arregar en diversos dipòsits.

Van posar-se en marxa, presentaren la memòria el 13 de novembre a l'Ajuntament, que fou ben acollida. L'acta del 29 de novembre recull una informació de Pere Corominas sobre les gestions que s'estaven fent:

El Sr. Corominas vá donar compte de les notícies oficiosas que corrien de que la ponència encarregada de formular l'anomenat pressupost de cultura del Excm. Ajuntament había acollit amb simpatia la memòria presentada per l'Institut proposant la creació d'una gran Biblioteca Catalana.

Malauradament, aquest Pressupost extraordinari de Cultura no va arribar a bon port per l'oposició molt dura dels sectors dretans i clericals de la societat catalana —inclosa bona part dels regidors i diputats de la Lliga—. El projecte destinava «500.000 pessetes a la Biblioteca Nacional de Barcelona» (Pérez-Bastardas 2008: 77). L'alcalde de nomenament reial, Domènec Joan Sanllehy i Alrich, en contra de la voluntat majoritària del consistori, va suspendre part del pressupost —on hi havia la partida esmentada— amb un decret del 5 de maig d'aquell 1908, transcrit per Pérez-Bastardas (1980: 163-164). El governador civil, Ángel Ossorio y Gallardo, va suspendre de manera total i definitiva tot el pressupost el juny, un mes i escaig després, segons Pérez-Bastardas (1980: 186-188).

Això no va desmotivar els membres de l'IEC, que continuaren comprant, amb el pressupost que tenien assignat, o bé demanant-ne d'específics a la Diputació, llibres, manuscrits, fons patrimonials —la majoria, nobiliaris—, documents d'antiquaris i bibliòfils i activant donacions privades.²³ El 1911 l'IEC va crear, en vistes a constituir la fu-

23. A tall d'exemple, en l'acta del 13 de gener de 1908, es recull que la idea de la formació d'una Biblioteca Nacional havia despertat l'interès de «colleccionistes i bibliòfils» i en la del 20 d'aquell mes ja es parla de l'adquisició de «la biblioteca oferta pel anticuari y bibliòfil D. Salvador Babra». També, el mateix dia, Josep Pijoan informa que «finalment s'han arreglat les diferències d'estima referents a la

tura «Biblioteca Nacional de Catalunya», una «Ponència circumstancial de Biblioteca formada pel president de l'Institut, son Secretari general i els Bibliotecaris de les tres Seccions», segons consta a l'acta del Ple del 22 de juny, ponència que ja es va reunir aquell mateix dia sota la presidència d'Enric Prat de la Riba. I el 3 d'agost, en un altre plenari presidit per Prat, s'avança en la creació de la BC amb l'acord que el pressupost extraordinari de la Diputació destinat a la compra de llibres «s'esmerci en la formació d'una Biblioteca de mà, comprant els llibres més fonamentals en totes les disciplines, i que es col·locarà a disposició del públic en la nostra Biblioteca pròxima a inaugurar-se». Noti's el possessiu «nostra», indicatiu de la vinculació entre la institució creadora i el nou ens.

També cal fer especial atenció al concepte «Biblioteca de mà», és a dir, una secció destinada a la bibliografia essencial i actualitzada dels diversos camps del saber. Justament Eugeni d'Ors els anys 1909 i 1910 al *Glosari* que publicava a *La Veu de Catalunya* plantejava que en aquell moment el que calia eren llibres científics —remarco que l'adjectiu volia dir en totes les disciplines—, en contraposició parcial als que clamaven per una xarxa de biblioteques populars. Hi hagué una sonada polèmica a la premsa que durà uns quants mesos, especialment viva a la tardor de 1910, que ha estat molt ben estudiada per Baró / Mañà (2004). L'IEC i la BC van tenir molt clar que ser una biblioteca patrimonial, ateses les necessitats del país, havia de ser compatible amb una biblioteca d'accés obert a tot el públic interessat a llegir i formar-se. Jaume Massó i Torrents, Inspector general de la BC, en l'acte inaugural, ho resumia així (Massó 1914: 44):

Des del primer moment que va pensar-se en destinar aquesta on ens trobem per sala de lectura, vàrem comptar establir-hi tot l'entorn una biblioteca de referència que, batejada a l'alemanya, hem nomenat *biblioteca de mà*.

Jordi Rubió (1914: 10) pocs mesos abans, també l'havia denominat així, i aquesta pràctica fou una novetat absoluta a l'Estat, com assenyalen Martín / Riera (2007: 69):

És a dir, abans de decidir què ha de constituir els fons de la biblioteca, els fundadors volen formar la col·lecció de lliure accés. El simple fet de voler establir-la ja va ser tota una revolució, ja que era la primera biblioteca de tot Espanya que instaurava el sistema d'*open shelves* (prestatges oberts). I, per a establir aquest sistema, una filosofia molt propera als canons de la Mancomunitat: la innegable certesa que aquesta especial disposició dels llibres farà que els llegidors aprenguin a decidir.

Entre els passos que l'IEC va fer en aquesta direcció, hi ha l'acord del Ple del 13-X-1911 de nomenar una Comissió, integrada per Miquel Àngel Fargas (president de torn), Antoni Rubió, Lluís Segalà, Pere Corominas, Àngel Guimerà, Joan Maragall i Eugeni d'Ors, que va ser rebuda per l'alcalde, el marquès de Marianao, el 27 d'aquell mes. Se-

Biblioteca del Palau» que hi havien entre ell i «el capellà beneficiat que [...] la venia» i s'havia acordat un preu de 20.000 pessetes. La compra de Babra i la donació del comte de Lavern van ser importantíssimes, ja que van dotar la BC de bona part dels manuscrits de Verdaguier que s'hi conserven (Gudayol 2002: 413-417) i que constitueixen el fons verdaguerià més extens i complet que es conserva.

gons les actes, tenia la missió de demanar 50.000 pessetes per a «la biblioteca a mà», tot i que l'expressió no surt en el missatge que, redactat per Maragall,²⁴ es va publicar a la premsa.²⁵ L'ajut fou concedit.

El 1914 la BC va independitzar-se de l'IEC, malgrat que quedava instal·lada en els locals d'aquest en el Palau de la Generalitat. Va inaugurar-se el 28 de maig. Als membres de l'Institut, en general, els va costar d'acceptar aquesta separació i la pèrdua del control, ja que s'havia considerat des dels inicis que la Biblioteca era la seva tasca «essencial». Tot amb tot, l'Institut va continuar-hi vinculat, sobretot en les figures del director, Jordi Rubió, i de l'inspector general, Jaume Massó i Torrents, i dels membres que formaven part del Patronat.²⁶

És evident que l'IEC exercia un control important sobre la BC, per més que aquesta fos autònoma en l'administració del seu pressupost, que venia, convé recordar-ho, sobretot de la Diputació i de l'Ajuntament, i de mecenes privats. El novembre de 1925, la dictadura de Primo de Rivera, que havia deixat inactiu l'IEC en suprimir-li pràcticament la dotació pressupostària,²⁷ a fi de controlar millor la BC va destituir-ne el Patronat que la regia i en nomenà un de nou. Això sí, no van gosar treure Jordi Rubió (Patxot 1952: 325-327). En el colofó del vol. setè del *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, corresponent als anys 1923-1927, però publicat el 1932 i que, com és habitual en aquest tipus de paratextos no va signar, però que no dubtem a atribuir a Jordi Rubió, s'expliquen de manera succinta i clara les vicissituds del volum i els efectes que la dictadura primoriverista hi va tenir. Com que diríem que és un text que, si no desconegut, almenys ha passat desapercebut, pel seu interès el transcrivim a continuació:

24. S'ha de posar en relleu que fou una de les poques vegades que Guimerà participà en una acció de l'IEC, tot i que era un dels membres inicials de l'IEC —que no fou triat per Prat de la Riba— i gairebé no anà a les reunions (Balcells / Pujol 2002: 22, n. 37, i 70). Pel que fa a Maragall, redactor del text adreçat a l'Ajuntament, cal dir que fou un dels seus darrers escrits (morí el 20 de desembre d'aquell 1911), que hom pot llegir en la reproducció que en feren *La Veu de Catalunya*, edició del matí del dia 28, i el mateix dia *El Poble Català*. Es troba recollit a Joan Maragall, *Obres completes*, vol. 1, p. 820-821 (Barcelona: Selecta, 1970). També a les recents *Obres completes* d'Edicions 62 (2024), v. 3, p. 166-168.

25. Des dels periòdics, tant els afins a Prat de la Riba com d'altres tendències, es va orquestrar una pressió mediàtica sobre l'Ajuntament. Així, *La Veu de Catalunya*, en una glosa de Xènius i una notícia a primera plana del 26-X-1911, edició del matí, reproduïda també en l'edició matinal, donava suport a la petició de l'IEC i reproduïa les notes que en el mateix sentit havien publicat *El Poble Català*, *Diario de Barcelona* i *El Diluvio*.

26. En l'article VII dels Estatuts fundacionals el primer Patronat, constituït el 14-V-1915, tenia aquesta composició: Prat de la Riba, president de la Diputació, el president de torn i el Secretari General de l'IEC, un representant de cada Secció (Històrico-Arqueològica, Filològica i Filosofia), Albert Bastardas i Jaume Bofill i Mates [que a partir del 1918 seria membre de l'IEC] per l'Ajuntament de Barcelona, Isidre Bonsoms nomenat per l'IEC com a gran donador, l'inspector general (Jaume Massó i Torrents) i el director (Jordi Rubió).

27. La temptació de suprimir l'IEC va ser sempre present en els governants de la Diputació en els anys de la Dictadura de Primo. Albert Balcells explica que aleshores en els pressupostos provincials hi apareixia una partida, mai no executada, destinada a un ens fantasma, l'Institut Superior de Cultura de Catalunya, que no va funcionar mai, no se sap si per indecisió dels polítics de la Diputació o perquè els possibles candidats a formar-ne part no gosaren tampoc de comprometre-s'hi (Balcells 2000: 38-39).

Fins l'any 1925 no va quedar enllestit el volum sisè d'aquest BUTLLETÍ i encara sense índex, que avui repartim. En el 1927, obligats a reprendre la publicació, s'hagué de fer preceptivament en castellà, amb la sola excepció dels manuscrits de Vic, per tractar-se d'un article ja començat. Així [s']explica que, fins la pàg. 332, el títol de BUTLLETÍ no sigui donat en la nostra llengua. A principis de 1928 fou canviat el nom de la *Biblioteca de Catalunya* pel de *Biblioteca Central de la Diputación Provincial*. No ens atrevírem a sortir al món sota aquesta denominació desnaturalizant. Preferírem anar entretenint la impressió i esperar temps millors. En 1930, en caure la Dictadura [de] Primo de Rivera, fou restablert el nostre nom legítim. Restablerta la unitat de Catalunya, ens hem afanyat a completar aquest volum, i imprimint-ne novament la portada en català, però deixant els articles en la forma que havien estat impresos.

Que la BC hauria de patir després de la supressió de la Mancomunitat era previsible. Agustí Calvet, *Gaziel*, a la primera plana de *La Vanguardia* del divendres 7 d'agost de 1925, publicava un article magnífic titulat «Un fràgil navío. La “Biblioteca de Catalunya”», dedicat a valorar la confiscació de la BC per part de la Diputació de Barcelona. Entre altres coses, destacava: «Es la única biblioteca general verdaderamente moderna de nuestra tierra». I posava en relleu que amb aquell acte d'apropriar-se de la Biblioteca l'organisme provincial quedava compromès amb una «grave responsabilidad», perquè era «un servicio público tan elemental y tan indispensable como los hospitales». El *Diario de Barcelona* del dia 13 d'aquell mes, també a la primera pàgina, estampava un editorial on esmentava que l'article de *Gaziel* era oportú i que havia produït «un efecto inmediato», ja que el diputat Ponent de Cultura de la Diputació, Antoni Robert Rodríguez, havia reaccionat de seguida explicant a la premsa que la BC no corria cap perill i que fins i tot se li havia incrementat el pressupost.²⁸ El cinisme d'aquest personatge, tanmateix, no tenia límit, ja que la BC va perdre la subvenció de l'Ajuntament i la Diputació va rebaixar la seva. A més, com ha destacat Reis Fontanals, la Comissió Provincial Permanent, de la qual formava part Robert, el 28-XII-1928, va prendre l'acord de comprar per a les Biblioteques Populares «300 ejemplars de l'obra de José Pemartín *Los valores históricos de la dictadura española* [...], *La Nueva España* de L. Boix o els *Álbums de Primo de Rivera*» (2007: 142).

El febrer de 1930, a conseqüència dels canvis de govern a Madrid, es va reorganitzar la Diputació de Barcelona, amb una nova composició de membres. Això va comportar dotar l'IEC de plena personalitat jurídica i el retorn a la BC de la seva autonomia de funcionament i amb un nou Patronat en el qual l'IEC tenia majoria. En la sessió que l'IEC celebra el 14 de març d'aquell any es dedica a reprendre l'activitat institucional i, entre altres aspectes, es revisa l'estat econòmic, s'agraeix el suport dels mecenes que l'havien sostingut en els anys de la Dictadura i a cobrir vacants. I, pel que fa a la seva situació actual, es van tractar aquestes qüestions d'interès per al nostre treball, que transcrivim de l'acta del Ple:

28. També el diari *La Publicitat* del dia 15, igualment a primera plana, titulava un article, sense signar, «Una alarma infundada», donant per bones explicacions del diputat Robert i criticant *Gaziel* i el seu diari. Fins s'hi pot notar una certa ironia en parlar dels polítics de la Diputació. Cal dir, però, que l'article té algunes frases suprimides per la censura governativa i que per això en alguns moments no acaba de fer sentit.

El Secretari General indica la conveniència i la urgència que s'estudiï la forma de regularitzar la situació legal de l'Institut i el lligam amb la Biblioteca de Catalunya [...].

A propòsit de la represa de totes les activitats de l'Institut en l'hora actual, el Sr. Puig i Cadafalch manifesta que, en la seva qualitat de Diputat Provincial, pot anticipar que l'Institut serà el que era abans: li seran retornats aquells serveis culturals que depenien d'aquell abans que la Diputació se n'incautés, i que li seran assignades les 50.000 ptes. de subvenció que figuren en el pressupost provincial a favor de l'inexistent «Instituto Superior de Estudios».

Durant el 1930 es produeix una intensa activitat per tal de traslladar l'IEC i la BC a l'antic Hospital de la Santa Creu i a la Casa de Convalescència, que suposa un trasbals important per a ambdues institucions, en especial per a la BC (Balcells / Pujol 2002: 229-239). L'acta del Ple de l'IEC del 18-XII-1930, extensa i detallada, explicita les «Bases» de l'acord entre la Diputació, l'Ajuntament de Barcelona, l'IEC i el Patronat de la BC per al trasllat i per al funcionament futur de les dues entitats afectades. La Base 6a tenia aquest redactat:

La Biblioteca de Catalunya seguirà regida per un Patronat compost del President de torn²⁹ i Secretari General de l'Institut d'Estudis Catalans; un Representant de cada una de les Seccions d'aquest; l'Inspector de la Biblioteca nomenat per l'Institut; dos Representants de l'Ajuntament i altres dos de la Diputació; tres Representants dels donadors que han afavorit la Biblioteca amb deixes importants, i el Director d'aquesta, el qual actuarà de Secretari.

L'Excm. Senyor Alcalde de Barcelona i l'Excm. Senyor President de la Diputació seran Presidents nats del Patronat.

FINAL

La història de la Biblioteca de Catalunya està força ben documentada (Rubió 1914; Bohigas i Balaguer, 1968; Galí 1985; Fontanals / Losantos 2007; Fontanals 2009; Alaix 2014) i no toca aquí de repetir-ne la trajectòria, de la qual hem intentat de completar i matisar alguns aspectes.

La BC va ser una de les creacions fonamentals de l'IEC de la preguerra. La història d'ambdues institucions va estar, com hem vist, estretament lligada. La compra dels llibres de Verdaguer fou una de les bases inicials dels seus fons. Aquestes obres van ser de gran importància per servir els lectors del moment. Ja hem fet esment abans que la biblioteca de Marià Aguiló, de caràcter patrimonial i útil bàsicament per als estudiosos, la d'Antoni Aulèstia i Pijoan, limitada de volums i temàtica, i la llibreria de Verdaguer són el que es posa a l'abast del públic el 1914.

29. Segons l'acord del 28-III-1911 pel qual l'IEC passava a articular-se en tres Seccions (Històrico-Arqueològica, Filològica i Ciències), l'IEC seria presidit per torn pels tres presidents d'aquestes, quatre mesos cada un (Galí 1986: 71-72).

Malauradament, els llibres verdaguerians han estat disgregats dins les diverses seccions temàtiques de la BC. Eren obres que comprenien des de la literatura clàssica a la moderna (catalana, provençal, castellana, francesa, italiana), la religiosa (de tots els àmbits: teologia, mística, hagiografia, història eclesiàstica, devocions populars) fins a la dels seus contemporanis, passant per la llengua (diccionaris, gramàtiques), la botànica, la geologia, la història (Països Catalans, Espanya, Amèrica), la filosofia, el folklore o l'astronomia. La biblioteca de Verdaguer fou, doncs, especialment útil per a cobrir el catàleg de matèries de la naixent BC. Pere Bohigas sintetitza el valor de la llibreria verdagueriana en aquests termes, que transcrivim:

Esta biblioteca contiene obras representativas de grandes autores de la época de Verdaguer (Victor Hugo y Lamartine, en francés), y de grandes poetas épicos (Homero, Virgilio, Tasso, Milton). Particular interés tiene lo que podríamos llamar biblioteca de estudio de Verdaguer, compuesta principalmente por obras de ciencias naturales, hagiografía, libros sobre la infancia de Jesús y la Virgen María, historia, etc., algunos de los cuales tienen señalados con lápiz pasajes aprovechados en notas que ilustran sus poesías. Verdaguer, escritor parsimonioso y estudioso, no fiaba nada a la improvisación y [...] se documentaba escrupulosamente, aunque la mayor parte de veces se tratara de hechos legendarios. Por tal motivo estos libros suyos, y muy especialmente los marcados con lápiz son de gran interés para el estudio de su obra, y en particular de sus fuentes (1968: 86).

Sens dubte amb la millor intenció, en una tasca que tampoc no devia ser fàcil, es van separar «En la biblioteca literaria [...] 671 volúmenes dedicados al poeta de los restantes». Aquí «separar» deu voler dir que es van extreure dels fons generals i agrupar en un conjunt. D'aquest conjunt hi devia haver un inventari o una llista on s'indiquessin autors i registres. Per ara, però, no s'ha localitzat.³⁰

A desgrat dels problemes negatius que hem assenyalat, cal insistir en el paper fonamental que l'IEC i després la BC han tingut en la conservació patrimonial de Verdaguer. La BC cal destacar que ha anat adquirint fins avui tots els documents verdaguerians dels quals ha tingut notícia, que ha potenciat les donacions, manté al dia el fons bibliogràfic, que ha catalogat, inventariat i descrit els manuscrits i documents del seu fons de manera rigorosa i accessible, que ha fet exposicions molt rellevants (singularment les de 1945 i la de 2002, amb notables catàlegs) i, en definitiva, que se situa com el centre de referència imprescindible per als estudis verdaguerians.

30. El 10 de febrer de 2025 vam demanar a la BC que ens indiquessin com ho havíem de fer per consultar-la. Vam reiterar la petició el dia 18 i el 19 ens van respondre del Servei d'Accés i Obtenció de Documents que la sol·licitud s'estava «tramitant». A primers de maig, data de tancament de la revisió del present article, encara no havíem obtingut la informació; ni tampoc a finals d'octubre de 2025, data de la revisió final d'aquest text. S'ha perdut la relació d'autors i de registres (i les signatures, si es van recollir)? És possible que no s'establís una llista, sinó que simplement els volums amb dedicatòria se separessin a prestatges per tal d'integrar-los a la col·lecció verdagueriana, amb signatura topogràfica «Verd». En tot cas, és de lamentar (i ens abstenim de qualificar-ho) que no ens hagin enviat cap resposta.

BIBLIOGRAFIA

- ALAIX I GIMBERT, Tània / BELLOSTAS, Maria Rosa (2014): *La Biblioteca nacional de Catalunya*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- ARXIU DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: Fons «Actes». Consultable en versió digital dins *IEC Obert*. Arxiu Històric / Actes de reunions. Consultes en diversos moments des de l'1 de setembre de 2024 a 28 de febrer de 2025. En línia: <<https://iecobert.iec.cat/results?generalSearch=&dateFilters=type%3Dages&otherFilters=ambit%3D3%26subambit%3D1&pagination=currentPage%3D1%26pageSize%3D20%26currentTab%3Dall%26orderBy%3DDateAsc&mainR=Autor%3AInstitut+d%27Estudis+Catalans>>.
- BALCELLS, Albert (2000, novembre): «La Dictadura de Primo de Rivera i Pompeu Fabra», *Revista de Catalunya*, 156, p. 30-48.
- BALCELLS, Albert / PUJOL, Enric (2002): *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Volum I. 1907-1942*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BARÓ, Mònica / MAÑÀ, Teresa (2004, juny): «Eugeni d'Ors i les biblioteques: una aproximació a partir del *Glosari*», *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, 12, s/paginar.
- BOHIGAS I BALAGUER, Pere (dir.) (1968): *Cincuenta años de la antigua Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Biblioteca Central de la Diputació de Barcelona.
- COROMINES, Pere (1974): *Diaris i records*, vol. 2: *De la Solidaritat al Catorze d'Abril*. Barcelona: Curial.
- FONTANALS JAUMÀ, Reis (2009, desembre): «La fundació d'una biblioteca nacional. La Biblioteca de Catalunya entre 1907 i 1923», *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, 23, s/paginar.
- FONTANALS JAUMÀ, Reis / LOSANTOS VIÑOLAS, Marga (2007): *Biblioteca de Catalunya 100 anys: 1907-2007*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- GALÍ, Alexandre (1985): *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya (1900-1936)*. Llibre XIII. *Biblioteques generals tècniques i especialitzades. Bibliografia i bibliofília*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí.
- GUDAYOL, Anna (2002): «Manuscrits verdaguerians de la Biblioteca de Catalunya: petita història de registres, signatures i bibliotecaris», dins *Anuari Verdaguer 2002*. Vic: Eumo Editorial / Universitat de Vic, p. 413-431.
- MARTÍN GONZÁLEZ, Lourdes / RIERA SAGRERA, Marta (2007, gener-abril): «La col·lecció de referència a la Biblioteca de Catalunya», *Item*, 45, p. 67-86.
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume (1914, maig-agost): «Lectura feta en la sessió Inaugural pel seu Inspector», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, II, p. 41-48.
- PATXOT I JUBERT, Rafael (1952): *Guaitant enrere: adéu a Catalunya. Fells de la vida d'un octogenari*. Ginebra: Edició Privada.
- PÉREZ-BASTARDAS, Alfred (1980): *L'Ajuntament de Barcelona a primers de segle (1904-1909)*. *Albert Bastardas i Sampere, primer alcalde popular*. Barcelona: Edicions 62.
- PÉREZ-BASTARDAS, Alfred (2008): «El Pressupost Extraordinari de Cultura de 1908: entre la solidaritat municipal i la Solidaritat Catalana», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XIX, p. 71-84.

PINYOL I TORRENTS, Ramon (en premsa): «*La llarga aventura dels drets d'autor de Verdager (1896-1982)*», *Anuari Verdager. Revista d'estudis literaris del segle XIX*, núm. 33.

PINYOL I TORRENTS, Ramon (2023, juny): «Un poema de Verdager inèdit i censurat. Notes a propòsit del llibre *Disperses* (1924)», *Scripta*, 21, p. 351-354.

[RUBIÓ I BALAGUER, Jordi] (1914, gener-abril): «*Ressenya de la formació de la Biblioteca*», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, I, p. 5-12.

VERDAGUER, Jacint (2006): *Barcelona. Textos per a un llibre*, ed. crítica a cura de Francesc Codina i Valls. Vic: Eumo / Societat Verdager.

RESUM

Els llibres de la biblioteca privada de Jacint Verdager van ser, amb els de Marià Aguiló i alguns altres que posseïa l'Institut d'Estudis Catalans, la base sobre la qual es va configurar la Biblioteca de Catalunya. Foren adquirits per l'Institut el 1908 en el marc d'una remorosa polèmica a la premsa. La institució acadèmica des del seu inici va tenir la voluntat de crear una Biblioteca Nacional de Catalunya. Amb documentació oblidada o desconeixuda, l'article es proposa de traçar un quadre de com foren els inicis de la Biblioteca, inaugurada el 1914, l'impuls i els lligams amb l'Institut, fins a l'època de la Dictadura de Primo de Rivera, en què ambdues entitats van sofrir les mesures descatalanitzadores d'aquest règim polític. Alhora, també posar en relleu la importància de l'adquisició de la llibreria verdageriana, que així es va poder salvar de la dispersió i que constitueix un patrimoni literari d'especial valor.

PARAULES CLAU: Jacint Verdager, Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca de Catalunya, Marià Aguiló, Jordi Rubió.

ABSTRACT

«An utter disgrace: The poet Verdager executed»
The public auction of the author's books and the formation of the
Biblioteca de Catalunya

The books from Jacint Verdager's private library, along with those belonging to Marià Aguiló and a few others from the "Institut d'Estudis Catalans", provided the basis for the "Biblioteca de Catalunya" ('Library of Catalonia'). They were acquired by the "Institut" in 1908 amidst fierce controversy in the press. From the start, the "Institut" wanted to create a "Biblioteca Nacional de Catalunya". Using forgotten or unknown do-

cumentation, this article aims to trace a picture of how the “Biblioteca” began when it was opened in 1914, and the connections with the “Institut” and the impetus it gave right up to the time of the Primo de Rivera dictatorship, under which the two institutions were the victims of the “decatalanizing” measures adopted by this regime. At the same time, we would also like to emphasize the importance of the acquisition of Verdaguer’s collection of books, which prevented the dispersal of a particularly valuable literary treasure.

KEYWORDS: Jacint Verdaguer, Institut d’Estudis Catalans, Biblioteca de Catalunya, Marià Aguiló, Jordi Rubió.

REFLEXIONES SOBRE LA FRASEOGRAFÍA BILINGÜE: ESPAÑOL-ALEMÁN, ALEMÁN-ESPAÑOL Y CATALÁN-ALEMÁN¹

Aina TORRENT I ALAMANY-LENZEN

1. INTRODUCCIÓN

Este artículo ofrece una reflexión sobre algunos aspectos teóricos y prácticos fundamentales de la fraseografía bilingüe (pares de lenguas español-alemán, alemán-español y catalán-alemán), principalmente por lo que respecta a la orientación básica o función y a la microestructura o estructura de las entradas. Para ello vamos a tener en cuenta tanto investigaciones publicadas como, ante todo, nuestra experiencia en la elaboración de diccionarios fraseológicos bilingües; por lo tanto, podemos afirmar que nuestro método de trabajo es esencialmente empírico. Igualmente, vamos a analizar soluciones de diversas obras de consulta y de repertorios fraseológicos con unidades fraseológicas en los mencionados idiomas. También tomaremos en consideración temas de lexicografía y de fraseografía monolingües, ya que la fraseografía bilingüe hereda, queramos o no, cuestiones no resueltas en estas otras ramas lingüísticas.

Tal como acabamos de exponer, nuestras ideas se fundamentan, en gran parte, en la práctica y los conocimientos ganados con proyectos de fraseografía bilingüe: el hecho de haber finalizado, tras dieciséis años de trabajo, el *Spanisch-deutsches Wörterbuch der Redewendungen* (a partir de ahora lo llamaremos *DEALEE*)² y de haber llegado a buen puerto con un proyecto de tamaño envergadura nos permite ahora redactar este artículo y al mismo tiempo nos motiva a hacerlo. Una vez terminado el *DEALEE*, pusimos en marcha dos nuevos proyectos de fraseografía bilingüe: por un lado, la elaboración del *Phraseologisches Wörterbuch Katalanisch-Deutsch* (*DiLCA*),³ obra que probablemente ya

1. Agradezco a Ana Mansilla, Vicent Álvarez y Lucía Uría Fernández las conversaciones constructivas mantenidas, las cuales han sido un enriquecimiento para la redacción de este artículo.

2. Acrónimo formado por las iniciales del título de trabajo *Diccionario español-alemán de locuciones del español de España*.

3. Acrónimo formado por las iniciales del título de trabajo *Diccionari de locucions català-alemany*.

estará casi finalizada en el momento de publicarse este artículo, y, por otro lado, la elaboración del *Deutsch-spanisches Wörterbuch der Phraseme und metaphorischen Komposita* (DAEL),⁴ propósito que todavía está en la fase inicial de planificación y experimentación. A estos tres proyectos vamos a referirnos con frecuencia en las páginas que siguen.

2. CARACTERÍSTICAS GENERALES DE LOS DICCIONARIOS BILINGÜES DE FRASEOLOGÍA

2.1. DICCIONARIOS PARCIALES, SEMASIOLOGICOS U ONOMASIOLOGICOS, ACTIVOS O PASIVOS

Independientemente de si se trata de una obra monolingüe o bilingüe, un diccionario de unidades fraseológicas⁵ es, por definición, un diccionario parcial,⁶ ya que solo incluye una parte de las unidades léxicas de una lengua, a diferencia de lo que sería un diccionario general, como son, por ejemplo, el *DLE*, el *DIEC2* (ambos monolingües; en línea) o *Slabý / Grossmann / Illig* (bilingüe; en línea), obras que incluyen tanto monolexemas como plurilexemas.⁷

Igualmente, cabe diferenciar entre los diccionarios fraseológicos semasiológicos y los diccionarios fraseológicos onomasiológicos (monolingües o bilingües). Los primeros responden a la pregunta de «qué significado tiene una unidad fraseológica dada», mientras que los onomasiológicos responden a la pregunta de «qué unidad o unidades fraseológicas corresponden a un significado en concreto».⁸ Los diccionarios semasiológicos parten, así pues, de la forma, y llegan al significado (Buján 2010: 1173); el hecho de partir de la forma los condiciona a seguir el orden alfabético, si bien sobre este punto hablaremos más adelante en el apartado 3, dedicado a aspectos de la nomenclatura y la ma-

4. Acrónimo formado por las iniciales del título del trabajo *Diccionario alemán-español de locuciones*.

5. Nos basamos en la siguiente definición de *unidad fraseológica* de Mellado (2004: 11): «Las características más relevantes de los FR [fraseologismos] en general son su carácter plurimembre, ya que constan al menos de dos lexemas autosemánticos. Destaca, además, su relativa estabilidad y su significado unitario, lo cual posibilita su aprendizaje, memorización y reproducción en bloque, como si de lexemas simples se tratara. Algunos de ellos revelan además idiomatidad total o parcial». El término *fraseologismo* es comúnmente utilizado por filólogos del español y el alemán. En nuestro trabajo, alternaremos el uso de ese término con los términos *plurilexema* y *unidad fraseológica* —o simplemente *unidad*—, los cuales consideramos sinónimos de *fraseologismo*; en caso de concurrir idiomatidad, hablaremos de *unidad fraseológica idiomática* o de *locución*. Por otro lado, el término *idiomaticidad* hace referencia al carácter no composicional de ciertas unidades fraseológicas, así como a las irregularidades que muestran dichas unidades en su relación forma-significado (véanse Dobrovól'skij 2023 y Mellado Blanco 2016b).

6. Término empleado por Haensch / Omeñaca (2004); véase, por ejemplo, la pág. 70.

7. No solo vamos a tener en cuenta los diccionarios parciales, sino que también se considerará el tratamiento de las unidades fraseológicas en los diccionarios generales.

8. Perspectiva del significado al significante (cf. Haensch / Omeñaca 2004: 79).

croestructura. Los diccionarios fraseológicos onomasiológicos parten del concepto para llegar a la forma (Buján 2010: 1173); suelen trabajar con nociones amplias que permiten abarcar una variedad de unidades.⁹ La perspectiva de los mencionados proyectos *DEALEE*, *DiLCA* y *DAEL* es semasiológica; por esta razón, es la que más vamos a tratar aquí.

Mencionemos, finalmente, que en el campo de los diccionarios bilingües (no solo de fraseografía) se diferencia entre los diccionarios activos y los pasivos: si la lengua de partida es la lengua materna¹⁰ del usuario, entonces se trata de un diccionario activo; si la lengua de llegada es la lengua materna del usuario, entonces se trata de un diccionario pasivo (Haensch / Omeñaca 2004: 242-243).¹¹ De ordinario, el metalenguaje de la obra se adapta a dicha direccionalidad. Con el término *metalenguaje* nos referimos a las palabras, los sintagmas, las oraciones y/o las abreviaturas que el lexicógrafo introduce en la entrada para dar información diversa sobre el monolexema o plurilexema en cuestión o también sobre el ejemplo. Por ejemplo, en la entrada del diccionario *DEALEE* de la unidad «**obras son amores y no buenas razones**»,¹² el metalenguaje da cuenta del carácter pasivo de la obra, ya que indicaciones del tipo «satzw. Ph.» y «Zitat von» están escritas en alemán; por lo tanto, el *DEALEE* no puede sino dirigirse a usuarios germanohablantes:

obras son amores y no buenas razones (satzw. Ph.): den Worten müssen Taten folgen; Es gibt nichts Gutes, außer man tut es (Zitat von Erich Kästner). Bsp.: *Obras son amores, que dice aquel; esto es: las palabras deben ir acompañadas de hechos, pues de lo contrario se quedan en promesas vacías.* Es gibt nichts Gutes, außer man tut es, wie der Dichter sagt. Das heißt, den Worten müssen Taten folgen, denn sonst bleibt es bei leeren Versprechungen.

Resumiendo lo dicho en este apartado y aplicando las categorías tratadas al tema específico que nos ocupa en este artículo, podemos decir que un diccionario bilingüe de fraseología es un diccionario parcial que puede ser concebido como obra semasiológica o como obra onomasiológica y que tiene una direccionalidad o bien activa o bien pasiva.

9. Como diccionarios fraseológicos onomasiológicos monolingües citemos las obras de Schemann (2012) y Dornseiff (2020) para el alemán, Rodríguez Vida (2011) para el español y Rodríguez Vida (1997) y Espinal (2006) para el catalán. Haensch / Omeñaca (2004: 79) consideran que los diccionarios de sinónimos no son diccionarios onomasiológicos, sino que ambos son subcategorías de los diccionarios paradigmáticos; no obstante, nosotros sí consideramos que los diccionarios de sinónimos son diccionarios onomasiológicos, ya que están orientados del concepto al lexema.

10. Somos conscientes de la problemática que encierra el concepto de *lengua materna*, que aquí definimos como aquella lengua que un ser humano ha aprendido en su infancia y que se ha convertido en su instrumento natural de pensamiento (definición basada en la que ofrece el *DTCE*).

11. Gran parte de la terminología relacionada con diccionarios que se emplea en este artículo se fundamenta en la obra de Haensch / Omeñaca (2004), si bien la hemos ampliado introduciendo varios términos de nuestra propia cosecha nacidos de la experiencia fraseográfica acumulada.

12. Respetamos en lo posible la tipografía de los diccionarios citados.

2.2. ORIENTACIÓN BÁSICA O FUNCIÓN DE UN DICCIONARIO: PROPUESTA DE TRES MODELOS¹³

Tal como acabamos de exponer, en la lexicografía teórica, también llamada *meta-lexicografía*, suele diferenciarse entre los diccionarios bilingües activos (lengua materna-lengua extranjera) y los diccionarios bilingües pasivos (lengua extranjera-lengua materna). Aparte de estas dos categorías, las cuales, normalmente, se dan de manera automática, pensamos que es importante dar una orientación básica o función a una obra de consulta bilingüe.

La orientación básica tiene que ver no solamente con los aspectos que acabamos de mencionar en relación con los diccionarios activos y los pasivos, sino también y sobre todo con las necesidades del usuario al consultar la obra: ¿la utiliza, por ejemplo, para entender textos o acaso para redactar textos en una lengua extranjera para él? Dar una orientación básica a un diccionario bilingüe ayuda al lexicógrafo a tomar decisiones coherentes y confiere más lógica a toda la obra. Aunque luego un usuario consulte un diccionario con otros objetivos que los previstos por el lexicógrafo, estamos convencidos de que, cuanto más coherencia, más fácil será entender el sistema sobre el que descansa la obra y, por lo tanto, más fácil será trabajar con ella: esta es, en realidad, la hipótesis de trabajo sobre la que se basa esta primera parte de nuestro trabajo, la cual constituye, por decirlo así, la idea central de la publicación. Vale decir que en la lexicografía teórica se suele hablar de la *función* de un diccionario; nosotros introducimos aquí el concepto de *orientación básica*. En las últimas dos décadas, la llamada *teoría de las funciones lexicográficas* ha estado tratada, entre otros, por Bergenholtz / Tarp (2003), quienes desarrollan la teoría sobre las funciones lexicográficas de Wiegand (2001).¹⁴

Según Werner / Chuchuy (1992: 100), quienes teorizan sobre la orientación básica de los diccionarios bilingües, se dan cuatro tipos de diccionarios español-alemán, a saber:

- a) diccionario español-alemán de recepción de textos escritos en español para usuarios de lengua materna alemana (diccionario pasivo de descodificación);
- b) diccionario español-alemán de translación al alemán de textos escritos en español para usuarios de lengua materna alemana (diccionario pasivo de codificación);
- c) diccionario español-alemán de producción de textos en alemán para usuarios de lengua materna española (diccionario activo de uso);
- d) diccionario español-alemán de translación al alemán de textos escritos en español para usuarios de lengua materna española (diccionario activo de traducción).

13. Este tema lo tratamos ya en Torrent-Lenzen (2010b), si bien en aquel momento nos encontramos en plena fase de redacción del *DEALEE*; nuestra opinión al respecto ha cambiado con la experiencia y el paso del tiempo.

14. Algunas de las teorías lexicográficas más conocidas son las de Ščerba (1940) y Wiegand (1984 y 1998). Sobre la discusión acerca de la necesidad de una teoría lexicográfica, véanse Tono (2010) y Tarp (2012). Véanse igualmente Heute-García (2003) y Gouws (2005), así como el interesante artículo de Hausmann sobre la historia de la metalexicografía (1989).

Si entendemos bien su modo de proceder, al establecer esta clasificación, Werner / Chuchuy (1992: 100) aplicaron un método inductivo;¹⁵ esto es: analizaron determinados diccionarios y llegaron a conclusiones sobre la orientación que los lexicógrafos habían dado a sus respectivas obras.

No obstante, nuestra experiencia nos hace dudar de que muchos diccionarios bilingües tengan realmente una orientación clara. Además, pensamos que, en la práctica, no es posible elaborar obras con una orientación tan precisa y diferenciada como la que plantean los mencionados autores. En lo que respecta a las obras bilingües fraseográficas, vemos factible diferenciar entre la fraseografía pasiva de descodificación, la fraseografía activa de codificación (ambos tipos incluirían elementos contrastivos) y la fraseografía contrastiva. Más adelante (apartados 2.2.1, 2.2.2 y 2.2.3) expondremos brevemente cómo concebimos estos diversos tipos de diccionario.

Es posible que algún lector se pregunte por qué necesitamos los términos *codificación* y *descodificación* si ya contamos con los términos *activo* y *pasivo*. Nosotros mismos hemos tenido que plantearnos esta cuestión, pero la respuesta es relativamente simple: en principio, un diccionario bilingüe es, automáticamente, o activo o pasivo, tal como se mencionó anteriormente; en cambio, no todos los diccionarios bilingües tienen una orientación básica clara. Queremos recalcar que hemos llegado a esta conclusión analizando diversas obras desde un punto de vista deductivo —no inductivo, como sería, a nuestro entender, el modelo de Werner / Chuchuy (1992: 100)—; esto es: hemos partido de la premisa de que se deberían o se pueden dar directrices coherentes para la organización de las obras de consulta y, sobre esta base, hemos analizado si determinados diccionarios las cumplen. A continuación, comentamos brevemente tres obras bilingües que, a nuestro modo de ver, no tienen una orientación básica clara, lo cual no quiere decir que dichas obras no sean buenas ni mucho menos, pero pensamos que con una reflexión sobre la orientación básica habrían podido aumentar aún más la calidad:

Kein Blatt vor den Mund nehmen – no tener pelos en la lengua. Phraseologisches Wörterbuch Deutsch-Spanisch de Balzer / Moreno / Piñel / Raders / Schilling (2010).

Veamos la siguiente entrada de Balzer *et al.* (2010, 32):¹⁶

jdm. in den Arsch kriechen (vulg.)

(halagar a alg. servilmente)

Den ganzen Tag kriecht er dem Lehrer mit seinen Schmeicheleien in den Arsch!

ser un lameculos

¡Menudo lameculos!, está todo el día diciéndole al profe lo interesantes que son sus clases.

15. La inducción es un razonamiento por el cual el investigador se remonta de la parte al todo, de lo particular a lo general, del efecto a la causa, de los hechos a las leyes que suponen (<<https://www.dwds.de/wb/Induktion>>; Precht / Burkard 2008: 3).

16. En el diccionario Balzer *et al.* (2010) se emplean diversos colores, cosa que hace muy agradable la lectura, pero que aquí no podemos reproducir.

Las autoras declaran en el prólogo que la perspectiva u orientación es contrastiva (Balzer *et al.* 2010, 15). Nosotros opinamos que siempre se da un contraste cuando de un diccionario bilingüe se trata y que, si se quiere elaborar una obra verdaderamente contrastiva, hay que informar por un igual sobre ambas lenguas; en este caso, faltarían las marcas de registro por cuanto hace al español, ya que *ser un lameculos* es una expresión vulgar, pero en Balzer *et al.* (2010) solo se informa sobre las marcas de las unidades de la lengua de partida. Sobre la fraseografía bilingüe contrastiva escribimos unas palabras en el apartado 2.2.3.

Idiomatik Deutsch-Spanisch de Schemann / Buján / Iglesias / Larreta / Mansilla / Mellado (2013).

Los diccionarios idiomáticos Schemann constituyen una colección (Schemann *et al.* 2013: IX). Esto es, la obra que comentamos «forma parte de un ambicioso proyecto iniciado por el propio Hans Schemann, consistente en aprovechar el material idiomático de su *Deutsche Idiomatik* de 1993 para elaborar diccionarios fraseológicos bilingües unidireccionales [...]. Por lo tanto, no sorprende que, en cuanto selección y presentación del input fraseológico, la *Idiomatik Deutsch-Spanisch* comparta ciertas ventajas y defectos con toda la serie [...]» (Kubarth 2014). Es decir, Schemann ha trabajado con diversos grupos de lingüistas y traductores para poder llevar a cabo cada volumen de dicho gran proyecto; en el caso del español y tal como se indica en la misma obra en una de las páginas de la portada, son responsables de las traducciones los miembros del grupo FRASESPAL, que dirige la lingüista y fraseóloga Carmen Mellado. Aunque en nuestro artículo también vamos a señalar algunos aspectos críticos de las equivalencias que figuran en Schemann *et al.* (2013), consideramos que, en general, se trata de propuestas acertadas y que el grupo FRASESPAL presenta en dicha obra una cantidad ingente de fraseología del español que hasta entonces no figuraba en ningún otro diccionario. He aquí dos entradas de Schemann *et al.* (2013):

einen Dreck von etw. **verstehen** *sal* · no entender una mierda de algo *pop*; no entender ni papa *col*/ni jota *col*

Mach' dich doch nicht so wichtig! Von der Sache verstehst du doch einen Dreck! (Schemann *et al.* 2013: 159)

Lachen ist gesund *ugs dir. R* · la risa es sana

(Der Vater:) So eine peinliche Situation: der August stellt sich bei seine neuen Chef vor, dem fällt ein Bleistift hin, der August bückt sich, um ihn aufzuheben – und, bums, platzt ihm die Hose auf! ... Was gibt es denn da zu lachen, Kinder?! – (Die Mutter:) Laß sie lachen, Fred. Lachen ist gesund. Dem August ist doch nicht damit geholfen, wenn wir ihn jetzt alle bemitleiden.

(Schemann *et al.* 2013: 533)

Desde el punto de vista adoptado en este trabajo, la direccionalidad en Schemann *et al.* (2013) no queda clara. En el prólogo, Schemann escribe que con esta obra el usuario podrá mejorar su «competencia lingüística activa y pasiva» (Schemann *et al.* 2013: VII).

No obstante, opinamos que, para cumplir con dichos objetivos, la cantidad de material que se ofrece en español en cada entrada es mínima. Por esta razón, cuestionamos que el diccionario Schemann *et al.* (2013) sea realmente una ayuda eficaz tanto para objetivos activos como para objetivos pasivos.

Más arriba hemos escrito que, de ordinario, el metalenguaje de la obra se adapta a la direccionalidad de la misma. Tal como se puede observar en la entrada de la unidad «**ei-nen Dreck von etw. verstehen**», en Schemann *et al.* (2013) esto no es así: al lado de la unidad alemana aparece la marca en alemán y al lado de la equivalencia propuesta en español aparece en español. Pensamos que el usuario de una obra como la de Schemann *et al.* (2013) va a entender ambos metalenguajes, ya que se trata de abreviaturas sencillas que igualmente son explicadas al empezar la obra, pero desde el punto de vista de la direccionalidad no tiene mucha lógica cambiar el idioma del metalenguaje según si se trata del lema de la entrada o de la equivalencia propuesta.

Wörterbuch der spanischen und deutschen Sprache de Slabý / Grossmann / Illig (versión en línea):

Empezaremos este comentario sobre la orientación del diccionario Slabý / Grossmann / Illig contando una anécdota verídica:

En la carrera de Filología Románica, tal como estaba estructurada en la Universidad de Aquisgrán a finales de los años ochenta, que es la época en que cursó su carrera la estudiante hispanohablante E,¹⁷ había que escribir, entre otras cosas, un examen de traducción del español al alemán —la llamada *Zwischenprüfung*—, para el cual cada uno debía prepararse por su cuenta. Como ayuda para realizar la *Zwischenprüfung*, los estudiantes podían utilizar diccionarios bilingües. La estudiante E se compró el diccionario Slabý / Grossmann / Illig, *Wörterbuch der spanischen und deutschen Sprache* de la editorial Brandstetter, obra de dos volúmenes, uno español-alemán y otro alemán-español. Lógicamente, E fue al examen de traducción del español al alemán con el volumen español-alemán, pero, desgraciadamente, suspendió ese primer intento, ya que en el volumen español-alemán no figuraba información importante que E habría necesitado (por ejemplo, sobre la declinación de las palabras en alemán o sobre la conjugación de ciertos verbos irregulares alemanes). Y siguió practicando la traducción del español al alemán hasta que un buen día descubrió casualmente que toda esta información sobre el alemán, absolutamente necesaria para ella para realizar el examen español-alemán, se encontraba no en el volumen español-alemán sino en el volumen alemán-español. En el segundo intento, E fue al examen con ambos volúmenes y lo aprobó.

Esta anécdota nos hizo y nos hace reflexionar sobre la orientación que tienen o deberían tener los diccionarios bilingües y sobre los problemas que pueden surgir cuando una obra no es coherente. Hasta el día de hoy no vemos claro el sentido de poner información sobre la declinación de las palabras en alemán y sobre la conjugación de ciertos verbos irregulares alemanes en el volumen alemán-español, tampoco si nos imaginamos los objetivos de un usuario germanohablante (esto es, no hispanohablante como E). En

17. La estudiante E es la autora del presente artículo.

nuestra modesta opinión, los autores del *Wörterbuch der spanischen und deutschen Sprache*, al tomar la decisión de dónde poner un tipo determinado de información, no se plantearon cuáles eran las necesidades del usuario ni qué usos concretos iba a tener su obra.

A continuación, vamos a exponer diversos modelos posibles de orientación para la fraseografía bilingüe y a caracterizar las distintas opciones a la hora de encarrilar un diccionario hacia el cumplimiento de determinadas pautas. Nos importa recalcar de antemano dos aspectos: a) la orientación básica que proponemos no debe entenderse como una imposición que impide al lexicógrafo dar ciertos pasos, sino como un marco general que ayuda a tomar decisiones coherentes; b) en la práctica, está claro que numerosos rasgos de uno u otro modelo coinciden.

2.2.1. *La fraseografía bilingüe de descodificación*

Empezaremos describiendo y comentando la lexicografía bilingüe pasiva de descodificación. La lexicografía y también la fraseografía bilingües pasivas de descodificación tienen por objetivo primordial informar al usuario acerca del significado de los lexemas que este ha leído o escuchado en una lengua que no es su lengua materna. Esto es, en las actividades que los usuarios tienen o pueden tener con una lengua extranjera (comprensión de textos orales y escritos, traducción, etc.) surge una y otra vez la necesidad de entender una expresión determinada; aclarar las dudas de comprensión de un lexema de una lengua extranjera es, por definición, la tarea principal de la lexicografía bilingüe de descodificación.

Nos parece oportuno citar aquí la conocida obra de García Yebra (1997: I, 46) sobre la traducción y su esquema de la traducción como proceso:

$$R \rightarrow [C[E \rightarrow LO \rightarrow TLO (=R')] C' [E' \rightarrow LT \rightarrow TLT (=R'')] C''] \dots^{18}$$

C se refiere, en este esquema, a la comprensión de la realidad R, mientras que C' se refiere a la comprensión del texto en lengua original (= R'). Pues bien: el diccionario bilingüe de descodificación crea un puente para superar la barrera entre TLO (= texto en lengua original) y C', representada aquí con la tercera línea vertical simple discontinua. García Yebra (1997: I, 47) escribe al respecto: «Las líneas verticales, formadas de puntos, representan algo así como vallados más o menos traspasables que se oponen al desarrollo del proceso». Es este tercer «vallado» la dificultad que pretende superar la lexicografía bilingüe de descodificación.

Por lo tanto, el aspecto más importante de un diccionario de unidades fraseológicas de descodificación es explicar al usuario en la lengua meta de la obra, que es su lengua materna, cuál es el significado de la locución de la lengua de origen; de acuerdo con ello,

18. R = realidad; C = comprensión; E = expresión; LO = lengua original; TLO = texto de la LO; LT = lengua terminal; TLT = texto de la LT (García Yebra 1997: I, 46).

en la fraseografía bilingüe pasiva de descodificación es vital ser lo más meticuloso y preciso posible a la hora de describir el significado y el uso de cada unidad: es así como el usuario tendrá más posibilidades para decidir qué expresión (= E') sería la correcta en su lengua materna para el texto en cuestión.

Tanto el *DEALEE* como el *DiLCA* están concebidos como obras bilingües pasivas de descodificación. Entre otras muchas cosas, ambos diccionarios se caracterizan por el hecho de que ofrecen información sobre aspectos importantes del uso de la unidad de la lengua de partida. En algunos casos, introducimos dicha información mediante la expresión alemana «Achtung!». ¹⁹ En la entrada de la unidad catalana *amb la mà al cor* del diccionario *DiLCA*, por ejemplo, mencionamos importantes diferencias de uso entre *amb la mà al cor* y la locución alemana *Hand aufs Herz!*, ya que la primera suele utilizarse en afirmaciones que hace el mismo emisor o, en cualquier caso, el sujeto de la acción para expresar que se habla con sinceridad, ²⁰ mientras que en alemán suele aparecer en exhortaciones que el emisor hace al receptor a fin de que este hable con sinceridad. El hecho de indicar dicha diferencia constituye, por supuesto, un elemento contrastivo: tal como se ha señalado anteriormente, la contrastividad se da automáticamente en una obra bilingüe; pero en nuestra obra ofrecemos esta información para especificar mejor el uso y significado de la unidad de la lengua de partida, sobre todo teniendo en cuenta la perspectiva que adopta un usuario germanohablante. He aquí la parte declaratoria —esto es, la primera parte o mitad, sin los ejemplos— de la entrada *amb la mà al cor* del *DiLCA*:

amb la mà al cor (adv. Ph.): ganz ehrlich; ehrlich gesagt // (nur je nach Kontext) Hand aufs Herz (ACHTUNG! Im Katalanischen verwendet man die Wendung *amb la mà al cor* meistens als Wahrheitsbeteuerung für die eigene Aussage, während man die Wendung im Deutschen i. d. R. nicht auf sich selbst bezieht, sondern als Aufforderung an den Gesprächspartner, die Wahrheit zu sagen). VAR.: ***amb la mà al pit*** (adv. Ph.; seltener); ***posar-se la mà al cor*** (verb. Ph.; Subjekt: *una persona*); ***posar-se la mà al pit*** (verb. Ph.; Subjekt: *una persona*; seltener). [...]

Así pues, tanto en el *DEALEE* como en el *DiLCA* es prioritario ofrecer información lo más exacta posible sobre el significado de las unidades de la lengua de partida.

La esencia de la fraseografía de descodificación podemos ejemplificarla también con la negación y el tratamiento de las unidades fraseológicas que se usan en forma negativa. He aquí la parte declaratoria —esto es, sin los ejemplos— de las entradas del *DEALEE* *no tener oficio ni beneficio* y *no puedo creer lo que ven mis ojos*:

no [bzw. Neg.] ***tener oficio ni beneficio*** *una persona* (verb. Ph.; abwertend): kein richtiges Arbeitsverhältnis, mitunter sogar keine Berufsausbildung haben und somit nutzlos für die Gesellschaft sein. VAR.: ***sin oficio ni beneficio*** (adj. Ph./adv. Ph.). [...]

19. Significa: «¡Atención!».

20. Ejemplos de combinaciones posibles, encontradas de la red: [...] *puç afirmar amb la mà al cor* [...]; *T'ho dic amb la mà al cor* [...]; *Amb la mà al cor em va insinuar* [...].

no [bzw. Neg.] **puedo⁺ creer lo que ven mis⁺ ojos** (satzw. Ph.): seinen Augen nicht/kaum trauen. VAR.: **no** [bzw. Neg.] **puedo⁺ creer lo que veo⁺** (satzw. Ph.). [...]

Con la abreviatura «Neg.» nos referimos al hecho de que la negación inicial no tiene que ser necesariamente la partícula *no*, sino que pueden ser, por ejemplo, un adverbio (*tampoco*; *apenas si*) o estructuras diversas como la interrogación o la comparación, las cuales también tienen la capacidad de activar la negación. No obstante, no especificamos todos los usos posibles en cada caso, a pesar de que no todas las unidades fraseológicas que se usan en forma negativa aceptarían todos los tipos de activación de la negación.

2.2.2. La fraseografía bilingüe de codificación

El objetivo más importante de una obra bilingüe activa de codificación debe ser fomentar la capacidad creativa y decisoria del usuario a la hora de redactar textos en una lengua extranjera para él.

De acuerdo con el esquema de la traducción como proceso de García Yebra (1997: I, 46), la fraseografía bilingüe activa de codificación debería ayudar al usuario a superar el «vallado» doble entre C' y E', siendo E', en nuestro caso, una expresión en una lengua extranjera para el usuario:

$$R \rightarrow [C][E] \rightarrow LO \rightarrow TLO (=R') [C'] [E'] \rightarrow LT \rightarrow TLT (=R'') [C''] \dots^{21}$$

Dicho objetivo implica, por un lado, ofrecer la máxima información posible; por otro lado, y al igual que las obras pasivas de descodificación, un diccionario activo de codificación requiere una gran precisión a la hora de formular las definiciones o de proporcionar equivalencias: solo si se cumplen estas dos premisas, podremos decir que se da capacidad decisoria al usuario.

El proyecto *DAEL* consiste, justamente, en elaborar un diccionario fraseológico activo de codificación para usuarios germanohablantes. El proyecto está en sus comienzos, pero ya ahora nos encontramos con claros límites al plantearnos ofrecer la máxima información posible sobre la lengua terminal, ya que para hacer una obra tan completa y extensa hay que disponer de ingentes recursos. Especialmente si tenemos en cuenta que nos estamos moviendo en el ámbito de la fraseología y que la traducción de unidades fraseológicas a menudo tiene lugar mediante otras unidades fraseológicas, las cuales con frecuencia son especialmente difíciles, inasequibles u oscuras en una lengua extranjera, nos encontramos con que deberíamos dar una cantidad considerable de información sobre las posibles locuciones o expresiones metafóricas de la lengua terminal. Lógicamente, habría que recurrir a una edición digital, si bien en nuestro caso, al menos de momento, no parece existir esa posibilidad. Por lo tanto, se da una cierta contradicción fundamental entre la teoría y la práctica por lo que respecta a la fraseografía activa de codificación y acaso sea una quimera plantearse hacer este tipo de diccionario.

21. Véase la leyenda del esquema en la nota 18, pág. 200.

No obstante, tal como ya se indicó más arriba, la orientación básica de una obra de consulta no debe entenderse como una imposición que prohíbe al lexicógrafo tomar ciertas decisiones o que le impide incluso escribir la obra: se trata de un objetivo teórico que crea un marco y que da sentido a la obra. Cuanto más nos acerquemos al objetivo, mejor; pero si solo es posible acercarse un poco, entonces hay que aceptar esos límites reales.

Sobre el proyecto *DAEL* y la fraseografía activa de codificación queremos aún mencionar un aspecto a tener en cuenta. En el proyecto *DEALEE* (fraseografía pasiva de descodificación) partimos de una lengua extranjera para el usuario y le explicamos el significado de las unidades en su lengua materna. Al menos desde un punto de vista teórico, se da por sentado que el usuario desconoce las unidades consultadas y se le informa en su propia lengua. Este tipo de orientación es mucho más sencillo que el objetivo que se plantea la fraseografía activa de codificación, ya que en este caso la situación es otra: en un proyecto como el *DAEL* partimos de la lengua materna del usuario, pero, al mismo tiempo, no podemos dar por sentado que este conozca el significado de todas las expresiones fijas pluriverbales de su propia lengua; en un siguiente paso, le proporcionamos información sobre el significado de una unidad determinada en una lengua extranjera para él, esto es, presentamos equivalencias en español, a ser posible equivalencias fraseológicas, las cuales, como ya hemos indicado, pueden ser muy oscuras, dependiendo del grado de idiomatización. El fraseógrafo corre, por lo tanto, el peligro de que el usuario se mueva todo el tiempo dentro del error. Por esta razón, en el proyecto *DAEL* nos planteamos la posibilidad de ofrecer una definición parafrástica en alemán antes de presentar las equivalencias en español, cosa que en un diccionario alemán-español en principio puede resultar sorprendente, pero pensamos que es la única manera coherente de poder garantizar el éxito en el proceso de comprensión. He aquí un ejemplo de entrada del *DAEL*, tal como las tenemos planeadas de momento; como se puede observar, después de anunciar la locución —en este caso, *sage und schreibe*— y de determinar su categoría sintáctica y su eventual marca de registro, definimos la unidad en alemán:

sage und schreibe (adv. Ph.; eher ugs.)

Bedeutung (auf Dt.): wirklich wahr; auch wenn es schwer zu glauben ist; echt; tatsächlich; ungelogen; wahrhaftig; wirklich (vor der Angabe einer Menge, um ihr außergewöhnliches Ausmaß zu betonen)

Sp. Entsprechungen: nada más ni nada menos; nada más ni nada menos que...; nada más y nada menos; nada más y nada menos que...; nada menos (stets nachgestellt); nada menos que... (ANM.: All diese sp. Entsprechungen können sich ebenfalls auf Personen beziehen und haben dann die Bedeutung von „niemand Geringeres als, höchstpersönlich o. Ä.“) // la/ una friolera de (ugs.) // (nur je nach Kontext) sin exagerar // (nur im Rahmen eines Gesprächs gebraucht) ¡imagínate! (eher ugs.); como lo oyes⁺ (ugs.); tal como te⁺ lo digo (ugs.).

Bsp.: *Es wurden mir sage und schreibe 375,- € in Rechnung gestellt.* Übers. 1: La factura ascendía nada más ni nada menos que a 375 €. Übers. 2: Me facturaron la friolera de 375 €. Bsp.: *Unser Verein hat sage und schreibe tausendfünfhundert Mitglieder.* Übers.: Nuestra asociación tiene nada más ni nada menos que mil quinientos miembros.

Tal como el lector de este artículo acaso haya advertido más arriba, Balzer *et al.* (2010) presentan una definición parafrástica además de las equivalencias, pero dicha parafrasis está en español, solución que para una obra de orientación activa de codificación como pretende ser el *DAEL* preferimos no adoptar, pues bien cabe la posibilidad de que el usuario germanohablante no entienda la explicación que se le proporciona en español.

2.2.3. *La fraseografía bilingüe contrastiva*

Más arriba ya se indicó que en una obra de consulta bilingüe siempre se da automáticamente un contraste. Igualmente, tanto en un diccionario pasivo de descodificación como en uno activo de codificación es posible introducir elementos contrastivos en mayor o menor cantidad. En el *DiLCA*, por ejemplo, hemos aumentado los elementos contrastivos si se compara con el *DEALEE*; entre otras cosas, ponemos marcas de registro también para las equivalencias, tal como nos muestra la parte declaratoria —es decir, sin los ejemplos— de la siguiente entrada, en la cual informamos, mediante la indicación abreviada «*eher ugs.*», sobre el hecho de que la expresión alemana *es ist schon ewig her* es más bien coloquial:

anys i panys (subst. Ph./adv. Ph.; *eher ugs.*): viele Jahre; viele Jahre lang; jahrelang. VAR.: ***fa⁺ anys i panys*** (satzw. Ph.): es ist schon ewig her (*eher ugs.*). [...]

Pero el que en una obra de consulta bilingüe siempre se dé una cierta contrastividad no implica que tenga verdaderamente una orientación básica contrastiva. Para ello, en nuestra opinión, habría que dar el mismo tipo y la misma cantidad de información sobre cada una de las lenguas, a semejanza de las gramáticas contrastivas, como son, por ejemplo, la obra alemán-rumano de Engel *et al.* (1993) o la obra español-alemán de Cartagena *et al.* (1989). Por lo tanto, tal como ya se indicó en el apartado 2.1.1, el diccionario de Balzer *et al.* (2010) a nuestro entender no puede ser considerado realmente una obra de orientación contrastiva; sin duda, las autoras utilizan este concepto en el prólogo (Balzer *et al.* 2010: 15), pero lo hacen no en el sentido que damos nosotros al concepto de orientación básica de un diccionario bilingüe.

3. NOMENCLATURA Y MACROESTRUCTURA²²

La nomenclatura de un diccionario es el conjunto de unidades que este incluye o, tal como escribe Porto Dapena (2002: 184), «el conjunto de léxico estudiado por éste».

22. Los temas que tratamos en los apartados 3 y 4 son amplios y complejos y por supuesto que no solo están relacionados con la fraseografía bilingüe, sino con la fraseografía en general. En un diccionario fraseológico bilingüe hay que plantearse todas estas cuestiones y tomar decisiones desde el punto

A la hora de emprender el cometido de elaborar un diccionario de unidades fraseológicas, una de las decisiones que hay que tomar es la de cómo delimitar la nomenclatura del mismo. En el campo de la fraseología, esta cuestión se hace presente de modo especial, ya que hay muchos tipos de unidades fraseológicas y las fronteras entre unos y otros plurilexemas no son claras. Mencionemos las locuciones²³ (esp.: *ni que decir tiene que; en virtud de; nadar en la abundancia* // cat.: *donar garses per perdius; i un be negre amb potes rosses!*; a estones // al.: *ein Buch mit sieben Siegeln; am Gängelband hängen; böhmische Dörfer*), las colocaciones (esp.: *única y exclusivamente*; cat. *fer fer quelcom*), las comparaciones o colocaciones de base metafórica (esp.: *estar como una cabra*; cat.: *estar com un llum*), los refranes (esp.: *de noche todos los gatos son pardos* // cat.: *qui matina fa farina* // al.: *wer anderen einen Grube gräbt, fällt selbst hinein*), los dichos (cat.: *una flor no fa estiu/primavera*), los juegos de palabras —tan numerosos en catalán (cat.: *a mi sí que re m'hi fa*)—, las combinaciones fijas de partículas (al.: *nun mal*; cat.: *i ara!*), los compuestos metafóricos (esp.: *cantamañanas* // cat.: *perepunyetes, torracollons* // al.: *Fachidiot, Weinelse*), etc. Debemos, además, partir del hecho de que en otras lenguas cabría considerar otras unidades, como por ejemplos los *phrasal verbs* en inglés, algunos de los cuales muestran un alto nivel de idiomatidad.

Esto es, en el ámbito de la fraseología cabe diferenciar entre fraseología en sentido lato y fraseología en sentido estricto. En sentido lato, abarca todas las unidades fraseológicas; en sentido estricto, abarca solamente aquellas unidades con un grado elevado de idiomatidad. Tal como acabamos de exponer, las fronteras entre uno y otro campo no son nítidas, por lo que el fraseógrafo deberá tomar al respecto numerosas decisiones.

Del mismo modo, y por lo que respecta a la nomenclatura, el lexicógrafo o fraseógrafo deberá plantearse, entre otras muchas cosas, hasta qué punto desea incluir lexemas poco usados en la obra que quiere elaborar, o si quiere abarcar también unidades de diversas variedades lingüísticas de una y la misma lengua.²⁴

En los proyectos *DEALEE*, *DiLCA* y *DAEL* hemos tomado o tomamos todas estas decisiones en función de diversos factores coactuantes, si bien en cada uno de estos proyectos hemos perseguido objetivos un poco distintos por cuanto hace a la nomenclatura. Por regla general y por lo que concierne a los diversos tipos de unidades fraseológicas (locuciones, colocaciones, etc.), hemos introducido o excluido las distintas unidades según el grado de idiomatidad y de fijación. En el proyecto catalán *DiLCA* damos cabida a las unidades de las distintas variedades lingüísticas del catalán, cosa que no hicimos con el proyecto español *DEALEE* por razones obvias, ya que no nos era posible llevar a

de vista de la didáctica específica de este campo. En nuestro artículo solo vamos a mencionar los aspectos que más nos han llamado la atención en nuestro trabajo fraseográfico y en nuestro manejo diario de diversos diccionarios. Véase en Bajo Pérez (2000), Porto Dapena (2002), Olímpio (2007) y Porto Dapena (2014) entre otros, información más completa sobre los temas que abarcan estos ámbitos de la lexicografía.

23. Entre paréntesis presentamos ejemplos de unidades fraseológicas escogidas al azar en los tres idiomas tratados.

24. Ambas cuestiones han tenido una importancia decisiva en el proyecto *DiLCA*; véase al respecto Torrent i Alamany-Lenzen / Cànovas Cots / Edelman (2025).

cabo un trabajo empírico y serio en todos y cada uno de los países de habla hispánica. Para el proyecto *DAEL* tenemos la intención de abarcar también los numerosos compuestos metafóricos del alemán, por ser tan habituales y característicos de ese idioma.

Por su parte, el término *macroestructura* hace referencia al sistema que se aplica para presentar en un diccionario las unidades de la nomenclatura de manera ordenada y lógica. Sobre ello diremos solo unas pocas palabras:

a) Obviamente, también en un diccionario fraseológico bilingüe la macroestructura viene condicionada por el hecho de si la obra será publicada de forma impresa o digital.

b) En los proyectos *DEALEE*, *DiLCA* y *DAEL* ordenamos las unidades bajo conceptos ordenadores; esto es, *den Faden verlieren* y *am seidenen Faden hängen* aparecerán en el *DAEL* bajo el concepto *Faden*;²⁵ bajo cada componente ordenador, las unidades fraseológicas están ordenadas alfabéticamente.

c) Hay varios tipos de orden alfabético; en los proyectos *DEALEE*, *DiLCA* y *DAEL* aplicamos el llamado orden continuo, el cual ordena las locuciones según el orden alfabético de toda la secuencia de letras que forman la locución, como si de una sola palabra se tratara. Por el contrario, en el orden discontinuo el orden alfabético se interrumpe tras cada una de las palabras que componen la unidad en cuestión. El procedimiento discontinuo es criticado por algunos lexicógrafos (Esteve / Ferrer / Marquet / Moll 2003: 137-138). Nosotros adoptamos el orden continuo no solamente por parecernos el mejor sistema, sino también porque es el orden al que está acostumbrado el usuario alemán (Beßler *et al.* 2009). De acuerdo con el sistema continuo, un sintagma como por ejemplo *darse por* aparecería tras *dársela*, como si fuera una sola palabra (*darsepor*); en cambio, según el sistema discontinuo, *dársela* iría en segundo lugar.

d) En los diccionarios y repertorios de unidades fraseológicas en español y en catalán se utiliza mucho el tipo de macroestructura que no agrupa las unidades bajo conceptos sino a partir de la primera palabra, sea cual sea esta.²⁶ Este modo de proceder no nos parece convincente, y ello por dos razones esenciales: a) en primer lugar, porque el primer componente de una locución no siempre es fijo: a veces, alternan verbos (cat.: *dur/portar merda a l'espardenya*); otras veces, y en relación con las locuciones que incluyen la negación, ya hemos dicho con anterioridad (véase apartado 2.2.1) que aunque la forma canónica suela empezar con un *no* (esp.: *no dar pie con bola*), la locución no tiene por qué usarse con este *no* (esp.: *¿Pudiste dar pie con bola con tanto ruido?*); b) en segundo lugar, porque este sistema de ordenar bajo la primera palabra impide presentar variantes de una locución que empiezan por otra palabra (cat.: *no dir mot* y *sense dir mot*; esp.: *tener la cabeza bien amueblada* y *con la cabeza bien amueblada*).

25. Remitimos al lector interesado en el sistema de ordenamiento aplicado en los proyectos *DEALEE* y *DiLCA* a los prólogos de dichas obras, así como al artículo Torrent / Cànovas / Edelmann (en preparación).

26. Véanse, por ejemplo, los diccionarios de Penadés (2002, 2005 y 2008) o la obra de Raspall / Martí (1997).

4. ASPECTOS DE LA MICROESTRUCTURA

4.1 FORMA CITATIVA Y DETERMINACIÓN DE LA MISMA

4.1.1 *Cuestiones de terminología*

Desde el punto de vista tradicional lexicográfico, el *lema* se define como la unidad lexicográfica que encabeza un artículo en un diccionario (cf. *DIEC2*); aplicado a la fraseografía, el lema sería la unidad fraseológica que figura al comienzo de una entrada o artículo (Olímpio 2007: 73 y Torrent 2012).²⁷ A su vez, el término *lematización* describe, en nuestra teoría fraseográfica, el conjunto de decisiones destinadas a encontrar una forma determinada para el lema (Torrent 2012). Son dos términos muy usados en las publicaciones científicas sobre el tema (véanse, por ejemplo, Olímpio 2007 y Sánchez Hernández 2013), si bien las definiciones, explícitas o implícitas —implícitas en el sentido de que, a menudo, solo se deducen de los usos—, difieren de un autor a otro o de una obra a otra. En obras digitales, por ejemplo, encontramos el término *lema* usado en el sentido de «voz guía» (véase *Hispanoteca*).²⁸

Tanto o más complejos son los significados de *lematizar* y *lematización*. En armonía con nuestro punto de vista, el *DLE* define *lematizar* de la siguiente manera: «En un diccionario o repertorio léxico, determinar la forma de una palabra que se constituye en lema»; aplicado a los diccionarios fraseológicos, ello implicaría la determinación de la forma de una unidad fraseológica que se constituye en lema; también en este sentido leemos en el *DIEC2* la siguiente definición de *lematitzar*: «Relacionar amb un lema les diverses formes flexives d'una unitat lèxica que es troben (en un text)»; de acuerdo con ello, en Torrent (2012) definimos *lematización* como «la toma de una decisión por parte del fraseógrafo sobre la forma concreta (o *lema*) con que va a aparecer una locución determinada en la nomenclatura del diccionario». No obstante, en otros estudios (Olímpio 2007: 138-158), el concepto de *lematización* se utiliza en relación con los criterios de ordenación. Por su parte, en Sánchez (2013, 6) podemos leer: «Otro aspecto importante en la lematización de estas unidades es qué lema se elige para integrar el fraseologismo en un artículo»; esto es, la determinación de la forma para el lema sería solo un aspecto de los que engloba el término *lematización*.

Pero también si definimos *lematización* como la determinación de la forma de una unidad fraseológica que se constituye en lema, los términos *lema*, *lematizar* y *lematización* siguen siendo problemáticos, ya que en diccionarios como el *DEALEE*, el *DiLCA* y el *DAEL*, el proceso de encontrar una forma para una unidad determinada también existe

27. Sinónimos de *lema* en el campo de la fraseografía son: *definiendum*, *forma canónica*, *forma citativa* y *forma lexicográfica*, si bien la perspectiva no siempre es exactamente la misma, tal como indican los mismos conceptos. En el presente artículo hacemos uso de todos estos conceptos.

28. También en los diccionarios generales alemanes se define *Lemma* como *Stichwort* (=voz guía), véanse <<https://www.duden.de/rechtschreibung/Lemma>> y <<https://www.dwds.de/wb/Lemma>>.[Consulta: 15 de abril de 2022.]

y es necesario para unidades fraseológicas que no encabezan la entrada y que, por lo tanto, no son el lema propiamente dicho, sino posibles variantes.

Por lo tanto, los términos *lema*, *lematizar* y *lematización* no son unívocos, al menos en el campo de la fraseografía. No obstante, por cuestiones de simplificación, en este trabajo también hablaremos del *lema*, y para nuestra definición de *lematización* no queremos dejar de proponer otras posibilidades terminológicas como son, por ejemplo, *determinación de la forma citativa* o *determinación de la forma lexicográfica*.

4.1.2. Diversas alternativas

Hay muchas posibilidades a la hora de determinar la forma lexicográfica de una unidad fraseológica. La misma unidad es presentada en uno u otro diccionario o repertorio fraseológico de maneras muy distintas. A continuación veremos algunos casos en español, en catalán y en alemán, pero para ello es necesario definir antes los términos *componentes internos* y *componentes externos*, los cuales tienen una relación directa con el lema. Cada palabra que forma una unidad fraseológica es un componente; los componentes internos son los que constituyen la locución propiamente dicha; los externos la acompañan sintáctica y semánticamente; en la unidad *caérsele la baba a alguien*, *caerse*, *la* y *baba* son componentes internos, mientras que *le*, *a* y *alguien* son componentes externos, los cuales hacen de comodín, por decirlo así, siendo sustituidos en el concreto acto de habla por un nombre, un pronombre, etc. (A *Manuel* y a *María se les cae la baba*).

Pasemos ahora a observar distintas maneras de determinar la forma de una y la misma locución. En el diccionario *DEALEE* se presenta la forma «*irse de la boca una persona*»; en el *DLE*, figuran las formas «*irse alguien de boca*» e «*írsele la boca a alguien*»; en el *DILEA*, «*irse de la boca (combinatoria: alguien)*». En cuanto al catalán, en el *DIEC2* podemos leer la forma «*fer-hi pega*»; en Espinal (2006), «*fer pega*»; en el *DiLCA*, «*fer pega en un lloc* (verb. Ph.; Subjekt: una cosa)».

En principio, la lengua alemana presenta formas canónicas o citativas en nuestra opinión más estables o estandarizadas, también para las locuciones verbales. Ello tiene que ver con la sintaxis misma del alemán: los argumentos están mucho más integrados sintácticamente en la unidad fraseológica, y los adjetivos no muestran la variedad flexiva del español o del catalán. Así pues, una unidad como *jemandem die Leviten lesen* aparece en todas las fuentes consultadas con esta forma. Pero también en alemán se dan diferencias importantes en relación con la forma citativa de las locuciones verbales. En el *DWDS*, por ejemplo, se presenta la unidad «jmd. sagt, erzählt (jmdm.) ein paar Takte»;²⁹ en *Redensarten-index*, «jemandem ein paar (handfeste) Takte erzählen»;³⁰ también en *Redensarten-index* aparece la forma «ein paar Takte mit jemandem reden»;³¹ mientras

29. <<https://www.dwds.de/wb/ein%20paar%20Takte>>. [Consulta: 14 de abril de 2022.]

30. <https://www.redensartenindex.de/suche.php?suchbegriff=Takte&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou>. [Consulta: 14 de abril de 2022.]

31. <https://www.redensartenindex.de/suche.php?suchbegriff=Takte&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou>. [Consulta: 14 de abril de 2022.]

que el Duden recoge «mit jemandem ein paar Takte reden»³². Se trata en todos los casos de la misma unidad, pero las formas presentadas en los diccionarios difieren, sobre todo en relación con algunos componentes variables y en cuanto al hecho de presentar el verbo con forma finita o con el infinitivo. Al respecto hay que tener en cuenta que el infinitivo alemán no puede ir acompañado de un sujeto, cosa posible en español o en catalán, de modo que, si se quiere indicar el sujeto en la forma citativa, hay que presentar una forma verbal finita.

Tal como se puede observar en los lemas «**irse de la boca una persona**» y «**fer pega en un lloc** (verb. Ph.; Subjekt: una cosa)» del *DEALEE* y del *DiLCA* respectivamente, en el diccionario *DiLCA* indicamos los sujetos en el paréntesis de acotación separados del resto de la unidad, mientras que en el *DEALEE* están integrados en el lema. De acuerdo con el sistema del *DEALEE*, se dan formas del tipo «**salir bordada una cosa**» o «**estar buena una persona**», esto es, con los componentes *bordada* y *buena* en femenino por concordar con *persona* y *cosa* respectivamente. En el *DEALEE* nos pareció adecuado el sistema escogido por diversas razones; entre otras, porque los germanohablantes que aprenden el español, de acuerdo con nuestra experiencia docente, tienen grandes problemas para respetar las reglas de flexión de algunas palabras. En el *DiLCA*, en parte por ganas de experimentar y de desarrollar un sistema propio, en parte para simplificar y acortar los lemas y también por otros motivos, optamos por separar sintácticamente el complemento externo en función de sujeto del resto de la unidad.

El diccionario de Varela / Kubarth (1994) aplica sistemáticamente el método adoptado por el *DEALEE* (lemas verbales con formas adjetivales en femenino concordando con *persona* y/o *cosa*); en realidad, fue esa obra la que nos sirvió de inspiración en este punto concreto.³³ El *DIEC2* aplica a veces también dicho método: bajo *costerut -uda*, por ejemplo, aparece la forma «**fer-se costeruda una cosa**» con el componente *costeruda* en femenino por concordar con *cosa*.

En relación con las formas citativas del catalán, nos parece especialmente interesante comentar brevemente las formas de las locuciones verbales con dativos como complemento externo. Observemos el siguiente caso: en el *DIEC2*, leemos «**anar-se-li'n la mà a algú**»; en el *DiLCA*, «**anar-se-li'n la mà, a algú**»; Espinal (2006) presenta la forma «**anar-se-li'n la mà (a algú)**». El *DIEC2* presenta, como vemos, el pleonasma *li* y *algú*; por el contrario, Espinal y el *DiLCA* evitan dicho pleonasma: Espinal por medio de los paréntesis y el *DiLCA* mediante una coma.

32. <https://www.duden.de/rechtschreibung/Takt_Rhythmus_Metrum>. [Consulta: 14 de abril de 2022.]

33. He aquí tres lemas de Varela / Kubarth (1994): «**irse u. p. a escardar cebollinos**» (Varela / Kubarth 1994: 52), «**mandar u. p. a escardar cebollinos a alguién**» (Varela / Kubarth 1994: 52) y «**[estar/ser u. p.] más orgullosa que un ocho**» (Varela / Kubarth 1994: 109); en el último aparece el componente *orgullosa* en forma femenina por concordar con «una persona» («u. p.»).

4.1.3. *Los componentes externos*

Tal como se expuso más arriba (véase apartado 4.1.2), en la teoría fraseográfica se diferencia entre los componentes internos —aquellos que constituyen la locución propiamente dicha— y los externos —la acompañan sintáctica y semánticamente—. Esta diferenciación es especialmente relevante en relación con las locuciones verbales.

En principio, parece aconsejable elaborar un sistema que diferencie visualmente entre componentes internos y externos de una locución (Wotjak 1998: 313 y 319). Los diccionarios y demás repertorios fraseológicos ofrecen soluciones muy diversas al respecto. En nuestra opinión, a veces obran de forma poco clara y otras veces presentan información redundante.

Observemos el diccionario Espinal (2006): en lemas del tipo «**ésser una arracada** (algú)» o «**fer la bona** (a algú)», los componentes externos están doblemente marcados (sin negrita y entre paréntesis); por lo tanto, la información es redundante. Este sistema redundante también es aplicado por Seco *et al.* (2004) en unidades del tipo «**patinarle las neuronas** [a alguien]» (Seco *et al.* 2004, 686), aunque en Seco *et al.* (2004) esta información sobre los argumentos solo figura de manera esporádica. En cualquier caso, nosotros recomendamos desarrollar o aplicar soluciones tipográficas claras para transmitir información única.

Por otro lado, vemos que ni el *DIEC2* ni la página web *RodaMots* establecen diferencia tipográfica alguna entre componentes internos y externos: en ambos encontramos la forma lexicográfica «**anar-li a algú la processó per dins**» (en el *DIEC2* con cursiva y en *RodaMots* sin). Del mismo modo, el diccionario de Varela / Kubarth (1994) tampoco aplica ese tipo de diferenciación (véase nota 34 a pie de página).

Al menos en lenguas como el español o el catalán, pensamos que, al trabajar con un diccionario, se agradece la diferenciación tipográfica entre componentes internos de una locución y los externos —en caso de haberlos—, sobre todo si la obra es bilingüe y va dirigida a usuarios que tienen una lengua materna que no es la de partida. No obstante, lo que es válido o útil en una lengua, no lo es en otras necesariamente. En alemán, los diccionarios no suelen ofrecer diferenciación alguna entre componentes internos y externos en las locuciones verbales, y lo cierto es que dicha diferenciación tampoco nos parece óptima desde el punto de vista visual; ello se debe a razones sintácticas, ya que, en alemán, los objetos —que suelen ser los componentes externos— están más integrados en la unidad fraseológica que en español o en catalán. Observemos a este respecto las formas «**etw. gegen jmdn. in der Hand haben**» del diccionario *DWDS* y «**jemandem nach dem Leben trachten**» del diccionario Duden (2007).³⁴

Otro aspecto importante en relación con los componentes externos de las locuciones verbales y por lo que respecta al español y al catalán son los conceptos que se utilizan para el sujeto por un lado y para los objetos por otro lado. Por ejemplo, se puede escoger siempre la palabra *persona* para el sujeto y la palabra *alguien* para el objeto. Algunas

34. En Schemann *et al.* (2013) sí se diferencia tipográficamente entre componentes internos y externos de las locuciones verbales; véase, por ejemplo, la forma «**einen Dreck von etw. verstehen**» (Schemann *et al.* 2013: 159), ya presentada en el apartado 2.2.

unidades fraseológicas verbales muestran una cierta complejidad sintáctica y para el usuario queda más claro el uso si los lemas muestran sistematicidad al respecto, sobre todo tratándose de una obra bilingüe lengua extranjera-lengua materna. Algunos diccionarios no siguen ningún sistema en relación con los componentes externos de las locuciones verbales. En español, dicha falta de sistematicidad en la repartición de palabras comodín para los sujetos y objetos llama la atención de modo especial en el diccionario Moliner, donde encontramos formas del tipo «TENER alguien BUENAS ESPALDAS» y otras del tipo «TENER una persona LAS ESPALDAS CUBIERTAS [o GUARDADAS]» en una misma página (DUE 1998: I, 1195). Tampoco en el DFDEA hay sistematicidad absoluta en relación con el uso de *persona* frente a *alguien* y de *cosa* frente a *algo* en los componentes externos de las locuciones verbales; de este modo, la unidad «**dar un revolcón**» es presentada con «[a alguien]» en la primera acepción pero con «[a una pers.]» en la segunda; la misma arbitrariedad se detecta en la adjudicación de entes para los sujetos; aparte de esto, no queda claro por qué en algunas locuciones se ofrece esta información, mientras que en otras no. Otras obras, tales como el DLE y Penadés (2002), no establecen diferenciación alguna: en Penadés Martínez (2002) se utilizan *alguien* y *algo* tanto para los sujetos como para los objetos («**parecerse en el blanco de los ojos v. (s) infor.** [alguien, a alguien]», Penadés Martínez 2002: 123), solución que puede ser buena para un diccionario monolingüe, pero acaso poco clara para uno bilingüe, sobre todo si es de descodificación.

4.2. EL *DEFINIENS*

El término *definiens* se utiliza, en principio, en la lexicografía monolingüe para designar el segmento en la microestructura de una entrada donde se explica el significado de la palabra o de la locución que encabeza la misma. Nosotros pensamos que este término también es válido y útil para la fraseografía bilingüe. En los diccionarios fraseológicos bilingües DEALEE y DiLCA hemos desarrollado diversas estrategias para los *definiens*, si bien las posibilidades básicas son: paráfrasis explicativas en la lengua terminal, equivalencias y mezcla de ambas posibilidades.

Dado que el significado de una unidad fraseológica idiomática no se desprende necesariamente del significado de sus componentes, no siempre es sencillo determinar qué significan las locuciones, las cuales muestran con frecuencia un vago semantismo, siendo especialmente sensibles al contexto; por otro lado, la formulación del *definiens* exige un cierto grado de abstracción, ya que no está inmerso en un contexto concreto de uso. Por estas razones, formular el *definiens* representa a menudo un verdadero reto para el fraseógrafo.

En el diccionario alemán-español de Schemann *et al.* (2013), no se presenta un *definiens* propiamente dicho, cosa que, a nuestro entender, puede dar lugar a malentendidos. Esto es, las entradas en Schemann *et al.* (2013) están estructuradas de modo que en cada una de ellas se ofrece una posible equivalencia contextualizada de la locución en cuestión, pero no un *definiens* abstracto. Veamos, por ejemplo, la entrada correspondiente a la unidad *sage und schreibe* de Schemann *et al.* (2013: 797):

sage und schreibe etw. tun *path* : tal como te lo digo; sin exagerar

Wenn du alles zusammennimmst, dann verdient der Blecher *sage und schreibe* 25 bis 30.000.- Euro im Monat. — Nun übertreib' mal nicht! — Wenn ich dir das *sage*!³⁵

Estas propuestas en español pueden considerarse equivalencias a *sage und schreibe* solo en el contexto del ejemplo en concreto, pero no en cualquier otro contexto: se trata de equivalencias que realmente dan cuenta del valor ponderativo de la unidad alemana, pero que están muy vinculadas al desarrollo de un diálogo, mientras que *sage und schreibe* no necesita aparecer dentro del marco de una conversación. Pensamos que habría sido más acertado proponer la unidad *nada más ni nada menos que* (y variantes) como posible equivalencia, locución coloquial que, al igual que *sage und schreibe*, se utiliza a menudo ante una cantidad para indicar lo desorbitado de la misma; también *la/una friolera de* habría supuesto una equivalencia coloquial adecuada.³⁶

4.3. LAS CATEGORÍAS SINTÁCTICAS

Las unidades fraseológicas son sintagmas y, como tales, pueden ser clasificadas según su categoría sintáctica. Son numerosos los diccionarios que dan información al respecto.³⁷ No obstante, hay que tener en cuenta que hay dos perspectivas a la hora de determinar la categoría sintáctica de una locución, la formalista y la funcionalista, y que ambos puntos de vista no siempre coinciden.

El formalismo analiza la estructura interna de las locuciones y determina la categoría según el componente que hace de núcleo. El diccionario Espinal (2006), por ejemplo, ofrece las categorías sintácticas de las locuciones de acuerdo con esta perspectiva.

Por el contrario, el funcionalismo analiza qué función tiene el sintagma que constituye la locución dentro de una unidad textual más grande, esto es, analiza con qué clase de palabra conmuta. Es la perspectiva adoptada por el *DNV*, entre otros muchos diccionarios.

En relación con numerosas locuciones, ambas teorías llegan a las mismas conclusiones; por lo tanto, es posible que más de un usuario de diccionarios fraseológicos ni siquiera haya notado esa diferencia de perspectiva. Una unidad como *pagar los platos rotos* es verbal tanto desde el punto de vista de su estructura interna (el verbo *pagar* es el

35. Independientemente de lo que vamos a señalar en este apartado sobre esta entrada de Schemann *et al.* (2013: 797), consideramos que la información «*etw. tun*» (*etwas tun* = hacer algo) no informa sobre la verdadera combinatoria sintáctica de la unidad alemana; *sage und schreibe* es una unidad con una función adverbial y pertenecería al grupo de adverbios que acompañan a adjetivos numerales; «*etw. tun*», no es, así pues, el contexto sintáctico fraseográfico adecuado (diversos autores hablan del *contorno* a ese respecto, véase Olímpio 2007: 90 entre otros, si bien también este término es problemático, ya que su definición varía según el enfoque, véase Porto-Dapena 2014: 191-233).

36. Véase en el apartado 2.2.2 nuestra entrada para la unidad *sage und schreibe*, diseñada dentro del marco del proyecto *DAEL*.

37. No ofrecen información sobre las categorías sintácticas ni Varela / Kubarth (1994) ni Drosdowski / Scholze-Stubenrecht (1998), entre otros.

núcleo de dicho sintagma) como desde el punto de vista de su conmutabilidad, ya que conmuta con otro sintagma verbal, como por ejemplo «sufrir injustamente las consecuencias de una acción». Pero en relación con otras locuciones se suelen dar grandes diferencias; de este modo, la unidad *a no mucho tardar* sería preposicional si analizamos la estructura sintagmática (visión formalista) pero adverbial si analizamos qué función tiene dicho sintagma dentro de la oración u otra unidad textual más grande (visión funcionalista).

Una y otra perspectiva tiene sus ventajas e inconvenientes a la hora de analizar la categoría sintáctica de las locuciones, tema en que no vamos a profundizar más aquí. Pero, a nuestro entender, las ventajas fraseográficas de la perspectiva funcionalista son claras, ya que la categoría gramatical funcionalista de las locuciones es el punto de enlace entre el *definiendum* o lema y el *definiens*.³⁸

4.4. LA EJEMPLIFICACIÓN

La ejemplificación es un aspecto central en la fraseografía, ante todo porque las unidades fraseológicas idiomáticas muestran con frecuencia un vago semantismo, siendo especialmente sensibles al contexto, tal como se indicó más arriba (véase apartado 4.2).

A nuestro entender, hay básicamente tres tipos de ejemplos fraseográficos en lo que atañe a su procedencia:³⁹ a) ejemplos cien por cien auténticos o documentadores; b) ejemplos de base auténtica, esto es, inspirados en textos auténticos; c) ejemplos inventados.

En los proyectos *DEALEE*, *DiLCA* y *DAEL* ofrecemos mayoritariamente ejemplos de base auténtica: en el *DEALEE* y en el *DAEL* casi únicamente, en el *DiLCA* en menor grado, dado que no siempre ha sido posible encontrar material auténtico disponible en la red. De base auténtica significa que dichos ejemplos se inspiran en textos auténticos, pero que, por regla general, están modificados (acortados, corregidos, adaptados a los fines didácticos del diccionario, etc.). Con estas modificaciones se evitan también problemas con los derechos de autor, un tema cada vez más complejo en la Europa actual. Los ejemplos de base auténtica tienen, entre otras muchas características, la gran ventaja de que transmiten cultura y conocimientos y se alejan de la banalidad de la gran mayoría de los ejemplos lexicográficos.

A su vez, un texto auténtico lo definimos como aquel que procede de un emisor que no usó la locución en cuestión con la intención de demostrar su significado. Entre los textos auténticos cuentan, entre otros, textos científicos, literarios, periodísticos, administrativos, jurídicos, así como monografías especializadas, ensayos, foros, blogs, publi-

38. El tema de las categorías sintácticas de las unidades fraseológicas desde una perspectiva funcionalista es tratado, entre otros autores, en Corpas (1996), obra clásica por antonomasia sobre fraseología y fraseografía del español; a ese respecto, queremos citar igualmente el estudio de Torrent *et al.* (2013), en el que se comentan aspectos a nuestro entender problemáticos de las propuestas que se encuentran en Corpas (1996).

39. Véanse en Lettner (2019) criterios para la determinación de una tipología de los ejemplos tanto para los diccionarios monolingües como para los bilingües; uno de dichos criterios es la procedencia.

cidad, páginas web de diversa índole y un largo etcétera. No pueden considerarse auténticos los ejemplos que ofrecen otros diccionarios y gramáticas, a menos que se basen en material auténtico.

En cualquier caso, en relación con la ejemplificación fraseográfica podemos formular el siguiente principio: siendo las locuciones plurilexemas cuyo significado no se desprende de sus componentes, no nos parece aceptable el método de formular un *definiens* apriorístico, no basado en un análisis pragmático de textos auténticos, y luego inventar un ejemplo a fin de apuntalar dicha definición.

Por lo demás, y de acuerdo con los estudiosos del tema (véanse, entre otros, Robles 2011 y Lettner 2019 sobre el ejemplo lexicográfico, así como Olímpio 2007: 253-272, Torrent-Lenzen 2010a, Lettner 2019: 310-311 y Torrent / Uría *et al.* 2020, *x* sobre el ejemplo fraseográfico), un buen ejemplo fraseográfico debe cumplir ciertas condiciones, como son ofrecer el contexto necesario y ser definitorio⁴⁰ —o explicativo— en la medida en que sea posible. En nuestra opinión, un buen ejemplo fraseográfico debe mostrar, igualmente, una autenticidad estilística, temática, pragmática, situacional y, dado el caso, emotiva. La autenticidad temática, pragmática, situacional y emotiva de los ejemplos fraseográficos es un aspecto de suma importancia que hasta el día de hoy se ha negligido bastante.

4.5. UNAS PALABRAS SOBRE LA TRADUCCIÓN DE LOS EJEMPLOS FRASEOGRÁFICOS

El tema de las equivalencias fraseológicas es amplio y complejo. Aquí solo vamos a presentar un resumen de nuestras ideas,⁴¹ las cuales se basan en la experiencia adquirida en los proyectos *DEALEE* y *DiLCA* y por supuesto también en el desempeño de nuestra actividad docente.

Dado que la tendencia a orientarse según la imagen y a utilizar falsos amigos es muy acusada,⁴² insistiremos de entrada en que también en el ámbito de la fraseología se debe traducir ante todo en el plano del significado, no del significante. Esto es, el primer paso que hay que dar cuando se quiere traducir una locución es analizar qué quiere decir esta; cuando está claro este aspecto, entonces se puede dar el siguiente paso, que es buscar una equivalencia, la cual puede ser fraseológica o no serlo.

Aparte de esta regla de oro, está claro que, cuando se traducen unidades fraseológicas, hay que mantener en lo posible el lenguaje de imágenes en el texto de llegada, por tener dichas imágenes una expresividad, intensidad y viveza que difícilmente se consi-

40. Un ejemplo es definitorio o explicativo cuando ofrece el contexto suficiente para que quede claro el significado de la locución en cuestión. La mayoría de los diccionarios están llenos de ejemplos no definitorios. Léase, en Espinal (2006), el ejemplo para la unidad mallorquina *de pinyol vermell*: «**de pinyol vermell** *SP*, dit per a referir-se a alguna cosa molt complicada. *Tenc un panorama de pinyol vermell* [Mall.]».

41. Véanse, al respecto, Torrent / Uría *et al.* 2020, *xii-xiii* y el prólogo de Torrent / Cots / Edelman *et al.* (en preparación).

42. Opinamos que un buen diccionario bilingüe de fraseología debería informar sobre los falsos amigos más frecuentes.

que sin ellas. Si hay coincidencias de contenido e imagen entre una lengua y otra, mejor que mejor. Pero ello no debe inducirnos a un error: en principio —siempre hay excepciones para todo—, lo más importante es reproducir el significado expresado en el texto original.⁴³

Una técnica muy importante para la traducción es la compensación (Hurtado 2022: 634). Dicha técnica consiste en introducir en un momento del texto elementos o efectos estilísticos que no han podido traducirse en otro lugar. En el campo de la traducción de unidades fraseológicas, la compensación implicaría que si para una locución vulgar en español o catalán existe una equivalencia fraseológica en alemán que no es vulgar y ni siquiera coloquial, acaso sea posible compensar la falta de vulgaridad en la traducción introduciendo una expresión vulgar —o, al menos, coloquial— en otro lugar del texto. Esta técnica, tan útil en la traducción, no siempre se puede aplicar en un ejemplo fraseográfico, corto ya de por sí.

La traducción de las numerosísimas locuciones vulgares del español o del catalán al alemán se hace difícil a menudo, ya que el alemán no cuenta con tanta riqueza expresiva en este campo, aparte de que en la sociedad alemana las expresiones vulgares son valoradas de manera muy distinta —de forma mucho más negativa— que en las culturas románicas. En la siguiente entrada del *DiLCA*, por ejemplo, no ha sido posible traducir la vulgaridad, si bien se ha intentado compensar un poco este hecho con la expresión coloquial *hereinplatzen* (= entrar/llegar de sorpresa y sin previo aviso):

agafar *algú* **cagant** (verb. Ph.; Subjekt: *una persona*; derb): jmdn. unvorbereitet treffen // (je nach Kontext) jmdn. bei einer Tat erwischen. Bsp.: *Si no ens espavilem a preparar-ho tot, els convidats ens agafaran cagant*. Wenn wir uns nicht beeilen, werden die Gäste miten in den Vorbereitungen hereinplatzen.

Aparte de lo dicho hasta aquí, hay que tener en cuenta la función intensificadora de numerosas locuciones, también a la hora de traducir; Mellado / Iglesias (2022) escriben, entre otras cosas, sobre la importancia de traducir dicho carácter intensificador. Por lo demás, es obvio que al traducir un texto que contiene unidades fraseológicas hay que considerar el registro, el tipo de texto, la cohesión, la posible información implícita, etc., aspectos que desempeñan un papel en casi todos los ámbitos de la traducción. Finalmente, queremos recalcar la utilidad y la importancia de trabajar con corpus en la búsqueda

43. He aquí un ejemplo de error de traducción en el ámbito de la fraseología cometido hace ya unos años por una estudiante de la Universidad de Ciencias Aplicadas de Colonia (entonces llamada FH Köln). En el trabajo de licenciatura, dicha estudiante tradujo la unidad española *en todas partes cuecen habas* por la unidad alemana *es wird überall mit Wasser gekocht*: la forma canónica es, en principio, *auch nur mit Wasser kochen* (<<https://www.redensarten-index.de>>; [Consulta: 5 de abril de 2022.]), pero se utiliza a menudo en combinación con el adverbio *überall* (= *en todas partes*), tal como se puede comprobar en la misma página web de Redensarten Index. La estudiante explicó haber buscado una unidad en alemán que contuviera la idea de *überall* (= *en todas partes*) y de *kochen* (= *cocer*); está claro que se orientó por la imagen y que no tuvo en cuenta el contenido. La equivalencia propuesta por ella es falsa, ya que la unidad española significa que en todas partes hay problemas, mientras que la alemana significa que nadie puede hacer magia ni brujería y que no hay soluciones milagrosas.

de equivalencias fraseológicas, aspecto que también destacan, entre muchos otros autores, Dobrovól'skij (2014), Gizatova Guzel (2018), Mellado (2020), Mellado (2022) y Mellado / Iglesias (2022). Gizatova Guzel (2018) destaca la utilidad del uso de corpus en la elaboración de diccionarios fraseológicos bilingües; su uso tiene muchas ventajas para el fraseógrafo, escribe la autora (2018, 362), porque los datos empíricos muestran la problemática de las sinonimias, muchas de las cuales no lo son en el contexto concreto que representa un texto auténtico.

En el año 1998, Zybatow publicaba un artículo criticando, con razón, las pseudoequivalencias que presentaban los diccionarios. Según Zybatow (1998: 154), ese era el método que seguían los lexicógrafos normalmente —a saber, el de orientarse según la imagen—:

Man sucht traditionell 1:1 Entsprechungen der Idiome, indem ein Kernwort aus dem Idiom als Stichwort ausgewählt und dafür ein Übersetzungsäquivalent angeboten wird. Daß die lexicographische Praxis dabei sehr unvollständig ist, weiß jeder, der schon einmal einen Phraseologismus nachgeschlagen hat.

Desde entonces ha llovido mucho y en la traducción de fraseología se ha avanzado considerablemente. Por suerte, este déficit subrayado por Zybatow (1998: 154) ha quedado en gran parte superado.

Queremos recomendar, por último, algunas publicaciones más sobre el tema de la traducción de unidades fraseológicas en las lenguas que tratamos aquí. Los estudios más destacados sobre la traducción español-alemán y viceversa son, en la actualidad, los de Mellado (2015), publicación que ha sido muy citada, así como Mellado (2016a), Mellado / Steyer (2018) y Mansilla (2019 a y b): todas estas publicaciones pioneras del grupo FRASESPAL adoptan la perspectiva cognitivista y de la gramática de construcciones. En relación con el par de lenguas catalán-alemán mencionemos el importante estudio de van Lawick (2006), también desde una perspectiva cognitivista y pragmática, reseñado por la autora de este artículo (Torrent-Lenzen 2008). En Torrent (2012) se hace una revisión crítica de los conceptos relativos a la equivalencia traductora en el campo de la fraseología desde el punto de vista de la pragmática y la lingüística de texto.

5. A MODO DE COLOFÓN

En el presente artículo hemos tratado algunas cuestiones relacionadas con la fraseografía bilingüe. Entre otras cosas, hemos otorgado especial importancia al hecho de dar una orientación básica o función clara a los diccionarios, de trabajar con textos auténticos para la elaboración de los ejemplos, de saber aplicar soluciones tipográficas para transmitir información única y de no renunciar a un *definiens* ni a la traducción completa de los ejemplos.

Hay muchos otros temas relacionados con la fraseografía bilingüe que, no solo por razones de espacio, han tenido que quedar en el tintero: la marcación de las unidades —la

apreciación de lo que pertenece a un registro determinado varía de una cultura a otra—, el tratamiento de las unidades poco frecuentes, el uso de corpus y un largo etcétera.

Esperamos haber proporcionado al lector algunas ideas provechosas para comprender y apreciar mejor los diccionarios bilingües de fraseología, así como haber aportado nuestro granito de arena tanto a la metalexicografía como a la metafraseografía.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- BAJO PÉREZ, Elena (2000): *Los diccionarios. Introducción a la lexicografía española*. Gijón: TREA.
- BALZER, Berit / MORENO, Consuelo / PIÑEL, Rosa / RADERS, Margit / SCHILLING, María Luisa (2010): *Kein Blatt vor den Mund nehmen – no tener pelos en la lengua. Phraseologisches Wörterbuch Deutsch-Spanisch*. Múnich: Hueber.
- BERGENHOLTZ, Henning / TARP, Sven (2003): «Two opposing theories: On H. E. Wiegand's recent discovery of lexicographic functions», *Hermes* 31, pp. 171-196.
- BESSLER, Jutta / ERKELENZ, Michael / MARÍN, María T. / TORRENT-LENZEN, Aina / URÍA FERNÁNDEZ, Lucía (2009): «Presentación del proyecto Diccionario español-alemán de locuciones del español de España de Colonia/Hamburgo», <http://opus.bibl.fh-koeln.de/volltexte/2009/199/pdf/Proyecto_diccionario_locuciones.pdf>.
- BUJÁN, Patricia (2010): «Onomasiologisch angeordnete Idiomlexika und ihr Nutzwert für die Translatologie: das Forschungsprojekt FRASESPAL zur deutsch-spanischen Phraseologie», DYKSTRA, Anne / SCHOONHEIM, Tanneke (eds.): *Proceedings of the XIV Euralex International Congress*. Ljouwert: Fryske Akademy, Afûk, pp. 1171-1182.
- CARTAGENA, Nelson / GAUGER, Hans M. (1898): *Vergleichende Grammatiken Spanisch-Deutsch*, 2 vols., Mannheim: Bibliographisches Institut.
- CORPAS PASTOR, Gloria (1996): *Manual de Fraseología española*. Madrid: Gredos.
- DAEL = TORRENT I ALAMANY-LENZEN, Aina / URÍA FERNÁNDEZ, Lucía *et al.* (en fase de planificación): *Deutsch-spanisches Wörterbuch der Phraseme und metaphorischen Komposita*.
- DEALEE⁴⁴ = TORRENT I ALAMANY-LENZEN, Aina / URÍA FERNÁNDEZ, Lucía *et al.*⁴⁵ (2020): *Spanisch-deutsches Wörterbuch der Redewendungen*. Hamburgo: Buske.

44. Acrónimo formado por las iniciales del título de trabajo *Diccionario español-alemán de locuciones del español de España*.

45. Lista completa de coautoras y coautores: Dra. Aina Torrent i Alamany-Lenzen y Lucía Uría Fernández (directoras), Dra. Ulrike Becker, Jutta Beßler, Anja de Werth, Christoph Döhnert, Petra Eberwein, Dr. Gerhard Edelmann, Michael Erkelenz, Isabel Escamilla Sáez, Sergio González Álvarez, Christian Heise, Elisabeth Henk, Silvia Ivanuscha-Gómez, Daniela Lenzen, Mario Mainz, María-Teresa Marín Martínez, María José Nägler, Marianne Schmidt, Sara Vicent Traver.

- DFDEA = SECO, Manuel / ANDRÉS, Olimpia / RAMOS, Gabino (2004): *Diccionario fraseológico documentado del español actual. Locuciones y modismos españoles*. Madrid: Aguilar.
- DIEC2 = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: *Diccionari de la llengua catalana*. En línea: <<https://dlc.iec.cat>>.
- DiLCA⁴⁶ = TORRENT I ALAMANY-LENZEN, Aina / CÀNOVAS COTS, David / EDELMANN, Gerhard *et al.*⁴⁷ (en preparación): *Phraseologisches Wörterbuch Katalanisch-Deutsch*. Hamburgo: Buske.
- DiLEA = PENADÉS, Inmaculada (2019): *Diccionario de locuciones idiomáticas del español actual*. En línea: <www.dilea.es>.
- DLE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la Lengua Española* (2014²³). Madrid: Espasa Calpe. En línea: <<https://dle.rae.es>>.
- DNV = ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA: *Diccionari normatiu valencià*. En línea: <<https://www.avl.gva.es/lexicval>>.
- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij (2014): «The use of corpora in bilingual lexicography», ABEL, Andrea / VETTORI, Chiara / RALLI, Natascia (eds.): *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: the User in Focus*. Bolzana / Bozen: EURAC Research, pp. 867-884.
- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij (2023): «Zum Wesen der Idiomatizität in der Phraseologie», *Verbum* 45(1), pp. 49-75.
- DORNSEIFF, Franz (⁷2020 [¹1970]): *Der deutsche Wortschatz: Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlín / Boston: De Gruyter.
- DROSDOWSKI, Günther / SCHOLZE-STUBENRECHT, Werner (1998): *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Idiomatisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Mannheim *et al.*: Dudenverlag.
- DTCE = *Diccionario de términos clave de ELE*. En línea: <https://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/diccio_ele/diccionario>.
- Duden – *Das große Buch der Zitate und Redewendungen* (2007), Mannheim [CD].

46. Acrónimo formado por las iniciales del título de trabajo *Diccionari de locucions català-alemany*.

47. Lista completa de coautoras y coautores en el momento de redactar este artículo: Dra. Aina Torrent i Alamy-Lenzen (directora principal), David Cànovas Cots (codirector), Dr. Gerhard Edelmann (codirector); Miquel Adrover, Cosme Aguiló, Antoni Alamy Soler, Dr. Vicent Àlvarez Vives, Dr. Jordi M. Antolí Martínez, Dra. Elisabeth Aßmann, Dr. Jordi Auseller Roquet, Dr. Gabriel Bibiloni, Dr. Francisco Blanco Lucena, Michel Bourret Guasteví, Dra. Jenny Brumme, Dra. Monja Burkard, Montserrat Carulla Gratacòs, Dr. Francesc Codina Valls, Eva Coma Miralles, Magdalena Coma i Marquès, Dra. Maria Conca Martínez, Maria Ferré Petit, Dra. Montserrat Franquesa Gòdia †, Ulrich Gierth, Constanze Grätsche, Dra. Maribel Guardiola, Dr. Josep Roderic Guzmán Pitarch, Inge Heick, Dr. Gabriel Janer Manila, Johanna Juszak, Dr. Markus Kähler, Jakob Kleffmann, Martina Kreutz, Dra. Heike van Lawick, Joan López Casasnovas †, Isidor Marí Mayans, Dr. Joaquim Martí Mestre, Elisabet Martínez Díaz, Carme Messeguer, Eva Möckel, Hèctor Moret Coso, Daniela Oertel, Víctor Pàmies i Riudor, Joan Peytaví, Dr. Artur Quintana i Font, Eugeni S. Reig, Dr. Matthias Ulrich Raab, Francesc Riudavets Cavaller, Macià Riutort Riutort, Maria Rodríguez Calafat, Dra. Elena Sánchez, Laura Schiele, Marianne Schmidt, Dra. Sophia Simon, Ansgar Ungeheuer, Idali Vera Grau.

- DUE = MOLINER, María (1998² [1966-1967¹]): *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos. (DUE).
- DWDS – *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, <<https://www.dwds.de>>.
- ENGEL, Ulrich et al. (1993): *Kontrastive Grammatik Deutsch-Rumänisch*. Heidelberg: Groos, Julius.
- ESTEVE, Francesc / FERRER, Josep / MARQUET, Lluís / MOLL, Juli (2003): *Diccionaris, normativa i llengua estàndard. Del Fabra al diccionari de l'Institut*. Palma: Documenta Balear.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, Justo: *Phraseologisches Wörterbuch Deutsch-Spanisch/Diccionario de fraseología español-alemán* [en línea], <http://hispanoteca.eu> (= Hispanoteca).
- GARCÍA YEBRA, Valentín (1997): *Teoría y práctica de la traducción*. Madrid: Gredos.
- GIZATOVA GUZEL (2018): «A Corpus-Based Approach to Lexicography: A New English-Russian Phraseological Dictionary», *International Journal of English Linguistics*, vol. 8, nr. 3, Canadian Center of Science and Education, pp. 357-363.
- GOUWS, Rufus H. (2005): «Meilensteine auf dem historischen Weg der Metalexikographie», *Lexicographica* 21, pp. 158-178.
- HAENSCH, Günther / OMEÑACA, Carlos (2004): *Los diccionarios del español en el siglo XXI*. Universidad de Salamanca.
- HAUSMANN, Franz Josef (1989): «Kleine Weltgeschichte der Metalexikographie», WIEGAND, H. E. (ed.): *Wörterbücher in der Diskussion. Vorträge aus dem Heidelberger Lexikographischen Kolloquium*, Tübingen: De Gruyter, pp. 75-109.
- HUETE-GARCÍA, Ángel (2003): *Introducción a la Teoría de las Funciones Lexicográficas*. Madrid: Arco/Libros.
- HURTADO ALBIR, Amparo (¹³2022 [¹2001]): *Traducción y Traductología: Introducción a la traductología*. Madrid: Cátedra.
- KUBARTH, Hugo (2014): «Reseña de Schemann, Hans; Mellado, Carmen; Buján, Patricia; Iglesias, Nely; Larreta, Juan Pablo; Mansilla, Ana. 2013. *Idiomatik Deutsch-Spanisch* [Diccionario idiomático alemán-español]. Hamburgo: Buske», Infoling 1.28, <http://infoling.org/informacion/Review198.html>.
- VAN LAWICK, Heike (2006): *Metàfora, fraseologia i traducció. Aplicació als somatismes en una obra de Bertolt Brecht*. Aquisgrán / Aachen: Schaker.
- LETTNER, Khrystyna (2019): *Zur Theorie des lexikographischen Beispiels: Die Beispielangaben in der ein- und zweisprachigen pädagogischen Lexikographie des Deutschen*, *Lexicographica*. Series Maior, Band 158: <<https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110630268/html>>.
- MANSILLA, Ana (2019a): «Eine korpusbasierte Fallstudie im Sprachvergleich: Die usuell Wortverbindung *de repente* und ihre Entsprechungen im Deutschen», DURCO, Peter / TABACEKOVA, Jana (eds.): *Präposition-Nomen-Verbindungen. Korpusstudien zu Gebrauch und Musterhaftigkeit phraseologischer Minimaleinheiten*. Berlín: Logos Verlag, pp. 107-125.
- MANSILLA, Ana (2019b): «Schematisierung im Deutschen und im Spanischen: Das idiomatische Satzmuster [Du kannst mich + INF] aus konstruktionsgrammatischer

- Sicht”, DOVAL, Irene / LISTE LAMAS, Elsa (eds.): *Germanistik im Umbruch – Linguistik, Übersetzung und DaF*. Berlín: Frank und Timme, pp. 105-115.
- MELLADO, Carmen (2004): *Fraseologismos somáticos del alemán. Un estudio léxico-semántico*. Peter Lang.
- MELLADO, Carmen (2015): «Parámetros específicos de equivalencia en las unidades fraseológicas (con ejemplos del español y el alemán)», *Revista de Filología de la Universidad de La Laguna* 33; pp. 153-174: <<https://riull.ull.es/xmlui/handle/915/4591>>.
- MELLADO, Carmen (2016a): «La equivalencia textual español-alemán en corpus paralelos a través de la fraseología de la película *Todo sobre mi madre* de P. Almodóvar», NAVARRO, Carmen / DAL MASO, Elena (eds.): *Gutta cavat lapidem. Indagini fraseologiche e paremiologiche*. Mantova: Universitas Studiorum, pp. 69-85.
- MELLADO, Carmen (2016b): «Qué es la idiomaticidad?», SILVA, Suzete (ed.): *Fraseologia & Cía: entabulando diálogos reflexivos*, vol. 2. Campinas: Pontes Editores, pp. 229-256.
- MELLADO, Carmen / STEYER, Kathrin (2018): «Auf der Suche nach Äquivalenz. Lexikalisch geprägte Muster kontrastiv Deutsch-Spanisch», STEYER, Kathrin (ed.): *Sprachliche Verfestigung. Chunks, Muster, Phrasem-Konstruktionen*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, pp. 265-284.
- MELLADO, Carmen (2020): «Äquivalenz der deutschen metaphorischen Resultativkonstruktionen im Spanischen: eine korpusbasierte Studie anhand von Parallelkorpora», GONDEK, Anna / JURASZ, Alina / STANIEWSKI, Przemysław / SZCZĘK, Joanna (eds.): *Phraseologie und Parömiologie im Kontakt und Kontrast. Beiträge der 2. Internationalen Tagung zur Phraseologie und Parömiologie in Wrocław/Polen, 23.-25. Mai 2019*. Bd. I. (= *Studia Phraseologica et Paroemiologica*, Bd. 3), Hamburgo: Verlag Dr. Kovač, pp. 421-436.
- MELLADO, Carmen (2022): «Construcciones semiesquemáticas de valor intensificador desde los corpus paralelos: el caso de [von wegen X] y sus construcciones equivalentes en español», CUARTERO OTAL, Juan / GUTIÉRREZ PÉREZ, Regina / LARRETA ZULATEGUI, Juan Pablo / MARTÍNEZ VÁZQUEZ, Montserrat (eds.): *La interfaz léxico-gramática. Contrastes entre el español y las lenguas germánicas*. Berlín: Peter Lang, pp. 167-186.
- MELLADO, Carmen / IGLESIAS, Nely M. (2022): «Traducir y descubrir construcciones», HOLL, Iris / DE LA FUENTE MARINA, Beatriz (eds.): *La traducción y sus meandros: diversas aproximaciones en el par de lenguas alemán-español*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, colección Aquilafuente, pp. 361-378.
- OLÍMPIO DE OLIVEIRA SILVA, Maria Eugênia (2007): *Fraseografía teórica y práctica*, Fráncfort del Meno et al.: Peter Lang.
- PENADÉS, Inmaculada (2002): *Diccionario de locuciones verbales para la enseñanza del español*. Madrid: Arco Libros.
- PENADÉS, Inmaculada (2005): *Diccionario de locuciones adverbiales para la enseñanza del español*. Madrid: Arco Libros.
- PENADÉS, Inmaculada (2008): *Diccionario de locuciones nominales, adjetivas y pronominales para la enseñanza del español*. Madrid: Arco Libros.
- PONS, *Online Wörterbuch*, <<https://de.pons.com/%C3%BCbersetzung>>.
- PORTO DAPENA, José Á. (2002): *Manual de técnica lexicográfica*. Madrid: Arco Libros.
- PORTO DAPENA, José Á. (2014): *La definición lexicográfica*. Madrid: Arco Libros.

- PRECHTL, Peter / BURKARD, Franz-Peter ([1996¹, ed. Metzler] 2008³): *Metzler Lexikon Philosophie*. Springer Verlag.
- RASPALL, Joana / MARTÍ, Joan ([1989¹] 1997²): *Diccionari de locucions i de frases fetes*. Barcelona: Edicions 62.
- Redensarten-index*, <<https://www.redensarten-index.de/suche.php>>.
- ROBLES, Ferran (2011): «¿Qué es un buen ejemplo? La ejemplificación en la teoría lexicográfica alemana», *Revista de Filología Alemana*, 19, pp. 247-261.
- RodaMots. Cada dia un mot*, <<https://rodamots.cat>>.
- RODRÍGUEZ VIDA, Susana (1997): *Diccionari temàtic de modismes*. Barcelona: Ed. 62.
- RODRÍGUEZ VIDA, Susana (2011): *Diccionario temático de frases hechas*. Barcelona: Editorial Octaedro.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, Paloma (2013): «La lematización de las unidades fraseológicas en diccionarios generales semasiológicos y onomasiológicos», MELLADO, Carmen (coord.) / BUJÁN, Patricia / IGLESIAS, Nely M. / LOSADA, M. Carmen / MANSILLA, Ana (eds.): *La fraseología del alemán y el español: lexicografía y traducción*, Linguistische Studien. München: Peniope, vol. 11, 129-143: <https://www.academia.edu/29192974/La_lematizaci%C3%B3n_de_las_unidades_fraseol%C3%B3gicas_en_diccionario_generales_semasiol%C3%B3gicos_y_onomasiol%C3%B3gicos>.
- ŠČERBA, Lev V. (1940): «Towards a General Theory of Lexicography», *International Journal of Lexicography* 8(4), 1995, pp. 315-350.
- SCHEMANN, Hans (²2012 [¹1989]): *Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten. Unter Mitarb. von Renate Birkenhauer*. Berlin [u.a.]: De Gruyter.
- SCHEMANN, Hans / BUJÁN, Patricia / IGLESIAS, Nely / LARRETA, Juan P. / MANSILLA, Ana / MELLADO, Carmen (2013): *Idiomatik Deutsch-Spanisch*. Hamburgo: Buske.
- SLABÝ, Rudolf J. / GROSSMANN, Rudolf et al. (en línea): *Diccionario de las Lenguas Española y Alemana/Wörterbuch der spanischen und deutschen Sprache*, <<http://www.unilexids.de/pages/login.aspx?user=THK%C3%B6ln&password=DF2Md8Hr53SWB7>>.
- TARP, Sven (2012): «Do We Need a (New) Theory of Lexicography?», *Lexikos* 22(1), pp. 321-332.
- TONO, Yukio (2010): «A Critical Review of the Theory of Lexicographical Functions», *Lexicon* 40, pp. 1-16.
- TORRENT-LENZEN, Aina (2008): «(Rezension über) van Lawick, Heike (2006): *Metàfora, fraseologia i traducció. Aplicació als somatismes en una obra de Bertolt Brecht*. Aachen: Shaker», *Llengua i Literatura* 19, pp. 518-521.
- TORRENT-LENZEN, Aina (2009): «Lema, categoría y *definiens* en la fraseografía monolingüe del español y bilingüe español-alemán», *Cadernos de Fraseología Galega* 11, pp. 229-256.
- TORRENT-LENZEN, Aina (2010a): «La ejemplificación fraseográfica en el proyecto *Diccionario español-alemán de fraseologismos idiomáticos* de Colonia/Hamburgo», AYALA, Marta C. / MEDINA, Antonia M. (eds.): *Diversidad lingüística y diccionario*, Málaga: Universidad de Málaga, pp. 373-395.
- TORRENT-LENZEN, Aina (2010b): «Objetivos y alcances de la fraseografía bilingüe español-alemán pasiva de descodificación», MELLADO, Carmen / BUJÁN, Patricia / Herrero,

- Claudia / IGLESIAS, Nely M. / MANSILLA, Ana (eds.): *La fraseografía del s. XXI. Nuevas propuestas para el español y el alemán*. Berlín: Frank & Timme, pp. 279-297.
- TORRENT-LENZEN, Aina (2012): «Los conceptos relativos a la equivalencia traductora en el campo de la fraseología: revisión crítica y propuestas», VAN LAWICK, Heike / JIRKU, Brigitte E. (eds.): *Übersetzen als Performanz*. Berlín: Lit, pp. 273-286.
- TORRENT, Aina / EBERWEIN, Petra / URÍA, Lucía / BECKER, Ulrike (2013): «La clasificación de las unidades fraseológicas idiomáticas», *Estudis Romànics*, XXXV, pp. 27-68.
- TORRENT I ALAMANY-LENZEN, Aina / CÀNOVAS COTS, David / EDELMANN, Gerhard (2025): *Phraseologisches Wörterbuch Katalanisch-Deutsch: presentació del projecte. Zeitschrift für Katalanistik* 38, p. 287-312; <<https://ojs.ub.rub.de/index.php/ZfK>>.
- VARELA, FERNANDO / KUBARTH, HUGO (1994): *Diccionario fraseológico del español moderno*. Madrid: Gredos.
- WERNER, Reinhold / CHUCHUY, Claudio (1992): «¿Qué son los equivalentes en el diccionario bilingüe?», WOTJAK, Gerd (ed.): *Estudios de lexicología y metalexicografía del español actual*. Tübingen: Niemeyer, pp. 99-107.
- WIEGAND, Herbert Ernst (1984): «On the structure and contents of a general theory of lexicography», HARTMANN, Reinhard R.K. (ed.): *LEX'eter 'S3 Proceedings. Papers from the International Conference on Lexicography at Exeter, 9-12 September 1983*. Tübingen: Niemeyer, pp. 13-30.
- WIEGAND, Herbert Ernst (1998): *Wörterbuchforschung. Untersuchungen zur Wörterbuchbenutzung, zur Theorie, Geschichte, Kritik und Automatisierung der Lexikographie*. Berlín / Nueva York: De Gruyter.
- WIEGAND, Herbert Ernst (2001/2002): «Was eigentlich sind Wörterbuchfunktionen? Kritische Anmerkungen zur neueren und neuesten Wörterbuchforschung», *Lexicographica* 17, pp. 217-248.
- WOTJAK, Gerd (1998): «¿Cómo tratar las unidades fraseológicas (UF) en el diccionario?», WOTJAK, Gerd (ed.): *Estudios de fraseología y fraseografía del español actual*. Frankfurt am Main et al.: Vervuert / Iberoamericana, pp. 307-321.
- ZYBATOW, Lew (1998): «Übersetzen von Phraseologismen oder was bringt die kognitive Linguistik dem Übersetzer?», WIRRER, Jan (ed.): *Phraseologismen in Text und Kontext*. Bielefeld: Aisthesis, pp. 149-167.

RESUMEN

Este artículo trata cuestiones relacionadas con la fraseografía bilingüe (pares de lenguas: español-alemán, alemán-español y catalán-alemán). La autora se basa ante todo en la experiencia ganada con la elaboración de dos obras voluminosas: el *Spanisch-deutsches Wörterbuch der Redewendungen* y el *Phraseologisches Wörterbuch Katalanisch-Deutsch*. Entre otras cosas, a lo largo del artículo se analiza la orientación básica que tiene o debería tener un diccionario; igualmente, se considera importante el hecho de trabajar con textos auténticos para la elaboración de los ejemplos, de saber aplicar soluciones

tipográficas para transmitir información única y de no renunciar a un *definiens* ni a la traducción completa de los ejemplos.

PALABRAS CLAVE: diccionarios, fraseología, fraseografía, traducción.

ABSTRACT

Reflections on bilingual phraseography: Spanish-German, German-Spanish and Catalan-German

This article deals with questions related to bilingual phraseography (language pairs: Spanish-German, German-Spanish and Catalan-German). The author draws primarily on the experience gained from the production of two voluminous works: the *Spanisch-deutsches Wörterbuch der Redewendungen* and the *Phraseologisches Wörterbuch Katalanisch-Deutsch*. Among other things, the article discusses the basic orientation that a dictionary has or should have; it also considers it important to work with authentic texts to list the examples, to know how to use typographical solutions to convey unique information and not to leave out a *definiens* or the complete translation of the examples.

KEYWORDS: dictionaries, phraseology, phraseography, translation.

NOVA DOCUMENTACIÓ RELATIVA A
LES COMUNITATS DE CASTELLA, D'ANTONI PUIGBLANCH.
AMB UN EXCURS REFERENT A LES OBSERVACIONES
SOBRE LA LENGUA CATALANA

Francesc Xavier VALL I SOLAZ
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Història de la Ciència

1. INTRODUCCIÓ

En un article en curs de publicació en *Cercles. Revista d'Història Cultural*, dono notícia d'un fons desconegut del liberal Antoni Puigblanch, incorporat al dels ducs de Fernán Núñez de l'Archivo Histórico de la Nobleza (AHNOB), que, completant-ne d'altres, entre els quals destaca el de la Biblioteca Nacional de España (BNE), permet perfil·lar-ne la trajectòria intel·lectual i política. En aquest, em centraré en un full (AHNOB, Fernán Núñez, C.2145, D.3, n. 5, reproduït a l'apèndix), amb un dels cantons superiors estripat, però recompost, que, a cada cara, conté sengles esborranys autògrafs de Puigblanch en castellà, en què es refereix al seu cèlebre poema èpic *Les Comunitats de Castella*.¹ Si bé l'ordenació del fons és força caòtica, el full es troba entre notes sobre nombroses llengües, potser pel caràcter lexicogràfic d'un dels texos. A l'anvers actual (la cara en què s'ha escrit la signatura topogràfica de l'Arxiu), que no ha de ser necessària-

1. En canvi, no hi he localitzat cap esment ni al·lusió al poema *Lo Temple de la Glòria* (Pers 1842), que s'ha adjudicat, improbablement, a Antoni Puigblanch per Víctor Balaguer en diverses obres, sense argumentar-ho i volent potenciar els orígens liberals de la Renaixença, després que s'hagués atribuït a Josep Puig i Blanch (Corminas 1849: 199, Pers 1850: 95 i 1857: 226) i Ignasi Puig i Blanch (Corminas 1849: 212 i Pers 1863: 3). No es té constància de cap germà d'Antoni anomenat Ignasi i la seva cronologia (Corminas 1849: 212) no és prou coincident amb la de Josep (Fàbregas 1966: 15). Tampoc no són fefaents altres atribucions, com l'enginyosa de Max Cahner (2002: 720-794) a Ignasi Plana. A l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, es guarda un manuscrit del poema, la lletra del qual no sembla pas de Puigblanch, dins la factícia *Miscelánea manuscrita*, vol. V, text 19, amb una nota que recull la informació de Fèlix Torres Amat (1836: 264). Segons m'ha indicat l'arxiver Rafael Ginebra i Molins, a qui li agraeixo les facilitats de consulta d'aquest i altres volums de la miscel·lània, no hi tenen catalogat cap document de Puigblanch.

ment el primigeni, hi figura una «Explicacion de las voces que presentan alguna dificultad». Al revers, hi ha un paràgraf amb una presentació en castellà del poema, que acaba una mica abruptament.² En tot cas, no n'he trobat cap continuació.

Encara que no s'ha de suposar que els esborranys de les dues cares es redactessin immediatament, ambdós són escrits amb tinta negra i al·ludeixen a estrofes que poden ser les mateixes. El vocabulari ha de correspondre a les que Max Cahner, en el seu ardu esforç d'edició (2005: 520-523), ha numerat com a 79-82, mentre que Puigblanch ho fa de l'1 al 4, en el mateix ordre.³ La darrera numeració no suposa que aquestes octaves reials amb alexandrins es pensessin per encapçalar el poema —seria força estrany— ni que fossin les primeres escrites. De totes maneres, podrien ser-ho, perquè, com que arremeten contra Ferran VII, devien resultar-li especialment estimulants, per permetre-li alhora de desfogar el seu ressentiment i de conrear la sàtira, per la qual tenia predilecció (Vall 2009). El text del revers al·ludeix a «las cuatro siguientes octavas», tot i que no se'n reproduïx cap. Podrien ser les mateixes del glossari perquè, com veurem amb més detalls quan parlem de l'argument del poema, formen part d'una profecia.

No s'expliciten els destinataris dels esborranys, que podrien ser el mateix. No obstant això, si Puigblanch té prou en compte el seu interlocutor, el vocabulari es deu adreçar, com constatarem, a un castellanoparlant que desconixeria bastant el català, sobretot algunes paraules cultes, i que estaria mínimament interessat en les referències gramaticals que hi fa a l'italià i al francès, i la presentació del poema estaria pensada per a algú capaç d'interpretar algunes al·lusions personals. Un dels màxims confidentes literaris de Puigblanch, com corrobora alguna nova carta que adduiré, és Julián de Villalba García (Sampedro 2021), que el va qualificar de «campeon» del «lomosín» (BNE, ms. 8853, f. 221v) i coneixia aquelles dues llengües, per bé que això no implica que hagi de ser el receptor de cap d'aquests textos.

Analitzaré aquestes explicacions de Puigblanch mateix, que poden sorprendre força en alguns aspectes, sobre el seu significat poema, el qual ha plantejat moltes incògnites pel que fa a diverses qüestions: el títol, l'origen, l'actitud lingüística, la ideologia, la temàtica, l'argument, l'ordre de les estrofes... En suggeriré algunes possibles interpretacions, que contrastaré amb les de la bibliografia.⁴

2. No es discerneix si la darrera paraula, que s'ha de referir a Calví, és «Calvino» o, com en anglès, «Calvin». Si la *i* estigués accentuada, la titlla no es distingiria prou d'altres punts allargassats. Podria semblar que el mot acaba amb un guionet, però no tindria sentit separar-ne la darrera síl·laba havent-hi prou espai. No queda clar tampoc si s'ha assimilat un punt final al darrer traç.

3. Es podrien qüestionar diversos aspectes de l'ordenació de Cahner. Per exemple, es basa en la suposició que Puigblanch va iniciar el primer exili desplaçant-se de Gibraltar, on hauria tornat tot i haver-hi estat capturat abans, amb intenció de navegar a Londres, passant per les Canàries (Cahner 2005: 480), mentre que, en l'article en curs, apporto una carta a la mare en què li manifesta la intenció de marxar imminentment de Cadis a França.

4. No he pogut consultar el treball de recerca de Joan Abelló i Juanpere, *L'èpica com una de les més belles arts. Oda al fanatisme d'Antoni Puigblanch. Estudi i edició crítica*, dirigit per Josep Maria Miró Juan i presentat el 7-9-2009 en el doctorat en Humanitats de l'Institut Interuniversitari de Cultura de la Universitat Pompeu Fabra, que no es guarda a cap biblioteca i que l'autor, segons ha tingut l'amabilitat d'indicar-me, té intenció de publicar reelaborat.

2. L'ORIGEN

El text del revers comença exposant la gènesi del poema:

Usando de la facultad [paraula escrita dalt de «libertad»] que se sirvió concederme el Sr. Arquiticlino, ó sea el amo de esta casa y presidente de la mesa de conmutar la oda en lemosin sobre el [ha restat una *a* en substituir l'article femení pel masculí] levantamiento de Madrid contra los franceses el 2 de Mayo de 1808, que me encargó la otra vez que tuve la honra de comer en su compañía en el parage alusivo á aquel suceso que debe hallarse [per damunt de la segona síl·laba de «tener lugar»] en el [l'article dalt d'«obr», que precedeix «mi»] poema *Las Comunitats de Castella* [a l'interlineat superior, figuren paraules de lectura dubtosa, algunes ratllades], he trabajado y voy á leer en desempeño de tan sagrada como gustosa obligacion las quatro siguientes octavas.

Queda clar, doncs, que la composició d'un poema en català per Puigblanch (a qui, tractant-se d'un autògraf, identifica ja la primera persona) obeeix a un encàrrec —per bé que esdevé plaent— en una conversa amb algú de certa autoritat i amb prou prestigi perquè consideri un honor menjar amb ell. Qui podia, però, sol·licitar-li un poema sobre aquests temes i, a més, en català, tenint-hi prou ascendent perquè algú tan contumaç com ell considerés «sagrada» l'obligació?

El *Diccionario de Autoridades* defineix *architriclino* de la manera següent:

Es aquel que tiene el empléo de cuidar de la disposición de las mesas para un convíte, y que las viandas se sirvan à tiempo y en orden. Es voz Griega compuesta de *Archos*, que vale superior, y de *triclinos*, que significa tres lechos, por ser costumbre de muchas Naciones en lo antiguo el comer recostádos en lechos.⁵

Seria estrany, però, que hagués encarregat el poema a Puigblanch algú estrictament d'aquest rang. A més, s'aclareix que el terme es refereix a l'«amo» [sembla que el sentit de «dueño o señor», *Diccionario de la lengua española*] de esta casa [paraula els significats de la qual no es redueixen al literal] y presidente de la mesa». D'altra banda, el verb *comer* restringeix les accepcions de *mesa* (excloent la referència a la de les Corts). Tot plegat fa pensar en un convit —no sé si prou nombrós per ser qualificat de *banquet*— suficientment formal per considerar-lo presidit per algú que hauria concedit de «conmutar» el primer tema pel suggerit per Puigblanch. S'alludeix, però, també a un altre àpat previ, que podria ser més familiar, en què es va encarregar un poema sobre el primer episodi. L'indret de les dues trobades sembla alludit pel d'un esdeveniment de *Les Comunitats de Castella*, que deu ser el principal. El terme *paraje* no ha de ser entès d'acord amb el significat que recull l'actual *Diccionario de la lengua española* («Lugar en el campo aislado y singular»), sinó en la més imprecisa del d'*Autoridades*: «Lugar, sitio o

5. <<https://apps2.rae.es/DA.html>>. [Consulta: 10 de març de 2024.] El terme *architriclino* s'ha fet servir en algunes traduccions castellanes de l'episodi de les Noces de Canà (Jn 2, 1-12).

estancia».⁶ En general, podria tractar-se de Castella, però, si, com seria més lògic, es concretés el lloc, hauria de ser Villalar, ja que, en la que s'ha considerat la primera estrofa del poema, s'enuncia que es canta «l(o) èxit desventurat», «quant, baix lo realista, lo patriot domat» «caygué» en aquesta vila (Cahner 2005: 460), on van ser derrotats els comuners i executats alguns dels seus cabdills.⁷

Si simplement ens preguntem qui va ser el màxim artífex de les celebracions commemoratives de les Comunitats de Castella, la resposta és inequívoca: Juan Martín Díez, el Empecinado.⁸ Essent general governador militar de Zamora i, eventualment, segons s'ha repetit, Capità General de Castella la Vella, se'l podria considerar, en certa mesura, «amo» de la contrada (concretament o de retruc, també de Villalar) i potser, en particular, d'algun edifici o dependència oficials, tal vegada militars, o propis. En tot cas, en aquesta vila, va promoure l'exhumació dels comuners: el 4 d'abril de 1821 es va obrir un expedient militar per desenterrar-ne les preteses despulles, com es va fer solemnement el dia 13.

En la sessió de les Corts del 18, Manuel Luis González Allende va llegir l'acta de l'exhumació —remarcant el patriotisme dels castellans—, Francisco Díaz Morales va demanar que s'inscriguessin els noms dels comuners Bravo, Padilla i Maldonado al saló, Martín González de Navas va sol·licitar que s'hi afegís el bisbe Acuña —revelant que ho pensava ja abans de rebre una carta en aquest sentit de l'Empecinado (de quatre dies abans)— i Puigblanch, atribuint-se també la iniciativa de la inscripció, va reclamar una representació territorial paritària entre els dos antics regnes, reduint la terna de comuners a un i contrapesant-lo amb un justícia d'Aragó:

No son solo esos heroes de Castilla los que merecen llamar la atencion de las Córtes, sino tambien los de Aragon. Hace algun tiempo tenia ánimo de hacer una indicacion á fin de que se inscribiesen en este salon el nombre de Juan de Padilla, como el héroe en cuya muerte espiró la libertad de Castilla, y el de don Juan Lanuza, en la cual acabó la libertad de Aragon. Gefes uno y otro de los sostenedores de la libertad de los dos reynos, tienen igual derecho á nuestra gratitud y memoria, y merecen ser inscritos como los principales caudillos de la libertad en este salon.⁹

6. <<https://dle.rae.es/paraje?m=form>> i <https://apps.rae.es/DA_DATOS/TOMO_V_HTML/PARAGE_001976.html>. [Consulta: 10 de març de 2024.]

7. L'oxímoron és molt similar al de l'«éxito malogrado» de *La Abeja del Turia*, 11-4-1820, p. 2, que no cal, però, que l'influeixi, atès que es tracta de la paradoxa tòpica de les derrotes victorioses perquè s'ha perdut dignament en defensa d'un ideal.

8. Per exemple, Enrique Berzal de las Rosas (2008: 216) afirma que «el promotor de tales actos no fue otro que el Empecinado».

9. Les actes de les Corts es troben digitalitzades a <https://app.congreso.es/est_sesiones>. [Consulta: 10 de març de 2024.] El 19 de març de 1822 es va aprovar que s'hi inscriurién els tres comuners, però compensant-ho amb el mateix nombre de participants en les Alteracions d'Aragó contra Felip II (a més de Lanuza, Diego de Heredia i Juan de Luna), tots com a «defensores de las libertades» dels respectius regnes. Puigblanch rememora part de l'afer en els *Opúsculos* (s. a.: II, 471, i 490). Com que Lanuza va ser titllat d'heretge, ja s'hi havia referit en la *Inquisición sin máscara* (1811-[1813]: 320-323). Si bé calia un nom prou significatiu i, amb aquest, Puigblanch s'assegurava el suport aragonès, mantenint-se en el regnat de Carles I, hauria pogut adduir les Germanies (Duran 1982). Si més no, en la *Inquisición*

Tot seguit, es va crear una comissió per a aquests homenatges, de la qual va formar part Puigblanch. Ell mateix el 24 de juny en va llegir el dictamen, del dia 20, «desde la tribuna».¹⁰ El 24 de setembre es va dedicar una funció fúnebre als comuners a Villalar, després de la qual no va manca una «lucida comida».¹¹ No em consta que Puigblanch hi assistís, ni que visités Villalar altres vegades ni que s'entrevistés aleshores, abans o després, amb el Empecinado, però és possible que almenys algun d'aquests supòsits sigui cert. Havent viscut a Castella, seria fàcil que hagués anat a aquesta ciutat, que li podria interessar també com a escenari del poema, i, com a membre de la comissió, seria normal que assistís a actes sobre els comuners i que hagués contactat amb aquest militar que els impulsava, amb qui, essent a més correligionaris, podria haver coincidit també en altres circumstàncies.

En tot cas, Puigblanch es consideraria honorat per compartir taula amb ell, per la seva rellevància i per l'admiració que li professava, com proclamarà en els *Opúsculos* (s. a.: I, CXLVI, 96, i II, 510), pel seu «patriotismo» i, en particular, el «notorio afecto» a la «Constitucion», accentuada pel desterrament i «la muerte bárbara».¹² Evidentment, el tema final del poema complauria especialment Juan Martín, no solament per la mitificació liberal de la gesta, sinó perquè hi havia contribuït notablement, i potser perquè ja era membre de la societat secreta de Los Caballeros Comuneros o Hijos de Padilla.¹³ També és obvi que celebraria un poema sobre la Guerra del Francès, en què es va forjar com a heroi (Ausín 2016).

Per què podria voler, però, el militar de Castrillo del Duero, on tenia una casa de camp, que el poema fos en català? Merament per raons propagandístiques? Segons Joan M. Gómez (1976), sembla que «aprenué» aquesta llengua, de jove, durant la Guerra Gran (1793-1795). Pío Baroja (1977: 9-10), en la novel·la *Los contrastes de la vida*, de la sèrie *Memorias de un hombre de acción*, l'imagina adreçant-se a una trentena de militars catalans, que van quedar «atònitos», en la seva llengua: «Aquí tenim al general Empecinado, que ve a sopar am vosaltres. [...] Catalans, per la salut de nostre rey y per la felicitat de España!».

Aquests arguments porten a haver de conjecturar la possibilitat que l'Empecinado encarregués el poema a Puigblanch, per més que pugui semblar estrafolària. Quedi clar,

sin máscara (1811-[1813]: 77), destaca que a Mallorca envers 1525, durant «la guerra de las comunidades», alguns «patriotas» van atacar l'edifici de la Inquisició.

10. *Dictamen de la comision especial encargada de informar á las Cortes sobre el modo de honrar la memoria de los principales defensores de las libertades de Castilla y de Aragón*. Madrid: Cosme Martinez.

11. *El Imparcial*, núm. 21, 30 de setembre de 1821, p. 81, entre altres cròniques de l'acte.

12. En un poema que sembla autògraf i que si li ha atribuït, «Manifiesto de Fernándo VII en 1830», es qualifica el Empecinado d'«heroico», remarcant, hiperbòlicament, que va ser «el primero» a lluitar contra els francesos i denunciant que, per liberal, va ser penjat amb escarni (BNE, ms. 3702, f. [44r], transcrit per Jardí 1964: 164).

13. Puigblanch, en el *Prólogo de un tratado sobre la regeneración política de la España*, obra de la qual m'ocupo en l'article de *Cercles*, pretén haver-ne inspirat el nom «con ocasión de una frase por mi puesta en el Dictamen de la Comisión de Cortes para honrar la memoria de los Comuneros» (Jardí 1960: 343). En els *Opúsculos*, hi ha també diverses referències a aquesta associació.

però, que, igual que no la puc descartar, no la puc donar per certa i que soc ben conscient que pot haver-hi altres alternatives desconegudes. No sembla que Puigblanch s'ho inventi ni que tingui interès a fer-ho, si no s'averkonyia fins aquest extrem d'usar el català, cosa que no sembla. Sigui com sigui, convé destacar que el text explicita que algú li va demanar de compondre un poema en català sobre el Dos de Maig de 1808 i, a petició de Puigblanch (ja que es tracta d'una concessió), li va permetre de canviar-ne l'assumpte pel de les Comunitats de Castella, probablement a Villalar.

3. ELS DOS TEMES PROPOSATS

L'acceptació d'exaltar gestes castellanès l'explica l'espanyolisme liberal de Puigblanch, però cal no oblidar que va residir part important de la seva vida a Castella, on es va acabar de formar i va prosperar. Encara que queda palès que preferia l'episodi dels comuns al del Dos de Maig, la Guerra del Francès havia estat mitificada també per catalans, no solament les proeses catalanes, com la del Timbaler del Bruc (Duran 2008). Puigblanch, que va deixar aleshores la Universidad de Alcalá per tornar a casa i que durant el Trienni Liberal residiria a Madrid, exalça la resistència madrilenya en els *Opúsculos* (s. a.: I, CXXXV):

Verdad que si no es hoy un monton de escombros esta ciudad [Londres] que tanto i tan apri-se se extiende i se hermoséa, quizá lo debe a nuestro dos de mayo de 1808 en Madrid, que tan costoso i tan de ningún provecho nos ha sido a los españoles, pues la honra que nos valió aquel sacudimiento la perdimos con nuestra apatía cinco años después.¹⁴

Evidentment, però, l'havia d'atraure més l'altre tema, per motius generals, però també pel seu protagonisme en la culminació de la mitificació del comuns, iniciada anteriorment. Més enllà de l'oda «A Juan de Padilla» (escrita el 1797 i recollida en les *Poesías patrióticas*, publicades el 1808), de Manuel José Quintana, i de la tragèdia *La viuda de Padilla* (representada el 1812 a Cadis), de Francisco Martínez de la Rosa, obres que Puigblanch molt probablement coneixia —es refereix als autors en la faceta política en els *Opúsculos*—, sobre l'episodi proliferen estudis, assaigs, obres teatrals, narracions i poemes, en forma de llibre o dispersos en la premsa, i els comuns, a més d'inspirar també els artistes plàstics, denominen revistes, carrers, places, vaixells i persones (Ratti 1970, Gutiérrez 1973).¹⁵ Que Puigblanch, com fan també altres catalans, escrigui un poema sobre l'episodi no té, doncs, res d'insòlit, ans al contrari.

14. A més, hi augura que, encara que s'establís a Espanya «mañana un gobierno libre», no seria com Anglaterra «en siglos» i proclama que «vergüenza me daría ser español si hubiera estado en mi mano no serlo» (s. a.: I, CXXXV).

15. M'abstinc de referir les abundants mostres que n'he trobat i no he vist citades, com algun poema d'Aribau.

4. L'ACTITUD LINGÜÍSTICA DE PUIGBLANCH

Aquesta qüestió ha estat ja força comentada, fins i tot amb aportacions monogràfiques, com les de Jorba (1983), Abelló (1989) i Moran (1989). Només en remarcaré que, a més de la vinculació de la ideologia lingüística a la política i de la situació sociolingüística —sens dubte condicionants—, cal tenir en compte també factors personals. El català era la llengua materna de Puigblanch, com, més enllà de l'obvietat i de la mitificació de l'adjectiu, il·lustra la correspondència en català amb la mare (a la del ms. de la 8853 de la BNE, s'afegeixen les d'AHNOB, Fernán Núñez, C.2145, D.3, núm. 3 i 43), si bé va residir més fora de la seva terra natal que en ella. Segons evoca Puigblanch en els *Opúsculos* (s. a.: I, 57, i 64), va traslladar-se a Castella «no tanto por ver de hacer fortuna a ejemplo de otros», «cuanto para aprender a hablar mas i mejor el castellano» perquè volia ser escriptor (creient, doncs, que ja no era possible de ser-ho plenament en català). Fins i tot presumirà, sovint indegudament i de manera polèmica, del coneixement de la llengua castellana.

Com és també conegut, Puigblanch (1811-[1813]: 306), en *La Inquisición sin máscara*, amb termes centralistes i il·lustrats, afirma:

Se hace indispensable abandone el idioma provincial, si ha de estrecharse mas y mas baxo las nuevas instituciones con el resto de la nacion, e igualarla en cultura. Desengañémonos ya, y entendamonos que será siempre extrangero en su patria, y que por consiguiente quedará privado de una gran parte de la ilustracion que proporciona la recíproca comunicacion de las luces, el que no posea como nativa la lengua nacional.

Abelló (1988: XXVII) ja ha advertit que, en el ms. 7237 de la BNE, f. 110r, per a una projectada nova edició revisada i augmentada (Puigblanch s. a.: I, «otros anuncios, impresos ya los opúsculos», 1-2), s'ofereix la disjuntiva «ó que le cultive hasta aproximarle en lo posible al castellano», amb la postilla «y acaso seria esto lo más fácil» a l'interlineat.¹⁶ Cal afegir que aquesta proposta es va afegir a la versió anglesa (Puigblanch 1816: II, 127), amb la variant de l'opcionalitat: «Or else cultivate it so as to approximate it in every possible degree to Castilian (which probably would not be difficult) if it is their desire».

Ja s'ha adduït també que Puigblanch (s. a.: I, «otros anuncios impresos ya los opúsculos», 5) en el prospecte de *La regeneración política de la España*, va establir, igualment, el castellà com a «idioma nacional», però amb la clàusula «sin perjuicio de cultivar por su particular gusto, y para mas radicar en sí el amor al suelo natal y sus leyes el cántabro o vascuence, los cántabros, y el catalán o lemosino los catalanes, así como el suyo los portugueses».¹⁷ No sé si l'auge del romanticisme pot contribuir a aquesta valoració del

16. A més, en el ms. 8300 de BNE, f. 163r, que correspon a la primera edició amb correccions i addicions, figura la mateixa proposta, però sense la postilla, i en el ms. 7604, II, f. 127v hi ha només l'inici de la nota de la qual forma part el passatge citat.

17. En ms. 20242/35 de la BNE, f. 57-62, hi ha una proposta de constitució d'un estat innominat, en què es propugna un «lenguage universal».

conreu de les llengües vernacles, l'ús de les quals, però, no es determina prou. De totes maneres, és coherent amb l'estima que havia manifestat sempre a la seva terra i amb la proposta confederal i no nega la consideració del castellà com a llengua comuna, de manera que l'evolució és relativa. En tot cas, obeint el fet d'escriure un poema en català a un encàrrec, potser la temptativa va contribuir a esvair prejudicis.

5. OBSERVACIONES SOBRE LA LENGUA CATALANA

Francesc d'Assís Ferrer de Navas, III marquès de Cornellà, va donar a la BC diverses obres que la família guardava a Arenys de Mar: a més de llibres (entre els quals un exemplar dels *Opúsculos*, signatura topogràfica 83-8-17652/3, amb alguna anotació o marca), el ms. 2362 (una còpia de la *Gramàtica Catalana*, de Josep Ullastra, i «Noticias del Autor [d'aquesta gramàtica] y sus obras», de Francisco Reynes), el ms. 2921 (una llibreta amb extractes de llibres, que s'han atribuït a Antoni Puigblanch) i el ms. 3236 (unes *Observaciones sobre la lengua catalana*).¹⁸ Hi han estat registrats, respectivament, el 1975, el 1985 i el 1987, com a donacions de Francesc d'A. Ferrer i, havent mort el darrer d'aquests anys, de Guillem de Balanzó i Ferrer, nebot seu. El primer manuscrit i, dins d'aquest, l'últim havien estat descoberts el 1936, a la «casa dels Ferrer de las Navas» d'Arenys de Mar per Josep Maria Miquel i Vergés ([1958]: 328 i 332), que els va relacionar amb l'exiliat Joaquim Maria Ferrer, havent descartat el «comte de Navas», títol al qual aspirava la família.¹⁹

18. Antoni Sansaloni, del Servei d'Adquisicions de la BC, ha tingut l'amabilitat de facilitar-me un inventari dels exemplars amb l'exlibris de Ferrer de Navas. Segons m'ha comunicat Anna Gudayol, cap de la Secció de Manuscrits de la mateixa biblioteca, a qui agraeixo també altres informacions, referent al ms. 2921, en el llibre de registre, s'ha anotat amb lletra d'Amadeu-Jesús Soberanas, director de la tesi de llicenciatura d'Abelló, que també s'hi refereix (1986: 63): «A. Puigblanch, Notes i extractes. Autògraf. S. XVIII-XIX». L'atribució de <<https://www.memoriapersonal.eu/browser/view/122>> [Consulta: 10 de març de 2024.] sembla basada en l'esmentada tesina, que s'hi cita. En el manuscrit, no consta, però, el nom de Puigblanch i la lletra difereix almenys de la seva més habitual. Als f. 1-54, s'extracta la traducció d'Agustín García de Arrieta *Principios filosóficos de la literatura*, de Charles Batteaux, Madrid: Imprenta de Sancha, t. II, 1798, i t. III, 1799; als f. 55-62, la versió de Juan Sempere Guarinos *Reflexiones sobre el buen gusto en las ciencias y en las artes*, de Ludovico Antonio Muratori, Madrid: Imprenta de don Antonio de Sancha, 1782; al f. 63-80, l'*Informe sobre la ley agraria* (1795), de Jovellanos, autor al qual es fan diverses referències en els *Opúsculos*. Segons Félix Torres Amat (1836: 508), Puigblanch va presentar al rei «la traducció de una obra àrabe» sobre agricultura (en el ms. 8853 de la BNE, f. 3, hi ha una carta, sense any, que sembla tenir-hi relació). Aquesta coincidència no prova, però, que el quadern sigui seu ni tampoc ho fa l'interès per la Retòrica i la Poètica, a les quals es va dedicar especialment en èpoques anteriors a la primera traducció, apareguda quan era estudiant Dret a la Universidad de Huesca. En l'article de *Cercles*, en perfilo la carrera acadèmica amb nova documentació.

19. El comte consort de las Navas, Luis Antonio Pizarro y Ramírez, és esmentat en una carta, datada a Madrid el 17 de novembre de 1835, en què Antonio Brosa comunica a Puigblanch que ha cedit al comte una obra seva, havent-s'hi interessat per a «la legistatura» (FERNAN NUÑEZ_C_2145_D.3,

A l'Arxiu Administratiu de la BC (c. 1173/6), es conserven diverses relacions dels exemplars donats, una genealogia de la família dels donants i correspondència entre Jordi Rubió i Balaguer i Francesc d'A. Ferrer, que, en una carta del 22 de maig de 1973, va anunciar que lliuraria els «escritos» que contenia la gramàtica d'Ullastra. En aquesta carta, s'ha afegit «el 25-IV-74 ho va veure la srta. Anguera». Encara que Rubió hi havia de tenir molt d'interès no solament com a director de la BC, sinó també per als seus estudis, probablement va activar les gestions el fet que Montserrat Anguera i Soler elaborés aleshores una tesi, dirigida per Antoni Comas, sobre Ullastra, presentada a la Universitat de Barcelona aquell any. Rubió deu al·ludir a ella com «la nostra recomanada» en un esborrany de carta per a Francesc d'A. Ferrer sense data, en què, a més, conjectura que la «biblioteca degué ser formada per Bruno Ferrer i Albareda», advocat mataroní. Montserrat Anguera (1974: XXIV-XXV) assenyalava també que ell n'és «el primer possessor conegut». A l'exemplar dels *Opúsculos* donat a la BC, figura escrit a mà, com a propietari, el nom de «F[rancesc]. Ferrer y Busquets», fill de Bru, també advocat i empresari, fet que no implica que el llibre no fos del pare.

Juntament amb el ms. 3236, es guarda una carta de Rubió a Francesc d'A. Ferrer del 23 de gener de 1977, en què li demanava que no s'oblidés d'«una relació sobre la llengua catalana que no va venir amb els llibres d'Arenys», que ha de correspondre a les *Observaciones sobre la lengua catalana*. Sovint se citen com si fossin amb tota seguretat de Puigblanch, sense ni advertir que no hi figura cap autor. De fet, es tracta de la còpia parcial d'un text epistolar (com revela l'apòstrof «amigo», a més de la 2a persona del singular). El títol s'ha retolat amb una altra lletra i tinta, la mateixa amb què s'ha afegit a l'inici la paraula «Resuelto», per contextualitzar «a tantear», i alguna correcció.

Quan Miquel i Vergés (Miquel 1989: 156) va donar a conèixer el text el 1938, el va atribuir a Puigblanch en forma d'interrogació retòrica:

¿Qui podia ésser que a començaments del segle XIX s'interessés des d'Anglaterra per la gramàtica de Ballot, adquirís llibres de filologia, fes consideracions, algunes d'elles interessantíssimes, sobre la llengua catalana i àdhuc es mostrés disposat a escriure un poema en la nostra llengua? Un nom es destaca en primer pla: el d'Antoni Puig i Blanch.

Entre altres arguments, destacava, a més, que Puigblanch, en els *Opúsculos*, considera el català com un dialecte del llemosí i remarca que s'assembla al portuguès (Miquel 1989: 157-158). Amb tot, qualifica la conjectura merament de «sospita», que caldria «escatir fins a l'evidència» (Miquel 1989: 158). En altres escrits conclourà, però, que l'atribució és segura, com en l'estudi inèdit que culmina la seva recerca (Miquel 1958: 325-332), en què, a més d'abundar en aquests arguments, n'afegeix d'altres: l'egolatria, les referències a Francesc Vicent Garcia,²⁰ la comparació de llengües —en precisa el co-

núm. 50). Sobre l'estudi de Puigblanch per part Miquel i Vergés, veg. Jardí (1964) i Segarra (1989: 31-32), a la qual agraïxo les seves classes, particularment les relatives a la llengua catalana d'aquesta època.

20. La recepció d'aquest autor és, però, molt abundant (Rossich 2010). Sobre la que en va fer Puigblanch, veg. Vall (2023). L'anotació d'un llibre de Francesc Vicent Garcia a què es refereix Jardí

neixement del grec, però potser volia destacar el de l'hebreu, més infreqüent i que permet suggerir la similitud entre elisions vocàliques catalanes i hebrees (f. 9v)—, el seu criteri sobre la morfologia del subjuntiu i la sinalefa, que, en els *Opúsculos*, recorda que va recomanar d'aplicar a la traducció del *Nou testament*, la coincidència de la primera paraula del títol —si bé cal tenir en compte que, com he remarcat, va ser afegit— amb la del de les *Observaciones sobre el origen y el genio de la lengua castellana*, la consideració com a filosòfiques d'aquestes obres lingüístiques, com altres estudis filològics de Puigblanch —encara que és habitual a l'època—, la ubicació de l'origen del català al segle II, al qual seguiria l'italià, com es propugna en l'esmentada obra sobre el castellà, i la designació d'«Inglaterra». Es podria posar algun altre exemple de recurrència de lèxic o fraseologia —per bé que cal ser molt caut en l'aplicació d'aquest argument—, com «desempeño» i «desengañémonos» (1989: 164 i 167), paraules que apareixen, entre altres textos seus, per exemple, en passatges citats en aquest article.

Els llibres que s'esmenten en les *Observaciones sobre la lengua catalana* no figuren en la llista de la subhasta pòstuma dels de Puigblanch, començant pel que motiva les reflexions, la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana*, de Josep Pau Ballot, del qual només hi consta una edició barcelonina, sense data, de la *Gramàtica castellana*.²¹ Segui com sigui, hi deuen mancar molts llibres propietat de Puigblanch, per diverses circumstàncies, a més dels que pogué consultar sense ser seus. En el ms. 7217, f. 351-353, hi ha un extracte d'un llibre de Juan Antonio Pellicer, *Ensayo de una biblioteca de traductores españoles*, amb referències a Enrique de Villena i els Jocs Florals, autors i certamen citats en les *Observaciones sobre la lengua catalana* (f. 8v).

La confrontació dels criteris lingüístics d'aquesta obra (especialment, els ortogràfics) amb els de *Les Comunitats de Castella* no confirmen ni neguen l'atribució, perquè no n'he detectat cap coincidència o divergència prou rellevants i podrien variar o no ser aplicats com a llicència poètica. En canvi, ha passat desapercebut un altre indicatiu força concloent. En les *Observaciones sobre la lengua catalana*, s'afirma que fins i tot el País Valencià va per davant de Catalunya pel que fa a la ciència. Aquest elogi podria fer pensar que el text no pot ser de Puigblanch, per la propensió a arremetre contra els valencians, sobretot per l'enemistat amb Joaquim Llorenç Villanueva i Vicent Salvà, però, ben al contrari, en els *Opúsculos* (s. a.: I, CLI), també en reconeix l'avantatge en aquest aspecte.

(1960: 276) deu correspondre a la del ms. 2717, f. 157r, però és relativa a les *Obras poéticas* de Vicente García de la Huerta, llibre que degué adquirir, perquè es va vendre en la subhasta de la seva biblioteca (*Catalogue of the Learned and Valuable Library of the Late Dr. D. Antonio Puigblanch [...] Which Will Be Sold by Auction by Direction of the Court Chancery by Mr. L. A. Lewis, Londres, Torras & Co, [1841], p. 46, núm. 1124*). A més, el cita en els *Opúsculos* (s. a.: I, LXV-LXVI, i II, 421). Em refereixo a aquest catàleg, ja conegut, i al llegat de Puigblanch en l'article de Cercles.

21. *Catalogue of the Learned and Valuable Library of the Late Dr. D. Antonio Puigblanch*, p. 40, núm. 971. Com, entre altres fonts, indica Jorba (1979: 31), remetent al *Diario de Barcelona*, 25 d'octubre de 1806, Ballot havia estat «preceptor del futur comte de Fernán Núñez», però, per les dades que aporta en l'altre article, aquest fet no pot explicar que papers de Puigblanch es trobin en el fons d'aquest llinatge.

Pel que fa a la data de les *Observaciones sobre la lengua catalana*, Jardí (1964: 281), a partir d'una carta, de l'11 de gener de 1816 (ms. 8853, f. 41), de Peter Stirling a Puigblanch, anunciant-li que li enviaria dos llibres en català sense especificar, es planteja, cautelosament, si un d'ells podria ser la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana*. Abelló (1986: 37) ha conjecturat perspicaçment, si bé de manera no prou provada, que les *Observaciones sobre la lengua catalana* podrien ser una còpia d'una carta a Stirling, potser com a resposta a aquest enviament i suposant que Puigblanch cregués que pogués interessar-li la qüestió, feta per un passant de Bru Ferrer, el qual era parent d'aquest comerciant d'origen irlandès (Reixach 2008: 288). Ho justifica perquè la lletra és «idèntica» —almenys molt similar, tot i algun traç diferent— a les còpies dels poemes d'Ausiàs March i de *La persecució dels porcs*» (BNE, ms. 3727, f. 1-24 i 118-131), a les quals es va referir Bru Ferrer en una carta a Puigblanch del 26 de novembre (BNE, ms. 8853, f. 48-49), en què, a més, confessava que Stirling li n'havia deixat veure de seves. La mateixa calligrafia es trobaria en una carta a Puigblanch de Joan Ferrer, germà de Bru, amb un afegitó d'aquest, signada per ambdós amb lletres i tinta diferents del text (BNE, ms. 8853, f. 452-453, de 4 de maig de 1835).²²

Jordi Rubió i Balaguer (1986: 314-315) considera que estranyaria que Puigblanch, si posseís el llibre *Choix des poésies originales des troubadours*, de François-Just-Marie Raynouard, no el cités en *Observaciones sobre la lengua catalana*, com fa en altres escrits, i que s'hagués gastat tants diners comprant el de Pèire Godolin (s'hi esmenta, amb la forma francesa «Goudelin», que és la que figura en l'edició). Puc documentar que en figuren tres volums (datats, pel primer, el 1816) entre els llibres seus subhastats.²³ De totes maneres, la citació no és obligada i podria ser que a l'autor de les *Observaciones sobre la lengua catalana* li interessessin les *Œuvres* de Godolin per altres motius: per exemple, remarca que inclouen un glossari de la «lengo Moundino», que aclareix que és la que es parlava a Tolosa «quando había allí la academia de poesía provenzal», i les esmenta per documentar l'elisió de la vocal de la preposició *per* amb un vers d'aquest poeta (f. 9r). A més, es mostra cofoi d'acabar d'arribar «de fuera», locatiu imprecís, amb els dos toms de l'edició d'Amsterdam de 1700, aconseguits en una «subasta o como aquí llaman *auction*» «por equivalente de dos pesos fuertes», havent hagut de pujar (f. 8).²⁴

22. Les altres cartes de Bru Ferrer, en canvi, firmades amb les inicials, deuen ser escrites amb lletra seva. Puigblanch havia estat condeixeble als escolapis del seu germà, com prova l'*Academia de piedad, y letras, ó examen de catecismo, leer, escribir, aritmetica, latinidad, poesia, y retorica que en tres dias, y actos diferentes ofrecen al publico los discipulos de las Escuelas Pias de la ciudad de Mataró en los dias [6, 7] y [8] de Julio de 1789*, que comento en l'article de *Cercles*, com a mostra de la gran formació retòrica, poètica i clàssica de Puigblanch ja a secundària.

23. *Catalogue of the Learned and Valuable Library of the Late Dr. D. Antonio Puigblanch*, p. 33, núm. 798.

24. Manuel Poy i Comes (1824: 139) indica que aquesta moneda, és a dir, «un peso de á 8 reales de plata» es canviava a Anglaterra a «cerca de 38 dineros esterlines» (*pence*), preu, doncs, aproximat i, a més, fluctuant. 12 equivalien a 1 sou (*shilling*) i 240 a una lliura, esterlins. Per tant, «dos pesos fuertes» serien uns 6,3 xílins. Els preus que donaré deuen ser en aquesta moneda, per l'abreviació amb una s o per la posició en les columnes.

He trobat només un parell de catàlegs de sengles subhastes a la Gran Bretanya, amb anotacions manuscrites de preus i compradors, en què apareix aquesta edició, fetes per Robert Harding Evans al seu establiment del c. de Pall-Mall, de Londres (a la City of Westminster): la dels llibres de Robert Lang, el 1828, i la dels de George Hibbert, el 1829.²⁵ A la British Library (BL), n'hi ha un exemplar del primer catàleg, en què s'indica l'import (10) i que l'ha adquirit «Payne», segurament l'important llibreter londinenc anomenat Thomas (més probablement que «Mayne», cognom també d'alguns llibreters), i un del segon, amb el cost (4) i, segons sembla, l'abreviació usual «Do.», que correspon a *ditto*, de manera que el comprador seria l'esmentat anteriorment, «Thorpe», probablement un altre important llibreter de Londres de nom també Thomas.²⁶ Confirma la lectura un exemplar de la Biblioteca Nazionale Centrale de Fierenza (BNCF) en què s'ha abreujat també aquesta paraula italiana i coincideixen els compradors i els preus d'aquesta entrada i l'anterior, mentre que, en un altre, hi figura un import diferent (11.6) i, en un tercer, no n'hi ha cap, d'indicació.²⁷ De la manera com les *Observaciones sobre la lengua catalana* es refereixen a l'adquisició, no sembla que l'edició s'hagués comprat mitjançant un intermediari, ans s'indica que un llibreter n'hauria demanat molt més, «una onza lo menos» (f. 8v).²⁸

No en considero, doncs, prou demostrada cap datació de les *Observaciones sobre la lengua catalana* ni tan sols l'autoria de Puigblanch, si bé, lluny de negar-la, n'he aportat nous arguments, que encara la fan més probable. Partint d'aquest supòsit, caldrà revisar les referències que s'hi fan al poema a les envistes de les fins ara ignorades explicacions de Puigblanch. A l'inici de les *Observaciones sobre la lengua catalana* (f. 1r), es proclama:

Resuelto á tantear mis fuerzas con un poema siquiera para que ya que haya de morir este idioma se le sepulte con honra quedando en él un escrito que merezca leerse; pues como advierte el citado autor, por desgracia no tenemos en él, por haberse cultivado al renacimiento de las letras producción ninguna de importancia, habiendo enmudecido los poetas provenzales con las guerras de religion [paraules ratllades il·legibles] en el Languedoc y el establecimiento de la superior; n[*N* corregida, igual que el signe de puntuació anterior, que devia ser un punt]o sé cual será mi desempeño, pero sí estoy persuadido que una buena poesia sobre un asunto tan interesante como el consabido seria mas bien recibida que en castellano. Por de contado tiene en su favor cierta curiosidad publica que no tiene el otro, y que se lisongea al amor propio de dos diferentes naciones, a las quales pertenece la francesa y la española.

25. *A Catalogue of the valuable library of the late Robert Lang [...]*, London: W. Nicol, 1828, p. 47, núm. 986, i *A catalogue of the library of George Hibbert*, London: W. Nicol, 1829, p. 191, núm. 3426.

26. N'agraeix les reproduccions i les informacions a Elias Mazzucco i Paul Terry, del Rare Books & Music Reference Team de la BL.

27. PALAT 1.7.2.18, BONAM 1364 i NENC 2.10.6.37, respectivament. N'agraeix les reproduccions i les informacions a Verusca Gallai i Bernardo Rossi de l'Ufficio Informazioni Bibliografiche de la BNCF.

28. En tot cas, consta que el 1824 Puigblanch havia adquirit llibres en la subhasta d'Evans de la llibreria de Conde (Glendinning 1959: 84).

Coincideix aquest passatge amb la presentació de *Les Comunitats de Castella* per Puigblanch amb el fet que s'hi parla de dos temes, un d'ells preferible. No han de ser els mateixos, però podem preguntar-nos com els explicitats per Puigblanch podrien encaixar-hi. Pel que fa a l'únic definit directament, el predilecte, deixant a banda la «curiositat pública», que és més relativa, pertanyeria, doncs, tant a Espanya com a França i les afalagaria. En el cas de la Guerra del Francès, el tema n'era comú, però no resultava favorable a l'elogi dels francesos des d'una perspectiva espanyola. Per contra, el component francès de les Comunitats de Castella és més escàs i tangencial. Miquel i Vergès (1958: 364 i 378) el va justificar per l'entroncament amb l'imperi Carolingi: «Del francès [franc] Carlomagno, los cortesans complots» (Cahner 2005: 461, núm. 2). Les referències a la monarquia pròpiament francesa no són precisament laudatòries, ni pel fa als orígens («de N'Hug Capet, la mal sucosa planta») ni als Borbons (Cahner 2005: 523, núm. 82). En termes d'adscripció estatal, també es podrien considerar franceses les referències al llemosí i als trobadors. Pel que fa a l'època en què se centra l'argument, convé tenir present que Francesc I va ser un dels màxims enemics de Carles I, amb qui va lluitar diverses vegades, en una de les quals va ser fet presoner, com recorda la cèlebre cançó popular «La presó del rei de França». D'altra banda, podríem apellar al progressisme predominant en la tradició francesa.

L'actitud de Puigblanch envers França, un cop decebut plenament del projecte liberal espanyol, arriba a l'extrem, tot i aclarir que no ha estat mai «adicto á los franceses», de desitjar que Catalunya s'agregui a França, com a mal menor («lo tengo todo por menos malo que ser español»). Ho confessa en l'esberrany d'una carta al seu cosí Desideri Isern, del 22 de novembre de 1823 (encara que s'hi indica que es va escriure el 23 de febrer) en un passatge ratllat i que no s'incorporarà a una còpia més en net (BNE, ms. 8853, f. 316-319). Sense personalitzar, en els *Opúsculos*, Puigblanch (s. a.: I, CXXII) proclama:

Interés en continuar siendo españoles no tienen hoy ninguno mis paisanos, perdidas para Castilla las Américas, cuyo comercio en alguna manera compensaba la pérdida de sus fueros; por otro lado la Francia tiene de mucho atrás puesta su mira hasta el Ebro.

En les estrofes conegudes no s'elogia, però, França, mentre que s'exalta la Gran Bretanya (Cahner 2025: 524-525, núm. 84-86).

Que el segon tema de les *Observaciones sobre la lengua catalana* fos més ben rebut en català, es podria explicar més que perquè l'idioma el faria ressaltar entre les nombroses obres castellanes i seria valorat com un gest de bona voluntat pels unitaristes, perquè els catalans l'acceptarien millor ja que l'ús de la llengua pròpia compensaria el caràcter castellà del mite o pel tarannà més progressista que Puigblanch (s. a.: I, CXXII) els atribueix:

El catalán mismo en otro tiempo de carácter tan libre, ha perdido no poco de su amor a la libertad, después que se halla unido al indolente castellano, sobretudo después de los repetidos vanos esfuerzos que ha hecho por recobrarla; la cual unión fué por el estilo de Mexencio, atar a un cuerpo muerto un hombre vivo para qué fuesen dos los muertos.²⁹

29. Es tracta del tirà etrusc Mecenzi, present, entre altres obres, en l'*Eneida*.

Tanmateix, tot plegat no sé si justificaria les apreciacions de les *Observaciones de la lengua catalana* sobre els temes suposant que les hagués escrites Puigblanch i es referís sin al Dos de Mayo o les Comunitats de Castella.

6. LA CRONOLOGIA DE LA CONCEPCIÓ I LA COMPOSICIÓ

L'auge de la mitificació dels comuners i, en particular, l'homenatge de 1821 ha portat a situar la gènesi del poema durant el Trienni Liberal. S'hi han decantat diversos estudiosos, com Miquel i Vergés (1958: 364-365), Enric Jardí (1960: 291) i Batista i Roca (1971: 114).³⁰ En canvi, Molas (1999: 49), ressenyant el llibre de Jardí i sense argumentar-ho, va pretendre que el poema, igual que les *Observaciones sobre la lengua catalana*, havia de ser del segon exili, mentre que en l'entrada del *Diccionario de la literatura catalana* (Molas 2008: 812), en matisa aquesta datació amb l'adverbi «potser». Manuel Jorba (1986: 56-57), tot i tenir present l'auge del tema comú durant el Trienni i la contribució de Puigblanch a mitificar-lo com a parlamentari, creia també que seria més justificat que escrigués el poema amb la diatriba contra Ferran VII ja al segon exili, quan ja no podia ser considerat «“recuperable”», per bé que l'havia de detestar prou des del moment que va ser «fet esclau» per la seva «culpa», com en retreu un vers (Cahner 2005: 522, núm. 82).

Adduint també les «dures crítiques contra Ferran VII i els seus pares», Jordi Rubió i Balaguer (1986: 315) l'havia ubicat, en canvi, en el primer exili, en no trobar «versemblant» que els versos haguessin «estat escrits a Madrid» —amb intenció de donar-los a conèixer—, «sota la sobirania d'aquest monarca», i descartant el segon perquè (a més de situar en torn de 1816 les *Observaciones sobre la lengua catalana*, com hem vist), en el ms. 3702 de la BNE, juntament amb versos del poema, hi ha «documents que porten data del 1818 i del 1819». Abelló (1986: 26) en recull la hipòtesi i la detalla més. Amb tot, cal tenir present que l'ordenació del fons de la BNE no és sempre cronològica. D'altra banda, si un full conté diversos textos, això no suposa que siguin coetanis ni sempre és possible escatir quin n'és més antic. En posaré només alguns exemples datats o datables d'aquest mateix manuscrit (a més de situar-hi alguns versos relacionats amb *Les Comunitats de Castella*, que serviran també per donar a conèixer algunes poesies castellanes de Puigblanch (per als versos que poden tenir relació amb la *Historia de los tiempos que acaban de pasar, en sátiras*, em remeto a Vall 2009):

f. 37r-38r: l'«oda» de Puigblanch «Temístocles expatriado» va ser feta «años atrás» segons explica en una carta a Villalba datada a Londres el 17 de febrer de 1825 [podria llegir-se 1824, però tenint en compte la lletra de Puigblanch, no és probable] (AHNOB,

30. Moll (2016: 513 i 515) situa el poema, sense donar arguments, entorn de 1823, si bé comenta que «sovint» «s'ha relacionat» amb «l'afirmació continguda en una carta», la copiada en *Observaciones sobre la lengua catalana*, que el considera de 1816.

Fernán Núñez, C.2145, D.3, núm. 44).³¹ No encaixa prou en la correspondència d'ambdós de la BNE, ms. 8853, perquè han de mancar-hi altres cartes.

f. 39r-40v: versos de dos idil·lis també de Puigblanch esmentats en la carta citada, en què anuncia que pensa publicar-los i en replica les crítiques del seu amic a la mètrica i al llenguatge (justificant-ne els arcaïsmes com a «corrientes y nada afectados»).

f. 43r-46r: el «Manifiesto de Fernando VII en 1830», «con motivo del destronamiento [el 2 d'agost] de Carlos X de Francia», poema al qual ja m'he referit.

f. 51v: carta en anglès del 28 d'octubre de 1818.

f. 52r: comencen els versos en català que s'han relacionat amb *Les Comunitats de Castella*.

f. 57r: una carta en castellà en què es parla d'un exemplar d'*Unmasked Inquisition* (1816), a l'anvers de la qual s'han escrit les estrofes 4a, 1a i 2a del glossari de *Les Comunitats de Castella*, que es troben també en altres f.: 1a (58v, 61v), 2a (58v, 61v), 3a (58v, 61v) i 4a (58r, 61v).

f. 59r: encara que no indicaré la ubicació de la resta d'estrofes, cal destacar que hi ha l'octava —segons la numeració de Cahner (2005: 475-476)— 23 i, capgirada, la 21 al revers de la part inferior d'un anunci de loteria de la casa Sivewright, per a un dimarts 20 de maig —l'any no pot correspondre al 1818, com s'ha afirmat, sinó, si de cas, al 1817 o el 1823, per esmentar només els anys més pròxims, segons diverses aplicacions de calendari perpetu que he consultat.

f. 66r-70v: versos de Garcia, com en el ms. 7217 de la BNE, f. 208-215.

f. [76b]r: full només amb un segell de 1818.

f. 113v: un rebut de classes del 2 de febrer de 1819.

f. 129r-131v: una «Apología de los necios» en vers, datada el «25 de m[ar].^{zo} de 1837».

f. 132r: el poema «En el entierro de Fígaro [Larra]», «Décima improvisada después del epicedio del Sr. Zorrilla», que aquest va llegir durant l'enterrament del 15 de febrer de 1837.

A les estrofes de *Les Comunitats de Castella* d'aquest manuscrit i a les que figuren en net del 3727 —que sovint havien passat desapercebudes, com ha remarcat Abelló (1986: 12)—, cal afegir un esborrany inadverit de la relativa explícitament a Carles I (Cahner 2005: 518; núm. 76) que he detectat entre els papers referents sobretot a *La Inquisición sin máscara*, del ms. 7604, f. 434r. La tinta coincideix amb la del document que el precedeix: un extracte de l'*Antilogia Papa*.

Si l'encàrrec i la concessió del canvi de tema haguessin estat a Villalar o, almenys, a Castella, no podrien emmarcar-se en els exilis, encara que seria possible que Puigblanch hagués concebut la petició en el primer. Evidentment, el Dos de Mayo de 1808 ens remunta a aquesta data, però aleshores, justament per la invasió francesa, Puigblanch va haver d'abandonar Castella i no consta que hi tornés fins al Trienni Liberal. D'altra banda, almenys l'estrofa citada relativa al captiveri de 1814 ha de ser, òbviament, posterior al fet. Si la persona que li hagués encarregat fos l'Empecinado, com que va ser executat el 19 d'agost de 1825, Puigblanch es podria sentir més alliberat de l'obligació de concloure el poema. No obstant això, n'explicarien el relegament prou altres factors, com el

31. Hi fa referència també a *Gil Blas*, de Lesage, que va traduir, i a les poesies de Melchor de Fonseca Almeida.

desengany de l'aplicació del liberalisme a l'Estat, l'àrdua tasca dels *Opúsculos* i de nombroses i complexes idees que volia portar a terme i la manca d'una clara intenció, si més no prioritària, de recuperar el català com a llengua de cultura. De fet, si, avançat el segon exili, hagués volgut donar a conèixer que encara treballava en *Les Comunitats de Castellà*, l'hauria pogut incloure en els anuncis de projectes recollits en els *Opúsculos*, en els quals també el podria haver evocat amb qualsevol pretext.

7. EL VOCABULARI DE QUATRE ESTROFES

En transcriu íntegrament el glossari de l'anvers:

Oct. 1. Llur [subratllat esborrat perquè es reserva per a la traducció aquesta marca, que transcriu com a cursiva, també quan s'oblida] *su* (ital[iano]. *Loro* franc[és]. *Leur*). Plaher *placer*[.] Fa *hace*. Pot *puede*. Ab *con*. Quins *que*. Sa pau *su paz*. Avalot *tumulto*. Lluc *veo*. Puch *puedo*.

Oct. 2. Fent *haciendo*. Ton *tu*. Peus endola *pies enluta*. Maig *mayo*. Desfullats [~~«deshojados»~~] tos ramells *Deshojados tus ramos*. Molt greu *mucho sentimiento*. N' por *ne* pronombre [paraules afegides a la interlínia de lectura dubtosa, que podrien fer referència a l'ús en italià també de *ci*] italiano, y q[u].^e los franceses han mudado en *en*. Mes *mas*. Planct *Llanto*. Amb *con*. Puix *pues*. Ays *ayes*. Sos [no tradueix aquest mot, potser per considerar la traducció massa òbvia]. Venjant ~~*venj*~~ [paraula inacabada, segurament pel mateix motiu]. ~~*Bat*~~ [paraula de lectura difícil, potser «~~destruye~~»], *bate*. Nou *nuevo*.

Oct. 3. *Horre* horrido. Trencat[s] *quebrados*. Prou *mucho*. Apres *despues*. Espills *espejo*, *exemplos*. Lluny *lexos*. Perills ~~*pel*~~. Pugués naixer [mot afegit a l'interlínia] *podiera nacer*. Tothom *todos ó todo el mundo*.

Oct. 4. Fet *hecho*. Tem menysprear *teme despreciar*. Creu *cree*. Deute *deuda*. Breçol *cuna*. Farfanta vil *muger*. Pot *puede*. Den de *el*. Sucosa *jugosa*. Seus *estas sentado*.

Tots els termes estan presents en algunes de les versions ja conegudes de les estrofes, exceptuant el mot «prou», de la tercera. Pel que fa a la paraula «planct», figura en el ms. 3702, f. 57v i 58v, per bé que Cahner (2005: 521) la va transcriure, erròniament, com a «plànnot», tot i reconèixer que no havia pogut documentar aquest mot i haver de justificar-lo com una «creació personal» de l'autor. El fet que «horre», que apareix al f. 61v, hagi estat corregit en la versió del f. 58v corrobora que la versió glossada és primerenca. Pel que fa a les variants ortogràfiques, són escasses. Hi destaca la vacil·lació *ab/amb*, que contraposa la forma tradicional a la col·loquial.

La majoria de paraules poden ser difícils d'entendre a un castellanoparlant, però no totes, i menys si el destinatari tenia un cert grau de coneixement del català. Potser, però, Puigblanch peca de prudent. En el cas de la paraula *espill*, en dona tant el significat literal com el figurat («exemplos») i la definició de *farfanta* ('prostituta') és eufemística, com variants que la substitueixen en altres versions. D'altra banda, es complau a comparar la pronominalització catalana amb la italiana i la francesa, aprofitant l'oportunitat de lluir

els seus coneixements filològics, però caient, com fa sovint, en errors etimològics, atès que en la derivació de *en* a *inde* s'han documentat les formes intermèdies *int* i *ent*, per la qual cosa no es tracta d'una metàtesi.³² Que situï en darrer terme el francès ho expliquen les seves teories sobre l'origen dels idiomes, en què, com hem vist, l'italià seria la segona llengua romànica a aparèixer, després del català.

8. L'ARGUMENT DEL POEMA

El títol estableix l'episodi en què s'hauria de centrar la poesia, encara que s'hi puguin aglutinar altres aspectes vinculats a la ideologia liberal. Pel que fa a possibles fonts historiogràfiques —ja m'he referit a les literàries—, en l'esmentat dictamen, es narra sumàriament l'esdeveniment, se cita l'historiador Prudencio de Sandoval i s'explica que la comissió parlamentària ha consultat documentació de l'Archivo de Simancas sobre l'episodi i que ha proposat d'estudiar-lo a la Real Academia de la Historia.³³ Ja abundaven les crítiques a Carles I en *La Inquisición sin Máscara* i es troben diverses referències a ell i als comuners en els *Opúsculos*.

Com es precisa a continuació del passatge citat sobre l'origen del poema, les quatre octaves que Puigblanch havia de recitar formarien part d'una «profecia en boca de un santo monge á quien consultarán los comuneros acerca del éxito que puedan prometerse en su empresa y medios de conseguirla»: no pot arrelar «en el suelo español el árbol de la libertad», metàfora ja tòpica que en una estrofa s'aplica al parlament britànic (Cahner 2005: 525, núm. 85), i, per tant, esdevé «inevitable» que «los patriotas sucumban al poder de los realistas». Les estrofes podrien ser, doncs, les del vocabulari, relatives a Ferran VII. A Carles I (ell l'anomena V, seguint la numeració germànica) «le anunciará en pena de su despotismo la extincion de su dinastía [dalt de «despotismo», que es repetiria], despues de una corta serie de sucesores á qual mas debiles siendo ocupado ilegitimam[ent].^e el trono, [afegit a la interlínea «despues de una guerra civil», la de Successió]», «por una dinastia [la borbònica] tan despota como la suya y aun mas debil», de manera que «ambas juntas ni den un monarca cuyo nombre merezca pasar á la posteridad». Al «clero» predirà «también por su ambicion de poder y por la parte que entonces tomo contra el pueblo principalm[ent]e. el Dean de Utrech gobernador del reyno y luego Pontifice con el nombre de Adriano VI», la «próxima separacion» de la «iglesia de Roma que se certi-

32. <<https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A9E1239>>. [Consulta: 10 de març de 2024.]

33. En el ms. 7217 de la BNE, f. 154v i f. 155v, hi ha extractes de la *Historia de la vida y los hechos del emperador Carlos V*, de Sandoval, corresponents, respectivament, als llibres V, § 16 i IX, § 2, relatiu als comuners. Puigblanch posseïa un exemplar d'aquest llibre (*Catalogue of the Learned and Valuable Library of the Late Dr. D. Antonio Puigblanch*, p. 20, núm. 466), que va citar en *La Inquisición sin máscara* i en els *Opúsculos*, igual que altres fonts historiogràfiques que el podien servir també per a l'episodi. Cal destacar, a més, que, en el ms. 20242/35, 7, es copia *Preguntas que el Emperador Carlos V hizo al P. Melchor Cano*. Valladolid 15 nov. 1555.

ficó» per l'auge del protestantisme («la doctrina» de Luter i Calví). Puigblanch havia pensat, doncs, a convertir els comuners i Carles I amb correlats, respectivament, dels liberals i de Ferran VII mitjançant vaticinis, un gènere força usat al Renaixement (Duran i Requesens 1997) i que persistia al XIX.

S'hi remarca, a més, que «estaban los españoles esclavizando y vexando al nuevo mundo que acababan de descubrir». Hi ha explícites referències a l'Amèrica del Sud en diverses estrofes. La resistència al desenvolupament de la colonització americana al segle XVI té com a correferent l'emancipació del XIX, en la qual va intervenir el liberalisme (Breña 2006). Puigblanch (s. a.: I, CXXXVI- CXXXVII) fa un balanç clarament negatiu del domini espanyol d'Amèrica:

Provechos a la antigua España no le han resultado ningunos de la ocupación de las Américas, o no han sido tales que balanceen con mucho los daños; los aprovechados fueron los aventureros que ya en clase de soldados, ya de marineros, ya de tratantes i especuladores de toda especie pasaron a fijar allí su residencia. Son pues mui fuera de tiempo i sazon las declamaciones de sus descendientes, abogando por los pobres indios contra la opresión de los españoles europeos, o lo que es mas ridículo, tomando su voz i nombre, habiendo sido ellos, i siendo sus inmediatos opresores, así como los solos efectivamente aprovechados [...] Cuando les faltase otro provecho o ventaja sobre nosotros, hoy pueden andar en planes de república, lo cual no podrían en la España europea, a cuya opresión no se le ve fin, siendo tanto mas difícil de contrarrestar, cuanto hai escasez de hombres, o sea *d'animali pensanti* para contrarrestarla.

Les estrofes sobre les Canàries, com que aquestes illes eren escala habitual o punt de sortida en navegacions a Amèrica (Gambín 1917), s'hi podrien relacionar. També cal tenir present, però, la seva història durant el regnat de Carles I, en què van viure aixecaments socials que s'han relacionat amb els comuners, va haver-hi conflictes amb la Inquisició i es van ressentir dels enfrontaments amb França (Anaya 1990, Lobo 2017 i Fortes 2018). D'altra banda, cal considerar les possibles fonts historiogràfiques, mitològiques, llegendàries i literàries de Puigblanch i com entronca la seva representació de les Canàries amb les d'altres autors, algunes de les quals han estat objecte de diversos estudis.³⁴ No sé si va afavorir les referències a aquestes illes la coneixença del canari Diego Correa Gorbálán, que va ser capturat juntament amb ell a Gibraltar, com comenten en l'article de *Cercles*.

Seria aventurat especular com es podrien reordenar totes les estrofes, suposant que formin part del mateix poema, en funció d'aquest argument i les noves dades biogràfiques que aporten en l'altre article. D'altra banda, l'organització i fins i tot l'argument podrien haver variat en el procés de composició.

34. P. ex., en el ms. 7273 de la BNE, f. 414v, es cita *Noticias de la historia general de las islas Canarias*, de José de Viera y Clavijo, a propòsit d'un enfrontament del 1735 entre la Inquisició canària i l'Audiència.

9. LA DIFUSIÓ DE LES COMUNITATS DE CASTELLA

Diversos autors han postulat la incidència de Puigblanch en «La pàtria», d'Aribau, començant per Manuel Milà i Fontanals (1893: 360), que creu que el va influir també en l'ús de l'alexandrí, el qual considera, falsament, «casi olvidado [en la literatura catalana] des de Muntaner», que el va emprar en el seu *Sermó*. Les similituds són, certament, abundants, però no prou específiques per assegurar l'influx de l'un sobre l'altre. En tot cas, la coneguda referència al «fervor pindárico» de Puigblanch de 1834, com s'ha coincidit a interpretar, deu suscitar-la *Les Comunitats de Castella*.³⁵

Fèlix Torres Amat (1836: 508) hi al·ludeix més explícitament en les *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*, marcant-ne en cursiva la descripció, en castellà, com si fos un títol:

Despues [de 1a ed. de *La Inquisición sin máscara* «desde 1811»] creo que ha publicado varias obritas en prosa, y tambien en verso, alguna de estas en catalan: solo he visto la *historia de las comunidades de Castilla*, y una oda á la supersticion.³⁶

Crec que queda força clar que les obres en català de Puigblanch són en vers, però no que corresponguin a les especificades. Per tant, es manté la incertesa sobre la llengua de l'oda a la superstició.³⁷ En canvi, és evident que les dues obres s'inclouen entre les que ha «publicado», participi que no té necessàriament en el sentit d'«imprimido» i que és matissat per «creo».

Feliçment, però, Manuel Jorba (2013: 53) ha localitzat una impressió de quatre estrofes del poema que ens ocupa (Cahner 2005: 460-463 i 514, núm. 1-3 i 71), amb el títol de «Fragmento de *Las Comunitats de Castella*», en el plec *Muestras de varias poesias catalanas, segun el especial caracter de sus diversas épocas*, editat per la Imprenta de A. Bergnes y Comp., [1840-1842/1843, segons ha conjecturat].³⁸ Com que Puigblanch va morir el 25 de setembre de 1840, aquesta edició podria ser ja pòstuma, si bé el llibre de

35. *El Vapor. Periódico Mercantil, Político y Literario de Cataluña*, núm. 110 (2 d'agost de 1834), p. 4.

36. No s'ha provat l'autoria d'altres poemes en català del ms. de la BNE.

37. Aquesta creença irracional va ser molt vituperada per la Il·lustració i no és estrany, que, sovint al·legoritzada, aparegui en la poesia, a vegades transcendent aquest enfocament amb elements al gust romàntic (veg., per exemple, les odes «to Superstition» de Joseph Warton, Samuel Rogers, Nathan Drake...). No he destriat versos de Puigblanch que responguin clarament al tema entre les octaves que s'han considerat de *Les Comunitats de Castella*, si bé no hi manquen referències al «fanatisme» i figures monstruoses. Abelló se'n deu ocupar en el treball de recerca esmentat.

38. Li agraeixo que m'hagi aclarit que el va adquirir «devers l'any 2008» a la Llibreria Antiquària Delstres, me n'hagi facilitat una reproducció i hagi refermat la voluntat d'editar-lo quan li ho permetin altres tasques. Faig extensiu el meu agraïment a les seves erudites classes, en què em va donar a conèixer Puigblanch.

Francesc Vicent Garcia d'aquell any en què es basa la datació del plec, que inclou també textos d'aquest poeta, va aparèixer abans del decés.³⁹

Almenys, ho és el conegut esment de Ramon Muns i Serinyà (1842: 29-30), que cita, amb diverses variants respecte a totes les versions conegudes, les estrofes segona i tercera, d'aquest «poema épico catalan» que «nuestro célebre» Puigblanch havia «proyectado y aun principado» —el considera, doncs, inacabat—, les quals «estampó» en la «introduccion». El verb fa pensar, si bé no exclusivament, en una versió impresa, potser l'exhumada per Manuel Jorba, que hauria modificat força. Així i tot, Víctor Balaguer (1863: 826), en la seva *Història de Catalunya*, creu que «únicamente se han dado á luz algunos fragmentos» de «*Las Comunitats de Castella*» «en memorias literarias y en estudios críticos», ignorant-ne, doncs, l'edició.

En l'article de *Cercles*, explico les vicissituds del llegat de Puigblanch, documento que els seus papers de la BNE van ingressar-hi el 1868, per bé que el que aleshores n'era director, Juan Eugenio Hartzenbusch, ja havia publicat la recreació d'un poema de Puigblanch el 1848 (Vall 2009), i dono notícia que el 1871 els havia consultat José Maria Sbarbi. Com és conegut, el 22 de desembre de 1876, Octavio de Toledo, cap de la Sala de Manuscrits de la BNE, comunicarà a Marcelino Menéndez Pelayo, que s'hi havia interessat, que en els dotze lligalls hi ha trobat versos que podrien formar part de *Les Comunitats de Castella* i cap que tingués relació amb *Lo temple de la Glòria*, i ell ho fa saber a Joaquim Rubió i Ors dos dies després.⁴⁰ Rubió (1877: 23-24) ho menciona en la *Breve reseña del actual renacimiento de la lengua y literaturas catalanas*, llegida a la Reial Acadèmia de Bones Lletres el 13 i el 17 de febrer de 1877. Referint-s'hi, el 22 de juny d'aquell any Manuel Milà i Fontanals (1893: 359), en un discurs sobre Aribau llegit a l'Ateneu Barcelonès 1877, cita el poema com «los versos que empiezan “Del esfors espagnol l'èxit desventurat”».

He cercat inútilment, no tan sols de manera telemàtica, alguna altra edició del poema en alguna publicació periòdica o solta. Almenys, però, com he avançat, puc aportar que Puigblanch explica que tenia intenció de recitar-ne quatre estrofes. No n'indica si seria en públic o de manera més privada ni el moment ni el lloc. En cas que les estrofes triades fossin les relatives a Ferran VII —tot i que no se n'hi explicita el nom, les al·lusions són fàcilment recognoscibles—, podria ser arriscat publicar-les obertament, fins i tot durant el Trienni, en què continuava regnant i conspirant, però no s'ha de descartar que les llegís almenys en ambients liberals. Tot i que la commutació del tema s'hagués produït en terres castellanes, que el vocabulari podria facilitar la interpretació de les estrofes als castellanoparlants i que podrien afavorir-ho actes d'homenatge als comuns (com els de Villalar), la recitació podria ser a qualsevol altre lloc, també als Països Catalans o a l'exili.

39. Veg., p. ex., el *Diario de Barcelona*, núm. 41, 10 de febrer de 1840, p. 653, i núm. 144, 23 de maig de 1840, p. 2062.

40. <<https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/carta-de-jose-m-octavio-a-marcelino-menendez-pelayo-madrid-22-diciembre-1876-793596/html>> i <<https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/carta-de-marcelino-menendez-pelayo-a-joaquin-rubio-y-ors-santander-24-diciembre-1876-843267/html>>. [Consulta: 10 de març de 2024.]

10. CONCLUSIÓ

En el fons personal de Puigblanch integrat en el de Fernán Núñez de l'Archivo Histórico de la Nobleza, pel que fa a la literatura, mentre que no es troba cap referència a *Lo temple de la glòria*, poema que s'ha atribuït improbablement a Antoni Puigblanch, hi ha diverses notícies desconegudes sobre la seva dedicació a la poesia castellana i unes explicacions del poema èpic *Les Comunitats de Castella*.

Si d'acord amb les *Observaciones sobre la lengua catalana* (se n'ha refermat l'atribució amb nous arguments) s'havia considerat que l'havia escrit com una làpida per enterrar dignament l'idioma, resulta que fins i tot l'havia motivat la commutació de l'encàrrec d'un poema en català sobre el Dos de Maig, tema que, per tant, Puigblanch també havia assumit. Podria ser que la persona que li hagués encarregat el poema i li hagués permès de canviar-ne el tema fos el Empecinado, destacat en la Guerra del Francès i capdavanter de l'homenatge als comuners, admirat per Puigblanch i coneixedor de la llengua catalana, però podrien haver-hi altres possibilitats desconegudes. El verb *encarregar* suggereix que ni va ser seva la idea d'escriure un poema en català sobre el primer tema, si bé el canvi sembla a iniciativa seva. En tot cas, era perfectament factible que, com altres autors, escrivís més esporàdicament o menys, algun poema en aquesta llengua i, en tot cas, esdevé una «gustosa obligació», oxímoron explicable per l'interès que tenia en el tema i en l'exaltació del liberalisme, però també, a banda del fet que el català era la seva llengua materna, pel repte filològic que suposava. Que el poema provingui d'un encàrrec no suposa que Puigblanch no s'hi esmercés ni li treu valor.

Si, com sembla, l'encàrrec i la reconversió es van produir a Castella i, en concret, a Villalar, no podia ser durant l'exili, encara que la idea de canviar de tema se li podria haver ocorregut abans de tornar. De totes maneres, és més fàcil que ho pensés després que el 1821 tingués un paper destacat en la comissió parlamentària per homenatjar els comuners. És probable que l'iniciés també aleshores el poema, encara que el podria prosseguir al segon exili, deixant-lo segurament inacabat perquè degueren absorbir Puigblanch els *Opúsculos* i altres projectes —alguns dels quals anuncia o evoca en els *Opúsculos*, a diferència d'aquest—, pel desengany envers el règim liberal espanyol i perquè no considerava prioritari d'impulsar el català com a llengua de cultura, encara que, sense detriment de l'ús del castellà com a llengua general, admetia el conreu de les llengües vernacles en el projecte confederal de *La regeneración política de la España*.

Com feia pensar el títol *Les Comunitats de Castella*, que la nova documentació confirma, el poema s'hauria de centrar en aquest episodi. Les referències a èpoques posteriors, amb el vincle de la interpretació liberal, Puigblanch pretenia justificar-les, argumentalment, amb el recurs a la profecia. El regnat de Carles I no hi és vist com un període renaixentista, amb elements erasmistes que li podien complaure, sinó com una monarquia autoritària, amb la qual entroncarà l'absolutisme posterior, accentuat per la dinastia borbònica. La crítica a l'imperialisme permet entroncar-hi les estrofes referents a Amèrica (amb ressonàncies contemporànies pel procés d'emancipació).

Així i tot, la narració històrica es troba escassament desenvolupada en les octaves reials conservades. A Puigblanch li temptaven més els aspectes autobiogràfics i les re-

ferències a la política actual. No estranya que les quatre estrofes el vocabulari de les quals glossa en castellà siguin relatives a Ferran VII, tema que el degué complaure pel ressentiment personal i col·lectiu, l'actualitat i el caràcter satíric. Podrien ser les primeres que en va escriure i correspondre a les que havia de recitar. Tant de bo n'aparegui nova documentació, que, com aquesta, n'aporti més dades que rectifiquin, matisin o completin la interpretació de les escasses de què disposem.

11. BIBLIOGRAFIA CITADA

- ABELLÓ JUANPERE, Joan (1986): *Inventari dels papers d'Antoni Puigblanch*, tesi de llicenciatura, dir. Amadeu-J. Soberanas i Lleó. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- ABELLÓ JUANPERE, Joan (1988). «Estudi preliminar», dins Antoni PUIGBLANCH: *La Inquisición sin máscara*. Barcelona / Mataró: Alta Fulla / Patronat Municipal de Cultura de Mataró.
- ABELLÓ JUANPERE, Joan (1989): «Actitud d'Antoni Puigblanch enfront de la llengua catalana entre 1811 i 1832», dins *II Congrés Llengua Catalana*, vol. VIII. València: Institut de Filologia Valenciana, p. 215-225.
- ANAYA HERNÁNDEZ, Luis Alberto (1990): «El movimiento comunero en Canarias. Su incidencia en la conflictividad grancanaria de 1524-1526», dins *IX Coloquio de Historia Canario Americana*. Las Palmas: Cabildo de Gran Canaria / Casa Colón, p. 403-436.
- ANGUERA I SOLÉ, Montserrat (1974): «*Grammatica Cathalana*» de Josep Ullastra. *Estudi i edició crítica*, dir. Antoni Comas, tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- AUSÍN CIRUELOS, Alberto (2016): «Creando un héroe: El Empecinado y su propaganda durante la Guerra de la Independencia (1808-1814)», *Revista Universitaria de Historia Militar*, vol. V, núm. 9, p. 134-152.
- BALAGUER, Víctor (1863): *Història de Catalunya y la Corona d'Aragó*, vol. V. Barcelona: Manero.
- BAROJA, Pío (1977): *Los contrastes de la vida*. Madrid: Caro Raggio.
- BATISTA I ROCA, Josep M. (1971): «Els precursors de la Renaixença», *8 conferències sobre Catalunya*. Barcelona: Proa.
- BERZAL DE LAS ROSAS, Enrique (2008): *Los Comuneros de la realidad al mito*. Madrid: Sílex.
- BREÑA, Roberto (2006): *El primer liberalismo español y los procesos de emancipación de América, 1808-1824. Una revisión historiográfica del liberalismo hispánico*. México: El Colegio de México.
- CAHNER, Max (2002): *Literatura de la revolució i la contrarevolució (1789-1849)*, vol. II(2). Barcelona: Curial.
- CAHNER, Max (2005): *Literatura de la revolució i la contrarevolució (1789-1849)*, vol. III. Barcelona: Curial.

- CORMINAS, Joan (1849): *Suplemento á las memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*. Burgos: Arnaiz.
- DURAN, Carola (2008): *El Bruc en la literatura catalana del segle XIX*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DURAN, Eulàlia (1982): *Les Germanies als Països Catalans*. Barcelona: Curial.
- DURAN, Eulàlia / REQUESENS, Joan (1997): *Profecia i poder al Renaixement. Textos profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*. València: Eliseu Climent.
- FÀBREGAS I BLANCH, Àngel (1996): «L'entorn familiar d'Antoni Puig i Blanch. Estudi genealògic», *Full del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 55, p. 7-18.
- FORTES GUTIÉRREZ, José Luis (2018): «Carlos I, Reforma e Inquisición en Canarias», *Cuadernos de Historia Moderna*, vol. XLIII, núm. 2, p. 465-483.
- GAMBÍN GARCÍA, M. (2017): «Canarios al sur del cabo Bojador: viajes a África y a América en tiempos de Carlos V», dins *XXII Coloquio de Historia Canario Americana*, p. 1-14.
<<https://revistas.grancanaria.com/index.php/CHCA/article/view/10014/9518>>. [Consulta: 10 de març de 2024.]
- GLENDINNING, Nigel (1959): «Spanish books in England: 1800-1850», *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, n. 3(1), p. 70-92.
- GUTIÉRREZ NIETO, Juan Ignacio (1973): *Las Comunidades como movimiento antiseñorial*. Barcelona: Planeta, p. 49-73.
- JARDÍ, Enric (1960): *Antoni Puigblanch. Els precedents de la Renaixença*, pròleg de Jordi Rubió i Balaguer. Barcelona: Aedos.
- JARDÍ, Enric (1964, novembre): «Miquel i Vergés i els estudis sobre Antoni Puigblanch, Serra d'Or», núm. 11, p. 1-2.
- JORBA I JORBA, Manuel (1979, setembre): «Sobre la llengua catalana al final de l'Antic Règim: el *Diario de Barcelona* (1792-1808)», *Els Marges*, núm. 17, p. 27-52.
- JORBA I JORBA, Manuel (1983): «Actituds davant de la llengua en relació amb la Renaixença», dins TAVANI, Giuseppe / PINELL, Jordi (ed.): *Actes del Sisè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Abadia de Montserrat, p. 127-151.
- JORBA I JORBA, Manuel (1986): «Llengua i literatura. 1800-1833», dins MOLAS I BATLLORI, Joaquim (dir.): *Història de la literatura catalana*, vol. VII. Barcelona: Ariel, p. 41-75.
- JORBA I JORBA, Manuel (2013): *A propòsit de la primeríssima recepció de «La pàtria» d'Aribau (1833-1859)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica.
- LOBO CABRERA, Manuel (2017): «Carlos I y Gran Canaria», dins *XXII Coloquio de Historia Canario Americana*. Las Palmas: Cabildo de Gran Canaria / Casa Colón, p. 1-20.
<<https://revistas.grancanaria.com/index.php/CHCA/article/view/10016/9519>>. [Consulta: 10 de març de 2024.]
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1893): *Obras completas del Doctor D. Manuel Milá i Fontanals*, t. V. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- MIQUEL I VERGÉS, J. M. (1955): «Liberales y románticos», *Revista Iberoamericana de Bibliografía*, vol. V, núm. 1-2, p. 53-56.

- MIQUEL I VERGÉS, J. M. ([1958]): *Puigblanch. Figura de la Prerenaixença. Un talent sense profit*, mecanoscrit inèdit dipositat a la Biblioteca Pare Fidel Fita, d'Arenys de Mar, pel seu amic Ferran de Pol. N'agraeix les informacions de la directora, Montserrat Abad Padrosa.
- MIQUEL I VERGÉS, J. M. (1989): *La filologia catalana en el període de la Decadència*. Barcelona: Crítica. S'havia publicat de setembre a desembre de 1938 amb el mateix títol a la *Revista de Catalunya*, núm. 90, 91, 92 i 93.
- MOLAS I BATLLORI, Joaquim (1999): «Un llibre sobre Antoni Puigblanch», dins *Obra crítica*/2. Barcelona: Edicions 62, p. 48-54.
- MOLAS I BATLLORI, Joaquim (2008): «Antoni Puig i Blanch», dins BROCH, Àlex (dir.): *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 812-813.
- MOLL, Antoni Lluís (2016): «Èpica: Les Comunitats de Castella», dins BROCH, Àlex (dir.): *Història de la literatura catalana*, vol. IV. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Barcino / Ajuntament de Barcelona, p. 512-516.
- MORAN I OGERINJAUREGUI, Josep (1994): «Consideracions sobre els liberals espanyols i la llengua catalana», dins *II Congrés Llengua Catalana*, vol. VIII, València, Institut de Filologia Valenciana, 1989, p. 659-669. Recollit en íd. (1994): *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 169-185.
- MUNS I SERINYÀ, Ramon (1842): «Memoria», dins *Academia de Buenas Letras de Barcelona. Sesión publica del día 2 de julio de 1842*. Barcelona: Imprenta d'A. Brusi, p. 5-31.
- PERS I RAMONA, Magí (ed.) (1842): *Lo Temple de la Glòria*. Barcelona: Saurí.
- PERS I RAMONA, Magí (1850): *Bosquejo histórico de la lengua y literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días*. Barcelona: Imprenta de J[osé]. Tauló.
- PERS I RAMONA, Magí (1857): *Historia de la lengua y la literatura catalana. Desde su origen hasta nuestros días*. Barcelona: Imprenta de José Tauló.
- PERS I RAMONA, Magí (1863): *El robo de Filis*. Barcelona: Establiment Tipogràfic de Narcís Ramírez.
- POY I COMES, Manuel (1824): *Llave aritmética y algebráycia [...] Cuarta impresión*. Imprenta de la Viuda de D. Agustín Roca.
- PUIGBLANCH, Antonio [amb el pseudònim Natanel Jomtob] (1811-[1813]): *La Inquisition sin máscara [...]*. Cadis: Imprenta de don Josef Niel.
- PUIGBLANCH, Antonio (1816): *The Inquisition Unmasked*. Londres: William Walton.
- PUIGBLANCH, Antonio (1817): *Die entlarvte Inquisition*. Weimar: Gr. H. S. priv. Landes-Industrie Comptoirs.
- PUIGBLANCH, Antonio (1824): *La Inquisition sin máscara*. Mèxic: Imprenta de la Aguila.
- PUIGBLANCH, Antonio (s. a.): *Opúsculos gramático-satíricos [...]*. Londres: Guillermo Güthrie.
- RATTI, Maria (1970): *El mito de los Comuneros visto a través de los escritores liberales del siglo XIX*, dir. Robert Jammes / M. Serra-Baldo, «memoire» per al Diplôme d'Études Supérieures. Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Toulouse.
- REIXACH I PUIG, Ramon (2008): *Els orígens de la tradició política liberal catòlica a Catalunya*. Mataró, s. XVIII-XIX. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.

- ROSSICH, Albert (2010): «La fortuna literària i crítica de Francesc Vicenç Garcia», dins *Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana*. Bellcaire d'Empordà: Edicions Vitella, p. 505-574.
- RUBIÓ Y ORS, Joaquín (1877): *Breve reseña del actual renacimiento de la lengua y literatura catalanas: ¿Débese á la influencia de los modernos trovadores provenzales? Memoria escrita para la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona y leída en sus sesiones de los días 3 y 17 de febrero de 1877*. Barcelona: Celestino Verdager.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1986): *Història de la literatura catalana*, vol. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SAMPEDRO ESCOLAR, José Luis (2021): «Un retrato inédito de Julián de Villalba García», *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, núm. 24, p. 245-270.
- TORRES AMAT, Fèlix (1836): *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de J. Verdager.
- VALL I SOLAZ, Francesc Xavier (2009, novembre): «“Tersites”, Una faula De Puigblanch recreada per Hartzenbusch», *Els Marges*, núm. 72, p. 93-104.
- VALL I SOLAZ, Francesc Xavier (2023): «“Diuen que és mort lo Interés”, sàtira utòpica de Francesc Vicent Garcia», dins MIRALLES, Eulàlia / SOGUES, Marc / VALSALOBRE, Pep (ed.): *Sou lo que podeu mostrar que haveu begut d'aquesta font. Homenatge al professor Albert Rossich*. Catarroja: Afers, p. 497-506.

12. APÈNDIX

Explicacion a les coses que presenten
alguna ~~frase~~ ~~frase~~

Oct. 1. Lur in (ital. l'oro francleur). Pleher plecer
fe hace. Pot puede. Ab con. Quin que. Se par in
par. Araber cumultu. Quich ves. Puch puede.

Oct. 2. Tenir haciendo. Ten in. Pen endo la pie calu
re. Marg majo. Desfullar desfajado ts ramell
desfajado tes ramu. Molt gran muchs ramimient
Ne por ne promete italiano, o el republica no la
mudat er a. Mes mas. Planer llaut Amib con
Puix pues. Ay ayer. Lo. Voujant. sey Dar de de
l'ore Non nuevo

Oct. 3. Horre horrido. Trencar quebrado. Prou ma
cho. Agnes de que. E pill espejo, exemplu. Quin
lejos. Perills pet. Pogues naix pueden nacer. Totum ts
ts ts el mundo

Oct. 4. Ten hecho. Ten meny per seme menopre
ciar. Cron ese Ouse Oude Oraz cone. Turfan
vil mager. Pot pueda Oer de el. Lucie jagore
Tous esse remado.

Espanya. Ministerio de Cultura y Deporte. Archivo Histórico de la Nobleza,
Fernán Núñez, C.2145, D.3, n. 5.

Espanya. Ministerio de Cultura y Deporte. Archivo Histórico de la Nobleza, Fernán Núñez, C.2145, D.3, n. 5.

RESUM

El fons dels ducs de Fernán Núñez de l'Archivo Histórico de la Nobleza (Toledo) inclou diversos documents d'Antoni Puigblanch (Mataró, 1775 – Somers Town, Londres, 1840), de què dono notícia en un altre article. En aquest, n'estudiaré un full que conté dos esborranys autògrafs en castellà amb explicacions relatives al seu important poema èpic *Les Comunitats de Castella*. En una cara, se'n glossa vocabulari de quatre conegudes octaves, en les quals satiritza Ferran VII. A l'altra, s'anuncia la intenció de recitar-ne un igual nombre d'estrofes, que podrien ser les mateixes, se n'indica el títol, se'n revela la gènesi i se n'esbossa l'argument, ajudant a aclarir-ne diversos aspectes de controvertida interpretació. Aquests textos es comenten en relació amb l'actitud lingüística i política de Puigblanch, tenint-ne en compte l'evolució. A més, s'aporten informacions sobre el seu conreu de la poesia castellana.

PARAULES CLAU: Antoni Puigblanch, *Comunitats de Castella*, liberalisme, èpica, literatura catalana.

ABSTRACT

New documentation on *Les comunitats de Castella* by Antoni Puigblanch
with an excursus on *Observaciones sobre la lengua catalana*

The collection of the Dukes of Fernán Núñez in the *Archivo Histórico de la Nobleza* (Toledo) includes several documents by Antoni Puigblanch (Mataró, 1775 – Somers Town, London, 1840), which I refer to in another article. Here I will comment on a page containing two autograph drafts in Spanish with explanations concerning his important epic poem *Les Comunitats de Castella*. On one side, the vocabulary of four well-known octaves satirising Ferdinand VII is glossed. On the other, the intention to recite an equal number of stanzas from it—which could be these same ones—is announced. The title of the poem is given, its genesis is revealed, and the plot is outlined, thus helping to clarify several controversial points of interpretation. These texts are commented on regarding the linguistic and political attitude of Puigblanch and its development. In addition, information is provided on his cultivation of Spanish poetry.

KEYWORDS: Antoni Puigblanch, *Comunitats de Castella*, liberalism, epic, Catalan literature.

MISCELLÀNIA

EL PROJECTE MIMUS: MÚSICA I POESIA A LA CORONA D'ARAGÓ MEDIEVAL

Anna ALBERNI
ICREA-Universitat de Barcelona
Anna FERNÀNDEZ-CLOT
Universitat de València

MiMus és l'acrònim d'un projecte Consolidator Grant (CoG) finançat per l'European Research Council (*Ioculator seu mimus. Performing Music and Poetry in medieval Iberia*, ERC-CoG-2017, No. 772762) i dedicat a l'estudi del paper de la música, la poesia i l'entreteniment a la cort dels reis d'Aragó entre els segles XIII i XV.¹ El projecte, amb seu a la Universitat de Barcelona, ha tingut una durada de sis anys (setembre 2018 – agost 2024)² i està format per un equip interdisciplinari i internacional d'investigadors: Anna Alberni (ICREA-UB, IP), Alexandra Beauchamp (Université de Limoges), Stefano M. Cingolani (FBG-UB), Anna Fernández-Clot (FBG-UB), Maria Sofia Lannutti (Università degli Studi di Firenze), Yolanda Plumley (University of Exeter), Simone Sari (FBG-UB) i Carles Vela (FBG-UB).

MiMus té l'origen en un projecte ERC Starting Grant³ i en dos projectes del Ministeri d'Economia i Competitivitat, i del de Ciència i Innovació, respectivament, també dirigits per Anna Alberni, on ja van participar alguns dels membres de l'equip MiMus (S. M. Cingolani, C. Vela), juntament amb altres investigadors: Dominique Billy (Tolosa), Beatrice Fedi (Chieti), David Maniega (UOC), Claudio Lagomarsini (Siena), Maria Sofia Lannutti (Pavia-Cremona, després Florència), Marta Marfany (UPF), Simone Ven-

1. Aquest article forma part del projecte de recerca *Ioculator seu Mimus: Performing Music and Poetry in Medieval Iberia (MiMus)*, finançat per l'European Research Council (ERC), dins el programa de recerca i innovació de la Unió Europea Horizon 2020, ERC-2017-COG Grant agreement No. 772762 (<<https://www.mimus.ub.edu>>). També s'inscriu en les activitats del Grup de Cultura i Literatura a la Baixa Edat Mitjana, grup de recerca consolidat 2021SGR00777 de l'AGAUR, amb el suport del Departament de Recerca i Universitats de la Generalitat de Catalunya.

2. Després del període de finançament europeu, el projecte continua actiu gràcies a altres fons vinculats a la Fundació Bosch i Gimpera de la UB (FBG-308312).

3. *The Last Song of the Troubadours: Linguistic Codification and Construction of a Literary Canon in the Crown of Aragon (14th and 15th centuries)* (ERC-StG-2008-240170). Durada: 2009-2013. IP: A. Alberni.

tura (UPF) i Fabio Zinelli (París, EPHE).⁴ Les línies de recerca d'aquests tres projectes, centrades en l'estudi de la recepció de les literatures francesa i occitana a Catalunya, es van concretar, d'una banda, en l'edició i estudi de textos fixats en edicions antigues que calia revisar (trobadors i poetes francesos copiats al Cançoner Vega-Aguiló, *Roman de Cardenois*, *Leys d'Amors*); i, de l'altra, en la recerca arxivística, orientada a documentar la presència d'autors, promotors, manuscrits, obres i gèneres, una línia que ha acabat portant de manera natural al projecte MiMus.

1. OBJECTIUS DEL PROJECTE MIMUS

En el marc d'aquest projecte ens hem proposat estudiar els perfils professionals i culturals dels músics i joglars actius a la cort reial d'Aragó, des de Jaume I fins a Alfons el Magnànim, les seves condicions socioeconòmiques, el reconeixement que rebien per part dels poders polítics i la rellevància de les relacions entre diferents corts i dels intercanvis culturals per a la música i la poesia.

Com van posar de manifest els estudis iniciats per autors com Ramón Menéndez Pidal, Higini Anglès o Maricarmen Gómez Muntané, els registres de pagaments i cartes reials conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó són una font extraordinària per estudiar la presència de joglars i ministrers a la cort, els seus moviments i la seva participació en esdeveniments públics o privats lligats a la corona. És per això que un dels objectius principals del projecte ha estat recollir, editar i analitzar un extens corpus de documents sobre els artistes i promotors que van participar en la vida poètica, corèutica i musical de les corts dels reis del casal de Barcelona des de mitjan segle XIII fins a mitjan segle XV (1235-1435). Donat el caràcter internacional del mercat de la música i la poesia a l'edat mitjana, l'estudi d'aquest corpus no s'ha concebut de manera aïllada, sinó com a fruit del diàleg constant amb la documentació de les tradicions líriques i musicals veïnes. Així mateix, s'han analitzat altres testimonis (literaris, prescriptius, iconogràfics) útils per traçar l'evolució de l'entreteniment a la cort, i s'han revisat diversos textos lírics, rellegits a la llum de les dades arxivístiques.

Els objectius del projecte s'han concretat en el desenvolupament de cinc línies de recerca i dos recursos digitals (la MiMus DB i el corpus TOC).

4. *La poesía francesa en las cortes de la Corona de Aragón: recepción y circulación* (FFI2014-54844-P), Ministerio de Economía y Competitividad. Durada: 2015-2017. IP: A. Alberni. *La poesía francesa en las cortes de la Corona de Aragón: verso y formas de transmisión* (FFI2009-10065), Ministerio de Ciencia e Innovación. Durada: 2010-2013. IP: A. Alberni.

2. LÍNIES DE RECERCA

Les principals aportacions del projecte MiMus s'estructuren al voltant d'aquestes cinc línies de recerca, que presentem molt sumàriament:

1. Organització i conformació de la cort i dels espais cortesans (s. XIII i XIV)

Amb les *Ordinacions de la Casa i Cort* de Pere el Cerimoniós (1344), veiem com l'espai cortesà es va poblant de músics i com es constitueix la Capella reial de xantres, la primera a Europa després de la Capella papal d'Avinyó. S'ha estudiat de quina manera la música, i en especial la música polifònica, esdevé un element important en la retòrica del poder reial, sense oblidar el paper de les cases de les reines, les infantes i els infants, i les relacions amb altres corts.⁵

2. Aspectes organitzatius i comptables de la presència de músics a la cort

La gran quantitat de dades de tipus comptable que es conserven sobretot als fons de Mestre Racional de l'ACA permet conèixer el sistema de contractació del personal de la cort d'Aragó, els conceptes pels quals se'ls pagava i, per tant, la valoració econòmica i artística del seu servei. La recollida sistemàtica d'aquesta informació ha permès reconstruir amb força precisió la presència gairebé diària de músics a les corts dels reis catalanoaragonesos.⁶

3. Presència de joglars no cristians a la cort

En la literatura catalana, a diferència de la castellana, hi ha molt poques referències als joglars no cristians; la documentació d'arxiu, en canvi, en registra una presència contínua. D'una banda, s'han reconstruït les prosopografies de músics jueus i musulmans documentats a la cort i, d'altra banda, gràcies a un estudi comparatiu de diverses fonts, s'han proposat hipòtesis d'identificació dels instruments i repertoris que interpretaven i s'han intentat definir les funcions d'aquests músics a la cort.⁷

4. Representació dels joglars i de la música en la literatura i la documentació

La figura del joglar ha rebut una atenció sovint descontextualitzada i condicionada per alguns tòpics que calia revisar a la llum de diferents fonts i períodes. S'ha reunit i analitzat un corpus de referències sobre joglars i situacions performatives de música i cant en textos literaris i doctrinals d'àmbit occità i català dels segles XIII-XV, que s'ha posat en relació amb altres tradicions romàniques i amb les fonts d'arxiu, i ha permès destriar contextos, tòpics literaris i condicionants històrics. També s'han estudiat els termes d'oficis i especialitats dels joglars i músics documentats a la cort, i s'han pogut definir funcions i formes d'identificació de diverses categories professionals condicionades pel context cultural i musical de referència de cada monarca.⁸

5. Vegeu les aportacions de S. Cingolani i A. Beauchamp a l'apartat de publicacions del web del projecte (<<https://mimus.ub.edu/ca/publicacions>>).

6. Vegeu les publicacions de C. Vela i A. Beauchamp al web del projecte.

7. Vegeu les publicacions de S. Sari al web del projecte.

8. Vegeu les publicacions d'A. Fernández-Clot al web del projecte.

5. Contactes culturals i intertextualitat

La documentació ofereix un context històric que ajuda a confirmar préstecs i adaptacions, i fa llum sobre la complexa fenomenologia que s'engloba sota el concepte genèric d'intertextualitat. Els noms d'artistes i promotors, les dates, els llocs, els moviments entre corts, són punts de referència per identificar les xarxes clientelars que hi ha rere les peces líriques i que en poden determinar els temes o la forma. En aquest sentit, la presència de músics i joglars francesos documentada de manera sostinguda des de finals del segle XIII fins després del regnat de Pere el Cerimoniós (1387), juntament amb la institucionalització del prestigi de la dansa —amb denominacions com «trobadors de danses» als registres de la cort (1362-1381)—, ofereix un teló de fons ideal per a l'operació d'estilització de les formes estròfiques amb refrany que es dona en la poesia catalana del segle XIV. Aquestes formes, codificades a mitjan segle XIV per Guillaume de Machaut (1300-1377) però impregnades d'ecos d'un repertori més antic, tindran un paper clau en la renovació de la poesia catalana, fins als poetes de la generació del Magnànim. Aquesta línia de recerca s'ha concretat en la relectura d'obres conegudes a la llum de noves dades documentals o historiogràfiques, i en la preparació de noves edicions de peces del repertori líric que permetin una millor comprensió dels textos i de la seva transmissió manuscrita.⁹

3. EL CORPUS DOCUMENTAL I LA MIMUS DB

El corpus de documents MiMus s'ha elaborat principalment a partir dels fons documentals de Cancelleria i Mestre Racional de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA, Barcelona) i, puntualment, d'altres arxius. S'ha partit de la consulta directa d'aquests fons, però també s'ha fet una revisió exhaustiva de les fonts bibliogràfiques en les quals se citen o s'editen documents amb referències a joglars, música i poesia. Aquest treball ha permès aplegar uns 7.000 documents sobre música i professionals de l'entreteniment relacionats amb les corts de la Corona d'Aragó entre 1235 i 1435, que s'han transcrit i regestat.

Per facilitar la tasca de compilació i edició del corpus, els documents s'han organitzat per regnats i per cases. En primer lloc, s'han recollit i transcrit els documents conservats de cada bloc, seguint criteris de transcripció interpretatius. A continuació s'han editat les fitxes dels documents, que inclouen un regest que indica l'assumpte del document i identifica les persones, llocs, oficis, instruments o gèneres literaris que s'hi esmenten (amb els noms regularitzats a partir de criteris estàndards), la bibliografia que ha citat o editat el document i notes. Un cop editats i revisats els documents de cada regnat i casa, s'han anat introduint, anotant i publicant a la MiMus DB.

Durant el període finançat per l'ERC, s'han editat els documents dels primers regnats fins als darrers anys del regnat de Pere III, incloent-hi les cases de les reines (Elionor

9. Vegeu les publicacions d'A. Alberni, S. Lannutti i Y. Plumley al web del projecte.

i Sibilla) i els infants (Constança, Joan, Martí).¹⁰ S'han introduït a la MiMus DB uns 2.500 documents que van entre 1232 i 1370, un període que comprèn els regnats de Jaume I (1213-1276), Pere II (1276-1285), Alfons II (1285-1291), Jaume II (1291-1327), Alfons III (1327-1336) i la primera part del regnat de Pere III (1336-1387). Aquests regnats són els més desconeguts i els que contenen més informació inèdita; a més, fins a Jaume II, l'organització de la cancelleria encara no és sistemàtica, i els esments de músics i joglars, bàsicament pagaments, són esparsos i d'interpretació difícil, però ofereixen dades interessants per entendre aspectes de funcionament dels regnats posteriors.

La MiMus DB és una base de dades relacional que permet sistematitzar la informació continguda en l'esmentat corpus de documents. Aquesta informació és organitzada i etiquetada en llenguatge XML i processada per una base de dades SQL, que conté totes les fitxes, categories i atributs del corpus. Es pot consultar en accés obert al web del projecte: <<https://mimus.ub.edu/ca/base-de-dades>>.¹¹

La base de dades s'estructura a partir de tres tipus de fitxes: documents, entitats i bibliografia; a la interfície de consulta aquestes fitxes es poden buscar a partir dels índexs o dels formularis de cerca, que permeten la cerca combinada de dades dels documents i les entitats. Les fitxes de document són l'element nuclear de la base de dades. A més del text del regest, la transcripció i les notes, la fitxa de document conté camps i categories que permeten indicar dades d'identificació del document i del seu contingut (signatura d'arxiu, data, llengua, matèries). Les dades bibliogràfiques s'etiqueten i es completen a partir de la informació provinent de les fitxes de bibliografia. A més, s'etiqueten les entitats que informen sobre persones (artistes i promotors), oficis, cases o càrrecs, llocs, instruments i gèneres literaris esmentats a cada document. Per fer-ho es parteix de les fitxes de diferents tipus d'entitat creades a la MiMus DB, cadascuna de les quals es defineix a partir d'atributs concrets i, en alguns casos, es poden vincular a atributs d'altres entitats (com el lloc d'origen dels artistes o l'instrument relacionat amb una designació professional). A la fitxa de document, s'etiqueten també les formes de noms d'artistes, oficis, instruments i gèneres literaris, i les relacions que presenten algunes entitats (artista-ofici, promotor-casa, servei entre artista i promotor, lloc de residència d'un artista). Gràcies al caràcter interrelacional de la base de dades, la informació continguda en les fitxes de documents, entitats i bibliografia es pot revisar i actualitzar constantment.

Aquest tractament informatitzat de les dades permet accedir a la informació del corpus d'una manera transversal i centrar l'atenció no en cada document de manera individual, sinó en les categories contingudes i compartides per diversos documents, i fer consultes sobre persones concretes (artistes i promotors), càrrecs i cases nobiliàries, llocs, oficis, instruments i gèneres literaris. També permet obtenir fàcilment dades sobre la trajectòria d'un artista, sobre la nòmina d'artistes al servei d'un promotor o d'una casa, sobre grups d'artistes i categories professionals durant un període concret, sobre la

10. En una segona fase s'editaran els documents dels regnats de Joan, Martí, Ferran i Alfons IV, que ja han estat transcrits. Pròximament, tots els documents transcrits es publicaran en un repositori de dades obert (CORA).

11. El desenvolupament tècnic de la MiMus DB ha estat a càrrec del Centre de Llenguatge i Computació de la Universitat de Barcelona (CLiC) i de l'empresa de serveis digitals Moixó.

presència d'artistes al servei d'altres nobles que són presents a la cort catalana o sobre els moviments d'artistes i els contactes entre diferents promotors.

La MiMus DB permet aplegar documents notablement coneguts al costat de molts altres d'inèdits o poc coneguts, que s'havien donat a conèixer de manera parcial en publicacions antigues i disperses, i permet obrir perspectives noves sobre assumptes concrets que havien rebut interpretacions diverses. És el cas, per exemple, de les al·lusions a un enigmàtic «orde d'Amor» esmentat en una sèrie de pagaments de l'infant Pere, el futur Cerimoniós, dels anys 1334 i 1335, que continuen registrant-se durant els primers anys del seu regnat, del 1337 al 1339. Els quatre documents més antics (MiMus DB, docs. 519, 520, 531, 532) havien estat editats per Daniel Girona i Llagostera (1930), però als filòlegs ens havien passat per malla. Molts anys més tard, Francesca Espanyol (2011) va tornar a aquests documents per estudiar uns «cordons de l'orde d'Amor» que hi són citats com a objectes associats a una empresa cavalleresca, entenent el terme com a companyia, societat o confraternitat. L'empresa de l'orde d'Amor, segons la historiadora de l'art, podria haver deixat traça en les pintures murals del palau de l'Aljaferia de Saragossa. D'altra banda, en dos documents del 1339, ben coneguts per la bibliografia literària però mai editats íntegrament, es parla d'una «rosa d'or de l'orde d'Amor» per als guanyadors d'un certamen poètic celebrat a Lleida aquell any, i es relata amb cert detall el ritual de la festa de l'any anterior (MiMus DB, docs. 626 i 625; aquest últim, editat parcialment per Gubern 1957). L'anàlisi conjunta de les dades, a les quals s'ha de sumar un altre document del 1337, fins ara inèdit, amb «pagaments per corones d'or per als confreres de l'orde d'Amor» (MiMus DB, doc. 566), fa veure que aquest orde, amb tots els interrogants que encara comporta, va tenir un paper en la celebració dels primers certàmens poètics documentats a Catalunya (Lleida, 1338). Tot apunta a una adaptació dels rituals dels *puys* poètics del nord de França i dels jocs de Tolosa de Llenguadoc impulsada per l'infant Pere, amb continuïtat almenys durant els primers anys del seu regnat. És només una petita mostra del potencial que ofereixen per a la història de la literatura els documents novament transcrits, revisats i rellegits a la llum de bibliografia antiga o dispersa. La mirada d'un historiador no és la mateixa que la d'un musicòleg o un historiador de l'art, de la literatura o de les arts escèniques; la MiMus DB pretén agrupar aquestes mirades i obrir noves perspectives d'estudi per a investigadors de diferents disciplines.

4. EL CORPUS TOC

L'altre recurs que hem desenvolupat en el marc del projecte MiMus és el Corpus TOC, *Trattatistica occitano-catalana attorno a Las Leys d'Amors*, realitzat a l'Istituto del Consiglio Nazionale delle Ricerche Opera del Vocabolario Italiano (CNR-OVI) de Florència i coordinat per Anna Alberni (ICREA-UB), Paolo Squillacioti (CNR-OVI) i Beatrice Fedi (Università per gli Studi di Chieti).

Els documents d'arxiu ofereixen molta informació sobre el context històric de l'activitat poètica i musical, però ens diuen poc sobre els repertoris lírics i els estils performa-

tius dels artistes. El Corpus TOC, concebut com a base per a la redacció d'un lèxic de terminologia poètica i musical, contribueix a pal·liar aquesta limitació mitjançant la lematització d'una tria de tractats importants per a la classificació dels gèneres poètics. Els textos lematitzats són *Las Leys d'Amors* (edició Fedi 2019), la *Doctrina de compoundre dictats* i els dos tractadets anònims de Ripoll (edició Marshall 1972). Es preveu la integració d'altres tractats del ms. 239 de la Biblioteca de Catalunya, un singular recull de preceptiva poètica copiat al final del segle XIV que comprèn des de les *Razos de trobar* de Ramon Vidal de Besalú fins al *Diccionari de rims* o *Llibre de concordances* de Jaume March (1371).

La codificació i lematització dels textos del Corpus TOC està coordinada per Paolo Squillacioti (CNR-OVI) i s'ha desenvolupat amb el programa lexicogràfic Gatto de l'OVI. La lematització del corpus és selectiva, s'han prioritzat els camps semàntics següents: 1) lèxic mètric, retòric i literari; 2) lèxic gramatical; 3) lèxic pertanyent a altres camps (lingüístic, filosòfic, jurídic). El corpus es pot consultar en línia mitjançant el software Gattoweb, que permet la cerca per formes i per lemes.¹²

En una segona fase, es preveu la redacció d'un article per a cadascun dels lemes indexats, que permetrà configurar un diccionari de terminologia poètica i musical a partir del corpus.

5. SEMINARIS, DIFUSIÓ I PUBLICACIONS

El projecte MiMus ha organitzat cinc seminaris de recerca sobre àmbits concrets i un congrés internacional, *Music and Poetry in the Crown of Aragon (13th-15th Centuries). New Approaches to Documents, History and Texts* (Universitat de Barcelona, 17-19 d'abril del 2024). Tant els seminaris com el congrés, on han participat especialistes de tot el món, han servit per confrontar la feina de l'equip amb l'experiència d'historiadors, musicòlegs i filòlegs que estudien temes afins en altres contextos culturals. Estem preparant una monografia en anglès, amb avaluació per experts, que recollirà una selecció de les aportacions més significatives d'aquestes trobades.

Els membres de l'equip investigador del projecte han presentat la seva recerca en diverses jornades especialitzades i en congressos internacionals i n'han publicat els resultats en revistes internacionals i monografies.¹³

12. Accés al Corpus TOC: <<http://tocweb.ovi.cnr.it/>>.

13. Tots els seminaris, congressos, conferències i publicacions es poden consultar al web del projecte, als apartats d'activitats (<<https://mimus.ub.edu/ca/activitats>>) i de publicacions (<<https://mimus.ub.edu/ca/publicacions>>).

6. FUTUR DE LA RECERCA

Després de la finalització del projecte ERC, a més de continuar avançant en l'edició i anotació de documents per a la MiMus DB, es treballa per ampliar la dimensió de la recerca a través d'una proposta aplicada. L'objectiu d'aquesta iniciativa és explotar el corpus de documents històrics transcrits per entrenar un model de reconeixement automàtic d'escriptura manuscrita (HTR = Handwritten Text Recognition) que permeti dissenyar un recurs per a la transcripció automàtica de documents medievals escrits en català.

De moment, i a mode de conclusió de la primera fase del projecte MiMus, volem destacar dos punts fonamentals que s'han posat de manifest gràcies al treball dut a terme pel grup:

1) La importància de tornar als documents després d'un període en què la bibliografia s'havia centrat en una aproximació més teòrica i metodològica a l'objecte d'estudi: només els testimonis (arxivístics, literaris, musicals) poden donar resposta a les preguntes que plantegen els repertoris (qui, quan, on, com, per què).

2) La necessitat de connectar les dades de les diverses plataformes i corpus digitals, i de fer servir estàndards que evitin la dispersió dels resultats obtinguts fins ara. Paradoxalment, al temps de les Humanitats Digitals i la IA, el valor dels documents ja no es troba únicament als arxius i les biblioteques, sinó també en un espai on les dades han d'estar interconnectades per poder oferir tot el seu significat i, alhora, les eines per interpretar-lo.

BIBLIOGRAFIA

- ESPAÑOL, Francesca (2011): «Empresa y vida literaria cortesana. A propósito de la 'orden de amor' de Pedro el Ceremonioso», dins *Imágenes del poder en la Edad Media. Estudios in memoriam del Prof. Dr. Fernando Galván Freile*, vol. II. León: Servicio de Publicaciones de la Universidad de León, p. 153-161.
- FEDI, Beatrice (ed.) (2019): *Las leys d'amors. Redazione lunga in prosa*. Firenze: Edizioni del Galluzzo per la Fondazione Ezio Franceschini.
- GUBERN, Ramon (1957): «Els primers jocs florals a Catalunya», *Bulletin of Hispanic Studies*, 34/2, p. 95-96.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel (1933-1934): «Itinerari de l'infant Pere (després Rei Pere III) (1319-1336)», *Estudis Universitaris Catalans*, 18-19, p. 336-356 i p. 81-262.
- MARSHALL, J. H. (1972): «*Razos de Trobar*» of Raimon Vidal and Associated Texts. Oxford: Oxford University Press.
- MiMus DB = ALBERNI, Anna / CINGOLANI, Stefano M. / FERNÀNDEZ-CLOT, Anna / SARI, Simone / VELA, Carles (2021-2025): *Ministrers i música a la Corona d'Aragó medieval (MiMus DB)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Projecte MiMus (ERC CoG 2017, No 772762). En línia: <<https://mimus.ub.edu/ca/base-de-dades>>. [Consulta: 20 de gener de 2025.]

CARTOGRAFÍA INTERACTIVA DEL PATRIMONIO CULTURAL DE FRONTERA: UNA EXPERIENCIA EN LA RAYA ESPAÑA-PORTUGAL¹

Xosé Afonso ÁLVAREZ PÉREZ
Universidad de Alcalá

1. INTRODUCCIÓN

Los estudios dialectológicos llevan muchas décadas² explorando la situación lingüística de numerosas comunidades. Aunque el objetivo prioritario de estas investigaciones individuales o colectivas haya sido examinar la lengua del territorio, con diferentes intensidades, orientaciones y alcance según el interés particular de cada proyecto, muchos de esos estudios han ido más allá de la descripción de los planos puramente gramaticales o léxicos. En ocasiones, porque la indagación sobre determinados ítems lingüísticos implicaba obtener información sobre las creencias y costumbres locales: la motivación del nombre de algún animalillo, el proceso de fabricación del pan, los cultivos habituales, la morfología de determinada herramienta o apero, etc. Otras veces, la investigación que se proponía contemplaba también la exploración etnográfica de un determinado territorio, por lo que durante el trabajo de campo se preguntaba por refranes, canciones, leyendas, creencias, etc.

Por tanto, durante la ejecución de estos proyectos dialectológicos ha aflorado diversa información cultural emanada de las comunidades que han sido objeto de investigación. Sin embargo, lamentablemente, gran parte de este acervo recolectado a lo largo de estas décadas no está disponible hoy en día, por motivos diversos. En muchas ocasiones, especialmente en los primeros tiempos, era obligado transcribir sobre el terreno toda la información que se iba obteniendo, lo que dejaba poco tiempo para incorporar a los cuadernos las anotaciones complementarias al objetivo principal de la pesquisa. Posteriormente, la

1. Este artículo se enmarca en el proyecto *Atlas Pluridimensional de la frontera España-Portugal*, financiado por el Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades -Agencia Estatal de Innovación (PID2022-137290NB-I00). Referencia: MCIN/AEI/10.13039/501100011033/FEDER, UE.

2. Un poco más de siglo y medio, si atendemos a la fecha comúnmente señalada de 1873, fundación del *Archivio glottologico italiano*.

incorporación progresiva de la tecnología al trabajo dialectológico³ ha facilitado la captura de esa información adicional, aunque estos datos no siempre se han publicado, o lo han hecho mucho después del trabajo de campo, sea porque la mayor parte del esfuerzo se ha dedicado a la confección de la obra principal (p. ej. un atlas lingüístico), sea porque solo los avances tecnológicos más recientes hayan permitido procedimientos de divulgación más económicos y de mayor alcance.⁴

Finalmente, las posibilidades de tratamiento informático (digitalización, reconocimiento óptico de caracteres, etiquetado...) de los volúmenes impresos han permitido recuperar de los armarios, estanterías de bibliotecas o casas particulares, numerosas investigaciones de carácter etnolingüístico presentadas como trabajos académicos (tesis de licenciatura o de doctorado). Véase, por ejemplo, el ímprobo trabajo del *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués*.⁵

Situados dentro de este panorama de recuperación y puesta en valor de los materiales de todo tipo acumulados durante los trabajos de investigación dialectológica, en §2 se definirá el concepto de patrimonio cultural (sobre todo, el inmaterial) y se mostrará la importancia de su documentación, visibilización y puesta en valor. Posteriormente, en §3 se presentarán las potencialidades de las herramientas digitales y se examinarán algunas iniciativas de cartografiado patrimonial con componente (etno)lingüística; finalmente, en §4 se describirá un proyecto concreto de documentación y geolocalización del patrimonio material e inmaterial de la frontera Portugal-España.

2. EL PATRIMONIO CULTURAL INMATERIAL Y LOS TRABAJOS DE DOCUMENTACIÓN LINGÜÍSTICA

La dialectología ha sido muy eficiente en la documentación del patrimonio inmaterial. Es bien conocido el método *Wörter und Sachen* ‘Palabras y cosas’, que postula que

3. Una sección de la extraordinaria exposición «La ciencia de la palabra. Cien años de la *Revista de Filología Española*» (García Mouton / Pedrazuela 2015) repasaba el progreso tecnológico de los dispositivos. Las memorias del trabajo de campo editadas por Veny / Pons (2020) exponen diversas peripecias acontecidas con el magnetófono del ALDC (averías, dificultad de transporte, problemas de alimentación, etc.). Con todo, aunque hoy tengamos aparatos mucho más potentes y fiables, tampoco faltan casos en los que un cable mal ajustado ha echado a perder una jornada de trabajo.

4. Por ejemplo, galerías fotográficas en línea, como las del *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (<http://alpi.csic.es/es/galeria/trabajos_galeria>) [Consulta: 18 de febrero de 2025.], más cómodas y económicas que un libro impreso. No es algo exclusivo del ámbito filológico, claro. El director y productor Eugenio Monesma ha podido publicar en línea (<<https://www.youtube.com/@eugeniomonesma-documentales>>) más de 700 de sus documentales etnográficos, que han recibido en conjunto 492 millones de visualizaciones, «algunas más» de las que podría tener una edición física en DVD. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]

5. Actualmente, el portal web (<<https://ilg.usc.gal/tesouro/>>) [Consulta: 18 de febrero de 2025.] cuenta con 308 obras digitalizadas.

el léxico debe estudiarse atendiendo a la naturaleza de los referentes, de las cosas que nombran, por lo que los investigadores sobre el terreno han sido conscientes de la importancia de documentar aquellos objetos con los que se deparaban en el trabajo de campo y sobre los que se vertían preguntas (aperos, herramientas, recipientes, etc.).

Sin embargo, como hemos dejado entrever líneas atrás, ha presentado más dificultades la documentación de otros aspectos de la cultura popular, relegados, en cierto modo, frente al componente más material del patrimonio. De hecho, la propia noción de «patrimonio cultural inmaterial» (PCI) va tomando cuerpo como una cierta «oposición» a los conceptos de «patrimonio mundial» o «patrimonio de la humanidad», que nacieron oficialmente en 1972⁶ muy orientados hacia la noción de sitios específicos (paisaje, elemento de la naturaleza, edificación, complejo arquitectónico, ciudad, etc.) de importancia cultural o natural. La adopción formal del concepto se remonta a 2003, cuando la Unesco organiza una convención para establecer medidas de reconocimiento, salvaguardia, protección y puesta en valor del patrimonio cultural inmaterial, que define, en su artículo 2,⁷ como:

usos, representaciones, expresiones, conocimientos y técnicas —junto con los instrumentos, objetos, artefactos y espacios culturales que les son inherentes— que las comunidades, los grupos y en algunos casos los individuos reconozcan como parte integrante de su patrimonio cultural. [...] se manifiesta en particular en los ámbitos siguientes: a) tradiciones y expresiones orales, incluido el idioma como vehículo del patrimonio cultural inmaterial; b) artes del espectáculo; c) usos sociales, rituales y actos festivos; d) conocimientos y usos relacionados con la naturaleza y el universo; e) técnicas artesanales tradicionales.

El PCI es, por tanto, una entidad muy amplia que resulta muy compleja de acotar en elementos particulares, un proceso en cuya definición no solo intervienen las comunidades locales que han ido generando ese patrimonio, sino que son fundamentales diversos actores sociales e institucionales que otorgan prestigio simbólico y que legitiman ciertas elecciones, por ejemplo, a través de listas o registros⁸ (Mariano 2018). Por otro lado, por propia definición, el PCI es una entidad que está en constante evolución, intrínsecamente vinculada a la de los grupos en los que aparece. También resulta, claro está, más complejo de proteger que la gran mayoría del patrimonio material, y son necesarias técnicas y enfoques específicos para lograr una salvaguardia efectiva.

6. *Convención sobre la Protección del Patrimonio Mundial Cultural y Natural*, adoptada por la Conferencia General de la Unesco en su 17ª reunión, París, noviembre de 1972. <<https://whc.unesco.org>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]

7. El texto de la Convención para la Salvaguardia del Patrimonio Cultural Inmaterial está disponible en la dirección <<https://ich.unesco.org/es/convenci%C3%B3n>>. Es, sin embargo, interesante tener presentes también los *Textos fundamentales*, una antología de documentos que se renueva y actualiza periódicamente para incorporar las novedades emanadas de las sucesivas reuniones de los estados miembro (<<https://ich.unesco.org/es/textos-fundamentales-00503>>). [Consulta: 18 de febrero de 2025.]

8. Véanse los diferentes elencos elaborados por la Unesco en <<https://ich.unesco.org/es/objetivos-de-las-listas-00807>>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]

¿Por qué es necesario documentar el PCI y por qué debemos adoptar medidas decididas en ese sentido? Las razones son varias. Una de ellas la conocemos bien en el ámbito de la dialectología. Los cambios socioeconómicos de las últimas décadas, el abandono del mundo rural, la globalización del comercio o la homogeneización cultural (y lingüística) acelerada por los omnipresentes medios de comunicación, entre otros factores, han impulsado el declive de los modos de vida tradicionales, tanto por la pérdida de los propios elementos culturales como por la ruptura de la transmisión generacional o la alteración abrupta de las propias dinámicas comunitarias.⁹

El enfoque de la preservación es, sin duda, importante, pero no es el único, y quizás sea reduccionista quedarse en ese enfoque documentalista. En los últimos años, instrumentos como el *Convenio marco del Consejo de Europa sobre el valor del patrimonio cultural para la sociedad* (Convenio de Faro)¹⁰ desarrollan el concepto de que los derechos relativos al patrimonio cultural forman parte de los derechos humanos, exhortan a los estados a avanzar en ese reconocimiento y ponen sobre la mesa el derecho de las comunidades «a participar en la determinación, la interpretación y el desarrollo del patrimonio cultural, así como de diseñar y ejecutar políticas y programas de preservación y salvaguardia».¹¹ Por tanto, forma parte de nuestra tarea como documentalistas no solo lo que es la salvaguarda patrimonial, sino también el retorno a las comunidades y el diseño de estrategias para su implicación en la tarea, para un empoderamiento comunitario que las aleje del rol de sujeto pasivo que casi siempre se les ha asignado.

En esa línea, la convención de 2003 antes citada establece una serie de directrices operativas que desarrollan estas y otras cuestiones; por ejemplo, el capítulo III.1 incorpora en el epígrafe, al mismo nivel, la «Participación de las comunidades, grupos y, si procede, individuos, así como de expertos, centros de competencias e institutos de investigación». Un nivel posterior de concreción se da en los planes nacionales, en el caso español, el *Plan nacional de salvaguarda del patrimonio cultural inmaterial* de 2015;¹² este documento adopta una metodología participativa y especifica con instrumentos de salvaguarda como los inventarios, catálogos y atlas. Dentro de estos, el inventario cultural con localización geográfica ha sido una herramienta muy bien considerada,

9. Esto es, se pierde el conocimiento de la artesanía tradicional o de la fabricación del pan, lácteos o vino porque la inmediatez del bazar chino o del supermercado es más cómoda, y muchas veces más económica. Pero en otras ocasiones el problema tiene que ver con las dinámicas sociales comunitarias. Resulta significativo, por ejemplo, que un lamento manifestado repetidas veces en las entrevistas de nuestro corpus es que en las aldeas ya no se hacen seranos, la gente se queda en casa viendo la televisión.

10. El convenio se abrió a la firma en 2005 y entró en vigor en 2011, tras la adhesión de diez estados. España no lo firmó hasta 2018 (ratificado en 2022). La información legal está disponible en <<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=199>> [Consulta: 18 de febrero de 2025.]

11. Informe de Shaheed (2011), experta independiente en derechos culturales que asesora al Alto Comisionado de las Naciones Unidas para los Derechos Humanos. La traducción es de Pabón Cadavid (2018), quien analiza con detalle este aspecto.

12. Disponible en <https://oibc.oei.es/uploads/attachments/182/CULTURA_INMATERIAL.pdf>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.] Debo muchas de las indicaciones concretas de este párrafo y el siguiente la doctora Irene Sánchez Izquierdo.

por su exhaustividad y porque la componente geoespacial permite explorar el estado cultural de una determinada zona (Arcila Garrido / López Sánchez 2011).

3. EL CARTOGRAFIADO DEL PATRIMONIO CULTURAL

Expondremos a continuación propuestas de intervención con recurso a herramientas digitales, que permiten mitigar o solventar determinados problemas del trabajo con el PCI —por ejemplo, las grandes dimensiones del corpus, que dificultan una publicación en formato impreso, por los costes asociados o por las complicaciones de las actualizaciones e integraciones de los nuevos descubrimientos—, pero que también son útiles para atender a determinadas consideraciones fundamentales en el campo de los estudios de patrimonio.

Conviene recordar, a este respecto, que la convención de 2003 de la Unesco antes mencionada no se redujo solo a delimitar un marco regulatorio general para el PCI, sino que aprobó una *Charter on the Preservation of Digital Heritage*¹³ que establece unos protocolos detallados que estipulan el carácter universal de ese patrimonio («may exist in any language, in any part of the world, and in any area of human knowledge or expression», art. 1) y que reivindican la necesidad de facilitar el acceso público, el deber de actuar con rapidez, la búsqueda de una solución estable a largo plazo, etc.

Una opción informática interesante para afrontar estas necesidades y los desafíos inherentes es un sistema de información geográfica (GIS, o SIG, por sus siglas en inglés), conjunto de herramientas que permiten almacenar, editar, mostrar y compartir la información con una vinculación a una referencia espacial, por lo que los usuarios pueden visualizar los datos en un mapa, sobre el que es posible desplazarse y aumentar o disminuir la escala. Esto es, participa de las ventajas de un inventario creado en una base de datos en lo que respecta a la posibilidad de actualización continua de los elementos, pero cuenta con la ventaja adicional de geolocalizar el dato.

Conejo-Arrabal *et al.* (2022) estudian métodos y procedimientos para la representación del patrimonio inmaterial en una plataforma GIS en línea, e identifican algunos problemas potenciales, como la falta de un consenso entre los investigadores para adoptar unos criterios y métodos comunes. También se ocupan de un aspecto que nos interesa mucho, claro está, la combinación en una misma herramienta de elementos de patrimonio material y de inmaterial. Finalmente, se describe la herramienta *Malaka.net* (<<http://malakanet.adabyron.uma.es/>>), el sistema de información y gestión en línea del patrimonio histórico del municipio de Málaga, basado en el sistema *Arches*, una solución de código abierto bastante utilizada en inventarios patrimoniales a lo largo del mundo.

13. <<https://www.unesco.org/en/legal-affairs/charter-preservation-digital-heritage>>. Los principios generales se desarrollan en documentos más específicos, como las *Guidelines for the preservation of digital heritage* (<<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000130071>>). [Consulta: 18 de febrero de 2025.]

El breve trabajo de Gattuso *et al.* (2019) trata, además, un aspecto que interesa tener muy presente: la dificultad de trasladar datos inmateriales a mapas georreferenciados, ya que debe asociarse una información espacial que no siempre es fácil de conseguir; a continuación, se muestra un ejemplo de caso, el estudio de la cultura *arbëreshë*, comunidades de origen albanés asentadas en el sur de Italia desde el s. xv.

Dentro de la idea de implicar a las comunidades que son propietarias, generadoras y depositarias del patrimonio cultural, son relevantes apuntes como los de Martín Silva *et al.* (2019), Philip (2020) o Sabatini *et al.* (2024) que exploran propuestas de cartografía colaborativa y participativa; este enfoque permite que los investigadores amplíen su inventario inicial, gracias a la información que aportan los participantes y que se incorpora tras la validación, pero, sobre todo, tiene la gran baza de facilitar que las comunidades locales se impliquen en el conocimiento de su patrimonio cultural. No se trata solamente, por tanto, de publicar un inventario a partir de nuestro conocimiento, sino que se deben diseñar estrategias para promover que las comunidades lo usen y lo valoren, y también ser receptivos ante los datos que quieran hacer llegar y ante las prioridades que establezcan y las reorientaciones que se propongan.

4. UN ATLAS INTERACTIVO DEL PATRIMONIO DE LA FRONTERA ESPAÑA-PORTUGAL

4.1. EL PATRIMONIO CULTURAL DE LA FRONTERA ESPAÑA-PORTUGAL RECOPIADO EN LOS TRABAJOS DE FRONTESPO

Los primeros pasos del proyecto *Frontera hispano-portuguesa: documentación lingüística y bibliográfica* se dan en verano de 2015, con las pruebas-piloto de los cuestionarios y con los primeros diseños de las herramientas bibliográficas y lexicográficas. Esto es, llevamos casi una década acumulando un importante acervo de materiales, cuyo interés patrimonial se explicará sucintamente a continuación.¹⁴

Si se acude a la definición de patrimonio cultural inmaterial anteriormente indicada, podrá constatarse que, durante el proceso de recolección del corpus oral, que alcanza actualmente las 466 horas de entrevistas, se ha obtenido un importante número de elementos que se encuadran dentro de esa tipología. Se han documentado técnicas artesanales de distinto tipo, se ha recogido información sobre usos sociales diversos (p. ej. bailes y romerías), se ha conversado sobre costumbres de la agricultura y ganadería tradicionales, y, por supuesto, se han recolectado datos relevantes desde el prisma lingüístico. También se han obtenido materiales del patrimonio identitario de esos pueblos, interesantes indi-

14. Por supuesto, no reivindicamos originalidad, primacía o un especial mérito en lo que respecta al estudio del PCI de la zona. Existen iniciativas muy valiosas y veteranas, entre las que recordamos con especial cariño a *Ponte nas Ondas*, inscrita en 2022 por la Unesco en su registro de buenas prácticas con el patrimonio cultural inmaterial.

vidualmente como un testimonio de la historia local, pero también en conjunto, por lo que suponen de memorias colectivas de las comunidades rayanas, vinculadas a su experiencia histórica como pueblos de frontera (el contrabando, la inmigración, los refugiados y la vivencia de la guerra civil española, etc.).

Finalmente, nuestra tarea de investigación durante estos años ha ido abordando determinados temas específicos que no pueden entenderse sin su vínculo con el espacio físico de la frontera ni con las comunidades locales, por lo que un visor como el que se plantea parece un vehículo muy adecuado para actividades de divulgación y comunicación al gran público. Veremos ejemplos concretos en §4.3.

Por tanto, se ha acumulado un importante patrimonio lingüístico y cultural, y consideramos que nuestra misión debe ir más allá del trabajo puramente científico sobre la lengua del territorio, esto es, que debemos procurar que ese conocimiento retorne a la sociedad, bajo unas condiciones de acceso generosas que multipliquen el impacto. Analizaremos en el siguiente apartado la herramienta que se ha creado con ese propósito.

4.2. CONCEPCIÓN Y DISEÑO DE LA HERRAMIENTA

Señalábamos anteriormente que existen herramientas específicas para el desarrollo de portales web de información patrimonial, como *Arches*. Las ventajas de este tipo de herramientas son bastantes, entre ellas que se trata de un software ya testado, modular y configurable para diferentes contextos geográficos y administrativos, con capacidades de búsqueda avanzada y análisis de datos. Sin embargo, a pesar de contar con una activa comunidad de usuarios que pudiese dar soporte, seguramente se requiriese bastante tiempo para afrontar la curva de aprendizaje, así como un apoyo técnico cualificado para el mantenimiento y, desde luego, para adaptaciones específicas. Teniendo en cuenta, por tanto, la carestía de medios técnicos y la falta de conocimiento especializado, parecía más prudente encargar un desarrollo a medida sobre plataformas más sencillas de operar, en este caso, WordPress.

Una función fundamental de la herramienta debería ser servir de punto de acceso centralizado a toda la información patrimonial de FRONTESPO, pensando sobre todo en la perspectiva del miembro de la comunidad rayana que quiere indagar qué informaciones están disponibles sobre su pueblo. Actualmente, en <www.frontespo.org> [Consulta: 18 de febrero de 2025.] disponemos de páginas web diferenciadas para el corpus oral, para la bibliografía multidisciplinar y para el tesoro léxico; no tenemos acceso desde ese sitio web a nuestro modesto repositorio en Flickr (<<https://www.flickr.com/people/frontespo/>>), y nuestras bases de datos de trabajo —aunque son eminentemente de uso interno, se han publicado en algún artículo o capítulo de libro— sobre museos, literatura o la descripción sociolingüística de territorios concretos, están en *Google Maps*.¹⁵ Es decir,

15. Se trata de una herramienta muy cómoda, ampliamente utilizada, pero que tiene sus limitaciones. Fundamentalmente, la dependencia absoluta de una empresa externa, que puede dejar de ofertar el servicio en cualquier momento; y los usuarios pasados de *Google+*, *Google Reader*, *Picasa*, etc., darán fe de que el cierre de servicios no es un riesgo etéreo cuando hay que tratar con la empresa californiana.

hay ocho puntos de acceso diferentes que consultar para explorar si existen contenidos patrimoniales, y los usuarios deben entenderse con cinco formatos distintos de operación y de gestión de los materiales.

Otro elemento que nos parece fundamental en la herramienta es la facilidad de exportación y tratamiento de los materiales, siempre con una licencia amplia de reutilización. Por un lado, porque no queremos dificultar la consulta de la información o poner trabas a posibles proyectos que quieran emplear nuestros datos (webs sobre la cultura local, portales temáticos de artesanías o cultivos, aprovechamiento para exposiciones museísticas, etc.). Por otro, porque somos conscientes de la vida efímera de muchos geoportales.¹⁶ Aunque procuremos compartir también los hallazgos en repositorios específicos para el almacenamiento de datos, la existencia de versiones replicadas contribuiría a disminuir el impacto de una posible pérdida.

Finalmente, debemos ir caminando hacia mecanismos que permitan una colaboración fácil por parte de los miembros de la comunidad, para optimizar las posibilidades de metodología colaborativa que permite el formato de inventario interactivo, como se ha señalado anteriormente. En una primera fase, optamos por un formato más tradicional (la recepción de aportaciones mediante correo electrónico), porque durante el proceso de subida y catalogación de los materiales ya existentes en nuestro archivo parece oportuno mantener un orden más estricto. Una vez que el portal esté más completo, sería el momento de establecer acciones más específicas, como formularios que agilicen el envío de información o la creación de campañas específicas para pedir que los miembros de la comunidad envíen datos que complementen los que ya tenemos.¹⁷

En el momento de entregar estas líneas (febrero de 2025) ha aparecido ya la primera versión de la página web (<<https://atlasfrontespo.org/>>), aunque es solamente un prototipo de uso interno que todavía debe perfeccionarse bastante antes de poder poblarse de materiales. Esperemos que el sitio que tenga ante sus ojos quien lea este artículo en los próximos meses esté ya más depurado y tenga ya unas primeras muestras a disposición de los visitantes. En la siguiente sección se comentarán de modo sucinto la estructura y los contenidos que está previsto tratar en la primera versión.

4.3. ESTRUCTURA Y CONTENIDOS DE FRONTESPO-ATLAS

La herramienta se divide en dos secciones fundamentales, a las que hay que sumar los apartados más o menos convencionales en cualquier web de proyecto de investigación (equipo de trabajo, resultados, entidades financiadoras, instrucciones de uso, noticias):

16. Sin ir más lejos, la web descrita en Collado *et al.* (2022) ya no está operativa.

17. Sin descartar tampoco acciones específicas para documentar territorios de los que tengamos pocos datos, como en la reciente campaña Wiki Takes La Raya (<https://es.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Encuentros/Wiki_Takes_La_Raya>) [Consulta: 18 de febrero de 2025.], en la que participamos de modo tangencial.

– *Atlas interactivo*. Se trata de un visor GIS dispuesto sobre la capa de *OpenStreet-Map* (<<https://www.openstreetmap.org>>) [Consulta: 18 de febrero de 2025.] en el que geolocalizan los elementos patrimoniales incluidos en nuestro inventario. Existen dos tipos de localizaciones, puntuales (una localidad, un edificio aislado...) y zonales (*freguesias* o parroquias, municipios, comarcas, etc.). Según el usuario acerque o aleje el mapa, los punteros que marcan los puntos o zonas se alejan o se agrupan con contadores, según sea necesario; también se han articulado medidas para aquellos casos en los que se acumulasen muchos ítems en la misma localización. Por si fuese necesario, el mapa cuenta con un pequeño buscador integrado.

– *Categorías*. Contemplamos actualmente nueve categorías diferentes para agrupar los elementos patrimoniales que hemos obtenido hasta el momento. Con todo, es un sistema abierto que permitirá ir agregando categorías en un futuro, si se demostrase necesario. En esta sección se pueden consultar las diferentes fichas en modo de previsualización e ir abriendo cada una de ellas; la herramienta dispone de sistemas de filtrado y ordenación de resultados, ya que alguna de las categorías comprenderá, con el pasar del tiempo, centenas de elementos. La mayoría de las agrupaciones temáticas reúne información no publicada anteriormente en sitios web, pero tres de ellas son categorías conectivas, pasarelas que permitirán visualizar los datos ya existentes en nuestra web <<https://www.frontespo.org>>, dentro de la estrategia ya indicada de crear un punto de acceso centralizado al patrimonio cultural de la Raya.

Las categorías concretas son las siguientes (por orden alfabético):

1. **Bibliografía multidisciplinar**. Muestra en la web la información existente para cada municipio en la *Bibliografía multidisciplinar de la frontera España-Portugal* (<<https://www.frontespo.org/es/bibliografia>>) [Consulta: 18 de febrero de 2025.] que hemos ido recopilando en el seno de FRONTESPO a lo largo de nueve años, sobre un valioso antecedente promovido por Manuela Barros Ferreira. Nuestra bibliografía es lo que podríamos llamar un *metarrepositorio patrimonial*, puesto que almacena las referencias de numerosas obras que se han acercado de un modo u otro al patrimonio cultural de la Raya: recopilaciones folclóricas, monografías etnográficas, colecciones de fotografías, etc.

2. **Corpus oral**. De nuevo, se trata de una pasarela de conexión, esta vez con el *Corpus oral de la frontera hispano-portuguesa* (<<https://www.frontespo.org/es/corpus>>) [Consulta: 18 de febrero de 2025.], nuestro corpus editado de entrevistas (alrededor de una cuarta parte del total que se ha acumulado).

3. **Dictado tópico**. Apoyados en una rica tradición previa (Álvarez Pérez 2014), agrupamos bajo esta tipología todos aquellos apodos colectivos, refranes y pseudorrefranes o coplas populares que mencionan a los habitantes de un pueblo rayano. Por ejemplo, *Al sayagués, ni le quites ni le des*.¹⁸ Incluimos también aquí el corpus paremiológico con referencias geográficas, del que se puede sacar mucho provecho en términos de conocimiento etnográfico, y de relaciones “geopolíticas” entre pueblos, pero también desde una perspectiva de explotación geolingüística (Álvarez Pérez *et al.* 2016). Este tipo de

18. También entran en esta categoría otras paremias más generales, como *De Espanha, nem bom vento, nem bom casamento*, diseccionada por Machado Pais (1985).

elementos con frecuencia tiene una doble geolocalización, la del lugar de recogida y la del territorio a que hacen referencia.

4. **Fotografías.** Sin una vocación de sistematicidad, durante el trabajo de campo se han ido tomando fotografías (y algún vídeo) de objetos relevantes desde la perspectiva de las palabras y las cosas, de utensilios de la vida tradicional, de edificaciones o construcciones vinculadas a las (antiguas) infraestructuras fronterizas, o incluso del correlato físico de la propia línea de frontera (marcos delimitadores de frontera, cambio del firme de la calzada, vallados, señalizaciones, etc.), realidades estas últimas particularmente mutables, por lo que resulta relevante para la historia de la comunidad contar con testimonios gráficos en distintos momentos de la línea del tiempo.

5. **Literatura.** Iremos volcando en esta sección los trabajos de la tesis doctoral de Inés Tordera Rolo, cuyo objetivo es estudiar cómo diferentes autores literarios han tomado la Raya hispano-portuguesa como espacio en su producción, para, a partir de él, hacer de la ficción un reflejo de un modo de vivir y pensar, de un imaginario, propiamente rayano.¹⁹

6. **Museo fronterizo.** En este caso, trasladaremos también los resultados de otra tesis doctoral, la de Irene Sánchez Izquierdo (2023, 2024), que tiene como uno de sus propósitos acometer un inventario de los centros museológicos situados a lo largo de la Raya, con el objetivo de describir su orientación, contenidos expositivos y política cultural, siempre en estrecho vínculo con el estudio del patrimonio inmaterial del territorio.

7. **Tesoro léxico.** De nuevo, esta categoría sirve como pasarela hacia el *Tesoro léxico de la frontera hispano-portuguesa* (<<https://www.frontespo.org/es/tesoro>>) [Consulta: 18 de febrero de 2025.] que coordina José Antonio González Salgado (2017, 2022). De este modo, los usuarios podrán verificar si su zona cuenta con alguna recopilación particular de vocabulario.

8. **Testimonios.** El propósito de esta sección es ir dando cabida a testimonios singulares (extraídos en su gran mayoría del corpus oral) que tengan particular interés, bien por sus rasgos lingüísticos, bien por el contenido de lo que allí se narre, que puede ir desde la descripción de algún proceso agrícola o artesanal hasta un relato biográfico individual o una memoria colectiva, vinculados a la experiencia vital como territorios rurales y de frontera: las condiciones materiales décadas atrás, la escuela de antes, el contrabando, la inmigración, etc.

9. **Topónimos.** Nuestro objetivo es presentar un inventario sistemático y explicación de los topónimos de estas tierras, muchas veces ligados a una realidad geográfica o mate-

19. Pensemos, por ejemplo, en el Méndez Ferrín de *Arraianos* o el Miguel Torga de *Fronteira*. Pero también en alusiones puntuales, perfectamente geolocalizadas, como las primeras líneas del *Viaagem a Portugal* de Saramago, que narra el paso a Miranda del Duero: «tem o motor já em Portugal, mas não o depósito da gasolina, que ainda está em Espanha, e ele próprio assoma ao parapeito naquele exato centímetro por onde passa a invisível linha da fronteira. Então, sobre as águas escuras e profundas, entre as altas escarpas que vão dobrando os ecos, ouve-se a voz do viajante, pregando aos peixes do rio: «Vinde cá, peixes, vós da margem direita que estais no rio Douro, e vós da margem esquerda que estais no rio Duero, vinde cá todos e dizei-me que língua é a que falais quando aí em baixo cruzais as aquáticas alfândegas, e se também lá tendes passaportes e carimbos para entrar e sair.».

rial concreta, con frecuencia vinculada a la situación de frontera: una contienda, una atalaya, una tierra comunal, un topónimo de una localidad espejo situada al otro lado del límite político, y una variada relación de tipologías similares (García Sánchez 2023).

5. CONCLUSIONES

En este artículo hemos planteado la importancia de la dimensión cultural en la investigación dialectológica. Aunque a menudo haya sido dejada de lado, por la insuficiencia de la tecnología o por la necesidad de priorizar el trabajo puramente lingüístico, el hecho es que los proyectos de investigación dedicados a la dialectología han ido acumulando, con mayor o menor consciencia e intencionalidad, una importante cantidad de información relativa a expresiones orales, costumbres y tradiciones, que es necesario no solo salvaguardar, sino también divulgar y poner en valor, tal y como han ido poniendo de manifiesto los grupos de discusión que se han ocupado del patrimonio cultural inmaterial.

Esa actividad no puede ser desempeñada exclusivamente por nosotros los científicos. Los trabajos sobre el patrimonio también han llamado la atención sobre la necesidad de involucrar a los habitantes locales como actores clave en la definición y preservación de su patrimonio, y se ha discutido sobre los beneficios sociales y simbólicos que se derivan del reconocimiento de sus derechos culturales.

Las herramientas digitales se revelan fundamentales para alcanzar estos propósitos y, en particular, el software de información geográfica, debido a sus posibilidades para organizar y visualizar eficazmente la información georreferenciada, así como por la facilidad de actualización y las buenas perspectivas para la difusión de los datos. No se debe caer en el optimismo de pensar que se trata de un camino de rosas. Son recursos que cuestan dinero (alojamiento del sitio web, licencias, apoyo técnico, etc.) y muchos son los portales que desaparecen a los pocos meses de vida. Es necesario, por tanto, planificar cuidadosamente la estrategia y considerar planes de contingencia, como el archivo adicional en repositorios y, desde luego, maximizar la difusión, para que los recursos estén también vivos entre la comunidad.

Finalmente, se describe el portal web promovido por FRONTESPO, como muestra de un atlas interactivo para centralizar y difundir recursos culturales de interés transfronterizo. Esperamos que en un corto plazo de tiempo pueda establecerse como una herramienta que sirva de modelo para replicar la experiencia en otros territorios para los que se haya documentado un importante patrimonio cultural.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso (2014): «Edición de los materiales gallegos del Diccionario Geográfico Popular de España de Camilo José Cela», en TORT I DONADA, Joan / MONTAGUT I MONTAGUT, Montserrat (ed.): *Els noms en la vida quotidiana = Names in Daily Life: Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques: Annex = Proceedings of the XXIV ICOS International Congress of Onomastic Sciences*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 963-971.
- ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso / BASTARDAS I RUFAT, Maria-Reina / FONTANA I TOUS, Joan / GARGALLO GIL, José Enrique / TORRES TORRES, Antonio (2016): «Géoparémiologie romane : le projet *ParemioRom*», *Géolinguistique*, 16, p. 67-90.
- ARCILA GARRIDO, Manuel / LÓPEZ SÁNCHEZ, José Antonio (2011): «La cartografía cultural como instrumento para la planificación y gestión cultural. Una perspectiva geográfica», *Periférica: revista para el análisis de la cultura y el territorio*, 12, p. 15-36.
- COLLADO, Ángel / MORA-NAVARRO, Gaspar / HERAS, Verónica / LERMA, José Luis (2022): «A Web-Based Geoinformation System for Heritage Management and Geovisualisation in Cantón Nabón (Ecuador)», *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 11(1), p.1-21. <<https://doi.org/10.3390/ijgi11010004>>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]
- GARCÍA MOUTON, Pilar / PEDRAZUELA FUENTES, Mario (2015): *La ciencia de la palabra: cien años de la «Revista de Filología Española»*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier (2023): «Avance y balance toponímico de FRONTESPO por la Raya hispano-portuguesa», en ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso / GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier / SÁNCHEZ IZQUIERDO, Irene (eds.): *Frontera España - Portugal: personas, pueblos y palabras*. Valencia: Tirant Lo Blanch, p. 299-320.
- GATTUSO, Caterina / GATTUSO, Philomène / PIZZI, Atanasio / ROVIELLO, Valentina (2019): «GIS e Beni Culturali: beni tangibili e beni intangibili», *Archeomatica*, 10(2). <<https://doi.org/10.48258/arc.v10i2.1645>>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]
- GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio (2017): «Lexicografía dialectal de la frontera hispano-portuguesa», en GARRIGA ESCRIBANO, Cecilio / SARIEGO LÓPEZ, Ignacio / GUTIÉRREZ, Juan (coords.): *El diccionario en la encrucijada, de la sintaxis y la cultura al desafío digital: actas del VII Congreso Internacional de Lexicografía Hispánica*, Santander: Escuela Universitaria de Turismo Altamira, p. 999-1018.
- GONZÁLEZ SALGADO, José Antonio (2022): «Interinfluencias lingüísticas en la frontera hispano-portuguesa», *eHumanista: IVITRA*, 22, p. 348-366. <<https://www.ehumanista.ucsb.edu/sites/default/files/sitefiles/ivitra/volume22/4.10.%20Gonza%C3%81lez.pdf>>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]
- MACHADO PAIS, José (1985): «*De Espanha nem bom vento, nem bom casamento*: Sobre o enigma sociológico de um provérbio português», *Análise social* XXI (86), p. 229-243.
- MARIANO, Mercedes (2018). «La inmaterialidad y normatividad del patrimonio cultural», *Question*, 1(59). <<https://doi.org/10.24215/16696581e076>>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]

- MARTÍN SILVA, Valeria / ZABALA, Mariela Eleonora / FABRA, Mariana (2019): «Cartografía Social como recurso metodológico para el análisis patrimonial. Experiencias de mapeo en Miramar (Córdoba, Argentina)», *Perspectiva geográfica*, 24(2) <<https://doi.org/10.19053/01233769.8631>> [Consulta: 18 de febrero de 2025]
- PABÓN CADAVID, Jhonny Antonio: «Participación de comunidades y el camino hacia un Derecho Humano al Patrimonio Cultural», *Estudios constitucionales* 16(2) <<http://dx.doi.org/10.4067/S0718-52002018000200089>>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]
- PHILIP, Susan (2020): «Cultural Mapping and the Making of Heritage», dins SHARMANI, Patricia Gabriel (ed.): *Making Heritage in Malaysia*. Singapore: Palgrave Macmillan.
- SABATINI, Gabriela Inés / OLMOS, Adriana Valeria / GHEGGI, María Soledad (2024): «Identidad, patrimonio cultural y territorialidad: aportes desde la cartografía participativa en ámbitos educativos (norte de La Rioja, Argentina)», *Boletim do Museu Paraense Emílio Goeldi. Ciências Humanas*, 19(2), <<https://doi.org/10.1590/2178-2547-BGOELDI-2023-0002>>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]
- SÁNCHEZ IZQUIERDO, Irene (2023): «Museos y patrimonios inmateriales en la Raya hispano-portuguesa: de museos en la frontera a museos de frontera», *Revista de Museología*, 88, p. 70-76.
- SÁNCHEZ IZQUIERDO, Irene (2024): «Museos y patrimonios inmateriales de la frontera hispano-portuguesa», *Quiroga: Revista de Patrimonio Iberoamericano*, 23, p. 258-272.
- SHAHEED, Farida (2011). *Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights* Organización de las Naciones Unidas, A/HRC/17/38). Disponible en <https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/17/38>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]
- UNESCO: *Textos fundamentales de la Convención para la Salvaguardia del Patrimonio Cultural Inmaterial de 2003*. <<https://ich.unesco.org/es/textos-fundamentales-00503>>. [Consulta: 18 de febrero de 2025.]
- VENY, Joan / PONS I GRIERA, Lúdia (ed.) (2020): *Atles Lingüístic del Domini Català. Cròniques del treball de camp*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

DESCRIPCIÓN Y ESTADO ACTUAL DEL PROYECTO *TOPONOMASTICON HISPANIAE*¹

Ana BOULLÓN
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

La actividad del *Toponomasticon Hispaniae* (abreviadamente, *ToponHisp*) comenzó en 2021, con la concesión del proyecto homónimo del Ministerio de Ciencia e Innovación del Gobierno de España. Su gestación se había iniciado en 2019, por iniciativa de Emili Casanova y Javier Terrado, que congregaron en la Universitat de València a varios investigadores en toponimia para plantear la posibilidad de crear un grupo que abordase el estudio de los nombres de lugar con una perspectiva conjunta, trascendiendo los límites de las lenguas propias. En este trabajo expondré las principales características del proyecto, los logros conseguidos hasta el momento y su proyección de futuro.

2. ANTECEDENTES, OBJETIVOS Y DESARROLLO METODOLÓGICO

El equipo reunido en el proyecto acumula una larga experiencia en el estudio de la toponimia, por lo que el objetivo principal era estudiar los topónimos hispánicos con una metodología común, ya contrastada: varios de sus miembros disponían ya de experiencia en la perspectiva panrománica, por su participación en los grandes proyectos europeos *PatRom* (véase Cano / Germain / Kremer 2007) y *DÉRom* (en línea), dedicados, respectivamente, a la antroponimia y al léxico común. En esta ocasión se modifica el alcance geográfico, limitado a la Península Ibérica (e islas pertenecientes a sus dos estados), y la materia (la toponimia), pero se parte de sus presupuestos metodológicos. Otros integrantes

1. Este trabajo forma parte del proyecto de I+D+I *Toponimia de Galicia e Portugal* (PID2020-114216RB-C61), integrado en el proyecto coordinado *Toponomasticon Hispaniae*, financiado por MCIN/ AEI/10.13039/501100011033/ (<<http://www.toponhisp.org>>).

habían tratado aspectos metodológicos en distintas áreas lingüísticas, como García Arias (1995) en el asturiano, Trapero (1995) y Terrado (1999) en el castellano; también contábamos con autores de diccionarios, con orientación divulgativa sin descuidar el rigor científico (Nieto 1997, García Sánchez 2007, Salaberri 2015), monografías sobre la pesquisa etimológica (Nieto 2017) u obras modélicas en cuanto a la formulación de un sistema de estudio para ámbitos específicos (como el aplicado a la fitotoponimia de Navaza 2006).

Los primeros esfuerzos se enfocaron en la realización de una página web que atendiese todos los aspectos considerados imprescindibles para el estudio cabal de cada topónimo y que permitiese posteriormente la recuperación de información de forma combinada.² La primera decisión fue tomar como punto de partida dos tipos de fichas: una etimológica y otra toponímica. La primera permitiría agrupar los distintos resultados por áreas lingüísticas y tener en cuenta sus descendientes y derivados romances. Véase, por ejemplo, el étimo *CĒLLĀRIU*, donde se ofrece en primer lugar la explicación sintética que resume la evolución del étimo a los descendientes hispánicos:³

CĒLLĀRIU

Latino | Hábitat humano • Edificación

A partir de *CĒLLA*, un sustantivo de significado muy amplio, que va desde "habitación" a "almacén"; "bodega", etc., se formó en latín tardío un sustantivo *CĒLLĀRIUM*, que coincidía en parte con un antiguo derivado *CĒLLĀRIUS*, "el que guarda la despensa, el almacén". El nuevo sustantivo, prácticamente sinónimo del término base, aparece ampliamente representado en las lenguas romances y aún fuera de ellas (así al. *keller*, "bodega", gr. *κωλλάρη*), si bien con algunas diferencias semánticas (DĒLL s.v. *cella*, DCECH s.v. *celda*, DECat s.v. *celler*, REW, 1804); port. gall. *celeiro*, cast. *cillero*, cat. *celler*, alt. *cellaio*, fr. *cellier*, etc.

Firmas

Redacción: E. Nieto Ballester

Topónimos vinculados a este étimo

Galego

Lugo

Celeiro

Cognados: Vilaceleiro;
Celeiros; Celeirote; Celeiró;
Celeirós; Celeirón; Celeiróns

Catalán

Lleida

Cellers

Cognados: Cellera

Topónimos derivados

-OLA, -ÖLU

Castellano

Burgos

Cilleruelo de Arriba

Cognados: Cilleruelo de San Mamés; Cilleruelo de Bezana; Cilleruelo de Bricia; Cilleros, Los; Cilleros, La Besana de

Destacan las fichas creadas a partir del étimo en las distintas lenguas, en las que se exponen, por un lado, los descendientes directos (con posibles variantes flexionales), y a continuación, los derivados (distribuidos por sufijos); además, se da constancia de su

2. Se explica más pormenorizadamente en Boullón (2023).

3. La mayoría de los ejemplos aquí citados están disponibles en el *ToponHisp*, donde constan los autores de cada una de las fichas y la fecha de la última revisión.

productividad en los cognados. En las imágenes se observan ciertas secuencias resaltadas con distintos colores: son diversos tipos de enlaces intertextuales. Algunos de ellos se seleccionan de una lista cerrada: es el caso de los que indican el origen etimológico y la clasificación semántica (en la imagen, *Latino* y *Hábitat humano. Edificación*, respectivamente). Los otros relacionan la abreviatura bibliográfica (en la imagen, *DÉLL*, *DCECH*, *DECat* y *REW*) con la referencia completa. Con esto se advierte, de manera implícita, que existe una relación de fuentes bibliográficas de consulta recomendada en la generalidad de las entradas etimológicas. Finalmente, a través de los lemas se accede al contenido completo de cada ficha.

La selección del lema del étimo fue recurrente objeto de debate. Finalmente, se optó por una solución que conjuga, en lo posible, la forma del étimo directo con la rentabilidad de la representación de los topónimos, para evitar la multiplicidad de lemas.⁴ De ese modo, la forma recomendada es habitualmente el acusativo latino (sin -m), pero en el caso de los antropónimos, dado que estos pueden haberse originado por el acusativo, por el genitivo o con formas sufijadas, hemos decidido proponer convencionalmente la forma del nominativo, sea cual fuese su origen etimológico y el caso concreto de que procedan (ej.: *DIDACUS*, *AITA*, *FÉLIX*, *GÉNĒSIUS*, *IRĒNE*, *IÖHANNES*).

En lo que respecta a la ficha toponímica, esta se fraccionó en una serie de campos fijos, los considerados más relevantes: de tipo lingüístico, por supuesto, con el detalle de las peculiaridades evolutivas destacadas, pero también aspectos geográficos, históricos, administrativos, demográficos, la plasmación cartográfica en un mapa dinámico y la documentación histórica que avala la propuesta etimológica.

También se prevé un campo con el «Paisaje toponímico próximo», para indicar otros topónimos de la zona, mayores o menores, con motivación o componentes semánticos semejantes, que no comparten étimo necesariamente. Por ejemplo, s. v. *Toboso*, se menciona un próximo *Villatobas*, con el mismo componente en segundo lugar, y otros litónimos como *Los Pedregales* o *El Guijoso*. Otro caso, este sí con parentesco etimológico, s. v. *Covelo* (derivado del adj. *covo*), sería la presencia de otros nombres relacionados con ‘concavidad’ en el mismo municipio: dos *Coveliño* y *Covilloas* (derivado de *COVICŪLA* con el sufijo -ONAS).

Otro de los apartados que se reveló de gran utilidad es el de «Cognados», en el que se incluyen descendientes del mismo étimo con diferente flexión, evolución o grafía. Y así, en la ficha del topónimo gallego *Agolada* se listan todos aquellos que, con el étimo *ĀQUA LĀTA* ‘auga conducida, llevada’, divergen con respecto al que encabeza la entrada: *Agolada*, *A Golada*, *Agualada*, *Aguada*, *Augalevada*, *Agualevada*, *A Golvada*, port. *Água Levada*. Como no es previsible que se elaboren fichas de cada uno de ellos, la relación permitirá observar toda la productividad de la base etimológica. Y en estrecha relación con ellos están los falsos cognados: topónimos que aparentemente comparten étimo pero que en realidad presentan semejanza únicamente casual (véase la explicación del port. *Faro*, de origen árabe, frente a los latinos gal. *Faro*, cast. *Haro*, en Boullón 2025: 27).

Además, se examinan los gentilicios, derivados léxicos del topónimo en cuestión, y los pseudogentilicios o gentilicios festivos, de gran interés antropológico. Así, *male-*

4. Véanse más detalles en Boullón Agrelo (2024: 17).

teiros, los habitantes de A Pobra do Caramiñal (A Coruña), que aluden burlescamente a los que iban a recoger las maletas al vapor que cruzaba la Ría de Arousa; *xapoak* ‘sapos’ los de Goizueta (Navarra), *boquerones* los malagueños, *fatos* o *quicos* los oscenses, *gatos* los madrileños. Son normalmente aplicados por las localidades vecinas con intención satírica y alguna vez incluso se han convertido en el gentilicio propio de la población, como los *marochos*, habitantes de Encinasola (Huelva).

No es de menor interés la productividad antroponímica, esto es, los apellidos originados por los topónimos. No siempre es fácil conocer cuál es el lugar concreto que ha originado un topónimo, sobre todo si este es frecuente. En estos casos, puede ayudar a dilucidarlo la difusión geográfica del apellido y sus documentaciones históricas. Actualmente tenemos herramientas que permiten su plasmación cartográfica: la CAG para los apellidos gallegos, el Idescat para Cataluña, o el buscador de apellidos del INE. Lamentablemente, no existe recurso semejante para Portugal, por lo que en su caso solo se pueden hacer aproximaciones.

Con la misma orientación, no descuidamos los nombres propios originados por los topónimos, si bien son mucho menos frecuentes. En ocasiones saltan los límites del dominio lingüístico al que pertenecen y se extienden por diferentes áreas de la Península: así el ast. *Covadonga*, cat. *Núria*, *Montserrat*, cast. *Guadalupe*, vasco *Uxue*; muchas veces, pero no siempre, los femeninos han sido motivados por advocaciones marianas. Últimamente, los nombres detoponímicos se escogen no por razones religiosas, sino por motivos eufónicos o afectivos: así los gall. *Iria*, *Aldán* o el cat. *Aitana*.

3. LA PLURALIDAD LINGÜÍSTICA

Los seis subproyectos en que se articula el proyecto se han distribuido según las lenguas habladas en los territorios y la disponibilidad de los investigadores. El resultado no puede ser simétrico lengua-territorio, como se pone de relieve en la correspondencia de los proyectos con las principales lenguas de base de su toponimia:⁵

- Subproyecto 1: Toponimia de Galicia e Portugal. IP: Ana Isabel Boullón Agrelo (Universidade de Santiago de Compostela). Gallego y portugués.
- Subproyecto 2: Toponimia asturiano-leonesa. IP: Toribio Fuente Cornejo (Universidad de Oviedo). Asturiano, leonés,⁶ gallego y castellano.
- Subproyecto 3: Toponimia de Aragón, Cantabria y La Rioja. IP: Javier Giralt (Universidad de Zaragoza). Aragonés, castellano y catalán.
- Subproyecto 4: Toponimia del País Vasco y Navarra. IP: Patxi Salaberri (Universidad Pública de Navarra). Vasco, navarro⁷ y castellano.

5. Sin tener en cuenta aquí las lenguas prerromanas desaparecidas.

6. Para los topónimos creados en el diastema asturleonés en territorio actualmente castellanohablante. Ejemplo: *La Pola de Gordón*.

7. Romance anterior al castellano propio de esa área. Ejemplos: *Fitero*, *Buñuel*.

- Subproyecto 5: Toponimia de l'arc mediterrani. IP: Emili Casanova (Universitat de València). Catalán, castellano, aragonés, vasco y occitano.

- Subproyecto 6: Toponimia de las zonas central, sur e insular atlántica. IP: Emilio Nieto Ballester (Universidad Autónoma de Madrid). Castellano.

En el proyecto se utiliza una etiqueta específica para señalar el idioma del topónimo y se toma como lema la forma oficial. Pero puede presentarse una forma dupla, por existir dos formas oficiales (una de ellas, la equivalente en castellano); así en algunos de los vascos (*Agurain/Salvatierra*, *Arrasate/Mondragón*, *Navarra/Nafarroa*, *Peralta/Azkoien*) y de los valencianos (*Alacant/Alicante*, *Castelló de la Plana / Castellón de la Plana*). En los aragoneses también pueden aparecer dos formas (*Alcampell / El Campell*, *Algayón/Algaió*, *Castrocid/Castrocit*, *Zaidín/Saidí*), aunque en este caso las formas originarias en catalán no son oficiales. De esta manera, el *ToponHisp* puede ayudar también a difundir el conocimiento de las formas autóctonas y la riqueza lingüística de los territorios. Un debate aún en curso es la consideración de exónimos de muchas formas toponímicas en territorios con lengua diferente del castellano, distintas de las formas oficiales (y, consecuentemente, el uso de su versión castellanizada en el propio proyecto).

Hay que tener en cuenta que no siempre es evidente cuál es la lengua del topónimo: como describe García Sánchez (2023: 360), aunque habitualmente la lengua del lugar coincide con la del topónimo, la del momento de creación del topónimo puede no coincidir con la actual, a la que le debe su configuración final; es lo que ocurre con el burgalés *Zalduendo*, castellano en el lema y vasco de étimo. A veces ha habido modificaciones del topónimo original por influencias posteriores: el original *Maceda* (Ourense) fue cambiado desde del siglo XVII por el castellano *Manzaneda*, que es hoy su forma oficial.

El plurilingüismo se demuestra también en las lenguas vehiculares de redacción, que son las oficiales en los respectivos territorios (gallego, portugués, español, castellano, vasco, catalán), además del asturiano y del aragonés (que no gozan del mismo estatus administrativo). La aplicación proporciona también la posibilidad de traducción al castellano, de modo que las fichas traducidas pueden consultarse en dos idiomas. Con esta posibilidad queremos contribuir al conocimiento plural de las lenguas ibéricas.

4. RESULTADOS DEL PROYECTO HASTA EL MOMENTO

Pienso que, sin caer en triunfalismos, se han cumplido sobradamente los objetivos que se habían planteado. Es destacable, en primer lugar, la creación de la página web (<toponhisp.org>, en línea desde 2022), muy compleja, disponible en todas las lenguas peninsulares, basada en dos tipos de fichas, una toponímica y otra etimológica, con sendos repositorios de fuentes y bibliografía. Las distintas partes están relacionadas con enlaces hipertextuales que permiten una lectura paradigmática: se vincula el topónimo con su étimo y con los descendientes hispánicos en las otras lenguas, se accede a la consulta inmediata de las referencias bibliográficas o de las fuentes documentales, a la búsqueda de topónimos, étimos y cognados, etc.

El objetivo inicial tenía previsto el estudio de 1.550 formas toponímicas (entre todos los proyectos). Actualmente (mayo de 2025, a tres meses de la conclusión del proyecto) se han elaborado, en diferentes fases de terminación, 1.900 fichas toponímicas, a las que hay que añadir 1.280 fichas etimológicas. Hay que tener en cuenta también la cifra de cognados y topónimos relacionados, no previstos inicialmente, que son más de 6.000. El número total de formas estudiadas supera las 9.200. De ellas, más de 7.600 están en línea (el 82 %), esto es, han sido concluidas y revisadas y se pueden consultar libremente en la web.

Por otro lado, se ha reunido un amplio repertorio bibliográfico (en estos momentos, con 1.875 referencias), que supone probablemente el mayor conjunto de referencias sobre toponimia hispánica. La cifra de fuentes documentales desde época romana hasta la actualidad (inscripciones epigráficas, colecciones diplomáticas, recursos lexicográficos, fuentes históricas, diccionarios geográficos, censos, compilaciones legislativas, atlas, etc.) asciende a 1.617. De ellos, sesenta son recursos web de distintos archivos, nomenclatores, corpus documentales o lexicográficos de España y Portugal.

Se han celebrado cuatro congresos. El primero, en Lleida en 2022 (véase Terrado Pablo / Giralte Latorre 2023), el segundo, en Madrid en 2023 (García Sánchez / Nieto Ballester 2024) y los dos siguientes en 2024, en Valencia (Casanova / Mollà 2025) y en Oviedo (Fuente / Cano 2025). Los encuentros han sido importantes para afianzar las relaciones interpersonales, para tratar cuestiones metodológicas del proyecto y para avanzar en aspectos específicos sobre toponimia. Todo esto, sin contar las publicaciones (en revistas académicas, obras de carácter científico o ediciones), comunicaciones y otras actividades de transferencia que se pueden consultar en la web como resultados del proyecto.

En fin, nuestro proyecto ha dado ya muchos frutos de investigación, lo que ha sido posible gracias al equipo humano que se ha congregado y a la perspectiva común que se ha adoptado.

5. BALANCE Y PERSPECTIVAS DE FUTURO

El diseño de la ficha toponímica, difundida a través de la página web, supone un ejemplo metodológico para el estudio de la toponimia, de la etimología y de la formación y la historia de las palabras. También lo es su imbricación con la ficha etimológica y los múltiples enlaces con las referencias bibliográficas, documentales y con otros topónimos relacionados. El hecho de disponer en una página web de tal conjunto de informaciones (lingüística, cartográfica, administrativa, histórica, documental, antroponímica) posibilita su consulta de forma inmediata por toda la comunidad científica y para el público en general. Los investigadores, expertos en la materia, además de seguir el método con rigor, pueden exponer críticamente las distintas hipótesis que presentan los casos conflictivos y apoyarlas o desecharlas o proponer otras nuevas. Como cada una de las fichas está firmada por su respectivo autor o autora, queda patente su juicio, en el que puede no haber unanimidad; en todo caso, esto forma parte de la discrepancia científica. En todo

caso, es el estudio integral, la perspectiva hispánica y multidisciplinar, junto con el contacto entre los investigadores, lo que posibilita el progreso.

Quizá una de las fortalezas del proyecto pueda constituir también un problema: el alto número de investigadores dificulta la coordinación y eso provoca, en ocasiones, cierta heterogeneidad en la exposición de los resultados. Pero una de las ventajas de la aplicación web es que se trata siempre de un trabajo en curso y es posible enmendarlo y enriquecerlo con la participación de todos.

Por otro lado, es conveniente subrayar su valor de transferencia a la sociedad: al ser de libre consulta en internet, la ciudadanía puede satisfacer su curiosidad sobre el origen de los nombres de lugar y atenerse a una base segura. Esta voluntad de divulgación se plasma en la simplicidad con que se redacta el «Resumen general»; las explicaciones más técnicas se reservan para la «Información específica de étimo». Debe tenerse en cuenta que la importancia de los topónimos se basa no solo en su capacidad funcional para facilitar el desplazamiento (que también), sino también en el vínculo, la conexión afectiva que las personas establecen con los espacios que conocen y en los que se sienten cómodas y seguras (*place attachment* en los trabajos de toponimia crítica): los nombres de lugar contribuyen al sentimiento de pertenencia a un área o a un grupo social en un territorio determinado.

La tarea específica pendiente es el 5.º Congreso (Santiago, junio de 2025). Su objetivo es preparar una muestra para la comunidad científica del método que estamos utilizando, partiendo de étimos de diversos campos semánticos y analizando su productividad hispánica, que se reflejará en un mapa de los topónimos en el territorio peninsular e insular.

En la próxima fase del proyecto, además de la continuidad del estudio de topónimos y étimos, se prestará especial atención a la proyección antroponímica (sobre todo en los apellidos) y la prolongación toponímica en América. El objetivo específico en la primera fase ha sido la antropotoponimia femenina,⁸ contando con que la puesta en relieve del origen en nombres femeninos de los topónimos contribuye a la visibilidad histórica de las mujeres.

En suma, confiamos en que en el futuro el proyecto siga enriqueciendo la investigación toponímica hispánica de esta forma integral, lo cual redundará en un mejor conocimiento científico y asimismo en su difusión entre la ciudadanía, como señal de la armonía entre los territorios y las lenguas.

BIBLIOGRAFÍA

BOULLÓN, Ana (2023): «Toponomasticon Hispaniae: presentación del proyecto», en CORBELLÀ, Dolores / DORTA, Josefa / PADRÓN, Rafael (eds.): *Perspectives de recherche en linguistique et philologie romanes*. Société de Linguistique Romane. Strasbourg: Editions de Linguistique et de Philologie, pp. 417-430.

8. Véase el resultado en Fuente / Cano (2025).

- BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel (2024): «Problemas y propuestas para el establecimiento del lema del étimo en el Toponomasticon Hispaniae», en GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier / NIETO BALLESTER, Emilio (eds.): *Claves en la investigación de la toponimia hispánica*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, p. 15-25. <<https://doi.org/10.7419/162.21.2024>>.
- BOULLÓN, Ana (2025): «La aportación del Toponomasticon Hispaniae a los estudios de la toponimia hispánica», en CASANOVA, Emili / MOLLÁ, Maite (eds.): *Onomástica Hispánica: documentació, geografia i etimologia*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 19-35.
- CANO, Ana María / GERMAIN, Jean / KREMER, Dieter (2007): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (Patronymica Romanica, PatRom)*, vol. I.1 Introductions. Cahier des normes rédactionnelles. Morphologie. Bibliographies. Tübingen: Max Niemeyer.
- CASANOVA, Emili / MOLLÁ, Maite (eds.) (2025): *Onomástica Hispánica: documentació, geografia i etimologia*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- DECat = COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 9 vols.
- DCECH = COROMINAS, Joan / PASCUAL, José A. (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols. Madrid: Gredos.
- DÉLL = ERNOUT, Antoine / MEILLET, Alfred (1979): *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck.
- FUENTE, Toribio / CANO, Ana María (2025): *Género, sociedad e historia en los nombres de lugar: una mirada panhispánica*. Oviedo: Universidad de Oviedo / Academia de la Llingua Asturiana, pp. 17-50.
- GARCÍA ARIAS, Xosé Lluís (1995): *Toponimia: teoría y actuación*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier (2007): *Atlas toponímico de España*. Madrid: Arco/Libros.
- GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier (2023): «Las lenguas de los topónimos. Su pertinencia y relevancia en el Toponomasticon Hispaniae», en TERRADO PABLO, Javier / GIRALT LATORRE, Javier (eds.): *Nuevos senderos en la toponimia hispánica*. Lleida: Pagès Editors, p. 357-370.
- GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier / NIETO BALLESTER, Emilio (eds.) (2024): *Claves en la investigación de la toponimia hispánica*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, p. 15-25. <<https://doi.org/10.7419/162.21.2024>>.
- NAVAZA, Gonzalo (2006): *Fitotoponimia galega*. A Coruña: Fundación Barrié.
- NIETO BALLESTER, Emilio (1997): *Breve diccionario de topónimos españoles*. Madrid: Alianza Editorial.
- NIETO BALLESTER, Emilio (2017): *Introducción a la etimología*. Madrid: Síntesis.
- REW = MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1935): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- SALABERRI ZARATIEGI, Patxi (2015): *Araba / Álava. Los nombres de nuestros pueblos*. Bilbo / Bilbao: Euskaltzaindia / Real Academia de la Lengua Vasca.
- TERRADO PABLO, Javier (1999): *Metodología de la investigación en toponimia*. Zaragoza.
- TERRADO PABLO, Javier / GIRALT LATORRE, Javier (eds.) (2023): *Nuevos senderos en la toponimia hispánica*. Lleida: Pagès Editors, p. 41-52.

TRAPERO, Maximiano (1995): *Para una teoría lingüística de la toponimia (Estudios de toponimia canaria)*. Gran Canaria: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Gran Canaria.

Recursos en internet

CAG = BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel / SOUSA, Xulio (dirs.): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Instituto da Lingua Galega (Universidade de Santiago de Compostela). <<http://ilg.usc.es/CAG>>./ [Consulta: 10 de mayo de 2025.]

DÉRom = BUCHI, Éva / SCHWEICKARD, Wolfgang (dir.) (2008–): *Dictionnaire Étymologique Roman (DÉRom)*. Nancy: ATILF: <<http://www.atilf.fr/DERom>>.

Idescat = Idescat. Noms i cognoms de la població. Cognoms de la població. [Consulta: 10 de mayo de 2025.]

INE (nombres y apellidos) = <<https://www.ine.es/daco/daco42/nombyapel/nombyapel2.htm>>. [Consulta: 10 de mayo de 2025.]

ToponHisp = *Toponomasticon Hispaniae*. Proyecto I+D+I financiado por el MCIN/AEI/10.13039/501100011033/. <Toponomasticon Hispaniae | Toponomasticon Hispaniae>. [Consulta: 19 de mayo de 2025.]

UNA CORRECCIÓ TOPONÍMICA I UN MÈRIT MÉS AL *LIBER MAIOLICHINUS DE GESTIS PISANORUM ILLUSTRIBUS**

Dolors BRAMON
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

En ocasió de les Jornades organitzades a Palma l'octubre de 2014, vaig tenir ocasió de treballar sobre el relat de la intervenció pisanocatalana que atacà i saquejà la vila d'Eivissa i la Ciutat de Mallorca entre els anys 1113 i 1115. Torno a tractar ara i ací el tema tot seguint l'edició llatina de Laurentii Veronensis amb traducció castellana de Jaume Juan Castelló, la traducció al català que va fer Mireia Mulet a partir de l'edició de Carlo Calisse i d'altres publicacions. El *Liber* fou objecte d'un Col·loqui Internacional,¹ les actes del qual —si existeixen— no he aconseguit localitzar.

A l'obra en qüestió, després de citar la primera escala de les naus pisanes a les costes hispanes el 31 d'agost de 1113 a *Blandae*/ Blanes (*Liber* 1,248), la segona a *Sancti Felicis portum* / Sant Feliu de Guíxols (1,335), i mencionar el *Mons Iudaeus* / Montjuïc (2,89 i 6,323) i el riu *Lubricaris* / Llobregat (2,94), s'esmenta la costa de *Tramarix* (2,122 i 6,319 i 334), traduït per *Tramarice* per Jaume Juan Castelló i identificat amb Tamarit de Mar (Tarragonès) per la majoria dels estudiosos que han tractat el *Liber*.² I en aquest punt, crec que tinc alguna cosa a corregir: segons la traducció del poema feta per Mireia Mulet, el comte de Barcelona, «heroi capdavanter, gira la seva nau cap a la costa de Tamarit. Des d'aquí es dirigeix cap a Tarragona i cap els deserts de Salou».

Així doncs, hem de situar aquest topònim al nord de l'indubtable *Teragone*, que correspon a la població de Tarragona. Però, al meu entendre i com pretenc demostrar, no pot ser que el *Tramarix* del poema correspongui a Tamarit de Mar. Ho raono tot seguit; i ho faig gràcies a l'obra geogràfica d'un autor magrebí coetani dels fets narrats en el *Liber*

* Faig constar el meu agraïment a Pere Izquierdo Tugas i a Josep Amengual i Batle MSCC pel seu ajut.

1. «El Liber Maiolichinus y la sociedad mediterránea del siglo XII», organitzat a Tossa i Barcelona entre el 30 de setembre i el 2 d'octubre de 1991 per la «Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo dell'Istituto Italiano di Cultura».

2. Calisse anota (vers 578, p. 28): «Tramarit, nel contado de Barcellona», si bé en el mapa que inclou en la seva edició no figura aquest topònim i, al sud de Barcelona, esmenta Montjuïc, Tarragona, Salou i Tortosa i tot seguit, les Columbretes i Eivissa.

Maiolichinus, si bé no fa cap referència a la croada pisanocatalana. Es tracta d'al-Idrīsī, nascut probablement a Ceuta a finals del segle XI i mort, també probablement, a Sicília l'any 1164 o 1165. L'any 1139, al-Idrīsī es va instal·lar a la cort dels reis normands de Palerm i hi va escriure *El goig d'aquell que s'apassiona per viatjar arreu del món*. L'obra va ser conclosa l'any 1153-1154 i és coneguda també amb el nom de *Llibre de Roger* perquè va ser un encàrrec del monarca Roger II de Sicília. Sense cap mena de dubte, aquesta geografia universal és considerada la més important del món medieval i ha estat objecte d'estudi des de fa més de 200 anys.³

Més recentment, va ser editada i estudiada⁴ la part andalusina d'una altra geografia, escrita durant el regnat de Guillem I (1154-1166), l'*Esbarjo de cors i prats de contemplació*, on complementa, precisa i corregeix l'obra anterior, tot aportant una major riquesa toponímica. Es tracta d'un text difícil, que conté força errors i repeticions (de l'autor i/o dels copistes) i on, a vegades, es confonen les grafies d'alguns topònims amb altres de semblants. La seva principal dificultat prové del fet que, en mancar-hi sovint els punts diacrítics —absolutament imprescindibles en la grafia àrab— i les vocals, nombrosos topònims resulten inexplicables o il·legibles del tot. El seu editor i traductor al castellà va fer una gran feina, però, lamentablement, hagué de deixar força noms de lloc sense identificar. En d'altres casos, sembla que va fer alguna correcció als manuscrits d'acord amb les seves interpretacions, que no sempre varen ser afortunades.

Val a dir, d'entrada, que la majoria dels estudiosos que han tractat l'obra geogràfica d'al-Idrīsī han assenyalat que no és gens precís en la descripció de les terres situades immediatament al sud dels Pirineus. Ho atribueixen al seu desconeixement directe del territori, a la poca fiabilitat dels seus informadors o a les deturpacions que han sofert les grafies de la toponímia que hi figura, fruit, probablement, de la desídia d'alguns copistes que ens l'han transmès. Cal afegir-hi també el desconeixement d'un territori que era aliè tant als seus editors com als investigadors que se n'han ocupat.

Sobre aquesta suposada imprecisió vaig treballar fa un temps i vaig aconseguir corregir força coses,⁵ una de les quals ens servirà per a identificar aquest punt de la costa catalana esmentada en el *Liber* com a *Tramarix*. Com que al-Idrīsī consigna les distàncies existents entre els ports de la Mediterrània, vaig partir del fet que un dels que esmenta i que escriu amb la grafia *ḥiṣn Ṭ.mr.ḥ* (variant *Ṭ.mr.h*), es troba a dotze milles al sud de Barcelona. El qualificatiu de *ḥiṣn* indica, a més, que comptava amb una fortificació. Tot seguit al-Idrīsī cita un altre ancoratge dotze milles més al sud que correspon a l'establiment portuari també iberoromà d'Adarró o Darró,⁶ avui comprès dins del municipi de Vilanova i la Geltrú (Garraf).⁷ Després, trenta-set milles més al sud l'autor cita Tarragona, la identificació del qual no presenta cap problema.

3. Vegeu introducció a Ceruli *et al.* (1970-1984).

4. Abid Mizal (1989).

5. Bramon (2012).

6. El consigna amb la grafia *'n.d.h*, però cal assenyalar que en àrab paleogràficament /dr/ es transforma molt fàcilment en /nd/ i que la /h/ final és molt normal per a representar la vocal final d'un mot, sigui la que sigui.

7. Izquierdo i Tugas (1997) i DDAA, vol. 3, p. 958-959, per la torre medieval allà existent.

Així doncs, i pel que fa al topònim situat a dotze milles nàutiques⁸ de Barcelona, segons Pere Izquierdo Tugas a l'àrea de Viladecans, Gavà i Castelldefels (Baix Llobregat) es trobava l'ancoratge que els especialistes en món antic han convingut anomenar *les Sorres* i que era situat a l'antiga desembocadura del Llobregat. A l'hora d'identificar el topònim en l'obra d'al-Idrīsī, vaig creure que l'editor i traductor al castellà havia llegit erròniament la consonant final del terme àrab que els dos manuscrits conservats del geògraf escriuen com a /ḥā' / o /kh/ i que, en realitat, calia entendre-hi una /jīm/ o /j/. Dit això, el *ductus* consonàntic resultant, /t̤mrj/, em permetia pensar que aquest nom de lloc no tenia res a veure amb la llengua àrab i que havia d'estar relacionat amb el català i amb el color rogenc de les terres de la zona.⁹

Efectivament, als actuals termes de Gavà, Viladecans i Castelldefels hi ha un conjunt d'elements de terres molt rogenques, que és molt possible que fossin els que serviren de referència d'enfilada per a trobar l'ancoratge des del mar: el coll Roig, penya-segat sota l'ermita vella de Bruguers, el castell d'Eramprunyà, citat ja l'any 957, i el castell de Fels, esmentat l'any 967.¹⁰

Avui seguim sense conèixer quin era l'estat de formació del delta del Llobregat en aquell temps. Això no obstant, sabem que s'ha trobat i excavat fa poc una nau a la qual els arqueòlegs han donat el nom de *Les Sorres X* i que han datat com a pertanyent al segle XIV.¹¹ Ara bé, fora quin fora l'element que servia com a guia des del mar per a poder enfil·lar l'ancoratge, en mencionar-lo amb les consonants /t/, /m/, /r/ i /j/¹² vaig creure —i crec— que al-Idrīsī no va fer res més que unificar i arabitzar dos termes catalans: *torm*, amb el significat de 'penyal isolat', i *roig* en al·lusió al seu color.¹³

Vaig concloure, doncs, que el nom de l'ancoratge en qüestió era el de Torm Roig¹⁴ i que en el text àrab es documentava per primera vegada no només el lloc, sinó també la

8. La milla nàutica a la nostra latitud equival a 1.850 metres.

9. Martí (1993: 251) identifica aquest topònim amb Coma Roja (Garraf), però aquesta identificació no sembla correcta pel fet que una coma resulta difícilment visible des del mar.

10. En aquell moment hi havia, a més, una torre a Sant Salvador de la Guàrdia —on ara hi ha l'hotel Rey Don Jaime—; una altra sobre el turó de la Roca —actual Parc de Calamot—, que presentava un penya-segat de pedra vermella de cara a mar; una altra a Gavà —no gaire lluny de l'actual rectoria—; i les dues de Viladecans —la Torre del Baró i la Torre Roja—, bastides amb la mateixa pedra vermella d'Eramprunyà, que tècnicament s'anomena gres del Bundsandstein.

11. La troballa de les restes d'un vaixell medieval permet pensar que és molt possible que la continuació de l'ús portuari d'aquesta zona deltaica fins a la Baixa Edat Mitjana s'haguera desplaçat més al sud cap a Castelldefels, que té ocupació ininterrompuda des de l'època ibèrica.

12. Repeteixo que la grafia que figura, *ṭmr.ḥ*, variant *ṭmr.ḥ*, ha de llegir-se amb la consonant /j/ al final, tenint en compte que aquestes grafies en àrab només es diferencien per la situació d'un punt diacrític.

13. Sortosament, al meu entendre, i per a reforçar la meua suposició, aquest topònim ha donat un resultat semblant a la Vilella Alta (Priorat), on es parla d'un Tomb Roig en un lloc on no hi ha carretera ni camí que faci cap tomb i que correspon a una deformació de Torm Roig perquè hi ha, realment, un torm que té un color rosat (Amigó i Anglès 2005: 223).

14. Segons Coromines (*OnCat*, s.v. *dorm, beni-*), *torm* és ètim també del topònim *Benidorm*, a causa del gran penyal de l'illot que hi ha enmig de la cala.

seva denominació catalana medieval, avui perduda.¹⁵ Arribats aquí, em sembla que no hi ha dubte a identificar el lloc que el *Liber Maiolichinus* anomena gairebé amb les mateixes consonants (*Tramarix*, interpretat com a *Tramarice* per Jaume Juan Castelló i identificat amb Tamarit per bona part dels estudiosos), amb el Torm Roig, ancoratge que, com hem vist, també cita al-Idrīsī molt més a prop de Barcelona que el suposat Tamarit de Mar, al Tarragonès. Resta clar que el *ductus* consonàntic d'aquest topònim és molt semblant: *Tramarix* / *T.mr.ǧ* > *T.mr.j* > Torm Roig.

Crec, a més, que un altre fragment del *Liber* ajuda a confirmar aquesta identificació. Em refereixo a la seqüència segons la qual (6,319 i 334), degut a l'avenç dels almoràvits per la Península, arribà als assaltants de les Illes el rumor que

rés que hagués estat gloriós quedava des de les murades de Barcelona fins a Tarragona. Deia que en tots aquests llocs els moros i el foc destruïren els camps, les cases, els sembrats i els fruits. A més dels innombrables danys que la insensata gent ocasionava, es deia també a la carta que *Tramaricem* havia estat presa [...]. Deia el rumor que l'enemic havia arribat a Barcelona i que havia col·locat el seu hostil campament a Montjuïc [...]

El rumor va ser una falsa alarma,¹⁶ però una vegada més podem veure com el Torm Roig comptava amb una fortalesa que haguera pogut estar presa. Gràcies a un altre fragment del geògraf al-Idrīsī, també vaig poder establir que aquest lloc era el punt d'arribada d'una ruta que, procedent del sud, a la Granada (Penedès) abandonava la Via Augusta i es desviava cap a l'est passant per Begues i atenyia la costa i la capital catalana passant precisament pel Torm Roig i, després cap als actuals Sant Boi i Cornellà de Llobregat.

Vint-i-cinc milles més al sud, l'autor cita Tarragona, que disposava d'un port natural prou conegut i per això la seva identificació no presenta cap problema. Fins aquí, les distàncies assenyalades per al-Idrīsī que ara considero són molt exactes.¹⁷

A continuació, semblaria que el geògraf àrab hauria d'esmentar l'antic port del cap de *Salauris*, actual Salou (Tarragonès), però ni tan sols l'anomena i el perquè d'aquest silenci ens el dona, precisament, el nostre *Liber*, que es refereix sempre a *Salodon* / Salou com a lloc desert (2,123, 149 i 237; 3,363 i 6,331).¹⁸ Ben significatiu és el passatge (2,149-161), que explica que, en pretendre salpar l'estol cap a Mallorca, les naus foren empeses per una tempesta cap a Salou, on arribaren «entrada de fosca», i que part de la tripulació hi desembarcà per «fer aiguada fresca». Llavors

15. Dic això perquè el nom de *les Sorres* és el que varen donar-li els pagesos actuals que conreen aquests camps pel fet que eren molt sorrencs. Ultra això, quan després es varen començar a explotar els àrids de la zona per a la construcció, el topònim es va estendre popularment cap a tota l'àrea on s'ex-teia sorra. Tot plegat explica que, en treballar-hi els arqueòlegs, apliquessin aquest nom al jaciment.

16. Deixo per a més endavant l'estudi dels textos àrabs que fan referència a la derrota soferta pels almoràvits l'estiu de l'any 1114 en el seu intent d'atacar Barcelona (i és ben possible que, en comptes de situar-la en el Congost de Martorell, com ha estat fet, hàgim de tornar a parlar del Torm Roig).

17. Segons la cartografia actual, de port a port i allunyant-se una milla de la costa per evitar perills, de Barcelona a 'les Sorres' (punt de Castelldefels on naufragà 'les Sorres X'), hi ha 12,6 milles marítimes; de 'les Sorres X' a Adarró, 13,6, i d'Adarró a Tarragona, 23.

18. Calisse anota «Salo o Xalon, affluente a destra dell'Ibero o Ebro».

vet aquí que uns moabites que anaven a cavall els envesteixen de la mateixa manera com sol arribar una sageta llançada per un arc quan el Part dispara violentament el seu. Els agafen mentre beuen aigua del riu i se'ls emporten a les seves llars per un llarg viarany. Però el temor de la gent pisana, que commovia els severs ibers, els allibera de l'esclavatge.

No cal dir que aquests “moabites”, després sorprenentment qualificats d'ibers, no eren altres que els membres d'algun escamot de sarraïns que corrien per la contrada. Aquesta possibilitat que pogués cavalcar un grup capaç de prendre com a captius els que buscaven aigua reforça, si fora necessari, la notícia de l'abandonament del territori de Salou. Això no obstant, i a partir de la conquesta cristiana de la zona, la recuperació del port és un fet incontestable: d'allà salpà, com és sabut, el 6 de setembre de 1229, l'estol de Jaume I cap a la conquesta de Mallorca.

Per tal de concloure aquest treball, he de corregir, en conseqüència, la meva afirmació de l'any 2012 que sostenia que el text del geògraf àrab era el primer en proporcionar-nos el nom d'aquest ancoratge del Torm Roig, avui absorbit pel delta del Llobregat i situat dotze milles al sud de Barcelona, i en consignar, també, l'abandonament de l'antic port de Salou, però ara he de cedir aquest honor a l'autor del *Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*, que ens ofereix ambdues notícies una cinquantena d'anys abans.

BIBLIOGRAFIA

- ABID MIZAL, Jassim (1989): *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII según Uns al-muhağ wa rawd al-furağ (Solaz de corazones y prados de contemplación)*. Madrid: CSIC.
- AMIGÓ I ANGLÈS, Ramon (2005): *Espigoladures onomàstiques*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BRESC, Henri / NEF, Annliese (1999): *Idrīsī, La première géographie de l'Occident. Présentation, notes, index, chronologie et bibliographie par*. Paris: Flammarion.
- BRAMON, Dolors (2012): *Reivindicació catalana del geògraf al-Idrīsī. Discurs de recepció de Dolors Bramon i Planas com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 20 de novembre de 2012*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CALISSE, Carlo (1904): «*Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus*». *Poema della guerra balearica secondo il cod. pisano Roncioni, aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari*. Fonti per la Storia d'Italia. Scrittori. Secolo XII. Roma: Istituto Storico Italiano (edició facsímil, Istituto Storico per il Medioevo, Roma 1966).
- CERULLI, Enrico et al. (1970-1984): *Opus Geographicum, sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant”*. Neapoli-Romae: Istituto Universitario Orientale di Napoli-Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 9 vols.
- COROMINES, Joan (1989-1999): *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial / La Caixa, 9 vols.

- DDAA (1971): *Els castells catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau, vol. 3, p. 40, p. 273-308 i p. 408.
- DUBLER, César Enrique (1949): «Los caminos de Compostela en la obra de al-Idrīsī», *Al-Andalus*, 14, p. 29-122.
- DUBLER, César Enrique (1953): «Las laderas del Pirineo según Idrīsī», *Al-Andalus*, 18, p. 337-373.
- IZQUIERDO I TUGAS, Pere (1990): «Liaisons entre navigation maritime et fluviale en Tarraconaise: les exemples de Les Sorres et Dertosa», dins *Le commerce maritime romain en Méditerranée Occidentale*. Louvain-la Neuve, p. 189-199.
- IZQUIERDO I TUGAS, Pere (1992): «L'ancoratge antic de les Sorres: aportacions a la història econòmica de la costa del Llobregat», *Fonaments*, Barcelona, 8, p. 53-78.
- IZQUIERDO I TUGAS, Pere (1994): «El terme d'Eramprunyà, de la baixa romanitat al feudalisme. Una revisió crítica», *Miscel·lània d'homenatge a J. Codina*. El Prat de Llobregat / Ajuntament del Prat de Llobregat, p. 273-308.
- IZQUIERDO I TUGAS, Pere (1997): «Barcino i el seu litoral. Una aproximació a les comunicacions marítimes d'època antiga a la Laietània», dins ROCA, Joan (ed.): *La formació del cinturó industrial de Barcelona*. Barcelona: Institut Municipal d'Història, p. 13-21.
- JUAN CASTELLÓ, Jaume (1966): *La Guerra de Mallorca en ocho libros*. Cronología, introducción, edición crítica, traducción e índice de... Barcelona: Bosch.
- «*Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus*». *Poema della guerra balearica secondo il cod. pisano Roncioni, aggiuntevi alcune notizie lasciate da M. Amari. Fonti per la Storia d'Italia. Scrittori. Secolo XII. Istituto Storico Italiano, Roma 1904 (edició facsímil)*, Istituto Storico per il Medioevo, Roma 1966.
- Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus* (1991): Traducció de Mireia Mulet i Mas. Palma de Mallorca: Societat Arqueològica Lul·liana.
- MARTÍ, Ramon (1993): «Concreció territorial del comtat de Barcelona», *III Congrés d'Història de Barcelona*. Barcelona, vol. 1, p. 247-253.
- RAURICH, Xim / PUJOL, Marcel / MARTÍN, Albert / JOVER, Anna / IZQUIERDO, Pere / GARRIDO, Ernesto (1992): *Les Sorres X. Un vaixell medieval al Canal Olímpic de Rem (Castelldefels, Baix Llobregat)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, vol. 1.
- VERONENSIS, Laurentii: *De Bello Maioricano libri octo*, *La guerra de Mallorca*: Edició a càrrec de J. Juan Castelló.

RECURSOS DIGITALS PER A L'ESTUDI DE LA LÍRICA ROMÀNICA MEDIEVAL¹

Adriana CAMPRUBÍ
Universitat de Barcelona

«Es buena época para el provenzalismo.» En un moment de florida dels estudis sobre literatura romànica medieval, Martí de Riquer afirmava amb convicció, en una carta del 15 de setembre del 1952 adreçada al romanista István Frank, el prometedor futur dels estudis sobre lírica occitana medieval (Riquer 2023: 247). Els que ens hi dediquem reconeixem en la producció científica de la meitat del segle passat els fonaments teòrics de les nostres recerques actuals. Una època, la descrita per Riquer i Frank, en què la filologia romànica i, especialment, els estudis sobre lírica medieval es trobaven en plena eferescència.

Una setantena d'anys més tard, la situació sembla, a priori, radicalment diferent. Mentre que alguns pronostiquen la decadència d'una disciplina cada cop més mancada d'alumnes i recursos, els resultats dels diferents projectes d'investigació centrats en l'estudi de la literatura medieval es multipliquen i es difonen de manera accelerada gràcies a les oportunitats que brinda l'entorn digital. L'augment exponencial de les dades generades pels diversos projectes planteja un repte significatiu per als investigadors que, més enllà de mantenir el rigor en les seves recerques, han de fer front a un nou desafiament: la gestió, curació i visualització de les dades generades.

En aquest context d'abundància, però també de fragmentació de la informació disponible, sembla imperativa una proposta de classificació, descriptiva i exhaustiva, dels diferents recursos digitals per a l'estudi de la lírica romànica medieval de caràcter profà. Per tal d'oferir una catalogació ordenada, oferim aquí una primera divisió dels instruments per tradicions líriques (lírica occitana, francesa, galaicoportuguesa, italiana i catalana) i una segona catalogació per tipus de recurs (prosopografies, diccionaris i repositoris bibliogràfics). L'ordre de les eines citades segueix un criteri alfabètic.

1. Aquesta contribució forma part dels resultats obtinguts en el marc del projecte «Voces femeninas y filología digital: edición digital de la lírica medieval de voz femenina occitana y catalana, estudio de sus circuitos de producción y de su contexto europeo», projecte PID2023-149444NB-I00 finançat per MICUA EI/10.13039/501100011033 i per FEDER, UE, IP. Meritxell Simó. Els recursos i eines digitals enumerats en aquesta publicació estan actualitzats a la data d'entrega d'aquesta contribució, el 30 de gener de 2025.

1. LÍRICA

1.2. TRADICIÓ OCCITANA

a) *BEdT. Bibliografia Elettronica dei Trovatori*²

La *BEdT* és una base de dades de referència imprescindible per a l'estudi de la lírica trobadoresca. El seu objectiu és integrar i complementar en un únic recurs la cèlebre *Bibliographie der Troubadours* de Pillet i Carstens (1933) i el repertori mètric de Frank (1953-1957). Les cerques es poden efectuar a partir de quatre nivells bàsics (autor, text, font manuscrita i bibliografia), amb l'opció de refinar els resultats mitjançant criteris específics com el lloc d'origen del trobador, l'esquema mètric, el gènere o argument, entre d'altres. Els resultats de la cerca es presenten en forma d'una fitxa completa i detallada que inclou informació sobre la identificació del text, el gènere líric, la mètrica i la música, així com referències a localitzacions i personatges, si escau. També s'hi recullen dades sobre la tradició manuscrita, les principals edicions crítiques i una bibliografia específica i actualitzada.

b) *COM. Concordance de l'Occitan Médiéval*

Publicat en format CD-ROM, el COM1 és un recurs dedicat a l'estudi lèxic de la lírica trobadoresca i inclou, en la versió COM2, textos narratius en vers. Aquest ambiciós projecte, impulsat per Peter T. Ricketts el 2001, té com a objectiu oferir, en un únic recurs, la totalitat dels corpus de textos occitans des de les primeres manifestacions fins a finals del segle xv. La potencialitat d'aquest recurs per a interrogar els textos occitans ha suposat un avenç significatiu per a l'estudi i explotació d'aquest corpus, ja que permet cercar unitats lèxiques aïllades o conjunts lèxics, incloent-hi les diverses variants gràfiques transmeses per la tradició manuscrita. Els resultats obtinguts ofereixen la possibilitat de consultar les diferents ocurrències de les cerques lexicals, així com l'accés al text complet.

Recentment, la Sapienza Università di Roma ha creat el projecte *Corpus of Medieval Occitan Lyric (CMOL)*,³ liderat per Stefano Milonia, que permet la consulta en línia dels resultats del COM1.

c) *CdT. Corpus des Troubadours*⁴

La base de dades del *Corpus des Troubadours*, allotjada a l'Institut d'Estudis Catalans, té com a objectiu posar a l'abast de la comunitat científica i del públic interessat aquelles edicions de trobadors que són de difícil accés. Al llarg dels darrers anys, ha

2. <http://www.bedt.it/BEdT_04_25/index.aspx> [Consulta: 30 de desembre de 2024.], Sapienza Università di Roma (dir. Stefano Asperti).

3. <<https://medmel.seai.uniroma1.it/cmole/howTo.html>> [Consulta: 18 de gener 2025.], Università Sapienza di Roma.

4. <<https://trobadors.iec.cat/>> [Consulta: 29 de desembre de 2024.], Institut d'Estudis Catalans (dir. Meritxell Simó). Projecte finançat amb el suport de la Union Académique Internationale.

exercit una tasca fonamental com a eina de cura d'edicions antigues imprescindibles per a la recerca filològica i ara com ara conté més de dos-cents autors i aproximadament 2.200 poemes. Els continguts accessibles per a cada composició inclouen: l'estudi teòric de l'edició de referència, el davantal, la bibliografia, les notes i l'aparat crític, la traducció corresponent i la reproducció digital de tots els testimonis manuscrits. A més de la ingent tasca de digitalització, el *CdT* es configura com un espai de reflexió sobre la recepció i l'impacte de la lírica trobadoresca a Europa, amb especial èmfasi en l'empremta de la lírica occitana en la producció lírica catalana dels segles XIV i XV.

Entre les noves línies d'acció que el *CdT* té previst impulsar, destaca el desenvolupament d'una edició digital del corpus de les *trobairitz*, basada en el sistema de marcatge semàntic que proporciona la TEI i que s'expressa en llenguatge XML. Aquesta iniciativa s'inscriu en el marc del projecte *DigiLyriTrob. Voces femeninas y Filología Digital* (PID2023-149444NB-I00), desenvolupat a la Universitat de Barcelona i dirigit per Meritxell Simó. Com a continuació del projecte *Women and Medieval Song* citat al punt 1.7 de la present relació, *DigiLyriTrob* té per objectiu l'estudi de la representació de la veu femenina tant en el corpus occità com en la lírica catalana medieval.

d) *Corpus TOC*. Tractadística occitanocatalana a l'entorn de *Las Leys d'Amors*⁵

El projecte *Corpus TOC* ofereix un corpus lematitzat dels tractats de poètica occitanocatalans, al vèrtex del qual es troben *Las Leys d'Amors* de l'edició de Fedi (2019). Entre els camps semàntics lematitzats, el *Corpus TOC* permet la cerca per lèxic referent a l'aspecte mètric, retòric i literari, lèxic gramatical i lèxic pertanyent a altres camps. Actualment, els tractats incorporats són els següents: *Las Leys d'Amors*, la *Doctrina de compondre dictats* i el primer i el segon tractat anònim del manuscrit de Ripoll 129. Aquest recurs, que esperem que incorpori amb el temps la tradició completa de tractats de poètica trobadorescos, és una eina fonamental per a l'estudi de la preceptiva occitana.

e) *L'Italia dei Trovatori. Repertorio dei componimenti trobadorici relativi alla storia d'Italia*⁶

Seguint l'estela de l'emblemàtica publicació de De Bartholomaeis (1931) i, com a part integrant del repertori *Rialto*, el projecte *L'Italia dei Trovatori* delimita, revisa i amplia el corpus de textos trobadorescos relatius a la història d'Itàlia oferts el 1931 pel filòleg italià. El valor d'aquest corpus rau en oferir, en un únic recurs digital, tots aquells testimonis que documenten la presència de trobadors occitans en la vida política i cultural de la Itàlia de finals del segle XII i principis del segle XIV. Seguint els preceptes de *Rialto*, els textos van acompanyats d'una nova revisió crítica, la traducció corresponent a l'italià, un exhaustiu comentari històric i una actualització bibliogràfica rigorosa.

5. <[http://tocweb.oiv.cnr.it/\(S\(vxvdssjkl03vkfsuzpbwggqfy\)\)/CatForm01.aspx](http://tocweb.oiv.cnr.it/(S(vxvdssjkl03vkfsuzpbwggqfy))/CatForm01.aspx)> [Consulta: 30 de desembre de 2024.], Istituto Opera del Vocabolario Italiano (CNR) (dirs. Anna Alberni, Beatrice Fedi i Paolo Squillacioti). El *Corpus TOC* forma part del projecte *MiMus* (cf. 2b).

6. <<https://www.idt.unina.it/index.html>> [Consulta: 30 de desembre de 2024.], Università degli Studi di Napoli; Sapienza Università di Roma (coords. Paolo Di Luca i Marco Grimaldi).

f) *Rialto. Repertorio informatizzato dell'antica letteratura trobadorica e occitana*⁷

Concebut com una biblioteca digital, el projecte *Rialto* té com a objectiu principal oferir a l'usuari final la digitalització i revisió de les edicions crítiques més recents del corpus literari occità medieval. Tot i trobar-se, encara, en procés d'ampliació i incorporació de nous textos, el repertori preveu integrar els tipus textuais següents: textos occitans dels orígens, lírica trobadoresca, *vidas*, poesia epistolar, poesia narrativa, prosa narrativa, poesia religiosa, poesia didàctica, prosa religiosa i literatura sapiencial. Cada composició inclou una relació exhaustiva de la corresponent tradició manuscrita, un llistat de les edicions crítiques i estudis específics, una descripció detallada de les principals característiques mètriques i possibles imitacions, així com notes i comentaris. En alguns casos, també s'ofereix la traducció corresponent. *Rialto* realitza una revisió rigorosa de les composicions des d'una perspectiva estrictament filològica, amb la incorporació de modificacions per part dels mateixos editors o dels membres de l'equip per tal d'esmenar possibles errors i mantenir una versió dels textos actualitzada. Entre els recursos que ofereix *Rialto*, destaca el *Corpus dell'antico occitano*, que presenta una edició diplomàtica i interpretativa d'alguns dels manuscrits que conserven aquest repertori.

1.3. LÍRICA FRANCESA

a) *Trouveurs. Database della lirica dei trovatori*

Trouveurs és una base de dades textual i lexical del corpus complet de la lírica francesa medieval on s'hi incorporen aproximadament els 2.500 textos inclosos en el repertori de Mölk i Wolfzettel (1972). Desafortunadament, el seu accés a través del portal del *Laboratorio di Lirica Medievale Romanza (LMR)* de la Sapienza Università di Roma està fora de servei. La fragilitat de la preservació de recursos digitals a llarg termini, sobretot aquelles bases de dades construïdes fa més d'una vintena d'anys, ens hauria de fer reflexionar sobre la urgència d'implementar polítiques de preservació d'aquests continguts per part de les institucions que els allotgen. La desaparició de *Trouveurs* dificulta enormement la consulta d'un corpus de difícil accés, fragmentat i amb una tradició editorial en molts casos deficitària. A *Trouveurs* les cerques es realitzaven a partir del lema i fins a tres formes al·logràfiques que retornaven els testimonis que la presentaven i el seu context textual. Cada composició oferia informació sobre l'autor, la sigla corresponent del repertori de Raynaud-Spanke (RS) o Linker (L), la sigla de l'edició de referència del text base, la seva pertinença genèrica i informació de tipus mètric.

b) *REFRAIN. Musique, poésie, citation: le refrain au Moyen Âge*⁸

La base de dades de *REFRAIN* està centrada en l'estudi de la gènesi i la circulació d'estructures de repetició entre diferents repertoris. La seva consulta permet explorar el

7. <<https://www.rialto.unina.it/index.html>> [Consulta: 30 de desembre de 2024.], Università degli Studi di Napoli (coord. Maria Careri).

8. <<https://www.refrain.ac.uk/>> [Consulta: 30 de desembre de 2024.], University of Southampton (dirs. Mark Everits i Anne Ibos-Augé).

repertori líric francès del segle XIII per identificar la presència de refranys en composicions líriques (*chanson à refrain*, *chanson avec des refrains*, *rondeau*), motets, insercions líriques en el *romans* i altres gèneres. L'objectiu principal és integrar en un únic recurs digital, revisat, ampliat i actualitzat, els treballs realitzats prèviament per Gennrich (1964), Boogaard (1969) i Ibos-Augé (2000). Les cerques es poden realitzar mitjançant els paràmetres següents: l'índex de Boogaard, autor, manuscrit, paraules clau i per la posició del refrany dins l'estrofa. Cada resultat amplia la informació sobre el refrany, proposa relacions intertextuals amb altres refranys i, en els casos en què es conserva melodia, n'incorpora una transcripció en notació moderna.

1.4. LÍRICA GALAICOPORTUGUESA

Entre els recursos dedicats monogràficament a l'estudi de la lírica galaicoportuguesa destaca el conjunt de projectes impulsats pel *Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades* (CIRP) de la Universidade de Santiago de Compostela. Oferim tot seguit una breu relació d'aquells que tenen per objecte d'estudi el corpus líric (*MedDB*, *PalMed*, *Romerías* i *CANTICAR*):

a) *MedDB. Base de datos da Lírica Profana Galego-Portuguesa*⁹

MedDB és una base de dades multidireccional de referència essencial per a l'estudi de la lírica galaicoportuguesa. Orientada tant a la comunitat científica com al públic general interessat, ofereix el corpus complet de les *cantigas* profanes d'aquesta tradició lírica. Els seus motors de cerca permeten explorar el corpus amb múltiples filtres que ajusten els resultats i faciliten als investigadors l'accés a diferents nivells d'informació. Les opcions de cerca es divideixen en dues modalitats principals: cerca simple i cerca avançada. La cerca simple permet accedir al text de les *cantigas* i a la informació biogràfica dels autors. La cerca avançada, en canvi, possibilita una exploració més detallada del corpus, enfocant-se en aspectes específics de les composicions, com els elements mètrics i formals. Aquesta modalitat permet filtrar les *cantigas* per temàtica i categoria genèrica i, en la modalitat de cerca "Verso", ofereix a l'usuari la possibilitat de fer cerques per lema, entre altres opcions avançades.

b) *PalMed. Base de datos paleográfica da lírica galego-portuguesa*¹⁰

PalMed és una base de dades concebuda per a l'estudi paleogràfic, grafemàtic, lingüístic i ecdòtic de la lírica galaicoportuguesa. Al llarg dels últims anys ha realitzat una ingent labor de transcripció paleogràfica de tots els testimonis manuscrits de tradició trobadoresca. Vinculat a *MedDB*, el present recurs parteix del marcatge semàntic del corpus manuscrit tot utilitzant etiquetes pròpies del metallenguatge XML (*Extensible*

9. <<https://bernal.cirp.gal/ords/f?p=129:2>> [Consulta: 1 de gener de 2024.], Base de dades vinculada a l'*Arquivo Galicia Medieval* del CIRP (dirs. Mercedes Brea i Pilar Lorenzo).

10. <<https://bernal.cirp.gal/ords/palmed/r/palmed/inicio>> [Consulta: 1 de gener de 2024.] (dirs. Mercedes Brea i Pilar Lorenzo).

Markup Language) que permeten perfeccionar la visualització dels caràcters especials i millorar les cerques.

c) *Romarías. Cantigas de romaría*¹¹

Vinculada a *MedDB*, aquesta plataforma està dedicada a l'estudi de les *cantigas de romaría*, un tipus de *cantiga de amigo* en què l'acció es desenvolupa en una ermita, un santuari o una església. A més de proporcionar un exhaustiu marc teòric sobre aquest tipus de *cantiga*, incloent-ne la cronologia, la delimitació del corpus i la tradició manuscrita, *Romarías* fa ús dels recursos propis de la geolocalització digital, en particular del sistema ArcGIS, per desenvolupar una cartografia que localitza cadascuna de les ubicacions protagonistes de les *cantigas de romarías*. Mitjançant aquest mapa interactiu, l'usuari pot accedir a imatges de les ubicacions, consultar el text complet de la cantiga a través d'un enllaç a *MedDB*, i obtenir informació addicional sobre l'autor, l'església o l'ermita en qüestió.

d) *CANTICAR. Cartografia da lírica profana galego-portuguesa*¹²

CANTICAR és un recurs dedicat a la geolocalització dels topònims citats en la lírica galaicoportuguesa. Aquesta eina permet analitzar el paper que els diversos espais sociopolítics exerciren en l'establiment, desenvolupament i consolidació de la lírica del nord-oest peninsular. El resultat és una cartografia interactiva on cada node desplega informació detallada relativa al topònim i remet a la fitxa corresponent de *MedDB*.

e) *Universo Cantigas*¹³

El present projecte ofereix una edició metodològicament homogènia del corpus líric galaicoportuguès, i s'ha centrat, fins ara, en les *cantigas de amor* i les *cantigas de amigo*. Amb una palesa voluntat de fixar el corpus líric, proporciona una transcripció paleogràfica de tots els testimonis, accessible des de la pestanya 'Manuscritos' i consultable com a finestra emergent en cadascuna de les composicions. Si bé és cert que els continguts descrits fins ara corren en paral·lel als desenvolupats en els projectes del CIRP citats anteriorment, *Universo Cantigas* integra un glossari de tota la lírica galaicoportuguesa, el primer repertori lèxic, contextualitzat i exhaustiu, d'aquest corpus, així com una traducció al gal·lec modern de la totalitat de les *cantigas*.

f) *Projeto Littera. Cantigas Medievais Galego-Portuguesas*¹⁴

De manera semblant als projectes precedents, el *Projeto Littera* ofereix la integritat del corpus líric del nord-oest peninsular. Tot i que els materials accessibles no difereixen

11. <<https://cantigasderomaria.org/>> [Consulta: 1 de gener de 2024.] (dirs. Mercedes Brea i Pilar Lorenzo).

12. <<https://www.cirp.gal/canticar.html>> [Consulta: 1 de gener de 2024.] (dirs. Pilar Lorenzo; Coordinació tècnica: Mariña Bermúdez).

13. <<https://www.universocantigas.gal/>> [Consulta: 1 de gener de 2024.], Universidade da Coruña (dir. Manuel Ferreiro).

14. <<https://cantigas.fcsh.unl.pt/index.asp>> [Consulta: 4 de gener de 2024.], Universidade NOVA de Lisboa (dirs. Graça Videira i Manuel Pedro Ferreira, responsable de l'àrea musicològica).

substancialment de la resta de projectes, incorpora elements innovadors que complements significativament els recursos esmentats fins ara. En primer lloc, destaca la dimensió musical, amb la incorporació d'interpretacions de les melodies originals de Martin Codax i Don Dinis, així com recreacions contemporànies de *cantigas* conservades sense notació musical. En segon lloc, inclou la transcripció íntegra de l'*Arte de Trovar* del Cancionero da Biblioteca Nacional (B) i, en darrera instància, una relació de les *cantigas de seguir* i l'adopció de models occitans i francesos a través de la pràctica del *contrafactum*.

Mereixen una menció especial els recursos dedicats a l'estudi de les *Cantigas de Santa Maria* d'Alfons X el Savi, que ens limitarem a citar breument. Tot i que constitueixen un repertori significatiu per a l'estudi de la lírica vernacle, pertanyen a la tradició devocional i, per tant, no s'inscriuen en els repertoris profans. Trobem, per una banda, la plataforma *Cantigas de Santa Maria for Singers*,¹⁵ que ofereix una edició textual i melòdica completa del corpus marià alfonsí i una interfície que permet realitzar cerques per lemes, per estructura mètrica i esquema rimàtic i per caràcters neumàtics, entre altres; i per l'altra, la base de dades relacional *Cantigas de Santa Maria Database*,¹⁶ que permet la cerca de textos, manuscrits, paraules clau i col·leccions de miracles.

1.5. LÍRICA ITALIANA

*Corpus LirIO*¹⁷

Hereu del projecte *Concordanze della lingua poetica italiana delle Origini* (CLPIO) desenvolupat per Avalle als anys setanta i consultable a través del *Corpus Avalle*,¹⁸ el *Corpus LirIO* està vinculat, també, a la base de dades del *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*¹⁹ (TLIO) i al projecte *LIO-ITS. Repertorio della lirica italiana delle Origini. Incipitario dei testi a stampa (secoli XIII-XVI)*, publicat en CD-ROM. Aquest projecte s'articula com un repertori lematitzat, complet i actualitzat de la lírica italiana dels orígens. El programa cerca les ocurrences de la forma associada al lema del *Corpus TLIO* i, de la mateixa manera que el programari utilitzat en el *Corpus TOC*, utilitza el programari GattoWeb desenvolupat a l'*Istituto Opera del Vocabolario Italiano* (OVI).

15. <<http://www.cantigasdesantamaria.com>> [Consulta: 4 de gener de 2024.], recurs desenvolupat per Andrew Casson.

16. <<https://csm.mml.ox.ac.uk/?p=welcome>> [Consulta: 1 de gener de 2024.], Oxford University (dir. Stephen Parkinson).

17. Projecte en el qual collabora la Università degli Studi di Siena, l'Opera del Vocabolario Italiano i la Fondazione Ezio Franceschini (dirs. Lino Leonardi i Paolo Squillaciotti).

18. <[http://clpweb.oivi.cnr.it/\(S\(ceokyin0xlqe4toqxnbbxusk\)\)/CatForm01.aspx](http://clpweb.oivi.cnr.it/(S(ceokyin0xlqe4toqxnbbxusk))/CatForm01.aspx)> [Consulta: 9 de gener de 2024.].

19. <<http://tlcio.oivi.cnr.it/>> (dir. Paolo Squillaciotti).

1.6. LÍRICA CATALANA

*RIALC. Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana*²⁰

El projecte *Rialc* consisteix en un inventari crític de la poesia catalana dels segles XIV i XV, un instrument de consulta útil per a l'estudi de la literatura catalana tardomedieval. Al corpus s'hi pot accedir a través de diversos índexs (autors, títol de les obres i un índex general). Cada consulta, que segueix la identificació del *Repertori d'autors i obres (RAO)* incorporat en el repertori mètric de Parramon (1990), ofereix el text corresponent i la referència a l'edició utilitzada. Des de *Rialc* es pot accedir a una bibliografia exhaustiva i a la relació de les sigles dels principals manuscrits segons el repertori de Massó i Torrents (1932).

Entre els recursos disponibles per a l'estudi de la lírica catalana, cal destacar la base de dades *Cançoners DB*,²¹ destinada a actualitzar i revisar els treballs fets per Manuel Milà i Fontanals i Jaume Massó i Torrents a propòsit de la transmissió manuscrita de la poesia catalana medieval. Destaquem també el projecte *BITECA*,²² que, com a part integrant de *PhiloBiblon*, reuneix informació a partir de la consulta de manuscrits i impresos originals de les principals obres catalanes medievals.

1.7. CORPUS PLURILINGÜES

a) *Lirica Medievale Romanza*²³

Plataforma integrada a la càtedra de Filologia Romànica de la Sapienza Università di Roma, ofereix edicions crítiques digitalitzades, traducció dels textos i comentaris de les diferents tradicions líriques romàniques medievals. Permet l'accés directe al manuscrit, a l'edició diplomàtica i a la diplomaticointerpretativa. Recentment, s'hi ha incorporat la transcripció melòdica de les composicions conservades amb notació musical a partir de l'editor desenvolupat per *MedMel*.

En fase permanent d'incorporació de nous textos, els seus resultats s'inscriuen en el projecte de col·laboració del *Laboratorio LMR*. Entre els projectes que s'estan duent a terme, destaca el *Gruppo Thibaut*, dedicat a l'estudi i edició crítica del corpus del *trouvère* Thibaut de Champagne.

20. <<https://www.rialc.unina.it/>> [Consulta: 4 de gener de 2024.], Università di Napoli Federico II (dirs. Costanzo Di Girolamo i Lola Badia).

21. <<https://candb.narpan.net/>> [Consulta: 4 de gener de 2024.], Universitat de Girona (dirs. Míriam Cabré i Sadurní Martí).

22. <https://philobiblon.upf.edu/html/biteca_es.html> [Consulta: 4 de gener de 2024.] (dirs. Gemma Avenoza, Lourdes Soriano i Vicenç Beltran).

23. <<https://letteraturaeuropea.let.uniroma1.it/>> [Consulta: 4 de gener de 2024.], Sapienza Università di Roma (dir. Paolo Canettieri).

b) *Troubadours, Trouvères and the crusades*²⁴

El present projecte posa a disposició de la comunitat científica una catalogació de la tradició lírica occitana i francesa de *canso de croada*. La consulta dels textos ofereix un aparat de notes i comentaris exhaustiu, així com una traducció a l'anglès. Per als textos occitans, es remet directament al text incorporat a *Rialto*.

c) *Women and Medieval Song*²⁵

El projecte *Women and Medieval Song* (WMS) té com a objectiu l'estudi exhaustiu de la lírica de veu femenina medieval d'abast europeu. Entre les tradicions poètiques que incorpora es troben l'occitana, la galaicoportuguesa, la francesa, la germànica, la norrena, la llatina i la romànica andalusina. A partir d'una aproximació marcadament pragmàtica i interdisciplinària, WMS traça un mapa transversal del paper de la dona en la lírica europea medieval i en destaca les projeccions artístiques i la realitat històrica i social. Els resultats del projecte es recullen en una base de dades relacional que facilita la interconnexió entre els diversos materials incorporats. Els continguts s'organitzen al voltant de quatre eixos principals: a) Figures femenines: identifica i cataloga les mencions a totes les dones citades en les diferents tradicions líriques. Cada fitxa proporciona informació detallada sobre la figura esmentada, incloent-hi la referència a la menció del text i dades geogràfiques que es recullen en una cartografia digital; b) Base de dades de textos: incorpora tots els textos de veu femenina, amb traduccions a diversos idiomes, informació de tipus formal i bibliogràfica, i, en cas de conservar-se música, una transcripció melòdica; c) Base de dades lexicogràfica: permet l'estudi lingüístic, discursiu i estilístic del corpus occità i francès a través de cerques per lema i macrolema; d) Cartografia digital per a l'estudi de la iconografia femenina en el romànic gallec.

A banda dels resultats publicats en articles científics, el projecte destaca per la seva palesa voluntat de transferència, materialitzada en diferents propostes de divulgació com ara pòdcasts, materials didàctics i continguts explicatius, accessibles a través de la seva pàgina web.

1.8. LA MONODIA PROFANA

Si les bases de dades i els repositoris textuais dedicats a la lírica profana han proliferat considerablement al llarg dels darrers anys, la dimensió musical també ha assolit un lloc prevalent en l'àmbit digital. Entre els recursos disponibles destaquen, pel seu rigor musicològic, els projectes següents:

24. <<https://warwick.ac.uk/fac/arts/modernlanguages/research/french/crusades/>> [Consulta: 5 de gener de 2024.], University of Warwick (dir. Linda M. Paterson).

25. <<https://womenandmedievalsong.ub.edu/es>> [Consulta: 4 de gener de 2024.]. Projecte coordinat per la Universitat de Barcelona (dir. Meritxell Simó) i la Universidade de Santiago de Compostela (dir. Esther Corral).

a) *MedMel. The Music of Medieval Vernacular Lyric*²⁶

El projecte *MedMel* ofereix edicions digitals de les melodies monòdiques de la lírica occitana i francesa. Actualment, està en procés d'incorporació d'altres tradicions líriques que conserven música, com la lírica paralitúrgica llatina o el repertori de les *Cantigas de Santa Maria*. Entre les funcionalitats més destacades de *MedMel*, hi ha el cercador de concordances melòdiques, que permet establir relacions de tipus intermelòdic entre les diverses tradicions líriques. A més, ofereix eines per a la comparació sinòptica de diferents versions manuscrites d'una mateixa composició, així com la confrontació entre dues peces, amb l'objectiu d'identificar divergències i similituds en l'àmbit melòdic.

Entre els recursos disponibles destaca el *MedMel Editor*, una eina de transcripció melòdica que permet la fàcil conversió dels caràcters específics de la notació medieval tant a notació moderna com preservant la semiologia de la notació paleogràfica original.

b) *Troubadours Melodies Database*²⁷

Base de dades destinada a l'estudi i catalogació de les melodies dels trobadors occitans. Les cerques es poden realitzar a partir de diferents nivells: per manuscrit, per melodia i per trobador. Els resultats permeten la visualització de la transcripció melòdica a notació moderna i la possibilitat de desplegar la melodia tal com es troba copiada en el manuscrit. *Troubadours Melodies* ofereix, també, informació addicional entre la qual destaca una taula de concordances melòdiques i un cercador de melodies.

2. PROSOPOGRAFIA DIGITAL

La segona accepció del *DIEC2* defineix *prosopografia* com l'«Estudi de la filiació i la carrera de personatges rellevants d'una època històrica determinada». En l'àmbit literari cada cop són més els projectes que exploren la dimensió prosopogràfica de la literatura medieval a partir de l'estudi de les xarxes de relacions entre personatges històrics, espais culturals i textos. Seguint els paradigmes de la *Social Network Analysis (SNA)*, la concepció reticular de la literatura medieval ha demostrat la seva eficiència en l'àmbit trobadoresc en tant que permet descriure el sistema d'organització d'un grup social particular i la forma en què s'articulen les relacions entre trobadors, corts i senyors feudals de manera endògena i exògena (Marcenaro 2023: 75).

26. <<https://medmel.seai.uniroma1.it/index.html>>, University of Warwick i Sapienza Università di Roma (dir. Stefano Milonia).

27. <<https://troubadourmelodies.org/>> [Consulta: 30 de desembre de 2024.] (dir. Katie Chapman).

a) *MedMus. Connecting Medieval Music*²⁸

MedMus és un repertori digital per a l'estudi dels *contrafacta* de la lírica romànica medieval, amb especial atenció a les relacions entre la tradició lírica occitana i la francesa, tot i que també incorpora altres tradicions líriques, com la llatina, la germànica, la italiana o la galaicoportuguesa, sempre que presentin relacions amb la lírica gal·loromànica. A partir d'una interfície interactiva, el projecte *MedMus* permet explorar les connexions entre les diferents líriques europees tant des de la seva dimensió geogràfica com cronològica a partir d'un mapa interactiu i la possibilitat de fer cerques per obra, autor, font manuscrita o localització.

b) *MiMus. Ministrers i Música a la Corona d'Aragó Medieval*²⁹

Com a consolidació d'un llarg procés d'estudi de la documentació cancelleresca conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el projecte *MiMus* té per objectiu l'anàlisi de la presència i circulació de joglars i ministrers a partir de la seva menció en registres de pagaments i cartes reials conservades vinculats al Casal de Barcelona entre la segona meitat del segle XIII i mitjans del segle XV. La curiosa feina de buidatge documental realitzada per l'equip de *MiMus*, rellevant per copsar tots aquells aspectes relacionats amb la quotidianitat i les representacions culturals del nostre passat, ha permès dibuixar una imatge completa no només dels perfils de músics i joglars, sinó també de les seves condicions socioeconòmiques, la xarxa de relacions entre músics professionals i les diferents corts i la seva representació en la literatura catalana medieval.

El nucli d'aquest projecte s'articula entorn d'una base de dades relacional (*MiMus DB*) a partir de la qual l'usuari pot accedir als documents i fer consultes transversals de les diferents categories tractades. Les cerques es poden realitzar a partir dels documents tractats (per data, per matèria o per llengua), per les entitats representades (artista/ofici; promotor/casa; instrument; lloc; gènere literari o servei) i a través d'un índex que classifica els diferents elements per categories més genèriques. Qualsevol consulta remet directament al corresponent document i al seu regest.

c) *PARLI. Prosopographical Atlas of Romance Literature*³⁰

Aquesta base de dades té com a objectiu principal la georeferenciació en el mapa europeu dels segles XII a XIV de dades històriques, geogràfiques i geneològiques, personatges rellevants i la producció literària des d'una perspectiva reticular. La cartografia inicial que ofereix *PARLI* permet copsar de manera diacrònica els principals esdeveniments culturals, polítics, militars i religiosos en un espai de temps prèviament seleccionat

28. <<https://medmus.seai.uniroma1.it/>> [Consulta: 30 de desembre de 2024.], University of Warwick i Sapienza Università di Roma (dir. Stefano Milonia).

29. <<https://mimus.ub.edu/ca>> [Consulta: 28 de desembre de 2024.], Universitat de Barcelona (dir. Anna Alberni). Forma part del projecte «*Ioculator seu mimus. Performing Music and Poetry in medieval Iberia (MiMus)*», finançat en una convocatòria ERC (Horizon 2020, Consolidator Grant 2017, Grant Agreement n. 772762).

30. En línia: <<https://parli.seai.uniroma1.it/?view=map>> [Consulta: 30 de desembre de 2024.], Sapienza Università di Roma (dir. Paolo Canettieri).

per l'usuari. Entre les seves funcionalitats, permet cercar la relació genealògica entre els personatges incorporats a la base de dades, així com consultar informació relativa a la producció literària i la seva tradició manuscrita.

d) *TrobEu. Troubadours and European Identity*³¹

La plataforma *TrobEu* pretén estudiar la recepció històrica del llegat trobadoresc i la seva petja en la definició de la identitat cultural europea. Amb una clara voluntat de divulgació i transferència, fa accessibles a un públic no especialitzat diferents materials vinculats a l'estudi i recepció de la lírica trobadoresca. La dimensió prosopogràfica de *TrobEu* es fa palesa a partir de l'elaboració d'un mapa digital interactiu les dades del qual permeten plasmar les diferents relacions entre centres culturals i de poder amb trobadors i manuscrits.

3. DICCIONARIS I RECURSOS BIBLIOGRÀFICS

3.1. DICCIONARIS

Tot seguit oferim una breu relació dels principals diccionaris rellevants per a l'estudi de la lírica romànica medieval:

3.1.1. *Occità antic*

DOM. Dictionnaire de l'occitan médiéval.³² Diccionari de la llengua occitana medieval configurat a partir dels testimonis textuais conservats des del segle XI fins a mitjans del segle XVI. Incorpora les veus del *Petit dictionnaire provençal-français* i el *Provençalisches Supplement Wörterbuch* d'Emil Levy, el monumental *Lexique roman* de François Raynouard o el *FEW*, que es poden consultar digitalitzats, entre altres diccionaris especialitzats.

31. <<https://www.trob-eu.net/>> [Consulta: 28 de desembre de 2024.], Universitat de Girona (dir. Miriam Cabré). Plataforma emmarcada dins del projecte *Troubadours and European Identity: The Role of Catalan Courts*, finançat per RecerCaixa (Recercaixa 2015ACUP 00127) amb el suport del projecte FFI2014-53050-C5-5-P de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.

32. <<https://dom-en-ligne.de/index.html>> [Consulta: 30 de desembre de 2024.] (dir. Maria Selig).

3.1.2. Francès antic i dialectes d'oïl

DMF. *Dictionnaire du Moyen Français*.³³ Diccionari electrònic que cobreix el període que va del 1330 al 1550.

DEAF. *Dictionnaire étymologique de l'ancien français*.³⁴ Organitzat per ordre alfabètic i amb els mots agrupats per famílies etimològiques, incorpora atestacions que van del 842 a la segona meitat del segle XIV.

Godefroy. *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*.³⁵ Digitalització dels 10 volums del diccionari curat per Frédéric Godefroy entre el 1881 i el 1902.

AND. *Anglo-Norman Dictionary*.³⁶ Diccionari de les atestacions d'un corpus heterogeni de textos literaris però també administratius anglonormands produïts entre el 1066 i el segle XVI.

FEW. *Französisches Etymologisches Wörterbuch*.³⁷ Diccionari etimològic i històric del gal·loromànic (francès i dialectes d'oïl, francoprovençal, occità i gascó).

3.1.3. Galaicoportuguès

En forma de glossari de termes del galaicoportuguès, la base de dades *Universo Cantigas i el Projeto Littera* són els dos únics recursos que ofereixen una llista de les paraules integrades en el corpus de les *cantigas* amb la corresponent definició i el seu context. Remeto a l'apartat 1.4. per una explicació més detallada d'aquests recursos. Destaquem, també, el *Diccionario de diccionarios*,³⁸ una col·lecció d'obres lexicogràfiques gallegues dels segles XII a XX on es troba terminologia pròpia de la lírica medieval i el *Dicionário do Português Medieval*.³⁹

33. <<http://zeus.atilf.fr/dmf/>> [Consulta: 28 de gener de 2025.], desenvolupat pel CNRS i la Université de Lorraine.

34. <<https://www.hadw-bw.de/fr/recherche/centre-de-recherche/dictionnaire-etymologique-de-lancien-francais-deaf/>> [Consulta: 28 de gener de 2025.], fundat per Kurt Baldinger i desenvolupat a la Heidelberger Akademie der Wissenschaften.

35. <<https://micmap.org/dicfro/introduction/dictionnaire-godefroy>> [Consulta: 28 de gener de 2025.].

36. <<https://anglo-norman.net/>> [Consulta: 28 de gener de 2025.] (dir. Geert De Wilde).

37. <<https://lecteur-few.atilf.fr/>> [Consulta: 28 de gener de 2025.].

38. <<https://ilg.usc.gal/ddd/index.php>> [Consulta: 30 de desembre de 2024.], Universidade de Santiago de Compostela.

39. <<https://cipm.fcsh.unl.pt/gencontent.jsp?id=5>> [Consulta: 18 de gener de 2024.], Universidade de Nova de Lisboa.

3.1.4. Itàlia

Els principals diccionaris útils per a l'estudi de la lírica italiana dels orígens es troben compendiats en l'apartat 1.5 en relació amb la lematització oferta en el projecte *Corpus LirIO*.

3.2. RECURSOS BIBLIOGRÀFICS

La creixent proliferació de bibliografia especialitzada, estudis i edicions en l'àmbit de la literatura medieval ha fet imprescindible la creació de plataformes que canalitzin i posin a disposició dels investigadors materials actualitzats. Si bé totes les bases de dades citades al primer apartat de la present contribució ofereixen accés a bibliografia específica, existeixen repositoris exclusius per a l'estudi de la literatura medieval.

a) ARLIMA. *Archives de littérature du Moyen Âge*⁴⁰

El projecte ARLIMA fou fundat amb la intenció d'oferir als estudiants i als investigadors especialitzats en literatura medieval una eina de consulta bibliogràfica simplificada. A partir d'un índex d'autors i obres, l'usuari pot accedir a una exhaustiva bibliografia actualitzada. Ofereix, també, la possibilitat de fer cerques per temes i gèneres, manuscrits i edicions antigues.

b) MIRABILE⁴¹

Centralitza en un únic espai diferents bases de dades dedicades al llatí medieval, a la tradició romànica i a l'hagiografia. Entre elles destaca TRALIRO,⁴² un repertori hipertextual de lírica romànica dedicat a l'estudi de la tradició manuscrita.

c) Biblio Oc⁴³

Aquest recurs està integrat dins de la base de dades de NARPAN. *Cultura i literatura de la baixa edat mitjana* i consisteix en un recull anual dels principals treballs publicats en l'àmbit de la literatura occitana medieval, des del 2003 fins avui.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BOOGAARD, Nico van den (1969): *Rondeaux et refrains du XIIe siècle au début du XIVe*. Paris: Klincksieck.

40. <<https://www.arlima.net/>>, Université d'Ottawa (dir. Laurent Brun).

41. <<https://www.mirabileweb.it/home>>.

42. <https://www.mirabileweb.it/content/repertorio_traliro>.

43. <<https://www.narpan.net/bibliooc/2024.html>>.

- DE BARTHOLOMAEIS, Vincenzo (1931): *Poesie Provenzali Storiche relative all'Italia*. Roma: Istituto Storico Italiano.
- DIEC2 = Institut d'Estudis Catalans (2007): *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62 / Enciclopèdia Catalana / Institut d'Estudis Catalans. Versió en línia: <<https://dlc.iec.cat/>>.
- FEDI, Beatrice (ed.) (2019): *Las leys d'amors. Redazione lunga in prosa*. Firenze: Edizioni del Galluzzo per la Fondazione Ezio Franceschini.
- FRANK, István (1953-1957): *Répertoire métrique de la poésie des troubadours*. Paris: Champion.
- GENNRICH, Friedrich (1964): «Bibliographisches Verzeichnis der französischen Refrains», *Summa musicae medii aevi*, 14.
- IBOS-AUGÉ, Anne (2000): *La fonction des insertions lyriques dans des œuvres narratives et didactiques aux XIIIe et XIVe siècles*, 4 vols. Tesi Doctoral, Université Michel de Montaigne-Bordeaux III.
- LINKER, Robert White (1979): *A Bibliography of Old French Lyrics*. University of Mississippi: Romance Monographs, 31.
- MARCENARO, Simone (2023): *La società dei poeti. Per una nuova sociologia dei trovatori*. Milano / Udine: Mimesis Edizioni.
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume (1932): *Repertori de l'antiga literatura catalana. La poesia*. Barcelona: Alpha.
- MÖLK, Ulrich / WOLFZETTEL, Friedrich (1972): *Répertoire métrique de la poésie lyrique française des origines à 1350*. München: W. Fink.
- PARRAMON, Jordi (1990): *Repertori mètric de la poesia catalana medieval dels orígens fins al 1500*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- PILLET, Alfred / CARSTENS, Henry (1933): *Bibliographie der Troubadours*. Halle: Niemeyer.
- SPANKE, Hans (1955): *G. Raynauds Bibliographie des altfranzösischen Liedes neu bearbeitet und ergänzt*. Leiden: Brill.
- RIQUER, Isabel de (ed.) (2023): *Cartas (1949-1955). Martín de Riquer e István Frank*, edició i estudi d'Isabel de Riquer. Barcelona: Filologia UB. Biblioteca Càmar.

EL DIALECTE SEGONS POMPEU FABRA (1897-1932)

Joan COSTA CARRERAS
Universitat Pompeu Fabra

1. INTRODUCCIÓ¹

Costa Carreras (2005 i 2009) va analitzar el següent text fabrià de 1920: «encara que [les deformacions de tota llei que la nostra llengua ha sofert sota la influència castellana] persistissin, el català estaria lluny d'ésser respecte al castellà el que és l'andalús o el mateix bable. No és un de tants *dialectos españoles*» («Conversa filològica» del 25/5/1920). El lector amb coneixements de lingüística romànica sap que l'andalús és una varietat geolèctica de l'espanyol i que el «bable» no ho és, sinó que és una llengua independent. Aquest treball analitza com Fabra desenvolupa el doble sentit contingut en el sintagma *dialectos españoles*. Ho fem analitzant, a banda d'aquest text, textos fabrians de 1897, 1901, 1906, 1913 i 1924 i el *DGLC*.

Ens proposem analitzar, seguint una exposició cronològica, aquests dos conceptes de *dialecte*, anàlisi que esperem que permetrà entendre per què Fabra qualificava el «bable» de «dialecte» el 1901 i el 1913 i de «*dialecto español*» el 1920 (també analitzant altres textos, de 1897, 1901, 1906, 1913 i 1924). També repassarem les definicions de les unitats lèxiques pertinents al *Diccionari general de la llengua catalana*, a la primera edició (*DGLC* 1932), que s'havia anat publicant per fascicles entre 1931 i 1932, després de treballar-hi «intensament durant sis anys» (Mir / Solà 2007: 9): això vol dir des del 1926.

La pregunta subjacent a aquest procediment és si Fabra té un sistema conceptual coherent, ja des de «Fabra abans de Fabra» (1897) i fins al 1934, passant pel treball lexicogràfic entre 1926 i 1931. La nostra hipòtesi és que sí: la intentarem falsar mitjançant l'anàlisi de les ocurrences de *dialecte* 'llengua subordinada a una altra' i *dialecte* 'varietat d'una llengua'.

1. Una primeríssima versió d'aquest treball va ser presentada al Congrés de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes que va tenir lloc a Vic el 2021.

2. TERMES PERTINENTS USATS PER FABRA

2.1. 1897: EL CATALÀ NO ÉS UN «DIALECTE»

A la conferència «La definició de la llengua catalana» (Fabra 1897), segons el cronista, Fabra fa les referències següents al concepte de *dialecte* aplicat al català:

a) «[...] es costumbre darla, en sentido de desdén, el calificativo de *dialecto*, ocurriendo casi siempre que los que tal dicen desconocen hasta el valor de la palabra *dialecto*, pues se cree que éste es un idioma que procede de otro, cuando acontece lo contrario».² I més endavant «por dialecto se entiende una lengua que procede de otra neolatina, y por tanto inferior»: no calen gaires comentaris. Al final, però, admet el caràcter dinàmic dels processos de dialectalització i lingüificació (v. Costa Carreras, en premsa): «Convengamos, si se quiere, [...] en que el catalán haya sido un dialecto, pero ahora la literatura que ha producido una *Atlántida* como la de Verdaguer, es la prueba más palpable de que no puede haber surgido sin ser una verdadera lengua». En termes de Coseriu (1981: 14), el català havia esdevingut quasi un dialecte «terciari» del castellà; però ha deixat de ser-ho. Només ho continua essent quan els catalans parlen castellà, cas en què produeixen el que seria el castellà regional català.

b) «Para aclarar este punto historió cómo se han ido formando los lenguajes que hoy se hablan, explicando que antes de las nacionalidades existían una infinidad de hablas románicas, que no eran tan diferentes que no coincidieran en muchos caracteres capitales. Por accidentes históricos, uno de los dialectos triunfa sobre los demás y éstos con el tiempo degeneran y se corrompen. El que logra predominar, absorbe a todos y queda como lengua oficial. Así, pues, los dialectos son los que sirven de base a las lenguas reconocidas.». Aquesta última frase explica el que abans el cronista deia que «acontece lo contrario»: un «lenguaje [...] procede» d'un dels dialectes previs. Concorde amb l'exposició que en fa Joseph (1987) i la distinció de Coseriu (1981: 14) entre dialectes «primaris» («una infinidad de hablas románicas»; «los dialectos son los que sirven de base a las lenguas reconocidas»), «secundaris» (no explícit al fragment: les varietats d'un dialecte primari romànic esdevingut «lengua») i «terciaris» («uno de los dialectos triunfa sobre los demás y éstos con el tiempo degeneran y se corrompen. El que logra predominar, absorbe a todos y queda como lengua oficial»).

c) «Cuando los grandes Estados se anexionan un territorio que habla la lengua de otro dominio, a veces ésta sucumbe, queda anulada por la lengua oficial, que va minando hasta que logra vencer e imponerse, mientras que otras veces cuesta el que esto suceda, principalmente cuando se ha poseído o posee una literatura, como le ocurre al catalán.». La llengua del territori ocupat passa a ser dominada, subordinada, com a «dialecte terciari», a la de l'Estat dominador.

2. En aquesta última frase el cronista demostra no haver entès el que va dir Fabra, ja que el contrari que l'idioma A procedeix del B és que el B procedeix de l'A: la idea que un dialecte procedeix d'una llengua roman intacta.

d) Els que diuen que «el catalán es tan sólo una mezcolanza del castellano y del francés» justifiquen aquest prejudici buscant «las analogías que hay entre ellos y no ven las diferencias que los separan» o que «el catalán se le parece [al provenzal] y que éste tuvo una literatura floreciente; pues, nada, el catalán, añaden, deriva de aquél». Anàlisis superficials serveixen de base per a una altra argumentació del caràcter dialectal del català.

2.2. 5 DE JULIOL DE 1901: «EL CATALÀ, DIALECTE»³

Intentem agrupar els conceptes de la notícia d'aquesta conferència apareguda a *La Veu de Catalunya* (7.VII.1901; Fabra 1901a). D'acord amb les dicotomies de Thomas (1991), Fabra adopta la perspectiva «rural»: «estudi seriós, profund, [...] del català parlat en totes les comarques de llengua catalana» (p. 328), per proposar que l'alliberament de la condició de dialecte també passa per girar els ulls cap a les varietats geogràfiques.

Quant a la paraula *dialecte*, Fabra diu que farà servir una «accepció potser no gaire científica [...] que vagament se li ve a atribuir sempre que es diu que el català és dialecte» (p. 327). El que pot voler-se significar amb aquesta paraula és que «el català no és una llengua independent, com el francès, el castellà i l'italià, sinó un idioma sota un altre, un idioma el desenrotllament del qual depèn exclusivament del desenrotllament de l'altre, un idioma en estat d'inferioritat a l'altre» (p. 327). Aquesta llengua de què dependria el català és el que el 1911 anomena «llengua patró» (v. Costa Carreras, en premsa) i identifica amb el castellà. La identificació de les dues llengües catalana i castellana «en el cervell dels catalans, s'ha fet quasi exclusivament a expenses del català. [...] ¿quan s'havia arribat en aquesta identitat, digueu-me si la llengua que havia arribat a ser una còpia de l'altra, no n'haurà vingut a ser com un dialecte encara que originàriament el català i el castellà hagin sortit de dominis lingüístics diferents?» (p. 327). Segons Fabra, «el nostre castellà no serà ben bé el castellà dels castellans; però les diferències són més del domini de l'estilística que de la gramàtica» (p. 327). I conclou: «Un idioma que es troba en aquest cas, bé pot anomenar-se'l dialecte. Cap altra denominació expressaria millor el seu estat d'inferioritat; de dependència envers un altre» (p. 328). En termes de Coseriu (1981: 14), d'una banda el castellà dels catalans és un dialecte «terciari», el castellà «regional» parlat per catalans (p. 327); però, de l'altra, el català ho és perquè és una varietat «dependent» del castellà.

Cal suposar que l'accepció «científica», que no s'entreté a «justificar, com podria, [...] amb raons d'ordre científic», és la que dona al *DGLC* (1932): «Parlar caracteritzat per un conjunt de particularitats locals | Esp. Varietat regional d'una llengua.». Aquesta segona accepció, llegida sense apriorismes, no exclou ni que el castellà parlat per catalans ni que el català convertit en «catanyol» siguin «varietats regionals» del castellà.

Fa les observacions següents sobre el bilingüisme dels catalans: «Els catalans no som un poble bilingüe, posseïm senzillament una sola llengua amb dos jocs de paraules; que ens donguin [sic] a traduir un paràgraf del castellà al català; no farem sinó traduir-lo al peu de la lletra, paraula per paraula [...]». Prèviament ha dit que «les diferències [entre

català i castellà] són més del domini de l'estilística que de la gramàtica» (p. 327-328). Es dedueix d'aquests fragments unes diferències segons els nivells lingüístics: n'hi ha més en «l'estilística» que en la «gramàtica»; en el lèxic, cal pensar que també són nombroses. Són sistemàtiques, ja que fem correspondre sistemàticament els mots de cada llengua. Per intentar entendre aquesta contraposició, consultem el *DGLC* (1932), segons el qual la gramàtica és la «branca de la lingüística que tracta de les classes de mots, llurs accidents o flexió, i llurs funcions i relacions dins la proposició; esp. art de parlar i escriure correctament una llengua, i el tractat o llibre en què s'ensenya aquest art [...]». I s'hi dedueix que l'estilística (que no defineix com a disciplina o àmbit) és l'àmbit relatiu a la «manera d'expressar el pensament en el llenguatge oral o escrit». Per tant, hi hauria menys diferències entre totes dues llengües pel que fa a «les classes de mots, llurs accidents o flexió, i llurs funcions i relacions dins la proposició» que en la «manera d'expressar el pensament en el llenguatge oral o escrit». ¿Porta el mot *pensament* al terreny de la identitat cultural, la idiosincràsia, el «geni» de la llengua, etc.?

2.3. DESEMBRE DE 1901: L'ASTURIÀ I L'ANDALÚS, «DIALECTES»

Intentem agrupar els conceptes d'aquest article (Fabra 1901b).⁴ L'escrit tracta de la ignorància que «tot lo món» i «les mateixes geografies espanyoles» tenen de la «literatura catalana», d'una «nacionalitat catalana» i de la llengua catalana. Denuncia que, «si parlen de la llengua catalana, és pera dir que existeix un dialecte català al costat d'un dialecte asturià i d'un dialecte andalús!».

Atès que el 1920 torna a esmentar el «dialecte asturià» i l'«andalús», analitzem en conjunt aquesta terminologia al § 2.6. Aquí simplement constatem que, amb la informació actual (Andrés 2022, Gargallo i Bastardas 2007, Metzeltin 2004/2007), català i asturià són dues llengües diferents del castellà, i que l'andalús és una varietat geogràfica d'aquesta.

2.4. 1906 DE LA CASTELLANITZACIÓ DEL CATALÀ⁵

Segons la crònica d'aquesta conferència (Fabra 1906), Fabra «[c]omençà fent esment d'una conferència per ell donada anys endarrera en el Centre Excursionista de Catalunya en la que desenrotllà el tema *El català, dialecte*» (p. 330).⁶ A continuació, retreu «un article del catedràtic senyor Menéndez Pidal, en el qual, invocant al meu testimoni, sosté que la influència del castellà en el català és cada dia major i que l'idioma

4. Mantenim la grafia original.

5. V. § 2.7.

6. Correcció de Murgades (2013: 334): «Lapsus del conferenciant —o d'aquest transcriptor, com així mateix del de LT (1), que ho reporten semblantment; no en canvi el de LV (2)—: la conferència al·ludida és la pronunciada a l'Ateneu Barcelonès el 5.VII.1901, amb el títol «El català, dialecte» (050 bis).» V. § 2.2.

oficial tendeix a penetrar progressivament en la parla catalana, la qual passarà a ésser una varietat dialectal del castellà» (p. 330): un dialecte «terciari» (Coseriu 1981: 14), un «castellà regional». Afirmar que «aquesta conclusió és del tot falsa, i a evidenciar tot lo contrari dedicaré les meves explicacions». Denuncia que «molts de fora i també molts de dins de Catalunya [atribueixen] a la influència castellana totes aquelles evolucions del llenguatge català que l'han acostat a la parla dels castellans» (p. 330).

2.5. 1913: L'ASTURIÀ, «DIALECTE»

L'any 1913 Fabra informa que «en cat. es palatalitza la *l* inicial: *lupu* dona *llop*; això no ho fa cap altra llengua literaria. [...] En algún dialecte com l'asturià hi ha palatalització de la *l* inicial» (Fabra 1913).

Atès que el 1920 torna a esmentar el «dialecte asturià», analitzem en conjunt aquesta terminologia al § 2.6. Aquí ens limitem a constatar que en aquest text no queda dubte que Fabra qualifica l'asturià de «dialecte». Ho fa sense reflexionar o amb consciència plena? Notem també que fa servir «llengua literària» per referir-se al català.

2.6. 1920: EL CASTELLÀ, ¿ALHORA LLENGUA QUE EXERCEIX INFLUÈNCIA EN EL «BABLE»/ «ASTURIÀ» I VARIETAT QUE EXERCEIX INFLUÈNCIA EN L'ANDALÚS?

En la «Conversa filològica» del 25/5/1920 Fabra escriu:

[...] malgrat aquesta forta castellanització del català modern, aquest continua essent una cosa essencialment distinta del castellà. Cap aciençat no podria prendre'l mai com una variant del castellà, del qual difereix pregonament per una infinitat de trets fonètics i morfològics i àdhuc sintàctics i de lèxic. [...] encara que [les deformacions de tota llei que la nostra llengua ha sofert sota la influència castellana] persistissin, el català estaria lluny d'ésser respecte al castellà el que és l'andalús o el mateix bable. No és un de tants *dialectos españoles*⁷ [...] sinó una llengua perfectament distinta de la castellana.

[...] si agrupàvem aquestes [«les llengües novellatines»] tenint en compte llurs analogies i diferències, el català no entraria pas en el mateix grup que el castellà, del qual, per certs trets fonètics i morfològics importantíssims, difereix més que cap altra llengua romànica.» [Reproduït per Rafel (1983: 142-143)]

Fabra fa servir com a criteris definitoris, graduals, de l'autonomia d'una modalitat respecte a una altra el grau (superficial o pregon) de distància, la quantitat de trets (pocs, bastants, molts o una infinitat) i la sistematicitat d'aquestes diferències (en fonètica, morfologia, lèxic i sintaxi o només en un o uns d'aquests aspectes). Per tant, en textos diferents, el Mestre usa tres criteris:

7. Està al·ludint o contestant a les geografies espanyoles que esmenta el 1901? V. § 2.2.

- a) Un criteri quantitatiu: suma d'una sèrie de petits fets.
- b) Un criteri qualitatiu: petits fets, en aparença insignificants.
- c) Un criteri de grau: distància més o menys pregonada.

Costa Carreras (2005: § 9.4.2.20) continua:

Un altre fet digne de comentari és l'ús dels gentilicis *castellà*, *espanyol*, *andalús* i *bable*. Pel que fa als dos primers, fa servir en aquesta *Conversa* sis vegades la unitat *castellà* o d'altres amb la mateixa arrel per referir-se a la llengua oficial de l'Estat. Aquesta sistematicitat i l'afirmació que el català no és «respecte al castellà el que és l'andalús o el mateix bable. No és un de tants *dialectos españoles* [...]» permeten dues interpretacions.

La primera interpretació, immediata atès que en aquest context Fabra ja ha parlat de les diferències entre espanyol i català i de les interferències d'aquell en aquest, és que creu que hi ha una distància creixent a) entre castellà i andalus, b) entre castellà i bable, i c) entre castellà i català, de manera que en la primera parella les dues modalitats són part de la mateixa llengua i en la tercera hi ha tanta distància que són dues llengües diferents.

La segona interpretació fa pensar que la unitat *españoles* no designa una entitat lingüística, sinó una entitat territorial. És a dir, si l'andalús —una varietat geogràfica del castellà— i el bable —una modalitat lingüística diferent del castellà però sense llengua literària— es dedueix que són «*dialectos españoles*», vol dir que el primer és espanyol lingüísticament i territorialment, i el segon, només territorialment. I el mot *dialecte*, aleshores, també significa dues coses al mateix temps: varietat geogràfica d'una llengua (l'andalús respecte al castellà) i modalitat lingüística sense varietat literària i subordinada a una altra (el bable respecte al castellà). Per tant, quan Fabra afirma que el català no és un dialecte espanyol, afirma, en aquest context, que és una llengua diferent del castellà i que té una varietat culta i elaborada que la n'allunya encara més.

Veient com hem vist en altres textos fabrians que la distància entre modalitats lingüístiques s'accentua per la presència d'una llengua literària, totes dues interpretacions —la primera més ajustada a la interpretació estricta del text, potser— són possibles i complementàries en el pensament fabrià.

I Costa Carreras (2009: 4.3.1.6) conclou: «Si al *DGLC* [v. § 2.8] un dialecte és una «varietat regional d'una llengua» i «espanyol» pot significar 'pertanyent a l'espanyol', d'acord amb els coneixements de la lingüística romànica, només l'andalús seria un «dialecte espanyol». Com resulta fora de discussió (Metzeltin 2004: 13, 69 i 88: d'Andrés, en c/e del 12/5/2022), l'anomenat *bable* és una llengua diferent del castellà.

D'acord amb Fabra (v. Costa Carreras, en premsa), una llengua patró té «sota la seva influència», imposa «els seus caminadors», a una altra llengua, com fa el castellà en els escriptors catalans.

Lamuela i Murgades (1984: 16) afirmen sobre aquest tema:

En la segona [definició] *llengua* és la manera de parlar en què es manifesten determinades activitats socials i culturals prestigiades, per oposició als *dialectes* [...] diglòssica[:] la *llengua alta* sol ser anomenada *llengua* i la *llengua baixa*, *dialecte*, menystenint el grau de diferenciació lingüística que hi pugui haver entre les dues i, sovint, prescindint del fet que la relació genètica sigui molt remota o falti completament. [...] *dialecte* [=] *patois* [...] *dialetti*

[A l']Estat espanyol[:] preval aquest criteri ideològic sobre els d'ordre lingüístic a l'hora de decidir el caràcter de *dialectes* de l'asturiano-leonès o de l'alt-aragonès.⁸ Aquest ús del terme *dialecte* es complau en l'ambigüitat[:] veure en la subordinació social d'una llengua a una altra una dependència lingüística, concepció que enforteix, si no determina, la tendència a acomodar la *llengua baixa* a la *llengua alta* [...] la reivindicació del nom de *llengua* [...] sol anar vinculada a una reacció antidiglossica [...].

I a la p. 18: «[...] Fabra, conscient de l'ambigüitat dels termes *llengua* i *dialecte*, emfasitzava l'ús de l'accepció que defineix la llengua com un conjunt de varietats i el dialecte com una d'aquestes varietats [...]».

Costa Carreras (2009: 4.4.2.2) afirma:

Pel que fa a la variació interlingüística, [...] cal destacar la *Conversa* del 13/12/1922 (Costa Carreras 2005: 9.4.2.21), en la qual hi ha un passatge («[...] és en gran part per la suma d'una sèrie de petits fets, en aparença insignificants, que la sintaxi d'una llengua es diferencia de la d'una altra llengua de la mateixa família»), en el comentari del qual ja hem destacat que el Mestre usa implícitament dos criteris per avaluar l'autonomia sintàctica d'una modalitat lingüística.

2.7. 1924: DE LA DEPURACIÓ DE LA LLENGUA CATALANA

Intentem agrupar els conceptes del que diu Fabra en aquesta conferència. Comença referint-se a «dues conferències en aparença contradictòries» (p. 273).⁹ En la primera, de 1901 (v. § 2.2), diu que

desvetllava l'atenció sobre el perill que corriem d'anar a parar a una quasi identificació del nostre lèxic i de la nostra sintaxi amb el lèxic i la sintaxi de la llengua dominadora; i, donant al mot *dialecte* una de les accepcions en què llavors solia emprar-se quan se l'oposava al mot *llengua*, expressava la temença que, si no posàvem aturador a la influència pertorbadora de l'espanyol, el nostre llenguatge literari esdevindria en certa manera un dialecte d'aquesta llengua (p. 273).

8. Quan Fabra diu que el català no serà mai un dialecte de l'espanyol com ho són el bable o l'andalús, està relacionant les seves estructures. El fragment de Lamuela i Murgades no té en compte, almenys de moment, que la bilingüització dels «dialectòfons» «estergeix la seva V1 a la V2. És una reflexió al marge d'aquests usos dels bilingües. A continuació parlen de la dependència lingüística: que és primer, l'ou o la gallina?

9. Aclariment de Murgades (2013: 288) sobre les dues conferències: «2 La primera, el 5.VII.1901, sota el títol «El català, dialecte» (veg., *infra*, 050 bis)»: la que nosaltres comentem a § 2.2. «La segona, en dues sessions, el 26 i el 30.X.1906, sota el títol «De la castellanització del català» (veg., *infra*, 051 a i b)». La que comentem a § 2.4. Continua Murgades: «Vegeu entorn d'aquesta qüestió la comunicació de Menéndez Pidal (1908) presentada al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana. II 59-63 Autocitació a partir del seu discurs presidencial als Jocs Florals de Mataró; veg., *supra*, 037. II c) 357-360 Al·lusió tàcita a Mn. Alcover i, més en concret, a l'article en què resseguia exultant la multiplicitat de formes d'aquest pronom personal arreu dels Països Catalans (Alcover 1914-1915: 36-40, S 28-31); veg. també, *infra*, 42 b, lín. 29.».

Confirma el caràcter no científic de l'accepció de *dialecte* usada en aquella conferència. En la segona conferència (del 1906; v. § 2.4), «responent a Menéndez Pidal, [...] feia veure les diferències pregoneres que existeixen entre els dos idiomes hispànics, degudes al fet d'haver-se produït el desenvolupament del llatí vulgar en la nostra terra i en terres castellaneres amb entera independència l'un de l'altre» (p. 273): eren dos dialectes «primaris» (Coseriu 1981: 14) diferents, per la qual cosa, «malgrat la forta castellanització del català modern, el català, en front de l'espanyol, sempre hauria de considerar-se, no com un dialecte, sinó com una llengua independent» (p. 273).

I reconeix que en la primera d'aquelles conferències «el fet d'haver-hi emprat el mot *dialecte* en dues accepcions diferents pogué fer creure a algú que eren contradictòries» (p. 274). En la segona recorda que Menéndez Pidal «es complaïa a comparar la nostra llengua catalana» amb «el dialecte lleonès, [...] un dialecte colpit de decadència abans d'haver donat lloc a l'eclosió d'una llengua» (p. 274): un dialecte primari que no es convertí en llengua i ha esdevingut un dialecte terciari. I finalment declara que «no tractàvem de ressuscitar una llengua medieval, sinó de formar la llengua moderna que fóra sortida de la nostra llengua antiga sense els llargs segles de decadència literària i de supeditació a una llengua forastera» (p. 274).¹⁰ Ara el terme per a descriure la relació amb la llengua patró és «supeditació».

2.8. 1932: *DICCIONARI GENERAL DE LA LLENGUA CATALANA*

En aquest punt, seguint la cronologia fabriana, cal consultar al *DGLC* 1932 (Fabra 1932) les definicions dels conceptes que hem anat analitzant: *andalús*, *asturià*, *bable*, *castellà*, *dialecte* i *espanyol*:

Mots	<i>DGLC</i> 1932
<i>andalús</i>	«Natural d'Andalusia; pertanyent a aquesta regió o als seus habitants.»
<i>asturià</i>	«Natural[,] pertanyent a Astúries.»
<i>castellà</i>	«Natural de Castella, pertanyent a Castella o als seus habitants. [...] <i>La llengua castellana</i> . m. La llengua castellana, parlada en la major part d'Espanya i contrades colonitzades pels espanyols. Pertanyent a aquesta llengua.»
<i>dialecte</i>	«Parlar caracteritzat per un conjunt de particularitats locals Esp. Varietat regional d'una llengua. <i>El dialecte àtic</i> .»
<i>espanyol</i>	«Natural d'Espanya; pertanyent a Espanya i als seus naturals m. Llengua castellana. Pertanyent a aquesta llengua.»
<i>lleonès</i>	«Natural de Lleó; pertanyent a aquesta regió»
<i>parlar</i>	«[...] Llenguatge, sia llengua, o dialecte, o patuès, etc. <i>Els parlars de França. El parlar català</i> .»

10. Nota de Murgades (2013: 288): «Autocitació a partir del seu discurs presidencial als Jocs Florals de Mataró; veg., supra, 037.»

No recull *bable*.¹¹ No deixa de cridar l'atenció que en dos textos Fabra l'aparelli a l'andalús. El professor Ramón d'Andrés, de la Universidá d'Uviéu, ens informa (c/e del 12/5/2022) que «no coneixia aquests textos d'en Fabra, però d'un primer cop d'ull semblen no ser gaire discordants amb les controvèrsies de l'època. No diu, per tant, en Fabra res que no s'escoltés per aquells temps.». I que la «controvèrsia nominal de «llengua» o «dialecte» va existir, barrejada amb factors de valoració social».

Si fos així, Fabra usaria «dialecte» en dos sentits:

- a) «Varietat regional d'una llengua»: l'andalús respecte del castellà.
- b) «Varietat lingüística no desenvolupada i que està sota la influència d'una “llengua patró”» (terme de Fabra; v. Costa Carreras, en premsa): el bable respecte del castellà.

2.9. FABRA (1934)

En aquest discurs (Fabra 1934: 206) «El català perilla, ara més que mai, d'esdevenir un calc de la llengua castellana. Dins d'un règim de bilingüisme, l'únic mitjà de resistir a la influència pertorbadora de la llengua forastera, és la coneixença perfecta de la llengua materna.».

Apareix el concepte de *calc* com a conseqüència de la influència subordinadora de la llengua forastera, de la llengua patró. El *DGLC* a *calc* i *calcar* no fa cap referència explícita a la llengua.

2.10. RESUM DE LA TERMINOLOGIA DE FABRA (1897-1934)

A la Taula 1 oferim un resum per anys dels termes objecte del nostre estudi:

Anys	Unitats lèxiques	
	'Dialecte terciari'	'Dialecte secundari'
1897	El català no ho és	
1901	El català no ho és	
1906	El català no ho és	
1913	L'asturià, «dialecte»	
1920	El bable, «dialecte espanyol»	L'andalús, «dialecte espanyol»
1924	Perill que el català ho sigui / dialecte lleonès	
1932 <i>DGLC</i>		«Parlar caracteritzat per un conjunt de particularitats locals Esp. Varietat regional d'una llengua»
1934	Risc que ho sigui	

Taula 1. Resum de la terminologia fabriana per anys. (Elaboració pròpia.)

11. A les *Obres completes*, *bable* només surt a la conversa recollida al § 2.6.

3. DISCUSSIÓ DELS RESULTATS

Com dèiem a la «Introducció», hem analitzat l'ús fabrià del terme *dialecte*. Fins on sabem, no hi ha hagut cap anàlisi de la noció fabriana d'aquest terme (excepte en Lamuela / Murgades 1984). Valguin les nostres conclusions com la nostra aportació en aquest terreny. En els textos de 1897 a 1934 Fabra rebutja la idea que el català sigui un dialecte de l'espanyol, com ho són el bable i el lleonès. Durant trenta-set anys argumenta que potser el català havia arribat a ser un dialecte terciari de l'espanyol, però que ja amb produccions literàries com la de Verdaguer i la feina que ell mateix anava fent havia recuperat l'estatus de llengua independent.

En tractar aquests dos conceptes, cal no oblidar que el *DGLC* s'havia anat publicant per fascicles entre 1931 i 1932, després de treballar-hi «intensament durant sis anys» (Mir / Solà 2007: 9); això vol dir des del 1926. Els textos on Fabra desenvolupa el concepte de *dialecte* són de 1897, 1901, 1906, 1913, 1920, 1924 i 1934. No són textos contemporanis i el *DGLC* només recull l'accepció científica de *dialecte* («Parlar caracteritzat per un conjunt de particularitats locals | Esp. Varietat regional d'una llengua»). Hi ha dues diferències crucials:

a) El seu gènere textual: d'una banda, conferències i articles on Fabra tenia espai i temps per a desenvolupar els conceptes; de l'altra, una definició de diccionari, consistent en dos sintagmes nominals on Fabra havia de sintetitzar la noció fonamental.

b) L'accés que el lector té als textos: d'una banda, tres conferències que ens han arribat transcrits per tercers i tres articles del mateix Fabra; de l'altra, una definició elaborada pel mateix Fabra.

Tenint en compte aquestes dues diferències i la no contemporaneïtat dels textos, sembla clar que el *DGLC* confirma quina és la definició de *dialecte* que Fabra considera vàlida.

4. CONCLUSIONS

Els set textos d'entre 1897 i 1934 que ens han arribat de Fabra testimonien com durant trenta-set anys exposa que hi ha dues concepcions de dialecte —*dialecte terciari* o «llengua subordinada a una altra» i *dialecte secundari* o «varietat regional d'una llengua»—, que el català no és un dialecte en cap dels dos sentits —tot i que durant un temps hagi estat un dialecte terciari del castellà i que l'accepció vàlida de *dialecte* és la de «varietat regional d'una llengua».

FONTS PRIMÀRIES

- FABRA, Pompeu (2013 [1897]): «La definició de la llengua catalana», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 9, p. 323-324. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- FABRA, Pompeu (2013 [1901a]): «La definició de la llengua catalana», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 9, p. 326. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- FABRA, Pompeu (2013 [1901b]): «M[ONSIEUR]. FOULCHE DELBOSC», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 9, p. 631-634. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- FABRA, Pompeu (2013 [1906]): «De la castellanització del català», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 9, p. 330-334. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- FABRA, Pompeu (2006 [1913]): «Fenòmens de palatalització», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 7, p. 731-733. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- FABRA, Pompeu (2010 [1920]): «142 / 25 V 1920 / CXLIII», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 7, p. 271-272. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- FABRA, Pompeu (2013 [1924]): «L'obra de depuració del català», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 7, p. 271-288. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- FABRA, Pompeu (2007 [1932]): «Diccionari general de la llengua catalana», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 5, p. 147-1960. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- FABRA, Pompeu (1934): «Discurs del President», dins *Jocs Florals de Bqrcelona*, 1934, p. 19-29, dins LAMUELA, Xavier / MURGADES, Josep (1984): *La teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema, p. 199-206.
- FABRA, Pompeu (2020): *Obres completes*. <<https://www.upf.edu/web/portalpompeufabra>>. [Consulta: setembre de 2020.]

BIBLIOGRAFIA

- ANDRÉS, Ramón d' (2022): Correu electrònic del 12/5/2022.
- COSERIU, Eugenio (1981): «Los conceptos de “dialecto”, “nivel” y “estilo de lengua” y el sentido propio de la dialectología», *Lingüística Española Actual*, 3, p. 1-32. 1ª versió: 1958.
- COSTA CARRERAS, Joan (2005): *Norma i variació sintàctiques: la concepció de Pompeu Fabra (1891-1948)*. <<http://www.tdx.cat/handle/10803/7816;jsessionid=381D6FC8835A95F88CB84B85DBCC5501.tdx2>>.

- COSTA CARRERAS, Joan (2009): *La norma sintàctica del català segons Pompeu Fabra*. Múnic: Peniòpe. Consultable a: <<http://repositori.upf.edu/handle/10230/26054>>.
- COSTA CARRERAS, Joan (en premsa): «Pompeu Fabra, entre la “llengua literària”, la “llengua standard” i la “llengua patró”».
- GARGALLO, José Enrique / BASTARDAS, Maria Reina (ed.) (2007): *Manual de lingüística romànica*. Barcelona: Ariel.
- JOSEPH, J. E. (1987): *Eloquence and power: The rise of language standards and standard languages*. Nova York: Basil Blackwell.
- LAMUELA, Xavier / MURGADES, Josep (1984): *Teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema.
- METZELTIN, Miguel (2004): *Las lenguas románicas estándar (historia de su formación y su uso)*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- METZELTIN, Miguel (2007): «Del Renacimiento a la actualidad (i). Procesos de codificación de las lenguas románicas», dins Gargallo / Bastardas, (ed.): *Manual de lingüística romànica*. Barcelona: Ariel, p. 147-198.
- [MIR, Jordi; SOLÀ, Joan (2007)]: «Nota dels directors», dins MIR i SOLÀ (dir.) (2006): *Pompeu Fabra. Obres completes*. Vol. 3. *Articles erudits. Gramàtiques francesa i anglesa*. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll, p. 9-11.
- MURGADES, Josep (2008): «Notícia i tast de més textos desconeguts de Fabra», *Els Marges*, 84, p. 87-96.
- MURGADES, Josep (2013): «I. Textos d'interès lingüístic i professional», dins MIR, Jordi / SOLÀ, Joan (ed.): *Obres completes*, vol. 5, p. 71-431. Barcelona / València / Palma: Edicions 62 / Edicions 3i4 / Moll.
- RAFEL, Joaquim, (ed.) (1983): *Converses filològiques I*. Edició crítica a cura de Joaquim Rafel i Fontanals. Barcelona: Edhasa.
- RAFEL, Joaquim, (ed.) (1984): *Converses filològiques II*. Edició crítica a cura de Joaquim Rafel i Fontanals, Barcelona: Edhasa.
- THOMAS, George (1991): *Linguistic purism*. Nova York: Longman.

PASSAT I PRESENT DE LA CATALANÍSTICA HONGARESA¹

Kálmán FALUBA
Universitat Eötvös Loránd de Budapest
Institut d'Estudis Catalans

L'ensenyament de la llengua catalana a la Facultat de Lletres de la Universitat ELTE (Eötvös Loránd Tudományegyetem de Budapest) es va iniciar a la tardor del 1971 i des d'aleshores el català segueix ensenyant-s'hi sense solució de continuïtat. En la present comunicació esbossaré el procés de més de mig segle en què els cursos de llengua s'anaven convertint en una catalanística hongaresa, i ressenyaré l'influx d'aquesta catalanística sobre la quantitat i la qualitat de les obres literàries traduïdes del català a l'hongarès. En no pocs punts del repàs històric cedeixo a la temptació de barrejar els fets objectius amb motius subjectius, autobiogràfics. No ho puc fer d'una altra manera, perquè he estat (i potser soc encara) un dels factors actius d'aquest procés de creació i de desenvolupament de la nostra catalanística. Començo, doncs, amb una doble pregunta personal: per què vaig decidir ocupar-me del català i per què vaig engegar el primer curs pràctic d'aquesta llengua.

M'havia llicenciat el 1965 en filologia italiana i filologia espanyola, i a la tardor del mateix any em vaig incorporar al cos docent, encara en formació, del futur departament d'espanyol de l'ELTE. Com que coneixia dues llengües romàniques, el meu somni juvenil era aprendre-les totes, i amb aquesta intenció vaig aconseguir els dos volums de la gramàtica catalana d'Antoni M. Badia i Margarit (aleshores *Antonio M. Badía Margarit*), escrita en castellà i editada l'any 1962 a Madrid per Gredos, en la seva prestigiosa col·lecció «Biblioteca Románica Hispánica». El meu interès per aquesta llengua va augmentar a l'inici del 1968 quan, amb ocasió d'un viatge d'estudis a Bordeus, hi vaig coincidir amb un jesuïta català, el poeta Ramon Comas, que em va fer arribar alguns números de la revista cultural *Serra d'Or*. Finalment, l'any acadèmic 1970-1971, dues alumnes novelles, les bessones Judit i Zsuzsanna Tomcsányi, em van preguntar si podien estudiar, a més del castellà, també el català. Els vaig respondre afirmativament, però, com que dubtava de la pronúncia, vaig començar a buscar el contacte directe amb parlants nadius. Fou l'amic jesuïta qui em va indicar una família barcelonina disposada a acollir, a l'estiu

1. Text revisat d'una comunicació llegida a la Universitat de Barcelona el 10 d'abril de 2025 en el marc de l'*Aula poètica* de la UB. Agraïxo als col·legues Dóra Bakucz, Tibor Berta i Ildikó Szijj haver llegit, rectificat i completat la versió original.

del 1971, un matrimoni estranger desconegut, procedent a més a més d'un país comunista. Una generositat no exempta d'un cert risc a l'Espanya del *caudillo* Francisco Franco. Els nostres amfitrions (que més endavant serien amfitrions de no pocs hongaresos dedicats al català) mereixen que no silenciï els seus noms: van ser Ignasi Ponti i Adelaida Sales, ell enginyer i ella mestressa de casa amb formació de farmacèutica. Una parella cent per cent catalana, sigui en consciència, sigui en llengua, fins al punt que la senyora Adelaida tenia dificultats quan volia expressar-se en castellà. Mai no oblidaré que en arribar ens va invitar a seure dient-nos *sentat*, calc pseudoespanyol del *seieu* català, sense pronom reflexiu i amb ensordiment de la *-d* final.

A la tardor del 1971 vaig començar a ensenyar, doncs, català pensant que era el primer hongarès que es dedicava a aquesta llengua, que era un pioner absolut. Avui sé que l'actual catalanística hongaresa té antecedents, antecedents que jo en aquell moment desconeixia. Una prehistòria el protagonista de la qual fou l'escolapi Albin Kőrösi (1860-1936), que a partir de l'últim decenni del segle XIX anava publicant, sobretot a les planes de la revista *Katholikus Szemle* (*Butlletí Catòlic*), tant poesia catalana traduïda a l'hongarès com escrits relacionats amb Catalunya. Els poetes traduïts per Kőrösi van ser Balaguer, Verdager i Guimerà, i els temes que va tractar en prosa foren el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat el 1906, i els jocs florals, certamen poètic que Kőrösi va intentar trasplantar a Hongria organitzant el 1908 uns jocs florals a Pozsony, actual Bratislava. El 1914 va publicar la versió hongaresa de la «novel·leta exemplar» medieval *Història de la filla del rei d'Hongria*, precedida per un estudi de pretensió filològica. A partir del 1912 fins a la seva mort, Kőrösi va ensenyar castellà a la Reial Universitat Hongaresa de Budapest (l'actual ELTE), i segons Ferenc Olivér Brachfeld, deixeble seu, oferia als seus millors alumnes també classes de català. Aquestes classes es feien al convent dels escolapis, situat al carrer Váci, avui molt turístic, en un edifici que el 1953 seria confiscat pel règim comunista i cedit a la nostra Facultat de Lletres. Els meus cursos incipients de català es feien, doncs, a la mateixa casa que havia acollit, decennis enrere, els d'Albin Kőrösi.

Ferenc Olivér Brachfeld, conegut a Catalunya més aviat com a Olivér Brachfeld (1908-1967), fou alumne de Kőrösi, i és molt probable que fos l'escolapi qui li va suggerir el tema de la seva tesi de doctorat, dedicada a les referències a Hongria en la literatura medieval catalana i en el romancer (*Magyar vonatkozások a régi katalán irodalomban és a katalán népballadában*, 1930). El 1928 Brachfeld va començar una estada a Barcelona per arreplegar-hi material per a la seva tesi i, després de defensar-la a Budapest, el 1931 es va establir a la capital catalana. Hi va viure fins a l'esclat de la Guerra Civil i, malgrat la seva joventut, es va convertir en figura conspícua del món cultural català. Són dotzenes els seus escrits apareguts al setmanari cultural barceloní *Mirador*, entre els quals els historiadors de la literatura catalana citen fins avui el que va dedicar, l'agost de 1932, a la novel·la *Mort de dama* de Llorenç Villalonga. Des de la fi dels anys vint del segle passat Brachfeld anava publicant en revistes hongareses notes més aviat breus sobre la vida cultural catalana. La primera d'aquestes notes, apareguda el gener del 1929 a la revista *Literatura*, dona notícia de la festa del llibre celebrada a Barcelona a l'inici de l'octubre del 1928. S'hi afirma que els barcelonins, i en general els catalans, són més aficionats a la lectura que els castellans, i s'hi insisteix en el fet que el català és

una llengua «independent» parlada per set milions de persones. En una altra nota Brachfeld assenyala l'aparició, a les planes de la revista mallorquina *La Nostra Terra* (núm. 25, gener de 1930) de dos poemes de Sándor Petőfi (1823-1849), poeta nacional d'Hongria. En aquesta primera etapa barcelonina de la seva vida Brachfeld acariciava ambiciosos projectes de traducció de literatura hongaresa al català, però l'única obra publicada en la seva versió, el 1935, fou *Halálos tavasz*, o sigui, *Primavera mortal*, de l'escriptor Lajos Zilahy (1891-1974), ben conegut al món castellanoparlant gràcies a les posteriors traduccions a l'espanyol del mateix Brachfeld.

Poc després de l'esclat de la Guerra Civil Brachfeld s'establí a París, on va viure fins al començament de la Segona Guerra Mundial. Tornat a Barcelona, es va trobar amb un país en què l'ús públic i escrit del català havia desaparegut, i en aquesta situació optà per traduir al castellà. Va traduir a aquesta llengua gairebé tota l'obra de Lajos Zilahy, autor recentment mencionat, i es deu a ell la primera versió espanyola de la novel·la *A gyertyák csonkig égnek* de Sándor Márai (1900-1989), amb el títol *A la luz de los candelabros* (1946), novel·la que tindria tant d'èxit mig segle després a tot arreu i també en català (*L'última trobada*, 1999).

Si ara ens preguntem quin ressò va tenir l'activitat de Körösi i de Brachfeld entre els hongaresos, siguin lectors o especialistes en literatura, hem de constatar que, de ressò, no n'hi va haver cap: ni *La història de la literatura europea* de Mihály Babits (*Az európai irodalom története*, 1934-1935), ni la *Història de la literatura universal* d'Antal Szerb (*A világirodalom története*, 1941) esmenten una literatura escrita en català, fet especialment sorprenent en el segon cas, perquè Antal Szerb dedica un breu apartat final del seu manual a les «literatures europees menors» (*Kisebb európai irodalmak*), que resulten ser setze, amb l'exclusió de la catalana i la inclusió de literatures que podríem qualificar de «noves», com ara l'estoniana, la finesa, la letona o la lituana. No cal dir que a l'índex de noms hi busquem endebades autors catalans: no hi són Llull, March, Martorell, Verdaguer, Guimerà o Maragall.

Després d'haver ressenyat els antecedents, tornem ara a la catalanística hongaresa contemporània, nascuda el 1971 a la universitat ELTE de Budapest en forma de classes pràctiques de llengua.

Els cursos de català de l'ELTE pretenien ser, des de l'inici mateix, més que unes classes estrictament de llengua, cosa potser natural en una facultat de lletres. L'oferta filològica hi era present ja als anys setanta, i s'ampliava al llarg de la dècada dels vuitanta. El mèrit és de dos dels meus col·legues: la literata Katalin Kulin i el lingüista Károly Morvay. Tots dos es van apuntar als meus primers cursos de llengua catalana, i després, ja coneixent-la, van oferir a l'alumnat cursos especialitzats. La professora Kulin va ensenyar literatura catalana medieval i moderna (un dels seus deixebles més avantatjats fou Balázs Déri, de qui parlarem més endavant), mentre que el professor Morvay s'orientava cap al català medieval i la iberoromanística oferint cursos, sovint compartits amb mi, en aquesta temàtica. En són exemples «Les llengües de la península Ibèrica» (primavera de 1975), «Morfologia iberoromànica» (any acadèmic 1984-1985), «Fonètica iberoromànica» (tardor del 1985) o «Lectura de textos catalans medievals» (tardor de 1986). L'alumna més brillant dels cursos de lingüística va ser Ildikó Szijj, a hores d'ara reconeguda romanista i responsable de l'especialització en iberoromanística, oferta a l'ELTE des del 2007.

Amb la creació del lectorat, promogut per la Generalitat de Catalunya el 1990, l'ensenyament del català a Hongria i la catalanística hongaresa van fer un pas molt important cap endavant. Des d'aleshores cada tardor s'ofereixen cursos per a principiants, oferts abans cada dos anys, i els alumnes poden continuar estudiant la llengua més enllà de quatre semestres. S'ofereixen també cursos de conversa. Una altra novetat és la possibilitat d'obtenir el certificat internacional de coneixement del català, possibilitat que existeix a Budapest a partir de l'estiu del 1992. Des d'aleshores els semestres de primavera sol haver-hi cursos preparatius per als diferents graus de les proves del certificat.

A la dècada dels noranta (concretament, el 1990 el primer, i el 1996 el segon) apareixen els diccionaris català-hongarès i hongarès-català de Kálmán Faluba i Károly Morvay (amb la col·laboració d'Ildikó Szijj i d'Ignasi Bou, lector de català a Budapest entre 1992 i 1995). Els dos diccionaris, a més de ser útils als cursos de llengua, són eines importants en la traducció de literatura catalana a l'hongarès, activitat que va guanyar intensitat just als anys noranta. Se'n serveixen també els estudiants dels nostres cursos de traducció català-hongarès i els concursants dels premis estudiantils de traducció convocats esporàdicament amb ocasió de les diades de Sant Jordi.

La cada vegada més variada oferta (sigui en llengua, sigui en filologia) va plantejar la necessitat de sistematitzar-la i de completar-la. Com a resposta a aquesta necessitat, el 1995 es va crear un programa d'especialització en filologia catalana (*Katalán filológiai program*) que comprenia quatre semestres de llengua i dotze assignatures de temàtica variada, cadascuna d'un semestre de durada, com ara lingüística descriptiva i històrica, civilització, història dels països de llengua catalana i història de la literatura. Es tractava d'una mena de minillicenciatura, amb constància a l'expedient de l'alumnat. Són els anys en els quals va néixer la sèrie «Katalán Könyvtár» (Biblioteca Catalana), el primer volum de la qual fou l'antologia poètica bilingüe *Ész és mámor* (Raó i follia, 1997), de poesia catalana del segle xx, a càrrec de Balázs Déri. L'especialització, liquidada a l'any acadèmic 2008-2009, va representar el punt àlgid de la catalanística conreada a l'ELTE, considerant tant el nombre d'assignatures com l'interès de l'alumnat.

Fou senyal del pes i del reconeixement de la catalanística hongaresa el fet que el 2006 l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC) celebrés a Budapest el seu XIV Col·loqui, el primer fora de l'Europa occidental. Els que hi van assistir recorden elogiosament la qualitat de l'organització i l'eficàcia i el bon coneixement de llengua del grup d'estudiants que hi col·laborava. La responsable principal de l'organització fou la professora Ildikó Szijj, i el grup d'estudiants fou reclutat i dirigit per Veronika Bálint, aleshores vicebibliotecària del departament d'espanyol de l'ELTE. Una nova prova del nostre reconeixement fou que entre el 2006 i el 2012 vaig tenir l'honor de presidir la junta de govern de l'AILLC. El nostre contacte amb l'AILLC, que es remunta als anys setanta, segueix sent constant: a més de la meua presidència, hem estat representats diverses vegades a la junta de govern, i als col·loquis de l'Associació, celebrats cada tres anys, acostuma a haver-hi ponents i comunicants hongaresos. A l'últim, que va tenir lloc el 2024 a la ciutat polonesa de Poznań, hi van intervenir activament quatre hongareses, entre les quals Ildikó Szijj com a ponent invitada.

El sistema de Bolonya, que va crear un ensenyament universitari dividit en dues etapes (grau i màster, de 180 crèdits el primer i de 120 el segon, amb una durada de tres més

dos anys), va afectar negativament la catalanística hongaresa en el sentit que no vam poder salvar la totalitat de l'especialització en filologia catalana. Amb la professora Szijj vam elaborar un nou programa, de filologia iberoromànica, que inclou el català i el gal·lec, i que nosaltres pensàvem impartir a les dues etapes de la formació. No ho vam aconseguir: l'especialització en iberoromanística, engegada a la tardor del 2007, es limita al grau. Es tracta d'un bloc de 50 crèdits, amb assignatures de llengua i lingüística, civilització, història i literatura, repartides gairebé igualitàriament entre les dues llengües. L'interès per la nova especialització era considerable i creixia amb el temps, amb grups de deu alumnes o més. Lamentablement, als darrers anys constatem una davallada, causada potser per una nova reforma que afecta la formació de professors de secundària: la càrrega lectiva dels futurs docents és força elevada, per tant són poc propensos a apuntar-se a cursos que no siguin obligatoris. Per altra banda, l'atractiu de la nostra especialització potser seria més gran si tingués continuació més enllà del grau.

Abans d'acabar el tema de l'ensenyament, no vull i no puc silenciar el fet que fa gairebé trenta anys que l'ELTE va deixar de ser l'únic centre hongarès dedicat al català: el 1996 la Universitat de Szeged, al sud-est del país, va acollir cursos de llengua, i actualment ofereix una especialització en filologia catalana, sota la direcció del professor Tibor Berta, format a la Universitat ELTE de Budapest.² A l'inici, Szeged i Budapest compartien lectorat (el lector de la capital passava un dia de la setmana a Szeged), però fa temps que els dos lectorats s'han independitzat. La col·laboració entre els dos centres és harmònica, fet que es materialitza, entre d'altres coses, en unes jornades catalanohongareses, celebrades un any a Budapest i un altre a Szeged.

La catalanística hongaresa té també una faceta de recerca, manifestada en tres tesis de doctorat i en publicacions en revistes científiques. Pel que fa a les tesis, la primera és la de Kálmán Faluba, sobre les vocals finals àtones en el català antic, defensada el 1976, seguida per la de Mónika Szigetvári sobre els catalanismes de l'actual castellà barceloní (2000) i la de Katalin Nagy C., sobre la gramaticalització de la perífrasi *anar+infinitiu* (2013). Els dos primers autors van fer el doctorat a la Universitat ELTE de Budapest; la tercera, a la de Szeged. Entre els tres és Katalin Nagy C. la més activa i la més prometedora: en les seves publicacions centra l'atenció en les fórmules de cortesia i les directives (o sigui, sol·licituds adreçades a l'interlocutor) aplicant els mètodes de la lingüística pragmàtica i utilitzant com a corpus textos medievals assequibles en línia (últimament, el *Tirant lo Blanc*).

A continuació passo a resseguir la història de les traduccions literàries del català a l'hongarès, tema que ja he tocat tangencialment. Em centraré en publicacions independents, o sigui, en llibres, deixant de banda el material dispers aparegut en revistes o antologies. Com que aquest procediment distorsiona, i no poc, la realitat, faré una excepció obligada: em referiré a la presència catalana a les planes de *Nagyvilág*, revista publicada entre el 1956 i el 2016, dedicada íntegrament a les literatures estrangeres. Una altra excepció podria ser l'extensa antologia *Hesperidák kertje* (Jardí de les Hespèrides), de 1971, que en un oceà d'autors espanyols i llatinoamericans cedeix un miniespai a set po-

2. Vegeu BERTA, Tibor (2021): «Un quart de segle d'estudis catalans a la Universitat de Szeged», *Acta*, 25: Suppl. 3, p. 11-20.

etes catalans (Ausiàs March, Jacint Verdaguer, Joan Alcover, Miquel Costa i Llobera, Joan Maragall, Josep Carner i Josep Maria López Picó), set autors representats per dotze poemes.

La història de les traduccions, com la de la catalanística hongaresa en general, pot dividir-se en dues etapes: l'anterior a 1970 i la posterior a aquesta data. La primera té una collita ben magra: *La papallona* de Narcís Oller, en dues edicions (1897, 1901), sense el nom del traductor i traduïda segurament no directament de l'original; la ja mencionada *Història de la filla del rei d'Hongria*, publicada en versió d'Albin Kőrösi el 1914; *L'illa de la calma* de Santiago Rusiñol, una mena de guia turística de la Mallorca de l'inici del segle xx, apareguda en hongarès el 1927, traduïda del castellà per la pintora Erzsébet Ringer i il·lustrada per ella mateixa amb sis bells gravats; el *Llibre d'amic e amat* de Ramon Llull en traducció del franciscà Dénes Szedő, de l'any 1943.

La segona etapa, iniciada amb la dècada dels setanta del segle passat, triga a prendre embranzida: als primers dos decennis només apareixen quatre traduccions, i una d'elles, *Els plàtans de Barcelona* de Víctor Mora, parteix de la versió francesa de la novel·la. La presència tan modesta de la literatura catalana en hongarès en forma de llibres queda parcialment compensada per la revista mensual *Nagyvilág*, que a partir del 1972, i molt especialment als anys vuitanta, publica material català amb una considerable freqüència. Hi apareixen tant traduccions com assaigs dedicats a autors i obres. Entre els autors traduïts i/o comentats destaca Salvador Espriu, amb setze poemes solts i el cicle complet del *Cementiri de Sinera*, aquest traduït per Zsuzsa Takács, una de les millors veus poètiques de l'Hongria actual. *Nagyvilág* va publicar també el conte espriuà *Tereseta-que-baixa-va-les-escales*, en versió de Zsuzsanna Tomcsányi. La tasca meritòria de *Nagyvilág* fou represa per la revista virtual *1749* (1749.hu), fundada l'any 2020: posant al seu cercador el mot *katalán*, apareixen seixanta-una ocurrences.

L'any 1972 l'editorial Kriterion de Bucarest (no pas Budapest!) publica l'antologia *Körtánc fantomokkal*, o sigui, *Ronda amb fantasmes*, del transsilvà György Jánosházy (1922-2015), una iniciativa del tot deslligada de nosaltres, catalanòfils de Budapest. Es tracta d'una selecció de noranta-un poemes de deu poetes, que són Carner, Riba, Foix, Salvat-Papasseit, Marià Manent, Pere Quart, Rosselló-Pòrcel, Espriu, Vinyoli i Ferrater. La tria, tot i que això no hi consti explícitament, es basa en l'antologia bilingüe *Poetas catalanes contemporàneos* de José Agustín Goytisolo, de l'any 1968; o sigui, Jánosházy fa una selecció a base d'una selecció. Hi ha, però, una excepció significativa, la d'Espriu, el poeta millor representat: dels vint poemes seleccionats per Goytisolo, Jánosházy en presta vuit, i n'hi afegeix set. Malgrat la poca originalitat de la tria, l'antologia és important si considerem el desert en què irromp i la qualitat indiscutible de les versions.

Abans de passar a ressenyar altres versions hongareses d'autors catalans aparegudes en format de llibre a partir del 1970, em permeto una digressió per a observar dos casos lamentables de traducció desencertada deguda al desconeixement de la llengua de l'original. A la ja mencionada antologia *Hesperidák kertje* hi figuren quatre poemes d'Ausiàs March, tres dels quals porten el senyal bíblic *Llir entre cards*, senyal que en edicions filològiques consta amb la grafia medieval *Lir entre carts*. El traductor, Ottó Orbán, devia treballar a base d'una versió literal, realitzada per una persona que tampoc no sabia català, però potser tenia nocions de francès: el senyal bíblic es converteix en *kártyák mond-*

ják, o sigui, ‘les cartes diuen’, com si es tractés d’un acte de cartomància. L’altra anècdota es relaciona amb la monumental *Világirodalmi lexikon*, o sigui, *Enciclopèdia universal de les literatures*, apareguda en deu volums entre 1968 i 1995. Al segon volum, de l’any 1972, hi ha un article dedicat a Raimon Casellas, en què hi ha una referència a la novel·la *Els sots feréstecs*, títol «hongaritzat» en la forma de *A vad hülyék*, o sigui, *Els imbècils ferotges*. A partir del volum sisè de l’enciclopèdia es va incorporar a la redacció un equip de catalanòfils, compost per Balázs Déri, Kálmán Faluba i Zsuzsanna Tomcsányi; la nostra aportació, així ho espero, va aconseguir esquivar semblants imbecilitats.

Ja he dit que els dos decennis posteriors a la introducció de l’ensenyament del català a Hongria van ser poc fecunds des del punt de vista de les traduccions. Però sí que cal afegir que es tracta del període en què comencen a madurar els fruits de les classes de llengua impartides a partir del 1971: el 1978 surt *A Diamant tér*, o sigui, *La plaça del Diamant* de Mercè Rodoreda, en versió de Judit Tomcsányi, i el 1982 es publica *Bearn o la sala de les nines* de Llorenç Villalonga, traduït per Zsuzsanna Tomcsányi.

Cinc dels sis volums corresponents als anys noranta es lliguen al grup de Budapest; el sisè és una ampliació de l’antologia del transsilvà György Jánosházy: als deu poetes del volum del 1972 s’hi afegeixen Miquel Martí i Pol, Joan Margarit, Marta Pessarrodona, Narcís Comadira i Francesc Parcerisas.

Una de les dues novetats del decenni dels noranta és la presència en hongarès de la literatura catalana de l’edat mitjana. Per una banda tenim, de l’any 1994, el volum *A szertet filozófiájának fája*, que conté el *Llibre de filosofia d’amor* i el *Llibre d’amic i amat* de Ramon Llull, traduïts i comentats per Balázs Déri. D’altra banda, fou el mateix Déri qui va publicar, el 1999, una selecció trilingüe d’Ausàs March (*Versek Poemes Poemas*), amb vint-i-nou peces en versió original, en espanyol i en hongarès, amb estudi introductori i notes. Les versions espanyoles són de Pere Gimferrer i de José María Micó.

La segona novetat del decenni dels noranta és la posada en marxa de la col·lecció «Katalán Könyvtár», dirigida fins a l’any passat per Balázs Déri i Kálmán Faluba, funció en la qual els ha rellevat la professora Dóra Bakucz, de la Universitat de Debrecen, en col·laboració amb la traductora Krisztina Nemes. La col·lecció s’enceta el 1997 amb l’antologia poètica bilingüe *Raó i follia. Poetes catalans del segle XX*, a càrrec de Balázs Déri, amb seixanta poemes de trenta-dos autors, des de Maragall fins al valencià Josep Balcells, i un extens esbós de la història de les lletres catalanes. Ja en aquest primer volum es materialitza la nostra voluntat d’entendre per *català* tot el domini lingüístic, des del Rosselló fins a l’Alguer. Un altre requisit que ens vam fixar era el d’acompanyar els volums amb estudis que ajudessin el lector en la plena comprensió del contingut, requisit que a la llarga ha resultat impossible de complir al cent per cent. Ens vam fixar igualment l’objectiu de publicar versions estrictament fidels als originals, objectiu escrupolosament respectat fins al dia d’avui. Un any després de l’antologia *Raó i follia*, el 1998, apareix el segon volum de la col·lecció, un recull de contistes del segle XX, amb textos de quinze autors, des de Víctor Català fins a Quim Monzó, en versió de les bessones Tomcsányi. El número tres de la «Biblioteca» fou l’antologia ausiasmarquiana suara esmentada. Fins a l’actualitat s’han publicat dintre de la sèrie disset volums, quantitat gens menyspreable si es considera que des de la fundació han passat gairebé trenta anys. S’ha de tenir present, però, que l’oferta de literatura catalana als lectors hongaresos no ha estat i no és només

responsabilitat nostra, sinó que nombroses traduccions del català a l'hongarès anaven i van a càrrec d'altres segells, entre els quals cal destacar l'editorial Európa, el grup Libri i últimament la Magvető. Pel que fa als projectes de la nova direcció de la sèrie «Katalán Könyvtár», és a punt de sortir en el moment de redactar aquest article (2025) una selecció de poemes de Vicent Andrés Estellés, seguida de prop per una antologia de la poesia catalana actual. En un futur no llunyà es publicarà la versió hongaresa del *Curial e Güelfa*. Ja fora de la sèrie, però en la línia dels projectes, cal mencionar el de l'editorial Napkút: una nova antologia del teatre català contemporani, seleccionada per Dóra Bakucz i traduïda per ella mateixa i per András Kürthy.

Al nou mil·lenni la publicació de literatura catalana a Hongria s'accelera notablement: el nombre de llibres traduïts del català a l'hongarès és de setze entre 2000 i 2009, i al decenni següent puja a vint. La collita de la mitja dècada actual és de sis volums. En comptes d'enumerar els autors, els títols i els traductors d'aquests quaranta-dos volums, em limito a destacar alguns aspectes que crec d'especial interès, remetent-me alhora a la pàgina *Torsimany* de la Universitat de Lleida (<<http://www.catedramariustorres.udl.cat/torsimany/index.php?wl=>>>), en què es troba informació sobre literatura catalana traduïda a les més diverses llengües, entre altres l'hongarès.

A propòsit de les traduccions aparegudes al llarg de l'últim quart de segle s'ha de destacar, primer, la presència d'antologies de diversos autors que formen part de la «Katalán Könyvtár»: en tenim tres de teatre i dues de contes. Segon, la reedició revisada en la nostra col·lecció d'obres publicades abans per altres editorials o per nosaltres mateixos, cas de *La plaça del Diamant* de Rodoreda, el *Bearn* de Villalonga i el *Camí de sirga* de Jesús Moncada. Al llarg de les revisions hem constatat amb satisfacció que els retocs que hem hagut de fer a les primeres versions no són de fons; per tant, les traduccions d'antany, malgrat no poder disposar aleshores dels diccionaris ni de la tècnica en línia dels nostres dies, són dignes. Tercer, la presència destacada en el mercat editorial hongarès d'un autor català, Jaume Cabré, de qui tenim traduïdes sis novel·les: *Senyoria* (2001), *L'ombra de l'eunuc* (2004), *Les veus del Pamano* (2006), *Fra Junoy o l'agonia dels sons* (2009), *Jo confesso* (2014) i *Consumits pel foc* (2024). La traductora de totes sis és Zsuzsanna Tomcsányi, en qui Cabré confià tant que en el cas de *Jo confesso* va acceptar que l'aparició de la versió hongaresa trigués amb la condició que la traductora fos Zsuzsanna Tomcsányi. Sembla que hi ha una simpatia mútua entre aquest autor i Hongria, com ho prova per exemple el seu volum de contes *Viatge d'hivern*, en què figuren diversos personatges hongaresos.

Finalment, afegirem una nota sobre els traductors, la gran majoria dels quals s'han format als cursos impartits a la Universitat ELTE de Budapest, fet que no vol dir, ni de bon tros, que una trajectòria vital diferent impedeixi ser bon traductor del català, com ho prova el cas de Krisztina Nemes, excel·lent traductora de diversos autors, entre ells Jesús Moncada. Al volum 17 de la «Katalán Könyvtár», contes de Pere Calders amb el títol *Antaviana*, vam voler arreplegar la colla sencera de traductors disponibles: són tretze, però haurien pogut ser catorze, si Balázs Déri hagués pogut acceptar la nostra invitació. Per tant, des d'aquest costat el futur de la literatura catalana en hongarès no perilla. Com que comptem amb la bona disposició de les editorials hongareses i amb l'ajut generós que l'Institut Ramon Llull presta als traductors, podem ser optimistes.

Per acabar, faig una breu al·lusió al paper dels catalanòfils hongaresos en traduccions de l'hongarès al català. En són dos exemples recents les dues antologies poètiques que avui presentem, l'apareguda a la revista *Reduccions* (núm. 117, primavera – estiu 2022), amb trenta-nou poemes de vint-i-nou autors en versions realitzades conjuntament per Balázs Déri i Carles Dachs, i la que és previst que publiqui a l'inici de 2026 l'editorial Godall (poemes de tres poetes hongareses d'ara en versió de Dóra Bakucz i Krisztina Nemes). Amb anterioritat, entre 1985 i 2024 hi ha hagut diversos casos en què parelles de traductors, un hongarès i un català, van col·laborar a traduir obres literàries hongareses al català.³ Amb el pas del temps disminueix la necessitat d'aquestes traduccions «a quatre mans», perquè hi ha catalans capaços de traduir de l'hongarès, com és el cas de tres exlectors a Budapest: Eloi Castelló, mort prematurament després d'una tasca traductora fecunda i força meritòria, Jordi Giné de Lasa (en col·laboració amb Imola Szabó) i Carles Dachs. Naturalment, el bon coneixement de l'hongarès no fa inútil, ni de bon tros, la revisió de les versions catalanes de part de parlants nadius, com és el cas recent de la novel·la *Tango satànic* de László Krasznahorkai (Edicions del Cràter, 2025): la traducció de Carles Dachs fou revisada per Kálmán Faluba.

Bona part de les versions de l'hongarès al català tenen el seu punt de partida als tallers que s'organitzen cada any sota la sàvia i diligent direcció de Dóra Bakucz. Es tracta d'una estada d'un parell de dies a la «Casa del Traductor» de Balatonfüred, amb la presència de grups mixtos d'hongaresos i catalans. L'últim dia dels tallers acostuma a ser una jornada de portes obertes, amb assistència de representants i simpatitzants de la catalanística hongaresa, siguin traductors, docents o estudiants.

Falta una nota final per agrair l'ajut que hem rebut i rebem de catalans i d'institucions catalanes. Els particulars són tants que em costaria enumerar-los: basti, per tant, el que he dit a l'inici sobre la família Ponti. Al començament de la nostra activitat catalanòfila vam comptar amb la col·laboració d'Òmnium Cultural, i més endavant amb la de la Fundació Congrés de Cultura Catalana. A la dècada dels noranta, estudiants de Budapest van poder assistir als cursos d'estiu de Vic, becats generosament per l'Escola de Mestres Balmes, germen de l'actual Universitat. La Generalitat de Catalunya, mitjançant l'Institut Ramon Llull, ens ajuda subvencionant traduccions, oferint beques per a estudiants, seleccionant els lectors i contribuint a les despeses dels lectorats. Sense aquests suports els nostres assoliments serien incomparablement més modestos que els aquí ressenyats.

3. Dissortadament, el nom del col·laborador català de vegades no consta a les edicions. A continuació enumero els traductors i els títols corresponents. Dóra Bakucz amb Jordi Giné de Lasa: Gy. Dragomán, *El rei blanc* (2010); Dóra Bakucz amb Jordi Gimeno: F. Molnár, *Els nois del carrer de Pál* (2011); Dóra Bakucz amb Montserrat Bayà: T. Déry, *Niki. Història d'una gossa* (2012). Balázs Déri amb Jordi Parramon: I. Madách, *La tragèdia de l'home* (1985); Balázs Déri amb Montserrat Bayà: P. Pázmány, *Cinc belles cartes* (1994). Krisztina Nemes [amb Carles Bartual]: J. Debreczeni, *Crema-tori fred* (2024). Ildikó Szijj i Balázs Déri amb Maria Fradera: T. Déry, *El senyor A.G. a X* (1992); Ildikó Szijj amb Montserrat Bayà: I. Mándy, *El vell botiguer* (2001).

LA IODITZACIÓ DEL CATALÀ: D'UNA REVOLUCIÓ ROMÀNICA A UN FENOMEN PARTICULAR

Èlia FERNÁNDEZ-BELCHI
Universitat de Barcelona

1. FONÈTICA HISTÒRICA: DE L'INDOEUROPEISME DE LAUSBERG AL ROMANISME DE VENY

«Las condiciones y motivos del cambio fonético basados en razones de lingüística interna no son de subestimar. Pero no se puede negar la realidad y efectividad del cambio fonético basado en condiciones y motivos de lingüística externa». En efecte, no resulta «improbable el que circunstancias y condiciones externas a la lengua penetren hasta la zona de los sonidos.» (Lausberg 1965: 179). Com a fenomen lingüístic, doncs, el canvi fonètic està condicionat per les contingències inherents a tot espai d'ús. De l'acurada descripció d'aquestes mutacions formals, del seu origen i la seva regularitat, se n'encarrega la fonètica històrica, que viatja a la recerca de les relacions que un mot manté amb un seu estadi més antic, i de quines han estat les col·lisions —històriques o socials— que li han propiciat una transformació. D'una banda —escriuen Veny / Massanell (2015: 36-37)—, l'estudi etimològic ha de descobrir les lleis regulars «que han regit els grans canvis fonètics a partir de la llengua mare», i, de l'altra, ha d'endevinar «les nombroses motivacions analògiques que actuen en la llengua», així com les justificacions idiosincràtiques que no deixen d'aparèixer i multiplicar-se, atès el dinamisme de tota entitat lingüística.

Per tant, el canvi fonètic emergeix com un procés «en extremo complejo que se desarrolla, no en un espacio abstracto, sino en el habla concreta de hablantes concretos y de comunidades lingüísticas concretas.» (Lausberg 1965: 180). Cada vocable, doncs, ha realitzat una singular evolució, condicionada per unes raons espacials, cronològiques i socials específiques. La fonètica històrica pouarà per reconstruir aquesta evolució, amb una afilada paciència «per observar amorosidament els textos, les velles paraules i les velles construccions sintàctiques» (Colón 1997: 134). Així com farà atenció a la diversitat lingüística, ja sigui *diatòpica*, per tal com els dialectes són sovint, pel seu conservadorisme, estadis congelats d'evolució fonètica (divergents entre territoris, de manera que atresoren l'expansió de les novetats); o bé *lingüística*, perquè l'etimologia és la base d'on

parteixen les lleis fonètiques, i la comparació de formes de diferents llengües permet, fins i tot, reconstruir paraules no documentades, però que, sens dubte, van existir en llatí parlat.

La diversitat és, en definitiva, un «depósito lingüístico de experiencias humanas multiseculares que la lengua estándar ocultaba» (Veny 2012: 196) i que serveix de laboratori a la fonètica històrica per projectar llum sobre la travessia de les paraules, tant en el marc específic d'un dialecte a un altre, com en un de més ampli, d'una llengua a una altra.

I això mateix és el que assajarà de fer aquest treball sobre un fenomen d'àmbit restringit a determinades zones del català (la iodització tradicional), el qual s'abordarà des d'una perspectiva molt més àmplia: en relació amb els altres dialectes de la mateixa llengua, i com a un component més dins de la Romània i interrelacionat amb la resta del conjunt romànic.

2. INTRODUCCIÓ

Anomenem *iodització* un fenomen fonètic, paral·lel al de l'asturià central i occidental, que es dona en alguns punts de Barcelona, Girona i les Illes Balears, i que consisteix, d'una banda, a pronunciar [j] el resultat de l'evolució dels grups romànics *c'L*, *ly*, *g'L* (*paia* < *PALEA*, *poi* < *PEDUCULU*, *reia* < *REGULA*), i, de l'altra, a fer [ʎ] el resultat del llatí -*LL*- (*gall* < *GALLU*, *poll* < *PULLU*). Aquesta diferenciació, però, és parcial (no s'estén per tot el domini), per la qual cosa «una gran part del català continental no coneix més que la (!) [ʎ] (*palla*, *poll*, *muller*, etc.)» (Veny 1978: 39).

Es tracta d'un fenomen parcialment en recessió, i, com a tal, d'un cas més, com molts d'altres en la història de la llengua, de confusió evolutiva de dos fonemes consonàntics que de primer tenien una pronúncia diferent.

3. LA PALATALITZACIÓ: LINGÜÍSTICA ROMÀNICA COMPARADA

«Bajo la etiqueta de *palatalización* se enmarcan algunos cambios que modifican radicalmente el sistema consonántico del latín en su evolución a las lenguas románicas» (Sánchez 2007: 245). En efecte, l'emergència de palatals en el món romànic és una revolució fonològica com no n'hi ha d'altra, i, en un marc més restringit, els processos de iodització no mereixen menys protagonisme.

3.1. EVOLUCIÓ PATRIMONIAL

Primerament, pel que fa als mots hereditaris (gran font documental, per tal com han evolucionat de forma ininterrompuda amb la llengua des dels orígens), cal prendre en consideració la diferència entre una Romània oriental, en què casos com -C'L- i -L[j]- donen resultats diferenciats i lluny del nostre interès d'estudi (d'unes rels com OCULU o FOLIA, l'italià gemina *occhio* i *foglia*; i el romanès fa *ochi* i *foaie*); i una Romània occidental, en què donen resultats convergents, interrelacionats i motivats per factors diversos: port. *olho*, *folha*; gall. *ollo*, *folla*; ast. *güeyu*, *fueya*; cast. *ojo*, *hoja*; cat. *ull*, *fulla* (però iodització: *ui*, *fuia*, o bal. *fua*); arag. *güello*, *fuella*; occ. *uèlh*, *fuèlha*; fr. *oeil*, *feuille*.

Dins d'aquest segon grup, hom pot establir —seguint Andrés (2013: 276)— dos grans blocs peninsulars per a l'evolució de les seqüències patrimonials -L[j]-, -K'L-, -G'L-, -T'L-, -P'L- intervocàliques. Per una part, el que hauria desembocat en [-ʎ-] (cat. *treballar*, aran. *traballar*, gall. *traballar*, port. *trabalhar*, mir. *trabalhar*, i arag. *triballar*) per diferents vies: en el cas de -L[j]- hi va haver una avantposició de la iod a la consonant, de manera que va palatalitzar la lateral immediata i, posteriorment, va ser absorbida per ella; en el de -K'L- i -G'L-, la primera implosiva es va relaxar fins a vocalitzar-se en una iod, la qual va fer l'efecte de l'anterior; finalment, les combinacions -T'L- i -P'L- van experimentar el mateix procés per equilibri del sistema. Es tracta, a més, d'una palatalització paral·lela a la que hi va haver en els grups llatins -NY-, -GN- i -NG- (INSIGNIA > *ensenyà*).

Per altra part, un altre bloc hauria obtingut resultats que, tot i ser també palatals, no són, en canvi, laterals. Aquest és el cas de les zones del català central i el balear que ens ocupen (*trebaiar*), així com de l'asturià (*trabayar*) o el castellà (*trabajar*). Aquí, -L[j]-, -C'L- i -G'L- van esdevenir [j]; les dues últimes per vocalització de la consonant velar (APIC(U)LA > **abeg'la* > **abeyla* > *abeia*).

En efecte, dins del segon bloc —les palatalitzacions no laterals—, s'han de distingir, d'una banda, l'asturià (que té com a solució majoritària [j] - [j]: *trabayar*); punts del català central i el balear ([-j-]: *trebaiar*); i determinats dialectes portuguesos (Oliveira: *fiio* 'filho, fill'; Açores: *paia* 'palha, palla'). De l'altra, el so castellà, fruit d'un major relaxament, esdevingué [-ʒ-] i s'ensordí ([-ʃ-]) per acabar velaritzant-se en l'actual [-x-]: *trabajar* (i, en extremeny i andalus, debilitant-se encara més, arribà a la [-h-] sorda o [-fi-] sonora de *trabahá*).

latín	gallport.		astleon.		cast. [x]	arag. [ʎ]	cat. [ʎ]	occ.
	port. [ʎ]	gall. [ʎ]	mir. [ʎ]	ast. [j] ~ [j]				aran. [ʎ]
ALLIU	<i>alho</i>	<i>allo</i>	<i>alho</i>	<i>ayu</i>	<i>ajo</i>	<i>allo</i>	<i>all</i>	<i>alh</i>
CĪLIA	<i>celha</i>	<i>cella</i>	<i>ceilha</i>	<i>ceya</i>	<i>ceja</i>	<i>zella</i>	<i>cella</i>	<i>celha, cilha</i>
COLEŌNE	<i>colhão</i>	<i>collón</i>	<i>colhon</i>	<i>coyón</i>	<i>cojón</i>	<i>collón</i>	<i>colló</i>	<i>colhon</i>
COLLIGĒRE	<i>colher</i>	<i>coller</i>	<i>colhir</i>	<i>coyer</i>	<i>coger</i>	<i>cullir</i>	<i>collir</i>	<i>cuélher</i>
CONCĪLU	<i>concelho</i>	<i>concello</i>	<i>cunceilho</i>	<i>conceyu</i>	<i>concejo</i>	<i>conzello</i>	—	—
CONSĪLU	<i>conselho</i>	<i>consello</i>	<i>cunseilho</i>	<i>conseyu</i>	<i>consejo</i>	<i>consello</i>	<i>consell</i>	<i>cosselh</i>
CURCULIO, GURGULIO	<i>gorgulho</i>	<i>gurgullo</i>	<i>gorgulho</i>	<i>gorguyu</i>	<i>gorgojo</i>	<i>curcullo</i>	—	—
FILIU	<i>filho</i>	<i>fillo</i>	<i>filho</i>	<i>fiyu, fiu</i>	<i>hijo</i>	<i>fillo</i>	<i>fill</i>	<i>hilh</i>
FŌLIA	<i>folha</i>	<i>folla</i>	<i>fuolha</i>	<i>fueya</i>	<i>hoja</i>	<i>fuella</i>	<i>fulla</i>	<i>huelha</i>
IŪLIU	<i>julho</i>	<i>xullo</i>	<i>júlio, julho</i>	<i>xuliu</i>	<i>julio</i>	<i>chulio</i>	<i>juliol</i>	<i>arc. julh¹</i>
APĪCŪLA	<i>abelha</i>	<i>abella</i>	<i>abeilha</i>	<i>abeya</i>	<i>abeja</i>	<i>abella</i>	<i>abella</i>	<i>abelha</i>
AURĪCŪLA	<i>orelha</i>	<i>orella</i>	<i>ourelha</i>	<i>oreya</i>	<i>oreja</i>	<i>orella</i>	<i>orella</i>	<i>aurelha</i>
CUNĪCŪLU	<i>coelho</i>	<i>coenllo</i>	<i>cuneilho</i>	<i>coneyu</i>	<i>conejo</i>	<i>coniello</i>	<i>conill</i>	<i>conilh</i>
FENŪCŪLU	<i>funcho</i>	<i>fiúncho</i>	<i>fenolho</i>	<i>fenoyu, cenoyu</i>	<i>hinojo</i>	<i>fenollo</i>	<i>fonoll</i>	<i>fenolh</i>
GENŪCŪLU	<i>joelho</i>	<i>xeonllo</i>	<i>zinolho</i>	<i>(xinoyu)</i>	<i>hinojo</i>	<i>chenullo</i>	<i>genoll</i>	<i>jolh</i>
LENTICŪLA	<i>lentilha</i>	<i>lentella</i>	—	<i>llenteya, lenteya</i>	<i>lenteja</i>	<i>lentilla</i>	<i>llentia</i>	<i>dentilha</i>
PEDŪCŪLU	<i>piolho</i>	<i>piollo</i>	<i>piolho</i>	<i>pioyu</i>	<i>piojo</i>	<i>pedullo, pegollo</i>	<i>poll</i>	<i>pesolh</i>
SPECŪLU	<i>espelho</i>	<i>espello</i>	<i>speilho</i>	<i>espeyu</i>	<i>espejo</i>	<i>espiello</i>	<i>espill</i>	—
UERMĪCŪLU	<i>vermelho</i>	<i>vermello</i>	<i>burmeilho</i>	<i>bermeyu</i>	<i>bermejo</i>	—	<i>vermell</i>	<i>vermelh</i>
COAGŪLARE	<i>coalhar</i>	<i>callar</i>	<i>coalhar</i>	<i>cuayar</i>	<i>cuajar</i>	<i>cuallar, callar</i>	<i>quallar</i>	<i>calhar</i>
REGŪLA	<i>relha</i>	<i>rella</i>	<i>reilha</i>	<i>reya</i>	<i>reja 'del arado'</i>	<i>rella</i>	<i>rella</i>	<i>relha 'gozne'</i>
TĒGŪLA	<i>telha</i>	<i>tella</i>	<i>teilha</i>	<i>teya</i>	<i>teja</i>	<i>tella</i>	<i>teula, tella</i>	<i>(teula)</i>
MŪTŪLŌNE	—	—	—	<i>moyón</i>	<i>mojón</i>	<i>mullón</i>	<i>molló</i>	—
UĒTŪLU	<i>velho</i>	<i>vello</i>	<i>bielho</i>	<i>vieyu</i>	<i>viejo</i>	<i>biello</i>	<i>vell</i>	<i>vielh</i>
MANŪPŪLU	<i>molho</i>	<i>mollo, monllo</i>	<i>manolho</i>	<i>manoyu</i>	<i>manejo</i>	<i>manullo</i>	<i>manoll</i>	<i>manolh</i>
POPŪLU, PLOPU	<i>(choupo)</i>	<i>(chopo)</i>	<i>(choupo)</i>	<i>(chopu)</i>	<i>(chopo)</i>	<i>(chopo)</i>	<i>poll, pollancre</i>	<i>(clop)</i>

*Quadre d'exemples extret de Andrés (2013: 277)²

1. En aranès el nom corrent per al mes de juliol és *junhsèga*.
2. Els exemples presents a la taula s'han reduït respecte de l'original d'acord amb els objectius d'aquest article.

*Mapa distribucional extret de Andrés (2013: 277)³

Són diverses les hipòtesis que la fonètica històrica ha plantejat per explicar els resultats no laterals: el castellà i l'asturià sembla que tenen el mateix origen ([dj] > [dʒ] per uns autors i [kj] per uns altres, del qual provindrien tant [x] com [j], respectivament); els documents catalans del XIII, però, al contrari que els de les llengües anteriors, distingien per escrit *ll* (pels derivats de *L-*, *-LL-*) i *yl* (pels de *L[j]*, *-K'L-*, *-G'L-*, *-T'L-*, *-P'L-*), cosa que ha d'indicar, veurem, alguna mena de contrast articulatori.

3.2. EVOLUCIÓ SEMICULTA

Les seqüències *-L[j]-*, *-K'L-*, *-G'L-*, *-T'L-*, *-P'L-* també «ofrecen resultados divergentes del patrimonial en una serie de voces que siguen una evolución semiculta, ya sea porque la evolución patrimonial se vio alterada o frenada, ya sea porque se introdujeron en la lengua tardíamente.» (Andrés 2013: 280). Això es manifesta per diverses vies: des de metàtesis consonàntiques (*ROTULU* > ast. *rueldu*, arag. *rolde*; *SPATULA* > cast. *espalda*), fins a palatalitzacions de diferent naturalesa (*CAPULA* > cast. *cacha*), caiguda de */-l-/* (port. *espádua*, gall. *espádoa*) o assimilacions de la implosiva a la lateral (aran. *espatla*, que en cat. alterna amb la forma palatalitzada *espatlla*).

3.3. GEMINADA -LL- INTERVOCÀLICA

La *-LL-* geminada intervocàlica llatina, que, a conseqüència d'un fenomen de reforç, va esdevenir en català (com en castellà i en asturià) una lateral palatal (*/-ʎ-/*: *CASTELLU* >

3. Aquest mapa ha estat realitzat gràficament per Andrés Menéndez Blanco, tal com indiquen els crèdits del llibre.

cast. *castillo*, cat. *castell*, ast. *castiellu*), presenta comportaments diversos a les altres romàniques: el gallec, el portuguès i l'occità, per exemple, simplifiquen en /-l-/ (ILLE > *aquela* 'aquella'); i l'aragonès central la conserva (BELLA > *bella* 'alguna').

4. IEISME HISTÒRIC EN ASTURIÀ I CATALÀ: LA HISTÒRIA DE DUES IODS GERMANES

Per acabar d'establir la necessària perspectiva romànica, ateses les semblances existents entre les zones dialectals assenyalades del català (central i balear) i l'asturià, es vol apuntar l'evolució d'aquesta palatalització concreta —la iodització— en totes dues llengües, d'acord amb Veny (1993). En ambdós casos, observa Coromines (1976) —seguint Fouché (1925)—, és probable que els grups -l[j]-, -c' l- i -g' l-, després de passar per una articulació /j/ o /jɫ/, s'haguessin deslateralitzat i arribat, finalment, a l'estadi /j/ actual (APICULA > ast. *abeya*, cat. *abeia*). La seqüència -ll-, en canvi, com s'ha assenyalat, hauria donat [ʎ] (ast. i cat. *llar*, *llàgrima*; però [ʂ] en algunes zones de l'ast. occ.). Vegeu, doncs, la diferència, en un exemple com:

FOLIA > ast. *fueya*; PEDICULU > cat. *poi*
FOLLE > ast. *fuelle*; PULLU > *poll*

Hi ha, però, determinades ocurrencies de iodització asturiana que no es donen en català. Un cas paradigmàtic és el del català *teula* (del llatí *TEGULA*), que «supone una evolución frenada de -g' l-; en este caso la [-g] implosiva se vocalizó en [-w]» per analogia (Andrés 2013: 279). O bé la palatalització de la l dels grups interiors secundaris: PAR(A)BOLARE > *parllar* (que sí que es dona, però, en el grup -rl- de la Baixa Ribagorça).

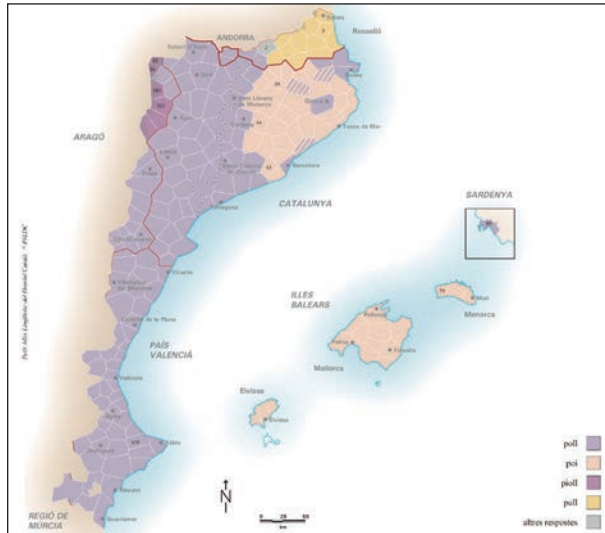
No perdem de vista aquests paral·lelismes, perquè els reprendrem en alguns punts del treball, quan ambdues llengües tornin a divergir (com passa amb el ieisme històric, que en català —i no en asturià— ha entrat en recessió, atesa la pressió del lleisme) o a abraçar-se (davant, per exemple, de la pressió del ieisme modern, per influència castellana).

5. UN PAS MÉS ENDINS: EL FENOMEN AL DOMINI LINGÜÍSTIC

5.1. PLANTEJAMENT I EXEMPLES

Des de la perspectiva particular catalana, entenem per *ieisme històric* —com s'ha avançat— un dels trets més destacats del consonantisme del català central (de forma territorialment parcial) i balear, pel qual adopten la forma [j] certs grups de sons etimolò-

gics (-L[j]-, -c'L-, -G'L-)⁴ que derivaren en [ʎ] a la resta del domini (CILIA > *ceia*). Així doncs, la lateral palatal s'inclou dins l'inventari fonemàtic d'aquests dialectes, en virtut de l'evolució de L- inicial i -LL- intervocàlica (LINGUA > *llengua*, CAPILLU > *cabell*), de manera que els parlants de l'àrea ioditzant distingeixen *poi* 'insecte' (< PEDUCULU) de *poll* 'cria de la gallina' (< PULLU) o *poll* 'pollancre' (< POPULUS).⁵

*ALDC, mapa 1539.

Igualment, n'és un exemple molt il·lustrador el cas de *llentilla* (LENTICULA > cast. *lenteja*, gall. *lentella*, fr. *lentille*, occ. i port. *lentilha*), d'abundosa variació formal, com exposen Veny i Pons (2008: IV, 41): cat. occ. *llantilla* (per l'obertura d'e àtona inicial pròpia del dialecte), *llintia* (per assimilació de la tònica), *llentia* (per dissimilació i/o per iodització del grup -c'L-, amb les variants *lentia*, *llantia* o *llantiga*, aquesta última amb consonant antihlàtica), etc.

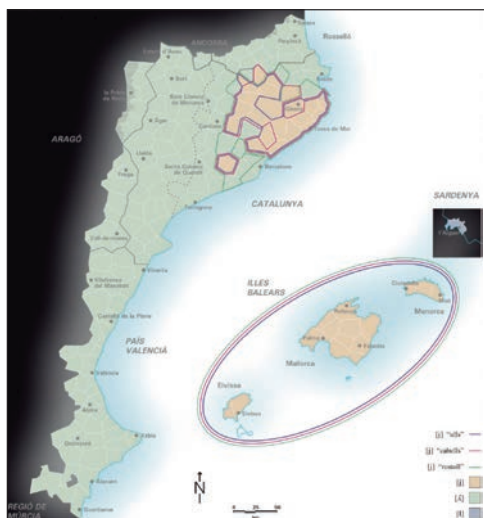
4. Afecta únicament aquests grups llatins. «Les pronúncies amb iod de mots com *llibre* o *cavall* no tenen res a veure amb el ieisme històric: responen a un problema idiosincràtic d'articulació que pot donar-se en parlants de qualsevol dialecte» (Veny / Massanell 2015: 144). Aquest nou fenomen s'apunxarà més endavant (vegeu 5.5).

5. A més de la forma normativa *poll* i l'històric *poi* del central i el balear, són assenyalables les evolucions *p[u]ll* del rossellonès (per tancament d'o tònica), *pol* de l'alguerès (per efecte de la despalletització final típica del dialecte) i la ponentina *pioll*, fidel a l'ètim i amb certa continuïtat respecte de l'aragonès i el castellà.

*ALDC, mapa 866.

També mereix atenció la comparació que Veny (*PALDC* 2007: I, 58) fa, al mapa següent de l'atles, entre *tancar els ulls*, *cabells* i *rostoll*, atès que permet apreciar com «la frontera d'aquest fenomen no és precisa car depèn del mot que es tingui en consideració». Efectivament, les isoglosses no sempre se superposen; l'últim dels casos ioditzats (*rostoi*), en ser un mot lligat a la vida agrícola, ocupa una àrea més àmplia, mentre que, en comparació, en els altres casos s'observa una decadència del fenomen (el germen de la qual s'especificarà a continuació).

*PALDC, mapa 19.

Finalment, no hem de descuidar un exemple com *tallar*, derivat de TALEARE i esdevingut TALIARE, de manera que a -L[j]- li passà allò que hem apuntat: la iod va palatalitzar la lateral ([jʎ]), que va absorbir-la (*ta[ʎ]ar*: documentat ja al XI al nord-est del Principat: «mei homes *tallant*»). En central i balear, però, com hem dit, el grup [jʎ] va esdevenir [j] (*ta[j]ar*; recollit el XIV en cat. or. peninsular «parayer» o, al XV, en indicis com «clovey»⁶ o en la sanció que en fan *Les regles d'esquivar vocables* (Veny 1978: 39-41)). A més, també es tracta d'un bon testimoni de la recessió del fenomen en català continental i de la seva vivacitat, en canvi, en el balear col·loquial.

*PALDC, mapa 1146.

5.2. TEORIES DE L'ORIGEN I NATURESA DEL FENOMEN

En línies generals, afirma Pons (1992: 12), en català actual el so líquid [ʎ] és fonamentalment el resultat de l'evolució dels grups següents: L-, -LL- (sons primaris del llatí), -C'L- (o -G'L-) i -L[j]- (grups secundaris o posteriors). Ara bé, des d'un punt de vista dia-

6. Testimoniatge promogut per la rima («dins lo clovey / l'avallana e·z altra ley») dins el *Testament* de B. Serradell.

crònic i diatòpic, la situació és molt més complexa: mentre que les dues primeres només han esdevingut laterals palatals, els tres darrers presenten dues solucions diferents ([ʎ], a una part del domini, i [j], amb una distribució dialectal «i especialment diastràtica⁷ difícil de precisar»).

5.2.1. *Badia i Margarit i Joan Coromines: el germen i les proves*

Pel que fa a l'origen de la diferència, Badia (1951: 206-207) —seguint Coromines (1976: 17-18)— afirma que a la llengua antiga coexistiren «dos matices [pronunciacions] de ʎ palatal correspondientes a los dos conjuntos de etimologías [-L, -LL-, d'una banda, i -L[j]-, -c'L-, de l'altra]», que «se han ido confundiendo, seguramente en épocas distintas, hasta coincidir hoy en ʎ [ʎ] única en la mayor parte del dominio», mentre que a la resta, un dels matisos (el del segon conjunt llatí: -L[j]-, -c'L-) «ha tendido a sustituir la palatización lateral por la central yeísta, y ha originado la pronunciación y [j] en determinadas zonas de los dialectos orientales.». Aquest fet justificaria el registre medieval d'una distinció ortogràfica per a les dues articulacions: *ll* o *l* per al primer grup (-L, -LL-) i *yl* (amb les variants *yll*, *ill*, *il*, *ly*, *li*) per al segon (-L[j]-, -c'L-). «La distinción, en estas zonas, entre ʎ e y arranca, pues, de la misma constitución de la lengua.».

5.2.2. *Lídia Pons: el procés*

La interpretació que fa Pons (1992: 13) sobre la duplicació dels sons líquids laterals del llatí pressuposa que l'aparició d'una nova modalitat articulatòria (la procedent de c'L- i -L[j]-), lleugerament més endarrerida que l'altra (-LL- i L-), va generar un reajustament del sistema; de manera que, «després d'una època més o menys llarga de coexistència de tres unitats fonològiques diferents —aproximadament apicoalveolar, àpico o predorso palatal i mediodorso palatal— per a tres orígens diferents», s'hauria produït cap al xiv una «reestructuració diversificadora». Una zona (la majoria lleista) es va decantar per la confusió entre les dues articulacions més endarrerides ([j] i [ʎ]) i, a fi de distanciar aquest nou so de la tercera lateral ([l]), va potenciar encara més el seu endarreriment ([ʎ] + [j] > [ʎ]). En canvi, a la zona ieista, la distinció entre els tres tipus va ser més persistent, i, per aquest motiu, va evitar la confusió per mitjà d'una doble mutació articulatòria: per una part, la modificació de la solució més endarrerida evitava la confusió entre les dues palatals ([ʎ] > [j]); per l'altra, la lateral es va endarrerir ([l] > [ʎ]) per distanciar-se de la líquida restant ([l]).

7. Relatiu a la variació sociocultural (per exemple, segons l'edat, el nivell d'instrucció o l'estima cap a la llengua).

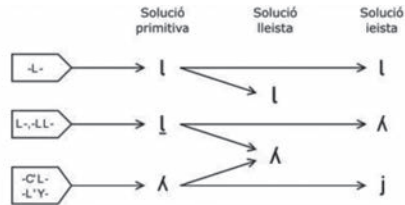

Figura 1. Lleisme i ieisme: etimologia. Adaptat de Pons (1992: 14), en què s'ha emprat el símbol [l], de l'AFI, per indicar un punt d'articulació intermedi entre els de [l] i [ɛ] (en la publicació original, simbolitzat [l]).

*Àrea geogràfica i evolució. Extret de Badia (1951: 207) i Carrera-Sabaté / Borràs-Comes (2022: 1).

5.3. ÀMBIT GEOGRÀFIC D'ACTUACIÓ: EVOLUCIONS PARTICULARS

Els límits del fenomen no són precisos, ja que les isoglosses corresponents a cada una de les opcions no sempre se superposen; en general, però, es considera que la iodització comprèn —actualment— les Illes Balears i algunes comarques del català central,⁸ tot i que s'hi manifesta de formes i amb distribucions diferents.

5.3.1. En balear

El *ieisme* històric és general i exclusiu en balear;⁹ de fet, assenyala Veny (1978: 41- 42), fins i tot s'hi ha enregistrat una iodització idiosincràtica procedent de -LL- llatina,

8. «Excepte, a la zona sud, l'Anoia, el Baix Llobregat, el Barcelonès i les altres comarques situades per sota d'aquestes, i a la zona nord queda exclosa l'Alta i la Baixa Cerdanya i una gran part de l'Alt Empordà» (Veny / Massanell 2015: 144).

9. Únicament «sonen amb [l] [ɛ], contra la llei general, *millor* < MELIORE, i alguns mots d'influència docta, com *batalla* < BATTUALIA (o potser provinent del gal·loromànic), *muralla* < MURALIA (a les illes el mot popular sempre ha estat *murada*), *perill* < PERICULU i *meravella* < MIRABILIA.» (Veny 1978: 41).

en un mot com *cabei* < CAPILLU (que perviu en balear i a la zona ioditzant del continental, potser «degut a la raresa del segment -ell»).

Una altra prova de la seva vitalitat és la tendència (ulterior a la iodització) del fonema [j] a afeblir-se i desaparèixer en molts dels contextos ioditzants (especialment en mallorquí i menorquí i de forma menys accentuada en eivissenc), cosa que no passa en cap de les pervivències centrals. Aquest fenomen d'eliminació sistemàtica es dona en situació intervocàlica si la semivocal entra en contacte amb una vocal palatal tònica ([véə]), amb una vocal tònica central ([páə]) o, fins i tot, velar ([fúə]); així com, en posició final, precedida d'una /i/, aquesta vocal tendeix a absorbir la palatal ([kuní], [fijs]).¹⁰

Això és d'aquesta manera pel fet que, a les Illes, la distinció [ʎ/j] «no va fluctuar en els inicis de la llengua catalana perquè era inherent als trets de la llengua colonitzadora i, per tant, constitucional» (Pons 1992: 21), de manera que s'ha mantingut fidel als orígens fins als nostres dies, i presenta una «completa coincidència entre isoglosses fonètiques i perímetre de l'arxipèlag» (Veny 1978: 45). Aquest fet s'explica, precisament, per la manca de pressió externa que li brinda el seu caràcter d'àrea isolada i lateral; àrees que, segons la *teoria de les àrees* de Bartoli, són les més conservadores d'estadis de la llengua superats a altres contrades (cf. Veny 1960: 180-190).

5.3.2. En català continental

En el dialecte central hi ha dues zones que són —per les raons ja ahludides i les que exposarem més endavant— de difícil delimitació: generalment, però, se sol assenyalar com a zona ieista «al Principat la compresa entre el Berguedà i el riu Llobregat, a l'Oest i Sud-oest, la frontera administrativa amb França —llevat de l'Alt Empordà—, al Nord, i la costa a l'Est i el Sud-est; resten, encara, algunes traces escadusseres del fenomen en punts del Solsonès, el Penedès i l'Alt Empordà.» (Pons 1992: 16).¹¹

En aquests indrets, el fenomen actua sempre (no cau com en balear), tret de davant d'*i* tònica, en què es manté [ʎ] per dissimilació, com és el cas de FILIU > *fill* o CUNICULU > *conill* (i no, com en balear, [fij] o [kuní]). Tanmateix, seguint Badia (1951: 209), en uns casos comptats s'ha estès la pronunciació ieista a tot el dialecte central (inclosa Barcelona), a causa de fenòmens com la dissimilació, si, en un mateix mot, coincideix amb una *l* o una altra *ll* (FILIOLU > [fijól] o [fiól], enfront de l'occ. [fiʎól]). L'autor també addueix la forma verbal *VOLEO > [búj] (enfront de l'occ. [búʎ]) com un cas de ieisme per homonímia, a fi d'evitar confusió amb BULLIT > [búʎ] (que, en procedir de -LL-, és més fixa).

10. De fet, es tracta d'un fenomen paral·lel al de l'asturià, en què [j] també pot desaparèixer en determinats contextos vocàlics: FILIU > *fiyu* o *fiu* 'fill', OUCULA > *oveya* o *ouvea* 'oveja', FOLIA > *fueya* o *fuea* 'hoja', TEGULA > *teya* o *tea* 'teja', etc.

11. De fet, Badia ja augurava aquest camí, quan, a la seva *Gramàtica històrica* (1951: 209), afirmava «podemos decir que son yeístas las cuencas de los ríos Ter y Llobregat, menos Barcelona y su comarca, pero hay que advertir que en algunas poblaciones importantes se nota la influencia de la *l* de la capital, aunque esta *l* no llega ni a las cercanías rurales de las poblaciones aludidas.».

Coromines (1976: 34), en canvi, postula que el darrer exemple experimenta un fenomen analògic isolat i *sui generis*, cosa que mostra el fet que aparegui també en zones no ioditzants: «Com que una *-lh* pronunciada i fóra cosa inoïda en gascò o rossellonès és, doncs, ben possible que» es tracti «d'una forma analògica de la primera persona de molts verbs forts i irregulars, abundants amb aquesta terminació sobretot en occità i el català pirinenc, i d'ús continu des del temps dels trobadors (*soi, hai, sai, vei, dei*): com a verb fort i semiauxiliar *voler* era propens a tals analogies». I Veny (1978: 43), tot i que té en compte les dues opcions, també considera més versemblant l'analogia.

Així és que, en relació amb el parlar de Barcelona (contigu a les àrees ioditzants), s'ha d'apuntar que avui és, paradoxalment, lleista; amb l'excepció, però, de les interpretacions particulars¹² ja apuntades (en mots com *ceies*, explicable per la freqüència del sintagma *les celles*, en el qual s'hauria produït fàcilment la dissimilació esmentada). A més, Veny (1978: 43) afirma que la funció dissimiladora de les laterals —que genera un desviament precisament cap a [j]— ha d'implicar, necessàriament, que a Barcelona «hagués existit —coexistit—, a l'Edat Mitjana, el corrent ioditzant, de nivell popular, vulgaritzant, al costat del «lleista», més elevat, més fi, més literari», de les classes altes. De fet, en tenim indicis: els *Quarters de la ciutat de Barcelona* (xiv) testimonien variants com «parayer», «mirayer» o «payer» (en què «el grafema *y* ha de representar necessàriament un so ioditzat»), així com ho fan diversos topònims «indicadors de la procedència dels homes d'armes, potser ja esdevinguts cognoms («Gabriel de *Corneyà*, Francesch de *Volpeyach*», etc.)».

Segons el romanista mallorquí, és aquest clima de fluctuació [j/l] segons nivells el que explica l'actual pervivència a la capital d'aquells mots isolats, cosa que corrobora, d'una banda, el fet que aquestes anomalies no es donin en occidental (fora de l'àrea històricament ioditzant), i, de l'altra, l'existència de mots catalans que, tot i contenir dues [ʎ], o bé no dissimilen (*llombrígol* < *ILLUUMBILICULU*), o bé dissimilen per altres vies (*llentilla* > *gentilla*). Per part meua, estic d'acord amb Veny (1978) i Pons (1992) —i no amb Coromines (1976)¹³— a considerar que la presència a la capital dels mots amb [j] és difícilment justificable només a partir d'una dissimilació, i que es deu, al contrari, a l'existència medieval a aquests indrets d'una regressiva iodització tradicional.

5.3.3. En rossellonès

El dialecte rossellonès desconeix la iodització històrica. Badia (1951: 210), però, influït per Griera (1921: 44), addueix l'exemple de *velleu* 'potser', que considera una ultra-correcció derivada de *veieu*, per afirmar que antigament havia existit, seguida més tard per una regressió que acabà imposant-hi la lateral palatal, un so comú al català i la llen-

12. Pompeu Fabra ja afirmava que «en algunes regions de Catalunya [referint-se a Barcelona] [...] han conservat una distinció més que nosaltres» (Fabra 1933: 810).

13. «Ara bé, s'ha dit molt repetidament que Barcelona havia pertangut a la zona de *y* per *yl*. Això és una afirmació errònia [...] la pronúncia *y* s'ha reduït sempre, en l'ús barceloní, al resultat de l'acció dissimiladora» (Coromines 1976: 32-33).

gua d'oc. A més, la confusió dels dos sons anàlegs també és compartida amb el veí aragonès, de manera que, fins i tot Coromines (1976: 19) considera comprensible que comarques septentrionals com el Rosselló tendissin molt aviat al lleisme. Tanmateix, avui se sap que la proposta d'ultracorrecció de Griera és errònia. En realitat, l'esmentada forma *velleu* prové de l'occità *be(n)lèu*, i la varietat rossellonesa queda fora de l'àrea ioditzant (Veny / Massanell 2015: 175).

5.3.4. Síntesi

En síntesi, mentre que, a hores d'ara, la iodització tradicional està, a les Balears, plenament estabilitzada (sobretot a Menorca, reduïda al grau zero), al Principat cal considerar-la, en general, com un fenomen decadent, que cada cop cedeix més terreny a la solució lleista. Aquesta recessió ha estat generada, especialment, per un focus de pressió intern que s'expandeix dels nuclis urbans cap a la ruralia. Això, juntament amb el fet que hi ha estat inestable des dels inicis i amb la no coincidència d'isoglosses, ajuda a comprendre la dificultat que adverteixen tots els estudiosos a l'hora de determinar-ne els límits (que no són, de cap manera, fixos).

5.4. UN TRET PARCIALMENT EN RECESSIÓ

Un cop determinada, doncs, la vivacitat de la iodització tradicional en balear i l'indiscutible declivi a què es veu abocada en zona peninsular, serà interessant analitzar els motius d'una tan marcada diferència.

D'una banda, a les Balears, on arribà amb els colonitzadors del XIII, ha estat decisiu el fet que, en contrast amb la situació recessiva, el fenomen s'ha mantingut sense connotacions de desestimació social: els parlants li mereixen una valoració neutra (ni positiva, ni negativa), i és justament aquesta consideració la base de l'estabilitat de la distinció entre [ʎ] i [j].

D'altra banda, la inestabilitat de la iod en el dialecte central ha estat, sens dubte, generada pel seguit de prejudicis socials que ha acumulat la pronunciació dialectal [j] al llarg de la història de la llengua. No s'ha d'oblidar que la connotació negativa ja coneix precedents medievals, a unes *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols* que va donar a conèixer Badia (1953)¹⁴ i que condemnaven les variants ioditzants («fiyol per fillol», «tayar per tallar, e mil semblants»). Aquesta valoració del xv, de fet, només ha anat en augment, cosa que es veu en les manifestacions actuals de consciència del fenomen, és a dir, en el cas dels parlants no practicants que «solen alludir als ieistes amb denominacions com «els de la paia a l'ui», «els de l'agúia¹⁵ al paier» o «els que trebaien i tenen canaia»» (Pons 1992: 22).

14. Obra sobre la qual es va tornar a ocupar en Badia (1999).

15. Pons (1992: 22) utilitza el mot *aguia*. M'he permès la llicència de transcriure *agúia*, amb accent gràfic, per facilitar la lectura.

És evident que la diferència de rendiment entre zones (i, per tant, la recessió progressiva del ieisme històric en central) està relacionada amb la subestimació que els parlants fan de la pronúncia dialectal, la qual, al seu torn ha estat ocasionada per diversos factors: el model cancelleresc primer i l'estàndard després, la pressió fonètica del barceloní i la subsegüent connotació de ruralisme i pes de la llengua escrita, l'escolarització, l'apogeu literari i els mitjans de comunicació.

Així, resulta importantíssim cridar l'atenció sobre la ciutat de Barcelona, un dels punts des dels quals l'ona lleista va fer via, per tal com al XIII ja havia adoptat la pronúncia moderna ([ʎ]) «i tant bon punt va ser apadrinada pel gran centre de la vida catalana [sobretot a partir del XIX], aquesta pronúncia es posà a guanyar terreny en forma constant» (Coromines 1976: 18), fins arribar a la majoria lleista que mostren les enquestes de l'ALDC (efectuades entre 1965 i 1975 amb informadors d'edat). L'opinió més estesa considera que factors extralingüístics foren els desencadenants que la ciutat, predominantment lleista però coneixedora de la iodització, adoptés uns nous hàbits articulatoris (a favor de [ʎ]), tret dels pocs vocables ioditzants testimonials (*vui*, *uial*, *tovaiola*, *ceies*, etc.).

En conseqüència, la gran capital catalana, centre de cultura per antonomàsia (que, tot i haver practicat antigament la iodització, es decantà finalment pel fonema lateral palatal —segons Veny (1978: 44)—, «prestigiada per la llengua literària i les classes altes, potser reforçat pels immigrants d'altres terres catalanes»), convertí el seu parlar en norma, i esdevingué un potentíssim focus difusor del canvi, de manera que va acabar desnivellant «el dualisme en benefici seu, servant de l'antiga situació algunes traces». La propagació fou paulatina: primer afectà la comarca i després les ciutats de més pes de l'àrea ioditzant (Terrassa, Manresa, Berga, Vic, Girona, etc.),¹⁶ que també farien de model de la seva rogalia.

Com passa en el cas de tot canvi lingüístic, la translació no fou instantània (calgué una fase de convivència) i, per això, abans de la substitució, els territoris passaren per un procés de distribució generacional de les variants tradicional i innovadora, segons el qual la gent gran i adulta tendiria a [j] o a l'aiguabarreig, mentre que els joves acollirien [ʎ]. Serien indicadors del procés de substitució, a més, l'aparició d'algun cas d'ultracorrecció (*atzagaiada* 'insensatesa' —de l'àrab *atzagaia*—, sentit sovint com a *atzagallada*), o la major resistència dels mots relacionats amb la vida tradicional ([sumájə] 'somalla', [réjə] 'rellà'). Aquests canvis representarien, en efecte, «la substitució d'un món agrícola-industrial eminentment rural per un món industrial i burocratitzat urbà.» (Pons 1992: 543).

16. «començant per les classes altes, i els comerciants en relació assídua amb la capital.» (Veny 1978: 44).

5.5. EL IEISME PER CONTACTE DE LLENGÜES

5.5.1. *Un nou ieisme d'influència castellana*

Malgrat que la iodització tradicional, com s'ha assenyalat fins ara, és un fenomen fonètic originat en l'etapa de formació de la llengua catalana, «al llarg dels segles [...] aquesta pronunciació ha estat pressionada per l'altra amb [ʎ] més general a la llengua comuna» (Pons 1992: 543), fins al punt que la pronúncia genuïna de les zones afectades ha entrat en recessió, a favor de la lleista, ateses les males connotacions que se li han atribuït.

Ara bé, l'estudiosa no deixa de destacar, tampoc, la naixent emergència, per recurrència d'una pronunciació forana, «d'una nova tendència ieista a les zones urbanes que afecta [ʎ] sigui quin sigui l'origen i la posició en què es troba dins dels mots.» (Pons 1992: 545).

Si hom compara tots dos processos, s'adonarà que aquest últim és de naturalesa molt distinta i que opera en sentit invers, guanyant terreny al lleisme i bandejant-lo a les zones perifèriques. Aquest darrer tipus, de fet, és el mateix que assetja l'asturià, domini on (tot i que ja conté com a solució predominant /j/) també s'està introduint amb força aquest últim ieisme modern, diferent de l'històric per tal com és producte del contacte de llengües i es dona en tots els contextos, independentment de quina sigui la procedència etimològica.

Un dels darrers estudis sobre aquest ieisme emergent d'influència castellana és el de Carrera-Sabaté i Borràs-Comes (2023), que reprèn aquest objecte d'investigació, trenta anys després de Lúcia Pons (1992), a un centre educatiu de Barcelona. Els resultats permeten observar un grau altíssim de «tolerància a les consonants [j] en un procés molt ràpid de substitució fònica de [ʎ] per [j]». La consonant [j] hi és acceptada sense cap mena de problema, independentment de l'origen etimològic, però amb influència de les «creences i actituds afectives i conatives» dels adolescents enquestats (és a dir, de les actituds cap al català que presenten i de l'ús que fan d'aquesta llengua).

5.5.2 *Un nou ieisme d'influència francesa*

Un altre tipus de ieisme modern és el del rossellonès, en el qual el bilingüisme amb el francès, llengua oficial anivelladora i que no conté la lateral palatal dins el seu inventari fonemàtic, també ha generat —en els parlants més influïts pel francès— l'aparició de /j/ en tots els contextos.

5.6. EL CURIÓS CAS DE *MAIORICA*

No podíem acomiadar-nos de la iodització sense visitar el curiós cas de *MAIORICA*, el qual ha presentat un problema seriós per a la teoria exposada. Tot i que la forma llatina no presenta cap lateral, els escrits antics registren ben sovint *Mallorca* (i no *Maylorca*) en

textos que no confonen els dos matisos que apuntàvem al principi, però la seva realització actual és amb [ʎ] i no amb [j] (és a dir, que l'evolució ha actuat antietimològicament).

Coromines (1976: 47-48) veu versemblant considerar-la una pronúncia mossàrab, ja que «els noms de lloc i mots mallorquins de data mossàrab presenten notablement *l* i no pas *y* encara que vinguin de -LI-. Per exemple, Sóller, que es remunta a la base pre-romana *SULIAR. Tot i això, ell mateix afirma que, en realitat, encara es tracta d'un misteri.

Tanmateix, l'estudiós conclou amb la sospita màxima que, igualment com molts topònims protohispànics adoptats pels romans, després de molta dificultat per desxifrar-los, han resultat ser «llatinitzacions artificials i desorientadores» (LUCENTUM > *Alacant* fou, per exemple, un ètim fals), sota la forma MAIORICA podria amagar-se un nom indígena llatinitzat: «no sé si la forma pre-romana real i exacta d'aquest ètimon seria *MALIORICA o MALLO o MAGLO-; el que goso afirmar des d'ara és que no era la forma llatinitzada MAIORICA. Exactament com *Alacant* ve del pre-romà *LEUKANTO.». Ara bé, Joan Veny, segons he sabut per via personal, considera agosarada aquesta proposta i suggereix que l'origen d'aquesta pronúncia es troba en l'àrab *Mayurqa*, convertit en *Mallorca* per l'ús que en feien els colonitzadors (els quals formaven part de l'elit política i preferien el lleisme).

6. CONCLUSIONS

En suma, hem estat testimonis, en aquest petit recorregut, d'un dels molts fenòmens de palatalització que van revolucionar, no només el català, sinó tot el conjunt romànic, com a «llegat més ostensible de la inestabilitat del llatí vulgar». Es tracta, doncs, de canvis fonètics interrelacionats que s'expliquen els uns als altres i que «queden emmarcats no només dins la inestabilitat del català, sinó també dins la inestabilitat de la llengua mare de les llengües romàniques.» (Pons 1992: 543).

No es pot concloure d'altra manera, doncs, que recordant la màxima de Veny (1993: 27) que tot filòleg hauria de tenir com a principal en les seves recerques: «en Llingüística nun ye bono zarrase nes llendes de la propia llingua; hai que trespasar los finxos y faer comparances de la nuesa realidá cola d'otros espacios románicos.». De fet, això mateix és el que ha intentat fer aquest article, atès que, quan som en terreny insegur, no hi ha millor camí que l'obertura cap a les llengües germanes (i la riquesa interna), a fi de poder «procedir a comparacions que obren esclatxes de llum» sovint fructuoses (Veny 2006: 209).

7. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALDC = VENY, Joan / PONS, Lúdia (2001-): *Atlas Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 9 vol. En línia: <<https://aldc.espais.iec.cat/mapes/volum-i/petit-atles-linguistic-del-domini-catala/>>.

- ANDRÉS DÍAZ, Ramón (2013): *Gramática comparada de las lenguas ibéricas*. Gijón: Ediciones Trea.
- BADIA MARGARIT, Antoni Maria (1951): *Gramática histórica catalana*. Barcelona: Noguer.
- BADIA MARGARIT, Antoni Maria (1953): *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagèsivols. Unas normas del s. XV sobre pureza de la lengua catalana. III- Morfologia y sintaxis, Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 25, p. 145-63. En línia: <<https://raco.cat/index.php/BoletinRABL/article/view/196633/269770>>.
- BADIA MARGARIT, Antoni Maria (1999): *Les Regles de esquivar vocables i «la qüestió de la llengua»*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CARRERA-SABATÉ, Josefina / BORRÀS-COMES, Joan (2022): *Ieisme i lleisme a Barcelona: Trenta anys després de Lúdia Pons, Miscel·lània Lúdia Pons*, 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 271-302.
- COLÓN, Germà (1997): *Estudis de filologia catalana i romànica*. Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COROMINES, Joan (1976): «Història de la confusió de dues parelles de consonants antigues: ç i ss; yl i ll», *Entre dos llenguatges*, Curial, p. 13-51.
- FABRA, Pompeu (1933): *Un curset de fonètica catalana*. En línia: <<https://ocpf.iec.cat/obres/09curset33.pdf>>.
- GRIERA, Antoni (1920): «El català oriental», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, VIII, p. 1-34. En línia: <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000464/00000070.pdf>>.
- LAUSBERG, Heinrich (1965): *Lingüística romànica*. Madrid: Gredos.
- PALDC = VENY, Joan (2007-): *Petit atlas lingüístic del domini català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 9 vol. En línia: <<https://aldc.espais.iec.cat/mapes/volum-i/petit-atlas-linguistic-del-domini-catala/>>.
- PONS, Lúdia (1992): *Iodització i apitxament al Vallès: interpretació sociolingüística i psicolingüística dels canvis fonètics*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SÁNCHEZ MIRET, Fernando (2007): «Fonètica històrica», dins GARGALLO, José Enrique / BASTARDAS, Maria Reina (coord.): *Manual de lingüística romànica*. Barcelona: Ariel, p. 245-249.
- Veny, Joan (1959, 1960): «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes», *Revista de Filología Española*, vol. 42, p. 91-149, i vol. 43, p. 117-202. En línia: <<https://xn--revistadefilologiaespaola-uoc.revistas.csic.es/index.php/rfe/article/view/1010/1286>>.
- VENY, Joan (1978): «La iodització», dins *Estudis de geolingüística catalana* (2a ed.). Barcelona: Edicions 62, 1984, p. 39-47.
- VENY, Joan (1993): «Yeísmo histórico y tratamiento de /x/ en asturiano y catalán», *Lletres Asturianas* 50, p. 27-37.
- VENY, Joan (2006): «Contacte i contrast de llengües i dialectes», *Biblioteca Lingüística Valenciana* 30, València, p. 209.
- VENY, Joan (2012): *De geolingüística i etimologia romàniques*. Edició a cura de José Enrique Gargallo i Maria-Reina Bastardas. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- VENY, Joan / MASSANELL, Mar (2015): *Dialectologia catalana. Aproximació pràctica als parlars catalans*. Barcelona / Alacant / València: Universitat de Barcelona / Universitat d'Alacant / Universitat de València.

CORENTA ANOS DE LEI DE NORMALIZACIÓN LINGÜÍSTICA

Begoña GONZÁLEZ REI

Durante os días 3 e 4 de novembro de 2023, tiveron lugar en Santiago, no Pazo de San Roque unhas xornadas-simposio co título «40 anos de Lei de Normalización Lingüística», enmarcadas dentro da serie *Olladas no pasado*, unhas xornadas periódicas, organizadas polo Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades, que tratan de examinar e revisitar feitos relevantes da historia relativamente recente de Galicia.

Este simposio, coordinado por Manuel González González (coordinador científico do Centro Ramón Piñeiro) e Amancio Liñares (coordinador da liña de estudo de historia contemporánea do mesmo centro), pretendía examinar os resultados da aplicación da Lei de Normalización Lingüística nestes corenta anos de vixencia, avalialos e, sobre todo, reflexionar á vista dos resultados sobre os camiños que cómpre tomar no futuro para lograr a normalización plena da lingua galega.

Os traballos comezaron o día 3 co acto inaugural no que interviñeron o Secretario Xeral de Política Lingüística da Xunta de Galicia, a Presidenta do Consello da Cultura Galega, o Presidente da Real Academia Galega, e os dous coordinadores das xornadas. Nesta inauguración incidiuse na alta importancia destas xornadas, porque afectan á reflexión sobre a lingua galega, e a lingua é un instrumento que está presente na maioría das actividades que realizamos ao longo do día. Pero a lingua galega, amais de medio de comunicación dunha gran parte do pobo galego, é o seu principal elemento de identidade, unha argamasa que lle dá cohesión social, un espello que reflicte a súa maneira de pensar e de ver o mundo, e un cordón umbilical que o une co seu pasado, coa historia das xentes que habitaron este territorio desde tempos inmemoriais e que, dunha maneira ou doutra, deixaron nela as súas pegadas. Nesta lingua, continuadora do latín da Gallaecia, conviven desde elementos preindoeuropeos ata préstamos relativamente recentes, incorporados a través do Camiño de Santiago ou das Ordes Monásticas, ou dos mares que percorreron os mariñeiros desta Terra. Por iso a lingua é tan importante, e tan necesaria a reflexión para asegurar o seu futuro.

Púxose de manifesto a necesidade de revisar a Lei 3/1983, de 15 de xuño, coñecida como «Lei de normalización lingüística», que só foi modificada, e non para ben, no ano 1986 para dar cumprimento á Sentenza do Tribunal Constitucional, de 26 de xuño dese ano, como consecuencia do recurso presentado polo Goberno de España, e que obrigaba a eliminar o inciso do seu artigo 1, que facía referencia ao «deber de coñecer o galego». No demais mantívose intacta ao longo dos corenta anos, e parece que, coa velocidade a

que se producen os cambios sociais, corenta anos é un período demasiado longo para que unha lei deste tipo permaneza sen actualizar.

Os traballos do simposio organizáronse mediante a combinación dunha serie de conferencias-relatorio, todas elas seguidas dun debate, e de dúas mesas redondas que incidían nos dous extremos temporais destes corenta anos: a propia xestación da Lei no Parlamento de Galicia, e unha reflexión sobre qué facer no día de hoxe para acadar a normalización do galego, á vista dos logros e dos fracasos desta Lei.

A primeira conferencia, co título *A Galicia dos anos 80*, a cargo de Daniela Ferrández Pérez, ofreceu unha visión do ambiente histórico e da efervescencia social que se vivía en Galicia nos primeiros anos do posfranquismo e no proceso de recuperación da democracia, cunha serie de acontecementos, de situacións e de cambios (algúns deles traumáticos), entre os que destacou pola súa importancia: as manifestacións na Xornada pola Autonomía de Galicia e pro-estatuto en decembro de 1977; os movementos ao redor da elaboración e aprobación do Estatuto de Galicia; o réxime preautonómico de 1978, que crea as estruturas da Xunta de Galicia; os procesos electorais dos anos 80; as crises do petróleo de 1973 e 1979; a política de reconversión industrial do goberno estatal (1982-1986) e as súas consecuencias na industria naval galega, cunha forte conflitividade social; o asentamento da industria de automoción; o mantemento da industria pesqueira e conserveira, co reforzamento da acuicultura; a especialización en recursos forestais, vitivinícolas e en produción leiteira; ou a progresión da industria téxtil na década dos 80 e a súa consolidación nos anos 90.

O simposio contou cunha conferencia marco sobre *Linguas minorizadas e dereitos lingüísticos*, que pronunciou a xurista e catedrática de dereito Alba Nogueira, quen fixo unha presentación dos distintos modelos de dereitos lingüísticos nos países plurilingües, pois é nestes países onde se poñen en marcha normas de regulación lingüística. Salientou a importancia que no seu día se lle deu á LNL no inicio da andadura autonómica, como pon de manifesto o feito de que esta sexa a terceira lei aprobada polo Parlamento de Galicia. Pero é unha lei programática que carece de medidas para que os dereitos se fagan efectivos, unha lei que se centra fundamentalmente na Administración pública e no Ensino, e na que hai moitos campos inexplorados. Criticou a falta de progresividade na aplicación das medidas de normalización lingüística e o carácter belixerante do Tribunal Supremo en contra dos dereitos lingüísticos das “outras” linguas de España.

Na exposición *A Lei de Normalización Lingüística e a Administración*, Henrique Monteagudo Romero salientou a importancia de ser unha lei aprobada por unanimidade no Parlamento de Galicia, pero que conta coa pexa de partida da posición subordinada do galego con respecto ao castelán. Na valoración da aplicación da LNL, considerou que a política da Xunta se centrou en promocionar o galego nas institucións e na programación cultural, e valorou como feitos moi positivos a Creación da Dirección Xeral de Política Lingüística, principal encargada da aplicación desta Lei e a creación de Departamentos de Normalización Lingüística en institucións coma o Parlamento ou as Audiencias provinciais. Destacou tamén o feito de que esta lei acelerase o proceso de elaboración dunha norma lingüística unificada, que desembocou nas *Normas ILG-RAG* de 1983 e, posteriormente, na coñecida como normativa de concordia do ano 2003. Salientou a oportunidade perdida da aplicación do *Plan Xeral de Normalización Lingüística de Galicia* do ano

2004, aprobado por unanimidade polo Parlamento de Galicia, xa que existía un ambiente favorable para a posta en marcha dunha política proactiva; e o efecto negativo do Decreto de 2010, onde prima o neoliberalismo lingüístico, no que se adoptan medidas retrógradas, e que deu lugar á creación dun ambiente escuro ao redor da lingua galega.

Xosé González Martínez foi o encargado de desenvolver o tema *A Lei de Normalización Lingüística e a Empresa*. Considera que a LNL obtivo no ámbito da empresa logros cativos en relación aos que podía ter acadado e criticou o que el considera unha excesiva filoloxización do proceso de normalización lingüística. Insistiu na necesidade de implicar con maior profundidade a empresa privada no proceso de normalización lingüística, e de difundir no ámbito formativo o coñecemento de personalidades e iniciativas que foron exemplo de compromiso e fidelidade á lingua galega fóra da literatura e da lingüística. Por exemplo, na medicina (Antón Beiras e Rof Carballo), ou na economía (a *Revista de economía de Galicia*; Álvaro Gil Varela; Antonio Fernández López; o *Almanaque agrícola ZZ*, do que se distribuían cada ano uns 350.000 exemplares; Jesús Canabal, creador do Banco de Galicia; ou Álvaro de las Casas). Insistiu na necesidade de afondar no modelo de iniciativas e prácticas como as que no seu día desembocaron na galeguización de empresas como *Castromil* ou *Construcións Malvar*, e que hoxe están dando froitos en ámbitos como o da viticultura ou de certas industrias agroalimentarias. Lembrou tamén a responsabilidade dos consumidores, de aí a necesidade de levar a cabo campañas, como as realizadas polo Foro Enrique Peinador, para reivindicar a prestación de servizos en galego, e para o consumo preferente de produtos etiquetados en galego.

Enrique Sanfiz, na conferencia *A Lei de Normalización Lingüística e os Medios de Comunicación*, partiu da análise do tratamento dos medios de comunicación na Lei de Normalización Lingüística, e realizou unha exposición da evolución da presenza do galego nos medios durante estes 40 anos, facendo unha cala especial na situación no ano 2006, para finalizar reflexionando sobre os retos de futuro. Na súa opinión, aínda que en xeral se cumpre o mandado do artigo 18 da LNL, que establece que o galego será a lingua usual dos medios de comunicación dependentes das institucións da Comunidade Autónoma, está moi lonxe de cumprirse o espírito do art. 19, que di que o goberno galego prestará apoio económico aos medios de comunicación que usen o galego de maneira progresiva, xa que as subvencións outorgadas aos medios de comunicación con máis uso do galego son en xeral moi inferiores ás recibidas polos medios de comunicación que se expresan moi maioritariamente en castelán. Tamén salientou a importancia dos medios de comunicación de carácter municipal ou local, onde as televisións están sufrindo un retroceso, aínda que non así as radios, que presentan unha notable vitalidade. Os medios locais deben saber aproveitar a proximidade, a orixinalidade, a creatividade e as oportunidades das novas tecnoloxías.

Na conferencia *A Lei de Normalización Lingüística e o ensino*, Manuel Portas indicou que ningún texto lexislativo é inamovible, polo que as leis deben ser dinámicas, periodicamente revisadas e actualizadas, para serviren a unha comunidade viva e en constante transformación. Partiu da consideración xeral de que a aplicación e os resultados da LNL en todas as esferas da vida colectiva en que se centra (usos lingüísticos oficiais das administracións, nomeadamente a xustiza, a educación, os medios de comunicación, a promoción do denominado galego exterior) presentan luces e sombras.

Para facer unha avaliación dos resultados da LNL no ámbito do ensino cómpre ter en conta que tanto a propia lei coma os decretos e as ordes que a desenvolveron fixaron como obxectivo garantir que o alumnado ao finalizar os seus estudos obrigatorios tivese o mesmo nivel de competencia lingüística en galego e en castelán. E isto debía conseguirse procurando que o primeiro ensino fose na lingua inicial do alumno e que non houbera nas aulas separación por razón de lingua. Para acadar esa igualdade no dominio dunha e doutra lingua, optouse por manter un equilibrio harmónico no uso dos dous idiomas na impartición das aulas das diferentes disciplinas. Así, a partir do Decreto 247/1995, prescribíase o emprego do galego en materias e áreas concretas, deixando que os centros determinasen o reparto das linguas vehiculares no resto da docencia, tendo en conta o contexto sociolingüístico. Iso si, coa condición de manter o mencionado equilibrio no uso das dúas linguas como criterio fundamental. Este ideal do equilibrio mantense nas formulacións posteriores, mesmo nos principios do Decreto 79/2010, *para o plurilingüismo no ensino non universitario de Galicia*.

Se facemos caso das enquisas, as competencias en galego dos estudantes son altas, pero o uso non se corresponde con este nivel de capacidade. Que acontece entón? O relator considera que estes datos hai que miralos con certa prevención: a información que se manexa con relación ás competencias é a que declaran —máis que probablemente— os proxenitores, e a súa percepción pode non ser obxectiva ao asentir nunha valoración non formada e emitida no curso dunha entrevista; e que para valorar o suposto dominio das destrezas en galego cómpre contrastalo co dominio desas mesmas destrezas en castelán. Os rapaces tenden a escoller a lingua en que se senten máis cómodos, en que consideran que se expresan mellor, se non existe un condicionante previo, chámese hábito social nun contorno determinado, chámese norma de uso, escrita ou non.

No Decreto 79/2010, *para o plurilingüismo*, o problema radica na contradición real entre o principio da garantía do suposto *máximo equilibrio* nas linguas empregadas nas materias e o da garantía da *adquisición dunha competencia en igualdade* nas dúas linguas, porque o obxectivo de adquirir unha competencia igual nas dúas linguas non é compatible co seu reparto ao 50 % na docencia en ambas as dúas linguas. Non se pode pretender que o alumnado acade unha competencia similar cando non se parte dun nivel similar no dominio lingüístico previo ou cando a lingua ambiental, e/ou a da familia, e/ou a do ocio, e/ou a dos medios de comunicación, e/ou a das súas lecturas, e/ou a dos filmes que vai ver ao cinema bascula desproporcionadamente cara ao castelán... Calquera rapaz ou rapaza castelanfalante, que está estudando nun instituto dunha cidade, precisaría dunha maior exposición ao galego e unha maior exercitación no seu uso para atinxir un dominio aproximado ao que ten en castelán.

Parece ademais evidente que descansar só no sistema educativo o proceso de formación na competencia lingüística e, sobre todo, da súa práctica social, é un proceso condenado ao fracaso. Se pretendemos recuperar falantes, cómpre ofrecer á xente nova contornos de vida normalizados en galego alén do mundo do ensino: música, literatura, xogos, programas audiovisuais, filmes, avances tecnolóxicos, nomeadamente os vencellados ás redes sociais coas que se están a comunicar moitas horas ao día.

Resulta urxente ofrecer unha rede completa de ensino infantil en galego en todo o país, e moi en especial nas áreas urbanas máis castelanizadas, para tentar compensar a

dramática ruptura da transmisión interxeracional, con campañas de sensibilización especificamente dirixidas aos pais e ás nais.

A partir dun mínimo do 50 % da docencia en galego (o tope máximo actual), o centro educativo, tendo en conta as características sociolingüísticas do alumnado, debe ter a posibilidade de incrementar o uso do idioma propio, logo do seu tratamento en profundidade nos Claustros e nos Consellos Escolares, todo baixo a coordinación do Equipo de Normalización-Dinamización Lingüística, plasmando a súa proposta concreta no Proxecto Lingüístico de Centro, coas súas especificacións, cos seus procesos avaliativos, e contando sempre con apoio técnico de equipos especializados proporcionados desde a administración.

Do tema *A Lei de Normalización Lingüística e a Toponimia* encargouse Gonzalo Navaza, para quen a LNL tivo un efecto decisivo na recuperación e oficialización da toponimia de Galicia. Nela establécense os principios legais nos que se basearían as futuras actuacións neste eido. No seu art. 10 establece que os topónimos de Galicia terán como única forma oficial a galega, e que lle corresponde á Xunta de Galicia a determinación dos nomes oficiais dos municipios, dos territorios, dos núcleos de poboación, das vías de comunicación interurbanas e dos topónimos de Galicia. Só os nomes das vías urbanas serán determinados polo Concello correspondente. A Lei esclarece que estas denominacións son as legais para todos os efectos e a rotulación terá que concordar con elas.

Para ditaminar sobre a forma correcta dos topónimos o goberno galego nomeou unha Comisión de Toponimia, que pasou por distintas reestruturacións, e as súas propostas sufriron tamén pequenas modificacións en sucesivas revisións levadas a cabo ao longo destes corenta anos. Neste momento o traballo de revisión da forma correcta dos topónimos lévase a cabo no Seminario de Onomástica da Real Academia Galega.

Navaza puxo de relevo os avances que se produciron neste período na normalización dos nomes das nosas entidades de poboación (un terzo das existentes en todo o Estado español). Proceso levado a cabo, en xeral, sen traumatismos e sen grandes dificultades, a non ser nalgúns puntos moi concretos en que houbo certa resistencia por parte dalgúns líderes políticos, pero que se acabaron resolvendo favorablemente.

Neste proceso foi necesario estudar cada topónimo, un por un, para establecer a súa denominación oficial. Aínda que en xeral o establecemento da forma histórica autóctona dos topónimos non presentou especial dificultade, existen algúns casos en que non foi fácil por diversas razóns: porque non sempre se coñece a historia do topónimo, porque existen evolucións fonéticas diverxentes e non só de índole diatópica, ou porque hai certas formas moi asentadas popularmente que non resulta conveniente cambiar, aínda que non respondan aos criterios xerais establecidos para a determinación do nome máis acaído.

Hoxe están practicamente ditaminados todos os nomes das entidades de poboación, e estase traballando nun proxecto moito máis complexo que é a recollida da “toponimia menor”, mediante o proxecto *Galicia nomeada*, que trata de xeolocalizar e salvagardar todos os topónimos coñecidos de cada recanto do territorio galego.

A primeira das mesas redondas, que levaba o título de *A xénese e concepción da Lei de Normalización Lingüística no Parlamento de Galicia*, estivo coordinada por Amancio

Liñares e nela participaron tres destacados deputados naquel momento: Víctor Vázquez Portomeñe (de UCD e Conselleiro de Educación naquela altura), Xosé Luís Barreiro Rivas (de AP, e membro da comisión de redacción da Lei), Miguel Barros (do PSdeG-PSOE); e Pilar García Negro (do BNG, que accedeu ao Parlamento no ano 1989, e polo tanto nun momento posterior ao da aprobación desta Lei, pero boa coñecedora dela por ser unha das primeiras investigadoras en facer unha valoración da lei, na súa tese de doutoramento, pouco tempo despois de ser aprobada). Os tres membros do Parlamento no momento da aprobación da Lei coincidiron en subliñar o ambiente de ilusión e entusiasmo existente en todas as forzas políticas no momento da redacción da Lei, cun texto consensuado, que levaría á aprobación por unanimidade dos membros presentes no Parlamento (UCD, AP, PSOE e EG. Cómpre lembrar que os tres parlamentarios da coalición BNPG-PSG estaban fóra do Parlamento por se negaren a xurar a Constitución). Insistiron na conciencia da transcendencia do momento histórico, no que non se podía poñer en perigo o paso da ditadura á democracia, e en que isto facilitou moito as cousas. Neste contexto Camilo Nogueira, segundo informou Barreiro Rivas, fixo unha interpelación ao goberno sobre normalización lingüística, e inmediatamente presentou unha proposición de LNL, que se debateu, pero que non se chegou a votar, porque o propio Camilo, ante as advertencias dos outros grupos sobre a conveniencia de facer unha relatoría conxunta, decidiu retirala e sumarse á proposta unitaria. Tamén a propia Xunta, que no plano da normalización do corpus xa oficializara as normas da RAG, redactou o seu proxecto de LNL, que non se enviou ao Parlamento, pero que foi o texto que a relatoría tomou como base de traballo, e que era moi semellante ao da LNL de Cataluña. Salientaron igualmente que esta lei pretendía reforzar a identidade de Galicia, de aí que se insistise no seu preámbulo en que a lingua galega é o núcleo da nosa identidade, que nos une co pasado, e que para a súa continuidade no futuro é imprescindible a súa oficialización. É esta LNL a que permite precisamente poñer en marcha todos os instrumentos para exercer a oficialidade da lingua galega: incorporación como vehículo de comunicación da administración e do ensino, creación dos medios de comunicación públicos en lingua galega e, en xeral, impulso á edición en galego, normalización da toponimia, e toda unha serie de iniciativas de promoción da lingua galega na sociedade.

Consideran que a resposta social maioritaria foi de aceptación, aínda que existían minorías que mostraban un certo rexeitamento: certos sectores da sociedade que só falaban castelán (entre os que había que sinalar militares e funcionarios desprazados) e, mesmo no ensino, algúns viron o galego como unha carga de difícil superación, probablemente pola falta de tacto dalgúns profesores.

Insistiron tamén na idea de que a Lei en si non normaliza a lingua, senón as políticas que dela se derivan, e esas políticas son sempre discutibles, e en certos aspectos deben ser revisadas. Segundo Barreiro Rivas, no momento da elaboración da LNL o galego tiña unha boa saúde social, pero o resultado, visto de hoxe, é o dunha normalización inversa: o galego pasou a ser unha lingua ritual onde non se falaba, e onde se falaba empezou a deixarse de falar, ao que quizais contribuíu o feito de que a promoción do galego se encomendou a unha elite que, sen tradición galega previa, acabou facendo do galego unha lingua instalada nun estrato do que o pobo desconfiaba. Houbo un certo elitismo na promoción do galego, que crea unha distancia cos falantes.

Unha visión moito máis crítica foi a presentada por Pilar García Negro, quen considera que a lei aprobada é cativa, por limitada e por maniatada, xa que ten que adaptarse ao Estatuto, e o Estatuto ten que adaptarse á Constitución. Insistiu tamén na idea de que a normalización lingüística é un proceso, e o proceso dista moito de ser o ideal. Houbo intentos en 1993 e 2003 de elaborar unha nova Lei, que pretendía establecer deberes dos poderes públicos galegos para actuaren como imán de normalización lingüística, pero estes intentos foron freados polas maiorías parlamentarias do momento. A súa valoración ten que ser negativa: hai cincuenta anos Ramón Piñeiro advertía de que o galego tiña que gañar prestixio e gañar uso no mundo urbano, pero hoxe a situación que temos é a dunha progresiva mingua de falantes e o dunha deserción por parte dos gobernantes, que tiñan que ser os seus primeiros defensores. A pesar de que o punto de partida era óptimo, a LNL e a súa aplicación non lograron normalizar a lingua galega.

O simposio cerrouse coa mesa redonda, coordinada por Manuel González González, co título *40 anos de Lei de Normalización Lingüística: e agora, que?*, unha pregunta que parecía inescusable para interrogarse sobre os novos camiños que cómpre seguir neste momento de cara á normalización do galego despois de 40 anos que semella que non deron os froitos esperables, polo menos dunha maneira totalmente satisfactoria. Nesta mesa participaron Elisa Fernández Rei (directora do ILG), Pilar Ponte “a Profa” (profesora de galego, promotora da iniciativa *21 Días co Galego* e apasionada das TIC), Esther Estévez (condutora do espazo da TVG «Dígocho eu») e Senén Barro (director do *Citius*, e un dos responsables do proxecto *Nós* de tecnoloxías lingüísticas para o galego).

Todos os membros da mesa salientaron que, a pesar das boas intencións da Lei, esta non cumpriu coa súa principal finalidade, que é a de lograr a normalización social da lingua galega. E insinuouse que quizais non todas as forzas políticas entenden o mesmo por normalización lingüística: hai para quen a normalización do galego pasa pola súa implantación como lingua vehicular da gran maioría da sociedade, pero hai quen pensa que a normalización lingüística debe consistir simplemente en deixar que a demanda e o mercado regule o uso das linguas.

Outra coincidencia de todos os membros da mesa foi a de salientar o feito de que nestes corenta anos a sociedade galega sufriu unha fonda transformación, e que moitas realidades que deberían ser atendidas nesta lei nin sequera existían no ano 1983, polo que resulta absolutamente imprescindible elaborar unha nova ou complementala con outras leis sectoriais.

Tamén se sinalou a necesidade de clarificar nun texto legal o alcance de conceptos como “oficialidade” (termo comprometido, porque en determinadas ocasións parece que non significa o mesmo nin ten as mesmas implicacións cando se aplica ao castelán que cando se aplica ao galego) ou o de “lingua propia” (para determinar que implica esta realidade e a que consecuencias xurídicas pode dar lugar o recoñecemento de “lingua propia” fronte á que non o é?).

Amais de sinalaren unha serie de elementos básicos de que carece a LNL e que sería necesario incorporar á nova Lei (novas tecnoloxías, Internet, Redes sociais...), insistíuse moito na importancia das políticas que se leven a cabo, nas que debe haber unha asocia-

ción da lingua galega co progreso, coa modernidade, coa innovación e co futuro, e nas que non se debería perder de vista que a lingua é tamén un valor económico.

Este simposio estivo presidido por un forte dinamismo e por unha ampla e vivaz participación dos asistentes nos espazos dedicados aos coloquios, que sempre resultaron curtos, o que mostra que a lingua é un tema que segue preocupando, e que o debate sobre a avaliación da Lei de Normalización Lingüística debe continuar e, dalgunha maneira, debe estar sempre aberto.

FONTS LITERÀRIES DEL SUBDIALECTE GIRONÍ

Miquel Gros

1. INTRODUCCIÓ

Arran dels articles darrerament apareguts a *Estudis Romànics* (XLVI, 345-357 i XLVII, 333-341), que tan generosa acollida han tingut en l'àmbit dialectològic català, i en què es descriuen una trentena de trets que caracteritzen la varietat gironina de la nostra llengua, presento un tercer article on em proposo demostrar la presència d'aquests trets en la nostra literatura. Amb aquest objectiu s'ha fet un buidatge d'obres d'escriptors gironins prenmatius o, en tot cas, nascuts en el segle XIX, més impermeables, per tant, a la força anivelladora que el codi normatiu necessàriament imposa en tota llengua.

2. FONÈTICA VOCÀLICA

2.1. *Pronúncia [ɛ] de [e] del llatí vulgar en contacte amb una palatal ([ɛ]ll, igl[ɛ]-sia, ll[ɛ]ngua).* Els trets fonètics són òbviament difícils de recercar en el registre escrit, ja que no acostumen a deixar-hi traça, com ara, per exemple, el resultat diferent que el gironí presenta respecte de la resta del dialecte central pel que fa a l'obertura de la *e* en contacte amb una palatal. Tanmateix, se n'ha pogut espigolar un exemple: la biografia publicada recentment de Josep Pla (2024: 333) reproduïx una carta de l'escriptor palafrugellenc, escrita des de Berlín al seu germà Pere l'any 1923, on li diu que «El dia de la missa del gall vaig rodar dues hores mirant de trobar una *iglèsia* catòlica», prova evident de com percebia Pla la pronúncia d'aquest mot en un moment en què les regles d'accentuació estaven encara en una incipient fase d'aplicació.

2.2. *Pronúncia [e] quan la resta del català central fa [ɛ] (b[e]stia, Jos[e]p, n[e]rvis, -[e]ncia).* La mateixa dificultat podem trobar en el fenomen oposat, quan el gironí tanca la [e] en casos en què la resta del català central l'obre. Novament, però, se n'ha pogut trobar un exemple: el blanenc Joaquim Ruyra va publicar el 1920 *Pinya de Rosa*, bàsicament una reedició del seu famós llibre de principis de segle XX *Marines y boscatjes*. Em-

però, entre les dues edicions s'havien aprovat les *Normes ortogràfiques* de l'IEC i Ruyra, en tant que membre de la Secció Filològica, va procedir a revisar el text d'acord amb la nova accentuació. Tot amb tot, va voler mantenir la parla de Blanes en els diàlegs i per això hi trobem frases com ara «Quasi és una *consciència* que ens el mengem nosatros [...] que tot vol temps i *paciència* [...] Jo no hai usat d'engany ni *violència*» (Ruyra 1920: 143, 164, 175), que conviuen amb un text narratiu on les mateixes paraules apareixen amb accent obert.

2.3. *Pronúncia de la o: manteniment de [o] del llatí vulgar en monosíl·labs (fl[o]r, s[o]l) i síl·laba inicial tònica (h[o]ra) i tancament de la [ɔ] llatina per contacte amb nasal (b[o]na, f[o]nt, p[o]nt)*

Pel que fa a la tendència fonètica del gironí a tancar la *o* en diferents situacions, el gènere poètic ens pot facilitar detectar-ho en trobar-se sotmès a les convencions de la rima. En aquest sentit és interessant l'estudi de l'obra de l'olotí Pau Estorch, el qual a mitjan segle XIX va publicar un seguit de poesies aplegades en quatre volums, els coneguts *Repichs*. Dins les seves estrofes podem trobar acoblaments de rimes *bo/sabó* (Estorch 1852: 7), *cordó/pont* (Estorch 1852: 25), *font/entorn* (Estorch 1855: 12), *flors/colors i tro/perdó* (Estorch 1855: 27), *bons/il·lusions* (Estorch 1855: 30), *sol/tot* (Estorch 1856: 65) o *tristor/flor* (Estorch 1856: 87), totes elles testimoniant el tancament de la *o*. Mig segle després l'empordanesa Víctor Català va publicar el poemari *Llibre Blanch*, en el qual es palesa novament la rima d'aquells mots amb *o* tancada i no pas oberta, com seria el cas d'un poeta no originari de les contrades gironines. Així, hi retrobem les parelles *gipó-flor* (Català 1905a: 17), *papallones-bones* (Català 1905a: 103) o *sol-verdor* (Català 1905a: 134).

2.4. *Tancament de o tònica > [u] (c[u]m?, n[u], singl[u]t, [u]n?, [u]ncle)*. A diferència dels quatre trets anteriors, que són exclusius de l'àmbit gironí, el tancament de la tònica [o] > [u] és compartit amb el dialecte septentrional, on es presenta de forma general i extensiva, i se'n retroben exemples en tots els autors nord-catalans. En canvi, els exemples entre els autors d'aquesta banda de les Alberes es mostren esquiús, segurament degut a l'escàs catàleg de mots afectats per aquest fenomen, així com a la seva consideració de pronúncia rústica i descurada. Se n'ha pogut, emperò, trobar la traça en una novel·la de Joaquim Riera on repetidament s'utilitza la conjunció *o* escrita *u*; així, «un saló *ú* petita sala [...] ab lo gambeto *ú* capot» (Riera 1869: 194-226).

2.5. *Pronúncia [ɛ] en formes verbals rizotòniques amb a (jo t[ɛ]nco, tu qu[ɛ]ps, ell for[ɛ]da)*. Aquest darrer tret de la fonètica vocàlica gironina el retrobem en autors de totes les seves contrades, tant de la segona meitat del segle XIX com de la primera del segle XX; en són exemples garrotxins: «sentirèm els escorxayres d'En Bristu, com *esparrequen* pells d'alsina» (P. Vayreda 1919: 222) o «qu'al vèureho no *quebo* en pell» (Saderra 1924: 55); també gironins com «¿May endevinarias los homes que hi *queban*? [...] que'ls vestits se m'*esparrequin*» (Riera 1869: 172-298); empordanesos, com ara «La gota de pluja al caure a terra fa un treball: *foreda*, grata, dissolt» (Font 1910: 78), «No hi *queb* intelligència en aquest assumpte» (Roger 1910: 131) o «campanes de veu fina que *fore-*

den el cel de Torroella» (Gimeno 1934: 6); i fins i tot selvatans; així, «s'esparreca de riure ofegadament» (Ruyra 1904: 7).

3. FONÈTICA CONSONÀNTICA

3.1. *Pronúncia del pronom personal de primera persona del singular amb palatal fricativa* ([ʒ]o). A dreta llei hauria de ser impossible recollir testimonis literaris d'aquest consonantisme; tanmateix, en una novella d'Eduard Girbal escrita fa un segle trobem un apunt lingüístic interessant. L'escriptor gironí situa la protagonista, oriünda de les comarques centrals, en un tren en direcció a Girona i a mesura que el trajecte s'endinsa en el rodal gironí ella constata que els passatgers «Deyen *jo* y *ja* pronunciant brava y fortament la *j*» (Girbal 1923: 274); un cas paradigmàtic de metalingüística aplicada.

3.2. *Emmudiment de la -r final de l'infinitiu de la primera i de la tercera conjugació seguida de clític* (deixâ-me, donâ-li, tenî-ne). Ens trobem davant d'un dels gironesismes tradicionalment associats a un parlar rural i descurat, raó per la qual la tendència gairebé universal dels autors gironins és d'evitar-lo en el registre escrit. No ens ha de sobtar, doncs, que la primera menció localitzada sigui en un assaig sobre el parlar de Blanes, escrit a finals del segle XIX, on, tot analitzant l'ús de la lletra *r*, es constata que «Se pronuncia raras vegadas en fi de dicció, y fins molts la supriméixen en las paraulas compostas, dihent: *féne, menjáne*, per *ferne, menjarne*» (Cortils 1886: 152). A principis de segle XX en trobem mostres en reculls de rondalles i narracions d'àmbit rural d'autors garrotxins; així, «no savia com *manteni- 'las ... de di- 't-ho [...]* cap al seu pare á *di 'li ...* ha vingut á *di 'me 't* tayés el bras [...] no savia hon *reculli 'se*» (Llorens 1903: 459-462), «*aixugá 'la y desá 'la* al guarda-robas [...] lo meteix de *pentiná 'se y rentá 'se*, y las ocas van tornar a *quedá 'se*» (Mata 1904: 26-29), o «era feyta de *dili*» (P. Vayreda 1919: 219). Un darrer exemple, ja a la segona meitat del segle passat, el retrobem en una carta escrita per Agustí Calvet *Gaziel* a Josep Pla. L'autor ganxó aprofita el caràcter informal i privat de la lletra per proposar a Pla que «un dia podríem anar a *fella*, amb en Marian Vinyes» (Calvet 2018: 70). Una mostra del parlar autòcton viu i espontani, fins i tot entre lletraferits.

3.3. *Pronúncia de [ʒ] en comptes de [dʒ] d'alguns mots amb -tj-* (cali[ʒ]a, pla[ʒ]a, mi[ʒ]a). Aquest tret compartit amb el rossellonès, i parcialment amb el nord-occidental, també és tingut com a exemple de pronúncia informal i descurada, i per això la recerca d'exemples gironins cal pouar-la en obres del segle XIX o primeries del XX: «entre un vel de *calija* de part d'allà» (Riera 1869: 238), «ni la meitat de *mija* gota! [...] a *mija* vida no hi veuràs» (Pous 1904: 43-101), «y's gira a rependre la *mija*» (Ruyra 1904: 119), «guaita a llevant cap a la *plaja* d'Aro» (Bertrana 1904: 126) o «va dir que nó, perque era massa *lleja*» (Mata 1904: 25).

3.4. *Palatalització de la sibilant en posició inicial* [s] > [ʃ] (*xamfaina*, *xíndria*, *xucar*). L'ús d'aquest so inicial palatalitzat és tan connatural al parlar gironí que en els mots més representatius la seva presència es repeteix en diferents obres d'autors gironins. És paradigmàtic el cas de *xaliva* i els seus derivats: «s'embruta la cara ab sa pròpia *xalivada*» (Riera 1869: 208), «de sentirne l'aroma ja fa venir *xalivera!*» (Morató 1897: 50); «Val més per tots dos que passem l'estona gastant *xaliva*» (Pous 1903: 81) o «*enxalivaren* de cobejansa tots els mariners» (Roger 1925: 33).

Altres paraules que tradicionalment contenen aquest tret fonètic són igualment retrobades a la literatura local, com ara *xamfaina*, «aquella *xanfayna* de lletres grosses y ab aquelles empastifades de tinta» (Vayreda 1900: 263) o «Està fet a tot i menja la *xanfaina* dels hostals» (Bertrana 1915: 171); *xíndria*, «amb una boca ampla i desdentegada com un badall de *xíndria*» (Ruyra 1949: 496) o «¿També has collit una *xíndria*, avui?» (A. Bertrana 2023: 126); o *xucar*, «ab una llesca de pa *xucada* ab mel» (Riera 1869: 166) o «miro com va *xucant* pà al plat» (Berga 1918: 62).

Fins i tot una anàlisi més aprofundida de la literatura produïda a les contrades gironines permet retrobar aquest tret en mots no tan usuals; així, per exemple, «del cinturó de *xibella* que ostentava» (Pla 2014: 185), «Una mica de *reixupó*, pubilla» (Ruyra 1903: 268) o fins i tot en noms propis: «Era lo senyor *Xarapi* home de sa casa» (Vayreda 1896: 34) i «la capella dedicada a Sant Simplicí, y que la gent de la terra anomena Sant *Ximplí*» (Saderra 1923: 513). Tot plegat palesa la tendència extensiva d'aquest gironisme fonètic, que de fet comprèn un catàleg de paraules encara més ampli.

3.5. *Pronúncia de la palatal fricativa en posició final en comptes de la lateral* [ʎ] > [ʃ] (*aiguamo*[ʃ], *garga*[ʃ], *poda*[ʃ]). A diferència dels dos fenòmens anteriors, que afecten un nombre important de paraules, aquesta altra peculiaritat del consonantisme gironí sembla només retrobar-se en els tres mots indicats. Mentre que *aiguamoix* apareix en autors de tot el bisbat, ja siguin garrotxins, «La Font Moixina era encara aquell *aiguamoix* que li donava nom» (Capdevila 1938: 20), selvatans, «sobre la pols d'un caminó o sobre l'argila d'un *aiguamoix*» (Ruyra 1949: 553), o empordanesos, «ha plogut el día avans y tot l'*ayguamoix* es ple de llacunes» (Català 1907: 76) o «les lluibors de l'ull glauc dels *aiguamoixos*» (Pla 1928: 54); *gargaix* és més difícil de trobar, i només s'ha pogut documentar en dos textos de Víctor Català: «la veu *gargaixosa* y mofeta de la Gonya» (Català 1902: 57) i «Si no fos que jo porto la cèdula en aquest *gargaix* de cara» (Català 1918-19: 504).

Finalment, l'ús de *podaix* sembla conèixer un àmbit geogràfic força reduït, ja que només seria practicat a la Selva. És significatiu el fet que l'única traça escrita que se n'ha pogut documentar és una carta publicada a *La Campana de Gràcia* provinent de la població selvatana de Vidreres: «VIDRERAS, 5 de juliol ... Alguns vehíns estém fins disposats á armar-nos de aixades, cávechs y *podaixos* y acabar voluntàriament ab tanta deixades» (Campana 1903: 5).

3.6. *Elisió de -s final en monosíl·labs en contacte amb altres mots* (ê fort, pâ bo, el' nois, tot' dos). Retrobem de nou un tret fonètic llastat pel prejudici de rústic o pagesívol, cosa que no ajuda a la seva incorporació en el registre escrit. Això fa que les mostres ob-

tingudes no siguin abundoses: «tòt y l’haver feta una crescuda molt grossa, no e...» (Riera 1869: 243), «no ho vol’rias *pa’* fer [...] sí qu’ho *e’* la meva dona!» (Llorens 1903: 459-463), «¿Fa *pa* mes rumbo aqueixa resplendor» (Català 1905b: 70), «Encara que sigui el *me’ gro’* de l’abre. No li farà *pa’* mal» (Roger 1925b: 50). Bona prova d’aquesta consideració oral i descurada és el fet que un exemple força més tardà («hi ha *tant* de soldats i *tant* de monges») apareix dins l’obra inèdita de *Gaziel* (Calvet 2020: 147), text que l’escriptor ganxo va deixar-nos sense polir, tal com es deia en el seu català nadiu.

4. MORFOLOGIA NOMINAL

4.1. *Ús de les formes plenes en pronoms febles* (me, te, se, mos, vos, ne). Fora impossible recollir en aquest article ni que fos una petita mostra de l’amplíssim catàleg d’obres gironines on és present aquest tret morfològic, comú de fet a totes les àrees perifèriques del domini lingüístic català.

4.2. *Ús del gènere femení del mot fred* (la fred, molta fred, quina fred!). Pocs trets hi ha tan representatius del parlar gironí, i com a mostra l’ús que en fan alguns dels més destacats escriptors gironins de l’últim segle i mig; així, «per... no tenir *tanta fret*» (Riera 1875: 25), «i no’s recordaven ni de *la fret* de la nit passada» (Bertrana 1902: 56), «*Quína fret!* —exclamà la Mila» (Català 1905b: 34), «sota llensols, arrupits abdós per *la fret*» (Roger 1905a: 50), «Un altre dia que feia *molta fred*» (Pla 1952a: 151), «rebeut el sol i la pluja, *la fred* i les ventades» (Calvet 1963: 83).

4.3. *Ús dels possessius tòpics masculins en mots femenins* (casa meu, la meu dona, la meu mare). La producció literària d’aquest tret morfològic resulta molt pobra. Això podria ser degut al fet que, tot i poder ser reproduït espontàniament en el codi oral dels gironins, a l’hora de traslladar-lo al registre escrit fa veure una evident manca de concordança de gènere. De fet, entre el centenar llarg d’obres estudiades només s’han pogut espigolar dos exemples, «Quon *la seu mare* es a casa» (Saderra 1924: 56) i «ves á *ca teu* que jo no vull res de ningú» (Vayreda 1893: 6), en dos contes curts d’àmbit rural que reprodueixen diàlegs on s’ha volgut mantenir l’autenticitat de la llengua.

4.4. *Sufixos diminutius -ot, -ic, -inc* (barcota, petitot, pobric). És endèmic del subdialecte gironí el sufix diminutiu *-ic* o *-inc*, i el seu ús literari el trobem tot al llarg del segle xx: «en Zidro rosegava un *crostonic* de pa ... sortint-ne dos *trocics* de xacolata» (Busquets 1903: 43), «Matar de gana’ls pobres *animalichs!*» (Català 1905b: 112), «el *foradic* d’una guspira» (Bertrana 1915: 170), «prò les *feyniques* de casa encara me les vaig fent» (Saderra 1924: 56), «tot un *pollastric* fet a a quarts» (Calvet 1961: 137), «Des del punt de vista del pes en quilos, hi ha *homenics* i *homenassos*» (X. Pla 2024: 1226).

El gironí també coneix el sufix diminutiu *-ot*; en aquest cas, compartit amb el dialecte septentrional; veiem-ne exemples documentats al llarg de l’últim segle i mig: «ab nos-

tra mitja *dotzenota* d'ovellas» (Riera 1869: 153), «un *bossinot de paretota*» (Català 1905b: 40), «ab lo que donguessin els mistos y algun *dinerot*» (Pous 1906: 19), «en busca de qualche *conillot* descuydat» (Català 1907: 99), «I avui la vinya, demà el *campot* ... i l'altre la *casota*» (Bertrana 1920: 215), «farem un *suquetot* de nero» (Pla 2014: 644), «Ha anat a comprar quatre *cosotes* que li mancaven» (A. Bertrana 2023: 113).

4.5. *Lexema en -u final* (meua, teua, seua; blaua, toua, viua; anaua, pagauen). El gironí conserva, com altres varietats, les formes analògiques dels possessius *meua, teua, seua*, i les mostres literàries del seu conreu abracen desenes d'obres d'autors de totes les àrees del bisbat de Girona. És bona prova del seu vigor l'ús en plena Reinaxença, «en esta la casa *seua*» (Coll 1875: 241), i igualment un segle més tard, «Acompanyo la Rose-ta a casa *seua* [...] Que et mantingui la *teua* deixonses [...] ¿Aprecies més els sillons i les alfombres que la *meua* companyia?» (A. Bertrana 2023: 32, 72, 75).

Aquest final de lexema en *u* no s'ha aturat aquí i el gironí l'ha estès a adjectius oxítons, com ara «Miréu qué alegroya qu'està sa vey de sa mantellina *blaua*» (Ruyra 1903: 12), «com les encantades menys *viues* se n'enriguessin» (Català 1905b: 102), «y ella continuava mirantlo amb una ardencia d'*esclaua*...» (Bertrana 1907: 3), «la glòria que a la seva terra se li mostrava tan *esquiua*» (Serra 1930: 115), «com un capoll de rosa *mustiua*» (Roger 1925b: 11) o «que l'estada a l'*ombriua* casa hagués sigut més llarga» (Pous 1909: 10).

4.6. *Combinació de pronom personal + reflexiu* (me se veia, te se trenca). Ens trobem davant d'un dels pocs gironesismes que aparentment mai han estat estudiats ni per tant tinguts com a tals, tot i l'ús abundós i constant que en fan els autors gironins, com fa veure la mostra següent: «al que Nostre Senyor *te se'n* va emportar» (Riera 1878: 156), «Com que ella no'm vol rentar la roba, *me s'hi* fan com lo gram» (Català 1902: 66), «Però que ja *te s'ha* declarat en Rafel?» (Roger 1905a: 44), «Que no sols *te s'enduguin* els mistos» (Pous 1906: 64), «encara no la va per flayrar que *me se* li transforma en un llangardaix» (Pujol 1921: 332) o «aquí no *te s'hi* ha perdut res» (Serra 1930: 270).

5. MORFOLOGIA VERBAL

5.1. *Primera persona del singular del present d'indicatiu amb un reforç en -t o -c* (càntot, mènjoc). Hi ha pocs trets tan arquetípics del parlar gironí com aquest; i, tanmateix, les fonts literàries se'ns presenten ben pobres a l'hora de reproduir-lo. Només s'ha pogut retrobar en el figuerenc Josep Pous, i en trobem repetides mostres en els diàlegs de les seves novel·les. En la major part dels casos el reforç se'ns presenta en verbs de la primera conjugació, però també el retrobem isoladament en verbs d'altres conjugacions; així, «Sí que les *séntoc*» (Pous 1903: 51), «no us *estabornexoc* d'un cop de força [...] Ni m *diverteixoc* [...] - T'ho *prometoc*» (Pous 1904: 37, 79, 178), «me *compadeixoc* de les persones ... me *comprometoc* a tornarvos» (Pous 1906: 131).

5.2. *Futur i condicional d'anar en forma arcaica* (iré, iria). Aquest tret del gironí, compartit amb el dialecte septentrional, ha sigut conreat per autors de totes les demarcacions; així, garrotxins, «-Jo hi iré prou, pare» (Llorens 1903: 459); gironins, «¿Iría á casseras en gran?» (Riera 1878: 191), «No't sembla que irà be? ... que irem á fer la faixina» (Morató 1897: 43), «Iràs a la presó per deutes» (A. Bertrana 2023: 165); empordanesos, «cada dia us ireu fent més vell» (Pous 1904: 17), «Ja iria bé!» (Roger 1925b: 25), «amb vostè i els seus amics jo iria a l'altra part de món...» (Pla 1952b: 51), i selvatans, «M'en iré á la sepultura / Ahont ella está enterrada» (Cortils 1886: 106).

5.3. *Infinitius plans convertits en esdrúixols* (fúmere, néixere, vèncere). Les fonts literàries són de primeries del segle xx; per tant semblaria que som davant d'un tret afectat per la normativització del català, de tal manera que l'acceptació d'aquesta va suposar la desaparició escrita d'aquell. Com a exemples trobem «fúmeres de Sant Martí y de tots es sants» (Ruyra 1903: 217), «sense que hagués de vèncere» (Pous 1904: 106), «li varen conéixere, y ¡vinga escurcuyarlo» (Bassa 1905: 32), «sentí passar les hores, correr la nit i naixre una vaga esperança» (Bertrana 1906: 105).

5.4. *Canvi en formes de present, imperfecte d'indicatiu i gerundi de verbs de la segona conjugació* (trevem, rivia, correvent). Les mostres d'aquest tret no són tan nombroses com en altres casos; tot amb tot, en trobem exemples en diversos escriptors gironins, com ara «no crevia tenir grans bens» (Reixach 1749: 221), «Diga-m de què rivies» (Pous 1904: 173), «La mestressa d'aquella casa per tot arrèu correvia» (Llorens 1918: 450) o «may en trevia ni fus ni fusada» (P. Vayreda 1919: 220).

5.5. *Adició de -s en primera i segona persones del plural del verb ésser* (èrems, soms, sous, serems). Som davant un gironisme que, segons sembla, es va iniciar al nord del domini i es va estendre cap al sud en època moderna, cosa que podria explicar per què les mostres trobades són d'autors originaris de la meitat septentrional del territori, com «Perque, diu, qu'ha de saber hont soms» (Vayreda 1904: 234), «ara soms dos els que patim» (Morató 1905: 172), «-Ja hi soms, coy!» (Girbal 1919: 101).

5.6. *Ús de formes analògiques en el passat perifràstic* (vares anar, vàrem venir). Ens trobem davant un tret compartit amb altres zones laterals del mapa dialectal català, i practicat per tots els autors gironins fins i tot en època actual, cosa que ens estalviarà d'adjuntar-ne cap replega.

5.7. *Extensió velar en verbs de la segona conjugació irregular* (coguem, cregueu; moguent, riguent). Trobem aquest tret morfològic en la primera i segona persona del plural del present d'indicatiu dels verbs indicats; així, «Cregueu qu'encara te sanch la vaca» (Vayreda 1904: 118), o «Més ençà, no diguem a tret de fona, però poc se'n faltaria» (Bassa 1944: 6). Un altre temps d'aquells verbs que coneix l'extensió velar és el gerundi, un fenomen compartit amb diversos dialectes de la nostra llengua, i que demostra una alta productivitat literària. Sols a tall d'exemple, «aná escriguent ab marcada agitació» (Riera 1869: 301), «cayguent al instant» (Vayreda 1898: 35), «moguent llurs ales silencioses», (Bertrana 1906: 69) o «afegí somriguent» (Calzada 1924: 11).

5.8. *Conversió de verbs de la primera i de la segona conjugació a la tercera* (embrutir, rebotir, torcir). La tendència gironina a portar un bon nombre de verbs cap a la tercera conjugació no sembla haver estat mai analitzada malgrat l'ús extensiu que en fan els escriptors gironins. Centrant-nos només en l'obra de Víctor Català trobem «los ferros ... havian sigut *destorcits*» (Català 1902: 193), «los caps *torcits*» (Català 1905a: 10), «els ulls *enguerxits*» (Català 1905b: 82), «les *retorcides* urpes» (Català 1907: 290), «y'ls ulls *rebotits*» (Català 1918-19: 208), «*urpint*-lo amb la mirada ardida» (Català 1920: 15), «*enclastir*-li bé l'ordre» (Català 1950: 175) o «aburgesament ben *peixit*» (Català 1951: 26).

6. SINTAXI

6.1. *Construcció emfàtica de la negació amb poc que / pla que*. L'ampli ús que d'aquesta negació autòctona es fa a la literatura gironina ens evitarà fer-ne el detall. Només per aportar un exemple de totes dues variants vegem: «Aquí *pla que* hi haurà ningú!» (Riera 1869: 219) i «*Poch que* tinch consciència de lo que va durar aquell estat» (Vayreda 1904: 378).

6.2. *Ús de l'article personal masculí davant de noms iniciats en consonant* (en Pere). El gironí conserva juntament amb els dialectes septentrional i insular l'ús espontani de l'article personal masculí i, de fet, és ús universal entre tots els escriptors gironins, fins i tot els contemporanis.

6.3. *Ús del de partitiu amb quantitativus* (molta de gent, quants de diners). Davant de l'enorme casuística que aquest tret sintàctic presenta en la literatura gironina, ens cenyirem a una obra de Gaziel on, tot i ser escrita fa només seixanta anys, trobem «de posar-nos *tants d'entrebancs* ... com en *tantes d'altres* coses [...] afavorint el Monestir, en *tanta de manera* [...] Això explicaria, potser, en *certa de manera* [...] ja tenen *molts d'imitadors*» (Calvet 1963: 18, 33, 130, 167).

6.4. *Desplaçament de pas en les formes verbals compostes* (no l'he pas vist, no vaig pas venir). Un cop més som davant un tret compartit amb el septentrional i diferenciador del gironí dins el dialecte central, amb mants exemples de tots els escriptors del seu territori, des del segle XIX fins a l'actualitat.

7. CONCLUSIÓ

Les mostres literàries recollides en el present treball són prova fefaent de l'ús viu i continuat de la varietat gironina entre els seus autors durant la segona meitat del segle XIX

i el passat segle xx. Malgrat la dificultat que presentaven certs trets fonètics, se n'ha pogut retrobar la traça en la literatura local: una trentena de trets sovint compartits amb el dialecte septentrional, amb el qual es constitueix en parlar transicional, a voltes comuns a altres dialectes laterals, i molts d'aquests innovadors i exclusius, aporten així la seva diversitat i riquesa al conjunt general de la nostra llengua.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BASSA, Ma de la Gràcia (1905, gener): «La flor de Gerican», *Catalunya*, 38, p. 32.
 BASSA, Ma de la Gràcia (1944, abril): «Toponímia», *Ressorgiment*, 333, p. 6.
 BERGA, Josep (1918, setembre): «Els vells del hostal», *Revista Catalana*, 22, p. 62.
 BERTRANA, Aurora (2023): *Vent de grop*. Girona: Ela Geminada (publicat originalment el 1967).
 BERTRANA, Prudenci (1902, març): «Sugestió», *Vida*, 4, p. 56.
 BERTRANA, Prudenci (1904, setembre/octubre): «Un arròs a Sa Fosca», *Catalunya*, 33-34, p. 126.
 BERTRANA, Prudenci (1906): Josafat. Palafrugell: Joanola i Ribas.
 BERTRANA, Prudenci (1907, abril): «Nota de viatge», *Lletres*, 1, p. 3.
 BERTRANA, Prudenci (1915): *La lloca de la viuda*. Barcelona: Societat Catalana d'Edicions.
 BUSQUETS, Anton (1903): *Del Montseny*. Barcelona: L'Avenç.
 CALVET, Agustí (1961): *La península inacabada*. Barcelona: ed. Selecta.
 CALVET, Agustí (1963): *Sant Feliu de la Costa Brava*. Barcelona: ed. Aedos.
 CALVET, Agustí (2018): *Estimat amic. Correspondència (1941-1964)*. Barcelona: Destino.
 CALVET, Agustí (2020): *Obra inèdita de Gaziell*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
 CALZADA, Josep (1924): *Plautus*. Barcelona: Il·lustració Catalana.
 CAMPANA DE GRÀCIA, LA (1903, 11 juliol): «Cartas de fora», 1782, p. 5.
 CAPDEVILA, Josep Ma (1938, setembre): «Josep Maria de Garganta», *Catalunya*, 90, p. 20.
 CATALÀ, Víctor (1902): *Dramas rurals*. Barcelona: Tipografia de l'Avenç.
 CATALÀ, Víctor (1905a): *Llibre Blanch*. Barcelona: Il·lustració Catalana.
 CATALÀ, Víctor (1905b): *Solitud*. Barcelona: Biblioteca 'Joventut'.
 CATALÀ, Víctor (1907): *Cayres vius*. Barcelona: Biblioteca 'Joventut'.
 CATALÀ, Víctor (1918-19): ***(*3.000 metres*). Barcelona: Revista catalana.
 CATALÀ, Víctor (1920): *La mare-balena*. Barcelona: Ed. Catalana.
 CATALÀ, Víctor (1950): *Vida molta*. Barcelona: Ed. Selecta.
 CATALÀ, Víctor (1951): *Jubileu*. Barcelona: Ed. Selecta.
 COLL, Josep (1875): *Les fires de Sant Thomàs*. Barcelona: Estampa de L. Obradors y P. Sulé.

- CORTILS, Josep (1886): *Ethologia de Blanes*. Barcelona: Llibreria de D. Àlvar Verdaguer.
- ESTORCH, Pau (1852): *Segon repich*. Girona: Imprenta de Grases.
- ESTORCH, Pau (1855): *Tercer repich*. Olot: Estampa dels fills Doutrem y Paulí.
- ESTORCH, Pau (1856): *Quart y últim repich*. Mataró: Imprenta de Abadal.
- FONT, Norbert (1910, maig): «Les taules de pedra», *La Il·lustració Catalana*, 360, p. 78.
- GIMENO, Martí (1934, agost): «Sant Genís i els gegants», *Emporion*, 257, p. 6.
- GIRBAL, Eduard (1919): *La estrella ab cua*. Barcelona: Il·lustració catalana.
- GIRBAL, Eduard (1923): *La tragedia de ca'l Pere Llarch*. Barcelona: Il·lustració catalana.
- LLORENS, Sara (1903, novembre): «Llegenda de Santa Lena», *Catalunya*, 22, p. 459-463.
- LLORENS, Sara (1918, juliol): «La llegenda de Sant Aleix», *Revista Catalana*, 17, p. 450.
- MATA, Gumersinda (1904, novembre/desembre): «La cendrosa», *Catalunya*, 35-36, p. 25-29.
- MORATÓ, Josep (1897): *L'esquirol*. Girona: Est. de Manel Llach.
- MORATÓ, Josep (1905): *Arran del cingle*. Barcelona: Llibreria d'en Francesch Puig.
- PLA, Josep (1928): *Cartes de lluny*. Barcelona: Ed. Llibreria Catalònia.
- PLA, Josep (1952a): *Girona, un llibre de records*. Barcelona: Ed. Selecta.
- PLA, Josep (1952b): *Els pagesos*. Barcelona: Ed. Selecta.
- PLA, Josep (2014): *El quadern gris*. Barcelona: Eds. Destino (publicat originalment el 1966).
- PLA, Xavier (2024): *Un cor furtiu: Vida de Josep Pla*. Barcelona: Eds. Destino.
- POUS, Josep (1903): *Per la vida*. Barcelona: Biblioteca popular de l'Avenç.
- POUS, Josep (1904): *Quan se fa nosa*. Barcelona: Biblioteca popular de l'Avenç.
- POUS, Josep (1906): *Revolta*. Barcelona: Poble Català.
- POUS, Josep (1909): *De l'ergàstula (vol. 1)*. Barcelona: L'Avenç.
- PUJOL, Pere (1921, juliol): «Rondalla», *Revista Catalana*, 99, p. 332.
- REIXACH, Baldiri (1749): *Instruccions per la ensenyança de minyons*. Girona: Anton Oliva.
- RIERA, Joaquim (1869): *Historia d'un pagés*. Barcelona: Jochs Florals.
- RIERA, Joaquim (1875): *Bernat pescayre*. Barcelona: Arxiu de Rafael Ribas.
- RIERA, Joaquim (1878): *Escenas de la vida pagesa*. Barcelona: Imprenta de la Renaixensa.
- ROGER, Miquel (1905a): *La pera de plata*. Barcelona: L'Avenç.
- ROGER, Miquel (1905b): *La muller*. Barcelona: Jochs florals.
- ROGER, Miquel (1910): *Fugint de la civilització*. Barcelona: Jochs florals.
- ROGER, Miquel (1925a): *El fill del mar*. Barcelona: L'Avenç.
- ROGER, Miquel (1925b): *De mort a vida*. Barcelona: L'Avenç.
- RUÏRA, Joaquim (1903): *Marines y boscatjes*. Barcelona: Publicació Joventut.
- RUÏRA, Joaquim (1904, març): «La gent de Mas Aulet», *Catalunya*, 27, p. 7, 119.
- RUÏRA, Joaquim (1920): *Pinya de Rosa volum II*. Barcelona: Ed. Catalana.
- RUÏRA, Joaquim (1949): *Obres Completes*. Barcelona: Ed. Selecta.
- SADERRA, Josep (1923, novembre): «La missa del mort», *Revista Catalana*, 155, p. 513.
- SADERRA, Josep (1924, febrer): «La yaya», *Revista Catalana*, 161, p. 55-56.
- SERRA, Felicià (1930): *Ànimes vincladisses*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- VAYREDA, Marià (1893, gener): «Cuento del xay perdut», *L'Olotí*, 265, p. 6.

- VAYREDA, Marià (1896, març): «La feta del senyor Xarapi», *La Renaixensa*, 26, p. 34.
- VAYREDA, Marià (1898): *Recorts de la darrera carlinada*. Olot: Imprempta de N. Planadevall.
- VAYREDA, Marià (1900): *Sanch nova*. Olot: Imprempta de N. Planadevall.
- VAYREDA, Marià (1904): *La punyalada*. Barcelona: Il·lustració catalana.
- VAYREDA, Pere (1919, setembre): «Gent de montanya», *Revista Catalana*, 71, p. 219-222.

DE SANTOS, PER A FUSTER. HISTÒRIA, CONTEXT I ANÀLISI MULTIMODAL DE LA CANTATA *LA VEU DE LA TERRA*¹

J. Miquel IRUELA LÓPEZ
Universitat Jaume I

El 26 d'abril de 1997 tingué lloc a la plaça de bous de València l'acte d'homenatge pel 75è aniversari del naixement de Joan Fuster. L'esdeveniment, emmarcat en el programa de la diada del 25 d'abril, fou promogut per Acció Cultural del País Valencià, que encarregà al cèlebre pianista i compositor vinarossenc Carles Santos Ventura (1940-2017) una peça que combinés elements de creació pròpia, textos de l'escriptor suecà i una àmplia mostra dels balls i les formes musicals valencianes. El resultat fou una cantata que du per títol *La veu de la Terra* i que presenta una sèrie de característiques compartides amb la resta de produccions escèniques de Santos, però que alhora podem distingir tant des del punt de vista formal com pel context en què es produeix.

En el marc de la nostra investigació, el que més ens interessa d'entrada és el paper que té l'element textual en la producció de l'artista. A tal efecte pretenem desenvolupar una metodologia que ens permeta apropar-nos a les formes espectaculars des d'una perspectiva estilística i multimodal, apta i aplicable per a la descripció dels elements significatius presents i recurrents en el cas concret que hem esmentat (música i text, però també altres de performatius com vestuari, escenografia, il·luminació) i les relacions que se'n deriven.

L'objectiu d'aquest article serà destacar alguns elements rellevants de la peça i de la seua posada en escena amb una doble finalitat. En primer lloc, analitzarem des d'una perspectiva crítica els principals components que confereixen valor artístic a l'obra, com ara la ironia, el diàleg música-text mitjançant procediments d'intertextualitat, i la utilit-

1. Aquest article és una versió ampliada de la comunicació que vam presentar a la LXVII Conferència Anual de l'Anglo-Catalan Society, el novembre de 2022. Les jornades, que tenien un apartat temàtic dedicat a commemorar el centenari del naixement de Joan Fuster, ens van permetre aproximar un primer assaig de metodologia d'anàlisi multimodal en el context de la producció de la nostra tesi doctoral, que pren l'obra de Carles Santos (autor de l'espectacle central de l'homenatge) com a cas d'estudi. El projecte el dirigeix i l'orienta el catedràtic de la Universitat Jaume I, Lluís Meseguer, en el marc del Grup de Recerca de Llengües i Cultures Europees i Nous Llenguatges Literaris i Audiovisuals, de la Universitat Jaume I.

zació dels elements visuals per tal d'aportar un sentit unitari. D'aquesta primera aproximació extraurem els punts en comú entre l'obra de Fuster i la pràctica artística de Santos, que, tot i ser dues personalitats del món cultural ben dissemblants, gràcies a la sensibilitat del compositor arriben a complementar-se de manera excel·lent.

A fi d'aportar context a la peça que analitzem i per tal de justificar-ne la rellevància des del punt de vista de la crítica, convé dedicar unes quantes línies al marc intel·lectual en què la personalitat artística de Carles Santos coincideix programàticament, ni que siga en algunes subtileses, amb la de Joan Fuster. De la importància de Santos en el panorama de la música contemporània en la segona meitat del segle xx, se n'ha parlat extensivament en monografies i articles d'enfocament divers, les quals esdevenen de gran ajuda per a construir una imatge general de la *façon de faire* d'una personalitat que destaca per la seua versatilitat, l'esperit trencador combinat amb una sensibilitat marcadament romàntica, la pràctica performativa duta als extrems de la imaginació i la ironia com a aglutinant de la miríada de recursos que desplega.²

INTRODUCCIÓ

La relació de Fuster amb la música pot semblar d'entrada un tema obscur per al lector esporàdic o qui estiga familiaritzat només amb la vessant més política o literària de l'escriptor. Com a molt, destaca per l'interès la seua extensa relació amb el moviment de la Nova Cançó i les nombroses cartes i anècdotes que se'n deriven, tot i que d'entrada són temes allunyats de la nostra pretensió inicial. És precisament al voltant d'aquest pre-text que es publica l'any 2012 un magnífic recull d'articles a càrrec de Josep Iborra titulat *Joan Fuster i la música*, que naturalment aporta moltíssima informació al respecte, però que tracta també la relació de l'autor amb la música clàssica i els corrents contemporanis, a banda d'oferir en les seues pàgines finals una antologia dels textos fusterians que parlen del fet musical amb aproximacions diverses.

És precisament al primer capítol (Iborra 2012: 11-22) on se sintetitza la idea que tenia Joan Fuster de la música com a manifestació cultural i en relació amb la literatura. Així, el text assenyalava, a partir d'alguns aforismes i de les notes del *Diari 1952-1960*, certs punts clau que s'alinearien, d'una banda, amb el tarannà de Carles Santos com a creador d'espectacles, i d'altra, amb l'obra concreta que analitzem. De nou, la ironia és la principal correspondència elemental entre l'un i l'altre, però és fàcil triar altres assumptes que concorden en alguns discursos. Cal assenyalar primer el valor que ambdós concedeixen a la música tradicional o de les bandes de música com a cohesionadors socials i trets a destacar del tarannà del país, fet que explica l'estructura de l'homenatge ideat per Santos, on el plantejament orquestral clàssic és substituït pel bandístic i tant el ball popu-

2. Hi destaquen entre les més completes i minucioses les aportacions de Ruvira *et al.* (2015), Ruvira (1996, 2008), Guerrero *et al.* (2006) i més al voltant d'aspectes literaris i dels llenguatges de l'espectacle, Meseguer (2013, 2015, 2016).

lar com la música de dolçaina i tabal (i la cobla; pobles germans i músiques germanes) hi tenen un paper fonamental, en equilibri amb la solemnitat dels passatges més simfònics, lírics i corals de la peça.

El fragment analitzat prové de la retransmissió televisiva duta a terme per la CCMA i que hem pogut recuperar gràcies al fet que la Fundació Caixa Vinaròs, responsable de tindre cura del llegat de Carles Santos, publicà en el seu dia el tall complet al seu canal de la plataforma YouTube. Al marge de la visualització reiterada de l'acte en el seu conjunt i de les parts més interessants, vam creure convenient posar-nos en contacte amb Acció Cultural de País Valencià per a procurar-nos tota la informació possible al voltant de les circumstàncies de l'organització i la preparació de l'esdeveniment. Així és com Emili Payà, membre de l'entitat i encarregat de la producció de l'espectacle, molt amablement i a través d'una extensa conversa telefònica, ens oferí diverses dades interessants que passem a resumir.

D'una banda, apuntava que la relació entre Santos i ACPV fou estreta durant la dècada del 1990 i el músic actuà en algunes edicions dels Premis Octubre, quan era un acte més multitudinari. La idea de comptar amb Santos sorgí un any abans de l'estrena i ell s'hi mostrà predisposat des del principi, atès que, segons Payà, sentia admiració per Fuster. S'involucrà a més Artur Heras, encarregat també de la cerimònia d'obertura dels Jocs Olímpics de Barcelona, en la planificació de l'escenografia, amb elements rellevants com el rostre de fuster que presidia l'escenari o el ninot inflable de Felip V cap per avall que s'havia utilitzat en la manifestació i que per les seues dimensions va haver de roman-dre fora de la plaça.

Lluny de ser una peça de música culta en el sentit estricte, amb seccions orquestrals i corals en una disposició determinada, l'espectacle incorpora l'actuació de diverses agrupacions de ball del País Valencià. En concret, el nostre informador assenyala que a Santos li fascinaven els Porrots de Silla. Les colles dolçaineres, que en aquell moment no gaudien d'un grau de professionalització tan alt com ara, completaven l'apartat de música tradicional que conté la peça, tot i que de vegades aquest amateurisme que adduïm generés desacords entre alguns dolçainers i el compositor pels problemes dels músics a l'hora de seguir algunes instruccions, de manera que acaben sent substituïts per músics de cobla perquè se cenyien millor al llenguatge i les indicacions del compositor. Curiosament, alguns assajos finals es van haver de realitzar amb Santos al telèfon i donant instruccions, tot i que es desplaçava sovint en cotxe des de Barcelona per a encarregar-se personalment dels preparatius.

L'acte tingué lloc sota els governs respectius de Zaplana i Barberà, de manera que comptava amb un nul suport institucional. El permís de la plaça el gestionava la Diputació de València, que alhora tenia el servei subcontractat amb empreses del sector taurí, que acaben sent les interlocutores amb els organitzadors. La difusió de la manifestació, l'acte homenatge i els concerts es dugueren a terme mitjançant cartells enganxats per la ciutat i rodalies, alguna nota publicada en premsa i el butlletí d'ACPV. Tot i que la Radiotelevisió Valenciana havia retransmès a principis de la dècada les gales de lliurament dels Premis Octubre i altres actes del valencianisme polític, a partir de 1995 i amb el canvi de govern se'n van desentendre completament. Tanmateix, els actes del 25 d'abril interessaven també a Catalunya, per això la CCMA solia preparar un programa especial per a retransmetre'ls.

EL PES DEL GÈNERE CANTATA I LA RELACIÓ ENTRE TEXT,
CONTEXT I ESPECTACLE

En el seu origen, al voltant del s. xvii, la cantata constituïa un gènere que es recolzava sobre la instrumentació més típicament barroca (llaüt, clavicèmbal o baix continu) i una o dues veus que feien progressar l'episodi narrat mitjançant una estructura que alternava recitatiu i àries. Si ens cenyim a la vessant profana del gènere, hi ha una ampliació cap als arranjaments d'orquestra de càmera, tot i que encara modestos, que observem per exemple en la cèlebre *Cantata del cafè* de Bach, o fins a la dimensió més simfònica de la *Cantata per la mort de Josep II* de Beethoven o *Rinaldo* de Brahms (Timms et. al. 2023).

In modern times the word Cantata is used to supply an obvious want. The idea as well as the use of 'Cantate da Camera' having quite gone out of fashion, the term is applied to choral works of some dimensions —either sacred and in the manner of an oratorio, but too short to be dignified with that title; or secular, as a lyric drama or story adapted to music, but not intended to be acted.

En el cas que ens ocupa, la utilització del terme apunta més cap a la simple distinció formal; si atenem a la definició, el fet de tractar-se d'una obra breu, orquestral i coral, que conté una part de recitatiu (els aforismes) i una ària (el poema musicat), justificaria d'entrada l'ús d'aquesta terminologia. Però, si filem una mica més prim, podem intuir-hi un homenatge a Bach ja des de la mateixa catalogació del tipus de peça, conjectura que podem constatar en un moment important de l'espectacle en què coincideixen els gustos de l'escriptor i el compositor:

Un amor sense decepcions no seria amor; seria, què sé jo?, confitura o música de Bach.

Ho escriu Fuster com ho podria haver dit Santos, així s'explica el manlleu. Ens decantem més encara per aquesta idea quan ens adonem que la cantata en qüestió, que presenta un to marcadament escatològic visible en la tria dels aforismes, a banda de poder ésser tractada perfectament com a cantata fúnebre (com la de Beethoven citada adés), replica en estructura i de manera similar els tres primers moviments del *Laß, Fürstin, laß noch einen Strahl*, BWV198 de Bach.

Amb tot, l'aproximació de Santos a la creació i l'execució musicals transcendeix de llarg qualsevol taxonomia estricta. És ell, en qualsevol cas i com indica Ruvira (2008), qui utilitza una o altra denominació de manera conscient i voluntària. Estenem doncs aquesta apreciació al fet de dir-ne cantata de l'obra que analitzem. Re M amb orquestració de banda de música, orquestra, cor, soprano solista, tibles i colla dolçainera. Què en diria Bach?

A més, no deixa de ser rellevant el contrast que es genera entre les expectatives a què convida la forma musical cantata amb el producte final, una proposta que s'apropa més a la magnificació dels elements més vistosos i espectaculars de les festes majors, combinats de forma diguem-ne capriciosa, però que esdevé coherent. Més llum al voltant d'això, de nou, en paraules d'Iborra (2012: 18):

Fuster confessa que li costaria un gran esforç de fer aquesta distinció i es pregunta: «no serà un prejudici, i no la tonalitat, allò que ho decideix tot? Passa que hi ha pel mig la literatura, el títol de l'obra, i l'anècdota bonapartista i el fantasma de Napoleó». I per acabar de reblar el clau, escriu: «A part de la marxa fúnebre, la resta de la tercera simfonia què té d'heroica?». No res, ve a dir. I crec que, en el cas d'objectar-li que, almenys, aquest moviment sí que és fúnebrement expressiu, hauria replicat que no ho era sinó a causa del títol i que, en definitiva, la nostra impressió respon a una convenció musical, a un cànon determinat fixat i repetit per la tradició a propòsit d'un ritu social.

No és la cantata que podríem esperar si atenem a la tradició de la música culta, però és la cantata que més representa l'esperit mediterrani, divers i vibrant que encarna Fuster i que Santos, en la seua condició d'artista "de frontera" (Ruvira 1996: 11), reivindica sempre i quasi sense voler.

Aquesta característica del que Genette (1989: 9-14) determina com a «paratext» de l'obra (literària, però aplicable també en aquest i molts altres casos) ens du a un altre punt interessant. Una de les premisses de la nostra investigació marc és, com s'ha dit abans, determinar quin paper i quin pes té el text en l'obra de Santos, i si aplicarem criteris quantitius a aquesta peça, més ens valdria descartar-la del corpus. A banda del títol, que a més es recicla en l'obertura coral com a suport textual a la interpretació de les veus, les úniques dues paraules que completen l'aportació lírica del compositor són, precisament, Joan Fuster. La resta són uns quants aforismes recitats per Pepa López i Albert Forner, i *Poema sobre València* musicat per a l'ocasió i cantat per la soprano Maria Ribera. El text és el seu paratext (o viceversa) i tota la resta és una *performance*.

És precisament el problema de caracteritzar aquesta pràctica concreta en l'obra que analitzem el que ens obliga a revisar les particularitats sobre les relacions processuals entre música i literatura (Finnegan 1977: 88-92; Zumthor 1991: 186-189), de manera que convé observar els efectes aconseguits per Santos en la seua proposta de representació. No cal insistir en la importància de l'oralitat en la tradició poètica a nivell antropològic, per raons alhora pràctiques (memòria) i performatives (el sentit d'un tipus determinat de text poètic convida sovint a un cert grau de dramatització); la seua naturalesa és essencialment oral i escènica, tots els elements que hi intervenen, textuals, musicals, gestuals, escènics i pragmàtics formen part d'una unitat de sentit que perdura (Rossell 2016: 278-279). Una altra cosa és, com en aquest cas, quan un compositor pren un text i hi afegeix, d'acord amb el seu criteri artístic, una base musical i un plantejament escènic (Rajewsky 2005: 50-54), exercici de referència intermedial que ha de comportar necessàriament canvis en el sentit del fragment original. Naturalment, tot comença amb la tria de textos, la resposta al perquè d'uns aforismes i no uns altres, de *Poema sobre València* i no un altre, la podríem justificar a partir de tres factors que treballen conjuntament i simultània: la rellevància dels textos en el corpus literari de l'autor, la pertinença del seu sentit en relació a la finalitat de l'espectacle i finalment l'alineament entre el que diu Fuster i la valoració personal que en fa Santos a partir del seu criteri estètic i ideològic.

La hipèrbole que emana de la representació dels fragments triats dilata indubtablement el sentit original del text. En els crescendos i els violents aïrts de la música que emmarquen els aforismes hi hauria, si els textos tingueren alguna intenció esponerosa, la

voluntat de ridiculitzar quan imitem un sermó exagerant-ne els gestos i el to de veu. Però, com que aquest no és l'esperit inicial de les paraules de Fuster, el compositor aconsegueix amplificar l'efecte irònic amb la seua aportació sobre la partitura. Si ho traslladem de nou al terreny de la literatura, Muecke (1978: 370-373) estableix els marcadors de què l'emissor disposa per a menar el receptor a partir de les seues expectatives cap al terreny de la ironia a través de la declamació i del discurs, i entre aquests es troba precisament l'èmfasi extrem a fi d'aconseguir el contrast de valors de signe distint que Ballart (1994: 433) assenyala com a fonamentals en els processos de figuració irònica i la seua correcta interpretació. Lluny de limitar-se a un aspecte figuratiu a ran de text, paral·lel al diàleg autor-públic hi ha un diàleg autor-autor construït amb llenguatges diferents, literari i musical, i que no depèn de cap especificitat semàntica per a reeixir. De fet, en la tria de textos hi ha una intenció diversa, visible en els diferents temes tractats: la política, l'amor i la mort són abordats ara solemnement, ara cínica, i la música aporta una dimensió superior tant a un aspecte com a l'altre. Com assenyala Zbikowski (2009: 370):

When music is used to structure our understanding of language, the result will be a view of language that emphasizes moment to moment transitions and semiotic indeterminacy.

Poema sobre València genera un efecte semblant amb estratègies diferents. Ara és una soprano qui canta el poema, i hi aplica tots els recursos que caracteritzen el cant líric com un estil elevat i culte: dinàmica, agògica i caràcter se sumen a elaborats melismes per a generar contrast, atès que el poema és eminentment quotidià, i el seu sentit, tot i que manté un continuïtat existencial evident, reposa sempre sobre elements d'allò més col·loquials. Acompanya aquesta incongruència un arranjament grandios, que té en l'entrada del cor el seu punt extrem. Els fragments que reproduïm tot seguit són els que sostenen la major càrrega expressiva de la peça, així és com el compositor subratlla el que considera crucial, ho emmarca en el total de la seua proposta i hi imbueix la seua personalitat artística.

A les finestres altes,
un llençol perd les vores.
El vi i el llibre tornen.
¿No sentiu congregar-se
l'alè dels matrimonis colpejant contra el clima?
El peix, en les parades, bota com un silenci.
[...]
La ciutat, l'alba, el cor, dins la humitat profunda,
dins la humitat lluent i apegalosa,
dubten per un instant entre el plor i la venda.

En el marc teòric de l'anàlisi multimodal, el pes de la metàfora en el discurs musical té sovint un caràcter interdependent amb la realització semiòtica del text (Forceville 2009: 383-384). Un esdeveniment concret, harmònic com la dissonància, melòdic com els salts d'interval, rítmic com el tempo accelerat o estructural com la repetició pot constituir una metàfora en tant que aquests espais musicals tenen associats els seus propis espais mentals. Moltes vegades la música descriu el text a l'hora que l'acompanya,

com la fotografia de suport a una notícia. L'analogia música-text és la base de la metàfora multimodal aplicada a aquest tipus de manifestacions culturals, però no sempre hi pot haver una correspondència literal. En el cas de *La veu de la terra*, música i lletra no participen de la mateixa metàfora, sinó que, en els casos que hem descrit, la música és la metàfora i el text té un paper d'entorn conceptual que el so transforma.

EL VALOR DE L'ESPAI I LA LLUM

Una vegada prenem una certa perspectiva del que podríem qualificar d'objectes de l'obra (la música, el ball i el text) i fins i tot dels elements pragmàtics que li són referencials, dos aspectes aparentment subtils i poc determinants els desvelen com a força significatius. L'espai, element que podríem considerar com a donat i de poca importància fora del component delimitador i la il·luminació que en principi respon a poc més d'una necessitat tècnica esdevenen, en ser examinats, un altre recurs que recolza la complexitat global de l'acte.

Crida l'atenció d'entrada que el lloc triat siga una plaça de bous, fet que amb quasi total seguretat respon més a una necessitat més relacionada amb l'organització de la jornada festiva i de reivindicació (recordem que una manifestació i un concert de rock emmarcaven l'homenatge); amb tot, inevitablement afegeix un altre element en el mosaic mediterrani que acaba esdevenint-se i que concretarem més endavant, amb una potser involuntària però clara referència a la taurocatàpsia i la tauromàquia, el bou com a peça clau del teixit ritual de la cultura minoica. Si estirem una mica més encara del referent, el circ, els esdeveniments esportius, la tragèdia i la comèdia o el teatre religiós de l'edat mitjana, per tal de citar només uns pocs exemples dels espectacles a l'aire lliure, comparteixen encara la característica que, tot i dependre d'una infraestructura més o menys complexa segons els casos, no assoleixen el grau de control sobre l'escena, l'acústica i la il·luminació que ofereixen els espais completament tancats que trobem en edificis dissenyats i construïts a tal efecte. Aquesta innovació pel que fa als espais, que es consolida a occident durant l'època renaixentista, amb l'aparició progressiva d'edificis dedicats exclusivament a la representació d'espectacles, bé recuperant models clàssics (*Il Teatro Olimpico*, en què Palladio es va inspirar en els dissenys de Vitruvi) o bé en els grans salons que acollien representacions privades (Carlson 2014: 18 / Nellhaus 2016: 217). A partir d'ací, les diferents etapes en la música profana culta conviden a una progressiva evolució dels criteris arquitectònics que acaben configurant els escenaris més importants del món i de la història, fins al punt d'esdevindre un factor molt a considerar per part de compositors, intèrprets, directors i fins i tot per part del públic, en un àmbit que acaba preferint unes característiques acústiques a unes altres (Beranek 2004: 7-14).

No obstant això, la tria de la Plaça de bous de València acaba concordant amb un dels aspectes centrals de l'obra: la participació de formacions musicals que se'n surten notablement en escenaris oberts. El repertori de banda de música o de dolçaines i tabals té en la cercavila el seu escenari predilecte, mentre que la cobla i la sardana pertanyen a la

plaça, com també la resta de balls que sí que són representats en la peça. Cal assenyalar, però, que la representació està distribuïda en dos espais. La part que depèn més del text, les parts corals, els aforismes i el poema musicat, així com les parts estrictament instrumentals, desaprofiten la capacitat panoràmica de l'espai en favor d'un arranjament frontal i que a través de la retransmissió sembla pràcticament bidimensional, ocupant exclusivament una corda i l'arc corresponent del perímetre total de l'edificació. Els altres espectacles que hem citat més amunt sí que tenen lloc a peu de pista, fet que reforça el dinamisme dels balls o el joc de volums i la verticalitat de la Muixeranga.

A l'apartat que dedica als recursos lumínics, Tadeusz Kowzan (1975: 200) planteja d'entrada una distinció terminològica que ens serveix com a punt de partida per a abordar una descripció i breu anàlisi del valor que té la llum en aquest espectacle en concret. Si atenem a la *lumière*, que no posseeix d'entrada un especial valor semiològic pel que fa als espectacles a l'aire lliure, cal assenyalar un fet que, per quotidià, passaria com a inadvertit. La retransmissió s'inicia a les darreres hores de llum diürna i el blau fosc que veiem al principi passa subtilment a negre durant els primers instants de l'obra. Això no seria rellevant si no fora perquè esdevé la condició necessària per a l'eficàcia dels altres elements, intencionals aquests, que apuntarem tot seguit. En efecte, són els discrets mitjans d'il·luminació (*éclairage*) que participen durant la representació aquells que més serveixen de suport a algunes determinades implicacions estètiques ultra de la mateixa necessitat tècnica que implica un espectacle nocturn.

En primer lloc hi ha una llum neutra que delimita la zona de l'escenari i les graderies. Es tracta de la zona on té lloc la part de creació de l'espectacle que podem atribuir a Santos, mentre que a peu de pista tenen lloc les danses i l'actuació de la Muixeranga. Crida l'atenció que entre un espai i l'altre hi ha un salt notable de temperatura, de manera que al primer li correspon una llum neutra més aviat càlida, mentre que fora el to és molt més fred, pràcticament blau. A banda de l'evident funció espacial de la llum sobre l'escena, el seu pes com a delimitador temporal segueix ací les convencions habituals: l'acció té lloc majoritàriament quan l'escena està il·luminada, i la foscor indica bé els canvis en l'estructura interna de l'obra, bé el seu final, o els moments previs als clímaxs en què la zona del cor i la banda roman a les fosques fins que les parts de la peça de major intensitat es despleguen completament. Temps i espai, doncs, són construïts, narrats i dotats d'entitat mitjançant els recursos lumínics.

Però no tots els elements lluminosos són funcionals en aquest context específic, també n'hi ha de decoratius, per molt que en el joc d'alternances en la seua encesa i apagada hi haja també, inevitablement, un reforç de la funció delimitadora del temps. Es tracta de sengles ortoedres, un a cada banda de la zona del cor, roig el de l'esquerra i groc el de la dreta, que prenen rellevància també en els moments de major intensitat musical de l'espectacle, l'actuació de la soprano i la lectura dels aforismes. Una llum inferior de color blau s'encarrega de mantindre visible el rostre de Fuster, creant així un tercer punt de color. Només a partir del visionament no es pot arribar a una conclusió clara de la intenció dels cubs, fora de la més o menys embellidora. Són colors a partir dels quals podríem abandonar-nos a elucubracions vexil·lològiques, però preferim d'entrada reforçar la nostra tesi a partir del més evident. Roig, groc i blau; el país i la Mediterrània; la terra, la mar i el cel; la cosa local i el fet universal. Santos il·luminant Fuster.

LA IRONIA COM A ELEMENT AGLUTINADOR

L'homenatge a una personalitat de la categoria de Fuster, amb tot el que representa per a la societat valenciana, requeriria des d'una òptica conservadora, acadèmica o institucional d'un discurs solemne, ben a la mida de qui ha bastit en bona mesura el marc mental sobre el qual es basa el valencianisme polític, que com a crític literari ens va reconciliar amb els nostres clàssics i que com a periodista va saber descriure en un idioma propi i atractiu les intenses agitacions de la segona meitat del segle xx. L'acte que fou, però, presenta una naturalesa ben diferent, es tracta d'un acte polític i reivindicatiu, que té lloc en el dia de l'efemèride nefasta de la batalla d'Almansa, i alhora és un acte festiu, amb concerts de rock per a cloure la jornada. La peça de Carles Santos se situa justament entre la manifestació del 25 d'abril i els concerts del Tirant lo Rock, i és precisament per la seua naturalesa trencadora i gegantina que enllaça i cohesiona la cerimònia.

Aquest primer desequilibri entre el que en principi hauria de ser i el que és es construeix a partir de pocs però eficients elements visuals. De manera semblant, tal com hem descrit la ironia textual o instrumental en la relació text-música, és important de destacar que l'altra pota de la figuració irònica que es presenta és la ironia situacional o observable (Ballart 1994: 300). L'element visual és auster, els intèrprets i el director (el mateix Santos, que assumeix un triple paper en la composició, la direcció i fins i tot un subtil rol performatiu) estan distribuïts per l'escenari i una part de les grades, mentre que la pista es reserva per a una secció de percussions de banda i les diferents agrupacions de ball que hi participen, de manera que el pes escènic recau sobretot en les actuacions que complementen la partitura del compositor, però que en cap cas són ideades per aquest, en un sentit estricte. La música, en canvi, té moments de gran espectacularitat i força expressiva. Aquest contrast serveix precisament per a no distraure l'atenció del que és important, la figura de l'homenatjat, que, lluny d'aparèixer ostentosament definida, corona l'escenari en una representació quasi caricaturesca del rostre de Joan Fuster, talment sembla un ninot de falla que evoca la polèmica relació de l'autor amb el món faller.

Ací, l'element pragmàtic posa l'encofrat de per què l'homenatge en part no sembla seriós, però a la vegada desencadena una reacció de fervor unànime en el públic. Si no és una ironia flagrant el fet que el poble valencià, i també a Catalunya, se celebren les derrotes en forma de diada nacional, poques coses ho són. Va en el tarannà relativitzador dels valencians com a poble mediterrani la celebració del dol, hem ballat a les vetlles. Això convida a l'última consideració al voltant de la cantata com a mostra del consens intel·lectual entre Joan Fuster i Carles Santos.

LES DUES VISIONS DEL "FET" MEDITERRANI

L'estil Santos que arrenca des de la vasta identitat mediterrània fins als constituents atòmics del músic; un enrajolat d'elements tan quotidians i tan reals que sobta de tro-

bar-los conjugats en un producte que amb tots els consensos s'ha definit —des de fora— com a avantguardista. Hi ha una responsabilitat amb el territori, que podríem precisar amb algun isme, però tampoc escurçaríem camí; també un Vinaròs-Arcàdia que condiciona tota la resta, el periple mundial que comença i acaba a Barcelona, amb tots els adorns que van acumulant-se en la producció artística, però que mai condicionen el ja citat estil. Llocs comuns o espais segurs, tant se val; el que sí que hi ha és una gravetat que empeny sempre cap a elements recurrents, modestos i personals, arrelats a una proximitat prosaica sobre la qual Santos s'aboca amb una tendresa evident. En aquests fonaments és on trobem, més pel que fa al discurs que no a la forma musical, el gen *passionate* i romàntic que li vessa tothora (Johnson 1989: 235); o la vessant surrealista que emergeix en el terreny de l'expressió (Ruvira 2008: 16). I com que tot això s'ha d'expressar, no només en criteris d'intensitat, freqüència, llargària o qualitat tímbrica, sinó també a partir de correlats semàntics i de l'entorn pragmàtic, convé no perdre de vista les implicacions de la tria lingüística de l'autor, i menys encara la postura que adopta sobre el model normatiu (Meseguer 2013: 2; Meseguer 2016: 547).

Si a Santos li interessa tant, o més encara, li traspua irremeiablement un instint local en la majoria dels moments de la seua obra, és precisament per la seua gravitació cap a l'universal, entès com a manifestació idealitzada del que seria una mena de “puresa”, aquella que sosté la “poesia pura” o la “música pura”, si és que aquests són conceptes vàlids. Ho veiem sobretot en la seua capacitat de síntesi, quasi reconciliadora, entre estils, sonoritats i tradicions a priori antagoniques. Puresa comuna a tota l'heterogeneïtat de les manifestacions localistes, completament irracional. La racionalitat vetaria massa camins per a l'expressió. El que és local és alhora universal perquè, en definitiva, tot és susceptible de ser versionat, o, si el valor cultural sobrepassa la moral, espoliat: no hi ha res universal que no siga abans local, pensat o viscut tant localment com individual.

Aquest mateix caire el repel·liria de qualsevol encarcament regionalista (com els de Serrano) que delimitarien una valencianitat de terreta, artificial, hermètica, desigual, supèrflua, centralista i asimètrica, acomplexada, diluïda i diminuta. Aquesta entrada del *Diccionari per a ociosos* expressa la mediterraneïtat com a celebració d'un tarannà que, més que una conjectura, constitueix una veritable qualitat antropològica (Fuster 2004: 109):

Bé que no s'ho confessin, els estrangers hi venen també atrets per l'espectacle pullulant, suós, cridaner, de les nostres ciutats. Marsella, Nàpols, Barcelona, Atenes —els barris populars, les festes, el moviment multitudinari—, potser els repugnen, però els sedueixen igualment: els allucinen i tot. Un panorama estentori i violat s'obre davant dels seus sentits innocents de bàrbars. Al cap de pocs dies de conuiu-hi, l'estranger ja no se sorprendria gens si, en girar una cantonada, es trobava Sòcrates adoctrinant els seus minyons, o una densa colla de ciutadans discutint acaloradament —com en la Florència d'antany— la superioritat de Miquel Àngel sobre Leonardo... En fi, això és el que creiem nosaltres els mediterranis. Perquè a nosaltres, efectivament, res d'això no ens sorprendria.

L'obra, les obres de Carles Santos procedeixen, expressen i posen en diàleg les arts, com a expressió de «nosaltres els mediterranis», autors, intèrprets i públics de la representació. Una representació real, contemporània, compartida: amb la *veu de la terra*, siga

de la *Vaterland* procedent de Goethe, de l'*Erde* de Mahler, de la *terra* de Joan Maragall o de Vicent Andrés Estellés, inherents als escrits de Joan Fuster i que s'escolen pels ressons romàntics, íntims i a través de la voluntat local i universalista de la música pensada, creada i viscuda per Santos.

REFERÈNCIES

- BALLART, Pere (1994): *Eironeia. La figuración irónica en el discurso literario moderno*. Barcelona: Sirmio.
- BERANEK, Leo (2004²[1996]): *Concert halls and opera houses: Music, Acoustics, and Architecture*. Nova York: Springer.
- CARLSON, Marvin (2014): *Theatre: a very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- FINNEGAN, Ruth (2018²[1977]): *Oral poetry*. Eugene: Wipf and Stock Publishers.
- FORCEVILLE, Charles (2009): «The role of non verbal sound and music in multimodal metaphor», dins FORCEVILLE, Charles J. / URIOS-APARISI, Eduardo (ed.): *Multimodal metaphor*. Berlín: De Gruyter, p. 383-415.
- FUSTER, Joan (2004¹⁴[1964]): *Diccionari per a ociosos*. Barcelona: Edicions 62.
- GENETTE, Gérard (1989): *Palimpsestos. La literatura en segundo grado*. Madrid: Taurus.
- GUERRERO, Manuel (ed.) (2006): *Carles Santos: visca el piano!* Barcelona: Actar / Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya / Fundació Joan Miró.
- IBORRA, Josep (2012) «Joan Fuster, filharmònic», dins IBORRA, Josep / LLINARES, Joan B. / PLENAS, Xevi / TORRENT, Vicent / XAMBÓ, Rafa: *Joan Fuster i la música*. València: Universitat de València.
- JOHNSON, Tom (2014²[1989]): *The Voice of New Music by Tom Johnson. New York City 1972-1982. A collection of articles originally published in the Village Voice*. París: Editions 75. En línia: <<https://www.editions75.com/Books/TheVoiceOfNewMusic.pdf>>.
- KOWZAN, Tadeusz (1975): *Littérature et spectacle*. La Haia / París: De Gruyter.
- MESEGUER, Lluís (2013): «El Mediterrani i els llenguatges de l'espectacle», dins CASANOVA, Emili / CALVO, Cesáreo (coord.): *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas*. Berlín: De Gruyter, p. 177-190.
- MESEGUER, Lluís (2015): «La literatura de Carles Santos», dins MARTÍN, Àlex / PIQUER, Adolf / SÁNCHEZ, Fernando: *Actes del Setzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de Salamanca, 1-6 de juliol de 2012*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 543-559.
- MESEGUER, Lluís (2016): *La literatura de la música: Carles Santos*. eHumanista/IVITRA, 10. Santa Bàrbara: Universitat de Califòrnia Santa Bàrbara, p. 543-559.
- MUECKE, Douglas Colin (1978): «Irony markers» dins *Poetics*, 7, p. 363-375.
- NELLHAUS, Tolbin (ed.) (2016³ [2006]): *Theatre histories: an introduction*. Nova York: Routledge.

- PAYÀ, Emili (setembre, 2022): Entrevista d'investigació.
- RAJEWSKY, Irina O. (2005): «Intermediality, Intertextuality, and Remediation: A Literary Perspective», dins *Intermediality*. 6, p. 43-64 <<https://doi.org/10.7202/1005505ar>>.
- ROSSELL, Antoni (2016): «De épica, escansión, métrica y música», dins CARTA, Constance / FINCI, Sarah / MANCHEVA, Dora (ed.): *Antes se agotan la mano y la pluma que su historia: Magis deficit manus et calamus quam eius hystoria*, p. 269-299. Cilengua. <<https://www.digitalipublishing.com/a/47772>>.
- RUVIRA, Joaquim / PIQUERAS, Norberto (ed.) (2015): *Universantos, el fervor de la perseverança en Carles Santos*. València: Universitat de València.
- RUVIRA, Joaquim (1996): *El caso Santos*. València: Mà d'obra.
- RUVIRA, Joaquim (2008): *Música y representación. Los desafíos artísticos de Carles Santos*. València: Institució Alfons El Magnànim.
- TIMMS, Colin / FORTUNE, Nigel / BOYD, Malcolm / KRUMMACHER, Friedhelm / TUNLEY, David / GOODALL, James R. / CARRERAS, Juan José (2023, June 26): «Cantata», dins *Grove Music Online*. Oxford: Oxford University Press. [Consulta: 14 de desembre de 2023.]
- ZBIKOWSKI, Laurence M. (2009): «Music, language, and multimodal metaphor», dins FORCEVILLE, Charles J. / URIOS-APARISI, Eduardo (ed.): *Multimodal metaphor*. Berlín: De Gruyter, p. 359-381.
- ZUMTHOR, Paul (1991): *Introducción a la poesía oral*. Madrid: Taurus-Humanidades.

CONSIDERAZIONI A MARGINE DI UNA RECENTE EDIZIONE CRITICA DELLE POESIE DI UBALDO MAZZINI IN DIALETTO SPEZZINO

Stefano LUSITO

Come oggi sappiamo grazie all'imprescindibile contributo di Fiorenzo Toso (1962-2022), che per primo ha provveduto a stilare una sintesi ragionata circa le vicende dei dialetti liguri sul fronte scritto e dello *status* sociolinguistico (Lusito 2023a: 309-316), in Liguria l'uso letterario e documentario delle parlate diverse dal genovese è stato per lungo tempo insidiato dal considerevole prestigio di quest'ultima varietà, le cui funzioni in ambito sociale e il cui grado di elaborazione relativamente elevato le hanno consentito di mantenersi al rango di «lingua media» —secondo la nota definizione di Žarko Muljačić—¹ anche dopo la definitiva sedimentazione del ruolo egemonico del toscano quale codice di cultura soprarregionale. Così, nello spazio ligure il genovese rappresenta la sola varietà locale a disporre di una tradizione scritta continuativa dall'epoca bassomedievale ai nostri giorni, caratterizzata fra l'altro —proprio in virtù della tradizionale valutazione del genovese come elemento positivamente distintivo dell'identità regionale— dalla prevalenza di argomenti e registri «elevati» almeno fino alle soglie dell'età contemporanea.²

Di conseguenza, fin quasi agli inizi dello scorso secolo l'uso scritto delle restanti varietà liguri³ sarebbe rimasto particolarmente marginale, restituendoci soltanto atte-

1. La nozione di «lingua media» adottata dallo studioso croato (che riprende un'originaria formulazione di Alberto Mioni) indica —applicando all'ambito italoromanzo il concetto di *Ausbau* linguistico sviluppato a sua volta da Heinz Kloss— quelle varietà neolatine che, pur avendo l'italiano come *Dachsprache*, mostrano storicamente delle «mire elaborazionistiche» che hanno loro consentito di emanciparsi in parte dai modelli linguistici del codice egemone; oltre al genovese, la serie comprende il milanese, il piemontese, il veneto, il napoletano e il siciliano. Per approfondimenti in merito al concetto di «lingua media» elaborato dal romanista slavo si rimanda qui, per brevità, a quello presentato da ultimo in Muljačić (2011); per un inquadramento più generale dell'argomento ci si può invece rifare al contributo informatico di Regis (2018: § 2.2).

2. Tutte queste nozioni possono essere agevolmente verificate consultando l'ultima e più aggiornata edizione dell'opera storico-antologica di Toso (2009).

3. Non occorre tuttavia dimenticare come all'interno della *scripta* genovese di *koinè* rientri a pieno titolo anche la varietà di Savona almeno a partire dal XVI secolo; se è vero che questa, oggi, si iscrive pienamente nell'area genovese anche sul fronte linguistico, in epoca pregressa doveva invece

stazioni sporadiche e quasi del tutto discontinue. Facendo astrazione di parte della produzione laudistica e devozionale d'epoca bassomedievale, che rimanda all'area compresa fra Savona e Albenga, fra le varietà periferiche attestate ancor prima del XIX secolo si possono segnalare taluni dialetti intemeli (come il taggiasco, il priorasco e il ventimigliese) e dell'Oltregiogo (fra cui quelli di Sassello e Molare).

Sarebbe non a caso occorso attendere fino alla seconda metà dell'Ottocento — periodo cui risale la progressiva dequalificazione del genovese sul fronte letterario e sociolinguistico, verificatasi in maniera collaterale alla perdita dell'autonomia politica della regione — per assistere alla timida nascita di esperienze letterarie locali non più documentariamente isolate, per quanto forse solo nel caso delle varietà intemelie questa sia riuscita a scaturire in una piccola «tradizione» dotata di qualche margine di originalità.⁴ La relazione diretta che sussiste fra la cessazione dell'indipendenza politica ligure e lo scadimento delle funzioni e dei ruoli del genovese (proseguito fino a configurare questo idioma quale vero e proprio codice «dialettale» alle soglie del Novecento) rimanda in particolare alla rottura (verificatasi comunque non senza significativi tentativi di resistenza a cavallo fra XIX e XX secolo) dalla tradizionale identificazione fra lingua, «nazione» e istituzioni politiche locali, che aveva portato il genovese, nella sua fase «classica» (ossia fra Cinquecento e Settecento), a essere identificato quale vera e propria *langue du pays* da parte rilevante dell'intellettualità locale.⁵

Coerentemente con queste premesse, anche il dialetto della Spezia⁶ è emerso nello scritto soltanto fra la metà e la fine del XIX secolo, in un frangente peraltro decisamente

mostrarsi assai più simile alle attuali parlate centro-occidentali situate al di là di capo Noli, come attestano i testi medievali e taluni relitti fonetici ancor oggi presenti nel dialetto della città sabazia e delle zone contermini. Le due principali raccolte antologiche di testi in savonese sono quelle a cura di Noberasco / Scovazzi (1930) e di Del Buono / Barile / Scovazzi (1963).

4. I primordi della produzione letteraria «moderna» nei dialetti intemeli possono essere individuati nella pur modesta opera in sanremasco di Stevin (probabile pseudonimo di Antonio Sghirla, 1813-1879), inaugurata nel 1841 sulle pagine dell'*Almanacco di Sanremo* e culminata nella pubblicazione di un breve compendio di poesie satiriche nel 1867 (ora raccolta, con commento critico, in Sghirla 2017). Tuttavia, una vera e propria «tradizione» scritta si sarebbe sviluppata solo nel secolo successivo, soprattutto a seguito della fondazione della rivista antologica «A barma grande» da parte di Emilio Azaretti (1902-1991) e Filippo Rostan (1896-1973), pubblicata in due diverse serie negli anni '30 e fra gli anni '60 e '70 del Novecento. Sulla letteratura intemelina nel suo complesso manca ancora un profilo «critico» di sintesi (un sunto di quella d'espressione ponentina in generale si rinviene però in Toso 2006); per quella d'espressione monegasca (che ne rappresenta solo una parte) si può leggere il volume di Lusito (2024). Nel merito invece della produzione scritta in spezzino, la quale finora non ha travalicato l'ambito della poesia, ci si può rifare all'opera di Giovando / Cavallini (1998). Quel lavoro presenta gli autori e i rispettivi brani in mero ordine alfabetico; un'analisi di taglio più specificamente storico sarà con tutta probabilità affrontata da una futura opera di Pier Giorgio Cavallini, dal titolo *Profilo della letteratura dialettale spezzina. Storia e testi* (l'informazione mi è stata gentilmente fornita dall'autore). Si specifica che tutte le informazioni presenti in questo scritto sono aggiornate all'aprile del 2024.

5. Per un sunto di questi aspetti si possono consultare, oltre al riferimento dello stesso autore già citato nelle note precedenti, ulteriori e preziosi contributi di Fiorenzo Toso (1994, 2017).

6. Lo spezzino si situa alla periferia estrema dello spazio linguistico ligure, manifestando tutta una serie di caratteristiche (fonetiche e morfologiche in primo luogo) che, all'interno del contesto regionale, ne fanno un caso per certi versi peculiare rispetto al tipo comune diffuso sulla linea di costa. La

significativo per la storia demografica di quella città. È proprio a quel periodo che risale la nascita del moderno centro urbano spezzino, simbolicamente sancita dalla costruzione dell'arsenale marittimo (cominciata nel 1862 e proseguita fin oltre la fine del decennio); un'impresa che non solo modificò radicalmente la struttura del manufatto urbano della città levantina, ma sconvolse anche l'assetto numerico ed «etnico» della sua popolazione. L'urgente necessità di disporre di ampia manovalanza per la messa in atto dei complessi lavori di ristrutturazione urbana fu infatti da richiamo per un'ingente immigrazione (non soltanto dalle zone limitrofe alla città stessa, ma anche da diverse altre regioni d'Italia), che avrebbe portato la popolazione residente della Spezia a sestuplicarsi nel solo periodo intercorso fra il 1861 e il 1886. Sembra peraltro lecito supporre che la *facies* dello spezzino possa aver risentito di questa contingenza, cui andranno forse ricondotti taluni sviluppi peculiari all'interno del panorama ligure come il passaggio $[-\epsilon]- > [-\emptyset]-$, che sulla linea di costa si espande oggi fino a Riomaggiore e Manarola (si confrontino lo spezzino e il riomaggiorese $[reza]$, insieme al manarolese $[reza]$, contro il ligure comune $[r\emptyset(:)za]$ 'rosa').⁷

Se la genesi della «letteratura» spezzina può essere fatta datare alla metà dell'Ottocento, allorché videro la luce le prime disimpegnate *cansonete de carlevà* 'canzoncine di carnevale' (ancora in larghissima parte inedite),⁸ a cavallo fra gli scorsi due secoli essa trovò il proprio esponente più significativo nella figura di Ubaldo Mazzini (1868-

descrizione di sintesi più completa dello spezzino si trova in Vitali (2020: 263-277); nel prosieguo di quelle pagine, lo stesso autore schematizza i caratteri di transizione delle parlate cinqueterrine, che (insieme a quelle poste sulla linea di costa fino a Moneglia) marcano il progressivo passaggio fra le caratteristiche linguistiche dello spezzino e quelle genovesi.

7. Quella appena menzionata rappresenta, beninteso, poco più che una suggestione ancora tutta da definire; ma che quei dialetti dovessero avere in passato $[-\emptyset]-$ da $[-\emptyset]-$ in sillaba aperta è confermato dalla parlata di Biassa, un borgo semirurale situato a cavallo fra la Spezia e Riomaggiore, che dispone da qualche tempo di un eccellente repertorio lessicografico corredato da ricche note grammaticali (Natale / Cavallini 2019). Per il resto, uno studio circa gli sviluppi dello spezzino in chiave diacronica e sociolinguistica, decisamente arduo a causa della mancanza di testimonianze scritte antecedenti la metà dell'Ottocento, è un *desideratum* già espresso a suo tempo da Cortelazzo (1978). Per quanto riguarda le nostre attuali conoscenze sul dialetto spezzino ci si può rifare a Cavallini (2017); sulle vicende urbanistiche e demografiche della Spezia si può invece consultare, fra i molti riferimenti, la monografia di Fara (1983).

8. Come sintetizza Cavallini (2023: 22), «quella delle canzonette di carnevale è una forma di letteratura tipicamente spezzina. Trattasi di fogli volanti che accompagnavano i carri allegorici del carnevale spezzino (i cui inizi risalgono almeno al 1857). A parte alcune fra le prime, che parlano del carnevale che muore e poi rinasce, e che va via via identificandosi con la maschera di Batiston, tutte trattano argomenti satirici, riferiti all'anno appena trascorso» (approfondimenti sul tema in Cavallini 2002: 393-396). Una raccolta di questi testi, la cui redazione — a fasi alterne — proseguì addirittura fino agli anni '80 dello scorso secolo, è in corso di preparazione da parte dello stesso Cavallini; la speranza è ovviamente che la consultazione dei materiali più antichi possa gettare qualche luce in più sull'aspetto del dialetto spezzino di periodo pre-arsenalizio (ad esempio, sempre Cavallini 2002: 396-397 ha fatto notare talune particolarità grafiche, morfologiche e lessicali in uno di questi testi datato al 1866). Un regesto delle *cansonete de carlevà* finora note — che ammontano a poco meno di una sessantina di elementi — si legge infine in Cavallini (2002: 395-396).

1923),⁹ a sua volta fra le personalità maggiormente prominenti dell'intellettualità locale del periodo.¹⁰

Nato alla Spezia in una famiglia relativamente benestante, Ubaldo Mazzini aderì fin da giovane agli ideali repubblicani, esordendo come giornalista, all'età di diciassette anni, sulle pagine della «Giovane democrazia» (fondata e diretta dall'avvocato e politico Prospero De Nobili) e collaborando in seguito per diversi giornali di impronta mazziniana. La sua fama all'interno dei circoli cittadini si accrebbe a partire dal 1890, quando cominciò a scrivere per il giornale «la Spezia» firmando, con lo pseudonimo di *Gamin*, articoli di gusto polemico rivolti a candidati politici o a esponenti della pubblica amministrazione. Nel 1897 fondò il «Corriere della Spezia»; l'anno successivo, dopo aver concluso a Pavia gli studi di giurisprudenza avviati a Pisa e a Genova, venne nominato direttore della biblioteca comunale e del museo civico.

Proprio questi due ultimi incarichi stimolarono in questa figura un profondo desiderio di ricerca circa il lascito storico e culturale dell'area spezzina e lunigianese, portandolo a occuparsi, in diversa misura, di numerosi argomenti che spaziano dalla storia all'archeologia, dall'arte alla numismatica, dalla letteratura alla cartografia, fino a riguardare il patrimonio folclorico e dialettale locale. Nell'ambito della sua attività di ricerca sul territorio, inoltre, fondò e diresse con Achille Neri (1842-1925) sia il «Giornale storico e letterario della Liguria», pubblicato sotto l'egida della Società ligure di storia patria, sia il «Giornale storico della Lunigiana».

Per quanto riguarda in particolare le indagini sulle parlate dell'area, inaugurate nel 1889 da un succinto brano di descrizione del dialetto spezzino e testimoniate ancora da un opuscolo stampato nel 1896 (in cui si auspicava invero una prossima fioritura di studi redatti «con amore e criterio scientifico» su quello specifico tema),¹¹ a Mazzini si deve un tuttora fondamentale *Saggio di folclore spezzino* inteso come un compendio «di tradizioni, di novelle, di favolette, di canzoni, di proverbi, di strambotti riferentesi ad usi, a costumi, a giochi infantili, a pregiudizi del popolo spezzino».¹² Quei materiali erano

9. Oltre che nella produzione di Mazzini, in quegli stessi anni lo spezzino trovò un certo impiego sul fronte scritto per mano dell'insegnante e veterinario Antonio Zolesi (1831-1912), che pubblicò alcune raccolte di poesia (*Cansoneo spezin*, 1896; *Ghe n'è per tütì*, 1904; *La fiumana poetica*, 1910) di gusto fondamentalmente bozzettistico.

10. Per una biografia dell'autore si veda in particolare Faggioni (1989).

11. Si tratta rispettivamente delle note che si leggono in Mazzini (1889: 48-50; 1896); la citazione proviene dall'ultima pagina del secondo testo, non numerata. Tanto premesso, sarebbe senz'altro inappropriato attribuire all'autore la qualifica di «dialettologo», giacché non si dedicò mai allo studio del patrimonio linguistico locale con i criteri dell'allora nascente dialettologia scientifica, contrariamente agli esponenti della scuola ascoliana che in quegli stessi anni, sulle pagine dell'«Archivio glottologico italiano», si stavano dedicando con successo all'analisi dell'evoluzione storica del genovese e delle sue testimonianze letterarie, soprattutto d'epoca medievale. Il primo studioso professionista ad essersi occupato dello spezzino, ancorché con un contributo rivolto essenzialmente alle sue caratteristiche fonetiche di base, fu Clemente Merlo (1936).

12. Quel lavoro fu inizialmente pubblicato a puntate, fra il 1912 e il 1917, sull'«Archivio per la etnografia e la psicologia della Lunigiana», per vedere poi la luce nel 1918, in versione ulteriormente arricchita, in qualità di monografia col titolo *Un saggio del folclore spezzino* (poi rettificato nelle successive ristampe). La citazione è tratta da una ristampa tardonovecentesca del testo (Mazzini 1979: 11).

stati raccolti in gran parte dalla viva voce degli anziani, sulla scorta della preoccupazione, già presente all'epoca, di una prossima scomparsa del dialetto e del patrimonio folclorico cittadino a seguito degli sconvolgimenti demografici occorsi durante la seconda metà dell'Ottocento.

Prima ancora di affermarsi come intellettuale e studioso dai molteplici interessi, in età giovanile Ubaldo Mazzini si fece conoscere come poeta dilettante sia in italiano, sia in spezzino, ambiti cui trasmise la vena sarcastica e irriverente già sfruttata in sede giornalistica.¹³ Proprio alla produzione «letteraria» in dialetto di questa figura, a cento anni esatti dalla sua scomparsa, è dedicato un volume recentemente curato da Pier Giorgio Cavallini (Mazzini 2023b), fra i maggiori conoscitori della parlata spezzina e di quelle praticate nell'area del golfo dei Poeti, alle quali ha dedicato numerose pubblicazioni di ragguardevole pregio.

Il testo di cui trattiamo in queste pagine non fa eccezione. Sebbene la produzione dialettale di Mazzini¹⁴ fosse già stata raccolta, quasi nella sua interezza, in diverse sillogi pubblicate durante lo scorso secolo (da ultimo in Mazzini 1989), il volume di Cavallini ripropone l'opera dell'autore corredandola, per la prima volta, da un adeguato commento critico che permette al lettore di fruire appieno di ogni singolo componimento, chiarendone i motivi ispiratori, i riferimenti al contesto storico e culturale dell'epoca e le specifiche caratteristiche linguistiche. Il libro racchiude in totale ottantacinque componimenti, divisi in quattro categorie: «sonetti e altre rime» (sezione che comprende la stragrande maggioranza dei testi del poeta, settanta in totale), «poemetti» (fra cui *A passion do Signoe* e *A spedission de Caraa*), «canzonette di carnevale» (di cui due finora assenti nelle raccolte dedicate alla produzione in spezzino di Mazzini, ma attribuibili a quest'ultimo con buon margine di sicurezza)¹⁵ e due «poesie maccheroniche» (redatte in un latino parodiato con inserti dialettali di tipo spezzino).

Allargando lo sguardo al di fuori del contesto locale risulta in realtà evidente come la produzione di Mazzini non si distanzi, per stili e contenuti, dai canoni che si vorrebbero generalmente riconoscere alla poesia «in dialetto», rivolti perlopiù all'evocazione di temi nostalgici o affettivi oppure impostati su registri satirico-parodici, perseguiti attraverso l'uso di un codice schiettamente popolare (pur essendo l'autore, come in questo caso, un esponente in erba dell'intellettualità cittadina e, ad ogni buon conto, un soggetto inequivocabilmente «colto»). Come lo stesso Cavallini chiarisce nell'introduzione al proprio lavoro (Cavallini 2023: 24-33), l'intero *corpus* in spezzino di Mazzini può essere in effetti ricondotto a quattro o cinque tematiche fondamentali, un po' tutte paradigmatiche.

13. I componimenti in italiano di Mazzini, di argomento politico, si possono leggere ora in un volume di Alberto Scaramuccia (Mazzini 2023a).

14. Le uniche raccolte pubblicate durante il periodo di vita dell'autore sono Mazzini (1894, 1897); il resto della produzione del poeta vide la luce su opuscoli, su fogli volanti o sulle pagine dei giornali cittadini.

15. Si tratta dei componimenti intitolati *A crise* e *Na carte mar zùgà*, relativi al carnevale spezzino del 1892 e del 1898 rispettivamente. Come dichiara il curatore del volume (Cavallini 2023: 24), l'attribuzione a Mazzini in un caso si legge, manoscritta, nella copia conservata presso uno dei musei civici cittadini, nell'altro sarebbe giustificata dalla convergenza stilistica e tematica del testo con il resto della produzione dell'autore.

che dell'espressione vernacolare: il rimpianto per la Spezia di periodo pre-arsenalizio, irrimediabilmente scomparsa (che però il poeta, per ragioni anagrafiche, non ebbe mai modo di conoscere di persona); la cultura e la religiosità popolare (quest'ultima messa apertamente alla berlina dall'autore, con tutta una serie di considerazioni dissacranti e irriverenti); la satira politica (su cui si fonda del resto, come si è accennato, la sua stessa produzione poetica in italiano) e l'ambito dei sentimenti (dove però, come specifica il curatore del volume, «l'afflato lirico alla fine viene ribaltato in ossequio al tipico procedimento mazziniano dell'anticlimax», risultando così, quasi senza eccezioni, in chiusure deliberatamente facete).

Del resto, è noto come gli stilemi fondanti della produzione dialettale di Mazzini siano mutuati in buona parte dagli esponenti del vernacularismo centro-italiano vissuti a cavallo fra Ottocento e Novecento: come ricorda ancora Cavallini (2023: 34), fra le personalità che funsero da ispirazione per l'autore spezzino figurano tra gli altri il pisano Renato Fucini (1843-1921), il romano Giggi Zanazzo (1860-1911) e, per quanto non dichiarato, l'altrettanto romano Cesare Pascarella (1858-1940); i modelli di quest'ultimo, peraltro, sarebbero ben presto valse da campione per una pletora di epigoni in numerose regioni d'Italia.¹⁶ A questo proposito, sembra appropriata l'osservazione di Guasoni (2023) secondo cui

il Mazzini in poesia è un «dialettale», nel senso che cerca di proporre in versi il modo di pensare e parlare dei popolani spezzini, secondo quella che era ai suoi tempi l'idea prevalente di ciò che doveva essere la poesia nelle parlate locali; sebbene il Mazzini scriva in ligure, i suoi modelli sono dunque il romanesco Belli, o il toscano Fucini, o ancora il napoletano Ferdinando Russo, con il suo Luciano d'o Rre, testi in cui gli autori fanno parlare in prima persona dei personaggi anche lontanissimi dal modo di pensare del loro poeta, per restituirli al giudizio dei lettori, nella sua verità e spesso nell'enormità grottesca delle sue opinioni e manie».

Se ci si può permettere una considerazione di stampo più generale, l'apparente mancanza di una componente riconoscibilmente «impegnata» nell'ambito dell'espressione dialettale spezzina (ma per conferme o smentite in merito ci si dovrà rifare a future indagini condotte da esperti dell'area, che possano approfondire un terreno ancora relativamente poco indagato) sembra da collegare all'assenza di una base storico-ideologica di riferimento, che nel caso della «scuola» letteraria novecentesca d'area intemelina, ad esempio, avrebbe trovato radici e motivi ispiratori nelle suggestioni felibristiche attinte della vicina regione provenzale e nel ricollegamento a una vagheggiata «unità» delle popolazioni anticamente comprese all'interno della contea di Ventimiglia.

Tanto specificato, sarebbe certo ingenuo e superficiale voler bollare la produzione di Mazzini come priva di interesse, come del resto smentiscono i contenuti del volume recentemente stampato. Per quanto il rammarico per una città (e una società) in caotica evoluzione vada inteso tutt'al più, come argomenta lo stesso Cavallini (2023: 25), nei

16. Per quanto riguarda gli echi della fortuna del poeta romano in ambito ligure, si considerino soltanto le ben quattro trasposizioni in genovese di uno dei suoi lavori più celebri, analizzate da Haller (1995).

termini di un «atteggiamento letterario» (tramite il quale il poeta «si è costruito una specie di *alter ego* —lo spezzino medio di fine Ottocento-inizio Novecento— al quale attribuisce le diverse affermazioni misoneistiche, in particolare lo stupore e l'incredulità nei confronti del nuovo e della scienza»), esso rende conto dei profondi mutamenti allora in corso nella società spezzina, mentre l'attenzione per i vari «tipi» di personaggi della Spezia dell'epoca testimonia l'interesse dell'autore per la cultura popolare della propria città nativa, che diversi anni dopo avrebbe portato alla redazione dell'importante e già menzionato *Saggio di folclore spezzino*. Al di là di tutti questi aspetti, «Mazzini è comunque il primo autore moderno non genovese a cercare una strada autonoma rispetto alla tradizione letteraria fiorente tra Genova e Savona», la cui esperienza «si può considerare alla base della pluriglossia che costituirà uno dei fenomeni di rilievo dell'espressione dialettale in Liguria nei decenni successivi» (Toso 2009: VII, 36).

I componimenti raccolti nel volume di Cavallini vengono presentati in primo luogo in una veste grafica uniformata, volta a risolvere —per comprensibili motivi pratici— le discrepanze presenti fra un brano e l'altro nelle versioni originali a stampa, il cui valore «documentario», data la breve esistenza dello spezzino come lingua scritta, è del resto assai ridotto (comunque incomparabile a quello delle grafie storiche di varietà locali di più lunga attestazione). L'unica eccezione è forse costituita dall'utilizzo, nella grafia spezzina ottocentesca, dei grafemi <o> ed <u>, che potrebbe essere spia di modalità di pronuncia diverse da quelle attuali. Come ha argomentato Vitali (2020: 267-268), lo spezzino di metà Ottocento aveva forse [ɔ], contrariamente alla pronuncia odierna [o], dove i dialetti liguri hanno in genere [u] (si confrontino le voci spezzine [ka'rodʒo], ['monɔdo], ['so] contro quelle del ligure comune [ka'rudʒ(·)u] 'vicolo', ['munɔdu] 'mondo' e ['su(:)] 'sole').¹⁷

Ad ogni modo, trattandosi di un'edizione critica, tutti i brani antologizzati vengono riprodotti, in carattere minore, anche nella grafia originale.¹⁸ Quest'ultima è posta dopo la traduzione italiana (di tipo sostanzialmente interlineare, volta a facilitare il più possibile la comprensione delle strutture del brano) e dopo le note storico-linguistiche che corredano ciascun testo. Di tutti i componimenti vengono inoltre specificate, in una nota a piè di pagina e tramite l'uso di agevoli abbreviature, le edizioni o le sedi in cui ciascuno di essi ha visto la luce, anche nelle raccolte date alle stampe dopo la scomparsa dell'autore.

Proprio le ricchissime note storico-linguistiche che accompagnano i brani poetici costituiscono il «cuore» e il principale motivo di interesse del volume. Queste, infatti, da un lato rendono conto dei numerosi richiami alla storia, all'assetto urbano e più in generale alla cultura spezzina presenti nella produzione dialettale di Mazzini; dall'altro, chiariscono il significato e l'etimologia di moltissimi termini ed espressioni idiomatiche

17. È da notare come una pronuncia della vocale simile a quella ipotizzata per lo spezzino ottocentesco si rinvenga oggi in (almeno) un altro dialetto geograficamente marginale d'area ligure, ossia quello di Carrosio in val Lemme (Lusito 2023b: 58).

18. Come specifica il curatore del volume in introduzione (Cavallini 2023: 11), per la grafia originale di ogni componimento si è fatto riferimento alla versione licenziata dallo stesso Mazzini; se il testo è stato inserito in una raccolta pubblicata durante il periodo di vita di quest'ultimo, la grafia rifletterà quella adottata dall'autore nella rispettiva sede; qualora sussistano differenze fra i testi pubblicati in più versioni, nell'edizione critica vengono indicate le varianti di volta in volta attestate.

dello spezzino. Per la discussione etimologica delle forme dialettali l'autore si rifà esplicitamente al *REW*, ai principali dizionari etimologici dell'italiano (il *DEI* e il *DELI*) nonché a quelli liguri redatti da Plomteux (1975) e da Toso (2015), anche se all'occorrenza vengono proposti riferimenti puntuali ad ulteriori repertori lessicografici; il confronto con le forme liguri è assicurato, oltre che dalla competenza personale dell'autore per i dialetti del golfo spezzino, dal richiamo al principale dizionario del genovese, quello di Casaccia (1876).¹⁹ Una lettura attenta dell'opera permette così non soltanto di compiere una cavalcata all'interno della società spezzina a cavallo fra Ottocento e Novecento, ma anche di venire a contatto con numerose informazioni circa il dialetto locale (e quelli contermini) altrimenti irreperibili altrove, stante la relativa penuria di studi sul vernacolo della Spezia, forse dovuta alla sua posizione marginale all'interno del contesto ligure e alla profonda crisi dell'uso che lo interessa, come si è visto, da lunghissimo tempo a questa parte.

Chiude il volume (pp. 395-398) un indice bibliografico delle opere dialettali (anche postume) di Mazzini, che permette al lettore (ma soprattutto allo specialista) di rintracciare tutte le edizioni del suo *corpus* letterario in vernacolo. Le informazioni presenti in quella sede integrano e aggiornano quelle raccolte, ormai diversi decenni or sono, all'interno della *Bibliografia dialettale ligure* (BDL 1989: 967-981; BDL 1994: 4079).

In via definitiva, quest'ultimo lavoro di Pier Giorgio Cavallini rende senz'altro il giusto merito al Mazzini poeta dialettale, così come finora non era mai stato fatto; un'iniziativa condotta con evidente acribia e profonda passione, di cui l'intera comunità spezzina dovrebbe rallegrarsi.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

- BDL 1980 = CÒVERI, Lorenzo / PETRACCO SICARDI, Giulia / PIASTRA, William (1980): *Bibliografia dialettale ligure*. Genova: A Compagna. [Rif. al numero delle schede]
 BDL 1994 = TOSO, Fiorenzo / PIASTRA, William (1994): *Bibliografia dialettale ligure. Aggiornamento 1979-1993*. Genova: A Compagna. [Rif. al numero delle schede]
 CASACCIA, Giovanni (1876): *Dizionario genovese-italiano. Seconda edizione accresciuta del doppio e quasi tutta rifatta*. Genova: Tipografia di Gaetano Schenone.
 CAVALLINI, Pier Giorgio (2002): «Lineamenti di letteratura dialettale spezzina», in BILOTTI, Giovanni (a cura di): *La Spezia letteraria. Profilo critico-storico della poesia e della narrativa spezzina*. La Spezia: Cosentino Editore, p. 387-461.
 CAVALLINI, Pier Giorgio (2017): «Il dialetto spezzino. Il punto sulle conoscenze, gli studi, le prospettive», in BILOTTI, Giovanni (a cura di): *La letteratura della Lunigiana storica*, III. Arcola: Edizioni Memoranda, p. 2077-2146.

19. A questo proposito avrebbe forse potuto giovare, almeno in alcuni casi, il riferimento ai diversi volumi del *Vocabolario delle parlate liguri* (quelli relativi al lessico generale sono stati pubblicati in quattro tomi fra il 1985 e il 1992), che comprendono una serie relativamente vasta di forme lessicali presenti in genovese — ma non attestate nel repertorio di Casaccia — o nei restanti dialetti della regione.

- CAVALLINI, Pier Giorgio (2023): «Introduzione», in MAZZINI, Ubaldo (2023): *Poesie dialettali*, a cura di CAVALLINI, Pier Giorgio. La Spezia: Il filo di Arianna, p. 9-34.
- CORTELAZZO, Manlio (1978): «Importanza del dialetto spezzino: alcune prospettive operative», *Giornale storico della Lunigiana e del territorio lucense*, n.s., aa. 29-30, nn. 1-4, p. 123-125.
- DEI = BATTISTI, Carlo / ALESSIO, Giovanni (1950-1957): *Dizionario etimologico italiano*, V voll. Firenze: Barbera.
- DELI = CORTELAZZO, Manlio / ZOLLI, Paolo (1988): *Dizionario etimologico della lingua italiana*, V voll. Bologna: Zanichelli.
- DEL BUONO BOERO, Rosita / BARILE, Angelo / SCOVAZZI, Italo (1963): *Priamâ. Antologia della poesia dialettale savonese*. Savona: A Campanassa.
- FAGGIONI, Paolo Emilio (1989): «Introduzione», in MAZZINI, UBALDO: *Poesie in vernacolo*, a cura di FAGGIONI, Paolo Emilio. Roma / Bari: Laterza / Cassa di Risparmio della Spezia, p. 1-25.
- FARA, Amelio (1983): *Le città nella storia d'Italia, La Spezia*. Roma/Bari: Laterza.
- GIOVANDO, Eugenio / CAVALLINI, Pier Giorgio (1998): *La poesia nel Golfo dei Poeti. Antologia dialettale spezzina*. La Spezia: Luna Editore.
- GUASONI, Alessandro (2023): «Ubaldo Mazzini (1868-1923)», in GUASONI, Alessandro (a cura di): *Antologia della letteratura ligure*, disponibile in linea all'indirizzo «<https://conseggio-ligure.org/it/antologia/ubaldo-mazzini/>». [Ultima consultazione: 4 aprile 2024.]
- HALLER, Hermann W. (1995): «Traduzioni interdialettali: La scoperta de l'America da Pascarella ai genovesi», *Rivista italiana di dialettologia. Lingue, dialetti, società*, 19, p. 81-96.
- LUSITO, Stefano (2023a): «L'opera e il pensiero di Fiorenzo Toso: una panoramica del contributo dello studioso alla linguistica genovese e ligure», *Lumina. Rivista di linguistica storica e letteratura comparata*, 7, p. 305-330.
- LUSITO, Stefano (2023b): «Appunti sul dialetto di Carrosio», in BENSO, Roberto: *Ei fôe dei ferguò*. Genova: Zona, p. 55-64.
- LUSITO, Stefano (2024): *Anthologie de la littérature et de l'usage écrit du monégasque*. Monaco: Éditions EGC / Académie des langues dialectales.
- MAZZINI, Ubaldo (1889): *Guida della Spezia e del suo golfo*. La Spezia: Matuella.
- MAZZINI, Ubaldo (1894): *Strufùgi. Saggio di alcune rime in vernacolo spezzino*. La Spezia: Zappa.
- MAZZINI, Ubaldo (1896): *I dialetti del Golfo*. La Spezia: Litotipografia Zappa.
- MAZZINI, Ubaldo (1897): *Il libro dei sonetti vernacoli*. La Spezia: Tenerani.
- MAZZINI, Ubaldo (1979): *Saggio di folclore spezzino*, a cura di CONTI, Mario. La Spezia: Amministrazione provinciale.
- MAZZINI, Ubaldo (1989): *Poesie in vernacolo*, a cura di FAGGIONI, Paolo Emilio. Roma / Bari: Laterza / Cassa di Risparmio della Spezia.
- MAZZINI, Ubaldo (2023a): *Rime irriverenti. Tra politica, satira e spezzinità*, a cura di Alberto SCARAMUCCIA. Giacché: La Spezia.
- MAZZINI, Ubaldo (2023b): *Poesie dialettali*, a cura di CAVALLINI, Pier Giorgio. La Spezia: Il filo di Arianna.

- MERLO, Clemente (1936): «Appunti sul dialetto della Spezia», *L'Italia dialettale*, 12, p. 211-215.
- MULJAČIĆ, Žarko (2011): «Le vicende delle sei lingue medie d'Italia più notevoli dal Cinquecento al secondo Ottocento», in BURR, Elisabeth (a cura di): *Tradizione e Innovazione. Integrando il digitale, l'analogico, il filologico, lo storico e il sociale*. Firenze: Franco Cesati Editore, p. 183-191.
- NATALE, Gian Carlo / CAVALLINI, Pier Giorgio (2019): *Dizionario enciclopedico del dialetto di Biassa*. [s.l.]: Edizioni Cinque Terre.
- NOBERASCO, Filippo / SCOVAZZI, Italo (1930): *O cicciollâ. Antologia dialettale savonese*. Savona: Pietro Lodola.
- PLOMTEUX, Hugo (1975): *I dialetti della Liguria orientale odierna: la val Graveglia*, II voll. Bologna: Pendragon.
- REGIS, Riccardo (2018): *Formazione di varietà territoriali*, in BAUER, Roland / KREFELD, Thomas (a cura di): *Lo spazio comunicativo dell'Italia e delle varietà italiane: Korpus im Text*, disponibile in linea all'indirizzo «<https://www.kit.gwi.uni-muenchen.de/?p=12794&v=2>». [Ultima consultazione: 4 aprile 2024.]
- REW = MEYER-LÜBCKE, Wilhelm (1935³): *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- SGHIRLA, Antonio (2017): *Chelu puéta de sti agni antighi*, a cura di BARRICALLA, Fabio. Sanremo: lo Studiolo.
- TOSO, Fiorenzo (1994): «Per una storia dell'identità linguistica ligure in età moderna», in TOSO, Fiorenzo / PIASTRA, William (a cura di): *Bibliografia dialettale ligure. Aggiornamento 1979-1993*. Genova: A Compagna, p. 3-39.
- TOSO, Fiorenzo (2006): «La poesia dialettale ponentina nel Novecento», in TOSO, Fiorenzo: *Liguria linguistica. Dialettologia, storia della lingua e letteratura nel Ponente. Saggi 1987-2005*. Ventimiglia: Philobiblon, p. 191-210.
- TOSO, Fiorenzo (2009): *La letteratura ligure in genovese e nei dialetti locali. Profilo storico e antologia*, VII voll. Recco: Le Mani.
- TOSO, Fiorenzo (2015): *Piccolo dizionario etimologico ligure*. Genova: Zona.
- TOSO, Fiorenzo (2017): «Il genovese: un profilo storico», in TOSO, Fiorenzo / OLGATI, Giustina (a cura di): *Il genovese: storia di una lingua*. Genova: Sagep, p. 17-39.
- VITALI, Daniele (2020): *Dialetti emiliani e dialetti toscani. Le interazioni linguistiche fra Emilia-Romagna e Toscana e con Liguria, Lunigiana e Umbria. Volume III. Dialetti liguri, Lunigiana e isole linguistiche*. Bologna: Pendragon.

L'ORIENTE NEI ROMANZIERI LIBERTINI FRANCESI DEL DICIOTTESIMO SECOLO

Luisa MESSINA

Dopo la pubblicazione de *Le mille e una notte*, tradotte in francese da Antoine Galland agli inizi del Settecento, l'Oriente diventa alla moda. Le *Lettere persiane* (1721) lanciano la moda dello scenario orientale anche se è evidente che si tratta di un mero espediente letterario per deridere gli eccessi della Francia assolutista del tempo. Intorno al 1730 molti romanzieri francesi del diciottesimo secolo (Crébillon e Chevrier in primis) danno vita a un nuovo genere letterario, il racconto libertino orientale-fiabesco, che permette agli scrittori di immaginare inesistenti città orientali situate in un Oriente di fantasia. Bisogna, tuttavia, constatare che alcuni Paesi orientali, come l'India e la Persia, stimolano la fantasia dei letterati molto più di altri Paesi arabi del tutto assenti o di altri come la Cina o la Turchia, appena accennati.

Il romanzo libertino francese del Settecento è stato lungamente screditato dalla critica internazionale fino alla sua recente riscoperta e rivalutazione avvenute a partire dalla fine del Novecento grazie a una serie di riedizioni contemporanee delle opere libertine. È necessario, innanzitutto, mettere in rilievo che il cosiddetto genere libertino include al suo interno molteplici forme letterarie quali il romanzo di formazione, il romanzo epistolare, il genere memoriale, il racconto orientaleggiante, il racconto fiabesco sebbene la componente del romanzo di formazione risulti dominante.

Particolarmente significativi risultano alcuni romanzi e racconti libertini che si svolgono all'interno di svariati scenari orientali e magici in cui il narratore si concentra sulle avventure o disavventure di un personaggio principale: tali scritti d'ispirazione orientale riscontrano, in particolar modo, un notevole successo nella prima metà del diciottesimo secolo. La forma letteraria adottata unisce il racconto fiabesco tradizionale ad elementi orientali. Nel Settecento il racconto non è ancora considerato un genere "serio" ma piuttosto un genere che lascia spazio alla fantasia e a tutti i tipi di esagerazioni. La rivisitazione parodica della fiaba tradizionale, paradossalmente, potrebbe passare inosservata se non fosse che gli stessi romanzieri si burlano di un genere considerato ancora stravagante. Gli autori libertini, pertanto, necessitano di marcare il loro intento dissacrante attraverso l'inserimento di oggetti e animali parodici.¹ La reinterpretazione libertina della fiaba pro-

1. (Veysman 2009a: 315).

cede di pari passo con il fascino orientale esercitato sulla letteratura francese settecentesca ch'è, in particolar modo, legato ad alcuni Paesi quali l'India e la Persia mentre altri Paesi sono esclusi: ai pochi riferimenti alla Turchia e alla Cina si contrappone l'assenza dei Paesi arabi e del Giappone.² La rivisitazione orientale in chiave libertina, ad ogni modo, si inserisce pienamente nel rinnovamento dei principi filosofici propugnati dai Lumi e, pertanto, gode di un certo successo soprattutto nella prima metà del Settecento (*Lettres persanes* di Montesquieu e *Les bijoux indiscrets* di Diderot). Ma sono soprattutto numerosi scrittori libertini (Crébillon, Voisenon, La Morlière, Chevrier) che fanno ricorso a fantasiosi scenari orientali in cui inserire le vicende di un personaggio centrale.

La critica è comunque concorde nell'affermare che Crébillon inaugura la serie di racconti libertini orientali con *Tanzaï et Néardané* (1734) e Diderot la conclude con *Les bijoux indiscrets* (1748). Alla tipologia narrativa dei racconti fiabesco-orientali appartengono, soprattutto, gli scritti libertini di Crébillon, maestro del genere, che ricorre a uno scenario orientale-fiabesco, costellato da numerosi malefici e incontri fortuiti, per dipingere delicatamente i sentimenti e le passioni. I racconti orientali pubblicati in questo lasso di tempo sono accomunati da due elementi salienti quali la fantasia del racconto e il carattere erotico: nessun autore libertino sacrifica una componente all'altra sapendo che entrambe sono particolarmente apprezzate dal pubblico.

Questa delimitazione temporale è, in realtà, inesatta in quanto alcuni scritti libertini orientali, seppure poco conosciuti al grande pubblico, sono pubblicati dagli anni Venti fino agli Cinquanta del Settecento pur facendo un'ultima riapparizione alla vigilia della Rivoluzione.

Il primo romanzo ad inaugurare il genere fiabesco d'ispirazione orientale-libertina è certamente *Histoire du prince Apprius* (1728) ambientato in uno scenario orientale in cui l'autore, Godard de Beauchamps, mescola elementi del racconto d'avventura, del diario di viaggio e del romanzo sentimentale.³ A seguito di imprese e viaggi eroici in terre sconosciute, Apprius sarà degno di convolare a nozze con la bella regina Monilne. Questo scenario esotico è, tuttavia, meramente convenzionale in quanto il lettore può certamente scorgervi avvenimenti o personaggi reali. A seguito della sua pubblicazione, molti colgono nell'opera una critica velata alla condotta libertina del duca Filippo d'Orléans, reggente in attesa della maggior età di Luigi XV.

La stessa critica alla Francia dell'epoca trapela in *Tanzaï et Néadarné* (1732) dove Crébillon mostra sotto mentite spoglie dispute o noti personaggi dell'epoca: il cardinale de Rohan (Saugrénutio), la duchessa du Maine (Roussa Blafanda). In questo racconto l'ambientazione esotica nasconde maldestramente anche altre allusioni politico-religiose come il matrimonio di Luigi XV e, soprattutto, la contesa tra Gesuiti e Giansenisti. Il principe Tanzaï può mutare la sua cattiva sorte a condizione che riesca a convincere il gran sacerdote Saugrénutio a leccare il manico di una schiumarola. Il lussurioso ecclesiastico persiste nel suo rifiuto e pronuncia al popolo un discorso in cui sfodera la sua eloquenza pomposa.⁴ La schiumarola del romanzo, dunque, diventa la metafora irriverente

2. Martino (1970: 74-75).

3. Madonna (2005: 250).

4. Bernier (2001: 223).

della bolla papale *Unigenitus*, emanata nel 1713 da papa Clemente XI che condanna centouno proposte estrapolate dalle *Réflexions sur le Nouveau Testament* (opera gianse-nista di padre Quesnel) decretando l'espulsione dei Giansenisti dalle cariche di potere.⁵ Dopo la sua entrata in vigore come legge nel 1730 a dispetto dell'opposizione del Parlamento di Parigi, la pubblicazione del racconto di Crébillon mobilita l'opinione pubblica francese scatenando una grave crisi religiosa e politica.

Seguono altri racconti orientali, come *Le sultan Misapouf et la princesse Grisemine* (1746) di Voisenon, aventi una propria struttura narrativa soggetta a regole interne molto precise che risentono dell'influenza di determinate componenti quali la narrazione orientale alla maniera de *Le mille e una notte*, il racconto di fiabe in voga dal diciassettesimo secolo, il racconto libertino di Crébillon e la tradizione gallica della licenziosità. Le trasformazioni bizzarre di cui sono vittime i due innamorati conferiscono al racconto un umorismo e un senso dell'assurdo simile a un tono onirico e surrealista.⁶

È, comunque, significativo osservare che nello stesso anno (1746) sono pubblicate altre due opere libertine orientali come *Angola* di La Morlière e *Bi-Bi* di Chevrier, anch'essi ambientati in un Oriente lussureggiante, su cui proiettare propri assilli e tentazioni, che funge da scenario agli incontri libertini dei protagonisti. Gli autori non sono interessati all'indole dei Turchi, al governo dei Persiani o alla religione degli Indù, ma piuttosto al modo in cui gli Orientali conoscono l'amore e lo praticano.⁷ Alla stregua del principe Ap-prius, il principe Angola erede al trono di un fantomatico regno indiano è costretto a far fronte a numerose conquiste amorose e belliche prima di diventare il degno della nobile principessa Luzéide. Nonostante l'ambientazione orientaleggiante quasi fiabesca, il romanzo *Angola* rappresenta un affresco dell'alta società francese. La Morlière mette in scena questa società cinica, preziosa e amorale (chiamata *le bon ton*) la quale teme di essere considerata gente normale o ordinaria: bisogna, pertanto, colpire i borghesi nel linguaggio, nel modo di vivere e di vestirsi. Sebbene *Angola* sia ambientato nell'immaginario regno di Erzeb-can, l'autore lascia trapelare allusioni che riferiscono al regno di Luigi XV (il *Bien-Aimé*), al ministro de Fleury e alla guerra di successione austriaca: il periodo storico preso in considerazione parte dal 1723, anno della rappresentazione di *Hippolyte et Aricie* di Rameau, e si conclude in un lasso di tempo compreso tra marzo 1746 e dicembre 1747, anno della rappresentazione dell'*Oracle* di Poullain de Saint-Foix.⁸

Come sperimentato anche da La Morlière in *Angola*, Chevrier ripropone in *Bi-Bi* il tema orientale denominato *hulla* riguardante una legge osservata in alcuni Paesi islamici: tale norma infatti, stabilisce che l'uomo che ripudia la propria moglie non può arrogarsi il diritto di riprendersela a meno che un altro uomo non l'abbia precedentemente sposata e ripudiata.⁹ Ma l'indiscusso modello del genere a cui Chevrier certamente mira è Cré-

5. Andrei (2006a: 220).

6. Vázquez (2004 : 79).

7. P. Martino, *op. cit.*, p. 66.

8. Andrei (2006b: 43).

9. Dufrenoy (1975: 181).

M. L. Dufrenoy (1946: 94) ha, precedentemente, osservato che la pratica islamica chiamata *hulla* che coinvolge la regina Argentina all'inizio di *Bi-Bi* ricordava la situazione finale di *Angola*.-

billon.¹⁰ Chevrier sceglie di ambientare il suo racconto in Oriente e in particolar modo in Cina, la cui esaltazione ha raggiunto il suo apogeo in Francia negli anni Quaranta e Cinquanta del Settecento. Il racconto *Bi-Bi* deride ironicamente un uomo ricco inconsistente capace di far passare le sue stupidaggini per massime ragioni per cui i suoi giudizi sono messi in risalto dall'uso del corsivo per sottolineare la mediocrità di tali affermazioni.¹¹ È interessante, inoltre, osservare che il racconto *Bi-Bi* è sottotitolato dal suo autore "conte chinois": tale epiteto, sebbene evidenzia la continuità con la tradizione esotica, cela il ribaltamento degli elementi fiabeschi ed esotici tradizionali (la fata Incostante dona a Bi-Bi un bracciale, regalo non tradizionale, che le avrebbe permesso di cambiare facilmente amante). La particolare funzione del bracciale legata alla sfera erotica permette di individuare un'analogia con il romanzo di Diderot *Les bijoux indiscrets* (1748) in cui un anello magico, dono di un genio, svela avventure galanti femminili tenute segrete.¹²

Chevrier ha dunque scelto un'ambientazione apparentemente orientale, funzionale alla derisione degli usi e dei costumi vigenti nella Parigi settecentesca emulando il modello del racconto *Tanzaï et Néadarné* di Crébillon.¹³ È significativo notare che i caffè cinesi descritti in *Bi-Bi* non sono altro che i caffè francesi: il più famoso è, non caso, il caffè *Cropepo* che non è altro che l'anagramma del caffè *Procopé*, situato vicino la *Comédie-Française* e creato da Francesco Procopio dei Coltelli che ne è fatto un luogo elegante e frequentato da diversi letterati, attori e spettatori.¹⁴

10. È, a tal proposito, interessante constatare che nel racconto *L'écumoire, histoire japonaise* Crébillon critica gli autori francesi ragionevoli e freddi che rifiutano di seguire l'influenza del racconto orientale e preferiscono piuttosto annoiare i propri lettori: «On aurait tort d'exiger de l'imagination d'un Chinois, la régularité et ce goût qui brillent dans nos auteurs français, qui toujours compassés, sont presque toujours fort raisonnables, et froids encore plus souvent, fondés en cela sur je ne sais quel précepte d'Horace [...] mais cet Horace prétend que la raison soit égayée, et n'ordonne pas qu'on ennue ses lecteurs à force de sagesse. Je suis, au fond, très persuadé que ceux de nos auteurs que nous trouvons si arrangés, voudraient pouvoir l'être moins, et pêcher un peu plus contre les règles. Leurs ouvrages en seraient moins décents; mais plus agréables, et mieux lus» (Crébillon 1743: XVI-XVII).

11. «Bi-Bi qui était encore à son Balcon, vit passer un jeune homme qu'on lui dit être le plus riche Partisan de la Perse; elle regarda son Bracelet, et Valdeclk, (c'est le nom du Persan) monta: c'était un petit homme bossu, amusant sans esprit, et plaisant sans délicatesse; son bien lui donnait la permission de se montrer sur le *bon ton*; Valdeclk était souffert dans la *bonne compagnie*: un rien, une frivolité, un quolibet qu'il débitait était applaudi; *ah qu'il a d'esprit*, s'écriait-on, *il dit les plus jolies choses du monde*; dans le vrai, Vardeclk n'était qu'un sot et, sa bosse à part, c'était l'homme le plus bête du monde, mais le préjugé veut que les gens disgraciés de la nature aient du mérite, et toutes les sottises qu'ils débitent passent pour des maximes» (Chevrier 1746: 85).

12. C. Andrei (2006a: 254) afferma che le fonti d'ispirazione di Diderot sono, una parte, un *fabliau* del quattordicesimo secolo intitolato *Du chevalier qui fist les cons parler* attribuito a Garin e, dall'altra, un testo contemporaneo *Nocrion, conte allobroge* (1747) del cardinale de Bernis che, a sua volta, adatta il suddetto *fabliau* medievale.

13. L'evocazione della Cina e dell'Oriente non è legata alla dimensione storica, bensì al richiamo di un mito, inteso come realtà idealizzata che osanna la libertà religiosa e leggi eccellenti. Tale mitizzazione declina alla fine del Settecento cessando di rappresentare una sovrapposizione ideale o sovrastruttura mitica o *alter ego* del Vecchio Continente. Cfr. Zoli (1980: 593).

14. Chevrier descrive questo caffè come un luogo destinato ai letterati che giudicano e sono, a loro volta, giudicati: «C'est dans ce lie auguste où se rassemblent tous les gens de lettres, et ceux qui aspirent

Nella seconda metà del Settecento l'erotismo orientale cede progressivamente il passo a nuove tendenze letterarie nonostante la pubblicazione del celeberrimo romanzo *Les bijoux indiscrets*. Anche in questo romanzo Diderot si serve di un'ambientazione orientale per deridere i costumi corrotti della Francia settecentesca. Pertanto Mangoul, Mirzora e Sélim non sarebbero altro che personaggi di finzione che rappresentano Luigi XV, Madame de Pompadour e il duca de Richelieu: il racconto fiabesco licenzioso trae linfa dall'indecenza ostentata tanto dal Reggente tanto da Luigi XV.¹⁵

Nel 1752 Chevrier pubblica altri due racconti fiabeschi orientali e libertini: *Ma-gakou* e *Minakalis*. *Ma-gakou* è definito dal suo stesso autore "histoire japonaise" benché manchino descrizioni sul Giappone che resta pressoché sconosciuto per tutto il Settecento. Il viaggio intrapreso dal giovane giapponese non è altro che l'iniziazione di un ingenuo libertino che subisce il fascino esercitato da numerose donne e fate all'interno di luoghi del piacere tipicamente francesi come *canapé* e ottomane situati all'interno di *cabinet* e *petites maisons*. Anche nel racconto *Minakalis* Chevrier sceglie un'ambientazione orientale fatta di fate, doni magici e malefici per mettere in discussione tematiche tipiche della società del tempo quali l'esercizio del potere religioso, la bramosia di giovani libertini e di avvenenti attrici teatrali e la situazione letteraria francese del tempo come la disputa a seguito della rappresentazione de *La serva padrona* di Pergolesi.

La rivisitazione fiabesca si arresta nel 1754 per lasciare spazio alla restaurazione dell'empatia morale e letteraria che getta il lettore dei Lumi in una nuova illusione virtuosa fatta di identificazione romanzesca e slanci sentimentali alla maniera di Rousseau.¹⁶ I *philosophes*, infatti, condannano il "meraviglioso" a favore del verosimile: il "meraviglioso" è una categoria riguardante il frivolo, il parassita, lo sperpero che simboleggiano la vacuità degli spettacoli e delle letture aristocratiche.¹⁷ La moda orientale, tuttavia, ritorna a partire dai primi anni del regno di Luigi XVI: i racconti orientali non sono più espedienti di una critica politica o filosofica in quanto non è più necessario ricorrere a un contesto esotico per denigrare i costumi licenziosi della Francia contemporanea. Nerciat, infatti, sceglie titoli emblematici come *Le diable au corps* (1786), *Le doctorat impromptu* (1788), *Mon noviciat ou les joies de Lolette* (1792).¹⁸

La ricchezza di luoghi orientali, descritta in maniera vaga e approssimativa, è del tutto convenzionale poiché permette agli scrittori di denunciare i costumi corrotti vigenti nella Francia settecentesca e riflettere sulla libertà individuale attraverso temi quali la clausura delle donne nel serraglio e castrazione degli schiavi condannati a servire. Per gli scrittori libertini l'Oriente non è altro che una garza eccitante sotto la quale traspare il viso incipriato della loro epoca: le allusioni galanti, pertanto, contribuiscono a rendere più allettante la satira sociale suggerendo le follie dell'epoca, mettendo persino in discus-

à le devenir, c'est là où par une heureuse confusion, chacun parle, personne ne s'entend, et tout le monde juge». Chevrier (1746: 8).

15. Veysman (2009b: 698).

16. Veysman (2009a: 331).

17. Allocco Bianco (1989: 1266).

18. Barguillet (1981: 76).

sione le istituzioni politiche.¹⁹ Si è allora, posta l'attenzione sulla rivisitazione della favola operata dagli scrittori libertini constatando che questi racconti fiabeschi, nati alla fine del diciassettesimo secolo e perpetuati nell'ambiente della nobiltà di corte, hanno effettuato "la plus sévère des satires sociales". In particolar modo, la stesura dei racconti orientali di Chevrier scaturisce dal desiderio di criticare la decadenza del tempo opponendo i valori più onesti.²⁰ È, allora, evidente che i romanzieri libertini descrivono ai lettori francesi un Oriente del tutto immaginato che esiste solamente nelle loro opere in mancanza di fonti scritte autorevoli riguardanti il mondo orientale. Da una parte, Crébillon conferisce uno spessore psicologico ai suoi personaggi tralasciando la verosimiglianza dei presunti luoghi esotici. Dall'altra, Diderot denuncia i costumi corrotti dell'epoca ricorrendo ad un'ambientazione apparentemente orientaleggiante per individuare un parallelismo tra dispotismo politico e sessuale sulla scia delle *Lettres persanes* di Montesquieu.

BIBLIOGRAFIA

Opere

- CHEVRIER F.-A.: *Bi-Bi, conte traduit du chinois par un Français, première et peut-être dernière édition*. Mazuli, Khilo-Khula, l'an de Sal-Chodaï 623 [Parigi, 1746].
- CRÉBILLON C. (1743): *L'écumoire, histoire japonaise* [1733]. Amsterdam / Leipzig: Arkstée / Merkus.

Studi

- ALOCCO BIANCO, L. (1989): «L'idée de roman dans l'*Encyclopédie*», in «Studies on Voltaire», 261, pp. 1265-1268.
- ANDREI, C. (2006a): *Romans libertins du dix-huitième siècle. Configurations narratives*. Bucarest: Editura Didactica si pedagogica.
- ANDREI, C. (2006b): *Stratégies textuelles dans le discours libertin des Lumières*. Bucarest: Editura Didactica si Pedagogica.
- BARGUILLET, F. (1981): *Le roman au XVIIIe siècle*. Paris: P.U.F.
- BERNIER, M. A. (2001): *Libertinage et figures du savoir. Rhétorique et roman libertin dans la France des Lumières*. Québec / Paris: Presses de l'Université Laval / L'Harmattan.

19. *Ibidem*, p. 75.

20. Il romanzo di Diderot è, a ben vedere, particolarmente funzionale alla descrizione inerente le problematiche sociali (la vita di corte, i costumi, la religione, la moda); le problematiche politiche (il regno di Luigi XIV e di Luigi XV); le problematiche letterarie ed artistiche (il teatro e i suoi generi, la condizione dello scrittore, l'arte mimetica); le problematiche scientifiche (la controversia tra i sostenitori di Cartesio e quelli di Newton); le problematiche filosofiche e metafisiche (sogni allegorici dei sultani, la teoria dell'uomo-macchina, la metafisica del timore e dell'ambizione, la ricerca della saggezza). Andrei (2006a: 267-268).

- DUFRENOY M.-L. (1946): *L'Orient romanesque en France 1704-1789. Étude d'histoire et de critique littéraire*. Montreal: Édition Beauchemin.
- DUFRENOY, M.-L. (1975): *L'Orient romanesque en France 1704-1789. L'idée de progrès l'Orient*. Amsterdam: Rodopi.
- MADONIA, F. P. A. (2005): «La laideur au fil des mots: *Histoire du prince Apprius* de Godard de Beauchamp», in PICCIOLA, L. / LEROY, C. (dir.): *Métamorphoses de la laideur*. Nanterre: Université Paris X, pp. 249-258.
- MARTINO, P. (1970): *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle* [1906]. Ginevra: Slatkine.
- VÁZQUEZ, L. (2004): «La femme libre chez Voisenon», in RICHARDOT, A. (dir.): *Femmes et libertinage au XVIIIe siècle ou les caprices de Cythère*. Rennes: Presses Université de Rennes II, pp. 77-85.
- VEYSMAN, N. (2009a): «La chevauchée féerique», in VEYSMAN, N. / DELON, M. (dir.): *Contes immoraux*. Paris: Laffont, pp. 307-332.
- VEYSMAN, N. (2009b): «Les entrailles du diable», in VEYSMAN, N. / DELON, M. (dir.): *Contes immoraux*. Paris: Laffont, pp. 675-710.
- ZOLI S. (1980): *L'Europa libertina tra conformismo e illuminismo. L'Oriente dei libertini e le origini dell'Illuminismo*. Bologna: Cappelli.

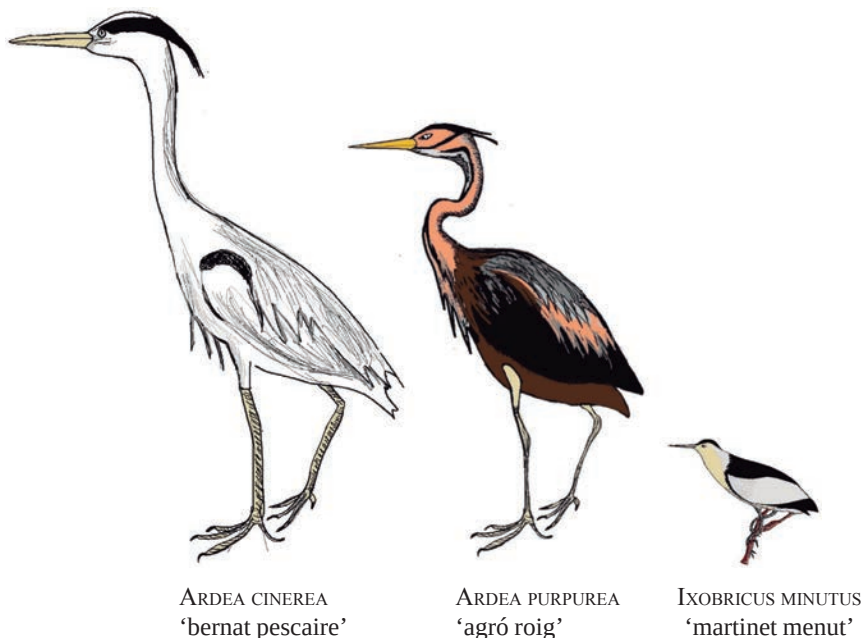
ETIMOLOGIA DELS ORNITÒNIMS VALENCIANS *BAURE* (*ARDEA CINEREA*) I *GOMET* (*IXOBRICUS MINUTUS*)

Joan VENY
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

El berrat pescaire o agró blau (*Ardea cinerea*) és un ocell de la família dels ardeids, que, en el conjunt del territori, coneix una notable variació de noms; als dinou d'Ortega (2017: 60) s'hi poden afegir els balears *ugró*, *collinsigno*, *garsalot*, amb les seves variants (Aguiló / Mestre 2017: 33), i el valencià meridional *baure*.¹

Baure és un mot dialectal del migjorn valencià, que no registren el *DCVB*, el *DECat*, ni el *DNV*. El primer que en dona notícia és Tomàs Font i Piris, de Cullera (Ribera Baixa), que en el seu *Diccionario valenciano-castellano*, de la meitat del s. XIX, inèdit (que coneixem gràcies a la gentilesa de Josep Martines i de Maribel Guardiola), el qual dins la secció *Pardals d'aigua* registra *baure* entre les «Voces valencianas, cuya correspondencia castellana propia no se ha hallado aun, o no la hay en algunas»; més tard, Jesús Villaplana (1988) n'esmenta, entre la fauna vertebrada de la Safor, la variant *boure*, assimilació vocàlica de *baure* (o homonimització amb *bou*), i que identifica com a 'agró roig' i 'martinet menut'. Recentment, Fidel *et al.* (2014) citen *baure* com a mot propi de la Marina Alta referit a tres ardeids, l'*Ardea cinerea*, l'*Ardea purpurea* i l'*Ixobrychus minutus*.

1. Agraïm a José Enrique Gargallo i Joan Ramon Veny Mesquida la revisió atenta d'aquest text; a Josep Martines, el preciós complement bibliogràfic; a Vicent Beltran, els seus suggeriments; a Helena Guasch, els dibuixos de les tres espècies ornitològiques.

Remarquem que el mot en qüestió s'estén per l'esmentada Marina Alta i la Safor, comarques contigües, a les quals es pot afegir l'Horta a jutjar pel topònim *La font del Baure* (*Nomenclàtor Valencià*), recollit a Silla. Es tracta d'una àrea geogràfica contínua.

D'altra banda, Fidel *et al.* (2014: 37) manifesten la ignorància de l'ètim: «Desconeixem quin és l'origen de la denominació *baure*». Tot i la dificultat de trobar-se el mot només en documentació moderna, intentarem posar llum en la foscor dels seus orígens, destacant primerament la potent capacitat piscatòria de l'*Ardea cinerea*, *bernat pescaire*, a propòsit de la qual diuen Àlvarez-Cros / Trbalon (2017: 167):

Menja tota mena de petits i no tan petits vertebrats i invertebrats. L'hem observat enastant peixos de tal grandària que després ha estat incapaç d'empassar-se'ls tot i tenir una capacitat d'encanyonar [*sic*] increïble. Per engolir-los sempre ho fa a favor d'escata i és típic observar com tira les preses enlaire per posicionar-les correctament. Té dues tècniques de caça: una resseguint les vores de les zones humides i una altra romanent immòbil, esperant que alguna presa se li posi a l'abast. És molt oportunista i també pot arponar serps, polls i petits ocells, rosegadors i qualsevol cosa que se li posi al davant.

I abans explicava Maluquer (1973: 201):

Té una veu potent que ressona de lluny com un agut toc de trompeta. [...] És un ocell valent, que es defensa amb el seu bec llançant-lo com un dardell contra l'enemic. A l'època de la falconeria la caça d'aquest ocell era un dels entreteniments més preuats pels nobles, car el

bernat pescaire lluitava amb el falcó, i més d'una vegada sortia vencedor travessant l'ocell de rapinya amb un decisiu cop de bec.

Aquest “agut toc de trompeta”, que se sent a gran distància, deu ser l'origen del nom mallorquí *Sa por de sa Bufera* aplicat a un altre ardeid, el *Botaurus stellaris*, pel “cri tonitruant” (Cabard / Chauvet 2003: 58), que, de nit, ressona, pavorós, a gran distància, inspirador de gran respecte i que coneix un llunyà paralelisme amb el *bruel dels estanys* de l'Empordà amb la llegenda popular que atribuïa la remor als «bruels del parell de bous que amb el bover s'enfonsaren en aquell paratge» (DCVB, s. v. *bruel*; Gargallo / Morales).

Altres ornitòlegs insisteixen en l'habilitat del peix per a enastar, aspidar les seves preses amb la força del seu bec:

Puede cazar al acecho o bien andando, capturando las presas con el pico, ensartándolas si son grandes (INCAFO, p. 773).

Arponea a sus presas con su potente pico en forma de daga (Guía Daimon 1984: 93).

Si bé la imatge no inspira gaire respecte, cal dir tot el contrari del seu potent bec d'ocell pescador, una arma terrible i efecacíssima per a foradar els peixos que neden, confiats, entre les seves potes, que des de sota l'aigua deuen semblar joncs immòbils (Lalueza 1987: 22).

I ¿per què apleguen el coll, els agrons, com si fos una esse? Doncs perquè l'utilitzen com una ballesta, com si el desapareixin de cap a la presa: un peix, un granot... (Rayó / Janer 1979: 25).

Al poble observador no li va passar per alt el detall de l'ocell *tirant les preses enlaire* que va donar lloc a la dita de Reus «Bernat pescaire, tira els pets enlaire», que es fa ressò d'aquesta manera d'actuar, tenint en compte que *pets* és una adaptació del plural antic de *peix*, *peis* (“peixs”) (Coromines 1971: 312) —i no de *peixos* (Álvarez-Cros / Trabalon 2017)—, com s'ha fet durant temps en mallorquí (com *feis* ‘feixos’, *mateis* ‘mateixos’, etc.).

Aquesta facultat desenfrenada de capturar les preses pot ser qualificada de salvatge, brutal, en suma, de *bàrbara*, i ens encamina cap al més que probable ètim de l'ornitònim, és a dir, el llatí *BARBARUS*, que és un manlleu al grec *bárbaros*, d'origen onomatopeic, que tenia el significat primigeni de ‘balbucient, que quequeja’, i que es va aplicar, a Grècia, primer als pobles diferents dels grecs, i després, a Roma, als que no eren romans. Entre els cristians era sinònim de *pagani*, ‘habitants dels pagi’ (poblacions rurals, llogarets), com els deien els cristians perquè els consideraven refractaris a la cristianització (REW s. v. *BARBARUS*; *DELL*). Després va passar a ‘salvatge, cruel’, usat en català fins a la Renaixença (DCVB, Balari 1899), sota les formes alternants *bàrbar* i *barbre*, variant aquesta que ens servirà per explicar l'origen de *baure*.

BARBARUS va passar en català a *barbre*, per pèrdua de la *a* intertònica; seguidament a **babre*, per dissimilació eliminatòria de bategants (com *arbre* > *abre*), després a *baure*, per vocalització de la *b* implosiva (com el col·loquial *abre* > dial. *aure* (ALDC, 1136; cf. també *ROB(O)RE* > *roure*; *parabola* > **parabla* > *paraula*); podem suposar unes fases rea-

litzades ja en llatí tardà com *BARBRU i *BABRU.² Es podria pensar també en un altre procés dins el sistema del català: *barbre* > **balbre*, per dissimilació de ròtiques, després **baubre*, per vocalització de la lateral, i finalment *baure* per caiguda de la *b*, pràcticament intervocàlica.

Probablement els cognoms *Babra* i *Baura* (DCVB, Moll 1982) són descendents de la variant apel·lativa antiga *barbre* (o *barbra*), que podria haver estat traspassada a un llinatge (veg. en it. *Vârvaro* ap. Tagliavini 1982: I, 417), com ho ha estat en italià el seu equivalent semàntic *Selvaggio* (*Selvaggi*, *Selvaggini*, ap. De Felice 1982) o, en francès, els cognoms *Sauvage* (*Sauvageau*, *Lesauvage* [Dauzat-Morlet 1951]); o bé, en la forma femenina, potser del *cognomen* llatí i nom d'una santa, *Barbara*. Aquestes propostes sembla que han de tenir més credibilitat que les que els relacionen amb un hipotètic cèltic WABRA 'bosc' o amb un topònim i antropònim francès *Vabre* (DCVB i Moll 1982), propostes no prou contrastades: no hem d'anar a cercar la veritat a quatre llegües si la tenim a dues passes.³

Al sema lexicogenètic relacionat amb el caràcter salvatge de l'ocell per la seva manera de tractar les preses, s'afegeix aquest altre: «té una veu potent que ressona de lluny com un agut toc de trompeta» (Maluquer 1973).

L'*Ardea purpurea*, 'agró roig', té força semblança amb l'*Ardea cinerea*, a la qual ens hem referit; les dues espècies d'ardeids «són grans i magnífiques aus, dotades de grans extremitats, de costums pescadors i batallers»; «quan vola, replega el coll entre les espatlles» (Maluquer 1973); com a característiques diferencials, cal esmentar que l'*Ardea purpurea* té la dimensió petita, el coll prim i un color marró vermellós mentre que l'*Ardea cinerea* és més gran, té el coll més ample i una coloració cendrosa (com indica el determinant del nom científic). A més, en el terreny lingüístic, aquesta coneix un nombre més alt de sinònims, dinou enfront de l'*Ardea purpurea* que només n'exhibeix deu (Ortega 2017: 60).

Aquelles semblances han fet que, a l'àrea esmentada, s'hagi aplicat el nom de *baure* a l'*Ardea purpurea*, igualació lèxica que trobem també en balear, on les dues espècies comparteixen noms com *agró*, *auró*, *uró* o *garsa reial* (Aguiló / Mestre 2017: 33 i 34), com també passa en aragonès, on el *garrapescaire* pot aplicar-se a les dues espècies.⁴

Dins l'espectre de noms aplicats al grup taxonòmic dels ardeids cal afegir l'*Ixobrycus minutus* 'martinet menut', que es coneix en terminologia estàndard com *martinet menut*, "el més petit de casa nostra" (Guia Daimon 1984), i que, a la Marina Alta, presenta també el sinònim *baure* (Fidel et al. 2014) i a la Safor la variant *boure*. Com s'explica aquest nom si es tracta, dins els ardeids, d'una espècie força diferent de les dues *Ardeae* esmen-

2. També la variant metatètica *BRABU, origen de l'occità i català *brau* 'fer, salvatge (dit d'animals)', esdevingut sinònim de 'bou', 'valent', 'excel·lent'. Cal rebutjar l'ètim PRAVUS que, a partir de Diez, va ser defensat per Menéndez Pidal (1926), amb l'inconvenient del difícil pas de *p-* inicial a *b-* i la presència d'aquesta consonant sonora en els altres derivats romànics.

3. Els mots *brava* 'gas mefític' i *babre*, formant part de l'expressió *donar babre* 'llançar una alenada de vi' del DECAT (s. v. *baf*) són d'origen diferent, car tenen a veure amb *bravarada* < *bavarada*, der. de *baf* a través de *bavor* (DECAT).

4. També s'usa *garrapescaire roio* per a la *Ardea purpurea* (Vidaller 2004).

tades, molt més petita, amb variació de colors del cos i un coll ample i curt? (compareu-ne els dibuixos que devem a Helena Guasch).

El fet que el *baure* (*Ixobrychus minutus*) comparteixi l'agressivitat dels agrons i que emeti “un bram semblant al del bou” (Fidel *et al.* 2014), equiparable al del bitò (*Botaurus stellaris*), amb el qual té una semblança (veg. els respectius noms castellans *avetoro* i *avetorillo*), ha atribuït a l'ocell un caràcter també salvatge, traduït en el nom. Recordem el seu crit:

El mascle emet un reclam seguit, greu i insistent, *bou* (Àlvarez-Cros / Trabalon 2017).

Un “graznido” [‘grall, soroll estrident’] profundo repetido a intervalos de unos segundos, a veces durante horas (Peterson *et al.* 1980).

Per si fos poc, en valencià tenim, per a l'*Ixobrychus minutus*, a més de *baure*, un altre sinònim, *gomet*, incorporat al *DIEC* de 1995 amb un matís semàntic («Individu adult del martinet menut»), considerat d'etimologia desconeguda, però que, ara, podem desllatigar (ens pesa l'ombra terminològica d'Antoni M. Alcover) establint-ne l'origen i precisant-ne la motivació.

Gomet, testificat en Orellana (1795), presenta una equivalència acústica B=G (com la de *golerany* > *bolerano* [Veny 2001: 94-158]) de l'anterior *bomet*, del qual ens dona notícia Escolano (1611: 265):

Bometes [castellanització de *bomets*] llamamos unos paxarillos blancos de los cañaverales de la laguna, que carecen de cola.

Aquesta forma, per una equivalència acústica de labials B=M (com *bengala* ‘bastó’ > dial. *mangala*, Veny 2001: 143-158), és resultat del canvi d'un anterior *bo[b]et*, diminutiu de *bou*, aplicat a aquest ocell, com hem vist, pel crit que emet, i amb sufix diminutiu per la seva dimensió, inferior a la del *Botaurus stellaris* (*bitó*). Maluquer (1973: nota 18, 206) precisa que *gomets* es diu dels adults; i *torets*, dels novells, els dos mots fruit de la imatge bovina.

Aquesta espècie ha rebut altres noms: *caracoc*, d'origen onomatopèic; *punxabous*, *furgabous*, denominacions pròpies del *Bulbulus ibis*, com assenyalen Fidel *et al.* (2014); a més del balear *suís* (Mayol 1978: 39), que, al nostre entendre, podria ser resultat d'una metàfora que ha comparat els colors del gomet («pico amarillo verdoso, en adultos; iris amarillo, patas verdes, macho con capirote, dorso y extremo de las alas negros; base de las alas, crema; patas inferiores de coloración clara rayada de pardo» (Docavo 1979: 181 i imatge p. 182) amb la vestimenta dels «soldats d'infanteria procedents de Suïssa que des del segle xv fins al xix prestaven servei a sou de França, Espanya i altres països» (DCVB).

Cal afegir-hi un altre sinònim, enregistrar a l'Albufera de València, *baoret*, que Coromines (*DECat*, VI, 129b, 30-39) primer considera, “segons aparences”, procedent de *vaoret*, que seria una reducció de (*Sal*)*vaoret*, però després es decanta més aviat per una alteració de *oroalet* (diminutiu de *oroal*), canviat per metàtesi en **olvaoret* i després,

ajudant-hi l'etimologia popular, **el vaoret*. La interpretació corominiana és verament enginyosa, però advoça formes imaginàries que fan poc creïble la seva proposta: creiem que és més senzill i lògic partir de *baure*, una forma viva convertida en el diminutiu *bauret*, segons una tendència arrelada en valencià, modificada en *baoret*, per un canvi vocàlic [w] o [u] > [o] afavorit per la situació àtona del mot. Aleshores la forma (orto)gràfica *vaoret* del *DECat*, basada en l'etimologia proposada, s'ha de rebutjar. Primer per la forma originària, *baure*, base del derivat *baoret* i segon, per la forma que apareix en els reculls de noms d'ocells de l'Albufera de València, que sempre és *bauret*, com a equivalent de l'*Ixobrycus minutus* i sinònim de *gomet* (Brinding Albufera, Parc Natural, El Serenet, Javier / Català).

CONCLUSIONS

Després d'aquest recorregut dialectal i historicosemàntic sobre els noms de tres ardeids, arribem a aquestes conclusions:

1) Donem a conèixer una nova unitat lèxica, *baure*, que restava amagada en una modesta àrea valenciana meridional.

2) Tenint en compte el seu sistema de pesca, hem pogut arribar al seu ètim, una modificació de l'antic *barbre*, a partir del llatí *BARBARUS* 'salvatge, agressiu' i, de passada, relacionar amb aquest ètim els antropònims *Baura* i *Babre*.

3) La semblança del *baure*, *Ardea cinerea*, amb l'*agró roig*, *Ardea purpurea*, causa de la confusió de les espècies, ha propiciat l'aplicació de *baure* també a l'*Ardea purpurea*.

4) Encara ha tingut lloc l'extensió del nom *baure* a un altre ardeid, l'*Ixobrycus minutus*, amb semes compartits amb les *ARDEAE*, com és ara la seva agressivitat i el fet d'emetre un bram com el del bou, característica que ens ha acostat al nom popular d'aquest *Ixobrycus*, *gomet*, de filiació etimològica difícil, però que hem pogut considerar una modificació de *bomet* i, aquest, de *bobet* (< *bovet*), format sobre *bou* per una metonímia del crit de l'ocell amb el seu emissor, i en forma diminutiva per la seva menor dimensió respecte dels altres ardeids. La fonètica irregular ens ha ajudat a explicar-ne els canvis formals.

5) S'ha demostrat que *baoret* (*Ixobrycus minutus*) és un derivat diminutiu de *baure* i que li correspondria aquella grafia; de passada, hem desvelat la motivació del seu sinònim mallorquí, *suís*, relacionada amb l'uniforme de colors variats dels soldats suïssos que prestaven servei fora del seu país.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ, Cosme / MESTRE, Antoni (2017): *Atles ornitonímic de les Illes Balears*. Barcelona / Palma: Institut d'Estudis Catalans / Institut d'Estudis Baleàrics.
- ALDC = VENY, Joan / PONS I GRIERA, Lúdia (2001-2023): *Atles lingüístic del domini català*, 9 vols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ÀLVAREZ-CROS, Carlos / TRABALON, Fran (2017): *Guia de camp dels ocells a Catalunya*. Barcelona: Omega.
- BALARI I JOVANY, José (1899): *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona: Hijos de Jaime Jepús.
- Birding Albufera = Fundació Assut Birding Albufera.
https://birdingalbufera.es/va/noticiario/public/lugares?id_lugar=90 [Consulta: 17 de gener de 2025.]
- CABARD, Pierre / CHAUVET, Bernard (2003): *L'étymologie des noms d'oiseaux*. Rochefort: Belin-Éveil Nature.
- COROMINES, Joan (1971): *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor.
- Dauzat-Morlet = DAUZAT, Albert (1951): *Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France*, éd. revue et augmentée par Marie-Thérèse Morlet. Paris: Larousse.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de B. (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols. Palma de Mallorca: Moll.
- DE FELICE, Emidio (1982): *Dizionario dei cognomi italiani*, 3ª ed. Milano: Arnoldo Mondadori.
- DECat = Coromines, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. Barcelona: Curial / La Caixa.
- DELL = ERNOUT, Alfred / MEILLET, Antoine (1985): *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 4a. ed. Paris: Klincksieck.
- DIEC = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1995): *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona / Palma / València: Edicions 3 i 4 / Edicions 62 / Moll / Enciclopèdia Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DNV = ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA (2016): *Diccionari normatiu valencià*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- DOCAVO, Ignacio (1979): *La albufera de Valencia, sus peces y sus aves*. Valencia: Institución Alfonso el Magnánimo / Diputación Provincial de Valencia.
- ESCOLANO, Gaspar (1610-1611): *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia*, 2 vols. Valencia.
- FIDEL, L. / BATALLER, V. / TORMO, J. / SEGURA, C. (2014): *El nom popular dels ocells al migjorn valencià*. Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert.
- FONT I PIRIS, Tomàs (meitat s. XIX): *Diccionario valenciano-castellano*, inèdit.
- GARCÍA Y GANS, Francisco Javier / CATALÀ IBORRA, Francisco José (2013): *Avifana urbana y periurbana de la Ciudad de Valencia*. València: Ajuntament de València.
- GARGALLO, José Enrique / MORALES DUMANJÓ, Joan (2019): «Etimologia del mot Bitó», *El Briel*, núm. 100, p. 27-30.

- Guía Daimon = GONNISSEN, Louis / MORNIE, Gerard (1984): *Aves y pájaros*. Madrid / Barcelona / México: Daimon.
- INCAFO = SAEZ-ROYUELA, Ramon (1980): *La guía de Incafo de las aves de la Península Ibérica*. Madrid: Incafo.
- LALUEZA, Jordi (1987): *El llibre dels ocells de Catalunya*. Barcelona: De Vecchi.
- MALUQUER I SOSTRES, Joaquim (1973): *Els ocells de les terres catalanes*, 2a ed. Barcelona: Barcino.
- MAYOL, Joan (1978): *Els aucells de les Balears*. Mallorca: Moll.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1926): *Orígenes del español*. Madrid: Imprenta Hernando.
- MOLL, Francesc de B. (1982): *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears)*, 2a ed. Mallorca: Moll.
- Nomenclàtor Toponímic Valencià*: Generalitat Valenciana / Institut Cartogràfic Valencià / Acadèmia Valenciana de la Llengua. <<https://geontv.gva.es/?locale=ca>>. [Consulta: 17 de gener de 2025.]
- ORELLANA, Marc Antoni (1795), «Catálogo y descripción succincta d'els pardals de l'Albufera de València», dins *Pardals i peixos*. Sueca: Lletra Menuda, 1972.
- ORTEGA, Enric (2017): *Diccionari etimològic dels noms científics dels ocells dels Països Catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans - Secció de Ciències Biològiques.
- Parc Natural= *Lista sistemática de las aves del Parc Natural de l'Albufera*. Fundació Assut, gener 2008.
- PETERSON, Roger / MOUNTFORT, Guy / HOLLOM, P. A. D. (1980): *Guía de campo de las aves de España y de Europa*, 4a ed. Barcelona: Omega.
- RAYÓ, Miquel / JANER, Gabriel (1979): *Aucells esquius*. Palma de Mallorca: Moll.
- REW= MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1911): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Serenet = *El Serenet. Butlletí de la Societat Valenciana d'Ornitologia (S.V.O.)*, vol 1, núm. 1, abril 1995.
- TAGLIAVINI, Carlo (1982): *Origine e storia dei nomi di persona*, 2 vols. Bologna: Pàtron.
- VENY, Joan (2001): *Llengua i entorn natural*. Barcelona: Edicions 62.
- VIDALLER, Rafel (2004): *Libro de as matas y os animals*. Zaragoza: Consejo de Protección de la Naturaleza de Aragón.
- VILLAPLANA I FERRER, Jesús (1988): *Introducció a la fauna vertebrada de la Safor*. Oliva: Alfons el Vell / Generalitat Valenciana.

RECENSIONS

BASALDELLA, Davide (2024): *Siciliano e Italiano a Malta fra Quattro e Cinquecento. Edizione e commento linguistico di testi volgari dell'Archivio notarile della Valletta*. Strasbourg: ELiPhi Editions de Linguistique et de Philologie, 331 p.

Il lavoro di Davide Basaldella è prezioso su due fronti. Prima di tutto perché Malta, fino al 1530 quando Carlo V, imperatore del Sacro Romano Impero e Re di Spagna, la donò in feudo all'Ordine dei Cavalieri Ospedalieri di San Giovanni, era a tutti gli effetti una parte della Sicilia, e allora l'analisi dettagliata dei testi scelti per questo studio contribuisce alla conoscenza dell'uso scritto del volgare nell'ambito legale siciliano. Il secondo motivo è che la scelta di testi notarili redatti alcuni decenni prima dell'insediamento dei Cavalieri nell'isola, e di altri atti che risalgono ai primi decenni del loro governo, permette un confronto tra l'uso strettamente legato alla Sicilia e l'uso caratterizzato dal nuovo modello toscano adottato dai Cavalieri intorno alla metà del Cinquecento. In questo modo Davide Basaldella descrive una fase di transizione politica, amministrativa e linguistica che dall'uso del siciliano illustre cancelleresco passa gradualmente al processo di toscanizzazione. Questo processo sembra che sia stato più rapido a Malta nei confronti di quello che si osservava in alcuni degli stati regionali d'Italia nello stesso periodo.

È importante tenere presente che il volgare scritto nelle cancellerie siciliane si era evoluto in modo pragmatico, perché non era stato codificato. Questo vuol dire che i notai maltesi non avevano grammatiche e glossari a guidarli. Seguivano solo la prassi osservata dai notai siciliani, presso i quali, in Sicilia o a Malta, imparavano l'arte e praticavano la professione. Inoltre, erano costretti ad adattare tale prassi a un ambito diverso da quello siciliano perché la popolazione parlava ancora un dialetto arabo introdotto tre secoli prima, mentre in Sicilia questo era stato abbandonato circa due secoli prima, riducendosi a sostrato con la sopravvivenza di qualche centinaio di termini appartenenti all'ambito domestico e agricolo. Di conseguenza i notai maltesi non potevano evitare il ricorso a termini che erano sconosciuti in Sicilia, specialmente negli atti di natura pratica, come gli inventari e i testamenti che registravano oggetti d'uso quotidiano, domestico e agricolo, cioè generalmente di registro umile. Anche quando questi oggetti portavano nomi siciliani, nella maggior parte questi erano stati modificati nella pronuncia, e dunque anche nella grafia, benché leggermente, tramite sincope o troncamento di vocali.

Il carattere singolare di tale situazione doveva presentare non poche difficoltà allo studioso, ma con un acume non comune Davide Basaldella ha superato brillantemente queste difficoltà, districandosi tra i meandri delle peculiarità della grafia, della fonetica, della morfo-sintassi e del

lessico. Le sue spiegazioni dell'alternanza tra sorde e sonore (*asseguero, gandela*), degli esiti dei nessi consonantici CL, PL, BL, FL: conservati in *plactu, flascu, blancu*, modificati in *chana* < plana, *chusa* > clusa, e poi evoluti toscaneamente in *piaci, pieni, bianca*, da distinguere dalla conservazione dotta, latineggiante in *planamenti, assupliri*. Interessanti sono anche l'uso della z [ts] per la c [tʃ], (*Franza, azaru*), della x catalana per [ʃ] (*faxa, buxula, cuxini*), delle lettere y e k, l'uso di j per g palatale [dʒ], di g velare per ghajn [ʔ] —che non si sa se si pronunciasse ancora intorno al 1500— risolveranno molti dubbi di chi oggi consulta i documenti summenzionati. Resta una sola eccezione, l'uso del digramma *ch* per la c palatale [tʃ] (*chana, chintu*) o velare [k] (*banchetti, Roccho*), che in questi atti si complica con il suo uso anche per l'aspirata [h] nella trascrizione delle parole di origine araba (*channaca, chasira, charubi*, oggi scritti *hannieqa, hasira, harruba* nell'alfabeto istituito nel 1924). Alcuni documenti medievali registrano un numero di arabismi che erano sopravvissuti nel dialetto siciliano (cfr. Guglielmo Caracausi, *Arabismi medievali di Sicilia*, Palermo, CSFLS, 1983), ma è logico aspettarsi che siano più numerosi a Malta dove rimasero vive nell'uso quotidiano. Tuttavia gli esempi forniti dal corpus di Basaldella sono limitati ai termini inevitabili, come i toponimi e certi oggetti umili di cui non si conosceva l'equivalente siciliano o italiano. Effettivamente il Glossario di 343 lemmi contiene solo trentadue arabismi di cui ventitré sono arabismi di Sicilia e solo nove sono arabismi di Malta. Apparentemente i notai riconoscevano ed evitavano i termini esclusivamente locali, mentre accoglievano quei termini di origine araba che erano conosciuti anche in Sicilia.

Le analisi grafiche e fonetiche di Basaldella aiuteranno anche lo studioso della lingua maltese che vedrà attestate le forme modificate che restano nell'uso vivo odierno (*limbutu* con l'agglutinazione dell'articolo), e in questo senso il volume sarà utilissimo, soprattutto la consultazione del glossario di 343 lemmi presentati in ordine alfabetico e nella grafia originale (*frinsi, voytu, saccu*).

Davide Basaldella ha fatto una scelta metodologica esemplare, presentando tredici testi appartenenti a un periodo di ventisette anni, dal 1486 al 1513 anni per prendere in mano poi venti testi redatti tra il 1539 e il 1565. L'intervallo di ventisei anni gli ha permesso di osservare meglio il periodo di transizione dall'epoca "siciliana" all'epoca "toscaneggiante". In questo modo l'autore ha potuto osservare e sottolineare il progressivo abbandono delle peculiarità siciliane fino ad arrivare agli atti di due notai maltesi, Placido Abela (praticante tra il 1557 e il 1591) e Giacomo Baldacchino (nato nel 1526, attivo tra il 1551 e il 1587), i quali «presentano una veste linguistica più toscanizzata degli altri» (Basaldella, p. 158). È da sottolineare che, come gli scrittori italiani del secolo xv, Abela e Baldacchino e i loro concittadini si conformarono in modo agevole all'uso "della volgar lingua" poiché dal 1525 in avanti avevano a loro disposizione le grammatiche italiane che si stavano moltiplicando, da Fortunio (1516) e Bembo (1525) a Tolomei, Trissino, Corso, Dolce, Giambullari, Salviati, Acarisio, Cento, Alunno, Pergamini e Muzio (1582). Questo si sa perché copie di tutte queste grammatiche sono conservate nella Biblioteca Nazionale della Valletta. Nel '600 e nel '700 tutto quello che si scriveva a Malta era in latino o, più spesso, in italiano perché gli scrittori maltesi erano perfettamente integrati nel mondo delle lettere italiane.

Purtroppo la storia della letteratura maltese in lingua italiana è ancora da scriversi, e forse non sarà un'operazione oziosa, benché le opere non siano di qualità eccelsa dal punto di vista letterario. Però l'attività è stata costante, non solo nella miriade di versi in stile barocco, ma anche negli ambiti della praticità: un dizionario marittimo del 1727, un ricettario di dolci e

gelati del 1748; e dell'erudizione, dove spicca il *Hierolexicon* di Domenico Magri, una vera enciclopedia religiosa di 8.000 entrate, che ebbe diciannove edizioni in latino e in italiano dal 1644 al 1751.

È da sottolineare infine che la bibliografia è molto ampia e palesa un'attenta lettura di tutti i testi disponibili sia di autori maltesi, come Fiorini, Wettinger, Borg e Brincat, inclusi i volumi della serie dei *Documentary Sources of Maltese History*, sia di linguisti e editori di testi antichi siciliani e italiani come Barbato, Bresc, Caracausi, Leone, Maggiore, Rinaldi, Salvioni, e Varvaro.

Giuseppe BRINCAT
Università di Malta

BATLLE, Mar / RIBES, Enric (ed.) (2024): *Toponímia d'Eivissa i de Formentera i altres estudis d'onomàstica*. Barcelona: Societat d'Onomàstica, 350 p.

Un any després que la Societat d'Onomàstica dediqués a l'abril del 2023 el número 12 de la col·lecció «L'Estralla» a *La toponímia de Formentera*, de Vicent Ferrer i Mayans i Enric Ribes i Marí, el 2024 va tornar a posar el focus sobre aquesta mateixa illa a través d'un treball coral dedicat a Eivissa i a Formentera que aplega diverses mirades sobre la toponímia insular, la hidronímia i la talassonímia, tant de les Pitiüses i de les Balears com d'altres indrets dels Països Catalans. El fet que aquesta col·lecció abraça dos números dedicats a les Pitiüses no és casual: la frontissa, a mode de desllorigador d'una publicació anterior i d'una altra de posterior, és l'esdeveniment del 49è Col·loqui de la Societat d'Onomàstica del 2023, celebrat, de manera bicèfala, els dies 29 i 30 d'abril a Eivissa i l'1 de maig a Formentera. Per una banda, en aquella ocasió el president de la Societat d'Onomàstica, Pere Navarro, va començar un dels autors de l'onomàstica formenterenga, Enric Ribes i Marí, a enllestir aital obra per poder-la oferir als estudiosos de la llengua i l'onomàstica, als lectors inquiets i als formenterencs, de tal manera que la pogués presentar en societat aprofitant l'avinentsa del Col·loqui a les Pitiüses. Per l'altra banda, de les intervencions que van furnir el programa d'aquest Col·loqui en va sorgir el volum ressenyat aquí i publicat el maig del 2024, que constitueix el número 15 de la col·lecció «L'Estralla»: *Toponímia d'Eivissa i de Formentera i altres estudis d'onomàstica*, els editors del qual són Mar Batlle i Enric Ribes i Marí.

Quan hom es fixa en el títol donat a aquest volum, és senzill que de seguida copsi que és altament probable que contingui intervencions que girin al voltant de la toponímia d'Eivissa i de Formentera, en primer terme, i que també estigui format per altres estudis relacionats amb l'onomàstica que no estan lligats específicament a l'onomàstica pitiüsa, en darrer terme. I si el lector s'afigura això no anirà desencaminat. Ara bé, convé apuntar que el conjunt de les intervencions segueix una línia temàtica concreta que s'inscriu en la primera observació que es podria fer notar quan es parla d'un entorn com el de les Pitiüses —o el de qualsevol illa—: l'aigua. El context aquífer és determinant per emmarcar les setze intervencions de què consta el llibre i que abracen matèries relacionades amb la toponímia insular i costanera, la hidronímia (ja sigui insular o peninsular) i la talassonímia. A més a més, també cal tindre presents els contextos discursius a què es lliguen les intervencions, és a dir, no només són de caire estrictament lingüístic (etimològic, diacrònic o geolectal, entre d'altres), sinó que també n'hi ha de percepció dels parlants (la regressió que pot experimentar la toponímia i l'an-

troponímia en les generacions més joves), de revisió bibliogràfica, d'administrativa i de geogràfica.

El contingut de les tripes —servades per una coberta que mostra l'illa de ses Balandres, es Picatxo i la costa de Corona, a Eivissa, i una contracoberta que captura el cap de Barbaria, amb el far i la torre des Garroveret, a Formentera; indrets que els assistents i participants al dit Colloqui van visitar i que Joan Anton Rabella encerta a descriure en la crònica corresponent (ER, 46, 2024: 605-606)— s'articula en dos grans blocs: el primer, format per les set primeres intervencions, aplega estudis relacionats directament amb aspectes que concerneixen les Pitiüses; el segon, en canvi, format per les nou intervencions restants, compila els treballs que s'aixopluguen sota l'epígraf del títol «altres estudis d'onomàstica» i, aleshores, aborden temes i problemàtiques d'altres indrets de la geografia catalana.

El primer bloc és el que està motivat, en bona mesura, per un impuls reculat que els curadors exposen a la presentació del llibre i que voldria reproduir aquí perquè explica la gènesi de l'eclosió dels estudis d'onomàstica a les Pitiüses:

Eivissa va acollir unes Jornades de la Societat d'Onomàstica el 1999. Feia 25 anys, d'això. Aquelles jornades en el seu moment ja serviren per donar un impuls als estudis de toponímia a les Pitiüses i des d'aleshores s'ha fet recerca toponímica diversa: el Consell d'Eivissa i Formentera convocà beques per al recull de topònims, beques i ajuts que ha continuat després l'Institut d'Estudis Eivissencs. La publicació de l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* (1995-2018), per altra banda, ha representat un avenç important en aquest camp (tant pel que fa a la recerca com a la divulgació). Un quart de segle era, doncs, un espai de temps suficient per fer-ne una revisió i actualització, amb la idea expressa de donar un nou impuls als estudis toponímics, però també amb l'ànim d'estendre'ls a la Pitiüsa del sud, Formentera. (p. 7)

I els fruits recollits i publicats que conformen aquest primer bloc, doncs, estan encapçalats per la intervenció «Les vendes: element territorial propi de les Pitiüses» (p. 9-24), de Josep Antoni Prats Serra (Institut d'Estudis Eivissencs). L'autor posa de manifest que, a pesar dels embats del model econòmic basat en el turisme de masses a les Balears i a les Pitiüses, el poblament rural a Eivissa i Formentera s'ha mantingut i ha seguit una idiosincràsia pròpia que la història s'ha encarregat de ratificar, ja des dels temps de Jaume I. Així, les vendes, una forma particular de repartiment i reconeixement del territori de les Pitiüses homologable a les comarques de la península, esdevé avui una marca del poblament dispers i disseminat d'Eivissa i de Formentera que Prats Serra actualitza i delimita a partir de les contribucions de l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*.

La segona aportació és d'Enric Ribes i Marí (Institut d'Estudis Catalans), «La toponímia de Formentera, un indicador per a l'estudi diacrònic de l'eivissenc» (p. 25-68). És el capítol més prolíx de tot el llibre, cosa que es deu a l'exposició generosa dels nivells fonètic i lèxic per traçar una línia que bascula entre els trets més conservadors i els més innovadors del subdialeccte eivissenc i del parlar formenterer. També dedica un apartat més breu al nivell morfològic i un de més succint al sintàctic —això posa de manifest que, encara que no hi hagi un mètode establert o compartit o reconegut per a la recollida sintàctica, l'ànim per descriure els trets propis d'aquest nivell hi és (per bé que la tria dels trets solgui ser més aviat convencional).

De Neus Marí Planells és la tercera intervenció d'aquest primer bloc, intitulada «L'evolució del (des)coneixement de la toponímia dels illots de Ponent del municipi de Sant Josep de sa Talaia (sa Canillera, l'illa des Bosc, s'Espartar i ses Bledes). Breu anàlisi de les dades recollides des dels anys vuitanta fins avui» (p. 69-74). L'autora posa sobre la taula una premonició generalitzada, que és la regressió —i pèrdua— evident del coneixement dels noms

propis de la costa d'Eivissa, especialment dels illots de Ponent, a causa, en bona part, de la presència creixent del turisme de masses —una constant aclaparadora en la realitat de les Pitiüses— i el minvament d'oficis com el dels pescadors —sobretot per les senyes i els referents costers—: «[...] els noms moren per la falta d'ús. Si no els pronunciam, els oblidam» (p. 74).

Mar Batlle (Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans) treballa «La toponímia de Formentera al *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de Joan Coromines» (p. 75-92). En aquesta aportació es descriu l'ús que Joan Coromines fa dels topònims de Formentera en la seva magna obra: es posa de relleu que l'etimòleg empra la toponímia per exemplificar les característiques semàntiques, morfològiques i fonètiques del lèxic comú, tot relacionant-ho amb les enquestes que va posar en circulació a l'illa petita de les Pitiüses.

«*Cala d'Hort: es Terrers, es macs Rojos i ses Mareses*, una sèrie paradigmàtica de topònims geològics» (p. 93-114), de Xavier Planas-Batlle (Ministeri de Territori i Urbanisme del Govern d'Andorra) i Joan Tort-Donada (Universitat de Barcelona), relaciona tot un seguit de topònims amb el contingut semàntic des d'un prisma geològic, de manera que acara la transparència del nom amb els seus referents. Així, els dos autors tracten topònims indicatius de la presència de blocs o còdols —*mac*, *boldador*—, topònims al·lusius a la presència de materials dipositats en antics ambients de platja i dunes i a la seva explotació per a la construcció —*mareses*— i topònims indicatius de la presència d'inestabilitats de vessant —*terrers*.

Joan Anton Rabella (Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans) presenta «El tractament de la toponímia a la revista *Eivissa*» (p. 115-132), publicada des del 1972. Es mostra una evolució progressiva cap a un ús normativitzat dels topònims que l'autor identifica amb dues fases generals. La primera etapa abraça el període inicial (1972-1982) i, entre altres, s'hi troben articles escrits en castellà. Des de la publicació de la *Toponímia bàsica de les Pitiüses* (1978) —punt d'inflexió entre les dues etapes de la revista en qüestió—, amb una defensa explícita de la llengua catalana, els tractaments lingüístic i ortotipogràfic es desenrotllen, es professionalitzen i s'emmirallen en el fer de diverses institucions implicades en aquest procés lingüístic evolutiu.

El primer bloc, dedicat expressament a Eivissa i Formentera, es clou amb la intervenció d'Ángel Custodio Navarro Sánchez (Consell Insular de Formentera) intitulada «Les lleis lingüístiques relatives a l'empara i protecció de la toponímia són *véritablement* lleis? (L'exemple de les Pitiüses)» (p. 133-160). Aquesta pregunta retòrica deixa de ser-ho per posar sobre la taula que, com potser el lector més desconfiat sospitava, no en totes les ocasions s'aconsegueix fer complir la normativa lingüística pel que fa als topònims majors i menors, ja sigui entorn de la grafia o del nom impròpiament atribuït, sobretot tenint en compte el context de minorització lingüística del català en aquesta zona de la Catalanofonia.

El segon bloc engloba les nou intervencions restants, que aborden aspectes més enllà de la toponímia costanera, la hidronímia i la talassonímia d'Eivissa i Formentera. Estan disposades, en la mesura que les possibilitats combinatòries dels indrets tractats ho van permetre, de més properes a més llunyanes respecte de les Pitiüses. Així, les dues intervencions que encapçalen aquesta segona part tracten qüestions onomàstiques que afecten l'estudi de la toponímia general de les Balears i les Pitiüses, d'una banda, i la toponímia costanera de Menorca —la Balear menor—, de l'altra. Les altres set aportacions s'endinsen en realitats concretes del Mediterrani i, tot seguit, viren cap a la costa oriental de la península Ibèrica, primer a la meitat nord del País Valencià i després a la meitat sud del Principat.

Una visió general sobre la sistematització de la toponímia de les Balears estrictes i de les Pitiüses i un punt de partida per treballar en la fixació dels noms propis de les Illes Balears és la mirada que M. Eulàlia Fons Carbonell (Institut Cartogràfic i Geogràfic de les Illes Balears) ofereix amb l'escrit «El Nomenclàtor Geogràfic de les Illes Balears (NGIB): reptes actuals» (p. 161-176). Després de la publicació del Nomenclàtor el 2021, l'autora valora la implementació del projecte i fa balanç de les repercussions que ha tingut fins ara per plantejar reptes de futur i noves línies d'actuació per garantir que els topònims estan revisats, normalitzats i geolocalitzats adequadament.

La segona intervenció és de Xavier Gomila Pons, «Recollida i estudi de la toponímia costanera: metodologia de treball a partir d'alguns exemples de la costa de Menorca» (p. 177-192), en què aplega i sistematitza els topònims «de la zona de domini maritimoterrestre i tots els talassònims» (p. 178), entesos a la manera que proposa Enric Ribes i Marí per referir-se als topònims de la costa, de manera que analitza exemples de la costa sud-est de Menorca, del terme de Sant Lluís, entre la cala de Rafalet i la cala de Biniancolla. Els classifica en set categories segons els estrats toponímics relacionats amb aquesta part de la costa i el coneixement dels informants respecte d'aquestes realitats: topònims molt generals, topònims referits als principals accidents geogràfics costaners, noms de pesqueres de la costa, topònims de detall d'alguns nuclis d'estiueig, talassònims, senyes i toponímia dels llocs costaners.

Cosme Aguiló treballa «*Les Formigues*, un topònim amb rèpliques esparses per la meitat occidental de la Mediterrània» (p. 193-202). El títol d'aquesta intervenció és ben descriptiu i de seguida dona compte de la intenció del text: mostrar la distribució d'aquests topònims, reservats a illes petites i esculls, aportar-ne la documentació cartogràfica adient i glossar el perquè de les denominacions en cadascun dels casos. D'aquesta manera, tracta exemples d'Eivissa, Menorca, Catalunya, Múrcia i el mar Menor, Occitània, Còrsega, l'arxipèlag toscà, Ponza, Nàpols, Sicília i Algèria.

«Toponímia i talassonímia dels mariners del Grau de Castelló de la Plana» (p. 203-242) és el capítol, d'Andreu Beltran Zaragoza (Universitat Jaume I), que obre la secció peninsular. Aquest treball reuneix, vastament i en dues parts ben diferenciades, els topònims de la costa utilitzats com a senyes, d'una banda, i els talassònims que donen nom a accidents del relleu submarí, de l'altra, això és, els noms propis de lloc utilitzats encara avui pels treballadors de la mar del Grau de Castelló, matèria que es desprèn de les entrevistes fetes als informants i de les transcripcions fonètiques que acompanyen les entrades del corpus de noms.

Jesús Bernat (Societat d'Onomàstica) aposta per exposar, de nord a sud, la «Toponímia de la costa de restinga entre Alcanar i Almenara» (p. 243-270). La formació de restinga procura unes formacions arenoses que donen lloc a una morfologia costanera molt particular i, per tant, des d'Alcanar i fins a Almenara, passant per Peníscola, Alcossebre (Alcalà de Xivert), Ribera o Prat de Cabanes-Torreblanca, l'Albufera, la Marjal (Castelló), Almassora, Borriana, Marjal de Nules i Moncofa i Xilxes, ofereixen diverses variants lingüístiques de *serradal* (entre les quals, *serrallo*) i doblats lèxics d'origen llatí-àrab, una realitat gens estranya tenint en compte la zona de què es tracta.

Els tres articles següents, ja situats al Principat, segueixen un mateix plantejament i una mateixa estructura: exposar els hidrònims i els talassònims pervinguts de les fonts orals dels pobles dels autors. Aquestes intervencions, fruit dels seus respectius treballs de final de grau, volen inventariar, sistematitzar i estudiar aquest tipus de topònims per donar-ne compte i aportar una base de dades, inèdita en tots tres casos, que exerceixi de plataforma per animar

altres estudiosos a treballar la toponímia d'aquestes zones del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre, tot sovint descuidades —especialment de les segones, les més verges d'estudis onomàstics. Aquesta petita mostra és una representació del pòsit que Ramon Amigó va llegar en forma d'escola onomàstica del Camp de Tarragona, testimoni que en certa mesura ha adoptat la Universitat de Tarragona (entesa com a ens col·lectiu format per persones que, en major o menor intensitat, es dediquen a l'onomàstica).

En primer lloc, Bernat Vellvè-Blanch (Universitat Rovira i Virgili) exposa la «Hidronímia de la vila i del terme municipal del Catllar (el Tarragonès)» (p. 271-288) i en classifica les entrades, descrites i transcrits, en nou subgrups, cosa que parla de la morfologia del terreny i de la constitució agrària —agrícola i ramadera— del municipi: el riu Gaià i els hidrònims naturals, els gorgs, els torrents, el pantà i les construccions que hi estan directament relacionades, les construccions humanes relacionades amb el control de l'aigua, els ponts i els aqüeductes, les basses i altres topònims que hi estan relacionats, els abeuradors i els safarejos.

En segon lloc, Joan Rovira i Miró (Universitat Rovira i Virgili) estableix una primera «Aproximació als hidrònims de la vila i del terme de la Sénia (el Montsià)» (p. 289-306) a través de la classificació i l'estudi lèxic de les parts genèriques i de les parts específiques dels hidrònims que conformen la llista aportada. Segons aquesta classificació, les parts genèriques s'expressen en forma de barrancs, boqueres, canals, peixeres, pous, reguers, safarejos, tolls i ullals; les parts específiques es poden compartimentar en topònims aparentment opacs, hidrònims relacionats amb la natura i la geologia, antropotopònims, hidrònims relacionats amb l'aigua i hidrònims relacionats amb la història.

En tercer lloc, Maria Lozano Fresno (Universitat Rovira i Virgili) confecciona, com en el cas anterior, una primera «Aproximació als hidrònims i talassònims rapitencs» (p. 307-325). Aquesta intervenció, que relaciona tots els topònims costers i talassònims de la Ràpita, es vertebrada segons dos grans eixos que reposen en la morfologia del terreny: un és la disposició per la qual es regeix (i s'entén) el terme de la Ràpita, és a dir, la presència de la Banya i la barra del Trabucador; l'altre, per la diferenciació entre *la mar de Dins* i *la mar de Fora*, això és, la mar de la part interna, que correspon a l'abadia dels Alfacs, i la mar de la part externa, més enllà de la punta de la Banya i de la barra del Trabucador, dita també *la Costa* o *la mar Oberta*.

La darrera aportació d'aquest llibre la signa Sílvia Veà-Vila (Universitat Rovira i Virgili – Societat d'Onomàstica), que inventaria «Els noms de les illes fluvials del tram nord de l'Ebre català» (p. 325-350), una realitat pròpia d'aital riu que no sempre té referents en el sentit recte d'*illa*, sinó que també poden ser porcions de terreny parcialment isolats, fruit dels canvis de fesomia de l'Ebre pel seu pas pel tram comprès entre Faió i Benifallet. A més a més, la generosa quantitat de fotografies que acompanya el text pot ajudar el lector a fer-se una idea més acostada de les explicacions que l'autora aporta per intentar inventariar i definir aquestes illes d'aigua dolça.

Finalment, la intuïció, d'una banda, a l'hora d'establir i oferir les línies mestres del contingut d'aquesta obra, i la senzillesa, de l'altra, per aconseguir un objecte llibre còmode a les mans i als ulls, fan que sigui una edició que convida a la consulta ràpida i puntual, però també a la lectura relaxada i acurada per a tots aquells lectors que es mostrin curiosos davant del fet onomàstic. En darrer terme i tal com he apuntat al principi, aquest llibre neix de la frontissa, compartida amb *La toponímia de Formentera*, que va constituir el 49è Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Així, *Toponímia d'Eivissa i de Formentera i altres estudis d'onomàstica* es va presentar aprofitant la concreció del 50è Col·loqui, que es va celebrar el maig del 2024 a la

Franja, cosa que palesa la pervivència i la continuïtat d'unes trobades que donen peu a publicacions que mostren l'avanç dels estudis en toponímia i antroponímia i que testimonien la consciència peremptòria d'establir corpus de noms i bases de dades que permetin, com a mínim, conèixer els viaranyes de la llengua, dibuixar un paisatge toponímic proper, establir cognats i afinar la cartografia.

Bernat VELLVÈ-BLANCH
Universitat Rovira i Virgili

BERNAL, Elisenda (ed.) (2024): *Colloquial(s). Estudis de l'ús del català actual*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 180 p.

És ben sabut que la llengua col·loquial, a diferència de la llengua culta i formal, ha rebut escàs interès i un tractament marginal per part d'acadèmies i especialistes, tot i ser un dels registres lingüístics més vius i expressius. Per aquest motiu, la Universität Leipzig va organitzar, en el marc de la Càtedra Marià Villangómez d'Estudis Catalans, el curs *Norma i colloquial*, impartit per la professora convidada Elisenda Bernal, durant el 2021-2022. Dins d'aquest curs es va dur a terme la taula rodona «El prisma col·loquial», el 9 de desembre de 2021, que va comptar amb la intervenció d'alguns dels autors del llibre que aquí ressenyem, que van convertir en article la seva comunicació. Amb l'objectiu de contribuir a la recerca acadèmica, va néixer aquest volum dedicat al català col·loquial i coordinat per la mateixa Bernal, i en què han participat, a banda dels ponents de la taula rodona, altres especialistes que treballen, d'alguna manera o altra, diferents aspectes de la col·loquialitat. Així doncs, el prisma va augmentar de cares i, és clar, de vèrtexs (inicialment quatre) fins a un total de vuit, la qual cosa n'amplia els punts de vista, permet debatre sobre els diferents col·loquials (com ja es deixa entreveure amb el plural entre parèntesis del títol de l'obra) i dona una perspectiva molt completa i enriquidora del que és avui dia el col·loquial català.

El llibre està compost per vuit capítols, cadascun dels quals ofereix una lectura independent. N'hi ha que se centren en l'anàlisi i la descripció de la col·loquialitat en català en relació amb la sintaxi, la pragmàtica i la lexicografia, i, fins i tot, tenint en compte l'ús en els nous canals de comunicació com són les xarxes socials. També hi ha capítols que, més enllà de la llengua eminentment escrita, s'acosten a la llengua que recrea la que no se sol escriure i intenta ser relaxada i espontània, des d'àmbits tan diversos com la literatura, la producció literària, la traducció o la subtitulació.

El pròleg que encapçala el volum és de Lluís Payrató, a qui devem gran part dels estudis centrats en el col·loquial català gràcies sobretot a la publicació del treball fundacional *Català colloquial. Aspectes d'ús corrent de la llengua catalana* (1988, primera edició). Moltes de les qüestions tractades en aquesta obra de referència encara continuen vigents fins als nostres dies, però el volum editat per Bernal pretén ampliar coneixements i centrar l'atenció en disciplines que fins ara no han estat estudiades des de l'òptica col·loquial. Payrató, a més, assenyalava que la lingüística moderna «mai no hi ha dedicat [a la varietat col·loquial] els estudis que hauria calgut esperar, entre altres coses perquè fins fa no gaire no es disposava de la tecnologia adequada per analitzar-la» (p. 8).

El primer àmbit d'estudi és la sintaxi, a càrrec de Neus Nogué Serrano (Universitat de Barcelona), que ens presenta en el seu capítol diferents aspectes de la sintaxi col·loquial, en-

cara poc estudiada (val a dir que Fabra, a la *Gramàtica català* de 1956, en va tractar algun, tot i que de manera escadussera). A tall d'introducció, es descriuen algunes de les característiques generals del discurs col·loquial, el qual desplega un nombre més reduït d'elements lingüístics que en altres discursos, però els atorga una varietat d'usos més àmplia. Des d'un punt de vista merament descriptiu, l'autora il·lustra els exemples de què s'ha servit per a la seva anàlisi, extrets majoritàriament del Corpus Oral Col·loquial de la Universitat de Barcelona, i exposa els diferents fenòmens, que divideix en subapartats: l'ordre dels constituents, la concordança de les construccions partitives i els noms col·lectius, les subordinades de relatiu, les interrogatives escindides, la posició preverbal o postverbal dels pronoms febles, les combinacions de pronoms febles (*els hi*), l'elisió de complements del verb, el present d'indicatiu expandit i la negació. Pel que fa al primer cas, l'ordre dels constituents és dels que més extensió ocupa, ja que s'hi pot trobar un ampli ventall d'estructures sintàctiques que permeten modificar l'ordre oracional considerat bàsic, a més de destacar que la dislocació a la dreta en català té una productivitat alta amb relació a altres llengües romàniques i que la focalització sintàctica es troba sobretot en els registres informals. Una altra de les conclusions a què arriba l'autora és que el registre col·loquial presenta un grau de dependència contextual molt alt, la qual cosa justifica que hi aparegui un gran nombre d'elements de totes les categories díctiques: espai, temps, persona i manera.

Alba Milà-Garcia (Universitat Pompeu Fabra i Universitat de Barcelona) és l'autora del capítol 3, «“No, perdona, el papa renta, eh?”: l'expressió del (des)acord en català en converses col·loquials», en què ressegueix les estratègies discursives i pragmàtiques de dos actes de parla concrets: l'acord i, en especial, el desacord. Per dur a terme aquesta anàlisi, la investigadora ha partit de deu converses entre familiars i amics, que formen part d'un corpus que ella mateixa va elaborar per a la seva tesi doctoral, el Corpus d'Acord i Desacord en Català. D'una banda, les maneres prototípiques d'expressar acord es presenten de manera molt succinta, però Milà-Garcia destaca que la repetició de partícules neutres (*no, sí, ja*) i fortes (*d'acord, clar, vale*) referma la relació entre els parlants que comparteixen un mateix punt de vista. De l'altra, el desacord se sol expressar a través de la conjunció *però*, el recurs més directe i habitual, per bé que també s'atenua algun aspecte problemàtic amb el desacord parcial (*sí / ja / d'acord, però...*). Són diverses les particularitats del desacord en català, però paga la pena recalcar que la confiança en aquest tipus de converses permet que els parlants recorrin a estratègies d'intensificació (per exemple, la ironia o l'exageració) que saben interpretar de manera correcta perquè el coneixement és compartit. Com en la sintaxi col·loquial, per a Milà-Garcia gran part de la riquesa pragmàtica de la nostra llengua encara està per descobrir.

En el desacord també hi ha els retrets, els renecs, els insults, les imprecacions, etc., perquè «els malparlats també enriqueixen la llengua» (p. 67). Per això és important que les obres lexicogràfiques incorporin, en la mesura que sigui possible, tots aquells mots i expressions d'ús habitual en català que pertanyen al registre col·loquial, la majoria dels quals presenten una forta càrrega expressiva. I la manera més pràctica i sistemàtica d'afegir-hi aquesta informació és aplicant les marques d'ús, encara que la pràctica no és tan senzilla com la teoria. Tot això ho exposa de manera diàfana el corrector i assessor lingüístic Jaume Salvanyà en el capítol «Català col·loquial i lexicografia». L'autor parteix de la descripció actual de l'ús de les marques de registre informal i de la presència dels mots col·loquials en les principals obres lexicogràfiques en català, i sosté les seves afirmacions amb diferents taules de les marques d'ús i innombrables exemples que il·lustren el desgavell i la sorpresa que defineixen la sensa-

ció que percep el parlant quan consulta els diccionaris catalans. A continuació, se'ns ofereix una petita panoràmica sobre l'objecte d'estudi en els diccionaris precedents al *DIEC2*. I acaba amb unes reflexions sobre cap a on ens dirigim pel que fa a la lexicografia, així com amb algunes propostes de millora a partir dels encerts i errors dels diccionaris al voltant d'aquesta qüestió, com ara que la xifra d'incorporacions col·loquials a les actualitzacions del diccionari normatiu és insuficient i, per tant, en els diccionaris generals caldria "injectar" més col·loquialismes. En l'intent de trobar solucions òptimes i ser pràctic, Salvanyà argüeix que s'hauria de potenciar la marca "colloquial" (o, com a alternativa, "popular") perquè és simple i precisa.

Si el llenguatge col·loquial té més presència pública que mai, com s'afirma en el capítol anterior, és gràcies als canals de comunicació nous, que han permès maneres de dir noves. Anna Tudela-Isanta (Open University), al cinquè capítol, «El català a les xarxes socials: anàlisi dels elements d'expressivitat i interacció», se centra en la comunicació a través d'aquests canals, un context en què «la llengua [...] presenta característiques pròpies de la llengua col·loquial, també l'espontaneïtat» (p. 70). A partir d'una anàlisi força detallada i extensa, que parteix de cinc subcorpus de cinc xarxes socials diferents (Instagram, TikTok, Twitch, Twitter i Youtube), la investigadora demostra que el català presenta coincidència amb altres llengües del nostre entorn, i que l'expressivitat es pot evidenciar amb emoticones, amb allargaments de paraules repetint una lletra, amb signes de puntuació, com els d'interrogació i els d'exclamació, amb majúscules o amb símbols. En aquestes pàgines, tots aquests recursos expressius estan molt ben exemplificats. L'autora, a més, posa en relleu que els usuaris d'aquestes xarxes també incorporen innovacions lingüístiques mitjançant anglicismes (*cringe*, *hype*, *show*), abreviatures (*cis*, *pq*, *prefe*) o diminutius i augmentatius (*ganetes*, *miconas*, *petonarro*). Segons el nostre parer, serà interessant anar seguint amb atenció els canvis que es van duent a terme a les xarxes per canalitzar aquesta expressivitat, perquè la llengua d'internet és particularment flexible i variable, i perquè la descripció de Tudela-Isanta és una primera fotografia del català col·loquial en aquest entorn digital.

Els quatre capítols restants del volum tenen com a punt en comú la recreació del col·loquial, és a dir, com s'ha d'escriure el català que no s'escriu per tal que aquesta nova creació defugui l'artifici i el fingiment. Pel que fa a la traducció, en el capítol 6, dedicat a «El català col·loquial des de la trinxera de l'escriptor: la teoria de l'equalitzador», l'escriptora i traductora Carlota Gurt, des d'una perspectiva eminentment pràctica, afirma que «el català col·loquial és antinatural per als escriptors i per a l'escriptura» perquè «qualsevol mena de recreació de la col·loquialitat per escrit serà, poc o molt, un falsejament» (p. 88). En aquest sentit, creiem que només la veu d'una escriptora com la de Gurt, que s'ha d'enfrontar cada dia amb la llengua, i, més en concret, amb el català col·loquial (ella prefereix dir-ne catalans col·loquials, en plural, en sintonia amb el títol de la publicació), pot exposar, a grans trets, els problemes a l'hora de simular una llengua que soni espontània i oral, però sense arribar a reproduir-la amb fidelitat, perquè és més que probable que el resultat desdibuixi la llengua literària.

En la línia del que també descriu i argumenta Tudela-Isanta, Carlota Gurt valida la tesi que el català col·loquial, a banda d'estar contaminat per l'anglès i el castellà, canvia constantment i intenta respondre a la pregunta de com s'aconsegueix crear una convenció escrita per a una llengua oral i informal sense violentar la llengua ni caure en solucions ridícules i poc genuïnes. Es pot modular la col·loquialitat a través del que ella anomena la teoria de l'equalitzador, una mena de recepta formada per cinc ingredients que, sense pretendre entrar aquí en detall, són el lèxic, la grafia, els aspectes sintacticogramàtics (la majoria descrits a basta-

ment en el capítol de Nogué Serrano), les formes concretes (la concreció equival a versemblança, puntualitza Gurt) i la creativitat lingüística. Per mitjà d'aquesta operació, els escriptors són més a prop de recrear un col·loquial que s'ha d'assemblar a la realitat del carrer però que no pot (ni tampoc pretén) ser igual.

De l'exposició de Gurt, a més, ens sembla molt encertada l'analogia de la llengua com a múscul, perquè, dit en altres paraules, la funció de l'escriptor és la d'entrenar, la de muscular la llengua. Aquesta és una de les premisses presents en aquest capítol: els escriptors tenen una responsabilitat política quan escriuen en català, i, per tant, l'escriptura es converteix en un acte polític perquè té unes implicacions que no es donen quan s'escriu en una altra llengua. I aquesta mateixa idea apareix també en el capítol següent, de Miquel Cabal Guarro (Universitat de Barcelona), amb un títol ja de per si força eloqüent: «Tenim de traduir-ho, això: la (re)creació del col·loquial en la traducció literària». L'autor dedica un subapartat sencer, titulat «Un problema de consciència», per exposar, d'una banda, que la responsabilitat social dels traductors literaris implica adquirir consciència sociolingüística i, de l'altra, que el català té dificultats per generar registres col·loquials, obviats per la tradició literària, en què la norma ha prevalgut per sobre de la llicència creativa. A partir de la seva experiència traductològica, Cabal Guarro ressegueix alguns problemes a què ha hagut d'enfrontar-se a l'hora de traduir de la llengua russa (i recrear en català) la parla de diferents personatges, exemplifica aquests casos amb fragments de traduccions seves i conclou que seria impensable trobar-hi una única solució. El que el traductor defensa és que el català literari podria apostar per construir un registre informal, consensuat per escriptors i traductors, que ajudés a reproduir un col·loquial funcional, legítim i versemblant.

Sobre la versemblança també reflexiona David Paloma (Universitat Autònoma de Barcelona), en el capítol 8, un estudi que tracta de «La fallàcia de la norma i l'ús i altres històries de (re)creació audiovisual» i que s'encarrega d'introduir el lector en el procés de creació del català col·loquial audiovisual, pròpia i traduïda. L'autor recalca que l'important no és que allò que es digui a les sèries de televisió sigui veritat, sinó que sembli veritat. Això no obstant, adverteix que la idea de versemblança ha estat mal interpretada i que la fallàcia al voltant d'aquest concepte ha impedit aconseguir en català una recreació audiovisual genuïna i creïble. Una altra fallàcia que Paloma contradiu és la idea que la llengua dels personatges no s'ajusta al nivell de formalitat de les situacions comunicatives, i aclareix que el desajustament acostuma a tenir una sola direcció: el de la llengua massa formal en un context informal, i no pas a la inversa. Paloma, que va escriure la primera tesi doctoral sobre el català col·loquial de les sèries de Televisió de Catalunya, també presenta alguns matisos per refutar l'afirmació tan estesa que és de baixa qualitat no ajustar-se a la norma o al grau de formalitat previst en una escena concreta, amb un diàleg que vol fingir espontaneïtat. Amb exemples nombrosos i diversos, extrets de sèries emeses als diferents canals del nostre país, apunta que la representació del llenguatge juvenil no és sempre la mateixa entre les sèries, que els registres estan, en termes generals, ben trobats i que hi ha diferències notables entre les sèries d'humor i les que no ho són, perquè en les primeres es mostra més relaxació sobretot en qüestions lèxiques.

El darrer capítol, titulat «De l'escrit a l'escrit, passant per l'oral: la recreació de l'oralitat en subtitulació», d'Eduard Bartoll (Universitat Autònoma de Barcelona), s'endinsa en un cas particular, els subtítols, la traducció per escrit de textos orals i audiovisuals concebuts per ser dits però sense semblar que han estat escrits, perquè els diàlegs d'una pel·lícula passen per un procés d'elaboració i no són gairebé mai espontanis. Després d'una revisió sobre el concepte

de l'oralitat fingida, l'autor pretén analitzar quins elements d'aquesta oralitat es poden preservar i quins cal descartar per conferir a la traducció la naturalitat (fingida) de l'original. Per tant, atès que les marques d'oralitat es poden representar per escrit, sembla senzill que la subtítolació les reculli. En català hi ha la voluntat de reflectir-les, tot i que sovint això implica allunyar-se notablement de la normativa de la llengua escrita. L'adaptació i la regularització d'aquestes marques pròpies de l'oralitat, que ajuden a caracteritzar els personatges, afecta totes les categories gramaticals, i és més complicat en l'àmbit fonètic (al qual dedica ben bé quatre pàgines), cosa que pot provocar estranyesa en l'espectador perquè, com declaràvem, la forma resultant es desvia considerablement de la norma. En aquest punt, val la pena recordar que el que pot ser vàlid per al doblatge no ho hauria de ser per a la subtítolació, que sempre es dona per escrit. És el cas d'algunes combinacions pronominals en català (*fixeu-s'hi* per *fixeu-vos-hi* o *anà'ns-en* per *anar-nos-en*), en què l'adaptació a la grafia col·loquial guanya en naturalitat però confon l'espectador, i no hem d'oblidar que «la subtítolació no és només un text escrit que s'ha de regir per la normativa del canal escrit, sinó que també és una via de normalització i d'aprenentatge de llengües, no sols de l'original, sinó també de la llengua meta» (p. 160). En definitiva, Bartoll insisteix a reflexionar sobre com ha de ser el model de llengua oral, especialment en el cas d'una llengua minoritzada (i, potser en un futur no tan llunyà, per als més pessimistes, minoritària) com el català.

El volum, que enceta la sèrie «Quaderns d'Estudis Catalans», es tanca amb una bibliografia completa i actual dels àmbits que es revisen al llarg dels diferents capítols, alhora que facilita la consulta als lectors. Comptat i debatut, creiem que l'obra aquí ressenyada aprofundeix en els estudis sobre el català col·loquial i, a més, pot servir com a punt de referència per a treballs posteriors. Així, la contribució de *Colloquial(s). Estudis de l'ús del català actual* se centra a caracteritzar el llenguatge col·loquial des de diferents angles.

No voldríem acabar aquesta recensió sense reprendre una reflexió que Bernal destaca a la presentació del llibre, que pot semblar anecdòtica i banal, però no ho és en absolut: al diccionari normatiu de l'Institut d'Estudis Catalans no trobem (encara) els mots *colloquialisme* i *oralitat*. Aquesta exclusió lexicogràfica és un indicatiu del tracte que ha rebut el col·loquial per part dels acadèmics, com indicàvem al principi d'aquest text, però, tanmateix, tot fa pensar que la situació s'està revertint, ja que la *Gramàtica de la llengua catalana*, publicada el 2016, ha fet un primer pas (tímid, però significatiu) en la descripció del col·loquial català, peça fonamental per entendre l'ús real i quotidià de la nostra llengua i, no menys important, perquè una llengua només (sobre)viu si és plenament funcional (això és, si se'n garanteix l'ús) en tots els registres, incloent-hi també els que s'allunyen de les formalitats.

Martí FREIXAS
Universit  per Stranieri di Siena

BOSCH I RODORED , Andreu / VENY-MESQUIDA, Joan Ramon (cur.) (2024): *Amb ulls ben nets de por i polseguera. L'aportació de Josep Vallverdú a la literatura catalana*. Lleida: Aula Màrius Torres / Pagès editors, 304 p.

La quantitat impressionant de llibres publicats, en gairebé tots els gèneres, per Josep Vallverdú i la qualitat d'aquests l'han fet mereixedor de molts reconeixements. El públic l'ha homenatjat en múltiples ocasions i les diverses administracions oficials també l'han distingit

amb condecoracions. La persona que segurament ha dedicat més temps a estudiar la seva bibliografia, Maria Pujol, detectà anys enrere, quan realitzava la tesi doctoral sobre l'obra de Josep Vallverdú, una certa decepció o desengany en l'actitud de l'escriptor malgrat tenir molts lectors i reconeixements. Ella interpretava aquesta percepció de l'autor de no tenir reconeixement per part del món acadèmic i de la crítica barcelonina.

Les observacions de Maria Pujol es publicaren l'any 2010, a la revista *Ítaca* (Facultat de Filologia d'Alacant) i més tard l'any 2015 en el llibre *Josep Vallverdú, entre l'activisme cultural i el talent literari*, publicat per l'Abadia de Montserrat. De llavors ençà la producció de Josep Vallverdú no ha cessat, sense que en la reacció a les darreres obres l'escriptor lleidatà hagi trobat gaires motius per a variar la seva opinió sobre les qüestions que li feien recança. Tanmateix, sí que s'ha produït un fet important en l'orientació desitjada —segons Maria Pujol— per Vallverdú: amb motiu del centenari del seu naixement, com a culminació de la multitud d'actes de lloança per aquesta efemèride, la càtedra Màrius Torres (Universitat de Lleida) organitzà a l'octubre de 2023 un simposi acadèmic sobre l'obra vallverduniana amb disset ponències i dues taules rodones, que duia per títol «Balanç d'una obra». El primer dia, el 26 d'octubre, a la Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans, i la segona, el 27, al Saló Víctor Siurana de la Universitat de Lleida. En l'organització del simposi participaren l'Institut d'Estudis Catalans i la Universitat de Lleida, mitjançant un comitè organitzador que presidia la comissària de l'Any Vallverdú, Carme Vidalhuguet, i comptava amb l'entusiasme i empena de Joan Ramon Veny-Mesquida, director de la Càtedra Màrius Torres. Cadascuna de les sessions tingué una conferència inaugural seguida de diferents ponències. El primer dia, a l'IEC, el parlament d'obertura anà a càrrec del filòleg mallorquí Joan Veny, que reflexionà sobre la relació de Josep Vallverdú amb la llengua catalana, i el segon dia, a Lleida, l'encarregat d'inaugurar la sessió acadèmica fou Ignasi Aldomà, doctor en geografia de la Universitat de Lleida (UdL), que estudià la relació de l'escriptor amb el territori i la gent de Ponent. Les taules rodones també es repartiren: a l'IEC fou dedicada a la tasca traductora de Josep Vallverdú i a Lleida se centrà en la seva doctrina civil.

Les ponències es publicaren l'any següent, el 2024, en un llibre magnífic, *Amb ulls ben nets de por i polseguera*. El llibre, que du el subtítol de «L'aportació de Josep Vallverdú a la literatura catalana», anà a cura d'Andreu Bosch i Rodoreda i Joan Ramon Veny-Mesquida i fou editat per l'Aula Màrius Torres i Pagès editors. El llibre, després d'una excel·lent introducció dels curadors, inclou el contingut de les disset ponències, però no hi ha un resum del contingut de les taules rodones. Respecte a la primera, dedicada a la seva tasca de traductor, no és tan de plànyer l'omissió per tal com hi ha dues ponències que tractaren també, explícitament, d'aquest tema. En canvi, no hi ha en el llibre cap ponència dedicada a l'estudi específic de la doctrina civil de Josep Vallverdú. La taula rodona celebrada a Lleida, que fou coordinada per Salvador Escudé i en la qual intervingueren els historiadors Manuel Lladonosa, Antonieta Jarne i el filòleg Andratx Badia, fou, però, ben aclaridora i seria de desitjar que, d'alguna manera, es promogués un llibre sobre aquesta qüestió. Gràcies a la intervenció escrita preparada per Manuel Lladonosa per a la taula rodona i amablement facilitada, sabem que explicà la influència que havia tingut Vallverdú entre els joves lleidatans que anaren a la universitat a mitjans dels anys seixanta:

Josep Vallverdú fou un element sòlid, de referència i d'orientació. En certa manera fou el nostre Joan Fuster. La seva rellevància fou la que el catalanisme va exercir llavors: donar arrelament i identitat i obertura universal alhora. Ho he defensat força cops: el catalanisme ens va fer trencar amb el franquisme i obrir-nos al món.

Seria de desitjar que la Càtedra Màrius Torres, que tant ha fet per divulgar l'obra de Josep Vallverdú i aprofundir en el seu estudi, mirés de coordinar i editar un estudi monogràfic sobre aquest tema: com una persona, en aquest cas un home de lletres, «fa participar els altres de la seva meditació intel·lectual i ciutadana, tot enriquint-ne el bagatge», com digué a l'esmentat col·loqui Manuel Lladonosa. Les ponències, que estan publicades en el llibre, recullen estudis sobre els aspectes principals de l'obra de l'escriptor lleidatà: La concepció de la llengua (Joan Veny i Albert Turull), la geografia i la història del país (Ignasi Aldomà i Julián Acebrón), els referents clàssics en els discursos i les conferències (Matias López), la poesia (Àngels Gregori), els llibres personals i assagístics (Josep Murgades i Gonçal López-Pampló), el teatre (Jordi Auseller), la narrativa (Maria Pujol Valls i Enric Falguera / Laia Guzmán Carrasco), la seva obra com historiador i com a crític literari (Jordi Malé), l'àmbit d'escriptor traductor i traduït (Paula Espinosa i Andreu Bosch i Rodoreda), la seva correspondència (Imma Sànchez Boira), la tasca de professor (Carme Vidalhuguet), la feina a la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans (Ramon Sistac).

Tot plegat constitueix un notable document acadèmic que serveix per a conèixer millor l'enorme producció literària de Josep Vallverdú i la influència que la seva trajectòria professional i humana ha tingut —i té encara!— en aquest país. És un llibre, doncs, absolutament recomanable, no solament per als estudiosos de la literatura, sinó per a tots els aimants del progrés del nostre país. Es pot considerar ja, amb aquest magnífic conjunt de ponències, estudiada tota l'obra i la figura de Josep Vallverdú Aixalà? Em sembla que no, tant per l'obra que l'autor encara va “segregant”, segons la seva pròpia expressió, com perquè hi ha aspectes importants de la seva vida que caldria esbrinar per entendre'l millor i així poder apropar-nos més eficaçment a l'autor i als seus textos. Per exemple, el gener de 1939, quan torna a Lleida amb la seva mare, per vetllar per casa seva, fins al juny de 1940, per acabar el batxillerat, Josep Vallverdú, fill d'un catalanista republicà, hagué de conviure un any i mig amb vencedors dominats per l'esperit de revenja. Devien ser mesos terribles, per a ell i la seva mare! Només s'intueix una mica el conflicte, quan a l'examen de llatí de cinquè un canonge saragossà li amargà la vida —i el suspengué: «Aquell sàdic m'enfonsà amb les oracions d'infinitu [...] ‘Matrem tuam’, pensava jo mentre em retirava», explica Vallverdú a *Vagó de tercera* (p. 106). De l'existència quotidiana en aquells interminables mesos Josep Vallverdú no explica pràcticament res. Però les humiliacions de ben segur degueren existir, segons experiències similars de Josep Segarra, marit de Maria Rúbies, d'Enric Arderiu Gras, fill de l'arxiver municipal Enric Arderiu Gras, desterrat a Tremp, per exemple. Només davant el seu biògraf, Josep Ma Aloy, s'anima a fer una confidència i li explica la dolorosa escena de la mare que «mirava una pesseta damunt la taula i va exclamar; “Només ens queda això”» (*Camins i paraules*, p. 26). Escoltar aquestes paraules, desesperades, de la mare devia causar en un jove que, abans de la guerra, havia format part de la classe benestant de Lleida una emoció fondís-sima! Situacions i dificultats similars, sense comptar amb les persecucions que devien rebre pel seu catalanisme, no estan explicades. I, tanmateix, seria, probablement, la manera d'entendre millor la seva actitud vital posterior.

Un altre àmbit inexplorat és el familiar. Sabem molt poc, per exemple, d'Isabel Arqué, que fou la seva primera esposa, i la vida de la qual va ser interessantíssima: la seva formació, gustos, l'aspiració de crear les Escoles Alba, les dificultats per fer-ho realitat, la relació amb el seu fill, etc. O, en un àmbit ben diferent, la seva religiositat. Convindria aprofundir en aquestes qüestions per a conèixer millor la persona de Josep Vallverdú, perquè l'escriptor,

amb el seu estil brillant, intelligentíssim, sap esquitllar-se hàbilment quan es tracten temes personals, i un tel d'opacitat, de distanciament, de manca d'emoció, amara els seus escrits. En suma, més enllà dels magnífics treballs biogràfics de l'admirable Josep Ma Aloy, ens cal encara una biografia profunda, crítica, de l'escriptor i l'home Josep Vallverdú. Si la Càtedra Màrius Torres i el seu director, Joan Ramon Veny-Mesquida, al capdavant, emprenguéssin aquesta tasca, faria un gran servei. De moment, i tornant al llibre que recull les ponències del simposi acadèmic celebrat a l'octubre de 2023, a l'IEC i a la UdL, sobre les aportacions de Josep Vallverdú a la literatura i a la cultura catalanes, la millor manera d'acabar aquesta recomanació de llegir-lo és amb les paraules finals de la ponència de Joan Veny:

Garbera de gràcies, estimat Josep Vallverdú, pel regal de teva vida, sinònima d'exuberant creació literària, amor al país, lleidatà insubornable, apologia de la llengua, divulgació lingüística, model participatiu de llengua, immensa cultura literària, activisme incessant, finesa d'humor, bonhomia. Gratitude infinita per haver rejevenit, enriquit, dignificat la nostra llengua. En el futur ens faran falta nous Vallverdús.

Josep VARELA I SERRA

CABRÉ, Teresa (2023): *Terminology. Cognition, language and communication*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 371 p.¹

Fonaments

Tots sabem, en el gremi lingüístic català, que parlar de certes matèries porta de seguida a parlar de certes persones: per exemple, si parlem d'etimologia, de Joan Coromines; si parlem de dialectologia, de Joan Veny. I sense voler fer rànquings ni comparacions, però amb una naturalitat que crec que podem convenir, parlar de terminologia en català ens porta a parlar, indefectiblement, de Maria Teresa Cabré i Castellví. I no pas perquè ella s'hagi dedicat només a la terminologia (són molt coneguts i rellevants els seus treballs de lexicologia, lexicografia, neologia i lingüística aplicada, en conjunt), sinó perquè, en sentit invers, des de la terminologia catalana el primer nom que cal posar sobre la taula és el seu.

El que ja no és tan conegut, almenys més enllà del camp d'estudi estricte de la terminologia, és que parlar-ne en una dimensió ja no sols catalana sinó internacional (que aquí és sinònim d'universal, però aquest terme sembla hiperbòlic) vol dir també parlar de Maria Teresa Cabré. A aquest fet hi ha contribuït de manera clara el llibre que ressenyem: un conjunt de publicacions seves traduïdes a l'anglès. Ara que es debat tant el paper del català com a llengua de la recerca (nacional i internacional), i sense que signifiqui posar pals a les rodes de la necessitat de reforçar-lo, no es pot perdre de vista que sempre ha estat molt difícil —avui potser ja és impossible— d'arribar als cims de la recerca internacional des del català (només). Aquest no és pas el primer cop que s'ha seguit l'estratègia d'ajudar a internacionalitzar una obra —uns continguts i unes propostes— fent-ne la traducció a l'anglès. També va passar així amb part de l'obra de Pompeu Fabra,² i s'ha dut a terme altres cops amb llibres, revistes i articles de lingüística catalana; comprovats els resultats, sembla que el camí de les dobles ver-

1. Textos traduïts per Besharat Fathi, Steven Norris i Sheila Queralt. Editor lingüístic: Steven Norris. Coordinació de Mercè Lorente en col·laboració amb Mariona Arnau, Elisabet Llopart i Jorge Mario Porras. El llibre es presenta en paper i en versió electrònica.

2. Costa (2009).

sions —i de tenir una cama a cada costat, a cavall del local i el global— dona bons fruits. Així ha estat també en aquesta ocasió, amb una autora tan reconeguda que ja ha estat nomenada doctora honoris causa per la Universidad Ricardo Palma (Lima, 2006), per la Universitat de Ginebra (2018) i per la Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya (2025). Per consegüent, el renom —la fama, segons la primera accepció del terme *renom* del DIEC— li ve alhora de fora i de dins, i de fa molts anys: recordem que la publicació dels seus llibres i manuals es va iniciar l'any 1979, amb obres que abasten també aspectes de l'anàlisi del discurs i de la semàntica.

Des de llavors, l'autora no només està avalada per una obra intel·lectual àmplia i sòlida, amb un nombre molt alt de publicacions, sinó també per una trajectòria farcida de fites pràctiques, aplicades i plenes d'impacte social, on s'inclouria encara aquesta èmfasi actual en la “transferència” que emergeix i guanya terreny arreu en els àmbits universitaris: primera directora del Centre de Terminologia Catalana (TERMCAT), fundat per la Generalitat de Catalunya i l'Institut d'Estudis Catalans (fundació inspirada i impulsada per ella, sense que això impliqui cap exageració, almenys segons el qui escriu); directora de l'Institut Universitari de Lingüística Aplicada de la Universitat Pompeu Fabra; inspiradora i impulsora (també, anys abans) del Servei de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona (avui Serveis Lingüístics); directora de la Càtedra Pompeu Fabra (a la Universitat Pompeu Fabra); presidenta de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans i, per acabar, sintetitzant i simplificant, primera dona presidenta de l'Institut d'Estudis Catalans, reelegida per una àmplia majoria el 2025 per fer un segon mandat. Així doncs, teorització i recerca bàsica, pràctica i aplicada, transferència, divulgació, creació, promoció i direcció d'entitats o centres... Tot ha anat plegat i ben coordinat. Tots els aspectes mencionats fins ara no són gratuïts ni laudatoris perquè sí: són els fonaments i els materials que expliquen que hagi pogut escriure un llibre tan ambiciós i profitós com el que ens ocupa, una peça bàsica i que serà un clàssic per a la concepció de la terminologia, siguin quines siguin exactament les línies concretes i precises que se segueixin en l'evolució.

Continguts

La introducció del volum repassa la trajectòria de l'autora i ofereix un context adequat per entendre els continguts que inclou, que es desgranaran i comentaran en els paràgrafs següents. Els antecedents (bibliogràfics) —o almenys els antecedents que podem considerar directes i principals— són dues obres prou conegudes de l'autora:

(a) *La terminologia. La teoria, els mètodes, les aplicacions*. Barcelona: Empúries, 1992. Es va traduir i adaptar al castellà (1993), al francès (1998) i a l'anglès (1999).

(b) *La Terminología. Representación y comunicación*. Barcelona: Institut Universitari de Lingüística Aplicada de la Universitat Pompeu Fabra, 1999.

El llibre editat el 2023 conté vint-i-un articles (o, de fet, capítols, en el nou format), que es van publicar originalment entre l'any 2000 i el 2015. Com es diu en el prefaci, la selecció ha estat feta per Rosa Estopà i Amor Muntané, i es basa en la rellevància dels articles, amb l'objectiu de representar «the author's views on terminology, both from a theoretical as well as from a methodological and applied point of view». S'agrupen en dues parts, amb aquests títols en l'anglès original:

(I) Fundamental elements of terminology as a field of knowledge.

(II) Terminology at the intersection between interdisciplinarity and transdisciplinarity.

En la primera part (capítols 1-12) s'examinen les teories de la terminologia i el seu "estat de coses" o "estat de la qüestió" (capítols 1-3), i com a nucli s'hi presenta la Teoria Comunicativa de la Terminologia (capítol 5), una interessant proposta de l'autora que s'allunya de la teoria general d'Eugen Wüster i d'altres models teòrics (aplicats des de la lingüística)³ i que col·loca la terminologia en un marc que l'enquadra molt bé: el fet comunicatiu, la comunicació com a procés que desenvolupa una activitat essencialment humana i que està lligada de manera íntima a la creació de coneixement. No es pot fer ciència, no es pot crear coneixement, sense termes, sense un vocabulari especialitzat. La terminologia abasta tots els llenguatges d'especialitat, i va més enllà del lèxic vist des d'una perspectiva massa simplista: abasta aspectes gramaticals, cognitius i discursius. Així està fonamentat el principi de poliedricitat (capítol 4), una de les pedres angulars de tot l'edifici que basteix Cabré: l'articulació d'aquestes tres dimensions —discursiva, cognitiva i lingüística— en terminologia. Segurament aquest és el principi fonamental —i, doncs, es converteix en una mena de pedra filosofal, si juguem amb els termes— i per descomptat una pedra preciosa amb un valor original i que no s'havia destacat mai prou. Teresa Cabré ha insistit molt en aquest punt de la poliedricitat o caràcter multifacètic dels termes, que sens dubte és un dels que l'acosta al fenomen comunicatiu. En realitat, podríem —mirant-nos-ho al revés— trobar-hi fàcilment la justificació, la causa: els fenòmens comunicatius són també essencialment polièdrics, i combinen dimensions cognitives, lingüístiques, socials i culturals. ¿Per què no les hi hauríem de trobar, aquestes dimensions, en la tasca terminològica? Aquesta és una de les grans troballes i propostes del llibre, de la teoria i de l'autora, i serveix de retruc per contextualitzar la terminologia com un dels centres de la lingüística aplicada i les ciències del llenguatge. Fixem-nos que aquesta concepció, justament també perquè és molt comunicativa, és alhora molt pragmàtica, encara que no s'hi faci servir el terme, però ja és prou ben sabut que per parlar de comunicació s'ha de parlar, vulguem o no, de semiòtica, i doncs de tres nivells o fases també prou coneguts: sintaxi (relació de les unitats entre elles), semàntica (relació de les unitats amb el significat) i pragmàtica (relació de les unitats amb els usos, que són necessàriament socioculturals). Els termes i les paraules no són entitats tan separades com s'havia pensat i defensat: el terme és, en realitat, un valor associable a la paraula, a qualsevol paraula, a priori. La concreció o materialització en termes i paraules depèn dels contextos reals, dels usos, i per tant el tombant pragmàtic (o comunicatiu) de la terminologia és ineludible. Si no es planteja i si no es té en compte, l'anàlisi i la proposta teòrica en conjunt coixejaran de manera ostensible, que és el que ja ha passat amb teories clàssiques de la terminologia, massa restrictives o incapaces d'abordar l'objecte d'estudi d'una manera holística, global.

Al llarg d'aquesta primera part l'autora examina també la contribució que fa la lingüística a la terminologia com a disciplina (capítol 6), i en dibuixa un panorama d'aproximacions i tendències (capítol 7), parant especial atenció en l'anàlisi textual, les estructures cognitives i la traducció (capítol 8), els textos especialitzats i les unitats de coneixement (capítol 9), la representació mental dels conceptes (capítol 10). Per acabar, planteja, per una banda, la unitat terminològica i el model de les portes (els múltiples punts d'accés a les unitats terminològiques) i, per una altra, el contingut especialitzat (capítols 11 i 12, respectivament).

3. Teoria general de base semiòtica. Altres models es poden concebre com a aplicacions dels corrents lingüístics a la terminologia. Vegeu sobre aquesta qüestió, i com a marc molt ben estructurat de la disciplina, l'article de Lorente / Cabré (2021).

En la segona part de les esmentades més amunt (capítols 13-21), Cabré se centra primer en les conseqüències metodològiques que implica la seva proposta teòrica (capítol 13), en l'impacte de les noves tecnologies en la terminologia i els canvis que hi ha introduït (capítol 14), en la documentació i la traducció especialitzada (capítols 15 i 16, respectivament), i en diversos aspectes de la relació entre la terminologia i la llengua estàndard (capítols 17 i 18). El capítol 19 es dedica a la implantació terminològica (amb exemples del francès del Quebec i el català), el capítol 20 a la formació en terminologia i el 21 als fonaments d'una teoria dels neologismes lèxics.

Conclusió i cloenda

En primer lloc, i com es pot deduir amb facilitat del conjunt dels epígrafs apuntats (i alhora de la precisió de cada un), s'ha de reconèixer que el llibre combina amb destresa la presentació dels panorames més amplis amb la de fotografies concretes que serveixen com a exemples i models molt precisos de casos particulars. Generalitats i especificitats que s'han sabut alternar al llarg de 371 pàgines denses, sense concessions. L'obra es presenta volgudament, sens dubte, com un recull de referència.

En segon lloc, si la terminologia és polièdrica, com bé defensa l'autora, igualment cal dir, en una ressenya com aquesta, que el llibre també és polièdric. Entre les seves grans aportacions hi ha, per començar, el fet de reconèixer la multiplicitat de dimensions de la terminologia (fixem-nos en el subtítol de l'obra: *Cognition, language and communication*, no s'ha triat perquè sí). També la seva interdisciplinarietat (o transdisciplinarietat, ara sense entrar en matisos): la terminologia és bàsicament transversal, i apunta arreu, des dels llocs corresponents a les ciències físiques als que pertanyen a les naturals o socials, des del si de les formals al de les "humanes", dels "nínxols" o formats experimentals als no experimentals... No hi ha "ciència", o "branca de la ciència", o "estudi", "camp d'estudi" o "disciplina", que se n'escapi: totes les àrees de coneixement o dominis del saber, tant és ara com en diguem, tenen un vocabulari tècnic, imprescindible en qualsevol ciència o en qualsevol dels (quasi)sinònims anteriors. Per cert, si féssim una mica de metalingüística o metaterminologia, caldria dir que tots aquests termes es podrien recollir en diferents diccionaris com a descriptors lexicogràfics del terme base o central que ens ocupa: *terminologia*. És un altre tema que donaria per parlar-ne molt, ben segur, perquè l'epistemologia no és cap ciència (... o *disciplina*, etc.) tancada.

En tercer lloc, i per anar acabant, valdria la pena recordar (o fer veure, si algú encara no ho creia) que la terminologia no és una mena de complement o apèndix, o de contingut pressuposat o elemental (en el sentit negatiu de la paraula) o de segon ordre: la terminologia és part de la ciència, *és ciència*, i no necessita cap adjectiu (com de vegades se li adjunta: *aplicada*, per exemple). És ciència en ella mateixa, i alhora no hi ha cap ciència, si es permet el joc de paraules, que no sigui terminològica: no hi ha ciència sense termes. El vocabulari científic d'una disciplina —la terminologia, en la (habitualment) primera accepció del terme— és imprescindible en qualsevol ciència, en forma part, i el seu establiment no pot ser, al seu torn, sinó científic: no es pot establir per cap altra via. Malgrat que en la tradició lexicogràfica hi ha hagut llacunes notables en aquest àmbit, amb diccionaris de lingüística o fins i tot de lingüística aplicada que no recullen el terme, d'altres diccionaris ja ho reconeixen amb tota la claredat, com el de "lingüística moderna" (noteu ara l'adjectiu, també) d'Alcaraz i Martínez (2004, s. v.):

En una segunda acepción [la primera, com s'acaba de dir, és "el conjunto de términos especializados de una disciplina"] es la ciencia o disciplina de carácter interdisciplinar (incorpora a lingüistas y a especialistas de cada materia técnica) que teoriza sobre la confección y el análisis de los términos especializados.

Si algú, repetim-ho, no s'ho pensava, pot provar de llegir el llibre de Maria Teresa Cabré i de repensar-s'ho. La terminologia és ciència, i és important com qualsevol ciència: resulta rellevant. Sens dubte l'aposta pel rigor científic és un dels grans valors d'aquest llibre, i va acompanyada d'una claredat expositiva més que notable, que defuig tant el barroquisme com el simplisme, fet que sempre es podrà considerar un valor afegit en un llibre de terminologia i de lingüística (la tradició terminològica de la lingüística, ho sap gairebé tothom, no ha estat mai un bon model).

En definitiva, és una sort i un encert que els treballs de Cabré s'hagin posat a disposició de la comunitat internacional amb una facilitat d'accés que no tenien en català, i no pas, ja s'ha mig dit a l'inici, perquè el català no pugui ser llengua de l'"alta" ciència (que també hi ha qui ho pensa, encara), sinó perquè el costum de no consultar textos en anglès (i ara mateix, ja, que no estiguin en línia) s'està estenent arreu del planeta i resulta lamentable i empobridor. Per consegüent, cal agrair, a totes les persones que han treballat per fer realitat aquesta empresa (Mercè Lorente i companyia, en resum), l'esforç esmerçat; i per descomptat, cal agrair, a l'autora, els (molts) anys d'estudi i d'investigació que li han permès oferir-nos la teoria i la pràctica que estan combinades —*atresorades* o *tresorejades*, dit a la manera clàssica (i trieu el terme)— en aquesta obra.

Lluís PAYRATÓ
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Referències bibliogràfiques

- ALCARAZ, Enrique / MARTÍNEZ, María Antonia (2004²): *Diccionario de lingüística moderna*. Barcelona: Ariel.
- COSTA CARRERAS, Joan (ed.) (2009): *The Architect of Modern Catalan. Pompeu Fabra (1868-1948). Selected writings*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- LORENTE, Mercè / CABRÉ, Teresa (2021): «Teories i models en terminologia. Panorama teòric de la terminologia actual», *Terminàlia*, 24, p. 57-59.
- CALERO, M.ª Ángeles / RIZOS, Carlos / SELFA, Moisés (coord.) (2025): *A terra domestica, ad verba inlustranda. Homenaje al profesor Javier Terrado Pablo*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 363 p.

Amb motiu de la maduresa acadèmica assolida recentment pel professor i investigador Javier Terrado Pablo, tres dels seus col·legues i deixebles (M.ª Ángeles Calero, Carlos Rizos i Moisés Selfa) han coordinat aquesta obra col·lectiva que ofereixen com a penyora de gratitud i homenatge al seu mestre, que, des de la terra de la llar, ha donat llum a les paraules, tal com

podem traduir del suggeridor títol que encapçala aquest compendi (*A terra domestica, ad verba inlustranda*).

Com és costum en aquest tipus de publicacions, en la breu «Presentación» (p. 13-14) que precedeix el conjunt del volum s'hi expliciten les raons que han portat a la preparació d'aquest homenatge coral, i hi descobrim ja tota una sèrie de qualificatius amb què es descriu la figura de Javier Terrado: «maestro», «sabio», «comprometido», «bellísima persona», etc. Ara bé, si hi ha una faceta que els editors destaquen per damunt de la resta, és la de la immensa generositat¹ del seu mestre i professor a la Universitat de Lleida. Així, en la preceptiva semblança de vida i obra, no debades titulada «Pro Javier Terrado o De la generosidad» (p. 15-24), s'evoquen diverses anècdotes que subratllen el seu caràcter generós i afable, fins al punt de concloure que Terrado ha estat «nuestro dante», original joc etimològic que relaciona la coneguda afició del professor per l'obra de l'autor italià amb el participi de present del verb *DARE* ('persona que dona, que ofereix'). D'aquest repàs biogràfic es desprenen dos dels interessos principals que han guiat la trajectòria de l'homenatjat: l'onomàstica —de la qual dona testimoni, per exemple, la seva col·laboració a l'*Onomasticon Cataloniae* de Coromines—, i l'ensenyament de l'espanyol com a llengua estrangera —tal com acrediten les innumerables col·laboracions amb universitats i institucions xineses des de fa dècades.

Un cop exposada la relació de l'ingent productivitat científica del professor («Bibliografia Terradiana» p. 25-33), es dona pas al conjunt de vint-i-nou contribucions, dividides en set àrees temàtiques (*Onomàstica catalanoaragonesa*, *Onomàstica hispànica*, *Léxico*, *Lingüística*, *Literatura*, *Personalía* y *Creación*) amb què nombrosos amics i col·legues han volgut mostrar la seva estima per Javier Terrado. Aquestes contribucions, escrites en català, aragonès, asturià, gallec, castellà i fins i tot en llatí, no s'han ordenat segons el criteri alfabètic dels cognoms dels autors, sinó per alguna altra motivació no justificada prèviament i que no resulta transparent. Les primeres vint-i-quatre responen a treballs científicoacadèmics, mentre que les cinc darreres són de naturalesa vivencial i artística.

Passo ara a consignar, després dels corresponents autors, els títols de les vint-i-nou contribucions, les pàgines de referència, així com unes breus pinzellades sobre cadascuna. I tot això, en ordre correlatiu.

Onomàstica catalanoaragonesa

– Javier Giralt, «*Casa Puialto*, un oicònim tradicional de Sant Esteve de Llitera (Osca)» (p. 37-49). Analitza la història del nom *Casa Puialto*, la continuació antroponímica de *Puialto* com a cognom i els seus lligams amb el llinatge *Rourera*, provinent del poble ribagorçà d'Areny de Noguera.

– Glòria Francino Pinasa, «Una caminada entre topònims» (p. 51-58). Planteja un recorregut toponímic per l'àrea ribagorçana des de Sopeira fins a Areny, tot identificant un grapat de noms de lloc ben coneguts per l'homenatjat, dels quals forneix la seva (possible) filiació etimològica, com ara *Fogueró* (< *FILICONEM* 'falguera') o *Basuera* (< *VALLEM URSARIAM* 'vall d'ossos').

– Joan Tort i Donada, «La Terreta com a *paisatge toponímic*» (p. 59-74). Ofereix una tria comentada de noms de lloc de la Terreta, regió del Prepirineu occidental català, que en revelen les seves característiques oronímiques i hidrogràfiques.

1. Generositat, atribut que també recorda qui signa aquesta ressenya a propòsit de la seva primera trobada amb el professor Terrado, qui li va regalar una conversa i un sopar deliciosos el 9 de maig del 2019, a la XII Jornada d'Onomàstica organitzada per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.

– Jesús Vázquez Obrador, «Topónimos de Sallent de Gállego (Huesca) con sonorización de los fonemas oclusivos sordos etimológicos /p/ y /t/ situados tras nasal» (p. 75-85). Arran d'un repertori de disset topònims sallentins, l'autor n'explica, d'una banda, casos de sonorització de /p/ > /b/ després de consonant nasal (per exemple, *ACQUA LIMPIDA* > *Aqualénbeda*); i, d'altra banda, fenòmens de sonorització de /t/ > /d/, també després de nasal (com ara *SENTICOSA* > *Sandicosa*).

– Joan Anton Rabella, «El paisatge cultural del Priorat a través dels seus noms» (p. 87-99). Dibuixa fil per randa un passeig pel territori del Priorat mitjançant diferents noms de lloc, la motivació dels quals aporta informació sobre els aspectes orogràfics (*Collroig*), agrícoles (*les Pallisseres*, *la Vinyeta*), zoogràfics (*les Guineus*, *les Porqueres*) o hidrogràfics (*la Basse-ta*) del terreny.

– José Enrique Gargallo, «*Quan Mondúber porta capa, i Mongó porta capell... Refrany meteorològic amb referència toponímica dins l'obra de Joan Coromines*» (p. 101-110). Amb una prosa ben delicada, es presenta una mostra dels refranys de caràcter meteorològic que inclouen mencions toponímiques recollits en el *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* i l'*Onomasticon Cataloniae* de Coromines. Destaquen els paremiotipus que evocuen la imatge de muntanyes amb capell, és a dir, que estan cobertes de boira o núvols.

– Emili Casanova, «Topónimos de Cuenca creadores de apellidos y nombres de lugar en la Comunidad Valenciana» (p. 111-132). Avalua l'empremta que un enfilall de topònims de Conca ha deixat en l'antroponímia valenciana. A través de la distribució geogràfica actual dels cognoms, l'autor en comenta deu exemples rellevants: *Alconchel*, *Algarra*, *Almarcha*, *Bonich*, *Buendía*, *Cañete*, *Landete*, *Mira*, *Mohorte* i *Moya*.

Onomàstica hispànica

– Jose Luis Ramírez Sádaba, «Casalarreina» (p. 135-144). Forneix una mirada prou documentada a la història del topònim *Casalarreina*, a La Rioja, conegut amb un nom d'origen basc (*Nafarruri* i altres variants) si més no fins a l'any 1503, quan va canviar de denominació després d'haver esdevingut residència de la reina Joana de Castella.

– Ana M.ª Cano González, «Productividad antroponímica de los topónimos asturianos *Caravia*, *Colunga*, *Llaviana* y *Siero*» (p. 145-161). Estudia la pervivència que han tingut els noms de quatre municipis asturians com a cognoms. Tots quatre tenen una certa continuació antroponímica entre els llinatges asturians. S'ha d'assenyalar el cas de *Llaviana*, que ha patit un procés de castellanització que ha dut a la despalatalització del cognom: *Laviana*.

– Ana Isabel Boullón Agrelo, «*Amarelo*, *ouro* e *dorado* na onomástica galega» (p. 163-177). Analitza el rendiment que aquests tres noms de color han tingut en l'onomàstica gallega. La seva continuació dins de l'àmbit toponímic és molt feble. Ara bé, per a l'àmbit antroponímic, es comprova que *Amarelo*, *Ouro* e *Dourado* van conèixer una productivitat variable com a sobrenoms medievals i, en l'actualitat, encara existeixen com a cognoms.

– Emilio Nieto Ballester, «*Manquillos* (Palencia) y *Sordillos* (Burgos): consideraciones sobre un tipo toponímico» (p. 178-188). Es fa ressò de l'ús d'adjectius que indiquen patologies o malalties per a la formació de malnoms, que sovint esdevenen cognoms i, en ocasions, també noms de lloc. Es fixa en dues localitats castelleses, com ara *Manquillos* (a partir del cast. *manco*) i *Sordillos* (des del cast. *sordo*).

– Jairo Javier García Sánchez, «*Toledo* (desen)terrado y revisado en el *Toponomasticon Hispaniae*» (p. 189-197). L'autor *desenterra*, amb un peculiar joc de paraules en al·lusió al

primer cognom de l'homenatjat, el topònim Toledo, del qual no se n'ocupava des de fa dues dècades, i repassa les dades que ha preparat per la fitxa d'aquest topònim dins del projecte *Toponomasticon Hispaniae*: etimologia, documentació històrica, altres cognats toponímics, continuació antroponímica, etc.

– M.ª Dolores Gordón Peral / Stefan Ruhstaller, «Gefironimia: nombres entre orillas» (p. 199-212). Els autors aborden l'estudi d'un conjunt de topònims units per la mateixa motivació: llocs per on es travessa un corrent fluvial o accident orogràfic en el trajecte d'una via de comunicació. Atès que sovint s'associa aquesta imatge a un pont, encunyen els termes *gefironim* i *gefironíma* (del grec γέφυρα, 'pont'). Amb aquest objectiu, paren l'atenció en un munt de topònims peninsulars d'àrees castellanoparlants fixats especialment arran de la veu *punte* i derivats: *La Puente*, *El Pontillo*, *Pontizales*, *Pontarrones*, etc.

– Maximiano Trapero, «Los nombres de los pueblos de Canarias y sus referencias lingüísticas y extralingüísticas» (p. 213-230). Presenta una exposició completíssima de la toponímia canària, amb particularitats pròpies que la defineixen, com ara la presència del substrat guanche (que motiva, entre d'altres, els noms de *Tenerife*, *Adeje*, *Gáldar* o *Telde*) o la referència a espècies vegetals a través de la creació o adaptació de lèxic que dona compte de la realitat fitonímica de les illes (per exemple, *Tarajal*, que al·ludeix a un arbre propi de la costa canària).

Lèxic

– Joan Veny, «Interferència interna i externa en els mots que designen la parpella» (p. 233-246). Descriu d'una manera primorosa els significants catalans corresponents al concepte 'parpella' i n'analitza l'etimologia, amb especial atenció als descendents de *PALPEBRA* i *PALPETRA*, les interferències produïdes pel tipus castellà *párpado* i els creuaments amb altres elements de l'òrbita ocular, com ara *pestanyes*.

– M.ª Ángeles Calero Fernández, «El viaje de las palabras: el caso de la voz *chocolate*» (p. 247-257). Suggereix un "dolç" recorregut per la història del mot *chocolate* en castellà, des de la seva arribada del continent americà, la primera documentació al segle XVI, les diferents realitats que ha designat i l'expansió que ha assolit entre altres llengües europees.

– Francho Nagore Laín, «Dos textos en aragonés e bels bocables en *Flores de montaña* (1930), de Luis M.ª de Arag», (p. 259-268). Estudia la *Pastorada d'Ansils* i *Felicitación*, dos textos escrits en alt-ribagorçà i baix-ribagorçà respectivament, que apareixen inclosos dins *Flores de montaña*, un llibre de temes costumistes publicat a Saragossa el 1930. A més, ressegueix altres paraules d'origen aragonès que esquitxen textos en castellà de la mateixa obra, com *chandra*, *cualque*, *samarugo* o *zaburdo*.

Lingüística

– M.ª Antonia Martín Zorraquino, «De nuevo sobre Mariano de Cavia como columnista lingüístico», (p. 271-283). Examina els articles que el periodista aragonès Mariano de Cavia (1855-1920) va publicar a diferents diaris del seu temps (*El Liberal*, *El Imparcial*, *El Sol*, etc.) i s'ocupa dels que estaven dedicats a qüestions lingüístiques. En aquest sentit, abunden els textos en què Cavia defensa el purisme normatiu i critica, entre d'altres coses, l'abús dels neologismes superflus.

– María Bargalló Escrivá, «El análisis lógico y gramatical en Hispanoamérica: *El análisis castellano. Tratado práctico de análisis lógico i gramatical de la lengua castellana* (1872) de Sandalio Letelier» (p. 285-294). Analitza l'impacte que l'esmentada obra de l'autor xilè

Sandalio Letelier va tenir en l'ensenyament de la gramàtica del castellà al país andí. Aquest tractat es caracteritza, sense introduir innovacions tècniques de relleu, per facilitar l'acostament a conceptes sintàctics per part dels professors i estudiants mitjançant una sèrie d'exercicis d'anàlisi lògic i gramatical.

– Mo Zhao, «La traducción como práctica de mediación intercultural: Análisis de los obstáculos lingüísticos y la contextualización cultural en los textos filosóficos tradicionales chinos» (p. 295-304). Descriu les estratègies principals de traducció utilitzades en dues obres filosòfiques xineses, el *Dao De Jing* i el *Lun Yu*, amb l'objectiu de reflectir acuradament les diferències culturals entre la llengua origen i la llengua meta i garantir alhora la precisió semàntica.

– Moisés Selfa Sastre, «Filología y Didáctica de la Lengua y la Literatura: ¿hermanas gemelas?» (p. 305-313). Reflexiona sobre les aportacions que fan totes dues disciplines i argumenta la necessitat que totes dues es recolzin mútuament, atès que, per a ensenyar una llengua (Didàctica), abans cal tenir un bon coneixement de les seves estructures (Filologia), i per a determinar el valor real del coneixement lingüístic teòric —fornit per la Filologia—, la Didàctica pot contribuir a oferir dades pràctiques de l'ús de la llengua.

Literatura

– Josep Antoni Clua Serena, «*Alexander medievalis*, “el [dotat] de dues banyes”, al món islàmic i hel·lenístic» (p. 317-326). Repassa les mirades que, a l'època medieval, es van projectar sobre la figura d'Alexandre el Gran, dotat d'una intel·ligència militar i un virtuosisme religiós dignes d'imitar i lloar, i examina de quina manera els musulmans van incorporar aquest arquetipus alexandrí en els seus textos sagrats. S'hi va identificar com *Dhu al-Quarnayn*, és a dir, “el dotat de dues banyes”, sense oblidar que les banyes n'eren un símbol important, de força, fecunditat i abundància.

– Xosé Lluís García Arias, «Una curtia llectura de Palladius» (p. 327-329). Ofereix un breu estudi de les recomanacions que l'autor llatí Palladius va deixar escrites al voltant d'algunes tècniques de conreu i les advertències pel que fa a l'impacte de determinats animals (la coloma, la serp) en la salut i en l'activitat humana. Conclou la lectura amb una polida reflexió sobre la necessitat de conèixer les tradicions i els sabers ancestrals per a una millor comprensió del present.

– Carlos Ángel Rizos Jiménez, «En busca de un poema manuscrito de Bécquer» (p. 331-341). Ressegueix les pistes del manuscrit que hauria contingut el poema “Elvira”, composició becqueriana que només coneixem, de manera fragmentària, a través d'una publicació feta per Cristóbal de Castro al diari *La Esfera*, el 17 de juliol de 1917.

Personalia

– Maribel Serrano Zapata / Yasmina Romero Morales, «Tejiendo valores: homenaje al profesor Javier Terrado Pablo» (p. 345-346). Entreteixeixen² unes sentides paraules de gratitud i estima a l'homenatjat.

– Ignacio Terrado Rourera, «Del amor a la palabra y de la palabra al amor» (p. 347-353). Descriu, des d'un incondicional amor filial, el seu esguard cap al pare —que ja és avi també—, amanit amb unes reflexions personals sobre el llenguatge i la comunicació.

2. Tot evocant la preciosa associació entre *teixir* i *escriure*, tenint en compte que *TEXTUS*, d'on prové avui el mot *text*, era el participi de passat del verb *TEXERE* ‘teixir, entrellçar’.

– Matías López López, «TERRÁTVS MEVS» (p. 354-358). Presenta una original descripció en llatí de les nombroses virtuts de l'homenatjat, acompanyada de la corresponent traducció al castellà.

Creació

– Jaume Pont, «Remoreig» (p. 361-362). Esculpeix un poema de vers lliure que li dedica a Terrado, qui també va mostrar les seves qualitats literàries en diverses ocasions.

– Antoni Llevot, «Una mica de color» (p. 363). Posa la cirereta del pastís a aquest volum amb una acolorida creació pictòrica.

Es tracta, en suma, d'un homenatge coral eclèctic, que reflecteix les múltiples facetes del mestre Javier Terrado, fet amb l'amor i l'afecte immesurables que els seus deixebles i amics li professen.

Claudia Elena MENÉNDEZ FERNÁNDEZ
Universidá d'Uviéu
Academia de la Llingua Asturiana

CARLES, Hélène / GLESSGEN, Martin / ROBECCI, Marco / BOSSONE, Alessandra (2024): *Dictionnaire des régionalismes médiévaux : la Galloromania nord-orientale (DRM). Une analyse à partir des Documents linguistiques galloromans (XIIe-XIVe siècles.)*. Strasbourg: ELiPhi Editions de Linguistique et de Philologie, 810 p.

La *Bibliothèque de Linguistique Romane* continua la tasca empresa des de 2002 i s'acosta a la publicació del seu vintè volum (fita ja superada si es tenen en compte els volums fora sèrie) fent així un servei ben estimable a la lingüística romànica. Junt amb la *Revue de linguistique romane* i les altres sèries de publicacions de les *Éditions de Linguistique et de Philologie* (ELiPhi) i sota els auspicis de la Société de Linguistique Romane, ofereix un espai per a la publicació d'obres diverses de la lingüística romànica amb una alta qualitat, tant científica com pel que fa a la presentació material dels volums.

El volum dinovè de la col·lecció és un diccionari, un diccionari de regionalismes medievals de l'espai galloromànic nord-oriental, és a dir, francès (francès oriental) i francoprovençal. Com és d'esperar, una gran part del volum està ocupada per la *Partie lexicographique*, el diccionari en si (p. 129-800), dividit en dues parts d'extensió desigual: 1. *Vocabulaire français* (p. 129-750) i 2. *Vocabulaire francoprovençal* (p. 751-800); la part lexicogràfica es clou amb un índex (p. 801-810), que integra no només els mots-lema del diccionari, sinó també altres mots citats en els comentaris. La primera part del volum l'ocupa la *Partie théorique et méthodologique*, dividida en dos capítols de presentació i estudi, que comentarem tot seguit, i el suport bibliogràfic (p. 67-125). El volum està dedicat a la memòria de la malaguanyada dialectòloga valdostana Federica Diémoz (1975-2019), professora a la Universitat de Neuchâtel, que formà part de l'equip inicial d'aquest projecte.

A la presentació (*Avant-propos*, p. IX-X), Hélène Carles i Martin Glessgen expliquen breument la gènesi del projecte, detallen les tasques dutes a terme pels joves col·laboradors i agraeixen a diversos col·legues la seva col·laboració, així com el suport econòmic del Fons Nacional Suís i el d'altres institucions i centres de recerca.

La primera part del volum està dividida en quatre seccions numerades, tot i que la tercera i la quarta es poden englobar conjuntament sota el concepte de bibliografia. La primera secció està signada per Hélène Carles i Martin Glessgen i porta per títol 1 *La régionalité lexicale au Moyen Âge : méthodologie et résultats du DRM* (p. 3-34). Si bé aquesta secció està destinada a la presentació del diccionari (per exemple, el punt 1.4, on, entre altres coses, s'explica l'estructura dels articles, 1.4.3), la realitat és que aquesta presentació va molt més enllà perquè aquesta obra s'inscriu dins d'un programa ben ampli, establert sobre les bases de la tradició filològica del passat i amb tota la projecció vers el futur. Com s'explica tot just iniciar la lectura, aquesta obra té per objectius «appréhender sur une base empirique significative les dimensions concrètes de la régionalité lexicale au Moyen Âge» i «proposer une méthodologie concrète pour son étude» (p. 3). Això es fa, com indica el títol, a partir dels materials del projecte *Documents linguistiques galloromans* (<<https://www.rose.uzh.ch/docling/>>), dirigit per Martin Glessgen, i hereu dels venerables *Documents linguistiques de la France*, endegat des de finals del segle XIX per Paul Meyer i posat definitivament en marxa el 1909 amb la publicació dels *Documents linguistiques du Midi de la France*. Tot i que no sigui l'objecte d'aquesta ressenya, recomanem una visita al lloc web esmentat als lectors (de llengua catalana), filòlegs i historiadors, que no coneguin el projecte. En aquesta secció inicial, doncs, es presenta el diccionari i en primer lloc es fa un recorregut històric per l'estat de la recerca sobre els regionalismes medievals (1.2), se segueix amb la delimitació de l'espai geolingüístic tractat (1.3), la presentació de la nomenclatura, estructura i metodologia del diccionari (1.4), i s'analitza el cas particular del francoprovençal, les seves fronteres i l'estatus del seu lèxic regional específic (1.5). Encara que el DRM no és un diccionari etimològic, la relació que es fa en cada article amb els altres diccionaris, també els etimològics, del francès permet d'extreure conclusions sobre els elements i estrats constitutius d'aquest lèxic regional (1.6.). La secció es clou amb un apartat (1.7) de reflexió sobre la natura dels regionalismes a l'edat mitjana i de conclusions.

La segona secció d'aquesta primera part està redactada per Marco Robecchi i porta per títol 2 *La régionalité lexicale dans les textes non documentaires du DRM* (p. 35-65). Tot i que la base del DRM són els textos documentals, en els articles hi apareixen també nombrosos exemples extrets de textos no documentals; és a dir, textos literaris, religiosos o també cronístics o d'altra tipologia. Aquests textos en principi no es van despullar sistemàticament i la documentació que en prové s'ha espigolat a partir de la consulta d'obres lexicogràfiques en la tasca de redacció dels articles. Tanmateix, aquest tipus de testimonis ha acabat jugant un paper rellevant, ja que més de la meitat dels articles del diccionari els inclouen (dos-cents articles, que inclouen 544 testimonis de textos no documentals). Fins i tot s'han incorporat en la nomenclatura del diccionari tres articles on els únics testimonis són de textos no documentals (p. 35, n. 2). La secció n'analitza la cronologia, la diatopia, la distribució segons els gèneres textuais, amb una interessant part on se senyalen una quinzena de mots que presenten sentits lleugerament diversos segons la tipologia de textos on apareixen. I també es fa un comentari dels principals camps semàntics que cobreixen aquests mots extrets de textos no documentals.

Finalment, la tercera i la quarta seccions, que, com dèiem, es poden englobar dins de la idea genèrica de bibliografia, consisteixen en el 3 *Répertoire des sources exploitées dans le DRM* (p. 67-106) i 4 *Bibliographie secondaire* (p. 107-125), dividida en 4.1 *Dictionnaires et bases de données*¹ i 4.2 *Études*. Entre les fonts del DRM, la base és el conjunt dels Documents

1. A la p. 107 hi ha un parell d'errors mecanogràfics, dels pocs que hem detectat en un text altrament ben cuidat. La manca d'un retorn de línia fa que la fitxa del DEAF quedi integrada en la fitxa anterior, del Du Cange. A la

linguistiques galloromans (DocLing), una quarantena de fonts la majoria de les quals conté més d'un centenar de documents, que han estat editades (o revisada l'edició corresponent, si ja existia) i informatitzades en el marc d'aquest projecte. Destacarem també que un nombre important d'aquestes edicions estan fetes en el marc de tesis de doctorat, cosa que demostra la capacitat formativa d'aquest tipus de projectes i la projecció de futur de la filologia romànica. A aquest inventari segueix encara un llistat ben llarg de fonts complementàries editades (p. 70-89; 3.2) i encara fonts manuscrites (p. 89-95; 3.3). La secció es clou amb la bibliografia de fonts no documentals (p. 96-106; 3.4). La bibliografia secundària, que hem esmentat més amunt, dona pas a la part lexicogràfica de l'obra.

La part lexicogràfica presenta els 385 articles a dues columnes en ordre alfabètic convencional, i només amb la divisió que hem esmentat suara: la part de vocabulari francès i la part de vocabulari francoprovençal. La primera és molt més extensa, i la segona, que en un primer moment no estava prevista en l'elaboració del diccionari (el títol provisional era *Dictionnaire des régionalismes du français médiéval de l'Est*, p. 5), conté, si no ens hem descomptat, poc menys de cinquanta articles. Els articles del diccionari, prou extensos, s'estructuren de la manera següent: el lema amb la seva categoria gramatical i localització geolingüística; les variants formals; el recull dels testimonis, precedits del significat (si és el cas, l'article es divideix en diversos apartats segons els diferents significats), en ordre cronològic i amb una citació del context ben àmplia que permet copsar-ne ben bé el significat i ús; un apartat de dades complementàries i l'inventari de diccionaris de referència; i un comentari de síntesi. Cada article conté al final una taula de resum on s'indica quin tipus de regionalisme és (formal, semàntic), la seva difusió, la cronologia dels testimonis, el tipus de text on apareix, l'origen i la difusió del mot a la Galloromània. Les sigles de les inicials dels autors, separades per «/», clouen l'article.² Amb un cert nombre d'excepcions d'articles on només hi consta un autor, el sistema de treball que s'ha seguit ha estat la preparació de la part documental i lexicogràfica per Alessandra Bossone o Marco Robecchi, cadascun aproximadament la meitat dels articles, i una revisió feta per Hélène Carles o Martin Glessgen o, encara altres col·laboradors com Gilles Roques o Yan Greub. Finalment, quan escau es remet a altres articles que tracten mots de la mateixa família lèxica.

És interessant assenyalar que els autors han incorporat fluidament entre els testimonis dels diferents mots els d'expressió llatina o llatinitzada; p. ex., s. v. *plastre*, els dos primers testimonis de 1217 i 1220 estan en context llatí i llatinitzats, els següents en vulgar, i el darrer, de 1283, un altre cop en llatí; és a dir, els testimonis llatinitzats no es recullen en una secció a part o separatament, sinó que s'integren dins de la documentació. També cal assenyalar la generositat de la citació de context per cada testimoni (separats cadascun en un nou paràgraf marcat amb sagnat francès) i la claredat i llegibilitat de la presentació dels articles, amb marques tipogràfiques per als diferents significats (rombe negre per a les diferents accepcions) i apartats (rombe buit per a encapçalar el comentari) i un tipus de lletra també generós. Són aspectes que el lector agraeix tant als autors com a l'editorial que ho fa possible.

fitxa del DEAG hi apareix un guionet de separació de síl·laba a final de línia sense que el mot implicat estigui a final de línia. Aquesta secció inclou també el GRLMA, *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters* de Jauss, que sembla difícil d'encaixar com a diccionari o base de dades, i potser hauria estat millor entre els estudis.

2. En alguns casos, les inicials dels autors estan separades per comes (p. ex. p. 234 a 236), però això no sembla respondre a cap tipus de metodologia de treball diferent.

Tenint en compte el fons documental sobre el qual s'ha bastit la nomenclatura, molts dels articles tracten terminologia jurídica, noms d'impostos, noms de monedes, repartició i ús de la terra, noms de mesures per al gra, termes relacionats amb el bestiar o l'apicultura, noms d'oficis i càrrecs, i també termes de la construcció i de les edificacions. Un grup de mots que dona formacions curioses des de la perspectiva d'un catalanoparlant és el de les designacions dels espais de temps cronològic. Començant pels noms de mesos, des del *somartraz* m. «sixième mois de l'année, juin» (p. 666), derivat de *somart* m. «terre labourable en friche, jachère» o sigui 'guaret';³ al *verseret* m. «période du premier labour, mois de juin» (p. 731), creat a partir de *verser* v. 'labourer', que en la major part de testimonis apareix amb els seus cohipònims *vayn* m. 'tardor', d'origen germànic, i *tremois* m. 'març' o sigui el moment en què se sembra el gra que trigarà tres mesos en madurar; o el *fenal* m. «mes on es recull el fenc, juliol». El primer dia d'agost, festivitat de Sant Pere ad Vincula, es designa amb la locució *goule aout*, literalment la 'gola' d'agost. També designacions de dies concrets: *demengedi* m. 'diumenge' de la secció de diccionari francoprovençal (p. 770), creació feta a partir de la sèrie de noms de dies de la setmana amb *-di* posposat. En el mateix camp semàntic, hi trobem formacions que mostren la riquesa de mots regionals com *bruvenie*, *barphenie* f. «festa de l'Epifania», adaptació lorenesa del mot culte EPIPHANIA, que mostra aquesta adaptació irregular que trobem sovint en mots savis pertot en la Romània. També la *Chandelse* f. i les *Chandoiles* f. pl., denominacions de la festa de la Candelera, ben documentades. O l'*oitable* f. pl., la vuitada d'una festa religiosa, usat sempre en plural i amb la modificació analògica del sufix. Clourem aquest repàs dels termes que designen els espais de temps cronològic amb l'hàpax *tarcessons* f., en un document de 1293, «tardor», el nom de l'estació tardana que, amb la presència del continuador de l'adjectiu llatí *TARDUS*, ens evoca la nostra tardor.

Però, més enllà dels detalls interessants que hi pugui trobar cada lector en funció dels seus interessos, cal destacar l'interès metodològic que té el diccionari; els regionalismes medievals han estat poc estudiats, en general, en qualsevol domini lingüístic romànic; és una tasca que es podria emprendre i aquest diccionari representa un model a imitar. També el projecte de *Documents linguistiques galloromans* podria ser pres com a model en altres zones de la Romània.

Maria-Reina BASTARDAS I RUFAT
Universitat de Barcelona

CREVATIN, Franco / RUFFINO, Giovanni / TELMON, Tullio (ed.), con la collaborazione di BARBON, Andrea / RETARO, Valentina (2023 i 2024): *Atlante Linguistico Mediterraneo*. Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani / Fondazione Giorgio Cini Onlus, vol I, 248 p.; vol II, 212 p.

Hem de rebre amb joia l'aparició d'aquests dos volums de l'*Atlante Linguistico Mediterraneo*, una gegantina empresa lingüística, «la più grande della geolinguistica del secolo scorso» (Ruffino), iniciada per Gianfranco Folena i Manlio Cortelazzo, sota l'impuls de Mirko Deanović, cap als anys 50 del segle passat, que presenta la terminologia del món mariner i

3. Cal llegir *saint Gengoult* en el testimoni de 1356, en lloc de «le jour de feste faint Gengoult, en may». Efectivament, sant Gangolf se celebra l'11 de maig.

halièutic, que, al final de la seva publicació, comprendrà un total de 850 unitats recollides per experts lingüistes en 165 ports del Mediterrani, de la Península Ibèrica al Mar Negre, després de quinze anys d'enquestes. Un rosari de perles precioses que engalana el patrimoni lingüístic i cultural del Mediterrani. Els materials es custodien a la Fondazione Cini (illa de San Giorgio Maggiore, Venècia), avui centre d'estudis sobre la cultura i la civilització italiana i punt de trobada de debats sobre problemes de la contemporaneïtat, però aquells materials fins ara no havien vist la llum pública; val a dir, que l'esmentada Fondazione es va mostrar sempre generosa davant la demanda d'informació de dades del seu arxiu, com jo mateix en soc testimoni. Gràcies a la inquietud de Giovanni Ruffino i Tullio Telmon i la col·laboració del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani i la Fondazione Cini s'ha pogut emprendre la publicació de tan ingent obra tot descartant la idea inicial de procedir a una representació cartogràfica per procedir a una llista de mots, que han estat objecte d'un tractament informàtic digital, dirigit per Andrea Barbon, i d'una revisió general d'unificació de transcripcions fonètiques, que a voltes eren diferents segons els exploradors, una feina ímproba duta a terme per Valentina Retaro. Els resultats s'exposen en dues columnes, amb eventual remissió, en nota, a detalls complementaris (precisió semàntica, gènere del mot, etc.). En la Introducció figuren el registre de conceptes, els noms dels investigadors, els diversos comitès científics, el valor dels grafemes, els diacrítics, i les localitats explorades s'han classificat en àrees («Portoghese, Spagnola, Catalana, Occitanica, Ligure e Medio-Alto Tirrenica, Tirrenica Centromeridionale, Adriatica Occidentale e Centro-Meridionale, Alto Adriatica, Adriatica Orientale, Greca Ionica, Greca Egea, Pontica, Turca, Cipriota, Medio Orientale, Nord Africana e Maltese»), mentre que es reserva per a un volum a part la llista dels punts enquestats, amb la informació pertinent. El vol. I comprèn els conceptes que van de 7 a 113 i el vol. II, de 114 a 206.

Cal tenir en compte que les enquestes es van dur a terme cap a la meitat del segle xx i que, per tant, reflecteixen l'estat de cada llengua d'aquesta època, que, després de tres quarts de segle, en bona part haurà canviat. En qualsevol cas són preciosos els materials recollits, mantinguts o supervivents, testimonis d'un patrimoni valuós, que permet estudis comparatius, que visibilitzen la unitat i les diferències del vocabulari mariner, les influències sofertes, la personalitat d'algunes llengües i/o dialectes, la comparació amb formes actuals, etc. He resseguit amb plaer les columnes dels dos volums i, a partir de la informació relativa al català, faré primerament uns comentaris generals i després em fixaré en consideracions sobre els resultats referents a la nostra llengua.

L'àrea lingüística catalana figura amb dotze punts, deu de les enquestes dels quals van córrer a càrrec del gran lingüista menorquí Francesc de B. Moll (la Vilajoiosa, Cullera, Peníscola, Eivissa, Port d'Andratx, Cala de l'Ametlla, Vilanova i la Geltrú, Blanes, L'Escala), autor del monumental *Diccionari català-valencià-balear*, mentre que les de Banyuls (Roselló [França]) i l'Alguer (Sardenya [Itàlia]), fora de l'administració espanyola, van ser dutes a terme per Louis Michel i Oronzo Parlangeli respectivament. Les exploracions de Moll van tenir lloc els anys 1963, 1966, 1967 i 1970; la de Michel, el 1963; i les dues de Parlangeli, el 1963.

Una visió general dels resultats manifesta sovint una remarcable unitat de solucions de les costes romàniques, com en el concepte 'mar', que, amb les seves variants, arriba a l'àrea Pontica, interrompuda per l'àrea grega de *thalassa* i després per formes àrabs de l'àrea turca i següents; també el tipus "salpar" s'estén fins a l'àrea Pontica i el concepte 'negar-se', 'ofegar-se', fins a l'àrea Alto Adriatica; és interessant el cas del cat. *nostramo*, que, sota variants

romàniques (*nuastrome*, *nostromu*, *lostromo*, etc.), continua fins a l'àrea Greca Jonica i pot replantejar l'origen català del mot (*DECat*). En canvi, aquesta unitat, si es compara amb la d'altres costes, ofereix un fort contrast amb els resultats de la costa atlàntica, que aquí no s'estudien, però que es poden veure al *Léxico de los Marineros Peninsulares* (1985-1989), de Manuel Alvar, per exemple en relació als noms dels vents (I, p. 71-77), on s'oposen els tipus mediterranis "gregal", "tramuntana", "llevant", "xaloc", "migjorn", "llebeig" i "ponent" als atlàntics "nordeste", "norte", "este", "sureste", "sur", "suroeste" i "oeste", respectivament. D'altra banda, és interessant de verificar la relació del català amb l'occità, dues llengües bessones, unides evidentment per paralelismes com *bufar* = *büfar*, *bonança* / *bonaça*, *s'aixeca* (el sol) = *se leva*; *negar-se* = *negar-se*; *per fora*, *a la forària* = *per fora*; els noms dels vents, ja esmentats; però tampoc falten les diferències (*arc de Sant Martí* / *arquet*, *arc-en-ciel*; *primavera* / *printemps*; *primavera d'hivern* / *outuno*; *sorra* / *sabla*, etc.). També cal remarcar les llacunes lèxiques d'alguns conceptes, com el de 'llum de Sant Telm o el del 'miratge' (*Fata Morgana*); o l'escàs ús del der. del llatí **PLOIA* (cl. *PLUVIA*) en català, per al qual, en comptes del derivat *pluja*, apareixen *ploguda*, *aigua del cel*, etc., com semblantment passa en altres llengües on s'usa *akua*, *egua*, etc.

Centrem-nos ara en l'àrea catalana. En fonètica, observem la *n* adventícia de *bonança* provocada, com en el castellà *bonanza*, per assimilació progressiva, i la de *les Cambrelles* 'Cabrelles, Plèiades' (L'Escala), d'aparició no justificada, si no és per homonimització amb *cambra*; la -*n* final de *tron* 'tro' mantinguda anòmalament en eivissenc; el lambdaisme de *blandar* des de *brandar*, amb el deverbial *blandaes*; o la conversió de la bategant en vibrant en la variant valenciana *derriva* de *deriva* i en *barromera*, de *bromera*, en aquest cas a partir de **boromera* i amb centralització de la vocal inicial. Notem també l'aglutinació del pronom *es* en *espondre's* (el sol) de la Vilajoiosa, generat a partir de "el sol *es pon*".

En morfologia, es registra l'alternança de gènere en el mot *corrent*, usat escassament com a masculí (dues ocurrències), que és la forma normativa (des del DG 1932), enfront de l'ús més habitual femení (vuit ocurrències); en canvi, *el senyal* (vuit ocurrències), de la proposta normativa, és clarament predominant sobre *la senyal* (Cullera).

En lèxic sorprèn la pràctica absència de *duna*, mot culte, pres del francès, el lloc del qual és ocupat per veus populars com *mnt d'arena*, *mntó d'arena*, *mnt de sorra*, *mntell*, *munter*, *mntanyàs*, com ha passat amb el cultisme *cometa*, d'origen grec, que veiem usat als altres punts mediterranis, mentre que el català ha preferit *estel en cua*, *estel en coa*, *estel en coua*, *estel en cuga*, *estrela en coua* o el castellanisme valencià *estrel del (en) rabo*. Igualment crida l'atenció l'absència de *tromba marina* i, en el seu lloc, l'ús popular de *màniga*, *màniga d'aigua*, *manguera*, *fibló*, *cap de fibló*, *bufumet* (aquest, potser de *Mafumet*, com insinua el *DECat*).

L'examen dels materials catalans manifesta l'originalitat de certes formes dialectals, com *mar blanca* 'mar calma' (absent del *DIEC*), el mallorquí *sabonera* 'escuma', el gironí *llongada* 'riba', *lluna perduda* 'lluna nova' (l'Escala); arcaïsmes com *servar* 'governar [l'embarcació]', *fer sòl* 'tocar fondo' (l'Escala); neologismes com *rana* 'bussejador' (Blanes, l'Escala); la presència de fraseologismes amb mots bessons com *lluna de roda roda* (Cullera), *anar terra terra*, *anar vora vora*; i especialment la productivitat sinonímica, com, verbigràcia, per a 'estel del dia'; per a 'pluja fina', els geosinònims *borrimet*, *cameta de mosca*, *cameta d'aranya*, *estel del dia*, *estel de l'alba*, *estel del pastor*, *estel dels boters*, *lleó* ['lluor'] *del dia*, *estel*. Algun castellanisme guaita el cap, en general molt discretament: *isla* 3 (on?), *rumbo*, *menguant*, *xubasco*.

Hem de felicitar efusivament primer els col·lectors de les dades per la ímproba feina realitzada i, segonament, els editors que han tingut la iniciativa de rescatar-les i, amb un equip competent, procedir a la seva publicació. Com a observacions de caràcter general, creiem que seria útil, al costat de la llista numèrica de conceptes, afegir la llista per ordre alfabètic, mentre aquesta no es trobi al final de l'obra. A l'Alguer s'han fet dues enquestes, una per al català i una altra per al sard: cal tenir en compte que la llengua pròpia d'aquesta ciutat és el català, amb penetració important de sardismes des del s. XVI-XVII (però no d'introducció del sard), que dona a aquest sistema una notable personalitat dins el conjunt català; suposo que en el volum futur, dedicat a les localitats, s'explicarà el motiu d'aquesta dualitat. Els noms de les poblacions de *Banyuls* i *l'Alguer* figuren en les llengües oficials, francès i italià respectivament (*Bagnuls-sur-Mer* i *Alghero*); no estaria malament posar-hi al costat els noms en la llengua pròpia, el català. Finalment cal reconèixer les enormes dificultats que s'han hagut de superar en la unificació dels signes fonètics en una obra tan complexa on han intervingut lingüistes de llengües tan diferents, no exclusivament romàniques, i de formació desigual; tanmateix, el resultat és, en conjunt, francament positiu; intentant trobar ossos en el lleu, creiem que pot desconcertar un lector català de *l'Atlante* acostumat al sistema de l'AFI veure el grafema [ʃ] per la sibilant alveolar sonora [z] (de l' it. *rosa*) en casos com *e[ʃ] baifons* per *e[z] baifons* o *lli[ʃ]a* per *lli[z]a* de l'AFI.

En suma, una obra singular, que honora la lingüística europea i ofereix precioses dades sobre el lèxic dipositat al llarg dels segles per generacions de navegants i pescadors que han solcat la Mar Mediterrània.

Joan VENY
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

DASCA, Maria / CAMPS ARBÓS, Josep (ed.) (2024): *Francesc Serés: la pell de la realitat*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 127 p.

El monogràfic sobre Francesc Serés de la Societat Catalana de Llengua i Literatura forma part del cicle «Clàssics contemporanis» dedicat a l'estudi d'autors catalans actuals. Aquesta interessant iniciativa de l'IEC prové de Montserrat Bacardí i de Francesc Foguet. El llibre que recull les conferències dedicades a Serés s'obre amb una introducció de Maria Dasca i Josep Camps tan ben articulada i sintètica que fa innecessària aquesta ressenya. Segui com sigui, se'ns ha demanat que analitzem com s'analitza l'obra de Serés. Sense saber com, ens hem convertit en observadors dels observadors de les observacions d'un escriptor.

Coincidim amb els editors que els milers de fulls escrits pel prohom de Saidí giren al voltant dels conceptes de realitat, frontera, país, societat i treball. Tanmateix, hi ha més que això. Per no incidir en aspectes remarcats dins el simposi, n'assenyalarem un que no s'hauria de quedar al marge: la literatura. Les perspectives d'anàlisi dels participants del simposi, casualment o no, es van centrar en els temes de l'obra seresiana més que no pas en la seva dimensió literària, llevat de la intervenció de Foguet i del breu esment que fa el mateix escriptor al seu estil. Curiosament, la primera recepció de la seva obra subratllava «l'estil Serés» que Pere Ballart (2012) qualificava d'«agilitat estilística inusitada». En canvi, al 2023, els crítics semblen més interessats en els seus continguts teòrics que no pas en la seva concreció formal.

I, sobretot, s'afanyen a relacionar el pensament de l'autor amb els corrents intel·lectuals internacionals. La interpretació implícita seria que els escriptors catalans i els nostres problemes com a país estan connectats amb la resta del món.

Xavier Pla recalca que la seva obra parla de la Catalunya real i no pas de la romàntica ideal; que és un discurs de proximitat, a mig camí entre la ficció i el periodisme, centrat en el món del treball on parla el jo social de l'autor. Pla emmarca Serés en escoles de pensament sociopolític francès que, amb aquesta excusa, Pla desplega amb brillantor.

Simona Škrabec (2024) enllaça la fragmentació dels contes de Serés, de la multiculturalitat i dels retrats de treballadors amb «una cultura fragmentària com la catalana». L'analista enllaça l'obra seresiana amb sociòlegs com Lefebvre i el concepte de Koolhaas d'espai-abocador passant per Foucault, l'oli de palma, el nazisme i l'*Alcarràs* de Carla Simon. Es manté l'enjòlit si aquestes multireferències són intertextos que proposa Škrabec o estan subjacents a l'obra de Serés.

Júlia Ojeda presenta una ponència política que abasta la immigració, la crisi econòmica del 2008 i el procés independentista de la segona dècada del segle XXI. Els llibres de Serés es farien eco de la bombolla immobiliària i de la il·lusió patriòtica; ambdues haurien derivat de l'eufòria a la decepció. L'article d'Ojeda inclou aportacions lúcides com la de Kathryn Cramer (2014), segons la qual el nacionalisme català actual tindria un incentiu econòmic més que no pas cultural.

La intervenció de Montserrat Clua també encaixa dins els Cultural Studies i busca les influències d'alguns professors de Serés en la seva obra (els antropòlegs Alberto Cardín i Manuel Delgado). Vist així, l'escriptor seria una mena d'antropòleg que observa els seus semblants, tant en l'hàbitat rural com en l'industrial. Serés compartiria el pessimisme de Lévi-Strauss de l'impacte capitalista sobre el medi ambient. Malgrat ser una ponència etnogràfica més que no pas literària, fa algun apunt sobre el seu estil, que considera «sec, adust i poètic» com les terres properes a la Franja.

Francesc Foguet és qui analitza amb més profunditat la dimensió literària de l'escriptor. No s'equivoca quan determina que Serés hauria evolucionat des dels contes i retrats fragmentaris cap una narrativa més clàssica amb diàleg i trama clares (*La casa de foc*, *La mentida més bonica*) en la línia tradicional de les seves incursions dramàtiques, properes a la narrativa més que no pas a l'escena teatral. Caldrà veure com serà la seva obra a partir d'ara ja que l'autor ha decidit viure fora de Catalunya, la qual cosa pot marcar un abans i un després en la seva trajectòria.

Sobre les seves novel·les, Foguet destaca la presència de víctimes d'abusos de poder; i sobre el seu teatre, l'obra metaliterària dedicada a Muntaner, en la qual Serés reflexiona sobre com s'ha d'escriure la història d'un país; i sobre les pressions per engrandir les glòries.

Pep Sanz dona compte de les traduccions i autotraduccions de Serés on, més que trair-se, es reescriu. Llàstima no saber més de la recepció de la seva obra fora del país. També hagués estat útil —indispensable, gosaríem dir— que s'haguessin analitzat exemples de fragments originals traduïts i reescrits.

De l'entrevista d'Alba Granell, subratllaríem el que diu l'autor de si mateix: que li agrada arriscar-se i no repetir llibres, que és una virtut de la seva obra que en el petit símposi no va quedar prou ressaltada.

Acabarem aquesta ressenya citant de nou l'equilibrada valoració de Pere Ballart de l'escriptor, quan li elogia tant la part social com l'excel·lent domini literari. Ballart (2012) diu que

en l'obra de Serés hi ha un «realisme lúcid i insubornable en contrast amb un estil d'una gran noblesa verbal» unit a l'«originalitat novelesca». En la jornada de l'IEC aquestes virtuts potser no es van destacar prou. A excepció de Foguet, es va donar la casualitat que els conferencians van optar per l'externalització de la seva obra en lloc d'endinsar-se en les seves capes internes. La recerca ultrarealista i política dels crítics propera als Cultural Studies —del tot legítima i ben entenimentada però parcial— feu que es deixés de banda el llibre que no encaixava amb el retrat compromès de l'autor: els brillants, divertits i imaginatius *Contes russos* de Francesc Serés.

Xavier MACIÀ
Universitat de Lleida
Núria PERPINYÀ
Universitat de Lleida

Referències bibliogràfiques

- BALLART, Pere (2012, octubre): «Francesc Serés», *Visat*, 14. En línia: <<https://w.visat.cat/traduccion-literatura-catalana/autor/francesc-ser%C3%A9s>>. [Consulta: 10 de gener de 2025.]
- CRAMERI, Kathryn (2014): “*Good bye, Spain*”? *The Question of Independence of Catalonia*. Sussex: Sussex Academic Press.
- SKRABEC, Simona (2024): «La matèria, la flama, les cendres. Una lectura “fragmentària” de Francesc Serés», dins DASCA, M. / CAMPS ARBÓS, J. (ed.): *Francesc Serés: La pell de la realitat*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalana, p. 35.
- DOMINGO MASDÉU, Maite (2024): *Llengua i teatre. El lèxic de l'obra dramàtica de Joan Puig i Ferrer*. Tarragona: Publicacions Universitat Rovira i Virgili, 258 p.

I

Per als historiadors de la literatura catalana en qualsevol dels seus gèneres —narrativa, poesia, teatre— l'estudi de la llengua des de la vessant lingüística i estilística sempre ha estat una qüestió no gens fàcil de tractar, com observa Guillem-Jordi Graells en el pròleg al llibre de Maite Domingo Masdéu, sovint per la ignorància «pel que fa a la metodologia i les tècniques de la recerca lingüística minuciosa i multifacètica dirigida a l'escriptura creativa dels autors, dramaturgs o d'altres gèneres.» (p. 9). En l'àmbit dels estudis literaris de Filologia catalana, l'estudi de la llengua dels escriptors catalans no ha estat una prioritat important en qualsevol de les èpoques històriques i dels gèneres convencionals, si deixem a banda les qüestions i els treballs relacionats amb els estudis de traducció. L'autora del llibre ofereix una relació de «reculls sistemàtics de lèxic dels nostres escriptors» (p. 17), que s'inicia a l'època medieval amb Ramon Llull, Jaume I; Francesc Ferrer, Antoni Canals, *Tirant lo Blanc*, Ausiàs March, Joan Roís de Corella, Sant Vicent Ferrer o Sor Isabel de Villena. Si avancem cap a l'època moderna i contemporània, comptem amb el *Diccionari de Josep Bernat i Baldoví* (Martí Mestre 2011) o sobre Rafael Maria Liern (2020). Afegim-hi les contribucions següents: la llista i freqüència de formes en la poesia de Carles Riba (Jaume Medina 1986); el

lèxic del segon volum d'*Excursions i viatges* i de *Rondalles* de Verdaguer (Gras 1991, 1992); les contribucions de Jordi Ginebra sobre Àngel Guimerà (1998, 2006); l'*Aportació lèxica de Josep Carner a la llengua literària catalana* (Busquets 1977), i l'anàlisi morfològica del lèxic de *Solitud* de Víctor Català (Villas 1999). De manera complementària, comptem amb el *Diccionari d'autors del català modern* (Butinyà 1994) i una aportació global sobre els escriptors catalans (Ginebra 2015).

A l'hora d'enfocar el tractament del lèxic de l'obra dramàtica de Joan Puig i Ferrer (1882-1956), l'autora comptava amb dues aportacions relacionades amb el teatre, la de Joaquim Martí Mestre sobre l'obra de Josep Bernat i Baldoví i les contribucions sobre Àngel Guimerà de Jordi Ginebra, que va ser justament el director de la seva tesi doctoral (2017). En relació amb el tractament del lèxic en les arts escèniques catalanes, Guillem-Jordi Graells (2016) abona la inexistència d'un recull sistemàtic de la terminologia emprada en les arts escèniques com ara el multilingüe *Theatre words*, un vocabulari en nou llengües, promogut per la Nordic Theatre Union (NTU) i l'Organisation Internationale des Scénographes Techniciens et Architectes de Théâtre (OISTAT). No disposem tampoc en català d'un *Diccionario inglés-español, español-inglés de terminología teatral* (1986), de Rafael Portillo i Jesús Casado, o el de José Luis Ferrera Esteban, *Dictionary of the Performing Arts/Diccionario de las Artes Escénicas* (2012), i el *Dictionary of the Performing Arts* (1999), de Frank Ledlie Moore i Mary Varchaver. Recentment l'Acadèmia Valenciana de la Llengua ha publicat un *Vocabulari de les Arts Escèniques* (2020) que conté un apèndix amb quatre vocabularis (castellà-valencià; anglès-valencià; francès-valencià, italià-valencià). La qüestió de fons és que avui encara no es pot disposar «d'una eina que sistematitzi de manera exhaustiva la terminologia pròpia de les arts escèniques» en la nostra llengua (Graells 2016: 46).

II

Un cop exposada la situació general que afecta l'estat dels estudis sobre terminologia i lèxic en les arts escèniques catalanes, tot partint de la seva manca sobre els nostres escriptors, Maite Domingo Masdéu se centra en un autor, Joan Puig i Ferrer (1905-1936) i una producció teatral que correspon a tres moments diferents quant a la normativització de la llengua catalana. En primer lloc, l'etapa anterior a les *Normes ortogràfiques* amb les primeres aportacions prefabrianes; en segon lloc, la de les *Normes ortogràfiques* (1913) i el *Diccionari ortogràfic* precedit d'una exposició de l'ortografia catalana segons el sistema de l'Institut d'Estudis Catalans (1917; 1923) i, en tercer lloc, la del *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra (1932). En aquest sentit, l'estudi s'ha servit, quan ha estat possible, de les primeres edicions de les vint-i-tres obres teatrals analitzades de Puig i Ferrer, llevat de *La dama enamorada*, en què s'han pres en consideració també les edicions publicades mentre vivia l'autor (1908, 1917, 1924, 1928), perquè l'autora ha cregut necessari valorar tots els canvis i les correccions en les quatre versions «per poder constatar que l'autor mantenia o corregia el seu lèxic en funció del que establien les prescripcions fabrianes del nou model d'estàndard general, i que així es podria veure si Puig havia estat sistemàtic en l'adaptació d'aquest model general o no.» Un procediment semblant seguit en el tractament de les dues versions d'*El Gran Aleix* (1912, 1923). [Domingo Masdéu 2024: 41].

De l'estudi en resulten 7.217 «entrades, que corresponen a la totalitat de les unitats lèxiques de l'obra de Puig, després d'haver-les lematitzat.» (p. 45). Quant a la caracterització del lèxic, s'aborden castellanismes, dialectalismes, col·loquialismes, arcaïsmes, cultismes estilís-

tics (mots literaris) renaixentismes, unitats fraseològiques i doblats lèxics. Els castellanismes literaris no són ni sistemàtics ni tampoc nombrosos (265, una mitjana d'11, 52 per obra dramàtica), i els de caràcter literari són lleugerament superiors als no literaris, i més freqüents en les primeres obres, perquè Puig «es va adaptar al model estàndard general que, guiat per Fabra principalment, es va anar imposant a la llengua literària i que els castellanismes rebutjats per aquest model estàndard de llengua són els que Puig va abandonant a mesura que publica obres noves.» (p. 87). Els dialectalismes no són prou importants, perquè Puig i Ferreter en general aposta pel lèxic més recurrent en la llengua literària del seu temps. Quant als col·loquialismes, la doctora Domingo remarca que la majoria coincideixen amb els estudiats per Ginebra (2006) en l'obra teatral de Guimerà, «la qual cosa vol dir que eren vius en una zona molt més extensa que el Baix Camp, en el cas de Puig i Ferreter, i el Vendrell, en el cas de Guimerà.» (p. 103). El nombre de cinquanta-vuit arcaïsmes tractats correspon als que el moviment vuitcentista havia recuperat del català antic, i són difícils de valorar des d'un punt de vista quantitatiu si no es disposa d'estudis comparatius amb altres autors contemporanis. Són, en tot cas, una mica més freqüents en la primera etapa (vint-i-dos) que en la segona (setze) i no poden ser qualificats de lèxic arcaïtzant. Alguns arcaïsmes de Puig i Ferreter són emprats també per Guimerà (p. 113). De manera semblant, els cultismes estilístics són més nombrosos en la primera part (disset enfront de quatre), uns resultats que evidencien que Puig i Ferreter «usa cada vegada menys els mots que es poden percebre com a mots literaris, potser perquè no es va acabar d'adaptar bé al llenguatge més «elegant» que emprava el Noucentisme o potser perquè quan va aparèixer el *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra es va adonar que hi havia alternatives lèxiques igualment correctes i avalades pel *Diccionari* que s'ajustaven més a la seva intenció d'usar un llenguatge viu i expressiu. O potser també perquè a mesura que agafava seguretat va poder prescindir de mots que abans li semblava que havia d'usar perquè «tocava» i feia més culte, proporció que podria tenir a veure amb les etapes teatrals que s'han atribuït a Puig i Ferreter.» (p. 116). La contribució a les 727 unitats fraseològiques, tenint en compte que algunes es repeteixen, permet reconèixer que les obres que en contenen més són les que aporten un índex de riquesa lèxica més alt, bàsicament les publicades més tard, com *Les ales de fang* (1918), *La dama de l'amor feréstec* (1922), *L'escola dels promesos* (1922), *El gran Aleix* (1923) i *Anna darrere la cortina* (1936). L'autora completa l'anàlisi fraseològica de Puig i Ferreter comparant-la amb la de Bernat i Baldoví, estudiada per Martí Mestre. (p. 143-166). Finalment, tracta també dels doblats lèxics, ço és de «dues paraules que tenen el mateix significat, però no pas a dues paraules amb el mateix significat que apareixen plegades: no es tracta, doncs, del que s'anomena tradicionalment *doblats sinonímics*.» (p. 166-183).

III

En conclusió, l'obra teatral de Puig i Ferreter conté 311.868 ocurrences i 7.217 lemes (unitats lèxiques diferents), amb una riquesa lèxica que se situa en els paràmetres normals del teatre del seu temps molt proper als sectors populars. Probablement, com assenyalava l'autora, si l'índex de riquesa lèxica hagués estat alt, tal vegada el públic hauria tingut dificultats per seguir-lo. Un factor, al capdavant, de destresa i habilitat de Puig i Ferreter, que va anar aprenent el seu ofici d'escriptor des de la primera del segle vint fins a l'etapa republicana, perquè quan la seva obra va coincidir en el temps amb la dels més joves, que havien pogut tenir mestres que ell no havia tingut, va considerar que li faltava «formació». Amb tot, «pel que fa estrictament

al model de llengua (ortografia, lèxic, morfologia, sintaxi), si bé hi ha un cert punt d'inflexió, no hi ha cap dubte que va anar «aprenent-lo» de mica en mica, progressivament» (p. 206).

Per a mi, un historiador que també coincideix amb Guillem-Jordi Graells en la seva ignorància professional per tractar el tema de la llengua de Joan Puig i Ferrer en el seu teatre, segons els paràmetres lingüístics, la contribució de Maite Domingo Masdéu tanmateix serveix per orientar qualsevol lector, ensinistrat o no en el tema, per fer-se càrrec suficient de la formació cultural d'un autor contemporani, nascut en una comarca de Catalunya, que basteix una obra personal i original en paral·lel al procés de normativització de la llengua catalana en el primer terç del segle passat. Puig i Ferrer assumeix una clara evolució formativa que evidencia el seu perfil com a professional de la literatura en seguir i acceptar la construcció d'un model estàndard de llengua literària. Qualsevol lector mínimament format pot constatar la distància que s'observa entre la primera i la quarta versió de *La dama enamorada*, o entre *Aigües encantades* (1908) i *Anna darrere la cortina* (1936). Aquest estudi sobre el teatre de Joan Puig i Ferrer es podria completar amb el de les seves traduccions teatrals, *El marxant de Venècia* (1909), de Shakespeare; *Els menestrals* (1909), de Gorki, i *Peer Gynt* (1936), d'Ibsen, en col·laboració amb Ventura Gassol. Tant de bo que l'aportació de Maite Domingo Masdéu animi altres estudiosos de la llengua catalana a tractar el lèxic en altres escriptors contemporanis en qualssevol dels gèneres literaris.

Enric GALLÉN

Universitat Pompeu Fabra
Institut d'Estudis Catalans

Bibliografia

- DOMINGO MASDÉU, Maite (2017): *El llenguatge dramàtic de Joan Puig i Ferrer*. Tesi doctoral dirigida pel doctor Jordi Ginebra. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. En línia: <<https://www.tesisenred.net/handle/1083/667002>>.
- GINEBRA, Jordi (1998): *Inventari i caracterització del lèxic de l'obra teatral d'Àngel Guimerà*. Projecte realitzat amb un ajut de la CIRIT (núm. de referència: ACOM94-11).
- GINEBRA, Jordi (2006): «Sobre el lèxic de l'obra teatral d'Àngel Guimerà», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, LIII [Homenatge a Joseph Gulsoy/1]. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p.103-121.
- GINEBRA, Jordi (2015, tardor): «La riquesa lèxica dels escriptors catalans contemporanis», *Els Marges*, 10, p. 32-56.
- GRAELLS, Guillem-Jordi (2016): «Arts escèniques i terminologia. Per un lèxic de les arts escèniques», *Terminàlia*, 13; p. 45-46.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (2011): *Diccionari de Josep Bernat i Baldoví*. València: Denes.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (2012): «L'aportació lèxica de Josep Bernat i Baldoví, dins del context literari dels segles XVIII i XIX», *Revista de Llengues y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 17, p. 31-70.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (2020): «Aportació del teatre costumista i de la premsa satírica del segle XIX a la història del lèxic català. Rafael Maria Liern», *Llengua & Literatura*, 30, p. 7-27.

ESHER, Louise / SIBILLE, Jean (ed.) (2024): *Manuel de linguistique occitane*. Berlin / Boston: De Gruyter, 600 p.

Els coordinadors d'aquest volum són dos occitanistes amb perfils —d'entrada, generacionals— diferents, però també amb alguns punts en comú en les trajectòries. D'una banda, Louise Esher, britànica amb un recorregut itinerant entre l'Estat francès i el Regne Unit, que inclou estudis a les universitats d'Oxford o Tolosa, tasques al CNRS o estades de recerca al primer centre esmentat. I, de l'altra, Joan Sibille (aquí, *Jean*), marsellès de naixença, professor fins fa poc a Tolosa, que havia assumit càrrecs en l'administració republicana o al mateix CNRS. Com a investigador, Sibille s'ha interessat —entre altres coses— per varietats occitanes centrals o vivaroalpines tant del vessant avui administrativament francès —com la seua tesi de 2003 sobre la briançonesa *Passion de Saint André*— com de l'italià, on té orígens familiars. L'obra ve a engrossir el catàleg dels *Manuals of Romance Linguistics* de De Gruyter (número trenta-sis, dels seixanta previstos), i cal felicitar-se'n. La tria del francès, i no pas de l'anglès (a diferència del manual homòleg català), com a llengua d'expressió —per molt sorprenent que pugui semblar— segurament és encertada, i també ho és que s'hi prioritzi la grafia normativa i l'ús de l'Alfabet Fonètic Internacional (p. 7). Segons en quines mans hagués caigut el projecte, tot això *era pas ganhat*.

La presentació de Louise Esher i de Xavier Bach dona les coordenades generals de l'obra (p. 1-13). El capítol inicial de Claus Pusch (p. 15-31), sobre la posició de l'occità a la Romània, té també un caràcter introductori però ja científic, i queda fora dels sis grans blocs en què es distribueixen la resta, que agrupen un nombre desigual de textos que poden anar de la dotzena a la cinquantena de pàgines. La secció inaugural («L'occitan comme objet d'étude») n'aplega quatre, el primer dels quals, com ja deia Kremnitz en una ressenya anterior de la mateixa obra,¹ té un caràcter un pèl sorprenent: la frontera nord del domini i el Creixent (Brun-Trigaud, p. 35-52). Potser es volia fer de Tourtoulon i Bringuier el *déclencheur* narratiu (el seu treball és el «début des études occitanes» en la presentació, p. 7). Però, d'una banda, no hi ha cap capítol comparable per a altres zones de frontera. I, de l'altra, en el següent (de Thomas i Sibille) reculem fins a Ramon Vidal de Besalú per repassar la producció gramatical i lexicogràfica occitana. Aquest treball es clou amb un annex on hi ha un repertori de 338 obres (p. 69-81) amb petites inexactituds —que es poden repetir en altres llocs del volum— en els noms d'alguns autors i editorials o bé en certes dates,² sense comptar que s'hi manifesta alguna absència que es repetirà més tard (com el monogràfic de Coromines). El quart capítol, sobre l'occità i la romanística (p. 83-92), és un altre cop signat per Pusch, i en certa manera podria ser vist com una prolongació de la introducció, mentre que el cinquè, sobre història de la lingüística occitana (p. 93-109), torna a anar a càrrec de Thomas i Sibille.

El segon bloc, intitulat «Diachronie», conté tres aportacions. El setè capítol del volum, sobre la història *externa* de la llengua del segle XVI ençà, a cura de Felip Martèl, és simple-

1. Kremnitz, Georg (2024): «ESHER, Louise / SIBILLE, Jean (éds.) (2024): *Manuel de linguistique occitane*». *Quo Vadis, Romania?*, 64, p. 147-152. En línia: <<https://quoovadisromania.univie.ac.at/wp-content/uploads/2025/02/QVR-64-Rez.-Kremnitz-zu-EsherSibille.pdf>>. [4 d'abril de 2025.]

2. Citem-ne alguns casos, sense voluntat exhaustiva: «Darrigrant» per Darrigrand; Ensergueix és «Georges» en una gramàtica on, com en el seu atlas, consta «Jòrdi»; Daulon no és de 1991, sinó inicialment de 1977; Carrera 2009 seria Carrera 2011; el diccionari d'Alibèrt seria de 1965 i no de 1966, que és el que figura en la coberta, per més que, lògicament, les tasques d'edició fossin anteriors; hi ha Pagès i alhora Pagès Editor [sic].

ment brillant. Les altres dues potser mereixen alguns comentaris. La de l'Hélène Carles, sobre història externa medieval (i, en definitiva, sobre els textos disponibles i sobretot la bibliografia de rigor) és una contribució disciplinada d'una certa romanística on es prioritzen, d'entrada, les seues produccions de síntesi, amb afirmacions netament secessionistes per al gascó (p. 139; per cert: ni Luchaire, ni Millardet, ni Dinguirard... N'hi ha prou amb les síntesis), on Jaufré Rudel seria un «des troubadours d'origine gasconne [...] [qui] ont [...] choisi d'écrire en occitan limousin [...] et non dans leur langue maternelle» (p. 141, p. 145). La possible existència d'una koiné occitana medieval (*inexistence, absence*), i en definitiva les posicions de Bèc, emulades per elements «devenus occitanistes» (p. 148), es combaten amb animositat, fins al punt de demanar actes de contricció i renúncies a la fe, amb un cert to directament evangelitzador. El capítol que fa vuit i que tanca aquesta secció (Donaldson i Sibille, p. 193-230) inclou dues aportacions juxtaposades (com s'indica en nota; p. 193): del llatí a l'occità i de l'occità medieval al modern. La segona conté moltes indicacions dialectològiques. La primera usa «le système de notation des romanistes», amb diacrítics en les transcripcions fonètiques. Potser hi entrelluquem una certa preferència —amb excepcions com Anglade o Roncaglia— per tractats d'expressió anglesa recents per explicar fets coneguts (el primer a dir que el partiu era rar en occità medieval va ser Jensen el 1994, per exemple?), a més d'algunes possibles informacions esmenables.³

Si el segon bloc era diacrònic, el tercer s'encarrega de la descripció sincrònica actual de la llengua. El capítol inicial, sobre la fonètica (i la fonologia), és una síntesi conscienciosa, modèlica i clara del que esperàriem en un volum com aquest (Lieutard). A la fonètica la segueix la prosòdia (Sichel), «la partie musicale de la langue» (p. 259), que inclou sonogrames i referències a les possibles interferències *entonatives* en els diferents estats on es parla l'occità (p. 280). Després arriba la morfologia verbal (Esher, p. 287-311), que s'inaugura amb una sorprenent exposició de paradigmes del provençal marítim (i en grafia felibrenca) que resulta premonitòria, ja que fa la impressió que el capítol s'interessi sovint per coses més o menys perifèriques més que no pas per establir els grans fets generals o majoritaris. També s'hi manifesta l'oblit del català fins i tot com a simple font bibliogràfica quan hi ha fenòmens anàlegs o idèntics als occitans o certes dificultats amb relació al gascó. Així, formes d'imperfet amb [i] desinencial de Varetja —de fet, majoritàries en el dialecte— com *bastiva* apareixerien en «continuité avec les parlers nord-catalans», cosa equívoca. Les seqüències del tipus *-ia* serien «disyllabiques [...] dans les Pyrénées ariégeoises», afirmació no del tot precisa (vegeu *ALG* 1688) i que descuida el fet més interessant: que les formes sense labial desinencial probablement s'han propagat per la conca de la Garona (vegeu *PALVA* 247). A propòsit del perfet perifràstic, alguns no podríem evitar de citar treballs de Colón o de Rohlf i les referències que inclouen. Potser sí que l'objectiu del volum és atènyer una visió *actual(itzada)* de les coses, però reconeguem que hi ha fets que no han estat descoberts ni únicament descrits en els darrers vint anys.

La flexió nominal és tractada en el dotzè capítol (Bach), que és ordenat i clar, tot i que les qüestions dialectals també necessitarien alguns matisos, un cop més quan toquen el gascó. Potser no cal refiar-se del tot, per exemple, que Dinguirard digués «clairement» que l'article pirinenc era una innovació (p. 314). En els possessius (p. 315, p. 319) algunes explicacions

3. La seqüència -CT- només evoluciona en posició final (p. 201)? ¿*Realment Castell Rosselló* —que és a Catalunya, per cert— ve del fenici (p. 221) o més aviat això és una de les coses «fantàstiques» a què al·ludia Coromines?

són incompletes, lleugerament recaragolades o fins un pèl francocèntriques.⁴ En els clítics, «la plupart des parlers gascons utilisent *lo/los* comme objet indirect» (p. 318), però aquestes formes són d'un context molt específic (postverbal, postconsonàntic; vegeu ALG 2246) per la presència regular de formes reduïdes rere l'enunciatiu ('*u*, '*us*). Més enllà de la Garona, l'ús de *se* reflexiu per *nos* tampoc no és només provençal (p. 318; també existeix en català, per cert). S'haurien agraït igualment paràgrafs específics per als plurals no sensibles (per comparar el gascó occidental amb altres zones perifèriques del domini), als (prou) extensos plurals en *-is*, o, en els numerals, per a l'anòmal [*y*] de *dus* (per *dos*) en gascó (p. 325). Després del capítol de Bach, el tretzè s'encarrega de la «morphologie dérivationnelle» (p. 329-350, Romieu). De fet, és un inventari de sufixos i prefixos, amb notes sobre la parasíntesi, la transcategorització i la composició. Tota la bibliografia s'aboca en la introducció inicial (una dotzena de referències d'una tirada), on hi ha absències notables (sorprenents en Romieu si afecten el gascó, com l'article de Rohlfes de 1931). El capítol pren a vegades un aire telegràfic, i té elements informatius perfectibles.⁵

El penúltim text d'aquesta secció —ara de Sibille i Bach— s'encarrega de la sintaxi, i hi plana regularment la comparació amb el francès, explícita o implícita.⁶ S'hi tracten des de l'ordre dels elements en la frase, la posició dels clítics i les inversions o topicalitzacions, fins a la dixi espacial i temporal, passant per les construccions interrogatives, la negació o l'acord del participi. Tal volta no hauria estat inoportú, per més que hi hagi un capítol sobre dialectologia, d'evitar certes generalitzacions,⁷ ni tampoc d'aprofundir en els usos de la preposició *a* amb objectes directes més enllà de topicalitzacions i de complements animats gascons (p. 357-359; aquí el català hauria tornat a ser d'ajuda). De bon grat hauríem bescanviat alguna digressió terminològica (p. 355) per més dades sobre construccions inacusatives (terme que s'usa en parlar dels auxiliars, p. 361), sobre l'ús de *de* com a introductor d'infiniutius (a la p. 363 es dona de passada «*Pensi (de) venir*») o amb quantitatius (resolt expeditivament a la p. 381), sobre la tria d'un infinitiu o d'una forma conjugada en subordinacions completives⁸

4. Es diu que el sud de Gascunya usaria possessius articulats «comme déterminant» (p. 315; d'entrada, amb la transcripció [*'swe*] per a *sué*, propi dels Alts Pirineus però fins i tot aquí no general: també hi ha [*'swe*], són al sud del Bearn i en comengès, *sieu* o *sièu* al Còserans; vegeu ALG 2354), i després que aquesta zona «présente un syncrétisme entre pronom et déterminant» (p. 319). Vaja, que hi ha possessius articulats tant prenominals com pronominals. No caldria oblidar que les estructures adjectives d'aquesta mena poden arribar en algun cas a la Gironda (més que l'ALF, citat a la p. 315, vegeu l'ALG 2356), ni que els mapes de l'atles gascó indiquen una progressió cap al sud de les formes àtones —que, per tant, són les expansives— per la conca de la Garona. També s'assenyala, per a *lor*, que «les variétés gasconnes du sud [...] distinguent le genre», amb un femení *loa* que seria «béarnais», però això torna a ser millorable (vegeu ALG 394). A propòsit de *lo paire* o *la maire* (p. 316), amb un article per un possessiu, hom podria haver-se referit a la utilització de formes àtones en la zona on dominen les formes articulades en contextos concrets com els noms de parentiu (en parla fins i tot Rohlfes, i el fet es repeteix en català).

5. Els resultats de *-ARIU* en gascó o en alvernès apareixen per als derivats adjectius i no per als noms, posem per cas (compareu p. 336 i p. 339), o no hi ha res, per exemple, sobre *-ments* per *-ment* (p. 342). Sembla, per cert, que en algun racó s'hi hagin infiltrat alguns elements francesos (com *méga-* o *poly-*; un altre cop, p. 342).

6. Pel que fa a la posició postverbal del subjecte, per exemple, «l'occitan présente moins de contraintes que le français» (p. 355), però simplement «il faut noter» que en la llengua d'oc *ont* no s'usa en localitzacions temporals (p. 368; caldria afegir: com sí que passa en francès). Els participis s'escriuen diferent segons el gènere i el nombre en la norma contemporània (p. 377), un fet que fins podria semblar evident si no partim de la fonètica francesa.

7. Així, «[l]es pronoms clitiques se placent devant le verbe, sauf a l'impératif» (p. 354), i l'ús del futur en lloc del subjuntiu en temporals amb *quand* (p. 359) es resol dient «sauf en gascon» —cosa no exacta— i amb una remissió.

8. Quan hi ha correferencialitat amb el subjecte, es diu que l'aparició de l'infinitiu es produeix «obligatoirement» (p. 363), però més endavant, per exemple, apareixen excepcions llenguadocianes a aquesta norma (p. 388).

o, en general, sobre els molts usos preposicionals desatesos (cosa sorprenent vist el contrast habitual amb el francès; de fet, *préposition* ni tan sols és a l'índex de termes final; p. 713). D'altra banda, l'explicació dels relatius —amb precisions constants sobre l'antecedent— es podia resoldre distingint d'entrada les construccions amb antecedents implícits i explícits (p. 367-369). Sibille ha estudiat a fons l'alternança entre *pus* i *mai*, i això explica l'espai que li atorga (p. 371-373), però ens demanem si altres variacions reben una atenció proporcional. La secció dedicada a la descripció sincrònica es tanca amb un capítol de Bras (p. 400-420) sobre pragmàtica i semàntica, ben documentat i organitzat, on Kremnitz es planyia d'alguna absència bibliogràfica (en aquest cas, Lafont).

La *Géographie de l'occitan* compta amb dues contribucions d'una cinquantena de pàgines cadascuna, les més llargues del volum. La segona, signada per Léonard, Brun-Trigaud i Picard, s'ocupa dels atles lingüístics i la dialectometria. Es pot combregar o no amb el mètodo, però la lectura és interessant i distreta, amb més d'una vintena de gràfics i mapes acolorits, que sovint són homogenis en format (mentre que hi ha seccions que inclouen reproduccions fins i tot de coses obtingudes a la Viquipèdia). El capítol precedent (Sibille) té un enfocament *tradicional*, amb els corresponents inventaris de trets: successivament nord-occitans, dels blocs supradialectals de Bèc i, després, un per un, dels sis grans dialectes. S'hi repeteixen alguns dels símptomes ja observats en altres capítols, per exemple en la bibliografia (sobre -CT-, per exemple, caldria citar Ravier; p. 432) o en la focalització de l'atenció en uns punts més que no pas en d'altres (els plurals en -is són despatxats en nota, amb verb elidit i tot, p. 433). Deixant de banda les possibles precisions sobre tal o tal fet en el repertori de cada dialecte, en aquest capítol destaquen les dues seccions finals, dedicades al gascó (p. 447), amb un apartat específic sobre la seua occitanitat (p. 455-457), i a «variétés atypiques et/ou de transition» (p. 459-466), on l'inventari té algun punt curiós.⁹ Per al gascó, Sibille dona una llista de gairebé una quarantena de fenòmens, sense comptar la sintaxi (bàsicament, enunciatius i temps verbals),¹⁰ que inclou de manera irregular fets subdialectals i alhora potser oblida coses que, sense avui ser generals, devien ser prou comunes en el conjunt del dialecte.¹¹ La secció sobre

9. Hi ha el Creixent —que ja tenia un capítol específic—, els parlars del sud de l'Ardecha, el niçard o el mentonasc, però els confins amb el català tan sols són representats per un donesanès (p. 461) en el qual es vol incloure la Fenolleda, tot i que s'acabi descrivint només el parlar de Quergut. Hi apareix el *gardiòl* (p. 465) però no l'antic occità de Baden-Württemberg o de colònies americanes, sobre els quals hi ha treballs disponibles (Kremnitz també crida l'atenció sobre aquest punt). Al mateix temps, es tracta el massatès (p. 461), que no és ni una illa ni un parlar estrictament perifèric com els altres, sinó una modalitat més on topen dos dialectes occitans. Potser es podia aprofitar l'avinentesa per establir els límits del domini amb els de llengües que no són el francès ni el francoprovençal (que sí que més o menys s'aborda en parlar del vivaroalpí, p. 443). Això fa, per tant, que en l'obra no hi figurin Krüger, Salow, Guiter (i els seus *capcirs*), l'atles de Costa o les referències a casos com els de Vingrau (parlar occità de la Corona d'Aragó) o el mateix Capcir, que és a l'altre costat de l'espill del donesanès estricte.

10. La xifra contrasta amb la llista de vint-i-dos trets que havíem donat en algun lloc (vegeu Carrera, Aitor (2010² [2007]): *Gramatica aranesa*. Pagès: Lleida, p. 30-31), que ara refariem notablement. De fet, era un catàleg de qüestions presents en aranès on no es distingien fenòmens *aquitanoipirinençs*, majoritaris o generals en gascó o subdialectals. El catàleg de Sibille també contrasta amb el d'allò que Chambon i Greub anomenaven «gascon de tout le monde» (Chambon, Jean-Pierre; Greub, Yan (2009): «L'émergence du protogascon et la place du gascon dans la Romania». Dins: *Actes du VIIIe Congrès de l'AIEO*. Bordeus: Presses universitaires de Bordeaux, p. 788), amb set trets que incloïen solucions aquitanoipirinenques (la reducció de MB) o bé majoritàries però no universals (el tractament de -b- i -v- intervocàliques), amb la qual cosa el repertori tampoc no era ben bé «de tout le monde».

11. La llista inclou el vocalisme *negue* (p. 449) o el subjuntiu occidental en -i (p. 451), i dona com a típics del gascó fenòmens parcials com la manca d'assimilació en [ps] o [ks] o en altres grups consonàntics (p. 449). Se cita l'article pirinenc (p. 452), cosa que implicaria l'aparició d'altres fets igualment meridionals (oclusives sordes inter-

la *gasconitat* encadena cites d'autors (Bèc, Allières, Chambon i Greub, Sauzet... Novament Coromines no hi apareix). La resposta a la pretesa categoria de *llengua* del gascó defensada vehementment per Chambon i Greub tal volta és tímida (p. 456), i l'adhesió final al concepte de *gasconitat* (amb una nova referència a Massourre; p. 457) fa una mica la sensació d'opunitat perduda. Potser oblidem sovint que, si els «traits distinctifs du gascon» són més habituals al sud i a l'est (p. 457), és perquè el gascó ha patit secularment un fenomen d'anivellament amb relació a varietats centrals de la llengua occitana, amb constants innovacions vingudes de més enllà de la Garona que han estat incorporades en nombroses varietats del dialecte en graus variables i en distribucions complexes que responen a itineraris no precisament simples, ja que fins i tot poden haver conquerit bona part del territori o haver-se introduït per la façana atlàntica. No cal negligir, per tant, aspectes diacrònics i (socio)lingüístics essencials, ni deixar-se impressionar per explicacions *genètiques* parcials qui sap si vàlides al segle VII, però en tot cas no pas avui.

El quart bloc, intitulat *Ressources linguistiques*, inclou tres capítols. El divuitè, sobre corpus i bases de dades (Bras, Vergez-Couret i Sibille), és, efectivament, un generós inventari de recursos. El dinovè (un altre cop Bras i Vergez-Couret) se centra en la traducció automàtica, i en bona part es basa en la descripció de projectes propis o afins, tot i que també es fa referència a la plataforma Apertium i als treballs fets a la Universitat d'Alacant, que aquí és «Université de Valencia» (p. 544). El tercer s'interessa per la codificació de l'occità, on les *ressources* són molt dúctils semànticament. Lamuela hi aborda el procés de normativització —i sobretot de codificació gràfica— de l'occità d'ençà del Felibritge, i conclou que la fixació alibertina ha situat la llengua al nivell d'altres llengües de cultura europees. El capítol inclou una presentació reconeixible més o menys general sobre normativització (p. 566-569), que es complementa amb una descripció de la codificació específicament alibertina i de descabdel·laments posteriors, on tal volta algunes afirmacions esporàdiques necessitarien ser matisades,¹²

vocàliques mantingudes, monoftongacions de AU...), i s'obliden solucions que segurament abans estaven més difoses com la conservació de -o àtona (vegeu Carrera, Aitor (2021): «Al voltant del *pregascó* de Joan Coromines». *Caplletra*, 74, p. 14-51) o les dislocacions de palatals, amb la qual cosa potser caldria haver tingut més en compte les oscil·lacions territorials i, en definitiva, l'eix diacrònic. En -gua final, els casos de [w] són «raríssimes» i en «dérivés», però diríem que s'omet la reducció inicial de wA- germànic en zones pirinenques centrals, comuna amb el llenguadocià (p. 447-448; tot i que això no passa en el fet homòleg en -B- i -V-; p. 449), o la presència del metatètic *luenga*, que implica *lengua*, en bearnès (el manteniment de la semiconsonant en -gua devia estar més difós). Hi ha altres informacions millorables: en començs no hi ha necessàriament desplaçament d'accent (p. 450); tampoc no és exacte que arreu hi hagi una generalització de -i en la primera persona en «tous les paradigmes» (p. 451), o que els infinitius proparoxítons es tractin «par apocope» (451). Això és el que deia Rohlf, però hi pot haver metàtesis de bategant a la posició final —posició de Coromines— i refeccions analògiques. Fins i tot hi ha alguna contradicció amb altres capítols, ja que Sibille assegura que «il est toutefois possible d'employer *que* dans les interrogatives à orientation positive» (p. 453) però Sichel assegurava que en aranès hi ha «des questions polaires introduites par un *que* atones calquées sur le catalan» (p. 281). En general, és de plàner l'absència de certes referències ineludibles (que contrasten amb el recurs a Massourre; p. 452, p. 453), com Grammont per a la metàtesi, Millardet per al landès (se cita Lartiga), Elcock, Cénac-Moncaut, la gramàtica de Lespy o, un cop més, Coromines.

12. Alibert «choisit d'emblée le modèle du catalan» (p. 572), però la seua gramàtica mencionava alhora Fabra, el sistema mistralenc i Perbosc i Estieu. El fet de dir que «la codification du catalan, par exemple, a été faite à partir de la variété de Barcelone» (p. 576) és un lloc comú, vàlid en tot cas per a certs aspectes morfològics o l'accentuació gràfica (però no, per exemple, per a la fonètica, ni concretament per al vocalisme, com sap tothom). Pel que fa a la immarcescible -e de sosten de Taupiac, les referències salten de 1992 a 2021 (p. 578), però aquest autor va resumir en volum les seues posicions entre 2001 i 2004 (vegeu la ressenya de *L'occitan moderne* al volum 25 d'*Estudis Romànics*). Té un punt immerescut la persistència en la remarca sobre la «rigidité» o l'«automatisme» a propòsit del

i on tampoc no serien sobrerres precisions sobre precedents alibertins, gammes d'antinormisme o la Vall d'Aran.¹³

Aquest darrer capítol ben bé podria haver estat agrupat amb d'altres del bloc següent, *Aspects sociétaux*. Deixant de banda el vint-i-dosè (que torna a ser Vergez-Couret i Bras), que s'interessa per un aspecte de lingüística de corpus amb relació a graus d'oralitat, la resta, poc o molt, gira al voltant de qüestions més o menys sociolingüístiques. Alén s'encarrega de la presència de l'occità a la premsa i en el món econòmic (el primer àmbit l'ha estudiat bé, el segon era el tema central d'un volum signat amb Henri Boyer on s'abordava el concepte de la *patrimonialització* de la llengua). Mercadier, de l'ensenyament de l'occità (i tot i que no vingui del món acadèmic, és una qüestió que coneix a bastament). Château-reynaud, de la pedagogia (i de les innovacions didàctiques en l'ensenyament escolar de l'occità). Courouau i Lepoux, de la presència de l'occità a la universitat. El primer capítol d'aquest darrer bloc se centra en la situació sociolingüística de l'occità (Brennan). Conté algunes anàlisis un pèl massa optimistes —que amb molt de gust subscriuríem— derivades d'algunes lectures o interpretacions parcials de les enquestes i d'apreciacions més aviat singulars sobre territoris que queden fora de l'Hexàgon, en alguns casos pel recurs a dades obsoletes o fonts incidentals.¹⁴

Com que aquest volum té vocació de ser una publicació de referència, convindrem que l'exigència ha de ser superior a l'ordinària, i fins i tot que l'obra hauria d'atènyer uns certs nivells d'excel·lència i de pulcritud amb què en altres casos seríem menys primmirats. Aquí

**mailèu* de Sumien, que prové d'una ressenya que incloïa més elogis que retrets (p. 577) sobre una tesi que supera en valor científic i sistematicitat moltes altres contribucions a la codificació de l'occità.

13. El fet que Lamuela parteixi del Felibritge deixa fora antecedents insignes de la codificació moderna com Honnorat (p. 564). Per al gascó, si es parla de l'Escòla Gaston Febus, potser hauria valgut la pena d'esmentar Sarrieu, amb una desviació del sistema felibrenc que inclou elements clàssics en els dígrafs. O assenyalar que Lafita, que va passar per una versió «altérée» de la grafia normativa, ha tornat simptomàticament a usos prenortius (p. 566). Pel que fa a la Vall d'Aran, l'autor diu elegantment que les publicacions de l'actual Institut d'Estudis Aranesi «sont en général de basse qualité». Però també hi oposa algun treball que, sense arribar a la matúria filològica de l'anterior, tampoc no assoleix uns mínims de seriositat (encara que això potser no es digui per altres raons).

14. Pel que fa a les (antigues) regions de Tolosa i Bordeus, sembla que es destaquin elements de l'enquesta de l'Ofici Public de la Lenga Occitana com el 30 % dels pares que tindrien algun coneixement d'occità i que el transmetrien als fills: «la transmission intergénérationnelle a progressé» (p. 596). Però la xifra inclou *impregnés* i no només parlants efectius, i la suposada transmissió pot consistir, doncs, fins en coses esporàdiques de l'anomenat francès *regional*. Bona part del 7 % de parlants no passen la llengua, i la mateixa enquesta assenyala que hi ha un 2 % de locutors entre els menors de trenta anys, així com caigudes del 20 % entre generacions en departaments que encara presentaven alguna xifra no depriment, com Losera. Pel que fa a les valls piemonteses, en algun moment s'evoca una situació quasi idíl·lica (p. 598): «un nombre notable de locuteurs occitans et de communautés dans lesquelles l'occitan reste une langue de communication quotidienne utilisée par des locuteurs de tous âges») que contrasta amb el que ha estat descrit (Regis va publicar el 2020 un treball aquí mateix) i amb el que s'hi pot observar parant l'orella. Amb relació a la Vall d'Aran, no només sembla que es prioritzin articles disponibles a la xarxa i es desconeixi bona part de la bibliografia local, sinó que, quan s'esmenta l'Enquesta d'Usos Lingüístics de la Població de la Generalitat, sembla que serveixi per donar dades de competències i per posar en relleu una variació del 2 % en la llengua habitual del sondeig de 2018, tot i que el total es manté per sota del 20 % i continua sent més baix que el 2008 (p. 597-598). Pel que fa als usos, utilitza treballs de fa vint anys i ignora les anàlisis més recents (p. 597, p. 603, p. 613), amb la qual cosa no és sorprenent que es digui que l'aranès té una «relative robustesse» (p. 596). L'autora trobarà la darrera anàlisi detallada d'una Enquesta d'Usos de la Generalitat a Carrera, Aitor (2019): «Situació sociolingüística a la Vall d'Aran». Dins: Direcció General de Política Lingüística: *Anàlisi de l'Enquesta d'usos lingüístics de la població a Catalunya 2013. Vol. 2. Edat, ocupació, lloc de naixement, classe social, territori i aprenentatge de català*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 115-141.

això no passa de manera regular, i la reiteració d'autors en capítols diversos potser no hi ajuda, perquè, per més que hi puguem veure fins un símptoma d'*humanisme* o de versatilitat, evita la diversificació de les rúbriques i, per tant, una especialització més clara dels perfils (tots tenim al cap alguns noms per a certes qüestions). Diguem igualment (amb recança) que, en algunes parts signades pels artífexs de l'obra, es reproduïxen algunes limitacions bibliogràfiques com la preferència per bibliografia disponible —i fins per la producció pròpia¹⁵ o per coses anglosaxones de bona presència— més que no pas per altres treballs més apropiats o quasi imperatius. Un fet concomitant de tot plegat deu ser un ús sobreabundant d'algun treball específic sobre un parlar concret gascó,¹⁶ o l'absència habitual de bibliografia catalana —a menys que es conegui determinada producció accessible—,¹⁷ que hauria estat molt pertinent per a l'explicació de determinats fets lingüístics. Formalment, el volum presenta rarament *coquilles* («Comminge» i «Commings» en dues línies gairebé consecutives, p. 226). En tot cas, són la gestió de les grafies prenortatives originàries de la bibliografia (indicades amb < >), determinats elements bibliogràfics¹⁸ o certes tries de formes modernes que poden crear alguns sobresalts.¹⁹ Tanmateix, tot això —i tot el que hem dit més amunt— no impedeix que, com dèiem de bon començament, l'aparició d'aquest volum continuï sent una molt bona notícia. Segur que parts substancials d'aquesta obra esdevindran referències inevitables, i no cal dubtar que la seua gestació, edició i publicació ha suposat un esforç considerable i un bon nombre de maldecaps al seus responsables, cosa que no pot entelar cap sèrie de comentaris fets a posteriori. Per tant, felicitem efusivament els curadors de la tasca acomplerta. Esperem que, d'una manera o d'una altra, la seua aplicació contribueixi a restituir la dignitat d'una llengua mil·lenària.

Aitor CARRERA
Universitat de Lleida

15. En els plurals en -i (p. 323), per exemple, se cita Sibille i s'obvia el capítol de la tesi de Bèc (també publicat a la tolosana *Via Domitia*). Tampoc no hi ha noms com Fouché, Bourciez, Rohlf, Ronjat... I això que, pel títol, el treball de Sibille sembla indicar que aquells plurals surten del nominatiu plural de la segona conjugació, una cosa que no és del tot nova (i de la qual podríem parlar).

16. Vegeu, per exemple, p. 293, p. 303, p. 318, p. 319, p. 368, p. 386, p. 387, entre d'altres. La combinació d'això amb l'autocita fa, per exemple, que un quadre de demostratius tingui un aspecte com a mínim curiós (p. 388), amb formes majoritàriament prenortatives que, d'altra banda, faciliten la confusió d'un «quàn» que seria «flèchi» i un «quàn» que seria «invariable» en alt lavedanès, i que realment responen a formes diferents (*quan* i *quant*).

17. Hi ha alguna excepció puntual com un parell d'articles de Wheeler (p. 230, p. 311) o un treball d'autoria catalana publicat en un volum editat per un dels curadors de l'obra (p. 395).

18. L'*ALG* teòricament va acabar de ser publicat el 1965 en un lloc (228, per exemple) i —ara sí— el 1973 en d'altres (posem per cas, 466). El diccionari de Palay varia entre 1934 (78) i 1932-1934 (587). També ballen alguns llocs d'edició («Lhèida» o «Lleida»; 309 o 81), hi ha alguns usos vacil·lants de la minúscula i la majúscula en títols d'obres («Le Gascon» i «Le gascon» consecutius, 229) o algun problema esporàdic en l'ordenació alfabètica (Rivoira abans que Reydy, 396), a més d'una presència intermitent del tradicional *sic* en el títol de la gramàtica històrica de Ronjat (present a 108 o 350, absent a 157 o 311; entre parèntesis i no claudàtors a 328; per exemple).

19. De fet, potser es podrien haver evitat certes dissensions de les solucions prioritàries referencials, com *sac-hut* (per *sauput*, 362), *dasasset* (en un corpus del mateix Sibille, 365; per *dètz-e-sèt*) o la tirallonga «*amb* ≈ *ame* ≈ *ambe* ≈ *embe* ≈ *emé*» (376), que encara podria ser més llarga (*ab*, *dambe*, *tab*...), parlant d'usos sintàctics i no de fonètica ni de morfologia. Ben mirat, tampoc no es dedica una atenció específica a aquest tipus de variacions.

ESPRIU, Salvador (2025): *The Cemetery, The Hours & Mrs. Death*, translated into English by Andrew Kaufman and Antonio Cortijo. New York: Rain Mountain Press, 196 p.

No hi havia fins ara cap traducció a l'anglès consolidada de *Cementiri de Sinera*, *Les hores* i *Mrs. Death*. Sí que comptàvem amb una barreja de traduccions parcials i de poemes individuals. La recepció general suggeria que els traductors d'Espriu s'havien d'enfrontar a un repte de consideració per plasmar l'estil complex i multifacètic d'Espriu, que fusiona allò personal i polític. La traducció ha estat en part patrocinada per ISIC-IVITRA, basat a la Universitat d'Alacant, que ja des de fa dècades porta endavant una tasca d'exportació cultural de clàssics en llengua catalana.

Arenys de Mar, la ciutat natal d'Espriu, escrita al revés per crear *Sinera*, no és un escenari nostàlgic, sinó mític, que serveix com una poderosa metàfora d'una Catalunya perduda i idealitzada, destruïda per la Guerra Civil espanyola i la posterior dictadura franquista. Això afegeix una capa de significat emocional i polític, en convertir la poesia en un refugi i un acte de desafiament lingüístic. Els traductors, Andrew Kaufman i Antonio Cortijo Ocaña, transmeten aquesta sensació de lloc i profunda pèrdua, cosa que Espriu aconsegueix mitjançant evocacions de la memòria i l'absència. De fet, els traductors recorden també l'estima que el gran crític literari americà Harold Bloom tenia de la poesia d'Espriu («praeternaturally hushed», «sobrenaturalment silenciós», segons ell mateix, que va incloure l'autor català al seu Cànon), així com l'elogi que aquesta traducció —en una versió preliminar— li va merèixer. La poesia d'Espriu explora tant les profundes crisis espirituals personals com el destí col·lectiu d'un poble patint, qüestionant la justícia i la llibertat. Aquesta traducció aconsegueix aquest equilibri, fent que el context històric específic tingui ressò per a un públic més ampli sense sacrificar les qüestions metafísiques universals.

El més complicat per a qualsevol traductor de poesia és ésser fidel a l'estil poètic de l'autor traduït, que en aquest cas és únic. Traduir aquest autor únic és un repte fonamental per a qualsevol traductor, i Kaufman i Cortijo se'n surten més que airoso en el seu afany transmetent-nos la musicalitat i el ritme distintius del català original.

Si haguéssim de passar revista a les versions ja existents d'Espriu a l'anglès, hauríem de començar indicant la dificultat de plasmar-ne la complexitat lingüística. La traducció de Joel Graham de *Cementiri de Sinera* (2009), publicada per Edinburgh University Press, mostra un enfocament reflexiu per mantenir el to de l'original, amb un matís de tristesa. Les decisions de Graham, incloent-hi un lliurament mesurat i lent, reflecteixen l'estil meditatiu d'Espriu. Altres traductors, com ara Sonia Alland i Richard Jeffrey Newman, s'han centrat en poemes específics, destacant el nucli emocional de la poesia d'Espriu. Les ressenyes de la seva obra suggereixen un gran esforç per capturar el lirisme i la imatgeria de l'original.

Pel que fa a la traducció, és, en primer lloc, encert de Kaufman & Cortijo haver triat tres poemaris que representen un viatge d'experiència espiritual, meditant sobre la mort i el pas del temps. *Mrs. Death*, que sol ser esmentada com a complement de *Les hores*, retrata la mort com un personatge del qual Espriu es fa amic per evitar els seus pitjors efectes. La traducció transmet encertadament aquesta relació íntima i personificada amb la mortalitat i ens ofereix una visió integral d'un dels poetes catalans més significatius del segle xx, les preocupacions polítiques i metafísiques dels quals són tan rellevants avui com quan van ser escrites. La tasca de Kaufman i Cortijo, valuosa, però complexa, es resol al final amb un exercici de virtuosisme que recupera en anglès el sabor de l'original català sense perdre gens ni mica el valor poè-

tic de la llengua d'arribada. Els traductors s'han enfrontat a l'àrdua però essencial tasca de capturar la veu distintiva i políticament carregada d'Espriu, mostrant la seva gran habilitat per preservar la sonoritat única de l'original, el context històric i la profunda ressonància espiritual.

Vicent MARTINES
Institut d'Estudis Catalans

ESTRUCH TRAITÉ, Josep (2023): *Històries de paraules. Vocabulari i fraseologia de Badalona*. Badalona: Pont del Petroli, 312 p.

Semblava que el parlar d'una població propera a Barcelona, formant part del català central, no havia d'oferir prou materials per dedicar-li un llibre de més de 300 pàgines com és el que ens proposem ressenyar. L'autor, Josep Estruch Traité, llicenciat en Filologia catalana, és professor de català, corrector, traductor i assessor lingüístic. Amb aquest currículum i un lligam acendrat a la seva ciutat natal, no ens ha d'estranyar que durant anys hagi parat l'orella atenta al seu llenguatge, arreplegant-ne mots i variants, descrivint-los meticulosament, il·lustrant-los amb exemples, intentant arribar a les seves arrels i mostrant-ne el seu valor. Uns coneixen una plena vitalitat; altres ja són, com diu l'autor, «pastura de la nostàlgia»; uns han entrat al Diccionari, altres potser són a la sala d'espera; altres no hi entraran mai pel seu localisme o nul·la vitalitat. El llibre comprèn sis seccions, dedicades a particularitats del badaloní, elements de la gastronomia, animals i plantes, jocs i esports, «De tot i força» i fraseologia i cultura popular; en conjunt contenen una quantitat no gens menyspreable d'unitats lingüístiques d'un extraordinari interès lexical.

Una part important comprèn un cert nombre de badalonismes (un centenar, que a l'índex de mots van marcats amb un asterisc), a voltes estesos a la comarca del Maresme i a voltes presents en alguns escriptors badalonins: *micaco* 'nespra del Japó', *badiu* 'eixida d'una casa', *tornemi* 'xuixo', *barri*, *tussa* 'autobús', *tussero* 'conductor d'autobús', *piseria* 'edifici amb molts pisos', *ple* o *ple de* 'molt(s)'; amb especificació semàntica: *batiport* 'post que priva que l'aigua de pluja entri pel cancell', *bomba* 'fanalet', *pràctic* 'buf', i molts més; a continuació en comentarem alguns.

Micaco i *badiu*, convertits en bandera d'identitat local, coneixen un ressò social com el Ball del Micaco, Els Micacos 'castellers de Badalona', Festa del Badiu, *El Badiu* (revista), restaurants, escola bressol, club social; la seva presència al *Diccionari General* (1932) és deguda a l'amistat de Fabra amb uns amics badalonins que li van cridar l'atenció sobre aquests mots característics; l'autor fa referència a l'origen del mot gràcies a les recerques de Ko Tasawa, que, a instàncies meves durant un curs de doctorat, va establir-ne l'àrea d'ús i precisar-ne l'ètim japonès. Uns altres són absents del diccionari normatiu: *gimballetes* 'figures de sucre candi', *carall de Jan* 'espardenya', *moca* 'medusa', *tirapells* 'tiragomes', *nyànyaro* 'balsamina'. Al costat de mots amb història, hi figuren neologismes moderns com *tussa* 'autobús' (i der. *tussero*), a partir del nom de la companyia de transports TUSA (recordem casos paral·lels com el de l'andorrà *clípol* [< *Climent* i *Pol*, fundadors de l'empresa], o el del mallorquí meridional *exclusiva*, autobús que tenia l'exclusiva de viatges Palma-Calonge); *xupi-xupi* o *xupi*, adaptació de *Chupa-Chups*, o productes de la creativitat: *tacatà* 'esport de platja'.

La dimensió dialectològica és present aquí i allà (Estruch havia cursat, a la Universitat, amb bona nota, l'assignatura de dialectologia), i de fet el llibre n'és ple: als exemples esmen-

tats, afegiu *sota*, *fer panxot*, etc.; quan fa precisions semàntiques sobre la diferència entre el *carall de Jan* i la *botifarra de mar*; quan fa dialectologia comparada exhibint les variants de *albercoc* (*bercoc*, *aubercoc*, etc.), afavorides per l'ús que en feien els infants jugant amb els pinyols; o de la *paparola* (*porqueta*, *porquí*, *pastereta*, *cabreta*, *bouet*, etc.), o d'*eixancarrar* (*enxancarrar*, *eixancamellar*, *escarranxar*, *enxarrampar*, *eixancarrelar*, *escarmalar*, *escamarlar*). O quan recorre a la cultura popular i descriu amb detall els jocs infantils (el *covarat*, *saltar a dena* o *fer llúpia*); o n'esmenta llurs elements (*bales*, *balins* i *truques*); n'hi apareixen d'origen misteriós (*jugar a uitis*, amb pinyols d'albercoc); o es donen a conèixer unitats noves d'innegable interès com *llepar* 'rebre les conseqüències de l'actuació d'un altre', *manxetes* 'burles', *nafreta* 'fogonet de terrissa', *fer papis* 'burxar-se el nas'; *fer el pipa* (i *pipejar* 'algú, ficar-se allà on no el demanen'). També recorre a la comparació amb altres dialectes, com en el cas de *sipi* 'escopinada' del balear, apòcope de *sípia*, amb pèrdua anormal en badaloní de la vocal final, provocada segurament per fonosintaxi ("sípia a la cara" > "sipi a la cara"), un fenomen que en mallorquí ha afectat els mots acabats en *-ia* àton (*histori*, *gabi*, etc.), però aquí d'una manera sistemàtica; podríem afegir-hi *ballar d'escarrabill*, quan la baldufa balla fent tentines, que en mallorquí en dèiem un *esquirol*, o que la baldufa *esquirolejava*, fent una comparació del moviment de la baldufa amb la rapidesa de l'esquirol, en mallorquí 'llebre molt corredora'.

El rigor de la recerca es fa palès amb el recurs a obres de referència obligada, com el Diccionari Alcover-Moll o el Diccionari etimològic de Coromines, a més de diccionaris diversos de les llengües romàniques (francès, castellà, italià, asturià) i una informació de primera mà, directa, de la mare de l'autor, els amics, els col·legues; tot, amb el fons d'una curiositat innata i una experiència personal, curulla d'inquietud i amor per les paraules.

El món dels jocs, sovint ancestrals, amaga a voltes arcaïsmes preciosos, com *fer el cava-llet* del joc de la baldufa, quan, per fer arribar lluny l'estri, es crida *Gambes!*, referit a les cames, un arcaïsmes apartat de la circulació pel nom del crustaci, però que és present en derivats com *gambada* o en noms compostos d'ocells camallargs (*gamba roja*, *gamba verda*) fins i tot en l'*esgandimbar-se* de les criatures; aquest gust pel passat el fa recordar noms de lloc o de persona fixats pel rovell del temps: *forn de Quim Bertran*, *de Cal Cremat*, "l'Arenal, que en deien llavors"; *en Guiloba*, *en Gotzo*, *en Picapanís*; o en revela paral·lelismes curiosos, com en el joc de *Pela*, *Maria*, que cridava el que descobria l'amagatall, amb el primer element que entronca amb el mallorquí de la meua infància, *jugar a pela*, amb valor diferent perquè ens tiràvem la pilota a ferir. En aquest àmbit dels jocs d'infants, és valuosa la incursió en el món de l'art, quan il·lustra el joc de 'saltar i parar' (*saltar a dena*, *fer llúpia*, en badaloní) amb el quadre *Jocs de nens*, de Pieter Brueghel el Vell (1560).

La formació de l'autor en història de la llengua i gramàtica històrica el condueix a registrar arcaïsmes, com *perterir* 'fer sofrir llargament'; o a esmentar casos de diacronia dins la sincronia, provocats per la diferència de generació i l'acció de la normativa (*treure a marc* → *treure a mar*, *llàpits* → *llapis*, *incèndit* → *incendi*, *moïment* → *moviment*); o a recordar el canvi fonètic de *deuga* 'doga' en *delga* o el semàntic de l'originari *estendre la roba* a l'actual 'penjar-la d'un fil', quan aquella ja no s'estén. La seva formació filològica l'indueix a examinar la vessant etimològica de diversos mots: així, assaja d'explicar el *timborro* 'tros gros de pa' a partir de *quimarro*; la *mosca* 'llesca untada d'allioli', des de *mòs*, *mòssa* encreuats amb *osca*, que explicaria l'obertura de la vocal; o *panerola* esdevingut *paparola* per homonimització semàntica amb *papa* 'cuca'; i d'altres com *petjaules* 'agafa-

dors de la cuina', *remestons* 'articles que fa temps que no es venen', *regaró* 'línia inquieta i bellugadissa on la mar toca la platja' (equivalent a la *llongada* de la costa gironina), translació d'un terme nàutic; *pomaplè* 'tipus de tomàquet' (< *pom a ple*); *quiscàrria* i el contracte *quisca*; *guissot* 'bernat ermità'. S'aventura a justificar l'ètim de *fer cagalló* 'treure profit d'allò que pensaves que no servia per res'. I de vegades dissenteix de l'explicació d'etimologistes consagrats, com és el cas de *moca*, que no relaciona amb *moc* (< *MUCCUS*), com insinuava el *DCVB*, sinó amb el preromà *MAUCA* 'ventresca i conjunt de budells', segons proposta de Coromines, i que justifica l'obertura de la vocal. L'etimologia, a més de l'origen d'un mot, s'ocupa dels canvis posteriors a través de metàfores i metonímies: remarquem, en aquesta línia, l'explicació de *estantís*, en nota, que es considera un derivat de *estant* 'armari amb porta mosquitera de la cuina', on, «quan el menjar hi portava massa dies es tornava estantís».

Els components lèxics formen el cabal tradicional de la llengua, però, com a sistema viu, apareixen noves unitats, neologismes, com ha passat amb *titins* 'bolquers d'un sol ús', *pràctic* 'buf'.

L'etimologia també s'estén als manlleus a altres llengües: *sallar* 'lliscar una cosa damunt l'altra', '(la nau) avançar veloçment', és mot atribuït al provençal de Marsella, on es va instal·lar una colònia de pescadors catalans; i seria occità el determinant de l'expressió *pixar d'escarrabill* 'engegar el rajolí esquitxant a totes bandes'; *pendentifero*, considerat una adaptació del fr. *pendentif*; *ballar el xeringosso*, amb un complement manllevat al castellà, *jerigonza* 'ball de Nadal', traspasat a 'aguantar-se el pipí' a través de 'anar de bòlit'.

Atesa la condició composicional de la normativa catalana, que suma formes dialectals en el conjunt estàndard, Estruch aprofita l'ocasió per assenyalar l'absència d'una unitat lèxica local en el diccionari acadèmic; així passa amb *grenyat*, equivalent al cast. *crujiente*, que, segons l'autor, hauria estat calcat pel cat. *cruixent*, tot i que l'atribució em sembla dubtosa; sí que té taca de castellanisme evident *jugar a saco* 'joc de pilota' i el verb *sacar* 'treure', que en alguns llocs han substituït els anteriors *trinquet* i *joc de pilota*, dels quals s'addueix documentació, mentre que s'hauria alliberat del sambenet de castellanisme *carretilla* 'tipus de petard', amb un sufix d'estirp catalana. També l'autor aprofita l'ocasió per denunciar un evident error normatiu, present des del *DG* 1932, referent a *pler* (com si fos un derivat de *plaer*) amb el sentit de 'molt' («M'agrada *pler*». «Hi havia *pler* de noies»), un ús badaloní i del Maresme però que, a través d'un argument de lingüística romànica, l'autor proposa, amb raó, canviar per *ple* («M'agrada *ple*». «Hi havia *ple* de noies»), guiat per construccions paral·leles de l'occità («I a *plen* de toristas estrangers») i del francès («J'ai *plein* de choses à faire»). En nota, expressa la seva disconformitat amb la supressió del diacrític de *cós* (d'una agulla) i *jóc* 'indret on dorm l'aviram', probablement perquè deu pensar que l'ús d'aquests accents, encara que simplifiquin l'ortografia, ajuden a recordar la qualitat de la vocal.

La lectura d'aquest llibre desperta reflexions sobre algun punt de vista de l'autor. *Dena* no deriva del ll. *DECIMA*, sinó de *desena*, amb pèrdua de la -s- sonora; per a [*fruita*] còvia 'pas-sada', aplicat a pomes, tomàquets, sardines, s'hauria partit de l'ou que, de tant de ser covat, s'ha tornat "escaldufat i s'ha fet malbé", semànticament paral·lel a l'expressió *tornar-se lloca*: potser es podria tenir en compte el fr. *oeuf couvi*, i que M. Agustí, de Girona (s. XVII), ja parlava de *nous cúbics*; respecte a la variació de timbre *còvia/còvia*, misteriosa per a l'autor, cal partir d'una pronúncia de o tancada que, més tard, seguida d'una síl·laba àtona en i, tendeix a obrir-se en català oriental (com de *carbó*, *carbònic*, o de *Aramon*, *aramònic*), segons va de-

mostrar Joan Mascaró (1984). Respecte al concepte d'homonímia, caldria precisar que s'aplica a dos mots d'origen diferent ([sɔl] [< SOLEM] 'astre' i [SOLUM] 'terra'), mentre que parlem de polisèmia quan un mateix mot (*fulla*) pren significats diferents ('del ganivet', 'd'un arbre', etc.).

El llibre s'obre amb un bell pròleg de Coloma Lleal, professora emèrita de la Universitat de Barcelona, i es clou amb uns índexs de mots, de topònims i antropònims i d'idiomes. El contingut satisfarà els lectors badalonins i del Maresme, com també els més exigents enamorats de la nostra llengua, car l'obra combina magistralment l'estil periodístic amb la solidesa científica, que es fa palesa en el recurs a obres de referència obligada, com el Diccionari Alcover-Moll o el Diccionari etimològic de Coromines, a més de diccionaris diversos de les llengües romàniques (francès, castellà, italià, asturià) i una informació de primera mà, directa, de la mare de l'autor, els amics, els col·legues, tot amb el fons d'una curiositat innata i una experiència personal, curulla d'inquietud i fascinació per les paraules. Una lectura plàcida i alhora enriquidora. No hi falta algun esbarjo poètic, com quan descriu el paisatge del parc de Sutton de Londres; o recorre a la ironia («El pa amb tomàquet. Pobre Guifré el Pilós, que no en va tastar mai!»). Tot això ha fet teixir unes meravelloses i valuoses històries de paraules, una mina d'informació dialectològica, que ens era amagada, i que ara s'aborda amb prou fortuna des de la dialectologia, tant descriptiva com diacrònica, la cultura popular i la lingüística romànica. Una mostra de la bona recepció per part dels lectors és que, exhaurida aquesta edició, ha aparegut la segona (2024), que l'autor, enriquit amb noves paraules dels lectors i amb recerques personals, podrà presentar com a nova edició ampliada. Tot un símbol de l'adhesió dels parlants a la seva varietat lingüística i de la seva resposta entusiasta quan el llibre és fet amb rigor i amenitat.

Joan VENY

Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

FÀBREGAS ALEGRET, Immaculada / PUJOL BERCHE, Mercè (coord.) (2024): *Antoni M. Badia i Margarit, la llengua per damunt de tot*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 90 p.

Aquest volum recull en sis capítols les corresponents ponències presentades en una jornada d'estudi que es va celebrar a Perpinyà el 17 de desembre del 2020 amb motiu de l'any Badia i Margarit. Aquestes sis contribucions per ordre són les següents:

A «Badia i Margarit, obrint camins a la llengua catalana», a càrrec de Carles Duarte i Montserrat, comissari de l'any Badia i Margarit, es mostra la polifacètica obra del nostre protagonista, el seguiment que sempre va fer dels nous corrents lingüístics, la seva obertura a l'exterior en una Espanya aleshores tancada, i una capacitat de formar i encoratjar nous investigadors.

A «Antoni M. Badia i Margarit, a la base de l'Observatori de Neologia», a càrrec de Maria Teresa Cabré i Castellví, presidenta de l'Institut d'Estudis Catalans, es posa l'èmfasi en la seva contribució en la reflexió sobre la identificació dels neologismes.

A «Desdoblament del gènere: evolució i tractament del gènere a través del temps», a càrrec d'Immaculada Fàbregas, de la Universitat de Bretanya Sud, l'autora tracta un tema omni-

present en els darrers anys en analitzar el gènere des d'un punt de vista intern i així demostrar que l'oposició de gènere en català és de tipus gramatical i no pas biològic. D'una banda analitza els principals processos que han conduït el català cap a un sistema flexiu nominal amb només dos tipus d'oposició que són el gènere i el nombre. D'altra banda, Fàbregas revisa el tractament que s'ha fet del gènere a les principals gramàtiques catalanes, sobretot a les de l'homenatjat. L'autora conclou, en la línia de la conegudíssima Carme Junyent, que la tendència al desdoblament sistemàtic demostra una «incomprensió dels mecanismes lingüístics». Tanmateix, la força social (l'empoderament femení) en favor dels desdoblements és imparable.

L'article «La narrativa historiogràfica d'Antoni M. Badia i Margarit: una lectura crítica a propòsit de la codificació del català contemporani», a càrrec de Narcís Iglésias, de la Universitat de Girona, és segurament el més heterogeni. L'autor es pregunta fins a quin punt les restriccions imposades pel control social i polític de la dictadura franquista van constrènyer l'obra de Badia. Iglésias està interessat en tot allò implícit que va portar Badia a fer confluïr la història de la llengua amb la sociolingüística. Iglésias, el més iconoclasta del volum, assenyalava que Badia enfocà les seves recerques sobre la codificació del català de manera massa lineal i acrítica.

A «*Llegir Llengua i cultura als Països Catalans el 2020 des de la sociolingüística*», a càrrec de Christian Lagarde de la Universitat de Perpinyà/Via Domícia, es revisita aquesta obra de Badia, força popular en el seu moment a principis dels seixanta, un avenç encara immadur del que després, sobretot amb Aracil, Ninyoles i Vallverdú, serà la sociolingüística catalana.

A «El Dr. Badia i Margarit en els estudis de sociolingüística: el compromís social d'un investigador universal», a càrrec de Mercè Pujol, també de la Universitat de Perpinyà (Via Domícia), es torna a presentar el rol jugat per Badia en l'aparició d'una sociolingüística catalana engatjada i combativa i la tasca primordial de Badia com a gestor universitari (Badia fou el primer rector democràtic de la Universitat de Barcelona).

Completa el volum un article inèdit del mateix Badia i Margarit (1993) amb el títol ben significatiu de «La langue comme signe d'identité. La situation dans la Catalogne aujourd'hui». El text prové d'una conferència pronunciada per Badia a la Universitat de Rennes amb motiu d'unes jornades catalanes celebrades el mes de març d'aquell any. Badia presenta la dicotomia substitució/normalització i posa en evidència els entrebancs amb què s'enfronta el català en els anys després de la segona dictadura, entre els quals destaca la «llatinització» (els joves aprendrien el català però no l'usarien).

El prefaci del volum, que en glossa el contingut, és l'únic text bilingüe català/francès. Té algun motiu aquesta excepció?

Ara, deu anys després de la pèrdua de Badia, tenim la perspectiva necessària per a entendre l'abast de l'obra de la persona i de l'investigador polifacètic i combatiu. En aquest balanç destaca el volum col·lectiu «Antoni M. Badia i Margarit: rellevància acadèmica, inquietud científica i servei a la llengua. Commemoració del centenari del seu naixement» (coordinat per Maria Teresa Cabré i Joan Veny), publicat per l'Institut d'Estudis Catalans el 2022.

Costa trobar personalitats del món universitari tan sobresortints com Badia i Margarit amb una combinació de ciència i passió. A mi em recorda (*mutatis mutandis*) Brigitte Schlieben-Lange, romanista i sociolingüista (catalanòfila, per cert), gran investigadora i alhora compromesa en la gestió universitària a Alemanya.

Aquest volum, en definitiva, contribueix a difondre la contribució de Badia i Margarit en camps tant diversos com la gramàtica, la dialectologia, la fonètica, la sociolingüística i la neo-

logia... Aquest llibre és una bona finestra, per a continuar descobrint l'homenot "Badia i Margarit". Potser hi falta destacar la seva gran capacitat de treball, el seu tarannà de líder d'equips i el seu rerefons cristià.

Emili BOIX-FUSTER

Centre de Recerca en Sociolingüística i Comunicació
Linguapax

FONTANA, Joan (2024): *Romanès per a catalanoparlants. O de com fer que dues llengües germanes travessin Europa per retrobar-se*. Barcelona: Voliana edicions, 260 p.

Romanès per a catalanoparlants, de Joan Fontana i Tous, s'ha acabat d'enllestir el maig de 2024 de la mà de Voliana Edicions, que ha demostrat un compromís ferm per traure a la llum una sèrie de llibres que pretenen acostar als catalanoparlants diverses llengües del món. En són indissolubles les aportacions predecessores de Pere Comellas (*Portuguès per a catalanoparlants*, 2023) i de Beatriz Fernández i Anna Pineda (*Basc per a catalanoparlants*, 2016), cadascuna d'elles amb un estil propi i totes tres fetes amb un rigor inqüestionable i un format atractiu i seductor.

El treball de Joan Fontana se centra en una llengua romànica, la més llunyana geogràficament del català, situada a l'extrem oriental d'Europa, la que ocupa la posició més aïllada, en una àrea marginal. Per això aquest poble ha hagut de segellar o fer palés els seus orígens en el topònim i el gentilici *Romania* (*România*) i *romanés* (*român*), mostrant amb orgull la llatinitat innegable, de la matèria manera que han fet altres zones frontereres de l'antic Imperi Romà, com ara als Grisons o a la vall dels Dolomites, que anomenen *romanx* i *ladí*, respectivament, els propis parlars romànics, o l'ús del terme *latino* a Amèrica oposat als veïns anglòfons: una forma de posar èmfasi o destacar la pertinença a un poble concret tot contraposant-lo als altres.

Quant al títol del llibre, l'autor ens ofereix d'antuvi un suplement força suggestiu i captivador: *o de com fer que dues llengües germanes travessin Europa per retrobar-se*, un estímul irresistible que incita a la lectura i que Fontana il·lustra poèticament amb la imatge d'un ocell, moixó o pardal, que, des del delta del Danubi (i dels Carpats i de Moldàvia, se sobreentén), es dirigeix a casa nostra, mentre refila i cantusseja un fragment de l'himne moldau que enalteix la llengua romanesa, sense referir-s'hi directament, i la cataloga de tresor: *limba noastră-i o comoară*. Aprofitem el passatge per constatar la llatinitat manifesta d'aquesta llengua, tot i l'eslavisme *comoară*, sinònim de *tezaur*, que forma part del cabal lèxic exogen i evidencia els lligams permanents entre totes dues cultures. El llibre consta de set capítols, complementats amb uns índexs de taules, refranys catalans i romanesos i referents d'aquell país i de la República de Moldàvia, a banda del pròleg, bastit brillantment pel romanista José Enrique Gargallo, els agraïments, amb atenció especial al professor Virgil Ani, la introducció i un preludi.

Vaig conèixer l'autor del llibre gràcies al romanés, al caliu que em van proporcionar a penes un parell o tres d'hores de classe de l'assignatura *Romanès en el seu context romànic* a les quals vaig tindre la sort d'assistir presencialment fa només tres anys i que impartia el professor Joan Fontana a la Universitat de Barcelona. Aquella breu complaença, tot i que fugissera, em va deixar una empremta indeleble. Vaig poder copsar, a l'instant, que es tractava d'una gran persona, bondadosa, sol·licita i enormement culta, d'un docent meticulós, metòdic i recurrent. I em permet de dir tot açò, perquè és indestriable de l'obra que ha escrit. Sens

dubte, ens trobem davant d'un llibre diferent, original, polièdric en la mesura que és aprofitable des de molts prismes i interessos particulars. És una obra molt personal, consubstancial a la idiosincràsia de qui l'ha escrita. Aquell que el conega em donarà la raó de seguida, ja que el veurà reflectit en cadascuna de les línies del text.

L'autor interactua constantment amb l'hipotètic lector, el guia, l'acompanya; recapitula de quan en quan, adverteix, desafia, posa exàmens sorpresa: *tinguem en compte...*, *pareu esment...*, *anem a pams...*, *tradueix-me, si pots* (en aquest cas és l'adjectiu genitival o possessiu qui s'adreça al lector), *dit això, anem al cas...*, *Finalment, si us fa gràcia sentir...*, *Miraré d'il·lustrar-ho...*, *Bingo!*, *Si tornem al nostre repàs...*, *a tall de recapitulació...*, *no m'estaré d'indicar-vos que...*, *Val la pena aclarir que...*, *No havíem quedat que...?* *Entrem en matèria...*, *Com us apuntava abans...*, *Us ho diré d'entrada...*, *Si feu un cop d'ull a la Taula 9...*; una estratègia literària que permet l'acostament de l'autor i el lector, l'empatia mútua i la retroalimentació. En una fase avançada del llibre, se'ns dirigeix amb un contundent «Veieu, gent de poca fe, com us ha condit aquest llibre? Ja ho enteneu tot en romanès» i tot seguir fa un acudit «quirúrgicament elaborat» per demostrar la romanicitat compartida (pàgina 241): una autèntica joia ben útil per als ensenyants de llengua. Al final del primer capítol Fontana ens desitja un bon viatge (*Drum bun!*), perquè és així com planteja la lectura, com una mena de viatge a Ítaca, com un camí ple d'aventures i experiències que ens permetrà adquirir coneixements i enriquir-nos personalment. I ja vos avance que ho aconsegueix a bastament.

L'obra s'enfoca amb nombroses referències a la mitologia grega, com ara a Zeus, Hades, Persèfone, filla de Demèter; també a diversos personatges històrics (Esteve el Gran, Miquel el Valent) o a escriptors consagrats d'èpoques diverses, poetes, dramaturgs, filòsofs (Horaci, Shakespeare, però sobretot els romanesos Mihai Eminescu, Emil Cioran, Tatiana Țibuleac, Vintilă Horia, Paul Celan, Ion Luca Caragiale, Nicolae Grigorescu, Gellu Naum, Lucian Blaga, Ioana Nicolaie, Ion Cristofor o Tudor Arghezi, entre d'altres); no hi falten la balada de *Miorița* i un esment al còmic d'Astèrix ni tampoc diverses mencions a esportistes de la vàlua de Nadia Comăneci, a músics com George Enescu, a polítics, a actors, etc. Els episodis o anècdotes lingüístiques personals també hi són presents i aporten al treball un to íntim i subjectiu, al costat de diversos jocs lingüístics ben perceptibles en els títols (*Un hellè vital*, *Un món de verbaritats*) que, com bé diu l'autor, només funcionen per als parlants del català oriental. Així doncs, tenint en compte que Fontana prové del Vendrell, la vila regalada, sabrem eximir-lo de qualsevol pecat els parlants occidentals. Tots i cadascun dels títols de cada apartat estan escrupolosament pensats: *Ara em veus, ara no* fa referència a la desaparició de l'article determinat en el marc dels sintagmes preposicionals; *Un crit valent*, *El cas vocatiu*; *De tu a t'ho*, *Els pronoms personals*; *D'amagat i per sorpresa*, *El supí*, etc. Però si hi ha alguna faceta especialment cridanera que sobreix o desputa sobre la resta és, sens dubte, la vessant paremiològica. Fontana ha publicat molts treballs centrats en la fraseologia i el lèxic (destaquem el d'«El dor romanès: entre l'enyor i el desig» dins *Estudis Romànics*, volum 42) i els refranys són la seua predilecció, la qual cosa es manifesta en l'omnipresència d'aquests al llarg del treball (*Un cas com un cabàs (el genitiu-datiu)*; *Tants caps, tans barrets*), a la vora d'un índex de refranys catalans i romanesos que apareix al final del llibre, juntament amb un altre de referents romanesos i moldaus. La presència de nombrosos versos, aforismes o, fins i tot, la lletra dels himnes de Romania i de Moldàvia guarneixen el producte final.

Al capdavant, un toc erudit i particular que enriqueix, en gran manera, el treball alhora que aprofita per a il·lustrar generosament el contingut. I tot això, amb el recurs constant al

contrast de les solucions romaneses amb les de la resta de llengües romàniques, inclòs el llatí (LACTE, *leite*, *leche*, *llet*, *lait*, *lat*, *latte*, *lapte*; *capacidade*, *capacidad*, *capacitat*, *capacité*, *capacitât*, *capacità*, *capacitate*) i a l'aportació de moltes referències bibliogràfiques intercalades, segons la necessitat.

Tot i que l'autor adverteix de bon començament que no es tracta d'un manual per aprendre romanés (o per ser més exactes, dacoromanés), el text segueix, amb bastanta precisió, l'esquema clàssic de qualsevol gramàtica. Les primeres pàgines les dedica a la relació entre grafia i so i la preocupació per la pronúncia que adopten els noms romanesos per part dels parlants d'altres llengües que no hi estan familiaritzats. L'alfabet romanés presenta unes grafies pròpies, no sempre privatives, desconegudes en altres llengües, com ara *ă* [ə], *î*/*â* [i], *ș* [ʃ] i *ț* [ts], aplegades, per exemple, en el gerundi *îmbrățișând* 'abraçant' o combinacions del tipus *ce*, *ci* pronunciades [tʃe] / [tʃi] o *ghe*, *ghi* [gʲe] / [gʲi]. Hi ofereix un apartat destacable a la diferència de tonicitat entre alguns mots catalans i els corresponents romanesos: *cangur*, *director*, *fertil*, *inutil*, *satelit*, *timid*, *vertebră*, etc. Tot seguit s'hi presenta el gènere (que, a banda del masculí i del femení, conserva el neutre llatí), parant atenció especial en els binomis *bărbat/femeie* 'home/dona', *băiat/fată* 'xic/xica', *frate/soră* 'germà/germana', *ginere/noră* 'gendre/nora', *bou/vacă* 'bou/vaca', *cal/iapă* 'cavall/egua', etc.; a continuació, el nombre (singular i plural), amb tota la casuística a tenir en compte (*urs* → *urși*, *ortodox* → *ortodocși*, *copil* → *copii*, *mințe* → *minți*, *ardei* → *ardei*, etc.); els articles posposats (precedits pel títol: *Vostè primer*, *benvolgut nom*), una de les particularitats més destacables d'aquesta llengua, compartida amb el búlgar, el macedoni i l'albanés. I arribats en aquest punt, Fontana s'adelita mostrant rareses que resulten de la combinació, per exemple, de l'article femení *-le* amb el plural dels mots aguts acabats amb el diftong creixent *ă* (*lalea* 'tulipa' / *lalele* 'tulipes') que dona com a resultat final *lalelele* 'les tulipes'. Hi segueixen els casos (la declinació), els pronominals personals, un estudi exhaustiu dels verbs (passats, futurs, subjuntius, *prezumtiv*), que inclou les formes no personals amb atenció especial al supí (*mașină de cusut* 'màquina de cosir', *cine a fost de venit a venit* 'qui havia de venir ha vingut') i el lèxic, la part més dinàmica de la llengua, reflex de totes les cultures que han passat pel país i que hi han deixat empremta. Com a mostra ho testimonia amb una arplega numismàtica que es materialitza amb les monedes antigues conegudes com a *drahmă* (del grec), *denar* (llatí), *mahmudea* (turc), *creițar* (hongarés), *carboavă* (rus), *șfanț* (austríac: compareu amb l'alemany *zwanzig* 'vint'), *ducat* (italià) fins a l'actual *leu*. I a banda caldrà afegir-hi els gallicismes (*birou*, *cadou*, *cravată*, *garaj*, *robinet*, *tablou*), «un bon fons d'armari», com diu l'autor, que hi van entrar a dolls a finals del segle XIX, i els anglicismes més recents (*blugi* 'texans', *laptop*, *lift*, *parking*, *supermarket*, *weekend*). Completen l'elenc un bon grapat de mots polisèmics: *legumă* 'hortalissa/llegum', *prosop* 'drap/tovallola', *vultur* 'àliga/voltor'; o els falsos amics: *carpetă* 'tapís', *constipat* 'restret', *curat* 'net', *mapă* 'carpeta', *nuvelă* 'conte', *paradă* 'desfilada', *pensament* 'bena', *prim* 'primer', *rată* 'quota', *a trona* 'governar', etc.

Al capdavant, i a mode de conclusió, és avinent reprendre el concepte del *dor* romanés, tan preat per Joan Fontana, i manifestament bicotòmic, per atansar-nos al delit que ens activa l'idioma romanés, una vegada s'ha llegit el llibre: per una banda, l'anhel o desig insaciable que ens esperona a descobrir i aprendre més sobre aquesta llengua tan afí i, per l'altra, l'enyorança, la nostàlgia i la recança, que es justifica per la sensació d'haver desaprofitat durant tant de temps un germà que ha romàs solitari en un espai geogràfic remot. Com bé hem après de

l'autor, el *dor* (< llatí *DOLUM*) és una metàfora del nostre pas vital, ja que, per més capgirells que ens obstinem a improvisar durant el nostre periple existencial, mai no reeixirem a eludir la influència d'aquests dos sentiments, enyor i desig, en major o menor mesura.

Vicent BELTRAN CALVO
Universitat d'Alacant

FORNER, Werner (2022): *Morphologie comparée du mentonnais et du ligurien alpin. Analyse synchronique et essai de reconstruction*. Berlin / New York: De Gruyter, 472 p.

Ancora fino a oltre la metà dello scorso secolo la comprensione della *facies* del dialetto di Mentone — centro costiero situato nel dipartimento francese delle Alpi Marittime, a ridosso dell'attuale frontiera con l'Italia¹ — aveva costituito una sorta di rompicapo perfino per gli studiosi professionisti, a causa delle sue complesse caratteristiche — fonetiche e morfologiche soprattutto — che di primo acchito ne rendono ardua l'attribuzione *tout court* all'uno o all'altro dei due macrogruppi linguistici ai margini dei quali viene a collocarsi, vale a dire quello ligure da un lato e quello nizzardo-provenzale dall'altro.

Le prime riflessioni relative alla classificazione del mentonasco risalgono alla seconda metà dell'Ottocento, quando tale parlata — contrassegnata da chiari elementi di originalità rispetto sia al ligure costiero, sia al nizzardo urbano e litoraneo — suscitò la curiosità di un erudito americano residente in quella cittadina, James Bruyn Andrews (1842-1892). Questi dedicò al dialetto di Mentone un lessico di base, un piccolo repertorio grammaticale, alcune raccolte di etnotesti e un breve studio, comparso sull'*Archivio glottologico italiano*, volto a indagare — a livello prettamente superficiale — le principali «similarità» fra il mentonasco e i due gruppi linguistici sopra evocati, quello ligure e quello provenzale. Comparando fra loro le tre versioni di una stessa favola, e prendendo a paragone in un caso il genovese e nell'altro il marsigliese (ossia le due varietà più rappresentative di quei due macrogruppi), l'autore concludeva come il mentonasco fosse un «sub-dialect of Provençal, considerably modified by Genoese influence» (Andrews 1889). Come si può facilmente immaginare, valutazioni del genere peccavano di una palpabile ingenuità di fondo, evidente nel voler ricercare consonanze fra i tre modelli non tramite il confronto fra il mentonasco e i dialetti contermini, bensì prendendo a riferimento quelli in assoluto più distanti (e, almeno nel caso del genovese, assai più «evoluti» rispetto a quelli delle aree periferiche).²

1. Come riassume anche l'Autore del volume qui recensito nelle primissime pagine (p. 4-5), Mentone dista undici chilometri in linea d'aria da Ventimiglia, otto da Monaco e venti da Nizza. Già possedimento genovese nel XIII secolo, quando appartenne alla signoria dei Vento, nel 1348 Mentone fu inglobata nei domini dei Grimaldi di Monaco, rimanendovi per cinque secoli esatti. Stremata da una pressione fiscale insostenibile, nel 1849 dichiarò unilateralmente la propria indipendenza insieme alla vicina Roccabruna, ponendosi sotto la protezione del Regno di Sardegna; i due territori furono poi ceduti da quest'ultimo alla Francia nel 1860.

2. A un occhio inesperto, infatti, due dialetti liguri costieri come il genovese e il ventimigliese potrebbero sembrare relativamente distanti e a tratti quasi inconciliabili (ad esempio, di primo acchito appare certo arduo accomunare due parole come *poæ* ['pwe:] 'padre', *moæ* ['mwe:] 'madre' con gli equivalenti ventimigliesi — e intemeli — *pàire* ['païre] e *màire* ['maïre]). Eppure il ventimigliese (così come gran parte dei dialetti parlati sulla costa ligure da Albenga verso ovest) rappresenta in buona sostanza il risultato di una radicale genovesizzazione linguistica avvenuta in epoca medievale, che ha portato quella parlata a convergere in forte misura con la *koinè* genovese soprattutto quattrecentesca (i due termini ventimigliesi appena citati rappresentano non a caso lo stadio antico dei corrispettivi geno-

Su principi simili si basavano le valutazioni di un altro intellettuale del tempo, Charles de Tourtoulon (1836-1913), il quale però, per determinare la «posizione» del mentonasco rispetto ai due gruppi limitrofi (o piuttosto le somiglianze e dissomiglianze fra questo, i dialetti liguri e quelli provenzali), aveva scelto più saggiamente la parlata di Ventimiglia e quella di Nizza (De Tourtoulon 1890). Di nuovo, tuttavia, il confronto prendeva in considerazione due varietà costiere, entrambe assai ricettive dei modelli regionali dominanti e come tali poco utili per un'analisi che potesse giustificare in maniera soddisfacente l'aspetto dell'attuale dialetto di Mentone.

Alle possibilità di una migliore definizione dei rapporti fra il mentonasco e i dialetti delle aree immediatamente prossime avrebbero concorso, a partire dal secolo successivo, da un lato le riflessioni di Jules Ronjat (all'epoca il maggior studioso delle parlate provenzali), il quale propose per primo che lo *status* del mentonasco in qualità di dialetto «di transizione» andasse spiegato (anche) nei termini di una sua relazione con le parlate dell'entroterra alpino (Ronjat 1930), e dall'altro le attività condotte a partire dagli anni '30 in seno al gruppo della *Barma grande*, cenacolo di intellettuali, guidati dai ventimigliesi Emilio Azaretti (1902-1991) e Filippo Rostan (1896-1973), volto all'esaltazione di una pretesa unità linguistica e culturale dell'area corrispondente all'antica Contea di Ventimiglia, all'interno della quale si vengono geograficamente a trovare sia il mentonasco, sia i dialetti delle vallate alpine delle valli Roia e Nerva.

Per quanto riguarda le possibilità di indagini adeguatamente approfondite sul fronte scientifico, si sarebbero dovuti attendere gli studi di Jean-Philippe Dalbera (1947-2019) e di Werner Forner (n. 1946), fra gli scorsi anni '80 e '90, affinché si arrivasse finalmente a una migliore definizione dei rapporti (anche diacronici) fra il mentonasco e i dialetti delle aree contermini estranei a quelli parlati sulla linea di costa, vale a dire da un lato le parlate di tipo *gavot* (o nizzardo rurale) e dall'altro quelle di tipo ligure alpino,³ delle cui ultime lo stesso Werner Forner sarebbe diventato il maggior specialista in assoluto.⁴ Proprio agli studi relativi al mentonasco e alle varietà a esso geograficamente prossime (ma soprattutto a quelle praticate lungo i crinali alpini) è dedicato il primissimo capitolo del denso volume di quest'ultimo Autore, che volentieri segnaliamo in queste pagine. Werner Forner, profondo conoscitore delle varietà italoromanze settentrionali e di quelle galloromanze meridionali, rappresenta fra l'altro l'attuale decano della comunità dialettologica ligure e uno dei suoi massimi studiosi, avendo indagato per molti anni l'intera regione con approfondite ricerche sul campo.⁵

Periodi di realizzazione e metodologie di queste inchieste sono esposti nella prima parte del volume (p. 33-38). L'Autore rende chiari fin da subito gli obiettivi del proprio lavoro (che rappresenta per certi versi una sintesi della sua pluridecennale attività di studio sull'argomento), cioè dimostrare come il dialetto di Mentone rappresenti lo sviluppo — pur condizionato

vesi odierni). Sull'unità e diversità tipologica delle parlate liguri si vedano ad esempio (fra i numerosissimi e imprescindibili lavori dell'Autore) le pagine di Forner (2016).

3. Fondamentale per una panoramica delle parlate dell'area è la monografia di Dalbera (1994).

4. Sulle parlate liguri delle Alpi Marittime e i loro rapporti con quelle litoranee si possono leggere, fra i molti, i due contributi di Forner (2012-2013). Per quanto riguarda i tratti linguistici dell'area fra gli anni '80 e '90 vide comunque la luce anche l'importante saggio di sintesi di Petracco Sicardi (1989).

5. All'Autore si deve fra l'altro l'attuale classificazione delle parlate liguri, da questi esposta per la prima volta in Forner (1988). Questa è stata ripresa, con alcune minime modifiche, da Petracco Sicardi (1995) e da Toso (2002).

da alcuni elementi di matrice occitanica affermatasi in epoca più o meno tardiva— di un antico dialetto tipologicamente affine a quelli oggi parlati nelle valli Roia e Nervia. Tali parlate, secondo lo studioso, dovevano in origine conoscere una diffusione assai più ampia rispetto alla situazione attuale, arrivando a comprendere la linea di costa su cui appunto si colloca Mentone, che nelle parole di Forner rappresenterebbe «un avamposto della lingua intemelina alpina, l'unico rimasto sulla costa, testimone dell'antica presenza di tale lingua anche lungo la costa, che permette di intuire le parlate che senza l'influsso genovese si parlerebbero, probabilmente, a Ventimiglia e a Sanremo» (Forner 1995).

Basata su ricerche e indagini condotte in *lōcō* fin dagli anni '80, questa monografia si propone di descrivere nel massimo dettaglio (secondo la prospettiva generativista cara all'Autore)⁶ le caratteristiche morfologiche del dialetto di Mentone mettendole a stretto confronto con quelle delle parlate contermini, vale a dire il ligure costiero, il nizzardo (urbano e rurale) e soprattutto le varietà liguri parlate nelle Alpi Marittime.⁷ Il giudizio dello studioso sul mentonasco è che tale dialetto rappresenti sì una parlata di transizione fra l'area ligure e quella provenzale: ma la transizione, secondo le parole di Forner, non andrebbe intesa in senso «orizzontale» (cioè nei termini di una commistione generale fra le caratteristiche delle parlate litoranee e del loro progressivo digradare quanto più ci si avvicina a una delle due regioni linguistiche), bensì in senso «verticale»,⁸ come risultato del mantenimento (e della successiva evoluzione) di esiti fondamentalmente riconducibili alle attuali parlate liguri alpine che, nel tratto di costa fino a Ventimiglia, sono state completamente scalzate dalla pressione del genovese fin dall'epoca medievale (e di cui sul litorale non rimangono che pochi relitti).

Come già in altri suoi importanti contributi,⁹ anche in questo volume lo studioso insiste nel ricordare il ruolo esercitato—in positivo e in negativo— dalle «correnti di lingua» (intendendo con ciò la pressione delle parlate sociolinguisticamente egemoni, e storicamente interessate da processi di espansione territoriale, su quelle periferiche) che hanno concorso in maniera fondamentale a plasmare la *facies* linguistica di quelle regioni dotate di una varietà dominante fra quelle appartenenti al contesto locale. In Liguria tale varietà è rappresentata dal genovese,¹⁰ in Piemonte dal torinese¹¹ e in Provenza dal dialetto marittimo parlato fra Marsiglia e Tolone, il quale ha finito per influenzare in certa misura il nizzardo litoraneo (e, per alcuni aspetti di superficie, lo stesso mentonasco), ma abbastanza poco le parlate interne del gruppo *gavot*, e per nulla invece le varietà delle valli Roia e Nervia (che anche da questo punto di vista assai difficilmente possono essere considerate quale parte del macrogruppo occitano).¹²

6. Questo approccio emerge fin dal primo grande lavoro dello studioso, vale a dire la tuttora fondamentale *Generative Phonologie des Dialekts von Genua*, Hamburg, Buske, 1975.

7. In realtà, molto spesso vengono evocati (ed esposti con impressionante grado di dettaglio) anche aspetti della morfologia e della fonetica di altre varietà romanze dell'Italia settentrionale, come quelle piemontesi.

8. A tal proposito si può consultare anche Forner (2001).

9. Per quanto riguarda la Liguria occidentale estrema e l'anfizona ligure-provenzale si consideri soprattutto Forner (2015).

10. Sui risultati della pressione del genovese, e soprattutto sui relitti che si sono presumibilmente salvati da quest'ultima, si può consultare l'altrettanto prezioso saggio di Forner (2008).

11. Approfondimenti in merito si rinviengono nel saggio di Regis (2011) e all'interno della monografia di Ferrarotti (2022).

12. Ciò nonostante, la possibilità per le singole comunità di autodichiararsi come appartenenti a una delle minoranze linguistiche riconosciute dall'attuale legislazione italiana in materia (l.n. 482/1999) ha portato i Comuni di Triora (solo per le frazioni di Realdo e Verdeggia) e di Olivetta San Michele a rivendicare ufficialmente un preteso

La seconda parte del volume (p. 45-130) è dedicata allo studio della morfologia nominale del mentonasco e delle altre varietà su cui si basa il confronto proposto dall'Autore (ossia il nizzardo costiero, i dialetti *gavots*, quelli liguri alpini e quelli parlati sul litorale dell'area intemelio), a ciascuna delle quali è rivolto un apposito capitolo. L'analisi comparativa viene effettuata, a sua volta, all'interno di appositi capitoli proposti successivamente alla descrizione dei sistemi delle singole varietà prese in analisi. Il confronto concerne sia i principali fenomeni di fonetica e morfologia storica (fra le quali ricopre un ruolo di prim'ordine la distinzione fra l'apocope «ristretta» e quella «totale», a sua volta di stampo precoce o tardivo,¹³ che distingue nettamente le parlate liguri da quelle provenzali, la seconda delle quali è stata accolta dal mentonasco e dai dialetti centrali della val Roia in età relativamente moderna), sia i determinanti del nome (ossia gli articoli, determinativi e indeterminativi, e le preposizioni aventi valore partitivo).

La terza parte del volume (p. 129-186) propone un «*essai de reconstruction*» estremamente approfondito, in ottica sincronica e diacronica, circa la flessione nominale delle parlate sopracitate. Vengono affrontate soprattutto le modalità di formazione del plurale dei nomi (discutendo la tradizionale distinzione fra il plurale di tipo «vocalico» e quello di tipo «sigmatico» in area italo-romanza e galloromanza), i diversi tipi di metaforia e le varie forme dell'articolo (interessato o meno da rotacismo da (IL)LU ed eventualmente scisso, nelle parlate liguri alpine, nei due tipi «il» e «lo»). Fra le conclusioni dell'Autore andrà ricordato il rifiuto della bipartizione tipologica della marca del plurale (dal nominativo e accusativo rispettivamente) che opporrebbe il ligure (e le parlate italo-romanze) a quelle galloromanze e iberoromanze.¹⁴ Forner dimostra infatti, tramite un puntuale raffronto fra molte delle varietà italo-romanze settentrionali e di quelle nizzardo-provenzali (oltre che con le parlate dell'entroterra immediato di Mentone, ovviamente), come entrambe le marche del plurale —vocalico e sigmatico— possano derivare dall'accusativo (e dunque da una comune marca originariamente sigmatica).

La quarta parte del volume (p. 189-334) è dedicata all'analisi, altrettanto approfondita, della morfologia verbale del mentonasco e delle varietà contermini. Si tratta nuovamente di una sezione dai contenuti particolarmente complessi, dove viene illustrata nel dettaglio, in capitoli separati, la morfologia verbale del nizzardo e delle parlate liguri intemelie (soprattutto alpine, ma diversi cenni vengono offerti anche per quanto riguarda le parlate costiere, le quali —come argomenta appunto l'Autore— mantengono alcuni relitti della *facies* antico-alpina).¹⁵

statuto di occitanofonia, con conseguente accesso ai fondi pubblici previsti dalla legge. Questa vicenda è stata aspramente criticata dalla comunità scientifica, che è invece concorde nel riconoscere queste parlate come appartenenti al sottogruppo intemelio alpino all'interno del più ampio contesto ligure. A questo proposito si vedano, fra gli altri, i contributi di Toso (2008), Toso (2009) e Forner (2010).

13. L'Autore intende con ciò (p. 73-76) da un lato la caduta delle desinenze *-e* ed *-u* solo dopo *-N-*, *-L-*, *-LL-* ed *-R-* latine (come avviene nel ligure comune, con eccezione di *-LL-* restituita in *-[l]* dal genovese, e come dovette avvenire per tutti i dialetti liguri alpini, mentonasco compreso), e dall'altro la caduta in ogni contesto (prodottasi precocemente in nizzardo e solo in epoca tardiva in mentonasco e altri dialetti liguri alpini). Com'è ovvio, a questo tratto di fonetica storica seguono forti ripercussioni sulla struttura morfologica delle singole parlate.

14. Come fa notare l'Autore, il retroterra nizzardo, così come quello mentonasco, presenta tuttavia entrambe le marche del plurale (vocalica e sigmatica); un elemento che invita a riflettere sull'applicazione *a priori* di tale dicotomia ai margini dell'area italo-romanza e galloromanza.

15. Ad esempio (p. 238-239) è il caso del verbo *potere* in sanremasco, che mantiene le forme *[ˈpɔfʊ]* 'posso', *[ˈpɔj]* 'puoi', *[ˈpɔ]* 'può' con mancata metaforia di *-ō-* davanti a consonante palatale, in sillaba libera o davanti a *-i* (come del resto anche il monegasco).

Parallelamente alla terza parte del volume, anche la quinta porzione (p. 335-413) si propone di illustrare la morfologia verbale del mentonasco tramite il confronto diretto con quella delle altre parlate coinvolte nello studio; non solo al fine di determinare affinità e differenze, ma anche per vagliare i diversi fenomeni che, in ottica diacronica e strutturale, hanno modellato la morfologia verbale delle singole parlate. Vengono presi in considerazione, fra l'altro, la presenza di metaplasmi del tipo *DORMIRE* > **DORMÈRE* (particolarmente frequenti nelle varietà intemelie costiere), l'estensione più o meno generalizzata dell'infixo *-[iʃ]-* (che rappresenta invece un tratto tipo del ligure alpino), le modalità di inserimento della consonante *-[g]-* nei diversi tipi di classi verbali (e le conseguenze da essa provocate) così come la presenza (o assenza) dei clitici soggetto. Tutti questi fenomeni vengono vagliati partendo dalla premessa secondo la quale le caratteristiche distintive della morfologia verbale del mentonasco rispetto ai due modelli laterali si spiegano alla luce di fatti condivisi dalle parlate liguri alpine (p. 333-334).

La sesta e ultima parte del libro (p. 415-427) traccia le conclusioni del volume; una parte più che mai essenziale, data la complessità delle tematiche affrontate e la particolare ricchezza contenutistica dello studio. In quelle pagine vengono riassunti i principali fasci di isoglosse fonetico-morfologiche presenti nei dintorni di Mentone, tenendo conto —come si diceva in apertura a questa rassegna— delle «correnti di lingua» che hanno interessato nei secoli quest'area di confine, mutando in parte la *facies* dei dialetti parlati fra Nizza e Mentone e sovvertendo del tutto quella del ligure costiero, ancor oggi orientato sul genovese d'epoca tardomedievale. Proprio come l'Autore si prefiggeva di dimostrare, a livello strutturale il mentonasco appare di base come un dialetto ligure alpino, alterato in superficie da taluni caratteri tardivi (anche di natura fonetica) che contribuiscono a conferirgli una certa patina di «occitanità» (fra cui l'apocope totale, la dittongazione di *-ô-* > *-[wa]-* in sillaba chiusa e la perdita dei pronomi clitici soggetto).

Questo studio, per il suo carattere di sintesi, mette in evidenza l'impressionante conoscenza di Werner Forner circa le varietà linguistiche delle diverse aree prese in considerazione e in particolare per quelle situate nell'anfizona ligure-provenzale, per molte delle quali (peraltro assai circoscritte sul fronte geografico) mancano ancora repertori grammaticali o lessicali soddisfacenti. Poiché il volume illustra gran parte delle caratteristiche morfologiche del mentonasco dal punto di vista (anche) sincronico, esso può inoltre essere considerato il repertorio attualmente più approfondito per quanto riguarda questo specifico aspetto (ma molte informazioni sulla fonetica si ricavano parimenti dalle trascrizioni e dalle descrizioni dell'Autore).¹⁶

In conclusione, questo lavoro sembra senz'altro destinato ad affermarsi come punto di riferimento irrinunciabile per ogni studio ulteriore che riguardi il mentonasco e le varietà liguri delle Alpi Marittime, ma rappresenta una lettura preziosa e illuminante anche per ciò che concerne, più in generale, le caratteristiche strutturali dei dialetti liguri, di quelli nizzardi e di diverse altre varietà italoromanze del settore nordoccidentale.

Stefano LUSITO

16. Un prontuario grammaticale è offerto da Ansaldi (2009); ci si augura tuttavia che opere più approfondite possano vedere la luce nel prossimo futuro.

Bibliografia

- ANDREWS, James Bruyn (1889): «Il dialetto di Mentone, in quanto egli tramezzi ideologicamente tra il provenzale e il ligure», in *Archivio glottologico italiano*, 12, p. 97-106.
- ANSALDI, Jean (2009): *Gramàtica dou mentounasc*. Menton: Société d'Art et d'Histoire du Mentonnais.
- DALBERA, Jean-Philippe (1994): *Les parlers des Alpes-Maritimes: étude comparative, essai de reconstruction*. London: Association Internationale d'Études Occitanes. Il lavoro fu presentato nel 1984 come *thèse d'état* presso l'università di Tolosa.
- DE TOURTOULON, Charles (1890): [Communication près le] *Congrès de Philologie Romane du 26 et 27 mai 1890*, in *Revue des langues romanes*, 36, p. 130-175.
- FERRAROTTI, Lorenzo (2022): *I dialetti del Piemonte orientale. Contatto e mutamento linguistico*. Berlin / New York: De Gruyter.
- FORNER, Werner (1986): «À propos du ligurien intémélien. La côte, l'arrière-pays», in *Travaux du Cercle linguistique de Nice*, 7-8, p. 29-61.
- FORNER, Werner (1988): «Italienisch: Areallinguistik I. Ligurien», in HOLTUS, Günter / METZELTIN, Michael / SCHMITT, Christian (a cura di) (1988): *Lexicon der romanistischen Linguistik. Band IV. Italienisch, Korsisch, Sardisch*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, p. 453-469.
- FORNER, Werner (2001): «Le mentonnais entre toutes les chaises ? Regards comparatifs sur quelques mécanismes morphologiques», in CASERIO, Jean-Louis (2001): *Lexique français-mentonnais*. Menton: Société d'Art et d'Histoire du Mentonnais, p. 11-23.
- FORNER, Werner (2008): «La Liguria "genovesizzata": fossili della facies antica», in *Plurilinguismo. Contatti di lingue e culture*, 14, p. 113-142.
- FORNER, Werner (2010): «Brigasco occitano?», in *Intemeliön. Cultura e territorio*, 16, p. 103-146.
- FORNER, Werner (2012-2013): «Alpenligurisch», in *Archivio per l'Alto Adige*, CVI-CVII, p. 315-351.
- FORNER, Werner (2015), «Correnti di lingua nelle Alpi Marittime», in FILIPPONIO, Lorenzo / SEIDL, Christian (a cura di) (2015): *Le lingue d'Italia e le altre: contatti, sostrati e superstrati nella storia linguistica della Penisola*. Milano: FrancoAngeli, p. 227-248.
- FORNER, Werner (2016): «I dialetti liguri: una multivaga variazione», in CAPRINI, Rita (2016) (a cura di): *L'intrico nei pensieri di chi resta. Scritti in memoria di Giulia Petracco Sicardi*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 103-199.
- PETRACCO SICARDI, Giulia (1989): «Contributo alla definizione dell'anfizona Liguria-Provenza», in PETRACCO SICARDI, Giulia / AZARETTI, Emilio (a cura di) (1989): *Studi linguistici sull'anfizona Liguria-Provenza*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, p. 11-62.
- PETRACCO SICARDI, Giulia (1995): «Ligurien. Liguria», in HOLTUS, Günter / METZELTIN, Michael / SCHMITT, Christian (a cura di) (1995): *Lexicon der romanistischen Linguistik. Band II,2. Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete vom Mittelalter bis zur Renaissance*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995, p. 111-124.
- REGIS, Riccardo (2011): «Koinè dialettale, dialetto di koinè, processi di koinizzazione», in *Rivista italiana di dialettologia*, 35, p. 7-36.
- RONJAT, Jules (1930): *Grammaire istorique des parlers provençaux modernes*. Tome 1. Montpellier: Société des langues romanes, p. 22.
- TOSO, Fiorenzo (2002): «La Liguria», in CORTELAZZO, Manlio / MARCATO, Carla / DE BLASI, Nicola / CLIVIO, Gianrenzo P. (a cura di) (2002): *I dialetti italiani: storia, struttura, uso*. Torino: UTET, p. 196-225.

Toso, Fiorenzo (2008): «Il brigasco e l'olivettese tra classificazione scientifica e manipolazioni politico-amministrative», in *Intemelion. Cultura e territorio*, 14, p. 103-134.

Toso, Fiorenzo (2009): «L'occitanizzazione delle Alpi Liguri e il caso del brigasco: un episodio di glottofagia», in MALERBA, Albina (a cura di) (2009): *Quem tu probe meministi. Studi e interventi in memoria di Gianrenzo P. Clivio. Atti dell'Incontro di studi (Torino, 15-16 febbraio 2008)*. Torino: Centro Studi Piemontesi, p. 177-247.

GARACHANA CAMARERO, Mar / ARTIGAS ÁLVAREZ, Esther (eds.) (2024): *Diacronía de las perífrasis fasales. Origen, evolución y vigencia*. Berlin / Boston: De Gruyter, 352 p.

La obra *Diacronía de las perífrasis fasales. Origen, evolución y vigencia*, editada por Mar Garachana Camarero y Esther Artigas Álvarez y publicada en 2024 en la editorial De Gruyter, tiene como propósito cubrir algunas de las lagunas que existen aún en torno a las perífrasis verbales. Concretamente, se toman como objeto de estudio algunos aspectos relacionados con las perífrasis fasales y su diacronía. Se divide en once capítulos elaborados por especialistas en cada tema objeto de análisis. Algunos de ellos tienen un carácter más general, como el primero, que ofrece una aproximación al estudio de las perífrasis aspectuales; mientras que otros se centran en una o varias construcciones concretas, como se irá exponiendo a continuación.

El primer capítulo, escrito por Mar Garachana y Esther Artigas y titulado «Aproximación al estudio diacrónico de las construcciones y perífrasis fasales», además de introducir el contenido de la obra completa y anunciar lo que el lector va a encontrar en los capítulos sucesivos, supone un acercamiento a las perífrasis verbales fasales, que se definen como aquellas que «se caracterizan por acotar el evento presentado a través del verbo auxiliado perspectivizando su origen, su desarrollo o su finalización» (p. 4). Asimismo, se discute sobre los verbos auxiliares que las constituyen y los criterios que cumplen para ser consideradas dentro de la categoría de perífrasis, según las pruebas enunciadas en Garachana (2017). Además, se describen los significados y valores de algunas estructuras concretas, como <comenzar a + infinitivo> o <acabar de + infinitivo>. Finalmente, dedican el último epígrafe del capítulo a la diacronía de dichas construcciones. Así, se indican sus orígenes etimológicos; por ejemplo, el verbo *coepi* latino seguido de un infinitivo en el caso de la perífrasis con *comenzar*; se dan algunos datos sobre su periodización, donde se puede destacar que las que marcan el inicio del evento, que constituyen un grupo muy numeroso, tienen una representación elevada a lo largo de la historia del español, a pesar de que algunas hayan ido desapareciendo, y se estudia su funcionamiento en la lengua medieval; específicamente, sus significados pragmáticos.

El capítulo 2, «Empezando por el latín: de *coepi* a *comenzar*. Las bases latinas de las construcciones españolas de inicio», de Esther Artigas y Laura Cabré, tiene como objeto el análisis de las construcciones aspectuales españolas de fase de inicio a partir de sus antecedentes en latín. De esta forma, se estudian los verbos latinos que denotan inceptividad, a saber: *occipere*, *incohare*, *initiare*, *coepisse* e *incipere*. No todos ellos coexisten, sino que aparecen en épocas diferentes y su frecuencia de uso también varía; no obstante, apenas hay continuadores romances de estos verbos. A pesar de ello, hay patrones semasiológicos y construccionales comunes. Esto lo analizan en mayor medida en relación con el verbo *coepi*, que, al igual que *comenzar* y *empezar* en español, también funciona en latín como ver-

bo pleno. Sin embargo, se trata aquí su marco predicativo como base para el análisis de las estructuras perifrásticas conformadas por *començar*, el primer verbo documentado en español que constituye este tipo de construcciones. Por ello, se desarrollan en el último epígrafe los valores tempoaspectuales, semánticos y discursivos de *coepi* seguido de infinitivo.

Por su parte, el capítulo «De *rumpere silentium* a *romper a llorar*. Los verbos de destrucción como fuente productiva de la construcción incoativa en español», elaborado por Renata Enghels y Sven Van Hulle, estudia el funcionamiento de los denominados *verbos de destrucción*, del tipo de *arrancar*, *explotar* o *romper*, entre otros, como auxiliares en construcciones incoativas con infinitivo por un proceso de extensión metafórica. Este esquema es muy productivo semánticamente en español y cuenta con algunas variantes dominantes: la construcción con *romper*, que es más frecuente y está más lexicalizada, y el esquema compuesto por *arrancar*, el más productivo. Los objetivos del trabajo son explicar la productividad de los verbos de destrucción a la hora de expresar incoatividad, reconstruir su diacronía y describir la cuasisinonimia dentro de la categoría y la competencia entre las variantes. Es interesante, en este sentido, que muchos verbos se incorporan al esquema por analogía, como *explotar* y *estallar* con *romper*. Además, en el siglo xvii ya se encuentran ejemplos de estas construcciones, que, aunque empiezan a ser más productivas en el xix, es en la actualidad cuando cuentan con una frecuencia de uso mayor, de ahí la relevancia de su estudio.

«*Gánate/ganate a leer esto*. La auxiliarización de *ganarse* en Chile y Argentina» es el título que recibe el capítulo de Claudio Garrido, Carlos González y Silvana Guerrero, que tiene como objeto de estudio la forma *ganarse* en el español de Chile. En primer lugar, realiza un análisis diacrónico en el que trata su evolución semántica desde una forma transitiva hacia una pronominal y su aparición y desarrollo como auxiliar, dado que amplía sus funciones gramaticales y adquiere los usos de una perífrasis verbal aspectual incoativa. Destaca que se trata de un caso de creación de perífrasis en el que el auxiliar atraviesa un proceso de transformación por analogía con <ponerse a + infinitivo>, con la que mantiene una relación de sinonimia léxica. En segundo lugar, se encarga de estudiar las percepciones lingüísticas y la distribución dialectal de dicha forma en chileno y argentino. Así, concluye que, en Chile, por un lado, conlleva actitudes negativas porque es considerada una forma incorrecta del español, pero, por otro lado, también cuenta con un valor positivo, dado que se acepta como una forma característica de la zona. En Argentina, sin embargo, se considera una expresión correcta, aunque parte de la población la desconoce, sobre todo, en su uso como auxiliar. Esto va ligado a que está presente en todo el territorio chileno, pero únicamente en determinadas zonas de Argentina en las que hay influencia de la variedad chilena, sobre todo, en zonas rurales.

Dorien Nieuwenhuijsen, en «Entre movimiento espacial y continuidad temporal. El surgimiento de la perífrasis *seguir* + GER», trata el origen de la estructura <*seguir* + gerundio> y su expansión como perífrasis verbal a partir de un análisis cuantitativo desde un enfoque diacrónico y diatópico. De este modo, indica que aparece en el siglo xviii y su frecuencia de uso va creciendo en los siglos posteriores. Además, geográficamente, al principio, su uso prima en la región de Río de la Plata y Colombia y se va extendiendo con diferentes frecuencias según la zona. A continuación, se encarga de la descripción semántica del verbo *seguir* y de la construcción perifrástica, de lo que concluye que hay cierta relación entre los sentidos que tiene como verbo pleno y su significado como perífrasis aspectual continuativa —de hecho, expone algunos casos de ambigüedad entre ambos— y, especialmente, en aquellos casos en los que existe un desplazamiento del significado espacial al temporal. Asimismo, describe los

factores de la adyacencia, la posición de los clíticos, la semántica del gerundio auxiliado y el tipo de sujeto con el que se combina como favorecedores de la reinterpretación de la secuencia <seguir + gerundio> como perífrasis. Finalmente, concluye que se trata de un caso de construccionización, en el marco conceptual de la Gramática de Construcciones, basándose en los criterios de emparejamiento, composicionalidad, esquematicidad y productividad.

En cuanto al capítulo 6, «La evolución diacrónica de *acabar de* + INF y *terminar de* + INF en español», de Samia Aderdouch, estudia, desde una perspectiva diacrónica, dos perífrasis: 1) <*acabar de* + infinitivo>, que surge en el siglo XIII con valor terminativo y adquiere en torno al siglo XV un valor de anterioridad reciente; y 2) <*terminar de* + infinitivo>, que aparece en el siglo XV con el mismo sentido terminativo que conserva en la actualidad. Para ello, se centra, por un lado, en sus valores, tanto en contextos positivos como negativos; y, por otro lado, en los cambios que sufren y algunos rasgos formales que permiten caracterizarlas y diferenciarlas, prestando especial atención al tiempo gramatical y al tipo de verbo auxiliado con el que se combinan, dos aspectos esenciales a la hora de tratar estas estructuras. Es interesante la descripción de los usos discursivos de la construcción con *acabar*, pues permite establecer una distinción entre la especialización del uso de ambas perífrasis en la actualidad.

Daniel Cuní, de igual modo, se encarga del análisis de la evolución semántica y sintáctica de <*acabar* + gerundio>, <*comenzar* + gerundio>, <*empezar* + gerundio> y <*terminar* + gerundio>, así como de la explicación de la coexistencia de estos pares antónimos de construcciones sinónimas en «Entre la gramática y el discurso. La gramaticalización de *acabar* + GER, *comenzar* + GER, *empezar* + GER y *terminar* + GER». Comienza con un estado de la cuestión sobre su carácter perifrástico y la descripción de sus valores tras el estudio de los ejemplos obtenidos del corpus, lo que enriquece en gran medida el trabajo. En el estudio diacrónico se centra, especialmente, en los rasgos formales del auxiliar, el sujeto con el que aparece la construcción, las características del auxiliado y los *types*, es decir, el número de gerundios distintos que puede atraer una construcción. Por último, determina que la diferencia más relevante entre ellas es la tradición discursiva en la que se emplean <*comenzar* + gerundio> y <*terminar* + gerundio>, hecho que explica la pervivencia de ambos pares de perífrasis.

El siguiente capítulo, «Estudio diacrónico de las perífrasis verbales *comenzar por* + INF, *empezar por* + INF, *acabar por* + INF y *terminar por* + INF», está escrito por Magdalena Rosková, quien indica que el estudio de dichas perífrasis utilizadas para «expresar el orden en el que suceden varios eventos encadenados en una línea temporal» (p. 236) supone una laguna en la investigación en la gramática histórica del español. Al igual que el capítulo anterior, el análisis diacrónico está precedido por un estado de la cuestión sobre los estudios dedicados a las cuatro construcciones y una descripción de sus valores; este último apartado se divide entre las perífrasis que tienen función iniciadora —<*comenzar por* + infinitivo> y <*empezar por* + infinitivo>— y finalizadora —<*acabar por* + infinitivo> y <*terminar por* + infinitivo>—. Por lo que concierne a su evolución, la perífrasis con *comenzar* se documenta en el siglo XVI y, en el XVII, aparece por analogía con sus mismas características <*empezar por* + infinitivo>, del mismo modo que ocurre con <*terminar por* + infinitivo> en el siglo XIX respecto de la perífrasis con *acabar*, que, a su vez, nace por un proceso analógico-antonímico con <*comenzar por* + infinitivo>.

Mar Garachana aborda en «Gramaticalización, tradicionalidad discursiva y presiones paradigmáticas en la evolución de *dejar de* + INF en español» el análisis de <*dejar de* + infi-

nitivo> desde la perspectiva de la gramática de construcciones diacrónica y la lingüística de variedades. Así pues, se describen en profundidad los valores que presenta esta perífrasis, que ha recibido una atención escasa en la investigación lingüística, a través de los ejemplos del corpus *CORDE*, tanto en contextos positivos como en contextos negativos. Además, se traza minuciosamente su evolución en la historia del español, prestando atención a sus aspectos formales —especialmente, al nexo de la construcción—, su origen etimológico, su frecuencia de uso como perífrasis, las características gramaticales que presenta —en concreto, el tipo de sujeto con el que aparece y los tiempos gramaticales con los que se construye—, sus significados a lo largo de la historia y los cambios semánticos que ha atravesado unidos a la expresión del aspecto léxico, y su tradición discursiva. En conclusión, la autora pone de manifiesto la complejidad que conlleva el tratamiento de esta perífrasis, puesto que está sometida a destacados cambios en su evolución, a pesar de que aparece ya en el siglo XIII con carácter perifrástico.

El décimo capítulo, a cargo de Maria-Reina Bastardas, titulado «*Finar de + INF*, un calco gramatical del francés», parte de la hipótesis de que <*finar de + infinitivo*> es un posible préstamo de una perífrasis del francés antiguo y medio <*finer de + infinitivo*> con el sentido de ‘cesar de’, dado que, además, se recoge exclusivamente en textos del oriente peninsular. Esta hipótesis es avalada por tres criterios que explica: el contacto lingüístico, la datación —la perífrasis española se documenta en el siglo XIII y la francesa, a partir del XII— y la primera documentación en la que se halla la perífrasis, puesto que proviene de una traducción de un texto francés.

Finalmente, el último capítulo, «*El llevant la mou / i el ponent la plou*. La expresión incoativa en los refranes meteorológicos (y aspectos conexos)», tiene como autor a José Enrique Gargallo. En él, estudia un tipo parémico propio del catalán que cuenta con numerosas variantes y contiene un verbo con carácter incoativo: *El llevant la mou / i el ponent la plou*. Se centra, sobre todo, en clasificar y describir las variantes encontradas, así como en exponer ciertos refranes que se alejan someramente del modelo de referencia, bien por inversión de los componentes, bien por alteración de uno de ellos. Por último, recoge algunos ejemplos en castellano que pueden considerarse paralelos al refrán catalán, que también se dan en otras lenguas de la península, concretamente, el gallego y el asturiano, y en otras lenguas romances como el occitano y el sardo.

Por tanto, se trata de un volumen que trata con gran rigor científico el tema de las perífrasis fasales y su evolución diacrónica. Resulta de gran relevancia, puesto que es un objeto de estudio complejo y con numerosos vacíos en la actualidad. Se trata de una publicación muy completa, dado que algunos capítulos tratan el tema desde una perspectiva amplia para contextualizar al lector sobre los aspectos que han sido investigados al respecto y los que todavía no se han abordado. Además, también es necesario el contenido de los capítulos cuyo foco está en el análisis minucioso de una o varias construcciones de forma concreta, ya que este tipo de estudios permite detallar el origen, el comportamiento, los valores, los rasgos estructurales y la evolución de las perífrasis verbales. Por ello, esta obra se define como una aportación de gran riqueza e importancia para la investigación actual en lingüística y, más concretamente, en los estudios diacrónicos sobre perífrasis verbales.

Nerea CHAVES ESQUINAS
Universidad de Córdoba

GARACHANA, Mar / ARTIGAS, Esther / CABRÉ, Laura / BASTARDAS, M. Reina (ed.) (2024): *Joan Maragall – Clara Noble. Correspondència*. Düren: Shaker, 332 p.

GARACHANA, Mar / CABRÉ, Laura / ARTIGAS, Esther / BASTARDAS, M. Reina (ed.) (2024): *Clara Noble – Joan Maragall. Correspondència*. Düren: Shaker, 319 p.

El 26 d'abril de 1944 moria a Sant Gervasi, a la «casa gran» del carrer Alfons XII, 79, Clara Noble Malvido (1872-1944), viuda de Joan Maragall. Clara Noble té un paper discret en la vida pública del poeta: és la protagonista d'alguns poemes d'amor de Maragall (els del cicle «Claror» del llibre *Poesies* de 1895), exerceix de reina de la festa dels Jocs Florals de Barcelona l'1 de maig de 1904..., i poc més. Mort Maragall, Clara Noble tindrà molt més protagonisme, tot i que l'exercirà amb gran discreció. Els anys 1912-1913 emprèn la publicació de les *Obres completes* de Maragall: aplega el material, tracta amb l'editor, busca finançament, controla qüestions sobre els subscriptors, corregeix proves «sobre todo de las que tengo original en casa». A més a més, preserva la documentació del seu marit i la fa créixer amb l'obtenció de les cartes disperses en mans dels corresponents, amb l'arxiu de les notícies de premsa i estudis que van apareixent... Si avui disposem de l'Arxiu Joan Maragall amb tota la valuosíssima documentació que s'hi preserva és gràcies a la tasca discreta i eficaç de Clara Noble, que va entendre perfectament la rellevància que tenia l'obra del seu difunt marit i l'interès de conservar tot el que hi tingués relació.

Entre la documentació llegada per la família Maragall a la Generalitat de Catalunya hi ha l'epistolari entre Joan Maragall i Clara Noble, a disposició dels estudiosos des de fa força anys. Qui això escriu va llegir íntegrament aquest epistolari mentre preparava la tesi doctoral, defensada el 2008. En aquell moment, aquest epistolari es trobava sota «reserva» per disposició dels nets de Joan Maragall i Clara Noble: es podia consultar, però amb certes restriccions, i la publicació de les cartes de Clara Noble havia de comptar amb l'autorització expressa dels hereus, atès que els drets d'autor eren vigents. Quan, fruit de la meua tesi, vaig publicar el llibre *No et facis posar cendra: Pensament i religió en Joan Maragall* (Fragmenta, 2010), vaig dedicar un paràgraf a reivindicar la importància de l'epistolari amb Clara Noble i a polemitzar amb els obstacles a què s'enfrontava la seva difusió (ibídem, p. 29-30). L'any 2007 Glòria Casals havia transcrit les cartes del període del festeig amb un ajut de la Institució de les Lletres Catalanes, però no les va poder publicar fins l'any 2011 (*Cartes del festeig*, Edicions de la Ela Geminada, 2011) per les resistències de la família a autoritzar-ne la publicació. I, en certa manera, aquestes resistències es poden entendre. El Maragall que aflora en aquests documents és un Maragall privat, íntim, que escriu a la seva promesa en uns termes que sovint ens fan enrojolar. Una mostra, la carta del 26 de juliol de 1891: «Dices que la manera de hacernos felices uno á otro es queriéndonos mucho. ¡que angelical eres, y que monina. y qué ingenua! y tienes mucha razon: yo tambien creo que seremos felices porque nos queremos mucho; aunque yo no sé como me las compondré para quererte mas que ahora.» (Maragall, *Correspondencia*, p. 76). Tot l'epistolari és ple de cursileries d'aquest estil. Entre els esposos apareix un sol conflicte, quan l'any 1901 Maragall és a Madrid i respon de manera irada i absolutament desproporcionada al retret que li fa Clara Noble per no haver rebut notícies seves.

Tanmateix, afortunadament la família va acabar autoritzant la publicació de l'edició de Casals i també la publicació de la reproducció facsímil dels manuscrits de l'epistolari sencer en línia al portal «El món de Joan Maragall». Ara, passats vuitanta anys des de la mort de

Clara Noble i, per tant, precisament en el moment en què els seus textos han passat a ser de domini públic, les professores Mar Garachana, Esther Artigas, Laura Cabré i M. Reina Bastardas n'han emprès una edició íntegra en dos volums, prologats, a més, per nets i besnets dels dos corresponsals: Pere Maragall i Mira (fill de Jordi Maragall i Noble, tretzè i últim fill de Joan Maragall i Clara Noble) prologa el primer volum, que conté les cartes de Maragall a la seva esposa, i Francesca Argimon i Maragall (filla de Maria Maragall i Noble, segona filla de Joan Maragall i Clara Noble) i les seves filles Francesca i Helena Batlle Argimon prologuen el segon volum, que conté les cartes de Clara Noble al seu espòs.

Els dos pròlegs tenen molt interès. Pere Maragall hi parla d'un «Maragall casolà, familiar, col·loquial» (p. 2), sense per això deixar de reconèixer que en les cartes a l'esposa hi apareixen «temes preferits, idees i pensaments que són recurrents en la seva obra» (p. 2). Acaba el pròleg fent avinent que l'escriu des de l'Arxiu Joan Maragall, davant el jardí, d'on «se senten crits de “Clara, Clara...” Són rebesnéts de Joan Maragall i Clara Noble... La gran família continua creixent» (p. 5). Francesca Argimon, Francesca Batlle i Helena Batlle ofereixen, al seu torn, els resultats de la seva recerca sobre Clara Noble, sobre les llengües parlades a la família Maragall, sobre la «casa gran» i la vida que s'hi feia després de la mort de Maragall, i sobre el paper que va tenir Clara Noble preservant la documentació del seu marit.

L'edició que recensiono conté, doncs, la transcripció completa de tots els documents epistolars entre els dos corresponsals custodiats a l'Arxiu Maragall. No són la totalitat de la correspondència entre tots dos: les lletres mateixes permeten inferir l'existència d'algunes cartes que no s'han conservat, començant per la primera que escriu Maragall a Odissea Sanllers el 1890, que Clara Noble diu no haver rebut mai (Noble, *Correspondencia*, p. 47); dels estius de 1892, 1894, 1897, 1907 i 1909 es conserven gairebé totes les cartes de Maragall a Noble (gairebé, però el 30 d'agost de 1895 Clara Noble diu haver rebut una carta de Maragall que no s'ha conservat, cf. Noble, *Correspondencia*, p. 71), però no les de Noble a Maragall, com indiquen les curadores (Noble, *Correspondencia*, p. 19).

Pel que fa als criteris d'edició adoptats en aquesta edició, n'hi ha dos que poden resultar especialment controvertits, motiu pel qual les curadores els justifiquen amb amplitud. D'una banda, la disposició de les cartes en dos volums aplegades per corresponsal, en lloc de l'ordenació cronològica dels documents d'un i altre, degudament intercalats, «por la inviabilidad de casar adecuadamente las respectivas cartas, dadas las anomalías en el servicio postal de la época», que «comportan a menudo que se sucedan sin respuesta dos cartas del mismo corresponsal o que las de uno y otro se entrecrucen» (Maragall, *Correspondencia*, p. 24). Aquest és un problema real que sorgeix del fet que, en els períodes en què estan separats, els dos corresponsals s'escriuen diàriament, sense esperar a la recepció de la carta de l'altre per respondre-hi. Cada carta, doncs, ofereix la crònica del dia i dona resposta, si és el cas, a una carta anterior de l'altre corresponsal (sovint, de dos o tres dies abans). Tal com se li presenten les cartes al lector, aquest acaba llegint els dos volums simultàniament, alternant entre un i altre volum (una o dues cartes d'aquí, dues o tres d'allà, sabent que en molts casos s'avança a la lectura que cadascun dels interlocutors feia de les cartes rebudes), amb la consegüent incomoditat. Atès que les lletres no són únicament resposta a la carta de l'altre sinó que cada una té entitat pròpia, l'ordenació cronològica hauria tingut probablement més avantatges que inconvenients. És l'opció que va adoptar Glòria Casals a la seva edició de les *Cartes del festeig*. En qualsevol cas, i malgrat que s'hauria pogut fer d'una altra manera, l'opció de Garachana, Artigas, Cabré i Bastardas està justificada i és perfectament defensable.

El segon criteri d'edició que resulta controvertit és l'opció d'oferir els textos en edició diplomàtica, mantenint, doncs, l'ortografia i la puntuació dels originals, errates i lapsus obvis inclosos, i indicant, amb l'ús de claudàtors, números en superíndex i guionets, els canvis de pàgina del manuscrit, els canvis de línia i la partició de paraules. Això dona com a resultat una transcripció com la següent:

¹⁰ Esta mañana hemos ¹¹ visto la carta de Pepita á ¹² Eulalia, y por ella sabemos ¹³ que todos ^{Vdes} siguen bien.

¹⁴ Escríbeme y cuéntame de tí ¹⁵ y de las niñas y de como pasan ¹⁶ el día. Dime si hay por ahí ¹⁷ forasteros, aunque con las fami-¹⁸lias Gorina, Parassols, Munt, [h 2r] Maragall y cuando vaya Lleo-²-nart todos juntos ya formare-³-mos una respectable colonia.

Optar per una transcripció d'aquesta mena suposa prescindir de tota una llarga i consolidada tradició editorial: la que es fonamenta en la distinció entre lliçons substancials del text (morfologia, sintaxi, lèxic) i lliçons formals (ortografia). És una distinció que ja feien els copistes medievals i que es basa en el fet que la morfologia, la sintaxi i el lèxic són elements lingüísticament rellevants, mentre que l'ortografia és una mera convenció sobre la manera de transcriure gràficament els enunciats lingüístics en alfabet llatí. Per conèixer la llengua d'un autor, l'ortografia és força irrellevant, de manera que el més operatiu és normalitzar-la d'acord amb els usos actuals (que, en el cas del castellà, a més, es corresponen a grans trets amb la norma que ja era vigent en el moment en què s'escriuen els textos), mentre que el que convé respectar són els trets sintàctics, morfològics i lèxics de l'original. Lluny d'aquesta tradició, les curadores opten per oferir als lectors informacions d'interès escàs o nul. Per exemple, del fragment citat s'infereix que Maragall, escrivint una carta a la seva esposa, es descuida l'accent prescriptiu a *cómo* i a *día*, cosa totalment irrellevant. Però si el respecte per l'ortografia, que no comparteixo, pot resultar tanmateix defensable i és una opció amb tradició en la publicació d'epistolaris d'aquests anys, l'explicitació dels canvis de línia i pàgina i el respecte per la partició de paraules es pot qualificar de mer academicisme eixorc. Que quan Maragall es troba al final de la línia 17 del verso de la pàgina 1 de la citada carta, volent escriure el mot *familias*, opti per partir-lo deixant dues síl·labes al final de la línia 17 i la síl·laba final a l'inici de la línia 18, és un fet el coneixement del qual no aporta absolutament res al lector. Oferir-li aquesta informació, cosa que no és innòcua atès que es fa a base d'omplir el text d'enutjosos numerets en superíndex i encara més enutjosos —i totalment ociosos— guionets, obstaculitza seriosament la lectura sense cap guany. Se'm fa difícil pensar en un perfil de lector interessat en aquests detalls, però si existís el lector a qui li fos útil aquesta mena d'informacions sobre la disposició del text en les línies del paper de carta (i la hipòtesi requereix, hi insisteixo, un exercici d'imaginació majúscul), aquest estranyíssim lector consultaria directament, sense cap mena de dubte, la reproducció dels manuscrits disponibles en línia en lloc de la transcripció diplomàtica que el mimetitzava banalment. Publicar és fer públic, fer arribar un text al públic: és un compromís amb el lector. L'edició que se'ns proposa atempta contra el sentit comú més elemental i fa un mal servei al lector. L'acadèmia ha de treballar amb rigor i ambició, però sense desconnectar-se de la societat a la qual ha de servir: el tipus d'edició que se'ns proposa, per més que es vulgui emparar en els criteris establerts al projecte CHARTA (Corpus Hispánico y Americano en la Red), està mancada no solament d'interès cultural, sinó fins i tot d'interès acadèmic.

Una aportació molt important d'aquesta edició són els índexs onomàstics, fruit d'una tasca titànica de les curadores per identificar les persones esmentades al text. Les editores del

text han hagut de consultar una documentació ingent per quadrar referències i lligar arbres genealògics. Gràcies a aquesta intensa recerca, el lector pot transitar per l'epistolari entenent la llarga xarxa de relacions familiars, domèstiques, socials, etc., que hi ha al voltant de Joan Maragall i Clara Noble. Els índexs onomàstics contenen també les formes dels noms abreujats (hipocorístics, noms de fonts, etc.) tal com apareixen en el text, de manera que, si en una carta el lector ensopega amb el mot *Joaquín* o *Pepita*, els pot trobar fàcilment a l'índex amb la remissió al nom i cognoms corresponents.

Les curadores diuen que tots els noms citats a l'epistolari:

tienen una entrada propia. Ahora bien, cuando los nombres corresponden a personas de una unidad familiar, aparecen también dentro de una entrada genérica establecida a partir de los apellidos de los progenitores (paterno y materno, por este orden), en la que se incluyen otros miembros de la familia nombrados explícitamente (Maragall, *Correspondencia*, p. 26).

El que trobem, però, en diversos casos, en el cas de les famílies, és que els progenitors apareixen encapçalant una família amb la referència a continuació de les cartes en què s'ahludeix al matrimoni o la família sense més (exemple: «los Güell») i, a sota, la referència als fills del matrimoni citats i les cartes corresponents. Però les referències a les cartes on se citen individualment els progenitors requeririen entrada pròpia per a aquests progenitors, que és el que les curadores diuen que fan, però no sempre ho fan. Així, l'usuari de l'índex es troba amb la sorpresa que, si vol resseguir en el volum de Maragall les ahlusions a la mare del poeta, Rosa Gorina Folch, abundantament citada per l'escriptor amb l'apellatiu «Mamá», no ho pot fer: a l'índex, Rosa Gorina Folch només hi apareix com a consort del matrimoni Maragall Gorina, sense tenir entrada pròpia. El mateix pel que fa al pare del poeta, Josep Maragall Vilarosal. I el mateix pel que fa a Ernest Noble, pare de Clara Noble, que només apareix com a consort del matrimoni Noble Malvido malgrat la seva presència intensa a l'epistolari. Més sort té, en canvi, Maria de las Angustias Malvido Nocedo, mare de Clara Noble, perquè a més de figurar com a consort del matrimoni Noble Malvido apareix també com a filla del matrimoni Malvido Nocedo, cosa que ens permet saber en quines cartes se la menciona. És a dir, els índexs ens permeten trobar les ahlusions a la sogra de Maragall, però no al sogre ni als pares. Però sembla que el motiu és una qüestió tan banal com la manera de referir-s'hi: Maragall ahludeix a «papá» i «mamá» per referir-se als seus pares, i a «tu papá» o «tu mamá» per referir-se als seus sogres. Però, en el cas de la sogra, en algunes ocasions tant la filla com el gendre l'esmenten amb l'apellatiu «Manina», un apellatiu que ignoro si és hipocorístic de Maria de las Angustias o bé deformació familiar de *mamá*, *mamaíta* (que també el faci servir Clara Noble i que algun cop utilitzi la minúscula em fa pensar en la versemblança d'aquesta segona opció). Amb tot, «Manina» és entrat a l'índex com a hipocorístic de Maria de las Angustias Malvido, i per tant les cartes on Maragall ahludeix a «Manina» es poden recuperar buscant «Maria de las Angustias Malvido» als índexs, però els documents en què Maragall ahludeix a «tu mamá», que és òbviamment la mateixa persona, no estan indexats a la veu corresponent. Amb aquest criteri, l'índex ens permet recuperar les referències a la sogra, però només en part, mentre que invisibilitza del tot les referències als pares i al sogre de Maragall. Però ni tan sols aquest criteri és uniforme. Així, a la carta 343 de Clara Noble a Joan Maragall s'hi diu: «Las gemelas estan mejor, Anita ayer tarde no tenia fiebre, aunque hoy todavia no las he visto porque duermen». Fa referència, òbviamment, a Clara i Anna Maragall Noble, les dues filles bessones del matrimoni. Però com que només Anna és esmentada pel seu nom, la carta només

apareix, en l'índex, en l'ítem corresponent a Anna, però no al de Clara. A la mateixa carta hi llegim: «Helena y Maria escribieron ayer, á la Yaya y Manina mando las cartas sin corregir ellas estan muy orgullosas». I als ítems d'Helena i Maria Maragall Noble hi apareix, per tant, la carta 343, però no a l'ítem de Rosa Gorina (la «yaya»), que no existeix, ni al de María de las Angustias Malvido, en aquest cas malgrat la indicació «Manina».

Un altre exemple: el 25 d'agost de 1903 Maragall, a Sant Sebastià, coincideix amb Alfons XIII, a qui veu de prop. Ho explica a la seva dona el mateix dia: «hemos visto al Rey que paseaba á pié con su hermana y un ayudante» (Maragall, *Correspondencia*, p. 183). Però com que l'al·lusió és «al Rey» i no a «Alfonso XIII», en l'índex onomàstic no hi ha rastre d'aquest contacte amb el monarca. En canvi, quan els textos esmenten algú pel títol nobiliari sí que es recull en l'índex onomàstic. És a dir: s'indexen les persones quan se les al·ludeix pel nom, pel cognom, per l'hipocorístic i pel títol nobiliari, però no quan se les al·ludeix per l'apellatiu familiar, pel parentiu («su hermana») o pel càrrec o títol sense especificar. En el cas dels títols nobiliaris, només s'indexen quan se'n dona el títol sencer. Així, António de Macedo Papança, comte de Monsaraz, molt present a les cartes escrites per Maragall des de Cautarés els anys 1903 i 1904, no apareix a l'índex perquè Maragall no s'hi refereix ni pel nom ni anomenant-lo «conde de Monsaraz», sinó solament referint-s'hi com «el conde portugués», tot i que l'epistolari deixa clar que aquest comte és el pare d'Alberto Monsaraz, que l'índex identifica correctament. Sigui com sigui, el criteri d'indexar els personatges només quan són citats pel nom, cognom, hipocorístic o títol no ofereix cap avantatge al lector.

Els índexs tenen també alguns errors, ben normals en una obra d'aquestes característiques. Quan s'al·ludeix al personal del servei domèstic d'Anton Roura a Vilafranca, es parla de «la familia Roura» i de «los Roura» (Maragall, *Correspondencia*, p. 321 i 327); tanmateix, Roura era solter i no consta que visqués en família. El «señor Massó» que Maragall diu que se li ha presentat a l'hotel de Cautarés no és gens probable que sigui, per la manera com en parla, Jaume Massó i Torrents, com diu l'índex (Maragall, *Correspondencia*, p. 156 i 329). Quan Maragall diu, l'agost de 1902, que s'ha trobat Suárez-Bravo pel carrer, aquest no pot ser Ceferino Suárez-Bravo y Álvarez de Rivera, com es diu a l'índex (Maragall, *Correspondencia*, p. 334), atès que el mateix índex ens informa que la data de defunció del polític i periodista va ser el 1896; el Suárez-Bravo que Maragall troba pel carrer el 1902 només pot ser el fill, Francisco Suárez-Bravo y Olalde, que, com el pare, escrivia al *Diario de Barcelona*. Quan Maragall fa referència, l'agost de 1903, a «la marquesa de Monistrol y su hija», la identificació de la marquesa no pot ser Josefa Patiño y Fernández-Durán (1889-1975) (Maragall, *Correspondencia*, p. 330), perquè en aquell moment Patiño tenia 13 anys, i no es va casar amb el marquès de Monistrol fins al gener de 1913; la marquesa de Monistrol l'any 1903 era, doncs, la sogra de l'al·ludida, és a dir, María del Pilar de Sentmenat y Patiño. Finalment, les curadores no identifiquen l'«Estanyol» que l'any 1911 felicita Maragall pel seu retorn al *Diario de Barcelona* (Noble, *Correspondencia*, p. 301), però no hi ha dubte que es tracta de Josep Estanyol i Colom (1858-1911), el catedràtic de dret eclesiàstic que Maragall menciona en diverses ocasions tant als seus articles com a la seva correspondència, i a qui dedica fins i tot alguns versos i comentaris en els seus apunts de la carrera, com va assenyalar Glòria Casals a *Com si entrés en una pàtria: Cartes a Josep M. Lloret (1882-1895) i Notes autobiogràfiques (1885 / 1910)* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007, p. 47). En qualsevol cas, les curadores han hagut d'identificar uns quants centenars de noms, de manera que la xifra d'errors o imprecisions detectats és francament molt baixa.

Ens queda finalment dir alguna paraula sobre l'interès d'aquest epistolari. Les curadores han emprès l'edició amb la voluntat sobretot d'oferir documentació útil per estudiar el castellà parlat a Barcelona al tombant dels segles XIX i XX, i certament aquest corpus textual ofereix informació de primer ordre per al propòsit esmentat. Però les cartes ofereixen molt més que això. Ens permeten entrar en la intimitat de la llar de Joan Maragall i Clara Noble i veure com es comuniquen els que primer són joves pretendents, després promesos i finalment esposos, i com resolen mil problemes pràctics d'intendència familiar: desplaçaments, cura dels fills, problemes amb el servei, relacions familiars, qüestions de salut, etc., són objecte d'atenció preferent. Però les cartes també es poden llegir com el correlat privat de textos literaris, com va fer Glòria Casals a la seva edició posant en relació poemes del cicle «Claror» amb expressions equivalents contingudes en l'epistolari. Algunes lletres ens ofereixen, a més, informació molt valuosa de cara a la reconstrucció de la història externa dels textos literaris de Maragall. Així, gràcies a les cartes podem identificar algunes gasetilles anònimes de Maragall o podem saber que a l'autor se li van sotmetre proves del llibre *Artículos* (1904): totes dues coses han tingut conseqüències en la manera d'editar els textos corresponents en l'edició crítica de la prosa de Maragall (*Prosa 1* i *Prosa 2*, edició de Lluís Quintana i Ignasi Moreta, Edicions 62, 2024). I gràcies a les cartes podem datar amb precisió poemes com «Les muntanyes» o «Glosa». Alguns episodis rellevants de la biografia de Maragall es poden resseguir gràcies a les epístoles de Maragall. Per exemple, la llarga estada a Madrid l'any 1900, o el període de «neurastènia» que Maragall passa a Vilafranca del Penedès l'any 1901. O els estius a Cautarés entre 1901 i 1906 i l'any 1911. O alguns detalls sobre la relació entre Maragall i el *Diario de Barcelona*.

En definitiva: som davant l'edició d'un corpus que té un interès innegable. La discrepància amb els criteris de transcripció adoptats per les curadores i amb algun dels criteris de confecció dels índexs onomàstics no és obstacle per celebrar l'aparició d'aquesta obra, que farà un gran servei als estudiosos de Joan Maragall i de la cultura catalana del tombant dels segles XIX i XX.

Ignasi MORETA
Universitat Autònoma de Barcelona

GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier / NIETO BALLESTER, Emilio (coords.) (2024): *Claves en la investigación de la toponimia hispánica*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, 346 p.

Este volumen reúne una selección de veinticuatro trabajos firmados por investigadores de distintas universidades españolas vinculados a los seis subproyectos que conforman el *Toponomasticon Hispaniae* o *ToponHisp*, cuyo objetivo es el estudio y divulgación de un corpus seleccionado de nombres de lugar de todo el territorio español y portugués mediante una plataforma en línea, ya en funcionamiento,¹ y, al mismo tiempo, el establecimiento de bases metodológicas firmes para el estudio de la toponimia, como indican Jairo Javier García Sánchez y Emilio Nieto Ballester en el prólogo (p. 11). Esta es la segunda monografía, tras *Nuevos senderos en la toponimia hispánica* (2023), editado por Javier Terrado Pablo y Javier Giralte Latorre, y, en palabras de los coordinadores de la edición, «buscan ser modelos para el

1. Vid. <<https://toponhisp.org/>>.

conjunto del proyecto» (p. 12). Por ello, aunque nos encontramos con cierta heterogeneidad en cuanto a extensión, objeto de estudio o dominio lingüístico (incluidas las lenguas vehiculares: gallego, asturiano, castellano, catalán), el hilo conductor lo suponen las aportaciones a la metodología en investigación toponímica.

Un primer grupo de capítulos hace referencia explícita a metodología en el tratamiento de las fuentes toponímicas. Así, Ana Isabel Boullón Agrelo, en «Problemas y propuestas para el establecimiento del lema del étimo en el *Toponomasticon Hispaniae*» (pp. 15-25), partiendo de los criterios básicos de selección del étimo establecidos por el proyecto (congruencia fonética y semántica, rastreo de la documentación histórica e identificación de formas paralelas en el mismo dominio lingüístico o en otros), ofrece propuestas para fijar los lemas de los topónimos de origen prerromano, los étimos directos del latín, las formas romances, las de procedencia árabe y los préstamos.

Javier Terrado Pablo en «El *Onomasticon Cataloniae* veinticinco años después. Qué mantendríamos y qué cambiaríamos» (pp. 27-41), tras ofrecer unas notas históricas sobre el proceso de elaboración de este magno proyecto del maestro Joan Coromines, revisa la toponimia latina y románica, prerromana no indoeuropea, prerromana indoeuropea, germánica y árabe del *Onomasticon Cataloniae*, destacando la sólida fundamentación de la descripción de los distintos estratos toponímicos de la onomástica catalana. Por otro lado, plantea la necesidad de revisar algunos étimos mozárabes y de completar, con nuevas aportaciones, las relaciones entre antroponimia y toponimia, sobre todo en el caso de la germánica. Finalmente, concluye que, veinticinco años después, el aparato metodológico y conceptual del *Onomasticon Cataloniae* conserva toda su vigencia.

Por otro lado, y, a través de la revisión de un único topónimo, Andrea Santiso Arias, en «Revisión do topónimo *Muxía*» (pp. 71-74), ofrece una propuesta metodológica para abordar el lema revisando la etimología propuesta tradicionalmente para *Muxía*, analizando la documentación histórica de *monxía* como equivalente a *freiría* y su motivación, planteando algunos problemas para el lema desde el punto de la evolución fonética de la lengua gallega y la fecha de las atestaciones históricas con ausencia de consonante nasal. Ello lleva a proponer la posibilidad de un lema prerromano del tipo *MOGIA que acabaría vinculándose al sustantivo *monxía* con una reinterpretación etimológica que se llevaría a la escritura.

Para el análisis de la toponimia prerromana, José Luis Ramírez Sádaba, en «Metodología para explicar topónimos prerromanos. Cuatro topónimos de La Rioja» (pp. 141), establece un protocolo que implica comprobar la fiabilidad y utilidad de las fuentes antiguas, revisar la epigrafía y la numismática, verificar la posible continuidad en fuentes medievales y revisar si se puede explicar desde lenguas prerromanas conocidas. Posteriormente aplica esta metodología en el estudio de cuatro topónimos riojanos: *Calahorra*, *Berceo*, *Munilla* y *Logroño*.

Otros estudios, además del análisis de un tipo toponímico, aportan una visión panrománica o panhispánica de los resultados estableciendo relaciones entre ellos. Así, por ejemplo, Gonzalo Navaza Blanco y Luz Méndez Fernández, en «Resultados hispánicos e romances do latín AQUA LATA» (pp. 57-71), partiendo de topónimos gallegos y portugueses del tipo de *Ago-lada*, que los autores interpretan como resultado de un compuesto latino AQUA LATA (entendida la segunda parte como el participio del verbo FERRE ‘llevar’ y no desde LATUS, -A, -UM ‘ancho’), un agua canalizada por la labor humana, la relacionan con otras frecuentes en el mismo dominio como *Augalevada*, procedente de AQUA LEVATA, que sustituiría en el léxico medieval a la forma anterior con el mismo significado. El presente estudio lleva a plantear la

posibilidad de reconsiderar las etimologías propuestas para los que consideran cognados en otros dominios lingüísticos como *Iqualada* en Barcelona o *Les Aygalades* en Marsella.

José Enrique Gargallo Gil y Mar Batlle, en «*De perdidos al río*. Rastros de RIVU en el *Onomasticon Cataloniae* (y ecos iberorromances)» (pp. 43-55), ofrecen una sistematización de las formas toponímicas, en ocasiones hidrónimos y, otras, nombres de las tierras que orillan los ríos, procedentes de RIVU, documentadas en el *Onomasticon Cataloniae*, atendiendo a su estructura morfosintáctica: con la forma procedente del étimo en proclisis y diversos grados de aglutinación con otras partículas. Finalmente, identifican evidencias de este tipo de aglutinaciones en otros dominios lingüísticos de la península: asturiano, gallego y castellano.

En el trabajo de Claudia Elena Menéndez Fernández, «Toponimia asturiana y toponimia hispánica: un análisis comparativu al traviés de la fitotoponimia na parroquia de Cocañín» (pp. 97-111), se ofrece, en orden alfabético, el estudio de veinte fitotopónimos de la parroquia de Cocañín, del concejo de Samartín del Rei Aurelio, aportando el étimo remoto, el apelativo asturiano sobre el que se fijó el topónimo y el listado de los topónimos continuadores directamente del étimo, seguidos de los que surgen por derivación y composición o a partir de una estructura sintagmática más amplia. Para analizar la motivación y, si es preciso, se alude a las características físicas del lugar. Tiene también una perspectiva panrománica, comparando resultados en gallego, castellano o catalán para intentar medir una continuidad toponímica hispánica. En algunos apartados, destacan los rigurosos comentarios fonéticos y morfológicos sobre la variedad del asturiano de la zona que explican las soluciones y que, por otro lado, demuestran que, como indica la autora, el análisis etimológico-semántico de la toponimia ofrece la posibilidad de conocer mejor la evolución lingüística interna de la lengua (p. 97).

En «Los tresmiles del Pirineo aragonés: una experiencia de recuperación de los topónimos tradicionales» (pp. 185-201), Jesús Vázquez Obrador y Javier Giralt Latorre abordan la problemática de otra lengua que no tiene reconocimiento de cooficial, el aragonés, junto con el catalán en Aragón, a la hora de fijar la toponimia oficial. En el contexto de trabajo de la Comisión Asesora de Toponimia surge el Proyecto Tresmiles del Pirineo Aragonés para dar nombre oficial a 160 cumbres con distintas tomas de decisiones que los autores analizan y sintetizan en las siguientes: recuperar el apelativo autóctono, adecuar o cambiar el topónimo a la forma tradicional aragonesa, mantener la doble denominación o recoger nuevos topónimos autóctonos.

También, respecto a la toponimia aragonesa, Carlos Ángel Rizos Jiménez presenta un proyecto de edición de materiales toponímicos, explicando la metodología para la recuperación, selección, organización de los materiales, anotaciones etimológicas, bibliografía básica o la lengua vehicular en la «Edición de la toponimia de Castigaleu (Ribagorza aragonesa)» de Jordi Moners i Sinyol.

Otro trabajo sobre normalización de la toponimia, en este caso valenciana, es «Etimologia, normalització i documentació. Una proposta d'estudi de topònims gràcies a documents comparats» (pp. 213-228), de Josep Andrés Torres, en el que se ofrece, en orden alfabético, el estudio de seis topónimos de los términos de Dénia, Ondara, Xàbia y sus variantes. Tras presentar la documentación histórica y revisar estudios precedentes, aporta el análisis etimológico, concluyendo que cinco tendrían origen antroponímico, y propone la variante normalizada.

Otro grupo de capítulos se centran en abordar las relaciones entre antroponimia y toponimia. Así, Ana María Cano González, en «Denomaciones de los concejos asturianos y la so

productividad antroponímica» (pp. 77-95), estudia los continuadores antroponímicos de los nombres de siete concejos asturianos: *Allande*, *Amieva*, *Cabrales*, *Cabranes*, *Pravia*, *Sariegu* y *Somiedu*, ofreciendo la documentación moderna del topónimo, un estudio etimológico, la documentación histórica con las cadenas onomásticas en las que aparece y la distribución del apellido moderno en España, con un importante apoyo cartográfico que contribuye a identificar el epónimo y el área de distribución de estos apellidos en mapas de Asturias y España (pp. 89-95).

En «Topónimos valencianos derivados de apellidos detoponímicos procedentes de otras lenguas y territorios: etimología próxima y etimología remota» (pp. 229-242), Emili Casanova Herrero propone metodológicamente la combinación en un mismo estudio de la toponimia directa o próxima (averiguando la motivación de cada topónimo, la etimología próxima) y la remota (la de la etimología lejana, abordando los antropónimos detoponímicos, los traídos por repobladores, los derivados de las modas...), lo que llevaría al investigador a tener presente lenguas o documentación fuera de su ámbito, así como el trabajo en colaboración con otros especialistas. Aplica esta propuesta a la toponimia valenciana, analizando nombres de lugar formados a partir de un antropónimo detoponímico de otra lengua o zona, aquellos transportados de uno a otro lugar o topónimos creados por aragoneses.

Emili Casanova Herrero, junto con Vicent Terol Reig, en «Toponimia y antroponimia, una relación no siempre clara: análisis al microscopio de la comarca valenciana de la Vall d'Albaida» (pp. 243-254), parten de la necesidad de tener en cuenta los materiales antroponímicos para abordar el estudio de los topónimos, sobre todo en las zonas de repoblación en las que predominarían los topónimos deantroponímicos (formados desde el apellido, en ocasiones de origen detoponímico, el gentilicio o el apodo). Ofrecen, como ejemplo, un estudio de los topónimos de la Vall d'Albaida (p. 245).

En «La onomástica vasca medieval, puente entre los nombres de época aquitana y los actuales» (pp. 153-168), Patxi Xabier Salaberri Zaratiegi analiza topónimos medievales que podrían ser relacionados con nombres aquitano-vascónicos, para algunos de los cuales se postula un posible origen en antropónimos de poseedores como *Andrikain*, *Andosilla*, *Geretz* o *Illuntsoain*.

Robert Pocklington Freakley en «Elementos prefijados y sufijados en la toponimia hispánica de origen árabe, con particular atención a *Beni* < PINNA y el 'superlativo islámico'» (pp. 255-256), partiendo del análisis de los diferentes prefijos y sufijos de origen árabe presentes en la onomástica, aborda las formas *Beni-*, *Ben-*, *Bu-*, *Bo-* y *Om-*, que indicaban el nombre del linaje y que implicarían la procedencia antroponímica de topónimos como *Benimaurell* o *Binisserra*, cuestionando la propuesta de Coromines, que planteaba un *Beni* < PINNA. Pocklington también propone un sufijo andalusí -*ál*, -*áll*a en contraposición a las propuestas de superlativos islámicos (con un lexema más *Allāh*) para topónimos como *Alcanella* o *Fatanella*.

Pascual Riesco Chueca estudia en «Lo nativo y lo importado en la toponimia salmantina: algunas muestras significativas» (pp. 125-140) cuatro topónimos salmantinos (*Babilafuente*, *Río Sangusín*, *Pitiegua* y *La Orbada*), tiene en cuenta la evolución histórica del dominio con influencias del asturiano-leonés en la toponimia occidental, el empuje oriental del castellano y la presencia de colonos medievales de diversa procedencia que pudieran haber dejado huellas de esta diversidad, y plantea metodológicamente la necesidad de estudiar este tipo de topónimos desde una perspectiva panhispánica, de manera que se alinea con las propuestas de otros trabajos de la monografía ya reseñados.

Otros trabajos se centran en un campo semántico o un tipo toponímico concreto, como es el caso de «Hidrónumos asturianos y leoneses continuadores de *RECU y sus derivados» (pp. 113-234), en el que Toribio Fuente Cornejo estudia los topónimos asturianos y leoneses relacionados con el apelativo *riego* /*riegu* y los derivados *reguero/regueru*, *reguera*, *regato/regatu* y sus variantes fonéticas. Aborda las soluciones etimológicas propuestas, ofrece los resultados sistematizados y analiza los procedimientos morfosintácticos y semánticos en la designación de los cursos de agua secundarios, destacando la gran diversidad de motivaciones: peculiaridades del agua, el suelo que lo rodea, la flora y fauna, el paisaje, construcciones, nombres de lugar, poseedores o advocaciones religiosas, entre otras.

Mikel Gorrotxategi Nieto y Goio Bañales realizan «Una aproximación al estudio del topónimo *Garbea-Gorbea-Gorbeo*» (pp. 169-183), del que localizan más de un centenar de ocurrencias entre las provincias de Bizkaia y Araba, la mayoría de las cuales designan cumbres o lugares próximos. Tras revisar las referencias documentales más antiguas y ofrecer un mapa con la distribución del topónimo, los autores postulan un origen vasco, cuyo primer elemento “*gar*” estaría relacionado con ‘alto’.

Jairo Javier García Sánchez aborda el estudio de «*Yuncos*, *Yuncler* y *Yuncillos*, conformación de tres topónimos “juncuales” en Toledo» (pp. 267-274) que partirían del étimo IUNCUS y comparten la misma motivación fitonímica e idéntica evolución que se explicaría desde el mozárabe o romandalusí (p. 273). El autor reafirma la importancia, para este tipo de estudios, de los apartados del *ToponHisp* referidos al paisaje toponímico próximo y a los cognados del mismo dominio lingüístico y otros dominios iberorromances.

José Antonio González Salgado estudia la presencia de «La higuera en la toponimia española» (pp. 275-291). Tras la búsqueda en el Nomenclátor Geográfico Básico de España (NGBE) de las formas esperadas desde los resultados en el léxico de las distintas lenguas de España, selecciona para el estudio 2.180 topónimos. Ofrece mapas con la distribución de los resultados, que son más frecuentes en el cuadrante suroccidental español (Extremadura, Castilla-La Mancha y Andalucía), y en Baleares. También analiza la distribución por tipo de referencia geográfica y las variantes morfológicas con sufijación diminutiva, aumentativa y colectiva.

«La toponimia defensiva en la provincia de Guadalajara» (pp. 293-309) es analizada por José Antonio Ranz Yubero, concretamente *Alcalá*, *Alcázar*, *Atalaya*, *Briga*, *Bury*, *Castillo*, *Castro*, *Cubo*, *Mira*, *Palacio*, *Torre* y *Zafra*. Todas las entradas presentan la misma estructura: se propone el étimo, seguido de todas las soluciones, analizando las variantes en relación con los segundos elementos del topónimo. Finalmente, se detiene en *Torre* y *Castillo* y sus derivados, que no siempre coinciden con el posible emplazamiento de una fortificación.

La cartografía histórica y la influencia de los mapas en la transmisión de los topónimos es el tema de «“Cormedera” por Formentera. La transmisión de un topónimo erróneo como una evidencia para trazar el linaje de los primeros mapas «modernos» de España (ss. xv-xvi)» (pp. 311-328). Marcos Pavo López, partiendo de un error en la transcripción del nombre de Formentera (Cormedera/Corniedera), realiza un seguimiento de su transcripción en siete mapas impresos y cinco manuscritos entre 1482 y 1578, aportando imágenes de las diversas fuentes estudiadas y trazando un árbol genealógico de los mapas estudiados.

La contribución de Angélica Castaño Suárez, del Instituto Geográfico Nacional, se titula «El Nomenclátor Geográfico Básico de España. Los retos del Instituto Geográfico Nacional para su formación» (pp. 329-338). En ella, la autora detalla las fases del proceso de formación

del Nomenclátor Geográfico Básico de España (NGBE), con un corpus toponímico de cerca de 1.200.000 topónimos. Explica también las medidas desarrolladas para su difusión, incluyendo un visualizador que facilita la consulta, con el objetivo general de ofrecer a los usuarios de forma libre y gratuita «un corpus toponímico de ámbito nacional que contenga la toponimia actualizada, normalizada u oficial» (p. 338).

Finaliza esta obra con el estudio de Leonor Pérez Ruiz y Beatriz Sanz Alonso titulado «“Habiéndome Dios recetado de la muerte”: topónimos de testamentaria» (pp. 339-346), en el que explican la motivación de algunos topónimos a partir de determinadas donaciones de tierras realizadas en los testamentos para pagos de rezos por la salvación, vigiliars, responsos, cirios, cofradías, estudios de seminaristas o beneficios. Proponen esta solución para topónimos como *El Naversario*, *Las tres novenas*, *Los Votos*, *El Candelero*, *La Lámpara*, *Los Apréstamos* o *Los Beneficios*.

En síntesis, estamos ante una publicación que, además de presentar una selección valiosa del trabajo que está realizando el equipo del proyecto *Toponomasticon Hispanie*, ofrece modelos metodológicos sólidos que se convierten en referentes para los investigadores en onomástica hispánica, tanto en toponimia como en antroponimia.

Loreto DÍAZ SUÁREZ
Universidad de Oviedo

GIRAUDO, Andrea / MELIGA, Walter / NOTO, Giuseppe / PONS, Aline / RIVOIRA, Matteo (ed.) (2021): *Occitània. Centres e periferias / Centri e periferie. Atti del XIII Convegno dell'AIEO (Cuneo, 12-17 luglio 2021)*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, XVI-832 p.

La tretzena reunió científica de l'Associació Internacional d'Estudis Occitans (AIEO) havia de tenir lloc a Cuneo, a la regió del Piemont, del 6 al 11 de juliol de 2020, amb la divisa *centres e periferias*. La tria de Cuneo —en piemontès, i de fet en occità, *Coni*— no era banal ni improvisada, ja que —com Torí, que ja va rebre l'AIEO l'any 1987— és capital d'una zona administrativa italiana que inclou territoris occitanoparlants alpins, per tant *perifèrics* tant en el conjunt del domini occità com en el seu marc estatal. A més, la designació com a seu del congrés d'aquesta població cloïa, en certa manera, un recorregut pels tres grans espais administratius en què està fragmentat —de manera desigual, és clar— el territori de la llengua d'oc, després de l'Estat espanyol (Lleida, 2014) i de l'Estat francès (Albi, 2017). D'ençà de la primera reunió oficial de 1984 a Southampton —capitanejada per Peter T. Ricketts, ànima de l'associació—, els fòrums de l'AIEO s'havien celebrat cada tres anys i res no feia pensar, poc abans de les dates previstes per a Cuneo, que això hagués de canviar. Però vet aquí que una pandèmia mundial i totes les restriccions que en van derivar, van entrar en escena. I el cas és que potser d'altres, en aquesta situació, fins i tot ho haguessin deixat córrer. Però el caràcter obstinat dels organitzadors va fer que el congrés es dugués a terme del 12 al 17 de juliol de l'any següent, encara marcat per l'excepcionalitat sanitària, però amb un panorama un pèl menys tremebund. Això va fer que les conferències plenàries i les taules redones —i l'Assemblea General de l'organització— es realitzessin en línia i que les comunicacions, que no van poder ser presentades oralment, fossin objecte d'una revisió d'experts per permetre'n l'edició posterior. Aquesta avaluació és el primer que s'indica tan bon punt s'obre el volum que ressenyem, juntament amb el fet que n'han possibilitat la publicació tant la mateixa AIEO

com el Departament d'Estudis Humanístics de la Universitat de Torí, al qual estan adscrits els curadors de l'obra: Andrea Giraudo, Walter Meliga —antic president de l'AIEO, d'altra banda—, Giuseppe Noto, Aline Pons i Matteo Rivoira. D'acord amb el que hem dit fa un moment, aquestes actes s'han hagut d'enllestir no pas en tres anys —que és també el termini habitual— sinó en dos, a poquíssima distància temporal del següent congrés, que va tenir lloc a Munic el 2023, ja en una situació de normalitat (i també de retorn als intervals temporals establerts), com s'assenyala a la *premissa* inicial: «un altro congresso si è già celebrato, questa volta felicemente in presenza a Monaco di Baviera nel settembre de 2023» (p. X).

El volum l'encapçalen —amb numeració romana— la *premissa* a què fèiem referència (p. IX-X), l'índex de rigor (V-VIII) i un generós repertori d'*abbreviazioni bibliographique* (p. XI-XV) que ja posa en evidència que els editors no s'han acontentat —com, malauradament, passa a vegades— d'acomplir una juxtaposició negligent de papers, sinó que han realitzat una veritable tasca d'homogenització formal, digna d'una publicació seriosa.

Posteriorment, els continguts científics es distribueixen en cinc grans seccions: les conferències plenàries (tres, p. 3-70), els textos corresponents a les taules redones (cinc, p. 71-276), la literatura medieval (onze, p. 277-464), la moderna i contemporània (sis, 465-486), i una secció de *lingua* que conté dotze treballs (587-826). Els documents —també els de les taules redones— estan regularment encapçalats per un breu resum i unes paraules clau en anglès. Tot i que el nombre de comunicacions sigui inferior al d'altres reunions científiques de l'AIEO, la imatge que desprèn el conjunt continua reflectint de manera prou fidel la diversitat que aixopluga l'associació. Si hi ha res de privatiu d'aquestes actes amb relació a les de congressos immediatament anteriors, és en tot cas el nombre de contribucions relacionades amb l'occità del Piemont o amb el rol de la llengua d'oc en la tradició literària italiana, per no dir la quantitat d'aportacions en italià que aplega, cosa que convindrem que no tenia res d'imprevisible. Anem, doncs, una mica més al detall.

Les ponències s'obren amb la conferència inaugural de Fausta Garavini («Le mythe des troubadours: heur et malheur de la littérature occitane moderne»), reconeguda escriptora i investigadora italiana en literatura occitana (i francesa) que, d'altra banda, va formar part dels primers *bureaux* de l'AIEO (fins arribar-ne a ser vicepresidenta), com el seu marit Robèrt Lafont. Garavini ofereix un encapçalament immillorable als continguts científics del congrés tenint en compte el seu lema, amb una aproximació de conjunt a la literatura en una llengua —l'occità— que, malgrat no gaudir del suport d'un estat —i, per tant, tampoc d'un *centre*—, té un ús creatiu ininterromput fins a l'actualitat, en què assistim a la pèrdua de la llengua *heretada* i, al mateix temps, a la seua tria premeditada, militant, com a vehicle literari per part dels autors que se'n serveixen. L'aproximació de Garavini lliga perfectament amb la següent, de Linda M. Paterson, professora a la Universitat de Warwick («Centres et périphéries: la civilisation littéraire occitane et son espacement dans le temps et les régions»), que consisteix a observar des d'una òptica geogràfica el fenomen trobadoresc, a través dels eventuals *centres i perifèries* tant occitans com de més enllà dels confins del domini (amb un interessant resum gràfic a mode de síntesi, que té en compte les dimensions diacrònica [medieval] i diatòpica, p. 34, que va d'Itàlia a Bretanya i Catalunya passant per Alvèrnia, Tolosa i Provença). La darrera de les conferències plenàries, de Tullio Telmon, figura acreditada de la geolingüística, ens ancora a les *Valadas* a través d'una aproximació *percezionale* a la diversitat de l'occità del Piemont. S'hi apilen una bona colla de dades de treballs anteriors, vall per vall, i s'hi dedica una atenció especial a la Val Maira a partir d'una

recerca precedent de Valeria Tardivo, amb consideracions interessants sobre els fets lingüístics i la consciència que els parlants en tenen.

Estructuralment, la primera taula redona, dedicada a la literatura occitana contemporània, és diferent de les altres quatre, ja que hi consta de manera explícita la presidència —Claire Torreilles—¹ i s'hi miren de reproduir mot a mot, una rere l'altra, les intervencions —d'extensió variable— dels participants (Monica Longobardi, Joan-Ives Casanova, Joan-Claudi Forêt i Maria-Joana Verny) a partir de qüestions com la creació, la difusió, l'*héritage* i la crítica. Tan fidelment que fins i tot s'hi reporten intervencions posteriors dels assistents (p. 100). En la resta, en canvi, a cada participant li correspon un petit monogràfic —de llargària igualment variable— amb resum i *keywords* propis. Això vol dir que, en la pràctica, el nombre de les aportacions científiques que inclou aquest volum és molt superior a la suma de les vint-i-vuit comunicacions *estRICTES* i de les tres ponències, ja que, comptant-hi les taules redones, la xifra final de tot plegat rondaria la cinquantena. D'aquesta manera, la de política lingüística —amb el subtítol «tra pessimismo della ragione e ottimismo della volontà», que és gairebé una rúbrica del seu coordinador, Matteo Rivoira— agrupa petits treballs —de quatre dels cinc participants— sobre la situació de la llengua en diferents zones del domini, signats per Patric Sauzet («Occitània PM»),² Ricardo Regis («Vitalità esterna dell'occitano in Piemonte: un esercizio di valutazione»), Aitor Carrera («La Val d'Aran, lo miratge sociolingüístic») i Marie-Anne Châteaureynaud («Aquitània»). La de *Dante e i trovatori*, coordinada pel llombard Donato Pirovano, ben escaient en l'espai estatal que acollia el congrés, recull textos de Luciano Formisano (Accademia Nazionale dei Lincei; «Le poesie provenzali e francesi del *De vulgari eloquentia*») i de Courtney Joseph Wells (Hobart and William Smith Colleges).³ La que s'encarregava de *Trovatori e musica* —presidida per Francesco Carapezza, de Palerm— està formada per aportacions de Gérard Le Vot, de la Universitat Lumière Lyon 2 («Formules, variantes et parcours mélodiques dans les chansons des troubadours»), de Robert Lug, de l'HfMDk de Frankfurt («Manuscripts de troubadours, notation, rythme: faits peu connus et perspectives»), d'Stefano Milonia, de Warwick («Connecting Medieval Music. Rethinking Centres and Peripheries of Medieval *Contrafacta* in a Digital Perspective»), de Florence Mouchet, de la Universitat de Tolosa – Joan Jaurès («“Si vols far tenso, deus la prendre en algun so que haja bella nota”. Contribution à une étude du *contrafactum* dans les genres dialogués des troubadours») i d'Elizabeth K. Hebbard, d'Indiana («The Problem with Troubadour Medieval Attribution»), tot i que també van participar-hi Christelle Chaillou-Amadiieu i Viola Mariotti. Com era d'esperar, algunes d'aquestes intervencions inclouen pentagrames (p. 176-183, p. 197 o p. 235-237, per exemple) i altres notacions especialitzades sobre melodies i tons —més enllà de *simples* qüestions de longitud— que deuen fer les delícies dels musicòlegs. Deu voler dir alguna cosa, per cert, que, encara que hi hagués altres congressistes vinguts de països anglòfons, sigui precisament en aquesta taula redona on apareguin els dos únics textos en anglès de les actes.

1. En els altres casos cal anar a cercar aquesta mena d'informació en la *premissa* inicial dels curadors (p. X). També es pot obtenir a través de la crònica del congrés de l'AIEO de Cuneo que va publicar aquí mateix Girado (2022).

2. En referència, diríem que almenys un pèl jocosa, a la regió francesa dita *Occitània Pirenèus Mediterrànica*, amb capital a Tolosa, que no cal confondre amb el conjunt d'Occitània.

3. Aquí, a diferència de la taula redona precedent, se'ns informa del fet que «[n]on è purtroppo stato possibile includere nella pubblicazione gli interventi di Paolo Canettieri e di Miriam Cabré» (p. 145).

En paral·lel a la darrera de les plenàries, l'última taula redona torna a fer cap a les *Valadas*, ara a través d'una qüestió que hi té i hi ha tingut una especial rellevància, l'associacionisme: *Azioni sul territorio: il rolo dell'associazionismo*.⁴ Coordinada per Matteo Rivoira, que ja s'havia encarregat de la de política lingüística, aquesta secció conté reports en italià de Carlo Baret (pels Amici della Scuola Latina de Pomaret) i de Gianpero Boschero (per *Lou Soulestrei*, la unificació de *Lou Soulestrelh* i *Ousitanio vivo*); i, en occità, de la incombustible Ines Cavalcanti (Chambra d'Òc), de Rosella Pellerino (Espaci Occitan de Draonier) i —precedint, de fet, l'aportació de Boschero— d'Stefano Martini (Unione Montana de la Val Estura, la mancomunitat de muntanya amb seu a Demont). Segons amb els ulls amb què ens la mirem, sobretot si recordem allò que *la grafia es mai que la grafia*,⁵ aquesta darrera contribució, en un sistema d'escriptura prenmatiu (gens *profund*, per dir-ho en els termes a què recorren fa relativament poc Regis i el mateix Rivoira)⁶ i en un congrés científic internacional, té un aire entre entranyable i extemporani, a més d'un interès sobretot documental i dialectològic (ja només en la primera línia ens meravellem de trobar «pichoùot», amb un desplaçament d'intensitat en un diftong creixent; p. 269). Sigui com sigui, si més amunt parlàvem de l'anglès, és prou significatiu que la major part de textos en occità del volum apareguin justament en les dues taules redones presidides per Rivoira, cosa que indica que la llengua d'oc té encara molt camp per córrer com a mitjà de comunicació científica. I això que els organitzadors també se'n van servir a l'hora de relacionar-se amb els congressistes, per exemple amb una pàgina web trilingüe.

La tercera secció, que gira al voltant de la literatura medieval, inclou algunes comunicacions que, com dèiem més amunt, posen de manifest la rellevància de l'occità en la tradició literària italiana. De fet, és aquí on ensopeguem amb resultats de recerques que s'han d'ubicar més incontrovertiblement en l'àmbit de la crítica textual o que encaixen d'una manera més rigorosa en l'anàlisi de documents escrits atribuïble al terme *filologia*. Per aquest ordre, hi trobem: treballs sobre Pèire de Sèrras (Maura Sonia Barillari, de Gènova) i sobre Guittone d'Arezzo (Susanna Barsotti, de Roma – La Sapienza); una reivindicació del filòleg Antoine Tavera (amb vincles amb Niça i Itàlia, la seua «terre de dilection»; p. 313) i, per tant, elements sobre el descobriment del roergàs Daude de Prada (Agnès Boutreux, de Toronto); una comunicació sobre el francès Conon de Béthune, poeta i croat (Maria Noemi Bova, de la Universitat dell'Aquila); una indagació sobre els continguts de dos versos de Flamenca (Jean-Pierre Chambon i Colette Vialle, per als quals no consta adscripció acadèmica, sinó procedència geogràfica: Clarmont d'Alvèrnia, de fet «Clermont-Ferrand»); un estudi sobre el sirventès d'Amorós dau Luc (Luciano di Santis, de Florència); qüestions d'exègesi a partir de Guilhèm Figuèira —*heretge* exiliat a Llombardia—, en certa manera en resposta a una comunicació de Marjolaine Raguin presentada al congrés precedent d'Albi (Patrick Hutchinson, un altre cas amb coordenades geogràfiques i no pas institucionals: Someire); un acarament d'Arnaut Danièl i Guiraut de Calanson (Giorgia Laricchia, de la Universitat de Nàpols – Frederic II), que es clou amb una reivindicació del segon com un dels poetes «che hanno in-

4. Inicialment disposava d'un títol una mica menys econòmic: «*Lo mai di rais*. I più importanti progetti delle associazioni occitaniste locali, tra esperienze passate e programmi per il futuro».

5. Vegeu Sauzet (1989).

6. Regis / Rivoira (2019). De fet, s'hi manifesten els símptomes habituals del prenmativisme, que van més enllà de la transliteració de la fonètica de la llengua oral, des de determinades incoherències gràfiques («féos» i «fèos», per exemple, alhora, per a *fe[d]as*) fins a les interferències no depurades.

fluenzato la successiva produzione lirica italiana» (p. 405-406), objecte de la seua tesi de 2021, repertoriada en la bibliografia (p. 409); algunes escaramusses de Guillem IX d'Aquitània (Sébastien Abel-Laurent, de Peiteu i Lorena); una contribució sobre el cançoner N² i la còpia feta per Delminio, i sobre els autors que s'hi inclouen (Giuseppina Orobello, de Siena); i, finalment, una aportació sobre la voluntat de descriure la història provençal en les *Vies* de Joan de Nòstra Dama, que segueix, doncs, la línia de recerca conreada per Joan-Ives Casanova (Josef Prokop, de Bohèmia del Sud, a la República Txeca).

La quarta secció, dedicada a la literatura moderna i contemporània, inclou quatre comunicacions en francès i una en occità, situada —per raons d'ordre alfabètic— en primera posició, sobre unes cançons llenguadocianes en arxius judicials del segle XVIII (Xavier Bach i Pierre-Joan Bernard, respectivament del Trinity College d'Oxford i dels Arxius Municipals de Montpellier). En aquest bloc també s'inclou una aproximació a Claudio Salvagno, poeta de Bernés —a pocs quilòmetres de Cuneo— mort l'any 2020, que, tot i tenir el piemontès com a varietat materna, va usar l'occità com a llengua de creació (Estelle Ceccarini, d'Ais-Marsella). Els segueix una dissecció de la *centralitat* i la *perifèria* —en la línia de la divisa del congrés— en Belaud de la Belaudièra (evidentment, signada per Sylvan Chabaud, de la Universitat de Montpellier 3 – Pau Valèri, que va dedicar a aquest poeta provençal del segle XVI la seua tesi i que en va editar, a més, las *Obros e rimos*). És justament en aquest tram de les actes on es deixa sentir més el pes de l'*extrema* Niça —ciutat oriental de Provença que va pertànyer al Piemont fins al 1860, bressol de Garibaldi—, amb dues comunicacions. Malgrat el títol i l'al·lusió a la pintura («Peindre à Nissa *dau tèm[p]s que Berta filava*»), Michel Constantini, de París 8, més que no pas dissertar sobre representacions pictòriques o literatura, proposa una mena d'assaig sobre la posició històrica d'aquesta vila occitana (aquí repetidament «Nissa», en versió prenortativa prou arrelada) i la seua relació amb zones veïnes —entre les quals, les *Valadas*— i no tan properes, amb algunes consideracions (socio)lingüístiques i amb nombroses dades històriques. Per la seua banda, Rémy Gasiglia, de la Universitat Còsta d'Azur, com un eco de l'aportació de Bach i Bernard de més amunt, aborda unes composicions poètiques anònimes en niçard que pertanyen també al segle XVIII, però que ara no provenen pas d'arxius judicials, sinó de manuscrits de Jean-Pierre Scalerio. El bloc de literatura moderna i contemporània es clou amb un treball de Fritz Peter Kirsch, de Viena, sobre la visió narrativa d'un dels autors contemporanis en llengua occitana, Joan-Claudi Forêt, que, per cert, va participar en una de les taules redones del congrés —per tant, parlem d'un escriptor ben viu; i per molts anys.

Amb una heterogeneïtat tan palpable com als anteriors, el bloc batejat *lingua* és el que reuneix —encara que sigui per poc— un nombre més elevat de contribucions, que no resseguirem per l'ordre estricte en què apareixen al volum. D'una banda, s'hi aborden aspectes lexicals o morfològics de zones perifèriques del domini amb una òptica geolingüística, i per tant amb mapes o taules (Duberti, Ravera i Rivoira sobre possessius occitans alpins de l'àrea administrativa de Cuneo; Carrera sobre uns fitònims originals del gascó pirinenc). D'una altra, hi ha un assaig d'aproximació lexicoestadística a l'occità cisalpí (Gianmario Raimondi, de la Universitat d'Aosta) que tal volta mereixeria consideracions sobre el mètode i el corpus seleccionats. En aquesta mateixa secció s'examina la possibilitat que formes nominals amb la seqüència -[jre] en piemontès siguin manlleus a l'occità i, per tant, un testimoniatge (més) del contacte multisecular de dues llengües avui minoritzades i amenaçades (Riccardo Regis, de Torí, amb una aportació que enllaça amb l'article que va publicar l'any 2020 a *Vox Romanica*),

o s'analitza la morfologia verbal alpina, concretament el que aquí s'anomena «condizionale II» (Michele Tron, de Pavia), dues aportacions que qui sap si podrien ser enriquides amb fets gascons i catalans ben pertinents. Alice Martignoni, de Toronto, s'ocupa del pes dels elements occitans en un *laudario* conservat al CIRDÒC de Besiers, un manuscrit de Brinhòla del tombant dels segles xv i xvi, amb elements de dialectologia filològica i de fonètica i de lèxic diacrònics, mentre que Felip Martel, de la Universitat de Montpeller 3 – Pau Valèri, s'interessa per la frontera de la llengua occitana en una perifèria que no són les *Valades* però que és igualment vivaroalpina, el departament de l'Isèra, on no sempre resulta simple de «démêler l'écheveau d'isoglosses» en el trànsit de l'occità al francoprovençal (p. 707).⁷ En una òptica obertament sociolingüística (i alhora diacrònica), Georg Kremnitz —de Viena, antic president de l'AIEO— passa pel sedàs les designacions de les llengües en tot l'espai occitanoromànic, i en conseqüència examina la *qüestió de noms* «entre Guéret et Guardamar».⁸ Gonzalo Llamado, de la Universitat d'Oviedo, s'interessa igualment per la realitat social de l'occità, i concretament es demana si li és aplicable l'etiqueta de *llengua rizomàtica*, en l'única comunicació en castellà⁹ (cal recordar, per cert, que no n'hi ha cap en català...).

En aquest darrer bloc s'aborden igualment qüestions com el *folk* occità, que en la pràctica amaga cantants i formacions que van molt més enllà d'aquest estil musical, amb evidències del caràcter reivindicatiu de la música contemporània en llengua d'oc (Mikhail Kabitski, de la Universitat Estatal Russa d'Humanitats). També hi són presents els recursos digitals, a partir de la plataforma DICOS, definida com un «lieu de rencontre de toute sorte de ressources lexicales occitanes numérisées et numériques» (p. 646), i que és el resultat dels esforços de Kathryn Klingebiel, de la Universitat de Hawaii a Mānoa.¹⁰ Aquesta mateixa secció de *lingua* inclou alhora un assaig de Wendy Pfeffer, de Louisville, sobre la representació geogràfica, i en definitiva cartogràfica, de l'*Occitània trobadoresca* en fonts diverses (amb una bona colla de reproduccions de mapes ben interessants) que ben bé escauria igualment al bloc de literatura medieval si no fos que no gira ben bé al voltant d'afers únicament ni estrictament literaris.

Aquest llibre d'actes és d'una factura molt ben acabada, cosa que s'adiu amb les pràctiques habituals de l'editorial que el publica, Edizioni dell'Orso. Té una coberta llampant, amb la preceptiva creu tolosana i occitana, ben arrelada en la simbologia de les valls del Piemont. Des del punt de vista formal, de fet, hom pot plànyer-se de ben poques coses, gairebé anecdòtiques. Alguns usos de les minúscules i majúscules del repertori d'abreviacions inicial (p. XI-XIII), per exemple, potser no acaben de ser sistemàtics ni tampoc de casar amb les

7. En certa manera, aquesta comunicació representa un retorn a qüestions de què el seu mateix autor s'havia encarregat fa temps. Vegeu Martel (1983), article de referència.

8. Tot i que no correspongui al carril central de l'article, ens permetem de subratllar alguna sentència especialment instructiva del text de Kremnitz per a aquells que encara fan coincidir els límits de l'iberoromànic i el gal·loromànic amb les fronteres estatals contemporànies, amb una adhesió més o menys inconscient a les entitats administratives i als projectes polítics sobre els quals s'edifiquen, hi afegiríem: «cette vision crée une limite relativement importante entre catalan et occitan que les données linguistiques ne justifient pas» (p. 654).

9. Admetem que, en aquest cas, l'ús com a font fiable per definir què és un *centre* i què és una *perifèria* d'alguna publicació paralingüística referida a l'aranès que una coneguda empresa editorial catalana, fent prova de candidesa, ha posat en línia malgrat el seu caràcter estrepitosament diletant i gairebé risible, ha de provocar com a mínim algun calfred a qui es prengui almenys una mica seriosament aquelles varietats de gascó pirinenc.

10. Malauradament, l'adreça electrònica (<<http://klingebiel.com/occitan/dicos.html>>), per alguna raó que se'ns escapa, no sembla activa en el moment d'escriure aquesta ressenya.

convencions tipogràfiques de les llengües que vehiculen. Excepcionalment, algun mapa puntual i algunes paraules clau potser no tenen una ubicació del tot precisa,¹¹ i hi ha petites minúcies relatives a la forma i la coherència en aspectes onomàstics, en alguns casos entre el cos del volum i l'índex inicial,¹² a més d'alguna altra qüestió menor que clarament escapa a les competències dels curadors.¹³ Però convindrem que tot això gairebé forma part de la litúrgia de dordre's d'alguna cosa, quasi només per exhibir una lectura acurada per part del responsable de la recensió. El fet que hàgim d'anar a la recerca d'aquests petits detalls gairebé sense importància potser encara posa més en valor la feina realitzada en l'edició d'aquestes actes, sobretot després de les circumstàncies i els contratemps que hem evocat més amunt. Des d'ara, doncs, podem felicitar-nos per partida doble del caràcter obstinat dels organitzadors. D'una banda, aquesta tenacitat va permetre que el congrés tirés endavant. Un cop aconseguit aquest objectiu —que no era poca cosa—, a més, ens presenten un volum d'actes que també mereix un bon plec de lloances.

Aitor CARRERA
Universitat de Lleida

Referències bibliogràfiques

- GIRAUDO, Andrea (2022): «“Occitània: centres e periferias”. XIII Congresso dell'Associazione Internationale d'Études Occitanes (12-17 luglio 2021)», *Estudis Romànics*, XLIV, p. 622.
- SAUZET, Patric (1989): «La grafia es mai que la grafia», *Amiras*, 21, p. 35-46. En línia: <<https://hal.science/hal-02293898v1/file/1989%20La%20grafia%20es%20mai%20que%20la%20grafia.pdf>>].
- REGIS, Riccardo / RIVOIRA, Matteo (2019): «*L'anello che non tiene*: ai margini di un sistema ortografico», *Lengas*, 86. En línia: <<https://journals.openedition.org/lengas/3318>>.
- MARTEL, Felip (1983): «L'espandi dialectau occitan aupenc: assag de descripcion», *Novel Temp*, 21, p. 4-36.

11. És el cas, ves per on, de la intervenció en la segona taula redona d'un tal Carrera, ja que les paraules clau que se li atribueixen (p. 131) són una reproducció de les de la comunicació inclosa al bloc de *lingua* d'aquest mateix autor (p. 589). En aquest darrer lloc, el mapa de la p. 591 —que hauria de ser substituït per una altra carta— hauria d'aparèixer a la p. 594. Però sembla que tot plegat ja ha estat solucionat amb una diligent fe d'errades que l'autor afectat pel terratrèmol segur que agraeix enormement.

12. Maria-Joana Verny, per exemple, que en versió francesa es converteix regularment en *Marie-Jeanne Verny*, esdevé «Marie-Joanne» tant en l'índex (p. V) com en la presentació de la taula redona (p. 73). És semblant al que els passa a Courtney Joseph Wells i Gérard Le Vot, que són respectivament Courtney Wells i «Gerard Le Vot» als mateixos llocs (p. V, 145, 150), mentre que Elizabeth K. Hebbard es metatetitza en «Elizabeht» (p. V). En el cas de la comunicació de Xavier Bach i Pierre-Joan Bernard, el segon ha desaparegut en l'índex (p. VII). En la de Kabitski es fa al·lusió a «Lluís Llac[h]» (p. 630), però és probable que això no es degui a l'edició del text.

13. A risc que sembli un excés de zel protocol·lari, pot resultar fins i tot poc escaient que, en un congrés científic internacional, els serveis de correu electrònic gratuït proliferin tant en les dades de contacte dels autors (en comptes de les adreces institucionals).

LLEAL GALCERAN, Coloma (2025): *Pompeu Fabra, el nostre conciutadà*. Badalona: Pont del Petroli, 252 p.

És un fet palmari que l'obra ingent de l'estructuració de la llengua duta a terme per Pompeu Fabra durant la primera meitat del segle passat ha estat estudiada i reconeguda a bastament. Les anàlisis i els estudis a què ha donat lloc no solament han corroborat la seva solidesa des del punt de vista lingüístic, sinó que han fet evident l'anomenada que la seva persona va aconseguir entre els catalanoparlants.

Una bona prova ho és que hagi estat objecte d'una vint-i-cinquena de biografies —entre les quals algunes de caire popular i fins i tot infantil—, fet que no es dona habitualment i menys en el medi acadèmic. El cert és que aquesta faceta de proximitat a la societat en general ja queda reflectida en el conjunt d'aquestes semblances, però ara, quan la prevalença de la seva obra és un fet admès per tothom i en constatem la vigència, és oportú de continuar aprofundint en aquest aspecte que ha fet de Fabra una figura preeminent en la societat catalana del segle xx. I Coloma Lleal, amb el seu llibre *Pompeu Fabra, el nostre conciutadà*, fa un pas important per acostar-nos-hi.

Com a badalonina, i basant-se en el fet que Pompeu Fabra hi va residir llargament en l'etapa cabdal de la seva vida, fa una exposició preferent i detallada de molts aspectes, sovint poc explicats, de la seva trajectòria humana i cívica a Badalona i, com a complement inexcusable, a l'exili.

Amb encert, comença fent una síntesi des del punt de vista acadèmic de la reforma ortogràfica, lèxica i sintàctica que va orientar i definir Fabra acompanyada sempre d'una voluntat de proximitat amb la realitat popular, que és sobre la que pretenia incidir per redreçar, normalitzar i modernitzar la llengua. En aquest sentit Coloma Lleal no s'està de recordar diverses opinions de personalitats que coincideixen a reconèixer aquests valors, entre els quals Xavier Benguerel, que, en una imatge clarificadora, la resumia com «l'estructuració i la solidesa de l'idioma català urbanitzat per Pompeu Fabra», signe evident del reconeixement que ens feia hereus d'una llengua culta i popular a la vegada i apta per a tots els usos. Un factor fonamental que en aquells moments encara era difícil de valorar en tota la seva dimensió perquè eren imprevisibles la repercussió i les conseqüències que havia de tenir la insurrecció de 1936. Coloma Lleal refà el panorama que es va plantejar al final d'aquell episodi sinistre i vaticina que «si no haguéssim tingut l'obra de Fabra, lluminosament clara i coherent, i les mesures s'haguessin aplicat sobre una llengua fragmentada i vacil·lant com la que s'havia trobat Fabra, probablement els repressors haurien aconseguit el seu objectiu». Una evidència que esborrona.

Després d'aquesta reflexió oportuna sobre la circumstància que va envoltar la concepció i l'aplicació de l'obra fabriana, Coloma Lleal es disposa a detallar el motiu bàsic del seu treball, que és la incidència de Fabra com a ciutadà de Badalona. Al retorn de Bilbao, el 1912, la facilitat de comunicació amb Barcelona i el fet de tenir el mar a prop el va fer pensar d'anar a viure a Badalona, decisió a la qual va ajudar, per la relació que hi tenia, el consell dels germans Folch i Camarasa.

Fabra, home de conversa, hi va ser ben rebut des del primer moment i de la seva integració a la vida social i cultural badalonina en són el millor exemple accions com: impulsar la creació de l'Escola d'Arts i Oficis, de la qual va ser director responsable; figurar entre els socis de prestigi del Casino; formar part del jurat dels Jocs Florals, el 1913, del Centre Catala-

nista Gent Nova; convocar la reunió constitutiva de la Comissió Delegada de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana que, més endavant, va presidir; promoure activitats de l'entitat Nostra Parla; formar part de la comissió organitzadora de la celebració de la victòria dels aliats i d'homenatge als voluntaris catalans; participar habitualment en les reunions en cases particulars on es plantejaven qüestions d'ordre polític i cultural; animar a crear, el 1924 en ser expulsat de l'Escola del Treball de Barcelona, l'Escola Antich, seguidora dels principis innovadors de les escoles del Patronat Escolar Municipal de Barcelona; ser impulsor efectiu de la creació per part de Marcel·lí Antich i Josep Queralt de l'editorial Proa, amb una trajectòria brillant i encara feliçment activa; crear la secció badalonina de Palestra, que va tenir una activitat especial l'any 1934 quan la seu de Barcelona que ell presidia va ser clausurada. I encara, com a amant de l'esport i especialment del tennis, va ser fundador i primer president del Badalona Lawn Tennis Club i del 1927 al 1934 president de l'Associació de Lawn Tennis de Catalunya i com a practicant inveterat de l'excursionisme va ser soci actiu de l'Agrupació Excursionista Badalona i divulgador dels voltants amb les recordades excursions dominicals amb deixebles i amics.

Tot aquest ventall d'accions, que Coloma Lleal puntualitza adequadament, cal dir que va ser degudament reconegut amb dignitat amb el nomenament de fill adoptiu el desembre de 1933 i la concessió el gener de 1934 de la medalla d'or de la ciutat, en un acte presidit per Ventura Gassol, Conseller de Cultura, que va tenir molt ressò i que va quedar plasmat en un volum d'homenatge que li va dedicar l'Associació de la Premsa de Badalona, on un nombre crescut de col·laboradors, amb tons i estils diversos, deixen constància de l'esperit badaloní de Fabra i de la transcendència de la seva obra.

Dels vint-i-set anys de vida badalonina en va passar disset al carrer Reial 164, en un espai avui envaït per l'asfalt però que acull un monument que el recorda i l'honora. Després d'una etapa curta al carrer de Santa Madrona 33, més pròxim al mar, els darrers nou anys es va establir al carrer de la Mercè 34, en un edifici que s'ha mantingut intacte i que avui està dignament identificat amb una placa a la façana que deixa constància de la seva presència en aquell espai evocador, amb badiu inclòs.

La seva sortida sobtada del país, que l'havia de dur a un exili incert i penós, no havia d'esborrar la seva petjada i Coloma Lleal complementa encertadament la seva exposició amb un recorregut per la Badalona de després de Fabra, que esclareix aspectes que en general han estat tractats superficialment i sovint amb interpretacions confuses. Un cas que no és trivial és el destí dels seus béns i, molt concretament, dels seus llibres. La versió que ens en dona ajudarà a desmentir entredits i a conèixer de bona mà la turbulència real i el desenllaç d'aquells fets.

L'episodi sobre el qual aquest volum ens proporciona més informació és el del seu inic procés per l'aplicació de la Ley de Responsabilidades Políticas. Una acció que, si no fos per la perversitat que destiïlla en tot el desenvolupament, es podria prendre com a grotesca. Només alguns detalls ja ens en donen la mesura: la incoació de l'expedient es produeix el 30 de gener de 1940 quan ja s'ha investigat i comprovat que estava "huído"; la successió d'informes de tot ordre —jutges, alcalde, guàrdia civil, rector parroquial, servei d'informació de Falange Española— donen lloc a contradiccions i inexactituds evidents, entre les quals la del seu nom, que inicialment apareix sense segon cognom i quan ho fa en tretze ocasions és com a Gener —qui li ho havia de dir al plàcid Peius Gener que li manllervien el cognom per motius com aquest?— i només en cinc com a Poch. El punt culminant de desvari d'aquest considerem benèvolament galimaties, es produeix el 10 de maig de 1941, quan el Tribunal conclou que

«debemos declarar la responsabilidad política del inculpado Pompeyo Fabra Gener a quien se le impone la multa de cinco mil pesetas inhabilitación absoluta perpetua y extrañamiento perpetuo del territorio nacional».

Allò que acaba d'arrodonir la irracionalitat de tot plegat és que dintre d'aquesta xarxa màl·fica el 15 de març de 1947, en bona hora, s'acorda «dejar sin efecto la condena impuesta al mencionado inculpado» i el 23 d'octubre de 1958 la Comisión Liquidadora de Responsabilidades Políticas mana «Que se notifique al expedientado o a sus familiares más próximos que por Decreto de 6.5.58 otorgado por S.E. el Jefe del Estado se le ha concedido indulto de la sanción económica [que en aquest cas es quantifica curiosament en tres mil pessetes] pendiente de cumplimiento o ejecución» i finalment, i com a colofó d'aquest despropòsit, el 19 de febrer de 1959 [deu anys i cinquanta-sis dies després de la seva mort] apareix al Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona un edicte on consta que «ha sido indultado de la condena y demás sanciones impuestas en su día [...]». Un final caricaturesc en consonància amb tot el procés.

Amb tota aquesta informació, molt ben mesurada, Coloma Lleal ens acosta a la quotidianitat de Pompeu Fabra, sobretot en l'àmbit badaloní, cosa que és d'agrair perquè ens el fa encara més pròxim. Un exemple que seria interessant de fer extensiu a altres etapes fabrianes com podrien ser la bilbaïna, de la qual, fora de saber que la va aprofitar per concebre i elaborar la Gramàtica de la Lengua Catalana, de 1912, no s'ha anat gaire més enllà o, encara, la del règim de visites i de gestions oficials i privades que duia a terme cada dia al seu despatx d'on, atesa la seva coneguda tendència a resoldre la majoria de qüestions oralment, no quedava la constància que hauria estat desitjable.

En qualsevol cas, el volum que ens ofereix Coloma Lleal és una aportació valuosa envers al coneixement del científic amb el qual el poble català s'ha sentit més identificat, un coneixement que hem de voler més i més ampli perquè ens instiga a vetllar sense defallença per la llengua, com ell va fer tota la vida.

Jordi MIR I PARACHE
Institut d'Estudis Catalans

LUSITO, Stefano (2024): *Le lexique de la faune marine en langue monégasque*. Monaco: Académie des Langues Dialectales, 141 p.

Saludem amb goig la publicació, en paper i en versió digital, d'aquest estudi sobre la fauna marina en la varietat monegasca. Es tracta de la revisió i ampliació d'un estudi anterior (2023) del mateix Lusito i que no es basa en enquestes menades sobre el terreny sinó d'obres diverses que s'han ocupat del tema. L'obra es presenta en forma de fitxes amb aquest contingut:

Nom monegasc: *agüya* – *angüya*

Transcripció fonètica: [a'güyja] – [ân'güyja]

Nom científic: *Belone belone*

Nom vulgar francès: *orphie*, *poisson cornu*, *aiguille de mer*

L'obra descriu cada espècie, amb el nom monegasc, acompanyat de precioses imatges en color, amb el corresponent nom francès, llengua oficial del Principat, i una comparació amb els noms d'àrees veïnes (Provença, Ligúria).

L'autor poua en obres dels segles XIX-XXI. En primer lloc, Zucagni-Orlandino, en un estudi de caràcter geogràfic (1835), ja ahludeix a diversos noms de peixos i, més tard (1864), ofe-

reix uns diàlegs en monegasc on apareixen ictionims en aquesta varietat. Una obra literària com és *A legenda de Santa Devota* (1927; nova ed. 2014), de Louis Notari, recull trenta-cinc termes ictionímics (*luvassa*, *putina*), a voltes amb comentari. Els treballs lexicogràfics apareixeran més tard, com el de Gerard Belloc (1954 i 1955), de Louis Canis (1891-1973), o de Giorgio Bini (1965), que s'ocupa dels noms de la fauna marina en tretze llengües, però sense precisar-ne les fonts ni els informants. A més, Raymond Arveiller (1957) ofereix noms de peixos fruit d'enquestes directes; Jules Soccat (1971) aporta ictionímia relacionada amb la pesca (cal afegir un text dactilografiat s.d.); César Solamito és autor de *Noms monégasques des poissons*, manuscrit dels Archives du Palais Princier, donat a conèixer per Claude Passet, i que es basa en enquestes fetes als pescadors. També Denis Allemand i Philippe Mondelli (2024), en una obra de caràcter general, *Monaco et la mer*, addueixen, entre els materials de diversa índole, alguns noms de peixos, sovint extrets de l'obra de Solamito i, eventualment, de Lusito. Finalment, l'autor fa una referència al mort-nat *Atlas linguistique des côtes nord-occidentales de la Méditerranée (ALCANOM)*, coordinat per Jean-Philippe Dalbera i Eliane Mollo, que havia de comprendre l'espai de la costa mediterrània que va de Tortosa a la Toscana, aprofitant materials de l'*Atlante Linguistico Mediterraneo (ALM)* i de l'*Atlas de los Marineros Peninsulares (AMP)*; en un moment en què s'ignorava si l'ALM, amb els originals custodiats a la Fondazione Cini de Venècia, prosperaria, hauria estat oportú la realització del projecte de Dalbera-Mollo. Jo mateix em vaig encarregar de preparar els materials referents al català, de traduir a aquesta llengua els ítems del qüestionari, de seleccionar-ne les localitats i preparar-ne les referències bibliogràfiques. Després de diverses reunions de treball a Mònaco, entre 1993 i 1996, a causa del decés de Dalbera, promotor i ànima de l'obra, aquesta va quedar lamentablement estroncada. Hauria estat útil veure els equivalents dels lexemes monegascos en català, occità, lligur, esparcos per les respectives costes i amb especificació geogràfica a cada port. Tanmateix, un cop represa la publicació de l'*Atlante Linguistico Mediterraneo (ALM)* (n'han aparegut els dos primers volums, Palermo, 2023, p. 7-113, i 2024, p. 114-206), quedava salvat, per al futur, l'eixamplament de dades comparatives amb les llengües a l'oest i l'est del parlar monegasc (occità i català).

La comparació amb dades de llengües veïnes es fonamenta en aportacions competents d'obres d'autors ja clàssics (Raynouard, Mistral) o posteriors (Azaretti, Castellani, Cuneo, Toso) i el suport etimològic del REW, el FEW, el LEI, i contribucions com les de Cortelazzo i Petracco-Sicardi.

La lectura d'una obra exhaustiva pel que fa a la fauna marina monegasca i a les seves relacions amb els parlars contigus convida a diverses valoracions.

Tot i tractar-se d'un sol parlar, crida l'atenció la variació fonètica d'algunes espècies, com l'*Homarus gammarus*, amb les variants *leguban*, *liguban*, *lüguban*; o l'*Sparus aurata*, amb els monegascos *aurada*, *daurada*, *durada*, com en català. Lexemes sintagmàtics també brillen per la riquesa de determinants encapçalats amb el genèric *pesciu* (trenta-quatre casos); o amb el nucli *raza* 'rajada' (dotze casos). No falta algun mot propi del monegasc, com és ara *carnaça* 'medusa' «viande de très mauvaise qualité».

L'autor, revestit de filòleg, anota l'origen dels ictionims, sigui l'etimologia, la motivació o el manlleu. En el primer cas, s'especifica com ha arribat l'ètim llatí a través del grec: (*págaru* < ll. PAGARUS < gr. PHAGROS; *milandru* < gr. MELÁNDROS), com ha passat sovint amb un bon percentatge d'ictionims romànics; o expressa dubtes sobre la bondat d'un ètim (per ex., *arçela galina* 'venus' (*Chamelea gallina*); o *macareu* < oc. *macarèu*, disconforme amb la interpreta-

ció de Guiraud, que relaciona el mot no amb el fr. *maquereau* sinó amb un derivat de *maquer* ‘colpejar’; o exposa duplicitat de possibles formes originàries (*serran* < fr. *serran* o niçard *seran*). També acull cultismes, com *folas* [*Pholas dactylus*] (fr. *folade commune*).

Tan important com l’etimologia és la motivació, és a dir, la relació establerta entre el significat i el significat per una relació sobretot de metàfora o metonímia: per ex., *agüya imperiale* per la seva “taille imposante”; *ferraça* (*Myliobatis aquila*), format sobre *ferru* ‘glàndula enverinada’, un dels italianismes del català; o bé *girela* (*Coris julis*), pels seus moviments ràpids o la seva “striure colorée”.

Un sistema lingüístic local, rodejat d’altres parlars, havia d’haver sofert manlleus al lligur: (*milandru*) o a l’occità niçard (*sperlin* < *esperlin*; *paramida* < *palamida*; *pesciu angelu*, ‘peix àngel’; *rascaça* < prov. antic *rascassa* (com en català); a voltes, la forma prestada (*mén-dura* [*Sparus maena*]) conviu amb l’autòctona (*ménura*). La llengua oficial de Mònaco, el francès, havia de tenir un paper en la instal·lació d’alguns gallicismes, com: *limanda* [*Arnoglossus laterna*]; *pataclé* [*Diplodus annularis*] < *pataclet*; *mula* [*Mytilus edule*] < *moule*; *palomina* < adaptació del fr. *palomine*; *san Pierre* (*Pere* en monegasc és *Pietru*), *seriola* < fr. *sérieole*; *turpiya* < fr. *torpille*. També l’italià hi ha tingut un paper, bé que menor: *naselu* < *nasello*; *muscardin*/ *müscardin* < *muscardino* a través del francès.

L’obra també dona compte de l’extensió d’alguns ictionims, que poden ser d’àrea europea (*aréngu* [*Clupea harengus*]) o força extensa (*gatiçu* [*Scyliorhinus canina*]); o bé el gentilic de Mònaco pot donar nom a una espècie (*gàmbaru munegascu*). Una variació sinonímica romànica, com la de la ‘foca’, *bòu marin*, *bòu de marina*, *vitelu de ma*, pot reforçar l’ètim *VITELLUS* del cat. *vellmarí*, i no *VITULUS*, com proposava Coromines.

La llarga llista d’ictionims forneix abundosos paral·lelismes amb el català: *gianchetu/ xanguet*; *gobu/gobi*; *grungu/congre*; *lamprüa/llampresa*; *lecia/lletxa*, *lletja*, *dénteyu/déntol*, *rumbu/rom*, *rèmol*, *múrmure/mabre*, *sargu/sarg*, *sard*, etc.; o, ocasionalment, amb el rossellonès: *fanfre/fánfanu*.

L’atenta lectura d’una obra tan rica de contingut aixeca dubtes a voltes sobre la motivació d’alguna espècie com és ara la de *Cepola macrophthalmia* atribuïda al fet que «la chair ... se lève par feuillets que l’on compare à ceux d’un oignon», explicació presa de Cuvier (1829), però que, al nostre entendre, no tindria a veure amb el bulb sinó amb tota la planta; d’altra banda, la *castagnoera* (*Brama brama*) es relaciona amb la forma dels bunyols de castanya, quan en realitat la motivació sembla més lligada al color fosc de l’espècie comparat amb el del fruit del castanyer (cf. cat. *castanyola*).

La bibliografia, molt adequada pel que fa a l’àrea estudiada, es podria ampliar amb una referència a algunes dades del català, fornides per obres com la de Miquel Duran (*Noms i descripcions de peixos de la mar catalana*, 2 vols., Mallorca, Moll, 2007 i 2010) o Joan Veny (*Història lingüística dels nostres peixos*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans-Secció Filològica, 2022).

En suma, estem davant un treball exhaustiu sobre la fauna marina monegasca, basat en una bibliografia completa, molt ben il·lustrat, enriquit amb comparacions amb els parlars veïns i que s’endinsa en la vessant diacrònica.

Joan VENY
Institut d’Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

MARÍ MAYANS, Isidor (2024): *Conocer (y reconocer) la lengua y la cultura catalanas*. Palma: Nova Editorial Moll, 295 p.

MARÍ MAYANS, Isidor (2024): *Conèixer (i reconèixer) la llengua i la cultura catalanes*. Palma: Nova Editorial Moll, 288 p.

Aquesta és una ressenya de dos llibres alhora però que, en realitat, són dues versions del mateix llibre: l'original en castellà, que va editar la Federació Lluïll d'entitats culturals dels Països Catalans el 1993, el qual coneix ara una nova edició, i la versió en català, tots dos publicats simultàniament per la Nova Editorial Moll (2024). Amb la primera edició es perseguia el següent objectiu, que reproduïm de l'actual edició en castellà actualitzada:

proporcionar a los lectores del resto de España una breve información sobre la lengua catalana y la cultura propia de la comunidad que comparte esa lengua. [...] para modificar la percepción que se ha configurado entre la sociedad española a lo largo de la historia en torno a la realidad lingüística y cultural catalana. (p. 15-16)

Aquesta nova edició és símptoma, segons l'autor (p. 17),¹ que aquell objectiu de fa trenta-un anys no s'ha assolit. Per aquest motiu es presenta aquesta doble edició actual. Però per què en català també? Si l'obra inicial de 1993 anava adreçada —i continua adreçant-s'hi perquè es diu així, com acabem de llegir: «a los lectores del resto de España»— (p. 15), com és que ara se'n fa una edició en català en la qual s'apella «als lectors de la resta d'Espanya» (p. 17)?² La pregunta és retòrica perquè aquest fet ens fa sospitar que tant la versió original com ara la nova edició en castellà tenien —i tenen— com a destinatari el públic lector dels Països Catalans que no llegia —ni llig— habitualment en català. En aquesta línia, la versió en català tindria com a objectiu el públic castellanoparlant que viu als Països Catalans i que es defensa en català o potser l'està aprenent però no coneix què hi ha al darrere d'aquesta llengua que li és tan propera però tan aliena alhora. No sabem quina va ser la recepció del llibre fora dels Països Catalans, però sospitem que la Federació Lluïll, com a entitat editora, no obtindria una gran difusió en l'àmbit de l'Estat espanyol a pesar que l'autor afirma que va comptar amb el suport del Ministeri de Cultura i que això li va permetre «una difusió considerable» (p. 18). Ara esperem que la Nova Editorial Moll aconseguís eixir del domini lingüístic català i que ho faci no sols amb l'edició en castellà «per modificar la percepció que s'ha configurat entre la societat espanyola» (p. 18), com repeteix la versió en llengua catalana.³

1. Seguim citant les pàgines de la versió en castellà fins a nou avís.

2. A partir d'ací, si no s'especifica una altra cosa (perquè no serà rellevant), citarem de la versió catalana del llibre ja que no sempre hi ha coincidència en la paginació de les dues versions, fins al punt que la versió catalana acaba en la pàgina 288 i la castellana en la 295.

3. A banda de transmetre aquesta percepció a través dels continguts, estaria bé que la Nova Editorial Moll tinguera cura també de l'aspecte tipogràfic per a ajudar a l'èxit de tal percepció. Ens referim a la convenció habitual per a l'ús de les citacions llargues, que han d'anar en un text sagnat, en redona i sense cometes. En canvi, en la majoria dels casos dels dos volums van sense sagnar, en cursiva i entre cometes. Només en un cas en trobem una en redona i entre cometes en la versió en català però sense sagnar (p. 20), mentre que en la versió en castellà segueix la regla general aplicada en aquests volums que contravé la convenció referida (p. 18). També són excepcions a aquesta regla general dues citacions que apareixen sagnades si bé van entre cometes i en cursiva (p. 21-22 de la versió en català i 19-20 de la versió en castellà; p. 21 de la versió en català i 23 de la versió en castellà). I tanquen l'excepcionalitat quant a sagnats, les pàgines finals de la versió catalana, per bé que entre cometes i en cursiva (p. 282-283), i també les pàgines corresponents de la versió en castellà, que ja van en redona encara que entre cometes. Per últim, la crítica a l'aspecte tipogràfic hem d'estendre-la a l'índex, on hi ha una alternança incoherent de negretes i majúscules als apartats interiors dels capítols en totes dues versions.

Així, com acabem de veure, la traducció és “total”: no s’adapta segons a quin públic lector s’adreça. Només els pròlegs són diferents: el de la versió castellana és de Ramón d’Andrés Díaz, de la Universidad d’Uviéu; i el de la catalana, de Joan Veny, codirector d’aquesta revista. Entenem que es tracta de dos representants conspicus dels àmbits que pretén cobrir el llibre: el primer ho seria “del resto de España” i el segon dels Països Catalans, on és ben conegut, sobretot en el camp de la filologia. I val a dir que ambdós aconsegueixen invitar el lector a capbussar-se en la lectura: entre d’altres temes, Ramón d’Andrés ho aconsegueix amb el raonament sobre la situació dels catalanoparlants en la gradació d’espanyolitat que ens presenta, i Joan Veny, amb la compleció d’alguns dels punts més interessants de la història de la llengua que després analitzarà en detall l’autor.

I ja és hora de parlar del cos del text i del seu autor, Isidor Marí, sociolingüista dedicat a la planificació lingüística que compta amb una llarga trajectòria professional des que va iniciar la seua activitat a la Facultat de Lletres de Palma (1972) fins que, com a última fita seua, va presidir la Secció Filològica de l’Institut d’Estudis Catalans entre 2010 i 2014. Al bell mig, hem de destacar el seu treball directiu com a especialista en la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya (1980-1996). Ara com ara, continua amb la seua activitat en la comissió d’Estandardització i el grup de treball d’Ortoèpia de la Secció Filològica. Quant al text, es reparteix en un capítol introductori de l’autor, redactat el 2024, i els tretze capítols restants, que són un recorregut, bàsicament, per la història de la llengua catalana, acompanyat de les realitzacions culturals de cada etapa (literatura, art i arquitectura) i, també, encara que no consta al títol del volum, de l’evolució política de la comunitat catalanoparlant, especialment centrada a Catalunya.

Aquesta “centralitat” a què ens referim apareix tot d’una que comencem a llegir la introducció, quan Marí esmenta obres prèvies d’intenció semblant a la seua. Només cita *Notícia de Catalunya* (1954), de Jaume Vicens Vives (p. 18), i posposa per a un dels darrers capítols *Nosaltres els valencians* (1962), de Joan Fuster, i *Els mallorquins* (1967), de Josep Melià (p. 199-200). No debades, l’historiador Vicens Vives constitueix un dels referents bibliogràfics bàsics del llibre de Marí pels esments freqüents que hi trobem als primers capítols. Altres autors que apareixen esparsos pels diferents capítols són també catalans: el filòleg Lluís López del Castillo; els historiadors Joan Reglà, Josep Fontana o Josep Maria Salrach; o bé els francesos que tingueren residència i dedicació investigadora a Catalunya: l’historiador Pierre Vilar i el geògraf Pierre Deffontaines. El brevíssim primer capítol, que es clou amb una cita indirecta d’aquest darrer autor, ens referma en aquesta percepció, ja que l’*Escenari geogràfic*, com porta per títol a fi d’encapçalar la resta de capítols, pareix que deixa fora el País Valencià:

La ‘Mediterrània catalana’: la vessant mediterrània de la península Ibèrica, oberta al nord més enllà del Pirineu vers els contraforts muntanyosos de les Corberes; amb un corredor cap a l’oest, al llarg de la depressió de l’Ebre, i projectada cap a l’est, mar endins, a través d’un pont d’illes.

O bé hem d’entendre que el país dels valencians queda dissimulat davall «la vessant mediterrània de la península Ibèrica», vessant que continua per Múrcia i Andalusia. Tanmateix, Deffontaines, en el seu llibre *Geografia dels Països Catalans* (1978), dona unes indicacions ben detallades de quins són els països de llengua catalana i les acompanya d’un mapa ben explícit (p. 13). No ho hem dit, però el nostre autor és eivissenc, cosa que ens hauria fet esperar una perspectiva territorial més àmplia, amb més motiu tractant-se d’una edició mallor-

quina. Ara bé, Isidor Marí ha desenvolupat la major part de la seua vida professional a Catalunya i segurament això ha contribuït a imbuir-lo d'aquesta visió "centralista".⁴

Certament, la visió "des de Catalunya estant" roman a les pàgines de tot el llibre. És clar que no podem negar el paper capdavanter del Principat de Catalunya quan es parla de la llengua i la cultura catalanes: per l'origen de la llengua en la Catalunya Vella, per la contribució de parlants a la comunitat lingüística (representen el 63 % dels catalanoparlants, segons el cens de 2021), pel volum de producció literària en català, i per un llarg etcètera en què no volem perdre'ns ara. I això havia de ser representat en un manual com el present, però, és clar, en la seua justa mesura per tal que el lector es fera una idea global de *tota* la *catalanofonia*, com denomina el conjunt dels catalanoparlants un altre sociolingüista, Miquel Àngel Pradilla. Confiem que la present recensió adquirirà algun sentit si en futures edicions es pot assolir un reequilibri territorial ajustat a la realitat dels Països Catalans.

Així que repassarem a partir d'ací cadascun dels capítols restants, que van seguint la història de la llengua catalana des del capítol segon,⁵ el que examina els antecedents de la llengua catalana, que són, bàsicament, el de la romanització i el dels períodes visigòtic i musulmà. A les acaballes d'aquesta darrera etapa, Marí posa en dubte, amb molt d'encert, la subsistència de les comunitats mossàrabs fins al temps de la conquesta de les Illes Balears i el País Valencià (p. 38), amb ple acord amb el prologuista de la versió catalana, Joan Veny (p. 9), i de la majoria d'investigadors de la filologia catalana actual, que han demostrat que molt del vocabulari atribuït a una llengua mossàrab mal coneguda ha de ser assignat a l'aragonès en el cas valencià. Com a molt, la petja mossàrab ha de quedar restringida a una part de la toponímia conservada a les terres balears i valencianes.

El tercer capítol, dedicat a la «Formació i plenitud de la comunitat», fa una síntesi amb molt bona traça dels esdeveniments més significatius del sorgiment polític de la Catalunya Vella (segles IX-XI) com un estat feudal i de l'aportació cultural més important d'aquell petit país a cavall del Pirineu: l'art i l'arquitectura romànics. És quan es documenten els noms de *Catalunya* i *català* per primera volta i quan Catalunya obté la independència política, la qual li permetrà, posteriorment, crear amb el regne veí d'Aragó, un estat confederal. Marí dona a conèixer molt bé l'estratègia d'alta política que explica la creació de l'anomenada Corona d'Aragó, que, malgrat el nom, tindrà la llengua catalana com a representativa de la confederació, ja que coneixerà la seua major expansió territorial, mentre que l'aragonès quedarà restringit a l'Aragó estricte.

El quart capítol, «Esplendor i decadència d'un imperi comercial mediterrani», que fa entrar en escena les noves incorporacions territorials al domini lingüístic català: les Illes Balears i el País Valencià (segle XIII), no fa justícia a totes les aportacions polítiques i culturals d'aquestes noves terres, perquè sotmet la visió que presenta a una mirada estrictament *catalunyesa*. Així, Marí parla de l'entrada «en crisi de l'imperi comercial català a la Mediterrània a partir de mitjan segle XIV», quan amb prou feines estaven conformant-se encara els regnes de Mallorca i València. O afirma que

4. Per descomptat que no dubtem del coneixement que té l'autor de tot el territori de la llengua catalana, ja que hi dedica de ple una extensa nota al principi de la introducció per a justificar l'àmbit territorial que cobreix el nom de *llengua catalana* (p. 17-18).

5. Cal advertir que no hi ha numeració de capítols.

la guerra civil (1462-1472) del regnat de Joan II representa el màxim enfonsament de la que havia estat una gran potència i la seva reducció a un petit i exhaust estat peninsular. (p. 58)

Marí no diu que aquesta guerra es va cenyir als límits territorials del Principat de Catalunya i que, mentrestant, el Regne de València va créixer econòmicament, demogràficament i culturalment. Realment, en el segle xv, el regne valencià passa a ocupar el centre polític de la Corona d'Aragó i és el Segle d'Or de la literatura catalana. És a dir, si en el capítol tercer (fins al s. xiii) era lògic parlar només de Catalunya per a referir-se a la llengua catalana, a partir del quart (s. xiiii) aquesta llengua esdevé patrimoni també de les noves comunitats humanes creades a les Illes i al País Valencià. I això en tota la seua extensió, fins a l'extrem meridional valencià, on Marí tampoc no esmenta, en l'apartat de «L'apogeu medieval de la cultura catalana» (p. 74-83), una de obres importants del gòtic català, com és la catedral d'Oriola, la segona ciutat del País Valencià llavors, on participà Pere Comte, l'arquitecte de la Llotja de València; o, en un altre ordre artístic, l'única mostra que continua representant-se del teatre medieval català, el Misteri d'Elx. Certament, el darrer apartat d'aquest capítol, «La puixança valenciana i la prostració de Catalunya», compensa la idea equívoca amb què podria haver-se quedat el lector en començar a llegir el capítol.

El capítol cinquè, «Renaixement o Decadència», retrata molt bé el procés de submissió política dels territoris catalanòfons de la Corona d'Aragó a una Castella cada volta més identificada amb la idea naixent d'Espanya (s. xvi). És especialment valuosa la síntesi que Marí fa en l'apartat «Una llengua companya de l'imperi», on podem destacar la castellanització de les famílies nobiliàries barcelonines i valencianes (p. 92). Als dos capítols següents, el sisè, «Absolutisme i barroc», i el setè, «Il·lustració i neoclassicisme», encara que continua en aquesta línia de tractament equilibrat de tot el domini lingüístic, ara amb la inclusió de la Catalunya del Nord, que és segregada el 1659 de la resta de Catalunya, trobem a faltar algunes referències concretes a les prohibicions borbòniques a l'ús de la llengua catalana als territoris hispànics. Per exemple, encara que cita la Real Cédula de Aranjuez de 1768 que mana que «en todo el reyno se actúe y enseñe en lengua castellana» (p. 125), no esmenta l'anterior *Real Provisión* de 1707, que imposava l'ús del castellà en l'administració valenciana, o la posterior *Carta Orden* de 1787 que insistia en el bandejament del català del sistema educatiu valencià.

Als capítols vuitè, «Industrialització, Renaixença, Romanticisme», i novè, «La pugna per la institucionalització», tornen a donar preponderància a Catalunya, però ara, amb raó, perquè la dedicació de balears i valencians durant el segle xix i primera part del xx a la llengua i cultura catalanes és ben escassa tret d'alguna figura literària que hi destaca, com ara el mallorquí Pons i Gallarza o el valencià Teodor Llorente. Ambdós capítols donen una informació prou completa de l'època que tracten: en política destaca la creació de les províncies (1833) i l'adopció de la bandera espanyola (1843) en la línia de fonamentar el projecte d'Espanya en detriment de les nacions perifèriques com la catalana (p. 135), i en cultura cal destacar, en sentit contrari, el discurs de Menéndez Pelayo de 1888 en què exalçava la literatura catalana (p. 141) o el manifest dels escriptors castellans en defensa de la llengua catalana de 1924 (p. 161). No hi falta, per descomptat, un apartat dedicat a la normalització de la llengua: la creació de l'Institut d'Estudis Catalans en 1907 i de la Secció Filològica en 1911 (p. 165), amb l'adopció posterior al País Valencià (Normes de Castelló, 1932) i a les Illes Balears de la normativa produïda (p. 166), i el decret del Govern de la República pel qual s'introduïa l'ensenyament del català a Catalunya (1931); certament, sense la mateixa repercussió, hauríem de

tenir en compte els intents valencians d'introduir la llengua en l'ensenyament secundari, només amb un èxit relatiu a l'institut de Castelló de la Plana en 1938, perquè als pocs mesos queia la República. En canvi, sembla sobrer la referència a autors valencians que van escriure en castellà, com ara Azorín o Carlos Arniches (p. 172).

Els quatre darrers capítols: el desè, «L'asfixiant postguerra»; l'onzè, «La transició, l'Espanya de les autonomies i la nova Europa»; el dotzè, «Cap al nou mil·lenni: entre la globalització i la involució», i el tretzè, «2010-202...: una crisi política sense solució», giren al voltant de la contemporaneïtat més pròxima als lectors. El capítol dedicat a la postguerra franquista aporta alguns episodis de la repressió institucionalitzada de la llengua que hui, amb la perspectiva dels anys, poden sorprendre, com ara la prohibició de conversar per telèfon en català (p. 178), o que ho feren els funcionaris entre ells (p. 179), o els atemptats a les llibreries (p. 188). El capítol també dedica un paràgraf a l'actitud de l'església davant la dictadura franquista i fa veure el contrast entre el seu capteniment favorable a la llengua a Catalunya i Balears i contrari al País Valencià, però en aquest cas Marí diu que «va ser un vehicle clar de castellanització» quan hauria d'haver dit que «va continuar sent...», ja que des del segle XVI l'església valenciana s'havia consagrat a castellanitzar els valencians (p. 189-190). Aquest capítol acaba amb un tractament monogràfic de l'obra de l'assagista valencià que més s'ha ocupat de la qüestió dels noms de la llengua i del país: Joan Fuster, el gran difusor del terme Països Catalans, bé que la proposta original venia d'un altre valencià en 1876, Benvingut Oliver (p. 149, 195).

Els tres capítols finals són predominantment sociolingüístics i, dins d'aquesta disciplina, s'apliquen, sobretot, a la política lingüística i la demolingüística. És interessant la incidència que fa Marí en diferents apartats (p. 207-208 i 219) sobre els criteris de personalitat i de territorialitat a fi d'aclarir quins són els tipus d'oficialitat de la llengua catalana que posseeixen els estatuts d'autonomia que regeixen en els territoris principals del domini lingüístic. En relació a això, el nostre autor reflexiona sobre l'absència relativa del català en els organismes estatals que actuen als Països Catalans, que sovint es desenten de la llengua pròpia dels seus habitants. Pel que fa a les dades demogràfiques que tenen repercussió en la llengua catalana, Marí examina algunes de les més importants de què disposem des de l'any 1986 en pàgines diferents d'aquests tres capítols (p. 220, 231-233, 250, 274-275 i 279-280). També analitza separatament la incidència dels mitjans de comunicació, tant audiovisuals com escrits, sobre la població dels Països Catalans, i ho fa amb un cert detall (p. 223-224, 254-255). Per això sorprèn que parle extensament de TV3, com correspon, que nomene la IB3 balear i que ignore l'À Punt valenciana i les iniciatives que s'han dut a terme conjuntament entre les tres cadenes televisives de programes, sèries i pel·lícules. En aquest sentit, i ja entrant en el camp de la política pura, sorprèn així mateix el tractament tan detingut que fa del procés sobiranista català dels darrers anys, i limite a una nota breu al peu (p. 269, n. 70) els períodes de governs balears i valencians que han dedicat una atenció preferent a la normalització lingüística del català, una experiència inèdita en el cas valencià entre 2015 i 2023 perquè era la primera volta que una força nacionalista, Compromís, participava plenament en el Consell de la Generalitat.

En suma, com deïem en principi, la "centralitat" catalana s'imposa a les pàgines d'un llibre que no per això hem de menysvalorar perquè al darrer té un enorme esforç de condensació i organització d'una munió de dades amb l'objectiu de presentar-les sintetitzades a uns lectors que necessiten iniciar-se en el coneixement (i reconeixement) de la llengua i la cultura catalanes. Només esperem, com hem dit més amunt, que en una futura edició siga (re)conce-

but amb una perspectiva més pancatalana que faça pensar els lectors en una llengua catalana assentada no només a Catalunya.

Brauli MONTOTOYÀ ABAT
Universitat d'Alacant

MARTÍ I CASTELL, Joan (2023): *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i l'Institut d'Estudis Catalans davant la normativa de la llengua catalana*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 191 p.

L'objectiu principal del llibre que ressenyem és, en paraules de l'autor, «reflectir ponderadament les relacions personals i de feina de Pompeu Fabra amb membres de la RALBL» (Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona), partint, com a material de base, de les *Obres completes* de Pompeu Fabra, i també de testimonis manuscrits preservats a l'arxiu i la biblioteca de la mateixa RALBL. L'autor pretén així redreçar les distorsions que, al seu entendre, s'han divulgat durant més de cent anys a l'entorn de les relacions entre Pompeu Fabra i la RALBL i els seus membres.

Després d'una introducció (apartat 1) en què situa aquest objectiu en el discurs de l'època, l'autor presenta l'Acadèmia de la Llengua Catalana (ALC), institució que es va crear el 1881 en el context de la Renaixença amb la intenció que codifiqués la llengua catalana, la descastellanitzés i en recuperés la genuïnitat (apartat 2). Les discrepàncies entre els seus membres, entre els quals hi havia bastants integrants de la RALBL —i això és el que explica que se'n parli aquí—, van fer que se'n suspengués l'activitat fins al 1915, quan es va posar al costat de les veus que discrepaven de les *Normes ortogràfiques* que havia aprovat l'IEC el 1913 i es va plantejar l'elaboració d'una ortografia alternativa. El 1916 l'ALC va editar les *Regles ortogràfiques*, que serien reeditades el 1924 per la RALBL pràcticament sense retocs.

Tot seguit s'entra ja en les activitats de la RALBL relacionades amb la codificació de la llengua catalana, i més concretament, amb l'elaboració d'una ortografia unificada (apartat 3): es fa referència a una primera *Ortografia* del 1884 i a la publicació del 1924 tot just esmentada. El text deixa clar que la RALBL no es planteja fer una normativa ortogràfica que hagi de ser acceptada per tots els parlants de la llengua, cosa que a parer de l'autor resta força a la proposta (el mateix havia passat, diu, amb altres obres de gramàtica i lèxic al llarg del segle XIX). En aquest punt ja s'introdueix la idea que Pompeu Fabra va tenir molt en compte tots aquests antecedents a l'hora de prendre decisions normatives, sobretot ortogràfiques, amb la perspectiva de construir una llengua nacional, ara sí, que va caracteritzar la seva obra.

Per complir el propòsit del llibre, l'autor aplica un mètode que presenta tot seguit amb més detall (apartat 4). D'una banda, analitza les referències que fa Pompeu Fabra a la manera com els membres de la RALBL valoraven la situació del català i a les estratègies que creien que s'havien de seguir per reconduir la seva situació (apartat 5); també mostra les opinions de Fabra sobre la RALBL com a institució (apartat 6); i finalment, presenta alguns aspectes de la normativa ortogràfica, gramatical i lèxica, contraposant la visió que en tenia Fabra i la que en tenien els membres de la RALBL (apartat 7). Vegem-ho amb una mica més de detall.

Per l'apartat 5 passen tot un seguit de membres d'aquesta institució. En podem destacar, entre els anteriors a la codificació de Fabra o prefabrians, Manuel Milà i Fontanals. Fabra valora les seves aportacions a l'estudi de la llengua (entre altres, de manera destacada, la

teorització de les diferències entre el català oriental, l'occidental i el balear) però també en constata la poca ambició, és a dir, que no creguéssim que el català havia d'esdevenir una llengua nacional, usada normalment en tots els àmbits i registres.

Fabra va discrepar d'Antoni de Bofarull i Adolf Blanch per la falta de coherència i rigor que trobava en una gramàtica que tampoc tenia l'objectiu d'establir una normativa per a tot-hom; va valorar com a extraordinària la literatura de Jacint Verdaguer, però alhora el va tenir com un dels escriptors que més resistència van mostrar a les opcions normatives que ell mateix proposava; i va rebre la confiança d'Àngel Guimerà malgrat les discrepàncies que va mostrar amb algunes solucions ortogràfiques fabrianes.

Però, si hi ha un membre de la RALB que destaca per damunt de tots els altres per la influència positiva que va exercir en l'obra codificadora de Pompeu Fabra, és Marià Aguiló. I això es reflecteix en l'espai que li dedica l'autor: és, amb diferència, el que mereix més atenció per part seva. Per a Martí, Marià Aguiló va ser «el guia més segur» de Pompeu Fabra «a l'hora d'endegar el repte de la reconstrucció de la llengua catalana». Fabra va valorar la solidesa, el rigor i el mètode de la seva obra, i encara, la mentalitat oberta i la modernitat dels seus plantejaments. De fet, la seva visió es va oposar, dins la RALB mateixa, a la d'Antoni de Bofarull i Adolf Blanch. Fabra i Aguiló coincidien, per exemple, a l'hora de ponderar la influència de l'etimologia en les decisions preceptives. I Fabra va dir d'Aguiló: «La seva divisa era aquesta: “Ningú no té la raó contra la llengua”, car ell creia que les llengües són forjades per la vida, no pas pels gramàtics», referència que els situa a tots dos, vist ara, ben entrat ja el segle XXI, com dues personalitats ben avançades al seu temps. Segons Fabra, Aguiló, com Rubió i Ors i Milà i Fontanals, va entendre, i cito ara Martí, «el procés de depuració del català com un acostament entre si de tots els dialectes, en coherència amb la idea compositiva que les variants de la llengua havien conservat ací i allà els trets principals del català genuí dels orígens». D'altra banda, en l'elaboració del *Diccionari Aguiló* hi van participar, al costat de Fabra, Lluís Segalà i Estalella, Manuel de Montoliu i de Togores i Josep M. Casas i Homs, tots tres membres numeraris de la RALB. En definitiva, Martí conclou, referint-se a Aguiló: «per a l'elaboració de la codificació de la llengua catalana que esdevingué oficial de l'IEC, Fabra s'inspirà sobretot en un membre de la RALB, el llegat del qual ell mateix confirmà que feu possible que no errés en l'objectiu que es proposà».

La resta de l'apartat repassa la relació de Pompeu Fabra amb una bona colla d'altres membres de la RALB, contemporanis seus, sempre a partir del buidatge de les *Obres completes*. La llista és llarga; podem destacar-ne figures com Àngel Guimerà, Miquel Costa i Llobera, Joan Alcover i Maspons, Antoni Rubió i Lluch, Ramón Menéndez Pidal, Antoni M. Alcover i Sureda, Francesc de Borja Moll i Casasnovas, i Caterina Albert i Paradís (l'única dona; inicialment va rebutjar el nomenament i es va oposar obertament a les *Normes ortogràfiques* de l'IEC).

L'apartat 6 es dedica, segons el títol que l'encapçala, a «Les al·lusions directes de Pompeu Fabra a la RALB en tant que corporació». L'inici, però, es dedica a emfasitzar la tesi que motiva la publicació d'aquest llibre: les divergències entre la RALB i l'IEC eren més degudes a motivacions personals que no pas acadèmiques, i eren menors del que s'ha cregut tradicionalment. Tot seguit es justifica l'ús del castellà a la RALB per raons històriques (l'Acadèmia es remunta al segle XVIII) i per la situació sociolingüística de la llengua catalana durant centúries. Tot seguit, ara sí d'acord amb el títol, se citen diverses referències de Pompeu Fabra a la RALB en què valora positivament les seves propostes ortogràfiques (som encara al 1891) i l'obra del seu president, Josep Balari y Jovany. I fent un salt arribem a la

Segona República i la consegüent oficialitat del català. És en aquest moment que la RALBL adopta finalment l'ortografia de l'IEC. Fabra va expressar públicament la seva satisfacció per aquest fet, sense parlar, d'acord amb el seu tarannà conciliador, de "vençuts i vencedors".

L'apartat 7 inclou les principals confrontacions entre la RALBL i els seus membres, d'una banda, i l'IEC i Pompeu Fabra, de l'altra, en relació amb diversos aspectes ortogràfics, gramaticals i lèxics. Són ben interessants, per exemple, els comentaris sobre la grafia de *a* i *e* àtones i dels plurals femenins (-es o -as), amb referències a l'ús de Manuel Milà i Fontanals i Jacint Verdaguer i al criteri encertat de Marià Aguiló. Altres aspectes inclosos en el subapartat sobre ortografia són l'oposició *b/v*, l'ús de la *ç* (inclosa la dificultat material que era l'absència del tipus corresponent a les impremtes, amb la solució procedent de França), els accents, l'apostrofació i l'ús del guionet. Aquest subapartat s'acaba amb un fragment de Fabra que subratlla la importància de seguir la norma ortogràfica, fins i tot si se'n discrepa, en benefici del prestigi de la llengua. Com diu l'autor, una lliçó «clara i útil de sociolingüística».

El subapartat dedicat a la gramàtica és el més curt: només s'hi recullen tres aspectes de morfologia verbal (la -*r* final dels infinitius, els infinitius en -*re* i la terminació en -*i*, -*is* i -*in* del present de subjuntiu de la primera conjugació).

Aquest apartat 7 s'acaba amb diverses referències generals de Fabra al lèxic: al *Diccionari* de Labèrnia i a paraules concretes, en relació amb l'obra, l'ús o l'opinió de diversos membres de la RALBL.

L'apartat de conclusions reprèn i resumeix les principals idees que hem anat trobant al llarg del llibre i conclou: «tot el material que he extret del buidatge de l'obra completa de Fabra mostra majoritàriament una capacitat de diàleg destacable, sia entre els membres de la RALBL i de l'IEC, sia entre les dues corporacions com a tals».

Al llarg de tot el llibre hem anat trobant còpies de cartes i altres documents, cobertes de diccionaris, i retrats i fotografies de grup on apareixen els protagonistes de l'obra que hem ressenyat.

La bibliografia final no recull només les obres citades en el cos del llibre, sinó també una tria de treballs sobre el procés de normativització de la llengua catalana.

Tanca el volum un apèndix amb l'*Ortografia de la llengua catalana* per la RALBL (revisada el 1923 i publicada el 1924), que considerem de gran utilitat per facilitar l'accés dels estudiosos a aquest document sens dubte fonamental de la història de la codificació de la llengua catalana.

Neus NOGUÉ SERRANO
Universitat de Barcelona

MASSANELL I MESSALLES, Mar (2025): *La desintegració del català nord-occidental (o la norma com a inductora de canvis lingüístics)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 164 p.

Qualsevol que veja el títol d'aquest llibre de Mar Massanell podria interpretar-lo en termes catastròfics en veure la paraula *desintegració* precedint el sintagma preposicional *del català nord-occidental*. Certament, el que vol mostrar l'autora amb aquest valoració queda matisat entre parèntesis en el mateix títol: la normativa lingüística propagada per mitjà d'un procés d'estandardització de la llengua té incidència en les varietats dialectals de la nostra llengua. I una de les varietats que més n'ha resultat afectada és la del català nord-occidental.

L'encaix del català nord-occidental a Catalunya dins del procés de normalització lingüística i de consolidació d'un model estàndard no ha estat senzill. Sovint s'han sacrificat o menystingut les solucions plenament vàlides i normatives d'aquesta àrea de la llengua, tant orals com escrites, en benefici de les solucions del català central que Pompeu Fabra va beneir i va fer prevaldre. Com indica Massanell (p. 29):

Que fos o no aquesta la intenció de Fabra acaba sent poc rellevant: al cap i a la fi, el que provoca canvis en la parla de la població és el que podríem anomenar la *norma percebuda*, que no sempre coincideix amb la norma promulgada.

És aquesta percepció de la norma i no la norma en si mateixa la que condueix a una homogeneïtzació de la llengua en detriment de la variació dialectal. L'autora, amb una llarga experiència en l'àmbit de la dialectologia i avesada a moure's entre enquestes, tal com explica generosament en la part introductòria del llibre, aborda aquest tema centrant la seua atenció en la flexió del sistema verbal, la conjugació, del català nord-occidental. En aquesta varietat, ha pogut observar que s'ha produït una transformació del sistema flexiu com a conseqüència de la pressió d'un model normatiu basat en el català central. Solucions tradicionalment generals en la varietat nord-occidental deixen pas a solucions pròpies del català central.

En aquest sentit, una de les qüestions bàsiques que es planteja l'autora, ja des del principi del llibre, és si el canvi és general, si afecta més unes formes que unes altres o si va topant amb algun tipus de resistència. Per a explicar-nos tot el procés de canvis, l'autora adopta molt encertadament el marc teòric de la morfologia natural, que explica sintèticament en el cap. 3. Aquest model defensa que el que és natural o característic en morfologia és que cada morfema expresse una única categoria gramatical i que cada categoria gramatical es corresponga amb un únic morfema. A partir d'aquesta premissa, hi ha unes tendències universals que guien l'organització i la reorganització dels paradigmes flexius amb la finalitat d'assolir la màxima transparència, uniformitat i iconicitat, al mateix temps que són també les responsables dels constreyniments particulars que van lligats a la congruència i l'estabilitat del sistema. Partint dels principis que regeixen aquest model teòric, es planteja tota una sèrie d'hipòtesis (cap. 4) que haurà de validar o refutar al llarg del seu estudi.

Abans d'entrar en detall en la descripció de les dades, Massanell continua insistint en aspectes metodològics. Ara, però, centra l'atenció en la procedència de les dades i en quin mètode ha fet servir per a la recollida d'aquestes (capítol 5). L'estudi es basa en els resultats de les enquestes que va realitzar l'any 1996 en quaranta localitats de tota l'àrea nord-occidental. El nombre d'enquestats va ser de 240 informants, distribuïts en tres franges d'edat de 14 a 19 anys, de 36 a 49 i de 66 a 79. En general, el mètode de recollida d'informació va ser anar omplint buits per a poder completar tots els paradigmes flexius dels verbs que representen les diferents conjugacions verbals. La mateixa autora fa bé d'indicar que les dades no venen d'una situació espontània, sinó que estan mediatitzades pel mètode de l'entrevista. Però això, que s'hauria pogut millorar incorporant al mètode una conversa lliure, no resta rellevància a un estudi que tracta de mostrar que els parlants de la varietat nord-occidental tenen una propensió en determinades formes flexives a convergir (espontàniament o condicionats per la situació comunicativa més o menys formal de l'enquesta) amb les solucions del català central.

Després de delimitar unes quantes zones dins del català nord-occidental, que li serviran per a justificar diferents comportaments flexius (cap. 6) i de confrontar, utilitzant una taula

ben il·lustrativa (taula 2), les divergències formals i paramètriques entre la conjugació nord-occidental i el model normatiu de referència (el del català central) (cap. 7), dona pas, en els capítols següents, a l'estudi de les variables que han mostrat més resistència.

Entre les variables que han posat de manifest més resistència al canvi, tenim la vocal *-e* de la terminació de la tercera persona del singular del present d'indicatiu en la primera conjugació i de l'imperfet d'indicatiu i del condicional en totes les conjugacions (*ell cante, ell cantave, ell cantaríe* enfront de *ell canta, ell cantava, ell cantaria*). Aquesta solució dona congruència i estabilitat al sistema flexiu, tant perquè permet evitar el sincretisme entre la primera i tercera persona del singular en l'imperfet i en el condicional, com perquè unifica i consolida la solució amb *-e* de la tercera persona del singular d'aquests tres temps verbals (cap. 9-11). Una altra de les variables que presenten resistència és la de la primera persona del singular del present de subjuntiu (*que jo canta* enfront de *que jo canti*) (cap. 12). En aquest punt, Massanell ho justifica perquè és una manera de continuar evitant el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular. Al costat d'aquest fenomen, hi ha la resistència que manifesten les persones primera i segona del plural de l'imperfet de subjuntiu (*cantéssam, cantéssau* enfront de *cantéssim, cantéssiu*), que l'autora justifica per una subagrupació flexiva amb les mateixes persones de l'imperfet d'indicatiu (*cantàvam, cantàveu*) i del condicional (*cantaríam, cantaríau*), totes amb /a/ (o amb /o/), i en sintonia amb l'al·lomorfe de la primera persona del singular d'aquests temps verbals (*cantava, cantessa, cantaria*) (cap. 13-16).

Pel que fa a les variables que s'han vist afectades per la influència de la norma de referència, per bé que el llibre encapçala els enunciatos dels capítols o apartats focalitzant l'atenció en la flexió resistent al canvi, aquests mateixos apartats també inclouen contínuament informació sobre les solucions innovadores. De fet, és just indicar que l'autora no estalvia esforços a l'hora d'il·lustrar amb abundants taules i gràfics els percentatges dels resultats obtinguts en les enquestes. D'aquesta manera, el lector pot observar de forma detallada les tendències i vacil·lacions pròpies d'un canvi en moviment i de quina manera unes solucions es van imposant a unes altres de manera gradual. En aquesta línia, podem destacar la penetració significativa de les variants normatives en la segona i tercera persona del singular i en la tercera del plural del present de subjuntiu (*cantis, canti, cantin*), i en la segona persona del singular i tercera del plural de l'imperfet de subjuntiu (*cantessis, cantessin*). Per a Massanell, això confirma que els canvis es produeixen abans en les formes flexives menys bàsiques (mode subjuntiu). Per contra, les més bàsiques serien les més resistents (mode indicatiu). També resulten més resistents aquelles solucions que no transgredeixen els paràmetres morfològics del nord-occidental, com ara la voluntat d'evitar el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, amb el manteniment de la terminació de tercera persona del singular *-e*.

En síntesi, podem concloure que el llibre de Massanell és una excel·lent aportació a la dialectologia, feta des del rigor metodològic i amb abundant informació sobre les tendències en curs. Passats ja damunt de trenta anys des que es van arreplegar les dades, potser ara és també el moment d'encoratjar l'autora (o algun deixeble) a reprendre la investigació. L'objectiu hauria de ser confirmar-nos si l'estat de canvis apuntats continua vigent o si la norma de referència ha continuat, com tot fa pensar, modificant les solucions tradicionals i homogeneïtzant el paradigma verbal arreu de Catalunya.

Joan-Rafael RAMOS
Universitat de València

MENSCHING, Guido / SAVELSBERG, Frank (ed.) (2023): *Manual of Judaeo-Romance Linguistics and Philology*. Berlin / Boston: De Gruyter, p. 582.

Aquest volum de la sèrie «Manuals of Romance Linguistics» està dedicat a les varietats romàniques utilitzades per les comunitats jueves al llarg de la seua difícil història a l'occident europeu, així com als territoris on els jueus sefardites es van instal·lar arran de les expulsions dels estats de la península ibèrica, on es van desenvolupar les varietats conegudes sota el denominador comú de judeoespanyol. Aquest enfocament doble es reflecteix tant al títol com a l'estructura del volum. D'una banda, hi ha l'estudi filològic de textos medievals en llengües romàniques produïts dins de les comunitats jueves, gairebé exclusivament en alfabet hebreu; de l'altra, l'estudi de les llengües judeoromàniques a l'edat moderna, parlades i escrites. Aquesta tria metodològica (p. 2-3) es tradueix en una tripartició del volum. La primera part («The languages of the Jews in the Latin West until the end of the 15th century», p. 27-205) inclou capítols sobre la producció textual jueva durant l'edat mitjana en portuguès, castellà, navarrès-aragonès, català, occità, les varietats d'oïl i les italo-romàniques. A cavall entre l'estudi de textos i la descripció de sistemes lingüístics, la segona part («The Jews and the Romance languages in the modern era», p. 209-326) tracta la individualització moderna del judeoespanyol i les varietats judeoitalianes. La tercera part («Judaeo-Spanish from the end of the 19th century until today», p. 329-550) està dedicada essencialment a la descripció lingüística del judeoespanyol modern, però inclou també capítols que resumeixen el desenvolupament de la literatura, l'estat de la lexicografia i el procés d'estandardització d'aquesta llengua. Un total de vint capítols, huit en la primera part, quatre en la segona i huit en la tercera, tots redactats en anglès, d'acord amb la política editorial de la col·lecció.

En la introducció (p. 1-23), més enllà de presentar el camp d'estudis judeoromànics i els continguts del volum, els editors han hagut d'afrontar el caràcter problemàtic de l'adjectiu *Judaeo-Romance*, i han optat per una «broad definition»: «Romance Language or variety spoken and/or written by the Jews»; i també, «Romance texts in Hebrew characters» (p. 2). Tot i això, una distinció fonamental s'introdueix des de la primera pàgina: els textos romànics medievals en caràcters hebreus no representen varietats independents de llengües com el català, el castellà, el francès, l'occità etc. En canvi, el judeoespanyol, format en la diàspora sefardita arran de l'expulsió, es pot considerar un sistema lingüístic «in its own right» (p. 1).

Aquesta distinció és a la base del capítol de Cyril Aslanov «Medieval Jewish textual production in Romance» (p. 27-41), una espècie d'introducció metodològica molt reeixida a tota la primera part del volum.¹ Des de la península ibèrica, passant a través dels territoris de les llengües d'oïl i d'oc, fins a Itàlia, la distinció lingüística de les comunitats jueves de cara a les comunitats cristianes coterriorials s'articula a partir d'un enfocament sociolingüístic (p. 27-28, 30). En tots els capítols de la primera part retrobem aquesta mateixa conclusió. El capítol *Judaeo-Portuguese* (p. 44-77) és una republicació del text de Devon Strolovich aparegut l'any 2016. Es tracta d'una presentació metòdica, prou extensa i generosament documentada d'uns pocs textos portuguesos en alfabet hebreu anteriors a l'any 1497. La característica principal n'és el conservadorisme gràfic, que amaga alguns canvis fonològics ja consolidats a l'època de la creació dels textos (i per això crec que hauria sigut recomanable trobar un títol

1. «17th century» (p. 29), referint-se a la conquesta àrab de l'Àfrica del Nord, és clarament un *lapsus calami* per 7th century.

més afortunat a la secció *Phonology*). Hi ha un altre capítol que procura fer virtut de l'escassetat documental: Joan Ferrer i Joan Argenter s'han enfrontat a una sèrie molt heterogènia de fonts en el capítol «Jewish texts in Old Catalan» (p. 99-128). Els apartats dedicats a aquestes fonts són rics en consideracions pertinents als gèneres textuais relatius i també en reflexions que interessin la lingüística general. Encara que no acaba de confluïr en un tot metòdicament organitzat (el que en diríem *user friendly*), aquest panorama porta a una conclusió ben informada que permet qualificar el català dels jueus com un «codi» que identifica els parlants amb una comunitat específica. Entre aquestes dues contribucions se situa el capítol «Jewish texts in Old Castilian and Navarro-Aragonese» (p. 79-97) de Laura Minervini, més concís, però basat en una documentació molt més rica. Un veritable text de manual, dotat d'una estructura metòdica i una exposició claríssima que, sense aprofundir en els textos individuals, tracta totes les característiques importants de la documentació i obre també les perspectives de recerca. En clau comparativa, destaca la prominència de textos jurídics i administratius en la producció aljamiada dels jueus als regnes de Navarra, Castella i Aragó, i també un lèxic distintiu, no limitat als hebraïsmes, com el tret més característic dels textos jueus (cf. 89-91). La segona contribució d'Aslanov, «Jewish texts in Old Occitan» (p. 128-140), se n'ix parcialment del marc medieval per a demostrar que no va existir mai una llengua «judeoprovençal», sinó que les atestacions tardanes de l'especificitat lingüística jueva en el Comtat Venaissí reflecteixen més prompte un joc literari. La producció escrita jueva tant en occità com en francès antic precedeix la de la península Ibèrica. I una font primerenca, les glosses occitanes en el *Sefer ha-Šorašim*, de David Qimḥī (p. 1160-1235), reflecteix el dialecte de Narbona, més que no la koiné literària. Aquest caràcter popular el retrobem amb una intensitat singular en el ventall diversificat de textos judeofrancesos medievals. Com demostra Julia Zwink al llarg del seu capítol «Jewish texts in Old varieties: Old Continental French» (p. 141-166), de cara als textos cristians en francès antic, la producció escrita dels autors jueus reflecteix la llengua parlada d'una manera més immediata i té un paper important a l'hora d'estudiar la pronunciació francesa medieval.² Una excepció notable es dona amb el tractat mèdic *Fevres* de l'inici del segle XIV, que, però, no deixa de ser extremament útil per a la lexicologia històrica, com altres textos jueus que precedeixen els textos cristians del mateix gènere. El text de l'enyorat David Trotter (p. 167-175), que no va tenir l'ocasió d'acabar-lo, una espècie de suplement del capítol precedent, constitueix una contribució al coneixement de la difusió del dialecte anglonormand en les comunitats jueves d'Anglaterra. La primera part es clou amb el capítol «Old Italo-Romance Jewish texts» (p. 177-205), de Michael Ryzhik. La llengua d'aquests textos, que pertanyen tots a la literatura religiosa, es defineix com una koiné de base centromeridional. L'anàlisi de Ryzhnik, molt estructurada i detallada, es basa sobretot en tres traduccions judeoitalianes dels *siddurim* del segle XV, destinades a les dones. La part final del capítol està dedicada als textos del segle XVI i s'hi demostra el procés de toscanització del judeoitalià «clàssic», en el període en què el centre de la vida jueva a la península Apenina es trasllada des del sud cap al nord.

La segona part s'obre amb el capítol «Sephardic Bible translations (p. 209-231), de F. Javier Pueyo Mena. Aquesta contribució se centra en la comparació de les tradicions occidental i oriental de les bíblies en *ladino*, idealment representades per la *Bíblia de Ferrara* (1553) en caràcters llatins i el *Pentateuc poliglot de Constantinoble* (1547) en caràcters hebreus, que

2. En l'apartat dedicat a la grafia, a la p. 160, s'ha de corregir (6a) per (8a), i (6b) per (8b).

han de tindre un origen comú. Aquí, *ladino* s'ha d'entendre com «the linguistic variety of Judaeo-Spanish used in vernacularizations of the Hebrew Bible» (p. 210). La segona contribució de Pueyo Mena, «Linguistic aspects of Ladino» (p. 233-266), ofereix una presentació actualitzada i molt completa de les principals característiques del *ladino* pel que fa a la morfosintaxi i el lèxic. L'autor rebutja la caracterització del *ladino* com «una llengua calc artificial», promoguda per Haim Vidal Sephiha i Manuel Alvar, i el defineix com «una varietat estilística del judeoespanyol, especialitzada i hebraïtzada» (p. 234), que reflecteix l'intent de conservar la natura sagrada de l'hebreu en el procés de traducció dels textos bíblics.³ La conclusió d'aquest capítol està marcada per una visió lúcida del procés que dona origen al *ladino*: «One might even argue that the translators were not really translating at all, not even literally, since their goal was not to relieve the readers of the burden of going through the original texts, but only to guide them through every detail of the Hebrew Bible in Judaeo-Spanish [...]» (p. 263). La segona contribució de Laura Minervini a aquest volum, sota el títol «The formation and development of Judaeo-Spanish» (p. 267-299), dona una idea clara de la formació del judeoespanyol en l'exili sefardita, com a resultat d'un procés de convergència de varietats lingüístiques dels exiliats i d'aparició d'una nova «Sephardic speech community» (p. 269). La difusió dels seus trets distintius, innovadors i conservadors, com ara el desenvolupament del sistema de sibilants o la sort de la /f/ prevocàlica, ha rebut aquí una interpretació històrica particularment refinada i sensible a les condicions sociolingüístiques, basada en una rica sèrie de fonts primàries. L'apartat final inclou també les consideracions dedicades a les varietats «marginals» i qüestions problemàtiques, com l'*hakitia* (judeoespanyol de l'Àfrica nord-occidental) o el repertori lingüístic de les comunitats sefardites de la diàspora occidental. «Judaeo-Italian varieties in the modern era» (p. 301-326) és l'últim capítol de la segona part del volum, de la mà de Marcello Aprile. Les varietats judeoitalianes modernes neixen als guetos de la Itàlia septentrional i meridional com un fenomen lingüístic essencialment oral, a diferència del «judeoitalià» medieval. Partint d'una documentació fragmentària, l'autor ha centrat la seua atenció sobretot en la integració morfològica dels hebraïsmes, en la presència dels morfemes hebreus en la flexió i en la formació dels mots, així com en el lèxic específic de les varietats judeoitalianes; és a dir, en la part distintivament jueva d'aquestes varietats.

Si la descripció integral i ajornada del judeoespanyol modern constitueix l'eix de la tercera part del volum (cf. p. 3), és Aldina Quintana, probablement la millor coneixedora del judeoespanyol parlat a hores d'ara, qui n'assumeix la major responsabilitat amb tres capítols: «Geographic distribution and varieties of Judaeo-Spanish» (p. 329-358), «Phonetics and phonology of Judaeo-Spanish» (p. 429-461) i «The morphology of Judaeo-Spanish» (p. 463-506). A aquests s'afegeixen els capítols «The syntax of Judaeo-Spanish» (p. 507-533), d'Aitor García Moreno, i «The Judaeo-Spanish lexicon» (p. 535-550), de Haralambos Symeonidis. La resta de capítols completa el quadre, amb una contribució panoràmica d'Amor Ayala sobre la literatura judeoespanyola (p. 359-381), un repàs dels corrents d'estandardització del judeoespanyol centrat en les qüestions ortogràfiques (p. 407-427) d'Aitor García Moreno i la presentació de les fonts lexicogràfiques amb un excurs sobre la lexicologia històrica de la llengua (p. 383-408) de Rafael Arnold. La primera contribució d'Aldina Quintana resumeix amb desimboltura el seu llibre *Geografía lingüística del judeoespañol* (Berna: Peter

3. No em sembla afortunada la tria del terme «standard Judaeo-Spanish» per referir-se al judeoespanyol vernacular.

Lang, 2006), un estudi imponent que ja no necessita presentació. Passant per una selecció de variables en l'àmbit de la fonètica i la fonologia, així com de la morfosintaxi, per acabar amb el lèxic, l'autora presenta un paisatge variacional de l'època anterior al genocidi dels jueus en l'Europa sud-oriental, que es configura en funció de la influència de dos centres principals, Tessalònica i Istanbul, i també pel pes relatiu del contacte lingüístic. Per la seua respectiva originalitat, han rebut un tractament a part la varietat de Bitola (p. 348-350), deguda a la importància de l'element portuguès, i l'*hakitia* (p. 352-353), que ha mantingut el contacte amb el castellà peninsular després de l'expulsió.⁴ La descripció del sistema fonològic judeoespanyol en la segona contribució de Quintana es basa en les varietats centrals de Tessalònica i Istanbul, sense descurar les realitzacions característiques de les varietats perifèriques. Mentre que, per a la varietat de Tessalònica l'autora ha utilitzat sobretot les seves pròpies gravacions, el material d'Istanbul prové de les publicacions recents que s'han valgut dels mètodes de la fonètica experimental.⁵ Gràcies a això, s'han pogut estudiar millor algunes innovacions, com ara la reinterpretació quantitativa de l'antiga oposició /r/-/r/ en la varietat d'Istanbul.⁶ Les varietats de Tessalònica i Istanbul constitueixen també la base de la tercera contribució de Quintana.⁷ Gairebé quaranta pàgines d'una descripció metòdica i clara, acompanyada de trenta-vuit taules, donen una visió molt completa de la morfologia flectiva del judeoespanyol, no privada de consideracions d'ordre diatòpic quan escau. Com apunta l'autora (p. 503), la característica més destacada del sistema morfològic judeoespanyol és una tendència marcada cap a l'anivellament analògic i la regularització, particularment visible en els paradigmes del perfet d'indicatiu i del subjuntiu, com a conseqüència del procés històric de convergència dialectal. D'altra banda, les tendències divergents entre les distintes varietats en l'àmbit dels temps compostos reflecteixen la fragmentació geogràfica del judeoespanyol i la influència de les llengües dominants. La preocupació principal d'Aitor García Moreno en el capítol dedicat a la sintaxi són les construccions que distingeixen el judeoespanyol del castellà peninsular modern, com ara article definit + possessiu (*el su padre*), la preposició *de* introduint el segon terme de la comparació (*mejor de mí*), la selecció de la forma obliqua del pronom en les comparacions (*una muchacha... como mí*), la negació doble (*nunca no vide*), l'ús categòric de l'indicatiu en les oracions temporals (*cuando veré... sabré*), l'imperfet d'indicatiu en la pròtasi de les oracions condicionals hipotètiques, etc. Amb tot, l'autor fa notar que algunes característiques sintàctiques corresponen específicament a determinats gèneres textuais. Symeonidis proporciona una visió general de l'estratificació del lèxic judeoespanyol, entre la preservació del fons lexical del castellà antic i nombrosíssims préstecs de les llengües de contacte i de cultura (i també els elements lexicals de les varietats que van participar en el procés

4. A la p. 353, «germinated consonant» és òbviament un error per *geminate(d) consonant*.

5. Curiosament, la bibliografia d'aquest capítol no inclou l'estudi de Symeonidis *Das Judenspanische von Thessaloniki* (Bern: Peter Lang, 2002).

6. Noto alguns errors, com «The glide /we/» (p. 435, n. 10) o «transfer from Turkish» (p. 451), clarament *from Turkish*.

7. Es tracta de seixanta-dos textos del *Corpus diacrónico anotado del judeoespañol* (CoDiAje), del període entre 1900 i 2021. A més, l'autora s'ha valgut de quinze gravacions, realitzades entre 1987 i 2018, que no es limiten a les dues varietats centrals. L'enllaç al CoDiAje en la bibliografia del capítol ja no és actual; aquest és l'enllaç nou: <<https://lindat.mff.cuni.cz/services/teitok-live/codiaje/index.php>>. [Consulta: 29 de gener de 2025.] El mateix val per l'enllaç del *Corpus oral anotado del judeoespañol* (CoOrAje), que ha canviat a: <<https://recursos-glif.upf.edu/teitok/cooraje>>. [Consulta: 29 de gener de 2025.]

de constitució del judeoespanyol),⁸ però lamentablement renuncia a aportar una contribució fresca i original a la qüestió, i es limita a la bibliografia consolidada, en comptes de fer ús, encara que limitat, de les fonts primàries (cf. el capítol d'Arnold). Tot i acceptant la base metodològica escollida per l'autor, alguns detalls de la seua anàlisi són difícils d'entendre. Per exemple, entre «words lost in Spanish but maintained in Judeo-Spanish» (p. 537), apareixen alguns mots que continuen formant part del lèxic castellà i que es diferencien de les formes judeoespanyoles només pel que fa a l'evolució fonològica, com ara *kovdo* 'colze' (cast. modern *codo*). Procedint d'aquesta manera, seria possible construir una llistat llarguíssim de mots «lost in Spanish but maintained in Judeo-Spanish» des del punt de vista purament formal.

En conclusió, *Manual of Judaeo-Romance Linguistics and Philology* és una novetat més que benvinguda, tant en l'àmbit de la lingüística romànica, com en l'àmbit de la lingüística jueva. Els editors han sabut reunir una selecció representativa d'experts en diversos àmbits de la lingüística i la filologia judeoromàniques, i han produït un manual que reflecteix l'estat actual dels assoliments de la disciplina. Cal assenyalar la mancança d'un capítol que tracte les varietats portugueses de la diàspora sefardita occidental, un tema que els editors del volum han qualificat d'insuficientment estudiat (cf. p. 4), tot i que la bibliografia rellevant hauria donat per a una contribució com a mínim informativa. Malgrat això i malgrat la qualitat desigual dels capítols, també des del punt de vista metodològic, un fet gairebé inevitable en una obra col·lectiva, aquest manual mereix ser rebut com una obra de referència i una eina indispensable per a qui estudia la participació i l'aportació d'un poble singular al món de les llengües romàniques.

Nikola VULETIĆ
Universitat de Zadar

MOLINA MARTOS, Isabel / HERNÁNDEZ, Esther / MARTÍN BUTRAGUEÑO, Pedro / MENDIETA, Eva (eds.) (2024): *Caminos y palabras. Estudios de variación lingüística dedicados a Pilar García Mouton*. Valencia: Tirant Lo Blanch, 991 p.

Caminos y palabras. El títol triat pels editors¹ d'aquesta obra col·lectiva dedicada a Pilar García Mouton em resulta ben suggeridor i escaient: camins i deixants de vida consagrada a la paraula, a les paraules. L'obra en qüestió aplega quaranta-sis contribucions que aporten treballs relacionats d'alguna manera amb la variació lingüística (justament el concepte que integra l'enunciat del subtítol).

La nòmina d'autors (cinquanta-sis, deu més que el nombre de contribucions, ja que algunes són d'autoria doble) ocupa dues pàgines (7-8), que precedeixen la fotografia (p. 9) d'una somrient Pilar García Mouton. L'«Índice» (p. 11-15) presenta el contingut de l'obra, que consta d'una sèrie d'apartats introductoris i cinc blocs temàtics en què es distribueixen els quaranta-sis treballs de la miscel·lània.

8. Cap referència aquí a l'aragonès que, junt amb el castellà antic, fa de base orgànica del judeoespanyol.

1. Escric «editors», en masculí plural, en sintonia amb l'ús del genèric «editores» —en castellà— que es coneix a la pàgina interior de presentació de l'obra sota els noms d'Isabel Molina Martos, Esther Hernández, Pedro Martín Butragueño i Eva Mendieta (tres editores “dones” i un editor).

L'extensa «Introducción» (p. 17-37), signada pels quatre editors, justifica la distribució dels diferents treballs en cinc blocs: «El léxico en su geografía» (11 contribucions), «El léxico: a vueltas con la propia historia» (9), «Fuerzas analógicas: el papel de la morfología y la sintaxis» (9), «El impulso de la regularidad: la dimensión fónica» (6) y «Variación, filología y sociedad» (11). De ben segur que la distribució corresponent no els haurà resultat gens fàcil als editors, per tal com la diversitat de continguts és molt marcada. En aquesta introducció, a més, s'ofereix una síntesi anticipada sobre els diferents treballs.

A continuació, Isabel Molina Martos presenta una «Semblanza de Pilar García Mouton» (p. 39-47), un retrat minuciós sobre la vida i l'obra de la filòloga, que conclou tot manifestant «el deseo de coeditar este volumen de estudios sobre la variación, que ofrecemos como homenaje a Pilar desde el cariño fraternal y desde el respeto que le profesamos» (p. 47). Segueix una «Bibliografía de Pilar García Mouton» (p. 49-69), que Naxhelli Vanessa Carranza recopila i ordena per anys des de 1977 fins a 2023. La vintena de pàgines de l'arregla bibliogràfica mostra la productivitat de l'autora al llarg de gairebé mig segle. I les dotze referències del darrer any contemplat, el 2023 (p. 68-69), de les quals deu hi figuren com a treballs en premsa, resulten ben eloqüents sobre la persistència productiva de la filòloga encara en el moment de la seva jubilació.

Pel que fa als cinc blocs anunciats, la llargària, densitat i varietat del seu conjunt m'obligava a donar notícia de les diferents contribucions només de manera telegràfica, tot limitant-me a consignar els autors i els títols dels articles, agrupats sota els epígrafs de cada bloc, i a reservar per al final una breu nota de valoració global de l'obra. Val a dir que, a la manera de les publicacions en revistes científiques, i com a marca de qualitat, cada treball va precedir d'un resum inicial en la corresponent llengua de redacció, seguit per un resum en versió anglesa.² Ressegueixo ara el contingut de cadascun dels cinc blocs temàtics.

«El léxico en su geografía» (p. 73-279): Gonzalo Águila Escobar, «Vitalidad de los nombres de las *petites bêtes* en la Alpujarra de Granada»; Fernando Brissos / João Saramago, «Galego e portugués: análise dialetométrica a algum do seu léxico botânico»; Federica Cugno, «Dimensione e forme della variazione nella toponimia dialettale del Piemonte montano»; Manuel González González, «Las denominaciones del *manzano* en gallego»; Carolina Julià Luna, «Eufemismo y disfemismo en el léxico sobre la mujer en el *ALEA*: los conceptos 'estar encinta' y 'dar a luz'»; Eva Mendieta / Isabel Molina Martos, «Historia y geolingüística del botijo en las hablas castellanas»; Mariano Quirós García / Elisabeth Lago Marí, «Denominaciones leonesas para el habitáculo de las abejas en el *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*»; Nicolae Saramandu / Manuela Nevaci, «A linguistic geography analysis on balkan-romance linguistic convergences in south-Danubian romanian dialects»; Xulio Sousa, «Vitalidad, diversidad y cambio en el léxico gallego rural del siglo xx»; Joan Veny, «Caminos de interferencia en valenciano: los casos de *ardilla* y *vereda*»; Xarles Videgany, «*L'abri du vent* et *l'abri de la pluie* en domaine basque».

«El léxico: a vueltas con su propia historia» (p. 283-444): José Manuel Blecua / Gloria Clavería, «Variación y evolución en el léxico: notas en torno a la historia de la palabra *emigrar* y su familia»; Dolores Corbella, «*TLEAM*: un corpus lexicográfico para América»; Paloma Díaz-Mas, «Flores sefardíes»; Josefa Gómez de Enterría, «Neología y variación en un

2. Només amb l'excepció de l'únic treball redactat en anglès, el de Nicolae Saramandu i Manuela Nevaci, «A linguistic geography analysis on balkan-romance linguistic convergences in south-Danubian romanian dialects» (p. 213-232), que presenta un resum en castellà, la llengua general de l'edició, seguit del resum en anglès.

corpus decimonónico de gastronomía»; Ángel Gómez Moreno, «El *roble melojo*, el *sauce llorón* y sus respectivas parentelas: deslindes botánicos y filológicos»; Juan Gutiérrez Cuadrado, «El sentido de los préstamos léxicos en Emilia Pardo Bazán»; Esther Hernández, «Para la historia de los nombres del *girasol* (*Helianthus annuus*)»; Carmen Ortiz García, «*Gazpacho* y *gazpachos*. Una sola palabra para muchas comidas»; José A. Pascual, «Anotaciones sobre cuatro palabras del español: *vilo* (*en*), *patata*, *cháchara* y *rescaño*».

«Fuerzas analógicas: el papel de la morfología y la sintaxis» (p. 447-654): Juan Abasolo / Gotzon Aurrekoetxea, «Variación y correlación lingüística en vasco»; Julio Borrego Nieto, «La sintaxis del español en Castilla y León según los datos de su atlas»; Bruno Camus Bergareche, «El área de difusión tradicional de un sufijo aumentativo resucitado: *-aco/a*»; Rocío Caravedo, «Testimonio del uso de *vosotros* en el español del siglo XIX Peruano. El *Museo de limeñadas*, de Ramón Rojas y Cañas»; Violeta Demonte, «Expresividad y peyoratividad. Varias maneras de insultar, pero un único objetivo»; Francisco Díaz Montesinos / Juan Andrés Vilena Ponsoda, «¿*Los atlas le aburren o los atlas la aburren?* Distribución del uso de los clíticos pronominales no reflexivos de tercera persona en España e Hispanoamérica (CORPES XXI)»; Olga Fernández Soriano con la colaboración de Francisco Ordóñez, «Las preposiciones complejas y la “locación inalienable”. Alternancia genitivo/dativo en español»; José A. Martínez, «Variaciones sintácticas y discursivas de la interrogación»; Rosabel Sansegundo Cachero, «Los clíticos de tercera persona en el *Atlas Dialectal de Madrid*».

«El impulso de la regularidad: la dimensión fónica» (p. 657-776): Inés Fernández Ordóñez, «Geografía peninsular de las soluciones de *iūcu*»; Pedro Martín Butragueño, «La dimensión dialectológica del *Corpus Oral del Español de México*: algunas noticias»; Florentino Paredes García, «El concepto de acento y la identificación de acentos del español por parte de los madrileños»; Antonio Romano, «Carte dialettali salentine. Saggio di lettura dell’*Atlante Fonetico Salentino*»; Luísa Segura, «Estrategias para evitar o hiato nos dialetos portugueses»; Beatriz Tapias Frutos, «Cambio lingüístico en la franja meridional de Castilla-La Mancha: estudio del fonema /d/ en coda».

«Variación, filología y sociedad» (p. 779-985): Rita Caprini, «Gli “angoli ciechi” della variazione linguistica europea»; Ramón de Andrés Díaz, «La percepción del castellano y su diversidad. Una encuesta en Gijón»; M.ª Teresa Echenique Elizondo, «Vasco y románico en contraste textual. La oralidad en la palabra impresa. *Refranes y sentencias* (1596)»; Taresa Fernández Lorences / Ashley Bennink, «La importancia de los atlas lingüísticos para la investigación sociodialectal»; Juan Antonio Frago Gracia, «Proceso por infidencia contra un presbítero mexicano y el español americano ante la independencia»; José Enrique Gargallo, «*Meriendas y candiles, siestas y velas*. Motivos y alternancias sobre la duración del día en los refranes romances del ciclo anual»; Juan Manuel Hernández Campoy / David Britain, «Principios geolingüísticos para el estudio de la variación diatópica»; José María Jiménez Cano, «Debate social sobre cuestiones lingüísticas en la Región de Murcia»; Mario Pedrazuela Fuentes, «Las relaciones entre el Seminario para Lenguas y Culturas Románicas de Hamburgo y el Centro de Estudios Históricos. Traducción de una obra de Schuchardt»; Maria-Pilar Perea, «La relación epistolar entre Ramón Menéndez Pidal y Antoni M. Alcover»; Dolors Poch i Oliver, «Carlos Barral entre dos lenguas».

En suma, la variació del lèxic en la diatopia (primer bloc) i en la diacronia (segon bloc), així com aspectes diversos sobre variació en els àmbits de la morfosintaxi (bloc tercer) i la

fonètica (bloc quart), guien l'articulació d'aquestes quatre parts del llibre. La darrera, en què la "variació" del títol va associada a la filologia i a la societat, diria que resulta la més heterogènia: una mena de "calaix de sastre" al qual, en darrer terme, haurien vingut a parar les contribucions de més difícil encaix en el conjunt del llibre. En qualsevol cas, el mosaic resultant mostra la pluralitat d'interessos aportada pels diferents autors, en sintonia amb la pluralitat de facetes filològiques exercides per Pilar García Mouton al llarg d'una vida fecunda.

En la llengua de redacció dels editors, el castellà, es presenta la majoria de treballs, però també n'hi ha de redactats en altres llengües romàniques d'àmbit estatal (tres en italià, dos en portuguès i dos en francès) per part d'autors procedents d'Itàlia, Portugal i França; i també una en anglès per part dels dos autors romanesos del volum, Nicolae Saramandu i Manuela Nevaci (vegeu la nota 3).

Un altre aspecte significatiu és la molt diversa adscripció geogràfica dels diferents autors, que hi figuren a l'inici de cada contribució vinculats a les respectives entitats acadèmiques.³ Hi predominen les de l'estat espanyol: Madrid, Alcalá de Henares, Granada, Saragossa, Santiago de Compostella, Barcelona, València, Múrcia, La Laguna, Salamanca, Castella-La Manxa, Màlaga, Oviedo, País Basc). Però n'hi ha també d'altres llocs d'Europa: Lisboa, Universitè de Pau et des Pays de l'Adour, Gènova, Torí, Bucarest, Berna; i aquestes apunten a la dimensió internacional i al perfil de l'homenatjada no només com a hispanista, sinó també com a romanista. A més, l'interès de Pilar García Mouton per la variació lingüística a Hispanoamèrica justifica els vincles amb el continent americà, representat per centres acadèmics com Mèxic, Perú i Nova York (Sunny Brook University).

La «Tabula Gratulatoria» final (p. 987-991), amb més d'un centenar d'adhesions, completa aquesta obra col·lectiva en reconeixement i gratitud a una persona senzilla i alhora excepcional. Com molt encertadament sintetitza un dels enunciats de la contracoberta: «La variación lingüística ha vertebrado la prolongada y brillante carrera académica de Pilar García Mouton, y esta obra la homenajea con motivo de su jubilación».

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

MOLINS, Manuel (2024): *Teatre complet 4. Assaig*. València: Institució Alfons el Magnànim / Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 760 p.

La publicació del quart volum del *Teatre complet* de Manuel Molins —amb pròlegs de Patrizio Rigobon i Josep Lluís Sirera— culmina el projecte editorial de la Institució Alfons el Magnànim que recull l'obra d'aquest dramaturg, un dels de més extensa, prolífica i variada trajectòria de l'escena contemporània d'aquestes latituds. Si els tres primers volums aplegaven els textos creatius (obres originals, versions, peces curtes, teatre infantil), aquest darrer inclou les peces assagístiques dels anys 1981-2017. En conjunt, els quatre volums sumen quatre mil pàgines en xifres rodones —gairebé mil per a cadascun de mitjana— i configuren una de les propostes de creació i de pensament teatrals més extraordinàries i insòlites —no

3. En aquest sentit, resulta excepcional l'adscripció de Beatriz Tapias Frutos a l'empresa Sabio Ibérica, tal com figura, a la p. 753, a la capçalera de l'article corresponent.

només per la seva envergadura, sinó també per la seva ambició i profunditat— que ha generat la cultura catalana contemporània.

Ricard Salvat a *El teatro de los años 70. Diccionario de urgencia* (1974) apunta que els grans dramaturgs del teatre universal no únicament foren grans poetes, sinó també grans pensadors, com a intèrprets dels pensaments dels altres i amb capacitat per anar al fons de les superfícies. Al seu entendre, seguint Brecht, cal distingir entre el *denker*, el pensador que construeix sistemes (com ara Kant), i el *nachdenker*, el reflexionador que medita i interpreta el pensament dels altres. Èsquil, Shakespeare, Molière, Büchner o Brecht, per exemple, haurien estat grans *nachdenker*. Segons aquesta lògica, Molins en seria un, però no tan sols com a dramaturg, sinó també com a assagista. Hi ha molt pocs casos, en la dramaturgia catalana, d'autors amb capacitat de generar pensament teatral *en segon grau*, més enllà de la valoració de les seves pròpies obres, i de moure's a l'*aise* entre la teoria i la creació, el coneixement i la dramaturgia.

Abans d'entrar en matèria, val a dir encara que Molins participa d'un gènere, l'assaig, que, especialment al País Valencià, té una llarga, fecunda i esponerosa tradició, per bé que més limitada en l'àmbit del teatre. És sabut que l'assaig deixa un espai més obert a les idees subjectives, a bastir una opinió argumentada i a expressar-se amb voluntat d'estil. Tot i que Molins s'avé amb la definició fusteriana d'assaig com a indagació i com a proposta sobre una temàtica determinada, que té un caràcter fragmentari i parcial («l'assaig no és mai *sobre*, sinó *cap* a un tema», afirmava Fuster al pròleg de *Les originalitats* [1956]), la seva pràctica assagística en concret duu més enllà el caràcter proteic, dúctil i híbrid del gènere, perquè, en alguns casos, entra en el terreny de la investigació i, en d'altres, en la mera opinió.

El volum d'assajos inclou, amb bon criteri, una gamma àmplia d'opcions i gradacions que admet el gènere com a especulació d'idees: de ponències acadèmiques a textos dedicats o entrevistes, passant per intervencions públiques, articles, opuscles o homenatges de diversa índole. Sigui en el format que sigui, l'assaig molinsià té l'encert de generar idees, reflexions, debats i propostes que posen en joc no únicament una hermenèutica, sinó també un cos teòric de caire estètic i ideològic. Els seus textos són el resultat de nombroses lectures, tal com evidencien les referències i bibliografies que sovint els acompanyen, i expressen un esforç de comprensió i una fluència de pensament en tensió que obre múltiples perspectives d'anàlisi i meditació, que dialoga amb altres plantejaments teòrics i que no s'està de transitar —sense escuts ni reverències absurdes— per camps diversos, com ara la filosofia, la teologia, la sociologia o la ciència.

El gruix del volum dedicat a l'assaig correspon a la part intitolada genèricament «Consideracions sobre el teatre», una denominació que, a despit de la seva modèstia, és tot un advertiment del fet que les temàtiques que tractin les peces recollides seran examinades amb cura en tots els aspectes. En la seva dramaturgia, aplegada en els tres primers volums, s'hi definien diversos cicles oberts que l'articulaven al voltant de les principals preocupacions i inquietuds de Molins com a creador. *Mutatis mutandis*, en els assajos més extensos, hi podem distingir tres grans eixos d'interès: la memòria col·lectiva del teatre valencià, la indagació sobre una estètica política i la reflexió sobre la praxi teatral. Com a dramaturg, però també com a intel·lectual, Molins se situa respecte al passat més immediat, s'ubica en la contemporaneïtat més candent i, a partir de l'experiència, teoritza sobre la pràctica escènica.

Des del testimoni crític i una certa perspectiva temporal, dedica diverses peces assagístiques a confegir una memòria personal i col·lectiva del teatre valencià (ben entès, del fet

en el «bell catalanesc»). A «Alternatives dramaturgiques del teatre valencià dels anys setanta», la primera, hi manifesta una presa de posició diàfana sobre les coordenades espacials, temporals i ideològiques des de les quals pensa i escriu: el País Valencià, en el sentit fusterià del concepte. La seva visió del teatre valencià de la dècada dels setanta qüestiona —amb l'experiència d'haver-lo viscut— els llocs comuns sobre el teatre independent. Més que considerar-lo antifranquista, seria, al seu parer, «un teatre de recuperació de la pròpia dignitat» (p. 35), que aspirava a absorbir els corrents estètics de l'escena internacional i que buscava més o menys a les palpentes noves maneres de fer i viure el teatre, una estètica pròpia i plural, sense haver de renunciar a la tradició, però superant-la críticament. Les «alternatives dramaturgiques» que destria, protagonitzades, a banda d'ell mateix, per diversos dramaturgs (Rodolf Sirera) i companyies (Grup 49, Pluja Teatre, L'Horta Teatre), demostren la voluntat renovadora que —des d'opcions estètiques diferents— replantejava les bases de la tradició; oferia una *altra* lectura de la història; explorava formes més avantguardistes o grotesques; o s'adreçava al públic infantil, planter de futurs espectadors. Molins descriu també les dificultats que impediren que aquestes alternatives es concretessin i remarca dues especificitats que afectaren el teatre valencià: la defecció dels intel·lectuals i la fragilitat de la crítica.

La ponència «El teatre independent a València: un relat» amplia i aprofundeix la crònica anterior —amb un to ara més personal i testimonial— sobre aquest període de l'escena valenciana. En el preàmbul, Molins deixa ben clares quines són les seves cartes ideològiques, com a dramaturg català que escriu del País Valencià estant i ho fa com un *outsider* dels centres de poder. Sobre el període del teatre independent, destaca la precarietat en què es trobava l'escena valenciana d'abans del 1970 i precisa una cronologia que va des d'aquest any al 1978, quan la professionalització i la institucionalització canvien el paradigma. Entre altres aspectes, com ara les vies de formació, les primeres iniciatives de professionalització o els espais d'exhibició, en aquest «relat» esbossa una primera aproximació a la trajectòria del Grup 49, en el qual Molins feu les primeres armes com a dramaturg i director d'escena.

Amb una clara intenció divulgativa, a «Voluntad y pasión (notas sobre la historia del teatro valenciano)» traça les grans línies de (dis)continuitat del teatre valencià des dels misteris medievals fins a les acaballes del segle xx. Molins hi defensa que el teatre independent valencià, amb singularitat pròpia, marca un abans i un després «ético, estético y lingüístico» (p. 91). Si amb aquest article mostra el coneixement que té de la tradició teatral valenciana, en altres aportacions com ara «Resistència i riurecràcia (per Galileu i Sísif)» diagnostica la desideologització del teatre, perpetrada al voltant dels anys 1985-2001, especialment al Principat, en una etapa de pretesa «normalitat» democràtica i lingüística. Al País Valencià, en canvi, malgrat la qualitat de dramaturgs i companyies, el teatre en català comença a perdre cada vegada més espai i prestigi socials.

Referents vitals, intel·lectuals i cívics permanents, Vicent Andrés Estellés i Joan Fuster són també memòria del País Valencià. En els articles dedicats a Estellés, Molins hi explica la relació que hi mantingué i els espectacles que li preparà (*Crònica especial, Vaixell de boira i Calidoscopi*, els dos primers prohibits per la censura franquista). A més de destacar-ne l'originalitat, hi presenta una lectura innovadora de les quatre obres aplegades a *Oratori del nostre temps* (1978) com un llarg oratori en quatre moviments o un calidoscopi sobre les tenebres del temps que li tocà viure. En l'article consagrat a Fuster —un *magister* intel·lectual d'upa—, hi subratlla la passió que palpitava en l'escriptor de Sueca per fer prendre consciència de la realitat al seu poble i evitar-li «l'oprobri i la submissió».

Un segon gran eix d'interès dels assaigs molinsians és la indagació sobre una estètica política —en un sentit ampli. N'és un dels més remarcables, una altra presa de posició cristal·lina, «Et verbum caro factum est». Hi concreta la seva concepció del teatre com a paraula/cos/acció i hi defineix el text teatral com «un material lingüístic exteriorment representable i basat en una perfecta representació interna» (p. 112), més enllà que es pugui convertir en un muntatge. Molins hi esmicola alguns dels prejudicis que continuen circulant sobre el text teatral (segons els quals se'l considera, a la manera aristotèlica, com a destinat indefectiblement a la representació), fins al punt que rebla amb ironia: «un text teatral és un text teatral i un espectacle és un espectacle» (p. 122). Com reitera en altres papers, aquesta defensa es vincula a la reivindicació d'una llengua rica i esponerosa, dotada i connotada de poder polític i prestigi social, capaç de crear obres de teatre —textos i espectacles— contundents i dissidents, tant des del punt de vista estètic com ideològic.

A «Dues faules sobre l'art modern», hi examina amb mirada crítica *L'obra mestra desconeguda* d'Honoré de Balzac i *Art* de Yasmina Reza com a punt de partida respectivament de «l'embranchida esperançada de l'art modern» i «el fracàs d'aquesta gran aventura» (p. 195). Davant de l'atzucac de la modernitat, Molins propugna un nou pensament utòpic que contraresti la ideologia conservadora del neoliberalisme i, en conseqüència, als antípodes de les textualitats formulàries i l'esquifidesa expressiva, aposta per un teatre ambiciós estèticament, que es manifesti amb una rica lingüística ufana i que sigui idoni per brindar lectures plurals de la contemporaneïtat.

Altres intervencions en fòrums teatrals o culturals s'endinsen en la indagació sobre l'estètica política amb propostes que, des d'un posicionament crític, compromès i ex-cèntric, malden per allunyar-se dels llocs comuns i suggerir horitzons conceptuals nous que assumeixin la complexitat i la pluralitat del món des d'una òptica progressista. Molins suscita idees força que advoquen per un canvi de rumb i una nova esperança per al teatre contemporani. Destaquem-ne tres. 1. *Teatre cru*, que, a diferència del *cuit* o políticament correcte, treballi, des d'estètiques diverses, per abraçar la complexitat (les altres realitats), la claredat (contra les manipulacions del llenguatge del poder), la revelació de la brutícia (de l'ésser humà i la societat) i la política de la resistència (collectiva i pública). 2. *Teatre resistent*, lliure, creatiu i obert al futur, que qüestionï els poders fàctics, grups i *lobbies* culturals, i que enfondeixi en la llibertat del present, tracti de millorar-ne la qualitat democràtica i ens obri a un futur més ple i solidari. 3. *Teatre ecumènic*, de caràcter universal, que promogui el pensament interfronterer i la di-versió (la cara oculta o ocultada de la realitat), que tingui una dimensió política (en el sentit de «la denúncia compromesa, lliure i conscient de tot allò públic que es considera millorable», p. 346), que fomenti el diàleg ecumènic i laïc, i que prengui en compte també els infants i els joves.

Molins insisteix a treure la careta de les teoritzacions que aposten per un teatre fragmentari i líquid, perquè considera que són un «correlat ideològic, polític, artístic o dramaturgic» (p. 219) de la impotència del progressisme per oferir una alternativa a una dreta neoliberal i neoconservadora presta a imposar la seva utopia política, econòmica, mediàtica i militar de la globalització. Així mateix, reclama que el teatre, com a activitat artística, aculli el seu component de «risc i atreviment, superació i trencament de les regles» (p. 224) que li és consubstancial, i també que contribueixi a mirar la realitat i di-vertir, tot mostrant-ne una altra versió.

Com recalca en diversos assaigs, la qüestió lingüística és fonamental en el cas del català. A «Fronteres», Molins descabdella les (auto)limitacions polítiques que impedeixen una rela-

ció fluida entre els territoris que comparteixen una convivència històrica, una cultura, un imaginari i una llengua. Proposa obrir les fronteres per evitar el replegament estèril i, sense imposicions, des d'una transversalitat bilateral i plural, potenciar l'intercanvi mutu. En un sentit similar, a «Les multituds del jo: contra les barreres» persevera en una de les seves inquietuds —transferida especialment a *Trilogia d'exilis* (1999)—: el trencament amb els esquemes binaris i bipolars de la modernitat per apostar per un jo i un món plurals. Entre altres aspectes, Molins també hi pledeja contra l'eurocentrisme, pràcticament limitat als països més influents, que ignora les cultures orientals o africanes; la banalització o la comercialització de l'art que, en el camp del teatre, es traduiria en una pèrdua de la capacitat de pensament; i la urgència de deixar enrere les barreres polítiques, culturals, socials, morals o lingüístiques, a fi de donar via lliure a la diversitat i a la pluralitat.

Un dels seus assaigs més extensos i profunds és «Una cruel estultícia (teatre, guerra i veritat)», una reflexió penetrant sobre la guerra i el teatre que, d'una banda, desplega una lectura atenta d'autors i obres que considera els seus «contemporanis» i, de l'altra, cristallitza algunes de les seves propostes teòriques. Parteix de la premissa que la guerra és una «cruel estultícia», tal com afirma Salvador Espriu a *Primera història d'Esther* (1948), en el fons de la qual hi alena un debat clau: malgrat que canviïn les tecnologies, les tàctiques i les estratègies militars, sempre hi resta l'horror i la propaganda per convèncer l'opinió pública de la suposada veritat i raó legitimadores de la guerra. En la primera part d'aquest assaig, Molins defensa les «formes obertes», que —com sosté en altres papers del volum— permetin que la dramàturgia actual sigui un espai per compartir, repensar o replantejar el món en què vivim, i per dialogar sobre les seves problemàtiques i els seus reptes. L'escriptura teatral seria una mena de «projecte de miralls» (p. 397), en què preval la raó ètica i estètica. A més, el teatre faria possible «manifestar la veritat interior de la guerra, convertir en discurs de formes múltiples i en presència la complexitat humana de l'horror» (p. 399). En la segona part, Molins traça un recorregut per un corpus d'obres que han abordat la temàtica de la guerra del teatre grec al contemporani (d'Eurípides a Espriu, passant per Aristòfanes, Shakespeare, Lessing, Büchner o Brecht). En la seva anàlisi, subratlla la «veritat interior» que hi batega i que revela les devastadores conseqüències dels conflictes bèl·lics d'abans i d'ara. A parer seu, tanmateix, només Espriu fou capaç d'allunyar-se de la «veritat única» per postular una veritat múltiple, oberta, plural, capaç de neutralitzar les veritats absolutes amb què es legitimen les guerres.

Al cap i a la fi, Molins defensa una estètica política que té com a pilars fonamentals una ètica i un compromís diàfans que s'expressen lliurement des de la dissidència crítica del poder. Un teatre que denunciï l'explotació de les tiranies, que vagi més enllà del món líquid o superficial contemporani, que revifi el caràcter canviant que el caracteritza des dels orígens i que sigui «intel·lectualment valent i emocionant per construir un món diferent» (p. 327). No es tracta, de cap manera, d'un teatre *orgànic* o de *tesi* al servei d'un partit o del poder de torn, sinó, com apuntava Harold Pinter, d'un teatre que eviti els «sermons», que no es plegui a les exigències del mercat o al gust dominant, i que mostri els diversos angles de la realitat. En aquest sentit, Molins comparteix la cadena bàsica del teatre polític pinterià: «recerca de la veritat o metàfora fundacional, creació, pensament, documentació plural i contrastada, coratge i dignitat» (p. 375-376).

El tercer i darrer nucli temàtic d'aquesta primera part del volum és la reflexió sobre la praxi teatral. S'enceta amb l'article «L'experiència del teatre (i la prosòdia valenciana)», que se centra en un dels neguits de Molins: la llengua del teatre. Hi exposa les dificultats que es

programi en català als escenaris valencians i la manca de produccions teatrals amb intèrprets de les varietats dialectals de l'idioma. Conscient de la problemàtica, proposa un estàndard més o menys unitari d'elocució escènica. En el cas valencià, suggereix un model basat en la pràctica escènica que parteixi del valencià general, sigui congruent, acurat i natural; respecti la coherència elocutiva; i relativitzi la divisió dialectal. Per resoldre les dificultats, recomana tres mesures concretes: la formació adequada dels actors en aquesta matèria, la programació de més obres en el teatre públic i privat que exercitin la varietat dialectal i una política d'intercanvis i coproduccions dramàtiques arreu dels Països Catalans.

Tal com evidencia alguna de les iniciatives impulsades per Molins, com ara el I Congrés sobre la dramaturgia europea que tingué lloc a l'Octubre Centre de Cultura Contemporània de València el 2010, una altra de les seves dèries com a *playwright* és situar la dramaturgia catalana en les coordenades europees. La comparació amb altres realitats escèniques confirma la precarietat estructural amb què ha de moure's, la manca d'una capitalitat cultural oberta als altres territoris que hauria d'exercir Barcelona o, entre altres qüestions, el poder excessiu de la figura del «director-dictador». D'altra banda, completen la seva mirada sobre la praxi altres treballs que aborden la reescriptura i la direcció de textos clàssics, i «la veritat actoral i la mentida política», en què desenvolupa la seva aposta per un *actor de la polis*.

En tots els tres eixos d'interès, algunes de les seves intervencions no defugen la contrarèplica de posicions alienes que afronta a cara descoberta i amb noms i cognoms, ni tampoc s'estan d'adoptar un discurs provocador, sovint amb una ironia incisiva, per desemmascarar impostures o falsedats. A més, hi dialoga tot sovint amb els seus «contemporanis» teatrals (Eurípides, Aristòfanes, Molière, Shakespeare, Lorca, Brecht, Müller, Pinter), literaris (Joyce, Magris, Maalouf), filosòfics (Nietzsche, Wittgenstein, Benjamin, Arendt, Berlin, Camus, Lacroix, Honneth), sociològics (Bauman, Sennett), històrics (Judt), teològics (Küng) o econòmics (Sen), entre molts altres, també catalans (Terricabras, Wagensberg), amb què reforça, contrasta o oposa els seus plantejaments.

La segona part, que duu el títol eloqüent de «Per als amics», reuneix tot un ventall de textos de gratitud que deixen entreveure la generositat proverbial de l'autor i la necessitat altruïsta de compartir-la. La peça que obre aquest epígraf, «Acció de gràcies», és tota una declaració de principis, en la mesura en què expressa l'agraïment a tots els que han fet possible la consecució del seu projecte dramaturgic al servei del teatre i de la llengua catalana, i ho fa emulant la «Divisa» de Maria Mercè Marçal: nàixer en una família de treballadors, de parla catalana i seduït pel teatre, que li concedí el privilegi de ser «un rebel contumaç» (p. 520). La considerable llista d'amics als quals Molins dedica peces de reconeixença i homenatge —l'artista Evarist Navarro, els alumnes i professors de l'IES Benlliure, el director d'escena Ricard Salvat, la novel·lista Mercè Rodoreda, els companys i professors del Seminari Metropolità de València, el teòleg Ximo García Roca, el cantautor Lluís Fornés, l'actriu Rosana Pastor, el sacerdot Vicent Agustí o l'historiador teatral Josep Lluís Sirera— és secundada per un calidoscopi de reflexions sobre l'art, l'educació, la religió o la vida que, com és habitual en l'assaig molinsià, es fonamenta amb referents literaris, artístics, filosòfics i històrics per tal dialogar amb els destinataris del reconeixement públic.

Una tria selecta d'entrevistes clou el volum i ens brinda la vessant més combativa i polemista del dramaturg en un gènere que reclama brevetat i concisió. En termes generals, hi opina sobre l'evolució, les limitacions, els dèficits i els miratges de l'escena dels Països Catalans, i hi referma l'aposta per un teatre progressista, conjunció d'ètica i estètica, que ofereixi altres

imaginariis individuals i collectius. Si la memòria colectiva l'entén projectada en el present i el futur, el teatre el concep com un revulsiu que expressi altres mirades i interpretacions per tal de desvelar la veritat i el sentit profund de la vida. No defuig de reconèixer obertament les seves profundes posicions polítiques o religioses. En algunes de les entrevistes més focalitzades en l'obra de creació, n'aclareix claus interpretatives (com ara el mestratge de Shakespeare) i dona pistes de la poètica pròpia, transgressora i escrutadora, que la sosté, atenta a la complexitat intel·lectual i estètica de les realitats múltiples.

En definitiva, el conjunt de textos d'aquest volum d'assaigs —alguns dels quals, inèdits fins ara— revela un dramaturg *nachdenker* d'una gran curiositat intel·lectual i d'un bagatge lector inaudit que, en paral·lel a la seva obra de creació, construeix un corpus assagístic d'abast universal i d'una gran densitat especulativa, que es fa més ric de replecs i sediments amb el decurs del temps i que assoleix una considerable obertura i profunditat analítiques. El seu discurs polièdric i calidoscòpic, reflexiu i incitador, crític i obert, incorpora noves capes de sentit (reitera, reprèn o obre nous fils argumentatius), a fi i efecte d'adequar-lo a les convulsions del segle. Molins absorbeix els corrents de pensament del seu temps i en manlleua els conceptes i les idees que li plauen més per bastir la seva pròpia cosmovisió. D'una gran exigència ètica i estètica, el pensament que destil·la esdevé desbordant, lluminós i esperançador.

Francesc FOGUET I BOREU
Centre de Recerca en Arts Escèniques
Universitat Autònoma de Barcelona

MONTEAGUDO, Henrique (ed.) (2024): *A estandarización das linguas da Península Ibérica: procesos, problemas e novos horizontes*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Gallega, 322 p.

El llibre *A estandarización das linguas da Península Ibérica: procesos, problemas e novos horizontes*, editat per Henrique Monteagudo, compila deu textos procedents de la jornada «Estándar, norma e variación: procesos, problemas y perspectivas», celebrada a la Universitat de Santiago de Compostella el 2021 i relacionada amb el projecte ESTANDAREV.¹ Partint del text «Limiar. Estandarización e desminoración: avances e problemas», on Monteagudo justifica i contextualitza el contingut del volum, els capítols que segueixen presenten des de reflexions teòriques sobre l'estandardització (Amorós; Amorós i Monteagudo) fins a l'anàlisi de les diferents llengües de la Península Ibèrica: el català (Pradilla), el basc (Azkarate), el gallec (Maragoto; Regueira; Monteagudo), el portuguès (Venâncio; Bagno), així com també el català i l'espanyol en contrast (Costa).

Tot seguit ens aproximarem al contingut del llibre seguint l'ordre amb què es presenten els capítols, és a dir, partint dels més teòrics o de contextualització. En primer lloc, Carla Amorós («Estandarización e desestandarización lingüística: perspectivas emerxentes á volta de velles cuestións», p. 47-70) reflexiona sobre els reptes i les necessitats de l'estandardització en un context de globalització cada vegada més multilingüe i que requereix redefinir conceptes i metodologies per adaptar-s'hi. Per això, segons l'autora, cal plantejar-se «de que

1. ESTANDAREV és un projecte de recerca finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades. Per a més informació: <<https://diarium.usal.es/estandarevesp/>>.

maneira cambiará a configuración, función e valoración dos estándares nunha época en que o multilingüismo, a hibridación e a ruptura de fronteiras nacionais expón novos retos de anàlise e descripció lingüística», així com també «cales son os signos de desestandarizació e de emerxencia de ideoloxías lingüísticas alternativas entre a poboación» (p. 53).

En segon lloc, Carla Amorós i Henrique Monteagudo («A estandarización lingüística revisitada: mediatización, vernacularización e ideoloxías lingüísticas na España contemporánea», p. 71-94) presenten el projecte ESTANDAREV, que té l'objectiu d'estudiar les valoracions i actituds dels parlants en relació amb la varietat estàndard. Del projecte en destaquen dues innovacions: la visió comparativa entre les llengües d'Espanya i la metodologia centrada en els discursos dels parlants ("bottom-up") mitjançant la mesura de les actituds lingüístiques i les ideologies amb la tècnica d'*open guise*, les entrevistes semidirigides i els grups de discussió. A més a més, com a estímul per als informants es destaca la tria de tertúlies audiovisuals, ja que són contextos en què s'usa l'estàndard oral i és on pot traspasar més la variació, cosa que pot ser símptoma de reorientació dels valors de les diferents varietats (vernacularització).

En tercer lloc, endinsant-nos en els estudis específics sobre les llengües de la Península Ibèrica, Miquel Àngel Pradilla («Revisitando a Polanco (1984). Reflexiones sobre el proceso de estandarización de la lengua catalana», p. 95-140), sobre el català, parteix de l'article de Lluís Polanco per reflexionar sobre l'estandardització del català després del franquisme i la necessitat de dotar-lo de recursos expressius, sobretot en relació amb la variació diatòpica. Més enllà de l'article de Polanco, Pradilla també té en consideració prou a bastament treballs cabdals en l'àmbit de l'estandardització del català com són els d'Aracil, Ninyoles i Lamuela.

En quart lloc, pel que fa al basc, Miren Azkarate («La estandarización del euskara: historia, situación y desafíos», p. 141-157) fa un repàs històric i sociolingüístic sobre el procés d'estandardització del basc: la creació de l'*Euskaltzaindia*, la unificació ortogràfica i els seus debats a principis del segle xx, l'estancament per la Guerra Civil i la posterior voluntat de recuperar les tasques per establir una varietat comuna els anys seixanta i setanta, la implementació en el si de la societat basca i l'elaboració funcional. L'autora destaca el sentiment nacionalista basc i el valor simbòlic de la llengua com a factor clau de «la gran aceptación que tuvo la variedad estándar» (p. 152).

En cinquè lloc, des d'un punt de vista comparatiu, Joan Costa («La definició de *estàndard* segons la lexicografia i la terminografia oficials del català i l'espanyol: contribució a l'estandardologia comparada», p. 159-206) analitza obres lexicogràfiques i terminogràfiques de les acadèmies de la llengua catalana i espanyola —distingint entre centres "inicials" i "posteriors"— per comparar el plantejament del concepte *estàndard* que s'hi codifica, si és que ho fa. Les definicions s'analitzen a partir de desglossar-les i l'autor analitza molt detalladament els termes que s'hi utilitzen, de manera que permet posar sobre la taula els marcs teòrics involucrats, així com les semblances i diferències entre les definicions.

En sisè lloc, centrant-nos en el portuguès, Fernando Venâncio («A estandardização do português: do passado ao presente», p. 207-218) presenta la situació de la normativització del portuguès a Portugal, on considera que, malgrat que hi ha hagut algunes intervencions ortogràfiques i lèxiques durant el segle xx, hi ha hagut poca voluntat de fer política lingüística per ordenar la llengua. L'autor subratlla, d'una banda, que la necessitat d'establir una ortografia va anar lligada a un fet polític cabdal, la instauració de la república, sense la qual «hoje o

português não dispusesse duma grafia oficialmente estabelecida» (p. 210), i, de l'altra, que la qüestió de l'establiment de la llengua anava lligada a reptes diversos tant identitaris com lingüístics.

En setè lloc, Marcos Bagno («Violência social e conflitos normativos na sociedade brasileira», p. 219-232) exposa la relació directa entre les desigualtats socioeconòmiques del Brasil i les desigualtats d'accés a la norma culta del portuguès. Aquesta norma culta, vinculada a les classes dominants blanques, queda fora de l'abast de les classes baixes i mitjanes a causa del poc o nul accés a l'educació. L'autor destaca que, tot i la intenció d'establir i ensenyar una norma culta brasilera que fos més democràtica i realista, les propostes continuen sent, en el fons, elitistes.

En vuitè lloc, entrant en l'àmbit del gallec, Eduardo Maragoto («A proposta do binormativismo para padronizar o galego», p. 233-256) parla de la planificació lingüística del gallec i reflexiona sobre la proposta *binormativista*, la qual sorgeix del debat sobre els dos models del gallec (autonomista i reintegracionista). L'autor explica que significaria la «coexistència de ambas as normas em paridade legal» (p. 236) i seria una possible resposta a la situació sociolingüística de la llengua, ja que «poderia ativar diferentes motivações para adquirir e usar a língua» (p. 242).

En novè lloc, Xosé Luís Regueira («Ideoloxías e debates sobre o estándar do galego: algúns apuntamentos», p. 257-272) reflexiona sobre el gallec estàndard des d'un posicionament crític centrat en les ideologies lingüístiques. El debat sobre aquesta qüestió va tenir molt ressò a la dècada dels setanta, quan es va codificar el gallec escrit, mentre que els debats sobre l'estàndard oral han ocupat un lloc més secundari. Aquest debat, que encara és vigent, se situa en un context de minorització lingüística i posa al centre la qüestió de l'autenticitat de la llengua gallega.

Finalment, Henrique Monteagudo («A estandarización do galego: vellos debates e novos horizontes», p. 273-322), partint de l'evolució de la situació social de la llengua, es proposa revisar aspectes clau del procés d'estandardització del gallec, amb especial èmfasi en els debats sobre el model de llengua (l'autonomisme i el reintegracionisme).

Com hem anat veient, aquest llibre aporta, en efecte, una visió comparada de l'estandardització del català, el gallec, el basc i el portuguès. No obstant això, s'hi troba a faltar algun capítol dedicat a l'espanyol, ja que hagués acabat de completar aquesta comparació entre les llengües peninsulars. Malgrat aquesta mancança, l'estructura del llibre dota el lector d'una visió prou global de l'estandardització, que va des del plantejament més teòric dels dos primers capítols fins a l'especificitat sobre les altres llengües. És pertinent esmentar, però, que el lector hi trobarà textos amb plantejaments diferents, tot i els evidents punts en comú, així com diferències en el to.

La visió comparativa que ofereix el llibre permet posar sobre la taula les semblances i les diferències dels processos d'estandardització de les diferents llengües peninsulars, així com també donar una forma concreta als conceptes teòrics sobre el tema que s'esmenten a l'inici. Alguns exemples d'això són, pel que fa a les semblances, que tant el gallec com el basc —i el català, tot i que no se'n parla en el llibre— han tingut debats sobre el model de llengua a codificar (en els textos de Maragoto i d'Azkarate); pel que fa a les diferències, el fet que el diccionari normatiu de l'espanyol no defineixi el concepte de *estàndard*, com sí que ho fa el del català (en el text de Costa); o bé, sobre l'aplicació concreta de conceptes teòrics, les referències a la ideologia de l'autenticitat aplicada al cas del gallec (en el text de Regueira).

Seguint una de les innovacions esmentades al capítol d'Amorós i Monteagudo sobre el projecte ESTANDAREV, una idea força transversal del llibre és la importància dels parlants en els processos d'estandardització, ja sigui pels seus usos lingüístics o per les ideologies lingüístiques i la vinculació identitària amb la llengua. Tot i que també hi ha algun text que posa més èmfasi en la codificació i la implementació, l'enfocament contrasta amb la tendència prou generalitzada fins a l'actualitat de deixar els parlants més aviat en segon pla.

El llibre *A estandarización das linguas da Península Ibérica: procesos, problemas e novos horizontes* és, en definitiva, una aportació interessant i necessària per als estudis sobre estandardologia, ja que permet que el lector es faci una idea general del funcionament de les llengües peninsulars. Aquesta visió comparativa, així com el pes dels parlants en l'estudi de l'estandardització, són, a parer nostre, les aportacions més rellevants i innovadores del volum.

Laia BENAVENT-LLINARES
University of Birmingham

MONTURIOL I SANÉS, Joaquim / DOMÍNGUEZ I PORTABELLA, Eloi (2024): *El parlar de la Garrotxa*. Versió revisada i ampliada. Olot: El Bassegoda Edicions, 301 p.

Vint-i-tres anys després que aparegués la publicació d'*El parlar de la Garrotxa*, Joaquim Monturiol i Eloi Domínguez ens n'ofereixen una nova edició, revisada i ampliada. La sala El Torín d'Olot, plena de gom a gom, quedava petita el divendres 21 de març de 2024 davant la concurrència de pràcticament mig miler de persones. En el públic assistent hi havia representades persones de totes les edats. La presència d'aquell ingent nombre d'assistents demostrava que el patrimoni immaterial que representen les varietats geoelectals de la llengua, és a dir, el quilòmetre zero de la nostra idiosincràsia lingüística, lluny de ser vist com un llastre d'antany, ha passat a convertir-se en signe d'identitat irrenunciable.

A les pàgines preliminars que trobem abans del pròleg, els autors ja deixen ben palesa la seva declaració d'intencions amb una citació del monòleg *Acorar*, representat per l'actor mallorquí Toni Gomila:

Ses paraules diuen qui som, com vivim... I si canviem de paraules, canviem de món... I llavors sa vida seguirà silvestre i anònima, o morirà, com moren es pobles si moren ses paraules. És sa paraula s'ànima d'un poble.

Durant molt de temps hem invertit molts esforços en el desenvolupament d'un model de llengua elaborat tant a nivell escrit com a nivell oral. Les adversitats històriques multiseculars que ha viscut la nostra llengua ens empenyien cap a l'aconseguitment d'un model de llengua que fos capaç de dotar-nos d'una eina digna per a la comunicació. Hem construït un esvelt edifici, però no hem revisat els seus fonaments. Hem descuidat el registre col·loquial, que s'expressa a través d'un model lingüístic familiar, el model de llengua que aprenem amb la mare i el pare, amb l'àvia i l'avi, amb el veïnat, esquitxat de colors lingüístics que configuren el mosaic de parlars que tant agrada de dir al mestre Veny. Massa sovint oblidem que la llengua s'expressa a través de registres i que no és una realitat monolítica.

De la mateixa manera que ens mudem quan assistim a algun esdeveniment que ho requereix, els usuaris d'una llengua emprem un model elaborat. Però, quin alleujament ens

provoca treure'ns les sabates que acabem d'estrenar, que ens estrenyen els peus, i ens calcem les sabatilles d'anar per casa. De la mateixa manera que tenim diferents peces de roba i de calçat, els parlants disposem també de models diferents de llengua segons el moment i l'interlocutor en una acció comunicativa.

Qui subscriu aquesta ressenya, oriünd i veí del Camp de Tarragona, comarca perifèrica, celebra que Joaquim Monturiol i Eloi Domínguez ens hagin tornat a obsequiar amb aquest nou estudi posat al dia del parlar garrotxí, situat també a la perifèria de la conurbació barcelonina: «Ses paraules diuen qui som, com vivim... I si canviem de paraules, canviem de món [...]». En un món cada cop més globalitzat i més urbanita, des de les “perifèries” hem pres consciència de la necessitat de redescobrir que allò que som val la pena de continuar essent-ho. La redescoberta dels productes de proximitat, de quilòmetre zero, s'ha posat en valor.

Joaquim Monturiol i Eloi Domínguez han volgut tornar a reivindicar la idiosincràsia garrotxina amb aquest treball que tinc el plaer de ressenyar. Com que els autors són unes persones infinitament agraïdes, no s'estan no només de donar les gràcies a totes les persones que els han encoratjat a tirar endavant aquest estudi, sinó que també han volgut que aparegués la fotografia de qui des del primer moment els va fer costat, el Dr. Antoni Maria Badia i Margarit, mestre de mestres.

Un altre mestre, el Dr. Joan Veny, el prologuista d'*El parlar de la Garrotxa*, es congratula que Monturiol i Domínguez hagin volgut actualitzar la primera edició de la monografia tot oferint-nos una segona edició posada al dia i en desgrana tota una sèrie de solucions geolectals que singularitzen els parlars garrotxins. El Dr. Veny conclou el seu pròleg fent referència al fet que els parlars garrotxins confereixen una singularitat particular dins «la indiscutible unitat de la llengua».

A l'apartat «Comentari dels autors», Monturiol i Domínguez justifiquen el perquè d'aquesta segona edició: especifiquen l'objectiu, que no és altre que el de preservar la riquesa geolectal pròpia. Tot seguit presenten l'estructura del treball, quines són les obres lexicogràfiques que han consultat, aporten els exemples pertinents perquè s'entenguin les transcripcions dutes a terme a través de l'Alfabet Fonètic Internacional, detallen els símbols i les abreviatures que el lector trobarà al llarg del treball i justifiquen quin lèxic han triat i per què.

Després d'abordar de manera entenedora i precisa els conceptes de llengua, dialecte, subdialecte i parlar, els autors descriuen la situació geogràfica i els límits del parlar de la Garrotxa i se serveixen d'un mapa comarcal per presentar la divisió entre l'Alta i la Baixa Garrotxa. Monturiol i Domínguez, abans d'entrar al que és pròpiament la descripció del parlar garrotxí, encara donen notícia dels treballs anteriors que s'han dut a terme a la comarca.

La descripció lingüística segueix la sistematització a què ens tenen acostumats les monografies geolectals i es comença la descripció a partir del vocalisme tònic. Atès que aquest estudi té la voluntat de ser divulgatiu, destinat a un públic ampli no avesat als avatars de la filologia, les referències al grau d'obertura de les vocals velars i de les palatals no van acompanyades de la informació diacrònica que li convindria al filòleg.

Mots com *f[ɔ]r*, *[o]lla*, *s[o]*, *h[o]ra* són pronunciats amb velar semitancada [o] atès que segueixen la tendència general del manteniment del grau d'obertura que procedeix d'una *ō* (FLÒRE, ÒLLA, SÒLE, HÒRA), a diferència de la resta de parlars catalans que obren la vocal perquè està condicionada per una consonant líquida. Així mateix, mots com *f[o]nt* o *p[o]nt* també són articulats amb vocal velar semitancada [o] tot i que procedeixen de *ō* llatina, en aquest cas condicionada per una nasal (FÒNTE, PÒNTE).

Quant a les vocals palatals, en els parlars de la Garrotxa, com en la majoria de parlars del subdialecte gironí, s'observen solucions particulars que se separen de la pronúncia general de la resta de parlars catalans. Així, tenim que la *ī* i la *ē* llatines mantenen el timbre de vocal palatal semioberta [ɛ], independentment de si estan condicionades o no: [ɛ]ntre, ll[ɛ]ngua, ll[ɛ]i, r[ɛ]i, [ɛ]s, [ɛ]ll, [ɛ]lla, [ɛ]lls, [ɛ]lles (< ĪTER, LĪNGUA, LĒGE, RĒGE, ĒST, ĪLLU, ĪLLA, ĪLLOS, ĪLLAS); contràriament, es pronuncia palatal semitancada [e] la vocal procedent del sufix llatí -ENTIA: Val[e]ncia, paci[e]ncia, ci[e]ncia (< UALĒNTIA, PATIĒNTIA, SCIĒNTIA).

Sorprèn comprovar com uns trets que històricament s'han considerat propis del català camptarragoní i nord-occidental, com és l'articulació diftongada de /o/ àtona en posició inicial (a través d'una falsa segmentació sil·làbica, en uns casos, i per extensió analògica en uns altres casos) en mots com *auliva*, *aulor*, *aurella*, *aubrir*, *aufegar*, apareguin a la Garrotxa. Paral·lelament també es localitza el fenomen de la vocalització de /l/ agrupada en mots com *taup*, *pau-par*, *bauma*, etc., tingudes per camptarragonines i nord-occidentals, en el català continental.

Els autors de la monografia constaten que el fenomen de la iodització (que no pas ieisme històric) es troba en un procés de regressió sobretot en les generacions més joves, a causa de la influència de l'escolarització i dels mitjans de comunicació. Aquest procés de canvi contrasta amb els parlars baleàrics, on la iodització és un fenomen ben viu encara: *vull*, *palla*, *ull*, *orella*, *fulla*, *abella* (< UOLEO, PALEA, OCULU, AURICULA, FOLIA, APICULA, respectivament), pronunciats amb [j].

Els parlars de la Garrotxa comparteixen amb el català nord-oriental (rossellonès i capcinès), així com amb el mallorquí i el pallarès, l'absència de la dental epentètica en mots com *molre*, *cenra*, *divenres*, i deixa de ser articulada, per analogia, en mots que la tenen en el seu ètim llatí: *fonre*, *penre*, *venre*. Els autors especifiquen que aquest és un tret que també es troba en regressió. Es localitza el fenomen de les assimilacions consonàntiques del tipus *concette* 'concepte', *dissatte* 'dissabte', *tad de bassa* 'tap de bassa', *edzemple* 'exemple', *edzamen* 'examen', a l'estil dels parlars menorquins i mallorquins.

Ja dins el nivell de la morfologia nominal, observem que en els parlars de la Garrotxa encara són vives les formes dels possessius tòpics femenins *meua*, *teua*, *seua* (i els seus respectius plurals), que comparteixen amb el rossellonès, els parlars del bloc occidental i els parlants de més edat de ciutats com Valls o Tarragona. Cal especificar que a la Garrotxa aquestes formes alternen amb *meva*, *teva*, *seva*, etc. Paral·lelament trobem femenins del tipus *blaua* 'blava', *noua* 'nova', *toua* 'tova', *viua* 'viva'.

Crida l'atenció la vitalitat de què gaudeix el sufix *-ic*, *-ica* per a generar diminutius: *po-bric*, *carica*, *donica*, *noïc*. A partir d'aquest recurs es va generar l'adjectiu lexicalitzat *bonic*, *bonica*, estès arreu. Els parlars de la Garrotxa comparteixen aquest sufix de diminutiu amb parlars aragonesos, murcians i almeriencs.

Si ens centrem en la morfologia verbal, els parlars garrotxins presenten una extensió analògica de la velar oclusiva sorda /k/ en la primera persona del present d'indicatiu dels verbs *anar*, *fer* i *veure*: *vaic*, *faic*, *veic*, formes localitzades també fora d'aquest àmbit territorial, com pot ser el Bages. La consonant velar sorda /k/, que alterna amb la dental sorda /t/, apareix com a marca morfològica pròpia de la primera persona del present d'indicatiu: *càntoc/cànot*, *rèboc/rèbot*, *servèixoc/servèixot*. En aquest cas, el reforçament és un tret genuí i exclusiu d'aquests parlars.

La morfologia verbal encara presenta algunes altres particularitats que singularitzen els parlars garrotxins, i els gironins en general, com ara l'increment labial en les persones quarta

i cinquena del present d'indicatiu en els verbs de la segona conjugació que presenten el morfema d'infinitiu *-ure*: *rivem* 'riem', *riveu* 'rieu', *crevem* 'creiem', *creveu* 'creieu', *javem* 'jaiem', *javeu* 'jaieu', *covem* 'coem', *coveu* 'coeu'. Aquest increment labial s'hauria pogut estendre per analogia a través de formes com *cabem*, *cabeu*, del verb *cabre* o *quebre* (segons els parlars garrotxins). Però també es podria explicar a través de les formes de totes les persones dels mateixos verbs en l'imperfet d'indicatiu: *rivia* 'reia', *trevies* 'treies', *creviem* 'crèiem', *caviu* 'quèieu', *covien* 'coïen'. L'element labial també apareix a l'imperfet de subjuntiu dels esmentats verbs.

Des d'una perspectiva diacrònica, aquests imperfets d'indicatiu de tipus feble presenten l'accentuació clàssica amb un morfema tònic. A diferència dels parlars tortosins i valencians, que mantenen les formes *reïa*, *traïes*, *creïem*, *caïeu*, els parlars garrotxins empenen formes analògiques amb verbs com *escriure* (*escrivia*), *viure* (*vivia*), *moure* (*movia*), que contenen l'element labial. Val a dir que els presents d'indicatiu d'aquests verbs que han servit de model també tenen l'element labial etimològic: *escrivim*, *escriviu*, *vivim*, *viviu*, *movem*, *moveu*.

Una particularitat que només està documentada en els parlars del subdialecte gironí i, per tant, dels garrotxins és el que semblaria el manteniment de l'alveolar etimològica /s/ en els morfemes de les persones quarta i cinquena del present i de l'imperfet d'indicatiu, del futur, del condicional i l'imperfet de subjuntiu: *cantems*, *canteus*, *cantàvem*, *cantàveus*, *cantarems*, *cantareus*, *cantariem*, *cantariéus*, *cantéssim*, *cantéssius*.

Encara en el nivell de la morfologia verbal, el treball de Monturiol i Domínguez documenta en els parlars de la Garrotxa que el futur i el condicional del verb *anar* es construeixen a partir només del verb llatí *IRE* (*iré*, *iràs*, *irà*; *iríem*, *iríu*, *irien*), tal com és habitual en gironí i en nord-oriental, a diferència de la resta de parlars catalans, que organitzen aquestes formes verbals a partir de la composició entre els verbs llatins *ANDARE* + *IRE*. També el futur i el condicional del verb *poder* ofereixen en aquests parlars un grau evolutiu més avançat del grup llatí *TR* (*poré*, *poràs*, *porà*; *poríem*, *poríeu*, *porien*), tal com passa en els resultats de *mare* (*MATRE*), *pare* (< *PATRE*), *frare* (< *FRATRE*), i que contrasta amb les solucions més conservadores de mots com *lladre* (*LATRO*) o *pedra* (< *PETRA*, antic *pera*).

Per cloure el nivell referit a la morfologia verbal convé posar de relleu la singularitat exclusiva d'aquests parlars, que es fa palesa en els infinitius del segon grup procedents de verbs de la tercera conjugació llatina en *-ERE* i que contenen en el radical la consonant prepalatal fricativa sorda /ʃ/: *néixere*, *créixere*, *conèixere*, *merèixere*, *aparèixere*... (també els que contenen un grup consonàntic, com ara *vèncere*).

En el nivell sintàctic, els autors de la monografia sobre els parlars garrotxins puntualitzen que l'ús del verb auxiliar *ser*, que originàriament només s'emprava amb verbs que indicaven moviment (*som entrat*, *ets vingut*, *me som ficat*), actualment també funciona acompanyant verbs transitius: *ets comprat peres*, *ets dit això*... Quant a la negació, els parlars garrotxins poden obviar l'adverbi *no* i indicar la negació només amb la partícula de reforçament *pas*, tal com s'esdevé en català nord-oriental: ho *faré pas*, *vinré pas*, *tens pas por*. Malgrat que es constata que és un tret que va de reculada, encara es manté la concordança amb el participi en una estructura en què el complement directe està dislocat a l'esquerra: *les cançons ja les he cantades*.

És interessant de veure com les interrogatives, a diferència del que passa amb els parlars centrals, que empenen la partícula *oi*, i els tarragonins, que fan servir l'adverbi de negació *no*, els parlars de la Garrotxa les clouen amb la tercera persona del present d'indicatiu del verb *fer*: *no has menjat res, fa?* Un darrer apunt sobre sintaxi que cal destacar és l'ús ben viu de

l'adverbi *pla*, que apareix tant en sentit positiu (*tu pla te la passes bé!*) com en sentit negatiu (*jo pla que vindré!*), i encara pot exercir la funció de reforçament del quantificador de les oracions comparatives (*ell és pla més alt que el seu pare*).

La part més extensa de la monografia geolectal està dedicada al lèxic, que ocupa unes cent seixanta pàgines d'un total de tres-centes una. Els mots estan sistematitzats per ordre alfabètic i cal fer notar que a l'inici de cada pàgina en què comença una lletra nova hi ha il·lustrada una imatge relacionada amb algun mot que hi apareix. Dels cinquanta-cinc mots que els autors consideren exclusivament garrotxins trobem *afartaix* 'àpat molt abundós', *calabotí* 'cap-gros', *crescent* 'creient', *donica* 'home efeminat', *farinat* 'menjar per al bestiar que consisteix en la barreja de farina de cereals i aigua', *llefernada* 'taca de greix', *llostre* 'crepuscle', *marranxa* 'garrafa gran o bidó per portar aigua', *miua* 'cansament, enyorança, en els infants', *piumoc* 'embotit que conté ossos tritursats, que s'emboteix dins la bufeta del porc', *recebre* 'rebre', *ruiec* 'gruny del porc', *torterola* 'fum o vapor que impedeix la visió o la respiració', *xaboc* 'esclop'.

Observarem també en l'apartat del lèxic mots que superen els límits comarcals i que s'estenen per d'altres comarques que se circumscriuen al subdialecte gironí, com ara *abricoc* 'albercoc', *amont* 'amunt', *aulina* 'alzina', *boit/boita* 'boig/boja', *buc* 'arna, rusc', *caçar* ' cercar, buscar', *calabotí* 'cullereta, capgròs, cria de granota', *capbusseta* 'figuereta, tombarella', *cap-rodo* 'mareig', *cardar* (verb lleuger, polisèmic), *eixavuirar* 'esternudar', *faixí/faixina* 'llépol/llépola, llaminer/llaminera', *fressa* 'soroll, remor', *gallaret* 'roella, rosella'.

Trobarem paral·lelismes amb el tarragoní, com són *vellana* 'avellana', *vellaner* 'avellaner', *dematí* 'matí', *escopinyada* 'escopinada', *espenta* 'empenta', *estuba* 'molta calor i humitat', *fato* 'conjunt de paquets', *fesol* 'mongeta seca'. De vegades, la Garrotxa i el Camp de Tarragona comparteixen un mateix mot, com ara *cleca*, però no en comparteixen el significat: estariem davant d'un fals amic; el significat garrotxí és el de 'plantofada, bufetada'; en canvi, al Camp de Tarragona vol dir 'riure sorollós'.

Acabada la llista de mots i les seves respectives definicions, apareixen cinquanta-cinc pàgines dedicades a frases fetes, expressions i locucions recollides a la Garrotxa. Algunes són dites tòpiques creades, majoritàriament, a través d'una rima fàcil amb el topònim en qüestió: *A Besalú, de putes segur*; *A Olot, ni dona ni porc*. Trobem expressions compartides en altres indrets, com pot ser el Camp de Tarragona, del tipus: *Afluixar la mosca*; *Aire, que vol dir vent*; *Alça, Manela!*; *Com hi ha món!*; *Fer la rateta*; *No ser-hi tot*; *Passar a jaure*; *Perdre's la mena*; *Qui et va matricular!*; *Ser un mal hermano*. En trobem d'altres que semblen d'àmbit territorial més restringit: *Ai, verros!*; *Allo, allo!*; *Ara, pla!*; *Deixar de bleixar*; *Eus?*; *Fer catrol*; *Gratar les gandumbes*; *Picar la salafarda*; *Ser un grapoies*; *Ser vidre volador*; *Una xica-mica*.

El llibre es clou amb un apartat a manera d'índex de formes populars que remeten a l'entrada principal, de tal manera que facilita a qui el consulta la seva identificació. Segueixen cinc pàgines sobre bibliografia i, finalment, Monturiol i Domínguez, com a excel·lents comunicadors que són i empesos per l'afany divulgador que ja han manifestat a la introducció del seu treball, clouen *El parlar de la Garrotxa* amb un apartat de passatemps, com si d'un joc didàctic es tractés, amb jeroglífics, sopes de lletres, formació de paraules ordenant lletres i mots encreuats.

El parlar de la Garrotxa es converteix en el llibre d'estil dels parlars garrotxins. Perquè la llengua parlada a través de les seves varietats regionals ens arrela a un territori i ens hi iden-

tifica. Monturiol i Domínguez no volen renunciar a aquestes diferències. Treballs com aquest reivindiquen la diversitat en igualtat de condicions.

Vull acabar aquestes línies amb els mots que vam redactar per al manifest de tancament del «Posa-hi tu l'accent», el primer festival de les varietats geolectals de la llengua catalana, celebrat a l'Espluga de Francolí el darrer cap de setmana de setembre de 2024:

Les varietats dialectals ens arrelen a la terra: ens arrelen a les nostres mares i als nostres pares, a les nostres àvies i als nostres avis; i de la mateixa manera com respectem i estimem les nostres mares i els nostres pares, les nostres àvies i els nostres avis, cal que també actuem així amb les nostres varietats geolectals.

Enhorabona als autors, enhorabona a la Garrotxa.
I llarga vida a la dialectologia!

Pere NAVARRO GÓMEZ
Universitat Rovira i Virgili

PAYRATÓ, Lluís (2025): *Discurs: paraules, imatges i sons. Un assaig sobre el discurs multi-modal*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 217 p.

Molts lingüistes, portats per la curiositat i l'interès que ens suscita la nostra feina, anem acumulant fragments i exemples diversos al llarg del temps, més o menys ordenats, endreçats i classificats; en paperets, en llibretes, en carpetes, en llibres subratllats, en documents d'ordinador... Pensem que algun dia ens seran útils, ja sigui a classe, per a algun article o ves a saber per a què. I molts tenim la sensació que la majoria d'aquests fragments no els acabarem fent servir mai, i allà es quedaran... fins que algú els llenci.

El llibre *Discurs: paraules, imatges i sons*, de Lluís Payrató, fa la sensació de tota una altra cosa: hi trobem, efectivament, desenes d'idees, de fragments, d'exemples que intuïm recollits al llarg del temps. Però l'autor n'ha tret un rendiment altíssim: els ha sabut endreçar, ordenar, classificar... i posar al servei d'una idea més gran: un llibre que recull la seva mirada sobre el discurs i la comunicació, i que la il·lustra amb aquesta col·lecció de fragments. I ho fa amb una combinació excel·lent de reflexió, anàlisi, joc i humor. Amb coherència i cohesió, propietats textuais analitzades amb detall en el text. I el resultat és magnífic, polièdric, multidimensional i molt ric.

Superada la temptació de trencar les convencions del gènere i convertir aquesta ressenya en una successió de citacions de fragments extrets del llibre mateix, mirarem de presentar-lo, resumir-lo i valorar-lo, tal com correspon.

El llibre està format per un exordi, set capítols, un epíleg, un postfaci (d'Albert Soler), la bibliografia citada, sis annexos i una nota final d'agraïment. Tots els capítols, incloent-hi l'exordi i l'epíleg, comencen amb una «0. Zona zero» que ja ens diu alguna cosa sobre l'interès de l'autor per anar més enllà dels significats literals i dels usos convencionals (no hem trobat *zona zero* ni al *DIEC* ni al *DEIEC*, però sí *ground zero* en algun diccionari d'anglès).

Els dotze textos de l'exordi, que no superen per gaire l'extensió d'una pàgina, presenten «els ingredients» del llibre i en fan «un tast». El joc ja comença aquí: l'autor juga amb els números, amb el número que correspon a cadascun dels dotze textos en la sèrie ordenada que formen, sovint més o menys literalment, de vegades simbòlicament («8. L'infinít»), de vega-

des metalingüísticament (tots els significats de la paraula *set*). En el segon text hi trobem anunciada la intenció de l'autor: escriure un assaig sobre la immensitat, l'heterogeneïtat, la creativitat, del discurs.

Entrant ja en els set capítols que constitueixen el nucli central del llibre, en cadascun s'hi tracta algun, normalment diversos, dels conceptes relacionats amb el tema, el títol, del llibre: discurs, paraules, imatges i sons.

El primer capítol aborda una de les principals propietats de tot discurs: la coherència; o potser hauríem de dir, després de llegir-lo, la recerca de la coherència. L'autor fa una lectura que considera ingènua, però que en realitat no ho és gens, del Gènesi, i va mostrant com la versió del text que ens ha arribat conté significats i referències que no encaixen entre ells. El text ensenya i il·lustra que la coherència té diferents nivells (i diferents sentits —*sentits* en el sentit de *moviment*—: de dalt a baix i de baix a dalt), que *dir és fer* (la força il·locutiva clàssica, la performativitat), i múltiples aspectes de l'ús lingüístic vinculats a característiques com l'ambigüïtat, la vaguetat, la polisèmia, la indeterminació, la presumpció de rellevància, les pressuposicions semàntiques i pragmàtiques i diferents menes de *nosaltres*, entre moltes altres propietats del discurs, no necessàriament bíblic.

El segon capítol s'endinsa, ens endinsa, en el discurs polític com a modalitat discursiva que permet a l'autor continuar parlant de coherència, però ara també de cohesió, una altra propietat textual. Payrató fa un breu repàs a algunes oracions cèlebres de polítics cèlebres (Josep Tarradellas: «Ja soc aquí»; John F. Kennedy, «Ich bin ein Berliner»; Martin Luther King, «I have a dream»; Winston Churchill, «blood, toil, tears and sweat»; Barack Obama, «Yes, we can»). I també parla del discurs totalitari, del de l'esquizofrènia, dels errors... i de les desviacions no problemàtiques, com ara les de l'humor i les de la literatura; dels problemes de cohesió d'alguns discursos polítics (de Mariano Rajoy), de la cohesió en les receptes de cuina i dels anacronismes discursius, entre molts altres aspectes. Les últimes pàgines d'aquest capítol es dediquen a qüestions més teòriques: el principi de cooperació i les màximes de Grice; un recull de dotze idees sobre l'essència del llenguatge i del discurs, procedents de dotze lingüistes il·lustres; i una anàlisi final de diversos fenòmens que tenen a veure amb l'ambigüïtat i que acaben fent de pont amb el capítol següent, perquè introdueixen la gestualitat, i la multimodalitat en general, com a estratègies comunicatives que en sincronització amb el llenguatge verbal permeten reduir l'ambigüïtat o, com diu l'autor, les incerteses.

El tercer capítol parla, efectivament, de multimodalitat, centrada d'una manera especial en dos dels seus components: els gestos i la música. Adquirim coneixement enciclopèdic (per exemple, l'origen del nom de les notes musicals), però sobretot ens adonem d'una manera explícita, conscient, d'alguns fenòmens que potser intuïem però que no hauríem sabut formular: de la sincronització que trobem entre text i melodia en moltes peces musicals, que fa que contribueixin juntes a allò que es vol transmetre; de la sincronització que hi ha entre veu i gest quan parlem («Frases verbals i frases gestuals: un concert a més de dues mans»); de les diferències que hi trobem en diferents cultures, moments històrics i gèneres discursius; i un llarg etcètera («la màgia de la multimodalitat és que la suma de llenguatge, música i elements visuals pot duplicar o triplicar els efectes monomodals»; «Els processos de significació —i els conseqüents efectes estètics i emotius en la recepció i interpretació— no es poden analitzar en laboratoris de física o química, ni quantificar econòmicament»).

Els elements visuals són al centre del quart capítol. Hi trobem un munt d'exemples comentats que il·lustren les múltiples relacions que es poden establir entre llenguatge verbal i

imatge: en la poesia (el desplaçament a la dreta de l'últim vers d'un poema significa —i no es pot dir o llegir en veu alta, s'ha de veure—), en la publicitat, en les relacions entre fotografies i peus de foto, en el significat dels colors, en la sintaxi de la imatge... Justament per la importància que hi té la imatge, aquest capítol fa de molt mal resumir: llegiu-lo i, sobretot, mireu-lo.

El cinquè capítol entra d'una manera més aprofundida en les relacions entre *dir* i *fer*: el discurs performatiu, la parla performativa. Austin. I d'aquí a les promeses (prometre és fer, i prometem parlant), les ofenses (ofenem parlant, o gestualitzant), el perdó (perdonem parlant, o gestualitzant) i la restitució o memòria («El nom, metonímia de l'ésser, de la persona i del record»). I amb un enfocament diferent, els eufemismes, el purisme lingüístic, el llenguatge políticament correcte, el canvi lingüístic, les bones maneres (amb dos textos impagables sobre la concepció de la dona i de la seva relació amb l'home, i més concretament amb el marit, vigent fins no fa gaires anys) i, per acabar, les dificultats per resoldre els problemes que planteja una gramàtica —la catalana i la d'altres llengües— que per a alguns parlants i grups socials no visibilitza prou les dones.

En el sisè capítol es parla del discurs del poder i del discurs de la resistència, i de com el poder pot portar cap a l'autoritarisme: Donald Trump, Pablo Casado, Joan Carles I, Mario Vargas Llosa... Entremig, una afirmació per anar-hi pensant: «Les relacions són sempre relacions de poder». I una altra, més esperançadora: «El discurs del poder engendra un discurs de la resistència»: la crítica com a arma per examinar, jutjar, decidir i proposar (en un cartell, en una piulada, en una columna en un diari, en tot un llibre —com aquest—, en un míting, en un grafit...). I aquí pren sentit parlar del poder de les paraules: Joan Brossa, Eduardo Galeano, Josep Pedrals, Lewis Carroll, Salvador Allende... I Karl R. Popper, amb una citació que porta l'autor a afirmar: «Tenim l'obligació de ser optimistes i la responsabilitat de viure», «sempre ens quedarà la resposta, la resistència o resiliència», també per pensar-hi.

El setè i últim capítol parla d'identitat, i dels diferents tipus d'identitat: psicològica, social, familiar, laboral, virtual... i discursiva. De la polifonia del jo (el primer capítol havia parlat del nosaltres); del discurs de la ciència, dominant, i de la necessitat del discurs humanístic, ètic; del plagi (il·legal) i de la paròdia (permissible). I tornada a la crítica, i a la selecció: «Ser crític amb el discurs rebut i amb el creat, i no tenir por de la selecció i el rebuig, de la poda contínua, tanta com faci falta. Talar, podar, retallar; i construir, edificar a poc a poc, amb materials nobles». Payrató no ho diu, però això és el que ha mirat de fer ell en aquest llibre. El capítol s'acaba amb alguns dels trets atribuïbles a l'adequació, la propietat textual que ens faltava (al costat de la coherència i la cohesió), i a l'estil, cosa que porta ineludiblement a Aristòtil. I el capítol s'acaba amb les cinc paraules que constitueixen el títol de l'obra.

L'epíleg recapitula i torna a l'inici, reprèn les idees principals que s'han anat desenvolupant (discursivament) i acaba amb un últim doble joc: «som animals comunicatius que habitem espais comunicatius, hàbitats o esferes que hem anat construint i modificant amb el pas del temps, aquest temps que s'acaba justament —o potser injustament— quan s'acaba el nostre discurs».

El postfaci d'Albert Soler, també altament suggeridor i interessant, dialoga amb el text de Payrató, i en alguna ocasió el rebat: «No, el discurs del mite no es fonamenta en l'irracional [...]; es fonamenta en allò que és raonable». Planteja diverses distincions, interessants i suggeridores: entre presència i significat, entre coneixement científic i coneixement sapiencial (Payrató havia parlat de saviesa experiencial). I també ens regala algunes afirmacions per pensar-hi: «La realitat, en si mateixa, sembla ser no discursiva, no significativa», «Recrear-se

en l'experiència abans de recrear-se en el discurs és donar temps a la realitat, és desenvolupar una actitud contemplativa, no reactiva», «La perversió del discurs generat automàticament no és que no tingui sentit (que en té), o que pugui ser imprecís o fals (que ho és molt sovint), sinó que és incapaç de la paradoxa».

En el llibre hi trobem alguns dels recursos que ja havíem trobat d'una manera recurrent en altres textos de l'autor, i que per tant podem dir que són alguns dels trets que defineixen la seva escriptura: sobretot sobretot, definicions de diccionari per arrencar i citacions de Joan Fuster per encapçalar els capítols. El llibre comença amb la definició que va donar Pompeu Fabra del terme *discurs* en el *DGLC* (també hi trobem, per exemple, la definició de *capteniment* que dona el *DCVB*). (Per cert, parlant de diccionaris, la paraula *postfaci* no la trobem —mitjans del 2025— ni al *DIEC* ni al *DEIEC*, i potser aquest llibre és un bon motiu/argument per reivindicar-la.)

Tot en aquest llibre és *meta*- alguna cosa. L'exordi (*DEIEC*: «Primera part [d'un discurs] que té per objecte preparar l'atenció dels oients» —¿per què, els claudàtors?—) està format per dotze textos que introdueixen el lector en els set capítols que constitueixen la part central del llibre. Discurs que prepara el discurs, doncs. De fet, Albert Soler, en el postfaci, també diu que el discurs que proposa l'autor en aquest llibre és un metadiscurs: discurs sobre el discurs.

El text és ple de jocs de paraules que s'endevina que a l'autor se li han anat acudint a mesura que escrivia. Només per posar-ne algun exemple: «els quatre genets de l'apocalipsi, *esclar* i *és clar*» (l'autor —acadèmic— opta per la primera grafia —que no és al *DIEC* ni al *DEIEC* ni a la *GIEC*—, quan es tracta de la interjecció), «sense sets, sense estripades ni *buits*», «[e]l primer nombre primer de la segona desena [l'onze]», «en un partit de futbol, “Alemania está cautiva y desarmada” a *mans* (o *peus*) d'Espanya» (les cursives són nostres). L'autor hi reflexiona: «Com és que podem jugar tant amb les paraules? Simplement perquè l'ús de les paraules conforma un joc, ja des del principi mateix». I més en general, podem dir que l'escriptura és clara i entenedora, com és habitual en l'autor, i en aquest cas, a més, conté un toc de poesia —de vegades també visual—, més accentuat en els finals de paràgraf o de capítol, que tampoc ens ha d'estranyar, venint de qui ve i en un text com aquest.

I és que a la contracoberta es diu que el llibre està «a cavall de l'assaig i el manual», però nosaltres ens permetrem discrepar-ne: és un assaig magnífic sobre el discurs multimodal (així de clar ho deixa ja el subtítol), però no s'acosta a les característiques d'un manual. Més aviat diríem que, per intentar arribar al fons del que s'hi explica i s'hi suggereix, ens anirà molt bé conèixer molts conceptes que trobarem en manuals sobre pragmàtica i anàlisi del discurs (com els de Payrató mateix). Una altra manera de dir que aquí l'autor s'aparta, volgudament i amb un resultat plenament reeixit, del contingut i el to acadèmic que caracteritza la resta de la seva obra.

El llibre és, en definitiva, una contribució important, interessant, amena, divertida, sàvia, a l'*educació discursiva crítica*, un dels conceptes que travessen el llibre de cap a cap, «un fonament inexcusable per a un humanisme que defensi la vàlua de la veritat i valors tan tradicionals (i oblidats?) com la llibertat, la igualtat i, si encara fos possible demanar alguna cosa més, la fraternitat».

Neus NOGUÉ SERRANO
Universitat de Barcelona

PÉREZ-JORBA, Joan (2024): *Itineraris d'avantguarda d'un català de París (1917-1920). Cròniques literàries, entrevistes i cartes*. Edició i estudi introductori de Pilar García Sedas. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 244 p.

Del tot necessari i útil resulta per als interessats en l'avantguarda catalana aquest volum de la filòloga, historiadora de l'art i doctora en humanitats Pilar García Sedas, no solament perquè recupera els treballs periodístics de Joan Pérez-Jorba adreçats a la divulgació d'aquest fenomen literari, sinó també perquè el recontextua en el context cultural posterior al modernisme, durant el qual s'havia donat a conèixer amb articles sobre el simbolisme i els grans noms del panorama europeu i s'havia reconegut àmpliament el seu criteri; en aquest sentit, vegeu com l'encimbellava Salvador Vilaregut en recordar la seva anàlisi de l'obra de D'Annunzio, publicada a *Catalònia* l'any 1898, afirmant que demostrava «un criteri amplíssim que pocas vegades, per no dir may, replendeix en las obras de nostres crítichs», mitjançant el qual aconseguia que l'esmentat estudi quedés llavors i tres anys més tard «com el més serio y més complet que s'ha publicat a Espanya sobre l'esmentat autor» («Una vulgaritat més», *Juventut*, 91, 7-2-1901, p. 742).

El disseny de la coberta emmarca perfectament el que ens espera en obrir el llibre. D'entrada, el mot *itineraris*, que l'autora empra en sentit metafòric per a referir-se al trànsit de cròniques literàries i entrevistes en diferents publicacions periòdiques i al flux de correspondència emesa i rebuda. En segon terme, la tria de l'apel·latiu «català de París» per a Pérez-Jorba, manllevat de Joaquim Folguera, per a indicar que es tracta d'una persona instal·lada a la capital francesa i no pas com molts dels seus coetanis, que hi feien una estada temporal a fi d'immergir-se en la vida cultural per després introduir a Catalunya les tendències estètiques de la metròpoli europea. En tercer lloc, l'acotació temporal precisa (1917-1920), a partir de l'esclat de la I Guerra Mundial i l'eclosió dels moviments d'avantguarda, un període breu però que correspon al de les avantguardes històriques. Finalment, la fotografia del Cafè La Rotonde, al barri de Montparnasse, cenacle de referència cultural i artística on va tenir lloc l'entrevista amb Max Jacob, glossada en «Les idees estètiques d'en Max Jacob» i publicada a *El Poble Català* el 26 de març de 1917, la qual encapçala l'antologia de textos del volum.

Com bé indica Enric Bou en el pròleg («Joan Pérez-Jorba, mediador cultural de l'avantguarda»), si bé és cert que Joan Pérez-Jorba ocupa una segona fila com a poeta, la seva tasca com a crític literari i com a publicista no es pot menystenir en cap de les dues etapes de la seva activitat: en ple modernisme, com hem indicat suau, i en l'avantguardisme, des de la seva posició de corresponsal i col·laborador de les principals capçaleres barcelonines i com a publicista, amb la fundació de la revista francocatalana *L'Instant* (1918-1919), ben atent als nous llenguatges artístics que la capital francesa mostrava al món. Certament, aquesta obertura intel·lectual i l'afany de modernització i de progrés de la cultura catalana que el guiava durant el primer moviment no s'estroneja amb l'adveniment del noucentisme, sinó que el vincula de manera natural amb la renovació i el rupturisme de l'avantguarda de l'aparador parisenc.

Pilar García Sedas centra el seu treball en l'anàlisi de la tasca periodística de Joan Pérez-Jorba com a mediador cultural, agent de transferència o *passeur* (terme usat en la seva tesi doctoral de la qual deriva aquest volum), propiciada pel fet d'haver-se instal·lat a París des de 1901 i per la interacció social practicada en aquesta etapa vital amb els nuclis literaris catalans i francesos, la qual es concentra en la difusió del cubisme literari, del nudisme de Pierre Albert-Birot, el dadaisme i l'incipient surrealisme.

El volum s'estructura en tres grans apartats: estudi introductori, organitzat en dos capítols d'extensió diversa i una conclusió («Un mediador en temps d'avantguardes», «La projecció de la seva mediació» i «L'arribada a port»); textos de Joan Pérez-Jorba, en concret un aplec de vint-i-nou escrits en català, francès i castellà, publicats en la premsa diària i en revistes, i adreçats a la divulgació i a la difusió de l'avantguardisme a banda i banda dels Pirineus; i annexos, amb un conjunt de correspondència majoritàriament unidireccional amb els líders de la renovació poètica i teatral, i la inclusió d'un capítol que en reproduïx un de l'obra *Pierre Albert-Birot* (1920).

En el primer capítol de l'estudi introductori, «Un mediador en temps d'avantguardes», García Sedas traça sobre el paper els quatre itineraris de la praxi crítica i divulgativa de Pérez-Jorba. Quant a l'àmbit català, assenyala com aquesta complementa la desenvolupada per Junoy amb el cubisme, per Salvat-Papasseit respecte al futurisme i el nunisme, i per Folguera i Foix en l'aspecte ideològic. Ressegueix els treballs publicats en mitjans d'adscripció estètica i ideològica diversa (*La Publicidad*, *El Día Gráfico*, *La Vanguardia*) i en revistes no avantguardistes però que comparteixen el fet de mostrar-se receptives als nous llenguatges artístics (*El Camí*, *Messidor*, *Terramar*). De la seva detallada anàlisi podem subratllar que fou el pioner a realitzar entrevistes a líders de les avantguardes (Max Jacob, Guillaume Apollinaire, Pierre Reverdy i Pierre Albert-Birot) i la seva atracció pel nunisme, el qual justifica pel valor que aquest escriptor atorgava al subjectivisme i per la seva connexió amb el vitalisme d'arrels nietzscheanes.

En l'itinerari francocatalà l'autora descriu i analitza la tasca de la revista *L'Instant. Revue Franco-Catalane d'Art & Littérature* (1918-1919), fundada per Pérez-Jorba i de la qual esdevingué l'únic redactor en l'etapa parisenca (amb sis exemplars i vuit números apareguts entre el juliol de 1918 i el febrer de 1919), per posteriorment passar a Barcelona, amb la codirecció de Millàs-Raurell (amb cinc exemplars més publicats entre l'agost i el setembre del mateix any). García Sedas constata com les col·laboracions literàries i les entrevistes publicades a *L'Instant*, en un clar desequilibri lingüístic a favor de la llengua francesa, no fan més que projectar els mateixos autors i continguts, principalment cubistes i nunistes, de l'entorn de Pierre Albert-Birot i Pierre Reverdy, que apareixien en les principals revistes d'avantguarda franceses, mentre que, en el camp català, no se la pot considerar una plataforma de difusió de l'avantguarda, ja que s'hi aixoplugaven treballs eclèctics que abraçaven el darrer modernisme, el noucentisme i les avantguardes.

Quant a l'itinerari francès, l'autora el circumscriu entre 1918 i 1919 a les col·laboracions en forma d'articles, cròniques, ressenyes de llibres, valoracions de revistes «amigues» i traduccions de poemes («Guillaume Apollinaire» de J. M. Junoy i «De tant brunyir el cel...» de J. V. Foix), publicades en la revista birotiana *SIC* (1916-1919) entre 1918 i 1919, les quals el consoliden com a crític en l'àmbit francès, i puntualment en *La Revue de l'Époque* (1919-1923), on des de la secció «Lettres Catalanes» desenvolupa una mediació bilateral i dona a conèixer el recull *Poemes en ondes hertziennes* de Joan Salvat-Papasseit.

Finalment, en l'àmbit castellà i en el marc de l'ultraisme peninsular, García Sedas signa la participació de Pérez-Jorba, en una única ocasió, en *Grecia. Revista de Literatura* (1918-1920), la qual evidència la manca d'intercomunicació entre les dues cultures deguda, «en primer lloc, al component polític d'ordre nacionalista i, seguidament, [a] la configuració de la mateixa avantguarda catalana, producte d'iniciatives individuals, mentre que en l'àmbit castellà l'esclat avantguardista neix de la cohesió d'un grup concret de creadors i pintors a

l'empara d'un moviment col·lectiu que adoptà també el sufix 'isme' (*ismo*) per aglutinar els nous llenguatges artístics» (p. 88).

En el segon capítol l'estudiosa aborda la projecció de la seva tasca de mediador i la qualifica de tèbia a causa de diversos factors: respecte al sistema literari català, Pérez-Jorba no pertany a la generació noucentista, actua des de la perifèria i practica el bilingüisme; des del francès, és vist com un corresponsal de premsa estrangera. La projecció esmentada se cenyeix, d'una banda, a la publicació, en el marc projecte editorial «Bibliothèque L'Instant», del llibre *Pierre Albert-Birot* (1920), amb què afavoria la divulgació del nunisme a França i es donava més a conèixer com a assagista i mediador; de l'altra, des de Catalunya i la península, amb consideracions moderadament favorables per part dels seus companys de premsa, a excepció del tardà reconeixement publicat a l'avantguardista *L'Amic de les Arts* arran del seu traspàs.

Finalment, el capítol «L'arribada a port» actua com a conclusió del seu estudi i perfila en el cas particular de Joan Pérez-Jorba, el que Joaquim Molas ja havia apuntat en la seva exposició dels precedents de l'avantguarda en el modernisme (*La literatura catalana d'avantguarda 1916-1938* [1983]). García Sedas, després d'assenyalar els diferents moments culturals que viuen tant París i altres nuclis europeus com Catalunya, i un cop destacada l'obediència de Pérez-Jorba a la cultura francesa, fa raure el seu gir no rupturista envers aquests nous corrents europeus a «la idea de progrés associada a la innovació, la sacralització de la bellesa i un ideal romàntic que rau en la centralitat de l'artista com a geni, des d'una consciència no de temporalitat, sinó d'una experimentació que avala la recerca contínua que implica tot procés de creació» (p. 104).

Tot seguit, la curadora aporta una antologia dels textos crítics de què s'ha servit en l'estudi precedent i els organitza en els quatre itineraris suara esmentats. En el català, recull un conjunt de tretze treballs (cròniques i entrevistes) escrits en català i castellà majoritàriament i publicats en diaris generalistes i en revistes no avantguardistes que tracten sobre Max Jacob («Les idees estètiques d'en Max Jacob»), Pierre Albert-Birot («Pierre Albert-Birot, poeta nunista», «De la avanzada literaria. Las últimas obras de Pierre Albert-Birot» i «De l'inédite dans l'art dramatique»), Pierre Reverdy («De la vieja Lutecia: la poesía y la novela en nupcias con el cubismo», «Pierre Reverdy, poeta i novellista d'avant-guarda», «Lletres franceses» [text 10]), Guillaume Apollinaire («Paseando con Guillaume Apollinaire», «Los albañiles del ensueño»), Francis Picabia («Francis Picabia y el Dadaísmo»), entre altres cròniques d'actes col·lectius i corrents. En l'itinerari francocatalà, aplega deu comentaris publicats a la secció «Les livres» de la revista *L'Instant*, majoritàriament sobre novetats bibliogràfiques de l'avantguarda parisenca: *Les ardoises du toit* (1918) i *Les jockeys camouflés et période hors texte* (1918) de Reverdy; *Profond aujourd'hui* (1917) i *La Panama ou les aventures de mes sept oncles* (1918) de Blaise Cendrars; *Calligrammes, poèmes de la paix et de la guerre* (1913-1916) (1918) d'Apollinaire; *Aquarium* (1917) de Philippe Soupault; i *Spirales* (1917) de Paul Dermée. També s'hi inclou un text de lloança a Apollinaire («Notre grand poète») i, en clau catalana, «Divagacions sobre l'art d'avantguarda» i una nota de lectura del poema «Oda a Guynemer» de Josep Maria Junoy. En l'itinerari francès, trobem quatre articles i *comptes rendus* apareguts a la birotiana revista *SIC*, entre els quals podem destacar la recepció de *Vingt-cinq poèmes* de Tristan Tzara, i una breu ressenya de *Poemes en ondes hertziennes* (1920) de Joan Salvat-Papasseit. Finalment, com a mostra de l'itinerari castellà, inclou la crònica sobre novetats literàries «París. Biblioteca. Circuito», publicada el setembre de 1920 a *Grecia. Re-*

vista de Literatura, en què comenta *Les champs magnétiques* (1920) d'André Breton i Philippe Soupault i *Feuilles de température* de Paul Morand.

Quant als annexos, el primer correspon al quart capítol de l'opuscle *Pierre Albert-Birot*, publicat a París l'any 1920 sota el segell «Bibliothèque L'Instant», amb el títol «*La Légende — Grabinoulor — Matoum en Matoumoisie*», el qual no respon a la matèria epistolar dels tres restants: constitueix el trentè i darrer treball del crític i apareix a part de l'antologia textual anterior per haver estat escrit expressament per a l'ocasió i no haver aparegut en cap publicació periòdica catalana o francesa. El segon annex aplega deu cartes intercanviades entre Joan Pérez-Jorba i Guillaume Apollinaire entre el 24 de març i el 2 de setembre de 1918, en les quals el primer se li adreça en qualitat de corresponsal a París de *Las Noticias* i *La Publicidad* i director de la revista francocatalana *L'Instant*, i el francès declara ser «un ami de la Catalogne et un admirateur de Verdaguer». El tercer recull la correspondència rebuda de Louis Aragon, Blaise Cendrars, Paul Dermée, Raymond Radiguet, Pierre Reverdy, André Salmon i Philippe Soupault, en un total de trenta-nou lletres. El darrer annex en reuneix set d'emeses per Pérez-Jorba a Joaquim Folguera, J. V. Foix, Josep M. Junoy i Tristan Tzara. En conjunt, doncs, García Sedas aconsegueix rescatar cinquanta-sis cartes que, com bé assenyala l'autora, «declinen la construcció d'una xarxa intel·lectual en el marc de les avantguardes, un dels mecanismes essencials de la seva labor receptiva» (p. 20-21), però constitueixen una bona mostra dels pilars en què recolza la seva tasca com a pont entre la cultura francesa i catalana. Només és de plànyer que per desconeixement de la identitat dels titulars dels drets intel·lectuals no s'hagin pogut reproduir almenys algunes de les gairebé noranta cartes intercanviades entre Pérez-Jorba i Pierre Albert-Birot, per bé que aquesta mancança quedi mínimament compensada per la curadora del volum en l'estudi introductori, amb el report de la informació que es desprèn de la seva consulta i amb la inserció de les citacions més rellevants.

Amb *Itineraris d'avantguarda d'un català de París* (1917-1920) Pilar García Sedas aporta als estudis literaris el fruit madur d'una acurada tasca de cerca i recollida de documents dispersos en biblioteques, arxius i fons particulars francesos i catalans: un estudi molt ben documentat, de fàcil lectura, amb mesurades i escaients anotacions a peu de pàgina, i amb una clara organització interna que fa que hom no trobi a faltar la inclusió final d'un índex onomàstic. En definitiva, l'autora assoleix amb escriure l'objectiu de fixar «l'encaix de Joan Pérez-Jorba en el creuer de les avantguardes» (p. 21) contextualitzant acuradament la feina que desenvolupa a París en aquesta segona etapa de vida intel·lectual i reunint per primer cop en un volum la seva obra assagística.

Imma FARRÉ I VILALTA
Càtedra Màrius Torres
Universitat de Lleida

PRADILLA CARDONA, Miquel Àngel (2024): *Normativitat, (re)estandardització i glotopolítica. Noves mirades des de la sociolingüística catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 300 p.

Miquel Àngel Pradilla és en aquests moments, sense cap dubte, l'home de referència en la sociolingüística catalana. Sense descuidar les aportacions de caràcter acadèmic i les dinàmiques de la universitat, que ha estat el clos per antonomàsia dels estudiosos sociolingüistes,

Pradilla duu a terme una activitat incessant que va des de l'activisme a peu de territori fins a l'actuació política efectiva i concreta al si de la institució normativa del català, passant per l'atenció i la presència als mitjans, tan important avui dia com descuidada per la majoria dels acadèmics. La seva és una sociolingüística una mica heterodoxa, amb molt fonament teòric, molt actual, empeltada de visions i de conceptes que provenen d'altres camps de les ciències socials i les humanitats, amb una perspectiva profundament històrica del fet lingüístic.

Home de frontera, com ell ha remarcat en múltiples ocasions, té una capacitat innegable per entendre la complexitat territorial, política i humana que és consubstancial a la nostra llengua, i per reflexionar-hi. És capaç, sobretot, de posar noms i etiquetes plausibles als nombrosos fenòmens que ha d'estudiar avui qui pretengui fer una anàlisi acurada de la nostra realitat lingüística, i assoleix amb això la rara habilitat d'expressar coses que potser molts intuïm però no seriem capaços d'incorporar a un discurs formal —serveixin d'exemple algunes troballes conceptuals com ara els *ecosistemes comunicatius de la modernitat tardana*, el *marc comunicatiu dinàmic de gestió de la variació*, els *plantejaments individuadors*, les *referencialitats múltiples*, la *modelització del repertori funcional*, etc.

El volum, publicat per la Universitat de València —que l'incorpora així a la seva potent aposta pels llibres acadèmics de referència—, forma part d'un seguit de publicacions interconnectades temàticament que ha donat a conèixer Pradilla en els darrers mesos, evidenciant un excel·lent moment de producció i de projecció en els circuits experts d'això que a ell li agrada anomenar *catalanofonia*. Aquest llibre, però, reuneix els treballs amb un caràcter més especulatiu, relacionats tots amb la qüestió de l'estandardització lingüística, un tema que ha esdevingut avui fonamental i absolutament central en les reflexions científiques de la majoria dels estudiosos de la llengua arreu del món. Els processos d'estandardització, i els fenòmens que hi estan estretament relacionats, com la desestandardització, la reestandardització, l'atròfia lingüística, la revitalització, etc., constitueixen avui, en efecte, un terreny d'anàlisi prou fressat i centren l'atenció de molts lingüistes, així com també les ideologies subjacents en aquests processos, i especialment la idea d'identitat lingüística, lligada a la percepció de la pròpia llengua —i de les altres amb què comparteix espai—, que obre espais molt fecunds per a la reflexió. Es tracta, en definitiva, d'incorporar els sentiments dels parlants —un element decisiu que n'explica, sovint, les actituds— a l'anàlisi sociolingüística.

El llibre de Pradilla parteix, d'altra banda, de l'assumpció plena de la normativitat com a part inherent de la ciència lingüística, i es planteja i assaja possibles respostes a preguntes que són crucials per a la llengua catalana d'avui, com ara: quina llengua han d'aprendre els nous parlants? Quin és el lloc dels dialectes en una societat alfabetitzada i amb mitjans de comunicació orals i escrits informals? Com es gestiona una llengua minoritzada en un entorn multilingüe? Com ha de ser l'estàndard d'una llengua que es troba en concurrència amb d'altres més poderoses i influents? Si l'estandardització ja constitueix el tema clau en la història contemporània del català, en virtut de l'obra fabriana, és evident que en el context actual aquest procés experimenta noves tensions i requereix nous plantejaments —d'aquí la (re)estandardització del títol—, atès sobretot el reforçament de la identitat com a factor determinant de moltes actituds lingüístiques i socials i l'emergència de les ideologies associades a la pràctica lingüística plurilingüe. L'autor aborda la necessitat de repensar la relació dels models de referència amb la diversitat intralingüística ben conscient que, «en els nostres temps de modernitat tardana, la variació ha esdevingut un dispositiu amb què els individus i els grups negocien la identitat» (p. 70). Els treballs de Pradilla s'inscriuen, doncs, en el que s'ha anomenat socio-

lingüística normativa —seguint la petja de Kloss i Clyne—, tal com explica Georg Kremniz en un pròleg molt interessant que resumeix el paradigma històric de les llengües europees i els reptes del moment present.

Es recullen en aquest volum un total de deu treballs confegits per l'autor en els darrers anys; gairebé tots s'han publicat per separat o són encara en premsa, però junts adquireixen una consistència innegable. Els deu treballs/capítols s'han distribuït en quatre parts.

La primera aborda «Qüestions epistemològiques», i és la que té un caràcter teòric més marcat. El primer capítol —«L'estandardització lingüística: la dinamicitat d'un concepte calidoscòpic»— fa un resum dels diferents posicionaments actuals davant el fet lingüístic, i repassa la utilitat i la vigència de conceptes, escoles i tendències. Inclou un recorregut modèlic per la història i les evolucions de la teoria de l'estandardització, des dels plantejaments pioners de Kloss o Hauguen fins a les aportacions més recents a un debat que va guanyant complexitat i que requereix una interacció cada vegada més gran amb àmbits com la semiòtica, la sociologia, la filosofia política, etc. —l'extensa bibliografia en dona fe. De fet, el segon capítol desenvolupa amb més detall tota aquesta part, i emfasitza com la irrupció de la ideologia i del multilingüisme ha modificat substancialment els paràmetres de la disciplina de manera general, però també, i d'una manera especial, en referència a l'estandardització de llengües minoritzades. S'hi adverteixen d'una forma molt lúcida els obstacles i les condicions en què cal dur a terme avui aquestes (re)estandarditzacions. Cal advertir que, a banda de les eventuals referències al context català durant l'exposició, tota la reflexió d'aquests primers capítols està subordinada a l'interès de l'autor —previsiblement, també dels lectors—, que no és altre que l'aplicació possible a la llengua catalana; una aplicació que, en definitiva, passa pel «qüestionament de les ideologies de l'homogeneïtat i [per] establir límits a l'exacerbació de la genuïnitat» (p. 49). Tanca la primera part del llibre un treball que explora les virtuts de l'anomenada *lingüística de les varietats*, desenvolupada sobretot a l'entorn de l'alemany, a l'hora de gestionar la variació lingüística i les diferències en l'estatus funcional de les diferents varietats en llengües com el català, immerses en processos de revisió, redefinició i perfeccionament de les varietats estàndard. El *pluricentrisme* hi és presentat com la via més plausible per a la gestió de la normativitat en aquestes llengües amb tanta complexitat política i identitària.

La segona part del llibre se centra ja obertament en «El procés d'estandardització de la llengua catalana», i s'obre amb un treball prospectiu sobre l'evolució del pensament normatiu a partir de l'anomenada «transició democràtica» espanyola, amb què es va reiniciar, en certa manera, el procés d'estandardització del català. L'autor parteix de l'anàlisi d'un treball de Lluís Polanco de 1984 referit al País Valencià i ressegueix diferents plantejaments que s'han anat fent per part d'estudiosos com Xavier Lamuela, Gabriel Bibiloni, Joan Solà, Josep-Àngel Mas o Isidor Marí entre altres, fins a l'actualitat. El capítol que segueix posa el focus en l'àmbit comunicatiu i en la complexitat estructural de la comunitat lingüística catalana, «administrativament escapçada, amb dinàmiques disgregadores i processos de minorització lingüística actius en graus diversos» (p. 169), i argumenta la necessitat de modular la normativitat a través de la diversificació funcional i geogràfica —varietats i registres— del codi lingüístic. S'hi aborda també la qüestió dels atributs simbòlics de les varietats i del protagonisme que ha pres contemporàniament la consciència lingüística dels parlants. El capítol successiu tracta «la modelització de la varietat formal a l'ensenyament», una altra qüestió absolutament estratègica en el paradigma estandarditzador i especialment complexa en l'àmbit català. Tan-

ca aquest bloc un breu treball que sintetitza els diferents enfocaments existents avui entre els estudis variacionistes sobre la llengua catalana, agrupats entorn dels diversos “vèrtexs” —sociolingüístic, històric, pragmàtic o geolingüístic— en què podem classificar-los.

La tercera part, més breu que les anteriors, gira entorn del concepte d’identitat lingüística, una de les troballes més interessants en el discurs sociolingüístic de Pradilla, i de la seva necessària incorporació en la planificació i la gestió de l’estàndard. S’hi reuneixen un parell de treballs, el primer referit a la modelització de la varietat formal valenciana —un tema llargament discutit, però que ha suscitat encara un debat intens en els darrers anys—, i el segon, a l’establiment de la varietat formal del tortosí, una comunitat de parla a la cruïlla lingüística entre Catalunya, València i Aragó, desproveïda d’unitat administrativa.

El volum es clou amb un treball aparentment desconnectat de la resta, que per això constitueix un bloc a part, però que enllaça perfectament amb el tipus de problemes que s’han plantejat a propòsit de l’articulació de la comunitat lingüística catalana. «El diasistema luso-brasilè» és el títol d’aquesta darrera part del volum, que inclou una breu aproximació glotopolítica a «La gestió normativa de la llengua portuguesa», una llengua que posseeix recursos polítics incomparablement superiors, però que comparteix amb el català certes dinàmiques de pluricentrisme, encara de futur incert, però que val la pena d’observar com a model de referència.

En conclusió, Miquel Àngel Pradilla, amb la recopilació efectuada en aquest llibre de diversos treballs seus dispersos, fa evidents dues coses. La primera, que la seva implicació dels darrers anys en les tasques de planificació del corpus normatiu del català des de l’Institut d’Estudis Catalans, una tasca tan complexa com rica a l’hora de trobar matisos i contrastos que qüestionen els supòsits previs, ha estat per a ell altament productiva en el terreny de la teorització sociolingüística. La segona, que el seu coneixement profund, tant de la literatura sociolingüística clàssica com dels corrents actuals, tant d’allò que es publica darrerament a Europa i al món com del que es genera en l’àmbit territorial del català, ens adverteix sobre l’enorme transcendència de les qüestions tractades i ens obliga a situar avui, sense cap dubte, l’estandardologia —la reflexió entorn dels processos d’estandardització lingüística— entre les disciplines lingüístiques més determinants, per la seva densitat teòrica i per la seva aplicabilitat.

Francesc FELIU
Institut d’Estudis Catalans
Universitat de Girona

PUJOL, Josep / RIQUER, Isabel de (ed.) (2024): *Martí de Riquer i Jordi Rubió i Balaguer: una admiració mútua (epistolari 1936-1977)*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 132 p.

Sens dubte, publicar la correspondència entre Martí de Riquer i Jordi Rubió i Balaguer, encara que sigui poc extensa i sobre temes molt concrets, és un encert inqüestionable. Riquer i Rubió són dos gegants de la filologia catalana del segle xx de dimensions colossals en camps pròxims però diferents. Semblaria va, en una revista com aquesta, glossar aquestes dues figures, però potser no serà sobrer.

Riquer (1914-2013), net de l’artista i poeta modernista Alexandre de Riquer, aristòcrata, amb una llibertat insòlita, es va dedicar a la literatura medieval i del primer Renaixement, so-

bretot catalana però també castellana i francesa. Són aportacions seves imprescindibles, entre una llarga llista també necessària, el Quixot (1944), les edicions dels trobadors (1948 i 1975), dels poetes catalans a «Els Nostres Clàssics» de Barcino, Jordi de Sant Jordi (1935), Andreu Febrer (1951) i Gilabert de Próixita (1954), de Guillem de Berguedà (1971), les lletres de batalla de Joanot Martorell (1972) o la *Chanson de Roland* (1983).

En canvi, Rubió i Balaguer (1887-1982), fill del pare de la filologia catalana, Antoni Rubió i Lluch, després d'uns inicis més centrats en la filologia en sentit estricte, es va erigir com un historiador cultural que va omplir de substància els segles medievals i moderns de la història cultural dels països de parla catalana. La seva *Història de la literatura catalana*, publicada per primer cop en castellà dins la *Historia general de las literaturas hispánicas* de Guillem Díaz-Plaja, sempre aixecada sobre la documentació de primera mà, és ineludible i constitueix un pas necessari per a les posteriors i successives històries de la literatura catalana. Però igualment de fonamentals són, per citar només alguns treballs, les seves aportacions al lul·lisme, els estudis sobre la impremta, l'humanisme, el Renaixement, la Il·lustració, la Renaixença o la vida quotidiana a la Catalunya medieval. Compartien tots dos, des del punt de vista científic, el rigor del treball de la documentació de primera mà.

La correspondència, on apareixen detalls de la vida d'un i altre, se centra sobretot en aquests interessos comuns. No es tracta d'una correspondència gaire voluminosa, com es desprèn del nombre de pàgines del volum, però summament reveladora pel que fa a diferents aspectes. D'entrada, són moltes més les cartes de Jordi Rubió adreçades a Martí de Riquer que a la inversa. Riquer sempre escriu, com diuen els editors a la «Introducció», des de la posició de deixeble, que no va ser mai en el sentit estricte, i amb veneració, mentre que Rubió demostra constantment gran admiració pel treball i la intel·ligència del primer.

La correspondència està molt marcada per les vicissituds històriques. Com s'explica a la introducció, Rubió i Riquer van estar en bàndols oposats durant la Guerra Civil. Rubió, a la rereguarda, es va ocupar primer de posar al dia la Biblioteca de Catalunya i després de salvar-la, a més d'idear el bibliobús per als combatents republicans. Riquer va combatre al costat dels insurgents que van acabar sent vencedors i va perdre un braç.

Un cop acabada la guerra, la situació d'un i altre seguia sent oposada. Rubió va ser inhabilitat per exercir cap càrrec públic a la Biblioteca o la Universitat de Barcelona i va sobreviure treballant com un negre per a l'editorial Salvat, sense deixar d'exercir tanmateix el seu mestratge a les posteriors generacions de filòlegs. Riquer, en canvi, va obtenir tots els privilegis dels vencedors, que va saber exercir amb prou responsabilitat per intentar redreçar en el possible la situació.

Si, com es reflecteix a la correspondència, Rubió exercia de mestre, Riquer, com també es veu a la correspondència, va fer tot el que era a les seves mans per alleugerir la situació del primer, com per exemple quan el va fer entrar al CSIC (p. 42) o va intentar que tornés a la Universitat de Barcelona, cosa que, amb una dignitat envejable, Rubió va rebutjar (p. 67-69).

La correspondència comença al gener del 1936 amb una carta de Rubió a Riquer i es clou el març del 1977, també amb una missiva de Rubió a Riquer. En total són quaranta-set cartes al llarg de quaranta anys.

Són proverbiais la prudència i els escrúpols intel·lectuals de Rubió, que apareixen tan sovint en aquestes cartes i que li van impedir completar la seva aportació a la *Historia de las literaturas hispánicas* de Díaz-Plaja amb el capítol, que va deixar inacabat, de la Renaixença. Per això de vegades el to de Rubió reflecteix un cert esverament i alhora admiració, com bé

indica el títol del llibre, davant de les propostes agosarades i sorprenents de Riquer.

A part d'algunes notes de felicitació, la majoria de missives són comentaris de lectura de Rubió a treballs que Riquer li enviava abans de publicar o un cop publicats, sobre Cerverí de Girona (II), els trobadors (III-IX, XV, XIX, XX, XXVIII, LIII), *Tirant lo Blanc* (IV), Boscán (X), Andreu Febrer (XIII, XVI, XVII), Bernat Metge (XIX) o el nom d'Ausiàs Marc (XLVI).

Però algunes de les cartes se centren en qüestions personals o institucionals. Per exemple, quan Riquer va fer un informe que proposava la legalització de l'Institut d'Estudis Catalans (XLIX i L). O la carta relativa a l'homenatge a Rubió i Balaguer que Riquer va impulsar a la Reial Acadèmia de Bones Lletres (XLVIII). Especialment interessant i sensible és la carta de Rubió en què rebutja la seva reincorporació a la Universitat de Barcelona (XXII) proposada també per Riquer. En aquesta carta queda en evidència la seva commovedora integritat científica i ètica en un moment encara especialment dur el 1955.

Cal destacar la feina dels editors, Josep Pujol i Isabel de Riquer, amb una magnífica introducció que posa la correspondència en context i unes notes indispensables per comprendre'n el contingut. A més a més, han elaborat un útil índex onomàstic. Acompanyen l'edició unes fotografies dels dos protagonistes i dos facsímils, cada un d'una carta seva.

Albert MESTRES
Universitat Rovira Virgili

REBÉS MOLINA, Salvador / DURAN BORDOY, Bàrbara (ed.) (2023): *L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (1922-2022). Homenatge a Josep Massot i Muntaner i Joan Francesc López Casanovas*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 184 p.

El 2022 va ser molt especial per als estudiosos de la cançó popular, ja que la comissió de commemoracions de la Generalitat de Catalunya va declarar-lo Any del Cançoner Popular de Catalunya. El motiu era que es complien els 100 anys de l'inici d'aquest important projecte, que tenia com a objectiu l'arreglada, l'estudi i la publicació d'un extens cançoner on hi fossin representades totes les terres de parla catalana. El projecte es va poder realitzar gràcies a la implicació del mecenes i humanista Rafael Patxot i Jubert, executor testamentari de la dotació econòmica que la seva cunyada, Concepció Rabell i Cibils, vda. Romaguera, havia deixat per al conreu de la cultura catalana. Patxot va planificar el desenvolupament del projecte, va encomanar la seva direcció a l'Orfeó Català i va comptar amb la col·laboració de les institucions i de les persones més preparades per dur-lo a terme. Entre els anys 1922 i 1936 es va realitzar una tasca col·lectiva ingent, però, quan el projecte ja estava en la fase inicial de publicació del cançoner, es va haver d'interrompre com a conseqüència de la Guerra Civil espanyola.

La commemoració, comissionada pel professor i musicòleg Jaume Ayats, va permetre aprofundir en la recerca realitzada fins al moment, sistematitzar dades i realitzar un nombre important d'accions de difusió, com mostra el web que es va crear per a l'efemèride (<<https://cultura.gencat.cat/ca/temes/commemoracions/2022/anycanconerpopular/inici/index.html>>). Però, alhora, aquest any commemoratiu va significar un reconeixement a la figura del pare Josep Massot i Muntaner, a qui no agraïrem mai prou l'enorme esforç esmerçat per ordenar i inventariar el fons, per dur a terme l'edició dels extensos volums de *Materials* (Massot 1993-2011) i per realitzar estudis de referència sobre aquesta magna obra.

És en aquest context que s'ha d'entendre la publicació, el 2023, del llibre que ara es ressenya. Es volia posar en valor la importància del fons de l'Obra del Cançoner i les enormes possibilitats d'estudi que ofereix, però, a més, tal com deixa constància el subtítol, el llibre es va concebre com un homenatge a dues grans figures de la nostra cultura. D'una banda, a l'erudit Josep Massot i Muntaner, que, malauradament, ens va deixar el 24 d'abril de 2022, un mes i escaig després de la inauguració, el 13 de març, de l'Any del Cançoner Popular de Catalunya; i, d'altra banda, al professor, escriptor i folklorista Joan Francesc López Casasnovas, traspasat prematurament el 19 de juliol del mateix any. Tots dos havien esdevingut uns referents indiscutibles per a molts de nosaltres.

El llibre va ser editat per Salvador Rebés i per Bàrbara Duran, membres del Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat Catalana de Llengua i Literatura de l'Institut d'Estudis Catalans. Tots dos, especialistes en l'estudi de la cançó popular, van fer un treball entusiasta i rigorós per posar a disposició dels lectors una sèrie de nous estudis sobre aquest important projecte i sobre temes que s'hi relacionen. El resultat és un llibre editat amb molta cura, amb fotografies i imatges que complementen la informació aportada pels autors en els seus estudis, la qual cosa enriqueix notablement el contingut presentat. La imatge de la coberta és una autèntica invitació a llegir el llibre. Consisteix en una fotografia de l'Arxiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya que mostra el cantaire Rafel Amengual, d'Alaró (Menorca), cantant davant d'un fonògraf per al folklorista Andreu Ferrer, l'any 1927, i envoltat d'un reduït públic entre el qual destaquen tres infants. Aquesta és una de les poques fotografies conservades que mostren l'ús del fonògraf, un aparell que permetia l'enregistrament sonor de les cançons, però que es va fer servir en molt poques ocasions per les dificultats tècniques que oferia; per això, el seu ús es va reservar únicament a enregistraments considerats d'un alt interès musical.

En la presentació, Salvador Rebés i Bàrbara Duran situen el lector en el que va suposar el projecte de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya i hi aporten dades molt significatives. Per exemple, expliquen que «aquell gran esforç col·lectiu, dut a terme entre el 6 de gener de 1922 i el juliol de 1936, havia nascut amb un disseny superior al de ser una mera activitat arxivística, la recollida d'un patrimoni immaterial en risc d'extinció» (p. 7), ja que es pretenia realitzar un estudi crític de la cançó a partir de diverses versions recollides. També destaquen el fet paradoxal que «la suspensió de l'Obra a causa de la guerra civil de 1936-1939 coincidís amb el moment en què els seus dirigents anunciaven la fi imminent de la recerca» (p. 8). A continuació, els editors anuncien els continguts, que presenten agrupats en tres blocs temàtics: «In Memoriam», «Sobre l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya» i «Altres estudis».

El primer bloc, «In Memoriam», conté sis estudis. S'inicia amb dos treballs de Maria Magdalena Gelabert, membre del Grup de Recerca en Etnopoètica de les Illes Balears. El primer, «Josep Massot i Muntaner, honor i gratitud», és una aproximació personal de caràcter biogràfic feta des de l'estima i l'agraïment. El segon, «Josep Massot i Muntaner i Antoni M. Alcover i Sureda: la passió pel treball i l'amor a la llengua i la cultura catalanes», reproduïx l'article publicat a la revista *Modèlics. Amics del seminari* (núm. 56, maig de 2021) que l'autora va escriure amb motiu del vuitantè aniversari del naixement de Josep Massot i Muntaner. L'article posa en relació les figures de Josep Massot i d'Antoni M. Alcover, dos personatges excepcionals, tant per la potència i per l'extensió de la seva obra com per l'enorme capacitat de treball i la dedicació de tota una vida a enriquir el gran potencial cultural del país. A continuació, l'article de Biel Massot (germà de Josep Massot), titulat «El "Llegat Massot i

Muntaner–Capó–Planes”», descriu l'arxiu aplegat per la família Massot i Muntaner, format per llibres, opuscles i documents variis (escrits i sonors) propis i d'altres provinents del fons del pare, Massot i Capó, i de l'avi, Massot i Planes. L'article següent, de Salvador Rebés, membre del Grup d'Estudis Etnopoètics, titulat «L'estudiant Josep Massot, col·lector de cançons populars a Mallorca», se centra en un vessant poc conegut de Josep Massot: la seva època d'estudiant. Rebés hi aporta dades biogràfiques noves, fruit d'una recerca minuciosa, i hi explica la tasca de Massot com a col·lector de cançons populars mallorquines en la seva joventut. Aquest primer bloc es tanca amb dos escrits d'homenatge. El primer, de Josefina Salord, membre de l'Institut Menorquí d'Estudis, titulat «Paraules d'homenatge a Joan F. López Casanovas», s'ocupa de destacar les aportacions més importants d'aquest erudit menorquí, que es va significar pel seu «interès per la llengua i el seu compromís per una cultura popular viva, capaç d'abraçar el passat, el present i el futur» (p. 49). El segon, de Roser Pubill i Roser Ros, «Joan Soler i Amigó, un home savi, compromès amb la cultura», està dedicat a recordar i homenatjar el pedagog i activista Joan Soler i Amigó, membre del Grup d'Estudis Etnopoètics, que va morir l'1 de gener de 2022.

El segon bloc, «Sobre l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya», està format per nou estudis. El primer, «El futur de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya», de Jaume Ayats, és introductori i panoràmic, ja que ofereix una reflexió profunda sobre les noves recerques que es poden fer a partir dels documents inventariats i, en bona part, digitalitzats, que componen aquest extens fons. Els cinc articles següents se centren en la tasca de recollida de cançons duta a terme a les Illes Balears. Caterina Valriu, professora de la Universitat de les Illes Balears, en l'article «Materials de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya a la Biblioteca Bartomeu March de Palma», presenta, descriu i analitza de forma sistemàtica els materials de l'Obra del Cançoner que es conserven en aquesta important biblioteca de Palma. El fons de la Biblioteca Bartomeu March és també objecte d'atenció de la musicòloga Bàrbara Duran, membre de l'Institut de Musicologia Pau Villalonga; en l'article «La missió de 1932 de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya a Mallorca: reconstrucció de l'itinerari i identificació del repertori publicat a *Materials. Volum XV* a partir dels documents de la Biblioteca Bartomeu March», l'autora pren com a objecte d'estudi la missió de 1932 realitzada per Baltasar Samper, Andreu Ferrer i Ramon Morey; n'analitza les cançons recollides a Mallorca i, a partir dels documents conservats a la Biblioteca March, identifica el repertori que Josep Massot no havia pogut documentar abans. Al seu torn, Margalida Coll, membre del Grup de Recerca en Etnopoètica de les Illes Balears, en l'article «La participació d'Andreu Ferrer en l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya», focalitza l'atenció en el folklorista Andreu Ferrer i descriu les tres missions de recerca en què va participar en els anys 1924 (a Mallorca), 1927 (a Mallorca i Menorca) i 1932 (a Menorca i Mallorca). Jaume Escandell, del Consell Insular de Formentera, en l'article «La missió de Baltasar Samper i Ramon Morey a les Pitiüses l'any 1928: contextualització social dels materials recollits», estudia les característiques de la missió que els dos folkloristes van realitzar a les Pitiüses i analitza la importància que tenien, en la societat de l'època, les balades i les cançons de tambor que van recollir. Lúdia Pérez, formada a la Universitat de les Illes Balears i a la Universitat de València, en l'article «Fila-Or (Antoni Orfila Pons) i l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya», reivindica la figura del folklorista menorquí Antoni Orfila (que utilitzava el pseudònim Fila-Or, format a partir de la inversió de les síl·labes del seu cognom) com a recol·lector i divulgador, entre d'altres, de costums, tradicions, oracions i cançons de l'illa de Menorca; i, a partir de les dades

biogràfiques que ofereix, apunta la seva relació, encara poc estudiada, amb l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Els tres articles que tanquen aquest segon bloc es refereixen a la recerca cançonística realitzada al País Valencià i a Catalunya. Amb relació al País Valencià, Alexandre Bataller, professor de la Universitat de València, en l'article «Carles Salvador, recerca folklòrica i contextualització etnopoètica del cançoner popular de Benassal», estudia la recerca folklòrica duta a terme per Carles Salvador a Benassal (Alt Maestrat), el poble en què va exercir de mestre entre 1916 i 1934; a més, explica el paper que va tenir com a col·laborador de Joan Just i Josep Roma en el marc de la missió de recerca que aquests van realitzar el 1927 en terres de Castelló, concretament, en el seu pas per Benassal. Amb relació a Catalunya, Rut Nolla i Laia Bertran, de la Universitat Rovira i Virgili, en l'article «La missió de recerca de Joan Just i Josep Roma per terres tarragonines per a l'OCPC (1928)», estudien les característiques de la missió realitzada per Joan Just i Josep Roma, l'estiu de 1928, i n'analitzen les cançons que van recollir, especialment en les comarques de l'Alt Camp i de la Conca de Barberà, tant pel que fa als aspectes formals com temàtics. En el fons documental de l'Obra del Cançoner, a més dels materials corresponents a les missions de recerca, es conserven reculls de cançons cedides per particulars. Irene Muñoz, de la Universitat de Perpinyà, en l'article «La contribució de la família Albert a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya», explica la importància del recull Gallardo-Matheu, format per una vuitantena de cançons, que va ser cedit a l'Obra del Cançoner pel matrimoni format per la poetessa Roser Matheu i el compositor Antoni Gallardo; tots dos van aplegar, entre 1925 i 1926, les cançons interpretades per la mare (Dolors Paradís) i la germana (Amèlia Albert) de l'escriptora Caterina Albert (Víctor Català) que formen aquest important recull.

El tercer bloc, «Altres estudis», conté tres treballs sobre la cançó popular. En el primer, titulat «*Cançons populars mallorquines* (1896) d'Antoni M. Penya: recerca i divulgació del cançoner popular a les acaballes dels segle XIX», Josep Nicolau, de la Universitat de les Illes Balears, analitza el contingut del recull *Cançons populars mallorquines*, publicat pel professor, arxiver i poeta Antoni M. Penya, fill de l'escriptor mallorquí Pere d'Alcàntara Penya; a més d'estudiar el contingut del recull, que conté nou-centes vuitanta-vuit gloses, el treball contextualitza la tasca duta a terme per Antoni M. Penya i documenta la seva relació amb folkloristes i escriptors de l'època. A continuació, Xavier Roviró, del Grup de Recerca Folklòrica d'Osona, i Carme Rubio, del grup GLOSSA de la Universitat de Vic, en l'article «La cançó popular o com encarnar la lluita del poble català en la figura d'un heroi osonenc, Bac de Roda», estudien la balada protagonitzada pel personatge històric Bac de Roda (nom amb què és conegut popularment Francesc Macià i Ambert) que situa els fets que explica durant la guerra de successió, en un temps immediatament anterior a 1914; l'estudi enumera i descriu les versions conegudes d'aquesta balada, les situa geogràficament i n'analitza l'estructura i el contingut; finalment, conclou que la balada simbolitza la lluita contra l'opressor i té un sentit de resistència que s'ha mantingut fins avui dia. Finalment, Àngel Vergés, del Grup d'Estudis Etnopoètics, en l'article «Les cançons de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya», estudia alguns dels cançoners de l'arxiu que va ser fundat el 1915 per Tomàs Carreras i Artau en el si de la Càtedra d'Ètica de la Universitat de Barcelona i posa en relleu la connexió entre Carreras i Artau i els responsables de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya.

En definitiva, els divuit treballs inclosos en el llibre ofereixen una àmplia panoràmica de la recerca sobre la cançó popular realitzada en el marc de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, però també en el marc d'altres projectes coetanis que d'una manera o altra s'hi

relacionen. Així, el conjunt d'articles permet conèixer el paper que van tenir alguns dels seus protagonistes, recollectors de cançons i estudiosos, que van viure en uns anys, a final del segle XIX i principi del XX, en què hi havia la percepció que calia recollir les cançons perquè no es perdessin. Aquestes cançons, encara molt vives en la memòria de la gent de l'època, calia preservar-les i estudiar-les amb l'objectiu de dotar el país d'una gran obra en què fossin representats tots els territoris de l'àrea lingüística i cultural catalana.

Carme ORIOL CARAZO
Universitat Rovira i Virgili

RIQUER, Isabel de (ed.) (2024): *Cartas (1949-1955). La filología románica en la posguerra. Martín de Riquer e István Frank*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 364 p.

La història de la filologia romànica està plena de personalitats que, més enllà de la seva producció científica, són personatges de gran interès i amb els seus escrits fora de l'àmbit acadèmic ens aporten testimonis molt interessants del seu temps i de l'evolució de la ciència. D'alguns d'aquests personatges ens han pervingut escrits en forma d'autobiografia o, també, en tenim informació a través d'entrevistes, les més modernes ja conservades en format audiovisual. Tanmateix, per a molts d'ells no existeixen aquestes gravacions, entrevistes o escrits de memòries. De tota manera, tant si existeixen altres fonts d'informació com si no, els reculls de correspondència ens donen més informació per entrellucar la personalitat dels corresponents, seguir l'elaboració de la seva obra científica i, també, entendre l'entorn científic i històric en què es movien. Cal ser conscients, a més, que es tracta d'un tipus de testimoni propi d'una època i que, lamentablement, no tindrà paral·lel en la generació d'estudiosos més joves, en què els intercanvis i converses es produeixen mitjançant correu electrònic o aplicacions de missatgeria i no es conservaran en el futur.

Martí de Riquer i Morera (Barcelona, 1914-2013), el gran erudit de la literatura romànica medieval, conservà una gran quantitat de correspondència, segurament seguint l'exemple dels seus avantpassats, que preservaren l'arxiu familiar (avui en dia a l'Arxiu Nacional de Catalunya), que li permeté escriure la història de les *Quinze generacions d'una família catalana* (Barcelona: Planeta, 1979; Barcelona: Quaderns Crema, 1998). La biografia de Riquer és prou coneguda i fou escrita, encara en vida seva, per Cristina Gatell i Glòria Soler (*Martí de Riquer, viure la literatura*. Barcelona: La Magrana, 2008; en castellà: Barcelona: RBA, 2008). Les autores van consultar moltes de les cartes que conservava Riquer: correspondència amb autoritats de tot tipus, col·legues de tot el món, amics i familiars, i que actualment guarden els seus fills. Tanmateix, l'arxiu Martí de Riquer (AMR) encara conserva molta informació que no ha vist la llum; i, en aquest sentit, en els darrers deu anys s'han publicat algunes sèries de la correspondència de Martí de Riquer amb diversos estudiosos. Així, «Catorze cartes entre Lluís Carulla i Martí de Riquer» al llibre *Martí de Riquer i els valors clàssics de les lletres* (Barcelona: Editorial Barcino, 2014, p. 33-51; a càrrec d'Isabel de Riquer i Joan Santanach); «Epistolario de Martín de Riquer con María Rosa Lida de Malkiel y con Yakov Malkiel (1951-1959)», amb introducció, edició i notes d'Isabel de Riquer (a *BILRAE, Boletín de Información Lingüística de la Real Academia Española* 13, 2019, p. 108-172, en línia: <<http://revistas.rae.es/bilrae>>). També a càrrec d'Isabel de Riquer, en aquest cas amb Adolfo Sotelo, «Cartas entre Camilo José Cela y Martín de Riquer (1957-2000)», *Nueva Revista de Filología Hispánica*

(*NRFH*), LXXII, núm. 1, 2024, p. 205-247. Darrerament, Josep Pujol i Isabel de Riquer han curat l'edició de *Martí de Riquer i Jordi Rubió i Balaguer: una admiració mútua (epistolari 1936-1977)* (Barcelona: RABL, 2024). I, finalment, el llibre que ressenyem aquí.

En aquest volum, doncs, es recull la correspondència intercanviada per Martí de Riquer i el romanista francès d'origen hongarès István Frank (Budapest, 11 de març de 1918 - Menton, 22 de juliol de 1955), conegut sobretot pel seu repertori de la mètrica de la poesia trobadoresca, el segon volum del qual es va publicar pòstumament (*Répertoire métrique de la poésie des troubadours*, 2 vol. París: Champion, 1953-1957). De manera secundària, s'hi recullen també algunes cartes de la senyora Frank, particularment arran de la malaltia i de la mort del seu espòs.

La correspondència permet resseguir la història de l'amistat entre els dos investigadors. El primer contacte epistolar l'establí Frank el gener de 1949 amb una carta (p. 33-34) on demanava a Riquer que li enviés la seva edició de Cerverí de Girona (1947) i *La lírica de los trovadores* (1948, antecedent de *Los trovadores. Historia literaria y textos*) per tal d'incloure'n els textos en el seu repertori mètric. Aquest primer contacte va evolucionar ràpidament en un intercanvi de cartes sobre temes trobadorescos i va donar lloc a una primera trobada el 26 de juliol de 1949 a Puigcerdà, on Riquer feia classes en els cursos d'estiu, i on Frank va fer una parada en el viatge cap a Barcelona per investigar biblioteques i arxius. Entre el primer contacte epistolar i fins a la mort de Frank, s'escolaren sis anys i mig en què els dos estudiosos, que es portaven amb prou feines quatre anys, van forjar una sòlida amistat que veiem desenvolupar-se en la seva correspondència. La mort prematura de Frank, als 37 anys, en un sanatori a Menton després d'una malaltia, colpí fortament Riquer, que vint anys més endavant (1975) li dedicà la seva obra mestra *Los trovadores. Historia literaria y textos*.

Així doncs, la correspondència s'allarga des del 19 de gener de 1949 fins a la darrera carta de Frank, del 12 de juliol de 1955 (p. 342), tot just deu dies abans de morir. Com hem dit, en el llibre s'hi recull també alguna carta escrita per la seva dona, Tatiana Frank, que, després d'ordenar el llegat de Frank i ocupar-se de la conservació de la seva biblioteca a la Sorbona, i de supervisar algunes publicacions pòstumes, es retirà com a monja a l'orde de les Orantes de l'Assomption a Sceaux (Alts del Sena) i prengué el nom de germana Douceline de l'Assomption. Abans, però, la senyora Frank va enviar a Riquer les cartes que Frank havia rebut d'ell, així com altres documents, entre els quals una col·lecció d'articles de Frank que es conserven avui, enquadernats en un volum, a la biblioteca de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (signatures RI-4281 a RI-4312). En una carta del 16 de desembre de 1956 (inèdita, Arxiu Martí de Riquer), la senyora Frank anuncia l'enviament d'aquesta col·lecció d'articles i cartes en un sobre a part; i també adjunta a la carta «quelques dessins d'István, griffonnés au hasard de ses occupations», un dels quals representa un cavaller carregant, amb la llança baixada, i amb una nota al dors que indica «Roland». Anotarem que Frank en una carta explica que de jove havia volgut ser pintor i fa partícip Riquer del seu entusiasme per les obres del Prado (p. 321) i li escriu emocionat «J'ai passé deux journées inoubliables à Tolède. "L'enterrement du comte d'Orgaz" est une des plus belles choses qui soient au monde» (p. 323). Les cartes de Riquer a Frank, remeses per la senyora Frank a Barcelona, juntament amb les cartes que Riquer havia rebut de Frank i que havia conservat, són el material d'aquesta edició. S'han conservat un total de 147 cartes, distribuïdes de manera irregular en el decurs dels anys; de quaranta l'any 1950 a setze l'any 1953. Cal dir, però, que és segur que en manquen; en alguns casos se sap amb seguretat, perquè en les mateixes cartes es fa referència a d'altres cartes no conservades; en altres casos, es pot suposar. En la majoria de cartes, Riquer escriu en castellà

i Frank en francès, tot i que Frank a partir de setembre de 1954 n'escrigué algunes en un castellà ben correcte. Frank dominava diversos idiomes; fins i tot Isabel de Riquer explica que el seu pare li deia que, durant el Congrés Internacional de Lingüística Romànica de Barcelona de 1953, parlava en català amb els congressistes catalans.

Isabel de Riquer ha editat les cartes, amb un breu estudi preliminar (p. 11-28), les corresponents notes a peu de pàgina que aclareixen fets i referències que es fan en les cartes, i un postfaci (p. 346-349), on explica les darreres gestions de la senyora Frank amb el llegat del seu marit. El llibre es clou amb la bibliografia de les obres citades en les cartes, la de Frank i la de Riquer (p. 351-359). Edicions UB ha publicat amb cura i elegància aquest volum, a la col·lecció Biblioteca Càmar. S'hi inclouen, tot just precedint les bibliografies que hem esmentat, un parell de fotografies significatives de l'època: una de Frank, pintant des del llit del sanatori el 1955, foto que el mateix Frank havia enviat a Riquer amb una breu dedicatòria (p. 350, i 337); i de Riquer, al primer pis del Claustre de Lletres de l'Edifici Històric de la Universitat de Barcelona vers els anys seixanta (p. 354). Segurament per un problema d'extensió del llibre, no s'hi inclou un índex de persones, institucions i obres citades. Això hauria estat ben útil per copsar la riquesa de les relacions entre els intel·lectuals de l'època.

En les cartes hi trobem tot tipus de temes: des dels purament personals (com, per exemple, l'entusiasme dels fills de Riquer pels segells de les cartes de Frank) als logístics (viatges, canvis de divises) i, dins d'aquests, certament molts que deixen veure les condicions del treball de l'època: tramesa de llibres que no es poden comprar des de l'estranger, retards o pèrdues dels serveis de correus, retards en les publicacions, trameses de proves d'impremta, etc. Però, sens dubte, el més interessant són els temes purament filològics. Tots dos es consulten problemes de mètrica i d'interpretació de passatges concrets, s'envien referències per superar les dificultats per documentar algun mot poc freqüent, o comenten el valor (o el poc valor) de les publicacions disponibles. I, sobretot, parlen dels articles o llibres que estan redactant en aquell moment; s'intercanvien esborranys dels articles i s'envien dades complementàries i comentaris sobre els detalls que hi apareixen. Sense deixar de tractar els afers científics amb seriositat, en les cartes (les de Riquer sobretot) hi apareix un esperit lúdic i tocs d'humor: per exemple, en la carta vuit de 1953 (p. 273) Riquer escrigué: «Li Gotti me escribe dos o tres cartas semanales, pero no soy un paleógrafo lo suficientemente experto para enterarme de lo que me dice» i conclou la mateixa carta amb el comiat «recibe un abrazo de quien, impaciente, espera el mes de julio para entusiasmarse con la lectura de un libro lleno de números y de *aabbaacc...* ¡Gracias a Dios, estamos un poco locos!». Tampoc Frank es queda enrere descrivint i comparant còmicament l'organització, o manca d'organització, de dos col·loquis als quals assistí en la primavera de 1954, a Estrasburg i Palerm, respectivament (p. 298-300). També algun afer que podria generar un cert malestar, com les errates que acabaren imprimint-se en l'edició de Pons de la Guàrdia, Riquer el tracta amb sentit de l'humor, amb una picada d'ull entre filòlegs, que alleugereix la situació: «He trasladado las erratas de su Pons a mi ejemplar de trabajo. Desgraciadamente son muchas. Algunas, no obstante, remontan al arquetipo / original (*F*), otras no fueron vistas por el primer revisor de *F*, o sea *f*; las demás se escaparon al segundo revisor, *r*» (p. 117).

En aquest sentit, des de ben aviat (15 de novembre de 1949), Riquer envia a «N'Esteves Francs» *coblas* en occità antic escrites per ell mateix; István és, efectivament, l'equivalent hongarès d'Esteve. La primera *cobla* l'envia per manifestar el seu interès per l'acabament de l'edició de Ponç de la Guàrdia que Frank havia de publicar al *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* (p. 59). La segona, només quinze dies més tard, per insistir sobre el tema (p. 65); se-

gurament, el fet d'acompanyar la reclamació amb una *cobla* en occità antic treia ferro a la reclamació. Aquest cop Frank respongué amb una *cobla* més llarga (p. 69) que acaba amb un vers solt en el qual convida Riquer a trobar-hi les rimes internes o falses. Malgrat aquestes complicitats, els dos continuaren tractant-se de vostè fins que Riquer li proposà, amb molta cautela, tutejar-se (carta d'octubre de 1951, p. 210), proposta que Frank acceptà alegrement, responent amb una altra *cobla* de quatre versos en occità i explicant els usos de les fórmules de tractament en hongarès (p. 211; totes les *coblas* en occità es troben a les pàgines 59, 65, 69, 145-146, 211, 287-288 i 289).

Els dos celebren amb alegria les publicacions i descobertes de l'altre. Només a tall d'exemple, el març de 1950 Riquer escriu a Frank que ha fet un «descubrimiento sensacional» i que ha llegit la seva recerca que demostra que Cerverí de Girona i Guillem de Cervera són la mateixa persona a Jordi Rubió i Balaguer, i que Rubió troba que és encertada (p. 112). Frank reacciona amb entusiasme i en moltes de les cartes següents s'intercanviaran arguments i comentaris sobre el tema compartint els seus coneixements. Quan, finalment, apareix el primer volum del repertori mètric de Frank, Riquer el qualifica de «magnífico» i afegeix: «el prólogo es de un interés extraordinario y está lleno de noticias. Te felicito de todo corazón por esta obra tan útil y realizada con tan excelente mérito, que ha pasado a instalarse en mi biblioteca al lado del Pillet» (p. 286; es refereix, evidentment, a la *Bibliographie der Troubadours* d'Alfred Pillet, completada per Henry Carstens, que els occitanistes citen sistemàticament, així com també ho han fet a partir d'aleshores amb el repertori de Frank). Arran d'aquesta publicació li envia encara una *cobla* que acaba dient:

dictatz aitaus
val cen tans plus que l'aur val sobre fangs.
Lai on tostemps diziam: «Vejatx Maus»,
aras direm: «Vejatx so que ditz Francs!»

(aital text
val cent cops més que l'or val per sobre el fang.
On dèiem sempre: «Vegeu el Maus!»,
ara direm: «Vegeu què en diu el Frank!» [p. 288]).

De ben segur que Friedrich Wilhelm Maus, quan va publicar el 1884 el seu estudi sobre l'estrofisme de Peire Cardenal amb l'annex del repertori de les formes mètriques de la poesia trobadoresca (*Peire Cardenals Strophenbau in seinem Verhältniss zu dem anderer Troubadours: nebst einem Anhang enthaltend: Alphabetisches Verzeichniss sämtlicher Strophenformen der provenzalischen Lyrik*. Marburg, 1884), mai no hauria pensat que el seu nom apareixeria en una *cobla* en (neo)occità antic setanta anys més tard.

Retornant a l'inici d'aquesta ressenya, no podem deixar d'assenyalar l'encert del títol de la biografia de Martí de Riquer, escrita per Gatell i Soler: *Viure la literatura*. El recull de cartes que ressenyem aquí ens mostra ben clarament que tant Riquer com Frank vivien la literatura; no només la vivien, sinó que la vivien apassionadament i amb entusiasme. Entusiasme que, si bé també traspua en els seus treballs, encara és més patent en la correspondència. La darrera carta de Frank a Riquer, deu dies abans de morir, anuncia que no podrà de cap manera assistir als *Coloquios de Roncesvalles* i acaba amb un «Bonne chance à Roncevaux! Montjoie!». Deixem aquest crit d'ànim enèrgic, aquest altre *clin d'œil* entre romanistes, cloure aquesta ressenya.

Maria-Reina BASTARDAS I RUFAT
Universitat de Barcelona

SEQUERO GARCÍA, M.ª Àngeles (2024): *Història de l'esforçat cavaller Partinobles (1588)*. Estudi i edició. Alacant: Universitat d'Alacant. Departament de Filologia Catalana, 342 p.

La *Història de l'esforçat cavaller Partinobles* (1588) és la versió catalana moderna del *Partonopeus de Blois* francès, *roman courtois* de finals del segle XII. La novella ens narra les aventures i desventures de Partonopeus (o Partinobles) i la seva estimada Melior, emperadriu de Constantinoble, en una trama d'estructura geminada que ofereix al lector una obra amb una base de reminiscència clàssica (mite d'Eros i Psique), ambientada en el món màgic i cavalleresc d'ambientació celta propi dels *lais* de Maria de França i les novel·les de Chrétien de Troyes. La combinació de tots aquests elements, emmarcats en una toponímia i antroponímia reconeixibles per al públic català, va fer que el relat esdevingués un autèntic èxit de vendes a Catalunya a partir del s. XVI, tal com demostren les vint-i-una edicions que se'n van imprimir entre 1588 i 1866.

Per més sorprenent que pugui semblar, tot i haver-se reeditat durant pràcticament tres-cents anys, el *Partinobles* català ha estat sovint ignorat per la crítica; fins ara només havia estat objecte d'un únic estudi: la tesi doctoral de Josep Lluís Sirera i Turó, *Estudio de las versiones castellana y catalana de El conde Partinuplés. Hacia una hipótesis de filiación de las ediciones conservadas de los siglos XV y XVI* (1997). Aquest panorama canvia a partir del 2024 amb la publicació de la present edició crítica, volum resultant de la tesi doctoral de Maria Àngeles Sequero García, *Edició comentada de la Història de l'esforçat cavaller Partinobles, compte de Bles, y après fonch emperador de Constantinoble*, que també té l'esforçat objectiu, en paraules de la pròpia autora, d'«intentar afegir una peça més al panorama cavalleresc de la literatura catalana», a més d'«inserir el text en una tradició lectora i oïdora cavalleresca i fer-lo més entenedor als lectors actuals».

No hi ha cap dubte que Sequero García ha reeixit en tal empresa: l'autora no només posa a l'abast del lector un text atractiu i singular, que modernitza la font medieval mitjançant l'actualització del llenguatge i la dinamització de les escenes, sinó que, a més, en reconstrueix la tradició textual i realitza una anàlisi sobre la filiació de les reedicions posteriors dels segles XVI al XIX.

L'estudi que introdueix l'edició crítica és extens i minuciós. Parteix de la descripció del *roman* francès del s. XII com a font principal de la versió catalana del *Partinobles* per situar el text dins del gènere de la narrativa cavalleresca breu, denominació dins de la qual l'obra destaca per la seva singularitat i difícil classificació. A la comparació amb l'antecedent francès i la possible relació amb les versions castellanques, segueix un detallat recorregut per les diferents reedicions catalanes del text, que inclou un estat de la qüestió sobre la problemàtica de datació de l'*editio princeps* i propostes de divisió dels testimonis a partir de criteris codicològics i lingüístics. Sense deixar de banda aquest darrer punt, el volum també ofereix una interessant aproximació a la llengua a través de l'estudi del català del *Partinobles*, que es podria considerar modern pel que fa a l'abundància de castellanismes i la fragmentació dialectal, però medieval pel que fa a l'estabilitat ortogràfica. En conseqüència, el text en qüestió es revela també com una interessant font pel que fa a l'anàlisi fonològica, morfosintàctica i lexicosemàntica del català del XVI, ja allunyat dels criteris de sistematització de la Cancelleria Reial. L'aparat crític de variants dialectals que trobem al final rebla l'exhaustivitat del volum.

Sequero García ens demostra que val la pena recuperar i tenir en compte obres com el *Partinobles*, sovint eclipsades per les grans novel·les cavalleresques (*Tirant lo Blanch*, *Curial*

e Güelfa, Amadís de Gaula), i al mateix temps evidencia la vigència literària de la llengua catalana durant el segle XVI, en contra de la mal anomenada «Decadència».

Joan DALMASES PAREDES
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

SIMBOR ROIG, Vicent (2025): *Primera lliçó sobre l'anàlisi de la narrativa*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Càtedra Màrius Torres de la Universitat de Lleida, 171 p.

Primera lliçó sobre l'anàlisi de la narrativa, de Vicent Simbor, publicat dins la col·lecció «Primera lliçó» de Publicacions de l'Abadia de Montserrat i la Càtedra Màrius Torres, és un volum que aspira a sistematitzar els principals conceptes de la narratologia contemporània i, alhora, proporcionar una guia clara i aplicable per a l'anàlisi dels textos narratius. Amb aquest propòsit, l'autor traça un recorregut pels elements que configuren el text narratiu i planteja una proposta d'anàlisi coherent i articulada, que pretén resultar funcional per a qualsevol lector interessat a endinsar-se en aquest àmbit amb criteri i fonament.

Amb una sòlida trajectòria en l'estudi de la literatura catalana contemporània, Simbor proposa una manera d'entendre l'anàlisi narrativa que combina el rigor conceptual amb una exposició clara i ben orientada. Al llarg del volum, l'autor presenta diverses propostes teòriques, però ho fa amb un criteri acurat i selectiu, a fi d'evitar un excés terminològic i de mantindre sempre l'objectiu pràctic que guia el llibre. Així doncs, el text presenta una tria raonada dels conceptes més rellevants, exposats amb claredat i pensats per a ser útils en la lectura crítica dels textos, la qual cosa permet que l'itinerari teòric plantejat siga comprensible i ben pautat.

Aquesta claredat expositiva es manté des del primer capítol, «De narrativa i narratologia», que obri el recorregut analític amb una introducció precisa als conceptes bàsics i a les principals línies teòriques de la disciplina. Simbor hi delimita l'objecte d'estudi —el text narratiu— i presenta una revisió crítica de les diferents propostes narratològiques, amb la intenció de situar el lector en un marc metodològic sòlid però flexible. El segon capítol, «El text narratiu ficcional: característiques i components», completa aquest plantejament inicial amb una definició clara del tipus de textos que centren l'estudi i amb una primera aproximació als seus elements constitutius. A partir d'aquest punt, el volum s'organitza entorn de la tripartició proposada per Gérard Genette —narració, relat i història—, la qual articula els capítols centrals i sosté la proposta d'anàlisi que desenvolupa l'autor amb rigor i coherència.

Així doncs, el tercer capítol, «La narració o acte narratiu», inicia l'anàlisi dels components interns del text amb l'estudi de la veu narrativa. Simbor parteix de la proposta de Gérard Genette, la qual considera especialment clara i eficaç, però no s'hi limita: la complementa amb aportacions d'altres autors que li permeten enriquir i precisar la classificació original. Així, defineix els diferents nivells narratius —extradiegètic i diegètic o intradiegètic— i estableix una tipologia funcional del narrador que inclou variants com l'homodiegètic, l'heterodiegètic o l'autodiegètic. L'exposició, sempre rigorosa i sostinguda amb exemples literaris, s'amplia amb el tractament del narratori i de les funcions narratives. A més, Simbor introdueix conceptes més singulars, com ara la metalepsi, el relat pseudodiegètic o la figura del narrador coordinat, els quals obrin la porta a una anàlisi més completa.

Tot seguit, el quart capítol, «El relat o discurs narratiu», s'ocupa dels dos aspectes essencials del relat: el mode i el temps. Pel que fa al mode, Simbor detalla els mecanismes que regulen el punt de vista i el grau d'informació que rep el lector, mitjançant la focalització i la distància. A partir del model de Genette, descriu els diferents tipus de focalització —zero, interna i externa— i els il·lustra amb l'analogia de la càmera, recurs que n'agilitza la comprensió. Quant a la distància, presenta les diferents formes de representació dels parlaments, des del discurs citat fins a les modalitats més filtrades, com ara el discurs narrativitzat o l'estil indirecte lliure. Per a completar aquest apartat, però, incorpora l'aportació de Dorrit Cohn en relació amb la reproducció del món interior dels personatges. En la segona part del capítol, s'aborda el tractament del temps, a partir de la distinció entre el temps de la història i la seua disposició en el relat. Aquesta dualitat li permet identificar les principals operacions narratives: alteracions en l'ordre temporal, variacions en la duració i fenòmens de repetició.

Amb el cinqué capítol, «La història», es completa l'anàlisi dels tres grans àmbits del text narratiu, amb una aproximació a l'espai i al temps com a components indissociables de la història. El punt de partida és el concepte de cronòtop, formulat per Bakhtín, que entén la unitat espaciotemporal com una estructura que condiciona tant el desenvolupament de l'acció com el sentit que aquesta pot adquirir. Des d'aquesta perspectiva, Simbor planteja una lectura que no es limita a descriure el context en què s'inscriuen els fets, sinó que posa l'accent en el paper actiu que aquestes coordenades poden exercir dins l'engranatge narratiu. Pel que fa al temps de la història, d'acord amb la proposta de Darío Villanueva, l'autor examina diferents formes d'organització temporal que trenquen amb la linealitat clàssica i donen lloc a estructures més complexes: la supressió de referents temporals clars, la reordenació subjectiva de la cronologia real a partir de la consciència o la reducció temporal dels esdeveniments. Pel que fa a l'espai, l'estudi s'articula a partir de les aportacions de diversos autors, com ara Hamon, Garrido Domínguez o Reuter. Simbor vincula estretament l'espai a la descripció, considerada com la forma textual que permet representar-lo i integrar-lo dins el relat, i n'analitza tres aspectes fonamentals: la manera com la descripció s'insereix en la narració, el funcionament intern que la sosté i les funcions que pot arribar a exercir dins l'estructura del text. Lluny d'una visió decorativa, l'espai es presenta com un element dinàmic que pot actuar de manera significativa en el desenvolupament de la història, tant des d'un punt de vista simbòlic com estructural.

El sisé capítol, «Personatges», aborda un dels elements centrals de tota obra narrativa, així com un dels més difícils de delimitar de manera unívoca. Simbor justifica la dedicació d'un capítol específic als personatges pel seu paper fonamental tant en l'articulació del relat com en la construcció de la història, i assumeix des del principi la dificultat que suposa establir una classificació completa. A fi d'evitar reduir aquesta complexitat a una única teoria, opta per una aproximació plural que li permet combinar diversos enfocaments amb la finalitat de presentar una proposta tan ajustada com siga possible a la diversitat de casos. El capítol s'estructura segons la distinció entre personatges segons el relat —és a dir, segons les tècniques discursives amb què són presentats— i personatges segons la història —en funció del paper que exerceixen dins l'acció narrada. En el primer cas, a partir de les aportacions de Rimmon-Kenan i de Bourneuf i Ouellet, Simbor analitza els mecanismes de presentació directa i indirecta dels personatges, i reflexiona sobre com la veu narrativa, així com la perspectiva d'altres personatges o el comportament del mateix subjecte, condicionen la percepció que se'n construeix. En el segon cas, sintetitza les propostes teòriques de Forster, Propp,

Souriau, Greimas, Hamon i Jouve a fi d'oferir una mirada funcional, semiòtica i receptiva, capaç d'adaptar-se a diferents models narratius. El resultat és una visió matisada que permet abordar l'estudi dels personatges amb criteri, tot reconeixent que es tracta d'un àmbit que exigeix sempre una certa flexibilitat metodològica.

Finalment, el setè i últim capítol, «Per una anàlisi integral», recull les idees principals desenvolupades al llarg del llibre i proposa una reflexió final sobre la pràctica analítica. L'autor insisteix que una lectura narratològica no hauria de limitar-se a aplicar mecànicament unes categories, sinó que ha de servir per a identificar les opcions tècniques que realment articulen el text i entendre com aquestes interactuen per a construir-ne el sentit. L'anàlisi integral que defensa Simbor no és una suma d'elements discrets, sinó un exercici de lectura crítica que pretén detectar les decisions fonamentals que estructurin el relat i valorar-ne les implicacions. Aquesta concepció es concreta en un exemple final especialment suggeridor, en què mostra com les eleccions narratives d'una obra literària poden condicionar-ne la recepció, generar reaccions socials i, fins i tot, provocar polèmica. Amb aquest tancament, el volum reafirma la seua voluntat de convertir la teoria en una eina útil per a la lectura, capaç de connectar amb el text des del coneixement, però també des de la responsabilitat crítica.

En definitiva, aquesta primera lliçó ofereix una aproximació clara, rigorosa i funcional als conceptes clau de la narratologia, amb la voluntat d'enllaçar teoria i pràctica en una proposta útil per a la lectura crítica. Més enllà de la classificació terminològica, el llibre planteja l'anàlisi com una aproximació progressiva que va «de la primera i simple anàlisi al vertader estudi final» (p. 149), aquell que identifica quines opcions tècniques han estat decisives per a donar forma al text. Aquesta concepció implica llegir no només què es diu, sinó com s'ha decidit dir-ho, i apunta a una responsabilitat interpretativa que afecta tant a qui escriu com a qui llig. En aquest sentit, Simbor traça un itinerari de lectura que pot esdevenir un camí útil i estimulant per a qui vulga comprendre la narrativa amb més profunditat.

Eva SILVESTRE

SOUSA, Xulio / GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto (ed.) (2024): *Manual of Galician linguistics*. Berlin / Boston: De Gruyter, 571 p.

Se excetuarmos a Introdução (a cargo dos editores do livro), o *Manual of Galician Linguistics*, de 571 páginas, é composto por vinte e quatro exaustivos capítulos, recobrando no seu conjunto todos os domínios fundamentais de descrição linguística da língua galega. Trata-se, portanto, de uma publicação de referência obrigatória não só para quem se interesse pelo estudo do Galego, mas igualmente para quem se dedique à investigação no âmbito da Romanística. Este livro, embora bastante técnico, não deixa de ter a virtude de também poder ser lido por públicos com uma formação menos especializada em linguística e, por isso, constitui-se indubitavelmente como uma referência obrigatória para estudantes universitários e para outro tipo de públicos mais alargados e com curiosidade sobre este tipo de assuntos.

Na década de setenta do século xx, o Galego padrão viria a formalizar-se e, em 1980, tornar-se-ia idioma oficial da Galiza. Para a padronização desta língua, assumiu particular relevância o Instituto da Língua Galega da Universidade de Santiago de Compostela (ILG), organismo científico que tem tido uma intensa atividade na descrição linguística, tanto dia-

crónica como sincrónica, do idioma.¹ Como consequência deste labor científico, o Galego assume enorme relevância no panorama internacional da investigação linguística e filológica de ponta, de profundo valor académico, desenvolvido precisamente a partir dos estudos realizados pelo ILG.²

Deve-se precisamente a dois investigadores do Instituto da Língua Galega, Xulio Sousa e Ernesto González Seoane, em 2024, sob a chancela da De Gruyter, na coleção «Manuals of Romance Linguistics», a edição do *Manual of Galician Linguistics* que vem dar corpo a constatações já parcelarmente divulgadas em outros estudos, bem como uma ideia de conjunto, agregadora da descrição da língua galega, quer sob uma perspetiva mais sincrónica, quer incidindo numa abordagem mais diacrónica ou, inclusivamente, cruzando os dois paradigmas.

Embora os organizadores da obra estabeleçam um esquema da mesma nas páginas 2-3, arriscaria aqui a propor uma divisão temática que, sem contrariar a dos organizadores, é resultado da minha própria leitura e interpretação do *Manual* em apreço. Assim, considero que:

(i) há um conjunto de capítulos de cariz nitidamente diacrónico e que vão de uma descrição mais formal a uma visão mais socio-histórica (capítulo 18 – «Social History of the Galician Language» de Henrique Monteagudo; capítulo 19 – «The emergence of Galician as a Written Language» de Juan Pedro Sánchez Méndez; capítulo 20 – «Historical Phonetics and Phonology» de Ramón Mariño Paz; capítulo 21 – «Historical Morphology» de Rosario Álvarez; capítulo 22 – «History of Galician Lexicon» de Gonzalo Navaza; e consideraria ainda o capítulo 23 da autoria de Ana Isabel Boullón Agrelo – «Onomastics»³ e o capítulo 24 («Linguistic Historiography») da lavra de Xosé Antonio Fernández Salgado);⁴

(ii) um grupo de capítulos nitidamente de descrição linguística sincrónica (capítulo 2 de Xosé Luís Regueira Fernández e Elisa Fernández Rei – «Phonetics and Phonology»; capítulo 3, «Inflectional Morphology», de Francisco Dubert García; capítulo 4, «Word Formation», de Ernesto González Seoane; capítulo 5, «Syntaxe», de Francisco Cidrás; capítulo 6, «Phra-

1. Naturalmente que o próprio ILG também foi fundamental na conceção e na execução de projetos científicos que visam a própria variação dialetal do Galego, tal como é referido na p. 218: «In the mid-1960s, when the establishment of Romance philology studies at the University of Santiago de Compostela, research into the documentation and description of local varieties began within the framework of pre-sociolinguistic dialectology. The focus of this research, which took mostly the form of degree and doctoral theses, was on the lexical and grammatical descriptions of rural dialects. In this research context, the *Atlas Lingüístico Galego* was conceived and developed as a linguistic geography project undertaken in 1974 by researchers at the Instituto da Lingua Galega (Garcia et al. 1977). This endeavour to document the linguistic variation of rural Galician is the main basis for the current descriptions of the dialectal varieties.».

2. Diferentes trabalhos de investigadores que se ocupam da Linguística Românica têm tratado a língua galega. No entanto, refiro-me particularmente à vasta produção e investigação desenvolvidas pelos diferentes grupos do ILG. Aconselho, assim, uma consulta a <<https://ilg.usc.gal/gl/publicacions>>.

3. É, a meu ver, impossível traçar um quadro onomástico de um sistema linguístico sem a respetiva visão histórica. Para tal, a autora faz de um modo extremamente cuidado e informado esse percurso, esclarecendo que «Thus the present toponymical landscape contains a mix of forms originating from every period in Galicia's history and prehistory. While the exact proportion of each etymological component of Galician toponymy has not yet been established [...]» (p. 517-518).

4. Quanto ao capítulo 24, quero apenas sublinhar que há diferenças epistemológicas entre a área da Historiografia Linguística e a Linguística Histórica, embora apresentem pontos de interseção, como fica bem patente no circunstanciado texto e quando, entre outras possíveis posições neste âmbito assumidas, o autor, ao concluir o seu texto, afirma: «From a diachronic perspective, a historical grammar and dictionary of Galician are still to be developed» (p. 552).

seology», de María Álvarez de la Granja; capítulo 7, «Lexicography», de María-Dolores Sánchez-Palomino; capítulo 8, «Discourse Markers», de Xosé Ramón Freixeiro Mato; capítulo 14, «Terminology and Neology», de Xosé María Gómez Clemente e Xavier Gómez Guinovart, que naturalmente tem pontos de contacto com outros capítulos);⁵

(iii) um conjunto de capítulos que incorporaria no âmbito da Sociolinguística, da Dialectologia, do Contacto de Línguas e da Linguística Aplicada (o capítulo 9 de Xulio Sousa, «Dialectal Variation»; o capítulo 11, «Language and Society», de Bernardette O'Rourke; o capítulo 12, «Galician-Spanish Language Contact», de Gabriel Rei-Doval; o capítulo 13, «Codification and Standard Language», de Serafín Alonso Pintos; o capítulo 15 de Bieito Silva Valdivia e María López Sáñez, «Language and Education»; o capítulo 16 da autoria de Benigno Fernández Salgado e Beatriz Feijoo Fernández, «Galician and the media», e, por último, o capítulo 17, «Language and Emigration», da autoria de Eva Gugenberger).

Na divisão anteriormente apresentada, há dois capítulos que propositadamente não incluí em nenhum dos três grupos (os capítulos 1 e 10), cuja opção passarei a justificar. O capítulo 1, «Galician and Romance Linguistics», de Ildikó Szijj e Xulio Sousa, é um texto de carácter amplo e que, de forma exemplar, traça o rumo do que vai ser abordado em outros capítulos da obra, tal como, muito lucidamente, deixam entrever os autores: «The following sections provide a succinct review of some shared and distinctive phonetic and morphosyntactic traits of the Ibero-Romance languages closest to Galician: Astur-Leonese, Portuguese and Castilian. This introduction can be complemented by consulting the works of Pountain (2012), Andrés (2013), Dubert García/Galves (2016), and Duarte (2024), which offer a more detailed and in-depth treatment of the aspects addressed in this section» (p. 10). Por outro lado, o capítulo 10 da autoria de Johannes Kabatek, «Spoken and Written Language», aborda uma questão central em qualquer língua e que implica necessariamente um cruzamento metodológico entre fundamentos diacrónicos e sincrónicos. O referido capítulo é a meu ver de valor fundamental na economia do volume, pois cruza diferentes áreas linguísticas e diferentes tempos, uma vez que, tal como afirma Johannes Kabatek:

This chapter will begin by introducing a series of general theoretical reflections on the relationship between the spoken and the written language and then trace some of the most important historical lines showing the tension between both in the history of Galician. The last part of the chapter will be dedicated to the situation of contemporary Galician (p. 244).

Manual of Galician Linguistics mostra-nos, pois, uma visão integradora de uma língua consolidada e com as variações⁶ inerentes a qualquer idioma. Dentro do quadro das línguas românicas e, muito particularmente no âmbito das línguas ibero-românicas, o Galego assume uma importância fundamental adveniente, a meu ver, da sua própria história (diga-se que, em parte, durante séculos, enquanto diassistema, esteve ligado ao português – galego-

5. Refiro-me, por exemplo, ao capítulo 7, ficando claro quando Xosé María Gómez Clemente e Xavier Gómez Guinovart afirmam: «A key figure for any discussion about the presence, or treatment, of terminology in dictionaries is Daviña Facal, who made interesting contributions through numerous articles (1993, 1999, 2000, 2003, 2004) in which he pointed out the problems arising from the inclusion and treatment of scientific and technical terms in general dictionaries» (p. 325).

6. Cf. capítulo 9. Muito pertinente a consideração do autor: «Since the middle of the last century, dialectal variation in Galician has been one of the preferred domains of linguistic research and the field of study in which the first works on Galician linguistics were carried out» (p. 217).

português),⁷ da sua dimensão política (enquanto língua periférica relativamente ao castelhano e interdita nos seus usos oficiais durante a ditadura franquista),⁸ da sua dimensão sociolinguística (uma língua falada pelos habitantes da Galiza mesmo que em contextos informais, mas mesmo em território espanhol, falada em algumas zonas de Zamora, das Astúrias e de Leão) e, ainda, a mais importante, respeitante à sua própria emancipação enquanto língua oficial fruto de uma longa e produtiva história, tanto linguística quanto sociopolítica.

Traçar uma história do Galego implica sublinhar a sua pré-história que, desde logo, é marcada pela romanização e pela implantação do latim vulgar na România. A diferenciação desse latim vulgar que, paulatinamente, foi dando origem a línguas diferenciadas foi fundamental para a emergência desta língua ibero-românica. Acresce que o Galego se foi espraian-do para outros territórios muito para além das fronteiras anteriormente mencionadas e, tal como o Português, tem atualmente implantações e marcas linguísticas no Brasil, a título meramente ilustrativo. Se falarmos do território português próximo da fronteira com a Galiza, observamos que ainda hoje os dois códigos linguísticos mantêm grande proximidade fruto, na verdade, de um contacto e de uma história linguística muito próxima, embora, como adverte Clarinda Maia, na obra *História do galego-português*,⁹ um estudo seminal e de referência obrigatória na área, «A atitude científica que assenta na análise estrutural do galego e do português só permite considerá-los como duas línguas muito aparentadas, mas duas línguas, contudo, diferentes.» (Maia, 887n).

Estamos assim perante uma língua na qual «The phonetic and phonological structure of Galician does not differ greatly from that of other Romance languages» (p. 20), embora sem esquecermos que, sob o ponto de vista histórico:

[...] the phonetic changes which steered the Vulgar Latin spoken in Gallaecia towards Galician Romance can only be reconstructed by recourse to extant written texts, which in the case of Medieval Galician are mostly notarial prose. Inevitably this limitation will produce great lacunae in our knowledge of the phonetic variations of the language from this period, as we lack direct data on spoken Galician and we must almost always rely on written texts which use formal registers and avoid colloquialisms (p. 442).

7. Atualmente, têm surgido várias perspetivas acerca das ligações histórico-linguísticas entre o galego e o português, nomeadamente a de Marcos Bagno que aqui reproduzo e da qual discordo: «[...] somente por uma necessidade ideológica de afirmação nacionalista é que se pode utilizar um termo anacrônico como *galego-português* para designar uma língua que em tudo era galega e que só viria a ser chamada de português no reinado de D. Dinis, que em 1290 instituiu o que se chamava de *língua vulgar* como língua da corte e dos documentos oficiais do reino, reino que por se chamar Portugal transferiu à *língua vulgar* o seu próprio nome: *língua portuguesa*». Cf. BAGNO, Marcos (2011): «O português não procede do latim. Uma proposta de classificação das línguas derivadas do galego», *Grial* 191. Vigo: Ed. Galaxia, p. 34-39.

8. Aliás, os editores do *Manual of Galician Linguistics*, na p. 1, afirmam: «The second turning point for the development of Galician linguistics has its roots in the profound transformations occurring in Spain's legal and juridical framework in the years immediately following the end of Franco's regime. The Constitution enacted in 1978 establishes the co-official status of Galician language, alongside Spanish, in the territory of the autonomous community of Galicia. The recognition of co-officiality, further developed in subsequent years in the Statute of Autonomy (1981) and the Law of Linguistics Normalisation (1983) [...]». Pertinente é igualmente a seguinte afirmação feita na p. 418: «The Franco regime issued several decrees aimed at imposing the exclusive use of the Castilian language on both the public and in some aspects of the private life, prohibiting the use of "regional dialects" in various contexts which ranged from films and theatrical representations to the names of public establishments, ships and baptisms (Solé i Sabaté / Villaroya 1995).».

9. Cf. MAIA, Clarinda (1986): *História do galego-português: estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI*. Lisboa: INIC.

Morfologicamente, o Galego possui

[...] only nouns, pronouns, adjectives, determiners, relatives, interrogatives, exclamatives, and verbs inflect, i.e., their lexemes are determined by morphosyntactic properties; adverbs, prepositions, conjunctions, subordinators, and complementizers do not inflect. Verbs inflect, at least, for mood, tense, aspect, number and person. The other variable lexical categories inflect, at least, for gender and number (p. 55).

Ainda acerca da descrição morfológica do Galego, sublinharia o que é descrito ao longo do capítulo 21, que, sob um ponto de vista mais histórico, estabelece relações com a própria história da língua portuguesa, propondo-se a autora

[...] to offer a general overview, some historical features and diachronic processes that would deserve to be included in a more detailed description, had to be left out of the present piece. In the choice of topics and their presentation there is an underlying comparative approach with closely-related Romance languages, particularly with Portuguese (p. 465).

Semelhantes simetrias, entre Galego e Português, também poderão ser encontradas em outras áreas de descrição linguística, tal como na sintaxe, uma vez que «Galician is a Romance language derived from the latin spoken here in the Middle ages eventually gave rise to the modern Galician and modern Portuguese languages, which evolved out of northern and southern varieties respectively of this old form of Romance» (p. 107).

Os movimentos migratórios, as políticas linguísticas e as atitudes e percepções dos falantes assumem particular relevância na expansão e difusão de um determinado idioma, pelo que:

Even new speakers who have displaced Spanish and adopted Galician-only practices admitted switching to Spanish in high-stakes situations, such as a job interview or when submitting a CV, at the risk of being labelled as radical. It thus follows that the over-politicisation of the language may be inhibiting the more widespread recruitment of new speakers and de-normalizing the use of Galician in urban contexts (O'Rourke 2014) (p. 275).

Manual of Galician Linguistics constitui-se, como já referimos, por 571 páginas, sendo que as últimas são reservadas a um meticuloso índice remissivo que ajuda na leitura e interpretação da obra. Tal como é afirmado na contracapa do livro:

This manual introduces its readers to the most important topics of current linguistic research on Galician. It includes chapters covering diachronic and synchronic descriptions of all main areas of language structure [...], as well as chapters on social and regional variation, language contact, sociolinguistics, language variation and other interesting areas of linguistic research,

o que dá bem conta do objetivo inclusivo da obra.

Trata-se, com efeito, de uma referência de leitura obrigatória, pela forma segura, rigorosa, metodológica e exemplificativa com que as descrições são conseguidas. Sublinho ainda o facto de cada capítulo incorporar uma pertinente bibliografia, dando-nos, assim, o panorama da riqueza de itens bibliográficos que têm sido produzidos para o estudo da língua galega até 2024.

O facto de ser um português a fazer uma recensão deste modelar volume é motivo de um deleite ainda mais significativo, pois corroborando as palavras de Ivo Castro, um amante da língua galega, na verdade

[...] qualquer português, mesmo que seja nascido em terra de mouros, pode entrar em Santiago e, se for bom e verdadeiro o seu sentir, pode proclamar Eu sou galego! Como Rodrigues Lapa fez; como Kennedy fez junto ao Muro: Ich bin ein Berliner!; mas, de preferência, sem os instintos hegemónicos que animaram tanto um como outro (p. 22).¹⁰

Curiosamente os autores dos capítulos de *Manual of Galician Linguistics* não deixaram de ser sensíveis a este desiderato.

Em jeito de conclusão, felicito academicamente os editores da obra e os autores dos vários capítulos da mesma, não só pelo rigoroso trabalho académico apresentado, mas pelo visível entusiasmo de defesa da língua galega que transmetem e sem nunca perderem de vista a objetividade e a imparcialidade teórica e metodològica que um trabalho desta natureza implica.

Paulo OSÓRIO
Universidade Aberta (Portugal)

SUÁREZ GARCÍA, Raquel (2023): *Vocabulario completo de un texto morisco tardío. Una contribución a la lexicografía española*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 508 p.

Aquest volum és el que fa disset dins una col·lecció (la CLEAM) íntegrament dedicada a la lloable tasca de recuperar, mitjançant edicions i estudis, el llegat literari «aljamiado-morisc». Constitueix el repertori complet de les paraules contingudes en el *Compendi islàmic* del morisc aragonès Mohanmad de Vera, redactat al començament del s. XVII i l'edició del qual l'autora mateixa va publicar l'any 2016 com a volum quinze d'aquesta mateixa sèrie. La introducció del *Vocabulario* recull algunes consideracions metodològiques en relació amb la lexicografia i dona compte d'una fase d'autonomització dels estudis lexicogràfics, que deixen així de ser concebuts exclusivament com a mers auxiliars de la tasca ecdòtica (p. 8-10). La intenció expressa de l'autora és, en aquest respecte, produir un catàleg íntegre de les formes lèxiques emprades en el text «que contribuya a formar una visión más ponderada de la lengua (y de los registros) en la que efectivamente escribían los moriscos» (p. 10).

Els criteris aplicats per a la confecció del vocabulari (explicitats en les pàgines 13-20) inclouen algunes decisions encertades que augmenten notablement el profit que es pot treure de la seva consulta. És el cas de la indicació sistemàtica de paral·lels en d'altres textos aljamiado-morisks (a més dels lexemes originals àrabs en el *Kitāb* d'Assamarqandī) i també de la incorporació de referències lexicogràfiques aragoneses, castellanes i catalanes en el cas dels lexemes menys comuns. Aquests dos elements fan d'aquesta obra molt més que un mer índex lèxic i l'assimilen a un veritable estudi del vocabulari (actiu o heretat) de Mohanmad de Vera. La realització d'aquest potencial es pot veure parcialment limitada, tanmateix, pel fet que les concordances preexistents que l'autora explota com a terme de comparació resten a hores d'ara totes tres inèdites (p. 18, nota 3), altrament que el *Glosario de voces aljamiado-morisks* (GVAM, publicat per Trea, 2016). D'altra banda, la disposició dels lemes dins el vocabulari (p. 21-495) és clara i fa de bon llegir —amb l'única nota una mica discordant (conseqüència tal vegada ineludible, i per tant no criticable, de la sistematicitat) d'uns pocs lemes que no vehiculen cap més informació que l'índex exhaustiu d'ocurrències (*a, al, de, el/la/los/las, él/*

10. Vide <https://www.clul.ulisboa.pt/files/ivo_castro/1996_Galegos_e_Mouros.pdf>.

ella/ellos/ellas, no, que, y) o detalls no sempre significatius de conjugació (*aver, azer, dar, dezir, ser*). El volum es tanca amb una àmplia bibliografia (p. 497-505) que comprèn, com era esperable, un bon nombre d'estudis particulars de lexicografia aragonesa i que s'ha explotat de manera intel·ligent, sense abusos, a l'hora d'aclarir algunes peculiaritats lèxiques (per exemple, s. v. *bergin(es)* i *çeñar*). Cal remarcar que els errors formals són mínims en esguard del volum i de la diversitat d'origen de les dades aplegades (l'entrada del *DCVB* esmentada s. v. *creçer* és, evidentment, *créixer*, no pas **creixer*; i en ocasions l'annexió nominal àrab ha estat mal reproduïda, s. v. *conpaña, rincones, tinas de alhabel*).

Qui s'interessa per qüestions lèxiques iberoromàniques pot extreure molt d'aquest repertori, essent aquest benefici sovint mèrit de l'autora i de la seva metòdica interpretació de les dades. Respecte del *Glosario de voces aljamiado-moriscas*, s. v. *abezindarse* 'buscar protecció, pedir auxilio', se suggereix una associació semàntica amb $\sqrt{gwr}$ més aviat que no pas amb *sakana*, i s. v. *muir* 'ordeñar' s'atesta aquest verb que el *GVAM* registrava només amb el significat de 'mugir' (es tracta, en realitat, de dos lexemes aparentment homòfons, no pas d'un únic verb polisèmic). Es corregeix també la interpretació tradicional de *orugado*, que designava un arrop condimentat amb eruga (*ruca*, aragonès i castellà *oruga*) i que reproduïx formalment i semàntica l'àrab *muğarğar*. Així mateix, s. v. *perro* s'explica l'enigmàtica ocurrència, en dos passatges diferents, del plural *perros* amb el significat de 'ganxos': no és sinó una mala lectura del mot àrab *kalālīb* (aquest sí, 'ganxos') com si fos un plural de *kalb* 'gos'.

En d'altres ocasions és el material mateix que contribueix a la documentació, sobretot amb variants de mots ja coneguts amb d'altres formes: vegeu *çamarjuda* (en contrast amb les etimològiques en *azabar-*), *estahorarse* (contra *destahorarse*, derivats ambdós del ben atestat tecnicisme islàmic *tahor* 'pur') o *mahizar* 'lavar o mojar fregando, restringendo' (alternativa a *maçhar* i *almaḥisar*, totes formes metatètiques de l'àrab *masaḥa*). Com a observació incidental, en (*açalá de*) *açobfe* (< *aşşubḥ*), és segur que tenim una «reposició de una -f- ultra-correcta»? No podria ser un cas trivial de correspondència àrab -ḥ-: romànic -f-? De fet, sense entrar ací a abordar l'anàlisi lingüística d'aquest material, la llengua de Mohanmad de Vera (en la mesura que pugui ser un reflex, ni que sigui parcial, del seu context immediat) sembla revelar un nivell d'adaptació més elevat dels arabismes (la qual cosa seria comprensible en un text compilat en la fase epigonal de la producció morisca). Això suggereixen acomodacions com ara *çájeda* i *açajedar* (trisil·làbics, amb resolució epentètica del nexa -ğd- preservat en d'altres textos amb les formes *asağda* i *asağdar*), *almagre* (amb pèrdua de -b final), *habdar* (contra l'etimològic *hafezar*), *xafri*, *zianes* i d'altres similars. En l'extrem oposat de l'assimilació, l'autora subratlla, amb raó, l'ús excepcional dels tres plurals etimològics determinats *alançar*, *alhagüerina* i *almuçaherina*, plenament integrats en els textos però lingüísticament marcats per la seva incompatibilitat amb l'article romànic (és tracta, al capdavant, de «tecnicismes» marginals relegats a un esporàdic ús llibresc).

Un aspecte en què la tasca hermenèutica duta a terme per l'autora destaca particularment és la detecció de calcs semàntics araboromànics, propis d'una literatura de traducció. Així, *eredar* amb el significat de 'causar, provocar' reflecteix l'àrab *awraṭa*, que és la forma causativa-factitiva de *wariṭa* 'heretar', i *levantar* és empeltat d'accepcions de $\sqrt{qwm}$ (corregim així el «q-y-m» del text); vegeu més casos s. v. *rapante* (en «relámpago rapante»), *rincones* (amb significat religiós, on *rincón* no només imita l'àrab *rukn* sinó que n'és un manlleu patrimonial) i *ufana* 'hipocresia, falsia' (amb els seus derivats *ufanoso* i *ufanarse*, amb matisos

d'algunes de les formes derivades del verb àrab $\sqrt{r\dot{z}y}$ 'veure'). És probable que encara n'hi hagi més, com ara la influència de l'àrab *nabāt* ('planta' i també 'naixement/creixement, naixença/creixença', aplicat específicament als vegetals i, de manera secundària, a excrescències patològiques) en un ús de *naçença* («enfermoséase la tierra con flores y naçenças de muchas maneras», s. v. *naçença*) que no té equivalent (malgrat la insinuació de l'autora) en l'aragonès i castellà *nacencia*. En canvi, que *desalida* 'alivio, consuelo, solaz' sigui «[s]in duda» un calc de l'arrel àrab $\sqrt{fr\dot{g}}$ no és, potser, tan indubtable, atès el paral·lel *deseixida* (aragonès i català) que l'autora mateixa recull i que pot expressar accepcions afins. Un tipus particular de calc és el de la col·locació «braman y reçhiflan» (s. v. *reçhiflar*), motivada per l'original àrab «*azzafīru waššahīq*» i en la qual, a més a més, *rechiñar* sembla haver estat enriquit amb la semàntica del verb aragonès *rechilar*.

També hi trobarà dades interessants qui s'hi atansi des d'una perspectiva més estrictament romànica: s. v. *cluxir*, *deslenadores*, *dixmas* 'habladuría, rumor, chisme' (i *dixmar*, *dixmero*), *embolumador* (amb un vocalisme -o- que l'acosta al català), *molmurar*, *quareinta*, *rebicar/rebilar*, *tramilla*. Fins i tot toparà amb algun testimoni inestimable de mots insuficientment documentats, com ara *corita* («porque, si conçibiére, será la criatura escasa, corita»), per al qual l'autora proposa dubitativament un significat, 'raqúitico, enclenque' (es tractaria, així doncs, d'una variació sinonímica, potser especificadora, del mot precedent «escasa»), que no està atestat entre les diverses accepcions semàntiques d'aquesta paraula.

Heus ací, doncs, una interessant nova contribució —i podem esperar que sigui seguida de moltes altres— al nostre coneixement de les llengües d'aquelles comunitats que la intolerància va condemnar a l'extinció.

Theo LOINAZ
Universitat de Barcelona

SUNYER, Magí (ed.) (2024): *La balada. Dels trobadors al romanticisme, del folklore a la postmodernitat*. Kassel: Edition Reichenberger, 274 p.

El volum *La balada. Dels trobadors al romanticisme, del folklore a la postmodernitat*, editat per Magí Sunyer, reuneix una selecció de treballs dedicats a l'estudi de la balada com a gènere literari, musical i cultural, des de l'època medieval fins a la postmodernitat. L'obra s'inscriu dins una línia de recerca impulsada pel Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC) de la Universitat Rovira i Virgili, amb resultats plasmats en publicacions col·lectives sobre la llegenda i el mite en la literatura. Amb aquesta nova entrega, el GRILC es proposa explorar el significat i l'evolució del terme balada des d'una perspectiva transversal i comparatista, tot posant èmfasi en la seva polisèmia i les tensions que se'n deriven.

Es parteix d'una constatació crítica: el terme *balada* ha estat aplicat històricament a formes artístiques molt diverses —de la poesia trobadoresca a la cançó popular, de la *Kunstballade* romàntica a les adaptacions musicals i visuals contemporànies—, amb una diversitat de significats que sovint ha generat confusió terminològica. Davant aquesta complexitat, l'obra no pretén fixar una definició canònica, sinó més aviat explorar els múltiples sentits i usos del terme a través de l'estudi de casos concrets, amb una clara vocació interdisciplinària. El llibre revisa la relació entre tradició i modernitat, oralitat i escriptura, així com els usos de la balada al llarg dels segles.

El llibre aplega dotze capítols, a més del pròleg, i es distribueix de manera implícita en tres grans blocs: una primera secció centrada en la tradició medieval i folklòrica; una segona dedicada a la balada romàntica i la seva recepció europea i catalana, i una tercera que aborda les relectures postmodernes i transmedials del gènere.

El pròleg (p. 1-3) de Magí Sunyer obre el volum exposant els objectius i dificultats de la recerca: el terme *balada*, en català, designa realitats molt diverses —des d'un gènere trobadoresc fins a una cançó folklòrica, un poema romàntic, una composició musical o fins i tot una modalitat de còmic. Aquesta polisèmia porta a plantejar la qüestió central del llibre: es pot parlar d'una balada unitària o només d'un conjunt de formes heterogènies amb un nom comú? Sunyer s'inclina per la segona opció i entén la balada com un gènere mutant i intertextual, resistent a les classificacions convencionals.

En aquest marc, el volum s'articula com una suma de perspectives especialitzades, més que no pas com una síntesi global. El pròleg, doncs, funciona com una advertència metodològica i convida el lector a pensar la balada no com una entitat fixa, sinó com un node de significats que travessa èpoques, gèneres i suports diversos.

El primer capítol (p. 5-32), a càrrec de Marina Navàs, ofereix una anàlisi filològica de la balada trobadoresca, un gènere que, paradoxalment, ni és gaire conreat pels trobadors ni apareix als tractats poètics medievals. L'autora n'estudia les característiques formals i el seu vincle amb altres tradicions líriques, com la francesa i la gallegoportuguesa.

Segons conclou, malgrat la seva aparent marginalitat, la balada trobadoresca gaudí d'una notable difusió, especialment en àmbits femenins, tant en l'autoria com en la recepció. Tanmateix, amb l'arribada de la polifonia francesa i la moda de la balada cortesana, la seva vigència va decaure. La conclusió més suggeridora del capítol és que, mentre que el mot *balada* perdura en la tradició romàntica i moderna com un vestigi del passat trobadoresc, en realitat aquesta forma original no té cap continuïtat directa en les balades posteriors. En aquest sentit, la confusió entre la balada trobadoresca i el lai medieval alimenta la construcció imaginària que en faran els romàntics.

El segon capítol (p. 33-46), de Salvador Rebés, aborda la balada des de la tradició oral i folklòrica catalana, tot centrant-se en la seva definició i evolució terminològica. L'autor parteix de la primera aplicació coneguda del mot balada per situar-lo dins la baladística folklòrica, tot mostrant que termes com balada popular, folklòrica i tradicional no són sinònims estrictes, ja que responen a criteris històrics, formals i funcionals diferents.

A més, Rebés diferencia entre la balada tipus —una estructura narrativa recurrent— i la balada objecte, és a dir, una versió concreta i mutable dins la tradició oral (p. 41). Segons l'autor, aquesta distinció és essencial per entendre el gènere com una forma viva, dinàmica i adaptable, capaç d'incorporar innovacions sense perdre el seu caràcter tradicional. Així, el capítol ofereix una mirada rigorosa i útil sobre els debats terminològics i metodològics en la baladística catalana, i aporta una base conceptual sòlida per a la comprensió del gènere i per als estudis literaris i musicals que es desenvolupen en la resta del volum.

Pel que fa al tercer capítol (p. 47-65), escrit en anglès per Elizabeth Russell, se centra en la tradició escocesa de la balada, i mostra com figures sobrenaturals estructuren l'argument de moltes balades, amb relats que oscil·len entre la llegenda, el conte folklòric i la poesia tràgica. A partir de diversos exemples, l'autora explora la riquesa temàtica i formal de les *Scottish ballads* o *Muckle Sangs*, moltes de les quals es basen en un imaginari fantàstic i meravellós, i posa en relleu la capacitat d'aquestes composicions per donar veu a personatges marginals o extraordinaris.

El capítol conclou amb una reivindicació del valor cultural de les balades escoceses, siguin d'autor conegut o d'origen anònim. Segons transmet l'autora, el seu interès rau no només en la forma o el contingut, sinó també en la seva condició de testimoni viu de la imaginació col·lectiva, capaç de conservar i transmetre identitat i memòria a través dels segles.

El quart capítol (p. 67-82), de la mà de John Style —i, de nou, en anglès—, ofereix una panoràmica matisada de la balada en la tradició literària anglesa, des de la seva condició de forma poètica popular fins a la seva reelaboració per part d'autors canònics. L'estudi presenta una tipologia clara de la balada anglesa, que es caracteritza per la seva simplicitat formal, temes recurrents (com l'amor, el crim, la mort o la justícia) i una marcada funció narrativa, trets que es documenten a partir d'exemples del repertori oral i imprès.

Un punt destacat de la seva aportació és la distinció entre les *broadside ballads* —balades impreses i venudes en plec a partir del segle XVII, sovint de to sensacionalista— i les balades tradicionals, de transmissió oral (p. 71). Style ofereix una lectura sòlida i historiogràfica del paper central que la balada ha tingut en la formació del cànon literari anglès, així com en la cultura impresa i oral britànica, i posa en relleu la seva extraordinària capacitat d'adaptació i persistència.

Els capítols cinquè i sisè s'endinsen en la consolidació de la *Kunstballade* (balada d'autor) en el context del romanticisme alemany i en la seva profunda influència en la literatura catalana del segle XIX. En el cinquè capítol (p. 83-107), Macià Riutort analitza l'origen del gènere amb *Lenore* de Gottfried August Bürger, obra clau publicada a la segona meitat del segle XVIII que, inspirant-se en les balades britàniques, inaugura una línia pròpia de composició poètica amb trets narratius, temàtica sobrenatural i gran intensitat emocional. Aquest model serà seguit per altres autors com Goethe i Schiller, que dotaran la balada d'una gran varietat mètrica i temàtica, fent del gènere un espai d'experimentació formal i expressiva.

Pel que fa al sisè capítol (p. 109-131), Jordina Gort aprofundeix en la recepció d'aquest model a Catalunya durant la Renaixença, centrant-se en tres autors especialment influents: Bürger, Goethe i Schiller. La seva obra arriba a Catalunya mitjançant Milà i Fontanals, que introdueix les idees de l'*Sturm und Drang*, del grup de Göttingen i dels pensadors Herder i Schlegel, tots ells interessats en la veu popular com a expressió de la identitat nacional.

Els primers poetes catalans que adopten aquest model —Piferrer, Briz, Bofarull i Aguiló— integren llegendes i imaginari popular dins el projecte cultural de la Renaixença; línia que es manté en autors posteriors com Bartrina o Costa i Llobera, i que arriba fins al segle XX amb figures com Maragall o Maseras. Pel que fa a les balades més citades i traduïdes, són les que conserven el component fantàstic, la tensió tràgica i l'atmosfera espectral.

En últim terme, el capítol també mostra com la influència alemanya no només es reflecteix en les traduccions, sinó també en la manera catalana d'entendre la balada com una forma emocional, mítica i popular. En aquest sentit, la pervivència de les balades germàniques en autors catalans confirma la vitalitat d'un gènere que continua sent una eina narrativa potent per explorar els límits entre el món real i el fantàstic.

El setè capítol (p. 133-148), signat per Magí Sunyer, ofereix un estudi comparatiu de tres poetes catalans —Tomàs Aguiló, Apelles Mestres i Josep Maria de Sagarra— que, al llarg de vuitanta anys, van mantenir viva la tradició de la balada amb formes i enfocaments diversos, però sempre amb una marcada empremta romàntica.

Segons afirma l'autor, Aguiló representa la versió més ortodoxa del romanticisme, amb balades medievalitzants i influïdes per la poesia popular i el pensament herderià, i Mestres

amplia el registre amb una obra temàticament i formalment més diversa, tot conservant l'arrel popular. Amb Sagarra, el gènere fa un gir notable: s'abandona l'ambientació medieval, però es manté un món folklòric i atemporal, on el refranyer i la simbologia tradicional serveixen per vehicular emocions personals, des d'una nova forma de subjectivisme líric.

Una de les principals conclusions del capítol és que no hi ha una mètrica fixa per a la balada, però sí una constància en el seu caràcter narratiu, llegendari i simbòlic. Així, la balada es consolida com a vehicle per a la pervivència d'un imaginari col·lectiu arrelat en la tradició i, alhora, com a espai per a l'expressió individual. Amb tot, es confirma la flexibilitat i persistència d'un gènere que, malgrat les transformacions, continua arrelat en la cultura literària catalana.

El capítol vuitè (p. 149-167), a càrrec de Joan Ramon Veny-Mesquida, analitza les balades de Màrius Torres com a exemples d'una aproximació personal, lírica i simbòlica al gènere. Lluny de l'heroisme romàntic o de la recreació històrica, Torres utilitza figures medievals com a pretext poètic, centrant-se en l'estructuració formal i l'elecció de motius simbòlics. Les seves balades es construeixen com a exercicis formals que combinen simbolisme i rigor estructural, sense voluntat de reconstrucció històrica ni d'exaltació nacional.

L'autor del capítol interpreta aquesta proposta com una aposta per la forma simbòlica i abstracta, i com una reinterpretació intel·lectual i essencialista de la balada, propera al simbolisme francès, però amb ecos de formes medievals. D'aquesta manera, Torres converteix la balada en un espai d'experimentació poètica i abstracta, més que no pas en una narració llegendària o històrica.

El novè capítol (p. 169-189), de Marta Gort, analitza la balada musical a partir de «El amor y la muerte», cinquena peça de la suite *Goyescas* d'Enric Granados, en diàleg amb la primera balada de Chopin. La comparació permet defensar que la balada musical no respon a una estructura fixa, sinó que s'entén com una forma lliure i expressiva, oberta a la variació i a la improvisació. Ara bé, tot i aquest caràcter espontani, l'autora destaca la coherència estructural de la suite, en què la balada actua com a eix unificador que recull motius precedents i dona sentit global al conjunt.

Un altre aspecte central és la interdisciplinarietat de l'obra, que combina música, pintura i literatura a partir de la seva inspiració en un gravat de Goya. Així mateix, Gort destaca el tractament paradoxal del text, afegit *a posteriori* per Periquet en l'adaptació operística: malgrat ser incorporat després, el text s'integra perfectament a la música, com si hagués estat concebut conjuntament. Aquesta fusió suggereix, segons l'autora, que la balada instrumental pot funcionar plenament com una narració poètica sense veu, capaç de transmetre emoció i sentit amb la mateixa intensitat que una balada tradicionalment cantada.

El capítol desè (p. 191-210), de la mà d'Amadeu Corbera, examina l'evolució de la relació de Baltasar Samper amb la balada, des del seu distanciament inicial com a compositor noucentista i etnomusicòleg, fins a la seva revaloració del gènere durant l'exili republicà.

Segons relata Corbera, a l'exili, Samper col·laborà amb la Fundació Ramon Llull i creà repertori coral per a grups de refugiats catalans, integrant balades populars com a eina de cohesió i resistència cultural. Aquest treball, tot i realitzat fora del seu camp habitual, contribuï a preservar la identitat catalana als camps de concentració i a Mèxic, i va fer que la cançó coral es convertís en un mecanisme de resiliència, de resistència cultural i de continuïtat política.

Així doncs, el capítol mostra com, en contextos crítics, Samper va saber convertir la balada en una eina de compromís polític i cultural, fidel als valors republicans i a una visió oberta i progressista de la catalanitat.

Respecte al capítol onzè (p. 211-227), Albert Mestres hi analitza com la balada es manté viva, però redefinida segons el context històric i estètic, en la poesia catalana de la segona meitat del segle xx i primer terç del xxi. L'autor distingeix dues línies principals: d'una banda, la que reprèn la tradició trobadoresca i medieval francesa, en poetes com Palau i Fabre o Joan Brossa, que recuperen la balada des d'una òptica crítica i formalment experimental, allunyada del romanticisme decimonònic; i de l'altra, la que beu de la balada anglosaxona i de la cultura rock, en autors com Enric Casasses o Maria Cabrera Horta, que integren influències musicals, avantguardes i sensibilitats líriques renovades.

Consegüentment, tot i que l'anàlisi es basa en un corpus limitat, el capítol mostra com la balada es manté com una forma poètica viva, flexible i expressiva, capaç d'adaptar-se a contextos canviants i d'articular la relació entre poesia, música i memòria des d'estètiques diverses.

Finalment, el capítol dotzè (p. 229-246), escrit per Emili Samper, trasllada l'anàlisi al còmic contemporani per explorar-ne els ressons folklòrics i com s'hi representa la balada des del punt de vista formal i temàtic. Samper hi identifica quatre eixos recurrents: en primer lloc, la presència de la música, tant com a tema central, com en forma de fragments o melodies que estructurin el relat. En segon lloc, un component narratiu fort, sovint articulat com a viatge iniciàtic o procés de transformació dels protagonistes.

En tercer lloc, s'hi destaca la connexió amb el folklore i els imaginaris populars, amb balades que incorporen elements llegendaris i arquetípics, tot qüestionant la veracitat històrica. I en quart lloc, el capítol proposa una lectura romàntica de la balada, centrada en figures com la del joglar o bard, que no només relaten sinó que també modelen la història, oferint-ne una versió fictícia que pot ser discutida dins el mateix relat. Així doncs, aquest capítol demostra que la balada es reassignifica constantment a través de la música, el relat i el mite, mantenint-se com un vehicle de reflexió sobre la memòria, la identitat i el poder de la ficció.

Com fa palesa aquesta visió panoràmica dels diferents capítols del llibre, un dels grans mèrits del volum és la seva voluntat de reflectir la complexitat terminològica i formal del concepte de balada. El llibre no força una classificació tancada, sinó que explora, des de diverses disciplines i enfocaments, la pervivència i mutació del gènere en contextos històrics i culturals diferents.

A més, la diversitat metodològica és especialment notable: hi conviuen estudis filològics d'orientació comparatista, anàlisis musicològiques i aproximacions des dels estudis culturals o la literatura contemporània. Tanmateix, la manca d'un epíleg de tancament, que hauria pogut ajudar a establir connexions transversals i articular una síntesi de les línies de força del llibre, és una absència significativa.

Així mateix, cal assenyalar que diversos capítols presenten errors lingüístics que afecten la pulcritud formal de l'obra. S'hi detecten errors ortogràfics, algunes errades de puntuació, repeticions errònies («Ni com a com a compositor», a la pàgina 209, per exemple), així com desacords i faltes de concordança de gènere i nombre en determinats sintagmes. Tot i que aquestes errades no dificulten la comprensió del text ni minven el valor de les aportacions, sí que comprometen lleugerament la cura editorial i contrasten amb el rigor acadèmic que caracteritza el conjunt. Una revisió lingüística més acurada hauria ajudat a reforçar encara més la qualitat final del volum.

Respecte a la selecció de casos estudiats, el volum és representatiu de la diversitat d'enfocaments possibles pel que fa a l'anàlisi de la balada, i destaca tant pel tractament de textos

clàssics (com les balades romàntiques alemanyes o catalanes) com per la seva obertura a formes contemporànies i transmedials com el còmic o la cançó rock.

En conclusió, el volum *La balada. Dels trobadors al romanticisme, del folklore a la post-modernitat* ofereix una visió rica i multidisciplinària d'un gènere complex i mutable, i constitueix una aportació rellevant als estudis literaris i culturals. La combinació entre estudis de base històrica i lectures contemporànies i internacionals dota el llibre d'una clara utilitat didàctica i investigadora, i destaca per la seva voluntat d'evitar definicions reduccionistes i d'abordar la balada com a fenomen cultural transversal, present en tradicions diverses i en formats canviants, des de la lírica medieval fins a formes contemporànies com la cançó o el còmic.

El caràcter comparatista i l'amplitud metodològica —que inclou enfocaments filològics, culturals i musicològics— enriqueixen una proposta que mostra com la balada combina narració, simbolisme i oralitat al llarg dels segles. En conjunt, es tracta d'un volum valuós per entendre la pervivència i capacitat d'adaptació de la balada, i una aportació destacable per als estudis literaris i culturals europeus.

Aisa SERRA GIL
Universitat de Barcelona

TOMÀS I ROCH, Liliana (ed.) (2024): *Cançoners de l'Alt Empordà recollit el 1927 per Joan Tomàs i Lluís M. Millet. Missió núm. 29 de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya*. [Tona]: Liliana Tomàs i Roch, 344 p.

L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya té un enorme valor tant per la magnitud com per la qualitat del seu fons i ofereix, per tant, moltes possibilitats d'estudi. El projecte va ser impulsat l'any 1922 per un dels grans mecenes de la nostra cultura, l'empresari i humanista Rafael Patxot i Jubert (Sant Feliu de Guíxols 1872 – Ginebra 1964), que va creure en la importància de recollir les cançons i les músiques populars de les terres de parla catalana, d'estudiar-les, de classificar-les i d'aplegar-les en un gran cançoner, en uns anys, els de principi del segle xx, en què alguns intel·lectuals i estudiosos, entre ells i d'una forma especial el folklorista Rosend Serra i Pagès, assenyalaven la conveniència i la urgència de dur a terme aquesta tasca abans que les cançons tradicionals catalanes, especialment les balades, caiguessin en l'oblit.

Patxot, convençut del valor del projecte, va posar-lo en mans de l'associació musical de més prestigi de l'època, l'Orfeó Català. A partir de 1922, el seu sotsdirector, Francesc Pujol i Pons, va assumir les funcions de director del projecte, i Joan Puntí i Collell, les de secretari. Una de les formes d'obtenir cançons va ser a través de la realització de missions de recerca (avui en diríem treball de camp). Aquestes missions suposaven una tasca difícil i feixuga, ja que, primer, calia trobar bons cantaires i, després, transcriure les lletres i les melodies de les cançons a mà, en un pentagrama, ja que només de forma molt excepcional es va utilitzar el fonògraf.

Entre 1922 i 1936, any en què el projecte es va haver d'interrompre com a conseqüència de l'inici de la Guerra Civil espanyola, es van dur a terme seixanta-cinc missions de recerca. Josep Massot i Muntaner (Palma 1941 – Monestir de Montserrat 2022), que tant va treballar perquè el fons de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya fos recuperat, inventariat, preservat i divulgat, va fer notar en moltes ocasions les immenses potencialitats que tenia i va

animar els investigadors a estudiar-lo. Avui estaria molt content de veure com els treballs que s'han realitzat al llarg d'aquests anys s'incrementen amb aquest nou llibre, editat a cura de Liliana Tomàs, neta del músic Joan Tomàs i Parés (Barcelona 1896-1967).

Liliana Tomàs, música, mestra i gestora cultural, des de l'afecte i l'admiració per la figura del seu avi, des de fa uns anys està dedicant molts esforços a estudiar i divulgar la seva obra i a fer-la accessible al públic en general. Ella va ser qui va gestionar la donació i la catalogació del Fons Documental de Joan Tomàs que avui es conserva a la fonoteca de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Amb relació a la difusió d'aquest important fons, en els darrers quatre anys ha publicat, de forma consecutiva, els següents llibres: el 2021, *Joan Tomàs i Parés. Cançons de Nadal*; el 2022, *L'Hereu Mill, arxiu vivent de cançons populars. Cançoner recollit per Joan Tomàs i Parés*; el 2023, *Cançoner de les Planes d'Hostoles 1922. Recull de Joan Tomàs i Joan Llongueres per a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya*; i el 2024 el llibre objecte de la present ressenya, que, com el de l'any anterior, ofereix el contingut d'una missió de recerca. En concret, de la que van dur a terme Joan Tomàs i Lluís Millet l'any 1927 a l'Alt Empordà per comanda de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya.

El músic, compositor, folklorista, etnomusicòleg i docent Joan Tomàs i Parés va començar la seva col·laboració amb l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya des del seu inici, l'any 1922. Des d'aleshores fins a 1936 va participar en vint-i-tres missions de recerca. La seva biografia i la seva obra es troben molt ben documentades en els webs: Mestre Joan Tomàs (<<https://mestrejoantomas.cat/>>) i Any Joan Tomàs (<https://cultura.gencat.cat/ca/temes/commemoracions/2021/anyjoantomas/inici/>), creats i redactats per Liliana Tomàs. El segon va ser fruit de la declaració, l'any 2021, de l'Any Joan Tomàs (del qual la seva neta va ser la comissària). Amb aquesta efemèride, la Generalitat de Catalunya va voler commemorar els 125 anys del naixement d'aquesta important figura del nostre país.

El *Cançoner de l'Alt Empordà* se centra en el contingut de la missió número 29 de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, l'onzena en què va participar Joan Tomàs. En aquest cas, el va acompanyar el jove músic Lluís Maria Millet i Millet (que aleshores tenia vint-i-un anys), fill del fundador i director de l'Orfeó Català, Lluís Millet i Pagès. Tot i que, generalment, en les missions hi intervenien dues persones que es repartien les tasques d'anotació de les cançons (una transcrivía la lletra, i l'altra, la música), en aquest cas, en tractar-se de dos músics, es van repartir les dues tasques indistintament. Joan Tomàs, deu anys més gran que Lluís Maria Millet i més experimentat en la recollida i l'anotació de cançons, va exercir molt bé el seu paper de mestre del jove músic i el resultat va ser molt bo.

El llibre té per objectiu descriure la missió, però, també, aportar una sèrie d'escrits complementaris que ajuden a contextualitzar i a entendre millor la importància que va tenir. S'inicia amb un pròleg de Marta Grassot Redresa, musicòloga, arxivera, directora del Centre de Documentació de l'Orfeó Català i bona coneixedora del que va significar l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. En aquest pròleg Grassot destaca alguns dels continguts més rellevants del llibre, com són: la publicació de la memòria de la missió, fins ara inèdita; la transcripció d'algunes cartes relacionades amb la missió, i la transcripció de cent trenta-cinc cançons seleccionades d'entre les més de cinc-centes arreglades pels dos músics.

A continuació, el llibre inclou dos apartats escrits per Liliana Tomàs. En el primer, «L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya i les missions fetes a l'Alt Empordà per Joan Tomàs», l'autora situa breument els inicis del projecte i explica la forma en què es duien a

terme les missions de recerca. En el cas de Joan Tomàs, destaca la seva participació continuada en les missions (vint en companyia d'un altre col·laborador i tres en solitari) i, en particular, esmenta la tasca realitzada a l'Alt Empordà, on va dur a terme tres missions: la primera el 1926, amb Antoni Bonell i Sala (missió número 16), la segona el 1927, amb Lluís Maria Millet i Millet (missió número 29); i la tercera el 1928 amb Joan Amades i Gelats (missió número 36). El total de peces musicals recollides en aquestes tres missions va ser de 1.100 entre tonades, balls, danses, cantarelles i crits de carrer.

El segon, «La missió número 29 de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, feta per Joan Tomàs i Lluís Maria Millet el 1927», descriu les característiques d'aquesta missió, que es va dur a terme entre el 23 de juliol i el 24 d'agost de 1927 en vint poblacions de l'Alt Empordà. De fet, de les tres missions que Joan Tomàs va realitzar a l'Alt Empordà, aquesta va ser la més prolífica, ja que s'hi van recollir un total de 507 melodies que van ser interpretades per seixanta-dos informants. En el seu escrit, Liliana Tomàs ens parla de la novetat que representa publicar aquesta memòria, fins ara inèdita, que es conserva al Fons Lluís Millet i Pagès i Lluís Maria Millet i Millet del Centre de Documentació de l'Orfeó Català i al Fons Joan Tomàs i Parés del Centre de Documentació de la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural. L'autora analitza la memòria i presenta dades qualitatives interessants, referides, per exemple, als personatges empordanesos que van conèixer, a les peces musicals més destacades que van recollir i als informants que van resultar més productius, entre d'altres. A més, l'estudi també presenta dades quantitatives. Així, podem saber, per exemple, que les dones van oferir un repertori més abundant que els homes: els vint-i-cinc cantaires homes van aportar 100 peces musicals, mentre que les trenta-set cantaires dones en van aportar 416, o que, per exemple, la cantaire més prolífica va cantar quaranta-tres cançons.

El tercer apartat del llibre és la transcripció de l'article «L'Obra del “Cançoner Popular de Catalunya” a l'Empordà» que l'escriptor i polític Josep Puig i Pujades (Figueres 1883 – Perpinyà 1949) va publicar a la revista *D'ací i d'allà* el novembre de 1927. Josep Puig es va implicar molt en el projecte. Va ajudar els dos missioners a contactar amb els cantaires i els va assessorar de bon grat durant la seva estada a Figueres de gairebé un mes. Per això, en aquest article, l'autor explica amb molta simpatia i naturalitat el que va representar aquesta missió. Mostra un bon coneixement del projecte de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya i explica les dificultats i les estratègies que van utilitzar els dos músics en la recerca de cançons per tal de vèncer el desconeixement i els recels inicials dels cantaires. Finalment, ofereix al lector dues petites mostres de les cançons que es van recollir en aquesta missió.

El quart apartat, titulat «La relació entre Joan Tomàs i Lluís Maria Millet», és un altre estudi realitzat per Liliana Tomàs; en aquest cas, de caràcter biogràfic, ja que explica la relació d'amistat que hi va haver entre els dos músics protagonistes de la missió des de la seva coneixença a l'Orfeó Català. En aquesta missió, conduïda pels dos músics, el jove Millet va iniciar-se en la tasca de recollida de cançons gràcies al mestratge de Tomàs (que ja havia estat el seu mestre a l'Orfeó Català) i en tot moment hi va haver una bona sintonia i una excel·lent col·laboració. Tot i que Millet no va participar en cap altra missió, la relació amb Tomàs va continuar al llarg de la seva vida i es va estendre a altres projectes i activitats musicals sota l'aixopluc de l'Orfeó Català.

A continuació, un apartat dedicat als «Criteris d'edició i transcripció», a càrrec de Joan Figueres i de Liliana Tomàs, explica amb detall les decisions preses com a editors dels tres grans capítols que segueixen, i que constitueixen el cos central del llibre: la «Crònica de la

missió. Transcripció de les memòries del treball de camp i cartes», la «Relació i descripció dels cantaires» i el «Cançoner de l'Alt Empordà 1927. Transcripció d'una selecció de les peces escollides».

La «Crònica de la missió. Transcripció de les memòries del treball de camp i cartes» dona a conèixer, per primera vegada, la memòria inèdita de la missió, així com la correspondència, també inèdita, relacionada amb aquesta missió: dotze cartes enviades per Joan Tomàs i per Lluís Maria Millet a Lluís Millet i Pagès, més dues cartes enviades a Francesc Pujol. Aquest capítol inclou, també, algunes imatges de les cartes, així com fotografies de la missió triades a partir del total que es conserva al Fons de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya i al Fons Joan Tomàs. Els editors presenten el conjunt de forma clara i amb la voluntat d'acompanyar el lector en el recorregut del que va ser la missió. Així, inclouen un títol descriptiu del contingut principal de cadascun dels dies descrits a la memòria per donar-li un caràcter més literari i planer. Aquest recurs aconsegueix introduir el lector en la temàtica del que llegirà a continuació i fa més amena i clara la lectura del que és, estrictament, un dietari. Pel que fa al contingut, el capítol ofereix al lector molts detalls sobre les formes de vida de la societat empordanesa de l'època i sobre el que va significar per als dos músics l'experiència de la missió.

La «Relació i descripció dels cantaires» presenta la llista de tots els informants de la missió, per ordre alfabètic del cognom, amb les dades que van anotar Joan Tomàs i Lluís Maria Millet quan els van conèixer (edat, lloc de naixement, lloc de residència, de qui van aprendre les cançons, quan les canten, etc.), i amb les corresponents fotografies. Cal dir que per a la gran majoria d'informants hi ha com a mínim una fotografia, la qual cosa indica la importància que van donar els dos missioners a la documentació fotogràfica.

El «Cançoner de l'Alt Empordà 1927. Transcripció d'una selecció de les peces escollides» conté la transcripció musical i la lletra de cent trenta-cinc cançons del total de les cinc-centes set peces recollides. La tria ha tingut en compte l'opinió dels col·lectors reflectida en la memòria de la missió, però també l'interès dels editors per la temàtica o per la melodia de determinades cançons, així com el criteri geogràfic, és a dir, que hi hagués representants de tots els municipis on s'havien recollit cançons. El resultat de la tria és un capítol molt ric i variat des del punt de vista musical i temàtic, que, a més, es presenta magníficament editat, amb fotografies de la missió i imatges que reproduïen documents originals dels arxius consultats.

El llibre es clou amb tres annexos i un apartat de bibliografia i documentació, a cura de Liliana Tomàs. El primer annex és la «Taula de totes les peces recollides», és a dir, del total de les cinc-centes set peces que els músics van recollir en la missió. Aquesta taula conté per a cada cançó: el títol, l'incipit, el cantaire, la població, la ubicació a l'original (camisa i pàgina), el número de la cançó i la indicació de si ha estat transcrita en el llibre o no; el segon annex és el «Sumari per títol de cançó» que indica la pàgina on hi ha la cançó en el llibre; i el tercer annex conté el «Sumari per incipit de la cançó», que n'assenyala la pàgina a partir d'una ordenació segons la primera frase de la cançó.

En resum, ens trobem davant d'un llibre d'un extraordinari interès per la novetat i per la riquesa del seu contingut, però també per la seva edició i presentació, molt acurada i exquisida. El llibre és delicat i elegant, amb un disseny modern i atractiu. De ben segur que l'estima i l'admiració de Liliana Tomàs per la figura del seu avi i per la cançó popular han tingut molt a veure amb l'elaboració d'aquest producte editorial tan valuós de lectura totalment recomanable.

Carme ORIOL CARAZO
Universitat Rovira i Virgili

VALENTINI, Ada / PIUNNO, Valentina (ed.) (2024): *Valorizzazione e tutela dei patrimoni linguistici e culturali. Sulle orme di Fiorenzo Toso e Gabriele Iannàccaro*. Milano: Officinaventuno, 173 p.

Per una nutrita schiera di studiosi, così come per molti fra coloro che seguono da vicino le ricerche scientifiche d'ambito glottologico, il 2022 verrà ricordato come un anno infausto per la linguistica e la dialettologia italiana. In quell'autunno, infatti, pochi mesi dopo la perdita di un gigante della linguistica italiana come Luca Serianni (Roma 1947-2022), si verificava la scomparsa di Fiorenzo Toso (Arenzano 1962 - Genova 2022) e di Gabriele Iannàccaro (Milano 1965-2022), ossia di due fra i nomi preminenti della dialettologia italiana.¹ In quel momento, Fiorenzo Toso lavorava come professore ordinario presso l'università di Sassari, mentre Gabriele Iannàccaro ricopriva la stessa carica all'università di Milano-Bicocca.

Come anche nel caso di Serianni, la scomparsa di queste due ultime figure ha portato all'organizzazione di convegni, incontri e raduni per commemorarne il grande lascito scientifico e umano. Uno di questi, dal titolo *Valorizzazione e tutela dei patrimoni linguistici e culturali. Sulle orme di Fiorenzo Toso e Gabriele Iannàccaro*, è stato organizzato dall'università di Bergamo e ha visto la partecipazione di eminenti studiosi, italiani e stranieri, che hanno avuto la fortuna di conoscere i due dedicatari e di collaborarvi per diverso tempo.² L'evento si è proposto non solo di sottolineare il contributo scientifico dei due specialisti, ma anche di sviluppare riflessioni collaterali ai molti temi di ricerca che questi avevano affrontato nella propria carriera, nell'auspicio che le linee di indagine da loro tracciate possano godere di adeguata prosecuzione. Da quell'incontro è scaturito un prezioso volume curato da Ada Valentini e Valentina Piunno, entrambe professoressesse associate di Glottologia e Linguistica presso l'università di Bergamo, che non può che catalizzare l'attenzione di quanti si interessino di tematiche linguistiche, soprattutto relative alle numerose varietà —romanze e non solo— storicamente praticate sul territorio italiano.

Riprendendo l'impianto del convegno da cui il libro trae origine, il volume si apre con un intervento di Giuliano Bernini intitolato «Linguistica e politica. La lingua nella Costituzione» (p. 13-18), inteso a commentare il disegno di legge proposto nel 2022 dal senatore Roberto Menia (membro del partito «Fratelli d'Italia») riguardante l'aggiunta di un comma all'articolo 12 della Costituzione italiana, con il quale si vorrebbe avallare il riconoscimento dell'italiano come lingua ufficiale della Repubblica. Richiamandosi a una delle tematiche esplorate a fondo da Gabriele Iannàccaro, ossia la pianificazione linguistica,³ l'autore del saggio sottolinea la necessità di dialogo e confronto fra il legislatore e il linguista al fine di garantire l'efficacia di misure del genere. Nell'opinione di Bernini, infatti, il disegno di legge sopracitato avrebbe come principale obiettivo, più che di favorire la diffusione dell'italiano e di promuovere la conoscenza, quello di sottolineare la funzione identitaria di questa lingua secondo parametri ancora fondamentalmente legati a un'ideologia «nazionale» di stampo ottocente-

1. I lettori di *Estudis Romànics* hanno potuto apprendere del decesso dei tre studiosi dai necrologi di Emiliano Picchiorri (per Luca Serianni), Vittorio Dell'Aquila e Guido Borghi (per Gabriele Iannàccaro) e dell'autore di queste righe (per Fiorenzo Toso) pubblicati sui numeri 45 (2023) e 46 (2024) della rivista. Com'è ovvio, cronache analoghe sono state pubblicate da una larga cerchia di studiosi in numerosissime altre sedi.

2. Si veda a questo proposito la cronaca di Gargallo (2024: 605).

3. Su quest'argomento rimane fondamentale il volume a quattro mani di Dell'Aquila / Iannàccaro (2013). Un'ampia rassegna dei lavori di Iannàccaro dedicati all'argomento è offerta, nel volume che qui segnaliamo, dal saggio di Federica Guerini (p. 83-102).

sco. Sempre a parere dello studioso, inoltre, un esplicito richiamo all'italiano nel testo costituzionale andrebbe collocato piuttosto all'interno dell'articolo 6,⁴ così da rimarcare l'importanza di un rapporto equilibrato, pur nella necessaria asimmetria, fra la lingua comune (di cui verrebbe così meglio sottolineata la «funzione unificatrice [...] nella partecipazione democratica») e le varietà di minoranza diffuse nel territorio della Repubblica. Una scelta del genere si inserirebbe del resto in quella promozione del plurilinguismo a più livelli (minoritario, nazionale e sovranazionale) che, rimarca l'autore, va sempre più profilandosi quale vero e proprio valore dell'identità europea odierna.

Dopo questo primo contributo seguono le due sezioni del volume (corrispondenti alle due diverse sessioni del convegno da cui il libro trae origine), volte rispettivamente all'analisi di aspetti delle ricerche di Fiorenzo Toso (p. 19-80) e di Gabriele Iannàccaro (p. 81-171), o comunque dirette alla presentazione di tematiche correlate alle linee d'indagine di questi due studiosi.

Aprè la prima sezione un intervento di Vincenzo Orioles, intitolato «Una testimonianza esemplare di valorizzazione della diversità linguistica. Fiorenzo Toso tra ricerca e intervento nel territorio» (p. 21-39), il quale offre anzitutto un profilo biografico e accademico di Toso anteriore alla sua presa di servizio a Sassari, avvenuta nel 2007. Nel contributo l'autore ricorda in particolare l'importanza che rivestì la partecipazione di Toso all'impresa del *Lessico etimologico italiano* presso l'università di Saarbrücken, avviata nel 1997 su invito di Max Pfister (1932-2017); quell'esperienza finì per condizionare parte rilevante della produzione scientifica dello studioso ligure, dedicata all'analisi filologica ed etimologica del lessico del genovese, dell'italiano e di altre lingue romanze, soprattutto d'area mediterranea. L'autore del saggio effettua poi una rassegna di alcuni fra i principali ambiti di ricerca affrontati da Toso, definito da Orioles (riprendendo un'originale formulazione di Ignazio Buttitta) quale «uomo-territorio». Pur aprendosi anche ad altri campi di indagine, Toso dedicò infatti la propria esistenza, con inesauribile entusiasmo e in un'ampia gamma di prospettive, allo studio del patrimonio linguistico della Liguria e delle varie «colonie» linguistiche liguri, mediante il contatto diretto con i locutori e un'attenta frequentazione delle fonti (documentarie, scientifiche e letterarie) presenti *in situ*. Le ricerche di Toso in quest'ambito spaziano dalla storia linguistica del genovese e dei dialetti liguri, interna ed esterna, alla letteratura di cui questi sono stati espressione, toccando fra gli altri la sfera filologica e quella lessicografica.⁵ Inoltre, come sottolineano del resto anche altri autori del volume, Toso si adoperò convintamente per favorire un'adeguata valorizzazione delle parlate liguri, prendendo a più riprese posizione circa le diverse criticità (riconosciute anche da molti altri studiosi) legate alla legge nazionale 482/1999 in materia di minoranze linguistiche, su cui si tornerà in questa stessa rassegna.⁶

4. L'articolo recita quanto segue: «La Repubblica tutela con apposite norme le minoranze linguistiche». La sua messa in atto si è realizzata con l'emanazione della legge 482/1999, intitolata «Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche», che verrà richiamata a più riprese in questa stessa recensione. Al momento attuale lo statuto di ufficialità dell'italiano quale lingua della Repubblica è comunque sancito proprio dall'articolo 1 di quella legge.

5. L'attivismo di Toso nello studio (e nella valorizzazione) del patrimonio linguistico ligure risale addirittura agli anni del liceo, quando l'allora giovane «cacciatore di parole» —come si definì in uno dei suoi primi articoli— fu coinvolto, dapprima come informatore e poco dopo come vero e proprio redattore, nell'importante progetto del *Vocabolario delle parlate liguri*, coordinato dalla maestra Giulia Petracco Sicardi (1922-2015). Un modesto sunto dell'apporto di Toso per le ricerche linguistiche (ma anche letterarie) d'area ligure si legge in Lusito (2023 [2024]).

6. Una prima rassegna sull'argomento si rinviene in diversi degli interventi che compongono il volume di Orioles (2003a); l'argomento era comunque stato affrontato da quello studioso anche in Orioles (2003b). A questi

Sulla scorta dell'interesse di Toso per interventi di promozione dei patrimoni linguistici regionali e minoritari d'Italia, nel contributo successivo Leandro Ventura presenta alcuni progetti di salvaguardia e valorizzazione condotti dall'Istituto Centrale per il Patrimonio Immateriale, dipendente dal Ministero della Cultura. Tali iniziative —concretizzatesi tra l'altro nell'allestimento di portali telematici, nell'organizzazione di incontri aperti e in attività editoriali di vario tipo— si sono finora necessariamente concentrate sulle minoranze linguistiche riconosciute dalla legge 482/1999, ma l'auspicio dell'autore è che in futuro possano rientrarvi almeno alcune fra le molte varietà linguistiche italiane ignorate da quel testo legislativo, ma altrettanto meritevoli di promozione e tutela.

Segue un intervento di Matteo Rivoira (p. 49-58) il quale, riprendendo una dicotomia resa popolare dall'opera di Gramsci, interpreta l'impegno di Fiorenzo Toso in qualità di dialettologo e di promotore delle minoranze linguistiche come un connubio fra «pessimismo della ragione e ottimismo della volontà»; una definizione assai suggestiva e probabilmente condivisa da quanti abbiano apprezzato la dimensione fortemente *engagée* dell'operato di quello studioso. Richiamandosi alle considerazioni già espresse da Orioles, ma integrandovi una forte dimensione personale,⁷ l'autore del saggio insiste sulla forte componente per così dire «militante» di Toso, che in diversi casi —come si diceva poc'anzi— lo portò a inserirsi senza mezzi termini nella corrente di critica sulle situazioni e i paradossi venuti a crearsi in seguito all'applicazione della legge 482/1999. Valga in particolare —per rimanere all'interno dell'area ligure, di cui Toso era uno dei maggiori specialisti— il preteso carattere «occitano» (finora energicamente respinto dalla comunità scientifica)⁸ che talune amministrazioni comunali, con l'appoggio di associazioni e cultori locali, sono riuscite a far riconoscere al brigasco e all'olivettese, sulla base delle possibilità di autodichiarazione concesse dal testo legislativo; un fenomeno in realtà ripropostosi a diverse latitudini della penisola, che nell'opinione di Toso e di altri studiosi dimostrerebbe le gravi insufficienze che concernono una reale tutela della diversità linguistica in Italia. A circostanze di questo tipo va aggiunta —sempre secondo quanto ribadito più volte da Toso— l'esclusione dalla legislazione nazionale delle cosiddette eteroglossie interne, ambito in cui si inseriscono comunità per le quali l'uso dell'idioma di minoranza costituisce a tutt'oggi parte ineludibile della propria identità storica; fra queste, rappresenta un caso paradigmatico la minoranza linguistica tabarchina, d'origine ligure, presente nel sud della Sardegna.⁹

Se da un lato, argomenta Rivoira, la postura dello studioso ligure fu caratterizzata da un «pessimismo dell'intelligenza come violenta attrazione del “presente così com'è”», che lo portò a denunciare aspramente le mistificazioni etnolinguistiche di taluni ambienti e le inadeguatezze della vigente legislazione italiana in materia di minoranze linguistiche, di contro fu proprio quell'«ottimismo della volontà» a motivarlo in maniera costante nell'attività di va-

riferimenti si possono aggiungere anche quelli a firma di Telmon (2006 e 2007). Le posizioni dello studioso ligure, invece, si leggono fra l'altro in Toso (2006) e Toso (2008a).

7. L'autore, a p. 50, specifica come tale formulazione «aveva probabilmente a che vedere molto più con la mia personale interpretazione del magistero di Fiorenzo che con il suo operato e, anzi, forse riguardava molto più il mio modo di pormi di fronte a queste materie (o almeno quello che vorrei che fosse)».

8. A questo proposito si vedano, fra gli altri, i contributi di Toso (2008b) e Forner (2010).

9. Un tanto paradossalmente, il tabarchino (così come il sassarese e il gallurese, che potrebbero a ragione essere considerati anch'essi casi di eteroglossia interna) è ignorato dalla legislazione nazionale, ma è riconosciuto quale minoranza linguistica dalle leggi 26/1997 e 22/2018 della Regione Autonoma della Sardegna. Sull'argomento si vedano ad esempio Toso (2011) e Toso (2019).

lorizzazione di varietà poco o affatto riconosciute, come il genovese parlato in Liguria e, appunto, quello delle comunità tabarchine di Carloforte e Calasetta. Se per quanto riguarda la promozione del tabarchino l'impegno di Toso può essere riconosciuto soprattutto nel ruolo di specialista imparziale per l'elaborazione di un modello di grafia condiviso dalla comunità dei parlanti (oggi ufficialmente riconosciuto dalla Regione Sardegna),¹⁰ che consente di proporre questo idioma anche in ambiente scolastico e più in generale pubblico, nel caso del genovese si può affermare come il punto più alto della sua (certamente non facile) attività di valorizzazione —come ricorda anche Rivoira nel proprio saggio— sia stato l'allestimento, insieme all'archivista Giustina Olgiati, dell'importante mostra «Il genovese: storia di una lingua», ospitata nell'autunno del 2017 presso l'Archivio di Stato di Genova, la quale consentiva ai visitatori di ripercorrere quasi ottocento anni di storia del genovese attraverso un'attenta proposta di materiali documentari e letterari.

Richiamando a sua volta diverse fra le vicende biografiche di Toso, nel contributo successivo Massimo Fanfani (p. 59-66) sottolinea i rapporti del dialettologo con lo studio della lingua italiana. Come argomenta l'autore, Toso fu propugnatore di una visione dell'italiano non come «un monolite chiuso e compatto», bensì in qualità di «lingua aperta in cui confluivano varietà e idiomi diversi, in un solco fecondo di contatti e di scambi». Molti di questi idiomi sono rappresentati dai cosiddetti «dialetti», il cui rapporto di dilalia che questi in buona parte oggi intrattengono con l'italiano nulla toglie alle possibilità di mutua contaminazione che caratterizza un po' tutte le varietà linguistiche a stretto contatto geografico e culturale, soprattutto se dotate storicamente di più che discreto prestigio e diffusione (come in passato fu appunto per diverse varietà italo-romanze ormai fortemente ridimensionate sotto questo profilo). Ripercorrendo a sua volta alcuni momenti chiave del percorso scientifico e umano dello studioso ligure, Fanfani ricorda i contributi di Toso per la storia di talune parole italiane —spesso fortemente condizionata dalle varietà romanze parlate nella penisola e non solo— pubblicati sulla prestigiosa rivista *Lingua nostra*.

L'intervento seguente, di José Enrique Gargallo Gil (p. 67-80), è volto alla commemorazione dei due dedicatari del volume, da questi definiti nel titolo come «due esempi di generosità scientifica e umana». L'autore passa anzitutto in rassegna gli scritti di Fiorenzo Toso ospitati in un'altra prestigiosa rivista internazionale, *Estudis Romànics*, del cui comitato scientifico lo studioso ligure era parte integrante dal 2011. Nella maggior parte dei casi si tratta di saggi dedicati a diversi argomenti fra quelli prediletti da Toso, che spaziano dalle considerazioni sui destini delle eteroglossie e delle minoranze linguistiche in Italia alla disamina di momenti di storia linguistica e letteraria del genovese. Nella seconda parte dell'articolo vengono invece evocati i numerosi contributi di Gabriele Iannàccaro nell'ambito dei progetti *BADARE* e *ParemioRom*, attinenti alla ricerca paremiologica in chiave comparata ed entrambi diretti dall'autore del saggio.¹¹ Nelle sue pagine, Gargallo ricorda con ammirazione la poliedricità di Iannàccaro anche dal punto di vista della ricerca linguistica sul territorio,

10. Ci si riferisce alla deliberazione 11/11 della Regione Autonoma della Sardegna, promulgata il 30 aprile 2024 e avente per oggetto l'«approvazione e adozione degli standard ortografici del sassarese, del tabarchino e del gallurese». Le attuali norme di scrittura del tabarchino, inserite nella cornice della descrizione delle caratteristiche grammaticali di questo idioma, si leggono in Toso (2005).

11. Gli acronimi stanno per «Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania» e «Paremiología romance: refranes meteorológicos y territorio». I materiali prodotti in seno ai due progetti sono consultabili presso la banca dati ospitata all'indirizzo <<https://stel2.ub.edu/paremio-rom/es/refranes>>.

evidente dalla competenza di quello studioso nel districarsi agevolmente con idiomi diversi quali il ladino dolomitico e il walser.

Proprio a Gabriele Iannàccaro, come anticipato, è dedicata la seconda porzione del volume, introdotta da un intervento di Federica Guerini dal titolo «Il contributo di Gabriele Iannàccaro al crocevia tra sociolinguistica, dialettologia e pianificazione linguistica» (p. 83-102). Secondo l'autrice, il grande apporto dello studioso lombardo sarebbe individuabile proprio all'interno di queste tre (macro)categorie; ma si tratta ovviamente di una classificazione di comodo, perché nell'operato di Iannàccaro queste tre discipline —come appunto si apprende dal prezioso saggio di Guerini, corredato da un'imponente bibliografia di riferimento— erano più che mai intrecciate fra loro. Come già diversi degli scritti dei colleghi che nello stesso volume si sono occupati di Toso, anche queste pagine si aprono con uno sguardo di sintesi sul percorso scientifico di Iannàccaro, e rappresentano un eccellente punto di partenza per relazionarsi con l'apporto di questa importante figura.

Inserendosi nel solco delle inchieste sociolinguistiche a più riprese effettuate dallo studioso lombardo, Patrizia Cordin espone gli «[e]siti della ricerca *Clam 2021*¹² su cimbri, ladino e mòcheno» (p. 105-117). L'indagine è finalizzata a «indagare in modo articolato e sistematico usi, competenze e atteggiamenti linguistici nelle tre aree di minoranza linguistica della provincia trentina per programmare, sulla base dei dati ricavati, interventi mirati di tutela e promozione delle tre lingue di minoranza» (p. 107). Le inchieste, che hanno coinvolto nel complesso oltre tremila persone d'età compresa fra i quattordici e gli ottant'anni, permettono di conoscere con buon margine di affidabilità l'attuale stato di «salute» delle tre lingue; il saggio si concentra soprattutto sui dati riferiti alle generazioni più giovani, mettendoli a confronto con quelli registrati dalle inchieste precedenti.

Direttamente correlate ai risultati di questa ricerca sono le considerazioni ospitate nel contributo di Sabrina Rasom, relative all'analisi dell'«autocoscienza linguistica e pianificazione del ladino» che emergono dai dati registrati in val di Fassa (p. 119-134). Per quella comunità di parlanti l'inchiesta sembra infatti denunciare una «mancanza di consapevolezza [...] sul bisogno di partecipazione attiva alla salvaguardia del ladino»; partendo da questa premessa, l'autrice esamina i tre diversi ambiti d'interesse del questionario (uso della lingua, competenze e ideologie) per sondare con maggior dettaglio le ragioni alla base dell'atteggiamento dei parlanti nei confronti della lingua locale. Esponendo e commentando i dati d'inchiesta, l'autrice sostiene che per invertire la tendenza all'abbandono del ladino (correlata a una mancanza di sensibilità circa i destini di quest'ultimo) sia necessario fare in modo che i parlanti passino da un atteggiamento di «normalità non cosciente» (caratterizzata dal ricorso spontaneo alla lingua minoritaria negli ambiti d'uso che le sono tradizionalmente deputati) a uno di «normalizzazione cosciente», in cui il parlante sceglie di ricorrere al codice locale anche in quegli ambiti «nuovi» (derivanti appunto dagli interventi di pianificazione linguistica) come atto di consapevolezza a favore di una sua salvaguardia e continuità.

Nel contributo successivo, intitolato «Della diacrolettia e altre meraviglie» (p. 135-146), Silvia Dal Negro riprende e approfondisce la nozione di «diacrolettia», introdotta da Gabriele

12. La sigla sta appunto per «Cimbri, ladino e mòcheno 2021»; scopi e risultati della ricerca, patrocinati dall'università di Trento, dai diversi istituti culturali rivolti alle tre minoranze e dalle istituzioni della Provincia di Trento e della Regione Trentino-Alto Adige, sono disponibili sul portale <<https://cimbri-ladino-mocho-2021.lett.unitn.it/>>.

Iannàccaro insieme a Vittorio Dell'Aquila.¹³ Come riassume la studiosa, il termine è formato «in analogia a *diglossia* e *dilalia*, tramite prefissazione di *di-* 'due' e suffissazione (*-ia*) alla base composta *acroletto* 'varietà linguistica alta'; il risultato del processo di formazione di parola sta ad indicare la condizione di compresenza di due varietà alte all'interno del repertorio linguistico a disposizione di una comunità». Scopo del contributo è quello di dimostrare, tramite studi di caso basati su diverse realtà linguistiche (vale a dire il ladino dolomitico, il dialetto di Paesana del Po —occitano ai sensi della legge 482/1999, ma «del tutto piemontesizzato» all'occhio di «osservatori esperti»¹⁴ e il walser del Piemonte), come diversi repertori acrolettici, «pur simili sul piano strettamente sincronico, siano in realtà il risultato di percorsi sociolinguistici molto diversi».

A questo segue un intervento di Barbara Turchetta intitolato «Politica e pianificazione linguistica in contesto europeo e oltre» (p. 145-158). Come recita il titolo, il saggio mette anzitutto a confronto le diverse prospettive che, in Europa e in diverse altre zone del resto del mondo (Nord America, Africa subsahariana, Medio ed Estremo Oriente e Oceania), riguardano le lingue praticate in ciascuna macroarea, che si inquadrano in un ventaglio di casistiche abbastanza eterogeneo. A questo proposito, l'autrice distingue ad esempio fra il concetto di «lingue di minoranza» e di «lingue immigrate», così come fra quello di «lingue indigene» e di «lingue nazionali»; concetti variamente diffusi in diverse aree del mondo, spesso legati alla storia politica e demografica dei paesi di volta in volta interessati (si pensi soltanto ai paesi la cui lingua ufficiale rappresenta un idioma di cultura importato dall'Europa sulla base di una precedente colonizzazione). Il testo si concentra poi sul caso della Repubblica italiana, specificando le peculiarità che concernono la situazione linguistica di questo paese nell'ambito europeo. Una menzione è rivolta anche ai tentativi talora messi in atto per ovviare ai casi di esclusione legati alla legislazione vigente relativa alle minoranze linguistiche, come la recente «Legge regionale sulla valorizzazione e promozione del patrimonio linguistico napoletano» varata nel luglio 2019 dalla Regione Campania;¹⁵ di questo testo viene citata (e commentata) parte dell'articolo 3, rivolto ai criteri di formazione del comitato scientifico previsto dalla legge stessa.

Chiude il volume un intervento di Ada Valentini intitolato «Disagio linguistico e nuove minoranze» (p. 159-171). Com'è evidente, l'elaborato fa perno sulla nozione di «disagio linguistico» (*linguistic unease* nella sua originaria formulazione in inglese), elaborato da Gabriele Iannàccaro insieme ad altri colleghi¹⁶ e ripreso dallo studioso lombardo in vari lavori apparsi nel suo ultimo periodo di attività. Con la locuzione si intende ciò che

appare quando le conoscenze linguistiche dell'individuo [...] sono fortemente disallineate rispetto a quelle della comunità nella quale si trova a vivere, come accade in casi di imperfetta acquisizione della lingua ufficiale, o di minoranza linguistica non protetta o di migrazione verso una comunità dal repertorio linguistico molto differente. (Iannàccaro 2018 [2019])

13. La prima definizione (e applicazione) del termine si rinviene in Dell'Aquila / Iannàccaro (2004).

14. La studiosa cita Regis (2020).

15. Negli ultimi anni molte delle Regioni italiane in cui sono praticate varietà escluse dalla legge 482/1999 hanno provato a dotarsi di testi legislativi, più o meno qualificati, idealmente volti alla promozione del patrimonio linguistico locale. Per quanto riguarda il caso ligure, una rassegna commentata si legge in Lusito (2024).

16. In Iannàccaro / Gobbo / Dell'Aquila (2018).

Dopo aver esposto e approfondito tale nozione, l'autrice esamina il fenomeno nel quadro di quelle minoranze venute a crearsi in Italia negli ultimi anni come conseguenza dei fenomeni immigratori da altri paesi.

Come si può notare da questa rassegna, necessariamente schematica, il volume racchiude un cospicuo numero di saggi che, nel loro insieme, abbracciano un ventaglio di argomenti e prospettive particolarmente ampio; come valore aggiunto, tutti gli interventi sono firmati da studiosi autorevoli e ben noti nel panorama delle ricerche di dialettologia italiana. Per tutti questi motivi, il libro si configura quale strumento di studio e lavoro di primaria rilevanza per chiunque si interessi di tematiche attinenti alle varietà linguistiche minoritarie d'Italia; un traguardo di cui i due dedicatari dell'opera, troppo presto scomparsi, sarebbero stati senz'altro entusiasti.

Stefano LUSITO

Bibliografia

- DELL'AQUILA, Vittorio / IANNACCARO, Gabriele (2004): *La pianificazione linguistica. Lingue, società e istituzioni*. Roma: Carocci, p. 171.
- DELL'AQUILA, Vittorio / IANNACCARO, Gabriele (2013⁵): *La pianificazione linguistica. Lingue, società e istituzioni*. Roma: Carocci.
- FORNER, Werner (2010): «Brigasco occitano?», *Intemelion. Cultura e territorio*, 16, p. 103-146.
- GARGALLO GIL, Enrique (2024): «Valorizzazione e tutela dei patrimoni linguistici e culturali. Sulle orme di Fiorenzo Toso e Gabriele Iannaccaro (Universitat de Bèrgam, 27 i 28 d'abril de 2023)», *Estudis Romànics*, 46, p. 605.
- IANNACCARO, Gabriele (2018 [2019]): «Verso un'individuazione del "disagio linguistico"», *Atti del Sodalizio Glottologico Milanese*, n.s., 13, p. 77-101, p. 78.
- IANNACCARO, Gabriele / GOBBO, Federico / DELL'AQUILA, Vittorio (2018): *The assessment of sociolinguistic justice: parameters and models of analysis*, GAZZOLA, Michele / TEMPLIN, Torsten / WICKSTRÖM, Bengt-Arne (eds.): *Language Policy and Linguistic Justice: Economic, Philosophical and Sociolinguistic Approaches*. Berlin / New York: Springer International Publishing, p. 369-391.
- LUSITO, Stefano (2023 [2024]): «L'opera e il pensiero di Fiorenzo Toso (1962-2022). Una sintesi del contributo dello studioso alla linguistica genovese e ligure», *Lumina. Rivista di linguistica storica e di letteratura comparata*, 7, p. 305-330.
- LUSITO, Stefano (2024): «Quale futuro per il patrimonio linguistico tradizionale della Liguria?», *Intemelion. Cultura e territorio*, 30, p. 115-162.
- ORIOLES, Vincenzo (ed.) (2003a): *La legislazione nazionale sulle minoranze linguistiche. Problemi, applicazioni, prospettive*. Udine: Forum.
- ORIOLES, Vincenzo (2003b): *Le minoranze linguistiche. Profili sociolinguistici e quadro dei documenti di tutela*. Roma: Il Calamo.
- REGIS, Riccardo (2020): «Profilo dell'occitano in Piemonte: aspetti sociolinguistici», *Estudis Romànics*, 42, p. 101-125.
- TELMON, Tullio (2006): «La sociolinguistica e le leggi di tutela delle minoranze linguistiche», *Lingue e idiomi d'Italia*, 1, p. 38-47.

- TELMON, Tullio (2007): *L'impatto della legge di tutela delle minoranze linguistiche storiche sulle istituzioni: le positività e le negatività*, CONSANI, Carlo / DESIDERI, Paola (eds.): *Minoranze linguistiche. Prospettive, strumenti, territori*. Roma: Carocci, p. 310-326.
- TOSO, Fiorenzo (2005): *Grammatica del tabarchino*. Recco: Le Mani, p. 43-60.
- TOSO, Fiorenzo (2006): «La legge 482 e gli scenari recenti della “politica linguistica”», *Italia, Rivista italiana di linguistica e dialettologia*, 6, p. 41-64.
- TOSO, Fiorenzo (2008a): «Alcuni episodi di applicazione delle norme di tutela delle minoranze linguistiche in Italia», *Ladinia*, 32, p. 43-100.
- TOSO, Fiorenzo (2008b): «Il brigasco e l'olivetese tra classificazione scientifica e manipolazioni politico-amministrative», *Intemelion. Cultura e territorio*, 14, p. 103-134.
- TOSO, Fiorenzo (2009): *L'occitanizzazione delle Alpi Liguri e il caso del brigasco: un episodio di glottofagia*, MALERBA, Albina (ed.): *Quem tu probe meministi. Studi e interventi in memoria di Gianrenzo P. Clivio. Atti dell'Incontro di studi (Torino, 15-16 febbraio 2008)*. Torino: Centro Studi Piemontesi, p. 177-247.
- TOSO, Fiorenzo (2011): «Attualità e destino delle eteroglossie in Sardegna», *Bollettino di studi sardi*, 4, 121-136.
- TOSO, Fiorenzo (2019): «Alloglossie e minoranze linguistiche in Italia. Problemi terminologici e forme della tutela», *Estudis Romànics*, 41, p. 401-422.

VENY, Joan (2025): *Mosaic lingüístic ponentí*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs / Diputació de Lleida, 346 p.

El títol del llibre que em dispo a ressenyar és un encert de principis a fi, ja des de la primera paraula del títol: *mosaic*. La definició que ens en dona el DCVB és: «Decoració d'una superfície feta per juxtaposició de peces petites de pedra, vidre, fusta, etc., de diversos colors i que formen dibuixos de figura o ornamentals». El doctor Joan Veny juxtaposa aquí, de manera ordenada i coherent amb el contingut, vint-i-un treballs publicats al llarg de seixanta-tres anys, des del 1961 al 2024. Si els mirem des de la distància escaient apareix a la nostra mirada la figura de la llengua catalana a les terres de Ponent. Vistos des d'una òptica distinta se'ns manifestarà endemés una altra figura: la d'un home fidel des del primer moment a la seva vocació de dialectòleg i romanista, científic, director de recerques, pedagog, amant de la llengua, digne continuador de l'obra de personalitats illenques com Marià Aguiló, Antoni Maria Alcover o Francesc de Borja Moll. No es tracta d'un llibre fonamental, de consulta obligada, com pot ser el *Petit Atles Lingüístic del Domini Català*, però ofereix una panoràmica del que han estat els interessos i les dèries del millor dialectòleg català.

Els vint-i-un treballs queden agrupats en sis seccions. Ja des de la primera, «Tres anys prodigiosos a l'institut de Lleida», el lector capta una mirada d'amor per la terra, per la gent, per aquells estudiants que en bona part venien dels pobles. I es dona la circumstància que també jo vaig passar tres anys meravellosos, com a estudiant, en aquell mateix institut. Solament lamento que això va ser quan el professor Veny havia fet ja la seva migració cap a terres barcelonines. Però la sembla d'aquell professor de francès encara donava el seu fruit i n'era una mostra l'agermanament amb l'institut de la ciutat de Foix, amb l'intercanvi d'estudiants tan esperat cada any i gairebé somniat. I continuàvem gaudint de les excursions amb Jordi Sirera, de la paraula captivadora de Francisco Medina o dels aplaudiments entusiastes després de les frases inspirades d'aquell professor de filosofia, anomenat Ribelles.

El primer article de la primera secció, titulat «Les dues lingüístiques», conté en germen, com si fos un estudi programàtic, tots els conceptes que aniran apareixent al llarg del llibre. Va ser la lliçó inaugural del curs 1961-1962 de l'institut de Lleida i en ell es descabdellen de forma clara i didàctica els trets essencials de la lingüística històrica i evolutiva enfront de la lingüística sincrònica i prescriptiva. Ja aquí apareix el tarannà del dialectòleg que descriu el paisatge lingüístic en els moments previs a la fragmentació lingüística de la Romània. I per primera vegada en el llibre hi apareix la metàfora del mosaic: «Un mosaic de parles que, amb força afinitat i algunes diferències, formaven una llengua històrica que, llimada dels elements més discordants i enriquida amb aportacions cultes, esdevingué una llengua comuna o estàndard» (p. 21). Una descripció que podria ser aplicable també a la llengua catalana i que anticipa el que en els vint articles que segueixen sembla ser com una proposta per a la llengua a la qual tots estem cridats a contribuir.

La segona secció del llibre s'obre amb un treball magistral sobre una llei fonètica menor: la inserció d'una nasal adventícia en interior de mot. Si hi ha un espai on aquesta llei s'aplica amb claredat és a les terres on es pon el sol. I això ja des d'època medieval. Un document de Roda d'Isàvena, de l'any 1423, que estudio en el primer número (any 2025) de la revista de l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua, mostra que l'epèntesi de la nasal era possible davant d'una lateral palatal: *veinllas* 'velles', *stinller* 'esteller', *cremainllas* 'cremallles', *tanlliadors* 'talladors', *tovanllas* 'tovalles'. Un fet semblant és constatable actualment no gaire lluny de Roda, en el parlar d'Areny: *espanlla* 'espatlla', *venllar* 'vetllar', *banlle* 'batlle', i fins i tot amb doble nasal *ammenlla* 'ametlla'.

El treball següent ens apropa al *Regiment de preservació de pestilència* de Jacme d'Agramont, obra de 1348, que malgrat la distància temporal, mostra un llenguatge ben familiar als qui avui ens mantenim fidels als parlars ponentins. Mots nostrats, com *sangartilles*, *txanca-lloses* o *braçals*, tenen el que el doctor Veny anomena «un evident color dialectal lleidatà».

La secció tercera, dedicada a la dialectologia, posa el focus sobre set zones del paisatge dialectal català, a les quals accedim a través de les obres de sengles escriptors o d'estudiosos dels nostres parlars. El primer estudi ens obre els ulls a l'obra del poeta de Peramola Josep Espunyes. A mi m'invita a pensar que no fa gaire temps les relacions humanes i lingüístiques es feien de nord a sud, seguint les conques dels rius i les carreteres, però també transversalment per camins de mula que unien les conques mitjanes del Segre amb les de la Noguera Pallaresa, la Noguera Ribagorçana i el Cinca. Mots com *esterrebaldat*, *bria*, *brena*, *esboterar*, *saxons* o *padellàs* no són solament de Peramola. No sabria dir a partir de quins contactes familiars —Areny, Alguaire, Saidí, Lleida— han arribat al meu idiolecte, però puc assegurar que em semblen propers i em refermen en el sentiment de compartir una mateixa llengua dintre d'un mosaic ben acolorit.

El treball que ve després és el pròleg al llibre de Carles Castellà sobre el tortosí del Baix Ebre. Trobem aquí perfectament formulat un dels motius conductors que apareixen constantment en l'ideari de Joan Veny: l'estàndard oral acollidor de dialectalismes. Ho formula així: «entre un estàndard molt formal, alt, inclusiu, i el registre col·loquial es troba un estadi intermedi que és l'estàndard oral» (p. 121). Passem tot seguit a l'obra meritòria d'un altre Carles, mossèn Carles Riera, investigador del parlar de l'Alta Segarra. I també ara aprofita el doctor Veny per fer al·lusió al compromís de l'Institut d'Estudis Catalans, materialitzat en un *Estàndard oral de la llengua catalana* (2018-2022), «que convida a salvaguardar mots diatòpics tradicionals, denotatius, dotats de vitalitat, lliures d'interferència, propis d'àrees no centrals,

acceptant-los en el seu registre oral restringit, amb la porta oberta per incorporar-se al diccionari normatiu» (p. 125). Un altre pròleg, aquesta vegada al llibre de M. Pilar Perea sobre les estades de mossèn Alcover a les valls d'Àneu, dona ocasió a Joan Veny per posar en relleu les concomitàncies entre dues àrees laterals o perifèriques: la pirinenca occidental i l'oriental de les illes. I seguint a les altes valls, trobem el comentari al llibre *Paraula d'Andorra* (2021), de David Paloma, amb la revisió de la proposta d'incorporació de diatopismes andorrans al *DIEC*. Girant cap als límits occidentals de la llengua, trobem un capítol dedicat al llibre *El Ribagorçà a l'Alta Llitera*, de Ramon Sistac, amic i gran investigador, delegat a Lleida de l'Institut d'Estudis Catalans. En molt poques línies, el doctor Joan Veny ens ofereix una síntesi impecable del problema de la frontera entre el català i l'aragonès i situa el treball dintre del marc dels estudis de microfrontera. Tanca la secció el pròleg al llibre que Pere Navarro, actual president de la Societat d'Onomàstica, va publicar el 1992 sobre el parlar de la Fatarella.

A la quarta secció del llibre, «Llengua literària i llengua col·loquial», ens invita el doctor Veny a fer una immersió en l'univers lingüístic de dos grans escriptors de les terres de Lleida que han escrit en llengua catalana: el poeta Màrius Torres i el prosista Josep Vallverdú. Pel que fa a Màrius Torres, Joan Veny aprofita que ja està fixada l'edició de la seva obra poètica i també que es troba publicada la correspondència amb Mercè Figueras. Això li permet captar la seva actitud estètica envers de la llengua i alhora caracteritzar el seu «sermo nobilis» enfront del «sermo quotidianus», més obert aquest als dialectalismes i propi del discurs epistolar. És remarcable el contrast assenyalat amb el lèxic de Joan Santamaria, el prosista que ens sorprèn amb el seu torrent de paraules, que no mira prim a l'hora d'acceptar-ho tot, diatopismes, arcaïsmes, castellanismes i neologismes. Està molt ben trobada i escrita la comparació de Torres amb un respectuós pescador de canya i de Santamaria amb un immisericordiós pescador d'arrossegament.

Pel que fa al tema de la llengua de Josep Vallverdú, és evident que el doctor Veny hi té molt a dir, que no ho diu tot, que no li falten ganes i que solament la seva condició d'home mesurat li fa posar límits a aquest treball. Però en el llibre es torna a parlar del seu amic en els dos textos que tanquen el llibre: «Josep Vallverdú, membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans» i «Josep Vallverdú, mestre de la llengua». A mi hi ha detalls esmentats per Veny, com el de la formació medievalista de Vallverdú amb el Dr. Rubió i Balaguer, que em transporten a les meves pròpies lectures a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, al palau del Virrei. I aquell *onsa*, sobre el qual crida la atenció Veny, com a nom antic de la pantera i que apareix en el *Bestiari*, em recorda la «lonza leggiera e presta molto» del vers 32 del càntic proemial de la *Divina Comèdia* i la seva traducció per Andreu Febrer com «una lonça parda». Són ressonàncies que potser formin part del cabal que enriqueix el rebost de l'escriptor. L'objectiu del doctor Veny és mostrar una vegada més que és possible harmonitzar la llengua literària, fidel a allò que és comú, amb la llengua d'ús propera a l'oralitat i al territori, teixint «una teranyina de la llengua que uneix un concepte unitari de l'estàndard, aspergit d'impulsos de creativitat, a una abraçada al registre col·loquial» (p. 196). I aquest objectiu creu que s'ha fet realitat en l'obra de Josep Vallverdú, la llengua del qual passa a caracteritzar en detall, mostrant els complements a l'estàndard culte, mitjançant la introducció de derivats, compostos, estrangerismes, arcaïsmes, cultismes, neologismes, diatopismes o noves formes expressives.

La secció cinquena del llibre encara, breument però amb claredat, el tema «Estàndard i oralitat». Quin estàndard és convenient usar en mitjans de comunicació com la radio o la tele-

visió? La presència de “veus no estrictament centrals” pot mostrar, segons Veny, que les diferències no ataquen la unitat de la llengua, sinó que l’enriqueixen i l’acolorixen. Ve aquí a propòsit parlar de la locutora Maria Pau Huguet, a qui recordem del seu pas per l’Estudi General de Lleida: «Model de professional, espill de simpatia, finesa dialogant, ens obsequia amb la seva modalitat occidental —moderadament occidental— de vocalisme nítid i diferenciat» (p. 220).

En la secció sisena, «Àrees d’adstrat» s’hi inclou el pròleg al llibre de Javier Terrado sobre la llengua de Terol al segle xv i el pròleg al diccionari etimològic xistaví, del gran professor i amic Brian Mott. Els professors Joan Veny i Brian Mott han estat per a mi models de dialectòleg i exemples de treball ben fonamentat, metòdic, sòlid i atent a l’essencial. Personalment, no puc fer altra cosa que agrair el seu ajut.

En el llibre del doctor Veny hi ha lloc encara per a una secció dedicada a la toponímia. I això ve a propòsit de l’obra *La toponímia de les comarques de Ponent. Un assaig d’interpretació tipològica*, del professor de la Universitat de Lleida i eximi segarrenç Albert Turull i Rubinat. Assenyala amb raó el doctor Veny que es tracta d’una obra ambiciosa pel seu abast (la Segarra, les Garrigues, la Noguera, el Pla d’Urgell, el Segrià, l’Urgell), per la novetat de les seves aportacions i interpretacions i també perquè Turull no accepta cegament les propostes dels mestres, sinó que les sotmet a la crítica. I aquí aprofitaré que en l’obra es recull el topònim *esquetja del Xurriu*, al qual al·ludeix Joan Veny, per mostrar que estic totalment d’acord amb aquesta actitud de revisió crítica, que em va portar a revisar les explicacions del català *esquetja*. En el trentè Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques vaig presentar una comunicació on es defensava que *esquetja* és mot arrelat en el vell fons del romànic primitiu, del qual surt també el toscà *scheggia*, i que, malgrat la paronímia, no s’ha de confondre amb *esclètxa*.

I tanquen el llibre dos reconeixements a Josep Vallverdú: un amb motiu de la seva presentació com a membre de l’Institut d’Estudis Catalans i l’altre arran de la concessió del Premi d’Honor de les Lletres Catalanes.

El llibre del doctor Joan Veny ensenya molt i ho fa amb afabilitat, amb una crítica sempre constructiva. El contingut és clarificador i la forma és clara i ordenada, sostinguda per un llenguatge que cerca el mot escaient i que arriba en ocasions a ser gairebé poètic: «Hem assistit a un festí de paraules, moltes d’elles a les portes del silenci» (p. 115); «La producció de Vallverdú és multicolor, com la rosassa immensa d’una catedral» (p. 196); «Mots de proximitat, aromàtics, que portem al cor, tenyits de sentiment» (p. 197).

En el seu comiat de l’Institut de Lleida va adreçar als seus estudiants, a cada un d’ells, unes paraules de pare:

Que el teu amor a l’estudi no s’esgoti i els bons llibres siguin els teus millors amics. Sigues constant en els teus treballs i iniciatives. Sigues fidel a l’amistat i no faltis a la paraula donada. No t’ensuperbeixis dels teus èxits ni usis un to de suficiència: cuida en el jardí de la teva ànima aqueixa violeta de la humilitat que et farà grat a ulls humans i divins. I que brilli en el teu cor una llumeta de gratitud cap a aquells que et van introduir en la bodega vinària del saber i es van afanyar per fer-te una persona de bé.

Aquests mots expressen un programa de vida que desitjava per als seus deixebles i que ell ha encarnat en una vida llarga i fructífera d’home de bé.

Javier TERRADO I PABLO

LLIBRES REBUTS

CRESPO, Jordi (2021): *El penyic al perxe. El parlar de l'Espluga de Francolí*. L'Espluga de Francolí: La Musca, 159 p.

És un fet que el camp dels dialectes ha estat treballat al llarg dels anys amb extensió i profunditat i amb evidents fruits. Però mentre quedi una població sense estudiar-ne el parlar sempre quedaran elements (mots, expressions, significats) no donats a conèixer abans, que ens portaran a un coneixement més complet de la variació geogràfica. Per això, cal donar la benvinguda a aquesta monografia sobre el parlar de l'Espluga de Francolí que ens ofereix Jordi Crespo, “un espluguï apassionat per les llengües”, format a la Universitat Autònoma de Barcelona i que ha ampliat estudis a diverses universitats europees. Conscient del valor filològic i entranyable d'un parlar que perd força per la seva evolució natural però sobretot per la pressió de la normalització lingüística, a través de l'escola i els mitjans de comunicació, i l'auge de les noves tecnologies, Crespo, esperonat per l'estima que li té, n'ha teixit una descripció, basada en la seva atenta observació quotidiana. A una introducció sobre les característiques més sobresortints relatives a la fonètica i la morfologia, a cavall entre el català oriental i el català occidental, descrites en un estudi previ per Magda Buldó Escoté, l'autor reuneix i comenta substantius, adjectius, interjeccions, dites, refranys, jocs de paraules, i il·lustrats amb exemples. S'hi troben mots afins al català occidental (*baldar-se* ‘gronxar-se’, *bleir-se* ‘cremar-se’, *cabaler* ‘fadrister’, *farnaca* ‘llebre jove’, *trebol* ‘terra d'una habitació que fa de terres i de sostre’), unitats pròpies (*bellugana* ‘papallona nocturna’, *serení/serenill* ‘baix ventre’, *perxe* ‘golfe’, *penyic* ‘tap circular metàl·lic d'algunes begudes’, *voltacorpus* ‘persona mot viatjada’; *fer* (*fotre*) *un cul com una genoia* ‘tenir un darrere mot gran’), alteracions fonètiques (*tibaubi* ‘vidalba’, la interjecció *hòstius* ‘hòstia’), derivats (*focardal* ‘incendi’), mots expressius (*plegamerders* ‘pagès molt pobre’), vulgarismes (*graciosa* ‘gasosa’, *pograma*), arcaïsmes (*bagassa*, *mairastra*, *petricó*, *tant m'estim*), castellanismes, que figuren en cursiva (*alego* ‘aviat, prompte’, *puesto*, *tocino*, *cossetxadora*), neologismes (*maquinada* ‘roba que ha d'anar o es treu de la rentadora’), homonimitzacions causades per l'eufemisme (*llobarro* ‘cagarro’), eufemismes (*me cago en breu*), gal·licismes (*meixant* ‘dolent’, *gormand*), creativitat onomàstica (*Sant Necessari*). A corregir *singla* per *cingla*; *después-ahir* no és una forma corrompuda de *després d'ahir*, sinó una forma genuïna ben antiga.

En suma, cal donar la benvinguda a aquesta monografia sobre el parlar de l'Espluga de Francolí, que fa una fotografia completa de les seves característiques, especialment rica en el pla dels fraseologismes, als quals es dedica gran part del llibre. [Nota del C. de R.]

MARTÍNEZ GARCÍA, Rafael / TRISTÁN RICARTE, Marian / GUILLÓ SOLER, Borja / ANIORTE PÉREZ, José (coord.) (2023): *Utillaje agrícola y ganadero del Camp d'Elx (I). Fondos del Museo Escolar de Puçol*. Alacant: Fundación de la Comunidad Valenciana. Proyecto Puçol para la Educación y la Cultura, 173 p.

Vet aquí un llibre valuós per al coneixement de la cultura material valenciana, concretada en l'espai il·licità. Es tracta d'un catàleg de les eines i treballs del camp utilitzades per la pagesia d'Elx abans de la mecanització, moltes d'elles ja periclitades, que custodia el Museu de Puçol després d'una pacient recollida de materials. L'obra es divideix en aquestes seccions: la terra; els animals; cereals, vinya i oliva; la palmera; fibres naturals; mecanització. Cada fitxa porta el nom en català i en castellà, acompanyat d'una definició de cada peça, completada amb un comentari i una fotografia, que també pot reflectir una feina tradicional (per ex., *llaurant amb un jou de bous, ferrant el matxo amb el botavant*). Tot i que alguns elements són encara d'ús actual (*estisores de podar, balança, embut*), o són compartits per tota l'àrea lingüística (*ferradura, gaiato, ulleres, cascavells*), presenten interès lingüístic mots propis del valencià (*llegó* 'aixada petita', *boçal* 'morral', *cabritet* 'odre', *sarnatxo* 'cistella menuda d'espert', *rugló* 'corró de l'erade'), qualcun no enregistrat als diccionaris (*simbara* 'tipus de falç') o referents a les diverses categories d'una eina (*trill de pedres, trill de serres, trill de cilindres*), o bé a peces de format diferent del més general (*setrill* 'espècie de gerra', *arrova* 'espècie de gerra metàl·lica'). Una aportació, resultat d'una arplega meticulosa, sobre el terreny i en una població, de dades ben classificades i descrites, per la paraula i la imatge, que enriqueixen un aspecte important de la dialectologia. [Nota del C. de R.]

RIERA, Carles (2024): *Vocabulari de farmàcia i medicina, antic i modern*. Barcelona: Fundació Dr. Antoni Esteve, 133 p.

Després d'un generós *Pròleg* (p. 5-9) signat per Fernando A. Navarro, que s'identifica literalment com a «Metge de paraules», la *Introducció* de l'autor (p. 11) especifica que el llibre consisteix en una refosa de vuit articles reelaborats, la procedència dels quals queda consignada just a continuació (p. 13-14). Es tracta dels següents: «1. Sobre el alfabet»; «2. Sobre els elements químics de la taula periòdica»; «Vocabulari d'apotecaris dels segles XVII-XVIII»; «4. Medicaments antics comercialitzats»; «5. Medicaments: noms comercialitzats o de marca»; «6. Noms dels fàrmacs que inclouen denominació del laboratori: els genèrics i els de marca (o comercials)»; «7. Terminologia mèdica»; «8. Terminologia mèdica i farmacèutica dels diccionaris (generals i d'especialitat)». Un *Apèndix* subtítulat com a *Nota redactada en primera persona*, que es complementa amb el programa de dos cursos (1) sobre llenguatge i ciències de la salut i (2) sobre lèxic sanitari, a més d'una bibliografia de referència, completen aquesta nova obra de Carles Riera. [Nota del C. de R.]

ROSELL, Elisenda / MAGRINYÀ, Laura (2023): *El petit penyic i els brigadistes*. L'Espluga de Francolí: La Musca, 32 p.

Es tracta d'un conte emmarcat històricament en la commemoració del 85è aniversari del comiat de les Brigades Internacionals a la Vila Engràcia (avui Alberg l'Espluga de Francolí) quan van rebre l'ordre de sortir del país (25 d'octubre de 1938). La redactora aprofita l'ocasió per introduir-hi elements propis de la parla espluguina (*mès, los hòmens, arropenjat, mixó, pampes*, etc.), que apareixen en un diàleg del protagonista amb un fictici brigadista italià de l'Alguer, Marco, que s'expressa en el parlar català de la seva ciutat («Só de l'Alguer, de l'ísola de Sardenya, i parl alguerès, que és la mateixa llengua tua»). Una bella i original manera de conjuminar història, dialecte propi i dialecte llunyà, que es porta al

cor. Elisenda Rosell és l'autora del text, i Laura Magrinyà, de les il·lustracions. En apèndix es transcriuen en català normatiu les frases escrites en alguerès i, amb finalitat pedagògica, es proposa al lector un exercici sobre mots propis de l'Espluga de Francolí. [Nota del C. de R.]

VENY, Joan (amb la col·laboració de Montserrat Roma Uguet) (2025): *Petit atlas lingüístic del domini català. Índexs*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 798 p.

Es tracta d'un volum necessari, imprescindible, per localitzar cadascuna de les unitats lèxiques que es troben a cada volum i a cada mapa del *Petit atlas lingüístic del domini català*, en 9 volums, publicat entre el 2007 i el 2023; també hi figuren un índex de mapes i comentaris, així com una corregenda. Aquest *Petit atlas* es basa en una selecció de mapes de l'*Atlas lingüístic del domini català* (2001-2028), de Joan Veny i Lúdia Pons Grieria, presentats amb caràcter interpretatiu, fixant en color les àrees de cada mot i fent-ne un comentari etimològic, dialectal, semàntic i històric, i precisant-ne els factors geogràfics, diacrònics, socials, interns, que condicionen la diversitat de formes. Els índexs han corregut a càrrec de Joan Veny, amb la col·laboració de Montserrat Roma; per facilitar-ne la consulta, el de mots separa en entrades diferents tant els polisèmics (per ex., *pa*) com els homonímics (per ex., *dur*, adjectiu i verb). L'obra, innovadora, va precedida d'un *Preàmbul* on s'expliquen les característiques de l'edició, i corona els 9 volums del *Petit atlas*, tot facilitant l'estudi del seu contingut lingüístic. [Nota del C. de R.]

CRÒNICA

Premis i distincions. — Al llarg del curs que va d'octubre de 2024 a setembre de 2025 s'han atorgat un seguit de premis i distincions relacionats amb membres de la Secció Filològica dels quals donem compte aquí. Diversos membres han estat recordats després del seu traspàs. El festival Temporda Alta ha dedicat a Modest Prats l'espectacle *Fe, fidelitat i saviesa*, amb lectura de textos interpretats per Josep Maria Fonalleras i Pere Arquillué (catedral de Girona, 4 de desembre de 2024). Antoni M. Badia Margarit ha estat homenatjat per la Universitat de Barcelona amb motiu del desè aniversari de la seva mort (12 de desembre de 2024). L'IEC i la Fundació Irla han dedicat una sessió acadèmica a Jordi Carbonell i de Ballester en el centenari del seu naixement (IEC, 19 de desembre de 2024). El Centre de Lectura de Reus ha organitzat una jornada d'homenatge a l'onomatòleg Ramon Amigó arran del centenari del seu naixement, amb intervenció del senyor Joan Anton Rabella que ha fet un parlament sobre la relació de Ramon Amigó amb l'Oficina d'Onomàstica (15 de febrer de 2025).

Han estat investits doctors honoris causa Teresa Cabré, presidenta de l'IEC, per la Universitat de Vic (5 de març de 2025), i Antoni Ferrando, per la Universitat d'Alacant (10 de juliol de 2025).

Han rebut diversos premis i distincions: Isidor Marí, Premi Pompeu Fabra, de la Generalitat de Catalunya, en la categoria de la trajectòria professional, científica o cívica (Palau de la Generalitat, 12 de desembre de 2024); Vicent Pitarch, Medalla de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, juntament amb el grup de música ZOO (17 d'octubre de 2024); el grup UC (Joan Marí Muñoz, Murenu, Isidor Marí i Víctor Planells), Medalla d'Or de l'Institut d'Estudis Eivissencs, per la seva trajectòria musical i la tasca de recuperació i popularització de la música de les Pitiüses (Cas Serres, 20 de març de 2025); Isidor Marí, Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya (Museu Nacional d'Art de Catalunya, 15 de maig de 2025); Nicolau Dols, Premi Miquel Colom, T.O.R., que atorga l'Obra Cultural Balear d'Inca, «destinat a persones o entitats que s'hagin destacat en la recerca o difusió de la nostra cultura dins un determinat àmbit de coneixements»; Teresa Cabré, Memorial Francesc Macià de la Fundació Irla, per «la seva àmplia i rellevant trajectòria científica, investigadora i docent en filologia catalana»; Albert Jané, Medalla d'Honor 2025 de la Xarxa Vives d'Universitats, juntament amb Fàtima Bosch (17 de juliol de 2025).

Altres col·legues de la Secció Filològica han rebut diversos reconeixements: Mariàngela Vilallonga, a qui La Principal de la Bisbal ha dedicat la nova sardana *Sota l'ombra dels arbres* (Auditori de Girona, 9 d'octubre de 2024); Nicolau Dols, que ha estat inclòs en el Panteon d'esperantistes i Il·lustres amb motiu del web <edukado.net> (agència avaluadora de l'Associació Universal d'Esperanto) i en honor del Dia de Zamenhof (17 de gener de 2025); Enric Ribes, declarat escriptor del mes de febrer (Biblioteca Municipal d'Eivissa, 14 de febrer de 2025); Jordi Mir, per l'estrena del documental que se li ha dedicat, *Jordi Mir. Pompeufabrant Catalunya* (4 de juny de 2025); Richard Mansell, que ha guanyat la Beca Càtedra de Literatura Tom Sharpe 2025, convocada per la Universitat de Girona amb la voluntat d'estimular la recerca sobre les relacions entre la literatura catalana i la literatura anglesa. També cal recordar que la X Beca Joan Veny ha estat atorgada a Helena Borrell Carreras per la proposta de treball sobre «El subdialecte gironí: desdialectalització en la parla col·loquial i permeabilitat en l'estàndard»

(Institut Ramon Muntaner, juliol de 2025). A més, a la Universitat Catalana d'Estiu (UCE) s'han dedicat actes de record a Josep M. Llompart, en la commemoració del centenari del naixement (20 i 21 d'agost), i a Pere Verdaguer, en el marc de la celebració dels 40 anys de la llicenciatura de català a la Universitat de Perpinyà (19 d'agost). [Nota del C. de R.]

Centenari del naixement de Vicent Andrés Estellés. — Un matí assolellat de gener de 2024 les sitges de Burjassot (l'Horta Nord) van ser l'escenari escollit per la Plataforma Cent d'Estellés per a presentar la commemoració del centenari del poeta Vicent Andrés Estellés. Aquell dia, la societat civil posava els fonaments del cicle anual de celebració, estudi i difusió de l'obra estellesiana tot sent conscient que la Generalitat Valenciana no impulsaria el 2024 com a Any Estellés.

Malgrat el menysteniment de la més alta institució del País Valencià, unes setmanes més tard més de quaranta municipis valencians, juntament amb la Universitat de València, la Universitat d'Alacant i la Universitat Jaume I, van engregar la xarxa Estellés als pobles i a mitjan mes de febrer la Institució de les Lletres Catalanes va declarar l'Any Estellés per a celebrar l'efemèride en el conjunt de la literatura en català. Des de l'inici de 2024, doncs, el degoteig d'institucions científiques, entitats socials i culturals i organitzacions polítiques i sindicals que s'han sumat a la celebració dels cent anys del poeta ha estat constant i ha servit per a constatar que Vicent Andrés Estellés és un autor popular entre el públic general i un objecte d'estudi de primera dimensió per a la filologia actual.

I és que l'activació de tants espais ha multiplicat la presència pública de l'autor fins al punt que tractar de llistar la totalitat d'actes que s'han fet en els darrers dotze mesos és una tasca gairebé impossible. Sense anar més lluny, la web de la Institució de les Lletres Catalanes té recollits quatre-cents actes de diversa naturalesa sobre el poeta arreu dels Països Catalans en 2024.

Pel que fa a les fites acadèmiques, l'obra estellesiana ha propiciat més d'una desena de trobades científiques de primer nivell organitzades a diverses universitats catalanes i europees, com ara *Una amable, una trista, una petita pàtria*: Congrés Internacional Vicent Andrés Estellés organitzat a la Universitat d'Alacant (21-22 d'octubre de 2024), el Simposi Vicent Andrés Estellés organitzat a la Universitat de València (23-24 de setembre de 2024), les Jornades de la Càtedra Josep Anton Baixeras de Patrimoni Literari Català de la Universitat Rovira i Virgili (23 d'octubre de 2024), les IV Jornades d'Educació lectora, literària i lingüística «Ensenyar el text poètic, ensenyar Estellés» a la Universitat de València (11-13 de març de 2024), la Jornada «Un amor tan gran». Vicent Andrés Estellés i una poesia com la Seu de Mallorca organitzada per Mallorca Literària i la Universitat de les Illes Balears (14-15 de novembre de 2024), la Jornada Vicent Andrés Estellés a la Universitat de Barcelona (10 de desembre de 2024) o les trobades internacionals com Simposio annuale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani 2024: *Canone e controcanone: mappe antiche e moderne* a la Università per Stranieri di Siena (4-5 de novembre de 2024) o la LXIX Anglo-Catalan Society Conference a la University of Strathclyde i a la University of Glasgow (8-10 de novembre de 2024). En aquestes reunions acadèmiques s'ha estudiat a fons l'obra de l'autor i se l'ha analitzat com a part indefugible de les bases de la poesia catalana —i europea— del segle xx.

En paral·lel, diverses han estat les publicacions que han recollit bona part dels resultats de recerca sobre l'obra de l'autor. Revistes com *Revista València de Filologia*, *Ítaca*, *Revista de Filologia* i *L'Aiguadolç*. *Revista de literatura* han dedicat els seus dossiers monogràfics de l'any 2024 a l'estudi de l'obra poètica estellesiana. Complementàriament, també han vist la llum diverses publicacions col·lectives que analitzen la producció literària del poeta i la difusió d'aquesta, com ara *Estellés: Mirades i records* (Institució Alfons el Magnànim) i *Paraules per a tothom. Estudis sobre Vicent Andrés Estellés* (Publicacions de la Universitat de València).

En canvi, però, potser la millor notícia d'aquest any d'efemèride és la simbiosi entre el món acadèmic, el conjunt de la societat i el sector editorial. Al 2024 hem vist publicar-se un bon grapat de traduc-

cions, d'antologies i de llibres il·lustrats; en són una bona mostra les traduccions del magne *L'Hotel París* a l'anglès i l'alemany, *Hotel Paris* (Peter Lang) i *Hotel Paris* (Bamberg University Press), l'antologia en asturià *Una vieya tristura que me mueya per dientro* (Academia de la Llingua Asturiana) o la reedició de l'antologia en espanyol preparada per l'autor en la dècada dels anys huitanta en Visor. A aquestes hi hem de sumar la publicació del darrer volum de *Mural del País Valencià*, que correspon al volum XII de l'*Obra Completa Revisada* (Edicions 3i4) i la selecció antològica més completa publicada fins ara: *Una tendresa oculta (poemes escollits)* (Edicions 3i4).

El llistat d'obres publicades podria no acabar ací i hi afegiríem la delicadíssima versió il·lustrada per Clara-Iris de *La clau que obri tots els panyos* (Peu de mosca) o el conte per a primers lectors *La cançó de l'Estellés* confeccionat per Dani Miquel i Edu Marco i il·lustrat per Helga Ambak (Andana Editorial) o l'assaig biogràfic per a divulgar vida i obra d'aquest poeta nacional que ha escrit Pau Alabajos, *Vicent Andrés Estellés. La veu d'un poble* (Sembra Llibres).

Malgrat la ingent quantitat de llibres, congressos, revistes i traduccions, si l'Any Estellés ha estat un èxit és gràcies a l'entusiasme social amb què aquest país ha acollit i enlairat la figura d'un poeta total com és Vicent Andrés Estellés. Un fet constatable en les desenes de celebracions arreu del territori del Sopar Estellés, els auditoris i les sales de concerts plenes per a escoltar els cantautors que l'han musicat, els teatres de gom a gom per a atendre recitals i obres de teatre en homenatge a l'autor, els pòdcasts i els murals que decoren viles i ciutats.

Aquesta efemèride ens ha recordat que l'obra de Vicent Andrés Estellés encarna el vertader significat de l'adjectiu «popular» perquè és una obra que pertany al poble i que està feta per al poble, tal com ell mateix ens va advertir:

El poeta no baixa al poble:
el poeta és poble ell mateix,
el poeta és el mateix poble.

Ai d'aquell que no pense així.

Irene MIRA-NAVARRO

Universitat d'Alacant

Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Centenari de la mort d'Àngel Guimerà. — En la presentació de l'Any Guimerà vàrem plantejar tres objectius bàsics: eixamplar el coneixement de l'obra dramàtica de l'autor, reivindicar la seva faceta com a poeta i recordar l'activista polític i la icona popular. Per això, moltes de les activitats plantejades al llarg d'aquest any commemoratiu han anat destinades a complir aquests objectius des d'àmbits diversos. Per exemple, en la Jornada sobre l'obra dramàtica de Guimerà adreçada al professorat de secundària que va tenir lloc al Vendrell el mes d'octubre de 2024, o la reposició de *La santa espina* a Manresa o els espectacles sobre la seva obra proposats també al Vendrell i en d'altres localitats a través d'elencs amateurs (*Mosaic de passions*, *Guimerà en nom de les dones*, sobre textos de l'autor o la presentació d'*Arran de terra* de Guimerà, etc.) i que han tingut també un correlat en el teatre professional amb la reposició del musical *Mar i cel* per Dagoll Dagom o la presentació al TNC de l'obra *L'aranya* o en la lectura de textos guimeranians en el marc del Festival Grec.

Des del punt de vista de la divulgació, cal recordar les exposicions sobre Guimerà que s'han dut a terme a l'Institut del Teatre, a la Universitat Autònoma de Barcelona (sobre la difusió internacional de la seva obra), la de petit format i itinerant per biblioteques públiques, adreçada a l'àmbit educatiu o la de Ribes de Freser i Queralbs sobre la vinculació de l'autor i de *Terra baixa* a la zona. A més s'han realitzat un nombre considerable de conferències i taules rodones sobre l'autor a diverses poblacions. Des del

marc de la Fira modernista de Barcelona, al Centre de Lectura de Reus, a Matadepera, Vilafranca del Penedès, Sant Andreu de Palomar, centrada en la relació entre Guimerà i Ignasi Iglésias, o a Tenerife.

Una taula rodona conduïda per Joan Martori a l'Ateneu Barcelonès (16 d'abril de 2024) amb actors i directors que han portat a l'escena obres de Guimerà va permetre també veure l'impacte del nostre dramaturg en l'escena catalana del moment. També l'experiència a la Sala Beckett a partir d'una reelaboració de *La filla del mar* per IA amb el tractament de la transexualitat van posar en evidència la vigència de l'obra del dramaturg.

La repercussió internacional de la seva obra dramàtica ha estat recordada a través de les sessions dedicades a les versions cinematogràfiques d'obres seves a la Filmoteca amb presentació del cineasta Albert Serra, que va parlar de la versió de *Maria Rosa* de Cecil B. de Mille. La mateixa experiència es va repetir a Tenerife en presentar Susan Feldman aquesta versió el novembre de 2024, després que el juliol es projectessin al Teatre Àngel Guimerà de Santa Cruz, la versió de *Tiefland* de Leni Riefensthal i *La hija del mar* d'Antonio Momset.

En aquest context i en el marc del que es coneixia com a "Estudio Guimerà" es presentà l'obra d'Aransa Coello *Mala sangre* que parteix de la *Maria Rosa* de Guimerà. Coello utilitza com a subtext l'obra guimeraniana per presentar-nos la història de tres dones que viuen la seva relació amb els homes i el desig d'una manera, en el fons, autodestructiva.

Les altres facetes creatives de l'autor han estat igualment presents al llarg de la commemoració. Així, s'ha impulsat l'edició de la seva obra narrativa a l'editorial Adésiara a cura de Neus Oliveras i que ha aparegut la tardor de 2024. El Guimerà poeta va tenir el seu espai al nou Horiginal amb la recitació de joves poetes com Adrià Targa de poemes guimeranians. Així mateix el recital de poemes d'«Àngel Guimerà contra la injustícia» a càrrec de Jordi Francesch i Lúdia Papió ha recordat la figura del Guimerà poeta com ho ha fet el concert sobre poemes musicats de l'autor que feren el tenor Jordi Cortada i el pianista Josep Buforn, o el d'Ignasi Roda, Mone Teruel i Pep Pladellolens.

El Guimerà activista ha estat recordat també en el marc de la taula rodona que tingué lloc a l'Ateneu Barcelonès el 26 de maig amb la participació de Lluïsa Julià, Joan Esculies i jo mateix com a comisari. La xerrada que vàrem mantenir amb el president Joaquim Torra a Sant Vicenç de Calders també se centrà en la faceta política de Guimerà (30 de novembre de 2024).

Des del punt de vista acadèmic l'activitat més remarcable ha estat la celebració del XII Col·loqui Internacional Verdaguer, dedicat enguany a «Guimerà. Verdaguer. Institució i internacionalització de la literatura catalana» que tingué lloc al Vendrell, Vic i Folgueroles els dies 14, 15 i 16 de novembre de 2024, amb una clara preponderància de les aportacions sobre l'obra de Guimerà.

El tancament de l'any al Teatre Nacional de Catalunya (26 de novembre de 2024) a càrrec de Xavier Albertí ens va permetre recordar també la connexió de l'obra guimeraniana amb la música i el seu valor d'icona popular. El dia 3 d'octubre de 2024 a la Biblioteca de Catalunya tingué lloc una jornada sobre Àngel Guimerà i el Nobel en què hi participà Enric Gallén i, posteriorment, hi hagué una taula rodona entre Joan Martori, Neus Oliveras i Ramon Bacardit. Finalment, el documental emès per TV3 sobre Guimerà i el premi Nobel (29 de desembre de 2024) va mostrar fins a quin punt el nostre dramaturg és encara una figura popular, ja que va ser líder d'audiència a Catalunya.

Es pot dir que ha estat un any fructífer en tota mena d'activitats d'àmbits diversos i que ha tingut una considerable repercussió en tot el territori i, fins i tot, a Tenerife, terra natal de l'autor. Ens ha deixat l'edició de la seva narrativa i, properament, la publicació de les Actes del Col·loqui internacional. També, l'esperança de trobar la fórmula que permeti l'edició de la seva obra completa.

Ramon BACARDIT
Comissari Any Guimerà

Centenari del naixement de Montserrat Vayreda. — El 2024 el Departament de Cultura de la Generalitat va decretar l'Any Montserrat Vayreda per commemorar el centenari del naixement de l'escriptora, nascuda a Lladó (Alt Empordà) el 28 d'agost de 1924.

La Institució de les Lletres Catalanes ha coordinat al llarg de l'any una ben acurada programació. Institucions, associacions diverses, escoles i instituts s'han afegit a la celebració i han acollit conferències, taules rodones, presentacions de llibres, recitals poètics i musicals, representacions teatralitzades... La resposta ha estat agradablement positiva. Es tractava de difondre l'obra i la personalitat d'una escriptora remarcable, que si bé va ser reconeguda i estimada a la seva terra, l'Empordà, com a poeta, cronista i activista cultural, era pràcticament desconeguda a les altres terres de parla catalana; com hem pogut constatar aquest any que hem divulgat la seva obra arreu: moltes són les persones que s'han sorprès de la rellevància i personalitat d'una poeta que els era totalment desconeguda. És en aquest sentit, creiem, que les commemoracions i els centenaris fan una tasca determinant en un país en què els escriptors en llengua catalana han estat silenciats o menystinguts durant dècades.

Hem de destacar la publicació de quatre llibres de l'autora al llarg de l'any i, també, congratular-nos-en: l'inèdit *Vayreda & Sibecas. l'amistat entre el traç i el vers* (Braú ed.) amb poemes de Montserrat i dibuixos del pintor Joan Sibecas; *Els pobles de l'Empordà* (Braú ed.) amb un poema per a cadascun dels pobles de l'Alt i del Baix Empordà, on destaca la idiosincràsia o els trets més rellevants de cada lloc; *Un color per cada amic* (Llibres del Segle), publicat anteriorment en una primera edició de bibliòfil avui introbable, i *La cinta del camí*, una antologia poètica amb un apartat biogràfic i un estudi de la poesia vayrediana, editat per la Diputació de Girona dins la col·lecció Josep Pla.

Pels volts de Sant Jordi, la veu de Montserrat va ser present al Parlament de Catalunya, on es van fer lectures dels escriptors de l'any. I a Girona, a l'esmorzar literari dels Serveis Territorials amb presència d'editors i llibreters, la mateixa diada se'm va convidar a fer la glosa de Vayreda.

Cal esmentar també una iniciativa sorprenentment amable com va ser la del bateig d'un vagó dels ferrocarrils catalans amb el nom de Montserrat Vayreda i l'edició d'un vídeo curt que acompanyava els viatgers durant el trajecte.

Una jornada acadèmica a la Universitat de Girona va propiciar que es fessin estudis i aportacions originals sobre la trajectòria vital i l'obra de l'autora, emmarcada en el seu context històric i social. Totes les intervencions seran aplegades en un volum que es publicarà properament.

L'exposició itinerant «Somio obrir camins entenedors», organitzada per la Institució de les Lletres Catalanes, presenta de forma amena la trajectòria vital i literària de l'autora. Ha estat acollida en diferents biblioteques, organismes i associacions al llarg de l'any 2024; en cada cas hi hem realitzat visites comentades. L'exposició continuarà itinerant pel territori català durant l'any 2025 i així poder arribar als llocs que la sol·licitin. Ja entrats en l'any 2025 les activitats dedicades a Montserrat Vayreda continuen encara estenent-se arreu del territori en aquells llocs que programen conferències, clubs de lectura, o que volen comptar amb l'exposició.

En aquest sentit, precisament el 8 de febrer de 2025 es va estrenar el que serà la ruta literària «La Figueres de Montserrat Vayreda», que resseguirà els llocs més emblemàtics de la seva vida a la capital de l'Alt Empordà, on va viure i on va morir el 2006.

En fer la valoració de l'Any Montserrat Vayreda, podem afirmar que s'han complert amb escreix els objectius que ens vam proposar a l'inici de l'any. La commemoració ha permès que la persona, la trajectòria i l'obra literària siguin conegudes i valorades arreu del país. Aquest era un dels principals objectius del centenari de l'escriptora: situar una dona i una poeta singular al lloc que li correspon en el context de la literatura catalana contemporània.

Perquè tot i que Vayreda va iniciar la seva trajectòria com a poeta a Barcelona, va publicar-hi el seu primer llibre *Entre el temps i l'eternitat* (1955) i es va moure aleshores en l'ambient intel·lectual de la capital, on va participar en recitals de poesia al costat de poetes de primer ordre com Carles Riba, ella va

triar centrar-se en l'Empordà, viure-hi i crear-hi la seva obra. I ja sabem que a un autor o autora de comarques, sense una presència visible a la capital, li és molt difícil arribar al gran públic i encara menys si és dona i escriu poesia en un context de postguerra amb greus dificultats per publicar en català.

Montserrat Vayreda va voler fer-se una veu pròpia en poesia: «Si amb la veu pròpia el pots cantar (un instant del teu viure) no vulguis manllevar-la», diu en un poema, i ja des del seu primer llibre va lluitar per tenir un estil personal i desfer-se de possibles influències.

La seva poesia és un cant a l'esperança, a l'optimisme i al vitalisme com a filosofia de vida. La naturalesa era per a ella «l'única que pot salvar-nos de morir asfixiats damunt l'asfalt» i l'esperança el que salva l'ésser humà de morir ofegat en la tristesa i en les contrarietats. La seva poesia és essencial, variada en les formes, íntima i reflexiva, però també planera, entenedora. És l'obra de tota la vida d'una dona sempre a punt per copsar la bellesa de l'instant fugisser o reviuire els records del passat que “tot s'ho enduu” i transformar-los en matèria poètica.

Anna Maria VELAZ SICART

Comissària de l'Any Montserrat Vayreda

Centenari de la mort de Joan Salvat-Papasseit. — El 7 d'agost de 1924 traspassava a Barcelona Joan Salvat-Papasseit. Tot i no haver complert encara els trenta anys, deixava un llegat amb una notable producció no només com a poeta i prosista, sinó també com activista cultural. Amb motiu de l'efemèride la Generalitat de Catalunya va decretar el 2024 Any Salvat-Papasseit i en va nomenar comissari Ferran Aisa, un dels màxims especialistes en la seva figura. El centenari ha tingut una doble funció: d'una banda ha servit per a donar a conèixer la ideologia i el compromís social de Salvat, aspectes no sempre prou divulgats de la seva trajectòria vital; de l'altra, ha donat una nova embranzida a la seva obra literària, tant en prosa com en vers, gràcies a les reedicions, traduccions i estudis.

D'entrada, cal destacar les dues noves edicions que abasten la totalitat de l'obra poètica salvatiana. De la primera, *Poesia completa*, a càrrec d'Edicions 62, n'ha tingut cura Jordi Cornudella i està prologada per Enric Casasses. La segona, *Poeta amb majúscula*, és una coedició de Lo Diable Gros i Godall Edicions; a cura de Jordi Martí Font, a més de comptar amb un epíleg de Ferran Aisa i Mei Vidal, recupera el pròleg històric (i encara ben útil) de Joan Fuster aparegut el 1962 a *Poesies*, que aplegava, per primera vegada, la producció en vers de Salvat. Dues edicions de factura ben distinta pel que fa als objectius i a la metodologia emprada. Quant als poemaris, només s'ha reeditat, i això és de dordre, *La rosa als llavis*. Així, Edicions Bromera, dins la longeva col·lecció «Els Nostres Autors», n'ha fet una edició orientada al públic de secundària, que incorpora una introducció didàctica d'Anna Perera Roura; altrament, l'edició de l'Associació de Bibliòfils de Barcelona, que compta amb unes il·lustracions de Narcís Comadira, té la particularitat de ser bilingüe, amb la traducció dels poemes a l'anglès per part de Dominic Keown. També s'ha reeditat *Mots propis*, que compila els aforismes que Salvat havia publicat entre 1917 i 1919 a la revista *Un enemic del poble* i que es van aplegar per primera vegada el 1975 a cura de Josep Miquel Sobré; aquesta nova edició, de Lo Diable Gros i Godall Edicions, compta amb un pròleg de Jordi Martí Font i unes il·lustracions d'Amat Pellejà. La dedicació de Salvat als lectors més joves no ha estat oblidada en aquesta efemèride i Pere Martí Bertran ens ha ofert un volum llargament esperat, *Obra literària infantil*; amb il·lustracions de Maria Espluga, Martí Bertran recull i estudia aquest vessant poc conegut de la producció salvatiana. Un volum bellament editat per El Cep i la Nansa, que també ha publicat *Joan Salvat-Papasseit. Petits poemes*, una selecció de textos emblemàtics del poeta efectuada per Pep Molist i il·lustrada per Christian Inaraja.

Pel que fa a les traduccions de l'obra de Salvat, cal remarcar *Fum de fàbrica*, la versió al català que ha efectuat Jordi Martí Font de l'original castellà; es tracta d'un aplec d'articles amb finalitats regeneracionistes i que fou el primer llibre de l'autor que va veure la llum. Coedició de Manifest Llibres i Lo Diable

Gros, incorpora un pròleg de Dolors Marín. Dins la prestigiosa col·lecció «Letras Hispánicas», l'editorial Càtedra ha publicat en edició bilingüe *Me he cruzado con un hombre que pasaba. Antología de poesía y prosa*, una àmplia tria de la producció salvatiana a càrrec de Jordi Virallonga, que n'ha realitzat l'estudi introductori i la traducció al castellà. Una altra llengua a què s'ha traspassat la poesia de Salvat i, més en concret, *La rosa als llavis*, ha estat el romanès de la mà d'Elena Ciutescu per a l'editorial Meronia.

Entre la diversa bibliografia que ha generat l'efemèride, destaca el suggestiu assaig de Ferran Gadea *Joan Salvat-Papasseit. Cada ferida la sang d'un poema*. Publicat per Barcino, esdevé una guia imprescindible per endinsar-nos en la vida i l'obra de l'autor. Ben distint és *El celler de les Galeries Laietanes*, de Joan M. Minguet, a càrrec de Vibop edicions; l'indret, punt de trobada d'artistes i intel·lectuals a inicis del segle passat, entre els quals hi havia Salvat, és objecte d'una reeixida peça teatral, a mig camí entre la ficció i la realitat. També el món del còmic ha tractat Salvat: *L'esplendor davant l'abisme*, d'Agustín Comotto, i publicat per Comanegra, ens acosta a l'autor i a la seva època tot combinant biografia i obra literària.

També paga la pena esmentar els articles apareguts en dos dossiers monogràfics al País Valencià. El primer, «Centenaris compartits: Joan Salvat-Papasseit i Vicent Andrés Estellés», coordinat per Irene Mira-Navarro per a *L'Aiguadolç. Revista de literatura*, conté «Joan Salvat-Papasseit, l'irradiador dels Mots i les Consignes», de Juli Capilla, i «“La vida és una cançó” amb Papasseit», de David Garcia Sirvent. En el segon, «Joan Salvat-Papasseit i Vicent Andrés Estellés: dos poetes del poble», coordinat per Aina Monferrer-Palmer per a *Ítaca. Revista de Filologia*, s'hi troben «La fractura de l'ego poètic en els versos de Joan Salvat-Papasseit i Vicent Andrés Estellés», de Dominic Kweon, i «Entre el bodegom i el tram: espais interiors i exteriors de Joan Salvat-Papasseit», d'Enric Bou. També el número 775-776 de *Serra d'Or* s'ha afegit al centenari amb els articles «Joan Salvat-Papasseit, el poeta sempre vigent i amb mirades noves», de Vinyet Panyella, i «Joan Salvat-Papasseit i la cançó», de Miquel Pujadó.

A més, de les edicions i dels estudis que hem citat, Salvat ha estat present en recitals, espectacles i concerts (en el Festival Poesia de Lleida es va estrenar *La rosa als llavis* i en el de Tarragona, *Escopiu a la closa pelada dels cretins*). Des d'una perspectiva didàctica —no oblidem que una de les finalitats de l'efemèride era difondre la vida i l'obra de l'autor— cal fer esment de les diverses jornades pedagògiques adreçades a l'àmbit educatiu de primària i secundària, de les nombroses conferències impartides per especialistes, i de les set exposicions que se li han dedicat, entre les quals destaca *Salvat-Papasseit, l'irradiador de l'avantguarda*, a càrrec de Ferran Aisa. Un afany divulgador que també podem exemplificar en dues digitalitzacions salvatianes que permetran als usuaris accedir-hi obertament: la del fons de l'autor per part de la Biblioteca de Catalunya i la de la primera edició dels seus llibres, disponible al Corpus Literari Digital de la Càtedra Màrius Torres de la Universitat de Lleida. Tot i la manca d'un simposi dedicat a la seva figura (com sí s'ha fet en casos semblants) o bé l'absència de reedicions de poemaris que no fossin *La rosa als llavis*, podem qualificar, globalment, el balanç de l'Any Salvat-Papasseit de positiu.

Josep CAMPS ARBÓS
Universitat Oberta de Catalunya

Seminari de sociolingüística i política lingüística del CUSC-UB (curs 2024/2025). — Fidel a la cita des del curs 2015/2016, el CUSC—Centre de Recerca en Sociolingüística i Comunicació de la Universitat de Barcelona— va convocar una nova edició del seu «Seminari de sociolingüística i política lingüística» per al curs 2024/2025.¹ Coordinada per Avel·lí Flors-Mas, la iniciativa es presenta

1. Al web del CUSC-UB es poden consultar els programes i/o memòries de les diferents convocatòries del seminari. Vegeu <<https://www.ub.edu/cusc/formacio/seminari-del-cusc/>>.[Consulta: 6 de juny de 2025].

com «un espai de reflexió i debat sobre aspectes teòrics i metodològics i sobre recerques en curs en els camps de la sociolingüística, la política lingüística i disciplines afins» que persegueix un doble objectiu: servir d'aparador de la recerca del CUSC-UB i, alhora, facilitar la col·laboració i el diàleg amb altres investigadors/es i grups de recerca. L'activitat es materialitza en forma de sessions en línia amb periodicitat mensual, i és gratuïta i oberta al públic. A més, el seminari assumeix una dimensió formativa, i l'assistència a tot el curs està certificada per l'Institut de Desenvolupament Professional de la UB (IDP-ICE UB).

Llorenç Comajoan-Colomé i Marilisa Birello van ser els encarregats d'inaugurar el curs amb una presentació en primícia del seu llibre *Mètodes i enfocaments per ensenyar el català com a llengua addicional* (PAM, 2024), que va tenir lloc divendres 4 d'octubre de 2024. El mes d'octubre mateix, Avehlí Flors-Mas va presentar els principals resultats del projecte «Language and political trust in multilingual Catalonia» (Linguatrust), finançat per l'Institut d'Estudis de l'Autogovern de la Generalitat de Catalunya. L'any 2024 es va cloure amb una presentació de Maria-Rosa Garrido sobre la història de l'aprenentatge de llengües estrangeres durant la transició educativa a Catalunya, i amb una panoràmica del camp emergent de la «sociolingüística computacional» a càrrec d'Amaia Pérez-de-Arribea-Madariaga.

La resta del programa es va desplegar durant el primer semestre de 2025. Dues de les presentacions van tenir un marcat caràcter teòric: el 24 de gener Marina Massaguer va postular el «realisme crític» com a marc per a la recerca en sociolingüística, i el 21 de març Natxo Sorolla va presentar una perspectiva sociològica sobre la relació entre llenguatge i educació resseguint l'obra de Basil Bernstein, Pierre Bourdieu i William Labov. Les sessions del 21 de febrer i el 16 de maig van tenir, en canvi, una orientació més empírica, i un fil conductor compartit: la transmissió lingüística familiar. En la primera, Cristina Illamola, Jordi Ballart i Francesc Bernat van presentar els resultats a l'Hospitalet de Llobregat del projecte «Alta minorització i reproducció lingüística al sud-oest europeu», i en la segona José Enrique Gargallo ens va acostar les experiències d'acomodació lingüística dels nouvinguts d'origen romanès de dues localitats de la cruïlla catalanovalencianoaragonesa: Rossell i Olocau del Rei. També va haver-hi continuïtat entre la vuitena i la desena (i última) sessió del curs, en el sentit que totes dues abordaven temes candents per a les polítiques lingüístiques contemporànies a Catalunya: l'11 d'abril, Antonio di Paolo i Anna Torrijos van presentar una anàlisi econòmica de l'abandonament i la continuïtat de l'alumnat de cursos de català del Consorci per a la Normalització Lingüística (CPNL), i el 6 de juny Joana Pena va presentar el marc teòric i algunes dades preliminars del seu estudi sobre la justícia lingüística en l'atenció sanitària a Catalunya, un dels àmbits més deficitaris pel que fa a la protecció dels drets lingüístics.

Avehlí FLORS-MAS
Universitat de Barcelona

Actividades de l'Academia de la Llingua Asturiana (ALLA) (2024-2025). — Les XLII Xornaes Internacionales d'Estudiu celebráronse nel mes de payares, con una programación na que se trataron cuestiones venceyaes al estudiu llingüísticu, lliterariu, cultural y social del asturianu.

Nel Certame d'Investigación de l'Academia premiáronse les categoríes de Propuestes de terminoloxía especializada, Recoyida de material lliterario inédito anterior a 1970 «Xosé Bolado», Documentalismu sociocultural curtiu y Recoyida de material toponímico oral. Per otra parte, celebróse la II Olimpiada escolar de redaición «Urbano Rodríguez».

El Congresu Mundial de Cultura Asturiana (CMCA, 4-7 de febreru), en collaboración cola Universidá d'Uviéu y el Gobiernu del Principáu d'Asturies, foi un alcuentru internacional ya interdisciplinar que trató, en sesenta y cuatro intervenciones temátiques, dende l'antropoloxía a les demás ciencies y estudios sociales.

Nel XLVI Día de les Lletres Asturianes, acoyóse a Ruth González y Alberto Fernández como académicos de númberu y a Paquita Suárez como académica correspondiente.

En xunetu volvió la Universidá Asturiana de Branu (UABRA), esti añu n'Uviéu. Nella, impartíen el «Cursu intensivu d'asturianu (B2)» y el cursu «El teatru asturianu. Del testu a la escena».

El 17 de xunu, entamó'l ciclu de «Alcuentros na ALLA», un espaciu d'alderique ente asistentes y académicos.

El 15 de xunetu, el plenu de l'Academia escoyó a la so nueva Xunta de Gobiernu: Presidente, Xosé Antón González Riaño; Vicepresidente, David Guardado Díez; Secretaria, Claudia Elena Menéndez Fernández; Vicesecretaria, Carmen Muñiz Cachón; Ayalgueru, Carlos Lastra López.

Revistes y coleiciones de l'Academia:

– *Lliteratura: Revista Lliteraria Asturiana*, 41 (mayu 2025). [Esti númberu recueye una esbilla de creación lliteraria actual inédita, amás de reseñes y traducciones].

– *Lletres Asturianes*, 130 y 132 (ochobre 2024 y marzu 2025). [Les dos últimes entregues de la revista decana de l'ALLA ufierten doce contribuciones d'investigación en rellación col marcu asturianu].

– *Ciencies. Cartafueyos asturianos de Ciencia y Teunoloxía*, 14 (payares 2024). [L'últimu númberu d'esta revista inxer cinco artículos de temes estremaos nel so llabor de divulgación científica].

– *Cultures. Revista Asturiana de Cultura*, 28 (2025). [La revista antropolóxica presenta nesti volume siete artículos d'investigación y tres reseñes].

– Francesco Tonucci, *La ciudá de les neñes y los neños*. Estaya pedagóxica, 22 (payares 2024). [Traducción al asturianu del perconociu volume *La città dei bambini*].

– Lluís Xabel Álvarez «Texuca», *La casa les venti ventanes*. Collecha Asoleyada, 18 (payares 2024). [Tercer poemariu de Lluís Xabel, que sigue trabayando la so poesía filosófica con pincelae oníriques y humorístiques].

– Raymond Queneau [trad. Pilar Fidalgo Pravia] *Ejercicios d'estilu*. Llibrería académica, 50 (ochobre 2024). [Traducción al asturianu del llibru qu'axunta 99 reescritures d'un mesmu relatu nuna amuesa de destreza llingüística y lliteraria].

– Vicent Andrés Estellés, *Una vieya tristura que me mueya per dientro* [trad. Xosé Antón González Riaño / Josep Ballester Roca]. Llibrería Académica, 51 (payares 2024). [Antoloxía billingüe valencianu-asturianu qu'axunta cuarenta textos de dellos llibros del autor valencianu].

– Diego Suárez d'Urbiés [Estudios de Xosé Ramón Iglesias Cueva / Claudia Elena Menéndez Fernández], *Tres romances de Asturias de Oviedo*. Collecha Asoleyada, 17 (ochobre 2024). [Análisis llingüísticu y lliterariu de los Tres romances de las Asturias de Oviedo].

– DD.AA. *Escritos asturianos en Méxicu. Vol. I (1870-1900) y Vol. II (1900-1930)*. Cartafueyos de lliteratura escaecida 97, 98 (xunetu 2025). [Resultáu de la esbilla de los fondos dixitalizaos de la Hemeroteca Nacional de Méxicu. Xuan Xosé Sánchez Vicente y Lluís Ánxel Núñez Enríquez ofrecen un estudiu de los escritos asturianos en periódicos mexicanos de 1870 a 1900].

– Gaspar García Llavianana, *Cantares d'amor y guerra*. Llibrería académica, 52 (agostu 2025). [Traducción de Lourdes Álvarez del conociu poemariu del guerrilleru Gaspar García Llavianana].

– Noyos 1 (mayu 2025). [*Noyos 1* ye un métodu d'alfabetización n'asturianu pa persones adultes, basáu nun enfoque comunicativu y dirixíu a estudiantes de nivel elemental (A1) según el Marcu común européu de referencia pa les llingües. Noyos ye, principalmente, un manual pal deprendimientu guiáu, pero tamién pa los estudiantes autónomos].

– Xavier Cayao Valdés, *Conceyu de Villaviciosa. Parroquia de Rales*. Toponimia, 145 (agostu 2025). [Trabayu ganador na modalidá de la onomástica del terrén, esti volume supón un percorríu pela toponimia mayor y menor de la parroquia de Rales, Villaviciosa].

– DD.AA. *Historia de la Lliteratura Asturiana (Tomu I)* (mayu 2025). [Primer tomu de la reedició, correxida y ampliada, de la *Historia de la Lliteratura Asturiana* (2002)].

L'actividá de la Secretaría Llingüística del Navia-Eo siguió cola medra de la coleición Bidureira con tres poemarios. Daniel Fernández García, en *Camíos das fronteiras que nun son*, viaxa peles rellaciones ente xeografía, arquiteutura y cultura del Navia-Eo. N'Estaxos, Carmen Siñeriz fai usu de la división tradicional del terrén pa semar nél les esmoliciones, recuerdos, conocencies, sentires y querencies que la arrodién. María José Fraga Suárez, en *Mientras faga solombra*, explora les sos esperiencies al traviés de les sos solombres interiores nuna lliteratura diversa y de gran altor. Tamién s'espublizó la nueva revista de creación lliteraria n'eonaviegu *Viermo Carpinteiro*, un proyeutu lideráu por Carmen Muñiz, Ricardo Saavedra, Aurora Bermúdez y María Jesús Suárez.

Per otra parte, nel mes de xunetu desarrollóse la segunda fase del cursu de capacitación docente n'eonaviegu.

ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA

Seminari «L'escriptura. Reptes, eines i estratègies de retroacció» (Barcelona, 3 d'octubre del 2024). — El 3 d'octubre de 2024 es va celebrar a la sala Pere i Joan Coromines de l'IEC el seminari «L'escriptura. Reptes, eines i estratègies de retroacció», organitzat per l'Acadèmia Oberta als Ensenyants. En cadascuna de les intervencions, es va posar el focus en un aspecte diferent del procés d'ensenyament de l'escriptura, amb l'objectiu d'oferir eines i recursos útils per als ensenyants de la llengua en les diferents etapes educatives.

Van inaugurar el seminari Nicolau Dols, president de la Secció Filològica, que va recordar el paper de les Acadèmies Obertes com a frontisses per a la comunicació entre la Secció Filològica i els professionals de la llengua, i Anna Bartra-Kaufmann, membre de la Secció Filològica i coordinadora de l'Acadèmia Oberta als Ensenyants, que va destacar que, coincidint amb l'inici del nou curs escolar, s'havia organitzat el seminari amb la finalitat de contribuir a facilitar la tasca dels docents, a fi que poguessin dur-la a terme de la manera més eficaç, còmoda i segura possible.

A la primera intervenció, Montserrat Castelló, professora de la Universitat Ramon Llull i membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC, va presentar la ponència «Escriure i revisar: dues cares de la mateixa moneda?». Va incidir en el vessant del procés d'escriptura més relacionat amb la psicologia i els processos cognitius que hi participen. Castelló va recordar que l'escriptura no es basa en una simple mecanització, sinó que el procés és molt més complex, atès que es tracta d'una activitat híbrida, i va incidir en la importància de les relacions entre la lectura i l'escriptura. A l'hora d'escriure, adquireixen una especial rellevància els processos de regulació, tant implícita com explícita, l'objectiu final dels quals és que els alumnes puguin detectar problemes durant el seu propi procés de redacció i també trobar-hi solucions. Des del punt de vista de la tasca dels docents, Castelló va posar en relleu el paper de l'aula en l'escriptura, partint de la idea que ha de ser una activitat col·lectiva i interactiva basada en la planificació conjunta i la revisió entre iguals.

A continuació, David Ordóñez, tècnic de la Secció Filològica, va presentar la ponència titulada «Els recursos en línia de la Secció Filològica com a eines per a millorar l'eficàcia de l'escriptura». Després de parlar sobre els diversos recursos en línia, normatius i no normatius, que ofereix la Secció Filològica, va centrar-se en la *Gramàtica bàsica i d'ús de la llengua catalana*, una gramàtica normativa que parteix dels continguts de la *Gramàtica de la llengua catalana*. La *Gramàtica bàsica i d'ús de la llengua catalana* està especialment pensada, entre altres, per a l'àmbit de la docència. Aquesta obra presenta els continguts de manera molt visual i inclou remarques (informacions sintètiques de caràcter pràctic, enfocades a l'ús), fragments d'àudio que il·lustren determinats fenòmens fonètics i un conjuga-

dor verbal. Ordóñez també va destacar el *Diccionari essencial de la llengua catalana*, un diccionari normatiu, com el *Diccionari de la llengua catalana*, però amb un nombre d'entrades més reduït. El *Diccionari essencial de la llengua catalana* presenta com a trets més destacats el fet que conté indicacions sobre la manera d'usar els mots, que poden ser de caire fonètic, morfològic o sintàctic, però també dialectal i de registre, juntament amb exemples per a totes les possibilitats sintàctiques dels mots.

La tercera intervenció va ser a càrrec de Xavier Fontich, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona i membre del grup de recerca Eduling Educational Linguistics. A la seva ponència «La retroacció metalingüística a l'aula, punt de trobada entre la gramàtica i l'escriptura», va parlar sobre les relacions entre l'ensenyament de la gramàtica i l'ensenyament de l'escriptura, partint de la pregunta que planteja si la gramàtica serveix per aprendre a escriure. Va indicar que cal posar el focus en l'activitat metalingüística i fer servir eines centrades en l'ús. Com a exemple, Fontich va presentar el projecte Peix al cove, un mètode per a ensenyar l'ortografia a les etapes d'educació primària i secundària que està basat en la reflexió, el diàleg i la recerca a l'aula, partint del treball conjunt.

L'última de les intervencions va ser a càrrec de Llorenç Comajoan, professor de la Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya i coordinador de Glossa – Grup de recerca en lingüística aplicada, didàctica i literatura, que va presentar la ponència «La retroacció correctiva: què és i per a què serveix?». Un dels punts clau a l'hora d'aplicar la retroacció correctiva escrita, segons Comajoan, és entendre aquest procés com un intercanvi d'informació amb els alumnes per a millorar els seus escrits, en lloc d'entendre la retroacció com la mera justificació d'una nota o un resultat. En aquest sentit, Comajoan va destacar la necessitat d'emmarcar la retroacció en la didàctica de l'escriptura, és a dir, cal lligar-la i integrar-la en la manera com s'ensenyava a escriure. A partir de la distinció dels diferents tipus de retroacció correctiva, segons la selecció dels elements que es corregeixen i la manera com es vehicula la informació que es dona a l'alumne, Comajoan va esmentar algunes de les estratègies més efectives per a aconseguir que els alumnes millorin els seus textos.

La part final del seminari va consistir en un fructífer diàleg entre els quatre ponents, moderat per Anna Bartra, que va servir per a debatre sobre la informació presentada al llarg de les diverses intervencions i per a posar sobre la taula les conclusions de la jornada.

Finalment, Anna Bartra va cloure l'acte amb un agraïment per la bona acollida del seminari, que va comptar amb un gran nombre d'inscrits. També va donar les gràcies als quatre ponents per la seva participació i va valorar molt positivament els continguts presentats, que van ser molt enriquidors i de gran utilitat per als docents. Aquests continguts es poden recuperar al web de la Secció Filològica, a través del qual es pot accedir a l'enregistrament de la jornada.

Lourdes SOLA LÓPEZ
Institut d'Estudis Catalans

Convegno internazionale di studio e riflessione sul patrimonio linguistico della regione intemelina (Ventimiglia, 5 ottobre 2024). — Il 5 ottobre 2024 la città di Ventimiglia ha ospitato un «Convegno internazionale di studio e riflessione sul patrimonio linguistico della regione intemelina», organizzato congiuntamente dall'«Académie des langues dialectales» del Principato di Monaco (ente para-academico istituito nel 1982 su volontà del principe Ranieri III e destinato allo studio scientifico delle varietà romanze d'ambito regionale), dalla «Cumpagnia d'i Ventemigliusi» (sodalizio fondato nel 1927 allo scopo di promuovere e dare lustro alle tradizioni cittadine) e dal «Conseggio pe-o patrimonio linguistico ligure» (una giovanissima associazione, con sede a Genova, volta a favorire lo studio e la divulgazione delle parlate liguri su basi strettamente ancorate ai metodi e ai risultati della ricerca scientifica).

Il convegno si è prefisso non solo di fare il punto circa gli studi sul variegato patrimonio linguistico dell'area intemelica (corrispondente *grossa modo* alla Liguria occidentale estrema, estesa da Taggia fino a Monaco oltre il confine di Stato), ma anche di offrire alcune riflessioni sulle possibilità di una valorizzazione concreta e fattiva del patrimonio linguistico locale. A questo scopo, all'iniziativa hanno preso parte studiosi affermati, giovani ricercatori e diversi operatori culturali, nel quadro di un progetto inteso a sostenere la necessaria collaborazione fra gli «addetti ai lavori» e le persone impegnate a diverso titolo nella divulgazione dell'idioma locale all'interno del territorio.

Dopo le consuete introduzioni istituzionali e associative, i lavori sono stati aperti da Claude Passet, presidente dell'«Académie des langues dialectales», il quale ha reso conto dello stato dell'arte in merito sia alla ricerca scientifica, sia alle iniziative di promozione rivolte al monegasco (considerato da vari decenni quale lingua nazionale del principato, e come tale oggetto di specifici interventi di salvaguardia), mettendo in luce soprattutto alcuni *desiderata* che si auspica di vedere realizzati nel prossimo futuro (dalla redazione di nuovi e più aggiornati strumenti didattici alla riedizione delle opere della letteratura novecentesca, in gran parte irreperibili presso i normali circuiti di vendita).

Alberto Sismondini, docente all'università di Coimbra, ha offerto a sua volta un sunto circa le vicende storiche che dalla prima metà dello scorso secolo hanno portato alla rimessa in luce dei dialetti intemeli e allo sviluppo degli studi a questi dedicati, partendo dal progetto della *Barma grande* —rivista letteraria antologica fondata da Emilio Azaretti e Filippo Rostan nel 1933— fino ad arrivare a *Intemellion*, fiore all'occhiello della ricerca scientifica sul patrimonio culturale dell'area intemelica e della Liguria occidentale.

Werner Forner, professore emerito dell'università di Siegen e attuale decano della comunità dialettologica ligure, ha tenuto un dettagliato intervento sulla formazione dei plurali dei nomi maschili nelle parlate roiasche e intemelie alpine; Dalila Dipino, affiliata all'università di Zurigo, ha esposto invece le proprie ricerche di fonetica sperimentale, frutto di ampie e accurate inchieste condotte in numerosi punti dell'estrema Liguria di ponente. Sempre su questa scia, Andrea Capano (profondo conoscitore dei dialetti intemeli, soprattutto costieri) ha tenuto un intervento sugli esiti non etimologici dell'evoluzione di -p- latina in -[b]- in ventimigliese, mentre Roberto Moriani (che da decenni si occupa di studi linguistici ed etnologici sulle parlate brigasche) ha offerto una presentazione sul lessico pastorale nella toponomastica delle Alpi Marittime.

Durante la sessione pomeridiana, Isabelle Albanese e Sylvie Leporati —docenti di *lenga monegasca* in diversi istituti del principato— hanno tenuto una preziosa relazione sull'insegnamento del monegasco sia in ambito scolastico, sia nei corsi per adulti. A questo intervento si è collegato idealmente quello di Rita Zanolla, già docente e promotrice del ventimigliese presso gli istituti scolastici cittadini insieme a Renzo Villa, nell'ambito delle iniziative afferenti ai «Centri di cultura dialettale» diretti, ormai diversi decenni or sono, dalla «Cumpagnia d'i Ventemigliusi».

Chi scrive questa cronaca, che ormai da qualche anno si occupa di ricerche in materia di dialettologia ligure, ha proposto una riflessione sull'applicabilità del «caso monegasco» al più ampio (e assai più complesso) contesto della regione amministrativa ligure: anche in virtù del contesto statale in cui è situato, il monegasco rappresenta l'unica varietà ligure dotata di vere e proprie prerogative istituzionali e di un apposito apparato normativo, a differenza di quanto accade invece per le parlate dell'area regionale (con la parziale eccezione del tabarchino, riconosciuto tuttavia come minoranza linguistica nella cornice giuridica della Regione Sardegna).

Infine, Giorgio Oddone (presidente della «Consulta ligure», associazione che riunisce al suo interno i molteplici sodalizi attivi in Liguria per la tutela del suo patrimonio culturale, storico e ambientale) ha illustrato le iniziative da questi supervisionate per la valorizzazione delle parlate regionali, di recente rivolte a trasformare la versione ligure di Wikipedia —rimasta per lungo tempo in uno stato di anarchia e semiabbandono— in un collettore idealmente ordinato di documenti, parlati e scritti, stilati nei vari dialetti della regione.

L'iniziativa è stata accolta da un incoraggiante favore di pubblico ed è stata significativamente coperta da alcuni fra i principali *media* locali. La speranza è che iniziative di questo tipo —peraltro venute a moltiplicarsi in Liguria nel corso di questi ultimi anni— possano essere caratterizzate da adeguata periodicità, così da valutare gli eventuali progressi compiuti sia nella ricerca, sia nell'attività di valorizzazione delle parlate storiche delle aree di volta in volta prese in esame. Al momento della scrittura di queste righe, gli atti del convegno sono in corso di stampa a Monaco, sotto l'egida delle tre associazioni che hanno organizzato l'evento e a cura di chi firma queste righe.

Stefano LUSITO

Jornada sobre toponímia catalana i occitana: documentació i etimologia (Barcelona, 10 i 11 d'octubre del 2024). — La sala de professors del cinquè pis de l'edifici Josep Carner de la Universitat de Barcelona, que enclou una terrassa amb unes vistes directes i sense elements distractors al campanar de l'edifici de la plaça de la Universitat i a la Barcelona més immediata, que s'estén per la Gran Via de les Corts Catalanes, i també a la més llunyana, que s'alça fins al Tibidabo, va ser testimoni d'una jornada sobre toponímia catalana i occitana enfocada, en bona part, en el tractament de la documentació i de l'etimologia en les tradicions toponímiques d'aquestes dues llengües romàniques, de llarg a llarg dels Països Catalans i d'Occitània.

La jornada, dividida en dos dies, estava organitzada des del subprojecte de toponímia de l'arc mediterrani —el director del qual és el Dr. Emili Casanova—, un dels caps de l'obra de repositori i consulta *Toponomasticon Hispaniae* (TopHisp), un projecte multicèfal que té com a objectiu l'estudi i la divulgació d'un corpus seleccionat de noms de lloc de tota la península Ibèrica i, alhora, la implementació de bases metodològiques fermes per a l'estudi de la toponímia. És per això que, junt amb el de la toponímia de l'arc mediterrani, els subprojectes aixoplugats en el TopHisp són els de la toponímia de les zones central, sud i insular atlàntica; la toponímia d'Aragó, Cantàbria i la Rioja; la toponímia de Galícia i Portugal; la toponímia del País Basc i Navarra, i la toponímia asturleonessa. A més a més, aquesta trobada entre onomatòlegs, que va atraure alguns ells jòvens —això fa pensar en el futur de la disciplina—, va rebre el suport de la Facultat de Filologia i Comunicació de la Universitat de Barcelona, de la Societat d'Onomàstica i de l'Institut d'Estudis Catalans.

Amb aquest escenari i aquest pretext, es van disposar onze intervencions d'onze investigadors l'expertesa dels quals està alimentada, en major o menor mesura, per la toponímia. La Dra. Mar Batlle va encetar la jornada amb la conferència «Com treballar el *Toponomasticon Hispaniae*», en què, per situar l'audiència, va desgranar aquest projecte cerber i va detallar com s'organitza la informació i quin tipus d'aportacions són les que es fan en el si del *Toponomasticon Hispaniae*. D'aquesta manera, les dades que es posen a disposició dels usuaris que vulguin consultar-lo es recullen i es fan visibles a través de fitxes referides al topònim treballat i fitxes referides a l'ètim en qüestió.

Tot seguit, el Dr. Fèlix Bruguera va aplegar unes quantes «Curiositat toponímiques», lligades a la llengua i al paisatge selvatà, sobretot al voltant de l'obra *Recull de noms d'Osor*, fruit de la seva tesi doctoral, publicada per l'Institut d'Estudis Catalans.

Havent dinat, la mirada es va dirigir cap a Occitània i «L'estat deus estudis sus la toponímia occitana», de la mà del Dr. Jean-Jacques Fénié. Va oferir una perspectiva ben generosa de l'estat de la qüestió relacionada, en gran mesura, amb la legalitat, l'àmbit d'actuació i la convivència de denominacions ocitanes i denominacions franceses.

El Dr. Albert Turull va intitular la seva intervenció «Les transferències entre toponímia i antroponímia, una constant històrica en forma de xarxa»: va il·lustrar les fluctuacions entre totes dues branques onomàstiques i va demostrar que aquesta relació defineix profundament la porositat d'un dels costum humans més tossuts, que és el de voler posar nom als elements del nostre voltant més immediat.

La visió que es va aportar des de la filologia romànica és la panoràmica que la Dra. Reina Bastardas va furnir arran de «La toponímia occitana i catalana: paral·lelismes i topònims viatgers», en què totes dues llengües entraven en comunió a través d'aquells topònims generalment transportats (amb l'inconvenient epistemològic que suposen els termes relacionats amb el transport: *traslladat*, o *transportat*, o *viatger*, o *calc*, o *recreació*, etc.).

El primer dia de jornada el va cloure el Dr. Joan Barberà quan va exposar «La toponímia de la Safor dels segles xvi i xvii a través dels llibres criminals», cosa que va suposar un exemple il·luminador del paisatge i de la història dels noms de la comarca valenciana llavors i ara.

De bon dematí, la Dra. Bénédicte Boyrie-Fénié va obrir el segon dia de jornada amb la intervenció «Lectura deus paisatges a la luz de la toponímie en domèni gascon/lengadocien», en què oferia les argumentacions visuals i paisatgístiques que recolzaven el perquè dels noms propis d'algunes de les denominacions gascones i llenguadocianes més rellevants del sud d'Occitània.

El Dr. Joan Anton Rabella va posar sobre la taula la reflexió entorn d'una línia prou difusa que en l'estudi toponímic, si no es té en compte, pot arribar a ser vacil·lant, infructífera i erròniament productiva: «Etimologia: de la certesa a la conjectura».

Una de les altres reflexions que es va portar a col·lació, aquest cop de la mà del Dr. Joan Tort, és l'abstracció «El dilema 'topònim/antropònim': un problema de conceptualització toponímica. La perspectiva de la geografia», que recull dos conceptes fonamentals de l'onomàstica que a priori poden semblar perfectament establerts però que, vistos des de disciplines que van més enllà de la lingüística, poden presentar complicacions.

Al migdia, el Dr. Enric Ribes va retornar a la seva *alma mater* investigadora i vital amb la intervenció «Toponímia i etimologia. Exemples de les Pitiüses», amb casos poc o gens transparents en què la immersió en l'etimologia i el coneixement de l'entorn són senzillament capitals.

El teló d'aquesta jornada es va abaixar amb el Dr. Pere Navarro i dos dels seus temes d'interès predilectes: «Toponímia i dialectologia», dues disciplines lingüístiques íntimament relacionades la complexitat de les quals va menar, sense marge per a la maniobra, cap a una reflexió final dominada, d'una banda, per la peremptorietat de recollir dades per arribar a un coneixement més profund de la nostra llengua i del lloc on vivim i, de l'altra, per una certa emoció continguda provocada per allò que sutzament anomenem i que ens és, alhora, tan constitutiu.

Bernat VELLVÈ-BLANCH
Universitat Rovira i Virgili

Desena jornada de la càtedra Pompeu Fabra: «Paisatges de llengua a la universitat catalana: canvis, reptes i oportunitats» (Barcelona, 7 i 8 de novembre del 2024). — Els dies 7 i 8 de novembre de 2024 es va celebrar la desena jornada de la Càtedra Pompeu Fabra de la Universitat Pompeu Fabra (UPF), sota el lema «Paisatges de llengua a la universitat catalana: canvis, reptes i oportunitats». L'edició va tenir un caràcter especial perquè coincidia amb el desè aniversari de la creació de la Càtedra, i això va conferir a la trobada un to commemoratiu i alhora de compromís i projecció cap al futur.

La primera sessió, que va tenir lloc a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), va començar amb els parlaments institucionals de Teresa Cabré, presidenta de l'IEC; Joan Santanach, secretari general del Departament de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya; Eva Pujadas, vicerectora de la UPF; i Marcel Mauri, comissionat de Política Lingüística de la mateixa universitat. Tots van coincidir a destacar la importància d'haver consolidat, en aquests deu anys, un espai de reflexió i d'acció sobre la llengua catalana que combina recerca, divulgació i compromís social.

Tot seguit, la directora de la Càtedra, Rosa Estopà, va presentar la jornada, que va integrar mirades interdisciplinàries per abordar la necessitat de fomentar la consciència lingüística, promoure el respecte

per la diversitat de llengües i superar els prejudicis que encara persisteixen en relació amb la llengua en l'àmbit universitari. Per fer-ho, al llarg de la jornada, es va recórrer a la metàfora del paisatge: no pas una fotografia estàtica, sinó un paisatge polièdric i canviant que reflecteix la realitat lingüística de la universitat.

El primer dia de la jornada es va cloure amb la conferència inaugural del professor Bernat Bardagil, de la Universitat de Gant, titulada «La grandesa de les llengües petites: cultura lingüística o resistència lingüística». Bardagil, a partir d'un treball de camp dut a terme durant anys en diferents poblats de l'Amazònia, va destacar l'enorme diversitat i riquesa de llengües que s'hi parlen. També va advertir que aquesta diversitat es troba avui dia en regressió i, com a exemple, va esmentar alguns casos concrets que mostren aquesta fragilitat. Alhora, va posar de relleu com les llengües minoritzades poden esdevenir focus de creativitat i de resistència cultural, i va defensar que la vitalitat d'una llengua no depèn tant de la seva mida com de la capacitat de la comunitat per dotar-la de funcions i significats compartits.

L'endemà, la jornada es va traslladar a l'Auditori Mercè Rodoreda del campus de la Ciutadella de la UPF, on es van desenvolupar les sessions de debat i reflexió. La primera intervenció va ser a càrrec de Pere Sala, director de l'Observatori del Paisatge de Catalunya, que va explicar la noció de *paisatge* des de la perspectiva científica dels qui l'estudien i va mostrar com aquest enfocament pot servir per implementar la metàfora en l'àmbit lingüístic.

La conferència central del matí, a càrrec de la Dra. Montserrat Ribas, va plantejar una pregunta provocadora: «Paisatges lingüístics de l'àmbit acadèmic: adaptació al medi o col·lapse mediambiental?». Ribas va analitzar les dinàmiques que configuren l'ús del català a la universitat i va alertar dels riscos de reduir-ne la presència en determinats àmbits. Alhora, va proposar estratègies per reforçar el paper del català com a llengua de docència i de recerca, tot subratllant que les llengües, quan són les pròpies, són productes de proximitat i formen part de l'ecosistema que habitem.

Després de la conferència i el debat, va arribar la pausa del matí, que enguany va tenir un regust ben especial: la càtedra va aprofitar l'avinentsa per bufar les espelmes d'aniversari i celebrar, amb tots els assistents, els seus deu anys de trajectòria. Tot seguit, la jornada va culminar amb la taula rodona «Es pot fer enginyeria, economia o bioquímica en català? Se'n fa? Se n'ha de fer?». Moderada per Enric Peig (UPF), va reunir Manel Perucho (Universitat de València), Carmen Pérez (UPF), Benja Anglès (Universitat Oberta de Catalunya), Marc Guevara (Universitat Autònoma de Barcelona i Plataforma per la Llengua) i Hafid Laayouni (UPF). El debat va ser plural: es van exposar exemples de bones pràctiques, es van identificar obstacles reals —des de la manca de materials fins a la pressió internacional de l'anglès— i es va reivindicar la necessitat d'una acció coordinada per garantir que el català no sigui residual en disciplines científiques i tècniques.

La desena jornada de la Càtedra Pompeu Fabra es va tancar amb un balanç positiu i amb la mirada posada en els reptes de futur. En aquest sentit, ja s'ha anunciat que la propera edició tractarà sobre el paper de les llengües en els nous paradigmes de la intel·ligència artificial. Totes les intervencions d'aquesta edició es poden recuperar en vídeo al web de la càtedra: <<https://www.upf.edu/web/catedrapompeufabra/desena-jornada>>.

Laia VIDAL SABANÉS
Universitat de Barcelona

Homenatge al Dr. Antoni M. Badia i Margarit a la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona (Barcelona, 12 de desembre del 2024). — Amb motiu dels deu anys de la mort del Dr. Badia (1920-2014), la facultat en què va professar durant la seva trajectòria acadèmica, amb el suport del Vicerectorat de Cultura, Memòria i Patrimoni de la Universitat de Barcelona (UB), van acollir, concretament a l'Aula Joan Maragall, un homenatge tributat a qui fou també rector de la UB

justament en els darrers anys de la seva carrera docent (1978-1986). Així doncs, l'avui anomenada Facultat de Filologia i Comunicació i la UB van voler recordar el professor, el rector, l'home compromès amb la llengua i la cultura catalanes. Sota la presidència del Dr. Agustí Alcoverro com a mestre de cerimònies, hi intervingueren en primer lloc Carles Duarte i José Enrique Gargallo, i a continuació la presidenta de l'Institut d'Estudis Catalans, Maria Teresa Cabré, així com el degà de la facultat, Javier Velaza; i va cloure l'acte el vicerector. Entre els assistents, els quatre fills del Dr. Badia, amics, coneguts i deixebles, visqueren una comunió d'afectes i de record del mestre enyorat.

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

La memòria plaent: Maria Àngels Anglada a l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, 29 de gener del 2025). — La Sala Nicolau d'Olwer de la seu de l'Institut d'Estudis Catalans es va veure feliçment desbordada, el 29 de gener de 2025, per la gran assistència de públic a l'acte d'homenatge a Maria Àngels Anglada, amb motiu del vint-i-cinquè aniversari de la seva mort. Com va dir el president de la Secció Filològica, Nicolau Dols, a l'inici de l'acte: «que tots els nostres fracassos siguin com aquest». És a dir, haver previst menys aforament del que finalment es va reunir a l'acte.

Al capdavant, tampoc ens n'hauríem d'estranyar. Com va apuntar el mateix Dols, i vam reiterar d'una o altra manera tots els participants a l'acte, la vigència de Maria Àngels Anglada en la literatura i la cultura catalanes d'avui és un fet positiu i incontrovertible, i la reunió d'aquell dia no deixava de ser-ne una constatació. Hi van prendre la paraula Mariàngela Villalonga (membre emèrita de la Secció Filològica i presidenta de la Càtedra Maria Àngels Anglada – Carles Fages de Climent), Mariona Seguranyes (regidora de Cultura de l'Ajuntament de Figueres), les poetes Rosa Font i Cinta Massip (Font va compartir oportunes reflexions sobre la vigència i la difusió de l'obra de Maria Àngels Anglada, i Massip va cloure l'acte amb un bell recital de poemes angladians) i qui signa aquesta crònica, membre del grup Llengua i Creació de la Secció Filològica, que vaig provar de dir alguna cosa sobre la importància i la influència de Maria Àngels Anglada en fornades d'escriptors posteriors, començant per la meva. Va excusar la seva presència Carles Garriga, president de la Societat Catalana d'Estudis Clàssics, entitat que es va adherir a l'acte: Anglada en va ser membre, com fou també membre numerària de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. L'homenatge, a més, va servir de presentació del volum *Maria Àngels Anglada. La memòria plaent*, un aplec d'articles signats per diversos autors que ofereixen múltiples aproximacions a aspectes diversos de la vida i l'obra de l'autora, i que ha estat publicat per l'Ajuntament de Figueres amb el suport de la Diputació de Girona. Entre els col·laboradors d'aquest llibre hi figuren noms com el de la mateixa Mariàngela Villalonga, Eusebi Ayensa, Francesc Foguet, Irene Tarrés, Susanna Rafart, Salvador Ortells, Pilar Godayol, i així fins a la vintena.

Maria Àngels Anglada va ser hellenista, traductora, assagista, poeta i novel·lista, a més d'estudiosa i professora, i aquest perfil inusual (altra vegada: feliçment inusual) la va convertir en una de les escriptores amb una personalitat més remarcable, més interessant, del segle xx català. De fet, la seva mort prematura —encara podria ser viva, d'acord amb els estàndards actuals d'esperança de vida— la fan una autora que va néixer i va morir dins el segle xx: una autora, per tant, plenament del segle. Però no ho és tan sols, evidentment, per les seves dates de naixença i mort, sinó també, i sobretot, perquè la seva obra recull algunes de les característiques de la millor literatura d'aquesta centúria. Entre elles, la consciència de la tradició, la necessitat de treballar dins un marc temporal i espacial que comença amb els clàssics grecs i llatins i que s'escampa arreu del continent europeu. Sense escarafalls ni impostacions, Maria Àngels Anglada va ser una autora europea i va exercir com a tal: més o menys en el sentit que reclamava Milan Kundera de ser un autor europeu, però a Maria Àngels Anglada, a diferència

d'aquest autor txec, no li va caldre escriure en una altra llengua diferent de la pròpia, amb més demografia i, potser, possibilitats de difusió. Maria Àngels Anglada va ser una autora europea i catalana, o més ben dit: va ser una autora europea precisament perquè sempre va voler ser una autora catalana. El seu compromís amb la llengua, amb el català, un altre cop sense subratllats ni gesticulacions, va ser permanent al llarg de la seva vida.

L'obra de Maria Àngels Anglada se sosté en la poesia, per bé que és una poeta de producció quantitativament escassa: el volum *Columnes d'hores* va aplegar els dos llibres de poemes que havia publicat en vida, i el pòstum *Poesia completa* recull tota la seva obra en vers. És més coneguda per les seves novel·les: *Les Closes*, premi Josep Pla, *Sandàlies d'escuma*, premi Creixells, i molt especialment *El violí d'Auschwitz*, publicada a mitjans dels anys noranta, que va ser un gran èxit editorial: més de cent mil exemplars venuts en català i traduccions a una quinzena de llengües, entre les quals l'anglès, el francès o l'alemany. Hi oferia una mirada plena de veritat sobre l'Holocaust, a càrrec d'una escriptora que havia hagut de patir una Guerra Civil i una dictadura que havien intentat també acabar amb el seu país, la seva llengua i la seva cultura. Òbviament, això també la convertia en una escriptora plenament europea. I el fet, encara, de convertir-se en autora d'un èxit d'aquests que desmenteixen que la literatura catalana sigui incapaç de produir-ne: no tan sols *El violí d'Auschwitz* va ser allò que se'n diu un *best seller*, sinó que a la vegada és una novel·la d'una qualitat literària incontestable. La següent, i ja la darrera que va publicar, *Quadern d'Aram*, la convertia en una de les primeres autores europees del seu temps (i la primera catalana, sens dubte) que gosava entrar a narrar, amb els instruments de la ficció literària, el genocidi armeni.

Una autora culta i exigent, i a la vegada posseïdora d'un nervi narratiu i poètic enlluernador, els llibres de la qual es mantenen tan vius ara com el dia que van ser publicats. Com diuen els darrers versos d'un seu poema intitulat *Una història d'amor*: «Encara dura, com una melodia / trobada en vells papers, i no sencera, / adaptada amb esforç, perquè no es perdi, / per a veu i record». Que per molts anys ens reunim a celebrar-ne l'obra i la memòria.

Sebastià ALZAMORA
Institut d'Estudis Catalans

«Els escriptors i la llengua: amb Miquel Desclot i Àngels Gregori» (Barcelona, 13 de febrer del 2025). — El dijous 13 de febrer, a la Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans, va tenir lloc una nova sessió del cicle de debats organitzat conjuntament pel Grup de treball de Llengua i Creació de la Secció Filològica de l'IEC, i l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, amb el suport de la Institució de les Lletres Catalanes.

Aquest cicle, impulsat i coordinat per August Bover, vol esdevenir un espai viu on els escriptors i escriptores reflexionin, des de la seva pràctica creativa, sobre la relació amb l'eina essencial del seu ofici, la llengua: els reptes que implica, les decisions estilístiques, el diàleg sovint complex amb la normativa, etc. Al capdavant, és una oportunitat per intercanviar opinions amb el públic lector i amb els filòlegs i filòlogues que s'encarreguen de regular-la.

Aquesta vegada, el debat va reunir dues veus poètiques representatives de generacions i geografies diverses: Miquel Desclot, barceloní del 1952, autor d'una obra extensa i consolidada, referent indiscutible de la poesia catalana actual i també destacat traductor de clàssics, i Àngels Gregori, poeta d'Oliva nascuda el 1985, que, amb una carrera poètica que començà ben aviat, és una de les autores més sòlides i reconegudes del panorama líric actual. Va moderar la sessió Sebastià Portell, president de l'AELC, i hi va intervenir també, per obrir l'acte, Nicolau Dols, president de la Secció Filològica.

La trobada va evidenciar, des del primer moment, la diversitat d'experiències lingüístiques que conviuen en l'espai literari català. Àngels Gregori va obrir la seva intervenció —salpebrada d'ironia—

amb un poema breu del seu darrer poemari *Jazz*, adreçat a la institució amfitriona, inspirat en la decisió de l'IEC de suprimir la majoria de diacrítics: «Perdre't és una forma de saber / que alguna vegada t'he tingut./ També els diacrítics van haver d'entendre / forçosament la vida pel context». Una al·lusió a les pèrdues, també lingüístiques, com a forma de coneixement. Amb aquesta excusa, Gregori va encetar el debat. D'una banda, va destacar la importància d'haver crescut en un entorn on el català ja era llengua normalitzada a l'escola i en molts àmbits socials, i va explicar que, a diferència de generacions anteriors al País Valencià, ella no havia hagut de qüestionar-se gaire la legitimitat del català com a llengua literària. Això era possible, va dir, gràcies a l'aposta ferma d'autors dels anys setanta que, tot i les dificultats, van escollir escriure en català seguint la tradició dels nostres clàssics. Entenia que, a Catalunya, per contra, aquest debat no es va produir de la mateixa manera, ja que la continuïtat literària i el prestigi social de la llengua havien tingut un pes més sostingut. D'altra banda, va explicar el seu procés d'evolució des de la norma més convergent, ja ben assumida, cap a les tries lingüístiques més acostades al parlar viu del País Valencià. Aquest viatge havia estat gairebé natural. A mesura que dominava el llenguatge poètic surava la llengua més evocadora de les experiències pròpies, dels mons més íntims: «la del color de les cames-roges i l'aspror dels llicsons / la que encara ara, quan la parle a Barcelona, no m'entenen.».

Miquel Desclot va desplegar una visió profunda i polièdrica de la llengua literària. De bell començament, va advertir sobre els perills d'una normativa excessivament rígida, que pot acabar desconectant-se dels escriptors i del batec viu de la llengua. Demanava que l'acadèmia tingués cura de no encapsular-se i oblidar els creadors i creadores en aquest debat constant que és la creació de la norma. Així mateix, va recordar que el poeta és un dels pocs artistes que treballa amb una matèria (la llengua) que és, alhora, eina i contingut. La seva experiència l'havia dut a conèixer — i, potser, témer— els límits que la llengua imposa, però també, amb els recursos que ofereix aquesta mateixa, a subvertir-los i fer brollar l'emoció. A través d'un recorregut per la seva obra i per diverses traduccions —de Cavalcanti, Baffo, Petrarca, Shakespeare—, Desclot va demostrar com la versatilitat estilística és essencial per adaptar-se a les exigències de cada text, de cada veu, de cada època.

Com a lingüista i lexicògrafa, assistir a aquest tipus de diàlegs m'interpella profundament. A vegades, des dels espais normatius o terminològics, tendim a veure la llengua des d'una òptica tècnica, sistematitzada, fins i tot aïllada. Però és en la paraula poètica on la llengua es posa a prova, es desafia i es renova. La precisió expressiva, el domini del ritme, el joc amb la norma i el trencament mesurat del que és previsible són també actes de creació lexicogràfica. La poesia ens recorda, potser millor que cap altra disciplina, que la llengua no és només un sistema: és una forma d'existència, de pensament i de resistència. I, en aquest sentit, escoltar poesia ens ajuda a tornar a l'origen viu i essencial de les paraules.

Sandra MONTSERRAT
Universitat d'Alacant
Institut d'Estudis Catalans

«300 anys de Filologia a Girona. Memòria de *La Crusca provenzale* d'Antoni de Bastero» (Girona, 14 de febrer del 2025). — Amb motiu del 350è aniversari del naixement d'Antoni de Bastero (Barcelona, 1675 – Girona, 1737) i del tricentenari de la publicació de *La Crusca provenzale* —un diccionari de provençalismes de l'italià considerat la seva contribució més important a l'àmbit de la filologia—, el Grup de Recerca d'Història de la Llengua i Llengua Normativa de la Universitat de Girona va organitzar una jornada d'estudi centrada en la figura i l'obra de Bastero, conduïda pel doctor Francesc Feliu (UdG), investigador principal del Grup.

El gravat allegòric del frontispici de *La Crusca provenzale* va il·lustrar tant el cartell de la jornada d'estudi celebrada a Girona el 14 de febrer de 2025 com el de l'exposició sobre aquest mateix diccionari, organitzada pel CRAI Biblioteca de Fons Antic del 2 al 30 de juliol del mateix any i de la qual donem

notícia en la crònica corresponent inclosa també en aquest volum. Hi apareixen una dona vella asseguda en un setial i, dreta al seu costat, una jove que li pren la mà: representen, respectivament, l'antiga llengua provençal i la llengua italiana moderna. Amb l'altra mà, la jove assenyala una llibreria plena de grossos volums d'il·lustres provençalistes italians —Bembo, Varchi, Tassoni, Ubaldini, Redi, Salvini i Crescimbeni—, mentre que damunt d'un escriptori hi ha un full amb la inscripció: «La Crusca provençale di D. Antonio Bastero».

L'allegoria sintetitza bé el propòsit de l'obra de Bastero: posar de manifest la continuïtat de la tradició literària i lingüística de l'antic provençal en la cultura italiana moderna. Convençut que el provençal i el català són una mateixa llengua, Bastero s'inscriu en la tradició erudita evocada pel gravat i hi aporta una síntesi original d'erudició filològica, consciència lingüística compartida i continuïtat literària.

Aquesta visió de l'obra de Bastero com a baula entre tradicions va orientar també el plantejament de la jornada d'estudi organitzada a Girona.

L'acte es va celebrar divendres, 14 de febrer de 2025, a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, i va aplegar un grup d'estudiosos interessats en la figura i l'obra de Bastero. La jornada s'inaugurà amb una intervenció de Francesc Feliu, que destacà els aspectes més rellevants de la tasca filològica i de la trajectòria intel·lectual de Bastero. En reivindicà la vigència i el valor com a objecte d'estudi, i lamentà que hagi estat, fins ara, una figura excessivament oblidada.

Tot seguit, Joaquim Maria Puigvert (UdG) situà Bastero en el context històric i cultural en què va viure, amb una intervenció que combinava la mirada de l'historiador amb l'anàlisi de les dinàmiques intel·lectuals del seu temps. A continuació, Cesc Esteve (UB) analitzà la contribució de Bastero a la construcció de la historiografia literària de l'època. Va cloure la sessió matinal Pere Montalat (Oficines Lexicogràfiques de l'IEC), amb una intervenció centrada en l'estructura interna del projecte lexicogràfic basterià.

Zeno Verlato (Opera del Vocabolario Italiano – Centro Nazionale di Ricerca) va obrir la sessió de la tarda amb una intervenció en què examinà la relació de Bastero amb la tradició provençalista italiana. Tot seguit, era previst que Marjolaine Raguin (Université de Toulouse II – Jean Jaurès) presentés la seva contribució, titulada «Vues sur l'étude des troubadours jusqu'à Raynouard», però malauradament no va poder assistir a la jornada. En el seu lloc, va intervenir Fabio Barberini (UdG), que dedicà la seva exposició a l'humanista Andrea Colocci, figura central en la transmissió de la tradició trobadoresca gràcies a la còpia i comentari del cançonier conegut com a Colocci-Brancuti, així com pel seu paper decisiu en la recuperació de la poesia dels trobadors durant el Renaixement.

Albert Rossich (UdG) va oferir la darrera intervenció de la jornada en què analitzà la posició privilegiada que ocupa la llengua catalana dins el conjunt de les llengües romàniques en l'obra de François-Juste-Marie Raynouard (1761–1836), precursor dels estudis romànics i figura clau en la difusió de la lírica trobadoresca. A continuació, Francesc Feliu va cloure la jornada agraïnt les aportacions dels participants i destacant la importància de continuar estudiant i reivindicant la figura d'Antoni de Bastero.

Com a colofó d'aquesta jornada, dissabte 15 de febrer de 2025, al matí, va tenir lloc l'activitat «Visita guiada a la Girona d'Antoni de Bastero», organitzada en col·laboració amb el Museu d'Història de Girona. El recorregut per la Girona barroca comptà amb les explicacions de Francesc Miralpeix (UAB) i Francesc Feliu, que posaren èmfasi en el paper de la família Bastero en la construcció de la façana de la catedral. També es visità el sepulcre familiar dels Bastero a la capella de Santa Anastàsia de la catedral i la casa on visqué el filòleg i erudit. La visita finalitzà a la biblioteca del Seminari Diocesà, on es conserven part dels seus manuscrits.

Pere MONTALAT BUSCATÓ
Institut d'Estudis Catalans

Homenatge a Ramon Amigó i Anglès (Reus, 15 de febrer del 2025). — El 15 de febrer de 2025 el Centre de Lectura de Reus, amb la col·laboració de la Societat d'Onomàstica, va organitzar, a la sala Emili Argilaga, la Jornada d'Homenatge a Ramon Amigó (Reus, 1925-2011), amb motiu del centenari del seu naixement.

A les deu del matí es va fer la recepció dels assistents i es va inaugurar l'exposició bibliogràfica: un parell de vitrines, al vestíbul de l'edifici, que mostraven l'obra de l'autor. A la vora, a la sala del Centre de Lectura que ha rebut el seu nom, el retrat que li va fer Miquel S. Jassans ens recorda la seva vinculació a aquesta institució. Al cap d'un quart d'hora començaven els parlaments inaugurals, a càrrec d'un representant institucional, un altre del món acadèmic i una tercer, de la família de l'homenatjat: Lluís Miquel Pérez, alcalde de Reus de 1999 fins a 2011, entre altres càrrecs; Pere Navarro, filòleg i professor de la Universitat Rovira i Virgili, i Montserrat Amigó, una de les seves filles.

Les ponències, d'una mitja hora cadascuna, van anar a càrrec de bons coneixedors de la trajectòria personal i de l'obra de l'onomatòleg: «Semblança biogràfica de Ramon Amigó», de Joan Tort, director del Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona; «Ramon Amigó i la seva relació amb l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans», de Joan Anton Rabella, cap de l'Oficina d'Onomàstica; «L'Escola Amigó d'Onomàstica», d'Eugeni Perea, cap de l'Arxiu General de la Diputació de Tarragona, ja jubilat; i «Els inventaris onomàstics del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre. Estat de la qüestió», de Pere Navarro, president de la Societat d'Onomàstica.

Joan Tort, en la contextualització de la figura de l'escriptor, va destacar la seva aportació, sobretot d'ordre i mètode, a l'onomàstica catalana com a ciència: en va ser el sistematitzador per excel·lència. Servint-se de citacions de Joan Veny, Joan Maragall, del mateix Amigó o del seu biògraf, Xavier Ferré Trill, en va sintetitzar la trajectòria vital en una expressió: *la fidelitat a la paraula*. També es referí a la dimensió com a poeta líric i a l'activitat que li permeté enllaçar els dos grans eixos d'interès, llengua i territori: l'excursionisme. La premissa permanent en les catorze monografies publicades va ser la recerca de la intel·ligibilitat dels noms. Segons Carme Plaza, encomanava l'amor per la toponímia pel seu estil, a més de científic, literari. Com a novetat va incorporar la preservació de la memòria, associada a l'evocació d'indrets per part dels informants, com ara en l'estudi de la Mussara, fet quan es despoblava definitivament. La reflexió final va haver de ser a breu, perquè el temps s'havia esgotat i Tort encara tenia coses a dir.

Per a Joan Anton Rabella, Amigó va esdevenir la màxima autoritat científica en les recerques de toponímia, tant en la metodologia per a realitzar reculls com en el treball de camp. Teresa Miquel, Joaquim Santasusagna i Josep Iglésies van representar per a ell la universitat a la qual no havia pogut accedir. Fora del circuit acadèmic va dur a terme una funció de suplència, malgrat que sense retorn, perquè l'onomàstica no ha tingut cabuda en la majoria de les nostres universitats. Des de l'Institut d'Estudis Catalans, del qual fou membre corresponent des del 1994, se li agraeix, a més, la tasca de normalització, que ha servit, per exemple, per a elaborar el Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya. La seva generositat i la capacitat de col·laboració i de planificació van ser qualitats decisives a l'hora d'engegar la col·lecció Treballs de l'Oficina d'Onomàstica.

Eugeni Perea va entomar el repte de tornar a dir coses sobre algú de qui ja ha estat tot dit, com ara que Amigó, com a persona amb experiència i anys de treball en un ofici, matèria o disciplina, va ser un mestre. Albert Manent va compartir amb ell el gran projecte inicial d'inventariar el Baix Camp, i Enric Moreu-Rey va crear el 1980 la Societat d'Onomàstica. Al costat dels tres grans erudits, els rectors de les parròquies van contribuir a l'avenç de l'onomàstica, gràcies a la formació humanística, als coneixements de paleografia i llatí, a la conservació de documents i a la relació amb possibles informants. En són exemple el pare Agustí Altisent o els mossens Salvador Galceran i Salvador Ramon Vinyes. Investigadors, arxivers, documentalistes o bibliotecaris completaven l'escola, que havia de dur a terme un propòsit ben planificat i programat. Tots els que en seguim les passes, més enllà del Camp de Tarragona, li devem el reconeixement al seu mestratge.

Pere Navarro, en la informació detallada que va proporcionar sobre els inventaris onomàstics, des del 2005 fins als nostres dies, del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre, hi va incloure les Garrigues, per proximitat geogràfica i continuïtat paisatgística i de termes municipals en alguns casos. Les taules i mapes especificaven les localitats inventariades, els estudis duts a terme per comarques, els que encara estan en curs, els autors, les dates de publicació... Darrere el devesall de dades s'hi endevinava la coordinació de la tasca començada per Amigó i continuada per una munió de seguidors, que, malgrat els entrebancs sovintejats, la tiren endavant.

Cap a dos quarts d'una, com estava previst, van acabar els ponents. Pel que fa al torn de paraules, ens quedem amb la intervenció de Cosme Aguiló, membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que va recordar quan trucava a Ramon Amigó, suposem que des del seu Santanyí natal, i s'hi adreçava fent, més o menys, així: «És aquí l'estat major de l'onomàstica d'aquest país?». La resposta que n'obtenia anava sempre carregada de saviesa, i l'assessorament, acompanyat de bonhomia.

Rosa M. ANGLÈS
Societat d'Onomàstica

Cicle de conferències «La toponímia en Aragón, un mar de sensaciones» (Saragossa, abril - maig del 2025). — Entre el 29 d'abril i el 27 de maig de 2025 va tenir lloc, a la Sala de Graus de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Saragossa, el cicle de conferències «La toponímia en Aragón, un mar de sensaciones», organitzat en el marc del projecte d'investigació Toponímia en Aragón, Cantabria y La Rioja (TOPACALAR), subprojecte del *Toponomasticon Hispaniae* (<<https://toponhisp.org/>>), un ambiciós projecte que des de 2022 promou l'estudi de la toponímia peninsular i insular d'Espanya i Portugal.

Amb motiu de la finalització del primer període de recerca, el cicle va oferir un conjunt de conferències de caràcter divulgatiu, adreçades a tota mena de públic, amb l'objectiu de compartir metodologies, reflexions i resultats vinculats a l'estudi dels noms de lloc.

El Dr. Giralt, responsable de l'organització del cicle, en va fer la inauguració, tot posant en context l'activitat dins del marc general del projecte de recerca i presentant als assistents el portal web del projecte, un espai que recull una àmplia informació sobre els objectius, l'equip investigador, les línies de treball i els materials disponibles. La sessió inaugural del 29 d'abril va obrir-se amb la intervenció del Dr. Javier Terrado, de la Universitat de Lleida, qui va oferir una exposició centrada en els aspectes metodològics fonamentals per a l'estudi de la toponímia. Amb el títol «La toponímia, fuente de informaciones y satisfacciones», Javier Terrado va desgranar els passos clau per aproximar-se científicament als noms de lloc, posant de manifest com n'és d'important el context geogràfic, històric i lingüístic per a una interpretació adequada. A més, va destacar la rellevància de l'estudi de l'antroponímia i de la documentació històrica per entendre l'evolució i la història del topònim en qüestió. Tot seguit, també el professor de la Universitat de Lleida Carlos Rizos va oferir una ponència titulada «Toponímia ribagorçana. Un caso práctico», en què va aplicar els principis teòrics a l'estudi de la toponímia de la Ribagorça sobre aquest territori. El doctor Rizos va fer un repàs dels diferents estudis realitzats sobre aquest territori i les seves localitats, oferint una panoràmica rigorosa i detallada.

El 13 de maig va tenir lloc la segona sessió, dedicada a aprofundir en la dimensió històrica de la toponímia aragonesa. El Dr. José Luis Ramírez (Universidad de Cantabria) va centrar la seva intervenció en l'època preromana amb la conferència «Los topónimos prerromanos en Aragón: filiación lingüística y pervivencia actual». Va exposar la filiació incerta d'alguns noms antics i va subratllar la necessitat d'aplicar el mètode historicocomparatiu per intentar desxifrar-ne l'origen i les possibles connexions amb diverses llengües.

Tot seguit, el Dr. Patxi Salaberri (Universidad Pública de Navarra) va defensar, a partir de les evidències toponímiques, la presència històrica de l'èuscar en zones del Pirineu aragonès. En la seva

conferència «El euskera en el Pirineo (aragonés). Lo que la toponimia nos dice», va remarcar la importància de conèixer la toponímia basca, la seva idiosincràsia i els trets característics que la defineixen, com ara l'estructura habitual dels topònims en aquesta llengua.

El cicle va cloure el 27 de maig amb dues conferències centrades en la complexitat i la projecció dels noms de lloc. El Dr. Javier Giralt (Universitat de Saragossa) va oferir «Lo que la toponimia esconde en Aragón», una anàlisi centrada en la transparència aparent dels topònims i en la idea que la interpretació més evident no sempre és l'encertada. A través d'exemples de noms de lloc que han cridat l'atenció dels mitjans de comunicació pel seu caràcter singular, Javier Giralt va evidenciar la necessitat de valorar les etimologies amb cura i d'analitzar els mots amb rigor filològic.

Finalment, el Dr. Emili Casanova (Universitat de València) va tancar el cicle amb una intervenció que traspassava fronteres lingüístiques i culturals: «Aragón en Valencia a través de la antroponimia», en què va posar en relleu la notable presència d'aragonesos en terres valencianes i la petjada que aquesta presència ha deixat en els noms de persona.

El cicle, concebut com una activitat de divulgació científica, va permetre reunir especialistes de diverses universitats i àmbits filològics amb la idea de reforçar la xarxa de recerca del projecte *Toponomasticon Hispaniae* i afavorir-ne la difusió més enllà de l'àmbit estrictament acadèmic. La qualitat de les intervencions i l'interès suscitat entre el públic van evidenciar la vitalitat de la recerca toponímica i el seu potencial per a explicar, a partir de l'origen dels noms de lloc, històries compartides, identitats col·lectives i configuracions del paisatge.

El cicle «La toponimia en Aragón, un mar de sensaciones» ha contribuït a enfortir la dimensió pública del projecte d'investigació i ha posat en valor, mitjançant una proposta científica i alhora accessible, la riquesa de l'estudi toponímic. La bona acollida del públic i l'interès generat al voltant de cada sessió són indicadors clars de la vitalitat d'aquest camp de recerca i de la necessitat de continuar aprofundint en les connexions entre llengua i territori.

Katia BENAIGES
Universidad de Zaragoza

«El mirandès: cruïlla romànica de l'occident peninsular» (Barcelona, 12 de maig del 2025). — La Sala de Professors de la Facultat de Filologia i Comunicació de la Universitat de Barcelona va acollir, el 12 de maig de 2025, una trobada científica dedicada al mirandès, llengua romànica de bressol asturleonès que es parla a les terres portugueses de Miranda del Douro, als confins de la Romània Occidental. Aquesta jornada, organitzada pel sempre infatigable José Enrique Gargallo Gil, va comptar amb quatre ponències que versaven sobre aspectes diversos —de caire lingüístic i literari— del mirandès, i cadascuna d'elles va ser pronunciada en una llengua romànica diferent, en el que va ser un homenatge improvisat, però encisador, a la diversitat lingüística. Així, es va encetar la jornada amb la intervenció en castellà d'Alberto Gómez Bautista, titulada «La lengua mirandesa en la encrucijada: balance y expectativas». A continuació, Carlos Ferreira va prendre la paraula, en mirandès, per parlar de «Amadeu Ferreira: l caso más sério de la escrita an llengua mirandesa». Després, José Enrique Gargallo Gil i Joan Fontana i Tous oferiren, en català, un recorregut pels «Refrans del calendari i meteorològics en mirandes». Finalment, Claudia Elena Menéndez Fernández tancà la trobada amb una presentació, en asturià, dels «Paralelismos léxicos nos datos asturianos y mirandeses del ALPI». La cirereta del pastís la va posar Marcelino Jiménez León, qui va fer les delícies dels presents amb una visita guiada pels racons més desconeguts del vell edifici de la Facultat de Filologia i Comunicació.

Claudia Elena MENÉNDEZ FERNÁNDEZ
Universitat d'Uviéu
Academia de la Llingua Asturiana

«Cartografia de la paraula: noves mirades a la geolingüística en homenatge a Joan Veny» (Barcelona, 2 de juny del 2025). — El 2 de juny de 2025 es desenvolupà, a la Facultat de Filologia i Comunicació de la Universitat de Barcelona, una jornada d'homenatge a la vida i l'obra del mestre Joan Veny. Sota la direcció i coordinació del seu deixeble i amic, José Enrique Gargallo Gil, aquesta jornada s'organitzà al voltant d'un fil conductor temàtic, el de la geolingüística, que alhora ocupà bona part de la trajectòria acadèmica del mestre Veny. Nou conferències, relacionades amb qüestions de geografia lingüística des de diferents mirades peninsulars (la catalana, l'aranesa, la castellana, l'asturiana o la de la frontera hispanoportuguesa), van donar forma a una trobada que va servir de reconeixement i gratitud al mentor mallorquí pel seu magisteri inesgotable. El mateix homenatge va inaugurar l'acte amb la ponència «Occitanismes en català: perspectiva geolingüística». Seguidament, la sessió matinal es va completar amb les intervencions següents: «Els microatles lingüístics comarcals de les Terres de l'Ebre i del Camp de Tarragona» (Pere Navarro), «Cartografia do patrimonio» (Xosé Afonso Álvarez Pérez), «Geoparemiologia romànica. Refranys meteorològics i territori» (Maria Reina Bastardas Rufat i José Enrique Gargallo Gil) i «Dialectometria prosòdica a la Romània: dues dècades de recerca dialectològica dins el projecte AMPER» (Wendy Elvira). Ja en sessió vespertina, van tenir lloc quatre ponències més: «Lectures del *Petit Atlas Lingüístic de la Vall d'Aran*» (Aitor Carrera), «Retrats del patrimoni lèxic asturià: el *Pequeño Atlas Lingüístico d'Asturies* (PALLA)» (Claudia Elena Menéndez Fernández), «Sociogeolingüística. Dels *Paralelismos léxicos* de Joan Veny (1959-1960) als paral·lismes lèxics dels dialectes consecutius en la llengua catalana (2012)» (Josep Messeguer Carbó) i «Els atles lingüístics regionals a partir de CORPAT: una nova visió de la geolingüística tradicional» (Carolina Julià). En cloure la jornada, Joan Artigas Arpal va sorprendre els assistents amb una breu actuació musical. Un dia, en definitiva, per al (re)cor(d).

Claudia Elena MENÉNDEZ FERNÁNDEZ
Universitat d'Uviéu
Academia de la Lingua Asturiana

Pere Lluís Font rep el 57è Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (Barcelona, 2 de juny del 2025). — El jurat del 57è Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, format per Maria Campillo, Judit Carrera, Raül Garrigasait, Àngels Gregori, Marta Nadal, Jaume C. Pons, Clàudia Pujol, Enric Vicent Sòria i Salvador Sunyer va atorgar aquest premi a Pere Lluís Font per «la seva contribució en el camp de la filosofia en llengua catalana». El jurat, i les diverses intervencions al llarg de l'homenatge al guardonat, també en van destacar la seva tasca com a editor, com a acadèmic i com a traductor, ja que ha portat a la nostra llengua la filosofia més important d'àmbit europeu. Més enllà de la qualitat de l'obra, també se'n va destacar la importància com a «baula de la filosofia catalana de l'escola de Barcelona, estroncada durant la guerra civil».

Òmnium Cultural, un any més, va lliurar el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes en un acte a Barcelona que va omplir el Palau de la Música Catalana. Com és habitual, es va celebrar a primers de juny i va comptar amb la presència d'una àmplia representació institucional i del món cultural dels Països Catalans.

El president d'Òmnium Cultural, Xavier Antich, que també és filòsof, va posar èmfasi, precisament, en el fet que era la primera vegada que l'entitat guardonava un filòsof amb el Premi d'Honor. Més enllà de la vàlua de la seva obra, també en va destacar el compromís cívic a favor de la llengua. Segons Antich, «el seu compromís amb la llengua i amb el país ha estat constant, sempre al servei de la llibertat, de la raó i de la dignitat». Bona part de l'acte es va centrar en aquest compromís cívic a favor de la llengua. Pere Lluís Font hi va dedicar bona part del discurs d'agraïment que va cloure l'acte: «No puc concebre la nostra nació al marge de la llengua».

Al llarg de l'acte també van prendre la paraula David Jou i Jaume Casals per glossar la figura i l'obra de Pere Lluís Font. Tots dos ho van fer des d'una vessant intel·lectual i acadèmica, però també entrellaçant-la amb la personal. Casals en destacava el sentit de l'humor: «és un humor curt, controlat, irònic, un toc precís que ressona en qui el llegeix o l'escolta», sempre amb «un toc d'erudició».

Per la seva banda, Jou, que va fer un recorregut per l'obra del guardonat, va cloure la glossa amb la idea de Pere Lluís que «la llengua no només expressa el pensament, sinó que també el possibilita i el condiciona». Segons deia, «un pensament renovat també demana una renovació del llenguatge i de l'imaginari, necessitat particularment viva i intensa en l'àmbit religiós i en l'àmbit polític, on els canvis conceptuals, tecnològics i socials són especialment vius i afecten la forma d'interpretar el món, d'imaginar el futur, d'organitzar la societat» i Pere Lluís Font «ha contribuït a flexibilitzar i enriquir la llengua».

Pel que fa a la part artística de l'acte va comptar amb la intervenció de, entre altres, l'actriu Carme Sansa, l'actor Eduard Muntada i les intervencions musicals de Marina Rossell i Xavi Llores. Els textos de Pere Lluís Font es van intercalar amb poemes de Maragall, Vinyoli, Espriu, Joan de la Creu i Martí i Pol.

Gerard MUIXÍ i TEJADO

Celebració del cinquantè aniversari de la publicació de *Los trovadores*, de Martí de Riquer (Barcelona, 6 de juny del 2025). — Al Palau Requesens, seu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, se celebrà el 6 de juny de 2025 una jornada commemorativa del cinquantè aniversari de la publicació de *Los trovadores. Historia literaria y textos*, la magna obra de Martí de Riquer que es publicà en tres volums a l'editorial Planeta el 1975. Tal com ho expressaren alguns dels intervinents, la jornada fou una festa que evocà la figura i obra de Martí de Riquer i també la companyonia i el fèrtil intercanvi científic que es produí entre els aleshores joves doctorands i el seu mestre en una època irrepetible en què el Palau es convertí en un veritable Seminari de Filologia Romànica.

Prengué en primer lloc la paraula Borja de Riquer, president de l'Acadèmia de Bones Lletres. Després de donar la benvinguda als assistents, explicà les circumstàncies històriques que feren possible l'existència d'aquest singular seminari; universitari, però fora de l'espai de la universitat; fora de les universitats, en plural, ja que Riquer estava vinculat en aquell moment a la Universitat Autònoma de Barcelona. Seguidament intervingué Isabel de Riquer, que saludà els assistents i els intervinents, tot evocant diversos noms d'altres companys de l'època malauradament absents. I, després de rememorar l'ambient de l'Acadèmia d'aquella època, donà pas a la projecció d'un vídeo que recollia part d'una entrevista de Sergio Vila-Sanjuán a Martí de Riquer feta el 2005. Un vídeo en què, a més de diverses explicacions sobre lírica trobadoresca, els assistents a l'acte reconegueren, i acolliren amb somriures i comentaris, la típica gestualitat, l'expressivitat i l'aguda ironia de Riquer.

La primera part de l'acte prengué les intervencions de Carlos Alvar, Lola Badia i Paolo Canettieri. Tot al llarg de l'acte, d'una manera original que posava en relleu aquest ambient de companyonia, cada un dels intervinents era presentat pel col·lega que havia parlat anteriorment. Carlos Alvar, amb el títol «*Los trovadores* de Riquer: el largo camino del libro», recorregué la trajectòria intel·lectual que dugué a la publicació del llibre i en resseguí també la seva posteritat. Lola Badia intitulà la seva intervenció «Els trobadors a l'*Epistolari* entre Martí de Riquer i Jordi Rubió i Balaguer», però indicà que se centraria en la prehistòria de *Los trovadores* i el seu germen en *La lírica de los trovadores*, de 1948. Badia feu un recorregut molt interessant pels interessos intel·lectuals de Riquer a partir de 1936, que en un primer moment no incloïen els trobadors, per la seva relació amb Rubió, i fins arribar a l'antologia de 1948. Paolo Canettieri, «*Los trovadores* de Martí de Riquer i altres antologies, antigues i modernes: selecció i criteris», feu una reflexió sobre el gènere de l'antologia, en aquest cas de l'antologia de poesia

trobadoresca, i el seu rol com a formadora del cànon i com a eina de recepció. Presentà un recorregut minuciós per les diferents antologies, des de les primeres, fetes en un àmbit francès post-revolucionari, a les alemanyes de la segona meitat del segle XIX, fins a les franceses o italianes del segle XX i a les darreres ja del segle XXI. La tria d'autors i obres, la manera de presentar-los, la presència o no de traducció, etc., són tots trets que defineixen la intencionalitat de l'autor i que tenen repercussió en la recepció de la lírica trobadoresca.

Després d'una pausa amb cafè al pati del Palau Requesens, hi hagué sis intervencions més. Victoria Ciriot, «Una lance sur feutre no es una lanza en ristre», que justament elaborà en el context del seminari a l'Acadèmia una tesi sobre el vocabulari de l'armament, demostrà com és de necessària una aproximació interdisciplinària i evocà les divertides i indignades reaccions de Riquer a les traduccions amb anacronismes («¡pero si el ristre es un invento del siglo XIV!»). Anton Espadaler, «Les tres primeres lliçons», comentà alguns punts particulars de *Flamenca* i la dificultat de traduir certs passatges on apareixen expressions relacionades amb la cultura de l'època, com és ara balls o localitzacions geogràfiques. Xavier Lamuela, «Los trovadores: el punt de vista lingüístic», exposà la seva perspectiva de lingüista occitanista sobre el concepte de koiné lingüística com a llengua dels trobadors. Francisco Martínez Soria, de l'editorial Planeta, recordà la tasca de l'elaboració de les diferents versions que ha conegut *Los trovadores* fins arribar a l'edició en un sol volum de l'any 2011, quan ell era director d'Ariel. Pavel Ryzhakov explicà l'impacte que havia tingut en ell *Los trovadores* i com havia marcat la seva vocació de traductor, i oferí una mostra de la seva traducció al rus de *Doutz brais e critz* (029,008). L'acte es clogué amb la intervenció d'Antoni Rossell, aquest cop presentat per Paolo Canettieri, que interpretà *Compaigno, farai un vers qu'er covinen* (183,003), *Can vei la lauzeta mover* (070,043) i *Kalenda maia* (392,009); aquesta darrera, la preferida de Riquer.

En resum, una jornada que, a més de celebrar el cinquantenari de l'edició, permeté fer-se una idea de l'impacte que ha tingut i el que pot tenir en el futur. I no només l'impacte que ha tingut *Los trovadores* en sí, sinó també el que han tingut tots els investigadors i el clima de recerca que es creà en el moment de gestació de l'obra.

Maria-Reina BASTARDAS I RUFAT
Universitat de Barcelona

V Congreso Toponomasticon Hispaniae. O camiño hispánico do étimo aos topónimos (Santiago de Compostela, 9, 10, 11 de xuño 2025). — En el mes de junio de 2025 se celebró el V Congreso del Toponomasticon Hispaniae (toponhisp.org), el último de esta primera fase del proyecto, después de los de Lleida (2022), Madrid (2023), València (2024) y Uviéu (2024), con la publicación de las correspondientes actas. Después de cuatro años de rodaje del proyecto, nos proponemos mostrar a la comunidad científica los resultados obtenidos mediante la elaboración de un volumen que partirá de una selección de los étimos tratados con su descendencia hispánica.

Uno de los puntos fuertes del ToponHisp es la puesta en común de investigadores de todos los puntos de la Península, lo que implica colaboración y aportaciones que iluminan los distintos resultados. Pero el propio número de integrantes (cerca de sesenta) hace necesaria una labor decidida de coordinación. Este quinto congreso tuvo como objetivo homogeneizar aún más el método de trabajo y demostrar la utilidad mutua de las contribuciones de todas las lenguas peninsulares.¹ Así, se diseñó un trayecto desde el étimo hasta sus diferentes resultados lingüísticos. Para su selección se procuró representación de los diferentes grupos semánticos representados en la toponimia, junto con algunos elementos no no-

1. El programa completo, la organización y demás pormenores se puede consultar en: <<https://ilg.usc.gal/actividades/v-congreso-toponomasticon-hispaniae>>.

minales y transversales (adjetivos, preposiciones) y, al mismo tiempo, de los principales elementos constitutivos (prelatino, latino, germánico, árabe, vasco). En el congreso se expusieron los siguientes:

– Deonomástica. Hagionimia: gr.-lat. EULALIA (Ana Cano). Deantroponimia: ár. SÁYYID (Javier Giral), vasco AITA (Patxi Salaberri). Detoponimia: germ. *WARDJA (Carlos Rizos).

– Oronimia: lat. FAUCE (Claudia Menéndez), ár. GAR (Robert Pocklington).

– Hidronimia: prel. IBÈRU (José Luis Ramírez), lat./prel.? LAVANDARIA (Enric Ribes), AMNIS (Emili Casanova), lat. RIVU (Joan Anton Rabella).

– Fitonimia: lat. ROBÓRE (Javier Terrado), prel. *CARVALIU (Luz Méndez), lat. FICU (José Antonio González Salgado), GENESTA (Mar Batlle), vasc. HAREITZ (Patxi Salaberri).

– Zoonimia: lat. CAPRA (Emili Casanova), CÈRVU (Carlos Rizos), VULPÈCULA (Toribio Fuente), VULTÛRE (Toribio Fuente).

– Hábitat. Núcleos de población: lat. VILLA (Emilio Nieto), vasco HIRI/HURI (Patxi Salaberri), ár. DÁY'A (Javier Terrado), RABÁD (Robert Pocklington). Edificaciones: lat. CASTÉLLU (Maite Mollá), *ECLESIA (Ana Boullón).

– Adjetivos: lat. RÛBEA/RÛBEU (Emilio Nieto), vasco GORRI (Patxi Salaberri).

– Preposiciones: lat. TRANS, SÛPER (Gonzalo Navaza).

En la página web es posible efectuar una lectura paradigmática, dadas las posibilidades de consulta intertextual; pero la organización de la información en el libro requiere una estructura jerárquica común:²

– *Lema* (correspondiente a la forma del étimo directo)

– *Etiqueta etimológica* (correspondiente a la lengua del étimo).

– *Cuadro resumen* de la información morfológica, en el cual se indican los tipos morfológicos, las variaciones morfológicas casuales y flexionales y las lenguas. Permite con una ojeada comprobar la fertilidad del étimo y la variación de los topónimos. En principio partimos de los topónimos presentes en los nomencladores respectivos, pero en ciertos casos será de interés incluir asimismo los microtopónimos.

Se seguirá una clasificación numeral que atiende a la variación del nombre (formas simples y derivadas; formas compuestas y topónimos trasplantados o los préstamos). En los topónimos deantroponímicos se tendrán en cuenta las variaciones morfológicas casuales, pues, además del acusativo, pueden proceder del genitivo o del nominativo. Y, en todos, las variaciones morfológicas flexionales, de género y de número.

– *Comentario general* (correspondiente al texto que figura en la ficha etimológica). La estructura, de organización y de longitud variable, atenderá a los siguientes contenidos básicos:

a) Explicación etimológica.

b) Motivación toponímica (con las posibles acepciones metafóricas, metonímicas, etc.).

c) Resultados en las lenguas hispánicas, con el mismo orden de citación, de occidente a oriente: gal., port., ast., cast., vasco, arag., cat., aranés.

d) Resumen de las documentaciones peninsulares más antiguas (extraídas de las fichas de los topónimos).

– *Desarrollo de cada uno de los topónimos*, distribuidos por lenguas, en que consten las informaciones esenciales: localización geográfica y categoría administrativa, transcripción fonética, documentación histórica, antropónimos originados por el topónimo (apellidos y nombres), con los mapas respectivos, cuestiones específicas de su evolución lingüística, si se considera pertinente, etimologías populares y gentilicio y pseudogentilicio (si los hubiese).

– *Mapa hispánico de los descendientes hispánicos del étimo*, que refleja cartográficamente la vitalidad de los étimos estudiados.

2. Inspirada en la del PatRom para la antroponimia (véase Cano / Kremer / Germain 2007).

- *Bibliografía y fuentes*, con el sistema de abreviación utilizado en la página web.
- *Autoría* (de la síntesis hispánica, del étimo, de los topónimos, con indicación de las contribuciones).

En el congreso también se formuló un proyecto de estructura onomasiológica: del significado al étimo, ejemplificada con el concepto ‘iglesia’, que se expresó con las voces BASÍLICA y *ECLESIA y, parcialmente, con un fitotopónimo (*quercus robur* → lat. ROBŎRE, prer. CARVALIU) y con adjetivos (‘rojo’ → lat. RŪBEA/RŪBEU, vasco GORRI).

Por otra parte, se sentaron las bases para el tratamiento homogéneo de los sufijos en la aplicación, tanto los romances (José Luís Ramírez) como los árabes (Robert Pocklington), estos especialmente frecuentes, como resulta visible, en la mitad meridional de la península.

Finalmente, tuvo lugar una exposición bibliográfica de la toponimia gallega (de la colección «Terra nomeada», de la Real Academia Galega, y del Instituto da Lingua Galega), y se presentaron varios volúmenes relacionados con el proyecto: los resultantes de los congresos del año 2024 y un manual para el estudio de la toponimia árabe hispánica (Pocklington 2025).

En definitiva, el V Congreso del Toponomasticon Hispaniae supuso un impulso a la preparación de la estructura en que se basará el volumen de muestra de las posibilidades y avances del proyecto. Además, como ocurrió en las últimas ocasiones, las relaciones interpersonales directas favorecen y promueven los resultados científicos. Por tanto, el balance final del congreso se puede considerar muy positivo, tanto por la calidad de las contribuciones como por lo vivo del debate. Se demostró la fortaleza del proyecto y la voluntad decidida de seguir avanzando en él.

Ana BOULLÓN
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Referencias

- CANO, Ana María / GERMAIN, Jean / KREMER, Dieter (2007): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane Patronymica Romanica (PatRom)*, vol. I. 1 *Introductions. Cahier des normes rédactionnelles. Morphologie. Bibliographies*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- POCKLINGTON, Robert (2025): *Pautas para el estudio de la toponimia árabe hispánica*. València: Editorial Tirant Lo Blanch.

Jornada «La sociolingüística en l'espai occitanocatalà: reptes, mirades i possibilitats per al diàleg» (Barcelona, 20 de juny del 2025). — El divendres 20 de juny de 2025 es va celebrar, a la Sala Nicolau d'Olwer de l'Institut d'Estudis Catalans, la jornada «La sociolingüística en l'espai occitanocatalà. Reptes, mirades i possibilitats per al diàleg».

La jornada, concebuda com un seguit de xerrades al llarg del matí, va ser organitzada per la Societat Catalana de Sociolingüística i la Càtedra Carme Junyent de la Universitat de Mons. Va consistir essencialment en quatre intervencions, dues de més extenses, en format de ponència, i dues de més breus, en format de comunicació, a l'entorn de la sociolingüística catalana i l'occitana. En tots quatre casos, les intervencions van anar seguides de discussió.

La primera de les ponències va anar a càrrec de Joan Pujolar (Universitat Oberta de Catalunya): «La sociolingüística valenciana: Aracil, Ninyoles, i la qüestió minoritària». El mateix Pujolar va fer una breu introducció prèvia, que va traçar les línies generals del context sociolingüístic occità, al qual calia fer referència constant en parlar en termes comparatius. La intervenció de Pujolar va desplegar una caracterització de les aportacions de Lluís Vicent Aracil i de Rafael Lluís Ninyoles amb tot el conjunt de

punts de partida comuns i de trajectes divergents. En aquest conjunt, l'atenció al cas occità és també rellevant, especialment en la revisió del concepte de bilingüisme en l'obra d'Aracil, i l'anàlisi de les funcions (i disfuncions) socials de la llengua i les funcions lingüístiques de la societat.

La ponència de James Costa (Université Sorbonne Nouvelle), en occità, es va ocupar del mateix període que havia abordat Pujolar: «La sociolingüística occitana dempuèi leis annadas 1970: Una vision materialista de la minorizacion, de l'emancipacion, e de la revitalizacion lingüistica». En aquest cas fent atenció al desenvolupament d'una sociolingüística occitana que, per la seua banda, es mira també allò que es fa en el context català. Sens dubte, la figura més rellevant en aquest sentit és Robèrt Lafont, del qual ens arriba una revisió del concepte de diglòssia; en Lafont, la diglòssia s'allunya de la concepció estàtica que la caracteritza en una primera definició, i fins i tot en desenvolupaments més tardans com el que trobem en Fishman. La sociolingüística de Lafont té un component més clarament polític, resultat d'una anàlisi de les dinàmiques històriques que expliquen l'estat de coses, i en aquest sentit és una sociolingüística conflictual que es connecta en un marc compartit entre els àmbits occità i català.

La discussió que va seguir la intervenció de Costa va donar peu a una comparació entre Aracil i Lafont, i també amb Joan Fuster com a intel·lectual no acadèmic però clarament rellevant en la reflexió sociolingüística.

En la comunicació que va anar a càrrec de Jordi Suïls i Helena Torres-Purroy (Universitat de Lleida) es va parlar de «Política lingüística familiar i socialització en occità a la Vall d'Aran i les valls occitanes del Piemont». Aquesta comunicació exposava els primers resultats d'un projecte de recerca que contempla diverses situacions de minorització extrema, i els processos de transmissió de les llengües concernides en cada cas, dins del context familiar. Les situacions a l'Aran i al Piemont són prou diferents però al mateix temps mostren semblances, especialment en el moment actual de la transmissió, i més específicament pel que fa a les dinàmiques que detectem entre els adolescents.

Específicament dedicada al cas aranès, una darrera comunicació va anar a càrrec de Camille Marvin (Universitat Oberta de Catalunya-Université de Mons), en occità: «Es escoles araneses: qüestions d'inclutiment e legitimitat». Marvin ha dut a terme observació participativa en escoles araneses, tot fent un seguiment de situacions de plurilingüisme i observant els discursos que, a l'entorn d'aquesta realitat, es poden trobar dins del col·lectiu de docents, entre els progenitors, i també entre els alumnes mateixos. Les conclusions apunten a un marc interpretatiu que inclou elements no estrictament lingüístics i no estrictament centrats en el rol de la llengua minoritzada. El discurs en termes de conflicte és revisable i demana una nova concepció centrada en l'alumne i la complexitat del context social. Cal passar d'una visió conflictual cap a una altra que, des de l'interès educatiu, faci del contacte de llengües un medi propiciatori per al desenvolupament sociocultural dels infants.

La jornada es va cloure amb una discussió on es van remarcar les mancances i els assoliments significatius de l'escola aranesa, i les necessitats de suport que hi són manifestes.

El conjunt d'intervencions i discussions va permetre posar de relleu els reptes que, per a un futur immediat, planteja l'estudi sociolingüístic dels contextos occità i català, i l'interès d'afrontar-lo amb un enfocament comparatiu i col·laboratiu. També va permetre explicitar el lligam entre els desenvolupaments primers de la disciplina i les línies de recerca més innovadores.

Jordi SUÏLS SUBIRÀ
Universitat de Lleida

XXV Congreso Internacional do Atlas Linguistique Roman (Santiago de Compostela, 18-20 giugno 2025). — Questa manifestazione internazionale, egregiamente organizzata da Manuel González González, presidente del Comitato galiziano e membro del comitato di redazione dell'*Atlas Linguistique Roman* (ALiR), è stata per i membri di questo cantiere di studi romanzi la quarta

occasione —dopo quelle del 1993, 1999 e 2017— per riunirsi nel magnifico scenario della città galiziana, accolti nel mese di giugno nelle sedi del Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades e della Facultade de Filoloxía.

Questo incontro aveva per l'*ALiR* due obiettivi maggiori: riflettere su alcuni punti cruciali relativi all'organizzazione del lavoro collettivo in funzione di una fluidificazione della preparazione della pubblicazione dei volumi e, bene inteso, preparare il volume 4 (il sesto della collezione poiché il secondo, dedicato alla zoonimia dialettale romanza, è stato suddiviso in tre tomi usciti separatamente) sui fenomeni atmosferici e degli oggetti celesti.

Tuttavia, i convegni dell'*ALiR* offrono sempre anche la possibilità di conoscere l'attività di ricercatori giovani o già in attività presso i centri di ricerca delle università che accolgono le riunioni: come preciseremo, è stato naturalmente anche il caso di quella di Santiago de Compostela.

Dopo il ricevimento dei partecipanti presso il Ramón Piñeiro il pomeriggio del giorno 18, da parte di Manuel González González, coadiuvato da alcune collaboratrici fra le quali Alba Agüete Cajiao (Università di Salamanca), durante il quale sono state prese alcune decisioni sulle questioni da discutere a proposito dei lavori dell'atlante, il 19 giugno il convegno è stato inaugurato con cinque interventi di apertura e di benvenuto ai congressisti. Il primo è stato quello di M. González González, come presidente del comitato di organizzazione, che ha ricordato il ruolo dei ricercatori dell'Università di Santiago (USC) in particolare nell'*ALiR* fin dalla sua fondazione, questione ripresa in seguito nel corso dell'allocuzione di Michel Contini, professore emerito dell'Université Grenoble Alpes (UGA), direttore principale dell'*ALiR*. Contini ha appunto ricordato i diversi convegni dell'atlante organizzati a Santiago e l'efficacia del lavoro svolto ogni volta in questa sede, sottolineando anche, ed in particolar modo, l'accoglienza del progetto ancora agli albori da parte di M. González González e di altri grandi studiosi dell'USC, fra i quali Constantino García e Anton Santamarina, quest'ultimo presente fra il pubblico del 19 giugno scorso. Il terzo intervento è stato quello di Elisa Fernández Rei, fonetista, direttrice dell'Istituto da Lingua Galega e membro dell'*Atlas Multimédia Prosodique de l'Espace Roman (AMPER)*, progetto ideato da Contini a Grenoble. I due ultimi interventi sono stati tenuti da Elías Feijoo, decano della Facoltà di Filologia, e Valentín García, Segretario Generale della Lingua presso la Xunta de Galicia che hanno sottolineato l'importanza degli studi sul galiziano e delle ricerche svolte in questo settore all'USC anche in funzione del mantenimento dell'uso della lingua.

La seconda parte della giornata si è aperta con due interventi. Il primo, quello di Xulio Sousa Fernández, ricercatore principale dell'*Atlas Lingüístico Gallego*, una delle fonti di dati trattati nell'*ALiR*, si è concentrato sul progetto galiziano online. Quest'operazione non si limita naturalmente alla sola informatizzazione delle carte pubblicate: si tratta di realizzare una vera banca dati cartografica, documentaria e di ricerca che utilizzi l'insieme delle risorse che hanno permesso l'elaborazione dell'*ALGa* (per esempio i quaderni d'inchiesta dai quali si possano anche estrarre i dati) e permetta all'utente di produrre delle carte interpretative digitali grazie alle tecnologie legate ai sistemi di informazione geografica.

Il secondo, di Martín Luna Pérez, che, nell'ambito del Ramón Piñeiro, è stato incaricato della gestione e dell'elaborazione della banca dati linguistica dell'*ALiR*. Per il convegno dell'atlante, il ricercatore ha infatti presentato una comunicazione intitolata «Unha proposta de clasificación das motivacións no *Atlas Linguistique Roman*» che ha reso conto dell'avanzamento dei lavori sviluppati nell'ambito del Centro a partire da una proposta fatta nel 2004, durante il Congresso dell'*ALiR* a Cargese, e concretizzata già nel 2007 con la presentazione della “base de datos” dell'atlante da parte di Xosé Afonso Álvarez Pérez durante il XV Convegno dell'atlante a Madrid. Inizialmente, la proposta della banca dati motivazionale dell'*ALiR* aveva aperto un dibattito sulla possibilità di una struttura chiusa come quella di uno strumento di questo tipo di rendere conto della relazione complessa e dinamica che lega alcune rappresentazioni emergenti per esempio dalla zoonimia dialettale. Se la questione, certo spinosa, ha contribuito a rallentare parzialmente la riflessione sulla banca dati dell'*ALiR*, la produzione del prototipo di questa non si è in realtà mai fermata. Il lavoro è infatti fortunatamente proseguito grazie all'interesse per

la proposta conservato dai ricercatori del Ramón Piñeiro. M. Luna Pérez ha approfondito la classificazione motivazionale fornendo anche il modello teorico che ne giustifica l'articolazione.

La mattinata si è conclusa con la presentazione di Guylaine Brun-Trigaud (CNRS, Laboratorio Bases, Corpus, Langage; del comitato di redazione e del comitato francese dell'*ALiR*), artefice dell'attuale cartografia dell'atlante: nella comunicazione «O proceso de elaboración cartográfica do AliR», l'autrice ha chiarito le tappe della costruzione delle carte secondo le nuove modalità, mostrando i vantaggi della cartografia in policromia e della razionalizzazione dell'uso dei simboli, troppo numerosi e talvolta poco leggibili nel formato monocromatico precedente.

Nel pomeriggio, presso la Facoltà di Filologia dell'USC, M. Luna Pérez e M. González González hanno avanzato una «Proposta de actualización de topónimos no AliR» sottolineando una serie di errori o di non conformità dei nomi delle località delle varie aree linguistiche, pubblicati nel volume di presentazione dell'*ALiR*, sui quali sarà necessario intervenire anche per adattare la banca dati alle nomenclature correnti. Nella seconda presentazione, Élodie Gallien-Guedy (dottoranda UGA), ha presentato i nomi gallo-romanzi e iberoromanzi della canna palustre —assente dalla lista delle piante trattate nell'atlante romanzo— cartografati con QGIS e ShinyDialect (<<https://ljk-codes.imag.fr/shinydialect-v2/>>).

Sono seguite due sintesi parziali destinate al futuro vol. 4 dell'*ALiR* sui fenomeni atmosferici e gli astri: quella del comitato italiano sui nomi della Via Lattea a cura di Laura Mantovani e Federica Cugno (Università di Torino) e quella del comitato romeno sulle designazioni del sorgere del sole a cura di Manuela Nevaci (Università di Bucarest) e Rozalia Colciar (Università di Cluj-Napoca).

Nel tardo pomeriggio del 19 e nella mattinata del 20, sono state affrontate alcune problematiche relative all'organizzazione del lavoro per la realizzazione dei prossimi volumi dell'atlante e soprattutto alla necessità della digitalizzazione di questo per permettere una più ampia fruizione dell'opera ancora oggi poco presente nelle biblioteche pubbliche che spesso non dispongono più di fondi sufficienti per l'acquisto di questo tipo di pubblicazioni purtroppo dispendiose.

Il convegno si è concluso con i ringraziamenti della direzione dell'*ALiR* rivolti ai colleghi del comitato galiziano e in particolare a M. González González per la riuscita del congresso che ha consentito di discutere efficacemente, in modo costruttivo, sugli avanzamenti dell'atlante, rinforzando i legami professionali e di amicizia sui quali si fonda questa impresa collettiva impegnata oggi anche nel rinnovamento della produzione e dell'edizione dei materiali.

Elisabetta CARPITELLI¹
Université Grenoble Alpes

Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques (Lecce, del 30 de juny al 5 de juliol del 2025). — Com cada tres anys, segons la llarga tradició dels congressos de lingüística i filologia romàniques, la Société de Linguistique Romane, en aquest cas amb col·laboració de la Universitat del Salento, a Lecce, va celebrar la gran trobada de la romanística internacional, a la ciutat que es coneix també com a “Florència del Sud”. Una trobada científica que va comptar amb quinze seccions en què es distribuïren nombroses comunicacions relacionades amb la lingüística i la filologia de l'espai romànic; a saber, i d'acord amb els títols del programa en italià: 1. «Dal latino alle lingue romanze»; 2. «Linguistica romanza, lingüística generale e lingue creole con base lessicale romanza»; 3. «Grafemàtica, fonètica, fonologia e prosodia»; 4. «Morfologia flessiva e derivativa»; 5. «Morfosintassi, sintassi, semàntica e pragmàtica»; 6. «Lessicologia e lessicografia»; 7. «Onomastica»; 8. «La diatopia nelle lingue romanze e contatto linguistico»; 9. «Sociolinguística e variazioni»; 10. «Filologia linguis-

1. Université Grenoble Alpes, CNRS, Inria, Grenoble INP, GIPSA-Lab, 38000 Grenoble (France).

tica»; 11. «Filologia, edizione e letteratura romanze»; 12. «Elaborazione linguistica, storia esterna delle lingue romanze e storia della disciplina»; 13. «Traduzione, traduttologia e acquisizione linguistica nel mondo romanzo»; 14. «Filologia digitale, informatica umanistica e corpora»; i 15. «Storia linguistica dell'Italia meridionale e del Mediterraneo». Com és també habitual als congressos de la Société, s'hi van oferir diverses ponències i conferències plenàries: Martin Glessgen, «100 années de la Société et de la Revue»; Laura Minervini, «Scritture allografiche e linguistica romanza»; Adam Ledgeway, «Il contatto greco-romanzo nell'Italia meridionale»; i Rosanna Sornicola, «Dissolvimento della declinazione latina e formazione del plurale (italo)romanzo». Altres activitats acadèmiques, com la presentació dels nous volums de la sèrie «Manuals of Romance Linguistics», o la de l'estat dels treballs relatius al *Lessico Etimologico Italiano (LEI)*, ocuparen altres espais de la trobada. A més, els congressistes pogueren triar una de les tres excursions programades per al dijous 3 de juliol, per tal de gaudir de la terra i la costa salentines, així com, l'endemà divendres, d'una *Cena Sociale* al Castello de' Monti di Corigliano d'Otranto. D'altra banda, en l'assemblea general de la Société se'n va renovar la constitució del *Bureau*, en què l'anterior presidenta, Lene Schøsler (Copenhaguen), va cedir el relleu a Martin Maiden (Oxford), i es va anunciar la seu del congrés següent, la Universitat de Zurich, que ha d'aplegar de nou la romanística internacional l'any 2028.

José Enrique GARGALLO GIL
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

Exposició «La Crusca provenzale d'Antoni de Bastero: tres-cents anys de filologia a Catalunya» (Barcelona, del 2 al 30 de juliol del 2025). — El 2 de juliol de 2025 es va inaugurar al CRAI Biblioteca de Fons Antic de la Universitat de Barcelona l'exposició temporal «La Crusca provenzale d'Antoni de Bastero: Tres-cents anys de filologia a Catalunya», que es va poder visitar fins al dia 30 del mateix mes. Instal·lada a l'espai expositiu que dona accés a la Biblioteca de Fons Antic, l'exposició estava dedicada a *La Crusca provenzale*, d'Antoni de Bastero, i fou comissariada pel doctor Francesc Feliu (Universitat de Girona i Institut d'Estudis Catalans).

Obria l'exposició un cartell que reproduïa el gravat a l'ègic del frontispici de *La Crusca provenzale*, el mateix que va servir per a il·lustrar la jornada d'estudi celebrada a Girona el 14 de febrer de 2025, amb motiu del tricentenari de la publicació de l'obra (vegeu la crònica corresponent en aquest mateix volum, p. 594-596). Tot seguit, una presentació del comissari de l'exposició, Francesc Feliu, explicava que *La Crusca provenzale* és un ambiciós diccionari d'autoritats sobre els provençalismes de l'italià, concebut per Bastero durant el seu llarg exili romà amb la voluntat de demostrar la influència que l'antiga llengua provençal hauria exercit en l'italià literari. Segons Feliu, el projecte incloïa tres parts: un volum introductori, el diccionari pròpiament dit i una àmplia antologia de poesia trobadoresca extreta dels principals manuscrits medievals.

Tot i que el projecte estava gairebé enllestit, la manca de recursos en va impedir la publicació íntegra, i només se'n va imprimir el volum introductori, a Roma, l'any 1724. Afortunadament, el gruix del material inèdit s'ha conservat en nombrosos quaderns manuscrits, actualment repartits entre la Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, la Biblioteca de Fons Antic i, en menor mesura, la Biblioteca de Catalunya i la Biblioteca del Seminari Diocesà de Girona. L'aniversari de la publicació del volum de 1724 ha impulsat un projecte d'edició dels materials que havien de formar part d'aquest diccionari, projecte que es podrà dur a terme gràcies a la recent digitalització d'aquests fons manuscrits.

La mostra es dividia en sis espais expositius dedicats a diversos aspectes de la figura de Bastero i de la seva obra cabdal, amb els materials exposats en vitrines i acompanyats de panells explicatius. La primera vitrina estava dedicada a les circumstàncies vitals d'Antoni de Bastero. La documentació que s'hi

aplegava reflectia l'ambient eclesiàstic en què es va formar l'autor i incloïa algunes obres de caràcter pietós. Hi destacava especialment el volum amb la documentació del plet relacionat amb la Pia Almoina de Pa, que el va dur a Roma l'any 1710, on va romandre exiliat fins al 1724 i on, durant aquest llarg període, va redactar el seu diccionari.

La segona vitrina estava dedicada al sistema de treball d'un filòleg del primer set-cents. Els quaderns de notes de Bastero, curosament relligats, il·lustraven com duia a terme la recerca exhaustiva d'informació i la còpia minuciosa dels manuscrits consultats. A més, la vitrina exhibia materials com una còpia feta per l'erudit Anton Maria Salvini del *Donatz proensals*, gramàtica occitana medieval del segle XIII, i enviada a Bastero, que exemplifica l'intercanvi de documents entre estudiosos.

La tercera, la quarta i la cinquena vitrines estaven dedicades, respectivament, a les tres parts de l'obra projectada per Bastero: el volum introductori, el cos del diccionari i l'antologia de poesia trobadoresca. A la tercera, s'hi exposava l'exemplar de *La Crusca provenzale* conservat a la Biblioteca de Fons Antic; a la quarta, quatre quaderns manuscrits del diccionari (els Ms. 243, Ms. 962.4, Ms. 256 i Ms. 244, aquest últim obert a la pàgina on comença l'article *cobla* o *cobbola*, un dels més extensos i elaborats de l'obra); i a la cinquena, el buidatge del còdex Vaticà 3204 (conegut avui com a *Cançonier provençal K* i conservat a la Bibliothèque Nationale de France), un volum amb materials per al projecte d'una gramàtica italiana per a ús dels catalans i un parell de folis de la *Història de la llengua catalana*, entre d'altres materials.

La darrera vitrina estava dedicada a la recepció de l'obra de Bastero. Entre els materials exposats destacaven les *Observations sur la langue et la littérature provençales*, de Wilhelm Schlegel, que reconeix en ell l'estudiós que millor va comprendre la literatura provençal des del punt de vista gramatical i filològic, i el discurs pronunciat per Joaquim Rubió i Ors a l'Acadèmia de Bones Lletres l'any 1894, amb motiu del cinquantè aniversari del seu ingrés, titulat *Bastero: provenzalista catalán*, que constitueix el primer estudi d'una certa importància sobre la seva figura. Després d'aquest text, caldria esperar cent anys més perquè la seva figura tornés a despertar interès.

Com a activitat complementària de l'exposició, el dia 8 de juliol de 2025 es va celebrar una conferència sobre *La Crusca provenzale*, seguida d'una visita guiada, totes dues a càrrec del comissari, Francesc Feliu. A més, a finals de l'any 2025 la mostra estarà disponible en format virtual perquè en pugui gaudir un públic més ampli.

Pere MONTALAT BUSCATÓ
Institut d'Estudis Catalans

II Congreso Internacional «O barranquenho, ponte entre línguas e culturas» (Barrancos, 15 y 16 de julio del 2025). — El Centro de Interpretación del Barranquenho, que tiene su sede en la villa alentejana de Barrancos (Portugal), acogió el II Congreso Internacional «O barranquenho, ponte entre línguas e culturas» los días 15 y 16 de julio de 2025.

Tras la sesión de apertura, presidida por las autoridades locales, se iniciaron los trabajos del congreso propiamente dichos con la conferencia inaugural, a cargo de Xosé Afonso Álvarez Pérez, profesor de la Universidad de Alcalá, quien disertó sobre la «Cartografia do património (i)material raiano» y expuso los principales retos y logros del proyecto FRONTEPO Atlas, del que es investigador principal.

A continuación, Ana Paula Amendoeira, Vicepresidenta de la Comisión de Coordinación y Desarrollo Regional del Alentejo (CCDR-Alentejo) y profesora de la Universidad de Évora, inició la primera sesión de la jornada con la comunicación titulada «O que fazer quando tudo arde?», una reflexión sobre la importancia de la cultura, el patrimonio y la memoria en los tiempos convulsos que nos han tocado vivir. Tras su intervención, Filipe Themudo Barata, de la Cátedra Unesco-Universidad de Évora, analizó el papel de las instituciones internacionales en la protección y promoción de la diversidad lingüística

en la ponencia «As organizações internacionais e as políticas públicas de proteção das línguas em risco de extinção».

Después del almuerzo, Alcides Merinhos, de la Asociación de Lengua y Cultura Mirandesa (ALCM), ofreció una comunicación sobre los topónimos de la región donde se habla mirandés, con el título de «Chamadeiros: Raízes de la lhéngua». Le siguió Alberto Gómez Bautista, miembro del proyecto Frontera hispano-portuguesa (FRONTESPO) / Centro de Lenguas, Literaturas y Culturas de la Universidad de Aveiro, que defendió la importancia de la creación de neologismos en los procesos de normalización lingüística de idiomas amenazados y subrayó el papel de la neología como indicador de la vitalidad de las lenguas en la comunicación titulada «A criação de neologismos e a revitalização de línguas minoritárias: o caso do mirandês». Cerró esta segunda sesión de comunicaciones Ignacio López de Aberasturi, de FRONTESPO / Universidad de Granada, con un análisis de la cuestión del bilingüismo portugués-español en la franja occidental de la provincia de Huelva en la comunicación «Desde Paymogo hasta la Costa de la Luz. Historia y precariedad actual de un enclave bilingüe».

Claudia Elena Menéndez (FRONTESPO / Universidad de Oviedo) inauguró la tercera y última sesión del primer día de congreso con la ponencia «Asturiano e mirandês nos confins da Romania Ocidental: uma fraternidade que transcende fronteiras», en la que se ocupó de los paralelismos léxicos entre el mirandés y el asturiano, basándose para ese análisis en los materiales del *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI). José Enrique Gargallo Gil (FRONTESPO / Universidad de Barcelona) puso el colofón a la primera jornada del congreso con la comunicación titulada «Dos enclaves lingüístico-administrativos del oriente peninsular: Olocau del Rey (Castellón) y el Carxe (Murcia)». En ella examinó la historia, el presente y el futuro de dos enclaves situados en la frontera entre el catalán (en su variedad valenciana) y el castellano —Olocau del Rey (Castellón) y El Carxe (Murcia)— y destacó varios paralelismos que ha observado con enclaves lingüísticos ubicados en la frontera hispano-portuguesa.

Los trabajos del segundo y último día del congreso se centraron en el estudio del barranqueño. Se inició la jornada con la comunicación titulada «Programa de Preservação e Valorização do Barranquenho: história de um projeto de política lingüística», en la que Maria Filomena Gonçalves, de la Universidad de Évora y miembro del proyecto FRONTESPO, explicó en qué punto se encuentra el programa de preservación del barranqueño y los instrumentos que se están habilitando para su codificación y normalización lingüística; entre otros, una convención ortográfica, un diccionario y una gramática de barranqueño. A continuación, intervino Vitor Diogo Correia, de la Universidad de Évora, con una ponencia dedicada a la «Convenção ortográfica do barranquenho: peripécias de uma standardização gráfica», en la que explicó los criterios que sirven de fundamento para las decisiones adoptadas a la hora de establecer las normas ortográficas del barranqueño. Tras una pequeña pausa para el café, María Victoria Navas (FRONTESPO / Universidad Complutense de Madrid) ofreció la comunicación titulada «Elementos para la construcción de un diccionario y una gramática del barranqueño». Por último, la investigadora Vera Ferreira (CIDLES/FRONTESPO) cerró la sesión matinal con la comunicación «Um dicionário dos falantes para os falantes: reflexão sobre lexicografia de base comunitária e implicações na documentação e revitalização lingüísticas». Las intervenciones de estos cuatro ponentes ofrecieron una visión de conjunto completa y actualizada del estado en que se encuentra la planificación lingüística del barranqueño y aportaron abundante información sobre la elaboración de tres instrumentos fundamentales para la normalización y estandarización de esa lengua: la convención ortográfica, la gramática y el diccionario.

Finalizado el almuerzo, se celebró una mesa redonda que contó con la participación de los conferenciantes del Congreso, numerosos docentes y estudiantes de la escuela de Barrancos, así como ciudadanos de Barrancos y de otras localidades vecinas (de España y Portugal) interesados en la cuestión de la preservación del barranqueño. La mesa redonda brindó un espacio para el debate, la memoria y la propuesta de caminos para el futuro del barranqueño.

Culminó este histórico encuentro con la presentación al público de los resultados del Programa de Preservação e Valorização da Língua e Cultura Barranquenhos, a cargo de Maria Filomena Gonçalves,

María Victoria Navas y Vitor Diogo Correia, quienes hicieron entrega al alcalde de Barrancos, Leonel Caçador Rodrigues, de un ejemplar de *la Convenção Ortográfica do barranquenhoo*, otro del *Diccionário do barranquenho* y un tercero de la *Gramática básica do barranquenho*.

Ocho años después de su primera edición (junio de 2017), el Segundo Congreso Internacional «O barranquenho, ponte entre línguas e culturas» ha sido una ocasión excepcional para recapitular con satisfacción y optimismo sobre lo conseguido hasta la fecha, y para expresar la esperanza de que el tesoro lingüístico que constituye el barranqueño tenga unas merecidas *mil primaveras más*.

Alberto GÓMEZ BAUTISTA

Centro de Línguas, Literaturas e Culturas de la Universidad de Aveiro

«Allà en mon país. Curs d'estiu sobre Anton Navarro» (El Pont de Suert, del 4 al 6 de setembre del 2025). — Del 4 al 6 setembre de 2025 va tenir lloc al Pont de Suert un curs de tres dies dedicat a Mossèn Anton Navarro (Vilaller 1867 – Barcelona 1936), un poeta actiu i reconegut en el seu temps però molt oblidat després del seu assassinat a Barcelona el 26 de desembre de 1936. El curs s'organitzà en el marc de la programació dels cursos d'estiu que des de l'any 2014 programa la Universitat de Lleida al Pont de Suert, juntament amb altres entitats. Aquest any s'hi han sumat, en l'organització i el finançament, l'Arxiu Comarcal de l'Alta Ribagorça i els Estudis de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona. L'organització anà a càrrec de Jordi Suïls (Universitat de Lleida), Núria Alturo (Universitat de Barcelona) i Manel Rivas i Joan Lluís (Arxiu Comarcal de l'Alta Ribagorça), que comptaren amb la col·laboració de l'Ajuntament del Pont de Suert, el Centre d'Estudis Ribagorçans, l'Associació Escunc, el Parc Nacional d'Aigües Tortes i Estany de Sant Maurici, el Consell Comarcal de l'Alta Ribagorça i els ajuntaments de la Vall de Boí i de Vilaller. El curs inclogué sortides al territori als matins, amb una assistència d'entre quinze i trenta persones, i xerrades a les tardes, amb una assistència d'entre seixanta i vuitanta persones.

Durant el curs es pogueren escoltar dotze ponents que van presentar onze treballs de molta qualitat. Les xerrades van aportar una mirada renovada i polièdrica sobre la figura i l'obra de Mossèn Anton Navarro. Vam saber, en primer lloc, quina era la seva mirada sobre “el Ribagorça”, una comarca que Navarro retrata i defensa en les seves obres al llarg de tota la seva vida (Sebastià Pons); vam entendre el seu interès per les persones i les tradicions ribagorçanes (Joan Ramon Piqué); vam aprendre de quina manera es va projectar com a poeta entre els cercles culturals i literaris més actius de principis del segle xx i com es va configurar el seu primer llibre, *Pirinenques* (Anna Fernández-Clot); vam descobrir que va prenent força la hipòtesi que podria ser Navarro qui escrivís més de dos-cents articles del *Diario de Lérida* amb el pseudònim “Equis” (Lídia Larrañaga); vam conèixer els vincles d'Anton Navarro amb l'aranès i la Vall d'Aran i la descoberta d'un poema fins ara perdut, el *Poema de la Vall d'Aran* (Jordi Suïls); vam aprendre quines són exactament les flors que retrata Navarro al llibre *Pirinenques* (Maria Alba Fransi i Pilar Fransi); vam conèixer, a través del llibre *De l'infinít poema*, la dimensió religiosa del poeta, que barreja la cosmovisió d'un sacerdot i l'espiritualitat franciscana (Pau Duran); vam entendre que una de les millors accions que podem fer per contribuir a la difusió de l'obra de Navarro és confeccionar una antologia escolar, que encaixaria perfectament amb els currículums que potencien la connexió dels alumnes amb el patrimoni local (Josepa Feixa); vam descobrir en Navarro un gran humanista i erudit, un bon coneixedor dels clàssics i de la literatura més actual, però poc sistemàtic en les tasques de citació i edició de textos (Sergi Grau); vam saber que l'obra poètica de Navarro va interessar compositors importants, que van posar música als seus poemes (Francesc Cortès); i, finalment, vam aprendre que les balades ocupen un lloc rellevant en l'obra de Navarro, i que aquest autor destaca per una aplicació gairebé perfecta de les normes de la mètrica (Joan Ramon Veny). Les xerrades del dia 6 van ser presentades per Xavier Macià i Josep Maria Do-

mingo, que van donar sentit a les accions d'estudi i difusió de l'obra de Navarro que s'estan fent des de fa alguns anys.

Les xerrades de les tardes es van completar amb diverses activitats: el dia 4 al matí, una visita guiada al nucli històric del Pont de Suert, poble d'acollida del curs, i a l'Arxiu Comarcal de l'Alta Ribagorça, on es van poder veure alguns dels documents de més valor històric que conserva l'Arxiu i els documents que inclou la Col·lecció Anton Navarro, que ha estat creada a partir d'una col·lecció de la Biblioteca del Pont de Suert i de donacions de la família d'Anton Navarro i d'altres persones particulars. El dia 5 al matí es va fer una visita a la Vall de Barravés: es va visitar en primer lloc l'entorn de l'Hospital de Viella, al peu del naixement del riu Noguera Ribagorçana; després, el Centre d'interpretació "La Serradora" del Parc Nacions d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, localitzat a Senet, i també es va visitar l'entorn del Salto de Senet, al qual Navarro dedica un poema amb aquest títol; tot seguit, es va fer una parada a Vilaller per tal de visitar el poble natal de Navarro i assistir a l'acte de col·locació d'una placa en honor del poeta a la casa on va néixer: un acte organitzat per l'Ajuntament de Vilaller que va incloure la lectura d'un poema en honor a Navarro, obra d'Assumpció Perna, de Vilaller. El dia 6 al matí es va fer una ruta guiada des de les envistes d'Erillcastell a Gotarta fins a Erill la Vall, amb parada al mirador de Sant Salvador d'Irgo. Aquesta sortida va permetre conèixer el paper dels barons i comtes d'Erill en la configuració de la Ribagorça i observar sobre el terreny les valls ribagorçanes que descriu Navarro en les seves obres. En les sortides dels dies 5 i 6 es va lliurar als assistents un dossier de textos d'Anton Navarro que es van anar llegint amb la col·laboració de diverses persones (Joan Lluís, Anna Fernàndez-Clot, Xavier Macià, Alba Renyé). Les xerrades del dia 5 es van tancar amb la lectura musical del poema més publicat de Navarro, «Quan les pomeres floriran. Balada de l'amor que torna» (Núria Alturo —composició i veu— i Josep Massana —guitarra) i amb la lectura i interpretació musical de la peça «Dels quatre vents» d'Eduard Toldrà, de 1922, inspirada en el poema «Rapsòdia clàssica» de Navarro, el primer de la sèrie «Dels quatre vents» (Assumpció Perna —recitació—, Maria Bardají —violí— i Esperança Florit —piano). El curs es va tancar al final del matí del dia 6 a Erill la Vall, amb una breu actuació del grup *Ribatònics* (acordions diatònics), que va interpretar la cançó «Ribagorça», composta per Lluís Florit a partir de fragments del *Poema del Ribagorça* d'Anton Navarro, i altres cançons de caràcter ribagorçà (una composició pròpia sobre les falles del Pirineu i els fragments ribagorçans de les Cobles del Peirot, cançó tradicional).

Núria ALTURO
Universitat de Barcelona

«Dialectology and Geolinguistics. Perspectives and projects». Workshop: *The 57th annual meeting of the Atlas Linguarum Europae*. Workshop: *Tratatul de dialectologie română*. (Baia Mare, September 6-8, 2025). — Du 6 au 8 septembre 2025, à la Faculté des Lettres de Baia Mare, s'est tenue la conférence internationale « Dialectology and Geolinguistics. Perspectives and Projects », placée sous l'égide de la Société Internationale de Dialectologie et de Géolinguistique (SIDG) et organisée par le Département de Dialectologie, géographie linguistique, phonétique et onomastique de l'Institut de Linguistique de l'Académie Roumaine « Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti », en partenariat avec l'Université Technique de Cluj-Napoca, Faculté des Lettres, Baia Mare. Dans le cadre du congrès, s'est également tenu, en format hybride (en ligne et en présentiel), un atelier de travail de l'*Atlas Linguarum Europae* (ALE), au cours duquel les comités nationaux ont envoyé des représentants pour discuter de certaines problématiques relatives à la classification des langues et des dialectes européens, réunissant ainsi les quarante-sept comités nationaux. Lors de cette rencontre scientifique, un atelier de travail a également été organisé autour du *Traité de dialectologie roumaine nord- et sud-danubienne*, avec la participation des professeurs et chercheurs dialectologues impliqués

dans la réalisation du projet, conçu comme une œuvre fondamentale dans la linguistique roumaine et européenne et coordonné par Nicolae Saramandu et Manuela Nevaci. Sur la base de sources historiques, ont été présentées l'origine des dialectes roumains et les contacts permanents entre la romanité nord- et sud-danubienne. La manifestation a réuni des personnalités scientifiques parmi les plus marquantes : de l'Université de Turin, de l'Institut de l'Atlas Linguistique Italien, de l'Université d'Udine, de l'Institut de la Langue Bulgare – Académie des Sciences de Bulgarie, de l'Académie d'Athènes, de l'Institut de Linguistique de Ljubljana, de l'Université de Florence, ainsi que des chercheurs et professeurs des universités et instituts de linguistique de Bucarest, Cluj-Napoca, Iași, Timișoara et Constanța. Les communications ont porté sur des thèmes de dialectologie roumaine et européenne, de linguistique romane en général, sur les concordances avec les langues romanes mais aussi sur les convergences avec les langues balkaniques. Des sujets relatifs à la toponymie, notamment aux noms de lieux en Roumanie, ont également occupé une place importante. Une attention particulière a été accordée au roumain parlé dans les communautés historiques, à travers le dialecte aroumain présent dans l'espace balkanique en Albanie, Grèce, République de Macédoine du Nord, Bulgarie, mais aussi en Roumanie, ainsi que dans les communautés récentes, comme celle des Roumains installés en Italie. Des thèmes d'histoire de la langue et de dialectologie historique ont également suscité l'intérêt de notre communauté scientifique. Un autre sujet d'actualité a été la numérisation des atlas linguistiques réalisés dans le cadre des instituts de recherche de l'Académie Roumaine à Bucarest, Cluj et Iași. Cette numérisation, réalisée à l'aide de programmes spéciaux développés par Silviu Ioan Bejinariu et Vasile Apopei de l'Institut d'Informatique Théorique de l'Académie Roumaine, filiale de Iași, offre une perspective complexe sur les dialectes et parlers de la langue roumaine.

Les communications suivantes ont été présentées : Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, Irina Floarea, « Dinamici lingvistice: De la diglosie la normare în sintaxa dialectului aromân » [Dynamiques linguistiques : de la diglossie à la normalisation dans la syntaxe du dialecte aroumain] ; Mara Manta, « Aspecte ale variației accentului la substantivele terminate în *-iță* (pe baza atlaselor lingvistice) » [Aspects de la variation de l'accent sur les substantifs en *-iță* (à partir des atlas linguistiques)] ; Francisco R. Constantin, « Arii lingvistice motivaționale pentru cheștiunea [453] UIMĂ, pe baza ALRR. Sinteza » [Aires linguistiques motivationnelles pour la question [453] UIMĂ, sur la base de l'ALRR] ; Mihaela Mariana Morcov, « Observații privind evoluția convergentă a lat.-ORA în română și în italiană » [Observations sur l'évolution convergente de lat.-ORA en roumain et en italien] ; Alina Bojoga, « Termeni pentru putinei pe baza ALRR Sinteza » [Termes pour putinei sur la base de l'ALRR. Synthèse] ; Adelina Mihali, « De la grai la loc: interdependențe între dialect și toponim în spațiul românesc » [Du parler au lieu : interdépendances entre dialecte et toponyme dans l'espace roumain] ; Cosmina-Maria Berindei, « Observații privind tratarea subcapitolului referitor la lexicul bănațean în sintezele de dialectologie » [Observations sur le traitement du sous-chapitre relatif au lexique banatéen dans les synthèses de dialectologie].

Une excursion instructive en Maramureș a conclu le symposium international de dialectologie et de géolinguistique.

Manuela NEVACI
Academia Română
Universitatea din București

«La diversitat lingüística en el món d'avui» (Barcelona, 26 de setembre del 2025). —

En el marc de la conferència intergovernamental Mondiacult 2025 sobre polítiques culturals impulsada per la Unesco, l'Àgora Cívica va organitzar la jornada «La diversitat lingüística en el món d'avui», que va tenir lloc la tarda del divendres 26 de setembre de 2025 a l'Institut d'Estudis Catalans. Obrí la jornada

el sociolingüista i conseller de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya, Francesc Xavier Vila, amb una reflexió sobre el vincle entre les llengües i la identitat, i la importància de la diversitat en aquest sentit. Vila va acabar recordant que, si bé el model europeu d'estat jacobí ha estat un dels motors de la supressió de llengües, avui a Europa hi ha més llengües protegides per l'estat que a la major part de territoris del món. Inicialment s'havia programat a continuació una conferència de François Grin, professor de la Universitat de Ginebra i especialista en economia i governança de les llengües, però per un retard en el vol va caldre alterar l'ordre previst i avançar la primera de les dues taules rodones de què va constar la jornada. Així doncs, a continuació Llorenç Comajoan-Colomé, professor de la Universitat de Vic-Central de Catalunya; Jasone Cenoz, professora de la Universitat del País Basc, i Virginia Unamuno, investigadora principal al Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas (CONICET) d'Argentina i professora de la Universitat Nacional de San Martín, van debatre sobre «Diversitat social i diversitat lingüística a les aules». Els especialistes van exposar breument els models educatius dels respectius països pel que fa a la gestió de llengües, les eines de què disposen per atendre la diversitat lingüística, sobretot l'aportada per la immigració, i van fer algunes propostes per millorar aquesta gestió en l'àmbit de l'ensenyament. Tot seguit el professor Grin va poder impartir la conferència que duia per títol «Governar el món des de la diversitat lingüística». Grin va dissertar sobre la complexitat del concepte de diversitat lingüística i sobre el fet que es tracta d'un «problema pervers», en el sentit que no té una formulació definitiva ni es pot plantejar en termes de veritat o fals o que cada cas és únic. Alhora, es tracta d'un problema crucial per a la governança, ja que cap estat pot ignorar-lo: la tria de llengües en les polítiques públiques és inevitable. En conclusió, el conferenciant va subratllar la necessitat de distingir entre el nivell normatiu (allò que és moralment bo o dolent) i el nivell positiu (allò que és factualment cert o fals), entre els quals va defensar que no existia cap relació ontològica. A la segona taula rodona, «Drets lingüístics i raons econòmiques per la diversitat lingüística», hi van participar Vicenta Tasa Fuster, professora de Dret Constitucional de la Universitat de València, i Michele Gazzola, professor de Política Pública a la Universitat d'Ulster. Gazzola va començar per fer una distinció entre «llibertat negativa» (definida per la interferència de l'estat) i «llibertat positiva» (quan l'estat reforça la llibertat dels ciutadans a través de polítiques públiques). Tasa va fer una crítica de les polítiques lingüístiques europees, al seu parer poc democràtiques pel fet de jerarquitzar les llengües, i va emfasitzar la importància dels drets lingüístics en el sentit que són a la base de la possibilitat de fer realitat bona part dels drets fonamentals: a l'educació, a l'atenció mèdica, a la seguretat jurídica, etc. També va remarcar que, en contra del que se sol pensar, una excessiva regulació en matèria lingüística en un estat amb «oficialitat asimètrica» pot acabar perjudicant les llengües febles, i que és més efectiu treballar en polítiques i mantenir legislacions més generals. Ambdós ponents van dissertar sobre l'habitual retret que es fa a la diversitat lingüística com a cara, antieconòmica. Tasa va posar en evidència que, mentre se subratllen els suposats costos del suport a les llengües minoritzades, se silencia que la major part de la inversió pública es fa a favor de les dominants; en el cas espanyol, el castellà. L'acte, que va comptar amb interpretació anglès-català-llengua de signes catalana, el va cloure la moderadora, Ariadna Oltra.

Pere COMELLAS CASANOVA
Universitat de Barcelona

Dia Internacional de la Traducció 2025 (Barcelona, 30 de setembre del 2025). — Organitzada per la Secció Filològica de l'IEC i l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana (AELC), i amb la col·laboració de l'Institut Ramon Llull (IRL), el dia 30 de setembre, a les 17'30 h, al jardí Mercè Rodoreda de l'IEC tingué lloc la celebració del Dia Internacional de la Traducció.

Després d'unes paraules de benvinguda de Mila Segarra, vicepresidenta de la Secció Filològica, i de Sebastià Portell, president de l'AELC, sota el títol d'«Engalanar el traductor», Izaskun Arretxe,

directora de l'Àrea de Literatura de l'IRL, entrevistà Frans Oosterholt, guanyador del Premi Ramon Llull de Traducció Literària 2025, que destacà el camí que la traducció havia obert per a la literatura catalana als Països Baixos i la tasca del traductor com a prescriptor per a les editorials del seu país. A continuació August Bover, president del Grup de Treball de Llengua i Creació de la Secció Filològica, llegí un text tramès per Albert Jané, membre de la Secció Filològica, on repassava els seus seixanta anys d'adaptador de còmic al català, sempre guiat per la idea que era un servei que feia a la llengua catalana i que, per tant, havia de fer ús d'un llenguatge absolutament correcte i, alhora, natural i creïble. Seguidament hi hagué el col·loqui «Paraules dibuixades: traduir l'univers del còmic», moderat per la traductora Maria Llopis, amb les intervencions de Mercè Canela, editora i traductora de còmic, i Alfred Sala, traductor de còmic, que van tractar dels problemes de la traducció de còmic, dels encerts aconseguits pel còmic català i de les dificultats que troba en el món editorial.

La celebració es va cloure amb una copa de xampany al pati de la Casa de Convalescència.

August BOVER I FONT
Institut d'Estudis Catalans

NECROLOGIES

GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY
(1932-2024)

Guillem Rosselló Bordoy va néixer a sa Casa Blanca del Pla de Sant Jordi (Palma) l'any 1932 i morí a Santanyí el 2024. Va estudiar a la Universitat Complutense de Madrid i a la Universitat de Barcelona, i es llicencià i doctorà en Filologia Semítica i en Història. Era fill de pare alaroner i de mare felanitxera, ambdós mestres formats en la Institución Libre de Enseñanza, circumstància ben significativa que li agradava de recordar. La generació anterior de la família paterna havien estat militars i la casa on va viure, Cas Capità Paleta, és al centre de Palma, de planta baixa, curiosament d'estil neomudèjar, i amb un jardí que separava l'habitatge de les cavalleries, on Guillem instal·là un biblioteca considerable. Més d'una vegada va haver de comprar un llibre que ja tenia perquè li costava de trobar-lo entre tants com n'hi havia.

Inicià els seus estudis superiors als disset anys a la Universitat Complutense de Madrid, però una discussió amb el catedràtic d'Hebreu l'obligà a acabar la carrera d'Estudis Semítics a la de Barcelona, on defensà, l'any 1956, la seva Memòria de Llicenciatura en Filologia Semítica, *Las Islas orientales de al-Andalus según las fuentes árabes*, que pot considerar-se com a continuadora de l'obra decimonònica d'Álvaro Campaner i Fuertes (1888). Hi incorporà els primers resultats de les investigacions arqueològiques i de les fonts publicades, tant les traduccions com les noves fonts en àrab. L'obra no va ser publicada, amb el títol *L'Islam a les Illes Balears* (Daedalus), fins a l'any 1968 i constituí una de les primeres publicacions illenques dedicada totalment a la seva època andalusina.

Precisament, el meu primerencontre amb el Dr. Rosselló va tenir lloc per telèfon quan li vaig agrair l'existència d'aquesta publicació, tot afegint que seria la meua guia en els articles que jo redactaria a la *Gran Enciclopèdia Catalana*. No vaig obtenir cap indicatiu de la bonhomia de què més endavant vaig poder gaudir: a crits, es queixà des de l'altra banda del fil telefònic que s'haguera inclòs el seu nom entre els col·laboradors d'aquesta obra sense haver-se-li comunicat, en el fascicle editat com a prova —l'anomenat *B-bala*— que va veure la llum abans de l'edició definitiva de l'obra, l'any 1968! Val a dir, però, que ben aviat fou un bon col·laborador en la meua recerca i un gran i estimat amic.

L'any 1961 ingressà al Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs, i el 1963 fou nomenat conservador del Museu de Mallorca, al carrer de la Portella, del qual va ser director des de 1965 fins a la seva jubilació (2002). El museu fou creat sobre la base del Provincial de Belles Arts (1915) i el Museu de la Societat Arqueològica Lul·liana (1982), que

cedí en dipòsit les seves col·leccions a la casa palau dels comtes d'Aiamans, coneguda també amb el nom de «Ca la Gran Cristiana» en record de Catalina Zaforteza i de Togores, referent del carlisme local. En un dels seus patis s'identificà la primera casa andalusí de Ciutat de Mallorca. Des d'allí, Rosselló portà a terme una intensa tasca d'excavacions i de publicacions relatives als materials trobats a Mallorca i també a Menorca, i se centrà especialment en els períodes preromans i andalusí. Ordenà també altres museus, com el Museu d'Història de la Ciutat, al castell de Bellver, la Secció Etnològica del Museu de Mallorca a Muro, el Museu Municipal de Pollença i el Museu de Pollentia, a Alcúdia.

A conseqüència de la gran activitat del Museu de Mallorca hagué de deixar la Universitat de Barcelona i, ja com a director del Museu mallorquí, edità la col·lecció *Trabajos del Museo de Mallorca* (1967-2002) i la sèrie *Quaderns de Ca la Gran Cristiana*. Però, malgrat la seva dedicació a tot temps al Museu, no es pogueren inaugurar les sales de prehistòria fins a l'any 2002, poc abans de la seva jubilació.

L'any 1960 llegí la seva segona tesi de llicenciatura, aquesta vegada en Història, titulada *Las cuevas artificiales de tipo mediterráneo y su influencia en Mallorca*, encara inèdita, i es doctorà, també en Història Antiga, l'any 1972, amb la tesi sobre *La cultura talayótica en Mallorca. Bases para el estudio de sus fases iniciales* a la Universitat de Barcelona, tesi de la qual ha estat dit que «a despit de totes les publicacions posteriors i dels intents de rectificació, d'esmenar la plana, el que semànticament roman és la seva aportació» (Cantarellas 2002). Més endavant, l'any 2003, defensà la seva segona tesi doctoral en Filologia Semítica a la Universitat Complutense de Madrid amb un excel·lent treball titulat *El islam en las islas Baleares. Mallorca musulmana según la Remembrança de Nunyo Sanç y el Repartiment... de Mallorca*; vaig tenir l'honor i el plaer de ser jurat del tribunal que va jutjar aquesta tesi. El cos de l'estudi, de més de quatre-centes pàgines, anava acompanyat de cinc apèndixs i un àlbum de cartografia, i va rebre el Premi Extraordinari de Doctorat.

Editada l'any 2007 per la Universitat de les Illes Balears, hi estudia, entre altres temes, la societat andalusina vençuda a partir de la documentació dels vencedors, és a dir, de com es produeix un canvi total basant-se en les vicissituds sofertes per la gent: repartiment del botí o quadres d'oficis, especialment valuosos perquè la documentació àrab ens permetia conèixer l'activitat intel·lectual i molt poc la del poble pla, la vida rural, el medi urbà i els serveis.

Escriptor prolífic, des de 1955 fins a l'any 2000 va publicar 324 títols (Alemany *et. al.* 2002) alguns en col·laboració amb d'altres investigadors. Malgrat el seu caràcter esquerp, va saber rodejar-se d'un gran nombre de deixebles, alguns dels quals formen part del món acadèmic actual. El seu gran mestratge s'ha escampat més enllà del context illenc, tal com quedà palès en la seva ponència «Reflexiones sobre un Ensayo de sistematización ...y otras historias», que presentà al Coloquio la Cerámica andalusí: 20 años de investigación celebrat a Jaén del 15 al 17 d'octubre de 1997 i que fou publicat a la revista d'aquesta universitat, *Arqueología y territorio* 1999, núm. 6, p. 17-28. Aquest volum constituí un homenatge al Dr. Rosselló arqueòleg i, especialment al degà dels conservadors de museus. Òbviament, el llistat de congressos, simposis, col·loquis, jornades, etc., que ha organitzat o als quals assistit és enorme.

Ha estat un prestigiós prehistoriador, arqueòleg i arabista i un decidit conservador del patrimoni arqueològic,¹ històric i cultural de les Illes Balears. Juntament amb Pere de Palol

1. Malauradament, hi ha hagut força espoliacions, com el magnífic 'plat de sa Llebre', extraordinària peça de ceràmica del segle X robat (1991) del Museu de Mallorca, malgrat estar en una vitrina de seguretat. A més, diverses mostres talaiòtiques (com els bous de Son Corró, de Costitx) i romanes, i altres peces almohades, avui a Sevilla o al

Salellas i Miquel Tarradell Mateu, fou deixeble del gironí Lluís Pericot Garcia, arribat el 1958 a Mallorca i que el portà a la Universitat de Barcelona. Allà es llicencià en Història, com ha estat dit, l'any 1960 i després exercí de PNN (professor no numerari) entre els anys 1969 y 1995, en el departament de Joan Maluquer de Motes i Nicolau, que, en paraules del propi Rosselló, fou «un dels artífexs de la primera visió coherent de la prehistòria balear».

Entre altres honors, el 1958 va rebre el Premi Ciutat de Palma José María Quadrado amb el treball «Paralelos y precedentes de la primera cultura del Bronce balear»; i podem citar-lo com a membre de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando; de la Real Academia de Bones Lletres de Barcelona (1976) i de la Societat Arqueològica Lul·liana (1976), de la *Maioricensis Schola Lullistica* des del 1977; com a membre corresponent del *Deutsches Archeologisches Institut*, i com a president d'honor de l'Asociación Española de Arqueología Medieval (2019). L'any 2008, el Govern de les Illes Balears li concedí el Premi Ramon Llull.

Les seves obres primerenques les dedicà a l'estudi de la prehistòria, amb treballs com *El túmulo escalonado de Son Oms* (1963), *Excavaciones en Son Oms* (1965), *Excavaciones en Es Figueral de Son Real* (amb J. Camps Coll, 1974), *Excavaciones en el abrigo rocoso de Son Matge* (amb W. Waldren, 1974) i altres estudis de síntesi, com *Las navetas de Mallorca* (1964), *La cultura talaiòtica* en Mallorca (1973), però el passat andalusí sempre va estar present en les seves investigacions.

Una de les més afortunades actuacions de Rosselló va ser la catalogació del *Tresor d'època almohade* (Rosselló 1991) que havia adquirit la Societat Arqueològica Lul·liana, amb la Conselleria de Cultura, Educació i Esports i amb el suport econòmic de la Conselleria d'Economia i Hisenda del Govern Balear i que va rebre el Museu de Mallorca com a donació signada el 29 de juny de 1989. Es tracta d'un tresor amagat dins una gerreta simple i modesta de fang cuit que es va trobar en un indret no identificat; els seus propietaris originals devien haver-la amagat als inicis del segle XIII, abans que l'estol de les naus catalanes dirigides per Jaume I arribés a Santa Ponça i *Madīna Mayûrqa* es convertís en Ciutat de Mallorca, avui Palma.

Expert com era en la producció ceràmica de les Illes, una de les contínues preocupacions del Dr. Rosselló en els seus estudis i descobriments d'atuell d'època islàmica va ser la de donar la nomenclatura corresponent i autòctona a cada tipus de peça identificada. Considerava que tant la llengua catalana com la castellana són suficientment riques en arabismes i que no calia cercar elements estranys a les nostres llengües per a definir aquesta cultura material. Així ho expressà al *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas* en l'article «La arqueología musulmana en Mallorca: Estado de la cuestión» ja l'any 1970; *La ceràmica àrabe en Mallorca* (1973) i en l'*Ensayo de sistematización de la ceràmica àrabe de Mallorca*, Palma 1978. Aquest interès, dedicació i preocupació culminà en el seu *El nombre de las cosas en al-Andalus: una propuesta de terminología ceràmica*, Museu de Mallorca, Societat Arqueològica Lul·liana, Monografies d'Art i d'Arqueologia, Palma 1991. Hi analitzà les propostes d'altres arqueòlegs anteriors, dibuixà les troballes peça a peça i els donà la nomenclatura adequada. En aquest punt, indica que l'extreu dels cinquanta-set vocables llatins que es tradueixen per trenta-set paraules àrabs en el *Glossari de Leiden* (segle XI), de les cent catorze paraules àrabs que figuren en vint-i-set entrades llatines del *Vocabulista* atribuït a Ramon

Museu del Disseny de Barcelona, sortiren de l'illa per vendes. Cal destacar, entre les peces procedents de Mallorca, l'*Atlas Català dels Cresques*, datat l'any 1385, màxim exponent de la cartografia nàutica medieval mallorquina, i avui a la Bibliothèque Nationale de Paris.

Martí (1230-1284) i dels seixanta-sis termes àrabs que figuren en el *Vocabulista in Arabico* de Pedro de Alcalá (Granada, 1505).

S'ocupà també de recopilar i estudiar les restes epigràfiques illenques, tal com mostra, entre altres, el seu «Corpus balear de epigrafia Àrabe», publicat a *Mayurqa: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears*, Universitat de les Illes Balears, Palma 1975, p. 1-85; la gran majoria de les restes formen part de làpides funeràries.

Per al conjunt de l'onomàstica mallorquina, és cabdal l'estudi i edició facsímil de *La Remembrança ... de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Edició facsímil, transcripció i notes per... (Mut / Rosselló (1993). La seva aportació al conjunt de la toponímia illenca és especialment valuosa perquè replanteja propostes etimològiques anteriors d'estudiosos com Busquets, Alcover Moll, Ricard Soto, Miquel Barceló i fins i tot l'*Onomasticon Cataloniae* de Coromines-Mascaró Passarius, proposant-ne d'altres, sempre com a fruit d'intercanvis intel·lectuals amb mestres, col·legues i amics.²

I, dedicada més concretament a la toponímia balear, l'obra «Escrit sobre la terra. Estudis de toponímia», *Quaderns de ca la Gran Cristiana*, Palma de Mallorca 1994, on recull un seguit de treballs seus (alguns, de divulgació), el més antic dels quals és de l'any 1969, i els corregeix adequadament. Un fragment del seu pròleg pot donar idea del seu tarannà com a home de ciència:

Un vell refrany ens adona dels canvis de parer com a prova fefaent de la saviesa. Mai de mais voldria entrar dins la nòmina dels savis, emperò aquells canvis ineludibles generats per noves fonts i puntualitzacions específiques ens obliguen a introduir modificacions al text primitiu.

Potser és ara el moment de recordar les nombroses polèmiques que Guillem Rosselló — un home savi, caparrut i obcecat — va tenir amb diversos col·legues i fins i tot amb amics. En especial i mantes vegades amb el també medievalista Miquel Barceló Perelló, catedràtic a la Universitat Autònoma de Barcelona, i no sempre es pot dir que se servessin les més elementals normes del que en diem civilització. A Àngel Poveda Sánchez, també de la Universitat Autònoma de Barcelona, li posà en dubte la teoria que els noms de “sants” de la toponímia illenca tinguessin res a veure amb la hagiografia cristiana, sinó que, segons Rosselló, provinrien d'un accident geogràfic pur i simple: de l'àrab *sanad*, amb significat de ‘costa’ o ‘pujada’. Les discrepàncies també es feren paleses amb diverses teories sostingudes per Mikel de Epalza Ferrer, que visqué a Mallorca i s'interessà per aspectes del passat andalusí illenc, i per la seva esposa, ambdós de la Universitat d'Alacant, Mª Jesús Rubiera Mata, sobrevinguda en aquella geografia. Juntament amb de Epalza, protagonitzà dures polèmiques sobre la funció i el significat dels rafals i sobre el paper que haurien jugat els berbers en el poblament del passat illenc.

Les discrepàncies quedaren notòriament paleses durant les V Jornades d'Estudis Històrics Locals consagrades a la història del període andalusí de les Balears, organitzades a Palma el novembre de 1985 sota el patrocini de l'Institut d'Estudis Balearics, és a dir, pel seu Secretari General, Jordi Gayà Estelrich i pel Director del Museu de Mallorca, Guillem Rosselló. Una

2. De fet qualifica el volum I de l'*Onomasticon* de «cienciaficció etimològica», però la majoria de les vegades les seves discrepàncies van precedides de frases com «proposo amb reserves», «sembla», «potser» o «hi hauria la possibilitat».

publicació, signada per Mikel de Epalza (1985), donà una particular versió de la polèmica, assenyalant que s'estava aplicant a la historiografia illenca la metodologia d'historiadors, com Miquel Barceló i els seus deixebles, «que es basen en desconeixements lingüístics, en el rebuig de tot allò ja provat anteriorment i en prejudicis ideològics». Afegia que això «menava aquests investigadors a un carreró sense sortida». El professor Pierre Guichard, de la Universitat de Lió i amb innovadors estudis dedicats al món andalusí mediterrani, quedava inclòs en aquest grup, del qual seria capdavanter. Malgrat tot, de Epalza escrivia que «en la història balear, tots depenen del llibre de Guillem Rosselló *L'islam a les Illes Balears* (Palma, 1968), que va recollir tot allò que al seu temps hom podia saber, sobretot a partir de textos àrabs i cristians».

Rosselló (1986) va replicar molt encertadament i educada a la mateixa revista donant la benvinguda als congressos amb punts de vista diferents i desenvolupats dins els termes de la més absoluta correcció i indicant que l'únic enfrontament real fou, a dir veritat, un atac personal, inconsiderat i gratuït del prof. de Epalza i de la Dra. Rubiera envers un grup d'investigadors que, òbviamment, no opinaven com ells. Qualificà el resum escrit per de Epalza a la revista *Lluc* d'incomplet i tendenciós, obviant noms consagrats i, sobretot, la gran aportació de les noves generacions d'investigadors joves, no sols alacantins [...] valencians [...] i catalans.

Però molt més sorolloses —i d'abast públic— foren les polèmiques sostingudes amb motiu de la conservació dels vestigis andalusins de les Illes Balears: el castell de Bellver, la moderna intervenció sota la Seu mallorquina, i un llarg etcètera. Arqueòlegs, arquitectes i urbanistes no es lliuraren dels seus judicis, sovint molt crítics i severs: en Rosselló era una autoritat en el coneixement del passat de les Illes i sovint volgué exercir-la autoritàriament.

Cal citar també la traducció al català, edició i estudi, del *Kitab tarih Mayurqa* o crònica àrab de la conquesta de Mallorca escrita per Ibn Amira Al-Mahzumi (Roser / Rosselló 2008). Després d'un èxit aclaparador, l'any següent se'n va fer una edició en castellà. En el seu moment va ser una autèntica descoberta que fins i tot va interessar a gent que no s'havia interessat mai per l'arqueologia.

Hi ha una altra obra, molt cercada pel públic no professional i que està exhaurida, que Rosselló dedicà a les biografies de personatges que tingueren molta rellevància a la història illenca. Es tracta de l'iniciador (912) de l'islam a les Balears, 'Isam al-Hawlâni, del governador, Mubâssir Nâsir al-Dawla, que hagué de resistir l'embat (1115) de l'estol pisano-català que narra el *Liber Maiolichinus*, i del dissortat Abû Yahyà Muhammad ibn Alî al-Tinmalâlî, darrer almohade de Mallorca, conquerida per les tropes de Jaume I (1231) (Rosselló 1990).

Finalment, paga la pena consignar que la troballa arqueològica més important de la seva carrera (Rosselló *et. al.* 1974) va ser la d'una estatueta egípcia de bronze de l'arquitecte i déu de la medecina, Imhotep, a les excavacions de Torre d'En Galmés a Alaior (Menorca). Es tracta d'una peça de gran transcendència, fabricada entre finals del segle VIII i primer quart del VI aC, que, segons Rosselló, devia arribar a l'Illa per l'intens comerç marítim dels grecs amb la Mediterrània occidental.

Com a coda, cal dir que Guillem Rosselló Bordoy ha estat una peça clau en els estudis, el patrimoni i la cultura balear. Feia temps que s'adreçava als amics amb la salutació «salut i pau!». Ara ja no li puc desitjar salut, però sí que, sigui on sigui, descansi en pau!

Dolors BRAMON
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Referències bibliogràfiques

- ALEMANY MIR, Maria de Lluc / BUJOSA HOMAR, Francesc / ROSSELLÓ PONS, Magdalena / ROSSELLÓ PONS, Margalida (2002): «Bibliografia de Guillem Rosselló Bordoy» a *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*. Palma de Mallorca, 2 vols. I, p 63-119.
- CAMPANER I FUERTES, Álvaro (1888): *Bosquejo histórico de la dominación islamita en las islas Baleares*. Palma, 321 p.
- CANTARELLAS CAMPS, Catalina (2002) «Sobre Guillem Rosselló Bordoy, director del ‘Museu de Mallorca’ 1963-2002» a *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*. Palma de Mallorca, 2 vols. I, p 13-19.
- DE EPALZA, Mikel (1985, novembre - desembre): «Història Balear. Un Congrés polèmic», *Lluc*, núm. 724, p. 34-35.
- MUT CALAFELL, Antoni / ROSSELLÓ BORDOY, Guillem (1993): *La Remembrança ... de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*. Edició facsímil, transcripció i notes per Antoni Mut Calafell i Guillem Rosselló Bordoy. Palma de Mallorca: Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 228 p.
- ROSER NEBOT, Nicolau / ROSSELLÓ BORDOY, Guillem (2008): *Kitab tarih Mayurqa o crínica árabe de la conquesta de Mallorca escrita por Ibn Amira Al-Mahzumi*. Palma: Govern de les Illes Balears. Presidència / Universitat de les Illes Balears, 158 p.
- ROSELLÓ BORDOY, Guillem (1986, març): «Les Jornades d’Estudis històrics locals: una versió diferent», *Lluc*, núm. 727, p. 11-12.
- ROSELLÓ BORDOY, Guillem (1990): *Els oblidats: petites històries de mallorquins desconeguts*. Amb il·lustracions. Palma: Ajuntament de Palma, 85 p.
- ROSELLÓ BORDOY, Guillem (1991): *El tresor d’època almohade*. Amb la col·laboració de Maria Magdalena Riera Frau, Natalia Soberats Sagreras et alii. Amb fotografies. Palma de Mallorca: Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 35 p.
- ROSELLÓ BORDOY, Guillem / SÁNCHEZ CUENCA, Ramon / MONTANER, Pedro de (1974): «Imhotep, hijo de Ptah», *Mayurqa*, vol. 12, p. 123-142.

GABRIELA VITORINO
(1948-2024)

A Gabriela Vitorino, nossa querida colega e grande amiga, entrou para o então Centro de Estudos Filológicos em 1973, enquanto ainda cursava Filologia Românica, na Faculdade de Letras de Lisboa. Já casada com o João Lavinha e mãe do João “pequeno”, como lhe chamava, enriqueceu o Centro com a sua inteligência, independência, ética, companheirismo e ternura que alguns de nós, seus colegas de Licenciatura, tão bem já lhe conhecíamos. E trouxe com ela a sua tenacidade, também, e a sua exigência no trabalho.

Integrando-se no Grupo do Atlas, iniciou, nesse mesmo ano de 1973, a realização de inquéritos linguísticos que tinham como objetivo principal a elaboração do *Atlas Linguístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza (ALEPG)*,¹ sob a direção do Prof. Lindley Cintra, que muito admirava. Nesse âmbito, e até ao ano 2000, realizou 114 inquéritos (cinquenta e três

1. <<https://www.clul.ulisboa.pt/projeto/alepg-atlas-linguistico-etnografico-de-portugal-e-da-galiza>>.

com o questionário completo — cerca de 3500 perguntas — e sessenta e um com o reduzido — cerca de 2000 perguntas). Destes, doze foram aplicados no arquipélago dos Açores, quatro no arquipélago da Madeira e dois em pontos galegos, junto à fronteira portuguesa. A audição e transcrição fonética das respostas obtidas em oitenta e seis desses inquéritos ficaram a seu cargo.

Para além desse vasto e importante trabalho, participou nos inquéritos destinados à elaboração do *Atlas Linguarum Europae (ALE)*,² desde 1974, e do *Atlas Linguistique Roman (ALiR)*,³ desde 1987, que coincidiram, na sua grande maioria, com os inquéritos para o *ALEPG* (complementados, assim, com os conceitos não existentes no seu próprio questionário), tendo realizado dezenas de sínteses relativas aos dados portugueses, como contributo para esses atlas. De salientar a autoria da síntese românica de *punaise des lits* ('percevejo')⁴ e a co-autoria de *hirondelle* ('andorinha').⁵

A Gabriela foi, assim, desde o início, investigadora do (entretanto renomeado) Centro de Linguística, o que se coadunava perfeitamente com o seu modo de ser e de estar, preferindo a qualquer outra atividade as saídas de campo e o trabalho de pesquisa, em equipa.

Para progressão na Carreira de Investigação, elaborou, a partir de 1984, uma dissertação de doutoramento em dialetologia portuguesa. Construiu para o efeito um questionário linguístico, com cerca de 1200 perguntas, destinado à recolha do léxico associado à vida piscatória na orla marítima portuguesa, cobrindo os seguintes campos semânticos: a pesca e os processos de pesca; as embarcações e a navegação; a companhia e a comercialização do pescado; a fauna e flora marinhas; aspetos da costa e do mar; fenómenos atmosféricos. Por questões de prazos académicos, viu-se, contudo, obrigada a restringir o questionário para cerca de 300 perguntas, relacionadas com a fauna e flora marinhas, o qual foi aplicado em 23 localidades da costa continental. Para a preparação do questionário, a Gabriela recolheu vasta informação sobre o seu objeto de estudo, de forma a associar adequadamente as diferentes denominações obtidas junto dos informantes com as diferentes classificações científicas. A dissertação, intitulada *Atlas Linguístico do Litoral Português (ALLP)*, foi defendida na Universidade de Lisboa, em 1987, e consta de 2 volumes, ainda inéditos. Um deles inclui a apresentação do projeto, a análise dialetométrica a que submeteu o *corpus* coligido e índices. O outro é constituído por 200 mapas, onde foram cartografadas, em transcrição fonética, as denominações obtidas para as várias espécies biológicas, e ainda designações referentes a aspetos genéricos da fauna, acompanhados de comentários. Posteriormente, o mesmo questionário foi aplicado em 12 localidades dos Açores e em 4 localidades da ilha da Madeira.

Com o material recolhido nos inquéritos, a Gabriela responsabilizou-se pelo trabalho conjunto com os informáticos, para a criação de uma base de dados relacional, da maior relevância para a continuação do trabalho do Grupo.

Os seus cadernos de inquérito, incluindo alguns desenhos e muitas notas, também etnográficas, que continuamos a compulsar, são o registo material do seu rigor profissional e da sua preocupação em reunir o máximo de informação para o trabalho do Grupo. Ela nunca

2. <<https://www.clul.ulisboa.pt/projeto/ale-atlas-linguarum-europae>>.

3. <<https://www.clul.ulisboa.pt/projeto/alir-atlas-linguistique-roman>>.

4. VITORINO, Gabriela (2001): «PUNAISE DES LITS», *Atlas Linguistique Roman (ALiR)*, volume IIa *Cartes*, Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, Roma; «Les désignations romanes de la PUNAISE DES LITS», *Atlas Linguistique Roman (ALiR)*, volume IIa *Commentaires*, Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, Roma, 2001, pp. 451-466.

5. SARAMAGO, João / VITORINO, Gabriela (2018): «Les désignations romanes de l'hirondelle + Carte HIRONDELLE», *Atlas Linguistique Roman (ALiR)*, volume IIc *Commentaires + Cartes*. Alessandria : Edizioni dell'Orso, pp. 199-211.

aspirou a evidenciar-se, pessoalmente, mas o profundo e sólido conhecimento da sua área de atividade e o seu perfil de investigadora foram sempre evidentes, para todos os que com ela privaram, dentro e fora de Portugal.

Em fase mais recente, a Gabriela concebeu o projeto *Mapa Dialectal Sonoro (MADISON)*,⁶ constituído por excertos de fala espontânea (narrativas de atividades tradicionais, de acontecimentos locais, de festas rurais, etc.), a partir das recolhas levadas a cabo para a realização de vários atlas linguísticos. O projeto ficou inacabado, mas será retomado pelo Grupo, dentro das suas possibilidades, pelo interesse de que se reveste e pelo simbolismo que lhe atribuímos, de continuação de um projeto em que a Gabriela trabalhava com tanto gosto, até aos últimos tempos da sua presença na nossa sala comum.

Outra das preocupações da Gabriela prendeu-se com a conservação e preservação do material sonoro e fotográfico recolhido em cada um dos inquéritos realizados. Assim, procedeu, ela própria, à digitalização dos negativos fotográficos e muito a ela se deve que o material sonoro (cerca de 4500 horas de gravação analógica) tenha sido inteiramente digitalizado, estando disponível hoje para consulta no Centro de Linguística, precisamente na sua sala.

Com efeito, ao longo dos cinquenta e um anos de atividade no que hoje é o Centro de Linguística da Universidade de Lisboa (CLUL), a Gabriela sempre se preocupou com a qualidade e conservação dos materiais, participando ativamente não só na revisão da base de dados informatizada, criada para o ALEPG, como, enquanto membro das respetivas equipas, nas decisões relativas à elaboração do *Atlas Linguístico-Etnográfico dos Açores (ALEAç)*,⁷ para o qual preparou mais de metade dos mapas, e do *Atlas Linguístico-Etnográfico da Madeira e do Porto Santo (ALEMPS)*,⁸ este em parceria com a Universidade da Madeira.

Em 2009, integrou a equipa do *Tesouro Dialectal Português (TEDIPOR)*, parte constitutiva do projeto *Tesouro do léxico patrimonial galego e português* (coordenado por Rosario Álvarez, do Instituto da Língua Galega da USC),⁹ o qual, contando igualmente com a participação de universidades brasileiras, deu origem a um *corpus* informatizado de léxico associado a atividades tradicionais em risco de perda.

De sublinhar, ainda, o seu papel de formadora de muitos bolseiros e de jovens investigadores, vários deles hoje docentes-investigadores no Centro de Linguística-Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa e em outras universidades, que a acompanharam em várias saídas de inquérito e com ela aprenderam o delicado trabalho de ganhar confiança dos informantes e de os escutar atentamente, no seu ambiente de vida e de labor naturais.

Das suas participações em reuniões internacionais, trazia sempre, para além da satisfação do trabalho realizado, a alegria do reencontro com dialetólogos de outras paragens, por quem tinha muito apreço intelectual e uma grande amizade. E recebê-los em Lisboa era sempre uma festa, para a Gabriela.

Apaixonada e curiosa por tudo o que fosse diferente e, em particular, pela vivência das pessoas que, em mundos rurais, exprimiam a sua visão do mundo de modo diverso do de uma lisboeta de gema, a Gabriela adorava partir para inquérito com os seus colegas do Atlas, no Renault 4L do CLUL, que ela própria conduzia (por vezes, por estradas inconcebíveis, que

6. <<http://teitok.clul.ul.pt/madison/>>.

7. <<https://www.clul.ulisboa.pt/projeto/aleac-atlas-linguistico-etnografico-dos-acoeres>>.

8. NUNES, N. / REBELO, H. / SARAMAGO, J. / VITORINO, G. (2018): *Atlas Linguístico-Etnográfico da Madeira e Porto Santo: A Criação de Gado*. Funchal: SRTC | DRC, Serviço de Publicações.

9. <<http://ilg.usc.es/tesouro/gl/>>.

nos valeram algumas fantásticas descrições do país profundo). E era vê-la contar as peripécias desses inquéritos, que tanto a faziam e nos faziam rir de um riso saudável. Nenhum de nós jamais esquecerá esses muitos momentos de felicidade e de partilha, nem a sua figura, de auscultadores nos ouvidos, totalmente concentrada, a fazer as suas transcrições e a sorrir com as histórias que ia ouvindo.

A Gabriela ainda participou do início do processo — que, agora, continuamos, também em sua homenagem — de preparação da publicação *online* do material recolhido para o *ALEPG*. Correspondendo a 176 pontos de inquérito do continente, constituirá o *Atlas Lingüístico-Etnográfico de Portugal Continental (ALEPc)*, a ser disponibilizado progressivamente.

A Gabriela é, para todos os que tiveram a sorte de com ela privar, não só a dialectóloga de exceção, mas a grande força de carácter, a cidadã livre no seu pensamento, sempre criticamente atenta aos rumos do mundo, sempre comprometida com a justiça social e com o bem comum. É com uma saudade sem nome, mas com a lembrança do seu sorriso e do seu abraço caloroso, que continuamos a tê-la todos os dias connosco.

Fernando BRISSOS, João SARAMAGO, Luísa SEGURA e Maria Antónia MOTA
Grupo Atlas do Centro de Linguística da Universidade de Lisboa

WILLIAM LABOV
(1927-2024)

Malgrat que el terme *socio-linguistics* va ser encunyat per Haver C. Currie l'any 1952, no va ser fins a la dècada de 1960 que un William Labov a les beceroles de la seva carrera acadèmica va desafiar l'arraconament a què la lingüística tradicional i la lingüística moderna havien sotmès l'actuació lingüística i va establir les bases epistèmiques i metodològiques d'una veritable *linguistique de la parole*, una disciplina —la sociolingüística de la variació, sociolingüística quantitativa o, simplement, sociolingüística— centrada programàticament en l'estudi de la llengua com «an object possessing orderly heterogeneity», segons la definició avui ja clàssica de Weinreich, Labov i Herzog. Aquest nou paradigma —també conegut com a dialectologia social o urbana— es caracteritzava per estudiar la llengua en el seu context social, i més concretament per analitzar la variació i el canvi lingüístic en la comunitat de parla mitjançant la correlació de variables lingüístiques, socials i estilístiques. Amb aquest objectiu, Labov va haver de desenvolupar una extensa nòmina de constructes teòrics, com la hipòtesi del temps aparent —segons la qual el canvi lingüístic diacrònic es podia inferir de les diferències intergeneracionals detectades en un únic estadi sincrònic—, i metodològics, com l'entrevista sociolingüística —imprescindible per a la quantificació estadística d'un corpus de dades empíriques que havia de permetre al lingüista analitzar el dinamisme del canvi lingüístic com un fenomen motivat socialment.

L'extraordinària influència d'aquest nou paradigma, que Labov va refusar llargament d'anomenar sociolingüística «since it implies that there can be a successful linguistic theory or practice which is not social»¹⁰, no només ha impactat en aquelles disciplines de les quals el

10. Totes les citacions de Labov de les quals no s'indica la procedència s'han extret del seu article «How I got into linguistics, and what I got out of it», publicat l'any 2001 a la revista *Historiographia Linguistica*, vol. 28, núm. 3, p. 455-466.

variacionisme és deutor, com la lingüística històrica o la dialectologia, sinó també en una multitud d'àmbits del coneixement tan diversos com l'anàlisi del discurs, la sociofonètica, l'educació, la lingüística forense o la lingüística computacional. Per tot plegat —per la seva capacitat d'articular un mètode científic d'anàlisi de la variació i el canvi lingüístic de la parla quotidiana—, William Labov, mort a Filadèlfia el 17 de desembre de 2024 a l'edat de 97 anys, passarà a la història com el fundador de la branca de la lingüística que ha permès de sistematitzar —amb els límits inherents a qualsevol mètode d'anàlisi— els principis pels quals, com ja havia sentenciat Varró el s. I aC, «consuetudo loquendi est in motu»: el parlar quotidià està sempre en moviment.

William Labov —Bill per als amics— va néixer a Rutherford, Nova Jersey, el 4 de desembre de 1927, i amb dotze anys es va traslladar a Fort Lee, a tocar de Nova York, on va créixer «believing that most of the local families were on better than speaking terms with the Mafia». Després d'uns anys de secundària «full of conflict (fights, which I usually lost; arguments which I usually won)», l'any 1948 es va graduar en anglès i filosofia a Harvard, on el seu mentor —el filòsof John Wild— li va diagnosticar una veritable idolatria per la ciència:

When he learned that I was taking one course in chemistry (inorganic), he sucked on his pipe, smoothed out his cord trousers, and said, «Just where did you get this *idolatry* of science?» I've thought about that quite a bit since. Wild was perfectly right. I *did* have an idolatry of science then, and I never lost it since. But how did he know that when I didn't even know it myself?

Possiblement aquesta devoció per la ciència explica que, després de diversos intents frustrats de convertir-se en escriptor, Labov optés per treballar durant més d'una dècada com a químic industrial a la Union Ink Company (1949-1960), on al marge d'ampliar els seus coneixements científics va desenvolupar una veritable passió per capbussar-se en el que ell anomenava el «món real»: la vida, el caràcter —i també la parla— de tots aquells operaris i camioners amb qui compartia el dia a dia. Tanmateix, la impossibilitat de donar resposta a les grans qüestions sobre l'existència humana i de fer divulgació de les seves descobertes a causa del secret industrial el van esperar a matricular-se, l'any 1961 —a punt, doncs, de fer trenta-quatre anys—, a un postgrau en lingüística de la Universitat de Colúmbia. Allí, davant l'evidència que la majoria d'estudiants «were [...] drawing most of their data out of their heads», va decidir que «I could do better» i es va proposar desenvolupar «an empirical linguistics, based on what people actually say, and tested by the experimental techniques of the laboratory».

Labov va estar de sort: l'any 1961 el director del Departament de Lingüística de la Universitat de Colúmbia era un jove Uriel Weinreich, que, al seu torn, s'havia doctorat uns anys abans sota la supervisió d'André Martinet —el seu predecessor en el càrrec entre 1947 i 1955. Al pròleg de *Languages in Contact: Findings and Problems*, l'obra cabdal de Weinreich publicada el 1953, Martinet ja exposava —i assumia— la centralitat que la variabilitat del llenguatge tenia per al seu deixeble —i la que tindria més endavant per al deixeble del seu deixeble: ni més ni menys que William Labov—:

There was a time when the progress of research required that each community should be considered linguistically self-contained and homogeneous. [...] But we shall now have to stress the fact that a linguistic community is *never* homogeneous and hardly ever self-contained. [...] Linguistic diversity begins next door, nay, at home and within one and the same man.

Weinreich va esdevenir de seguida el mentor intel·lectual d'un Labov que, després de la seva mort prematura com a conseqüència d'un càncer quan només tenia 40 anys, el definiria com «the perfect academic: passionately interested in the ideas of others, brimming over with intellectual honesty, vigor and originality». Un amic que el va protegir «from every academic evil» i de qui confessa que va heretar bona part de les seves idees, fins al punt que es declarava incapaç de saber «how many of my ideas I brought to linguistics, and how many I got from Weinreich». La publicació pòstuma de l'extens article «Empirical Foundations for a Theory of Language Change» (1968), fruit de la col·laboració de Weinreich amb William Labov i Marvin I. Herzog —els seus dos doctorands més brillants—, constitueix un veritable salt qualitatiu en la consideració social del llenguatge.

Va ser, doncs, sota els auspicis de Weinreich que Labov va aconseguir, l'any 1961, el Master of Arts amb el treball «The Social Motivation of a Sound Change» —un títol indubtablement agosarat—, que va esdevenir la publicació seminal de la sociolingüística quantitativa per partida doble: primer, com a article a la revista *Word* (1963), i uns anys més tard, en forma de primer capítol d'una de les obres doctrinàries de la nova disciplina: *Sociolinguistic Patterns* (1972). Aquest treball, que analitzava en temps aparent la progressiva centralització del primer element dels diftongs /ay/ i /aw/ a la petita comunitat de l'illa de Martha's Vineyard, va ser el primer a correlacionar les diferents variants d'una determinada variable amb factors estilístics i socials com la regió, l'edat, l'ocupació o l'ètnia, i va concloure que, en aquesta petita illa de Massachussets que vivia essencialment del turisme, el canvi fonètic havia esdevingut una reivindicació simbòlica dels drets i privilegis locals.

Conscient del caràcter revolucionari d'aquest nou enfocament, que s'allunyava tant de l'ortodòxia estructuralista com d'un generativisme encara en construcció, Labov es va presentar a la trobada anual de la Linguistic Society of America de l'any 1962 disposat a rebre tota mena de crítiques dels seus col·legues. Sorprenentment, la seva proposta va generar un gran consens:

In those days [...] you practically addressed the entire profession when you advanced to the podium. [...] I had imagined a long and bitter struggle for my ideas, where I would push the social conditioning of language against hopeless odds, and finally with belated recognition as my hair was turning gray. But my romantic imagination was cut short. They ate it up!

Esperonat per la bona acollida dels seus plantejaments i encara sota la direcció d'Uriel Weinreich, Labov es va doctorar l'any 1964 amb la tesi *The Social Stratification of English in New York City*, un treball caracteritzat per la introducció de noves tècniques d'obtenció, tractament i quantificació de dades que li van permetre demostrar que, al Lower East Side de Nova York, la variació lingüística estava socialment estratificada, de manera que determinades variants fonètiques, com l'elisió de la /r/ postvocàlica, es correlacionaven amb diferents variables socials en patrons regulars. D'ençà de la seva publicació l'any 1966, aquest treball —que va aconseguir demostrar per primera vegada a gran escala que «the variation across individuals, and across time, that seemed so chaotic and so puzzling, [...] could be described mathematically»— va esdevenir una referència obligada per a les noves fornades de sociolingüistes.

Una corrua de seguidors que no es va fer esperar: primer, a la Universitat de Colúmbia, on Labov va treballar com a Assistant Professor entre els anys 1964 i 1971, i a partir d'aquell moment a la Universitat de Pensilvània, on va ocupar diverses posicions fins a la seva jubilació com a catedràtic de sociolingüística el gener del 2015, a l'ínclita edat de vuitanta-vuit

anys. Al llarg d'aquestes quatre dècades i mitja, Labov va tenir temps de crear el Programa de Sociolingüística i de fundar —amb la que l'any 1993 es convertiria en la seva segona dona, Gillian Sankoff— el Laboratori de Lingüística, «a place people come to from here, there and everywhere to learn how to work with language in a scientific and realistic way». Entre la multitud de lingüistes de renom internacional que va contribuir a formar s'hi compten noms insignes com els de Sharon Ash, John Baugh, Charles Boberg, Anne H. Charity Hudley, Penelope Eckert, Gregory Guy, Beatriz Lavandera, Robert A. Leonard, Geoffrey Nunberg, Shana Poplack, John R. Rickford o Deborah Schiffrin, avui referents indiscutibles d'un gran ventall de disciplines: la sociolingüística variacionista, la lingüística forense, l'educació, l'estudi de les llengües afroamericanes, l'anàlisi del discurs o la semàntica, per esmentar-ne només algunes. Tots ells coincideixen a remarcar l'optimisme, l'entusiasme, l'exigència i la inquietud intel·lectual d'un Labov que no vacil·lava a reconèixer que la seva inclinació natural era fer sempre «something different than what's being done around me» (Gordon 2006: 333). Aquesta legió d'alumnes, a qui Labov va inculcar la necessitat de treballar «with one foot in the university, and one in the community» i a qui va convèncer que les potencialitats de la recerca col·lectiva eren superiors a les de la recerca individual, va esdevenir la via més efectiva per difondre l'ideari de la nova disciplina fins que el mateix Labov va fundar les revistes *Language Variation and Change* (1989) i *Journal of Dialect Geography* (2012).

Entre els postulats del variacionisme primerenc que els seus acòlits van contribuir a universalitzar hi ha la consideració de la llengua com un fet estrictament social que només es pot estudiar en el si de la comunitat de parla, fins al punt que, per a Labov, «the individual doesn't exist as a unit in the framework that we're approaching. We study individuals because they give us the data to describe the community, but the individual is not really a linguistic unit» (Gordon 2006: 341). Precisament amb l'objectiu de confeir un corpus de dades comparables que permetés una anàlisi quantitativa global dels canvis lingüístics en curs en el si d'una comunitat —formalitats com a *regles variables*—, Labov va desenvolupar el que posteriorment s'ha conegut com a entrevista sociolingüística, un artefacte metodològic que possibilitava l'obtenció de dades de fins a cinc contextos d'ús en l'eix diafàsic: des de la màxima col·loquialitat de la conversa lliure —durant la qual l'entrevistador havia d'activar tot un seguit d'estratègies per neutralitzar la paradoxa de l'observador— fins a la màxima formalitat de la lectura de parells mínims. Per Labov, tanmateix, l'efectivitat d'aquesta tècnica —que sovint complementava amb estratègies addicionals com l'observació anònima o els tests d'avaluació subjectiva— estava supeditada a un segon requeriment metodològic: la necessitat d'una mostra considerable, ben seleccionada i estratificada, que fos representativa de la comunitat estudiada, atès que, a parer seu, «los lingüistas somos muy hábiles analizando datos, pero no recogiendo» (Menegotto 2014: 362).

En aquest punt cal reconèixer a Labov encara un altre mèrit, i no pas menor en un lingüista: l'audàcia d'haver estat sempre amatent als avenços de la tecnologia. Si Shana Poplack encara recorda amb terror com els informants porto-riquenys de North Philly li recomanaven que no es passegés pel barri amb els primers magnetòfons Nagra —«Don't carry that thing around here, amor» (Chambers 2017: 19)—, unes dècades més tard Labov, Ash i Boberg van ser pioners en l'ús de l'enquesta telefònica per recollir els milers de dades amb què van elaborar, en un període inusualment curt de temps, *The Atlas of North American English* (2005). Per Labov, tanmateix, aquest interès per la innovació, que va aplicar de manera implacable també a l'anàlisi acústica i a la quantificació estadística de corpus lingüístics, era purament instrumental:

All of this technology could easily carry us away from the human issues involved in the use of language. From my point of view, that might win the game but lose the match. [...] I spend a great deal of my time in the laboratory, at the office, or in class. But the work that I really want to do, the excitement and adventure of the field, comes in meeting the speakers of the language face to face, entering their homes, hanging out on corners, porches, taverns, pubs, and bars.

Aquesta passió pel treball de camp, unida a la facilitat per obtenir dels informants narratives orals espontànies de la seva experiència personal, explica que una altra de les contribucions principals de Labov —aquest cop, de caire qualitatiu— fos en l'àmbit de l'anàlisi del discurs. Concretament, Labov va teoritzar sobre la capacitat específicament humana de transmetre l'experiència i va sistematitzar, en sis seccions avui presents en tots els manuals de lingüística textual, la superestructura prototípica dels relats quotidians. Aquestes i altres aportacions van quedar reflectides als articles «Narrative analysis: Oral Versions of Personal Experience» (1967), escrit en coautoria amb Joshua Waletzky, i «The transformation of experience in narrative syntax» —el novè capítol del paradigmàtic *Language in the Inner City: Studies in Black English Vernacular* (1972)—, així com al seu darrer llibre, *The Language of Life and Death: The Transformation of Experience in Oral Narrative* (2013).

D'altra banda, l'accés a aquest cúmul d'experiències personals li va fer prendre consciència de les conseqüències socioeconòmiques que determinats col·lectius, com els afroamericans, pagaven pel fet de parlar una varietat d'anglès que la majoria de la població blanca dels Estats Units considerava, encara, una varietat corrupta o degenerada. Convençut que «some facts —the ones that affect people's life chances— are more important than others» i que «there is an obligation to pay back if you have made a profit from studying the human race», Labov va decidir saldar aquest deute estudiant fins a quin punt la varietat d'anglès parlada per la població escolar afroamericana —coneguda com a African American Vernacular English— estava relacionada amb el fracàs del sistema escolar a l'hora d'ensenyar aquests nens i nenes a llegir. Els resultats d'aquest estudi, que Labov va centrar a Harlem, van ser concloents: la causa principal d'aquesta fallida sistèmica no era pas una suposada incapacitat de la població afroamericana per poder aprendre l'anglès estàndard, sinó la devaluació simbòlica apriorística de l'anglès afroamericà per part d'un cos docent que simplement traslladava als centres escolars el racisme institucionalitzat de la societat nord-americana. Aquesta constatació va dur Labov a escriure el que per a molts estatunidencs va ser el seu treball més determinant: el capítol «The Logic of Nonstandard English» (1970), en què argumentava —en un posicionament clarament ecolingüístic— que l'anglès afroamericà era, com qualsevol altra varietat d'anglès, un sistema regular perfectament apte per al pensament complex i l'aprenentatge. El seu futur doctorand i president de la Linguistic Society of America, John Baugh, il·lustra l'impacte que aquest treball devia causar en el si de la comunitat afroamericana dels Estats Units:

My experiences in North Philadelphia and in other African American communities in California triggered my belief that William Labov must be a Black man. At that point in my life I had difficulty believing that anyone but a fellow African American would ever come to the conclusions that Bill expounded throughout that seminal article (Chambers 2017: 9).

Com a conseqüència de la situació de desigualtat palesada en aquest treball, i des del compromís amb la justícia social que sempre el va caracteritzar, Labov va impulsar dues iniciatives transformadores que no van trigar a fer augmentar la competència lectora de l'alumnat afroamericà de West Philadelphia: el programa de formació contínua per a mestres *The*

Reading Road i el llibre de text —basat en les narratives orals que havia obtingut d'informants afroamericans— *Portals. Real World Reading Bounce A* (1990).

Pel que fa als territoris de llengua catalana, l'onada expansiva del variacionisme labovian també hi va impactar, per bé que més aviat desurbanitzada i a l'ombra de la preponderant sociologia del llenguatge. Primer, a través de les aportacions pioneres de Francisco Gimeno i l'escola alacantina, i més endavant gràcies a la publicació de tres volums gairebé homònims: *La sociolingüística de la variació*, a cura de M. Teresa Turell (1995), *Sociolingüística de la variació i llengua catalana*, de Miquel Àngel Pradilla (2008), i el monogràfic de la revista *Treballs de Sociolingüística Catalana* titulat «La sociolingüística de la variació en l'àmbit de la llengua catalana» (2013) —en l'etapa d'Emili Boix com a director. Aquests volums apleguen les principals aportacions catalanes a l'estudi de la variació i el canvi lingüístic, un àmbit que Labov va voler dotar de la màxima consistència teòrica en la seva trilogia culminant *Principles of Linguistic Change. Internal Factors* (1994), *Social Factors* (2001) i *Cognitive and Cultural Factors* (2010).

Membre de la National Academy of Arts and Sciences (1979), la National Academy of Sciences (1993) i l'American Association for the Advance of Science (1997), la seva dilatada trajectòria investigadora va ser reconeguda, entre d'altres, amb el premi Leonard Bloomfield de la Linguistic Society of America (1996, 2008), el Benjamin Franklin in Computer and Cognitive Science del Franklin Institute (2013), la Neil and Saras Smith Medal for Linguistics de la British Academy (2015) i el Talcott Parsons de l'American Academy of Arts and Sciences (2020). També va ser investit Doctor Honoris Causa per fins a sis universitats europees: Uppsala (1985), Lieja (1990), York (1998), Edimburg (2005), París-Nanterre (2007) i, al nostre país, la Universitat Pompeu Fabra (2012). És possible, tanmateix, que un dels homenatges més apreciats per Labov fos la dedicatòria amb què Jack Chambers, Peter Trudgill i Natalie Schilling-Estes van decidir encapçalar *The Handbook of Language Variation and Change* (2002) —sens dubte, un dels manuals de referència de la sociolingüística variacionista—: «For William Labov, whose work is referred to in every chapter and whose ideas imbue every page». Un llegat intel·lectual, però també humà, inapellable, com testimonien les paraules del seu antic alumne Joseph DeChicchis:

I'll never forget the day that Bill Labov showed up in a crowd of linguists gathered on Locust Walk [l'avinguda més freqüentada del campus de la Universitat de Pensilvània] one sunny afternoon. Wiry and energetic, he was clearly the darling or the envy of every other scholar in the crowd. The body language of deference and admiration was everywhere on display. Not until two decades later, when I found myself at Buckingham Palace in the presence of Elizabeth II, would I feel such a commanding aura around another human being (Chambers 2017: 13).

Explicava Labov que l'èxit, per a ell, era arribar a la vellesa i mirar enrere «without feeling that you've wasted your time». A jutjar per l'empremta que va deixar en tantíssimes persones —inclosos set fills— i l'impacte social i acadèmic de la seva obra, que l'ha convertit en un dels lingüistes més influents de l'últim segle, sembla clar que la seva va ser una vida plenament exitosa. Que per molts anys puguem gaudir del seu llegat!

Esteve VALLS I ALECHA¹
Universitat de Barcelona

1. Professor Serra Húnter.

Bibliografia

- CHAMBERS, Jack (2017): «William Labov: An Appreciation», *Annual Review of Linguistics*, núm. 3, p. 1-23.
- GORDON, Matthew J. (2006): «Interview with William Labov», *Journal of English Linguistics*, vol. 34, núm. 4, p. 332-351.
- MENEGOTTO, Andrea C. (2014): «La variación y el cambio a lo largo de la vida. Una entrevista a William Labov y Gillian Sankoff», *Estudios de Teoría Literaria*, vol. 3, núm. 5, p. 359-366.

CARME BARCELÓ
(1949-2024)

Carme Barceló i Torres, nascuda a Cartagena (21-03-1949), va morir a València el 23 de desembre de 2024. Era llicenciada (1974) i doctora (1982) en Filologia Semítica, amb Premi Extraordinari, per la Universitat Complutense de Madrid. Va ser titular de les universitats de València (1985) i de Còrdova (1986) i catedràtica de la Universitat de València, on va exercir de directora del Departament de Filologia Catalana (01.07.1998 / 18.06.2001) (19.06.2001 / 16.07.2002), primera dona que accedí al càrrec, i de degana (08.03.1985 / 15.02.1986) de la facultat. Des del curs 2020-2021 n'era professora honorària.

Fou membre del Consell General de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (universitats de València, d'Alacant, Jaume I de Castelló) des del 23 de gener de 1995, fins que cessà, a petició pròpia, el novembre de 2005. També va ser membre de la Acadèmia Valenciana de la Llengua (nomenament DOGV 4036, Decret 8/2001) (05.07.2001) amb renúncia voluntària 31.10.2003, i de la Junta Rectora del Patronat Especial «Sud-Nord. Solidaritat i Cultura» de la Fundació General de la Universitat de València (01.1995 / 06.1997). Ingressà a l'Institut d'Estudis Catalans com a membre corresponent de la Secció Històrico-Arqueològica el 12 de juliol de 2023.

Conreà l'estudi de molt diverses facetes de la història de l'època islàmica peninsular, en especial les que fan referència a la llengua àrab dialectal que era pròpia dels sarraïns, després mudèjars i finalment moriscos de l'ara anomenat País Valencià. Hi dedicà la seva tesi doctoral *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universitat de València, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, Madrid 1984, amb pròleg de Joan Fuster.

Col·laborà molt sovint amb Ana Labarta, col·lega a les universitats de Còrdova i de València, amb la qual publicà diversos estudis sobre lingüística del dialecte andalusí del País, com són els treballs:

«Precisiones sobre algunos arabismos en valenciano y otros Nuevos», *Quaderns de Filologia [Homenaje a don Manuel Sanchis Guarner]* 1, 1984, p. 25-28; *La escritura árabe en el País Valenciano. I. Inscripciones monumentales*, Àrea de Estudios Árabes e Islámicos de Valencia, Valencia, 1998, 2 vols. 434 p., figs. i làms. i amb Ana Labarta, *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana (1401-1608)*, PUV. Valencia, 2009, 380 p.

Amb Ana Labarta i Josefina Veglison publicà «Àrab i català en temps de Jaume I: una revisió a través del *Llibre dels feits*», dins Germà Colón Domènech i Lluís Gimeno Betí (ed.) *La llengua catalana en temps de Jaume I (2008. Castelló de la Plana)*, Publicacions Univer-

sitat Jaume I. Castelló de la Plana, 2010, 37-69 p.; *València àrab en prosa i vers*, Servei de Publicacions, Universitat de València [sèrie *Acadèmia dels Nocturns*]. València, 2011, 354 p., que consisteix en la traducció directa de 525 fragments de poesia i prosa literària àrab relacionats amb les terres valencianes i on s'ha donat cabuda tant als autors que van néixer i viure en aquest espai com als que en van marxar, als d'altres procedències que s'hi van establir i als escriptors que s'hi van referir sense mai haver-hi estat.

En l'obra *Àrab i català. Contactes i contrastos*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat [*Biblioteca Sanchis Guarner* 74] / PUV [*Filologia i Literatura Catalanes*]. València / Barcelona, 2011, 330 p., recull una sèrie de textos apareguts en diverses revistes i actes de congressos. La seva primera part, titulada «contactes», aborda els arabismes i la connexió medieval entre la llengua àrab i la llengua catalana. La segona part, sota el títol de «contrastos», està dedicada a mostrar les incoherències paleses als estudis que defensen la pervivència d'una llengua romànica pròpia parlada en terres valencianes abans de la conquesta de Jaume I.

De nou amb Ana Labarta, en el *Cancionero morisco. Poesía árabe de los siglos XV y XVI, introducción, edición, traducción e índices*, Ángeles Carrillo Baeza, València, 2016, 573 p., les autores editen i tradueixen 168 peces poètiques d'extensió molt diversa que tenen escassa relació amb els poemes medievals coneguts fins ara i que mostren la vitalitat de la literatura àrab dialectal de la Península fins a principis del segle XVII, amb la pervivència de poesies antigues i l'elaboració d'altres noves que fan referència als fets històrics d'aquell moment.

D'altra banda, Carme Barceló ha estat i és l'autoritat indiscutible en el camp de la toponomàstica valenciana. L'estudi dels noms de lloc ha estat sempre una feina feixuga que no sempre ha estat tractada amb seriositat i, tal com escriví la mateixa Barceló, «la ciència etimològica encarregada de la recerca dels noms de lloc és relativament recent i requereix amplis i variats coneixements filològics, domini d'altres ciències (geografia, història, economia), control dels canvis socials del territori o territoris que s'analitzen i poder disposar de moltes formes antigues escrites dels noms de lloc». Les publicacions dels treballs de Barceló sobre els topònims valencians s'iniciaren amb l'obra *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells* (Institut de Filologia Valenciana, València 1983), que fou guardonada a la segona edició del Premi d'Assaig Vicent Boix de l'Ajuntament de Xàtiva.

Com s'ha dit, és una de les persones més expertes en el coneixement del patrimoni cultural de la nostra toponímia. La seva obra primerenca, suara citada i ben aviat i encara totalment exhaurida, continuà amb la publicació de *Noms aràbics de lloc* (Editorial Bromera [*Essencial* 13], València, 2010, 162 p.). A la vàlua intrínseca d'aquests treballs, cal afegir que els principals encerts radiquen en el fet de recollir les grafies antigues del nom de cada població i en haver inclòs a l'obra l'estudi de topònims d'altres països de la Mediterrània que ajuden a interpretar noms de lloc comuns a les àrees lingüístiques de l'àrab i del romanç (amb l'excepció del País Basc i de les actuals províncies de Girona, Santander i Pontevedra, on no hi consigna cap topònim d'origen àrab). Fins i tot ofereix els corresponents paral·lels localitzats a Portugal, Sicília, Marroc, Algèria i Tunísia.

Però no només cal destacar aquests dos estudis generals, sinó que són molts els articles publicats per Carme Barceló sobre toponímia menor (o no tant). Destaco, entre molts exemples, el topònim *Genovés* («El origen de un topónimo: El Genovés», *El Genovés. Festes*, Ayuntamiento de El Genovés, 1983, s.p.); els dedicats als noms de lloc de la Vall de Gallinera (*Aguaites* 2, 1988, 5-16 p.); a Penàliga (*A sol post* 2, 1991, p. 39-44); a la Vall d'Albaida (*Al-*

maig. *Estudis i Documents* 11, 1995, p.10-15); a la Vall de Guadalest (Joan F. Mateu i Antoni Furió (ed.), *A Vicenç M. Rosselló, geògraf, als seus 90 anys*, València, Universitat, PUV, 2021, 161-171 p.). Sovint la seva contribució o correcció aparegué en les ressenyes que publicà, com és el cas de la comarca de la Safor (ressenya d'A. Herrero: «Aportaciones a la toponimia de la Conca de la Safor. Ressenya», *Ullal* 6, 1985, 120-121 p.) i moltes altres.

Així mateix, són moltes les traduccions i transcripcions de textos àrabs i els informes que va fer com a resposta a peticions de col·legues de molt diverses especialitats (cas d'arqueòlegs, prehistoriadors, romanistes, filòlegs, arabistes, geògrafs, numismàtics i altres), i així continuà la seva aportació a la toponímia del País, com és el cas de Cullera i Moncofa i les seves respectives adaptacions a l'àrab, Vinalesa, Gafaiüt, L'Alfijó (L'Orxeta), Beniamer (Dénia), Suera i un llarg etcètera.

És autora també d'altres treballs més específics, com «Toponymie tribale ou familiale et organisation de l'espace dans l'aire valencienne à l'époque musulmane», *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 40, 1985, p. 29-38 o «Els noms de lloc de tipus Beni-», *Actes del X Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica Valenciana* (València, 1985), Universitat de València. València, 1986, 411-415 p., i cal destacar el fet que elaborà nombrosos informes sobre qüestions toponímiques a petició d'ajuntaments o d'altres entitats interessades.

També és autora d'encertades ressenyes d'obres cabdals dels Països Catalans, com la del volum primer de l'*Onomasticon Catalonia* de Joan Coromines i Joan Mascaró i Passarius relatiu als noms de lloc de les Illes Balears, i participà en nombrosos congressos sobre el tema. Un bon exemple pot ser «Adaptació aràbiga dels topònims antics». Universitat de València, *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València 2001.

Amb Ana Labarta s'ocupà també dels patronímics que figuren en el *Vocabulista* de Pedro de Alcalá (*Homenaje al profesor José María Fórneas Besteiro*, Universidad de Granada. Granada, vol. I, 1995, p. 337-355); La antroponímia en el *Vocabulista* de P. de Alcalá, *Estudios dedicados al profesor Juan Martínez Ruiz* (1991), Universidad de Granada. Granada, p. 105-111 i *Revista de Filología de La Laguna* [Homenaje a Rafael Muñoz] 17, 1999, p. 103-113.

Treballà també els patronímics àrabs que apareixen en el '*Llibre del Repartiment*' de València (Joan F. Mateu y Emili Casanova (ed.), *Estudis de Toponímia Valenciana en honor de Vicenç M. Rosselló i Verger*, Denes, València, 2010, p. 61-77. Sobre aquesta magna obra, objecte d'edicions poc exigents i d'estudis no sempre encertats, proposà una nova lectura que ha permès reconèixer gran nombre de personatges de l'elit social valenciana que vivia en el moment de la conquesta i les seves propietats territorials. També ha estat possible ubicar barris, carrers, edificis i altres elements urbans, fet que permet una visió molt més completa de la ciutat en època andalusí («Clave árabe para el *Repartiment* de Valencia», *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història* 66, 2016, p. 11-26 [<https://ojs.uv.es/index.php/saitabi/article/view/9630>]).

L'autora també gaudeix d'un gran prestigi com a experta en la història de l'època islàmica del que avui és el País Valencià i en l'estudi de la llengua parlada pels andalusins i, després, pels mudèjars i moriscos valencians, com ja ha estat dit. Són bàsics els seus treballs sobre història andalusina valenciana, com és el cas de «El sayyid Abū Zayd: príncepe musulmán, señor cristiano», *Awraq* 3 (Madrid), 1980, p. 101-109; *Abū Zayd, darrer governador almohade de València*, «Treves d'Abū Zayd amb Jaume primer al *Llibre dels Feits*», *Estudis dedicats al prof. Antoni Ferrando*, 2019, p. 187-201; «Sagunt i el seu territori en l'època àrab»,

Braçal, Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre [número especial i doble en commemoració del Centenari de la mort de Antonio Chabret i Fraga], 2007, p. 35-36 i 65-93.

Definitiva, al meu entendre, va ser la seva intervenció en la dura, aspra i llarga polèmica que s'originà a València els anys '80 sobre la suposada o negada berberització de la població del País en els segles VIII i IX. Els protagonistes principals foren estudiosos de prestigi com Pierre Guichard, d'una banda, i Mikel de Epalza i Maria Jesús Rubiera, de l'altra. El primer, catedràtic de la Universitat de Lió i amb una copiosa i valuosa obra sobre l'època andalusí del territori valencià, sustentà la pràcticament inexistència de llinatges àrabs al País i, en conseqüència, la màxima presència de població berber; els segons, ambdós catedràtics de la Universitat d'Alacant i també amb molta i variada obra de recerca, defensaven —no sempre respectant les bones formes que requereix l'acadèmia— el contrari.

El treball de Barceló, «¿Galgos o podencos? Sobre la supuesta berberización del País Valenciano en los siglos VIII y IX», *Al-Qanṭara* (Madrid), 11, 1990, p. 429-460, analitza alguns dels arguments utilitzats per Guichard per tal d'establir una majoritària presència berber en els segles VIII al XIII valencians i critica la metodologia emprada per aquest autor, «basada en similituds onomàstiques i toponímiques que en molts casos son fruit d'homofonies i de casualitats. Aporta dades que corresponen a altres zones i/o èpoques i minimitza o silencia les notícies existents sobre la presència àrab a la zona». Barceló posa les coses al seu lloc, tot sustentant que la discussió resulta inútil en una societat evidentment mixta si s'examinen convenientment les dades toponímiques i documentals. Sobre aquesta polèmica, cal admetre que no tothom està prou disposat a corregir o a matisar les seues pròpies teories per més que es rebati assenyadament la seva argumentació.

Molt útil i curiosa ha estat l'edició i estudi d'un còdex que conté les lleis dels mudèjars que eren súbdits d'un senyor, probablement de l'actual província d'Alacant, que va fer escriure entre els anys 1460 i 1485 la legislació que atenyia els seus sarraïns. El text, en català, recull el dret civil i criminal propi de l'escola maliquí i es titula *Tractat medieval de dret islàmic: Llibre de la Çuna e Xara dels moros, introducción, edición, índices y glosarios por...* Còrdova, 1989, XXIV + 123 p. + 2 llàm.

Carme Barceló és també i indiscutiblement la gran experta en epigrafia, tema al qual s'ha dedicat a bastament, llegint tota mena d'inscripcions en ceràmica. Com a mostra cito:

«Coleccionistas andalusíes. Primeras noticias», *Empúries*. Mayo 1999. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Taula Rodona *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada en Empúries* (2000), *Monografies Emporitanes*, 11, p. 255-256.

«Las cerámicas con epígrafes árabes», en Anja Heidenreich *Islamische Importkeramik des Hohen Mittelalters auf der Iberischen Halbinsel*. German Archaeological Institute [serie *Iberia Archaeologica* 10] - Philipp von Zabern, Mainz, 2007, p. 293-312 [Teil VI. Annex].

«Epigrafia àrab decorando ceràmica», en Josep Vicent Lerma Alegria (comissari), Pau Armengol Machí (ed.), Javier Martí Oltra (dir.), *La ceràmica islàmica de la ciutat de València: 35 anys d'arqueologia urbana*, catàleg exposició *L'argila de la mitja lluna*, Ajuntament de València, 2018, p. 233-266.

«Cuatro cerámicas del Museo de Borriana con epigrafía Árabe», *Espacio, Tiempo y Forma, Historia Medieval* 34, I, 2021, p. 37-34 (amb Ana Labarta, Josep Benedito i José Manuel Melchor).

També ha tractat l'epigrafia que figura en grafits, pintura, capitells, porcellana, guixeries, làmines de plom, segells, socarrats, orfebreria... o en làpides sepulcrales, com és el cas dels estudis «Làpida funerària de *Murbāṭir* (Sagunt, segle x)», *Studia Philologica Valentina* 5, 2001, p. 169-177; «Un epitaffio islamico proveniente da Maiorca portato a Pisa come trofeo di guerra?», *Quaderni di Studi Arabi. Nuova Serie* (Rivista annuale pubblicata dall'Istituto per l'Oriente, Roma) I, 2006, p. 55-68.

Les seves investigacions han traspassat les fronteres polítiques actuals, tal com es palesa en els treballs «Inscripció àrab del monestir de Sant Andreu de Sureda» i «Inscripció àrab de la Comanda del Masdèu. Trullars», publicats a *Catalunya Romànica XIV. El Rosselló*, i «La decoración árabe, caligráfica y vegetal de las vigas del Museu Diocesano (Barcelona)», *Arqueología y Territorio Medieval* [AyTM] 23 (2016), p. 57-73 (amb Ana Labarta).

Destaco també la classificació monetària que va fer de la Biblioteca de la Universitat de València i altres nombrosos treballs sobre numismàtica.

Donada la seva generositat i bonhomia, va dedicar moltes hores a resoldre preguntes que li adreçaven col·legues de molt diverses especialitats, i així consigno el seu ajut i col·laboració en tretze recerques sobre onomàstica i en quaranta-dues sobre qüestions epigràfiques. Així mateix, s'ocupà de fer els informes pertinents a les seixanta-quatre consultes sobre toponímia i onomàstica i a cent dinou sobre epigrafia que li feren arribar.

Al seu torn, elaborà tretze avaluacions de manuscrits i pergamins de diversa procedència així com també d'articles enviats a les revistes *Al-Qanṭara*, *Cuadernos de la Alhambra*, *Cuadernos de Madīnat al-Zahrā'*, *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos (Sección Árabe e Islam)* (des de 1995), *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (des de 2007) i de la revista *Arqueología y Territorio Medieval* de la universitat de Jaén (des de 2014). Avaluà també Projectes d'Investigació per a la CICYT i la ANEP (àrea de Humanitats) (des de 1996); de treballs enviats per a la publicació al Department of Art & Art History de la University of North Carolina at Chapel Hill (USA) (2015) i fou avaluadora ocasional d'articles enviats a les revistes: *Cuadernos del Cemyr*, Instituto de Estudios Medievales y Renacentistas de la Universidad de La Laguna (2022), *Boletín de la Real Academia Española de la Lengua* (2022), *Monografies de Traducció i Interpretació (MonTI)* (2022), *Boletín de Museo Arqueológico Nacional* (2022); *En la España Medieval*, de la Universitat Complutense de Madrid (2017); *Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino* (2017); *Svmma. Revista de Cultures Medievales* de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales de la Universitat de Barcelona (2015); *Vínculos de Historia* de la Universitat de Castilla-La Mancha (2013); *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, de la Universitat de València (2007); *Anaquel de Estudios Árabes* de la Universitat Complutense de Madrid.

En l'apartat d'altres mèrits figura com a membre del Comitè Científic de la revista en línia *Boletín del Archivo Epigráfico* de la UCM (des de 2020) [<<https://www.ucm.es/archivo-epigrafico>>]; i també com a membre del Consell Assessor de la *Revista de Filologia Valenciana*, editada per l'Institut Alfons el Magnànim (des de 2017); com a membre del Consell Assessor de la revista *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Árabe e Islam*, Universitat de Granada (des de 10.2003/...); com a membre del Consell Assessor de la revista *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (des de 05.11.2007/...); com membre del Consell Assessor de la revista *Al-Qanṭara*. Instituto de Filología C.S.I.C. (03.05.1999 /03.05.2009) nomenament pel Comitè de Publicacions del CSIC per al període 2010-2014, renovat l'any 2014 per al període 2015-2019;

com a membre del Consell de Redacció de la revista *Cuadernos de Madinat al-Zahra'* (1987-2010); com a membre del Jurat Qualificador dels Premis «Ibn al-Abbār d'investigació» de l' Excm. Ajuntament d'Onda (Premis: IV, 1997; V, 1998; [bianual] VI, 2000; VII, 2002; VIII, 2004; IX, 2006; X 2008, XI 2010); com a membre del Comitè Científic de les V Jornadas Internacionales de Lenguas y Culturas Amerindias *Contacto Interlingüístico e Intercultural* (Cinc Segles. Universitat de València) (11.1999); com a membre del Comitè Científic del XXXIIè Col·loqui de la Societat d'Onomàstica Catalana (Algemesí, València) (10.2005) i com a membre del Comitè Científic del Seminario Internacional sobre la caña de azúcar (Junta de Andalucía - Ayuntamiento de Motril - Universidad de Granada) (06.1989 a 09.1994).

Consta també com assessora de l'exposició *L'Islam Valencià*, organitzada per la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana (1985) i del Projecte *The Benialí research project. Sierra Espadán (Spain)* dirigit pel professor Karl Butzer. University of Chicago (1982 / 1985).

Una intel·lectual de la dimensió de Carme Barceló es va fer mereixedora de nombrosos premis, al marge dels acadèmics i del també ja esmentat Premi "Vicent Boix", atorgat per l'Ajuntament de Xàtiva (2ª edició, 1982), va ser guanyadora dels següents:

Premi «Valenciana de l'any 2017», de la Fundació Huguet. Excm. Ajuntament de Castelló de la Plana, en reconeixement al «treball en el camp del lèxic, l'onomàstica i la toponímia andalusí, que són una part fonamental de la història del País Valencià», i del Premio Nacional «Profesor Muñoz Alonso» del Patronato de los Premios *Virgen del Carmen* del Ministerio de Marina (16/07/1975).

Finalment, cal assenyalar que Carme Barceló tingué una llarga, ferma i decidida trajectòria cívica, desenvolupada ja en l'època qualificada de «els anys de plom del País Valencià»: l'any 1980 va publicar, juntament amb Pedro López-Elum i Mateo Rodrigo, una molt dura ressenya a Antonio Ubieta, *Orígenes del reino de Valencia*, «Hispania», 40, p. 204-208, on els signants van mostrar una gran valentia, essent com era Ubieta el seu cap.

Més endavant, quan s'establí com a catedràtica a la Universitat de València —previ pas per la Càtedra de Còrdova—, s'integrà del tot a la societat valenciana, bo i acceptant diversos càrrecs i responsabilitats tant universitaris com no, tal com ha estat dit i *last but not least*, cal dir que sempre va estar compromesa amb els problemes del País, defensant en tot moment i circumstància la catalanitat de la llengua que parlen els valencians.

Dolors BRAMON
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

JOSÉ MARÍA ENGUITA UTRILLA
(Santa María de Huerta, 1950 – Zaragoza, 2025)

«José Mari acaba de fallecer, tranquilo y en paz, a las 14:52 del 14 de enero de 2025. El mundo acaba de perder a una magnífica persona». Estas son las palabras con las que Marisa Arnal, esposa de José María Enguita, nos transmitía la noticia que nos sumió en un profundo dolor a quienes tuvimos la suerte de contar con su amistad.

José María Enguita Utrilla nació en Santa María de Huerta (Soria) en 1950, pero ejerció de auténtico aragonés desde que llegó a Zaragoza para estudiar el curso preparatorio para acceder a la Universidad. Fue en la de Zaragoza donde se licenció en Filología Románica (1969-1974) y donde obtuvo el título de Doctor en Filosofía y Letras (Sección de Filología Románica) en 1980, con la tesis titulada *La influencia americana en el léxico de la «Historia general y natural de las Indias» de Gonzalo Fernández de Oviedo*, que realizó bajo la dirección del Dr. Tomás Buesa Oliver y por la que mereció el Premio Extraordinario de Doctorado de aquel año. Desde 1975 se vinculó, a través de la Cátedra de Gramática Histórica de la Lengua Española, al Departamento de Lengua Española (posteriormente de Lingüística General e Hispánica, y hoy de Lingüística y Literaturas Hispánicas), ocupando diversas plazas docentes hasta lograr, por oposición, la de Catedrático de Universidad del área de Lengua Española a comienzos de 2006.

A lo largo de su trayectoria vital y académica, dos fueron las instituciones a las que José María Enguita se consagró en cuerpo y alma: la Universidad de Zaragoza, su *alma mater*, y la Institución Fernando el Católico, organismo autónomo de la Diputación Provincial de Zaragoza.

Si hacemos un repaso de la labor docente desarrollada por José María Enguita, quienes lo conocimos podremos convenir en que fue un profesor polivalente. En la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Zaragoza fue donde trabajó hasta su jubilación en 2020, si bien su presencia en otras universidades españolas y extranjeras dictando conferencias o realizando estancias fue constante. Se ocupó en Zaragoza de asignaturas relacionadas con la Historia de la lengua española y la Dialectología hispánica, con una especial dedicación al español de América. Se responsabilizó de materias troncales y optativas en la antigua licenciatura de Filología Hispánica y, a partir de 2010, del nuevo grado en Filología Hispánica. Asimismo, fue continua su participación en los programas de doctorado del departamento de Lingüística General e Hispánica y, con posterioridad, en los másteres en estudios hispánicos que, por iniciativa conjunta del mencionado departamento y el de Filología Española, se implantaron en la Facultad de Filosofía y Letras desde 2010. Por otra parte, su magisterio se puso de manifiesto en todas las tesis de licenciatura, los trabajos de investigación y las tesis doctorales que dirigió, las cuales abarcaron temáticas muy diversas, siendo especialmente remarcables las que se incardinaron en el ámbito de la Filología Aragonesa; de ese modo consiguió proyectar y asegurar en el futuro el interés por el estudio de la realidad lingüística de Aragón, tanto desde una perspectiva sincrónica como diacrónica. También colaboró asiduamente en los Cursos de Verano de Jaca (Huesca), esa villa pirenaica a la que tanto estimó y en la que estableció su segunda residencia. Allí impartió clases de lengua española para alumnado extranjero y clases de formación a futuros docentes de español como lengua extranjera, así como conferencias sobre temas varios siempre vinculados a este ámbito de la enseñanza. Por otra parte, desempeñó cargos académicos, pues fue miembro de la Junta de la Facultad de Filosofía y Letras, subdirector del Departamento de Lingüística General e Hispánica y Coordinador del Máster en Estudios Hispánicos: Lengua y Literatura.

Ciertamente su faceta de profesor la vivió con plenitud, pero mucho más intensa fue su vida como investigador, que desarrolló en consonancia con las materias de las que se responsabilizó en la Universidad. Los resultados de sus investigaciones quedan expuestos en los numerosos artículos que publicó en revistas especializadas, como *Archivo de Filología Aragonesa*, *Alazet. Revista de Filología*, *Revista de Filología Española*, *Normas: revista de estudios lin-*

güísticos hispánicos, *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana*, *Aragón en la Edad Media*, *Boletín de Filología*, *Anuario de Lingüística Hispánica* o *Turiaso*, entre otras; y en obras colectivas, entre las que destacamos *Historia de la lengua española* (coord. por Rafael Cano, 2024), *La configuración histórica de las normas del castellano* (coord. por Eugenio Bustos et alii, 2019), *Manual de lingüística española* (coord. por Emilio Ridruejo, 2019), *Els altres parlars valencians* (coord. por Emili Casanova, 2010), etc. Asimismo, fue asistente habitual a congresos internacionales ligados a la historia de la lengua y el español de América, de lo cual quedan como testimonio las comunicaciones y ponencias publicadas en las actas correspondientes. Y fue autor de libros que hoy siguen siendo esenciales para el conocimiento de la realidad lingüística hispanoamericana y aragonesa: *Las hablas de Hispanoamérica en el quehacer filológico de los aragoneses* (1992); *Para la historia de los americanismos léxicos* (2004); *Léxico del español de América: su elemento patrimonial e indígena* (1992), con Tomás Buesa; *Estudios lingüísticos de textos literarios hispanoamericanos* (1999) y *El español de América: aproximación sincrónica* (2002), ambos con Milagros Aleza; *Las lenguas de Aragón* (2000), con M.ª Antonia Martín Zorraquino; *Léxico disponible de Aragón* (2004), junto a diversos autores y bajo la coordinación de María Luisa Arnal. Por otra parte, cabe remarcar su liderazgo como investigador principal del grupo de investigación *Léxico de Aragón (ARALEX)*, reconocido por el Gobierno de Aragón, y como coordinador de algunos proyectos centrados en la edición y estudio lingüístico de textos notariales del siglo XVIII, el estudio sociolingüístico de las hablas del Alto Aragón, la disponibilidad léxica de Aragón, o la edición y estudio lingüístico de la *Grant Crònica de Espanya* de Juan Fernández de Heredia, un proyecto al que se dedicó con gran ilusión desde 2010, puesto que le fue encomendado, junto al profesor Johan Gille (Universidad de Uppsala, Suecia), por la reconocida investigadora sueca Regina af Geijerstam antes de su fallecimiento. Asimismo, fue miembro del grupo de investigación *Lingüística Aragonesa (ARALING)*, con Vicente Lagüéns al frente, y también participó en otros proyectos, como el *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (PATROM)*, *Diccionario diferencial del español de Aragón (DDEAR)* y *Lengua general y léxico regional: el caso de Aragón (LEREAR)*. Es evidente que toda esta experiencia investigadora en torno a la realidad lingüística de Aragón le valió para formar parte de la Comisión Asesora de Toponimia de Aragón desde 2016 como miembro designado por la Institución Fernando el Católico.

Justamente en la Institución Fernando el Católico (IFC), de la que fue consejero de número, pudo materializar José María Enguita otro de sus deleites: la organización de cursos, jornadas o incluso congresos, desde el convencimiento de que este era el modo idóneo de difundir la actividad académica e investigadora que se desarrolla en las universidades españolas y, en particular, en la de Zaragoza. Célebres son los cursos que coordinó año tras año en la IFC dedicados siempre a cuestiones relacionadas con la Filología Aragonesa, entendida esta en sentido amplio. Basta con repasar las memorias de actividades de esta entidad¹ y acudir a las actas de cada uno de esos cursos para tener una idea exacta de ello: geografía lingüística, lengua y literatura en diferentes períodos de la historia de Aragón, Juan Fernández de Heredia, literatura popular, localismo y costumbrismo, lengua y folclore, los dances de Aragón, oralidad y escritura, o incluso homenajes a figuras destacadas en este ámbito de la Filología, como Manuel Alvar o Tomás Buesa. En todos estos cursos demostró Enguita su fina intuición y su capacidad para atender temas de enorme interés para promover y divulgar el conocimiento y la investigación en torno a lo más propio e íntimo de la cultura de Aragón en lo que atañe

1. Vid. <<https://ifc.dpz.es/actividades/memoria>>.

a sus lenguas y sus literaturas, dando cabida a todas las sensibilidades. Lo mismo podemos decir de otros encuentros promovidos por él, como los que se celebraron en Benasque en 1996 y 1998 sobre lenguas y culturas pirenaicas.

Pero, dentro de la IFC, si hay algo con lo que se identificó José María Enguita y que nos lo trae al recuerdo de manera instantánea es el *Archivo de Filología Aragonesa (AFA)*, esa revista científica dedicada desde su creación por José Manuel Blecua y Francisco Ynduráin, en 1945, a temas filológicos relacionados con Aragón. Fue secretario y subdirector de la misma, durante el tiempo en que fueron directores Manuel Alvar y Tomás Buesa, hasta que en 2007 asumió la dirección con el apoyo de su buena amiga Rosa M.ª Castañer como secretaria. Su dedicación al *AFA* fue inaudita y es encomiable el trabajo que desarrollaba en la edición de cada volumen por la atención que prestaba a la lectura y la corrección minuciosa de todos los artículos. Con ese estilo de trabajo se convirtió José Mari en el alma de la revista. Gracias a él, muchos tuvimos la posibilidad de publicar nuestros primeros trabajos en el *AFA*, y en particular, a él le debo mi participación en los *Índices del Archivo de Filología Aragonesa (Tomos I-L)*, que, bajo la dirección de Manuel Alvar, redactamos mano a mano y editamos en 2002.²

Puesto que se me ha pedido desde *Estudis Romànics* que escriba esta nota en recuerdo de José María Enguita, no puedo dejar de aludir a mi propia experiencia. Fue él quien sembró en mí el gusto por la Historia de la Lengua, la Dialectología y la Lengua Catalana. En julio de 1990, tras haber finalizado los estudios de licenciatura en la Universidad de Zaragoza, me dirigí al Dr. Enguita con el fin de pedirle consejo en cuanto a la posible realización de una tesis doctoral bajo su tutela, dado que yo sentía un especial interés por la Gramática Histórica, de cuya materia había sido mi profesor en cuarto curso. Ciertamente, con José Mari ya había por entonces cierta cercanía, al igual que con otros profesores, por haber convivido unos días en Sevilla con motivo de la celebración del *II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Me acerqué a su despacho con la firme esperanza de que aceptaría ser mi tutor, como así fue; pero, debo confesar que me sorprendió por completo su propuesta al plantearme como tema de investigación el estudio de las hablas de La Litera (Huesca), comarca de la que soy oriundo; desde luego, yo no había pensado en ningún momento trabajar en el ámbito de la Dialectología. Con su sugerencia tocó la fibra sensible de aquel recién licenciado, porque, nada más y nada menos, lo estaba orientando hacia el estudio de su lengua materna, el catalán, y de una variedad dialectal que desde niño había hablado en su ámbito familiar y en su localidad, San Esteban de Litera (Huesca). No cabe duda de que José Mari, haciendo gala de su inteligencia, consiguió despertar en mí el interés (y la vocación, por qué no decirlo así) por el estudio de la lengua catalana en Aragón, camino que se ha ido fraguando fructíferamente a lo largo de estos años.

Efectivamente, José Mari fue un maestro para mí, y así lo siento porque vi en él las cualidades que son imprescindibles para llegar a ser un buen investigador: constancia, reflexión, sosiego, prudencia y humildad. Siempre me maravilló su capacidad de trabajo, lo que le permitía conjugar perfectamente las obligaciones docentes e investigadoras con las lúdicas. Y siempre me sorprendió su intuición filológica y lingüística, algo que pude constatar de primera mano durante el tiempo durante el cual dirigí mi tesis de licenciatura y mi tesis doctoral. De igual modo, me ayudó a entender cuáles son las cualidades que debe tener un buen profe-

2. Vid. <<https://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/2297>>.

sor: bonhomía, cercanía, respeto, paciencia, entrega. De mi promoción, fue uno de los docentes más apreciados, a pesar de la dificultad que conllevaba el estudio de la fonética histórica del español, y así fue hasta su jubilación. Un simple detalle: siempre tuvo la puerta de su despacho abierta, aunque estuviera trabajando, lo cual da una idea de su disposición a atender a cualquiera —estudiante o colega— que precisara de su atención.

Despedir a un amigo con el que has tenido ocasión de compartir vida personal y académica resulta muy difícil, pero quedan el consuelo de su recuerdo y la alegría de poder rememorar todos aquellos momentos de convivencia. Evoco aquí las palabras de San Agustín de Hipona y quiero pensar que José Mari simplemente ha pasado a la habitación de al lado, que está al otro lado del camino, y que sigue siendo para nosotros el mismo, aunque no lo podamos ver. Quiero pensar que nos pide que le demos el nombre que siempre le dimos y que hablemos de él como siempre lo hemos hecho, sin usar un tono diferente, ni solemne ni triste; que nos riamos de lo que nos hacía reír juntos y que, cada vez que lo hagamos, pensemos en él. Quiero creer que nos alienta a que la vida siga siendo lo que siempre ha sido, porque, a pesar de no estar con nosotros, el hilo que nos unió no se ha cortado.

Nos ha dejado José Mari, es cierto, pero bendecimos el tiempo durante el que pudimos disfrutar de su amistad y agradecemos todo lo que aprendimos de su sabiduría. Generosidad, bondad y sensibilidad son cualidades que se suman a las virtudes profesionales del filólogo y del profesor universitario, del difusor de la Filología Aragonesa y del estudio del español en América.

Javier GIRALT
Universidad de Zaragoza

MARTÍ AURELL CARDONA
(1958-2025)

In memoriam

El dia 6 de febrer començava el segon semestre a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona. A la classe d'aquell primer dia dins de l'assignatura *Cultures i Mentalitats a l'edat mitjana* vaig presentar la matèria, els temes, l'avaluació, etc. Vam fer una dinàmica de comentaris d'imatges, objectes i documents amb l'objectiu de fer obrir la gana per l'edat mitjana a l'alumnat. Aquell dia també vaig presentar bibliografia bàsica per a l'assignatura i vaig portar a classe el llibre del professor Martí Aurell, *Diez ideas falsas sobre la Edad Media* (Madrid: Taurus, 2024). A propòsit d'aquesta publicació vaig aprofitar breument per parlar de la seva trajectòria, de les tasques acadèmiques que ens havien unit (la direcció d'una tesi doctoral i el disseny d'un màster europeu) i de la nostra amistat. Per sorpresa de tothom a la setmana següent vaig començar la classe tornant a parlar del Dr. Aurell. I vaig comunicar que havia mort el dissabte 8 febrer de manera sobtada. Tot i no conèixer-lo a la classe es va fer un silenci més intens del que és habitual i vaig tornar a explicar la seva intensa trajectòria científica, sense oblidar el vessant humà.

Parlar de Martí Aurell és parlar d'un medievalista d'alt nivell intel·lectual però també d'una qualitat humana excepcional. Nascut en un entorn familiar profundament cristià, la

seva formació universitària es va iniciar a la Universitat de Barcelona i va continuar a la Universitat d'Aix-Marsella amb una llicenciatura i un doctorat en Història Medieval. Aquests títols es van completar amb un doctorat a l'École pratique des hautes études, a París.

El seu nom va lligat estretament a la Universitat de Poitiers, tot i que abans d'arribar-hi havia treballat de professor a les universitats de Niça, Rouen, París-Sorbonne, sempre ensenyant Història Medieval. A Poitiers, Martí Aurell va ser director del Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale i de la revista *Cahiers de civilisation médiévale*. En la mateixa persona s'unia el professor i el bon gestor de la recerca, impulsant publicacions i col·leccions de llibres, la celebració de congressos i espais de debat, acollint estudiants d'arreu que volien completar els seus estudis i les seves recerques en un lloc de referència com és Poitiers. Des d'allí el professor Aurell va impulsar sempre una recerca innovadora i interdisciplinària sobre les societats feudals. Ho vaig poder comprovar en dues ocasions en les quals vaig tenir el goig i la sort d'ésser allí.

Però també cal destacar la seva extensa carrera com investigador, perquè un professor universitari s'ha de recolzar en dues crosses: l'ensenyament i la recerca. Encara n'hi pot haver una tercera, que és la gestió, aspecte en el qual, com s'ha dit, es va centrar en la gestió de la recerca. L'obra de Dr. Aurell se centrà en l'anàlisi de la noblesa medieval, entesa no només com a grup social privilegiat, sinó com a actor polític dotat d'un potent sistema simbòlic. Els seus estudis sobre la genealogia com a instrument de legitimació, sobre la memòria dinàstica i sobre la construcció dels discursos del poder entre els segles XI i XIII li valgueren un reconeixement internacional. Amb especial atenció a l'àmbit anglonormand i a la casa dels Plantagenet, va contribuir decisivament a renovar la comprensió de les relacions entre parentiu, poder i identitat a la societat feudal.

Dotat d'una sòlida erudició i d'una gran capacitat d'anàlisi, Aurell va saber integrar tradicions historiogràfiques diverses, en un diàleg constant entre la metodologia francesa i les aportacions de la recerca hispànica i anglosaxona. Va evitar sempre els reduccionismes i va practicar una història oberta als textos, als rituals i a les representacions, en què la política s'anализava com una construcció cultural i no només com una successió de fets. El seu estil de treball, marcat també pel rigor filològic basat en la seva formació en aquesta matèria, juntament amb una gran claredat expositiva, el va fer especialment apreciat en àmbits com el de la romanística, amb la qual va mantenir una relació intel·lectual constant.

Martí Aurell va ser un mestre proper i atent, respectuós amb les aportacions dels altres i disposat sempre a compartir coneixement. Aquesta qualitat humana es reflecteix en la seva capacitat per teixir vincles sòlids entre investigadors de diversos països i disciplines. I aquí he de referir-me novament a qüestions personals. Vam compartir la direcció d'una tesi doctoral (Josep M. Masnou, *La vida canonical al Bisbat de Vic (886-1230): l'aplicació de la reforma gregoriana a partir de l'estudi prosopogràfic*, Barcelona, 2021). I vam treballar conjuntament amb altres col·legues d'altres universitats en el disseny d'un màster europeu centrat en l'edat mitjana. Sempre va mirar la Universitat de Barcelona com un lloc de referència, potser immerescut, potser perquè allí va començar la seva passió pel medievalisme. Però cal capgirar aquesta idea, perquè el referent és el Dr. Aurell i la seva obra, que continuaran essent un mirall per a tothom qui s'interessí per la construcció històrica del poder, de la memòria i del parentiu. Un referent acadèmic i també humà, compromès amb la docència i amb la formació de joves investigadors, distingit amb una actitud dialogant, la seva generositat i la seva discreció. Una vida intensa que es va acabar el passat mes de fe-

brer, de forma silenciosa i sense fer soroll, com sempre va viure el professor Aurell. Descansi en pau.

Daniel PIÑOL ALABART
Institut de Recerca en Cultures Medievals
Universitat de Barcelona

GÉRARD GOUIRAN
(1945-2025)

Avec le décès du professeur Gérard Gouiran le 14 mai 2025, c'est un moment des études occitanes et médiévales en France qui s'est achevé, compte tenu du rôle majeur qu'il a joué, depuis plus de quarante ans, dans ce champ de recherches. Nul doute que parmi les lecteurs d'*Estudis Romànics* il en est qui l'ont connu, ou qui à tout le moins ont lu ses contributions à l'étude de la littérature d'oc du Moyen Âge. Mais un rappel de son riche parcours ne sera néanmoins pas inutile.

Gérard Gouiran est né en 1945. Sa famille, socialement modeste, vivait dans un village des alentours de Marseille, le Rove. Mais une scolarité brillante va assez vite le mener sur une voie à laquelle ses origines ne le prédisposaient pas. Il intègre l'Ecole Normale Supérieure de Saint-Cloud en 1966, obtient l'agrégation de lettres classiques en 1970. Ses débuts dans l'enseignement secondaire, ponctués de séjours à l'étranger (Colombie, Roumanie) lui permettent d'acquérir un sens de la pédagogie qui ne le quittera plus. Parallèlement, il s'engage dans la voie de la recherche en littérature médiévale. Mais contrairement à la plupart de ceux qui en France se spécialisent en ancien français, il choisit, lui, une voie moins évidente et a priori moins prometteuse en termes de carrière : il suit les cours du Professeur Rostaing à l'Institut d'Etudes Provençales de la Sorbonne, où il retrouve à travers l'occitan du Moyen Âge, quelque chose qui le renvoie à la langue vivante de sa famille. C'est donc logiquement que sous la direction du professeur Raymond Arveiller, il entreprend une thèse sur le troubadour Bertrand de Born, qu'il soutient en 1985 alors qu'il enseigne déjà à l'Université d'Aix. Ce n'est pas un sujet si facile : éditer les poésies de ce troubadour requiert d'abord la consultation des divers manuscrits (vingt-cinq au total) dans lesquels elles figurent, en amont de l'établissement du texte. Et il faut également rendre compte de la richesse du parcours du seigneur d'Hautefort, connu non seulement par les *vidas* des manuscrits mais aussi par des sources d'archives et des chroniques contemporaines, ce qui n'est pas si fréquent pour les troubadours ordinaires, mais se justifie par son statut social et son rôle politique au cours des conflits qui opposent entre eux les fils d'Henri II Plantagenêt. Gérard Gouiran doit donc se faire historien, avant même d'aborder des dimensions plus classiques renvoyant à la définition de la littérature courtoise. Non sans apporter au passage une nuance au tableau traditionnel dressé du personnage —en gros, une sorte de soudard : l'homme est bien plus que cela. Ce sont les éditions de l'université d'Aix qui publient cette thèse (*L'Amour et la guerre, l'oeuvre de Bertrand de Born*, deux volumes, 1985) avant d'en fournir une édition abrégée deux ans plus tard.

Mais ce n'est là qu'un début. Parallèlement à l'enseignement, à Aix d'abord puis dès 1986 à l'Université Paul-Valéry de Montpellier où il reprend la chaire de Robert Lafont, il publie avec régularité articles et ouvrages. Ce n'est pas le lieu ici de reprendre l'ensemble de

sa bibliographie : on la trouvera aisément dans le premier des deux volumes (2016 et 2021) publiés grâce à Gilda Caïti-Russo et Marjolaine Raguin par les éditions Lambert-Lucas, et qui constituent une sélection des articles les plus marquants de Gérard Gouiran. On se bornera à rappeler les points forts de cette production.

Il y a d'abord le Gérard Gouiran déchiffreur, éditeur et traducteur de manuscrits, dans la foulée de son premier grand travail. Dès 1987, il procure, en collaboration avec son maître Raymond Arveiller, une édition des oeuvres du troubadour Falquet de Romans. En 1991 il publie avec Robert Lafont les deux chansons de geste occitanes reprenant le thème rolandien (*Roland à Saragosse* et *Ronsasvals*). En 1993, avec Michelle Combarieu du Grès, il s'attaque à Girart de Roussillon, dont on sait de quels débats son profil linguistique a fait l'objet. En 1997, il ressuscite un poème tardif, *Guilhem de la Barra*, jadis édité par Paul Meyer (mal d'ailleurs, précise Gérard Gouiran, qui se charge au surplus de fournir une première traduction). Par la suite, c'est à des textes non littéraires qu'il va se consacrer. Avec l'historien Michel Hébert, il publie en 1997, dans la collection prestigieuse des « documents inédits sur l'histoire de France » du CTHS, le *Livre Potentia des Etats de Provence*, recueil des doléances soumises par cette institution au comte de Provence, entre fin ^{xiv}^{ème} et début ^{xvi}^{ème}. Jusqu'à l'annexion du comté par la France, c'est en occitan que ces doléances sont rédigées, fournissant du même coup une illustration de l'usage d'une scripta provençale élaborée. Une vingtaine d'années plus tard il est associé à l'équipe dirigée par Thierry Pécourt qui assure l'édition d'un premier volume de l'enquête fiscale menée en Provence au bénéfice du comte Charles II : Gérard Gouiran se charge là de la transcription de la partie occitane de l'enquête menée à Marseille. Enfin, son dernier grand chantier a été l'édition, numérique, puis papier (en 2023) des *Annales occitanes* dites du *Petit Thalamus* de Montpellier, chronique du consulat de la ville entre ^{xii}^{ème} et début ^{xv}^{ème} siècles. Un chantier qu'il a mené avec une équipe regroupant occitanistes (Hervé Lieutard, Gilda Russo, Philippe Martel) et historiens (Daniel Le Blevec, Vincent Challet). Ce philologue savait donc faire des incursions sur le territoire de l'historien. En témoigne la traduction qu'il a assurée avec d'autres du *World of the Troubadours* de son amie Linda Paterson, outil indispensable pour la compréhension du contexte dans lequel s'est développée la littérature occitane des ^{xii}^{ème} et ^{xiii}^{ème} siècles.

Mais son activité de chercheur ne se limite pas à ce travail d'éditeur. On lui doit également des dizaines d'articles scientifiques, dispersés dans des publications savantes aussi bien françaises que catalanes, italiennes, galiciennes, brésiliennes, anglaises, au gré des colloques et congrès auxquels il participe ou des revues internationales auxquelles il contribue. Il convient ici de souligner le rôle qu'il a joué dans le développement, depuis 1981, de l'Association Internationale d'Etudes Occitanes à la direction de laquelle il a participé plusieurs années durant. Il a notamment assuré, dans ce cadre, l'organisation du troisième congrès de l'association en 1990 à Montpellier, et il s'est chargé d'en publier les actes. Pour ce qui concerne sa propre production, on ne s'étonnera pas de voir que tout au long de sa carrière il est revenu sur le personnage de Bertrand de Born et sur son œuvre, mais il n'en a pas négligé pour autant d'autres sujets, qu'il s'agisse de troubadours comme Sordel ou Guilhem de Berguedà (si proche de Bertrand de Born par bien des aspects), ou de romans : il ne pouvait manquer de s'attaquer aux incontournables *Flamenca* ou *Jaufre*, mais il n'a pas négligé d'autres textes, comme *Las novas del papagai*. Il s'est également intéressé à un document assez négligé jusque-là, et aussi peu courtis que possible, *Las novas del Heretje*, poème de propagande anti-cathare (sur le mètre de la *Canso* de la Croisade), datable de 1243-1244, dans lequel on

trouve la réfutation des « erreurs » attribuées à la secte : un texte que ceux qui sont engagés dans la grande controverse actuelle sur la réalité ou non du catharisme auraient profit à lire. Dans la même veine, Gérard Gouiran ne pouvait négliger la *Canso*, et il ne l'a pas négligée. Si l'on ajoute à tout cela des études ponctuelles sur certains concepts courtois, ou sur certains genres (comme l'*alba* à laquelle il a consacré une anthologie en 2005), on conviendra que peu de dimensions de la littérature occitane médiévale lui étaient étrangères.

Gérard Gouiran avait coutume de dire que rien de ce qui était postérieur au ^{xiii}^e siècle ne l'intéressait. On devine que ce n'était là qu'une de ces plaisanteries qu'il affectionnait. Travailler sur la matière occitane nécessite de s'ouvrir à des problématiques —linguistiques, sociolinguistiques, littéraires, historiques dépassant le cadre étroit d'une quelconque spécialisation. Il lui est donc arrivé de s'intéresser à des auteurs postérieurs au Moyen Âge, qu'il s'agisse du poète provençal Bellaud de la Bellaudière (fin ^{xvi}^e siècle) ou du Marseillais Victor Gelu (^{xix}^e siècle) : on doit à Gérard Gouiran la publication des actes du colloque consacré à cet auteur en 1985, et, dans la foulée, l'édition de son roman *Nouvè Grané*, un des premiers du genre dans la littérature occitane contemporaine. Au-delà de ces incursions ponctuelles loin de son Moyen Âge, il convient de souligner le rôle considérable qu'il a joué en tant que secrétaire de rédaction de la vénérable *Revue des Langues Romanes* de 1987 à 2015 : associé au spécialiste d'ancien français Jean Dufournet, il y consacrait beaucoup de temps, sollicitait les articles, les corrigeant au besoin, pour des numéros alternants, chaque année, ancien français et occitan, médiéval ou post-médiéval.

Gérard Gouiran était enseignant-chercheur : ainsi était défini son statut professionnel. Ce statut implique bien sûr la recherche, mais il y a aussi l'enseignement, et, de plus en plus dans le système universitaire français, des tâches administratives astreignantes. Nous avons évoqué le sens de la pédagogie qui caractérisait notre collègue, et les étudiants qui ont suivi ses cours pourraient confirmer : il savait leur transmettre son savoir, y compris dans une discipline, la médiévistique, qui les terrorisait avant qu'il leur ait fait comprendre que ce n'était pas si terrible. Et il savait être exigeant, sans se départir d'une empathie exempte de toute condescendance. Côté administration, il y avait aussi la direction pendant plusieurs années d'un département d'occitan dont l'existence, qui n'allait pas de soi, lui doit beaucoup, et d'une équipe de recherche soumise aux aléas de la politique du CNRS auquel elle était rattachée. Son implication dans la vie de l'université à travers son conseil d'administration —il a été un temps vice-président— lui conférait un poids certain, au prix d'un travail considérable. Au niveau national, il a été acteur dès 1992 du développement de l'enseignement de l'occitan dans le secondaire, par son rôle dans la création d'un CAPES d'occitan-langue d'oc destiné à préparer et recruter les enseignants. Car pour Gérard Gouiran, les études occitanes n'étaient pas une sorte de domaine réservé à quelques érudits. Il n'est pas sans intérêt de noter que dans le préambule de sa thèse, consacré aux remerciements rituels à ses maîtres, figurent quelques lignes en occitan marseillais, dédiées à ses parents, locuteurs naturels d'une langue qu'ils n'avaient pas vraiment souhaité transmettre à leurs enfants, et que lui-même par contre avait tenu à reconquérir. Nous nous sommes rencontrés à la fin des années 70. Ce n'était pas dans le cadre universitaire, mais dans celui d'une association culturelle de promotion de l'occitan, l'Institut d'Etudes Occitanes. A sa manière, et sans jamais perdre son esprit critique, Gérard Gouiran était militant, au service d'une langue menacée à laquelle le prestige de son rayonnement médiéval ne fournissait aucune vraie défense. Ce militantisme passait par la production d'émissions de radio et de télévision, dès que ces médias ont commencé à s'ouvrir aux lan-

gues régionales. Il passait aussi par les chroniques d'actualité qui ont régulièrement paru pendant des années dans une revue occitaniste de Provence, *Aquò d'aquí*, écrites dans un provençal magnifique, et un style vigoureux, où éclatait son redoutable sens de l'humour. C'était cela aussi, Gérard Gouiran. Et c'est de toutes ces facettes d'un même personnage que ceux qui l'ont connu et aimé se souviendront. Longtemps.

Philippe MARTEL
Université Paul-Valéry de Montpellier

FERNANDO GONZÁLEZ OLLÉ
(Madrid, 1929 -Pamplona, 2025)

Con la muerte de Fernando González Ollé desaparece uno de los principales filólogos e historiadores de la lengua española, de reconocido prestigio internacional, representante de la escuela de don Ramón Menéndez Pidal.¹ Nació en Madrid el 4 de febrero de 1929 y falleció en Pamplona el 18 de mayo de 2025. Cursó Filología Románica en la Universidad de Madrid, donde se licenció y doctoró con Premio extraordinario en ambos grados. Entre sus profesores figuraron Ballesteros Beretta, Fernández Galiano, Rodríguez Adrados, Díaz y Díaz, Rafael Lapesa (director de su tesis), Dámaso Alonso, Balbín, García de Diego y Entrambasaguas. Fue profesor ayudante en la Universidad de Madrid y catedrático en las Universidades de Murcia (Lingüística general y Crítica literaria, 1966), Granada (Historia de la lengua española, 1970) y Navarra, donde desarrolló la mayor parte de su tarea docente e investigadora. Ejerció también la docencia en otras universidades españolas, hispanoamericanas y en Japón. Colaborador del Seminario de Lexicografía de la Real Academia Española, fue nombrado en 1985 académico correspondiente por la Comunidad Foral de Navarra. Miembro fundador de la Asociación de Historia de la Lengua Española, fue vocal de ella en diversos períodos, así como miembro del Consejo asesor de la *Revista Historia de la Lengua Española* y de otras publicaciones. Fue, asimismo, académico correspondiente de la *Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas*, de Toledo, miembro de Honor de la Asociación de Profesores de Español, premio «Menéndez Pelayo», del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (1959), premio «Rivadeneira», de investigación, de la Real Academia Española (1960 y 1963), por sendos libros, y Gran Cruz de Alfonso X el Sabio (1999).

Sus estudios de carácter lingüístico se han ocupado tanto de la historia interna de la lengua española como de la externa. De los primeros cabe citar los siguientes: *Los sufijos diminutivos en castellano medieval* (1962), *Resultados castellanos de kw y gw latinos. Aspectos fonéticos y fonológicos* (1972), *Precisiones sobre la etimología de aquel* (1977), *Formación superlativa y diminutiva de los nombres terminados en /ia/, /io/, /ie/ y fonología generativa de sus derivados mediante sufijos que comienzan por /i/* (1978), *Algunas estructuras de la sintaxis prepositiva* (1979), *Evolución de los grupos d's y t's y nueva etimología de quizá* (1981), *La negación expresiva mediante la oposición sintagmática de género gramatical: el tipo sin dineros ni dineras* (1981), *Enclisis pronominal en el participio de las perífrasis ver-*

1. Lo que aquí se recoge se basa ampliamente, con la oportuna actualización, en el perfil biobibliográfico que el profesor Claudio García Turza incluyó en el volumen *Pulchre. Bene. Recte. Estudios en homenaje al profesor Fernando González Ollé* (2002).

bales (1983), *El plural de las palabras terminadas en semivocal* (1984), *Spanisch Wortbildungslehre* (1992, en colaboración con Manuel Casado), *Origen del participio pasado con complemento directo* (1995), *Verbos con alternancia morfológica e ~ je. Nueva perspectiva, La frase comparativa con término oracional: realizaciones de la secuencia básica *que que* (1998), *Pretérito imperfecto y condicional con desinencia -ie- en el siglo XVI* (2000), *Vamos. De subjuntivo a marcador (con un excursus sobre imos)* (2002), *Servidor(a). De nombre a pronombre: una evolución frustrada* (2005), *Aportaciones a los orígenes de la lengua española* (2008), *Continuidad histórica ininterrumpida de la forma -ra indicativo. Tradiciones discursivas y sintaxis* (2012), *Los verbos con radical terminado por /θK/, no etimológico, en algunas formas de sus presentes* (2014).

El impacto de su estudio *Los orígenes (remotos) de la sintaxis románica* (2005) suscitó la celebración de un congreso, cuyas actas, aparecidas años después (2016), integran el recién indicado título: *Los orígenes sintácticos de las lenguas romances*.

Entre los estudios de González Ollé que se ocupan de la historia externa de la lengua española, pueden citarse *El habla de Burgos como modelo idiomático en la historia de la lengua española y su situación actual* (1963), *Distinción legal entre castellano y aragonés en 1409* (1983), *Un informe de 1576 sobre el habla de Toledo* (1988), *Una temprana denuncia del yeísmo y otras noticias sobre pronunciaciones de la gente vulgar en la primera mitad del siglo XVIII* (1988), *La “dialectologización” de Castilla la Vieja en el siglo XVIII* (1991), *Tradicionalistas y progresistas ante la diversidad idiomática de España* (1995), *Un caso de aplicación (1560) del privilegio lingüístico alfonsino* (1995), *El habla toledana, modelo de la lengua española* (1996), *La precaria instalación de la lengua española en la América virreinal* (1996), *Actitudes y actuaciones de Carlos V respecto a la lengua española* (1997), *Orígenes de un tópico lingüístico: alabanza de la lengua cortesana y menosprecio de la lengua aldeana* (1999), *El discurso de Carlos V en Roma: ¿apología de la lengua española?* (2001), *Latín y romance en la documentación sinodal castellano-leonesa* (2006). Gran parte de estos trabajos funden diacronía y sincronía en una visión pancrónica de los fenómenos examinados: indagan los antecedentes de los hechos actuales, si parten de estos, o prolongan hasta el presente, si así lo permite la materia, el examen de estadios pretéritos.

A la diversidad temática referida acompaña la variedad de enfoques metodológicos, característica que ya se observa en su tesis doctoral, publicada como *Los sufijos diminutivos en castellano medieval* (Madrid, CSIC, 1962), saludada por Malkiel (1964) como «el hallazgo de un importante esquema en la distribución de los sufijos diminutivos»; por Craddock («es indudablemente la mejor monografía que ha aparecido sobre los diminutivos españoles», al «haber iluminado sabia y profundamente los recovecos hasta ahora desconocidos de un problema muy intrincado»); o por Catalán Menéndez-Pidal (1974), quien ve «en la recogida de datos tanto como en el análisis formal, semántico y estilístico [...] una obra importante y valiosa».

Entre los trabajos mencionados figuran algunos que atienden a cuestiones de norma y modelo idiomáticos en épocas pasadas. Esta orientación sociolingüística se muestra aplicada a la época moderna en otros estudios: *El uso de las lenguas regionales en la enseñanza primaria ante el Congreso de los Diputados* (1896) (1985), *El intervencionismo lingüístico en España (ante una ley de defensa del idioma)* (1986), *Intereses comerciales y económicos en la protección de la lengua española (1549-1801)* (1998), *El largo camino hacia la oficialidad del español en España* (1994), *El prestigio idiomático de Valladolid* (2008). Su estudio

sobre *El establecimiento del castellano como lengua oficial*, con gran acopio documental que esclarece minuciosamente cómo se produjo esa sanción por primera vez en 1931, se convirtió en mención obligada al tratar esta cuestión, pues un acontecimiento tan relevante no había entrado en la historiografía lingüística española. De su último libro en este campo: *La Real Academia Española en su primer siglo* (2014), González Ollé, con nuevos datos, «ofrece una visión orgánica e integral del primer siglo de existencia de la Real Academia Española», en la que «refuta la idea generalmente aceptada de que la Real Academia fue fundada por Felipe V» (Freixas Perdomo Batista 2015). Tras el examen de los documentos de la etapa fundacional de la institución, su conclusión es clara: la Real Academia fue fundada por iniciativa de Villena.

Un nutrido elenco de estudios está dedicado al léxico, para el establecimiento o rectificación de etimologías, hallazgo de significados, distinción de homónimos, etc., tanto de palabras aisladas como de fraseología o de sectores y estratos léxicos: Gonete. *Datos para la historia de la palabra y del objeto* (1963), *Nuevos testimonios tempranos de pícaro y palabras afines* (1969), *De la etimología de társica al tópico de los ojos verdes* (1972), Mozo. *Un nuevo intento etimológico* (1972), *La desvalorización como causa del cambio semántico. A propósito de hidalgo como el gavilán* (1972), *Contribución al estudio de los italianismos del español en el siglo XVI* (1975-1976), *Prerromano *lena, aragonés liená (con un excursus sobre losa)* (1983), *Hacer potajes 'calumniar'* (1984), *Semántica y retórica en el uso de bermejo* (1984), *Empeñado 'forrado de piel'* (1989), Ladrar,² *un homónimo inadvertido, y la etimología de adra, adrado y adrar* (1993), *Un aspecto del léxico literario del Romanticismo y de la poesía social: las «palabras vulgares»* (1997), *Apuntes para la historia de fáustico y palabras formalmente relacionadas con ella* (2009), *Apuntes para la historia de mefistofélico* (2012).

A las variedades internas del castellano González Ollé también ha dedicado su atención mediante trabajos de campo, como *El habla de Quintanillabón. Notas gramaticales y vocabulario* (1953), *Características fonéticas y léxico del Valle de Mena* (1960), *El habla de La Bureba. Introducción al castellano actual de Burgos* (1964).

El libro sobre La Bureba fue acogido como «una útil y original contribución, con muchos puntos de interés para el lingüista» (Craddock, *Romance Philologie*, 1968). Las principales revistas de Filología Románica se hicieron eco de esta monografía.

González Ollé también ha estudiado manifestaciones dialectales comprendidas tras la época medieval y antes de la aplicación de encuestas a hablas vivas, período apenas atendido en este aspecto. A tal dedicación corresponden trabajos sobre el aragonés, el asturiano y el andaluz, etc., tales como *Asturias a mediados del siglo XVI* (1977), *La sonorización de las consonantes sordas tras sonante en La Rioja* (1978), *El habla de Ayerbe y otros aragonesismos en la autobiografía de Santiago Ramón y Cajal* (1984), *Testimonios del gallego-leonés en Primeras noticias y valoraciones del andaluz* (1987), *Observaciones sobre el habla de un magallanero a comienzos del siglo XVII* (1991), *Notas sobre el léxico del murciano Ambrosio de Salazar* (1993), *Sonorización de -k- en documentos onubenses del siglo XVIII* (1998), *Distinción entre s estridente y s mate, propiciada en Sevilla a mediados del siglo XVII* (1999), *Actitudes lingüísticas de los Reyes de Aragón* (2009), *Dos zoónimos pirenaicos: hirco (erco) y sifardo, documentados en 1784* (2010).

Su aportación más innovadora en el campo dialectal ha sido la delimitación y caracterización de la modalidad lingüística románica de Navarra en la Edad Media, que unánimemente

solía presentarse bajo el marbete de *navarroaragonés*, cuando faltaba un mínimo de estudios sobre la correspondiente —y escasa— documentación disponible. Su estudio *El romance navarro* (1970) abrió un campo que atrajo otros investigadores, en buena parte debidos a su magisterio directo. Esta labor cambió la imagen lingüística de la Navarra medieval («El romance navarro, de cuya existencia no se han enterado todavía algunos historiadores», lamentaba Michelena, 1984) y le ha proporcionado una imagen propia de un dialecto de transición entre castellano y aragonés, con el que ha entrado en prestigiosos manuales de Dialectología hispánica. Algunos títulos que reflejan esta línea de investigación son la edición, en el mismo año 1970, de *Textos lingüísticos navarros*, con un amplio glosario, fundamento de la labor posterior y fuente de consulta indispensable hasta hoy. Otro libro de este ámbito es *Sermones navarros medievales. Una colección manuscrita (siglo xv) de la Catedral de Pamplona*.

A los dos libros que acabo de mencionar acompaña un conjunto de artículos para ilustrar la personalidad e historia del dialecto navarro: *Antropónimos hipocorísticos navarros de mediados del siglo xiv* (1971), *Evolución y castellanización del romance navarro* (1983), *Reconocimiento del romance navarro bajo Carlos II (1350)* (1987), *La posición de Navarra en el dominio lingüístico navarro-aragonés* (1991), *Vascuence y romance en la historia lingüística de Navarra* (1995), *La función de Leire en la génesis y difusión del romance navarro, con noticia lingüística de su documentación* (1999), *Tuteo y voseo en documentos navarros alto-medievales* (2000), *Origen y desarrollo del romance navarro* (2004).

Los contactos de navarro y vascuence se examinan en *El topónimo Fila Ruuia y la ultra-corrección de f- en documentos navarros de 1215 y 1216* (1976), *Latín y vascuence en tres topónimos navarros* (1987), así como en *Etimología del topónimo Estella* (1990).

Las investigaciones recién citadas van acompañadas de estudios sobre las lenguas periféricas del navarro, incluido el vascuence: *Vascuence y romance en la historia lingüística de Navarra* (1970), *La sonorización de las consonantes sordas iniciales en vascuence y en romance y la neutralización de k- / g- en español* (1972), *A propósito del elemento vasco en las Glosas Emilianenses* (1978), *La oficialidad del castellano y del vascuence en Navarra* (1989), *La Asociación Euskara de Navarra (1877-1897) a través de sus libros de actas* (1997), *Navarra, Romania emersa y ¿Romania submersa?* (2004), Vidal Mayor, *texto idiomáticamente navarro* (2004), *Vascones y vascuence. Historia (para romanistas) de una relación* (2016), *Del latín al vascuence pasando por el navarro: sobre los topónimos navarros terminados en -áin* (2019). Como asimismo del occitano, especialmente del gascón: *La lengua occitana en Navarra* (1969), Callaguari, *Un gasconismo en aragonés* (1976), *Un nuevo occitanismo: Criac ‘esturió’ (Tudela, 1309)* (1993), *El artículo gascón et ~ (e)ro, (e)ra en Aragón y Navarra* (2000).

Sus estudios de historia literaria abarcan desde la época temprana hasta el presente. Aparte de otros que luego citaré, cabe mencionar aquí: Frei Luis de Sousa y *la literatura española* (1953), *El problema de la autoría de la Celestina. Nuevos datos y revisión* (1960), *Noticias literarias y bibliográficas de la Corte de los Reyes Católicos* (1961), *Biografía de José de Sarabia, presunto autor de la Canción real a una mudanza* (1963), *Prosa y verso en dos polémicas decimonónicas: Clarín contra Núñez de Arce, y Campoamor contra Valera* (1963), *Del naturalismo al modernismo: los orígenes del poema en prosa y un desconocido artículo de Clarín* (1964), *Guerras civiles de Flandes, poema épico inédito* (1965), *El Bachiller de la Pradilla, humanista y dramaturgo* (1966), *El primer auto sacramental del teatro español*

(1967), *Lengua y estilo en Las Abidas de Jerónimo Arbolanche* (1967), *Conceptismo y crítica textual* (1973), *Forma literaria y contenido doctrinal a propósito de la interpretación de El Criticón* (1979), *Forma lingüística de expresión y función poética en La soledad de Alcuneza* (1979), *Fisiognómica del color rojizo en la literatura española del Siglo de Oro* (1981), *Antonio de Zayas, principal poeta del parnasianismo español* (1982), *Un artículo preterido de Antonio Machado sobre la función de la prensa* (1983), *El Roncesvalles latino* (1986), *Presencia de la canción árabe* Calvi vi calvi en nuevos textos castellanos (1987), *Atahualpa, tragedia de Cristóbal María Cortés* (1989), *El problema de la prioridad entre dos obras de Quevedo: el Orlando y las octavas contra Morovelli* (1993), *Arte de hablar en prosa y verso, de Gómez Hermosilla, principal Retórica del Neoclasicismo* (1995), *Difusión de la literatura española en Europa: los dos Guzmán de Alfarache, fuentes literarias de Ambrosio de Salazar*, *Espejo general de la gramática* (1997), *Del Neoclasicismo al Romanticismo: la evolución de la poesía épica* (1998), *Sistema comtiano de los tres estadios y Neoclasicismo en Zurita, de Clarín* (1997), *Sobre el origen de greguería y de la greguería* (2000).

Por su falta de precedentes merece particular mención la *Introducción a la historia literaria de Navarra*, de la que varias reseñas han reconocido su novedad, que ha permitido sacar a la luz escritores y acontecimientos ignorados, desde una temprana mención de juglares.

En este mismo ámbito de crítica e historia literaria cabe situar varios libros con la edición, estudios y anotación, de obras medievales y renacentistas: Fernán López de Yanguas, *Obras dramáticas* (1967), Lope de Rueda, *Eufemia. Armelina* (1967), Jerónimo Arbolanche, *Las Abidas* (1969), Lope de Rueda, *Medora. Los engañados* (1973), Sebastián de Horozco, *Representaciones* (1979), Lope de Rueda, *Pasos* (con diez ediciones desde 1983 a 2007), *Lengua y literatura españolas medievales. Textos y glosario* (1993).

El denominador común que establece la unidad en el extenso repertorio de investigaciones, tan diversas, hasta aquí mencionadas, es la Filología, según se desprende sin más de las observaciones tomadas de distintos críticos. Como filólogo, ante todo, ha sido públicamente considerado y valorado internacionalmente. El propio González Ollé sostuvo —son sus palabras— que la Filología se dedica «específicamente a aclarar, a interpretar, a comprender la totalidad significativa de un texto». Este enfoque metodológico de carácter hermenéutico lo llevó a cabo, de manera admirable, en la práctica totalidad de sus investigaciones. Pero de un modo ejemplar se manifiesta en otra serie de ellas, que ahora anoto de modo no exhaustivo: *Tantos jazmines cuanta yerba esconde, / la nieve de sus miembros da a una fuente. Interpretación de los versos 179-180 del Polifemo* (1959), *Antonio Machado: versión en prosa de la elegía a Giner* (1962), *Observaciones filológicas al texto del Viaje del Parnaso* (1963), *Interpretación del perqué de Don Diego Hurtado de Mendoza* (1964), *Interpretación y posible origen agustiniano de una frase del Lazarillo: Dejéronle para el que era* (1977), *Valencianismos en las comedias de Lope de Rueda: un indicio de la intervención de Timoneda* (1978), *El soneto Convirtiósse este moro, gran Sevilla, de Quevedo* (1985), *Transmisión, doble redacción y originalidad de El tabú, de Antonio Machado* (1988), *El realismo del Persiles, revelado por el vivir en los pronombres* (1995), *Cuestiones cidianas* (1999), *Pronombres y fórmulas de cortesía, claves para la solución del debate en los Denuestos del agua y el vino* (2000), *Interpretación de una sátira quevedesca: las octavas contra Morovelli* (2002), *La presencia de casadas en el Cantar de Mío Cid (verso 1803) y su posible interés para la datación de la obra* (2005-2006), *¿Luscinda, Lucinda, Luzinda? Sobre el nombre de un personaje cervantino, su motivación léxica y sus antecedentes* (2012).

Con esta actividad estrictamente filológica se vincula asimismo su *Manual bibliográfico de estudios españoles* (MBEE, 1976), que en más de 1.400 páginas y más de 30.000 referencias bibliográficas proporciona un cumplido y extenso repertorio de libros y artículos sobre multitud de aspectos, humanísticos o no, de la vida y cultura españolas, es decir, sobre todas aquellas cuestiones que, desde la naturaleza física hasta las manifestaciones espirituales se encuentran habitualmente calificadas como españolas y cuyo conocimiento se hace indispensable para la comprensión o aclaración de textos literarios y documentales. El MBEE obtuvo una excelente acogida tanto por bibliógrafos y bibliotecarios como por investigadores de diversas materias.

González Ollé ha redactado, asimismo, secciones de varios tratados tales como *Lexikon der romanistischen Linguistik*.— *Das spanische Theater*.— *Introducción plural a la gramática histórica*.— *Manual de Dialectología Hispánica*.

La obra investigadora de González Ollé ha sido reconocida internacionalmente, como he dicho, en el ámbito de la filología española, y muchos de sus resultados científicos se mantienen como definitivos desde que él los formuló. Otros, él mismo los ha revisado y completado en estudios posteriores, capaz como era de estar siempre al día de la bibliografía pertinente, de conocer y aplicar metodologías nuevas y de superar visiones disgregadoras como la separación entre historia externa e historia interna, o entre sincronía y diacronía, al tratar hechos de historia lingüística.

Ese maestro excelente fue también un excelente profesor, como testimonia su discípula Carmen Saralegui: «Puntualidad máxima a la hora de entrar al aula y también a la hora de salir, jamás se sentó en clase; nunca se ayudó de un solo papel mientras explicaba y nunca se quedó en blanco; su discurso, siempre coherente, tenía principio y fin; y los ejemplos con los que ilustraba las cuestiones lingüísticas eran el complemento insustituible de una buena explicación». *Pulchre. Bene. Recte*. Ese es quizá el lema que mejor cuadre a su biografía profesional, título que colocamos al frente del volumen *Estudios en homenaje al profesor Fernando González Ollé* (2002), que tuvimos el honor de dedicarle la profesora Saralegui y quien esto escribe. Descanse en paz.

Manuel CASADO VELARDE
Universidad de Navarra

JOSEPH GULSOY
(1925-2025)

*Memòria i llegat de Joseph Gulsoy, el filòleg més longeu dedicat a la filologia catalana
(amb particular atenció al valencià)*

El 19 d'agost de 2025 el món de la filologia va perdre Joseph Gulsoy (Ordu, Turquia 1925 – Aurora, Canadà 2025). L'impacte d'aquesta pèrdua és ben pregon per a les persones que vam tindre la sort de compartir amb ell anys d'amistat i d'investigacions. Arran d'aquesta trista notícia es van publicar nombrosos articles (*El Temps*, *Diari La Veu*, *El 9 Nou*, *Le-vante-EMV*, *El Punt-AVUI*, *Vilaweb*...) sobre la vida i l'obra d'aquest turc d'origen armení, nacionalitzat al Canadà i que havia dedicat la seua vida a l'estudi de la llengua catalana. Molt

s'ha escrit d'una vida i d'un llegat farcits de premis i reconeixements. Tot apunta que la família treballa a hores d'ara en un projecte de biografia exhaustiva de la vida d'aquesta figura que passarà als annals de la filologia com a deixeble incondicional de Coromines i com a estranger amant de la llengua i de la terra nostrades.

Gulsoy fou un lingüista canadenc d'origen armeni (conegué la repressió d'un poble), nascut a Ordu (Turquia) el 15 d'agost de 1925 i finat a Aurora (Canadà) amb cent anys i quatre dies. Considerat per Emili Casanova com «el gran deixeble de Coromines, el millor filòleg de la nostra llengua no nadiu, un dels tres filòlegs més importants en l'actualitat amb Germà Colón, també Medalla d'honor de l'AVL [Acadèmia Valenciana de la Llengua], i Joan Veny», era també un home humil i discret, d'una amabilitat exquisida i d'una cordialitat sempre plaent. Personalment, m'atrevisc a constatar el factor humà de Gulsoy, com també ho corroborarien les desenes d'informants que enquestà (a la Canal de Navarrés el recorden amb molta simpatia i amb anècdotes, com la de les ampolles de vi que regalava en agraïment, cosa que xocava perquè al Canadà l'alcohol no estava tan ben vist).

Catalanòfil convençut, Gulsoy va dedicar la seua vida a l'estudi del català i especialment als parlars valencians (i també als castellanoparlants de la zona "xurra"), fins al punt que Sanchis Guarnier el considerava «un valencià naturalitzat en esperit i convicció», i ell mateix confessava sentir-se part de l'escola d'aquell mestre (sense menystenir Coromines, el Mestre per excel·lència), segons afirmava en 1999 en el discurs del nomenament com a doctor *honoris causa* per la Universitat de València (UV). La seua carrera acadèmica es desenvolupà a la Universitat de Toronto i en l'àmbit de la catalanística nord-americana, on va formar nombrosos deixebles, alhora que col·laborava en grans projectes impulsats per Joan Coromines (el *DECat* i l'*OnCat*) i culminava la seua pròpia obra magna (el *Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés* i el seu annex, l'*Antología de la literatura enguerina*) amb vora cent anys.

Gulsoy és protagonista de l'òrbita investigadora imparable del professor Emili Casanova, que ha dut a terme cinc edicions de jornades sobre parlars "xurros". En 2008 encetava aquesta línia (amb participació de Gulsoy i actes publicades en 2010); en 2013 continuava la segona jornada (a València i Énguera, on Gulsoy fou declarat fill adoptiu, amb actes publicades en 2014 amb el nom *Camins, terres i paraules*); la tercera se celebrà al Villar del Arzobispo en 2016 (actes publicades en 2017 amb el nom *Serres, identitats i paraules*); la quarta, a Ademús en 2022 (actes en tràmit de publicació en 2025, *Rius, camins i paraules de confluència*), i la cinquena, a Cabdet (Albacete) – Sax (Alacant), la primera setmana d'octubre de 2025.

Les dades de la vida i obra de Gulsoy són tan extenses i sucoses que el converteixen en un símbol de la defensa de la llengua a l'estranger. Vaja per davant que hi destaquen la devoció incondicional al mestre Coromines, la preservació de la salut per poder estar sempre a ple rendiment, la coneixença vital de la seua dona Hilde a la València de 1957, així com la seua personalitat afable, simpàtica i propera per a tota la gent que hem tingut la benedicció d'haver-lo tractat.

Formació plurilingüe i vocació filològica

Joseph Gulsoy va nàixer a Ordu, a la costa del Mar Negre turc, en el si d'una família armènia. Son pare, Murat Lütfi Gulsoy, corredor d'assegurances i aficionat a l'etimologia, parlava diverses llengües. Així, des de ben jove Joseph es familiaritzà amb la diversitat lingüística: a l'adolescència estudià armeni, turc, anglès, francès, alemany i esperanto, entre

altres idiomes. Inicialment va encetar estudis d'enginyeria al seu país natal, però amb vint-i-quatre anys, el 1949, es va traslladar al Canadà (un enginyer lingüista, com Fabra!). Allí reorientà la seua carrera cap al camp de les lletres i la filologia (de fet, tardarà deu anys a obtenir la nacionalitat canadenca): el 1950 ingressà a la University of British Columbia (Vancouver), on cursà llengua i literatura anglesa, francesa i alemanya. A Vancouver també començà a estudiar llengua espanyola, en la qual acabaria especialitzant-se, de tal manera que en 1953 es graduà (*Bachelor of Arts Spanish Honours*) amb una tesina sobre els elements àrabs comuns entre el turc i l'espanyol, de la mà del seu mestre George E. McSpadden, qui li transmeté l'entusiasme per les llengües romàniques i, sobretot, li va fer de pont amb Joan Coromines. Entre 1953 i 1955 decidí completar els seus estudis amb un *Master of Arts* en Llengües Romàniques a la Universitat de Toronto.

El 1955 marcarà un punt d'inflexió en la vida de Gulsoy: atret pel prestigi internacional de Coromines (que aleshores era considerat un dels grans romanistes del món), Joseph Gulsoy es traslladà a Chicago. De fet, en febrer, un jove Gulsoy prenyat de futur s'atreveix a escriure (la primera de centenars de cartes) a Coromines:

Permit me to introduce myself to you. An MA candidate in the Department of Romance Languages and Literature of the University of Toronto I intend to continue my studies at the University of Chicago and to this end I am making an application for a fellowship to the School of Graduate Studies. I believe that Professor G. E. McSpadden is writing to you about me.

I, en setembre de 1955, es matricula al programa de doctorat de Filologia Hispànica al Departament de Llengües Romàniques de la Universitat de Chicago, gràcies al seu mestre McSpadden, que li va gestionar dues beques: una, de la Universitat de Chicago; i una altra, del Canada Council.

A Chicago (on Coromines exercí com a professor entre 1946 i 1967), Gulsoy assistí a un curs de llengua catalana impartit pel mestre i allí es conegueren personalment. El mateix 1956, Coromines —que tot just havia publicat el seu monumental *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* (1954-1957)— veié en aquell jove canadenc un deixeble brillant i l'orientà cap a l'estudi de la llengua catalana, especialment en la seua varietat valenciana. Aquest mateix any, abans d'acabar els cursos, Coromines va suggerir a Gulsoy diversos temes de recerca per a la tesi doctoral: li proposà estudiar els arabismes de les llengües hispàniques (coneixia la seua tesina), editar un antic diccionari valencià inèdit de mitjan segle XIX o bé analitzar un text català del segle XIII encara inèdit. Gulsoy finalment optà per la lexicografia valenciana, perquè era realment el que més l'havia atret de tots els estudis i mestratges que havia rebut a Vancouver, Toronto i Chicago. En concret, trià d'investigar un extens diccionari manuscrit bilingüe valencià-castellà del segle XIX que li havia suggerit el mestre: l'obra del notari xativí Manuel Joaquim Sanelo Lagardera (Xàtiva, c. 1760 - València, 1827).

La tria de la tesi doctoral valenciana va ser vital i decisiva: s'enamorà del valencià i volgué actuar com Sanelo. Per un procés natural, segons ens declarava en una entrevista a *El País* («Tocat pel valencià», 16/2/2006): «No hi ha res d'estrany d'haver-me dedicat al valencià. De fet, és el resultat d'una evolució natural de la meua carrera universitària». Arran d'aquesta entrevista (que li vaig fer al Faculty Club de la Universitat de Toronto el 29/7/2005) esdevingué premonitòria la frase: «Mai vaig tenir temps per a acabar el meu estudi dels parlars d'Enguera i la Canal de Navarrés, i sempre surten compromisos. Però hi tornaré abans d'aclucar els ulls». Paraula complida, com sabem.

Tornant al fil cronològic, entre 1957 i 1961 Joseph Gulsoy preparà la seua tesi doctoral sota la direcció de Coromines. Aquell estudiant estranger de poc més de trenta anys prompte es guanyà la confiança del mestre: de deixeble aplicat va passar a col·laborador i fins i tot amic personal de Coromines.

El maig de 1957 Gulsoy viatjà per primera vegada als territoris de parla catalana: passà tres mesos a Barcelona (on inicià l'aprenentatge directe del català) i tres mesos al País Valencià. A Catalunya va entrar en contacte amb figures com Casacuberta, Bohigas, Mateu i Badia, i al País Valencià va conèixer personalment intel·lectuals de referència com Sanchis Guarner, Joan Fuster, Enric Valor o Josep Giner; també visità F. de B. Moll a Palma. Precisament, aquella estada valenciana coincidiria amb un esdeveniment tràgic: la riuada de València de l'octubre de 1957. Gulsoy vivia en aquells mesos en una pensió al carrer Ciril Amorós de la ciutat. Com a nota curiosa però fonamental i vital cal dir que allí va conèixer la seua futura dona, una jove alemanya, Hildegard Schmid (Munic, 9/10/1935 – Aurora, 14/9/2010), amb qui tindria tres fills: Andrea 1962, Angela 1964 i Chris 1971. Gulsoy va estar sempre molt unit a la seua dona i sovint canviava plans investigadors perquè en alguna ocasió ella patia de problemes de salut. De fet, en el quadre que presidia l'escriptori de Gulsoy a la residència d'Aurora tenia la fotografia de tots dos amb la llegenda: «To my husband. Thank you for always being there; for loving us, for helping everywhere. For cooking, cleaning, shopping, walking; for smiling when I'm down, and kindly talking».

El 1961, Joseph Gulsoy es doctorà en Filologia Romànica per la Universitat de Chicago, defensant amb èxit la tesi sobre el *Diccionari valencià-castellà* de Sanelo. Aquell treball, a mig camí entre la lexicografia històrica i l'edició de textos, representà la primera gran aportació de Gulsoy a la filologia catalana. Pocs anys després la tesi fou publicada per la Societat Castellonenca de Cultura (*El Diccionario valenciano-castellano de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de las fuentes y lexicología*, 1964). Gulsoy solia dir, mig en broma, que sempre s'havia identificat amb Sanelo, un investigador del lèxic valencià. Aquell mateix any 1964, havent conclòs la formació i la tesi, Gulsoy retornà al País Valencià per una segona estada de recerca a la comarca de la Canal de Navarrés —com veurem més endavant—, tot continuant un vincle amb les terres valencianes que ja mai no es perdria.

Carrera acadèmica a Toronto i magisteri nord-americà

En acabar el doctorat, Joseph Gulsoy inicià una llarga carrera docent a la Universitat de Toronto, que seria la seua casa acadèmica. Ja des del curs 1958 començà a ensenyar al Department of Spanish and Portuguese d'aquesta universitat canadenca. La seua contractació no fou casual: els responsables del departament sabien que Gulsoy era un deixeble avantatjat de Coromines i valoraren la seua sòlida formació lingüística. Progressivament hi va fer carrera, de tal manera que hi arribà a ser catedràtic el 1970 i catedràtic emèrit el 1991, tot i que va continuar impartint classes fins la jubilació definitiva el 1997. Al llarg de més de tres dècades, Gulsoy va exercir de mestre de filòlegs i va contribuir de forma decisiva a la projecció dels Estudis Catalans a Nord-Amèrica. De fet, ja el 1962 —en ple franquisme a l'Estat espanyol— introduí un curs de llengua catalana a la Universitat de Toronto, un fet insòlit i paradoxal aleshores, atès que la llengua catalana era perseguida a l'Espanya de l'època. L'objectiu de Gulsoy era crear al Canadà el fons bibliogràfic en català més important de tota Amèrica del Nord, cosa que efectivament aconseguí amb els anys.

A la Universitat de Toronto, actualment encara existeix la Càtedra de Català, que dirigeix el professor Bob Davidson, qui ens informa que l'ensenyament del català és esporàdic: tot i que van arribar a tenir algun lectorat (a través de la Universitat Ramon Llull), darrerament s'ha enfocat més en la literatura i la cultura catalanes. Així mateix, segons informació de la mateixa Universitat, existeixen dues beques a nom de Joseph Gulsoy: la «Joseph Gulsoy Doctoral Entrance Scholarship» (dirigida a estudiants que comencen el doctorat) i la «Joseph Gulsoy Dissertation Scholarship» (per a alumnes que estan a punt de completar la lectura de la tesi). Es planteja la possibilitat de crear una tercera beca «Joseph Gulsoy Memorial Award», amb fons que la família podria destinar-hi.

D'altra banda, cal fer referència a la carrera docent i investigadora de Gulsoy, ja que formà diversos deixebles nord-americans que després destacarien en la catalanística internacional. Així, a la Universitat de Toronto, arribà a dirigir cinc tesis sobre el català: Jorge J. E. Gracia, Beata Sitarz-Fitzpatrick, Catherine Ukas, Jill R. Webster i Donna M. Rogers. Inscrit en la comunitat acadèmica nord-americana, Joseph Gulsoy va participar activament en projectes col·lectius per impulsar la catalanística a l'estranger. En particular, col·laborà en la North American Catalan Society (NACS), fundada el 1978 durant el I Col·loqui d'Estudis Catalans a Illinois. Gulsoy n'esdevingué president en els primers anys (1980-1982) i va presidir l'organització del III Col·loqui de la NACS, celebrat a Toronto l'any 1982. Sota el seu lideratge i el d'altres pioners, la NACS va contribuir a integrar els estudis catalans en l'àmbit acadèmic americà, amb col·loquis, un butlletí i la revista *Catalan Review* (iniciada el 1986). L'objectiu era introduir el català en els estudis universitaris, amb tesis doctorals i investigacions arreu del continent.

En 1990, durant el Sisè Col·loqui celebrat a la Universitat de la Colúmbia Britànica, Vancouver, es va oferir una sessió d'homenatge a Gulsoy, amb el nomenament de "president d'honor" de la NACS per vot unànim de l'Assemblea General. Actualment les activitats de la NACS continuen de manera bastant activa (en juny de 2025 aparegué el vol. 39 de la *Catalan Review*). El número XIII (1999) d'aquesta revista es va publicar en homenatge a Josep Gulsoy (*Homage volume for professor Joseph Gulsoy*, coordinat per Philip D. Rasico, Donna M. Rogers i Curt Wittlin).

Es pot afirmar que Joseph Gulsoy formà part d'una generació de catalanòfils que van internacionalitzar els estudis catalans. La llengua catalana ha tingut la sort de comptar amb filòlegs estrangers apassionats per la nostra llengua, i Gulsoy és un dels més notables. La seua tasca, equiparable a la d'altres pioners (com Roca-Pons a Indiana, Porqueras-Mayo a Illinois, Solà-Solé a Washington, etc.), va propiciar l'eclosió de noves fornades d'investigadors.

La seua empremta es notà també en l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC), en la qual participà assíduament. Entre 1982 i 1988 fou membre del comitè editor de la publicació *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* i de la Junta de Govern de l'AILLC. També formà part del consell assessor de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (IIFV) des de 1995 i del comitè científic de la revista *Caplletra* (1986). Tot plegat, Gulsoy esdevingué una figura clau de la projecció exterior de la filologia catalana durant la segona meitat del segle xx, el pont que connectava l'àmbit catalanovalencià amb el món anglosaxó.

Obra científica: lexicografia i estudis filològics

L'obra de recerca de Joseph Gulsoy és àmplia i variada, amb contribucions rellevants en camps com la lexicografia, la dialectologia, la lingüística històrica i l'onomàstica. No obstant

això, una part molt significativa de la seua producció se centra en l'estudi del valencià i dels parlars de base castellanoaragonesa.

La seua primera gran obra, ja esmentada, va ser l'edició crítica del *Diccionario valenciano-castellano* de M. J. Sanelo (Castelló de la Plana, 1964), que incloïa un extens estudi introductor sobre les fonts i la metodologia d'aquest diccionari manuscrit. A partir d'ací, Gulsoy aprofundí en la història de la lexicografia al País Valencià: és autor, per exemple, d'un treball sobre la tradició lexicogràfica valenciana (1959-1962) publicat a la *Revista Valenciana de Filologia*. També es dedicà a l'estudi d'aspectes concrets de gramàtica històrica catalana: destaquen articles com «L'evolució de la terminació adjectival -IDUS en català i castellà» (1981) o «El tractament de la -n < n' en català» (1996), que aborden problemes de morfologia històrica i fonètica evolutiva. En l'àmbit de l'etimologia i la toponímia cal esmentar treballs com «*Quer*, 'roca, penyal' i la seva família en la toponímia catalana» (1996) o «L'origen del nom de lloc *Malgrat* i d'*es Malgrat* (Mall.)...» (1997, en homenatge a Joan Veny). Són contribucions que palesen l'erudició i el rigor de Gulsoy en l'anàlisi lingüística diacrònica.

Pel que fa a l'obra científica cal destacar igualment la vessant editorial i divulgativa de Gulsoy. L'any 1993 es va publicar el volum *Estudis de gramàtica històrica* (IFV / PAM). Però, sens dubte, una fita majúscula de la seua trajectòria fou la publicació d'un volum recopilatori dels seus propis escrits: *Estudis de filologia valenciana* (València: Universitat de València, 2001). D'altra banda, la bibliografia de Gulsoy integra una cinquantena llarga de publicacions científiques, incloent-hi edicions de textos antics, ressenyes i altres estudis filològics. Hi destaca especialment un conjunt d'articles dedicats a la fonètica i el lèxic històric valencià (sobre aspectes com la s sonora dialectal, l'etimologia d'alguns valencianismes, etc.), així com treballs d'homenatge a lingüistes insignes —com el discurs «Joan Coromines: el mestre» (1998), pronunciat en rebre el doctorat honoris causa per la UB. La producció científica de Gulsoy, marcada sempre per un estil meticulós i clarament corominià, evidencia tant el seu amor per la nostra llengua com la formació eclèctica rebuda: va saber aplicar els mètodes de la filologia romànica comparada al servei de l'estudi de la realitat lingüística catalana.

Cal esmentar, en aquest sentit, que Gulsoy també deixà empremta en gèneres com la memòria i l'epistolari. Conscient de la importància històrica de la seua experiència, col·laborà en la publicació de l'Epistolari Joan Coromines & Joseph Gulsoy (Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2010), a cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas. Segons el prologuista, Joan Ferrer: «Gulsoy fou l'únic deixeble de Coromines que va seguir el camí traçat per ell». «Aquest volum [...] ens ha permès descobrir aspectes cabdals de la personalitat de la formació científica del més gran filòleg no-català de naixença que ha estudiat la nostra llengua: el catedràtic canadenc Joseph Gulsoy».

Va col·laborar igualment en miscel·lànies d'homenatge: així, les de Josephine de Boer el 1977 i de Joan Veny el 1997. Al capdavant, la seua rica i variada labor intel·lectual abastà camps molt diversos de la romanística —de l'ecdòtica i la filologia material a la dialectologia i l'etnolingüística—, i el situen com un humanista complet. Sintetitzà el millor dels seus mestres: l'erudició i el rigor de Coromines, la curiositat de Sanchis Guarner, l'entusiasme ample de Badia i Margarit... Per tot plegat, les seues contribucions restaran com a aportacions de primer ordre en la historiografia lingüística catalana contemporània.

Vincle amb Coromines i herència del mestre

Si hi ha una figura que marcà profundament la trajectòria de Gulsoy, aquesta és sens dubte Joan Coromines. La relació mestre-deixeble que es forjà entre tots dos a Chicago, i que

aviat es transformà en col·laboració intel·lectual i amistat personal, és fonamental per entendre el llegat de Gulsoy.

Tot plegat, la seua decisió d'orientar-se a la filologia catalana (i de manera ben especial en l'espai valencià) va ser atida directament per Coromines: recordem que fou el mestre qui li suggerí el tema de tesi sobre Sanelo i l'impulsà a estudiar *in situ* els parlars valencians (l'envià a Ènguera i Fanzara per descobrir les restes de la [z]). A partir d'aquell moment, Gulsoy es va convertir en el col·laborador per excel·lència de Coromines a Amèrica del Nord. Per exemple, l'estiu de 1957 el va acompanyar en diverses enquestes dialectals i toponímiques en terres catalanoparlants: sabem que Coromines s'endugué Gulsoy a Sant Pol de Mar (agost de 1957) i junts van recórrer l'Alta Ribagorça (25 i 26 de juliol del mateix any) per recollir topònims per a l'*Onomasticon Cataloniae*. Igualment, el 1962 Gulsoy tornà a fer-li de company de viatge en una expedició per terres del Xúquer (Ribera Alta), i visitaren plegats diversos pobles. Aquest aprenentatge de camp, vivint l'experiència de les enquestes rurals al costat de Coromines, va ser decisiu per a Gulsoy: li va permetre aprendre la metodologia rigorosa de l'estudi dialectal i les "maneres" del mestre català, la seua capacitat de tractar amb la gent senzilla i de generar confiança en els informants. Així ho recordaria anys després, agraïnt a Coromines haver-lo iniciat en l'art de la recerca dialectològica sobre el terreny.

La col·laboració entre tots dos va continuar durant dècades. Un cop Gulsoy establert al Canadà, Coromines continuà comptant amb ell per a diverses empreses filològiques. Destaca especialment la contribució al gran projecte del mestre: el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (DECat)*. És en 1975 quan Coromines li desvela (perquè li ho havia avançat com un "misteri") el projecte de redactar el *DECat* i li demana la seua col·laboració. Gulsoy, fidel al mestre, accepta i deixa aparcat el projecte de recollida de la llengua de la Canal de Navarrès. Aquell gest mostra la lleialtat intel·lectual de Gulsoy envers Coromines: el deixeble fidel que "feia cas als consells" del mestre i anava on ell li demanava. Gulsoy s'encarregà de redactar les lletres N, O, Q, U (per exemple *mero, nero, neguit i orxata*) i part de la B, la C i la E.

La segona gran obra en què el mestre demanà col·laboració a Gulsoy fou l'*Onomasticon Cataloniae (OnCat)*. I és que, en una reunió duta a terme a Pineda en maig de 1989, Coromines i Max Cahner van demanar-li que necessitaven la seua ajuda per a emprendre la realització de l'*OnCat*, atesa la seua formació i que el mestre ja tenia vuitanta-cinc anys i quedaven molts anys d'investigació toponímica. Gulsoy, tot i les reticències de la seua dona, acabà acceptant.

Així doncs, en acceptar l'encàrrec del mestre per col·laborar en l'*OnCat*, abandonà per a sempre dos projectes que tenia en ment: una introducció, que tractaria sobre les seues investigacions sobre Julià-Bernat Alart i que formaria part d'una col·lecció dirigida per Joan Solà (de fet, l'estudi del rossellonès és un dels projectes que Gulsoy mai va poder finalitzar); i un llibre, *La filologia i lingüística catalanes*, que posaria al dia el seu estudi publicat en 1982 (encara que comptava amb col·laboradors com Joan Argenter i Max Wheeler, tampoc no arribà a materialitzar-se).

Contribucions valencianes i arrelament al País Valencià

Un dels trets distintius de Joseph Gulsoy és la seua profunda vinculació amb el País Valencià. Des que posà els peus a València el 1957, Gulsoy va establir forts lligams personals i intel·lectuals amb el país. Durant aquella primera estada, va fer amistat amb figures cabdals de les lletres valencianes com Sanchis Guarnier, Joan Fuster, Josep Giner o Enric Valor. Manuel

Sanchis Guarner, en particular, esdevingué un referent i amic per a Gulsoy. L'any 1965, Sanchis (que havia fet les enquestes de l'ALPI en 1934 i 1948 a Anna, la Canal de Navarrés) presentà al XI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romànica una comunicació sobre la parla de la Canal de Navarrés, en què intentava demostrar l'origen castellà d'aquest parlar (en contraposició a la teoria aragonesista de Menéndez Pidal, que seguiria Gulsoy). Sanchis publicà aquest estudi el 1966 sota l'epígraf «Noticia del dialecto de Enguera y La Canal de Navarrés» i posteriorment, en les actes d'aquell congrés (1968, CSIC), el va editar amb alguns canvis (per exemple, en el títol canvia "dialecte" per "habla"). Gulsoy en presentà la continuïtat. De fet, en un inici ell mateix i Sanchis havien projectat fer un estudi conjunt sobre el parlar d'Énguera i la Canal, però finalment decidiren publicar per separat els seus resultats, possiblement perquè tenien opinions divergents sobre l'origen (castellà vs. aragonsès) d'aquesta parla de transició. També en 1968, Gulsoy publicà «L'origen dels parlars d'Énguera i de la Canal de Navarrés» (reeditat en 2001, *Estudis de filologia valenciana*) i reprodut en el *Vocabulario* de la AVL).

Gulsoy va integrar-se plenament en la societat valenciana de l'època. Assenyallem un detall anecdòtic però significatiu: el 1958 la comissió fallera del barri de Patraix (València) el va nomenar Faller d'Honor, com a reconeixement per la seua simpatia i integració en la vida local. I és que s'explica que Gulsoy solia passejar pels mercats de València (Mercat de Colom, Mercat Central) cercant converses en valencià amb els venedors i les venedores, en un moment històric en què l'ús social de la llengua pròpia patia un fort descens. En paraules d'Emili Casanova, «va vindre moltes vegades a Cullera, on estiujejava amb els xiquets i la dona. Aprofitava la presència a terres valencianes per acudir a cases de gent a Énguera, Anna o Bicorn, per arreplegar material i fer enquestes directes, ja que dinava i sopava amb la gent d'allà» (declaracions a *El Temps*, 24/8/2025). Aquest testimoni il·lustra bé el tarannà afable i curiós de Gulsoy, que combinava l'oci familiar amb la recerca lingüística de camp. A més de Cullera, visità sovint Énguera i tota la comarca de la Canal, així com altres zones valencianes (és coneguda, per exemple, una enquesta que va fer a Fanzara (Alt Millars) el 1962, sobre la distinció [s]/[z] en aquella parla, que publicà el 1968). També solia participar en tertúlies i reunions d'intel·lectuals: se'l va veure a la famosa tertúlia de Xavier Casp a València cap a 1957, i mantingué relació epistolar amb escriptors com Enric Valor. En resum, es pot afirmar que Joseph Gulsoy es valencianitzà plenament en esperit, adoptant l'amor per la llengua i la cultura valencianes com a causa pròpia.

Les contribucions acadèmiques de Gulsoy al País Valencià van ser àmpliament reconegudes. Ja a finals dels 1970, l'Institut de Filologia Valenciana valorà els seus treballs dialectals, i posteriorment la Generalitat de Catalunya li atorgà la Creu de Sant Jordi (1998) pels seus mèrits científics. L'any 1998 la Universitat de Barcelona també el nomenà Doctor honoris causa —apadrinat per Joan Veny— i el 1999 la Universitat de València li concedí el mateix honor, amb Antoni Ferrando i Emili Casanova com a padrins. En 1994 ingressà com a membre corresponent de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). Membre de la Royal Society of Canada des de 1982 i guardonat el 1989 amb el Premi Internacional Ramon Llull (Fundació Congrés de Cultura Catalana), Gulsoy acumulà honors a banda i banda de l'Atlàntic. També obtingué el Premi Catalònia de l'IEC (1988) i el Premi Internacional Ramon Llull de la Fundació Congrés de Cultura Catalana (1989).

No obstant això, potser el reconeixement que més il·lusió li va fer va ser el procedent d'un petit poble valencià: Énguera (la Canal de Navarrés). L'any 2013, als 88 anys, Joseph Gulsoy

assistia al nomenament de Fill Adoptiu de la Vila d'Énguera, en atenció als seus treballs de recerca sobre la parla enguerina i al lligam afectiu amb aquella terra. L'acte, celebrat en un ple de l'Ajuntament, amb senzillesa però molta estima, posà de manifest l'estatus gairebé llegendari que el canadenc s'havia guanyat entre els enguerins. Gulsoy sempre va declarar que se sentia “alizonenco y enguerinazo”, que són dos adjectius autòctons dels habitants d'Énguera “de pura cepa” (*alizón* = ‘cerraja, lechugilla’, val. *llicsó, lletsó*) que, gràcies a l'astúcia de l'editor del *Vocabulario* de l'AVL, Emili Sáez, corona la portada d'aquesta obra.

D'altra banda, el 2018 l'Acadèmia Valenciana de la Llengua li va concedir la seua màxima distinció honorífica, la Medalla de l'AVL, per la seua contribució colossal a la filologia valenciana. Malauradament, Gulsoy —que ja tenia noranta-tres anys— no va poder viatjar a València per rebre-la en persona, però envià unes paraules d'agraïment des de Canadà, que va llegir Vicent G. Perales en el seu nom, i Emili Casanova va ser l'encarregat d'elaborar una *laudatio* ben merescuda. Gulsoy reiterava el seu amor per la parla d'Énguera i el desig de veure publicada ben aviat l'obra en què treballava. De fet, com veurem tot seguit, aquell reconeixement de l'AVL arribava quan Gulsoy estava prop de culminar el seu projecte vital: l'estudi definitiu sobre el parlar de la Canal de Navarrés.

El parlar de la Canal de Navarrés: culminació d'un projecte vital

Com ja he indicat, entre totes les investigacions que Joseph Gulsoy va emprendre, n'hi ha una que destaca per la seua magnitud i per haver esdevingut el projecte principal de la seua vida: l'estudi de la parla de la Canal de Navarrés (comarca castellanoparlant del País Valencià). Aquest interès arrenca ja en l'època de la seua tesi, quan Coromines li encomanà d'estudiar els parlars d'Énguera i la rodalia a finals dels anys cinquanta. Gulsoy visità repetidament la zona: la primera vegada fou el 1957 (durant tres mesos, amb estada a Énguera i Anna), i després hi tornà el 1962 i els anys següents. Arribà, fins i tot, a relacionar dos pàtries mitjançant l'etimologia: Énguera i Ankara.

Amb la paciència d'un lingüista de camp, es dedicà a recórrer poble per poble (Énguera, Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicorb) recollint paraules, pronunciacions i dites dels informants més ancians. Durant una dècada (1965-1975) Gulsoy arribà a reunir un fitxer d'aproximadament sis mil vocables d'aquests parlars de transició, acompanyats de notes detallades fonètiques i etnogràfiques. El seu propòsit era elaborar un vocabulari complet d'Énguera i la Canal de Navarrés i publicar-lo com a contribució definitiva al debat sobre l'origen d'aquestes varietats (recordem: castellanoparlants però amb nombrosos trets arcaics que havien fet pensar en un possible estrat aragonès). Quan semblava ja prop d'enllestir-se el vocabulari cap a 1975, va ocórrer l'episodi ja esmentat: Coromines li demanà ajuda per al *DECat* i Gulsoy, atès el respecte que tenia al mestre, va aparcar el projecte de la Canal sine die. Durant els anys següents, Gulsoy es concentrà en altres recerques (història de la gramàtica, fonètica històrica, etc.) i, tret d'algun article puntual, l'estudi dels parlars de la Canal quedà dormint en un calaix. Aquella espineta clavada restava pendent... Fins dècades després.

La il·lusió vital de Gulsoy sempre fou acabar eixa obra. Emili Casanova recorda que, en una visita a Toronto, el professor canadenc li expressà el seu gran desig de culminar l'estudi de la llengua de la Canal de Navarrés. Arribats als anys 2000, ja jubilat, Gulsoy va veure l'oportunitat de reprendre aquell antic projecte. L'espenta definitiva vingué, potser, amb l'emotiu homenatge d'Énguera el 2013: en ser nomenat fill adoptiu de la vila, Gulsoy s'hi va comprometre públicament a recuperar les seues fitxes antigues i completar el vocabulari pendent.

Sabia que el temps corria en contra (ja tenia quasi noranta anys), però també que disposava d'una base formidable recopilada en la seua joventut. Ara bé, era conscient que les dades recollides als anys seixanta havien envellit i la realitat sincrònica no era la mateixa. Per això, amb lucidesa, va decidir actualitzar la investigació amb ajuda de col·laboradors locals. Va contactar amb estudiosos i aficionats de cada poble (Quesa, Énguera, Bolbait, Bicorb, etc.) per a enquestar de nou la gent major i contrastar la informació antiga. Per exemple, a Bicorb va comptar amb la col·laboració de la família de Maite Mollà, qui declarava: «en el meu cas, reunia ma mare, la tia i una veïna, i els preguntava el significat de mots» (*El Temps*, 2025); i així successivament en cada població. D'aquesta manera, a contrarellotge però amb una determinació admirable, Joseph Gulsoy va aconseguir refer i completar l'obra de tota una vida. Segons resa la contraportada del *Vocabulario* publicat, Jaime Barberán i Vicent G. Perales van ser els seus col·laboradors. El primer va ser alcalde d'Énguera, tenia recollit una mena de vocabulari de la localitat i va arribar a ser amic incondicional; el segon va ser l'encarregat de canalitzar les comunicacions entre el Canadà i el País Valencià, a més de transcriure els textos seleccionats de la literatura enguerina i redactar una introducció a l'*Antología* (2023).

El resultat d'aquesta gesta científica fou l'edició de dos volums monumentals. D'una banda, *Els parlars d'Énguera, Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicorb. El 'Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés'* (AVL, 2024), i de l'altra l'*Antología de la literatura enguerina* (Ajuntament d'Énguera, Institut d'Estudis Territorials el Caroig, IETEC, 2023).

Des del punt de vista científic, l'obra de la Canal de Navarrés es pot qualificar de monument als parlars locals. Es tracta d'un estudi integral que abraça la fonètica, la morfologia, la sintaxi i el lèxic d'aquestes varietats, seguint la tradició de les monografies dialectals pioneres. Alhora, ofereix un vocabulari exhaustiu. A més, l'obra inclou un annex literari amb una antologia de textos enguerins (sermons, poesies i escrits costumistes locals) recopilats per Gulsoy i Vicent G. Perales. En conjunt, doncs, el *Vocabulario de Enguera* i l'estudi lingüístic associat són l'*opus magnum* de Joseph Gulsoy, la culminació d'un somni que es va gestar el 1957 a València sota la pluja de la riuada i que no es completaria fins seixanta-set anys més tard, a Canadà, a les mans d'un savi centenari.

In memoriam: llegat i record d'un mestre discret

Joseph Gulsoy ens deixa un llegat vast i inspirador. Lingüista de vocació tardana però intensa, va esdevenir un pont viu entre cultures i acadèmies: un armeni turc que adoptà el Canadà com a llar i la llengua catalana com a camp d'estudi i amor profund. La seua trajectòria vital, excepcional en molts sentits, demostra com la passió per una llengua pot transcendir fronteres i orígens. Gulsoy va encarnar el millor esperit dels catalanòfils, aquells estudiosos estrangers que estimen la nostra cultura fins a fer-la seua. A més, ho feu sempre des de la modèstia i la discreció: fugí de protagonismes i treballà incansablement, amb meticulositat, pel pur goig de conèixer i de compartir coneixement. Els qui el vam tractar de prop subratllem el seu caràcter educat, amable i rigorós, però també afable en el tracte i amb un fi sentit de l'humor (en la nostra videoconferència del 4/7/2024, el dia abans de fer la presentació del *Vocabulario* a Énguera, ens deia «Heu enviat un alizón a un altre alizón», perquè li vam fer arribar el llibre amb la portada del llicsò, característica de l'enguerí de soca-rel). La seua cordialitat planera feia que tant pagesos d'Énguera com alumnes canadencs s'hi sentissen a gust conversant, i ell s'interessava sincerament per tot el que li podien ensenyar.

En l'aspecte acadèmic, el llegat de Gulsoy és igualment perdurable. Formà investigadors que continuen avui la seua tasca, deixa obres de referència en dialectologia i lexicografia, i va contribuir a internacionalitzar els estudis catalans com pocs altres ho han fet. La seua obra magna sobre la Canal de Navarrés roman com un testimoni imponent de la seua perseverança i amor a una parla minoritària. Tanmateix, més enllà de les publicacions, potser la lliçó més important que ens llegà Joseph Gulsoy és de caire humà. Gulsoy va triar fer del servei a una llengua que no era la seua de naixement la missió de la seua vida —i ho va fer fins al darrer alè, literalment fins a assolir els cent anys. Pocs acadèmics poden dir el mateix.

Amb la mort de Joseph Gulsoy desapareix una figura irrepetible de la filologia catalana contemporània. Però ens resta el consol que la seua obra i el seu exemple perduraran. Gulsoy ha estat un dels grans ambaixadors del català en general i del valencià en particular al món i un dels més fecunds estudiosos no-nadius de la nostra llengua (Casanova *dixit*). Seguir els seus passos, tant en l'exigència intel·lectual com en la passió discreta que hi posava, serà el millor homenatge que podem retre a la seua memòria. Descanse en pau, mestre Gulsoy.

Vicent F. GARCIA PERALES
Universitat CEU Cardenal Herrera

ALBERT ARAGONÈS
(1963-2025)

L'home de la paraula i el somriure

L'Albert Aragonès i Salvat veia la primera llum a Tortosa el 6 de juliol de 1963. Els seus progenitors, l'Albert Aragonès Pellicé i la Blanca Salvat Munté, eren naturals de Vilaplana, un poble xicotet de muntanya al cor del Baix Camp on el temps avança a ritme pausat i les converses es confonen amb el so del cerç que baixa de la bella Serra de la Mussara. El pare treballava com a comerciant d'oli, un ofici que va esdevindre tot un model, una manera de viure connectada a la terra i amb la gran amalgama de fruits que aquesta conreava.

Era el més menut de quatre germans —la Maria Pilar, la Blanca i el Josep—, i prompte va fer notar la seua curiositat insaciable. Escoltava amb atenció les paraules que es pronunciaven a casa, al carrer, als mercats, com si cadascuna fos una llavor capaç de germinar en la seua imaginació. A hores d'ara ens venen a la memòria els versos¹ reivindicatius d'un abrandat poeta de Benassal Joaquim Garcia Girona, que a la vegada va ser un dels pioners lingüistes del territori de la Diòcesi de Tortosa:

Prou menyspreu, ja no més guerra
fills del noble Maestrat,
al llenguatge de la terra,
que en cada vall, cada serra
un tresor mos té amagat.

1. Del poema *Als fills del Maestrat*, publicat a *La veu de Tortosa* el 8 de desembre de 1901.

La seua infantesa va estar marcada per la bellesa extraordinària dels oliverars que, amb la seua riquesa d'olors, s'estenien com un mar verd i platejat a redós de Tortosa just al tram de l'Ebre final. Aquells arbres, de troncs retorçats i corones obertes al cel, esdevenien quasi monuments vius, testimonis d'una història compartida entre generacions que vivien del fruit més preuat, l'oli. Entre les varietats hi havia les morrudes, fortes i resistents; les sevillenques, més delicades i productives, ideals per menjar trencades com a aperitiu; i, sobretot, la farga, autèntic símbol de la regió ebrenc. L'olivera farga, amb la seua majestuositat i la seua capacitat de viure centúries, és un emblema de laboriositat. L'Albert va aprendre a arrelar-se profundament a la seua terra i, al mateix temps, a obrir-se amb amplitud a totes les latituds del món.

Per aquest motiu, i seguint el camí que els havia marcat els quefers del pare, la família va establir-se a Tortosa. La ciutat, amb la seua barreja de tres cultures (cristiana, àrab i jueva) i la seua història mil·lenària a la vora del *flumen* més cabalós de la península Ibèrica, va oferir a l'Albert el context perfecte per créixer en la ruralitat. Entre el batec urbà i la riquíssima memòria rural que sempre l'acompanyava, hi va aprendre a estimar la llengua vernaclea com qui estima el paisatge: amb tot el cor, amb sensibilitat i amb una fidelitat incondicional.

Les primeres lletres

Els seus primers estudis va cursar-los a l'Escola Bisbe Moll² de Tortosa, a l'edifici que compartia amb el Seminari Diocesà i el col·legi de la Immaculada per a alumnes d'ensenyament secundari, on va completar l'antiga EGB (Educació General Bàsica). Era una escola concertada de raïl catòlica, que portava el nom del bisbe Manuel Moll i Salord, menorquí, prelat de la diòcesi de Tortosa i figura molt ben considerada pel franquisme. El seu nom encapçalava un centre que simbolitzava la fusió entre educació i adoctrinament, en una ciutat on els carrers, les institucions i fins i tot les aules respiraven encara la presència del règim. L'Albert, entre resos doctrinaris i disciplina estricta, trobava, però, un refugi inesperat: les paraules. Allà va aprendre que, més enllà dels murs rígids d'una escola al servei del poder, el llenguatge era un element viu, lliure i infinit.

Més tard, va cursar l'antic BUP (Batxillerat Unificat Polivalent) a l'institut que llavors portava el nom de Joaquín Bau Nolla, empresari i polític tortosí que havia estat un dels importants prohoms del franquisme, president del Consejo de Estado i membre del Consejo del Reino. L'Albert estudiava en centres de noms pesants, lligats a una època que ofegava la llengua i la cultura catalanes. Tanmateix, en aquell ambient, tan carregat d'història imposada, ell descobria la seua pròpia vocació: obrir camins de llibertat a través de la filologia i la literatura catalanes.

Els feliços anys universitaris

L'Albert va estudiar Filologia Catalana a la Universitat de Barcelona en plena dècada dels vuitanta, uns anys de fervor intel·lectual i renaixença cultural. Les aules de la facultat respiraven entusiasme: després d'anys i panys de silenci imposat, la llengua i les lletres catalanes hi tornaven a ocupar el lloc que els corresponia, mentre que els professors que hi feien classe esdevenien veritables referents d'un país que volia recuperar la seua veu. En aquest context, res millor que fer remembrança de la frase cèlebre d'un literat exiliat il·lustre, Joan Cid i Mulet: «El 20 de novembre de 1975 varen passar a la història les llargues vacances del silenci.».

2. Més tard anomenat col·legi Sagrada Família.

Va tindre ensenyants il·lustres que marcarien tota una generació. Antoni M. Badia i Margarit, patriarca de la filologia, transmetia la idea que estudiar una llengua era també entendre la història d'un poble. Joan Veny, amb la seua passió pels dialectes, obria finestres a la riquesa infinita de les variants del català i feia que cada paraula, dita a cada racó del territori, tingués la seua dignitat pròpia. Germà Colón, amb una mirada molt àmplia, mostrava les connexions mediterrànies de la llengua i la seua vitalitat en contacte amb altres cultures.

En aquell ambient, entre apunts i debats que s'allargaven als passadissos o al bar de la facultat, l'Albert va trobar la seua vocació. La seua passió pel català de les comarques centrals dels Països Catalans i pel patrimoni lingüístic de les Terres de l'Ebre, va manifestar-se des del primer moment. Mentre alguns companys s'orientaven a la literatura medieval o a la gramàtica històrica, ell preferia baixar a la terra de treball: seure amb pagesos i gent gran de l'Ebre, gravar llurs veus, recollir expressions i girs que la modernitat amenaçava d'esborrar.

Amb els anys, aquella llavor plantada pels mestres i regada pel contacte amb el seu poble el va portar a convertir-se en catedràtic, cosa que li permetia combinar docència i recerca amb entusiasme i rigor. Els seus treballs, fets amb la paciència del savi i l'afecte del fill fidel a la seua terra, van influir en generacions d'investigadors i alumnes. Tots ells el recorden no només pel seu coneixement, sinó també per la seua humanitat: un professor proper i generós, capaç de fer estimar la llengua amb la mateixa passió que l'havia rebut dels seus mestres.

El seu dia a dia

El juny de 1998, l'Albert va casar-se amb la Dolors, amb qui va compartir un projecte de vida marcat per l'afecte, la complicitat i l'estima per les cultures del món. Plegats van construir un ambient que combinava rails i horitzons, tothora amb la família com a nucli fonamental. L'Albert seguia mantenint vincles estrets amb els seus germans i amb els veïns de Vilaplana, el poble dels seus pares, un lligam que mai no va trencar-se malgrat la vida carregada d'interessos i els viatges freqüents. De fet, fins i tot va empadronar-s'hi, com a viu exemple del seu arrelament.

La passió per les cultures i els espais amb història va portar-los més enllà del país: el juny del 2004 van adquirir a Fes, al Marroc, el Riad Spa Tafilalet, un antic palauet de murs ocres i un pati interior amb un mural de ceràmica ben característic. La ciutat de Fes, amb els seus carrerons laberíntics, els *souks* plens de colors i olors, i la riquesa patrimonial que sembla conservar el temps, va captivar-los des del primer moment. Cada viatge era una immersió en un món on la història i la vida quotidiana es fonien, i aviat el *riad* va convertir-se en un refugi i en un lloc de trobada amb amics, cultures i tradicions que compartien amb respecte i curiositat.

La seua obertura a l'agost del 2005 va ser un moment d'alegria i il·lusió. L'Albert i la Dolors van treballar amb cura per restaurar-lo i convertir-lo en un espai que conservés l'ànima de la medina, amb les rajoles blaves, el pati interior ple de llum i els arcs delicats que feien del lloc un racó d'harmonia entre història i vida quotidiana. La vinculació sentimental amb Fes no era només turística: era un amor profund per la vila, pels seus habitants i pel ritme de la vida que s'hi respirava, una extensió de la seua estima per la cultura i per la bellesa que l'Albert sempre cercava en el món.

L'any 2016 van rehabilitar un altre bell *riad* a pocs metres construït per un jueu que l'havia venut a una família iraquiana el 1917.

Per a ell, cada viatge, cada conversa, cada passeig pels carrerons estrets de Fes, era també un recordatori de la connexió entre la llengua, la història i l'ésser humà. La vida amb la Dolors combinava raïls i horitzons precisos, Tortosa i Vilaplana amb Fes, la família i l'amistat amb la descoberta i l'exploració, sempre amb la curiositat i la sensibilitat que el caracteritzaven.

Trajectòria docent

L'Albert va exercir la docència en diversos instituts de les Terres de l'Ebre —Roquetes, Ramon Berenguer d'Amposta—. Tanmateix, el seu nom està especialment vinculat a l'Institut de l'Ebre i al Cristòfol Despuig de Tortosa, on va arrelar amb més profunditat i on va passar bona part de la seua carrera professional. Aquell darrer centre, de nova construcció, situat a la Raval de Sant Llàtzer (coneguda popularment com la Raval de la llet), va convertir-se en el seu espai vital i intel·lectual, el lloc on dia rere dia compartia amb els alumnes no sols coneixements, sinó també l'orgull d'una parla i una cultura.

Les seues classes no es reduïen a la gramàtica ni a l'anàlisi literària; eren veritables viatges. L'Albert aconseguia que els alumnes coneguessen la riquesa del subdialecte tortosí, sentissen l'eco de les veus antigues dels pobles ebrencs, descobrissen la musicalitat de les paraules i la seua força per explicar el món. Ell sabia com transformar un text en una finestra oberta al passat que esdevingués tot un pont cap al futur.

Els companys recorden les seues explicacions plenes d'interès, el to didàctic i, a l'encop, pausat amb què desplegava un tema, fent que fins i tot els més reticents acabessen escoltant. Els alumnes encara evocuen aquell mestre capaç de fer-los estimar la llengua com qui estima un paisatge. Per a molts, una classe semblava tot un passeig pels marges de l'Ebre, entre camps d'oliveres i paraules nostrades.

La seua presència a l'Institut Cristòfol Despuig va deixar una empremta que ressona ben viva: no només pel seu *savoir faire* i professionalitat, sinó sobretot per la seua humanitat, pel compromís d'un mestre que entenia l'educació com una forma d'alliberar i d'arrelar al mateix temps.

El seu compromís amb la docència i la cultura va fer-se especialment visible a la biblioteca de l'Institut Cristòfol Despuig, on, conjuntament amb la professora del departament de llengües clàssiques Cinta Cabrera i la de castellà Carmen Segura, va exercir un paper de dinamitzador cultural. Junts organitzaven concursos literaris, impulsaven el bloc *Calaixó de sastre*, donaven vida a revistes poètiques i proposaven una autèntica amalgama d'activitats didàctiques que convertien el centre en un espai viu de creació i participació. Per a molts alumnes, la biblioteca i les activitats que hi bullien van ser el primer contacte amb la literatura entesa com a experiència comunitària i compartida. Va assumir la posada en marxa de la pàgina web i de farcir-la de notícies amb rigor i precisió. La seua aportació mesurada de colors, dissenys, tria de fotografies... va fer que el centre rebés distincions com a un dels instituts amb una pàgina web més completa, actualitzada i atractiva.

El Departament de Llengua i Literatura Catalanes del Despuig

A l'Institut Cristòfol Despuig, l'Albert Aragonès no només va desenvolupar la seua docència i activitats culturals, sinó que va formar part d'un nodrit i dinàmic departament de Llengua i Literatura Catalanes, on varen conrear-se nombroses vocacions lingüístiques. Va treballar braç a braç amb professores molt apreciades al centre com Maria Josepa Altadill,

Cèlia Porres o Montserrat Perelló, persones que havien modelat la docència del català a les Terres de l'Ebre i que compartien amb l'Albert la passió per la llengua, la literatura i la formació dels alumnes.

En aquest entorn, les classes eren només una part de la tasca. Juntament amb els seus col·legues, l'Albert organitzava activitats didàctiques, concursos literaris, tallers de creació i revistes poètiques, generant un veritable ecosistema d'aprenentatge i cultura. La col·laboració constant amb aquest professorat abnegat va permetre que l'Institut es convertís en un centre de referència per a la llengua i la literatura catalanes a les comarques de l'Ebre, i que els alumnes poguessen viure la llengua com una experiència viva, compartida i arrelada al seu territori.

L'Albert valorava profundament aquesta complicitat: sabia que el treball col·lectiu amb professors de trajectòria i experiència enriqueix la seua pròpia docència i li permetia projectar el seu mestratge més enllà de l'aula.

Contribucions i llegat

Definiríem la seua figura com a un abnegat investigador i difusor incansable de la llengua. El seu espai web personal, <usuaris.tinet.cat/aragones/>, allotja molts dels seus treballs de recerca i materials didàctics de creació pròpia, eines que han servit tant a alumnes d'Institut com a estudiants universitaris per endinsar-se en els sons, les variants i les formes menys visibles del català.

Va col·laborar amb projectes de caràcter col·lectiu que buscaven atansar la literatura i la història literària del nostre país al públic local. Dels cursos per a docents sobre l'illustre escriptor i noble tortosí, va sortir la immensa wiki *Los colloquis de Despuig*, que recull treballs de grup dedicats a Despuig, al Renaixement i al Barroc ebrenc, sempre amb una finalitat didàctica, perquè l'escola no sols transmeta continguts sinó cultura viva.

També va publicar en revistes com *beceroles*, del Centre d'Estudis Lingüístics i Literaris de les Comarques Centrals dels Països Catalans, on va fer aportacions sobre literatura comarcal i difusió literària, connectant realitats locals com la del Maestrat amb les plataformes digitals que amplifiquen les veus literàries emergents. I en revistes multidisciplinàries com *Quaderns de l'Ebre*, dirigida per l'historiador Roc Salvadó, els seus treballs van ser reconeguts no només per la seua qualitat acadèmica, sinó també pel seu caràcter original i la seua capacitat de trencar barreres entre comunitats d'aprenentatge i recerca.

Entre les seues grans obres destaca el web <www.beaba.info>, un immens conjunt bibliogràfic que recull autors i obres de la literatura catalana conreada a l'Ebre, el Matarranya i el Maestrat. Es tracta de tot un veritable mapa literari que permet traçar camins a través de les centúries. No és només un repertori, sinó un projecte de vida: una porta oberta perquè mestres, investigadors i lectors trobessin referències i connexions en un patrimoni sovint dispers. Amb aquest web, l'Albert volia que ningú es perdés en el laberint de la bibliografia, i que cada autor, gran o petit, trobés el seu lloc en la memòria col·lectiva.

El mestratge rebut i l'herència compartida

En el camp de la lingüística i la didàctica de la llengua, l'Albert Aragonès es reconeixia hereu d'una tradició immediata, marcada per figures que varen inspirar-lo des dels inicis. El gran precursor va ser Joan Salvador Beltran i Cavaller, un lingüista rigorós i visionari, que conjuntament amb Josep Panisello va traçar una línia d'investigació i de treball que deixaria

veritable empremta. Obres com *Aïnes* i *Cruïlla* no eren només manuals o eines per a l'aula, sinó una autèntica manera d'entendre la varietat d'una parla i la manera d'ensenyar-la: una aposta pel català com a llengua viva, propera, útil i, sobretot, amb plena dignitat.

L'Albert, que va trobar-hi orientació i inspiració, se sabia deixeble d'aquell mestreatge. Amb humilitat i amb entusiasme, va assumir la tasca de continuar aquell llegat, adaptant-lo al seu temps i fent-lo arribar a noves generacions. Com deia sovint, «la llengua no és mai patrimoni d'un sol, sinó d'una cadena ininterrompuda de veus» —i ell mateix es reconeixia baula d'aquesta cadena, continuador d'un mitjà que Beltran i Panisello havien obert amb tanta força.

En aquesta trajectòria, l'Albert va trobar també companys de viatge i complicitats que varen enriquir la seua visió. Com a president del Centre d'Estudis Lingüístics i Literaris de les Comarques Centrals dels Països Catalans (CEL), va compartir projectes i recerques amb altres abrandats lingüistes com en Carles Castella i l'Àngela Buj, amb qui intercanviava reflexions, descobertes i entusiasmes. Aquell nucli de recerca i amistat va ser per a ell no només un espai de producció intel·lectual, sinó un lloc on cultivar l'esperit col·lectiu i el compromís compartit amb la llengua de la terra.

D'aquesta manera, Albert Aragonès va esdevindre deixeble i, alhora, transmissor. Va rebre el mestreatge amb gratitud i va multiplicar-lo amb generositat, conscient que en el món de la cultura i la llengua no hi ha fronteres tancades, sinó vies obertes que cada generació té la responsabilitat de recórrer i de mantindre vius.

L'edició pòstuma de l'obra completa de Joan Salvador Beltran i Cavaller

A títol pòstum, el professor i sociolingüista Miquel Àngel Pradilla es farà càrrec de l'edició de l'obra completa de l'il·lustre Joan Salvador Beltran i Cavaller, una tasca que l'Albert Aragonès havia deixat enllestida abans del seu traspàs. Aquesta obra extraordinària, que es publicarà amb el segell Onada Edicions, representa un llegat fonamental per a la lingüística catalana i per a la comprensió de la nostra identitat lingüística.

Pradilla, membre destacat de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, és reconegut per la seua trajectòria en sociolingüística i per la seua implicació en projectes de recerca sobre la variació lingüística i l'estandardització del català. La seua tasca en l'edició de l'obra de Beltran, en col·laboració amb Aragonès, assegura que aquest llegat arribi a les futures generacions d'estudiosos i lectors interessats en la nostra varietat lingüística.

La faceta com a poeta visual

A part de lingüista i professor, l'Albert Aragonès va conrear una vena poètica molt vinculada a la imatge: poesia visual que juga amb el text, el buit, la mirada, l'espai. Una de les seues primeres contribucions va ser a l'històric recull *L'orgull de ser pocs* (1993), a càrrec del poeta Albert Roig, una antologia que ja recollia veu i estètica pròpies d'aquella poesia de frontera molt poc coneguda, de recursos visuals i d'una proximitat amb la realitat local.

Més recentment, l'any 2025, va treure el seu primer llibre de creació literària, titulat *Obra Orba*, de la mà d'Onada Edicions, que reuneix la seua poesia visual plena d'erotisme, ironia i una certa mestria formal. Aquest llibre testimonia com l'Albert no va abandonar mai aquell esperit experimental, encara que hagués combinat la docència, la recerca i la normalització lingüística.

Albert també va pertànyer al grup del Parnàs Tortosí, juntament amb reconeguts poetes com Albert Roig, Josep Maria Roig, Ricard Martínez i Andreu Subirats. Amb aquest grup

compartia formats de recollida literària, antologies, recitals i una estètica sensible que buscava capturar la identitat tortosina i ebrenc des de la poesia, però també des de la mirada visual, des del risc de les formes guardonades i des de la proximitat de la paraula vista, observada, mostrada.

Remembrança i reconeixement

L'Albert Aragonès serà recordat no només com un investigador entusiasta de la llengua catalana, sinó com un professor que sabia transformar cada paraula en un pont entre generacions. La seua vida va ser un testament d'amor a la seua terra, a la seua família i a la llengua que va formar-lo i va acompanyar-lo tostemps. L'Albert va saber ensenyar que estudiar l'idioma no és només aprendre regles, sinó sentir-lo, escoltar-lo i estimar-lo, i en aquesta passió va deixar una empremta que, de ben segur, transcendirà el temps.

Aquest espai que li ha volgut dedicar l'Institut d'Estudis Catalans permet expressar el condol per la pèrdua d'un investigador i mestre que ha deixat un llegat viu, una herència de coneixement i afecte que continuarà inspirant filòlegs, alumnes i tots aquells que creuen que la llengua és, com ell la veia, un tresor que cal preservar i estimar. La memòria d'Albert Aragonès perdurarà com un far que guia i encén la passió per la cultura i la llengua catalana: de les Corberes al Segura, i del Cinca, «amb la barca del temps amb el vent de llevar»,³ a l'Alguer.

Emigdi SUBIRATS

RAMON ROSSELLÓ VAQUER (1944-2025)

El 7 de setembre de 2025 morí a una clínica palmesana Ramon Rosselló Vaquer. Havia nascut en el carrer de la Caritat (de Felanitx) el 29 de setembre de 1944, en el si d'una família pagesa. Era el menor de tres germans. Cursà les primeres lletres en el convent de les germanes de la Caritat, situat a l'altra part del carrer, davant la casa natal. Després de la primera comunió estudià en el col·legi dels pares teatins del carrer de Sant Alfons i vers 1957 se li despertà la vocació religiosa i va ingressar en el Seminari Nou de la ciutat de Palma. Va rebre classes de llatí per espai de cinc anys, a la fi dels quals va considerar que aquell no era el seu món i en va sortir per dedicar-se a feines agrícoles al costat dels pares i d'un dels germans —l'altre més tard fou ordenat sacerdot—. La família, coneguda amb el malnom de *Firella*, motiu heretat d'un avantpassat que havia estat pagès de la finca homònima, tenia terres a diferents indrets del terme felanitxer. Ramon, en una finca del peu del puig de Sant Salvador i en altres del patrimoni immoble familiar, havia après els secrets del conreu de la vinya, dels arbres fruiters, de l'horticultura..., i sabia quina lluna era la més adient per sembrar, exsecallar o recol·lectar.

El seu primer treball d'investigació va néixer, allà pel 1961, amb la curolla de bastir el seu arbre genealògic, que resultà tenir una soca corpulenta i unes arrels endinsades en l'època del repoblament català de l'illa. Fruit d'aquesta recerca va ser l'opuscle *L'origen de les fa-*

3. Versos del poema *Per una suite algueresa* de Salvador Espriu (Santa Coloma de Farners, 1913 – Barcelona, 1985).

mílies Rosselló a Felanitx i a Santanyí (1970). Consultant paperassa antiga i obres impreses, va parar esment en el fet que els historiadors felanitxers havien centrat cronològicament els respectius estudis a partir del concili tridentí, deixant ben erma tota l'època medieval. Per aquest motiu, va aprendre de llegir pergamins antics de manera bàsicament autodidàctica. Per als dubtes més irresolubles, però, comptava amb l'ajut del senyor Francesc Sevillano, director de l'Arxiu del Regne de Mallorca. L'assiduitat de les visites als fons documentals el convertiren en una persona molt experimentada en qüestions paleogràfiques, pel fet d'haver pouat també en l'Arxiu de la Corona d'Aragó, en el Archivo Histórico Nacional de Madrid, en l'Arxiu Diocesà de Palma i en molts d'altres. No cal dir que el seu pas pel seminari fou un factor altament positiu per poder llegir i interpretar correctament la documentació escrita en llatí.

Durant mig segle llarg, les publicacions sorgides del seu obrador conegueren una activitat frenètica. Es diu aviat, però prop de set-cents títols, entre llibres i opuscles de tota faisó constitueixen una obra gegantina. Per a qualsevulla investigació centrada en la vila que sigui de Mallorca, és imprescindible consultar la bibliografia rosselloniana. Fora de la major de les Balears, és Menorca l'illa més beneficiada per la seva tasca escorcolladora. En donà a conèixer documents medievals, la revolta menorquina contra Joan II, el fogatge de 1545, dues descripcions notariales de l'assalt dels turcs a Ciutadella (1558) i moltes més coses.

El ventall de les temàtiques abordades és extraordinàriament obert i divers, tot i que l'època medieval segurament se'n duu la doma. No deu haver-hi cap població mallorquina que no s'hagi beneficiat dels seus treballs, sense els quals són difícils d'entendre els repoblements catalans dels segles XIII i XIV, l'evolució de la propietat i la pèrdua de la paleotoponímia o la seva persistència. Si alguna cosa permet acostar-se mínimament a la reconstrucció del parcel·lari antic és el regal que ens ha fet Rosselló Vaquer de transmetre i servir-nos en una safata d'altíssima fiabilitat un fotimer de documents antics perduts pels arxius, pastura fàcil de la voracitat dels insadollables lepesmes o peixets de plata. Podem accedir a la nomenclatura de nombrosos assentaments andalusins gràcies a una persistència i tenacitat extraordinàries. De les antigues alqueries dels musulmans mallorquins en tenim ara molt sovint esplanades les fronteres i els topònims confrontants, i també la producció, coses, les dues primeres que de vegades permeten identificar-ne la ubicació, ja sigui amb precisió o de manera aproximada.

Ramon ha estat pioner en determinats camps d'investigació deixats sistemàticament de banda pel fet de tractar-se de temes tabús. N'és un, que en el moment d'aparició fou molt cridaner, la sexualitat, i més concretament l'homosexualitat, sense deixar de banda la prostitució, la zoofília i diversos opuscles sobre un procés de 1311 contra el comte Ponç Hug d'Empúries (Ponç V), acusat de pecat de sodomia, litigi que destaca per la seva cruesa.

És tasca àrdua fer una relació de la totalitat dels camps que foren objecte d'atenció del medievalista felanitxer. Va fer imprimir una munió de noticiaris de gairebé totes les viles de Mallorca, s'ocupà de la història del castell de Santueri, del capítol de la germania Joanot Colom, confeccionà llistes de batles i mostassafs, així com també d'homes d'armes de nombrosos caps de terme municipals i elaborà històries de totes les viles antigues. S'acostà a temes d'heràldica i de vexilles, per desfer confusions provocades amb mala intenció pels enemics de la catalanitat de les Balears. Publicà les ordenances de les visites del virrei Lluís Vich a les torres de defensa costaneres. La pedra de Santanyí i Guillem Sagera, felanitxer constructor de la Llonja de la ciutat, no escaparen a la seva curiositat. Un tema segurament novell fou el de les cerques de tresors durant l'edat mitjana. Focalitzà igualment l'atenció en

els reis de Mallorca, la inquisició, les activitats lúdiques del passat, les incursions dels pirates, les visites reials a l'illa i les dels bisbes a les parròquies, la vinguda de sant Vicent Ferrer l'any 1413 a instàncies dels jurats, la història de la impremta a Mallorca, l'esclavitud, els jueus i els xuetes —li devem el descobriment de la datació més antiga del mot—, la desgràcia de l'assalt de Ciutadella perpetrat pels turcs l'any 1558, l'esclavitud, els captius, els malfactors, les execucions, els bandejats, i el morabatí. Ens forní detalls de les relacions entre Mallorca i Montserrat i entre les Balears i les Canàries, visitades pels illencs en el segle *xiv*. Són interessants les notícies d'una activitat antiga, la dels cercadors d'orxella i les relacionades amb esdeveniments meteorològics del passat, testimonis esparsos, però preciosos, sobre el clima d'abans de la documentació fornida pel recull sistemàtic de dades. Interessantíssima és la publicació sobre les activitats excèntriques del propietari des Fangar en el segle *xv*, possessió avui de Manacor, que arribava fins a cala Murada, on es troba documentada una mesquita. Els inventaris de molts latifundis aporten mostres interessants de mots avui en desús, que són una autèntica delícia per als enamorats de la lexicografia. S'ocupà també dels espais insulars més petits de les Balears, començant per una Formentera molt gran si es compara amb les més limitades en extensió, com Cabrera i sa Dragonera. *La Dragonera a l'edat mitjana* (1978), es feu en col·laboració amb Jaume Bover Pujol. Amb aquest autor donà a conèixer notícies sobre caça i falconeria, també del sistema defensiu d'Andratx i de toponímia amaziga de la mateixa població. No és l'única publicació que enfoca temes de llengua, perquè s'acostà també al nom de *Tànger* i el seu correlat *Tènger*, de Sant Llorenç des Cardassar i feu unes observacions sobre els lexemes *homosexual* i *gai*, mot; aquest, que guanya terreny en l'actualitat amb una alta velocitat. Va editar, a més, un treball sobre la cartografia dels Cresques.

D'aquest bagatge ingent de publicacions se n'han beneficiat moltes persones. Va recórrer les selves dels arxius obrint-hi tiranys per on han pogut transitar còmodament un esquadró d'investigadors, entre els quals em puc comptar. Efectivament, la meua memòria d'investigació, llegida a la Universitat de les Illes Balears l'any 2000 és sobre *La toponímia de Menorca a les obres de Ramon Rosselló Vaquer*. I no sols això: he d'agrair al medievalista felanitxer la possibilitat que, llibres seus en mà, he tingut per abordar etimologies no gens fàcils, tot i que de vegades la seva aparença sigui diàfana. Noms com el del *camp Cucurutx* (Ariany), *cala en Turqueta* (Ciutadella) i *Comen* (antic topònim de Bunyola) han perdut a parer meu la boira que els embolcallava. Gràcies als seus temes menorquins vaig tenir la sort de poder localitzar dos molins d'aigua en es Mercadal, dues construccions precioses aixecades el 1290, tres anys després de la conquesta de Menorca. Les troballes que es poden fer a partir de la documentació que exhuma són nombroses. En posaré dos exemples més: en la possessió des Fangar, que a finals del segle *xv* era de Jaume Truiol, el personatge extravagant citat en el paràgraf anterior, hi havia el costum de tondre el bestiar de llana en una cova de cala Murada. Doncs, ha transcorregut més de mig mil·lenni i avui podem identificar la cavitat perquè conserva el nom de *cova des Tonedors*. Gràcies a la mateixa publicació, sé que el costum d'embaldrar els estanyos, o sigui de tirar baladre picat per capturar peix dins les aigües tancades, peix que quedava un poc tocat per la substància tòxica de l'arbust, era activitat molt arcaica. Tal pràctica encara havia estat servada a la meua població de Santanyí almenys per part de tres persones entrevistades i era, doncs d'una antigor remarcable, car ja es feia a finals de l'edat mitjana. Cal que digui que a Mallorca la planta que rep tal nom no és el *Nerium oleander*, que no forma part de la flora espontània i natural de l'illa, sinó l'*Euphorbia dendroides*, la lletera arbustiva, que conté l'alcaloide euforbina, que és tòxica. Ni les cabres brostegen les fulles de l'arbust.

He de remarcar encara una altra virtut de Ramon Rosselló: malgrat que sembla que no anava sobrat de diners, es pagava ell mateix les edicions de les seves obres, de vegades de curt tiratge i numerades, opuscles o llibres que amb generositat i reincidència regalava als amics. Dit en altres paraules: feia allò que no feia qui ho hauria hagut de fer si pretenia servir el solc dret sense tòrcer la definició del mot justícia.

Dels reconeixements o homenatges que se li feren en vida puc citar, entre d'altres, els següents: Medalla de la Ciutat de Felanitx (2000), Placa de reconeixement de l'Associació ARCA Llegat Jueu (Palma, 2007), Premi Josep Maria Llompart de l'Obra Cultural Balear (2007), Soci d'Honor de la Societat Arqueològica Luliana (2013), Soci d'Honor de l'Associació d'Amics dels Closos de Can Gaià (Felanitx, 2012), Estrella Mostrejada de l'Associació Cultural "Es Majoral" (Calonge, 2017).

Em consta que en el local de la Fundació Mossèn Cosme Bauzà de Felanitx es guarda molta obra impresa i consultable de l'autor traspassat. Crec que seria una feina acabada intentar reunir, en el suport que sigui, tota la producció dispersa en revistes, programes de festes, etc., i completar també la relació dels dos opuscles bibliogràfics que feu Jaume Bover, els quals abracen l'espai cronològic comprès entre el 1970 i el 2004.

Ramon Rosselló ha estat al llarg de més de mig segle el que en diuen un cavall de feina, un treballador de poca son que forçosament degué furtrar hores a la nit per poder bastir una obra de tanta dignitat, tan monumental i tan útil que ha redundat en benefici no sols dels lletraferits i dels fascinats per la història, sinó de tota la societat illenca i de fora. Hi ha uns mots senzillíssims i obligats per quedar en el lloc que ens pertoca: gràcies, Ramon.

Cosme AGUILÓ
Institut d'Estudis Catalans

SUPORT INFORMATIU

ANTICS MEMBRES DEL CONSELL CIENTÍFIC

Han pertangut al Consell Científic les persones següents:

MATHILDE BENSOUSSAN (†) (*Rennes*): 2000-2005
DENISE BOYER (*Universitat de París IV, Sorbona*): 2005-2009
ANTHONY BONNER (*Palma*): 2000-2005
CHRISTIAN CAMPS (*Montpeller*): 2007-2011
ANA CANO (*Universitat d'Oviedo*): 2006-2010
RAMON CERDÀ (*Barcelona*): 2011-2021
JEAN-PIERRE CHAMBON (*Clermont-Ferrand*): 2000-2006
MICHEL CONTINI (*Universitat Stendhal III, Grenoble*): 2006-2010
KÁLMÁN FALUBA (*Eötvös Loránd University, Budapest*): 2007-2011
PILAR GARCÍA MOUTON (*CSIC, Madrid*): 2005-2009
MANUEL GONZÁLEZ (*Universitat de Santiago de Compostella*): 2011-2021
JOSEPH GULSOY (†) (*Toronto*): 2000-2003
JÓZSEF HERMAN (†) (*Budapest*): 2000-2005
GÜNTER HOLTUS (*Universitat de Göttingen*): 2010-2020
MARIA ILIESCU (†) (*Innsbruck*): 2007-2011
GEORG KREMNITZ (*Wien*): 2000-2006
ROBERT LAFONT (†) (*Montpeller*): 2000-2005
HELMUT LÜDTKE (†) (*Kiel*): 2000-2003
JENS LÜDTKE (†) (*Heidelberg*): 2005-2009
M. ANTONIA MARTÍN ZORRAQUINO (*Saragossa*): 2007-2011
ŽARKO MULJAČIĆ (†) (*Zagreb*): 2000-2006
ARSENI PACHECO (†) (*Vancouver*): 2010-2014
JOSÉ ANTONIO PASCUAL (*RAE, Madrid*): 2000-2003
MAX PFISTER (†) (*Universität des Saarlandes, Saarbrücken*): 2006-2010
PERE RAMÍREZ MOLAS (*Universitat de Friburg*): 2006-2010
XAVIER RAVIER (†) (*Tolosa*): 2011-2021
PHILIP D. RASICO (*Universitat de Nashville*): 2005-2009
GILLES ROQUES (*Centre National de la Recherche Scientifique, Nancy*): 2006-2010
FERNANDO SÁNCHEZ-MIRET (*Universitat de Salamanca*): 2010-2020
BEATRICE SCHMID (*Basilea*): 2000-2005
WOLFGANG SCHWEICKARD (*Universität des Saarlandes, Saarbrücken*): 2011-2021
CHRISTIAN SCHMITT (*Bonn*): 2007-2011
GIUSEPPE TAVANI (†) (*Roma*): 2000-2006

ARTHUR TERRY (†) (*Colchester*): 2000-2003
 FIORENZO TOSO (†) (*Universitat de Sàsser*): 2011-2021
 ELISEU TRENC (*Universitat de París IV, Sorbona*): 2010-2020
 EDWARD F. TUTTLE (*Universitat de Califòrnia, Los Angeles*): 2000-2006
 ALBERTO VARVARO (†) (*Nàpols*): 2007-2011
 MAX WHEELER (*Universitat de Sussex*): 2010-2020
 CURT WITTLIN (†) (*Saskatoon*): 2000-2006
 ALAN YATES (*Sheffield*): 2005-2009
 MARIE-CLAIRE ZIMMERMANN (*Universitat de París IV, Sorbona*): 2000-2003
 JOSÉ MANUEL BLECUA (*RAE, Madrid*): 2012-2022
 DOMINIQUE DE COURCELLES (*Centre National de la Recherche Scientifique, París*): 2012-2022
 GERHARD ERNST (*Universität Regensburg*): 2012-2022
 MARIA GROSSMANN (*Universitat de L'Aquila*): 2012-2022
 KÁROLY MORVAY (*Universitat Eötvös Loránd, Budapest*): 2012-2022
 IOANA VINTILĂ-RĂDULESCU (*Institutul de Lingvistică, Bucarest*): 2012-2022

COL·LABORADORS D'AQUEST VOLUM

Autors d'articles, miscel·lània, recensions, cròniques i necrologies d'aquest volum

ACADEMIA DE LA LLINGUA ASTURIANA	Academia de la Llingua Asturiana. Cai L'Àguila, 10, 33003 Uviéu. informacion@alladixital.org
AGUILÓ, Cosme	cosmeaguilo@icloud.com
ALBERNI, Anna	Departament de Filologia Catalana i Lingüística General. Facultat de Filologia i Comunicació. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. anna.alberni@ub.edu
ALTURO, Núria	nalturo@ub.edu
ÁLVAREZ AGUADO, Anahí	anahi.alvarez.aguado@uni-hamburg.de
ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso	Departamento de Filología, Comunicación y Documentación. Universidad de Alcalá. Calle Trinidad, 3, 28801 Alcalá de Henares. xose.alvarez@uah.es
ALZAMORA, Sebastià	alzamoramartin@gmail.com
ANGLÈS, Rosa M.	rangles2@xtec.cat
BACARDIT, Ramon	rbacardi@xtec.cat
BACH, Carme	carme.bach@upf.edu
BARTOLÍ MASONS, Gemma	Departament de Filologia i Comunicació. Universitat de Girona. Plaça Ferrater i Mora, 1, 17004 Girona. gemma.bartoli@udg.edu
BASTARDAS I RUFAT, Maria-Reina	Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica. Facultat de Filologia i Comunicació. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. reina.bastardas@ub.edu
BELTRAN CALVO, Vicent	vicent.beltran@ua.es
BENAIGES, Katia	katiabs@unizar.es

BENAVENT-LLINARES, Laia	Department of Modern Languages. University of Birmingham. Edgbaston, B15 2TT, Birmingham (Regne Unit). l.benavent-llinares@bham.ac.uk
BOIX-FUSTER, Emili	emiliboix@gmail.com
BOULLÓN, Ana	ana.boullon@usc.gal
BOVER I FONT, August	abover@iec.cat
BRAMON, Dolors	bramon@micromar.net
BRINCAT, Giuseppe	joseph.m.brincat@um.edu.mt
BRISOS, Fernando	fernandobrisos@edu.ulisboa.pt
CAMPUBÍ, Adriana	acamprubi@ub.edu
CAMPS ARBÓS, Josep	jcampsar@uoc.edu
CARPITELLI, Elisabetta	Elisabetta.Carpitelli@univ-grenoble-alpes
CARRERA, Aitor	Càtedra d'Estudis Occitans. Facultat de Lletres. Universitat de Lleida. Plaça de Víctor Siurana, 1, 25003 Lleida.
CASADO VELARDE, Manuel	Instituto Cultura y Sociedad. Facultad de Filosofía y Letras. Biblioteca de Humanidades. Universidad de Navarra. 31009 Pamplona. mcasado@unav.es
CHAVES ESQUINAS, Nerea	192chesn@uco.es
COLL MARINÉ, Jaume	jaume.coll@uvic.cat
COMELLAS CASANOVA, Pere	Departament de Llengües i Literatures Modernes i d'Estudis Anglesos. Facultat de Filologia. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. perecomellas@ub.edu
COSTA CARRERAS, Joan	joan.costa@upf.edu
DALMASES PAREDES, Joan	jdalmases@ub.edu
DÍAZ SUÁREZ, Loreto	diazloreto@uniovi.es
FALUBA, Kálmán	falubak@gmail.com
FARRÉ I VILALTA, Imma	ifarre@xtec.cat
FELIU, Francesc	francesc.feliu@udg.edu
FERNÁNDEZ-BELCHI, Èlia	eliiafernandezbelchi@gmail.com
FERNÁNDEZ-CLOT, Anna	anna.fernandez@uv.es
FLORS-MAS, Avel·lí	Departament de Filologia Catalana. Facultat de Lletres. Universitat Rovira i Virgili. Avinguda Catalunya, 35, 43002 Tarragona.
FOGUET I BOREU, Francesc	francesc.foguet@uab.cat
FREIXAS, Martí	Università per Stranieri di Siena. Piazza Carlo Rosselli, 27/28, 53100 Siena. marti.freixas@unistrasi.it
GALLÉN, Enric	enric.gallen@upf.edu
GARCIA PERALES, Vicent F.	Universitat CEU Cardenal Herrera. Carrer Lluís Vives, 1, 46115 Alfara del Patriarca (País Valencià). vgarcia@uchceu.es
GARGALLO GIL, José Enrique	Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica. Facultat de Filologia i Comunicació. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. gargallo@ub.edu
GIRALT, Javier	jgiralt@unizar.es

GÓMEZ BATISTA, Alberto

GONZÁLEZ REI, Begoña

GROS, Miquel

IRUELA LÓPEZ, J. Miquel

JOAN CASADEMONT, Anna

JOSA, Lola

JULIÀ LUNA, Carolina

LLOBET, Alexis

LOINAZ, Theo

LUSITO, Stefano

MACIÀ, Xavier

MARTEL, Philippe

MARTINES, Vicent

MENÉNDEZ, Claudia Elena

MESSINA, Luisa

MESTRES, Albert

MIR I PARACHE, Jordi

MIRA-NAVARRO, Irene

MONTALAT BUSCATÓ, Pere

MONTOYA ABAT, Brauli

MONTSERRAT, Sandra

MORETA, Ignasi

MUIXÍ I TEJADO, Gerard

NAVARRO GÓMEZ, Pere

NEVACI, Manuela

NOGUÉ SERRANO, Neus

ORIOI CARAZO, Carme

OSÓRIO, Paulo

PAYRATÓ, Lluís

Centro de Línguas, Literaturas e Culturas da Universidade de Aveiro. Campus Universitário de Santiago, 3810-193 Aveiro (Portugal). Alberto.bautista@eshte.pt

begorei@edu.xunta.gal

miquelgros@hotmail.com

al325856@uji.es

anna.joancasademont@teluq.ca

Departament de Filologia Hispànica, Teoria de la Literatura i Comunicació. Universitat de Barcelona. Facultat de Filologia i Comunicació. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. lolajosa@ub.edu

Departamento de Lengua Española y Lingüística General. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Facultad de Filología, P.º Senda del Rey, 7, 7.ª planta, 28040 Madrid.

alexisllobet@hotmail.com

thloinaz@ub.edu

stefano.lusito@libero.it

Departament de Filologia Catalana. Facultat de Lletres. Universitat de Lleida. Plaça de Víctor Siurana, 1, 25003 Lleida. martel.philippe34@orange.fr

martines@ua.es

Área de Filología Románica. Departamento de Filología Clásica y Románica. Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Oviedo. Calle Amparo Pedregal, s/n, 33011 Uviéu (Asturies). menendezclaudia@uniovi.es

luisamess84@gmail.com

albertmestre@gmail.com

mir.jordi@gmail.com

Departament de Filologia Catalana. Universitat d'Alacant. Carretera de Sant Vicent del Raspeig s/n, 03690 Sant Vicent del Raspeig (Alacant). irene.mira@ua.es

pmontalat@iec.cat

bmontoya@iec.cat

Departament de Filologia Catalana. Universitat d'Alacant. Carretera Sant Vicent del Raspeig, s/n, 03690 Sant Vicent del Raspeig (Alacant).

Departament de Filologia Catalana. Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B. Carrer de la Fortuna, s/n, 08193 Bellaterra.

gerard.mt@gmail.com

pere.navarro@urv.cat

manuela.nevac@unibuc.ro

nnogue@ub.edu

carme.oriol@urv.cat

paulo.osorio@uab.pt

payrato@ub.edu

PERPINYÀ, Núria	Departament Llengües i Literatures Estrangeres. Facultat de Lletres. Universitat de Lleida. Plaça de Víctor Siurana, 1, 25003 Lleida.
PIÑOL ALABART, Daniel	danielpinol@ub.edu
PINYOL I TORRENTS, Ramon	Secció Històrico-Arqueològica. Institut d'Estudis Catalans. Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona. RPinyol@iec.cat
RAMOS, Joan-Rafael	Departament de Filologia Catalana. Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació. Universitat de València. Avinguda Blasco Ibáñez, 32, 46010 València. joan.r.amos@uv.es
SERRA GIL, Aisa	Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica. Facultat de Filologia i Comunicació. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona. aisaserraigil@ub.edu
SILVESTRE, Eva	esiljal@alumni.uv.es
SOLA LÓPEZ, Lourdes	Secció Filològica. Institut d'Estudis Catalans. Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona.
SUBIRATS, Emigdi	esubirat@insdertosa.cat
SUÏLS SUBIRÀ, Jordi	jordi.suils@udl.cat
TERRADO I PABLO, Javier	javierterradopablo@gmail.com
TORRENT I ALAMANY-LENZEN, Aina	aina.torrent_lenzen@th-koeln.de
VALL I SOLAZ, Francesc Xavier	Departament de Filologia Catalana. Facultat de Filosofia i Lletres. Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B. Carrer de la Fortuna, s/n, 08193 Bellaterra.
VALLS I ALECHA, Esteve	e.valls@ub.edu
VARELA I SERRA, Josep	jvarela@lleida.net
VELAZ SICART, Anna Maria	avelazsicart24@gmail.com
VELLVÈ-BLANCH, Bernat	Departament de Filologia Catalana. Facultat de Lletres. Campus Catalunya. Universitat Rovira i Virgili. Avinguda de Catalunya, 35, 43002 Tarragona. bernat.vellve@urv.cat
VENY, Joan	Secció Filològica. Institut d'Estudis Catalans. Carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona.
VIDAL SABANÉS, Laia	l.vidalsabanes@ub.edu
VULETIĆ, Nikola	Sveučilište u Zadru. Centar za jadransku onomastiku i etnolingvistiku. Trg kneza Višeslava, 9, 23000 Zadar (Croàcia).

ABREVIATURES

(recomanades per *ER*)

a.	any	fon.	fonètica, fonètic
aC.	abans de Crist	fr.	francès
abl.	ablatiu	gall.	gallec
ac.	acusatiu	gen.	genitiu
adj.	adjectiu	germ.	[mot d'origen] germànic
adv.	adverbi	gr.	grec
ant.	antic, antiga	gral.	general
antrop.	antropònim	gram.	gramàtica
ap.	apèndix	<i>i. e.</i>	<i>id est</i> 'és a dir'
aprox.	aproximadament	ibídem	'en el mateix passatge' (d'un text ja citat)
<i>apud</i>	'segons'	íd.	ídem
àr.	àrab	ie.	indoeuropeu
aux.	auxiliar	inf.	infinitiu
A. D.	autors diversos	<i>infra</i>	'més avall o després' (en el text)
bib.	biblioteca	introd.	introducció
bal.	baleàric	it.	italià
<i>ca.</i>	<i>circa</i> 'al voltant de'	ll.	llatí
cap.	capítol, capítols	ll. cl.	llatí clàssic
cast.	castellà	ll. med.	llatí medieval
cat.	català	ll. v.	llatí vulgar
cat. oc.	català occidental	<i>loc. cit.</i>	'lloc citat'
cat. or.	català oriental	masc.	masculí
cf.	confronteu [-ho amb]	mod.	modern
cit.	citat, citada	morf.	morfologia
coll.	col·lecció	ms.	manuscrit, manuscrits
col.	columna, columnes	n.	nota
conj.	conjunció	n. a.	nota de l'autor
cons.	consonant, consonàntic	n. e.	nota de l'editor
coord.	coordinació	NF	nom de família
corr.	correcció	nom.	nominatiu
cur.	curador	NP	nom de persona
dat.	datiu	n. tr.	nota del traductor
dir.	director	núm.	número, números
doc.	document, documents	occ.	occità
docum.	documentat, documentada	<i>op. cit.</i>	<i>opere citato</i> 'obra citada'
ed.	editat; editor, editors	p.	pàgina, pàgines
esp.	espanyol	p. e.	per exemple
<i>et al.</i>	'i altres autors'	part.	participi
ex.	exemple, exemples	<i>passim</i>	'en diversos llocs del text'
f.	foli, folis	pers.	persona, persones (del verb)
facs.	facsimil	pl.	plural
fasc.	fascicle	port.	portuguès
fem.	femení	pr.	pronunciació

prep.	preposició	seg.	següent, següents
pron.	pronom	sing.	singular
prov.	provençal	sint.	sintaxi
pseud.	pseudònim	subj.	subjuntiu
pub.	publicat, publicada, etc.	subst.	substantiu
r.	<i>recto</i> ‘anvers’	<i>supra</i>	‘més amunt o abans’ (en el text)
reed.	reedició	t.	tom
reimpr.	reimpressió	top.	topònim
resp.	respectivament	trad.	traduït, traductor, traducció
rev.	revista	v.	<i>verso</i> ‘revers’
ross.	rossellonès	v.	vers, versos
s.	segle, segles	val.	valencià
s. a.	sense any (d’edició)	veg.	vegeu
s. d.	sense data (d’edició)	<i>vid.</i>	<i>vide</i> ‘vegeu’
s. l.	sense lloc (d’edició)	voc.	vocal, vocàlic
s. n.	sense nom (de l’editor)	vol.	volum, volums
s. v.	<i>sub voce</i> ‘sota l’entrada’ [del diccionari]	vs.	<i>versus</i> ‘contra, en oposició a’

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ DE TEXTOS A *ESTUDIS ROMÀNICS (ER)*

1. *Presentació d'originals*

1.1. *ER* accepta propostes d'articles i altres contribucions, que s'han de redactar en qualsevol llengua romànica. Les contribucions que es publiquen a *ER* són: articles (veg. apartat 4), articles miscellanis (veg. apartat 5), recensions, cròniques i necrologies (veg. apartat 6). Tota la correspondència referent a *ER* i totes les contribucions han d'adreçar-se a: estudis.romanics@iec.cat. Els llibres per a recensió o per a notes a llibres rebuts han de ser tramesos a l'adreça postal: *Estudis Romànics*, Institut d'Estudis Catalans, carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona.

1.2. Pel fet de presentar un text per a la seva eventual publicació a *ER*, els autors es fan responsables que es tracta d'un text original i inèdit, i donen a entendre al Comitè de Redacció que l'original no ha estat presentat a cap altra revista o publicació. Si tenen la intenció de publicar en algun lloc un text estretament relacionat amb la contribució que presenten a *ER*, convindria que ho comunicuessin a la Redacció.

1.3. La responsabilitat del contingut dels textos de la revista recau en les persones que n'assumeixen l'autoria.

2. *Citacions, notes, transcripcions fonètiques i sigles*

2.1. Les citacions, si són breus, s'han de reproduir a l'interior d'un paràgraf de l'article entre cometes angulars (« »), però, si són prou llargues, s'escriuen en un paràgraf a part, sagnades en un cos de lletra més petit (Times New Roman, cos 10) i sense cometes.

2.2. Les notes s'han d'escriure a peu de pàgina, sagnades en cos de lletra més petit (Times New Roman, cos 10 en el cas dels articles i articles miscellanis i cos 8 en el cas de les recensions, cròniques i necrologies).

2.3. Les transcripcions fonètiques i fonològiques segueixen el sistema de l'Associació Fonètica Internacional (AFI). Cal que s'exposin en una nota els criteris de transcripció del llenguatge oral o textual que eventualment s'hagin utilitzat.

2.4. Les formes etimològiques (llatines, germàniques, etc.) s'indiquen en versaletes.

2.5. Si es fan servir sigles que no figuren a la llista de sigles recomanades per la revista, cal que la primera vegada que se cita l'entitat a què fan referència es faci amb el nom desplegat i la

sigla a continuació entre parèntesis. Exemple: 1) primera vegada: *Revista de Filología Románica* (RFR); 2) a continuació: RFR.

3. Referències bibliogràfiques

3.1. Referències bibliogràfiques a l'interior del text:

- Es consignen entre parèntesis el cognom de l'autor o autora, l'any de l'edició que es fa servir i que se cita, i les pàgines, separades de l'any per dos punts: (Fabra 1956: 87-88).
- Si es tracta d'una obra de més d'un volum, aquest s'indica en xifres romanes abans del número de pàgines: (Solà 1973: II, 89).
- Si la referència és part del text, s'ha d'indicar així: «Segons Fabra (1956: 87-88), la llengua...».
- Si l'obra citada és d'autoria doble, els dos cognoms s'escriuen separats per una barra inclinada: (Riquer / Comas 1964: 123). Si l'autoria és triple o major, s'indica amb el cognom de qui apareix primer en l'obra i *et al.*: (Artonne *et al.* 1969: 4-6).
- Els llibres col·lectius (actes de congressos, miscel·lànies d'homenatge, etc.) s'han de citar pel cognom de qui hagi tingut cura de l'edició, seguit de l'abreviatura ed.: (Bover / Martí Olivella / Newman, ed. 1996: 153-154). En el cas de miscel·lànies col·lectives en què no s'especifiqui qui n'ha tingut cura, se n'indica l'autoria amb l'abreviatura D. A.: (D. A. 1988).
- Les obres de referència que s'acostumen a abreujar amb sigles, se citen mitjançant aquestes sigles, que s'han de desenvolupar a la bibliografia: (DCVB, s. v. *atrapassar*); en el cas del DEC*at*, del FE*W* i del LE*i*, es recomana citar-ne volum, pàgina, columna i, eventualment, línies (DEC*at* II, 447b, 38-41).

3.2. Totes les obres a què s'hagi fet referència en el cos de l'article s'han de recollir a la bibliografia final.

3.3. Exemples amb vista a la bibliografia final:

Llibres

- ROSSELLÓ, Ramon X. (2011²): *Anàlisi de l'obra teatral (Teoria i pràctica)*. València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FABRA, Pompeu (1995⁷ [1933]): *Gramàtica catalana*. Barcelona: IEC [edició facsímil].
- D. A. (1988): *Actes del Col·loqui Internacional sobre el Modernisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- JORBA, Manuel / MOLAS, Joaquim / TAYADELLA, Antònia (ed.) (1992): *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*, vol. I. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- NOVALIS (1907): *Enric d'Ofterdingen*, trad. de J. Maragall. Barcelona: Biblioteca Popular de «L'Avenç».
- DCVB = ALCOVER, Antoni M. / MOLL, Francesc de Borja (1978² [1930-1962]): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.

Parts de monografies

- BARBAL, Maria (1989): «Camins de ciutat», dins SEGURA, Isabel (ed.): *Barcel·lones*. Barcelona: L'Eixample, p. 43-56.

CRYSTAL, David (2005² [1986]): «The Language of Shakespeare», in SHAKESPEARE, William: *The Complete Works*, a cura de Stanley Wells. Montgomery / Oxford: Clarendon / Oxford University Press, p. XLV-LXIV.

Parts de publicacions periòdiques

CASTELLANOS, Jordi (2002, gener): «Literatura catalana i compromís social en els anys trenta», *Els Marges*, 69, p. 7-23.

WRIGHT, George T. (1992): «An Almost Oral Art: Shakespeare's Language on Stage and Page», *Shakespeare Quarterly*, vol. 43, núm. 2, p. 159-169.

HORTALÀ, Josep (1999, 3 de desembre): «El llenguatge», *Avui*, p. 35.

Publicacions en línia

LLORET, Maria-Rosa (2015, primavera): «La sufixació apreciativa del català: creacions lèxiques i implicacions morfològiques», *Caplletra*, 58, p. 55-89. En línia: <<https://ojs.uv.es/index.php/caplletra/article/view/7137/6892>>. [Consulta: 2 de desembre de 2015.]

IBÁÑEZ-FANÉS, Jordi (2013, tardor): «Antigone's Long Shadow: Myth, Politics, and Memory in Democratic Spain», *Hispanic Issues On Line*, 13 (DUPREY, Jennifer [ed.]: *Whose Voice Is This? Iberian and Latin American Antigones*). En línia: <http://cla.umn.edu/sites/cla.umn.edu/files/hiol_13_10_ibanezfanés_antigones_long_shadow.pdf>. [Consulta: 19 de març de 2016.]

4. Requisits per als articles

4.1. Normalment, l'extensió màxima dels articles és de 30 pàgines (Times New Roman, cos 12 i interlineat 1,5 = 85.500 caràcters amb espais, cf. 1.2.). Els casos excepcionals seran resolts d'acord amb el Comitè de Redacció. També s'admet la possibilitat de fragmentar un article llarg en dues meitats, que seran publicades en dos volums consecutius de la revista. En aquest cas, s'inclourà la bibliografia al final de cadascuna de les parts.

4.2. En cas que, quan es faci la proposta de col·laboració, el volum en preparació ja hagi atès el màxim de l'extensió prevista, el Comitè de Redacció la considerarà per als volums següents.

4.3. L'encapçalament dels articles ha de contenir el títol, el nom o els noms dels autors i de la institució a la qual pertanyen, una adreça postal i l'adreça electrònica, juntament amb un resum de l'article, que no pot tenir més de 150 mots. Al final del resum, s'ha d'afegir una llista de mots clau (màxim: 5 mots), que ofereixin una orientació temàtica del contingut de l'article.

4.4. Els mapes, imatges, figures i taules s'han de presentar amb la qualitat i el format adequats per a la seva reproducció gràfica. En cas que siguin obra d'altri, cal el compromís de tenir la corresponent autorització per reproduir-los dins l'article.

4.5. Els articles tramesos a *ER* són avaluats per especialistes designats pel Comitè de Redacció, que duen a terme la seva comesa sense conèixer l'autoria dels textos. Dins el termini de tres mesos després de la recepció d'un article, la persona que ha enviat la contribució serà informada del resultat de l'avaluació. Aquesta avalució pot suscitar certes modificacions al text, que seran acordades entre els autors i el Comitè de Redacció.

4.6. El qüestionari per a l'avaluació dels articles és el següent:

Justifiqueu, si us plau, les respostes i indiqueu en quins punts de l'article (pàgina o paràgraf) es basen les vostres observacions.

1. El tema de l'article és adequat per a *ER*?
2. Considereu que aquest article fa una aportació original i de qualitat al tema que tracta?
- 2a. Si la resposta és «sí», podeu resumir breument en què consisteix l'aportació d'aquest article?
- 2b. Si la resposta és «no», considereu que, tanmateix, és una aportació interessant com a estat de la qüestió, balanç crític de la recerca, etc.?
3. La metodologia és l'adequada per al tema que tracta l'article?
4. L'article mostra un coneixement suficient de l'estat actual de la recerca en el tema que tracta?
5. L'autor o autora és objectiu i mesurat en referir-se a la bibliografia o les aportacions d'altri?
6. Creieu que no han estat presos en consideració aspectes importants i necessaris per a la recerca que proposa l'article?
7. Creieu que hi ha en l'article res de sobrer?
8. Pel que fa als aspectes formals, en l'article s'utilitza un llenguatge i un registre correctes i adequats i que reflecteixen clarament les idees exposades?
9. Hi ha altres observacions que vulgueu fer?
10. Considereu, doncs, que l'article pot ser publicat a *ER*?

4.7. Els titulars dels drets d'autor són les persones que signen cada text. Si en el futur aquestes volen reproduir els seus textos en una altra publicació, han de comunicar-ho a l'Institut d'Estudis Catalans (a través del Comitè de Redacció d'*ER*), i n'han de fer constar la font original dins la nova publicació.

4.8. La revista no envia separates dels textos, però se'n podran extreure els arxius en format PDF en el Portal de Publicacions de l'IEC: <<https://publicacions.iec.cat/>>.

5. *Requisits per als articles miscel·lanis*

5.1. A diferència dels articles pròpiament dits, els articles miscel·lanis són treballs més breus en què es poden abordar aspectes concrets d'alguns temes filològics, es poden oferir reports de l'activitat investigadora de grups de recerca, etc.

5.2. Per als mapes, imatges, figures i taules, vegeu l'apartat 4.4.

5.3. Normalment, l'extensió màxima dels articles miscel·lanis és de 10 pàgines (Times New Roman, cos 12 i interlineat 1,5 = 28.500 caràcters amb espais). Els casos excepcionals seran resolts d'acord amb el Comitè de Redacció.

5.4. L'encapçalament dels articles miscel·lanis ha de contenir el títol, el nom o els noms de les persones que n'assumeixen l'autoria i la institució a la qual pertanyen, una adreça postal i l'adreça electrònica.

5.5. Aquests articles miscel·lanis no requereixen passar una avaluació externa; la seva acceptació depèn del Comitè de Redacció.

6. *Requisits per a les recensions, les cròniques i les necrologies*

6.1. Les recensions i les necrologies tenen una extensió de 8 pàgines com a màxim (Times New Roman, cos 12 i interlineat 1,5 = 22.800 caràcters amb espais) i les cròniques no han d'excedir les 2 pàgines (Times New Roman, cos 12 i interlineat 1,5 = 5.700 caràcters amb espais). Al final del text, cal indicar-ne l'autoria, amb els cognoms en versaleta, i la universitat o institució a la qual es pertany, tot justificat a la dreta:

Philip V. SILVERSMITH
University of Toronto

6.2. Per a les citacions, notes, transcripcions fonètiques i ús de formes etimològiques i de sigles, vegeu l'apartat 2.

6.3. Atesa l'aparició anual d'*ER*, en el moment de redactar les necrologies i les cròniques no s'han de fer servir indicacions temporals relatives («el proper mes de març», «l'any passat», etc.), sinó les indicacions absolutes corresponents («el mes de març de 2000», «l'any 1998», etc.).

6.4. Les cròniques s'han de referir a activitats desenvolupades en el camp de la lingüística i de la literatura romàniques que s'hagin realitzat al llarg del període que va de l'1 d'octubre d'un any al 30 de setembre de l'any següent.

6.5. Les necrologies han de valorar d'una manera sintètica aspectes científics i humans de l'activitat duta a terme per la persona finada i s'han de procurar evitar els llistats bibliogràfics.

6.6. Les recensions s'encapçalen amb la referència bibliogràfica de l'obra ressenyada:

VENY, Joan / PONS, Lúdia (1998): *Atles lingüístic del domini català. Etnotextos del català oriental*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 526 p.

6.7. En principi, les recensions s'ocupen d'obres aparegudes fins al voltant de quatre anys abans del moment d'haver estat redactades i han de ser descriptives i crítiques. Per a ser preses en consideració i publicades, totes les recensions són examinades pel Comitè de Redacció.

7. *Correcció de proves*

7.1. S'enviaran proves dels textos (en el cas de textos col·lectius, a la persona que hi figuri com a primer signant), les quals s'hauran de retornar al Comitè de Redacció en la data que s'indicarà. En tot cas, transcorregut aquest termini sense rebre-les, la Redacció considerarà que es dona per bona la versió enviada.

7.2. En la correcció de proves, no es poden fer addicions als textos.

7.3. En principi, no s'enviaran proves de les cròniques, si no és que es demanen d'una manera explícita.

8. Distribució del volum

8.1. Els col·laboradors que publiquin articles, recensions i necrologies rebran un exemplar del volum de la revista en què aparegui la seva contribució.

8.2. Es poden consultar i descarregar els continguts d'ER al Portal de Publicacions de l'IEC (<<https://publicacions.iec.cat>>) i a l'Hemeroteca Científica Catalana (<<https://revistes.iec.cat>>).

9. Drets d'autor i responsabilitats

La propietat intel·lectual dels articles és dels respectius autors o autores.

En el moment de lliurar els articles a *Estudis Romànics* per sol·licitar-ne la publicació, els autors o autores accepten els termes següents:

- Cedeixen a la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans els drets de reproducció, comunicació pública (incloent-hi la comunicació a través de les xarxes socials) i distribució dels articles presentats per a ser publicats a *Estudis Romànics*, en qualsevol forma i suport, i per qualsevol mitjà, incloses les plataformes digitals. El Comitè de Redacció es reserva els drets d'acceptar o de refusar els treballs presentats i, igualment, es reserva el dret de fer qualsevol modificació editorial que consideri convenient. Si és acceptada pels autors o autores, aquests hauran de lliurar l'article amb els canvis suggerits.

- Responen davant la Secció Filològica de l'autoria i l'originalitat dels articles presentats. És a dir, els autors o autores garanteixen que els articles lliurats no contenen fragments d'obres d'altres autors o autores, ni fragments de treballs propis publicats anteriorment; que el contingut dels articles és inèdit, i que no s'infringeixen els drets d'autor de tercers. Els autors o autores accepten aquesta responsabilitat i s'obliguen a deixar indemne la Secció Filològica de qualsevol dany i perjudici originats per l'incompliment de la seva obligació. Així mateix, han de deixar constància en els articles que envii a la revista de les responsabilitats derivades del contingut dels articles.

- És responsabilitat dels autors o autores obtenir els permisos per a la reproducció sense restriccions de tot el material gràfic inclòs en els articles, així com garantir que les imatges i els vídeos, etc., han estat realitzats amb el consentiment de les persones que hi apareixen, i que el material que pertany a tercers està clarament identificat i reconegut dins del text. Així mateix, els autors o autores han d'entregar els consentiments i les autoritzacions corresponents a la Secció Filològica en lliurar els articles.

- La Secció Filològica està exempta de tota responsabilitat derivada de l'eventual vulneració de drets de propietat intel·lectual per part dels autors o autores. En tot cas, es compromet a publicar les correccions, els aclariments, les retraccions i les disculpes si escau.

- Els continguts publicats a la revista estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>>. Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

- La revista no es fa responsable de les idees i opinions exposades pels autors o autores dels articles publicats.

10. Publicació de dades personals

L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) compleix el que estableix el Reglament general de protecció de dades de la Unió Europea (Reglament 2016/679, del 27 d'abril de 2016). De conformitat amb aquesta norma, s'informa que, amb l'acceptació de les normes de publicació, els autors o autores autoritzen que les seves dades personals (nom, cognoms i adreça electrònica) puguin ser publicades en el corresponent volum de la revista *Estudis Romànics*.

Aquestes dades seran incorporades a un tractament que és responsabilitat de l'IEC amb la finalitat de gestionar aquesta publicació. Únicament s'utilitzaran les dades dels autors o autores per a gestionar la publicació de la revista i no seran cedides a tercers, ni es produiran transferències a tercers països o organitzacions internacionals. Un cop publicada la revista, aquestes dades es conservaran com a part del registre històric d'autors. Aquests poden exercir els drets d'accés, rectificació, supressió, oposició, limitació en el tractament i portabilitat, adreçant-se per escrit a l'Institut d'Estudis Catalans (carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona), o bé enviant un correu electrònic a l'adreça dades.personals@iec.cat especificant de quina publicació es tracta.

TAULA

ARTICLES

ÁLVAREZ AGUADO, Anahí: <i>Els colors de l'aigua en el paisatge de la Catalunya altmedieval</i>	7
BACH, Carme / JOAN CASADEMONT, Anna: <i>Influències interlingüístiques en els francòfons aprenents de català com a llengua addicional: la descripció lingüística com a eina de base formativa</i>	23
BARTOLÍ MASONS, Gemma: <i>Apelles Mestres i Ramon D. Perés: dos modernistes antimoderns</i>	47
COLL MARINÉ, Jaume: <i>Josep Carner i els Jocs Florals. Dos apunts (de 1898 a 1908)</i>	69
JOSA, Lola: <i>La sabiduría bíblica hebreaica y San Juan de la Cruz</i>	109
JULIÀ LUNA, Carolina: <i>Aproximación a la fitonimia popular en español y en catalán: estudio de los somafitónimos</i>	125
LLOBET, Alexis: <i>Josep Carner i el calc en la passiva perifràstica a Les aventures de Tom Sawyer</i>	147
PINYOL I TORRENTS, Ramon: «Una gran vergüenza: el poeta Verdaguer ejecutado». <i>La subhasta pública dels llibres de l'escriptor i la formació de la Biblioteca de Catalunya</i>	171
TORRENT I ALAMANY-LENZEN, Aina: <i>Reflexiones sobre la fraseografía bilingüe: español-alemán, alemán-español y catalán-alemán</i>	193
VALL I SOLAZ, Francesc Xavier: <i>Nova documentació relativa a Les comunitats de Castella, d'Antoni Puigblanch. Amb un excurs referent a les Observaciones sobre la lengua catalana</i>	225

MISCELLÀNIA

ALBERNI, Anna / FERNÁNDEZ-CLOT, Anna: <i>El projecte MiMus: Música i poesia a la Corona d'Aragó medieval</i>	255
ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé Afonso: <i>Cartografía interactiva del patrimonio cultural de frontera: una experiencia en la raya España-Portugal</i>	263
BOULLÓN, Ana: <i>Descripción y estado actual del proyecto Toponomasticon hispaniae</i>	277
BRAMON, Dolors: <i>Una correcció toponímica i un mèrit més al Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus</i>	287
CAMPRUBÍ, Adriana: <i>Recursos digitals per a l'estudi de la lírica romànica medieval</i>	293
COSTA CARRERAS, Joan: <i>El dialecte segons Pompeu Fabra (1897-1932)</i>	309
FALUBA, Kálmán: <i>Passat i present de la catalanística hongaresa</i>	321

FERNÁNDEZ-BELCHI, Èlia: <i>La iodització del català: d'una revolució romànica a un fenomen particular</i>	331
GONZÁLEZ REI, Begoña: <i>Corenta anos de Lei de Normalización Lingüística</i>	349
GROS, Miquel: <i>Fonts literàries del subdialecte gironí</i>	357
IRUELA LÓPEZ, J. Miquel: <i>De Santos, per a Fuster. Història, context i anàlisi multimodal de la cantata La veu de la terra</i>	369
LUSITO, Stefano: <i>Considerazioni a margine di una recente edizione critica delle poesie di Ubaldo Mazzini in dialetto spezzino</i>	381
MESSINA, Luisa: <i>L'oriente nei romanzi libertini francesi del diciottesimo secolo</i>	391
VENY, Joan: <i>Etimologia dels ornitònims valencians baure (Ardea cinerea) i gomet (Ixobrychus minutus)</i>	399

RECENSIONS

BASALDELLA, Davide (2024): <i>Siciliano e Italiano a Malta fra Quattro e Cinquecento. Edizione e commento linguistico di testi volgari dell'Archivio notarile della Valletta</i> . Strasbourg: ELiPhi Editions de Linguistique et de Philologie. (Giuseppe Brincat) ..	409
BATLLE, Mar / RIBES, Enric (ed.) (2024): <i>Toponímia d'Eivissa i de Formentera i altres estudis d'onomàstica</i> . Barcelona: Societat d'Onomàstica. (Bernat Vellvè-Blanch) ..	411
BERNAL, Elisenda (ed.) (2024): <i>Colloquial(s). Estudis de l'ús del català actual</i> . Leipzig: Leipziger Universitätsverlag. (Martí Freixas)	416
BOSCH I RODOREDA, Andreu / VENY-MESQUIDA, Joan Ramon (cur.) (2024): <i>Amb ulls ben nets de por i polseguera. L'aportació de Josep Vallverdú a la literatura catalana</i> . Lleida: Aula Màrius Torres / Pagès editors. (Josep Varela i Serra)	420
CABRÉ, Teresa (2023): <i>Terminology. Cognition, language and communication</i> . Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins. (Lluís Payrató)	423
CALERO, M. ^a Angeles / RIZOS, Carlos / SELFA, Moisés (coord.) (2025): <i>A terra domestica, ad verba inlustranda. Homenaje al profesor Javier Terrado Pablo</i> . Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida. (Claudia Elena Menéndez Fernández)	427
CARLES, Hélène / GLESSGEN, Martin / ROBECCHI, Marco / BOSSONE, Alessandra (2024): <i>Dictionnaire des régionalismes médiévaux : la Galloromania nord-orientale (DRM). Une analyse à partir des Documents linguistiques galloromans (XIIe-XVe siècles.)</i> . Strasbourg: ELiPhi Editions de Linguistique et de Philologie. (Maria-Reina Bastardas i Rufat)	432
CREVATIN, Franco / RUFFINO, Giovanni / TELMON, Tullio (ed.), con la collaborazione di BARBON, Andrea / RETARO, Valentina (2023 i 2024): <i>Atlante Linguistico Mediterraneo</i> . Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani / Fondazione Giorgio Cini Onlus. (Joan Veny)	435
DASCA, Maria / CAMPS ARBÓS, Josep (ed.) (2024): <i>Francesc Serés: la pell de la realitat</i> . Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Xavier Macià / Núria Perpinyà)	438
DOMINGO MASDÉU, Maite (2024): <i>Llengua i teatre. El lèxic de l'obra dramàtica de Joan Puig i Ferrer</i> . Tarragona: Publicacions Universitat Rovira i Virgili. (Enric Gallén)	440
ESHER, Louise / SIBILLE, Jean (ed.) (2024): <i>Manuel de linguistique occitane</i> . Berlin / Boston: De Gruyter. (Aitor Carrera)	444
ESPRIU, Salvador (2025): <i>The Cemetery, The Hours & Mrs. Death</i> , translated into English by Andrew Kaufman and Antonio Cortijo. New York: Rain Mountain Press. (Vicent Martines)	451

ESTRUCH TRAITÉ, Josep (2023): <i>Històries de paraules. Vocabulari i fraseologia de Badalona</i> . Badalona: Pont del Petrolí. (Joan Veny).....	452
FÀBREGAS ALEGRET, Immaculada / PUJOL BERCHE, Mercè (coord.) (2024): <i>Antoni M. Badia i Margarit, la llengua per damunt de tot</i> . Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan. (Emili Boix-Fuster)	455
FONTANA, Joan (2024): <i>Romanès per a catalanoparlants. O de com fer que dues llengües germanes travessin Europa per retrobar-se</i> . Barcelona: Voliana edicions. (Vicent Beltran Calvo).....	457
FORNER, Werner (2022): <i>Morphologie comparée du mentonnais et du ligurien alpin. Analyse synchronique et essai de reconstruction</i> . Berlin / New York: De Gruyter. (Stefano Lusito)	460
GARACHANA CAMARERO, Mar / ARTIGAS ÀLVAREZ, Esther (eds.) (2024): <i>Diacronía de las perífrasis fasmales. Origen, evolución y vigencia</i> . Berlin / Boston: De Gruyter. (Nerea Chaves Esquinas)	466
GARACHANA, Mar / ARTIGAS, Esther / CABRÉ, Laura / BASTARDAS, M. Reina (ed.) (2024): <i>Joan Maragall – Clara Noble. Correspondència</i> . Düren: Shaker; GARACHANA, Mar / CABRÉ, Laura / ARTIGAS, Esther / BASTARDAS, M. Reina (ed.) (2024): <i>Clara Noble – Joan Maragall. Correspondència</i> . Düren: Shaker. (Ignasi Moreta).....	470
GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo Javier / NIETO BALLESTER, Emilio (coords.) (2024): <i>Claves en la investigación de la toponimia hispánica</i> . Madrid: Instituto Geográfico Nacional. (Loreto Díaz Suárez).....	475
GIRAUDO, Andrea / MELIGA, Walter / NOTO, Giuseppe / PONS, Aline / RIVOIRA, Matteo (ed.) (2021): <i>Occitània. Centres e periferias / Centri e periferie. Atti del XIII Convegno dell'AIEO (Cuneo, 12-17 luglio 2021)</i> . Alessandria: Edizioni dell'Orso. (Aitor Carrera).....	480
LLEAL GALCERAN, Coloma (2025): <i>Pompeu Fabra, el nostre conciutadà</i> . Badalona: Pont del Petrolí. (Jordi Mir i Parache)	487
LUSITO, Stefano (2024): <i>Le lexique de la faune marine en langue monégasque</i> . Monaco: Académie des Langues Dialectales. (Joan Veny).....	489
MARÍ MAYANS, Isidor (2024): <i>Conocer (y reconocer) la lengua y la cultura catalanas</i> . Palma: Nova Editorial Moll; MARÍ MAYANS, Isidor (2024): <i>Conèixer (i reconèixer) la llengua i la cultura catalanes</i> . Palma: Nova Editorial Moll. (Brauli Montoya Abat) .	492
MARTÍ I CASTELL, Joan (2023): <i>La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i l'Institut d'Estudis Catalans davant la normativa de la llengua catalana</i> . Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres. (Neus Nogué Serrano)	497
MASSANELL I MESSALLES, Mar (2025): <i>La desintegració del català nord-occidental (o la norma com a inductora de canvis lingüístics)</i> . Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Joan-Rafael Ramos).....	499
MENSCHING, Guido / SAVELSBERG, Frank (ed.) (2023): <i>Manual of Judaeo-Romance Linguistics and Philology</i> . Berlin / Boston: De Gruyter. (Nikola Vuletić)	502
MOLINA MARTOS, Isabel / HERNÁNDEZ, Esther / MARTÍN BUTRAGUEÑO, Pedro / MENDIETA, Eva (eds.) (2024): <i>Caminos y palabras. Estudios de variación lingüística dedicados a Pilar García Mouton</i> . Valencia: Tirant Lo Blanch. (José Enrique Gargallo Gil)	506
MOLINS, Manuel (2024): <i>Teatre complet 4. Assaig</i> . València: Institució Alfons el Magnànim / Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació. (Francesc Foguet i Boreu).....	509
MONTEAGUDO, Henrique (ed.) (2024): <i>A estandarización das linguas da Península Ibérica: procesos, problemas e novos horizontes</i> . Santiago de Compostela: Consello da Cultura Gallega (Laia Benavent-Llinares)	515

MONTURIOL I SANÉS, Joaquim / DOMÍNGUEZ I PORTABELLA, Eloi (2024): <i>El parlar de la Garrotxa</i> . Versió revisada i ampliada. Olot: El Bassegoda Edicions. (Pere Navarro Gómez)	518
PAYRATÓ, Lluís (2025): <i>Discurs: paraules, imatges i sons. Un assaig sobre el discurs multimodal</i> . Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona. (Neus Nogué Serrano)	523
PÉREZ-JORBA, Joan (2024): <i>Itineraris d'avantguarda d'un català de París (1917-1920). Cròniques literàries, entrevistes i cartes</i> . Edició i estudi introductori de Pilar García Sedas. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona. (Imma Farré i Vilalta)	527
PRADILLA CARDONA, Miquel Àngel (2024): <i>Normativitat, (re)estandardització i glotopolítica. Noves mirades des de la sociolingüística catalana</i> . València: Publicacions de la Universitat de València. (Francesc Feliu)	530
PUJOL, Josep / RIQUER, Isabel de (ed.) (2024): <i>Martí de Riquer i Jordi Rubió i Balaguer: una admiració mútua (epistolari 1936-1977)</i> . Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres. (Albert Mestres)	533
REBÉS MOLINA, Salvador / DURAN BORDOY, Bàrbara (ed.) (2023): <i>L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (1922-2022). Homenatge a Josep Massot i Muntaner i Joan Francesc López Casanovas</i> . Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Carme Oriol Carazo)	535
RIQUER, Isabel de (ed.) (2024): <i>Cartas (1949-1955). La filologia romànica en la posguerra. Martín de Riquer e István Frank</i> . Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona. (Maria-Reina Bastardas i Rufat)	539
SEQUERO GARCÍA, M. ^a Àngeles (2024): <i>Història de l'esforçat cavaller Partinobles (1588). Estudi i edició</i> . Alacant: Universitat d'Alacant / Departament de Filologia Catalana. (Joan Dalmases Paredes)	543
SIMBOR ROIG, Vicent (2025): <i>Primera lliçó sobre l'anàlisi de la narrativa</i> . Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Càtedra Màrius Torres de la Universitat de Lleida. (Eva Silvestre)	544
SOUSA, Xulio / GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto (ed.) (2024): <i>Manual of Galician Linguistics</i> . Berlin / Boston: De Gruyter. (Paulo Osório)	546
SUÁREZ GARCÍA, Raquel (2023): <i>Vocabulario completo de un texto morisco tardío. Una contribución a la lexicografía española</i> . Oviedo: Universidad de Oviedo. (Theo Loinaz)	551
SUNYER, Magí (ed.) (2024): <i>La balada. Dels trobadors al romanticisme, del folklore a la postmodernitat</i> . Kassel: Edition Reichenberger. (Aisa Serra Gil)	553
TOMÀS I ROCH, Lilitana (ed.) (2024): <i>Cançoner de l'Alt Empordà recollit el 1927 per Joan Tomàs i Lluís M. Millet. Missió núm. 29 de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya</i> . [Tona]: Lilitana Tomàs i Roch. (Carme Oriol Carazo)	558
VALENTINI, Ada / PIUNNO, Valentina (ed.) (2024): <i>Valorizzazione e tutela dei patrimoni linguistici e culturali. Sulle orme di Fiorenzo Toso e Gabriele Iannàccaro</i> . Milano: Officinaventuno. (Stefano Lusito)	562
VENY, Joan (2025): <i>Mosaic lingüístic ponentí</i> . Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs / Diputació de Lleida. (Javier Terrado i Pablo)	569
LLIBRES REBUTS	573
CRÒNICA	577

NECROLOGIES

Guillem Rosselló Bordoy (1932-2024) (Dolors Bramon).....	615
Gabriela Vitorino (1948-2024) (F. Brissos / J. Saramago / L. Segura / M. ^a A. Mota)	620
William Labov (1927-2024) (Esteve Valls i Alecha)	623
Carme Barceló (1949-2024) (Dolors Bramon)	629
José María Enguita Utrilla (1950-2025) (Javier Giralt).....	634
Martí Aurell Cardona (1958-2025) (Daniel Piñol Alabart).....	638
Gérard Gouiran (1945-2025) (Philippe Martel).....	640
Fernando González Ollé (1929-2025) (Manuel Casado Velarde).....	643
Joseph Gulsoy (1925-2025) (Vicent F. Garcia Perales)	648
Albert Aragonès (1963-2025) (Emigdi Subirats)	658
Ramon Rosselló Vaquer (1944-2025) (Cosme Aguiló).....	664

SUPPORT INFORMATIU

Antics membres del Consell Científic.....	669
Col·laboradors d'aquest volum.....	670
Abreviatures.....	675
Normes per a la presentació de textos	677

